

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
VE
İLİM YAYMA VAKFI

LİSANSÜSTÜ ÖĞRENCİ KONGRESİ – III –

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI

Editör
Abdullah TOK

İSTANBUL
AĞUSTOS 2026

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
VE
İLİM YAYMA VAKFI
LİSANSÜSTÜ ÖĞRENCİ KONGRESİ
-III-

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI

Editör
Abdullah TOK

İSTANBUL
AĞUSTOS-2026

Elektronik Kitap

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi ve İlim Yayma Vakfı Lisansüstü Öğrenci Kongresi Tam
Metin Bildiri Kitabı

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları: 111

ISBN: 978-625-7558-53-2

Birinci Baskı : Ağustos 2026

Editör: Abdullah TOK

Yayın Koordinatörü: Mustafa GENÇ

Kapak Tasarımı: Erhan YALUR

Yayıncı: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi - Halkalı Cad. No 281 Küçükçekmece/İstanbul
34303

Baskı: 1. Baskı

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. İsmail KÜÇÜK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

KONGRE DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Erhan İÇENER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Nihat ERDOĞMUŐ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Ali Hakan ÇAVUŐOĞLU – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Türkan HARMANBAŐI – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZKAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İdris Tankut KÜSMEZER- İlim Yayma Vakfı

KONGRE BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. İsmail KÜÇÜK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Erhan İÇENER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Nihat ERDOĞMUŐ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Șükrü ÖZDEMİR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Haydar ȘAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşe Nefise BAHÇECİK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Beytullah KAYA – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Erol KAM – İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Gülőah BOSTANCI BOZBAYINDIR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Hatice VATANSEVER BAYRAKTAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin Hüsni KOYUNOĞLU – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim GÜLSEREN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim Güran YUMUŞAK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. İdris SARISOY – Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. İzzet ER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Kadir CANATAN- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ÇAKMAKÇI- Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Emin KÖKTAŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Metin BOŞNAK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Metin TOPRAK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ATEŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Zahit SERARSLAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Özgür KÖKALAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Recep CİCİ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Servet BAYINDIR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Prof. Dr. Tarkan OKTAY – İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf ÖZKIR - İstanbul Medipol Üniversitesi

Doç. Dr. Abit BALİN – İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Besra TAŞ BOLAT – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Cahid ŞENEL – İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Ebubekir MOLLAAHMETOĞLU - İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Ertan ERMİŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Esra TÜRK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Elif Esra ARIKAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Faruk KANGER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Halil ŞENGÜL – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. İbrahim ÖZEN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Mohammed VADİ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür ORAL - İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Rahile YILMAZ - Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Serap ANDAÇ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Serhat ANIKTAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Sinem GÜLER – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Yusuf BİLGE – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç. Dr. Emine Elif NEBATİ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Oğuzhan METE - İstanbul Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Seyit Rasim DORU - İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şengül BAYRAK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

KONGRE SEKRETARYASI

Arş. Gör. Alperen AYDIN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi

Arş. Gör. Büşra YÜKSEL – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Arş. Gör. Cem ÇELİK – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi

Arş. Gör. Kaan AYAZ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Arş. Gör. Mehmet Tarık COPUR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Arş. Gör. Muhammet Raşit AKSOY – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Muhammed Zahid KÖKTAŞ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Arş. Gör. Murat ÇELİK– İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Arş. Gör. Mustafa Burak UYAR – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi

Arş. Gör. Nebile Nur ADALI – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Arş. Gör. Sultan ASLANHAN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi

Arş. Gör. Şeyma BARBAROS– İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Arş. Gör. Zehra ŞAHİN – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

İÇİNDEKİLER

İbn Ebû Şeybe'nin <i>El-Musannef</i> 'inde Kıyamda Ellerin Durumu: Rivayetler, İhtilaflar ve Fıkhî Bir Değerlendirme/ Fehim AKBAY	1
İbnü'l-Bâziş'in <i>El-İknâ'</i> Adlı Eseri Çerçevesinde Yâsîn Suresi Kıraat İhtilaflarının Semantik Analizi/ Şeyma ÇELİK	16
<i>Fî Zılâli 'l-Kur'ân</i> 'da Medine'ye Hicretin Önemi/ Ayşe SARI	37
Nakşî-Hâlidî Geleneğinde Râbıtanın Meşrûiyeti: <i>El-Kavlü 'l-Mevsûk</i> Örneği/ Abdulmecit SÖKÜTLÜ	58
Çok Taraflı Lojistik ve Otorite Boşluğu: Sibiryâ'da Kalan Osmanlı Esirlerinin Geri Dönüşü Üzerinde Japon ve İngiltere Belgeleri Açısında Bir Analizi/ Taiki İİDA.....	72
Kaçarlar Döneminde İran Yahudileri (1796-1925)/ İrem Nur ÖZTÜRK.....	89
Mahmut Yesari'nin <i>Dağ Rüzgârları</i> Romanında Mekânın Psikolojik İşlevi/ Melike ERGÜN	101
Ercüment Ekrem Talu'nun <i>Gün Batarken</i> Romanında Mekân Olarak İstanbul/ Melis Şevval GÜNDÜZ.....	115
Metinlerarasılık Bağlamında Sadık Yalsızuçanlar'ın Cam ve Elmas Romanında Dinî, Tasavvufî Unsurlar/ Pınar IŞIK	126
ABD'nin Maduro'yu Kaçırması Fiilinin Değerlendirilmesi/ Raif KARA	139
Hukuk Muhakemeleri Kanunu ve Milletlerarası Tahkim Kanunu'na Göre Hakem Kararlarına Karşı İptal Sebepleri/ Merve BUDUN KILIÇ.....	151
Uluslararası Politik Ekonomi Perspektifinden Türk Devletleri Teşkilatı'nda Parasal Entegrasyon/ Tarık ALTUĞ	175
2020 Sonrası Türkiye'nin Batı Afrika'da İnsani Yardımları/ Emirhan Mücahid DÜZGÜN	196
İlçe Belediye Meclislerinde Muhalefet Üyelerinin Denetim, Temsil ve Katılım İşlevi/ Mehmet ÖZTÜRK	211
Yapay Zekâ ve Yaratıcılık: Öğrenci Perspektifi/ Sibel ALKAN ÇAKMAK.....	221
Bibliyoterapi Tabanlı Dijital Öğrenme Modeli Bilge'nin Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Faaliyetleri Kapsamında Uygulanması/ Enes EKMEKÇİOĞLU	241

Kapsayıcı Öğrenme Ortamı Olarak Üniversite: Öz'e Yolculuk Programına İlişkin Ebeveyn Görüşleri/ Ahsen ERKEK, Maşallah ÖZER GÜNDOĞDU.....	261
Türkiye'de Okul Öncesi Din Eğitimi ve Sorunları/ Selma ARSLAN.....	274
Algoritmik Söylemler ve Çevrimiçi Benlikler: Dijital Toplumda Bilginin Arkeolojisi/ Merve AK EFE.....	290
Under the Shadow of Violence: Gender-Based Violence in South Africa/ Cemre Çağla ATAMER	303
Görünenin Meşruiyeti: İletişim Çalışmalarında Görüntüyü Yeniden Düşünmek/ Sergen YARAMIŞ	320
Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz/ Mouhcine AABDANI	339
Sürdürülebilir Liderlik/ Seyfi GÜL.....	355
Avedaper Gazetesinin Çeşitli Sayılarında İkinci Meşrutiyet Dönemi/ Haçadur NERSESOĞLU ..	377
Lord Curzon'un İran Vizyonu ve 1919 İngiliz-İran Antlaşması: İngiliz Doğu Politikasının İran'daki Yansımaları/ Halise Feyza BOZYAK.....	394
Paul Julius Reuter'in Hayatı ve İran'daki İmtiyazı/ Hülya YERLİKAYA	406
Küçükçekmece Gölü'nde Yüzer Ges Entegreli Deniz Suyu Arıtma (Swro) ve Sıfır Likit Deşarjı (Zld) Sistemi: Tekno-Ekonomik Fizibilite ve Kapasite Analizi/ Halil SAYIN.....	426
Hücre Spesifik Eksozomların Tanımlanması ve Separasyonuna Yönelik Nanoplatformların Hazırlanması/ İlayda YILMAZ.....	445
RAAS Activation and Hormonal Biomarkers in Secondary Hyperaldosteronism/ Brunilda MEZANI	453
Menopoz Yönetiminde Dijital Sağlık Uygulamalarının Rolü: Güncel Literatür Derlemesi/ Semanur ÇİÇEK.....	473
Histerektomi ile Adenomyozis Tanısı Alan Bir Vakada Tüm Ekzom Dizileme Yöntemi ile Aday Varyantların Saptanması/ Sevcan AYDIN	482
Üniversite Öğrencilerinde Allah Merkezlilik, Başkası Merkezli Dışsallık ve Histriyoniklik Arasındaki İlişki: İstanbul Örneği/ Radiye APAYDIN	496

Mehmet Ali Paşa Döneminde Eğitimde Modernleşme ve El-Ezher Ulemasının Rolü/ Faten Mohamed Younis Mohamed BADRAN.....	512
Küresel E-Atık Krizi İçerisinde Elektrikli Küçük Ev Aletlerinin Görünmeyen Yüzü/ Meltem ÇETİNKAYA ÖZLÜ.....	533
Anadolu Geleneksel Mutfak Kültüründen Endüstriyel Mutfak Tasarımına: Kazan, Kaynatma Tenceresi ve Tezgâh Örnekleminde Karşılaştırmalı Bir Süreklilik Analizi/ Emel AKGÜL.....	541
Sürdürülebilir İnşaat Sektörüne Geçiş: Yalın ve Yeşil Yaklaşımlar/ Özge HÜRBEN.....	563
شعر ابن إياس في المرحلة الانتقالية بين المماليك والعثمانيين: الخطاب الأدبي والجانب السياسي/ Hala ALRASHID.....	582
أثر الحوكمة على مستوى أداء وكفاءة العاملين في المصارف الإسلامية الليبية/ Husam IMBARAK.....	595
الأمن الرقمي وحماية الخصوصية في المؤسسات المالية الإسلامية: التحديات السيبرانية والضوابط الشرعية/ Haneen MATAR.....	604

**İBN EBÛ ŞEYBE'NİN EL-MUSANNEF'İNDE KIYAMDA ELLERİN DURUMU:
RİVAYETLER, İHTİLAFLAR VE FİKHÎ BİR DEĞERLENDİRME
THE POSITION OF THE HANDS DURING QIYÂM IN IBN ABÎ SHAYBAH'S AL-
MUŞANNAF: NARRATIONS, DISAGREEMENTS AND A JURISTIC EVALUATION**

Fehim AKBAY*

Özet

İslam dininde Kur'an'dan sonra ikinci temel kaynak olan hadis, fikhî hükümlerin belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu çerçevede namazın sıfatına dair tartışmalı konulardan biri olan kıyam hâlinde ellerin durumu meselesi, mezhepler tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Bu çalışmada İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'inde yer alan kıyamda ellerin durumu ile ilgili rivayetler esas alınarak konu incelenmiştir. Öncelikle meselenin kavramsal çerçevesi ortaya konulmuş, ardından mezheplerin konuya yaklaşımları değerlendirilmiştir. Akabinde el-Musannef'te geçen rivayetler sened ve metin açısından ele alınmış, kabz ve irsâl uygulamasına delil teşkil eden rivayetler gruplandırılarak analiz edilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda kabz uygulamasının Mâlikî mezhebi dışındaki cumhur tarafından benimsendiği, kabzı destekleyen rivayetlerin daha yaygın olmakla birlikte isnadlarında farklı derecelerde tenkitler bulunduğu, buna karşılık irsâl ile ilgili rivayetlerin daha sınırlı kaldığı ve çoğunlukla sahabe ve tabiîn uygulamalarıyla ilişkilendirildiği görülmüştür. Bu durum mezhepler arasındaki farklılıkların büyük ölçüde rivayetlerin değerlendirilme biçimi ve metodolojik tercihlerle ilgili olduğunu göstermektedir. Netice itibarıyla kıyamda ellerin durumu meselesinin yalnızca amelî bir farklılık olmadığı, hadislerin anlaşılması ve fikhî yorum süreçleriyle doğrudan ilişkili bir tartışma alanı olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fıkıh, Kıyam, Kabz, İrsâl, İbn Ebû Şeybe.

Abstract

In Islam, hadith, the second most important source after the Quran, plays a significant role in determining jurisprudential rulings. Within this framework, the issue of the position of the hands during the qiyam, a controversial topic concerning the nature of prayer, has been addressed differently by various schools of thought. This study examines the subject based on the narrations concerning the position of the hands during qiyam found in Ibn Abu Shayba's al-Musannaf. First, the conceptual framework of the issue is presented, followed by an evaluation of the approaches of the different schools of thought. Afterwards, the narrations in al-Musannaf are analyzed in terms of their chain of narrators (sanad) and text (matn), and the narrations that serve as evidence for the practices of qabz and irsal are grouped and analyzed. The examination revealed that the practice of kabz is accepted by the majority of scholars outside the Maliki school, and while narrations supporting kabz are more widespread, their chains of transmission are subject to varying degrees of criticism. In contrast, narrations concerning irsal are more limited and mostly associated with the practices of the Companions (sahabe) and the followers of the Companions (tabiîn). This indicates that the differences between the schools of thought are largely related to the way

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, fehimakbay01@gmail.com, ORCID: 0009-0000-5779-2828.

narrations are evaluated and methodological preferences. Consequently, it is understood that the issue of the position of the hands during qiyam is not only a practical difference, but a field of debate directly related to the understanding of hadiths and the processes of jurisprudential interpretation.

Keywords: *Hadith, Fiqh, Qiyâm, Qabd, Irsâl, Ibn Abu Shaybah.*

1. Giriş

Dinin temel esaslarından biri olan namaz gündelik olarak tekrar etmesi ve bir ömür sürmesi bakımından insan hayatında önemli bir yere sahiptir. Namazın bu şekilde çokça tekrar etmesi ve hayatın bu denli içinde olmasından ötürü hakkında çok fazla rivayet bulunmaktadır. Rivayetlerdeki bu fazlalık gözle görülür bir çeşitlilik ve birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. İşte bu tartışmalara konu olan meselelerden birisi de kıyamda ellerin durumu meselesi olmuştur. Bu mesele namazın sıhhatine doğrudan etki etmese bile namazın sünnetleri ve adabı açısından önem teşkil etmektedir. Özellikle fıkıh alimleri konu hakkındaki rivayetleri değerlendirirken namazın adabı ve sünneti üzerinde durmayı tercih etmişlerdir. Namazın rüknüne etki etmese bile rivayetlerin değerlendirilmesi hususundaki bu farklılık ilk dönemden itibaren kendini göstermektedir. Kıyamda ellerin bağlanması (kabz) veya serbest bırakılması (irsâl) şeklinde ortaya çıkan bu farklılık, mezhepler arasında da belirgin bir ayrışmaya yol açmıştır. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde genel olarak kabz uygulaması benimsenirken Mâlikî mezhebinde özellikle farz namazlarda irsâl anlayışının öne çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra kabzı tercih edenler arsında da kabzın keyfiyeti mahalli ve vakti hususunda ayrışma görülmektedir. Bu ayrışmaların temel sebebinin rivayetlerin değerlendirilmesi ve namazın fonksiyonu ile alakalı olduğu görülmektedir.

Bundan dolayı ayrışmanın temel zeminini hazırlayan rivayetlerin incelenmesi meselenin doğru anlaşılması için önem arz etmektedir. Konu hakkındaki rivayetlerin fazla olmasından ötürü bütün rivayetleri ele almak bu çalışmanın hacmini gereğinden fazla büyütecektir. Bundan dolayı kabz ve irsâl rivayetlerini ayrı başlıklar altında toplaması, sahabe ve tâbiîn uygulamalarını yansıtmaları ve erken dönem hadis kaynakları arasında bulunmasından ötürü İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) el-Musannef'inde bulunan rivayetleri ele almak meselenin özünü yansıtmada yeterli olacaktır.

Bu çalışmada temel olarak kıyam hâlinde ellerin durumu ile ilgili rivayetlerin sıhhat derecesi ve bu rivayetlerin mezhepler arasındaki farklılıkları nasıl şekillendirdiği sorularına cevap aranmıştır. Bu doğrultuda İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) el-Musannef'inde yer alan rivayetler tespit edilerek sened ve metin açısından değerlendirilmiş, kabz ve irsâl uygulamasına delil teşkil eden rivayetler birlikte ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, söz konusu rivayetleri bütüncül bir bakış açısıyla inceleyerek meselenin hadis ve fıkıh boyutunu birlikte ortaya koymaktır. Bu yönüyle çalışma, erken dönem hadis kaynakları ile mezheplerin görüşleri arasındaki ilişkiyi daha açık bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir.

2. Mezheplerin Kıyamda Ellerin Durumuna Yaklaşımı

Fakihlerin namazın sıfatına dair ele aldıkları kabz ve irsâl meselesi, genellikle fıkıh kitaplarında “namazda sağ elin sol el üzerine konulması” yahut “ellerin yana salınması” başlıkları altında incelenmektedir. Fakihler bu meseleyi ele alırken, rivayetlerin doğru anlaşılmasını esas almakla birlikte namazın mahiyetini ve fonksiyonunu da göz önünde bulundurmaya gayret etmişlerdir. Kabzı tercih edenler de irsâli benimseyenler de kendi görüşlerinin namazın adabına daha uygun olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak bu ayrışma, hiçbir mezhebi rivayetlerin genel bir reddi yahut bilinmezliği gibi bir sonuca götürmemiştir. Nitekim irsâli tercih eden Mâlikîler dahi kabz ile ilgili rivayetlerin sübutunu reddetme yoluna gitmemiş, bu rivayetleri farklı şekilde yorumlamayı tercih etmişlerdir.

2.1. Hanefî Mezhebinde Kıyamda Ellerin Durumu

Kıyam hâlinde ellerin durumu meselesi, Hanefî fıkıh literatüründe diğer mezheplere nazaran daha sistematik olarak ele alındığı gözlenmektedir. Nitekim onlar meseleyi Kabz’ın hükmü, vakti, mahalli ve keyfiyeti şeklinde değerlendirmektedirler.

Hanefî mezhebine göre kabz, namazın sünnetleri arasında değerlendirilmektedir. Mezhep fakihleri bu hükmü temellendirirken Hz. Peygamber’in namaz sırasında sağ elini sol eli üzerine koyduğunu bildiren rivayetleri esas almışlardır. Bu bağlamda Hz. Ali ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden nakledilen rivayetler de kabz uygulamasına delil olarak zikredilmektedir.

Hanefî fakihleri kabzı yalnızca bir uygulama olarak değil, kıyam hâlinin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Nitekim Kâsânî (öl.587/1191), kabzı “istikrarı bulunan kıyamın sünneti” olarak nitelendirerek bu uygulamayı doğrudan kıyamla ilişkilendirmiştir.

Hanefî literatüründe kabzın hükmü ele alınırken, mezhep içerisinde nakledilen bazı farklı rivayetlere de temas edildiği görülmektedir. Nitekim bazı kaynaklarda İmam Muhammed’e (öl. 189/805) nispet edilen bir rivayette, kişinin namazın başlangıcındaki senâ esnasında ellerini serbest bırakabileceği zikredilmiştir. Ancak Hanefî fakihlerinin büyük çoğunluğu kabzın kıyam hâlinin sünnetlerinden biri olduğu görüşünü benimsemiş ve bu görüş mezhep içinde tercih edilen kanaat hâline gelmiştir.

2.2. Şâfiî Mezhebinde Kıyamda Ellerin Durumu

Kıyam hâlinde ellerin durumu meselesi, Mezhep kaynaklarında genel olarak sağ elin sol el üzerine konulması şeklinde ifade edilen kabz uygulamasının sünnet olduğu kabul edilmektedir. Bu görüş, Hz. Peygamber’in namaz kılma biçimini aktaran sahabe rivayetlerine dayandırılmış ve mezhep âlimleri tarafından bu rivayetler çerçevesinde temellendirilmiştir.

Şâfiî fakihleri namazın sıfatına dair meseleleri ele alırken hadis rivayetlerine özel bir önem vermiş ve bu rivayetleri ayrıntılı biçimde inceleyerek fikhî değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu yönüyle Şâfiî mezhebinde konu, diğer mezheplere göre daha açık biçimde rivayet merkezli ele alındığı gözlemlenmektedir. Bundan dolayı kıyam kabz meselesi de mezhep literatüründe büyük ölçüde rivayetlerin aktarılması ve değerlendirilmesi çerçevesinde incelenmiştir. Nitekim Sehl b. Sa’d’dan nakledilen ve insanların namazda sağ ellerini sol elleri üzerine koymakla emrolunduklarını ifade

eden hadis, bu konuda temel delillerden biri olarak zikredilmektedir. Bunun yanında Vâil b. Hucr'dan nakledilen ve Hz. Peygamber'in namaza başladığında sağ elini sol elinin üzerine koyduğunu bildiren rivayetler de kabz uygulamasının sünnet oluşuna delil olarak değerlendirilmiştir. Bunlara ek olarak İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve Hulb et-Tâî'den nakledilen rivayetler de mezhep literatüründe kabz uygulamasını destekleyen rivayetler arasında yer almaktadır. Şâfiî fakihleri bu rivayetleri birlikte değerlendirerek kabzın Hz. Peygamber'in uygulamasına dayanan sünnet bir davranış olduğu sonucuna ulaşmıştır.

2.3. Hanbelî Mezhebinde Kıyamda Ellerin Durumu

Hanbelî mezhebinde kıyam hâlinde ellerin durumu meselesi, Şâfiî mezhebine benzer bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Nitekim onlar da bu amelin sünnet olduğunu kabul ediyor ve meseleyi Kabisâ b. Hulb'un babasından naklettiği ve Resûlullah'ın namazda sol elini sağ eliyle tuttuğunu ifade eden rivayet, ekseninde değerlendiriyorlar. Bunun yanında Sehl b. Sa'd'dan nakledilen ve insanların namazda sağ ellerini sol elleri üzerine koymakla emrolunduklarını bildiren hadis de mezhep literatüründe kabzın sünnet olduğuna dair temel rivayetler arasında yer almaktadır. Ayrıca İbn Mes'ûd'dan nakledilen ve Hz. Peygamber'in namazda ellerini yanlış şekilde koyan bir sahâbîyi düzelttiğini ifade eden rivayet de kabz uygulamasının Resûlullah'ın fiilî uygulamasına dayandığını göstermesi bakımından zikredilmektedir.

Hanbelî mezhebinde bu konuda dikkat çeken hususlardan biri, Ahmed b. Hanbel'den (öl. 241/855) nakledilen farklı rivayetlerin bulunmasıdır. Bu durum mezhep içerisinde kabzın uygulanışına dair bazı farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmışsa da mezhep içerisinde genel kabula pek etki etmemiştir. Bu da bizlere, Mezhep imamından farklı rivayetler nakledilmiş olsa bile bu rivayetlerin tamamının aynı düzeyde değerlendirilmediğini göstermektedir. Nitekim Hanbelî fakihleri, bu rivayetleri bir arada ele almış, aralarındaki farklılıkları dikkate almış ve değerlendirmelerini rivayetlerin sıhhat derecelerine göre şekillendirmiştir. Bu çerçevede kabzın tercih edilmiş olması, yalnızca bir rivayetin öne çıkarılmasıyla değil, mevcut rivayet malzemesinin bütüncül bir şekilde değerlendirilmesiyle ilgilidir.

2.4. Mâlikî Mezhebinde Kıyamda Ellerin Durumu

Mâlikî mezhebinde kıyam hâlinde ellerin durumu meselesi, diğer mezheplere nispetle daha karmaşık görünmektedir. Zira Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde kabz genel olarak sünnet kabul edilirken, Mâlikî literatürde özellikle farz namazlarda sedl yani irsâl anlayışının öne çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte bu durum, mezhebin kabz lehindeki rivayetleri reddettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim bazı Mâlikî kaynaklarda Hz. Peygamber'in namazda sağ elini sol eli üzerine koyduğunu bildiren rivayetler nakledilmiş ve bu rivayetlerin sabit olduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple Mâlikî mezhebinde mesele yalnızca “Kabz yapılır mı yapılmaz mı?” sorusundan ibaret değildir. Konu aynı zamanda İmam Mâlik'ten nakledilen rivayetlerin tahlili, mezhep içindeki farklı nakil kanallarının değerlendirilmesi, farz-nafile ayrımı, ameli ehl-i Medîne anlayışı, namaz heyetinin adabıyla ilişkisi ve hadislerin hükmî derecelendirilmesi gibi meselelerle yakından bağlantılıdır. Bu yönüyle Mâlikî yaklaşım, rivayet malzemesini tanıyan fakat bu malzemeyi mezhebin usûlî ve amelî çerçevesi içinde yeniden değerlendiren bir yapı sergilemektedir.

Meseleye yön veren en önemli unsur, Mâlik b. Enes'ten (öl.179/795) nakledilen rivayetlerdir. el-Müdevvene'de yer alan rivayette İmam Mâlik'in farz namazda kabzı hoş karşılamadığı, buna karşılık nafîle namazlarda kıyam uzadığında buna ruhsat verdiği ifade edilmektedir. Bu rivayet, mezhep içerisinde farz namazda sedlin tercih edilmesi yönündeki anlayışın temel dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Ancak bu durum, İmam Mâlik'in kabzla ilgili hadisleri reddettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim kendisi el-Muvaṭṭa'da kabzla ilgili rivayetleri nakletmiştir. Bu sebeple Mâlikî âlimler, onun sözünü “hadis bilmiyorum” şeklinde değil, “farz namazda bunu yerleşik amel olarak görmüyorum” şeklinde yorumlamışlardır.

Bunlarla birlikte Mâlikî mezhebinde konu, tek bir görüş etrafında şekillenmemiştir. Nitekim İbn Rüşd, (öl. 520/1126) meseleyle ilgili üç temel görüş bulunduğunu belirtirmiştir. Kabzın mutlak olarak câiz olması, farzda mekruh nafîlede câiz olması ve kabzın müstehap olması. Bu tasnif, mezhep içinde kabz lehine de güçlü bir damar bulunduğunu göstermektedir. Nitekim bazı Mâlikî âlimler, hadisleri esas alarak kabzın tercih edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Özellikle İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ve benzeri isimler bu yaklaşımı temsil etmektedir. Bu durum, mezhep içerisinde rivayet merkezli bir ayrışmanın da varlığını ortaya koymaktadır.

Mâlikî mezhebinde kabzın farz ve nafîle namazlarda farklı değerlendirilmesi dikkat çekicidir. el-Müdevvene'de kabzın nafîlede özellikle uzun kıyamda, kişiye kolaylık sağladığı ifade edilirken, farz namazda tercih edilmemesi çeşitli gerekçelerle açıklanmıştır. Bu gerekçeler arasında kabzın istinada benzemesi, halkın bunu vacip zannetme ihtimali ve dıştan huşû görüntüsü verme tehlikesi gibi açıklamalar yer almaktadır. Bu yorumlar arasında özellikle “istinada benzerlik” gerekçesinin mezhep içinde daha güçlü kabul edildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte günümüzde yapılan bazı çalışmalarda, Mâlikîlerin sedli tercih etmelerinin sebebi, İmam Mâlik'in mihne döneminde maruz kaldığı sıkıntılar sebebiyle namazda ellerini bağlamaya güç yetirememesiyle açıklanmıştır. Buna göre, onu bu şekilde gören mezhep âlimleri, söz konusu uygulamayı İmam Mâlik'in fikhî tercihi olarak değerlendirmişlerdir. Ancak böylesine yaygın bir uygulamanın basit bir yanlış anlaşılardan kaynaklandığı düşüncesi isabetli görünmemektedir. Nitekim Mâlikî âlimlerinin de meseleyi bu şekilde değerlendirmedikleri görülmektedir. Bu bağlamda İbn Abdülber, konuyu ele alırken söz konusu açıklamanın tutarlı olmadığını açıkça ifade etmiştir.

Mâlikî mezhebinde sedlin meşhur görüş hâline gelmesinde ameli ehl-i Medîne anlayışının önemli bir rol oynadığı da söylenmektedir. Nitekim sedl'i destekleyen rivayetlerin de çoğunluğu sahabe ve tabii uygulamasını ifade etmektedir. Zaten sedl'in mezhep içerisinde yaygınlık kazanmasının sebebi İmam Malik'in bunu benimsemiş olmasıdır. Ondan yapılan nakilde dahi İmam Malik “Ben bunu (kabz) farz namazlarda bilmiyorum” şeklindedir. Yapılan nakle binaen Malik'in kabz uygulamasını medine de görmemesi çıkarımı da yapılabilir. Ancak Kabz hususunda yapılan rivayetlerin çokluğu ve yaygınlığı göz önünde bulundurulduğunda, sedl'in ameli ehl-i Medîne yaklaşımından tercih edildiğini söylemek tutarlı durmayabilir. Ancak mezhep içerisinde konunun gerekçelendirilmesini Medine ehlinin amelîne bağlayan güruhun çok yaygın olduğu da söylenemez.

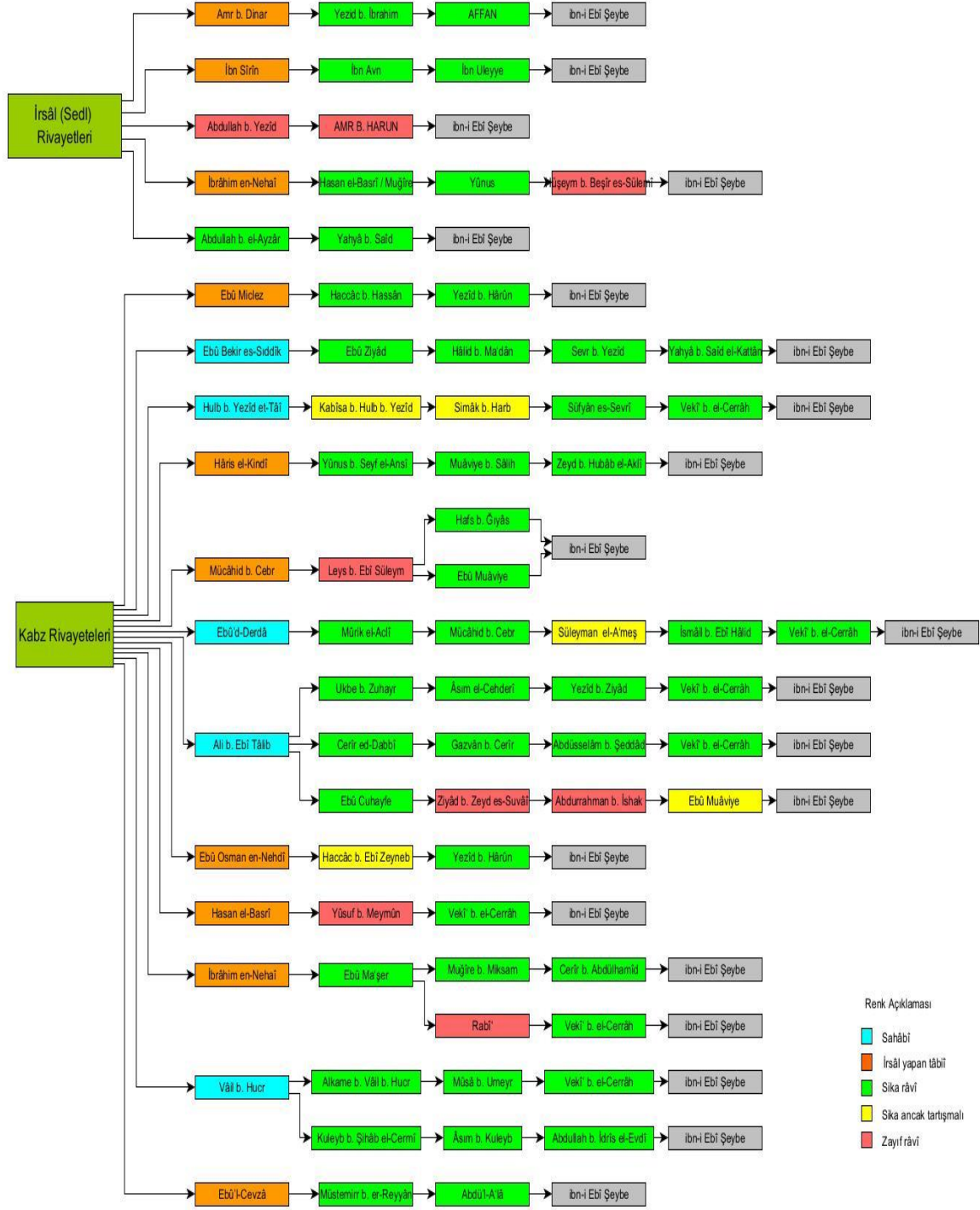
Bununla birlikte mezhep içinde hadisleri merkeze alan güçlü bir yaklaşım da bulunmaktadır. Bu çizginin en önemli temsilcilerinden biri olan İbn Abdülber, (ö. 463/1071) kabzla ilgili rivayetlerin sabit olduğunu açıkça ifade etmiş ve farz-nafîle ayrımını eleştirmiştir. Benzer şekilde bazı Mâlikî

âlimler de kabzı destekleyen rivayetlerin daha güçlü olduğunu belirtmiş ve cumhurun görüşünü tercih etmeye yakın değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu durum, mezhep içinde tek yönlü bir yaklaşımın bulunmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak Mâlikî mezhebinde kıyam hâlinde ellerin durumu meselesi, özellikle İmam Mâlikten gelen bir rivayetten ötürü sedl'in tercih edilmesi yönünde yaygınlık kazanmıştır. Ancak kabz'ı destekleyen rivayetlerin yaygınlığı sebebiyle bu mesele mezhep içerisinde uzun soluklu tartışmalara konu olmuştur. Bununla birlikte Sedl'in tercih edilmesine gerekçe olarak söylenen mihne dönemi sıkıntısı yahut amel-i ehl-i Medine yaklaşımlarının ise mezhep içerisinde yaygınlık kazandığı söylenemez. Bu çerçevede İmam Mâlik'in sedl'in namazın adabına daha uygun olduğunu düşünmesi bundan ötürü de sedl'i tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ancak sedli tercih etmekle beraber kabzı tamamen reddetmemesi onun meseleye mutlak bir karşıtlık sergilemediğini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla beraber sonradan gelen mezhep alimleri meseleyi farklı yönleri ile ele almış bundan dolayı da farklı yorum ve değerlendirmeler de mezhep içerisinde yaygınlık kazanmıştır.

3. İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'inde Kıyamda Ellerin Durumuna Dair Rivayetler

Kıyam halinde ellerin durumu meselesi rivayet bakımından zengin bir meseledir. Ancak kabz ile alakalı rivayet malzemesi çok yaygın olmakla birlikte irsal ile alakalı rivayetler oldukça azdır. İlk dönem eserleri arasında hem kabz hemde irsal ile alakalı rivayetleri barındıran en kapsamlı eser İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'idir. Bndan ötürü el-Musannef'te yer alan rivayetler ayrı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Eserde kıyam hâlinde ellerin durumu meselesine dair çeşitli rivayetler yer almakta olup, bunlar arasında Hz. Peygamber'e nispet edilen merfû nakillerin yanı sıra sahâbe ve tâbiîn uygulamalarını yansıtan mevkuf ve maktû rivayetler de bulunmaktadır. Nitekim İbn Ebû Şeybe, eserinde kabz başlığı altında on altı, irsal başlığı altında da beş rivayet nakletmiştir. Kabz rivayetlerinin büyük çoğunluğu sahih seviyesinde olmakla beraber bazıları mevkuf ya da mürsel konumdadır. Buna karşılık irsal başlığı altında nakledilen rivayetlerden hiçbirisi merfu değildir. Hepsi maktu olup bunlardan bir kısmı sahih, bir kısmı ise zayıf konumundadır. Bu bölümde söz konusu rivayetler, kabz ve irsâl ekseninde ele alınmıştır. Bu çalışmada kabz ile alakalı rivayetlerden İsnad bakımından ciddi zayıflıklar içeren veya aynı anlamı tekrar eden rivayetler dışarıda bırakılarak daha çok temsil gücü yüksek rivayetler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Bununla birlikte aşağıdaki şemada İbn Ebu Şeybe'nin eserinde naklettiği bütün rivayetlerin isnad ağı gösterilmiştir.

3.1. Kabz ile İlgili Rivayetler

İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'inde kıyam hâlinde ellerin bağlanmasına (kabz) dair toplam on altı rivayet yer almakta olup müellif bu rivayetleri tek bir başlık altında toplamıştır. Merfu rivayetler incelendiğinde bir kısmının sahih, bir kısmının hasen, bir kısmının zayıf nitelikte olduğu, ayrıca

bazılarının da mevkuf hadis olduğu görülmektedir. Bu durum, kabz uygulamasına dair rivayet malzemesinin hem güçlü hem de tartışmalı örnekleri birlikte barındırdığını göstermektedir.

Bununla birlikte eserin farklı bölümlerinde konuyla dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek başka rivayetler bulunmaktadır. Ancak müellif bunları kabz başlığı altında toplamamıştır. Bu çalışma, doğrudan bu başlık altında zikredilen rivayetlerle sınırlandırılmıştır. Zira bu rivayetler, meselenin genel çerçevesini ortaya koymak açısından yeterli bir veri sunmaktadır.

Birinci Rivayet

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ، قَالَ: حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ حُبَابٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي يُونُسُ بْنُ سَيِّفٍ الْعَنْسِيُّ، عَنِ الْحَارِثِ بْنِ غُطَيْفٍ أَوْ غُضَيْفِ بْنِ الْحَارِثِ الْكِنْدِيِّ شَكَكَ مُعَاوِيَةَ— قَالَ: مَهُمَا رَأَيْتُ نَسِيتُ، لَمْ أَنْسَ أَلَيْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ وَضَعَ يَدَهُ الْيُمْنَى عَلَى الْيُسْرَى»، يَعْنِي: فِي الصَّلَاةِ

İbn Ebî Şeybe, Zeyd b. Hubâb □ Muâviye b. Sâlih □ Yûnus b. Seyf el-Ansî □ Hâris b. Ğutayf (veya Ğudayf) b. el-Hâris el-Kindî tarikiyle rivayet ettiğine göre Hâris/Ğudayf şöyle demiştir:

“Gördüğüm şeylerden bazılarını unutmuş olsam da Resûlullah’ı (sallallahu aleyhi ve sellem) sağ elini sol eli üzerine koyarken gördüğümü asla unutmadım.” Yani bunu namazda yapıyordu.

Rivayetin isnadında yer alan râviler genel olarak cerh-ta’dîl açısından kabul edilebilir seviyededir. Senedde bulunan Hâris b. Ğudayf hakkında cerh ve ta’dîl âlimleri olumlu değerlendirmelerde bulunmuş, İclî (öl. 261/875) ve Dârekutnî (öl. 385/995) onu sika kabul etmiş, İbn Hibban (ö. 354/965) da es-Sikât’ında zikretmiştir. Bununla birlikte sahâbî olup olmadığı hususunda ihtilaf bulunmaktadır. İsnadın üst kısmında yer alan Muâviye b. Sâlih (öl. 158/775) ve Zeyd b. el-Hubâb (öl. 203/819) hakkında ise farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Nitekim Nesâî (ö. 303/915) ve İclî, bu râvileri güvenilir kabul ederken, Ebû Hâtim (ö. 277/890) onların rivayetlerinin hüccet derecesinde olmadığını ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel ise özellikle Zeyd b. el-Hubâb’ın bazen hata yaptığını belirtmiştir. Buna karşılık İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Mizzî (ö. 742/1341) gibi âlimler, her iki râviyi genel olarak “hasenü’l-hadîs” seviyesinde değerlendirmiştir. Bu çerçevede senedde ağır şekilde cerhedilmiş bir râvi bulunmamakla birlikte isnadın tam anlamıyla sahih seviyesinde olmadığı anlaşılmaktadır. Hâris b. Ğudayf’ın sahâbî kabul edilmesi durumunda rivayet muttasıl olup hasen derecesinde değerlendirilebilir. Tâbîî kabul edilmesi hâlinde ise mürsel olur. Bu sebeple rivayet genel olarak hasen li-zâtihî seviyesinde kabul edilebilir.

İkinci Rivayet

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ سِمَاكِ، عَنْ قَبِيصَةَ بْنِ هُلْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: رَأَيْتُ النَّبِيَّ ﷺ وَاضِعًا يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ فِي الصَّلَاةِ

İbn Ebî Şeybe’nin Vekî’ b. el-Cerrâh □ Süfyân es-Sevrî □ Simâk b. Harb → Kabîsa b. Hulb → babası tarikiyle naklettiği hadiste Hulb şöyle demiştir:

“Resûlullah’ı (sallallahu aleyhi ve sellem) namazda sağ elini sol eli üzerine koymuş halde gördüm.”

Rivayetin isnadında yer alan Kabîsa b. Hulb hakkında cerh ve ta’dîl âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Ali b. Medînî (ö. 234/848-49) ve Nesâî onu meçhul kabul ederken, İclî ve İbn Hibban ise kendisini güvenilir râviler arasında zikretmiş, İbn Hacer de “makbûl” olarak değerlendirmiştir. Senedde yer alan Simâk b. Harb (ö. 123/741) hakkında da farklı değerlendirmeler

yapılmıştır. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ebû Hâtim onu güvenilir kabul ederken, Ahmed b. Hanbel rivayetlerinde zaman zaman ızdırap bulunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Zehebî (öl. 748/1348) ve İbn Hacer gibi âlimler onu genel olarak “sadûk” seviyesinde değerlendirmiştir. İsnadın üst kısmında yer alan Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Vekî‘ b. el-Cerrâh’ın (öl. 197/812) güvenilir muhaddisler olması sebebiyle rivayette ciddi bir zayıflık bulunmamaktadır. Kabîsa’nın “makbûl”, Simâk’ın ise “sadûk” kabul edilmesi dikkate alındığında rivayet genel olarak hasen seviyesinde değerlendirilebilir. Ayrıca aynı muhtevada sahih rivayetlerin bulunması sebebiyle hadisin sahîh li-gayrihî derecesine yükseldiği söylenebilir.

Üçüncü Rivayet

حَدَّثَنَا ابْنُ إِدْرِيسَ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ كُلَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ حِينَ كَبَّرَ أَخَذَ شِمَالَهُ بِيَمِينِهِ.

İbn İdrîs ← Âsım b. Kuleyb ← onun babası ← Vâil b. Hucr tarikiyle Vâil b. Hucr şöyle demiştir:

“Resûlullah’ı (sallallahu aleyhi ve sellem) tekbir aldığında sol elini sağ eliyle tuttuğunu gördüm.”

Rivayetin isnadı güvenilir râvilerden oluşmaktadır. Senedde yer alan Âsım b. Kuleyb (öl. 137/754-755) ve babası ile İbn İdrîs, (öl. 192/807-808) cerh ve ta’dîl âlimleri tarafından genel olarak sika kabul edilmiştir. Bu sebeple isnadda herhangi bir zayıflık bulunmamakta olup rivayet sahih olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu rivayet, kabz uygulamasını açık ve doğrudan ifade etmesi bakımından konunun en güçlü delillerinden biridir.

Dördüncü Rivayet

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ مُورِقِ الْعَجَلِيِّ، عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ قَالَ: مِنْ أَخْلَاقِ النَّبِيِّينَ وَضْعُ الْيَمِينِ عَلَى الشِّمَالِ فِي الصَّلَاةِ

Vekî‘ ← İsmâil b. Ebî Hâlid ← el-A‘meş ← Mücâhid ← Mûrik el-İclî ← Ebû’d-Derdâ tarikiyle Ebû’d-Derdâ şöyle demiştir:

“Namazda sağ elin sol el üzerine konulması, peygamberlerin ahlâkındandır.”

Rivayetin isnadında yer alan râviler genel olarak sika kabul edilmiştir. Bununla birlikte rivayet Ebû’d-Derdâ’da (öl. 32/653) son bulduğu için mevkuף niteliktedir. Bu çerçevede rivayet sahih mevkuף olarak değerlendirilebilir. Ayrıca kabz uygulamasını peygamberlerin sünnetiyle ilişkilendirmesi, bu uygulamanın erken dönemden itibaren bilinen bir davranış olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Beşinci Rivayet

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: رَأَيْتُ النَّبِيَّ ﷺ وَضَعَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ فِي الصَّلَاةِ

Vekî‘ ← Mûsâ b. Umeyr ← Alkame b. Vâil b. Hucr ← babası tarikiyle Vâil b. Hucr şöyle demiştir:

“Resûlullah’ı (sallallahu aleyhi ve sellem) namazda sağ elini sol eli üzerine koyarken gördüm.”

Rivayetin isnadında yer alan râvilerin büyük çoğunluğu cerh ve ta’dîl âlimleri tarafından sika kabul edilmiştir. Nitekim Alkame b. Vâil ve babası Vâil b. Hucr (öl. 44/664) güvenilir râviler arasında yer almakta olup rivayetleri kabul edilmiştir. Senedde bulunan Mûsâ b. Umeyr hakkında da cerh edici ciddi bir değerlendirme bulunmamaktadır. Bu çerçevede isnadda zayıflık oluşturacak bir durum

görülmemekte olup rivayet sahih olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu rivayet, Vâil b. Hucr'dan gelen diğer sahih rivayetlerle birlikte değerlendirildiğinde kabz uygulamasını destekleyen önemli delillerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Altıncı Rivayet

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ قَالَ: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زِيَادٍ بْنُ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ عَاصِمِ الْجَحْدَرِيِّ، عَنْ عُقْبَةَ بْنِ ظُهَيْرٍ، عَنْ عَلِيٍّ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ} [الكوثر: 2] قَالَ: وَضَعُ الْيَمِينِ عَلَى الشِّمَالِ فِي الصَّلَاةِ

Vekî' ← Yezîd b. Ziyâd b. Ebî'l-Ca'd ← Âsım el-Cahderî ← Ukbe b. Zuheyr ← Hz. Ali tarikiyle Hz. Ali (radiyallahu anh) “Rabbin için namaz kıl ve kurban kes” (Kevser 108/2) ayeti hakkında şöyle demiştir:

“(Bu ayetteki anlamlardan biri) namazda sağ elin sol el üzerine konulmasıdır.”

Rivayetin isnadında yer alan râviler genel olarak cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından kabul edilmiştir. Rivayet Hz. Ali'de son bulduğu için merfû değil, mevkuf niteliktedir. Bu çerçevede rivayet sahih mevkuf olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu rivayet, kabz uygulamasının yalnızca merfû hadislerle değil, sahâbe yorum ve uygulamalarıyla da desteklendiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

3.2. İrsâl ile İlgili Rivayetler

Kıyam hâlinde ellerin serbest bırakılmasını ifade eden irsâl (sedl) uygulamasına dair rivayetler, kabz rivayetlerine kıyasla hem sayı hem de sıhhat bakımından daha sınırlı bir görünüm arz etmektedir. Nitekim İbn Ebû Şeybe el-Musannef’inde bu konuya dair toplam beş rivayet nakletmiş olup, bunların büyük çoğunluğu sahâbe ve tâbiîn uygulamalarını yansıtan mevkûf ve maktû niteliktedir. Rivayetler arasında isnadı sahih olan örnekler bulunmakla birlikte bir kısmında tedlis ihtimali veya zayıf râviler sebebiyle sıhhat açısından bazı tereddütler söz konusudur. Bununla birlikte bu rivayetler, Hz. Peygamber’e doğrudan nispet edilen merfû bir sünnetten ziyade erken dönem uygulamalarını yansıtmaları bakımından dikkat çekmektedir. Bu çerçevede aşağıda irsâl uygulamasına delil olarak zikredilen rivayetler isnad ve metin açısından kısaca değerlendirilecektir.

Birinci Rivayet

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ الْحَسَنِ، وَمُغِيرَةَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ: أَنَّهُمَا كَانَا يُرْسِلَانِ أَيْدِيَهُمَا فِي الصَّلَاةِ

Ebû Bekir ← Hüseyim ← Yûnus ← Hasan el-Basrî; ayrıca Muğîre ← İbrâhim en-Nehaî tarikiyle Hasan el-Basrî ve İbrâhim en-Nehaî hakkında şöyle rivayet edilmiştir:

“Onlar namazda ellerini salıverirlerdi (yani bağlamazlardı).”

Rivayetin isnadında yer alan râvilerin büyük çoğunluğu cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Ancak senedde bulunan Hüseyim b. Beşîr’in (ö. 183/799) tedlis yaptığı bilinmektedir. Rivayetin “عن” lafzıyla nakledilmiş olması, bu noktada ihtiyat gerektirmektedir. Ayrıca rivayet Hasan el-Basrî ve İbrâhim en-Nehaî’de son bulduğu için merfû değil, maktû niteliktedir. Bu çerçevede isnadda tedlis ihtimali bulunması sebebiyle rivayet zayıf maktû olarak değerlendirilebilir.

İkinci Rivayet

حَدَّثَنَا عَفَّانُ قَالَ: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: سَمِعْتُ عَمْرَو بْنَ دِينَارٍ قَالَ: كَانَ ابْنُ الزُّبَيْرِ إِذَا صَلَّى يُرْسِلُ يَدَيْهِ

Affân ← Yezîd b. İbrâhim ← Amr b. Dînâr tarikiyle Amr b. Dînâr şöyle demiştir:

“İbnü’z-Zübeyr namaz kıldığında ellerini salardı (yani bağlamazdı)”

Rivayetin isnadında yer alan râviler cerh ve ta’dîl âlimleri tarafından genel olarak güvenilir kabul edilmiştir. Bu sebeple isnad bakımından rivayet sağlam görünmektedir. Ancak rivayet İbnü’z-Zübeyr’de son bulunduğu için merfû değil, mevkûf niteliktedir.

Bu çerçevede rivayet sahih mevkûf olarak değerlendirilebilir. Ayrıca sahâbî uygulamasını yansıtması bakımından irsâl anlayışına delil olarak zikredilen en güçlü rivayetlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Üçüncü Rivayet

حَدَّثَنَا ابْنُ عُثَيْمٍ، عَنْ ابْنِ عَوْنٍ، عَنْ ابْنِ سِيرِينَ: أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الرَّجُلِ يُمَسِّكُ يَمِينَهُ بِشِمَالِهِ، قَالَ: إِنَّمَا فَعَلَ ذَلِكَ مِنْ أَجْلِ الدَّمِ

İbn Uleyye ← İbn Avn ← İbn Sîrîn tarikiyle İbn Sîrîn’e, bir kimsenin sağ elini sol eliyle tutması hakkında sorulmuş, o da şöyle demiştir:

“Bu (uygulama) ancak kan sebebiyle yapılmıştır.”

Rivayetin isnadında yer alan râviler genel olarak cerh ve ta’dîl âlimleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Bununla birlikte rivayet İbn Sîrîn’e (ö. 110/729) ait olup merfû değil, maktû niteliktedir. Bu çerçevede rivayet sahih maktû olarak değerlendirilebilir. Ancak rivayette yer alan ifade, kabz uygulamasını doğrudan reddeden bir hükümden ziyade bu uygulamaya yönelik farklı bir yorumun varlığına işaret etmektedir. Nitekim Malikilerden kabzı nafîleye hasredenlerin büyük çoğunluğu, namazın uzamasından ötürü vücutta kan toplanacağını bundan dolayı uzun süren nafîle namazlarda kabzın yapılabileceğini öne sürmüşlerdir. Bu rivayet bu yaklaşımla uyuşması bakımından önemli görülmektedir.

Dördüncü Rivayet

حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ هَارُونَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يَزِيدٍ قَالَ: مَا رَأَيْتُ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَابِضًا يَمِينَهُ فِي الصَّلَاةِ، كَانَ يُرْسِلُهَا

Ömer b. Hârûn ← Abdullah b. Yezîd tarikiyle Abdullah b. Yezîd şöyle demiştir:

“İbnü’l-Müseyyeb’i namazda sağ elini bağlarken hiç görmedim. O, ellerini salardı.”

Rivayetin isnadında yer alan Abdullah b. Yezîd’in kimliği ricâl kaynaklarında açık şekilde tespit edilememekte olup bu durum isnadda bir belirsizlik oluşturmaktadır. Ayrıca senedde bulunan Ömer b. Hârûn cerh ve ta’dîl âlimlerinin çoğunluğu tarafından metrûk kabul edilmiştir. Bu sebeple rivayet, isnadında yer alan zayıf ve müphem râviler dolayısıyla zayıf maktû olarak değerlendirilebilir.

Beşinci Rivayet

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعِزَّارِ قَالَ: كُنْتُ أَطُوفُ مَعَ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، فَرَأَى رَجُلًا يُصَلِّي وَاضِعًا إِحْدَى يَدَيْهِ عَلَى الْأُخْرَى، هَذِهِ عَلَى هَذِهِ، وَهَذِهِ عَلَى هَذِهِ، فَذَهَبَ فَفَرَّقَ بَيْنَهُمَا، ثُمَّ جَاءَ

Yahyâ b. Saîd ← Abdullah b. el-Ayzâr tarikiyle Abdullah b. el-Ayzâr şöyle demiştir:

“Saîd b. Cübeyr ile tavaf ediyordum. O sırada bir adamın namaz kıldığını gördü, adam ellerini birbirinin üzerine koymuştu, biri diğerinin üstünde, diğeri onun üstünde. Bunun üzerine Saîd gidip onların arasını ayırdı, sonra geri döndü.”

Rivayetin isnadında yer alan râviler genel olarak güvenilir kabul edilmiştir. Bununla birlikte rivayet Saîd b. Cübeyr’de (öl. 94/713) son bulduğu için merfû değil, maktû niteliktedir. Bu çerçevede rivayet sahih maktû olarak değerlendirilebilir. Ancak bu rivayet, doğrudan Hz. Peygamber’e nispet edilen bir uygulamayı değil, tâbiîn dönemine ait bir müdahaleyi yansıtmaması bakımından değerlendirilmelidir.

4. Genel Değerlendirme

4.1. Rivayetlerin Sened Açısından Değerlendirilmesi

İbn Ebû Şeybe’nin el-Musannef’inde kıyam hâlinde ellerin durumu meselesine dair nakledilen rivayetler sened açısından birlikte değerlendirildiğinde, kabz ve irsâl rivayetleri arasında belirgin bir fark olduğu görülmektedir. Kabz ile ilgili rivayetlerin bir kısmı Hz. Peygamber’e nispet edilen merfû rivayetlerden oluşmakta ve bu rivayetler arasında sahih ve hasen seviyesinde olan örnekler bulunmaktadır. Ayrıca bu rivayetlerin farklı isnad kanallarıyla nakledilmiş olması, kabz uygulamasının rivayet zemininin güçlü olduğunu göstermektedir. Buna karşılık irsâl ile ilgili rivayetlerin büyük çoğunluğu sahâbe ve tâbiîn uygulamalarını yansıtan mevkûf ve maktû rivayetlerden oluşmaktadır. Bu rivayetler arasında isnadı sahih olan örnekler bulunsa da bunların Hz. Peygamber’e doğrudan nispet edilmemesi önemli bir fark oluşturmaktadır. Ayrıca bazı rivayetlerde tedlis ihtimali veya metrûk râvilerin bulunması, bu rivayetlerin sıhhat bakımından daha ihtiyatlı değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu çerçevede sened açısından genel bir değerlendirme yapıldığında, kabz rivayetlerinin hem sıhhat hem de isnad çeşitliliği bakımından daha güçlü bir konumda bulunduğu, irsâl rivayetlerinin ise daha sınırlı ve nispeten zayıf bir isnad yapısına sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte irsâl ile alakalı merfu bir rivayetin bulunmaması kabz rivayetlerinin durumunu daha güçlendirmektedir.

4.2. Rivayetlerin Metin Açısından Değerlendirilmesi

Rivayetler metin açısından incelendiğinde de benzer bir ayrım dikkat çekmektedir. Kabz ile ilgili rivayetlerde “sağ elin sol el üzerine konulması” veya “sol elin sağ elle tutulması” şeklinde açık ve doğrudan ifadeler yer almakta olup, bu lafız farklılıklarının temelde aynı uygulamaya işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, kabz uygulamasının rivayetlerde açık bir şekilde tasvir edildiğini göstermektedir. İrsâl rivayetlerinde ise daha genel ve dolaylı ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Bu rivayetler çoğu zaman belirli şahısların uygulamasını aktarmakta olup, doğrudan Hz. Peygamber’in fiilî uygulamasını ortaya koyan bir metin yapısına sahip değildir. Özellikle tâbiîn âlimlerine nispet edilen bazı rivayetlerde, kabz uygulamasına yönelik farklı yorumların yer alması, bu meselede erken dönemden itibaren değerlendirme farklılıklarının bulunduğunu göstermektedir. Bu açıdan metinler birlikte değerlendirildiğinde, kabz rivayetlerinin daha açık ve doğrudan bir uygulama tasviri sunduğu, irsâl rivayetlerinin ise daha çok uygulama, yorum aktarımı ve kişisel değerlendirme niteliği taşıdığı görülmektedir.

Rivayetler sened ve metin açısından birlikte değerlendirildiğinde, kabz uygulamasını destekleyen rivayetlerin hem sayı hem de sıhhat bakımından daha güçlü bir zemine sahip olduğu açıkça görülmektedir. Buna karşılık irsâl uygulamasına dair rivayetler daha sınırlı olup büyük ölçüde sahâbe ve tâbiîn uygulamalarına dayanmaktadır. Bu durum, iki uygulama arasındaki farkın yalnızca amelî bir tercih değil, aynı zamanda rivayet malzemesinin yapısıyla da ilgili olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede mezheplerin konuya yaklaşımları da daha anlaşılır hâle gelmektedir. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin kabz uygulamasını benimsemeleri, büyük ölçüde bu güçlü rivayet zeminiyle ilişkilidir.

Sonuç

Bu çalışmada İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'inde yer alan kıyam hâlinde ellerin durumu meselesine dair rivayetler sened ve metin açısından incelenmiş, ayrıca mezheplerin konuya yaklaşımları bu rivayetler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda kabz ve irsâl uygulamalarına dair rivayetlerin hem sayı hem de sıhhat bakımından aynı düzeyde olmadığı açık şekilde ortaya çıkmıştır.

Kabz ile ilgili rivayetler incelendiğinde, bu rivayetlerin daha fazla sayıda olduğu ve Hz. Peygamber'e nispet edilen merfû rivayetleri de içerdiği görülmektedir. Ayrıca bu rivayetlerin bir kısmının sahih veya hasen seviyesinde olması, kabz uygulamasının sünnet olarak kabul edilmesinde önemli bir dayanak teşkil etmektedir. Bunun yanında sahâbe ve tâbiîn uygulamalarına işaret eden rivayetlerin de kabz lehinde bulunması, bu uygulamanın erken dönemden itibaren bilinen ve yaygın bir pratik olduğunu göstermektedir. Buna karşılık irsâl ile ilgili rivayetler daha sınırlı olup büyük ölçüde sahâbe ve tâbiîn uygulamalarını yansıtan mevkûf ve maktû rivayetlerden oluşmaktadır. Bu rivayetler arasında isnadı sahih olan örnekler bulunmakla birlikte, Hz. Peygamber'e doğrudan nispet edilen merfû bir rivayetin bulunmaması dikkat çekmektedir. Ayrıca bazı rivayetlerde zayıf râvilerin yer alması veya isnadda belirsizliklerin bulunması, irsâl rivayetlerinin sıhhat bakımından daha ihtiyatlı değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu rivayet malzemesi mezheplerin yaklaşımlarıyla birlikte değerlendirildiğinde, Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin kabz uygulamasını benimsemelerinin büyük ölçüde bu güçlü rivayet zeminiyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Mâlikî mezhebinde irsâl anlayışının öne çıkması, rivayetlerin yokluğundan ziyade rivayetlerin değerlendirilme biçimi ve namazın mahiyeti ile alakalı bir durumdan ibarettir. Mâlikî literatürde kabz lehindeki rivayetlerin bilindiği, ancak özellikle namazın adabına ilişkin değerlendirmeler sebebiyle sedl'in tercih edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mâlikî âlimler, İmam Mâlik'e yöneltilen kabz sorusuna "Bunu bilmiyorum" şeklinde verdiği cevabı yorumlarken, bu ifadenin farz namazlara yönelik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Zira İmam Mâlik'in kabz ile ilgili rivayetleri bildiği, hatta bunlardan bazılarını kendi eserinde naklettiği bilinmektedir.

Netice itibariyle namazda ellerin bağlanması hususunda aktarılan rivayetlerin genel olarak kabzı desteklediği görülmektedir. Cumhur da bu görüşü benimsemiştir. Mâlikîlerin irsâli tercih etmeleri ise rivayetleri reddetmelerinden değil, cumhurdan farklı olarak bu rivayetleri farklı bir değerlendirmeye tabi tutmalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Mâlikîlerin tamamının bu rivayetleri aynı şekilde yorumlamadığı, içlerinden bazılarının cumhura yakın bir tavır sergilediği de

anlaşılmaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde, mezhepler arasında ortaya çıkan bu ihtilafın rivayetlerin reddinden ziyade, mevcut rivayet malzemesinin farklı şekillerde yorumlanmasını ifade ettiği görülmektedir.

Kaynakça

- Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed. el-Binâye Şerhu'l-Hidâye. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2000.
- Bâbertî, Ekmeleddîn Muhammed b. Muhammed. el-İnâye Şerhu'l-Hidâye. 10 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evladuhu, 1. Basım, 1970.
- Behûtî, Mansûr b. Yûnus el-Hanbelî. Keşşâfû'l-Kınâ' 'an Metni'l-İknâ'. 15 Cilt. Riyad: Vizâretü'l-'Adl (Suudi Arabistan Adalet Bakanlığı), 1. Basım, 2000.
- Cemâleddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî. Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. Şerhu Muhtasari't-Tahâvî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye / Dârü's-Sirâc, 1. Basım, 2010.
- Dusûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arefe. Hâşiyetü'd-Dusûkî 'ale's-Şerhi'l-Kebîr. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. Halep: Dârü'r-Reşîd, 1. Basım, 1986.
- Ensârî, Zekerîyyâ b. Muhammed b. Zekerîyyâ (Zeynüddin Ebû Yahyâ es-Süneykî). Esne'l-Metâlib fî Şerhi Ravzî't-Tâlib. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali İbnHacer. Tuhfetü'l-Muhtâc fî Şerhi'l-Minhâc. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübâra, 1938.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtubî. et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd. 17 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 2017.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed. Tehzîbü't-Tehzîb. 12 Cilt. Haydarâbâd (Hindistan): Matbaatü Dâirati'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1. Basım, 1326.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. el-Muğnî. 15 Cilt. Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 3. Basım, 1997.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. el-Beyân ve't-Taḥşîl ve's-Şerḥ ve't-Tevciḥ ve't-Ta'lîl li Mesâ'ili'l-Müstehreḥ. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1988.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî. el-Müdevvene. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Mes'ûd Kâsânî, Alâeddin Ebû Bekirb. Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i'. 7 Cilt. Mısır: Şirketü'l-Matbû'ati'l-İlmiyye / Matbaatü'l-Cemâliyye, 1. Basım, 1327.

- Mirzaoglu, Murat. “Fıkhü’l-Hadis Bağlamında Namazda Ellerin Bağlanmasıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 32 (15 Eylül 2023), 316-344. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1256597>
- Nevevî, Şeref Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. el-Mecmû‘ Şerhu’l-Mühezzeb. 9 Cilt. Kahire: İdâretü’t-Tıbâ‘a el-Münîriyye / Matbaatü’t-Tedâmun el-Ehavî, 1344.
- Ruhaybânî, Mustafa b. Sa‘d b. Abde el-Hanbelî. Metâlibü Üli’n-Nühâ fî Şerhi Gâyeti’l-Müntehâ. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 2. Basım, 1994.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. el-Mebsût. 31 Cilt. Mısır: Matbaatü’s-Sa‘âde, ts.
- Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. Mizânü’l-İ‘tidâl fî Nakdi’r-Ricâl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1. Basım, 1963.
- Tetâî, Muhammed b. İbrahim b. Halîl el-Mâlikî. Cevâhirü’d-Dürer fî Halli Elfâzi’l-Muhtaşar. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2014.
- Vâilî, Muhammed b. Hammûd. Buğyetü’l-Mukteşid Şerhu Bidâyeti’l-Muctehid. 16 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2019.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. Tezhîbü Tehzîbi’l-Kemâl fî Esmâ’i’r-Ricâl. 11 Cilt. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse li’t-Tıbâa ve’n-Neşr, 1. Basım, 2004.
- Zürkânî, Abdülbâkî b. Yûsuf el-Mısırî. Şerhu’z-Zürkânî ‘alâ Muhtaşari Hâlîl. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- ‘Aleys, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî. Fethu’l-‘Alî el-Mâlik fî’l-Fetvâ ‘alâ Mezhebi’l-İmâm Mâlik. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, ts.
- et-Tâc ve’l-İklîl li Muhtaşari Hâlîl. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.

İBNÜ'L-BÂZİŞ'İN *EL-İKNÂ'* ADLI ESERİ ÇERÇEVESİNDE YÂSÎN SURESİ KIRAAT İHTİLAFLARININ SEMANTİK ANALİZİ

SEMANTIC ANALYSIS OF THE DIFFERENCES IN RECITATION OF SURAH YASIN WITHIN THE FRAMEWORK OF IBN AL-BAZISH'S WORK *AL-IQNA'*

Şeyma ÇELİK*

Özet

Kıraat ilmi, Kur'ân ayetlerinin fonetik ve telaffuz farklılıklarını belirlemenin ötesinde, ilâhî hitabın anlam katmanlarını derinleştiren, tefsirdeki müphem ifadeleri açıklığa kavuşturan semantik bir dayanak noktasıdır. Bu çalışma, Endülü's kıraat geleneğinin en önemli sacayaklarından biri olan İbnü'l-Bâziş'in (ö. 540/1145) el-İknâ' fî'l-Qirâ'ati's-seb' adlı eseri ekseninde, Yâsîn Suresi'ndeki kıraat ihtilaflarını ve bu ihtilafların semantik (anlamsal) yansımalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Literatürde esere dair yapısal tahliller bulunsa da, belirli bir sure özelinde ferşî ihtilafların semantik neticelerini irdeleyen derinlikli çalışmaların eksikliği müşahade edilmiştir. Araştırmada ilk olarak kıraat ve ahru'f-i seb'a (yedi harf) kavramları arasındaki epistemolojik ilişki incelenmiş; ardından müellifin kıraat metodolojisi, tercih ve tevcih kalıpları analiz edilmiştir. Yâsîn Suresi'nde tespit edilen sahih ve şâz kıraat farklılıkları; lafız, i'rab ve sîga düzeyinde ele alınarak, bu vecihlerin tefsir ilmine sunduğu zenginlik ortaya konmuştur. Yapılan analizler neticesinde, İbnü'l-Bâziş'in salt bir nakilci olmadığı, dilbilimsel ve tefsirî verileri potasında eriterek kıraat vecihlerini kelâmî ve fikhî zeminlerde başarıyla tevcih ettiği ve ihtilafları anlamı tahkim eden birer i'câz unsuru olarak konumlandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, İbnü'l-Bâziş, el-İknâ, Yâsîn Suresi, Semantik.

Abstract

The science of recitation (qira'at) goes beyond merely identifying phonetic and pronunciation differences in Quranic verses; it serves as a semantic foundation that deepens the layers of meaning in divine discourse and clarifies ambiguous expressions in exegesis. This study aims to examine the differences in recitation within Surah Yasin and their semantic implications, focusing on Ibn al-Bazish's (d. 540/1145) work, al-Iqna' fî'l-Qira'ati's-sab', one of the most important pillars of the Andalusian recitation tradition. While structural analyses of the work exist in the literature, a lack of in-depth studies exploring the semantic consequences of specific recitation differences within a particular surah has been observed. This research first examines the epistemological relationship between the concepts of recitation (qira'at) and the seven letters (ahruf-i seb'a); then, the author's recitation methodology, preferences, and interpretation patterns are analyzed. The differences between authentic and unusual recitations identified in Surah Yasin are examined at the level of wording, grammatical inflection, and phrasing, revealing the richness these variations offer to the science of exegesis. As a result of the analyses, it is concluded that Ibn al-Bazish was not merely a transmitter of the Quran, but that he successfully blended linguistic and exegetical data to interpret

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat ABD, symcelk5@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9367-2858.

the different recitation variations within theological and jurisprudential frameworks, positioning the differences as elements of miraculousness that reinforce the meaning.

Keywords: Recitation, Ibn al-Bazish, al-Iqna, Surah Yasin, Semantics.

1. Giriş

Kur’ân-ı Kerîm’in vahyedildiği andan itibaren her türlü tahrif ve tağyirden korunarak tevatür yoluyla sonraki nesillere aktarılması, İslam ilim geleneğinin en hassas ve öncelikli mevzuu olmuştur. Bu aktarım sürecinin merkezinde yer alan kıraat ilmi,¹ lafızların okunuş keyfiyetlerini incelerken aynı zamanda bu okunuşların manaya olan tesirini de göz önünde bulundurmaktadır. Kur’an’ın farklı kıraat vecihleriyle okunabilmesi, ümmet için ilahi bir kolaylık ve ruhsat olmasının yanı sıra, metnin mana yönünden zenginleşmesini, mucizevi bir boyut kazanmasını (i‘câz) sağlayan en önemli unsurdur.² Kıraat farklılıkları sayesinde metin, çelişkiye düşmeksizin çok yönlü bir anlam genişlemesine uğramakta,³ Arapçanın farklı lehçelerindeki en fasih söyleyişleri bünyesinde barındırarak hitap gücünü evrenselleştirmektedir.⁴

Kıraat ihtilaflarının kökeni bizzat Nebevi döneme ve vahyin nüzul sürecine dayanmaktadır. Sahabe arasında yaşanan ilk kıraat tartışması, Hz. Ömer ile Hişâm b. Hâkim arasında Furkan Suresi’nin okunması esnasında vuku bulmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.), her iki sahabenin de okuyuşunu dinledikten sonra ikisini de onaylamış ve “Şüphesiz Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir, ondan kolayınıza geleni okuyunuz.”⁵ buyurarak ihtilafı nihayete erdirmiş, bu durum kıraat çeşitliliğinin meşruiyet zeminini oluşturmuştur.⁶ Tarih boyunca oryantalistler, kıraatlerdeki bu çeşitliliği ve özellikle “yedi harf” meselesini Kur’ân metninin tahrif edildiği veya sabit olmadığı yönünde bir eleştiri malzemesi yapmaya çalışmışlarsa da, İslam kıraat âlimlerinin muazzam şecere, sened ve

¹ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulûmî’l-Kur’ân*, ed. Ahmed Zemerli Fevvâz - Hânî el-Hâc (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 2005), 1/362; Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Okyanusu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsî’l-Muhît = Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, Çev. Mütercim Âsım Efendi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/80; Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Çev. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1993), 5/83.

² Abdülmecit Okcu, “Kur’an’ın Lafız-Mana ve Kıraat Yönünden İ‘câzı / Eşsizliği”, *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 77, 85; Murat Akkuş - Ramazan Aydın, “Türkiye’deki Farklı Kıraat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016), 293-294; Cemil Küçük, “Kur’ân ve Kıraatlerin Kaynağı”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2018), 215-216.

³ Abdurrahman Çetin - Hüseyin Kader, *Kur’ân-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar: - Oryantalistlerin Görüşleri-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 165; Ömer Özbek, “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (2015), 167; Mehmet Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 15.

⁴ Çetin - Kader, *Kur’ân-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, 408.

⁵ Çetin - Kader, *Kur’ân-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, 45. Ayrıca bkz. Buhârî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 5,27; *Tevhîd*, 53; *Bed’ü’l-Halk*, 6; *Mürteddûn*, 9; *Husûmât*, 4; Müslim, *Salâtü’l-Müsâfirîn*, 270.

⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1994), 4/400, 405-406.

usul çalışmaları karşısında bu iddialar boşa çıkmıştır. Kur'ân'ın lafız ve mana yönünden eşsizliği (i'câzı), bu sistemli aktarımla korunmuştur.⁷

Kıraat âlimleri, kendi dönemlerinde karşılaştıkları sorunlara çözümler üretmek ve şifahi olarak tevarüs ettikleri birikimi sabitlemek amacıyla kaynak eserler telif etmişlerdir. Bu asli kaynaklar arasında, Endülüs kıraat geleneğinin seçkin simalarından biri olan İbnü'l-Bâziş'in *el-İknâ' fî Kırâatis-Seb'a* adlı eseri, titiz metodolojisi ve rivayet zincirlerindeki güvenilirliğiyle öne çıkmaktadır. Ancak bu değerli eserin literatürde hak ettiği ölçüde tanınmadığı, yapılan sınırlı akademik çalışmaların⁸ ise genellikle genel usul tahlilleriyle sınırlı kaldığı, muayyen bir sure özelinde anlamsal ve semantik analizlere yoğunlaşmadığı gözlemlenmiştir.

Bu çalışma, söz konusu bilimsel boşluğu doldurmak amacıyla, *Kur'ân'ın kalbi*⁹ olarak nitelenen ve bünyesinde zengin ferşî ihtilaflar barındıran Yâsîn Suresi'ne odaklanmaktadır.¹⁰ Ancak kıraat ihtilaflarının semantik analizine geçmeden önce, literatürdeki en büyük kavram karmaşalarından biri olan kıraatlerin menşei ve Yedi Harf ilişkisinin netleştirilmesi gerekmektedir. Nitekim kıraat usulünün teorik arka planı, Ahruî's-Sab'a kavramının mahiyeti ve müellifin bu kavrama yaklaşımı tam olarak ortaya konulmadan yapılacak bir ferş analizi, bilimsel derinlikten yoksun ve salt bir veri aktarımı olarak kalacaktır. Bu doğrultuda makalede, öncelikle kıraat-yedi harf ilişkisi ele alınacak; ardından İbnü'l-Bâziş'in *el-İknâ'*da sergilediği metodolojik duruş, kıraat tercihleri ve Arap dil bilimiyle kurduğu güçlü bağ temellendirilecektir. Son aşamada ise Yâsîn Suresi'nden seçilen kritik ayetlerin orijinal Arapça vecihleri üzerinden, sahih ve şâz varyasyonların semantik analizi yapılacaktır.

2. Kıraat İlminde İhtilaf Kavramı

Kıraat ilminin inceleme alanı, Kur'ân kelimelerinin okunuş ve eda keyfiyetleri, ittifak ve ihtilaf yönleriyle, nakledenin kendisine dayandırarak rivayet ettiği vecihlerdir.¹¹ Buradaki ihtilaf

⁷ Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'ân'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, ss. 16-17; Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar: -Oryantalistlerin Görüşleri-*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s.315; Çakmak, *Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar*; John Wansbrough *Örneği*, s. 6; Selahattin Sönmezsoy, *Kur'ân ve Oryantalistler*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, ss. 26-27.

⁸ Muhammed Özbek, *İbnü'l-Bâziş'in el-İknâ' fî'l-Kırâati's-Seb' Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2023).

⁹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, ed. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), 5/162; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl fî Ma'rifeti Ahbâri'r-Resûl*, ed. Nureddin Boyacılar (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992), 3/260; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, ed. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Mektebetü'r-Rüşti li'n-Neşr, 2003), 3/258; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, ed. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Mektebetü'r-Rüşti li'n-Neşr, 2003), 4/96.

¹⁰ Kolektif, *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Mealî* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2003); Elmalılı Hamdi Yazır, *Meal-Tefsir / Hak Dini Kur'an Dili Muhtasar*, ed. Ertuğrul Özalp (İşaret Yayınları, 2006); Salih Zeki Meriç, *Ruhul Beyan'dan Yâsîn Sûresi Meal ve Tefsiri* (Erkam Yayınları, 2023).

¹¹ Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2005), 15.

vecihlerinden maksat fillerde muhatap veya ğaip sigaları ile gelmesi, isimler de ise müfred ya da cemi gelmesi şeklinde anlaşılmıştır. Eda ediliş şekilleri denildiğinde işmam, imale, idğam gibi meseleler anlaşılmaktadır. Kıraat ihtilafları temelde iki ana başlık altında incelenmektedir. Bunlar:

Usûlî İhtilaflar: Belirli bir kelimeye bağlı kalmaksızın, Kur'an'ın genelinde geçerli olan genel kurallardır. İdğam, izhar, imâle, tefhîm, terkîk, tağlîz, med, kasr, ihtilâs ve iskân gibi eda keyfiyetleri bu gruba girmektedir. Bu tür fonetik özellikler, ses estetiğini ve lehçe uyumunu sağlasa da çoğunlukla anlama doğrudan etki etmezler.

Ferşî İhtilaflar: Ayetlerdeki kelimelerin bizzat kendisinde, harflerinde, harekesinde veya irabında meydana gelen ve genel bir kurala bağlanamayan özel ihtilaflardır. Fiillerin muhatap-gaib, malum-meçhul kalıplarında gelmesi veya isimlerin müfred (tekil)-cemi (çoğul) okunması bu türdendir. Ferşî ihtilaflar lafzın yapısını değiştirdiği için ayetlerin anlamına, dolayısıyla tefsir ve fıkha doğrudan ve derinden etki etmektedir.¹²

Kıraat ihtilafları sıhhat açısından sahih ve şâz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sahih kıraat ihtilafları Hz. Peygamber'den isnat edilerek tevatürle sabit, Arapça kurallarına ve Hz. Osman Mushaflarından birisine uygun olan kıraatlerdir.¹³ Kıraatler ya sahihtir, kabul edilir ya da sahih değildir, kabul edilemez, yani şâzdır. Şâz kıraatler ise sahih olmayan kıraatlere denilmektedir.¹⁴ İbnü'l-Cezerî'nin (ö.833/1429) de eserinde detaylandığı üzere kıraat ihtilaflarını temel olarak sahih ve şâz şeklinde iki kategoride değerlendirmek mümkündür.¹⁵ Kıraat ihtilafları açısından Kur'an'ın çeşitli manaları içerdiği bilinmektedir.

3. Yedi Harf Kavramının Mahiyeti ve Kıraatlerle Ayrıştığı Noktalar

Kıraat ve tefsir âlimleri, hadiste geçen *yedi harf* (seb'at-ü ahurf)¹⁶ ifadesinin ne anlama geldiği hususunda otuzun üzerinde farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Ancak en muteber yaklaşımlara göre yedi harf; Arap dilinin o dönemdeki en fasih yedi kabilesinin (Kureyş, Huzeyl, Sakîf, Hevâzin, Kenâne, Temîm, Yemen vb.) lehçe özelliklerini, eda çeşitliliklerini (idğam, izhar, imale vb.) ve eş anlamlı lafız ikamelerini barındıran ilahî bir ruhsat alanıdır. Mennâ' Halîl el-Kattân'ın da vurguladığı üzere,

¹² Ömer Özbek, "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (01 Aralık 2015), 167.

¹³ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî İbnü'l Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'ati'l- 'Aşr*, ed. Ali Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016), 1/9-10; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî, *el-İbâne An Me'âni'l-Kırâât*, Çev. Abdulfettâh İsmâil Şelebî (Kahire: Dâr'un- Nehdâ, 1999), 41.

¹⁴ Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *İtkan fî ulumi'l-Kur'ân* (: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1951), 243.

¹⁵ İbnü'l Cezerî, *en-Neşr*, 1/9-10.

¹⁶ Okcu, "Kur'an'ın Lafız-Mana", 77,85; Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-", *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* VII/2 (2007), 60-61; Recep Orhan Özel, *Keşşaf Tefsirinin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012), 42-44; Akkuş - Aydın, "Türkiye'deki Farklı Kırâat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler", 293-294; Küçük, "Kur'ân ve Kıraatlerin Kaynağı", 215-216.

bu ruhsatın temel hikmeti okuma yazma bilmeyen (ümmî), yaşlı, çocuk ve farklı dilsel alışkanlıklara sahip kabilelerin Kur'ân'ı kolayca ezberlemesini ve dinî pratikleri zorlanmadan uygulamasını sağlamaktır.¹⁷

Burada düşülmemesi gereken en kritik bilimsel hata, *Yedi Harf* ile *Yedi Kıraat* kavramlarını eş değer görmektedir. *Yedi Harf*, vahyin nüzul aşamasındaki genişliğini ifade ederken; *Yedi Kıraat*, Hz. Osman'ın mushafları tek bir hat üzerine cem etmesinden sonra, o resmi mushaf hattının (Resm-i Osmânî) izin verdiği ölçüde mütevatir silsileyle gelen okuyuş biçimleridir.¹⁸ Dolayısıyla *Yedi Harf* kıraatlerden çok daha geniş bir şemsiyedir; nitekim Hz. Osman Mushafları yazarken Arap kabileleri arasındaki lafzi tartışmaları bitirmek adına resmi metni Kureyş lehçesi üzere sabitlemiş, yedi harfin lafzi/müradif ikameye dair bazı boyutları yürürlükten kaldırmıştır. Günümüzdeki mütevatir kıraatler, yedi harfin mushaf hattının cevaz verdiği ve nüvelerini barındırdığı ses, hareke ve irab zenginliğinden ibarettir.

3.1. İbnü'l-Bâziş'in Yedi Harf ve Kıraat Anlayışı

İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'* adlı eserinin mukaddimesinde ve bab geçişlerinde, mushaf hattına mutlak sadakati merkeze alan bir kıraat anlayışı sergilemektedir. Müellifin dipnotlarında ve nüsha farklarında sıkça zikrettiği ve *küllühâ lügât* (bunların hepsi birer lehçedir.) ifadesi, onun yedi harf ruhsatına bakışını özetlemektedir. İbnü'l-Bâziş'e göre, Mushaf hattı zemininde ortaya çıkan ses ve hareke farklılıkları, Arap dilinin en fasih lehçelerinin Kur'ân metninde eritilmesidir. O, kıraat ihtilaflarını asla bir çelişki olarak görmez; bilakis metnin evrenselliğini sağlayan, farklı kabilelerin fonetik doğasına hitap eden matematiksel ve belâğî bir sistem olarak nitelemektedir. Müellif, yedi harfin müradif kelime ikamesi boyutunun Mushaf ile sınırlandığını kabul etmekle birlikte, fonetik ve irabi zenginliğin bizzat vahyin aslından kaynaklandığını savunmaktadır.¹⁹

İbnü'l-Bâziş, salt nakille yetinen bir râvi değildir. Bir kıraat vechini zikrettiğinde, onun nahivdeki karşılığını, lügat düzeyindeki kabilevi temellerini (Temîm, Hicaz, Necid lehçeleri gibi) ve nihayetinde bu okunuşun nassın tefsirine getirdiği geniş manayı ele almaktadır. Müellif, şâz kıraatleri sahih kıraatlerin sıhhatini zedeleyen unsurlar olarak görmez; bilakis şâz vecihleri, sahih vecihlerin nahivsel gizemlerini çözen, ayetlerin yorum sınırlarını netleştiren tefsirî birer şerh mahiyetinde kabul etmektedir. Onun metodolojisinde bir vechin tercih edilmesi (ihtiyâr), diğer

¹⁷ Mennâ' Halîl Kattân, *Nüzûlü'l-Kur'ân 'alâ seb'ati ahruf* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1991), I/101-102. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed Abdullah b Müslim b Kuteybe, *Te'vilu müşkili'l-Kur'ân*. (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye), I/30.

¹⁸ Sıtkı Güllü, "Taberî'nin Tefsîr'indeki Kırâat Değerlendirmeleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 73-75; Özbek, "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi", 01 Aralık 2015, 165; Dağ, "Kırâat İlminde Şâz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-", 60-64; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 61-63.

¹⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b Alî b Ahmed b Halef Ensârî İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ' fi'l-Kırâ'ati's-Seb'* (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1403), 1/5.

mütevattir vechin inkârı anlamına gelmemektedir. O, resm-i mushafa ve Arap dilinin en fasih kurallarına en uygun olanı öne çıkarırken ilâhî kelâmın lehçesel i'câzını ilan etmektedir.²⁰

4. İbnü'l-Bâziş ve *el-İknâ* ' Adlı Eseri Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnâtî (ö. 540/1145) olan İbnü'l-Bâziş, Rebîülevvel ayının 491'de Gırnata'da dünyaya gelmiştir. Ailesine takılmış Bâziş lakabıyla anılmaya başlamıştır. Hayatının büyük bir kısmı Gırnata'da geçmiştir. İbnü'l-Bâziş etrafındaki bazı ilim merkezlerine yaptığı seyahatleriyle bilinmektedir. Kıraat eğitimini yedi yaşında almaya başlamıştır. İlk hocası babası Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bâziş'tir. Babası İbnü'l-Bâziş'e İmam Nâfi'nin râvisi Kâlûn'un rivayeti üzerine dört hatim yaptırmıştır. Bu sırada hafızlık yapmış ve babasından da çeşitli ilimler almıştır.²¹ İbnü'l-Bâziş'in babasıyla aynı lakabı taşıması sebebiyle kaynaklarda ikisinin karışmaması için Ebü'l-Hasan'ı İbnü'l-Bâziş el-Evvel, oğlu Ebû Ca'fer'i de İbnü'l-Bâziş es-Sânî olarak kaydetmişlerdir.²²

İbnü'l-Bâziş kendi döneminin önde gelen kıraat hocalarından dersler almıştır. İçlerinden özellikle Endülüs'ün meşhur kıraat âlimi Şüreyh b. Muhammed'in talebeliğini yapmış ve hocasının kendisine verdiği kıraat ekolünü yaşatmıştır. Nasr b. Abdülazîz²³ Mısır'da kıraat ilmi öğrendiği bir diğer hocasıdır.²⁴ Zamanının meşhur âlimlerinden Ebû Ali el-Gassânî ve Ebû Ali es-Sadeî'den icâzet almıştır. İbnü'l-Bâziş, kıraat ilminde 300 tariki öğrenerek alanında uzmanlaşmıştır. İbnü'l-Bâziş sadece kıraat ilminde değil, fıkıh, hadis, cerh ve ta'dîl, dil ve edebiyat gibi alanlarda da kendini yetiştirmiş bir âlimdir. Kıraat ilminde derinleşerek zamanın önde gelen âlimleri arasında yer almıştır. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, İbnü'l-Bâziş hakkında kıraat tariklerinde ondan daha titiz davranan birinin bulunmadığını ve kıraat konusunda ondan daha isabetli seçim yapanın da olmadığını söylemiştir. Kimi âlimler Arap dilinde usta olduğunu, kimisi ise güvenilir bir muhaddis olduğunu belirtmişlerdir. İbnü'l-Bâziş Gırnata'da hatiplik görevini de üstlenmiştir. İbnü'l-Bâziş, Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı başta olmak üzere dil alanında klasik haline gelen bazı eserlere şerhler yazmıştır.²⁵ İbnü'l-Bâziş 2 Cemâziyelâhir 540'ta (20 Kasım 1145) Gırnata'da vefat etmiştir.²⁶

²⁰ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 1/7; Özbek, *İbnü'l-Bâziş'in el-İknâ' fi'l-Kırâati's-Seb' Adlı Eseri*, 16.

²¹ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/527.

²² Muharrem Çelebi, "İbnü'l-Bâziş, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/528.

²³ İbrahim Çelik, "Fârisî, Nasr b. Abdülazîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/171.

²⁴ Nur Kübra Demirci, *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi* (Recep Tayyip Erdoğan (Rize) Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 131.

²⁵ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği", *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (10 Temmuz 2019), 45.

²⁶ Altıkulaç, "İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer", 20/528.

İbnü'l-Bâziş'in eserleri: *el-İknâ' fî'l-kırâ'âtî's-seb'*,²⁷ *et-Turuku'l-mütedâvele*,²⁸ *Kitâbü't-Tekbîr*,²⁹ *el-Fihris*³⁰ ve *el-Ğâye fî'l-kırâ'ât 'alâ tarîkı İbn Mihrân*'dır. Bu bahsi geçen eserleri içerisinde makaleye konu olan *el-İknâ' fî'l-kırâ'âtî's-seb'* adlı eseri musanniflere özel bir yaklaşım benimseyen alıntı kitapları arasında, İmam Ebû Ca'fer Ahmed bin Ali, İbn'ül- Bâziş olarak bilinen ayırt edici bir kitaptır. İbnü'l-Bâziş *el-İknâ* çalışmasında farklı bir yaklaşım benimsemiştir. Müellif eserinde; Mekî b. Ebî Talib'in *et-Tebşıra* ve Ebû Amr ed-Danî'nin *et-Teysîr* adlı eserlerini rehber edinerek yedi imam ve her imama ait ikişer râviyi esas almıştır. Eserinde bu iki kaynaktan yer almayan tariklere yer verdiğinde ise müelliflere atıf yaparak usul ve ferî ihtilaflardaki meseleleri açıklığa kavuşmasını sağlamıştır.

İbn'ül- Bâziş'in *el-İknâ* adlı eseri açıklık, kolaylık ve silsileleri ile ayırt edilmektedir. İbareler ve maslahatlar açıktır. Ancak bahsedilen açıklıktaki artış, ister hâşiyelerde olsun ister ferî de olsun ister usûlde olsun denktir; böylece kitap yeni başlayanlar için kolaydır.³¹ İbnü'l-Bâziş eserinde, Sıbtu'l-Hayyât'ın *el-İhtiyâr*'ında ele aldığı konuların büyük bir kısmını incelemiştir. Sıbtu'l-Hayyât ile İbnü'l-Bâziş aynı dönemde farklı beldelerde yaşayan iki önemli âlimin eserlerinin içerikleri de benzerlik göstermektedir.³² *el-İknâ* döneminin kıraat ilmini anlamak açısından önemli bir yere sahiptir. Müellif eserinde kurrânın ittifak ettiği rivayetleri aldığı gibi ihtilafa düştükleri meseleleri de ayrı bir yerde ele almıştır. İbnü'l-Bâziş eserin başında kıraat imamları ve râvilerinden bahsettikten sonra kıraat ilminin ihtilafları başlığı altında usûlî ve ferî ihtilafları ele almıştır. Her iki ihtilafı da oldukça detaylı bir şekilde delilleriyle birlikte ele almıştır. Bu eser döneminin kıraat ilmine ışık tuttuğu gibi günümüzde de kıraat ilminde anlaşılması güç meselelerin anlaşılmasında bizlere yol göstermektedir. Eserin dilinin her kesimin anlayacağı şekilde ele alınmış olması anlaşılmasını da bir hayli kolaylaştırmıştır. Makalenin amacı ise eserin gün yüzüne çıkmasını sağlamak ve bu alanda ihtisas yapacak kişilere yardımcı olmaktır. Çalışma *el-İknâ* adlı eseri belirli bir sure özelinde ele alarak, ferî ihtilafların anlam üzerindeki etkileri Yâsin suresi bağlamında incelenecektir. Eserde yoğun bir anlatımın olması nedeniyle usûlî ihtilaflara sadece ilgilendiğimiz kısımlarda geçen bölümler ele alınmıştır.

²⁷ Müellifin belirttiğine göre Mekî b. Ebû Tâlib'in *et-Tebşıra fî'l-kırâ'âtî's-seb'* ve Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr fî'l-kırâ'âtî's-seb'* adlı kitapları esas alınarak yapılmış bir çalışma olup Abdülmecîd Katâmî'nin tahkikiyle iki cilt halinde neşredilmiştir. İbnü'l-Bâziş eserine yeni bablar eklemiş, yer yer şerhler yapmış ve ona yeni bir düzen vermiştir.

²⁸ İbnü'l-Hatîb'in övgü ile sözünü ettiği bu çalışma müellifin vefatı sebebiyle tamamlanamamıştır.

²⁹ Müellif bu kitabından *el-İknâ'* adlı eserinde bahsetmektedir.

³⁰ İbn Hayr'ın zikrettiği bu eserde müellif babasının şeyhlerini bir araya getirmiştir.

³¹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1403, 1/3.

³² Ömer Özbek, *Sıbtu'l-Hayyât'ın el-İhtiyâr fî Kıraâtî'l-'Aşr Adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, 2015), 11.

5. El-İknâ'da Yâsîn Sûresinin Ferşî İhtilaflarının Semantik Tahlili

Bu bölümde, Yâsîn Suresi'nde yer alan ve doğrudan anlam üzerinde farklılıklar oluşturan ferşî ihtilaflar, el-İknâ'daki orijinal metin yapısı, kıraat imamlarının Arapça vecihleri ve müllifin dilsel tevcihleri dikkate alınarak semantik analize tabi tutulacaktır.

5.1. {تَنْزِيلُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ} (Yâsîn, 36/5) âyeti

5.1.1. Sahih ve Şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

Ayette yer alan “تَنْزِيلُ” lafzının son harfinin harekesinde sahih kıraat imamları arasında iki farklı vecih bulunmaktadır:

Raf Okuyuşu [تَنْزِيلُ]: Ebû Bekir, Ebû Amr, İbn Kesîr ve Nâfi' bu lafzı raf ile okumuşlardır.

Nasb Okuyuşu [تَنْزِيلُ]: Hafs, İbn Âmir, Hamza ve el-Kisâî ise kelimeyi nasb ile kıraat etmişlerdir.

Her iki okuyuş da mütevatir senede sahip, mushaf hattına uygun ve Arap gramer kurallarına muvafık olan sahih kıraatlerdir; ayette şâz bir veçhe yer verilmemiştir.

5.1.1. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

İbnü'l-Bâziş *el-İknâ* adlı eserinde nasb ile okuyanların kelimeyi mahzûf bir fiilin mef'ûlû mutlakı (matar) olarak değerlendirirler. Bu ifade Kur'an'ın Neml Suresi'ndeki ³³ “صَنَعَ اللَّهُ” ³⁴ ifadesine benzer mefhum matar çıkarmaktadır. “Bu Kur'an, Aziz ve Rahîm olan Allah'ın indirmesidir.” anlamı elde edilmektedir.³⁵ Semantik sonucu; eylemin azametini, yani bu indirme fiilinin bizzat mutlak güç sahibi Allah tarafından gerçekleştirildiğini eylem merkezli bir vurguyla sunmasıdır. Raf vechini tercih edenlerin delili ise kelimeyi mahzûf bir mübtedanın haberi (ibtida haberi) yapmaktır; takdiri “Hâzâ Tenzîlül-Azîzi'r-Rahîm” (Bu Kur'an, Azîz ve Rahîm olanın indirdiği kitaptır.) şeklindedir. Burada semantik vurgu eylemden ziyade kaynağa yöneliktir; Kur'an metninin menşeinin ilahî olduğu tescillenmektedir. İbnü'l-Bâziş, her iki vechin tefsirsel boyutta birbirini dışlamadığını, aksine hitabın hem kaynağını hem de azametini aynı anda gösteren bir i'câz bütünü olduğunu ifade etmektedir.³⁶

5.2. {وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًا فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ} (Yâsîn, 36/9.) âyeti

5.2.1. Sahih ve Şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

İnkârcıların körlüklerini tasvir eden bu ayetteki سَدَا kelimesinin ilk harfinin harekesi hususunda kıraat imamları iki farklı sahih varyasyon sunmuşlardır:

Fetha Okuyuşu [سَدَا]: Hafs, Hamza ve el-Kisâî “sîn” harfini fetha ile okumuşlardır.

³³ Neml, 27/88.

³⁴ Allah'ın fiili

³⁵ Hâmid b. Abdülfettâh Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*, ed. Halil İbrahim Üren (İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2020), 114.

³⁶ Ebû Zûr'a Abdurrahman b. Muhammed İbn Zencele, *el-Hüccetü'l-kıraât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 595-596.

Damme Okuyuşu [سَدًّا]: Diğer kıraat imamları ve râviler ise kelimeyi damme ile tilavet etmişlerdir.³⁷

Her iki okunuş da yedi kıraat imamının ittifakıyla sahih kabul edilmiştir.³⁸

5.2.2. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

Ebû Amr'a göre "sedd", "bir şeyin arasına konulan engel" anlamına gelmektedir. Kehf sûresinde geçen "iki topluluk arasına çekilen engel"³⁹ ile benzerlik taşımaktadır.⁴⁰ Bu âyetteki engel, "gözler önüne çekilen perde" anlamındadır.⁴¹ Nitekim devamındaki "فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ" ifadesi de bu manayı desteklemektedir. İbnü'l-Bâziş el-İknâ adlı eserinde "سَدًّا" kelimesindeki "sîn" harfi fetha ile okunduğunda manasının "insanların yaptığı setler" olduğunu, "سَدًّا" şeklinde damme ile okunduğu zaman ise "dağ gibi doğal engelleri" ifade ettiğini bildirmiştir.⁴² Bu iki kıraat birleştiği vakit engelin her türlüşünü kapsayan geniş bir mana meydana gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, kıraat farklılıkları Kur'an'ın anlamını daraltmaz, aksine zenginleştirir.⁴³

5.3. {فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ} (Yâsîn, 36/14.) âyeti

5.3.1. Sahih ve Şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

İki peygamberin gönderilişinin ardından üçüncüsüyle desteklenme safhasını anlatan fiilin yapısı, İbnü'l-Bâziş'in dil bilimci kimliğini el-İknâ'da nasıl konuşturduğunun somut bir örneğidir:

Teşdid (Şeddeli) Okuyuşu ⁴⁴[فَعَزَّزْنَا]: Kurrânın çoğunluğu "ze" harfini şeddeli okumuştur.

Tahfif (Şeddesiz) Okuyuşu [فَعَزَّزْنَا]: Âsım'ın Ebû Bekir rivayeti ise bu fiili şeddesiz, tahfif ile kıraat etmiştir.⁴⁵ "Ze" nin tahfifi ile okunduğunda müteaddidir ve meful-u leh mahfuzdur. Teşdid ile okunduğunda ise meful-u leh'i mahfuz etmiştir.⁴⁶

Her iki okuyuş da sahih kıraattir. Bu metinde şâz bir kıraate rastlanmamaktadır.⁴⁷

³⁷ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/742.

³⁸ Ebû'l-Feth Osmân b. Cinî el-Mevsîlî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vüçûhi Şevâzî 'l-Kırâ'ât ve 'l-îzâh 'anhâ* (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye Vezâretü'l-Evkâf, 1999), 2/204.

³⁹ Kehf, 18/94.

⁴⁰ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *et-Teyisîr fî'l-kırâati's-seb'*, ed. Otto Pretzl (Kahire: Mektebetü's-Sahabe, 1930), 1/182.

⁴¹ İbn Zencele, *el-Hüccetü'l-kıraât*, 596.

⁴² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/742.

⁴³ ed-Dânî, *et-Teyisîr*, 1/182; İbn Zencele, *el-Hüccetü'l-kıraât*, 596; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/204.; İbn Zencele, *el-Hüccetü'l-kıraât*, 596. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/204.

⁴⁴ Yâsîn, 36/14.

⁴⁵ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/742.

⁴⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâf-ü Fuzalâ 'i'l-Beşer fî'l-Kırâ'âti'l-erba'ate 'aşer* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/465-456.

⁴⁷ Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâf-ü Fuzalâ 'i'l-Beşer*, 1/465-466.

5.3.2. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

İbnü'l-Bâziş, iki okuyuşun kelime kökeninden kaynaklanan anlam nüanslarını detaylıca tahlil etmektedir: Fiil şeddeli (teşdid) okunduğunda, tef'îl babının özelliğinden ötürü “kuvvetlendirmek, takviye etmek, desteklemek” anlamına gelmektedir. Manası: “İki elçinin tebliğini, gönderdiğimiz üçüncü bir elçiyle güçlendirdik, muhatapların inkârına karşı onları tahkim ettik.” demektir.

Fiil şeddesiz (tahfîf) okunduğunda ise, “izzet” ve “galebe” kökünden hareketle “galip gelmek, üstün kılmak” manasını tazammun etmektedir.⁴⁸ Bu veçhe göre anlam: “Gönderilen o iki peygamberi (örneğin Yahya ve İsa'yı), Şem'un adındaki üçüncü bir zat vasıtasıyla inkârcılara karşı galip ve üstün kıldık.” şekline bürünmektedir.⁴⁹ Teşdid okuyuşu nüfuz ve tebliğdeki niteliksel gücü, tahfîf okuyuşu ise inkârcı fikre karşı kazanılan nihai zaferi semantik olarak metne yerleştirmektedir.⁵⁰

5.4. {لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ} (Yâsîn, 36/35.) Âyeti

4.4.2. Sahih ve Şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

İlahî rızıkların sunulmasının ardından insan emeğinin konumunu belirleyen bu ayette, zamir harfinin hazfî üzerinden yürütülen tartışma, kıraat disiplininin tefsir ilkelerini nasıl belirlediğini açıkça göstermektedir:

Zamirli Okuyuş ⁵¹[وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ]: Kurrânın büyük çoğunluğu “ha” zahirini ispat ederek (okuyarak) tilavet etmektedir.

Zamirsiz Okuyuş [وَمَا عَمِلَتْ أَيْدِيهِمْ]: Hamza, el-Kisâî ve Ebû Bekir ise “ha” zahirini hazfederek okumuşlardır.⁵² Mushaflarda “هـ” harfinin bulunması, bu okuyuşu desteklemektedir.⁵³

Şâz okuyuşların bazısında kârilere, buradaki “mâ” edatını doğrudan düşürüp yerine “ellezî” (الَّذِي) ism-i mevsulünü koymuşlardır. Bu şâz okunuş, sahih kıraatteki zahirin düşürülme (hazif) mantığını dilbilimsel olarak açıklayan bir karine teşkil etmektedir.⁵⁴

Kur'an'da bir harfin hazfî genelde mana aralığını genişletmek için kullanılmaktadır. “Ha” zahirinin hazfîdeki mucizevi manası mülkiyet ve yaratılış dengesini sağlamaktır.⁵⁵ Okuyuştaki eda farkı ise ayetin bu kısmı “ha” zahirini ile okunduğunda hüküm bildirmektedir. Zamir hazfedildiğinde ise sesin yayılımı daha geniş ve açık olmaktadır. Bu da sanki insanın ölünceye kadar bitmek bilmeyen rızıkına işaret etmektedir. Metindeki bu hazif işlemi, sahih kıraatlerin birbiri ile çelişmediğini, aksine birbirini tamamladığını göstermektedir. Burada “ve mâ amilethü” şeklinde okuyan bir

⁴⁸ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kırâ'âti's-seb'* (Beyrut: Dâru's-şurûk, 1988), 1/298.

⁴⁹ el-Beydavî, Sadık ve Saduk'un, Vehb ve Kaab'ın rivayet ettiklerine göre.

⁵⁰ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1403, 2/742.

⁵¹ Yâsîn, 36/35.

⁵² İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ'*, 1403, 2/742.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 2/404-406.

⁵⁴ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 1/298.

⁵⁵ İbn Zencele, *el-Hüccetü'l-kıraât*, 598.

Müslüman Allah'a şükrünü "ve mâ amilet" okuyan bir Müslüman ise helal kazanç için çalışmanın gereğini hatırlamaktadır.⁵⁶

5.4.2. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

İbnü'l-Bâziş *el-İknâ*'da, bu harf hazfinin "ما" edatının semantik fonksiyonunu nasıl kökten değiştirdiğini gözler önüne sermektedir. Zamirli okuyuşta "ما" edatı, Zeccâc'ın da belirttiği üzere "Nâfiye" (olumsuzluk edatı) olarak yorumlanmaya elverişlidir. Bu durumda anlam: "*O rızıkları ve meyveleri kendi elleri yapmadı; onları bizzat ve salt Allah yarattı.*" şeklindedir⁵⁷ ve mülkiyetin gerçek sahibine mutlak bir tevhidî vurgu yapmaktadır. Zamir hazfedildiğinde ise "ما" edatı "İsmi Mevsûl" (bağlaç) konumuna geçmekte ve anlam: "*Onlar, hem Allah'ın rızıklarından hem de kendi elleriyle ürettiklerinden, emeklerinden yesinler.*" şeklini almaktadır. İbnü'l-Bâziş bu noktada şâz kıraatlerin dilsel sınırları netleştirme fonksiyonuna atıf yapmaktadır; nitekim bazı şâz varyasyonlarda bu edatın direkt "الَّذِي" şeklinde okunması, sahih kıraatteki hazfî bağlaç manasını desteklediğini kanıtlamaktadır. Semantik düzlemde bu iki okuyuş, Müslümanın zihin dünyasında muazzam bir denge kurmaktadır. Birinci okuyuşla rızık verene şükrederken, ikinci okuyuşla helal kazanç için emek vermenin gerekliliğini (kesb teorisini) hatırlatmaktadır.

5.5. {وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ} (Yâsîn, 36/39.) Âyeti

5.5.1. Sahih ve Şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

Kozmik nizamı ve astronomik ölçüyü anlatan bu ayette, "القمر" lafzının sonundaki hareke değişimi, cümlelerin kurumsal yapısını ve odak noktasını değiştirmektedir:

Nasb Okuyuşu [وَالْقَمَرَ]: Kûfeliler (Âsım, Hamza, el-Kisâî) ve İbn Âmir nasb ile okumuşlardır.⁵⁸

Raf' Okuyuşu [وَالْقَمَرُ]: Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû Amr ise lafzı raf ile okumuşlardır.⁵⁹

Ayette geçen ⁶⁰ "قَدَرْنَا الْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ" kelimesi nasp edilmiştir.⁶¹ Bu ayette geçen "وَالْقَمَرَ" kelimesinin nasp ve raf şeklinde her iki okuyuşu da sahihtir.⁶²

Raf ile okuyanların delili; ibtidası ve ondan sonra gelen kelamın sağlıklı halde telaffuzu ve ha-i aideti ise haber haline getirmiştir. Nasp ile okuyanların delili ise; muhakkak ki fiili zamir olarak almış takdiri içinde de sanki ondan sonra olmuş gibi "Muhakkak ki biz Ay'ı hesapladık." manası verilmiştir.⁶³

⁵⁶ Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfû Fuzalâ 'i'l-Beşer*, 1/467-468.

⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Taberî Tefsiri*, Çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 7/46-47.

⁵⁸ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 1/298.

⁵⁹ ed-Dânî, *et-Teysîr*, 1/184.

⁶⁰ Yâsîn, 36/39.

⁶¹ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/742.

⁶² Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfû Fuzalâ 'i'l-Beşer*, 1/467-468.

⁶³ Kamer, 54/24.

5.5.2. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

İbnü'l-Bâziş, i'rab değişikliğinin cümle yapısını ve vurguyu nasıl dönüştürdüğünü şu şekilde açıklamaktadır:

Nasb Okunuşunun Semantiği: Kelime üstün okunduğunda, cümlelerin takdirinde kendisinden sonra gelen “kaddernâhu” fiilinin öncelenmesi söz konusudur. Yani fiil, gizli bir amil olarak lafzî nasb etmiştir. Takdirî mana: “Güneş’e bir düzen verdiğimiz gibi, Ay’ı da bir hesapla menzil menzil takdir ettik.” şeklindedir. Bu okuyuş, evrendeki tüm gök cisimlerinin tek bir kozmik olaya ve ilahi takdire mutlak surette boyun eğdiğini göstermektedir. Arapçada istifham, emir ve nehiy kalıplarından sonra nasbın tercih edilmesi evrensel fizik yasalarının sürekliliğini vurgulamaktadır.

Raf’ Okunuşunun Semantiği: Ötre ile okunduğunda kelime “mübteda” olur ve kendisinden sonrası yeni bir bağımsız cümledir. “Hâ” zamiri de haberi oluşturur. Manası: “Ay’a gelince; biz onun için de özel menziller belirledik. Bu da ayrı bir azamet nişanesidir.” Şeklindedir. Burada Ay, fail konumuna yaklaştırılarak, onun yeryüzü, gelgit olayları ve takvim hesapları üzerindeki müstakil ve özgün konumuna, insan hayatıyla olan doğrudan bağına semantik bir vurgu yapılmaktadır.⁶⁴

5.6. {إِنْ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكْهُونِ} (Yâsîn, 36/55.) Âyeti

5.6.1. Sahih ve Şâz Kiraatler Bağlamında Değerlendirme

İbnü'l-Bâziş el-İknâ adlı eserinde bu ayette geçen “فِي شُغْلٍ” kısmı için Nâfi‘, İbn Kesîr ve Ebû Amr “شُغْلٍ” kelimesinde “ğayn” harfini sâkin (cezmlî) okuduklarını belirtmişlerdir.⁶⁵ Diğer kârilere ise “damme” ile okumuştur. Bu iki lügatte doğrudur. Bu kelimenin aslı damme ve tahfiftir. Bu haliyle “فِي شُغْلٍ” ayeti sâkin ve dammeli olmak üzere iki şekilde okunmaktadır.⁶⁷ “فِي شُغْلٍ” ayetinin okunuşunda kiraat imamlarının görüşü muttefekun aleyhtir. Cemi kurra bu ayette “şuğulin” şeklinde okumuştur. İçlerinden sadece Nâfi ve İbn Kesîr “Şuğlin” şeklinde cezmlî okumuştur. Bu okuyuşta şâz kiraat bulunmamaktadır. el-İknâ’da buradaki “شُغْلٍ” kelimesinin “ğayn” harfinin tahfif edilmesiyle okunduğu bildirilmektedir.⁶⁸ Hicaz dışındaki Temîm, Necîd kabilesi gibi bazı kabilelerde orta harfin tahfifi kelimenin telaffuzunu kolaylaştırmaktadır.

5.6.2. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

Bu ayette geçen “شُغْلٍ” kelimesi “büyük bir meşguliyet” anlamına gelmektedir. Ayette mana: “Cennetliklerin her türlü keder ve sıkıntıdan uzak, çok keyifli bir meşguliyet içinde yaşayacakları” bildirilmektedir. “Ğayn”ın sükûnu ile okunduğunda anlamı “bekârların evlenmesi”; damme ile okunduğunda ise “çeşitli zevklerle meşgul olmak” anlamına gelmektedir.⁶⁹ Bu kelimenin “şuğlî” şeklinde tahfif edilerek okunması manada herhangi bir değişikliğe sebebiyet vermez. Sadece dilin

⁶⁴ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/742.

⁶⁵ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁶⁶ Yâsîn, 36/55.

⁶⁷ Yâsîn, 36/55.

⁶⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁶⁹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 1/298.

telafluzu ve ayetin ahengi açısından eda edilifinde bir değişiklik söz konusudur. Bu kuralda Arap lehçelerinin birbirinden farklı telafluz şeklinin bir özelliğidir.

5.7. “فِي ظِلِّ عَلَى الْأَرَاكِ” (Yâsîn, 36/56.) Âyeti

5.7.1. Sahih ve şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

Hamza, Kisâî, Halef çoğulu olan ⁷⁰ظلة fiilin “elif”i hazfederek ve “zâ”nın dammesi ile ⁷¹ظِّل “zulel” şeklinde okumuştur.⁷² Âmeş ve diğerleri “elif” ve “zâ”nın kesrası ile “ظلال” “zılâl”⁷³ şeklinde okumuşlardır.⁷⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere bu ayette sahih ve şaz kıraat okuyuşlarına rastlanmaktadır. Her iki kıraat de sahih olup anlam bakımından fark oluşurmaz. İbnü’l-Bâziş “ظِّل” kelimesinin gölgelerin çoğulu olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵ “فِي ظِّلِّ مِنَ الْعَمَامِ” (bulut gölgeleri içinde) âyeti buna delil olarak gösterilmiştir. İkisinin delili ⁷⁶{ظلل من الْعَمَامِ} ayette geçen sözlerin ittifakla kabul edilmiş olmasıdır. Başka bir ayette geçen ⁷⁷{ظلل من النَّارِ} bu kısımda ihtilafa düşmüşler ve icma ettikleri şeye döndürölmüştür. Diğerleri {فِي ظلال} elif ile okumuştur.⁷⁸ Böylece iki kıraatin anlamı birdir ve ظل’nin çoğulu olarak {ظلال} şeklinde okunması caizdir. Ebu Amr, İbn Amir “cim”in dammesi, “ba”nın iskânı ve “lam”ın tahfifi ile okumuşlardır.⁷⁹ Diğerleri de aynı şekilde okumuştur.⁸⁰ Onların delilleri ⁸¹{وَالْجِبْلَةُ الْأُولَى} ayetinde belirtildiği gibi cemin icmasıdır. İbn Âmir ve Ebu Amr {جبل} “cim”in dammesi ve “be”nin sükûnu ile okumuşlardır. İki dammenin birleşmesi güç olmuştur. Bu yüzden tahfif için “ba”yı talep sükûn olmuştur.

İbn Kesir, Hamza ve Kisai جبل iki damme ile okumuşlardır. Fillin aslı مجبول’dan ma’dul olan ⁸²جيبلا’nin çoğuludur.⁸³ bu ayet iki lam arasındaki Elif, “zâ”nın kesrası ve iki “lam” arasında olmayan “Elif”in fethası ve “zâ”nın dammesi ile okunur. “Zâ”nın dammesi ile okuyanların delili (ظلة) kelimesinin çoğulu olduğu içindir. Allah’ın kavlinin delili olan ⁸⁴“فِي ظِّلِّ مِنَ الْعَمَامِ” ayetinde geçen ⁸⁵“ظِّلِّ” (gölge) kelimesini delil getirmişlerdir. “Zâ”nın kesrası ile okuyan kimsenin delili ise

⁷⁰ نحو: غرفة وغرف وحلة وحلل،

⁷¹ Yâsîn, 36/56.

⁷² حلة وحلل وغرفة وغرف وقربة وقرب. dir. ظله’nin çoğulu الظلل gibidir.

⁷³ ed-Dânî, *et-Teysîr*, 1/184; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁷⁴ كذئب وذئاب أو جمع ظلة كقلاة وقلال “ظل” gibidir.

⁷⁵ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁷⁶ Bakara, 2/210.

⁷⁷ Zümer, 39/16.

⁷⁸ قلاة وقلال وحلة وحلل وحفرة وحفار. ظلة’nin cemi olarak okumuştur. da olduğu gibidir.

⁷⁹ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁸⁰ ed-Dânî, *et-Teysîr*, 1/184.

⁸¹ şuarâ, 26/184.

⁸² السَّيْلُ. Sonra الجبيل kelimesi جبل olarak toplanmıştır. fillilerinde olduğu gibidir. صريع من مصروع قَتِيل من مقتول و صرع من مصروع سبلا والطريق طرقا olduğu gibi.

⁸³ İbn Zencele, *el-Hüccetü’l-kıraât*, 601-602.

⁸⁴ Bakara, 2/210. Ayetin manası “bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini.”

⁸⁵ ظِّلِّ ayette geçen “gölge” anlamını taşır.

“ظل” kelimesinin çoğulunun güneşin başlangıcından öğle vaktine kadar güneşten gizlenen gölge olarak alınmasıdır. Allah’ın kavlinin delili olan “وَوَظِلٍّ مَّمْدُودٍ”⁸⁶ ayetini delil getirmişlerdir.

5.7.2. İbnü’l-Bâziş’in Tevcihi ve Semantik Analizi

⁸⁷“فِي ظِلِّ عَلَى الْأَرْضِ” ayetinde geçen {ظلال} (zılâl) kelimesi ظل (zıl) yani gölge kelimesinin çoğuludur. ظلّ kelimesi ise “ظُلٌّ” yani gölgelik/çardak anlamına gelen kelimenin çoğuludur. *el-İknâ* eserinde dipnotta bazı nüshalarda “zulel” yerine “zılâl” yazılmış olabileceği uyarısı yapılmıştır. İbnü’l-Baziş bu durumu gramer açısından her iki kullanımında “cennetliklerin gölgeler altında olması” şeklinde belirtmiştir. Ancak “zulel” şeklinde okunduğunda ise mananın daha somut delillerle gölgenin bir nesne aracılığıyla oluştuğunu bildirmiştir. Cennetteki gölgelerin niteliği ve korunaklı yapısını aynı anda ifade etmiştir.⁸⁸

5.8. “جِبْلًا كَثِيرًا” (Yâsîn, 36/62.) Âyeti

5.8.1. Sahih ve Şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

Yâsîn Suresi 62. ayette geçen ve üzerinde çokça durulan (جِبْلًا) “Cibillen” kelimesini, sahih ve şâz kıraat ayrımıyla birlikte *el-İknâ*’ adlı eserde geçtiği şekliyle derinlemesine analizi yapılacaktır. Ebu Ca’fer, Âsım ve Nâfi ⁸⁹“جِبْلًا” kelimesini “lam”ın şeddesi, “ba”nın ve “cim”in kesrası ile okumuşlardır. İbn Kesîr, Hamza, Kisâî, Ruveys ve Halef ise “lam”ın tahfifi ve iki damme ile yani, “جِبْلًا” şeklinde okumuşlardır. İbn Muhaysın, el-Hasan ve A’meş de aynı şekilde okumuşlardır. Ravh, ikisini şeddeli ve damme ile okumuş, Ebu Amr, İbn Âmir ve diğerleri ise “lam”ın tahfifi ve “ba”nın sükûnu ve “cim”in dammesi ile “cübülün” şeklinde okumuşlardır.⁹⁰

Sahih kıraatler bağlamında bu kelimeyle ilgili üç farklı okuyuş bulunmaktadır. İbnü’l-Baziş bu kelimelere şöyle anlamlar yüklemiştir. Birinci okuyuş tarzı “جِبْلًا” “Cibillen” şeklindeki okunuşudur. Âsım (Hafs rivayeti) ve Nâfi bu şekilde okumuşlardır. Arapçada bu kalıp, çokluk ifade etmektedir. Bu okuyuş “yaratılmış büyük topluluklar” anlamına gelmektedir. İkinci sahih okuyuş ise “جِبْلًا” “Cübüllün” şeklindeki okuyuştur. İbn Kesir ve Ebu Amr bu şekilde kıraat etmişlerdir. Üçüncü ve son sahih kıraat ise “جِبْلًا” “Cübülün” şeklinde “ba” harfinin tahfifi ile okunmuştur.⁹¹

Hasan, Abdullah bin Ubeyd bin Umeyr, İbn Ebi İshak, ez-Zührî, el-A’rac ve Hafs bin Humeyd’in kıraati şeddeli “lam”, “ba” ve “cim”in dammesi ile ⁹²“جِبْلًا” şeklindedir. el-Eşheb el-Akîlî “جِبْلًا” “ba”yı sakın ve “cim”i meksur şekilde okumuştur. Şâz kıraatler bağlamında bu kelimeyle ilgili iki farklı okuyuş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi “جِبْلًا” “Cilen” şeklinde okunur. Bazı rivayetlerde kelimenin “nesil/kuşak” manasına gelen “cîl” kelimesinden türetildiği görülmektedir. İkincisi ise “جِبْلًا” “Cebele” şeklindeki okuyuştur ki bu da “yaratılış” veya “dağ gibi sağlam topluluk” manasına

⁸⁶ Vakıa, 56/30. Ayetin manası “yayılmış uzanan gölgeler”

⁸⁷ Yâsîn, 36/56.

⁸⁸ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁸⁹ Yâsîn, 36/62.

⁹⁰ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁹¹ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

⁹² Yâsîn, 36/62.

gelmektedir.⁹³ Bu ayetteki kelimenin telaffuzundaki bu farklılıklar Kur'an'ın cihanşümül bir yapıda olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan ise şâz okuyuşlarla da kelimenin eş anlamlıları ve kök anlamları ele alınarak ayetin tefsirine yardımcı olmuştur.

5.8.2. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

Bu ayette geçen “جبل” kelimesindeki “cebel” Arapçada “dağ” demektir.⁹⁴ Bu kökten türeyen kelimelerin ortak vasfı “sertlik, sağlamlık ve yerleşik olma” durumudur.⁹⁵ “Cibilliyet” Türkçede “insanın değişmez huyu, karakteri, özü” manasına gelmektedir.⁹⁶ Bu ayette geçen işârî mana ise şeytan bu bahsi geçen topluluğu öyle bir yolundan saptırmıştır ki bu topluluk inkârda öyle ileriye gitmiştir ki sanki bir dağ gibi yerinden kıpırdatılmaz bir hal almıştır. Kanaatimizce burada sadece yolundan sapanların yanılmadığı, sapıklığın bu kişilerde bir karaktere dönüştüğü ima edilmektedir.

Sahih kıraat farklılıkları lehçe farklılığından kaynaklanmaktadır. Hepsi lügattir. Bütün sahih okuyuşlar aynı kökten gelmektedir. Manası ise “insan topluluğu, yaratılış, doğa ve dağdır.”⁹⁷ Ayetteki manası ise “Yemin olsun ki (o) şeytan, sizden pek çok nesli yolundan dönderdi.” diyerek şeytanın kulu dalaletle sürüklemesindeki gücünün bireysel değil, toplumsal boyutta olduğunu vurgulamaktadır. Şâz kıraat okuyuşlarının manaya etkisi ise ayette bahsi geçen topluluğun sadece sayı bakımından çok değil, aynı zamanda şeytanın türlü hilelerine karşı yek bir vücut haline gelmiş, fitratları bozulmuş büyük kitleler olduğunu vurgulamaktadır.

5.9. {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} (Yâsîn, 36/68.) Âyeti

5.9.1. Sahih ve Şâz Kıraatler Bağlamında Değerlendirme

Muhatap Sîgası {تَعْقِلُونَ} - “Tâ” ile: Nâfi‘, İbn Âmir ve İbn Zekvân muhatap sîgasıyla okumuşlardır.⁹⁸

Gâib Sîgası {يَعْقِلُونَ}- “Yâ” ile: Âsım, İbn Kesîr, Ebû Amr, Hamza ve el-Kisâî üçüncü şahıs (gâib) sîgasıyla okumuşlardır.⁹⁹ Burada şâz bir vecih bulunmamakta, ayetin öncesi ve sonrasındaki merci ilişkisine dayalı iki sahih akış çatışmaktadır. *el-İknâ*’da “ya” ile okunmuştur.

5.9.2. İbnü'l-Bâziş'in Tevcihi ve Semantik Analizi

İbnü'l-Bâziş eseri *el-İknâ*’da ayetin bu kısmını gâib ve muhatap sigaları ile değerlendirmiştir.

Gâib sîgası {يَعْقِلُونَ} tercih edildiğinde, ayetin muhatabı doğrudan inkârcı müşrik topluluklarıdır: “Onlar (o ahmak inkârcılar) evrendeki bu yaşlanma ve yaratılış kanununu görüp de hâlâ akıllarını

⁹³ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*’, 1403, 2/743.

⁹⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Çev. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1993), 11/102.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût, *Mu‘cemü'l-büldân*, ed. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1995), 4/104-405.

⁹⁶ Türk Dil Kurumu (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), “Türkçe Sözlük”, 1/465.

⁹⁷ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 1/299.

⁹⁸ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*’, 1403, 2/743.

⁹⁹ ed-Dânî, *et-Teyssîr*, 1/185.

başlarına almazlar mı?” denilerek durum tarihsel ve genel bir kural, dışarıdan izlenen bir ibret sahnesi olarak sunulmaktadır.

Muhatap sîgası {تَعْلُونَ} ile okunduğunda ise Kur'an'ın üslubu bir anda canlanır ve zamansal bir sıçramayla doğrudan ayeti o an dinleyen, okuyan bireyin yüzüne yönelmektedir: “Siz (ey bu hitaba muhatap olan insanoğlu!) kendi gözünüzün önündeki bu acziyeti, yaşlanmayı görüp de hâlâ Yaratıcı'nın gücünü akıl etmeyecek misiniz?” diyerek bireyi kaçamayacağı anlık bir vicdani sorumlulukla baş başa bırakmaktadır. Kur'an bu iki vecihle insanı hem bir gözlemci (gâib) hem de sanık sandalyesindeki mutlak muhatap (muhatap) kılmaktadır.¹⁰⁰

5.10. Yâ-at-ı Selâs

İbnü'l-Bazîş eseri *el-İkna*'da Yasin suresinin 70. Ayetine kadar kıraat ihtilaflarını incelemiştir. Bu incelemeden sonra “Yâ-at-ı Selâs (Üç Yâ Harfi)” bir başlık altında üç farklı kıraati ele almıştır. Ayrıca “Hafzedilmiş Yâ” olarak bir başka başlıkla bu bölümü bitirmiştir. Yâsîn suresinde üç yerde izafet “ya”ları ¹⁰¹“وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ”, ¹⁰²“إِنِّي إِذَا” ve ¹⁰³“إِنِّي آمَنْتُ” de geçmiştir. Zevâid ise üç yerde ¹⁰⁴“يُرْدُنْ”, ¹⁰⁵“الرَّحْمَنُ”, ¹⁰⁶“وَلَا يَنْفَعُونَ” ve ¹⁰⁷“فَاسْمُوعُونَ” şeklinde geçmiştir.¹⁰⁷ İbnü'l-Bazîş eseri *el-İkna*'da ele alınan yâ-i izafe kuralı “yâ” harflerinin harekelenmesi meselesidir. Kıraat imamları, kendisinden sonra hemze gelen bu “yâ” harflerini fethalı veya sükûn okuma konusunda usul farklarına sahiptirler. Bu farklar tamamen sahih ve meşrudur. Bu okuyuşlar müteselsilen gelmiş kıraatlerdir. İbnü'l-Bazîş eseri *el-İkna*'da sayfanın son kısmında mütekellim yâ'sı ile ilgili bir hususa değinmektedir. Bu mesele kıraat ilminin en teknik ama bir o kadar da tilavet estetiğini belirleyen konulardan biridir.

5.10.1. “وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ” (Yâsîn, 36/22.) Âyeti

Yâsîn suresinin ¹⁰⁸“وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ” ayetindeki “yâ” harfini Hamza'nın sükûn ile okuduğu bildirilmektedir. Halef, Ya'kub, Hamza ve diğerleri fetha ile okurken; Hişâm bu kıraati aslına uygun olarak nakletmiştir. Bunun manası ayette yaratılışın kişiye izafe edilmesindeki hikmet, var oluşun şükretmeyi gerektiren bir nimet oluşundandır. Öldükten sonra dirilişi izafe etmesi ise tehdidi ayeti olmasındandır. Böylelikle nimeti kendisine izafe ederek şükürünü açığa çıkarmıştır.¹⁰⁹

5.10.2. “إِنِّي آمَنْتُ” (Yâsîn, 36/25.) Âyeti

İbnü'l-Bazîş eserinde el-Haremeyn ve Ebu Amr fetha ile okuduklarını bildirmiştir. Burada geçen “yâ”ların fethalı veya sükûn olarak okunması tamamen tecvid ve eda farkıdır. Bu ayet “innî” veya

¹⁰⁰ İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743.

¹⁰¹ Yâsîn, 36/22.

¹⁰² Yâsîn, 36/24.

¹⁰³ Yâsîn, 36/25.

¹⁰⁴ Yâsîn, 36/24.

¹⁰⁵ Yâsîn, 36/23.

¹⁰⁶ Yâsîn, 36/25.

¹⁰⁷ Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfû Fuzalâ 'i'l-Beşer*, 1/470; İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/743-744.

¹⁰⁸ Yâsîn, 36/22.

¹⁰⁹ el-Kurtubî, *el-Câmi ' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/387-388.

“inniye” şeklinde okunmaktadır. Bu iki okuyuşta da mana aynıdır. Bu okuyuşlarda cümle de herhangi bir eksilme olmaz. Burada Habib-i Neccâr’ın heyecanlı ve kararlı bir duruş sergileyerek, imanını haykırırcasına sesin hiç durmadan akmasıyla vasl hissedilmektedir. Manası: “Ben gerçekten iman ettim!” şeklindedir. Fetha ile kıraat edildiğinde okuyuş daha akıcı ve canlı olurken; sükûn ile okuyuş ise daha duraksayarak ve daha vurgulu olmaktadır. “İnnîîî âmentü” şeklinde sükûn ile okunuşunda yapılan med uzatması söze vurgu ve derinlik katmaktadır. O anda kişinin imanını ikrar ederken nasıl bir halde olduğunu hissettirir.¹¹⁰

5.10.3. {وَلَا يَنْقُذُونَ} (Yâsîn, 36/23.) Âyeti

Ayetteki {وَلَا يَنْقُذُونَ} kısmını Verş vasılda sabit kılmış, Ya’kub hal olarak okumuştur.¹¹¹ Bu ayetin okunuşu “yunkizûn” ve “yunkizûnî” şeklinde iki okuyuşu bulunmaktadır. Ayetin sonunda aslında bir “yâ” zamiri gizlidir. Verş bu “yâ” harfini okuyuşta belirginleştirerek şahıs vurgusunu daha belirgin hale getirmiştir. “Onlar beni kurtaramazlar.” Manasına gelen ifadesinde acziyet ve teslimiyeti gözler önüne sermekte ve sesle daha belirgin hale getirmektedir. Nâfî, Ebu Amr ve Ebu Ca’fer¹¹² “إِنِّي إِذَا” kelimesinde ve Nâfî, İbn Kesîr, Ebu Amr ve Ebu Ca’fer¹¹³ “إِنِّي آمَنْتُ” kelimesini “ya”yı fetha ile okumuşlardır. Metindeki tüm bu farklılıklar sahih kıraat silsilesi ile gelmiştir. Şaz kıraat olan kısımlar ise ayete derinlik katmış ve ayetin manasını genişletmiştir.

el-İknâ’da geçen Yâsîn Suresi’nde özellikle 22, 23, 24 ve 25. ayetlerde yoğunlaşan bu “yâ” harflerinin vasl sırasındaki etkisini sahih ve şaz bağlamında incelendiğinde bazen cümleden tamamen düşmekte veya farklı harekelere büründüğü görülmektedir. Şaz kıraatler bu “yâ”ların farklı lehçelerdeki kullanım kolaylığını göstermektedir. Fakat sahih kıraatlerdeki tercih edilen vasl yöntemleri, Kur’an’ın belâgatını zirveye taşımaktadır. Habib-i Neccâr’ın kararlılığı, azmi ve teslimiyeti buradaki “yâ”ların fethalı veya medli okunmasıyla dinleyen kişinin adeta ruhuna işlemektedir. Müellifin *el-İknâ*’daki sayfaların tamamının dipnotların da sıkça “ve küllühâ lügât” (bunların hepsi lehçelerdir) ifadesi geçmektedir. Buradaki ifade aslında Mushaf hattına sadakati ve lehçe zenginliğini göstermektedir. Bunun “Hepsi lügattir.” cümlesinin manası ise Kur’an’ın tek bir lehçeye hapsedilmediğini, Arap dilinin tüm fasih imkânlarının kullanıldığını kanıtlamaktadır. Buradaki bahsedilen ayetlerin kıraat farklılıkları sadece bir telaffuz meselesi değil; bilakis tahfif, teshil ve beyan amaçlarına hizmet eden matematiksel sistem olduğunu kanıtlamaktadır.

Sonuç

İbnü’l-Bâziş’in *el-İknâ*’ adlı eseri çerçevesinde ve Yâsîn Suresi özelinde gerçekleştirilen bu bütüncül araştırma, kıraat ilminin salt fonetik varyasyonlardan ibaret yapısal bir disiplin olmadığını, aksine tefsir ilminin semantik sınırlarını çizen ve genişleten dinamik bir mekanizma olduğunu kesin olarak kanıtlamıştır. Çalışmanın teorik zemini tahkim edilmiş, Ahrufî’s-Sab’a (Yedi Harf) ile Kıraat

¹¹⁰ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/744.

¹¹¹ ed-Dânî, *et-Teysîr*, 1/185; İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ*, 1403, 2/744.

¹¹² Yâsîn, 36/24.

¹¹³ Yâsîn, 36/25.

kavramlarının ontolojik sınırları net bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, Yedi Harf'in nebevi bir ruhsat olarak vahyin nüzul sürecindeki genişliğini, kıraatlerin ise Osmanî mushaf hattının cevaz verdiği ölçüde mütevatirleşen okuyuş vecihlerini temsil ettiği tespitiyle kavram kargaşası giderilmiştir.

Bu araştırmanın sonucunda, müellif İbnü'l-Bâziş'i ve *el-İknâ* ' adlı eserini klasik kıraat literatüründe farklı ve özgün kılan şu somut bulgulara ulaşılmıştır:

1. İbnü'l-Bâziş, klasik Endülüs kıraat birikimini (Dâni ve Mekkî ekollerini) salt bir aktarıcı olarak nakletmemiş, eserinde kurduğu özgün tercih süzgeci ve dil bilimsel tevcih mekanizmasıyla alandaki otoritesini kabul ettirmiştir.
2. Müellifin ileri düzeydeki Arap dil bilimci kimliği, kıraat varyasyonlarını irab ve söz dizimi kurallarıyla eksiksiz bir şekilde gerekçelendirmesini sağlamıştır. Yâsîn Suresi'ndeki "tenzil", "sedden", "fe-azzeznâ" örneklerinde görüldüğü üzere, İbnü'l-Bâziş tek bir hareke veya harf değişiminin hitabın odağını (eylemden kaynağa, genelden özele) nasıl kaydırıldığını semantik olarak deşifre etmiştir.
3. *el-İknâ* 'da sahih kıraatlerin yanı sıra şâz kıraatlerin de lügat düzeyinde birer tefsir anahtarı olarak kullanılması, dil-kıraat-tefsir arasındaki kopmaz ilişkiyi metodolojik bir kurala dönüştürmüştür.
4. Usûlî ihtilafların (tağlîz, ihtilas vb.) salt ses bilgisi düzeyinde kalmayıp, ilahî kelâmın teolojik azametini ve ayetlerdeki psikolojik atmosferi sese büründüren birer i'câz unsuru olduğu müellifin özgün şerhleriyle ortaya konulmuştur. Hülâsa, bu çalışma göstermiştir ki; İbnü'l-Bâziş'in *el-İknâ* 'sı, modern kıraat araştırmalarında sadece lafızların silsile takibi için değil, Kur'ân metninin çok katmanlı semantik dünyasını keşfetmek için de müracaat edilmesi gereken en canlı ve köklü aslı kaynaklardan biridir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği". *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (10 Temmuz 2019), 29-60.
- Akkuş, Murat - Aydın, Ramazan. "Türkiye'deki Farklı Kırâat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016).
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bennâ ed-Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ. *İthâf-ü Fuzalâ 'i'l-Beşer fi'l-Kırâ'âtî'l-erba'ate 'aşer*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2006.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Şu'abü'l-İmân*. ed. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetu'r-Rüşti li'n-Neşr, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Şu'abü'l-İmân*. ed. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetu'r-Rüşti li'n-Neşr, 2003.

- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar: -Oryantalistlerin Görüşleri-*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Çetin, Abdurrahman - Kader, Hüseyin. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar: -Oryantalistlerin Görüşleri-*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Çakmak, Şenol. *Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar; John Waur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar;nsbrough Örneği*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Çelebi, Muharrem. "İbnü'l-Bâziş, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çelik, İbrahim. "Fârisî, Nasr b. Abdülazîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* VII/2 (2007), 57-110.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *et-Teysîr fî'l-kırâati's-seb'*. ed. Otto Pretzl. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sahabe, 1930.
- Demirci, Nur Kübra. *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*. Recep Tayyip Erdoğan (Rize) Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Okyanusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît = Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. çev. Mütercim Âsım Efendi. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Gülle, Sıtkı. "Taberî'nin Tefsîr'indeki Kıraat Değerlendirmeleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 65-85.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Nevâdirü'l-usûl fî Ma'rifeti Ahbâri'r-Resûl*. ed. Nureddin Boyacılar. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi Şevâzzi'l-Kirâ'ât ve'l-izâh 'anhâ*. 2 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye Vezâretü'l-Evkâf, 1999.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *el-Hücce fî'l-kirâ'âti's-seb'*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru's-şurûk, 1988.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. çev. Amir Ahmed Haydar. 5 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1993.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. çev. Amir Ahmed Haydar. 11 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1993.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Muhammed. *el-Hüccetü'l-kirâât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.

- İbnü'l Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *en-Neşr fî'l-Kırâ'ati'l-'Aşr*. ed. Ali Muhammed Dabbâ'. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b Alî b Ahmed b Halef Ensârî. *el-İknâ' fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*. 1 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1403.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b Alî b Ahmed b Halef Ensârî. *el-İknâ' fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*. 2 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1403.
- Kattân, Mennâ' Halîl. *Nüzûlü'l-Kur'ân 'alâ seb'ati ahruf*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1991.
- Kolektif. *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*. Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Küçük, Cemil. "Kur'ân ve Kıraatlerin Kaynağı". *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2018).
- Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne An Me'âni'l-Kıraât*. çev. Abdulfettâh İsmâil Şelebî. Kahire: Dâr'un- Nehdâ, 1999.
- Meriç, Salih Zeki. *Ruhul Beyan'dan Yâsîn Sûresi Meâl ve Tefsiri*. Erkam Yayınları, 2023.
- Okcu, Abdülmecit. "Kur'an'ın Lafız-Mana ve Kıraât Yönünden İ'câzı / Eşsizliği". *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 73-90.
- Özbek, Muhammed. *İbnü'l-Bâziş'in el-İknâ' fî'l-Kırâ'âti's-Seb' Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Özbek, Ömer. "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (2015).
- Özbek, Ömer. "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (01 Aralık 2015), 163-181.
- Özbek, Ömer. *Sıbtu'l-Hayyât'ın el-İhtiyâr fî Kıra'âti'l-'Aşr Adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.
- Özel, Recep Orhan. *Keşşaf Tefsirinin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdulfettâh. *Zübdetü'l-'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. ed. Halil İbrahim Üren. İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2020.
- Sönmezsoy, Selahattin. *Kur'ân ve Oryantalistler*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr. *İtkan fî ulumi'l-Kur'ân*. : Mustafa el-Babi el-Halebi, 1951.
<http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=82832&tarama=el+%C4%B0tk%C3%A2n>
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Taberî Tefsiri*. çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya. 7 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Sünenü't-Tirmizî*. ed. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Mısır: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Türk Dil Kurumu. 1 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Ünal, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Ünal, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2005.
- Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. ed. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. 4 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1995.
- Yaşar, Naif. *Oryantalistlere Göre Kur'ân'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Meal-Tefsir / Hak Dini Kur'an Dili Muhtasar*. ed. Ertuğrul Özalp. 1 Cilt. İşaret Yayınları, 2006.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Ahmed Zemerlî Fevvâz - Hânî el-Hâc. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.

FÎ ZİLÂLÎ'L-KUR'ÂN'DA MEDİNE'YE HİCRETİN ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF THE MIGRATION TO MEDINA IN IN FÎ ZİLÂL AL-QUR'ÂN

Ayşe SARI*

Özet

Bu çalışma, İslâm tarihinin önemli hadiselerin başında yer alan Medine'ye hicretin anlam ve önemini, asrın ender mütefekkir ve müfessirlerinden Seyyid Kutub'un (r.h), Kur'ân-ı Kerîm'in evrensel mesajlarını nasıl yorumladığını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Hak ve batıl mücadelesi bağlamında Kutub'un "fî Zılâli'l-Kur'ân" adlı eserinde ortaya koyduğu derin ve anlamlı yöntem, hicretin günümüze yansımalarını değerlendirmede oldukça kıymetli olmuştur. Çalışmanın temel amacı asr-ı saadettin güzide nesli Hz. Peygamber ve ashâbının kayıtsız şartsız teslimiyetini, Kutub'un geçmiş ile bugünü harmanlayan yaklaşımıyla ele alarak İslâm'ın anlaşılması ve yaşanılması dair önemli katkılar ortaya koymaktadır. Zira Kutub'un yorumları, İslâmî değerlerin yeniden idrak edilmesi ve hayata geçirilmesi açısından dikkate değer bir bakış açısı sağlamaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; klasik ve modern tefsir eserleri taranarak "fî Zılâli'l-Kur'ân" ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra hadis ve siyer kaynakları incelenmiş ve konuyla alakalı akademik makalelere yer verilmiştir. Tüm bu veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş, "Medine'ye hicretin önemi" ve "Medine'ye hicret edenler ve etmeyenlere dair âyet-i kerîmler" başlıkları oluşturulmuştur. Sonuç olarak hicret, ferdî ve içtimâî hayatın bir parçası olarak Müslümanları derinden etkileyen kritik bir süreç olmuştur. Buna binaen âyet-i kerîme ve hadis-i şerifte önemine dikkat çekilen bu mukaddes yürüyüş, sakinleri tarafından büyük bir çılgır açılarak Kur'ânî ilkeler çerçevesinde nebevî ahlak ile İslâmî mücadelenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim İman ve şirk mücadelesinin tam ortasında bulunma hasebiyle Kutub'un yorumları, geçmişin izini bugüne yansımalarını mümkün kılmıştır. Bu nedenle dava sahibi bir şahsiyetin bakış açısının getirdiği manidar yorumlar, evrensel mesajların anlaşılması bakımından önemli bir kaynak değeri taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İman, Sünnet-i Nebevî, Hicret, fî Zılâli'l-Kur'ân.

Abstract

This study aims to analyze the meaning and significance of the migration to Medina, one of the most pivotal events in Islamic history, through the lens of Sayyid Qutb (may Allah have mercy on him), one of the rare thinkers and exegetes of the age, and how he interprets the universal messages of the Qur'an. Within the context of the struggle between truth and falsehood, Qutb's profound and meaningful methodology in his work Fî Zilâl al-Qur'ân has proven highly valuable in assessing the contemporary implications of the Hijrah. The main objective of the study is to examine the unconditional submission of the noble generation of the Prophet (peace be upon him) and his Companions during the Age of Happiness, through Qutb's approach that harmonizes past and present, thereby offering significant contributions to the understanding and practice of Islam. Indeed, Qutb's interpretations provide a noteworthy perspective for rediscovering and implementing Islamic values in daily life. The research adopts a qualitative methodology; classical

* Dicle üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, İlahiyat Tefsir, fizilalulkuran63@gmail.com, ORCID:0009-0007-1431-7948.

and modern tafsir works have been surveyed and compared with *Fî Zilâl al-Qur'ân*. In addition, hadith and sîrah sources have been examined, along with relevant academic articles. All these data were evaluated through content analysis, under the headings “The Importance of the Migration to Medina” and “Verses Regarding Those Who Migrated to Medina and Those Who Did Not.” In conclusion, the Hijrah has been a critical process that deeply influenced Muslims as part of both individual and communal life. Accordingly, this sacred journey, emphasized in the *Qur'an* and Hadith, opened a new era for its participants, laying the groundwork for the emergence of Islamic struggle and Prophetic ethics within the framework of *Qur'anic* principles. Being situated at the very heart of the struggle between faith and disbelief, Qutb's interpretations have made it possible to reflect the traces of the past onto the present. Thus, the meaningful insights brought forth by the perspective of a committed figure serve as an important source for understanding the universal messages of Islam.

Keywords: *Tafsir, Faith, Prophetic Tradition, Hijrah, Fî Zilâl al-Qur'ân.*

Giriş

Allah Teâlâ, yalnızca kendisine kulluk edilmesi için alemleri yaratmış ve bu kulluğun hakkıyla yerine getirilmesi amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'i yegâne kaynak olarak indirmiştir. İlahî mesajların anlaşılması için ise Hz. Peygamber (s.a.s), yürüyen Kur'ân olarak bir rehber kılınmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber ve ashâbının İslâm'ı yaşama biçimi kıyamete kadar büyük bir model olarak kalmış ve kulluk bilincinin oluşumuna önemli katkılar sağlanmıştır.

Asr-ı saadet ehlinin gösterdikleri imanî teslimiyet, İslâmî mücadelenin oluşumuna zemin hazırlamış; onlara tâbi olanlar da bu yüce mücadelenin bir unsuru olarak ahde vefayı göstermişler ve felaha ermişlerdir. Nitekim müfessirimiz Seyyid Kutub'un yaşadığı dönem ve coğrafya, cahiliye dönemiyle paralellik göstermiş, bu nedenle İslâmî mücadelenin ortasında yer alarak bu minvalde bir hayat sürdürmüştür. İnsanlığın kurtuluşu için yazdığı eserler hapse atılmasına neden olmuş; bu dönemde de boş durmayarak eserler yazmaya devam etmiş, ihtilal rejimi tarafından idam ettirilerek susturulmuştur.¹ Ancak onun şehadeti, daha çok ses getirerek zalimleri hezimete uğratmış; ihlasla nefsini feda ettiği bu mukaddes dava, kıyamete kadar baki kalmış ve aziz mensupları hep devam ede gelmiştir.² Malcolm X'in dediği, “Bazı ölümler dirilerden daha tesirli konuşur.”³ ifadesi sanki onun için söylenmişti.

Kutub'un farklı ve anlamlı yorumları, âyet-i kerîmelerin daha dikkatli bir şekilde anlaşılmasına vesile olmuş; böylece geçmişin izleri bugüne taşınmıştır. Ona göre iman ve şîrk mücadelesinin devam etmesi, ilahî mesajların bütünüyle hayata geçirilmesinin elzem olduğunu göstermektedir. Kur'ânî hayatın olmadığı yerde ferdî ve içtimaî hayat akim kalır; bu nedenle zulüm zirveye çıkar. İslâm ise insana değer vermiş, en mahrem yönlerinin dokunulmazlığını korumuş ve hak ettikleri

¹ Abdulkadir Turan, “Anlaşılmama, Yanlış Anlaşılma ve Kasıtlı Yanlış Yorumlama Karşısında Seyyid Kutub”, *Sdam Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi*, (2019), 7.

² Ayşe Sarı, *fî Zilâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2026), 17.

³ Taha Yusuf, *Siyahilerin Gür Sesi Malcom X* (İstanbul: Yüksel Yayıncılık, 2024), 111.

yaşamı sunmuştur. Zira İslâm'ın temel ilkelerinden biri, kulları kullara köle olmaktan kurtarıp tek ilah olan Allah'a kulluğa davet ederek asıllarına dönmelerini sağlamıştır.⁴ Bu manada Kutub'un tüm gayesi, İslâmî ruhun diri kalması ve geleceğe taşınması yönünde olmuş; Kur'ân'ın gölgesinde bir dünya hayalini kurarak bu doğrultuda çaba sarf etmiştir. Onun yaşam ilkeleri, yalnızca İslâm'ın yeryüzüne egemen olması, adil bir düzen tesis edilmesi ve zulümden uzak, hayra yakın bir hayatın inşası üzerine kuruludur. Nitekim âyetle de buyurulacağı üzere âlimler, olup bitenlere karşı kayıtsız kalmamış, hakikatin mânâlarını idrak ederek aktarmışlardır.

وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ

"İşte biz, bu temsilleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir."⁵

الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا

"Onlar ki Allah'ın gönderdiği emirleri duyururlar, Allah'tan korkarlar ve O'ndan başka kimseden korkmazlar. Hesap görücü olarak Allah (herkese) yeter."⁶

1. Medine'ye Hicretin Önemi

Müslümanlar için hicret yolculuğu sadece işkence, eziyet ve zorluklardan bir kaçış olarak algılanmamış; bilakis İslâm'ın güçlenmesi ve zulmün ortadan kaldırılması amacıyla yapılmış kutlu bir yolculuk olarak görülmüştür. Bu bağlamda Muhâcir ve Ensâr'ın bu yolda gösterdikleri büyük hassasiyet İslâm medeniyetinin oluşumunu; ilmin, hakikatin, adaletin ve merhametin hüküm sürdüğü bir devletin tesisini ve dostun kayırılmadığı, düşmana ise adil davranıldığı bir düzenin oluşumunu sağlamıştır.

Zorunlu koşullarda cereyan eden hicret hadisesi sadece coğrafi bir mekân değişikliği değildir. Söz konusu bu ilahî yolculuk, İslâm dininin tebliğinin yapılması ve uygun şartların oluşmasını sağlamak için geniş çapta bir hareket olmuştur. Zira dinin esaslarını ayakta tutmak her gücün asli kaynağı olmuştur. Nitekim her türlü mal, mülk, hürriyet ve şeref hakkı din ile sağlanmıştır. Şayet din olmazsa vatanın, servetin ve özgürlüğün ortadan yok olduğu, hatta insani tüm güzelliklerin kıymetinin olmadığı bilinen bir gerçek olmuştur. Fakat dinin konumu korunup, güçlenmesi ve inancın yüreklere yerleştirilmesiyle, din uğruna yapılan tüm fedakârlıklar semeresini vermiş; güç, şeref ve basiret eskisinden daha kuvvetli hâle gelmiştir.⁷ Bu tarihi süreçten sonra dünya, yeni bir döneme girmiş; şartlar Müslümanların lehine gelişmiş ve İslâmiyet hızlı bir şekilde yayılım göstermiştir.⁸ Tüm bunlar inanan bir avuç topluluğun birbirlerine destek olmalarıyla

⁴ Hilal Görgün, "Seyyid Kutub" (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009), 37/65.

⁵ Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Ankebût 29/43.

⁶ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Ahzâb 33/39.

⁷ Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Siyre*, Çev. Atik Aydın (İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2025), 118.

⁸ Akif Akto, "Hicret Olgusunu Değer Felsefesi Bağlamında Analiz Etmek", ed. Cuma Karan (İstanbul: Siyer Akademi, 2023), 181.

gerçekleşmiştir. ⁹ İslâm kardeşliğinin doğurduğu sevgi, şefkat ve merhamet bağları, birbirinden uzak iki şehri Mekke ve Medine'yi tek vücut haline getirerek sınırları ortadan kaldırmıştır.

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ، مَثَلُ الْجَسَدِ. إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عَضْوٌ، تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهْرِ وَالْحَمَى

*"Müm'inler birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede, tıbbî bir organı rahatsızlığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer."*¹⁰

Bu mukaddes göçün seçkin mimarları olan Muhâcir ve onlara kucak açan Ensâr topluluğu, tarihe yön vererek âyet-i kerîmelere ve hadis-i şeriflere konu olmuş, kıyamete kadar kutlu bir miras bırakmışlardır. İlahî şemsiyenin altında, nebevî terbiye ile yetişen bu mübarek nesil, imanın tadını aldıkları için karşılaştıkları tüm zorlukları aşmış ve Allah Teâlâ'nın razı olduğu zümreye dahil olmuşlardır. Buna karşılık, mazeretsiz olarak Medine'ye hicret etmeyip geride kalmayı tercih edenler, bu kutlu amelden uzak durarak kınanmışlardır. Zira bazı ibadetler ancak İslâm beldesinde yerine getirilebilmekte ve hicret etmeyenler bu ibadetlerin sevabından mahrum kalmaktadır.¹¹ Bu yönüyle hicret, bir irade meselesi olmuş; dünyevî arzulardan sıyrılarak ilahî davete icabet edenler, sırat-ı müstakime ulaşma bahtiyarlığına ermişlerdir.

«لَا هِجْرَةَ بَعْدَ فَتْحِ مَكَّةَ، وَلَكِنْ جِهَادٌ وَنِيَّةٌ، فَإِذَا اسْتَنْفِرْتُمْ فَانْفِرُوا»

*"Mekke fethinden sonra artık hicret yok; fakat cihad ve niyet vardır. Allah yolunda savaşa çağrıldığınız zaman hemen katılın."*¹²

«وإن أفضل الهجرة لمن هجر ما نهى الله عز وجل عنه»

*Ve şüphesiz en üstün hicret, Allah Teâlâ'nın yasakladıklarını terk eden kimsenin hicretidir.*¹³

Mekke'nin fethiyle hicret sona ermiş olsa da manevi hicretin devam ettiği hadis-i şeriflerde ifade edilmiştir. Nitekim bazı sahâbelerin gönlünde hicret arzusu hiç sönmemiş, bu fazilete erişebilmek için Hz. Peygamber'e araçlar göndererek sevap ummuşlardır. Hz. Peygamber ise hicretin yalnızca Medine'ye göçten ibaret olmadığını; kötülüklerden uzaklaşarak Allah ve Resûlü'ne yönelen her davranışın bir nevi hicret sayılacağını müjdelemiştir.¹⁴ Bu anlamda hicret, ihlasın bir göstergesi

⁹ Muhammed b. Sad b. Menî el-Hâşimi el-Basrî İbn Sad, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, Çev. Musa K. Yılmaz-Mahmut Polat (İstanbul: Siyer Yayınları, 2023), 1/179.

¹⁰ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahihun Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dârun İhyâ'u't- Tûrâsü'l-Arabî, 1374/1955), "Birr ve Sıla ve Âdâb", 45.

¹¹ Ahmet Özel, *Hicret ve Göç*, "Hicretle İlgili Fıkî Hükümler", TDV 33 (2018), 66.

¹² Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sunnenu'n-Nesâî el- Müctebâ*, thk. Muhammed Rıdvan Arkasûsî- Muhammed Enes Mustafa el-Han (Dâru'l-Risâletü'l-Âlemî, 2018), "Beyat", 15 (No. 4169).

¹³ Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed bin Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*, nşr. Şuayb el-Ernaut (Müessesetü'l-Risâle, 1421/2001), 11/458.

¹⁴ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, ed. Ahmet Hikmet Ünalı (Ankara: Akçağ, 1995), 16/227.

olmuş; imanî bir duruşun ve İslâmî bir kimliğin sembolü haline gelmiştir. Böyle bir şuur, Allah'a bağlılığın, Resûlu'na sadakatın ve ümmete ünsiyetin açık bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ

*"İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir."*¹⁵

2. Medine'ye Hicret Edenler ve Etmeyenlere Dair Âyet-i Kerîmler

2.1. Hicret Edenlerin Mükafatı

İnançları uğruna her türlü zorluğu göze alarak hicret eden mü'minler, zahmetten rahmete kavuşmuş ve heybelerini hayırla doldurmuşlardır. Bu inanç yolculuğu yalnızca onlara fayda sağlamamış; aynı zamanda delalette olan toplumların karanlıktan nura çıkmalarına vesile olmuş, böylece yeryüzünde iyiliğin yayılmasına imkân tanımıştır. Hicretin öncüleri olan Muhâcir ve onlara her türlü desteği sunan Ensâr nesli, tarihte eşine az rastlanan İslâm kardeşliğinin örneğiyle kendilerine düşmanlıkla gelenler dahi onları hayır içinde görmüşlerdir. Ashâb, İslâm kardeşliği bağıyla birbirlerine kenetlenmiş; öyle ki birbirlerine varis olmuşlardır. Ancak bu hüküm, durumların düzelmesiyle sadece akrabalar arasında tahsis edilmeye devam etmiştir.¹⁶ Onlar hakkın ve hakikatin temsilcisi, tebliğcisi olmuşlar; Allah Teâlâ'nın rızasına erişerek hikmet ve nimetlere nail olmuşlardır. Bu sebeple hicret, iltifat kaynağı olarak görülmüş, bu eylemi gerçekleştirenler iftiharla anılmışlardır.¹⁷

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

*"İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte bunlar, Allah'ın rahmetini umabilirler. Allah, gafûr ve rahîmdir."*¹⁸

Kutub, adanmışlığın sembolü olan iman, hicret ve cihad hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: İslâm'a gönül veren, onun zevkine varan kişi, onu terk etmesi, yaşamaması imkân dahilinde değildir. O kişi için İslâm'ı bırakmak, katlandığı eziyetlerden daha az korkunç değildir. Bununla beraber Allah Teâlâ rahmeti gereğince eziyetlerin takati aştığı zamanda; kişinin İslâm'ı kalbinde hissetmesi kaydıyla kurtuluş için başka şekilde görünmesine ruhsat vermiştir. Zira Rab-i Zülcelâl merhamet sahibidir. Buna binaen, Allah Teâlâ samimi kullarını yalnız bırakmamış ve çabalarını zayi etmemiştir. O, mü'minlere iki güzel şeyden ya şehadeti ya da zaferi nasip etmiştir. İşte mü'minler, Allah'ın vaadini işitip cihad etmiş ve sabırla iki güzel hayra kavuşmuşlardır. Bu hayırlar sebebiyle Allah'ın rahmeti ve mağfireti onların üzerinde olmuştur.¹⁹

Zâmeşşerî ilgili âyetin tefsirinde Abdullah b. Cahş meselesini naklederek kısaca şunları söylemiştir: Abullah b. Cahş seriyesi, Bedir Savaşı'ndan iki ay önce Kureyş'in ticaret kervanını gözetlemek için yola çıkmış; kervanda bulunan üç kişiden birini öldürüp ikisini esir ederek kervanı ele

¹⁵ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Bakara 2/207.

¹⁶ Munir Muhammed Gadban, *Muhtasar Fıkhu's-Sîre* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 219.

¹⁷ İsmail Lütfi Çakan, *Olay ve Ölçü olarak Hicret* (İstanbul: İfav Yayınları, 2016), 84.

¹⁸ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Bakara 2/218.

¹⁹ Seyyid Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân* (Kâhire: Dârü's-Şürûk, 2015), 1/228.

geçirmişlerdir. Ashâb cemâziyelâhir ayında olduğunu zannederek bu olayı gerçekleştirmiş, Recep ayının ilk günü olduğuna kanaat etmemişlerdir. Müşrikler de bu olayı fırsat bilip propaganda yapmış, haram ayaların çiğnendiğini yaymışlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, kervan ve esirleri geri göndermiş ve Müslümanlar da tevbelerinin kabul olması için yerlerinden ayrılmamışlardır. Buna binaen âyet nazil olmuş, onların yaptığı hatanın zanna dayalı olduğunu; ancak Kureyşlilerin işlediği günahın daha ağır olduğunu bildirilmiştir.²⁰

İlgili âyetin işaret ettiği üzere, iman eden, hicretle fedakârlık gösteren ve Allah yolunda cihad eden mü'minlere, Rabbin rahmeti müjdelanmaktadır. Çünkü imanla yola çıkan, hicretle özveri sergileyen ve cihad meydanında sebat edenler, bütün gayretlerini yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak için ortaya koymuşlardır. Onlar, gönüllerinde iman coşkusu taşıyarak, risaletin yükümlülüğünü omuzlarında hisseden bir bilinçle hareket etmişlerdir. Bu içten gayretlerinin karşılığı olarak ilahî rahmete nail olmuş, hem dünyada hem de ahirette kazançlara erişerek gerçek hayrın sahibi kılınmışlardır.²¹

فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّمَّنْ ذَكَرَ أَنَّ تِلْكَ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ

"Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. (Dedi ki:) Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım. Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altılarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu mükâfat, Allah tarafındandır. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır."

22

Seyyid Kutub, bu âyetin tefsirinde İslâm davetçilerinin vasıflarından bahsetmektedir. Ona göre mü'minler, Allah'ın azameti karşısında tefekkür ve tedebbür ile yetinmemiş, huşu duyup titremekle kalmamışlardır. Ya da sırf Allah'ın günahları affetmesi, ahirette rezil olup ateşe düşmeme derdi olmamıştır. Onların yaptığı müspet bir iş ve sâlih bir amel olmuştur. Bu öyle bir amel ki, huşu ve titreyişin zirve konumuna ulaşmış; korku ve ümit ile Allah'a yönelen bir ibadet olmuştur. İster kadın isterse erkek olsun, her kim tarafından yapılsa yapılsın, bu ibadetin makbul olacağıdır. Nitekim Allah indinde bütün insanlar eşit ve aynı ağırlığa sahip olmuşlardır. Bunun yanı sıra mü'minler, Mekke'den hicret eden, yurtlarından çıkarılan, inançları uğrunda vatanlarını bırakmak zorunda kalan, davaları için eziyetlere duçar olan, öldürülen ve öldüren şahsiyetler olmuşlardır. Bu vasıflara sahip olanlar her yerde ve zamanda var olmuş, cahiliye nizami içerisinde kendilerini bulmuşlardır. İşte bu nedenle onlar, adi arzuları peşinde koşanların hedef tahtası haline gelmiş; eziyet ve kovuşturmalara maruz bırakılmışlardır. Bu menfi durumlara rağmen, gelişmesi gereken güzel bir nebatat yetişmiş ve böylece kendilerini muhafaza ve direnebilme gücüne sahip olmuşlar;

²⁰ Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi vucûhi't-Te'vîl*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed (Kâhire: Dâru'r-Riyân li't-Turâs, 1987), 1/259.

²¹ Sarı, *fi Zilâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 47.

²² Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, Âl-i İmrân 3/195.

Allah için ölme ve öldürme merhalesine girmişlerdir. Nihayetinde bu muahede, günahların affına ve sevabın kazanılmasına vesile olmuştur.²³

Taberî ise, Ümmü Seleme'nin Resûlullah'a: *"Ey Allah'ın Resûl'u, hicret etme hususunda erkekler zikrediliyor ancak biz kadınlar zikredilmiyoruz."* zikrederek, bunun üzerine bu âyetin inzal olduğunu beyan etmiştir. Akabinde özetle Allah yolunda hicret ve cihad edenlerin bağışlanıp, cennete konacaklarını söylemiştir.²⁴

Sonuç olarak mü'minler, Allah'ın belirlediği nizama bağlı kalarak karşılaştıkları her türlü zorluk ve sıkıntıya sabırla direnmiş, hicret etmiş ve cihad yolunda sebat göstermişlerdir. Onlar, yalnızca Allah'ın davasını yüceltmek için mücadele etmiş, bu uğurda can almış ve can vermişlerdir. Rabbinin rızasını kazanmak amacıyla büyük bir gayretle çaba sarf etmiş ve nihayetinde O'nun sevgisine, lütfuna ve mağfiretine nail olmuşlardır.²⁵

وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِماً كَثِيراً وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِراً إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً

*"Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok güzel yer ve bolluk (imkân) bulur. Kim Allah ve Resûlü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükâfatı Allah'a düşer. Allah da çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*²⁶

Kutub, ilgili âyet üzerine yaptığı tefsirde, Kur'an-ı Kerim'in insan ruhunun çeşitli korkularına, özellikle hicret ile ilgili endişelere karşı bir şifa olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda Kur'an, bu korkuları veciz üslubuyla açıkça ortaya koymuş, hiçbir korkuyu gizlememiş, hatta ölüm tehlikesini bile göz ardı etmemiştir. Ancak tüm bu korkular Allah'ın tasarrufunda olmuş ve insan ruhu O'nun koruması ve gözetimi altında huzura kavuşmuştur. Bu bağlamda Kutub, hicretin servet kazanmak, korkulardan kaçmak, lezzet ve şehvetlere ulaşmak vb. durumlar için olmadığını; yalnızca İslâm'ı yaşamak amacıyla yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Aksi takdirde böyle bir hicretin ne değeri olmuştur ne de Allah katında kabul görülmüştür. Öte yandan hicret edenler yeryüzünde genişlik, rızık, kurtuluş bulmuşlardır. Bununla beraber Muhâcirler Allah'ın rahmeti, mağfireti ve muhafazası altında olmuş; hatta hicret yolunda vefat edenler O'nun gölgesinde olmuşlar ve ecre nail olmuşlardır. Bu anlamda hicret, Allah ile yapılan bir akid ve kesin kazanç getiren kârlı bir alışveriş mesabesinde olmuştur.²⁷

Begavî yukarıdaki âyet-i kerimede geçen مُرَاعِماً kelimesini bazı sahâbenin; *"hicret eden kişinin sığınabileceği bir yer, kişinin hoşlanmadığı şeyden uzaklaşması, hicret eden kişi veya çalkantılı bir yer"* anlamlarını verdiğini belirtmiş; سعة kelimesi ise *"geniş rızık ve sapıklıktan hidayete geçiş"*

²³ Kutub, *fZilâli'l-Kur'ân*, 1/549.

²⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l- Beyân an Te'vil Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. el-Muhsin et-Türkî (Kahire: Dârun Hicr, 2001), 6/320.

²⁵ Sarı, *fî Zilâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 49.

²⁶ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, en-Nisâ 4/100.

²⁷ Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'ân*, 2/745-746.

manaların verildiğini aktarmıştır. Öte yandan bu âyetin nazil olmasıyla, Benî Leys kabilesinden yaşlı ve hasta bir adam olan Cündeb b. Damra'nın âyeti işitip şöyle dediğini aktarmıştır:

"Vallahi ben Allah'ın istisna ettiği kimselerden değilim. Bir çıkış yolu bulabiliyorum ve beni Medine'ye, hatta daha ötesine ulaştıracak kadar malım var. Vallahi bu gece Mekke'de kalmayacağım, beni çıkarın. Bunun üzerine onu bir sedyeye koyarak çıkardılar ve Taneîm'e kadar götürdüler. Orada ölüm ona yetti. Sağ elini sol elinin üzerine vurdu ve şöyle dedi: Allah'ım, bu senin için bu da Resûl'un için. Senin Resûl'ünün sana yaptığı biat üzerine ediyorum. Sonra adam vefat etti. Haberi alan ashâb, şayet adam Medine'ye ulaşıyorsa sevabı daha büyük olacağını; müşrikler ise adamın, aradığına ulaşmadığını söylemişlerdir."

Bunun üzerine yukarıdaki âyet-i kerîme inzal olmuştur. Yani Allah, henüz hicret edeceği yere ulaşmadan vefat edenlerin hicretini kabul etmiş ve kendi fazl-ı keremiyle onlara kat kat ecir vermiştir.²⁸

Müslümanlar, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak ve O'na uygun bir hayat sürmek amacıyla her türlü zorluğu göze alarak hicret yoluna koyulmuşlardır. Bu içten ve fedakâr tavırları karşılıksız kalmamış hem dünya hayatında hem de ahirette sayısız nimetlere erişmişlerdir. Onlara yeryüzü genişletilmiş, İslâm'ı özgürce yaşama ve yayma imkânı bahşedilmiştir. Dahası, hicret için yola çıkıp da menzile ulaşmadan vefat edenlerin gayretleri boşa sayılmamış, Allah Teâlâ onların ecirlerini bizzat kendi üzerine almıştır. Böylece bu kutlu yürüyüşe katılanların mükâfatı, davalarının büyüklüğüne denk olmuş ve nihayetinde Allah'ın rahmet ve mağfiretine nail olmuşlardır.²⁹

الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَكْظَمَ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ

*"İman edip de hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler, rütbe bakımından Allah katında daha üstündürler. Kurtuluşa erenler de işte onlardır."*³⁰

يُثَبِّتُ لَهُمْ رَبُّهُمْ رَحْمَةً مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ

*"Rableri onlara, tarafından bir rahmet ve hoşnutluk ile, kendileri için, içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdeler."*³¹

خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

*"Onlar orada ebedî kalacaklardır. Şüphesiz ki Allah katında büyük mükâfat vardır."*³²

Kutub, yukarıda geçen أَكْظَمَ kelimesinin karşılaştırma ve derecelendirme anlamında değil, mutlak üstünlük anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Çünkü ilgili âyet-i kerîme mü'minlerin, diğerleriyle kıyaslanmayacak kadar üstün konumda olduğunu beyan etmiştir. Nitekim onlar, bu özellikleriyle müşriklerden ayrılmış, onların ulaşamayacağı nimetlere erişmiş ve nihayetinde

²⁸ Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesud b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Begavî eş-Şâfiî, *Meâlimu't-Tenzil fi Tefsiri'l-Kur'an*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dârun İhyâu't-Türâsü'l-Arabî, 1999), 1/686-687.

²⁹ Sarı, *fî Zilâli'l-Ku'an'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 76.

³⁰ Altuntaş-Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, et-Tevbe 9/20.

³¹ Altuntaş-Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, et-Tevbe 9/21.

³² Altuntaş-Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, et-Tevbe 9/22.

kurtuluşa nail olmuşlardır. Öte yandan müşriklerin boş ve faydasız amelleri onlara hiçbir yarar sağlamamış, bu sebeple müm'inlerle mukayese edilemeyecek bir durumda kalmışlardır.³³

Zuhaylî ise ilgili âyetleri şu şekilde tefsir etmiştir: Âyette bahsi geçen "üstün olanlar" ifadesiyle, Allah ve Resûlü'ne iman edenler, küfür yurdundan İslâm yurduna hicret edenler ve İslâm yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler kastedilmiştir. Zira müm'inler Allah katında en üstün dereceye bu şekilde sahip olmuş; O'nun rızasına ve nimetlerine nail olmuşlardır. Bu bağlamda Allah Teâlâ, onlara rahmet etmiş ve mükemmel bir hoşnutlukla ebedî olarak cennet ve nimetlerini müjdelemiştir. Onlar orada, kesintiye uğramadan ve yok olmadan ebedî kalacaklardır. Kuşkusuz ki bu, Allah'a itaat ve Resûlü'ne tâbi olanlar için büyük bir mükafat olmuş ve bundan daha azı önemsiz olmuştur.³⁴

Müfessirlerin de ifade ettiği üzere, âyet-i kerîmeler çoğunlukla iman, hicret ve cihad ekseninde yorumlanmıştır. Bu özelliklere sahip olan mü'minler, diğer insanlarla kıyaslanamayacak derecede üstün bir fazilete erişmişlerdir. Allah ve Resûlü'nün emirlerini yerine getirip İslâm'ın yayılması için gayret gösteren kimseler, gösterdikleri bu fedakârlığın karşılığında cenneti elde edecekler ve orada ebedî bir huzur ve hoşnutluk içinde yaşayacaklardır.³⁵

لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْغُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رَؤُفٌ رَحِيمٌ

"Andolsun ki Allah, Müslümanlardan bir grubun kalpleri eğrilmeye yüz tuttuktan sonra, Peygamber'i ve güçlük zamanında ona uyan Muhâcirlerle Ensâr'ı affetti. Sonra da onların tevbelerini kabul etti. Çünkü O, onlara karşı çok şefkatli, pek merhametlidir."³⁶

Kutub'un bu âyet-i kerimeye dair tefsirine göre, Allah Teâlâ Hz. Peygamber'in tövbesini kabul etmesi, Tebük Seferi esnasında yaşanan bir hadiseye dayanmaktadır. Sefer sırasında bazı kimseler Hz. Peygamber'in yanına gelerek savaşa katılmama mazeretlerini bildirmiş, Hz. Peygamber de onlara izin vermiştir. Ancak Allah Teâlâ, bu mazeretlerin doğruluğu veya yanlışlığı henüz ortaya çıkmadan önce izin verilmemesi gerektiğini beyan etmiş; Hz. Peygamber'in izni vermesi üzerine O'nu affetmiştir. Cenab-ı Hakk'ın Muhâcir ve Ensâr'ın tövbelerini affetmesi ise şu şekilde cereyan etmiştir: Müm'inlerden bir kısmı -samimi olanlar- başlangıçta sefere katılmakta ağır davranmış, sonrasında orduya dahil olmuşlardır. Bir kısım ise korkak münafıkların etkisiyle Bizanslılardan çekinmiş ve geri durmuşlardır. Buna rağmen Allah Teâlâ, onları affetmiş ve Hz. Peygamber'e sebat vererek savaşın devamını sağlamıştır. Bununla birlikte âyette geçen "güçlük anı" ifadesi ise, Tebük Seferi'nin ne denli zorlu ve çetin şartlar altında gerçekleştiğini vurgulamak amacıyla kullanılmıştır.³⁷

³³ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, 3/1614.

³⁴ Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Vecîz alâ Hâmişi'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2015), 190-191.

³⁵ Sarı, *fî Zılâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 77.

³⁶ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, et-Tevbe 9/117.

³⁷ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, 3/1722-1723.

Şevkânî'ye göre Hz. Peygamber'in tövbesi, münafıkların sefere katılmamalarına izin vermesi veya müşrikler için bağışlama dilemesi gibi hadiselerden kaynaklanmış olabilir. Ona göre tövbenin gerçekleşmesi için mutlaka önceden bir günahın işlenmiş olması gerekmez; zira bütün insanlar tövbe ve istiğfara muhtaçtır. Nitekim Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e tövbeyi nasip etmesi, O'nun daha uygun olanı tercih etmesi anlamına gelmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in zikredilmesi, günahkârların uyarılarak tövbe etmeleri için bir ima olmuş olabilir. Aynı şekilde Allah, Muhâcir ve Ensâr'a da işledikleri günahlar sebebiyle tövbe nasip etmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in "Allah Bedir ehline baktı ve şöyle dedi: Dilediğinizi yapın, sizi bağışladım."³⁸ hadisi, bu anlayışa delil olarak gösterilebilir. Öte yandan âyette geçen "zorluk saati" ifadesi Tebük Gazvesi'ne işaret etmektedir; çünkü bu gazve, büyük bir zorluk ve sıkıntı içinde gerçekleşmiştir.³⁹

Sonuç olarak Cenab-ı Hak, Hz. Peygamber ve ashâb-ı kirâma karşı en çetin zamanlarda merhamet göstermiş, onların içtenlikle yaptıkları tövbeleri kabul etmiştir. Hz. Peygamber'in daha uygun olanı tercih etmediği bir durumda O'nu bağışlamış, ashâbın ise işledikleri hataları affederek onlara rahmetiyle muamele etmiştir. Tebük Seferi'nin her açıdan son derece meşakkatli şartlarda gerçekleştiği bilinmektedir; bu süreçte ashâbın insan olmaları sebebiyle zaman zaman zaafa düşmeleri tabii olmuştur. Ancak Allah Teâlâ, samimi kullarına şefkatle yaklaşmış, onları rahmetiyle kuşatarak bu zorlu imtihanı onlar için bir hayra dönüştürmüştür.⁴⁰

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنَنْبُوْنَهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَآ جُزْءُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

"Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, onları dünyada güzel bir şekilde yerleştireceğiz. Eğer bilirlerse ahiretin mükâfatı elbette daha büyüktür."⁴¹

الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

"(Onlar) sadece Rablerine tevekkül ederek sabredenlerdir."⁴²

Kutub, ilgili âyetleri tefsir ederken şunlara dikkat çekmiştir: Mü'm'inler Allah rızası için mal ve mülklerini terk edip hicret etmişler; sevdiklerini ve akrabalarını bu uğurda feda etmişlerdir. İşte onlar için, ahirette terk ettiklerinin karşılığı ve bedeli tam verilecektir. Nitekim ilgili âyet bu ilahî vaadi ortaya koymaktadır. Keşke insanlar bunun ne kadar kıymetli olduğunu bilselerdi. Zira onlar sabretmiş, kendilerine verilen sorumluluklara tahammül etmiş ve yalnızca Allah'a yönelip dayanmışlardır.⁴³

Kurtubî, zulme uğrayıp hicret edenlerin hem vatanlarını, ailelerini ve akrabalarını terk etmeyi hem de kötü davranışlardan uzak durmayı içerdiğini belirtmiştir. Ayrıca bu âyetin iniş sebebi hakkında

³⁸ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahihun Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dârun İhyâu't-Türâsü'l-Arabî, 1374/1955), "Fedâilu'l-Sahâbe", 44 (4/1941).

³⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullâh eş-Şevkânî el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr* (Dimaşk: Dârun İbn Kesîr, 1993), 2/470.

⁴⁰ Sarı, *fî Zılâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 79.

⁴¹ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, en-Nahl 16/41.

⁴² Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, en-Nahl 16/42.

⁴³ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, 4/2172.

farklı rivayetlerin bulunduğunu ifade etmiştir. Bazı rivayetlere göre Bilal, Suheyl, Habbâb ve Ammâr müşriklerin ağır eziyetlerine maruz kalmış, serbest bırakıldıkları gibi Medine'ye hicret etmiş ve bu âyet onlar hakkında indirilmiştir. Başka bir görüşe ayet Ebû Cendel b. Suheyl hakkında indirildiği olmuştur. Diğer bir görüşe göre ise Mekke'de müşriklerin zulmettiği bazı sahâbiler Habeşistan'a hicret etmiş ve âyet bu olay üzerine inmiştir. Kurtubî'ye göre bu âyet tüm bu rivayetleri kapsamıştır. Nitekim Allah Teâlâ, zulme uğrayıp hicret edenleri yeni bir yurda yerleştirmiş ve onlara mûm'ınlar denilen yardımcılar vermiştir. Kurtubî âyetteki "güzellik" ifadesinin şöyle rivayet edildiğini açıklamıştır: Mûm'ınların Medine'ye yerleştirilmeleri, bol ve güzel rızka kavuşmaları, düşmanlarına karşı zafer elde etmeleri, fethedilen beldelerden yönetim hakkı kazanmaları ve kendileri hakkında söylenen övgülerin yanı sıra çocuklarına miras olarak kalan şeref anlamına geldiğini belirtmiştir. Ayrıca ahiret mükafatının büyüklüğünü, "*Orada bir nimet ve büyük bir mülk görürsün.*"⁴⁴ âyetiyle açıklamış ve bu mükafatın, kimsenin onu görmeden önce tam olarak bilemeyeceği kadar büyük olduğu ifade etmiş; "bilselerdi" ifadesi zulmedenlere yönelik olduğunu belirtmiştir. Bunu yanı sıra mûm'ınların de ahiret mükafatının müşahade edip ve dünya nimetinden daha büyük olduğunu bilmeleri temenni edilmiştir. Nihayetinde Allah için hicret edenler, sabredip tevekkül etmiş ve tüm işlerinde yalnızca O'na güvenmişlerdir.⁴⁵

Bu itibarla ilgili âyetlerin tefsirine göre, Allah yolunda her türlü değerlerinden vazgeçerek İslâmî bir hayat sürmek amacıyla hicret edenler, dünyada güzel beldelelere yerleştirilmiş ve insanca bir yaşamın huzuruna erişmişlerdir. Bu dünyevî nimetlerin ötesinde ise, ahirette hiçbir insanın tahayyül edemeyeceği hayırlara nail olacaklardır. Mü'minler, dinleri uğruna zulme uğramış, yurtlarından ve sevdiklerinden uzaklaştırılmışlardır; fakat onlar tam bir teslimiyetle hicret etmiş ve bu uğurda mücadele ederek Allah'ın rızasına ulaşmışlardır. Zalimler, Müslümanlara reva gördükleri zulümlerin aslında kendileri için ne büyük bir kayıp olduğunu bilselerdi, bu haksızlıklara yönelmezlerdi. Çünkü mustazaflar, Allah'ın lütfu sayesinde hem dünyada hayra kavuşmuş hem de ahirette eşsiz nimetlerle ödüllendirilmeyi beklemektedirler. Onların sabır ve tevekkül ile gösterdikleri direniş, hicretlerini bir şahitlik ve kurtuluş vesilesi hâline getirmiştir.⁴⁶

ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا قُتِلُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَعَفُورٌ رَحِيمٌ

"Sonra şüphesiz Rabbin, eziyet edildikten sonra hicret edip, ardından da sabrederek cihad edenlerin yardımcısıdır. Bütün bunlardan sonra Rabbin elbette çok bağışlayan, pek esirgeyendir."⁴⁷

Kutub, ilgili âyeti tefsir ederken, müşrikler arasında zayıf durumunda kalan Müslümanların maruz kaldığı zulüm ve baskılara dikkat çekmiştir. Nitekim Müslümanlar dinlerinden döndürülmek amacıyla çeşitli işkencelere uğramışlardır. Ancak onlar, hicret etme imkânı bulduklarında hemen Allah için cihada koyulmuşlardır. Bu uğurda İslâm davasının getirdiği tüm mükellefiyetlere ve

⁴⁴ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-İnsân 76/20.

⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/107.

⁴⁶ Sarı, *fi Zilâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 81.

⁴⁷ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, en-Nahl 16/110.

zorluklara göğüs germişlerdir. Gösterdikleri sabır ve gayretleri neticesinde Allah'ın rahmet ve mağfiretiyle müjdelanmışlardır.⁴⁸

İbn Aşûr'a göre yukarıdaki âyet-i kerimede geçen "hicret edenler" ifadesi, Habeşistan'a hicret eden Müslümanları işaret etmektedir. Bu hicret, müşriklerin zulümlerinden kurtulmak amacıyla Hz. Peygamber'in izniyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla âyetteki hicret kavramı, ancak bu bağlamda anlam kazanmıştır.⁴⁹ İbn Aşûr'un da naklettiği Habeşistan'a hicret hadisesini İbn İshâk şöyle aktarmıştır:

*Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'i amcası vasıtasıyla korumuştur. Hz. Peygamber, ashâbının uğradığı eziyet ve sıkıntıları görmüş, Allah'ın kendisini bundan muaf tuttuğunu anlamıştı. Ancak ashâbını müşriklerden koruyacak güce sahip olmadığını ve onların arasında Ebû Talip gibi koruyacak bir kimsenin bulunmadığını fark etmişti. Bunun üzerine onlara Habeşistan'a hicret etmelerini emretmiş ve şöyle buyurmuştur: "Orada kimseye zulmetmeyen bir kral var. O, doğruluk üzere bir ülkede yaşıyor. Onun yanında korunmaya alın. Allah size oradan bir ferahlık nasip eder ve bana da size de bir çıkış yolu ihsan eder." Bunun üzerine bazı sahâbeler, fitne korkusuyla Habeşistan'a hicret etmiş, dinlerini korumak için Allah'a sığınmışlardır. Diğer sahâbeler ise Müslümanlıklarını gizlemeye devam etmişlerdir.*⁵⁰

Yukarıdan çıkarılan sonuca göre, söz konusu âyet-i kerîme Müslümanların din, can ve mal konusundaki müşriklerin baskı ve eziyetlerine maruz kaldıklarını, bu ağır şartlar karşısında ise hicreti bir kurtuluş yolu olarak benimsediklerini ortaya koymaktadır. Bu dönemde Müslümanlar, Allah yolunda büyük imtihanlarla karşılaşmış, dinlerinden vazgeçmeleri için türlü işkencelere uğramışlardır. Fakat bütün bu zulümler onların davalarından geri dönmelerine sebep olmamış; sonunda Allah Teâlâ onlara hicret kapısını açarak güven ve selamete erişmelerini sağlamıştır.⁵¹

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

*"Allah yolunda hicret edip sonra öldürülen yahut ölenleri hiç şüphesiz Allah güzel bir rızıkla rızıklandıracaktır. Şüphesiz Allah, evet O, rızık verenlerin en hayırlısıdır."*⁵²

لَيَدْخُلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ خَلِيمٌ

*"Allah onları, herhalde memnun kalacakları bir girilecek yere sokacaktır. Allah, kesinlikle tam bir bilgi sahibidir, halîmdir."*⁵³

Kutub konu ile alakalı şu yorumlarda bulunmuştur: Allah yolunda yapılan hicret, tüm arzuların ötelendiği, derin bir imanla gerçekleştirilen bir eylem olmuştur. Bu inanç uğruna yapılan hicret; aile, ev, vatan, mal ve diğer dünya nimetlerinden vazgeçmeyi göze aldırarak kadar güçlü bir

⁴⁸ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, 4/2197.

⁴⁹ Muhammed Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiye, 1984), 14/299.

⁵⁰ Muhammed b. İshâk el-Muttalibî eş-Şehir İbn İshâk, *Sîreretun İbn İshâk*, thk. Suheyl Zekâr (Beyrut: Dâru'l-Fikri, 1987), 174.

⁵¹ Sarı, *fî Zılâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 82.

⁵² Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Hac 22/58.

⁵³ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Hac 22/59.

teslimiyet göstergesi olmuştur. Öyle bir hicret yaşanmıştır ki, Allah katında olanların, yeryüzündeki şeylerden daha hayırlı olduğu bilinci müm'inlerin kalbine yerleşmiştir. Mekke'nin fethiyle birlikte hicret emri kalkmış ve bunun yerine çalışma ve cihad emri getirilmiştir. Zira Hz. Peygamber, Allah yolunda cihad ve uğruda gösterilen gayretin, hicret sevabını kazandıracağını bildirmiştir. Öte yandan hicret edip de bu yolda şehit olan veya vefat eden kimseler, her türlü akıbete razı oldukları için Allah tarafından büyük mükafatlara nail olmuşlardır. Bu mükafat, kaybedilen tüm değerli şeylerden daha kıymetli olmuştur. Allah'ın emrini yerine getirip ve O'nu razı olacağı yere çıkıp gidenlere hoşnut olunacak bir yer vaat edilmiştir. Bu da Allah'ın rızasını isteyenler için, Allah'ın onları razı edeceği büyük bir ikram ifadesi olmuştur. Böylece Allah Teâlâ, Âlim esmasıyla onlara yapılan zulümleri bilmiş ve onlara vereceği hayır ve sevapları en güzel şekilde takdir etmiştir; Halîm esmasıyla ise zalimlere mühlet vermiş ve zulmü en uygun biçimde cezalandırmıştır.⁵⁴

İbnü'l-Cevzî ise söz konusu âyetleri tefsir ederken şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "*Allah için hicret edenler*" ifadesi Mekke'den Medine'ye hicret edenlerin faziletine işaret edilmiştir. Güzel rızık ifadesi hakkında İbn Abbas, helal rızık anlamına geldiğini belirtirken; es-Suddî ise bu ifadenin cennet rızık olduğunu söylemiştir. Âyette geçen öldürülenler ifadesi İbn Amîr tarafından tekitli/vurgulu bir fiil olarak okunmuş ve bu şekilde ifadenin önemi pekiştirilmiştir. "*Hoşnut olacakları bir yere girdirecektir*" ifadesiyle ilgili olarak ise Nâfî, مدخلا kelimesinin mim harfini fethalı okuyarak bunun Allah'ın rızası olan cennet olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda مدخلا kelimesi hem mastar hem de mekân anlamında kullanılmış olabilir. Eğer mastar olarak kabul edilirse, "*Allah onları hoşnut olacakları bir şekilde girdirecektir*" anlamı oluşur. Mekân olarak alınırsa, "*Onlar hoşnut olacakları bir yere gireceklerdir*" anlamı ortaya çıkar. Şüphesiz ki Allah Teâlâ onların niyetlerini en iyi bilendir ve onlara karşı halim olup cezalandırmada acele etmeyendir.

55

Hicret eden müminler, dünyevi arzuları bir kenara bırakarak yalnızca Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle yurtlarını, mallarını ve sevdiklerini terk etmişlerdir. Bu çetin yolculukta kimi hayatını kaybetmiş, kimi de şehit edilmiştir; fakat hepsi Allah yolunda büyük bir fedakârlık sergilemiştir. Onların içten ve samimi duruşları, Allah katında karşılıksız kalmamış; uğruna vazgeçtikleri her şeyin karşılığında daha yüce bir nimet olan cennetle müjdelenmişlerdir. Zira Allah, Âlim ismiyle iman edenlerin amellerini bilip onlara kat kat mükâfat vereceğini; Halîm ismiyle ise inkârcılara mühlet tanıyıp sonunda hak ettikleri cezayı vereceğini bildirmiştir.⁵⁶

يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةً فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ

"Ey iman eden kullarım! Şüphesiz, benim arzım geniştir. O halde (nerede güven içinde olacaksanız orada) yalnız bana kulluk edin."⁵⁷

⁵⁴ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, 4/2438-2439.

⁵⁵ Cemâlddî Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 2001), 3/247.

⁵⁶ Sarı, *fî Zılâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 83.

⁵⁷ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Akebût 29/56.

Âyetin tefsiri alakalı Kutub şu hususlara dikkat çekmiştir: Allah Teâlâ kalplerin yaratıcısı ve gizli açık her duygudan haberdar olandır. Nitekim müm'inlerin kalplerine ilk olarak, “*Ey iman etmiş kullarım*” ifadesiyle onlara olan sevgisini ve yakınlığını bildirmiş; bu ifadeyle müm'inleri dinleri uğruna hicret etmeye davet etmiştir. Aynı zamanda “*kullarım*” hitabıyla ilk andan itibaren kendi gerçekliklerini hissetmelerini sağlamıştır. İkinci olarak âyette geçen “*Benim arzım geniştir*” ifadesiyle ise, kendilerine zulme uğrayan ve dinlerini yaşama imkânı bulamayan müm'inlerin dar bir yerde kalmak zorunda olmadıklarını, O'na kulluk edebilecekleri yere hicret etmeleri gerektiğini bildirmiştir. Şüphesiz hicret çağrısına muhatap olanların ilk karşılaştıkları zorluk, vatanlarından ayrılmanın verdiği derin acı olmuştur. Bu durum göz önünde bulundurularak, bu iki uyarı ile gönüllere mesaj verilerek dostluk, güven ve huzur içerisinde hicret etmeleri istenmiştir.⁵⁸

Derveze ise ilgili âyeti değerlendirirken müm'inlerin zulüm ve günahın hâkim olduğu bir yerde kalmalarının doğru olmadığını vurgulamıştır. Allah Teâlâ arzının geniş olduğunu hatırlatarak, müm'inlerin hicret edip, O'na özgürce ibadet etmeleri ve İslâm'ın yayılması için çalışmalarda bulunmaları gerektiğini belirtmiştir. Bu âyetin özellikle Mekke'deki müm'inlere, bilhassa içlerinde zayıf olanlara yönelik bir çağrı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü onlar ancak Mekke'den çıkarak Rablerine hakkıyla kullukta bulunabilmiş ve rahata kavuşmuşlardır. Nitekim Hz. Peygamber, Mekke'de müm'inlere yönelik eziyetler artınca onları Medine'ye hicret etmelerini teşvik etmiştir. Ancak bazı müm'inler, “*Oraya nasıl gideceğiz? Ne evimiz var ne de malımız. Bizi kim doyuracak, kim su verecek?*” diyerek endişelerini dile getirmişlerdir. Bu tereddütler üzerine söz konusu âyet nazil olmuştur. Ayrıca âyetin, ölüm, yoksulluk ve gurbetin zorlukları nedeniyle hicretten geri kalan bir grup hakkında indiğine dair rivayetlerde bulunmaktadır.⁵⁹

«لَوْ أَنَّكُمْ تَوَكَّلْتُمْ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ، لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ، تَغْدُو خِمَاصًا، وَتَرُوحُ بِطَانًا»

“Eğer siz Allah'a gereği gibi güvenip dayansaydınız, Allah kuşları doyurduğu gibi sizi de rızıklandırırdı. Kuşlar sabahları kursakları boş olarak çıktığı halde akşam doymuş olarak dönerler.”⁶⁰

İlgili hadis-i şerifte, tam bir tevekkülün, Allah'ın emirlerine bağlılığın O'nun rızasına ulaştırdığını ve karşılaşılan zorlukları kolaylaştırdığını vurgulanmaktadır. Nitekim hicret, böylesi bir fedakârlık ve teslimiyetin en somut örneği olmuş; yeni imkânların doğmasına, güven, özgürlük ve huzur içinde bir hayatın kurulmasına vesile olmuştur. Bu bağlamda Allah Teâlâ, iman eden kullarını yalnız bırakmamış; onlara tatlı bir hitapla seslenerek zararlı ve sıkıntılı yerlerden hicret etmelerini istemiştir. Dinleri sebebiyle zulme uğrayan müminlere, yeryüzünün geniş olduğunu, kendilerine hayırlı kapıların açılacağını müjdelemiştir. Çünkü bulundukları yerde kalmalarını gerektirecek hiçbir değer bulunmadığını ve özgürce ibadet edebilecekleri beldelerin onlar için daha hayırlı olduğunu bildirmiştir.⁶¹

⁵⁸ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'an*, 5/2748-2749.

⁵⁹ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* (Kâhire: Dârun İhyâu'l-Kitâbi'l-Arabî, 1963), 5/500.

⁶⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 37 (No. 4164).

⁶¹ Sarı, *fî Zılâli'l-Ku'an'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 85.

2.2. Hicret Etmeyenlerin Mesuliyeti

İlahî buyruğa sessiz kalıp Hz. Peygamber'e tâbi olarak hicret etmeyenler, kendilerini hayırdan mahrum bırakmışlardır. Küfür beldesinde kalmayı tercih ederek akrabalarını, mülklerini, yurtlarını ve rahatlıklarını bırakmayanlar, bu tutumlarıyla kendilerini müşriklere layık görmüşlerdir.⁶² Bu bağlamda dünyevî bağlardan kurtulamayanlar, iman ve özgürlüklerini sattıkları için kendilerine zulmetmiş, İslâm'ın sunduğu güzelliklerden mahrum kalmışlardır.⁶³ Ayrıca yeni kurulan İslâm devletinin bir parçası olmayı reddettikleri için hem ilahî irade hem de toplum tarafından dışlanmış ve kınanmışlardır. Nitekim Mekke'nin fethinden önce Medine'ye hicret, hayati öneme sahipti; çünkü hak ile batıl mücadelesinde bir duruş sergilemek ve küfür ile iman arasındaki tarafı ortaya koymak açısından hicret önemli bir ayırım olmuştur. Bu nedenle hicret, teşvik edilen bir farziyet olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴

وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا

*"Eğer onlara, kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın, diye emretmiş olsaydık, içlerinden pek azı müstesna, bunu yapmazlardı. Eğer kendilerine verilen öğüdü yerine getirseylerdi, onlar için hem daha hayırlı hem de (imanlarını) daha pekiştirici olurdu."*⁶⁵

Kutub bahsi geçen âyetin tefsirinde İslâm nizamının yalnızca belirli sayıdaki seçkin kişilerin uygulayabileceği bir sistem olmadığını, aksine tüm insanların uygulayabileceği bir nizam olduğunu vurgulamıştır. İslâm, bütün insanlık için gönderilmiş bir din olmuştur. İlgili âyette belirtilen “cana kıyma” ve “yurttan çıkma” eylemleri iki ağır yükümlülüktür. Eğer Allah Teâlâ bunları emretmiş olsaydı, pek az kişi bu emirleri yerine getirebilirdi. Ancak Allah, insanların güç sınırlarını aşmak ve onları zor durumda bırakmak istememiştir. Zira İslâm'ın amacı, herkesin kendi kapasitesi çerçevesinde sorumluluklarını yerine getirmesi ve iman kervanına katılmasıdır. İslâm nizamı, insanların fitri yapılarına uygun şekilde düzenlenmiş, farklı grupların çeşitli kabiliyetlerini geliştirme ve ilerletme amacını da gütmüştür. Nitekim bazı sahâbeler bu âyeti işittiklerinde, bunu yapacaklarına dair kararlılık göstermişler ve bu nedenle Peygamber Efendimizin övgüsüne mazhar olmuşlardır. Hz. Peygamber ashâbının durumunu görece basirette olmuş, fakat bu dinin sadece seçkin kimseler için gönderilmediğinin bilincinde olmuştur. Bu bağlamda Allah Teâlâ, yarattığı kullarının tabiatına ve takat sınırlarına uygun şekilde hüküm koymuş; insanlığın barış ve selameti için her şeyi bir ölçüye göre düzenlemiştir. Böylece selim fitratlı kimseler, O'na itaat etme konusunda üzerlerine düşeni yerine getirmişlerdir.⁶⁶

Mevdûdî ilgili âyetle alakalı şu tespitlerde bulunmuştur: Bir önceki âyet-i kerîme Müslümanların, Hz. Peygamber'in yolunu şükür ve ihlasla bağlanmaları ve O'nun kararlarını, kendi arzu ve

⁶² Şeyma Gündüz, “Hicret Edenlerle Hicret Etmeyenlere Karşı Kur'an'ın Tavrı”, *Atatürk Üniversitesi* 2/1 (2022), 130.

⁶³ Ali Şeriati, *Her Hicret Bir İnkılap'tır*, Çev. Hasan Elmas (Ankara: İhtar Yayıncılık, 1998), 35.

⁶⁴ Demircan, Adnan, *Nebevî Direniş Hicret* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 34.

⁶⁵ Altuntaş - Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, en-Nisâ 4/66.

⁶⁶ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'an*, 2/697-698.

çıkarları üzerinde görmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Bu âyette ise İslâmî hükümlerin küçüğüne yapılamayan fedakârlığın, büyük fedakârlık isteyen hükümlerin gerçekleştirilmeyeceğinin uyarısı verilmektedir. Nitekim onlardan hayatlarını feda etmeleri ve yurtlarından çıkmaları istenseydi, o zaman onlar hak yoldan sapıp delaletle düşeceklerdi; fakat tereddütlerden vazgeçip Hz. Peygamber'e tabi olsalardı, emniyet ve sebat içerisinde fazilet sahibi olmuş olurlardı.⁶⁷

Söz konusu âyette zikredilen fiiller, oldukça ağır sorumluluklar içermektedir. Bu eylemler büyük bir fedakârlık gerektirdiğinden, az sayıda insan tarafından yerine getirilebilmiştir. Çoğunluğun böylesi zor yükümlülükleri yerine getirmeye güç yetirememesi sebebiyle Cenab-ı Hak, İslâm ümmetini bu hususlarda sorumlu kılmamıştır. Nitekim Allah Teâlâ, İslâm'dan önceki bazı toplulukları bu ağır görevlerle yükümlü tutmuş, Hz. Peygamber'in ümmetini bundan muaf tutmuştur. Bu ise Allah Teâlâ'nın kullarına güçlerinin üstünde bir sorumluluk yüklememesi ve onlara merhametle muamele etmesinin açık bir göstergesi olmuştur.⁶⁸

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

"Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: «Ne işde idiniz!» dediler. Bunlar: «Biz yeryüzünde çaresizdik» diye cevap verdiler. Melekler de: «Allah'ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!» dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir.»⁶⁹

إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيعُونَ جِلْدًا وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا

"Erkekler, kadınlar ve çocuklardan (gerçekten) âciz olup hiçbir çareye gücü yetmeyenler, hiçbir yol bulamayanlar müstesnadır.»⁷⁰

فَأُولَٰئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَفُوًّا غَفُورًا

"İşte bunları, umulur ki Allah affeder; Allah çok affedicidir, bağışlayıcıdır.»⁷¹

Kutub ilgili âyetlerin tefsirinde Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ederek orada İslâm devletini kurduğunu belirtmiştir. Bu gelişme, Mekke'de kalan Müslümanlar için hicreti zorunlu kılmıştır. Ancak bir kısım insanlar mal ve menfaat uğruna hicret etmemiş, bir kısmı da korku ve meşakkatten dolayı Mekke'de kalmışlardır. Gerçekten aciz durumda olan kadınlar, ihtiyarlar ve çocuklar ise hicret edemeyecek konumda olmuşlardır. Müşrikler, Hz. Peygamber ve ashâbının şimdilik Mekke'de bulunan Müslümanları kurtaramayacaklarını ve Bedir'de zafer elde etmelerinden dolayı Müslümanlara şiddetli işkenceler yapmaya devam etmişler ve imanlarından dönmeleri için çeşitli zulümler gerçekleştirmişlerdir. Bu baskılar sonucunda bazıları dinlerini terk etmiş, bazıları da korkudan müşriklerin ibadetlerine katılarak kafir olduklarını açıklamışlardır. Oysa böyle bir şeye

⁶⁷ Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Tefhîmul'l-Kur'an*, Çev. Kayanî, Muhammed Han vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 1/377.

⁶⁸ Sarı, *fî Zilâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 87.

⁶⁹ Altuntaş-Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, en-Nisâ 4/97.

⁷⁰ Altuntaş-Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, en-Nisâ 4/98.

⁷¹ Altuntaş-Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, en-Nisâ 4/99.

boyun eğmeleri, ancak hicretin mümkün olmadığı zamanlarda mazur görülmüştür. İslâm devletinin varlığı ve hicret imkânının bulunması hâlinde ise bu tür teslimiyetler mazeret olarak kabul edilmemiştir. Nitekim âyet-i kerîme, bu şekilde davrananları “*nefislerine zulmedenler*” olarak nitelendirmiş ve varacakları yerin cehennem olduğunu bildirmiştir. Bu kişiler, inançlarını bozarak dinî hayatlarını zedelemiş, cihaddan geri durup hicreti reddederek kendilerine zulmetmişlerdir. Melekler, tam da bu hâl üzerindeyken onları yakalamış, artık kaçış ve telafi imkânı kalmamıştır. Bunun yanı sıra, melekler geçmiş günlerinde neler yaptıklarını sorarak yaptıklarının bir fayda sağlamadığını hatırlatmışlardır. Verdikleri acizlik cevabı, sadece zilletlerini ortaya koymuş, imanlarını mal ve menfaat uğruna feda etmelerinin sorumluluğu tamamen kendilerine ait olmuştur. Bununla birlikte gerçekten çaresiz kalan, hicret edemeyen ve dinleri hususunda zaafa düşen kadın, çocuk ve yaşlıların mazereti kabul edilmiş; ilahî rahmet ve mağfiretin onları kuşatacağı bildirilmiştir. Tüm bu hükümler kıyamete kadar baki kalmış, dini hakkında imtihana tâbi tutulan her Müslüman için geçerli olmuştur. Zira bütün yeryüzü İslâm’ın sahası olmuş, Müslümanlar ilahî şeriatın gölgesinde dinlerini yaşama imkânına kavuşmuşlardır.⁷²

Kuşeyri ise ilgili âyetin tefsirinde işaret edilen anlamın, ecel kendisini bulduğu halde nefsin esaretinden ve arzuların zincirinden kurtulamamış kimseler için olduğunu belirtmiştir. Bu kimseler, Allah’ın yakınlığının gölgesine hicret etmeyip nefsin hevasından sıyrılmadıkları için mazeretleri kabul edilmemiştir. Zira bu ilahî hitapla aralarındaki tek perde, kendi arzuları olmuştur. Devamındaki âyetlerde ise erkeklerden, kadınlardan ve çocuklardan gerçekten güçsüz olan ne bir çıkış yolu bulabilen ne de doğru bir yola ulaşabilen kimseler istisna tutulmuştur. Bu âyetin işaret ettiği kimseler, maneviyatın hâkim olduğu kimseler olarak değerlendirilmiştir. Artık onlar tamamen Allah’ın tasarrufu ile hareket etmiş, kendilerinde görünen her şey Allah’ın tecellileri haline gelmiştir. Nefisleri kendilerine dönse bile hakikatin karşısında silinmiş, dolayısıyla O’ndan başkasına yönelmemiş ve hatta nefes bile almamışlardır. Âyetin diğer bir yorumuna göre ise mazeretlerin, tercihten alıkoyduğu kimseler için Allah bağışlama lütfunda bulunabilir.⁷³

Bahsi geçen tefsirlerde ifade edildiği üzere, İslâm’ın özgürce yaşanması ve yayılması için hicret büyük bir gereklilik olarak görülmüştür. Bu konuda mazeretsiz şekilde hicret etmeyen kimseler kınanmış ve cezaya uğrayacakları bildirilmiştir. Zira kâinatın tek yaratıcısı ve hükümrânı olan Allah Teâlâ, kulluğun yerine getirilebilmesi ve zulmün ortadan kalkması için yeryüzünü geniş kılmış, insanlara bu hususta çeşitli imkânlar bahşetmiştir. Bu sebeple yalnızca O’nun rızasını gözeterek gayret edenler kurtuluşa ermiş hem dünyada hem de ahirette hayra nail olmuşlardır. Buna karşılık, dünyevi menfaatleri uğruna Allah’ın emrettiği hicreti terk edenler, kendi nefislerine zulmetmişler ve hem dünyada hem de ahirette zillete düşmüşlerdir. Ancak hicret etme imkânı bulamayan güçsüz kimseler için Allah Teâlâ rahmetiyle muamele edeceğini, onları bağışlayacağını bildirmiştir.⁷⁴

⁷² Kutub, *fî Zılâli’l-Kur’ân*, 2/743-745.

⁷³ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, thk. İbrahim el-Besivenî (Mısır: el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-Âme, ty.), 1/356-357.

⁷⁴ Sarı, *fî Zılâli’l-Ku’ân’da Müslümanların Medine’ye Hicreti*, 89.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوُوا وَتَصَرَّوْا أُولَٰئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا وَإِنْ اسْتَنَّصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

"İman edip de hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp yardım edenler var ya, işte onların bir kısmı diğer bir kısmının dostlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince, onlar hicret edinceye kadar size onların mirasından hiçbir pay yoktur. Eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavim aleyhine olmaksızın (o Müslümanlara) yardım etmek üzerinize borçtur. Allah yapacaklarınızı hakkıyla görmektedir."⁷⁵

يَنْ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ

"Kâfir olanlar da birbirlerinin yardımcılarıdır. Eğer siz onu (Allah'ın emirlerini) yerine getirmezseniz yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesat olur."⁷⁶

Söz konusu âyetler hakkında Kutub şu yorumlarda bulunmuştur: Allah Resûlu, İslâm'ın ilk dönemlerinde iman edenleri cahiliye toplumunun saldırılarından korumak için onları akide bağıyla birbirlerine kenetlemiştir. Daha sonra Medine'nin hicret yurdu haline gelmesiyle birlikte, Hz. Peygamber'in liderliğinde İslâm devleti kurulmuştur. Bu dönemde Hz. Peygamber, Muhâcir ve Ensâr arasında âyette bahsedilen kardeşliği tesis etmiştir. Bu kardeşlik, kan ve nesep bağı yerine iman kardeşliği temeline dayanmıştır. Öyle ki, bu kardeşlik müessesesi veraset, diyet ve borçların ödenmesi gibi hususları barındırmıştır. Öte yandan bazı insanlar İslâm'ı akide olarak kabul etmiş, ancak fiilen İslâm toplumuna katılmamışlardır. Yani Allah'ın şeriatı uygulandığı Medine'ye hicret etmeyip İslam toplumunun bir parçası olmamışlardır. Bu sebeple âyette belirtildiği üzere, bu kişilerle dostluk kurulması yasaklanmıştır. Ancak akide birliği sebebiyle dinleri uğruna yardım istediklerinde, onlara yardım edilmesi emredilmiştir. Bununla birlikte, Müslümanların başka toplumlarla yapmış oldukları anlaşmaların bozulmaması gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Nitekim Allah Teâlâ her şeyden haberdar olan ve bütün işler O'nun kontrolü altındadır. Öte yandan, cahiliye toplumunda kendilerine özgü bazı dayanışma biçimleri var olmuş ve birbirlerinin dostu olmuşlardır. Ancak İslâm toplumundaki güçlü özellikler, Müslümanların cahiliye yapılarına karşı durmalarını sağlamıştır. Aksi halde cahiliyenin fitne rüzgârı onları sarsardı ve fesadın tüm yeryüzüne yayılması gerçekleşmiş olurdu. Böylece insanlar yeniden Allah'tan başkasına kulluk etmeye ve dehşetli bir anarşinin ortaya çıkması söz konusu olacaktı. İşte bütün bunların engellenmesi için, Müslümanların hicret ederek tek bir dostluk ve tek bir önderlik anlayışıyla hareket etmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde, yeryüzünde ortaya çıkacak o büyük fesadın hesabı kendilerinden sorulacaktır.⁷⁷

Celâleyn eserinde bu âyetlere dair yorumlar şu şekilde yapılmıştır: İman edip hicret eden Muhâcirler ile onları barındırıp yardım eden Ensâr, birbirlerinin velisi ve mirasçısı olmuşlardır. Ancak iman ettiği halde hicret etmeyenler hicret edinceye kadar dostluk, miras bağı ve ganimetlerden bir payları olmaz. Miras hüküm, surenin sonundaki âyetle neshedilmiştir. Âyetin

⁷⁵ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Enfâl 8/72.

⁷⁶ Altuntaş- Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, el-Enfâl 8/73.

⁷⁷ Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, 3/1558-1560.

devamında, onların yardım talep etmeleri halinde yardım edilmesi gerektiği; fakat bu yardım antlaşmalı olunan bir kavme karşı olmaması gerektiği vurgulanmıştır. Eğer Müslümanlar birbirlerini veli edinmekten kaçınır ve başkalarını dost edinirlerse, yeryüzünde büyük bir fitne ve fesad ortaya çıkar; küfür güçlenir, İslâm ise zayıflanmış olur.⁷⁸

Allah yolunda hicret eden ve cihad eden Muhâcirlere, onlara destek veren Ensâr, birbirlerinin dostu ve velisi kılınmışlardır. Bu kardeşlik bağı, tüm dünyevi bağların üzerinde yer alarak samimiyetin, fedakârlığın ve dayanışmanın en güzel örneğini ortaya koymuştur. Ancak İslâm güçlenip hâkimiyet kazandığında, bu kardeşliğin mirasçılık yönü kaldırılmış; diğer bağları ise devam etmiştir. Bununla birlikte bazı kimseler İslâm'ı kabul etmelerine rağmen Medine'ye hicret etmeyerek İslâm toplumuna tam anlamıyla dahil olmamışlardır. Bu sebeple Cenab-ı Hak, onlarla yakın dostluk kurulmasını yasaklamış ve mesafeli olunmasını emretmiştir. Çünkü İslâm tam bir teslimiyet üzerine bina edilmiş; dinin bir kısmını kabul edip diğer kısmını reddetmek, İslâm'ın temel ilkeleriyle bağdaşmamıştır. Bununla beraber, bu kimseler dinleri uğruna yardım talep ettiklerinde, onlara destek vermek farz kılınmış; ancak bu yardım, Müslümanlarla anlaşma içinde bulunan topluluklara karşı geçerli olmamıştır. Öte yandan kâfirlerin kendi aralarındaki bağlılıkları, Müslümanlara zarar verme ihtimalini artırmış ve yeryüzünde fitne ile fesadın yayılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Buna karşılık Müslümanların hicret ederek İslâm çatısı altında birleşmeleri ve daha fazla gayret göstererek yeryüzünde huzur ve sükûneti tesis etmeleri zaruri olmuştur.⁷⁹

Sonuç

Bu çalışmada Hz. Peygamber ve ashâbının Medine'ye hicretinin İslâm tarihindeki merkezi önemini esas alarak ilahî mesajları, dava adamı Seyyid Kutub'un anlamlı yorumları ışığında ele alınmış; klasik ve modern tefsirler ile hadis, siyer kaynakları ve akademik çalışmalar ekseninde değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında yapılan yorumlarda hicretin, değişmez bir hakikat olarak iman, adanmışlık, fedakarlık, ihlas, teslimiyet ve kardeşliğin somut göstergesi olduğu, bu yönüyle İslâm'ın güç kazanmasında belirleyici bir rol oynadığı ortaya konulmuştur. Nitekim bu kutlu davanın sahipleri ilahî emirleri samimiyetle yerine getirerek izzet ve şeref sahibi olmuş; buna karşılık arzu ve rahatlıklarından vazgeçmeyip, menfaatlerini dinlerine tercih edenlerin ise kendilerine zulmedip nasipsiz kaldıkları görülmüştür. Bu bağlamda hicret, Müslümanca kalabilmenin en kritik hamlesinden biri olarak görülmüş; iman ile küfür mücadelesinde bir dönüm noktası ve ayırt edici bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir.

İslâm'ın yeryüzüne hâkim kılınması ve cahiliye uygulamalarının ortadan kaldırılıp bütün insanlığın selamete ulaşması için mücadele eden Seyyid Kutub'un, Kur'an'ın gölgesinde yaşanan bir hayatı savunduğu; hak ve batıl mücadelesini ilahî bir sünnet olarak yorumladığı anlaşılmaktadır. Zira ilahî sünnetullah gereği iman ile küfür arasındaki bu savaşta hakikat erleri saflarını belirleyerek küfre

⁷⁸ Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî- Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ty.), 239.

⁷⁹ Sarı, *fi Zılâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*, 92.

karşı galebe çalmışlar, verdikleri ahde vefa gösterdikleri müşahede edilmiştir. Böylece Kutub'un yorumunda, hicret yalnızca tarihi bir olgu değil, aynı zamanda ilahî düzenin bir gereği olarak sürekli devam eden bir hak-batıl karşılaşmasının ortaya konulduğu müşahede edilmiştir.

Sonuç itibarıyla, Seyyid Kutub'un hicreti hem klasik tefsir yöntemiyle hem de modern tefsir yöntemiyle ortaya koyması büyük önem arz etmektedir. Bu yorumlar bir taraftan Kur'anî iklimin ilk muhatapları olan mübarek nesil ashâb-ı güzîn, İslâm'ı anlama ve yaşama hassasiyetlerini gösterirken, diğer taraftan bugünün dünyasında kuşatma altındaki zihinlere İslâm'ı doğru anlama ve yaşama konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, tefsir, hadis, siyer ve çağdaş okumaların kesişim noktasında değerlendirilmesi gereken bütüncül bir katkı niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Ahmed bin Hanbel, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. nşr. Şuayb el-Ernaut. 50 Cilt. Müessesetü'l-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Akto, Akif. "Hicret Olgusunu Değer Felsefesi Bağlamında Analiz Etmek". ed. Cuma Karan. İstanbul: Siyer Akademi, 2023.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12., 2011.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesud b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Begavî eş-Şâfiî el-. *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dârun İhyâu't-Türâsü'l-Arabî, 1999.
- Bûtî, Ramazan el-. *Fıkhu's-Siyre*. çev. Atik Aydın. İstanbul: Dönem Yayıncılık, 7. Basım, 2025.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*. ed. Ahmet Hikmet Ünalmış. Ankara: Akçağ, 1995.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Olay ve Ölçü olarak Hicret*. İstanbul: İfav Yayınları, 2016.
- Demircan, Adnan. *Nebevî Direniş Hicret*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*. Kâhire: Dârun İhyâu'l-Kitâbi'l-Arabî, 1963.
- Gadban, Munir Muhammed. *Muhtasar Fıkhu's-Sîre*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Görgün, Hilal. "Seyyid Kutub". 37/65-68. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009.
- Gündüz, Şeyma. "Hicret Edenlerle Hicret Etmeyenlere Karşı Kur'an'ın Tavrı". *Atatürk Üniversitesi* 2/1 (2022).
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiye, 1984.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk el-Muttalibî eş-Şehîr. *Sîreretun İbn İshâk*. thk. Suheyl Zekâr. Beyrut: Dâru'l-Fikri, 1987.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünnenün İbn Mâce*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dârun İhyâu'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- İbn Sad, Muhammed b. Sad b. Menî el-Hâşimi el-Basrî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. çev. Musa K. Yılmaz - Mahmut Polat. İstanbul: Siyer Yayınları, 4. Basım, 2023.

- İbnü'l-Cevzî, Cemâlddî Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 2001.
- Kurtubî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Etîş - Ahmed el-Berdonî. Kâhire: Dâru'l-Kutubu'l-Mıssriyye, 3. Basım, 1964.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdulmelik el-. *Letâifu'l-İşârât*. thk. İbrahim el-Besivenî. Mısır: el-Heyetü'l-Mısrıyyetü'l-Âme, 3. Basım, ty.
- Kutub, Seyyid. *fî Zılâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Kâhire: Dârü's-Şürûk, 42. Basım, 2015.
- Mahallî, Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el- - Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ty.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. *Tefhîmul'l-Kur'an*. çev. Kayanî, Muhammed Han vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhun Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dârun İhyâu't-Türâsü'l-Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-. *Sunnenu'n-Nesâî el-Mücteba*. thk. Muhammed Rıdvan Arkasûsî - Muhammed Enes Mustafa el-Han. 8 Cilt. Dâru'l-Risâletü'l-Âlemî, 2018.
- Özel, Ahmet. *Hicret ve Göç*. “Hicretle İlgili Fıkhî Hükümler”. TDV 33 (2018).
- Sarı, Ayşe. *fî Zılâli'l-Ku'ân'da Müslümanların Medine'ye Hicreti*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2026.
- Şeriatî, Ali. *Her Hicret Bir İnkılapdır*. çev. Hasan Elmas. Ankara: İhtar Yayıncılık, 3. Basım, 1998.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullâh eş-Şevkânî el-Yemenî eş-. *Fethu'l-Kadîr*. Dımaşk: Dârun İbn Kesîr, 1993.
- Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l- Beyân an Te'vil Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. el-Muhsin et-Türkî. Kâhire: Dârun Hicr, 2001.
- Turan, Abdulkadir. “Anlaşılmama, Yanlış Anlaşılma ve Kasıtlı Yanlış Yorumlama Karşısında Seyyid Kutub”. *Sdam Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi*, 1-22.
- Yusuf, Taha. *Siyahilerin Gür Sesi Malcom X*. İstanbul: Yüksel Yayıncılık, 5. Basım, 2024.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-. *el-Keşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî vucûhi't-Te'vîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'r-Riyân li't-Turâs, 3. Basım, 1987.
- Zühaylî, Vehbe b. Muastafa ez-. *et-Tefsîru'l-Vecîz alâ Hâmişi'l-Kur'âni'l-Azîm*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 4. Basım, 2015.

NAKŞÎ-HÂLİDÎ GELENEĞİNDE RÂBITANIN MEŞRÛİYETİ: *EL-KAVLU'L-MEVSÛK* ÖRNEĞİ

THE LEGITIMACY OF RABITA IN THE NAQSHBANDI-KHALIDI TRADITION: THE CASE OF *EL-KAVLU'L-MEVSÛK*

Abdulmecit SÖKÜTLÜ*

Özet

Bu çalışma, son dönem Osmanlı âlimlerinden ve medrese geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan Molla Hüseyin Küçük'ün el-Kavlu'l-Mevsûk fî Cevâbi Tenkîdâtı Mufti Çermûk adlı risalesinde Nakşibendî-Hâlidî geleneğindeki "rabita" uygulamasına getirdiği özgün savunma yöntemlerini incelemektedir. Tasavvuf düşüncesinde özellikle son yüzyıllarda etrafında geniş bir reddiye ve müdafaa literatürü oluşan rabita meselesi, pek çok tartışmaya zemin hazırlamıştır. Çermûk Müftüsü'nün söz konusu uygulamayı doğrudan bir inanç problemi olarak görüp "şirk" ve "bid'at" iddialarıyla eleştirmesine karşılık Molla Hüseyin, bu iddiaları reddetmek amacıyla kaleme aldığı eserinde tasavvufî ve hissî söylemlerin ötesine geçmiş, tartışmayı kaliteli bir ilmî zemine taşımıştır. Makale, tasavvuf literatüründe sıklıkla tekrarlanan ve ayet-hadislerin zâhirî manalarına dayanan klasik naklî delillerin zikri yerine, müellifin şahsına münhasır mantık kurgusuna, kelâmî analizlerine ve bilhassa fikhî kıyaslarına odaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada; müellifin rabitayı salt bir tecrübe olmaktan çıkarıp İslam hukukunun temel sınıflandırması olan Ahkâm-ı Hamse üzerinden temellendirmesi, kalbi mâsivâdan arındırmak için vesile-maksat ilişkisi kurması detaylıca incelenmiştir. Ayrıca, ibadet esnasında huşuyu sağlamak amacıyla namazda cennet-cehennem tahayyülü, zühd ahlâkını elde etmek için dünyanın necaset olarak tasavvur edilmesi ve ruh-beden ilişkisinden yola çıkarak kurulan âlem kıyası gibi müellife has özgün ve çarpıcı cevaplar analiz edilmiştir. Araştırma neticesinde, Molla Hüseyin Küçük'ün muarızlarını kendi kabul ettikleri usul kurallarıyla ilzam ettiği görülmüştür. Müellif, zihinsel bir eylem olan tahayyülün tek başına şirk olamayacağını ispatlayarak, rabitayı naklî, aklî ve fikhî argümanlarla meşrulaştırmıştır. Tasavvuf savunusu (apoloji) literatüründe de özgün bir çalışma ortaya koyduğunu söylemek doğru olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hâlidilik, Râbita, Molla Hüseyin Küçük, el-Kavlu'l-Mevsûk, Tasavvuf Savunusu.

Abstract

This study examines the original defense methods brought to the practice of "rabita" in the Naqshbandi-Khalidi tradition by Molla Hüseyin Küçük, one of the late Ottoman scholars and a prominent representative of the madrasa tradition, in his treatise titled el-Kavlu'l-Mevsûk fî Cevâbi Tenkîdâtı Mufti Çermûk. The issue of rabita, around which an extensive literature of refutation and defense has formed in Sufi thought, especially in recent centuries, has paved the way for many debates. In response to the Mufti of Çermûk, who viewed the practice in question directly as a theological problem and criticized it with allegations of "shirk" (polytheism) and "bid'ah"

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, sokutlu.abdulmecit@gmail.com, ORCID: 0000-0003-12788870.

(innovation), Molla Hüseyin went beyond Sufi and emotional discourses in his work written to refute these claims, elevating the debate to a high-quality scholarly ground. Rather than repeating the classical transmitted (naqli) evidence that is frequently reiterated in Sufi literature and based on the apparent meanings of verses and hadiths, the article focuses on the author's unique logical framework, his theological analyses, and particularly his jurisprudential (fiqhi) analogies. In this context, the study examines in detail the author's grounding of rabita upon the Ahkâm-ı Hamse (the five Islamic legal rulings) removing it from being a mere experience and his establishment of a means-end relationship to purify the heart from all that is other than Allah (masiva). Furthermore, original and striking responses unique to the author are analyzed, such as the imagination of heaven and hell during prayer to ensure reverence (khushu), the conceptualization of the world as an impurity to attain ascetic morality, and the cosmological analogy established based on the soul-body relationship. As a result of the research, it is seen that Molla Hüseyin Küçük silenced his opponents by using the very methodological rules they accepted. By proving that imagination, which is a mental act, cannot constitute polytheism on its own, the author legitimized rabita through transmitted, rational, and jurisprudential arguments. It would be accurate to say that he has put forth an original work in the literature of Sufi defense (apology) as well.

Keywords: Khalidiyya, Rabita, Molla Hüseyin Küçük, el-Kavlu'l-Mevsûk, Sufi Defens.

Giriş

Tasavvuf düşüncesinin, özellikle de Nakşî-Hâlidî geleneğinin en çok tartışılan ve etrafında geniş bir eleştiri-müdafaa literatürü oluşan uygulamalarının başında râbita gelmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında, râbita kelimesi sözlük anlamıyla Kur'an-ı Kerim ve hadislerde geçse de Hâlidî kaynaklarında mürşidin suretini tahayyül etme manasındaki özel kullanımının ilk dönemlerde bu isimle var olmadığı bilinmektedir. Ancak son dönem âlimlerinden Molla Hüseyin Küçük, râbita uygulamasının ismen olmasa dahi manen o devirde var olduğunu tespit etmeye çalışmaktadır. O, uygulamanın bugünkü şekliyle sahâbe dönemindeki uygulanaşı arasında farklılıklar bulunsa bile, sahâbenin Hz. Peygamber'e duyduğu muhabbet üzerinden bu tasavvufi metodun meşrûiyetine dair güçlü çıkarımlar yapmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Molla Hüseyin Küçük'ün çağdaşı Çermük Müftüsü'nün itirazlarına karşı kaleme aldığı risâlesindeki savunma yöntemini analiz etmektir. Müellif, risâlesinde râbitayı tahkim etmek amacıyla pek çok naklî, aklî ve fikhî deliller zikretmiştir. Ancak bu makalede, konunun aşırı uzamasını engellemek ve tekrara düşmemek amacıyla, risâlede yer alan ancak tasavvuf literatüründe sıklıkla zikredilen klasik delillerin tamamına yer vermektense, eserin özgün yönünü oluşturan, orijinal örnekler daha çok zikredilmiştir. Böylece bir sûfî müellifin, râbita gibi tartışmalara sebep olan bir uygulamayı meşrulaştırırken yöneltile itirazlara karşı vermiş olduğu özgün cevaplar zikredilecektir.

Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı

Aslen Cizreli olan Molla Hüseyin Küçük (1871-1955) erken yaşta yetim kalmasına rağmen medrese geleneği içerisinde yetişmiş bir şahsiyettir. İlim hayatı boyunca Cizre, Bahçesaray, Siirt ve Bitlis gibi önemli ilim merkezlerinde bulunmuştur. Şeyh Fethullah el-Verkânîsî gibi dönemin önde gelen zâatlarından dersler almıştır. Küçük lakabını Cizre'deki eğitimi sırasında kendisiyle aynı adı taşıyan

diğer öğrencilerden ayırt edilmek üzere hocasından alan musannif, daha sonra bu ismi soyadı olarak kullanmıştır.¹

Molla Hüseyin Küçük'ün ilim sevdası, rüyasında Hz. Peygamberi görüp, aldığı manevi işaretle başlamıştır. Bu durum ömrünü ilme adamaya sevk etmiştir.² İlmî nüfusu geniş bir coğrafyada kabul gören Molla Hüseyin, özellikle Yusuf en-Nebhânî ve Ahmed es-Senûsî gibi ilimî otoritelerden aldığı icazetlerle kendini kanıtlamıştır.³

İcazet aldıktan sonra Silvan'a yerleşen Molla Hüseyin, burada inşa edilen medresede ömrünün sonuna kadar müderrisliğini sürdürmüştür. Bölgedeki medrese eğitiminin devamlılığında önemli bir rol oynayan Molla Hüseyin, bugün hala varlığını devam ettiren Hâlidî tarikatların silsilelerinde müstesna bir yere sahip Ahmed Haznevî gibi âlimlerin yetiştirilmesinde başrol oynamıştır.⁴ İlmî çalışmaları sadece medrese müderrisliğiyle sınırlı kalmayıp, Mısır'a kadar ulaşan fetvalarıyla fıkıh sahasında da kabul görmüş bir zattır.⁵ Sahip olduğu ilmi birikime göre eser sayısının az olması ise bilgisinin yetersizliğinden değil, ömrünün büyük bir kısmını bizzat talebe yetiştirmeye adanmış olmasındandır.⁶

Molla Hüseyin, ilmi ve tasavvufu şahsında birleştiren biri olarak tanınır. Nakşibendî geleneğinin önemli temsilcilerinden Şeyh Diyaeddin'e intisap etmiş, ancak onun tavsiyesiyle vaktinin ekseriyetini ilmi yaymaya adanmıştır.⁷ Müellifin telif ettiği eserler, özellikle klasik metinlere getirdiği şerhler ön plana çıkar. En dikkat çeken çalışmaları arasında, tasavvuf savunusu olan *el-Kavlu'l-Mevsûk*, belâgat ilmindeki *Şerhu'l-Verdeti'n-Naddâre*, fıkıh usulüne dair *Fethu'l-Celîl* ve *Usûlü'l-Verekât* eserleri yer almaktadır.⁸

Risalenin Tanıtımı

Molla Hüseyin Küçük'ün yazmış olduğu “*el-Kavlu'l-mevsûk fî cevâbi tenkîdâtı mufti çermûk*”⁹ başlıklı risale, tasavvuf savunusunun (apoloji) özgün örneklerinden biridir. Yaklaşık 92 sayfalık bir hacme sahip olan bu risale, içerik açısından tasavvufun en çok tartışılan ve zemini en hassas olan

¹ Mehmet Çiçek, “Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmî Kişiliği”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 2 (Kasım 2009): 125-126.

² Halil Çiçek, “Molla Hüseyin-i Küçük Hayatı ve Eserleri”, *Uluslararası Silvan Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2012), 438.

³ Çiçek, “Molla Hüseyin-i Küçük Hayatı ve Eserleri”, 441.

⁴ Mehmet Çiçek, “Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmî Kişiliği”, 131.

⁵ Çiçek, “Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmî Kişiliği”, 138.

⁶ Halil Çiçek, “Molla Hüseyin-i Küçük Hayatı ve Eserleri”, 442-444.

⁷ Mehmet Çiçek, “Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmî Kişiliği”, 135.

⁸ Çiçek, “Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmî Kişiliği”, 133.

⁹ Bu çalışmada, müellifin akrabalarından temin edilen ve 27 Rebiülevvel 1412 (1991) tarihinde Zeynelabidin el-Âmidî tarafından istinsah edilen 78 varaklık (her varakta 17 satır) yegâne (yetîme) nüsha esas alınmıştır. Söz konusu yazma nüsha üzerinden tarafımızca yapılan bilgisayar dizgisi, makalenin temel veri kaynağını oluşturmaktadır. Eser henüz resmî olarak neşredilmediği için sayfa referansları bu güncel dizgi nüshasına göre verilmiştir.

konularından birisi olan râbîta ve tevessûle odaklanmaktadır.¹⁰ Bugüne kadar matbu bir baskısı bulunmayan eserin, doğrudan müellifin yakınlarından temin edilen ofset baskı dayanılarak tarafımızca hazırlanan dizgisi, bu çalışmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. Eserin ofset baskısındaki kapak fotoğrafı ve risâlenin yazılma sebebinin Molla Hüseyin tarafından zikredilen kısmı makalenin sonunda ekler bölümünde yer almaktadır.

Risâlenin Telif Amacı

Risâlenin yazım sebebi, Molla Hüseyin'in çağdaşı olan Çermik Müftüsü ile tasavvufun önemli konularından olan râbîta ve tevessül hakkında tartışmalarıdır. Çermük müftüsünün tevessül, râbîta ve istiğâse gibi tasavvufun temel konularına yönelik sert eleştiriler yapmasına binaen Molla Hüseyin hem eleştirilere cevap vermek adına hem de söz konusu tasavvufi uygulamaların şer'i dayanaklarını ortaya koymak amacıyla bu risaleyi telif etmiştir.

Risâlenin Yöntemi

Eser Hâlidî geleneğini benimsemiş bir sofî ve müderris profiline sahip Molla Hüseyin Küçük tarafından, Çermük müftüsünün râbîta ve tevessül aleyhine yazdığı eleştirilerine cevap niteliğindedir. İçerik bakımından âyet ve hadislerle zenginleştirilmiş olan eser, her kesim tarafından kabul nazarıyla bakılan ehl-i sünnet ulemâsından da konuyla alakalı deliller zikretmiştir.¹¹ Molla Hüseyin risâleyi basit bir cevap niteliğinde yazmak yerine, Çermük müftüsünün ilmi ve edebi yaklaşımlarına onun üslubuyla cevap vermeyi tercih etmiştir. Yer yer delil getirdiği âyetlerin muhtevalarını ve anlam genişliklerini irdeleyen Molla Hüseyin müftünün iddialarını şiir formunda dile getirmesine karşılık, savunmasını yine manzum halde gerçekleştirmiştir. Bu durum, müellifin sadece dini ilimlerde değil, aynı zamanda belagat alanındaki maharetini de göstermektedir.

Risâlenin Özgün Yönü

Eserin en güçlü yönü, Molla Hüseyin Küçük'ün tasavvuf savunusunda alışlagelmiş argümanların dışına çıkarak, meseleyi farklı açılardan özgün bir zemine taşımasıdır. Örneğin müellif, Allah ile âlem arasındaki bağı açıklarken insan vücudundaki ruhun işleyişini bir temsil olarak kullanır.¹² Bunun yanı sıra kelime-i tevhidin hakikatine dair yaptığı "Lâ ilâhe" analizi, zihindeki tüm sahte ilahları nefyetmenin, mutlak tenzih ve gerçek Allah inancına ulaşmak için zorunlu bir ön hazırlık olduğunu vurgulamaktadır. Buna binaen râbîtadaki mürşid tasavvurunun da bir ortak koşma değil, tam aksine kalbi mâsivâdan temizleyen tevhide hazırlayan bir metot olduğunun kanıtıdır.¹³ Bu tarz şahsına münhasır delillendirme şekli, eseri kendinden önceki klasik savunma metinlerinden ayırarak ona ciddi bir özgünlük kazandırmaktadır.

¹⁰ Mehmet Çiçek, "Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmî Kişiliği", 133.

¹¹ Molla Hüseyin Küçük, *el-Kavlü'l-Mevsûk fî Cevâbi Tenkîdâtı Muftî Çermük*, (Özel Arşiv, Basılmamış Bilgisayar Dizgisi, t.y.), s. [38].

¹² Küçük, *a.g.e.*, s. 35

¹³ Küçük, *a.g.e.*, s. 18

Risâle, yalnızca bir apoloji metni değil, aynı zamanda tasavvufî metotların ehli sünnet inancındaki yerini tespit ve tahkim eden bir rehber niteliğindedir. Orta boy bir risale olmasına rağmen bu eser, tasavvufun savunulmasında güçlük çekilen alanlarda kilit bir kaynak sayılabilir. Özellikle râbîta ve tevessül gibi kavramların usulüne uygun şekilde açıklanması bakımından oldukça önemlidir.

Râbîta Kavramı ve Tanımsal Çerçeve

Râbîtanın Tanımı ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri

Arapça “rabt” kökünden türeyen râbîta sözlükte “bağlamak” manasına gelmektedir. Tasavvufta ise müridin mürşidine kalbini bağlaması, onun suretini hayal etmesi demektir.¹⁴ Tasavvuf tarihinde rabîta kavramı anlam bakımından şeyhi sevmek, şeyhe gönül vermek ve ondan bu vesileyle feyiz almak manalarına gelse de sonraki asırlarda şeyhin suretini hayal etmek anlamında kullanılmaya başladığı gözlemlenmektedir.¹⁵

Araştırmanın asıl konusu olan Mevlânâ Hâlid’in rabîta tanımını ise kendi eseri olan “*Halidiyye Risalesi*”nde “*mürîr gözlerinin arasında bulunan hayal hazinesiyle mürşidinin yüzünü düşünür. Mürşidini hayal ederken onun iki kaşı arasına odaklanır. Daha sonra mürşidinin kendi iki kaşı arasındaki hayal hazinesine girdiğini ve buradan da yavaş yavaş kalbinin derinliklerine doğru indiğini, kendisinin de mürşidinin peşinden gittiğini düşünür. Bu seyir devam ederken mürşidinin hayalini asla kaybetmez.*”¹⁶ şeklinde tarif etmiştir.

İlk dönemlerde râbîta kelimesi kullanılsa dahi benzer uygulamaların varlığından söz edilebilir. Bu minvalde Ma’ruf el-Kerhî’nin (ö. 200/816) “*Ey oğulcuğum Allah’tan bir şey isteyeceğinde beni aracı kıl*” dediği rivayet edilmektedir.¹⁷ Necmeddin Kübra (ö. 618/1221) *Fevâ’ihu’l-cemâl ve fevâtihu’l-celâl* isimli eserinde Cüneyd-i Bağdâdî’ye (ö. 297/909) nispet ettiği “*kalbi sürekli şeyhe bağlamak ve kendi iradesini şeyhin iradesinde yok etmek*” sözü de râbîtanın o dönemlerde ismen olmasa da uygulamada var olduğunu göstermektedir.¹⁸

Râbîtanın Halidî geleneğinde ifade edildiği şekilde ilk kullanımları tarikatlar döneminin başları olan 6-7. Yüzyıl ve sonrasına rast gelmektedir. Bu dönemde 6. yüzyıldan önce kullanılan bazı tasavvufî kavramlar farklı manalarda kullanılmaya başlanmıştır. Bunların yanı sıra kullanılan kavramlara yenileri de eklenmiştir. Râbîtanın da mürşide bakmak, ondan feyiz almak manalarında kullanımına bu dönemde rastlanmaktadır.¹⁹ Örneğin hicri 632 yılında vefat eden Şehâbeddin Sühreverdî (ö. 632/1234) semâada müridin mürşidine bakarak ona dikkat kesilmesini ve Allah Teala’dan

¹⁴ Süleyman Uludağ, “Râbîta”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim 12 Nisan 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabita>.

¹⁵ Uludağ, “Râbîta”.

¹⁶ Mevlânâ Hâlid Bağdâdî, *Hâliidiyye Risalesi*, Çev. Abdullah Suat Demirtaş (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 50.

¹⁷ Akif Dursun, “Râbîtanın Tarihî Gelişimi, Tanımı ve Fıkî Hükümü”, *Sufiyye* 10 (Haziran 2021), 88.

¹⁸ Ebû’l-Cennâb Necmeddîn-i Kübrâ, *Fevâ’ihu’l-cemâl ve fevâtihu’l-celâl*, thk. Yusuf Zeydan (Kahire: Dâru Suâd es-Sabâh, 1993), 124.

¹⁹ Reşat Öngören, “Tarikat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim 12 Nisan 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarikat>.

mürşidine gelen nurları ve tecellileri seyretmesini semâa katılmasından daha hayırlı olduğunu söylemiştir.²⁰

Râbitanın mürşidin gıyabında onun suretini düşünerek feyiz alınması manasında kullanımı ilk defa Şah-ı Nakşibendi'de (ö. 791/1389) görüldüğü söylense de İbrahim Desûkî'den (ö. 676-1277) ve Ataullah İskenderî'den bu manada bazı nakiller kaydedilmiştir.²¹

Mevlânâ Hâlid'in tarif etiği manada kullanılan râbîta, bunun yanı sıra farklı şekillerde de Şeyhten sonraki dönemlerde uygulanmıştır. Buna göre râbîta farklı kısımlara ayrılmıştır. Mürşidin huzurunda yapılan râbîta, gıyabında yapılan râbîta ve muhabbet râbîtası olarak belli durumlarda müritlere tavsiye edilmiştir.²²

Râbitanın müritle mürşit arasındaki muhabbeti ifade ettiği manada kullanımına önemli bir eleştiri gelmemiştir. Ancak 19. ve 20. yüzyıllarda râbîta metodu ağır ithamlarla eleştirilmeye başlamıştır.²³ Tarikatta râbîta metoduna verdiği önemle ön plana çıkan Mevlânâ Hâlid (ö. 1242/1827) râbîtaya yapılan eleştirilere karşı kuran ve sünnetten deliller zikrettiği spesifik bir risâle kaleme almıştır.²⁴ Hindistan'da Müceddidî sayılan Ahmet Şehit (öl. 1246/1831) ve Pâyitahtta Seyyid Hoca gibi kişiler tarafından râbitanın bidat olduğuna dair tenkitler serdedilmiştir.²⁵ Râbîta tartışmaları bu süreçten sonra hız kazanmış, farklı yerlerde uygulamaya ağır eleştiriler gelmeye başlamıştır.

Râbîta kavramı ekseninde yapılan tartışmalardan birisi de Hâlidî müridi ve medrese müderrisi olan 1871 yılında Cizre'de dünyaya gelen Molla Hüseyin Küçük'ün çağdaşı olan bir müftüyle yaptığı ilmi tartışmadır. Çermük müftüsü olarak risalede zikredilen kişinin kaleme aldığı soruları tek tek aynı üslupla cevaplayan Molla Hüseyin, daha önce görülmemiş nakli ve akli delillerle râbitanın hak olduğuna dair cevaplar üretmiştir.

Molla Hüseyin'in bu risaledeki savunma yöntemi, muhatabını susturmakla birlikte, argümanlarını herkesin anlayacağı şekilde ifade ederek, halk indinde tasavvufi kavramlara karşı oluşan menfi görüşleri de kırmayı amaçlamaktadır. O, tartışmaya doğrudan fikhî hükümler üzerinden girmek yerine, öncelikle râbîtayı tanımlayarak meselenin zeminini oluşturmuştur. Sonrasında ise yöneltilen 'şirk' ve 'bidat' tarzındaki eleştirileri güçlü argümanlarla reddetmiştir.

Risalede ve Hâlidîlik'te Rabîta Tanımı

Tartışmanın râbîta etrafında olan kısmı için Molla Hüseyin'in rabîta tanımını kaydetmemiz gerekmektedir. Ancak sadece bununla yetinmek de doğru olmayacaktır. Çünkü Çermük müftüsünün

²⁰ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, *Avarifü'l-Meârif: Gerçek Tasavvuf*, Çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010), 531.

²¹ Râbitanın Tarihî Gelişimi, Tanımı ve Fikhî Hükmü, sayfa 89. Makale.

²² Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Behcetü's-Seniyye*, Çev. Siraceddin Önlüer (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 180.

²³ Uludağ, "Râbîta".

²⁴ Mevlânâ Hâlid Bağdâdî, *Hâlidî Yolunda Rabîta*, Çev. Siraceddin Önlüer (İstanbul: Hacegan Yayınevi, 2021), 31.

²⁵ Uludağ, "Râbîta".

itirazlarından ilki Mevlânâ Hâlid'in râbîta konusundaki içtihadında hatalı olduğudur.²⁶ Buna binaen Mevlâna Halid'in rabîta tanımına da yer vermemiz zihinlerde tartışmaya konu olan itirazların tam manasıyla anlaşılmasını sağlayacaktır. Molla Hüseyin'e göre râbîta kalbin bir şeye bir şey için sevgi ile bağlanması demektir.²⁷ Mevlânâ Hâlid'in *Rabîta Risalesi* adlı eserinde geçen tanımına göre ise, "mürîdin, kâmil ve fenâfillah makamında bulunan mürşidinin ruhaniyetinden istimdad istemesidir. Mürşidinin suretini çokça düşünmek, mürîde edep ve terbiyeyi muhafaza ettirir. Mürşidinin yanında hazır olduğunu düşünmek, mürîdin ondan feyiz almasını sağlar. Böylece kalbin huzuru sağlanır, nuru tamamlanır."²⁸

Mevlânâ Hâlid'e göre râbîta ile mürîdin kalbinin huzuru sağlanmakta ve nuru tamamlanmaktadır. Buna göre râbîta bir amaç değil kalp huzuruna götüren bir araçtır. Yine mürîd râbîta sayesinde kötü ve çirkin işlerden uzaklaşır.²⁹ Mevlânâ Hâlid, *Hâlidîyye Risâlesi* adlı eserinde râbîtayı mürşidin ruhânî sûretinin mürîdin kalbinin derinliklerine inmesi ve mürîdin bu manevi tasavvur eşliğinde mürşidinin izinden gitmesi şeklinde tarif etmektedir. Devamında ise kalbin derinliğinin bir sonu olmadığı için seyr ilallah'ın (Hakk'a doğru manevi yürüyüş) ancak burada gerçekleşebileceğini vurgulamıştır.³⁰ Bunları zikrettikten sonra Mevlânâ Hâlid şöyle söylemektedir: "Çünkü asıl maksat Allah Teala'nın zatı ve rızasıdır. Râbîta ise Allah Teala'ya ulaşmak için ancak bir vesiledir."³¹ Mevlânâ Hâlid'in açıklamalarından anlaşılacağı üzere râbîta Hâlidî geleneği içerisinde ancak bir vesile hüviyetinde yer bulabilmiştir.

Molla Hüseyin'in Râbîta Müdafaası

Kur'ân-ı Kerîm'den Deliller

Molla Hüseyin risalesinde râbîtanın meşruiyetine dair deliller zikretmektedir. Sadece ayetleri zikretmekle yetinmeyip işarî olarak ayetlerin bağlamlarına ve levazımlarına da vurgu yapmayı ihmal etmemiştir. Ancak konunun aşırı uzamaması adına Hâlidî kaynaklarında sık sık zikredilen ayetler yerine giriş bölümünde belirttiğimiz gibi risalenin en güçlü yanı olan orijinal kıyaslara örnek olacak delillerin zikrine ağırlık vermek yerinde olacaktır. Râbîta uygulamasına Molla Hüseyin de Hâlidî kaynaklardaki benzer ayetleri delil olarak getirmiştir. Genel olarak râbîtaya delil olan ve musannıfın de risâlesinde yer verdiği meşhur ayetleri aşağıda kısa bir şekilde zikrettik.

Buna göre Molla Hüseyin, "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve sâdıklarla beraber olun" (Tevbe 9/119) ayetindeki beraberlik emrini, yalnızca fiziki bir birliktelik olarak değil, mürîdin kalben ve ruhen kâmil bir mürşidle beraber olması şeklinde yorumlamıştır.³²

²⁶ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 16.

²⁷ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 22.

²⁸ Bağdâdî, *Hâlidî Yolunda Rabîta*, 31.

²⁹ Bağdâdî, A.g.e., s.31.

³⁰ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Hâlidîyye Risalesi*, Çev. Abdullah Suat Demirtaş, 2. bs. (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 50.

³¹ Bağdâdî, A.g.e., 51.

³² Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 38.

Benzer şekilde, "*râbitû*" (Âl-i İmrân 3/200) emrini de kalbin mâsivâdan arındırılıp Hakk'a yönelmesi yolunda mürşidin rehberliğine duyulan ihtiyacın ve ona olan bağlılığın Kur'ân'dan delilleri olarak zikretmektedir.³³

Risâlede, râbitanın bir vasıta olmasına en güçlü delil olarak; "*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaştırmaya vesile arayın*" (Mâide 5/35) mealindeki ayet zikredilir. Molla Hüseyin'e göre ayette geçen vesile kelimesi mutlak ve kulu Allah'a yaklaştıracak, kalbi mâsivâdan temizleyecek her türlü sâlih ameli ve vasıtayı kapsar. Dolayısıyla musannif, müridi gafletten uyandıran râbitayı, bu ayette zikredilen vesilelerin başında görür.³⁴

Sünnet ve Sahâbe Tatbikatından Deliller

Musannif râbitaya dair haberleri naklederken hadis literatüründe sahih olarak kabul edilen kaynaklardan istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Ancak rabıta lehine sunduğu haberleri naklederken tasavvuf ve ahlâk literatüründe var olan temel kaynakları da kullanmıştır. Müellifin delil olarak başvurduğu Beyhakî'nin *Şu'abü'l-İmân*'ı gibi eserlerin, fazilet ve ahlâk konularında zayıf rivayetlere de yer verdiği bilinmektedir. Dolayısıyla Molla Hüseyin, inkârı zor ve meşhur haberleri seçmeye gayret etse de kullandığı kaynakların özü gereği metinde yer alan bazı hadislerin sıhhat derecesi hadis tekniği açısından tartışılabilir. Müellifin hadis kullanımında, rivayetlerin sıhhat durumundan ziyade, metinlerin bağlamlarına odaklandığı görülmektedir. Ayetleri tefsir ederken kullandığı levâzım merkezli yorum metodunu hadis naklinde de kullanan musannif, râbitada asıl maksat olan manevi beraberliğin Sünnet ve sahâbe hayatındaki örneklerini şu rivayetler etrafında ele almaktadır:

"Masnûâtı tefekkür" hadisi ve mürşidi tefekkür

Molla Hüseyin, "Allah'ın yarattıkları hakkında tefekkür ediniz."³⁵ manasındaki hadis-i şerif üzerinden râbitayı açıklar. O, mahlûkatı tefekkür etmenin asıl gayesinin yaratıcının azametini fark etmek, vahdaniyetini tasdik etmek ve kemâle ulaşmak olduğunu belirtir. Bu durumda buradaki tefekkür bir çeşit ibadet sayılmaktadır. Bunun delili de Hz. Peygamberin şu hadisi şerifidir: "*Bir saat tefekkür bir sene ibadetten hayırlıdır*"³⁶. Mahlûkatı tefekkür etmek nasıl ki hayra sevk eden bir vesile ise, kâmil bir mürşidi düşünmek de aynı şekilde maksut bizzat olmadığı zaman hayra götüren bir ibadet sayılmaktadır. Çünkü kâmil bir veli de şüphesiz Allah'ın yarattıkları arasındadır. Hatta musannife göre kâmil bir mürşid Allah'ın en şerefli ve en hayırlı masnuatındandır. Buna göre mürşidi tefekkür etmek kişiyi doğrudan Allah'a yaklaştıran meşru bir vesile ve ibadet sayılmalıdır.³⁷

Ensar'ın Hz. Peygamber'i hayal edip ağlaması

³³ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 33.

³⁴ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 38.

³⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdülali Abdülhamid Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003).

³⁶ Ebû's-Şeyh el-Asbahânî, *el-Azame*, thk. Rızaullah el-Mübârekfûrî (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408), 48.

³⁷ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 34.

Risâlede, sahâbe uygulamasından zikredilen en dikkat çekici delillerden biri Ensar'ın ağlaması hâdisesidir. Hz. Abbas, Hz. Peygamber'in hastalığı şiddetlendiğinde ağlayan bir grup Ensar'a rastlayıp sebebini sorduğunda, onlar “Resûlullah ile olan meclisimizi hatırladık” diyerek ağlamalarının sebebini belirtmişlerdir. Molla Hüseyin'e göre, sahâbenin zihinlerinde Hz. Peygamber'in meclisini ve suretini hayal etmeleri, bizzat râbitanın ta kendisidir. O, râbitanın, mürşidin suretini tahayyül etmek, onunla konuştuğunu düşünmek veya ruhaniyetini hissetmek gibi çok çeşitli bir bağ kurma olduğunu bu örnek üzerinden açıklar.³⁸

Görüldüklerinde Allah'ı hatırlatanlar hadîsi

Musannif, râbitayı temellendirmek amacıyla meşhur olan “Sâlihler anıldığında rahmet iner”³⁹ sözü ile “Hayırlılarınız, görüldüklerinde Allah'ın hatırlandığı kimselerdir.”⁴⁰ hadisine başvurur. Molla Hüseyin, bu metinlerde geçen zikir ve rüyetin sadece dil ile zikretmeyi veya dünya gözüyle görmeyi değil, aynı zamanda manen anmayı ve hayal etmeyi de kapsadığını söylemektedir.

Kelâmî ve Felsefî Delil

Molla Hüseyin, râbita konusunu sadece ayet ve hadisler gibi naklî delillerle açıklamakla kalmamış, meselenin kelâmî ve felsefî yönlerine de değinmiştir. Yazarın buradaki maksadı râbita uygulamasının İslâm inanç esaslarına ve insan doğasına uygun olduğunu kanıtlamaktır. Ona göre mürşidi zihnen hayal etmek ve suretini düşünmek sıradan bir tasavvufî uygulama değildir. Aksine, râbita, odaklanma gücü ve insan zihninin sürekli düşünme halinde bulunması gibi tabii nedenlere dayanan doğal bir ihtiyaktır.

Âlem ve Beden Kıyası

Musannif, tasavvuf literatüründe yaygın olan "Nefsini bilen Rabbini bilir"⁴¹ sözünden hareketle insan ruhunun bedendeki etkisinin, ilahî tasarrufu anlamada bir basamak olduğunu savunur. Buna bağlı olarak tasavvuf düşüncesindeki küçük âlem⁴² vurgusundan hareketle ruh ile beden arasındaki ilişki üzerinden kapsamlı bir kıyas kurar. Kurduğu kıyasa göre, ruhun görünmeyip eserlerinin bilinmesini, yine ruhun bir yerde mekân tutmadan bedeni idare etmesini ve ruhun bölünmemesini, İlâhi kudretin kâinattaki işleyişine benzetmektedir. Müellife göre yukarıda zikredildiği üzere nasıl ki kulun kendi ruhunu ve bedenini tasavvur etmesi onu Allah'ı tanımaya götüren meşru bir araçsa, aynı şekilde müridin huzur ve huşu elde edip masivâdan kalbini temizlemek niyetiyle mürşidini tasavvur etmesi de meşru bir araçtır. Molla Hüseyin, her iki tasavvurun da yaratılmış bir beden

³⁸ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 20.

³⁹ Fatimatüz Zehra Kamacı, “Siyer Kaynaklarında Mevzû Hadis Kullanımı: Şemseddin eş-Şâmî Örneği ve Makrîzî ile Mukayesesi”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 1/1 (2015), 57.

⁴⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 4 (Hadis no: 4119).

⁴¹ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*, (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1351), 2/262.

⁴² Nasr Hâmid Ebû Zeyd, “İbn Arabî'ye Göre İnsan-Âlem, İnsan-Allah İlişkisi”, Çev. Semih Ceyhan, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 25 (2010), 263.

üzerinden Allah'a yönlendirmek amacını taşıdığını belirterek, mürşide yapılan râbıtanın da şirk olamayacağını, bilakis huşuya erdiren bir uygulama olduğunu vurgulamaktadır.⁴³

Fıkıhî ve Mantıkî Deliller

Molla Hüseyin, râbıtanın meşruiyetini tahkim etmek ve mürşidi tahayyül etmek şirktir şeklindeki iddiayı çürütmek için fıkıhî ve mantıkî orijinal söylemler geliştirmiştir. Bunların başında ahkam-ı hamse, vesile-maksat ilişkisi ve cennet-cehennem gibi tasavvurlar gelmektedir.

Ahkâm-ı Hamse Kıyası

Molla Hüseyin, râbıtaya yöneltilen itirazları, İslâm hukukunun temel sınıflandırması olan Ahkâm-ı Hamse üzerinden de değerlendirmiştir. Musannif, kalbi bir düşünceye bağlamanın kendi başına kötü bir iş olmadığını, aksine zihinde hayal edilen nesnenin niteliğine göre hüküm alacağını savunur. Molla Hüseyin, düşünme fiiliyle muhabbet arasında sıkı bir bağ olduğunu ifade ederek hayal etmekle muhabbeti bir kefedele almıştır. Buna göre, Rasulullah'ın sevgisi veya kişiyi Allah'a yaklaştıracak şeylerin sevgisi ile bağlantılı olan şeyleri düşünmek övülen bir eylemdir. Bazen de düşünme eylemi zemmedilmiştir. Zina ettiğini düşünmek gibi haram olan şeylerin sevgisi yerilmiş olan düşünmeye örnektir. Bazen de Kişinin eşini ve çocuklarını hayal etmesi gibi düşünmek mübah olur.⁴⁴

Musannif, bu manevi tefekkürün yerilmiş bir eylem olmadığını, zat sıfat arasındaki bağı ifade ederek daha da derinleştirir. Ona göre, bir şahsın yüzünü düşünmek, onun taşıdığı ahlâkî sıfatları da tasavvur etmeyi gerektirir. Kâmil bir mürşidin vasıfları Allah katında övülen özellikler olduğundan, sureti hayal etmek şu durumda fıkıhî açıdan sevilen bir iş hükmünü alır. Molla Hüseyin, günaha sevk etmediği sürece düşüncelerin İslâm hukukuna göre bir vebal taşımayacağını belirtmektedir.⁴⁵

Vesile-Maksat İlişkisi

Molla Hüseyin râbıtanın asıl maksat olmadığı, ancak iyi ve güzel bir şeye sevk ettiği konusuna Mevlânâ Hâlid gibi vurgu yapmış, araç ve amaç arasındaki bağı çeşitlerine de değinerek maksut bizzat olmayan aracın durumunu tespit etmiştir.⁴⁶ Buna göre Molla Hüseyin risalesinde İslam hukukundaki "*Vesileler, amacın hükmünü alırlar*" (فإنَّ للوسائل حُكْمَ المقاصد) küllî kaidesini asıl alır. Rabıtada mürşidi hayal etmek bizzat amaç değildir, ihsan makamına ulaştıran bir vasıta. Amacı Allah'a tam bir huşu ile yönelmek olan bir şeye "şirk" denilemeyeceğini söylemektedir. Zikretmiş olduğu küllî kaideyi tahkim etmek için ise Kelime-i Tevhit kıyasını kullanmaktadır. Molla Hüseyin'e göre "Lâ ilâhe" ifadesi zahiren Allah'ı da reddetmektedir. Ancak zahiren küfür gibi görünse de hemen peşinden gelen "illallâh" ispatına ulaştıran bir vesile olduğu için iman en yüce parçası sayılmaktadır. Kelim-i Tevhit onsuz tamam olmaz, kişi onsuz tam iman etmiş sayılmaz.

⁴³ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 35.

⁴⁴ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 22.

⁴⁵ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 23.

⁴⁶ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 18.

Mürîd de râbıtada mürşîdin suretini bir araç olarak kullanır. Sâlik o suret vesilesiyle mâsivâdan arınıp kalbini toparlar ve asıl maksat olan ilahi huzura yönelir.⁴⁷

Cennet-Cehennem Kıyası:

Molla Hüseyin, râbıtaya yöneltilen “ibadet esnasında veya dışında Allah'tan başkasını (bir kulu) zihinde canlandırmak şîrktir” şeklindeki itiraza karşı, doğrudan fıkıhtan somut bir örnek verir. O, namaz kılan kişinin huşusunu artırmak amacıyla cenneti sağında, cehennemi ise solunda hayal etmesinin İslâm âlimlerince meşru, hatta tavsiye edilen bir uygulama olduğuna vurgu yapar. Ona göre, eğer İslâm'ın en temel ibadeti olan namaz esnasında, zihni toparlamak ve ilahi huzura yönelmek niyetiyle yaratılmış iki mekânı tahayyül etmek şîrk sayılmıyorsa, kalbi mâsivâdan arındırmak niyetiyle kâmil bir mürşîdin suretini düşünmek nasıl şîrk olabilir? Molla Hüseyin bu örneklerle, insan zihninin soyut olan varlıklara odaklanmaktaki zorluğunun tabii olarak bazı vasıtalarla ihtiyaç duyabileceğini, İslam fıkıhındaki bir uygulama üzerinden meşrulaştırmaktadır.⁴⁸

Necasetin Tasavvuru Örneği

Molla Hüseyin, râbıtanın bir şeyi/kişiyi hayal etmek manasında kullanımına dair eleştirilere karşı delilini yine bir hadis-i şerifte geçen hâdisi üzerinden zikreder. Musannif, Hz. Peygamber'in insanın yediği yemeğin nihai akıbetini dünya hayatının aldatıcılığına misal olarak verdiği "*Allah, Âdemoğlundan çıkanı dünyaya misal kıldı*"⁴⁹ hadisine atıf yapar. Müellif bu hadisin işaret ettiği manadan hareketle güçlü bir karşılaştırma yapar. İslâm ahlâk geleneğinde, zühd makamına ulaşmak için dünyanın süsünü bir necaset olarak düşünmenin övüldüğünü ifade etmiştir. Çünkü bu tefekkür Hz. Peygamber tarafından bir sahabeye tavsiye edilmiştir. Bir şeyi söylemek onun tasavvurunu istemsizce zihinde canlandırmaktadır. Şu hâlde Hz. Peygamberin böyle bir söz söylemesi zikredilen nesnenin kişinin zihninde canlanmasına sebep olacaktır. Bu hâdiseye binaen Molla Hüseyin şu mantıksal soruyu yöneltir: “Eğer kulu dünyadan soğutmak gibi iyi bir niyetle zihinde dinen necis sayılan bir nesneyi hayal etmek meşru bir eylemse, kulu Allah'a yaklaştırmak niyetiyle dinen temiz ve kâmil olan bir veliyi hayal etmek nasıl şîrk veya haram olabilir?” Müellif bu kıyasla, mürşîdin suretini düşünmenin şîrk olduğu şeklindeki itirazı, bizzat Sünnet'te yeri olan bir uygulama üzerinden reddetmiştir.⁵⁰

Sonuç

Molla Hüseyin Küçük'ün *el-Kavlu'l-Mevsûk* adlı risalesi dikkate alınarak yapılan bu çalışmada, müellifin Hâlidî geleneğindeki râbıta uygulamasını savunurken başvurduğu özgün çıkarımlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çermük Müftüsü'nün râbıtayı doğrudan şîrk ve dinin aslından olmayan bir uygulama olarak gören sert eleştirilerine karşı Molla Hüseyin, meseleyi ilmi bir zemine taşımıştır.

⁴⁷ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 18.

⁴⁸ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 24.

⁴⁹ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*,

⁵⁰ Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsûk*, s. 24.

Araştırma boyunca incelendiği üzere, müellifin savunma yönteminin en belirgin özelliği itirazları herkes tarafından kabul edilen ve tabii olan özgün misallerle anlatma çabasıdır. Sadece ayet ve hadislerin zâhirî manalarını aktarmakla yetinmeyen Molla Hüseyin, bunların bağlamlarından ve levazımlarından hareketle râbita uygulaması için bir meşruiyet alanı oluşturmuştur. Özellikle İslâm hukukundaki “vesilelerin maksatların hükmünü alacağı” kaidesini merkeze alarak rabıtayı bir maksat olmaktan çıkarıp Allah'a ulaştıran bir araç olarak nitelemesi, cevapların zeminini oluşturmaktadır. Zikredilen tüm deliller bu minvalde bir değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Bununla birlikte, kalbî irtibatı İslam hukukunda olan Ahkâm-ı Hamse konusuyla sentezleyerek bir şeyi düşünmenin tahayyül edilen şeyin hükmüne göre hükmünü değiştireceğini vurgulamıştır. Aynı şekilde râbitayı sıfat-mevsuf ilişkisi üzerinden meşrulaştırması, eserin dikkat çekici yönlerinden birini oluşturmaktadır. Cennet ve cehennemin tahayyülü ile necaset tasavvur edilmesi ve beden-alem ilişkisinde zikrettiği tasavvurlar gibi somut örneklerden kurduğu fikhî ve felsefî çıkarımlar müellifin özgün yönünü ortaya koymaktadır.

Netice itibarıyla Molla Hüseyin Küçük râbita uygulamasının, Asr-ı Saadet devrinde manen mevcut olduğunu zikretmiştir. Bunun yanı sıra, Asr-ı Saadetteki örneklerle pekiştirerek râbitanın dinen herhangi bir mahsurunun olmadığını savunmuştur. Naklî delillerle beraber tabii ve mantikî çıkarımlarıyla savunmasını tahkim etmiştir. *el-Kavlü'l-Mevsûk* risalesi, tasavvuf müdafaası örnekleri arasında, sûfî bir âlimin fıkıh ve mantık usulüne vâkıf olduğunu gösteren önemli ve özgün bir eser olarak değerlendirilmelidir.

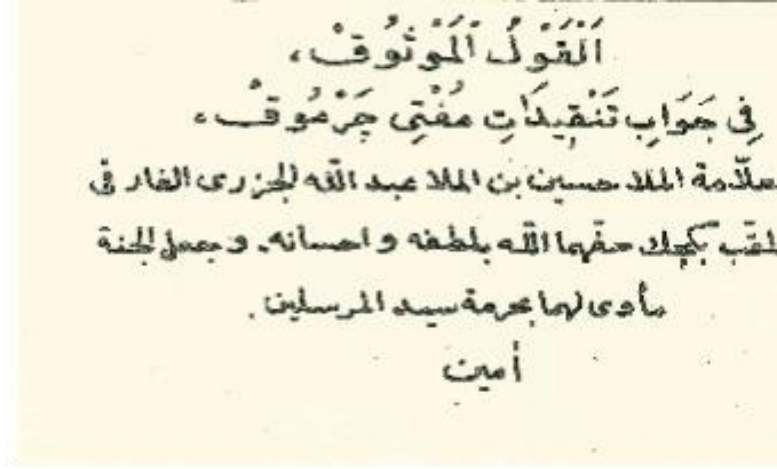
Kaynakça

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1351.
- Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid. Hâlidî Yolunda Rabita. çev. Siraceddin Önlüer. İstanbul: Hacegan Yayınevi, 2021.
- Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid. Hâlidîyye Risalesi. çev. Abdullah Suat Demirtaş. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. Şu'abü'l-îmân. thk. Abdülali Abdülhamid Hâmid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Çiçek, Halil. “Molla Hüseyin-i Kîçik Hayatı ve Eserleri”. Uluslararası Silvan Sempozyumu Bildiriler Kitabı. 437-446. Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Çiçek, Mehmet. “Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmî Kişiliği”. Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 2 (Kasım 2009), 123-142.
- Dursun, Akif. “Râbitanın Tarihî Gelişimi, Tanımı ve Fıkıhî Hükmü”. Sufiyye 10 (Haziran 2021), 85-104.
- Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî. Avarifü'l-Meârif: Gerçek Tasavvuf. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010.
- Ebû'l-Cennâb Necmeddîn-i Kübrâ. Fevâ'ihu'l-cemâl ve fevâtihu'l-celâl. thk. Yusuf Zeydan. Kahire: Dâru Suâd es-Sabâh, 1993.

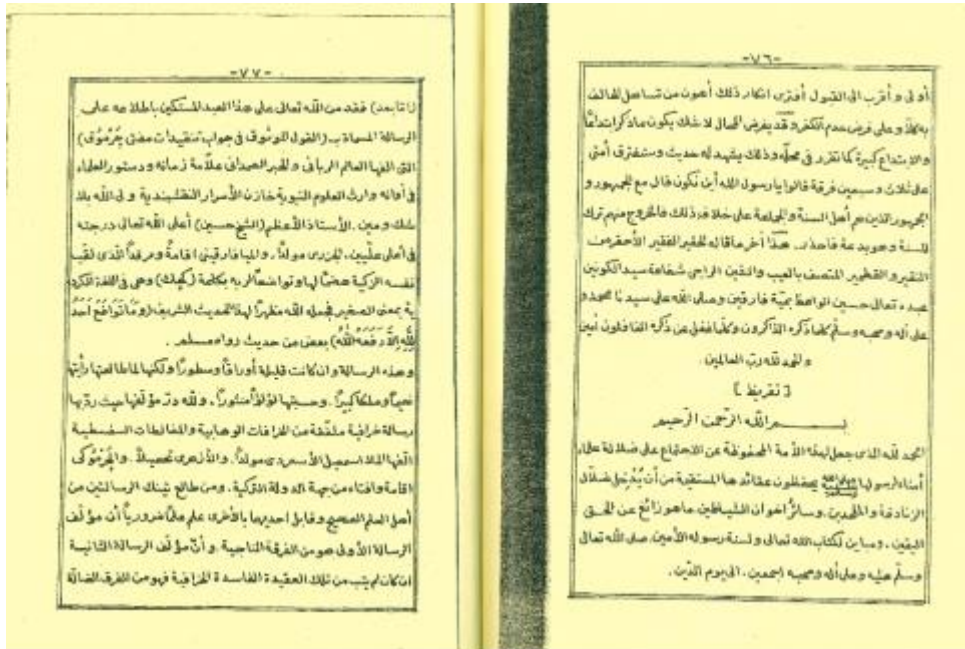
- Ebû's-Şeyh el-Asbahânî. el-Azame. thk. Rızaullah b. Muhammed İdris el-Mübârekfûrî. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. "İbn Arabî'ye Göre İnsan-Âlem, İnsan-Allah İlişkisi". çev. Semih Ceyhan. Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 25 (2010), 261-293.
- el-Hânî, Muhammed b. Abdullah. Behcetü's-Seniyye. çev. Siraceddin Önlüer. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. es-Sünen. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, t.y.
- Kamacı, Fatımatüz Zehra. "Siyer Kaynaklarında Mevzû Hadis Kullanımı: Şemseddin eş-Şâmî Örneği ve Makrîzî ile Mukayesesi". Hadis ve Siyer Araştırmaları 1/1 (2015), 55-78.
- Küçük, Molla Hüseyin. el-Kavlu'l-Mevsûk fî Cevâbi Tenkîdâtı Mufti Çermûk. haz. Abdulmecit Sökütlü. Özel Arşiv, Basılmamış Bilgisayar Dizgisi, t.y.
- Öngören, Reşat. "Tarikat". TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 12 Nisan 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarikat>.
- Uludağ, Süleyman. "Râbîta". TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 12 Nisan 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabita>.

Ekler

Ek-1: *el-Kavlu'l-Mevsûk* adlı risalenin ofset baskı kapak görseli.

Ek-2: Risalenin yazılma sebebi kısmını içeren sayfası.

ÇOK TARAFLI LOJİSTİK VE OTORİTE BOŞLUĞU: SİBİRYA'DA KALAN OSMANLI ESİRLERİNİN GERİ DÖNÜŞÜ ÜZERİNDE JAPON VE İNGİLTERE BELGELERİ AÇISINDA BİR ANALİZİ

MULTILATERAL LOGISTICS AND THE VACUUM OF AUTHORITY: AN ANALYSIS OF REPATRIATION OF OTTOMAN PRISONERS OF WAR IN SIBERIA IN THE RESPECT OF JAPANESE AND ENGLISH DOCUMENTS

Taiki İİDA *

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından, Kafkas ve Doğu cephelerinde Rus Ordusu'na esir düşen on binlerce Osmanlı askeri Sibiry'a'nın dondurucu koşullarında mahsur kalmıştır. Önceki tarihsel çalışmalar bu konuyu genellikle şahsi hatıratlar ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti kayıtlarına dayanarak insani yardım perspektifinden analiz etmiş olsa da, yaklaşık 20.000 Osmanlı esirinin memleketlerine dönmesini sağlayan asıl lojistik mekanizmalar büyük bir tarihsel boşluk olarak kalmıştır. Mevcut literatür çoğunlukla resmi belge eksikliğini öne sürerek Japon gemisi Heimei-maru gibi istisnai vakalara odaklanırken, esirlerin büyük çoğunluğunun nasıl döndüğü açıklanamamıştır. Bu çalışma, Osmanlı savaş esirlerinin geri dönüş yöntemlerine yeni bir bakış açısı getirmek amacıyla Japon ve İngiliz arşiv belgelerini yeniden incelemektedir. Araştırma, bu esirlerin kitlesel hareketinin tek bir devletin kahramanlığına veya saf insani yardıma dayanmadığını savunmaktadır. Aksine, Rus İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Sibiry'a'da oluşan "otorite boşluğunda" pratik zorunluluklardan doğan yeni bir yapının inşa edildiği gösterilmektedir. Bu yapı, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra kurulan Alman esir komitesi (Gefangenenfürsorge) gibi eski İttifak Devletleri'nin ayakta kalan pratik ağırları ile başta Japonya olmak üzere İtilaf Devletleri müdahale güçleri tarafından kurulan yeni askeri yönetimi birleştiren melez ve çok taraflı bir lojistik sistemdi. Bu melez sistemi analiz eden makale, Osmanlı askerlerinin pratik ihtiyaçlar doğrultusunda inşa edilen bu yeni güç yapısına sistematik olarak entegre edildiklerini ve memleketlerine dönüşlerinin bu sayede sağlandığı sonucuna varmaktadır. Bu çalışma, konuyu salt insani bir trajediden çıkararak, çok taraflı askeri lojistik ve imparatorluk sonrası güç dinamiklerine dayalı bir analize taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mütareke Dönemi, Siberia Osmanlı Esirleri, Otoriter Boşluğu.

Abstract

Following the end of World War I and the collapse of the Ottoman Empire, tens of thousands of Ottoman soldiers captured by the Russian Army during the Caucasus and Eastern Front campaigns were left stranded in the freezing conditions of Siberia. While previous historical studies have largely relied on personal memoirs (hatırat) and Ottoman Red Crescent records to analyze this issue from a humanitarian perspective, the actual logistical mechanisms that enabled the repatriation of approximately 20,000 Ottoman prisoners have remained a significant historical

* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Tarih, byzantium1453@fuji.waseda.jp, ORCID: 0009-0005-4232-9319.

blind spot. Existing literature often focuses on exceptional cases, such as the Japanese merchant ship Heimei-maru, while the return of the vast majority remains largely unexplained due to a presumed lack of official documentation. This study re-examines Japanese and British archival documents to provide a new perspective on the repatriation methods of Ottoman POWs. It argues that the mass movement of these prisoners was not driven by the heroism of a single state or pure humanitarianism. Instead, the research demonstrates that in the "power vacuum" of Siberia following the collapse of the Russian Empire, a new structure was formed out of practical necessity. This structure was a hybrid multilateral logistics system that patched together the surviving practical networks of the old Central Powers, specifically the German prisoner of war committee (Gefangenenfürsorge) established after the Treaty of Brest-Litovsk, and the new military administration imposed by the Allied intervention forces, primarily led by Japan. By analyzing this hybrid system, this paper concludes that the Ottoman soldiers were systematically integrated into this newly constructed, pragmatic power structure, which ultimately facilitated their successful return home. This study shifts the paradigm from a purely humanitarian narrative to an analysis based on multilateral military logistics and post-imperial power dynamics.

Keywords: Armistice Period, Ottoman Prisoners of War in Siberia, Vacuum of Authority.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), Alman komutan Ludendorff'un da ifade ettiği üzere bir topyekûn savaş (total war) olmuş ve toplum üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Ülkeler, insan kaynakları da dâhil olmak üzere tüm materyallerini seferber etmiş ve bunları kullanmak için büyük çaba göstermiştir. İngiltere ve Fransa, kendi sömürgelerinden askerler getirip onları cephelere katmaya çalışmıştır. Bu noktada en ehemmiyetli kısım, ulaşım ve dolayısıyla lojistikdir. Tren ve gemilerle yürütülen bu önemli faaliyetler, savaş sona erdiğinde de askerlerin anavatanlarına taşınması açısından işlevini sürdürmüştür.

Savaşın sona ermesi, savaşa katılan imparatorlukların çöküşünü ve beraberinde devasa bir jeopolitik yeniden yapılanmayı getirdi. Bu durum, "Uzun 19. Yüzyıl"ın bitişi ve "Kısa 20. Yüzyıl"ın başlangıcı olarak tanımlanmıştır. Çin, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu neredeyse aynı dönemde yıkılmış ve yeni rejimler ortaya çıkmıştır. Çin'in çöküşü biraz daha erken gerçekleşse de süreç aynı döneme denk gelmektedir. Rusya, ihtilalden itibaren rejim değişikliğine giderken, Almanya ve Avusturya-Macaristan savaşın bitmesiyle hemen tarih sahnesinden çekilmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanması bir devrin sonunu ve yeni bir devletin oluşumuna geçişi simgeleyen bir olaydı. Nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar Osmanlı da diğer imparatorluklar gibi benzer bir süreçten geçmiştir. Dört imparatorluğun yıkılmasıyla sonuçlanan bu süreçte, yeni yapının nasıl ve ne şekilde inşa edildiğini belirtmek gerekmektedir; bu sürecin en önemli örneklerinden biri Sibirya'dır.

Sibirya, Bolşevik rejiminin meydana gelmesiyle aynı zamanda İtilaf Devletleri ile ciddi çatışmalara sahne olmuştur. Buradaki 1922'ye kadar uzanan sürecin, 1914'ten itibaren başlayan "Kısa 20. Yüzyıl"ın bir mihenk taşı olarak tanımlanması mümkündür. Sibirya Müdahalesi, klasik araştırmalarda genellikle Bolşevikler ile İtilaf Devletleri arasında siyasi ve askeri bir olay olarak görülmüştür. Ancak Sibirya'daki bu durum başka bir boyutu daha ortaya çıkarmıştır: Geride kalan

esirler. Sibirya demiryolu etrafındaki esir kampları, genellikle İkinci Dünya Savaşı'ndaki Japon ve Alman esirlerle meşhur olsa da, Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında da esirler ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Mondros Mütarekesi'nden bu barış ortamında "Meşrutiyet Çocuğu"¹ ifadesi, dönemin anayasal yönetimini ve barışın gelişini övmek için kullanılan bir tabirdi. O dönemde İstanbul'da hâkim olan konular genellikle Ermeni meselesi, Paris Sulh Konferansı, İttihatçıların cezalandırılması ve Amerikan Mandası gibi iç ve dış meselelerdi. Ancak, bu mütareke ve barış kutlamalarının hâkim olduğu ulusal anlatının arka planında, imparatorluğun merkezinden binlerce kilometre uzakta, dondurucu soğuklarda mahsur kalan çok sayıda askerin varlığı gizlenmişti. Osmanlı İmparatorluğu barışın gelişini kutlarken, Doğu ve Kafkas cephelerinde Rus İmparatorluk ordusuna esir düşen on binlerce Osmanlı askeri, Sibirya'nın dondurucu göğü altında "unutulmuş varlıklar" olarak kalmıştı. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti delegesi olan Yusuf Akçura da, raporlarında Osmanlı kamuoyunun bu konudaki ilgisizliğini ifade etmektedir.

Bu makale, klasik çalışmalarda yeterince aydınlatılamayan Sibirya'daki Osmanlı askerlerinin "geri dönüş yöntemleri" hakkında, Japon ve İngiliz belgelerini yeniden inceleyerek yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Japonya, Sibirya'ya fiilen asker göndermesi sebebiyle detaylı raporlar tutmuştur. İngiltere de Rusya coğrafyasını oldukça detaylı bir şekilde tanıyıp planlama ve raporlama yapmıştır. İki devlet, müttefik ülkeler olarak sürekli yazışmalar aracılığıyla bilgi paylaşımında bulunmuştur. Konuyla ilgili klasik araştırmalar, meseleyi genellikle hatıratlar ve insani yardım tarihi perspektifinden analiz etmişlerdir². Söz konusu çalışmalarda, geri dönüş yöntemlerini kaydeden resmi belgelerin eksik olduğu öne sürülmüş ve ağırlıklı olarak şahsi mektuplar ile Hilâl-i Ahmer arşiv belgeleri kaynak olarak kullanılmıştır³. Buna karşılık bu çalışma, imparatorluğun çöküşünden sonra Sibirya'daki otorite boşluğunda, tek bir devletin veya insani yardım çerçevesinin değil, eski ittifak ülkelerinin ayakta kalan ağırları ile başta Japonya olmak üzere İtilaf Kuvvetleri'nin yeni sisteminin iç içe geçtiği ve pratik ihtiyaçlardan dolayı yeni bir yapının inşa edildiği süreci ortaya koymaktadır.

1. Sibirya'da Esir Tutulan Osmanlı Askerlerinin Sayısı

Birinci Dünya Savaşı döneminde Ruslara esir düşerek Sibirya'ya gönderilen Osmanlı askerlerinin toplam sayısı önceki çalışmalarda yaklaşık 60.000 gibi bir ölçekte belirtilse de⁴, Yusuf Akçura'nın Ekim 1919'daki tahminlerine göre o dönemde Sibirya'da esir tutulan Osmanlı askerlerinin toplam sayısı 6.000 ila 10.000 civarındaydı⁵. İlave olarak Akçura, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan itibaren Alman-Osmanlı arasındaki taahhülle geri dönüşlerin gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Bu

¹ Hüseyin Ragıp "10 Temmuz" *İfham*, 23 Temmuz 1919.

² Kutlu, C. (1997). 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk savaş esirleri ve bunların yurda döndürülmeleri faaliyetleri [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Taşkiran, C. (2001). *Ana ben ölmedim: 1. Dünya Savaşı'nda Türk esirleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

³ Üner, M. (2016). 1. Dünya Savaşı sonrasında Rusya'daki Türk esir kampları (Sibirya örneği) [Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi, s.7.

⁴ Kutlu, a.g.e., s.423.

⁵ Akçura Yusuf "Sibirya'daki Esirlerimiz" *İfham*, 2 Teşrin-i Evvel 1919.

dönemden önce de hastalanan veya yaralanan askerler için Rusya ile Osmanlı arasında geri dönebilmelerine dair taahhütler bulunmaktaydı. Ancak 1918'de savaşın bitmesiyle birlikte bu faaliyetler de durmuştur.

Buradaki odak noktası, belirli bir dönemdeki kişi sayısının azlığı veya çokluğu değil, nihayetinde yaklaşık 20.000 kişinin anavatana dönüşü gerçekleştiği kabul edilirken, ünlü "Heimei-maru"yu kullanan bir kısım esir dışında kalan büyük çoğunluğun "hangi yöntemlerle" döndüğünün hala belirsizliğini korumasıdır.

2. Sibirya Müdahalesi

1917 Rus Devrimi ve ardından Bolşevik rejiminin kurulmasından sonra, İtilaf Devletleri merkezli olarak Bolşeviklere karşı bir müdahale savaşı başlatıldı. Japonya, Amerika ve İngiltere başta olmak üzere müttefik ülkeler, Bolşevik ilerleyişini durdurmak için asker sevk ederek Sibirya topraklarının bir kısmını işgal etmeye başlamıştır. O dönemdeki İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve Savaş Bakanı Winston Churchill'in zihinlerindeki anti-komünizm fikrini Japonya da yansıtmıştır. Nitekim İngiltere, Rusya coğrafyasını oldukça iyi tanımaktaydı; 1920'de hazırlanan haritalarda askerlerin yerleşimi, dost veya düşman gruplar ayrıntılı bir biçimde belirtilmiş ve Süveyş Kanalı üzerinden lojistiği kontrol altında tutmuştur.

Bu müdahale esnasında İtilaf Kuvvetleri, Çekoslovak Lejyonu'nu kurtarmayı eksen alarak Sibirya'ya çıkarma ve işgal faaliyetleri gerçekleştirdi. Özellikle Japonya, coğrafi yakınlığı nedeniyle en büyük askeri gücü bölgeye sevk ederek Vladivostok'tan Baykal Gölü'ne kadar olan Sibirya Demiryolu'nun önemli düğüm noktalarını kontrol altına aldı. Bunun sonucunda, daha önce Rus İmparatorluğu'nun yönettiği eski İttifak Devletleri esirlerinin yönetim sorumluluğu fiilen Japonya'nın da dahil olduğu İtilaf Kuvvetleri'ne geçmiş oldu⁶. Dolayısıyla bu olay genellikle komünizme karşı yapılan bir müdahale olarak kabul edildi⁷. Bu nedenle Japonya ve İngiltere o dönemde konuyla ilgili çok sayıda belge ve doküman üretmiştir.

Bu durum, önceki araştırmalarda ve tarih yazımında genellikle askeri tarih veya yüksek siyasetin bir oyunu olarak görülmüştür. Hâlbuki Sibirya Müdahalesi'nin en önemli kısımlarından biri esirler meselesidir. Gerçekten de İngiliz ve Japon belgelerinde esirlere dair pek çok konu geçmektedir. Ancak İngiltere ve Japonya, esirler meselesine yeterince büyük bir ilgi göstermemiştir. Yusuf Akçura da Japonya'nın icraatlarından tatmin olmamıştır. Örnek verilecek olursa, Lord Curzon henüz Dışişleri Bakanı olmadan Ağustos 1919'da şöyle ifade etmiştir: Sibirya'daki esirler için komisyon kurulmaksızın diplomatik kanallar aracılığıyla doğrudan bir dönüş sağlanabilir mi? Akçura da Japonya hükümetinin geri dönüşleri hiçbir şekilde kolaylaştırmadığını belirtmiştir. Japonya hükümeti, uluslararası kongrelerde esirlerin kötü ve zor durumdan kurtarılması gerektiği

⁶ Asya Tarihi Kaynakları Merkezi Dijital Koleksiyonu <https://www.jacar.go.jp/learning/term.html?uid=Y40C300059> (19 Nisan 2026)

⁷ İngiltere Savaş Bakanlığı da açıkçası Bolşevik rejiminin İngiltere'ye tehdit oluşturabileceğini ifade etmekteydi. WO 106/61

söylenmesine karşın olumlu bir adım atmamıştır⁸. Amerika ve Danimarka gibi ülkelerin talepleri karşısında ise meseleyi daha karmaşık bir şekilde halletmeye çalışmıştır.

3. 1918'e Kadar Olan Esir Değişimleri

1918'in başlarına kadar, hasta ve yaralı askerler merkezli sınırlı esir değişimi zaten gerçekleşmişti. Ayrıca, aynı yılın Mart ayında Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasındaki anlaşmaya dayanarak, Alman "Esir Komitesi (Gefangenenfürsorge)"⁹ nin pratik faaliyetleri sayesinde bir miktar Osmanlı askerinin geri dönüşü sağlanmıştır. Nitekim bazı raporlarda, 1918'den beri "Türk" subayların Alman ve Avusturyalı subaylarla birlikte hareket ettiği belirtilmekteydi¹⁰. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve iç savaşın şiddetlenmesiyle, 1919'dan itibaren bu rota üzerinden yapılan geri dönüşler durmuştur.¹¹

Dönenlerden çok dönemeyenler olmuştur. Bu kişilerin çoğu, ölüm veya bölgeye yerleşme nedeniyle anavatan topraklarına bir daha ayak basamamıştır. Yerleşme kapsamında, Bolşeviklerin baskısıyla mecburen vatandaşlık değiştirenlerin veya esir kamplarından kaçıp Enver Paşa'nın harekâtına katılanların varlığı, İngiliz ve Japon belgeleriyle teyit edilmektedir¹².

4. Mevcut Durum, Protokolün Hazırlanması ve Geri Dönüş

1918'de, çeşitli ülkelerin Kızılhaç örgütlerinden Japonya'ya, Sibiry'a'da kalan esirlerin kurtarılması için çaba göstermesi yönünde talepler geldi¹³. Japonya içinde de bunun Japonya'nın uluslararası propagandası olabileceği düşüncesiyle harekete geçilmesini teşvik eden öneriler¹⁴ olsa da, hükümet veya ordu tarafından net bir cevap veya aktif bir destek verilmediği görülmektedir.

Ancak daha sonra, 1920 (Taishō 9) yılında, Japon ordusunun kontrolü altındaki Osmanlı askerlerinin Alman Esir Komitesi'ne teslim edilmesini öngören pratik bir "protokol" hazırlandı¹⁵.

Sibirya'daki Esirlerin Geri Dönüşü Üzerine

24 Kasım 1919 - Ordu Bakan Yardımcısı (Jikan) Hanzō Yamanashi'den,

⁸ "Siberia Toruko huryo no kyūjo hō ni kansuru ken" [Matter concerning the relief of Turkish prisoners in Siberia]. (1922). Oūke-nikki [Army Department diaries], Taisho 11 (Nisan-Temmuz). (JACAR Ref. C03025336000).

⁹ Political Archive of The Federal Foreign Office, 2 Kasım 2025, <https://politisches-archiv.diplo.de/invenio/direktlink/7478334b-8406-4f32-9c85298572eef88a/>

¹⁰ WO 106/61

¹¹ Akçura, a.g.e.

¹² WO 106/61

¹³ "Sekijujisha (8)" [Red Cross Society (8)]. (1920). Koumon bikou [Official diaries / memoranda], 69-2, Iji-2-shi. (JACAR Ref. C08021634500).

¹⁴ Political Archive of The Federal Foreign Office, a.g.e.

¹⁵ "Bunkatsu 2" [Divided 2]. (t.y.). Ōshū sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 2. Cilt. (JACAR Ref. B07090954000).

Dışışleri Bakan Yardımcısı (Jikan) Naomi Uehara'ya

Sibirya'daki esirlerin geri dönüşü konusunda Vladivostok Ordusu ile yaptığımız görüşmeler sonucunda, işlemlerin aşağıdaki protokole (Yōryō) dayanarak yapılması kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Sibirya Esirler Merkez Komisyonu (Zai-Siberia-Horyo-Chūō-linkai) adına General Watanabe'ye telgraf çekilmesini rica ederim.

1. Sibirya Demiryolu üzerinden esirlerin taşınması tamamen müttefik ülkelerin kontrolünde yapılacaktır. Bu taşımacılığı kontrol etmek için, Rusya'nın da dâhil olduğu bir komisyon kurulması gerekmektedir.
2. Rusya'nın kontrolü altındaki esirler, Rusya tarafından hapishanelerden Vladivostok'a kadar gönderilerek doğrudan esirlerin ait olduğu ülke komisyonlarına teslim edilecektir. Müttefik ülkelerin kontrolü altındaki esirlerin idaresi ve taşınması bütünüyle müttefik ülkeler tarafından sağlanarak Vladivostok'taki esir komisyonuna teslim edilecektir.
3. Vladivostok'taki yatakhane düzenlemeleri için demiryolu ve gemi taşımacılığının birbiriyle eşgüdümlü yürütülmesi amacıyla, gemi taşıma planı müttefik ülkeler tarafından yapılacak ve gemi ihtiyacı doğarsa müttefik ülkeler bunu karşılayacaktır.
4. Yeni devletlerin esirleri, mümkün olduğu kadarıyla şu an bulundukları yerlerde kendi temsilcilerine teslim edilecektir.
Ancak, bu temsilciler müttefik ülkelere geri dönüş talep ederse, müttefik ülkeler Alman, Avusturya, Macar ve Türk esirleri geri döndüreceklerdir.
5. Müttefik ülkelerin esir teslimatı için bir komisyon (bu komisyon 1. maddede yazılan üyelerden oluşur) kurması ve esirlere ait olan ülkelerin de bu esirleri teslim almak üzere Vladivostok'a bir heyet göndermesi gerekmektedir.
6. Geri dönüşü müttefik ülkelere emanet eden esirlerin, hapisneden sonraki nakliye masrafları esirlerin ait olduğu ülke tarafından karşılanacaktır.
7. Müttefik ülkelerin idaresi altındaki esirler için gerekli olan harcamaların, geri dönüş giderlerinden ayrı olarak talep edilmesine gerek yoktur.

Hatta, diğer telegraf¹⁶ta da,

10 Şubat 1920 Tarihli Telgraf

Ordu Bakan Yardımcısına (Jikan)

Vladivostok Japon Ordusu Kurmay Başkanı (Sanbōchō)

¹⁶ “Bunkatsu 4” [Divided 4]. (t.y.). Ōshū sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 2. Cilt. (JACAR Ref. B07090954200).

Vladivostok 123 Numaralı Telgraf

Sibirya'daki müttefik ülkelerin kontrolü altındaki esirler hakkında, burada bulunan Almanya komisyon delegesi "Gerber" ve Danimarka elçilik delegesi; müttefik ülkeler tarafından kabul edildiği takdirde Alman komisyonunun Alman ve Türk esirleri, Danimarka'nın ise Avusturya-Macaristan esirlerini teslim alıp götürme hakkının verilmesini talep etmiştir. Japonya Generali Watanabe'nin 79 numaralı ordu talebi telgrafına uyulmasında bir sakınca yokmuş gibi görünmektedir...

Yukarıda yazıldığı üzere, 1919'dan itibaren genel bir protokol oluşturulmuş ve ertesi yıl olan 1920'de Alman komisyonunun faaliyet ve rolleri netleştirilmiştir. Alman komisyonunun, esirleri kendi vatanlarına götürebilmesi için bir delegasyona ihtiyacı vardı ve Avusturya gibi parçalanmış ülkelerden çıkan "yeni devletlerin" de mümkün olduğunca komisyon kurması şart koşulmuştu. Özellikle Türkler için, 1920'de Osmanlı İmparatorluğu hukuken varlığını sürdürmesine rağmen, uygulamada Alman komisyonunun devreye gireceği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla esirlere ait ülkenin Vladivostok'ta bir komisyon kurduğu ve 1918'deki taahhütlere uygun olarak Alman komisyonunun Türklerin geri döndürülmesinde rol oynayacağı belirtilmekteydi.

Bu protokol sadece kâğıt üzerinde kalmamış, fiilen uygulanmıştır. Japonya ve İngiltere ile Alman komitesi arasında bu geri dönüş protokolünün zaman zaman uygulandığı anlaşılmaktadır.

Sibirya'daki Esirlerin Kurtarılması Üzerine Rapor

24 Eylül 1920 - Ordu Bakan Yardımcısı (Jikan) Hanzō Yamanashi'den,

Dışişleri Bakan Yardımcısı (Jikan) Masanao Uehara'ya

Sibirya'daki Japon ordusunun kontrolü altındaki esirlerin 10 Ağustos'tan 8 Eylül'e kadar olan kurtarılma durumları aşağıda raporlanmıştır. İlave etmek gerekir ki, bu tahliye sürecinde Avusturya vatandaşlığına sahip olan tüm esirlerin kurtarılma işlemi tamamlanmıştır. Ancak barış antlaşmaları (sulh kongresi) nedeniyle vatanı belli olmayan veya farklı vatandaşlıklara geçen esirler, Avusturya komisyonu tarafından teslim alınamadığı için hâlâ ordumuzun himayesindedir.

Vatandaşlık	Sayı	Teslim Alan Komisyon
Macaristan	85	Macaristan Esirler Komisyonu
Avusturya	377	Avusturya Esirler Komisyonu
Avusturya	4	İtaliya Esirler Komisyonu

Avustriya-Macaristan	69	Çekoslovakya Esirler Komisyonu
Yukarıdaki(Avustriya-Macaristan)	23	Romanya Esirler Komisyonu
Yukarıdaki(Avustriya-Macaristan)	52	Polonya Esirler Komisyonu
Türk	14	Alman Esirler Komisyonu

Yukarıdaki belgede¹⁷ 14 Türk esirin Alman Esirler Komisyonu'na teslim edildiği yazılmaktadır. Bu arada Avusturyalıların İtalya ve diğer ülke komisyonlarına verilmesinin sebebi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çoktan yıkılmış ve parçalanmış olmasıdır.

Diğer İngiltere bir belge¹⁸de ise şöyle yazılmıştır:

Telegram

JAIS B Vladivostok 47 2 1B BG-

Orduların içerisinde-

7270 2 Mayıs tarihli telgrafım. 26 Mart 7073 Alman Kızılhaç Cemiyeti tarafından Sibirya'ya nakledilen ve 24 Nisan'da Hamburg'a gitmek üzere Süveyş Kanalı'nı geçen savaş esirlerini (PoW) kurtaran gemide; 695 Alman, 202 Avusturya-Macaristanlı, 30 Türk, 1 Rus hemşire ve 1 Bulgar yer almaktadır. Bu orduların Şimla, Şanghay ve Hong Kong'da yerleştirildiği tekrarlanmıştır..

Bu belge de 30 Türk'ün gemiye bindirilmiş olduğunu göstermektedir. Çoğunlukla Almanların bindirildiği ve Almanya tarafından kiralanmış bu gemide geri dönüşlerin bu tarihlerde gerçekleştirildiği açıktır. Böylelikle o dönemde İngilizce kayıtlarda "Türk (Turkish)" olarak anılan Osmanlı askerleri kesin bir şekilde Almanya'nın kurmuş olduğu komisyonlara ve Almanya ile bağlantılı müttefik ülkelere emanet edilerek yeni bir lojistik yapı inşa edilmiştir.

¹⁷ “Bunkatsu 5” [Divided 5]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 3. Cilt. (JACAR Ref. B07090954900).

¹⁸ T 1/12215

5. Heimei-maru Olayı

Öte yandan, İtilaf Devletleri'nin bir üyesi olan İngiltere, Osmanlı askerlerinin eski düşman ülke olan Almanya'ya teslim edilmesi çerçevesine karşı çıkmıştır. İngiltere, Şubat 1920'den itibaren Almanya'ya teslimat yapılmamasını talep etmiş, doğrudan Japon gemilerine bindirilerek İstanbul'a taşınmaları için Japonya'ya istekte bulunmuştur.

Bu talep ve Ankara hükümetinin kendi mali kaynaklarını tahsis etmesiyle, nihayetinde 1921'de Japon sivil ticaret gemisi "Heimei-maru" aracılığıyla taşıma gerçekleşmiştir. Ancak Heimei-maru, Yunan donanması tarafından ele geçirilmiş ve gemideki 1.004 kişi İtalya'nın Asinara Adası'nda gözaltında tutulmak gibi ciddi diplomatik engellemelere maruz kalarak, dönüşleri için çok büyük bir zaman harcamak zorunda kalmıştır¹⁹.

Aslında bu olay, dönemin Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un fikrinden doğmuştur. Curzon, henüz Dışişleri Bakanı olmadan önce, Ağustos 1919'da dönemin bakanı Balfour ile mektuplaşmıştır²⁰. Bu mektuplarda Lord Curzon sürekli olarak İngiltere'nin çıkarlarını düşünmüştür. Dolayısıyla 1919'dan itibaren İngiltere'nin dış politikası daha pragmatik hale gelmiş ve dışarıdaki siyasi olaylar da bundan etkilenmiştir. Esirler hakkında da Lord Curzon şu ifadeyi kullanmıştır: "Eğer mümkün olacak olursa, Sibirya'daki esirler için komisyon kurulmaksızın diplomatik kanallar (Diplomatic Channel) kullanıldığında, İngiltere başta olmak üzere müttefik ülkeler ödeme ve harcamalardan tasarruf edebilir mi?"²¹

Japonya hükümeti de bu dönemde oldukça pragmatik bir yaklaşım sergilemiştir. Birinci Cihan Harbi'nden sonraki bu dönemde Japonya, uluslararası sisteme uyum sağlamaya çalışmıştır. Çin'deki menfaatleri bunun dışında kalmakla birlikte, diğer konularda daha tarafsız davranarak geçmişlerine vurgu yapmışlardır. Esirlere dair bu sürecin, her iki devletin pragmatik yaklaşımlarının ön plana çıkmasıyla nihayetinde gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Japonya ile İngiltere arasındaki ilişkiler bu eksende şekillenmiştir.

6. Sibirya'da Esir Tutulan Osmanlı Askerlerinin Nihai Sayısı ve İç Dağılımı

Klasik çalışmalarda belirtildiği gibi, yaklaşık 60.000 esire karşılık, nihayetinde dönebilenlerin sayısı yaklaşık 20.000 olarak kabul edilmesine rağmen, bu kapsamdaki geri dönüş süreci ayrıntılı bir biçimde aydınlatılamamıştır²². Lâkin yeni ortaya çıkarılan belgelere bakıldığında, yukarıda yazıldığı üzere dönemin Japon ve İngiliz resmi kayıtları ve bu araştırmadaki yeniden incelemelere dayanarak, Sibirya'da esir tutulan Osmanlı askerlerinin iç dağılımı ve dönüş yolları şu şekilde sınıflandırılabilir:

1.Ölüm: Zorlu iklim koşulları, açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle, muhtemelen esirlerin büyük çoğunluğu bu kaderi paylaşmıştır.

¹⁹ "Japanese Ship Heimei-Marui and Forgotten Odyssey of Turkish Prisoners"

[https://www.turkiyetoday.com/culture/japanese-ship-heimei-maru-and-forgotten-odyssey-of-turkish-prisoners-3211253?s=1\(19](https://www.turkiyetoday.com/culture/japanese-ship-heimei-maru-and-forgotten-odyssey-of-turkish-prisoners-3211253?s=1(19) Nisan 2026)

²⁰ FO 608/136

²¹ İbid.

²² Kutlu, a.g.e., s.423.

2.Yerelleşme: Kamplardan kaçarak veya Bolşevik Kızıl Ordusu gibi yerel güçlere katılarak bölgeye yerleşenler²³.

3.Heimei-maru ile Dönenler: İngiltere'nin talepleri vb. üzerine Japon ticaret gemisiyle doğrudan geri gönderilmeye çalışılan grup (1.004 kişi).

4.Alman Esir Komitesi Tarafından Devralınanlar: Brest-Litovsk Antlaşması sırasındaki Osmanlı-Almanya anlaşmasına dayanarak, Alman Esir Komitesi'nin işlemleri devralıp Vladivostok'tan gemilerle taşıdığı kişiler. Bu araştırmayla, en az 50 kişinin (Mart'ta ayrılan 30 kişi, Ağustos'ta teslim edilen 14 kişi vb.) somut teslim protokolü kayıtları doğrulanmıştır. Heimei-maru'ya binmeyen hayatta kalan birçok kişinin bu rotanın bir uzantısı olarak evlerine döndüğü ihtimali yüksektir.

Bu dağılımı ve geri dönüş mekanizmasının tamamını aydınlatmak için gelecekte Amerikan ve Alman kamu belgelerinin de karşılaştırılması gerekmektedir.

Sonuç

1923 yılında, Hasan adında bir Türk, Japonya'nın kontrolü altındaki bölgelerde hâlâ Osmanlı askerlerinin bulunup bulunmadığını öğrenmek amacıyla Japon tarafına bir bilgi talebinde bulunmuştur. Buna karşılık Japon tarafı, ilgili hiç kimsenin doğrulanamadığını yanıtlamıştır. Bundan da anlaşılacağı üzere, 1923 yılına gelindiğinde Sibiryadaki Osmanlı askerlerinin geri dönüşü veya dönemeyenlerin durumları kesinleşmiş ve sonrasındaki işlemler tamamlanmıştır. Gelecekte, Alman ve Amerikan belgelerini inceleyerek bu gerçeği daha da detaylandırmak elzemdir.

Sibiryadaki Osmanlı askerlerinin geri dönüş yöntemini yeniden düşünürken en önemli husus, imparatorlukların çöküşünden sonraki "otorite boşluğu"nda meydana gelen olayların tarihsel niteliğidir. Yüz binlerce esiri hareket ettiren şey, tek bir devletin kahramanlığı veya saf bir insani yardım değildi. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra kurulan Alman-Osmanlı "eski yapısı" ile Sibiry Müdahalesi sonucunda bölgeyi kontrol eden başta Japonya olmak üzere İtilaf Kuvvetleri'nin "yeni gücü", pratik gereklilikler nedeniyle iç içe geçmiş ve işbirliği yaparak yeni bir sistem inşa etmiştir. Osmanlı askerlerinin, bu eski ve yeninin yamalanarak birleştirildiği yeni güç yapısına dâhil edilmeleri sayesinde sonuç olarak geri dönüş yolunun açıldığı söylenebilir.

²³ “Bunkatsu 3” [Divided 3]. (t.y.). Ōshū sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 1. Cilt. (JACAR Ref. B07090953500).

Kaynakça

Birinci Kaynaklar

İfham

WO 106/61

T 1/12215

T 1/12582

FO 893/3

FO 608/136

- “Bunkatsu 1” [Divided 1]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 4. Cilt. (JACAR Ref. B07090955200).
- “Bunkatsu 2” [Divided 2]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 4. Cilt. (JACAR Ref. B07090955300).
- “Bunkatsu 2” [Divided 2]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 2. Cilt. (JACAR Ref. B07090954000).
- “Bunkatsu 4” [Divided 4]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 2. Cilt. (JACAR Ref. B07090954200).
- “Bunkatsu 1” [Divided 1]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 3. Cilt. (JACAR Ref. B07090954500).
- “Bunkatsu 2” [Divided 2]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 3. Cilt. (JACAR Ref. B07090954600).
- “Bunkatsu 5” [Divided 5]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 3. Cilt. (JACAR Ref. B07090954900).
- “Bunkatsu 3” [Divided 3]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 2. Cilt. (JACAR Ref. B07090954100).
- “Bunkatsu 3” [Divided 3]. (t.y.). Ôshû sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 1. Cilt. (JACAR Ref. B07090953500).
- “(11) Zairyu Torukojin no rieki hogo ni kansuru ken: Ji Taisho 11 nen gatsu” [(11) Matter concerning the protection of interests of Turkish residents in Japan: From May 1922]. (1922). Zaihonpo kakkoku koukan ni okeru rieki daihyo kankei zakken [Documents relating to representatives of interests in foreign embassies in Japan]. (JACAR Ref. B16080004900).
- “Sekijujisha (8)” [Red Cross Society (8)]. (1920). Koumon bikou [Official diaries / memoranda], 69-2, Iji-2-shi. (JACAR Ref. C08021634500).
- “Siberia Toruko huryo no kyûjo hō ni kansuru ken” [Matter concerning the relief of Turkish prisoners in Siberia]. (1922). Oûke-nikki [Army Department diaries], Taisho 11 (Nisan–Temmuz). (JACAR Ref. C03025336000).

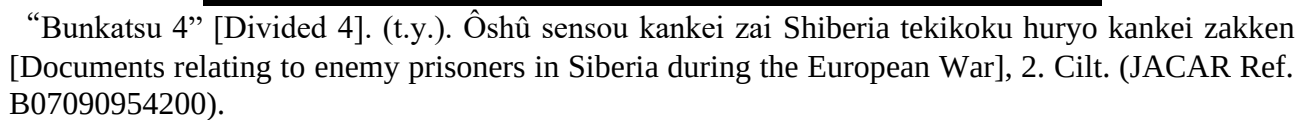
Political Archive of The Federal Foreign Office, 2 Kasım 2025,

<https://politisches-archiv.diplo.de/invenio/direktlink/7478334b-8406-4f32-9c85298572eef88a/>

İkinci Kaynaklar

- Akçuraoglu, Y. (1335) [1919]. *Rusya esirlerimiz hassı: Yusuf Akçura Bey'in raporu*. Dersaadet Matbaa-ı Orhaniyye.
- Taşkıran, C. (2001). *Ana ben ölmedim: 1. Dünya Savaşı'nda Türk esirleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kutlu, C. (1997). 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk savaş esirleri ve bunların yurda döndürülmeleri faaliyetleri [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tate, H. (2010). Daiichiji Sekai Taisen-go no Furansu yokryu Doitsuhei kikan mondai ni miru seiji to jindo [第一次世界大戦後のフランス抑留ドイツ兵帰還問題にみる政治と人道]. *Gendai-shi Kenkyu*, (56), 1–17.
- Kondo, M. (2006). Shiberia shuppeiki Nihongun ni yoru Hangarijin horyo shasatsu jiken no kenkyu [シベリア出兵期日本軍によるハンガリー人捕虜射殺事件の研究]. *Slav Kenkyu*, (53), 333–335.
- Üner, M. (2016). 1. Dünya Savaşı sonrasında Rusya'daki Türk esir kampları (Sibiry'a örneği) [Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yanıkdağ, Y. (1999). Ottoman prisoners of war in Russia 1914–22. *Journal of Contemporary History*, 34(1), 69–85.
- “Japanese Ship Heimei-Marui and Forgotten Odyssey of Turkish Prisoners”
<https://www.turkiyetoday.com/culture/japanese-ship-heimei-marui-and-forgotten-odyssey-of-turkish-prisoners-3211253?s=1> (19 Nisan 2026)

Ek 1

Ek 2

TELEGRAM.

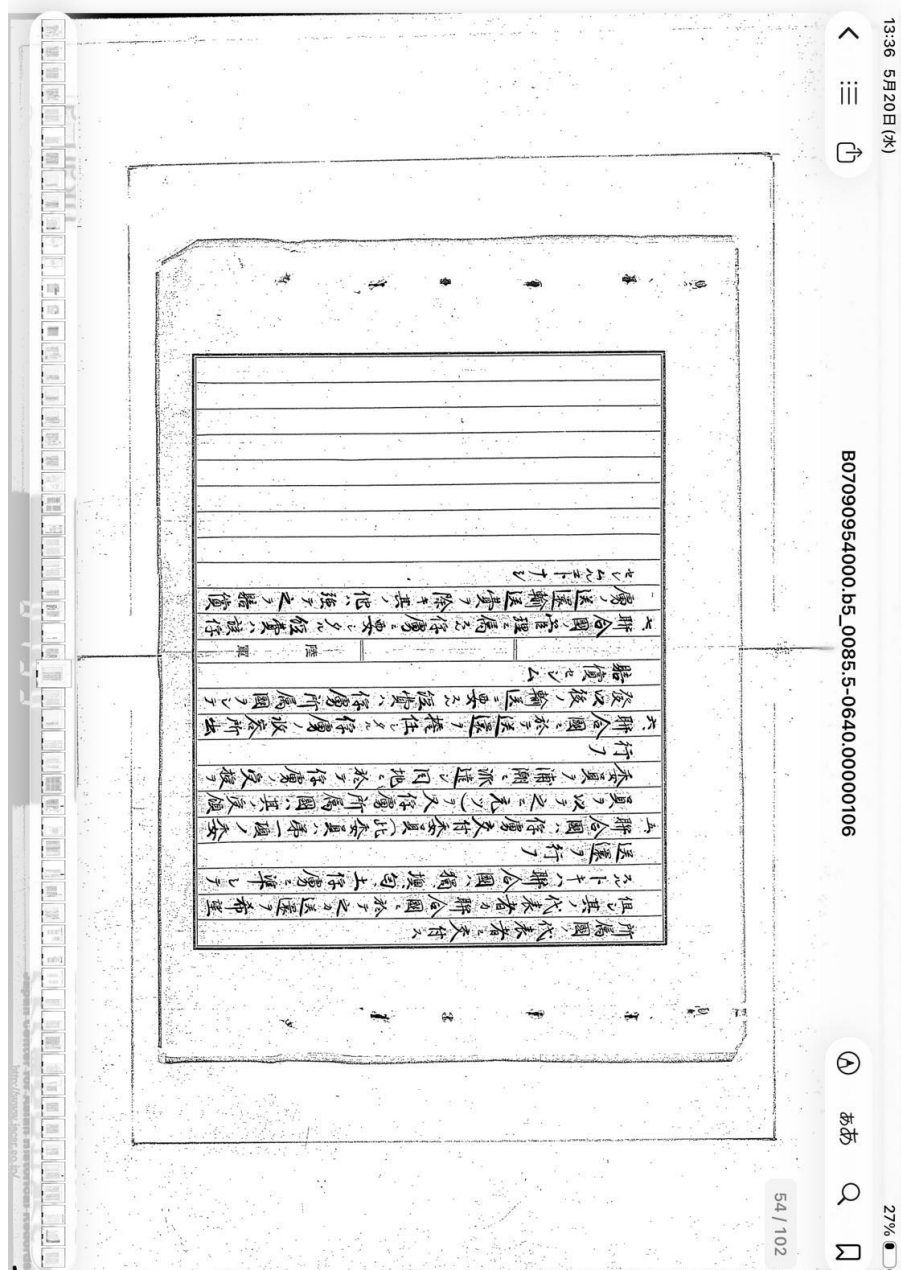
JAL3 B Vladivostock 47 2 1B BG -
Troopers In -

7270 2nd May my telegram 26th March 7073 steamer
Capetown Maru chartered by German Red Cross commission
to Siberia sailed 24th April for Hamburg via Suez
carrying following Prisoner of War for repatriation
subjects of Germany 695 subjects of Austro Hungaria
202 subjects of Turkey 30 Russian nurse one subject
of Bulgaria one addressed Troopers repeated Simla
Shanghai Hong Kong.

Britmis.

Swiss
ance of
er, there
initely
for such
in your
tled in

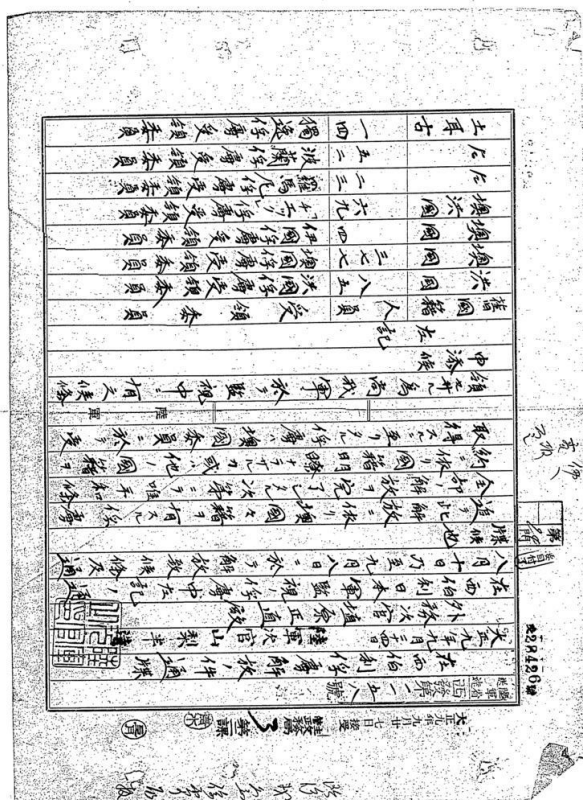
T 1/12215

“Bunkatsu 2” [Divided 2]. (t.y.). Ōshū sensou kankei zai Shiberia tekikoku huryo kankei zakken [Documents relating to enemy prisoners in Siberia during the European War], 2. Cilt. (JACAR Ref. B07090954000).

0352

アジア歴史資料センター
Japan Center for Asian Historical Records
<http://www.jaccar.go.jp/>

88

KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN YAHUDİLERİ (1796-1925)

IRANIAN JEWS UNDER THE QAJAR DYNASTY (1796-1925)

İrem Nur ÖZTÜRK*

Özet

İran, coğrafi konumu itibarıyla tarih boyunca farklı etnik ve dinî topluluklara ev sahipliği yapmış çok katmanlı bir yapıya sahiptir. İran-Yahudi ilişkileri M.Ö. 6. yüzyıla kadar uzanmakta olup, Yahudiler Ahamenişler döneminden itibaren bu coğrafyada varlığını sürdüren en eski dinî ve etnik azınlıklardan biri olarak öne çıkmaktadır. Pers Kralı Koreş'in, İsrailoğullarına Yehuda'ya geri dönmelerine ve Mabet'i tekrar inşa etmelerine izin vermesiyle, İran-Yahudi ilişkilerini özel bir konuma taşımıştı. Bu doğrultuda Yahudiler, kutsal metinlerinde Kiros'a (Koreş) övgüyle bahsetmektedir. Ancak aralarındaki bu ilişki tarihsel süreç içerisinde çeşitli kırılmalara uğramıştır. Nadir Şah döneminde İran Yahudilerine müsamaha gösterilmişse de Kaçar Devleti dönemine gelindiğinde zımmilere karşı sert yaptırımlar ve kısıtlayıcı uygulamalar yapılmıştır. Bu dönemde İran Yahudilerinin sosyo-ekonomik yaşantısı ile hukuki hakları büyük ölçüde sınırlandırılmış ve kendilerine yalnızca belirli meslekleri icra etme hakları tanınmıştır. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Kaçar Devleti'ne yapılan uluslararası kamuoyu ve dış diplomatik baskılar, İran'da yaşayan Yahudilere hukuki ve sosyal koşullarında kısmi bir rahatlama sağlamıştır. Bu makalede İran'da yaşayan Yahudilerin tarihsel sürecinden kısaca bahsedip Kaçar Devleti dönemindeki gelişmeler izah edilecektir. Yapılan tetkikler sonucunda İran Yahudileri ve Kaçar Devleti hakkında sınırlı sayıda çalışma olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışma, İran Yahudilerinin tarihsel serüvenini Kaçar Devleti (1796–1925) dönemi bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Makale aynı zamanda, Kaçar yönetiminin merkezîleşme çabalarının, modernleşme girişimlerinin ve uluslararası siyasetin (özellikle İngiltere, Rusya ve Avrupa merkezli Yahudi örgütlerinin müdahalelerinin) İran Yahudilerinin konumu üzerindeki etkilerine de değerdendir.

Anahtar Kelimeler: İran, Kaçar Devleti, İran Yahudileri.

Abstract

Due to its geographical location, Iran has a multi-layered structure that has hosted diverse ethnic and religious communities throughout history. Iranian-Jewish relations date back to the 6th century BC, with Jews being one of the oldest religious and ethnic minorities to maintain their presence in this region since the Achaemenid period. The fact that the Persian King Cyrus allowed the Israelites to return to Judah and rebuild the Temple elevated Iranian-Jewish relations to a special level. In this context, Jews praise Cyrus (Koreş) in their sacred texts. However, this relationship has undergone various ruptures throughout history. While tolerance was shown to Iranian Jews during the reign of Nadir Shah, the Qajar Dynasty brought harsh sanctions and restrictive practices against dhimmis (non-Muslims living under Islamic rule). During this period, the socio-economic life and legal rights of Iranian Jews were largely restricted, and they were only granted the right to practice certain professions. By the end of the 19th century, international public opinion and

* Erciyes Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, iremnuozrtk1@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-5779-775X.

diplomatic pressure on the Qajar Dynasty had brought about a partial easing of the legal and social conditions of Jews living in Iran. This article will briefly discuss the historical process of Jews living in Iran and explain the developments during the Qajar Dynasty. Research has revealed a limited number of studies on Iranian Jews and the Qajar Dynasty. This study aims to analyze the historical journey of Iranian Jews within the context of the Qajar Dynasty (1796–1925). The article also evaluates the impact of the Qajar administration's centralization efforts, modernization initiatives, and international politics (particularly the interventions of British, Russian, and European-based Jewish organizations) on the position of Iranian Jews.

Keywords: Iran, Qajar Dynasty, Iranian Jews.

1. Giriş

Yahudilik, İbrahimî dinler arasındaki ilk ve en kadim temsilci olarak kabul edilmektedir. Kutsal Kitap literatürü, seçilmişlik ve kurtuluş kavramları ile Hristiyanlığa, tek tanrı inancı, dini hukuk ve vahiy anlayışıyla da İslam dinine benzer ve yakındır. Kökleri İbrahim peygamber ile ondan sonra gelen İshak ve Yakup'a ardından Musa peygambere dayanmaktadır. Kutsal topraklara yerleştikten sonra sırasıyla Krallık, Sürgün, İkinci Mabed ve Talmud gibi dönemler Yahudiler için dönüm noktası olmuştur. Orta Çağ ve sonrasında yaygınlık kazanan “Yahudi” (Yehudi) kelimesi ise köken olarak Yakub'un dördüncü oğlunun adı olan Yehuda'ya dayanmaktadır. Bununla birlikte Yahudi kavramı, bünyesinde hem etnik kimliği hem de dini unsurları eş zamanlı olarak barındırmaktadır. Yahudiliğin tarihsel süreçte şekillenmesinde kendi iç dinamiklerinin yanı sıra; Babil, Pers Roma, Bizans, Sasani, Arap, Osmanlı ve Avrupa gibi etkileşim içinde bulunduğu çevre kültürlerin de belirleyici bir rolü olmuştur.¹ Yahudiler, Tanrı tarafından kendilerine vaat edilen topraklara Hz. Musa'nın ölümünden sonra girebilmiş ve burada İsrailoğulları, Hz. Davud ve Süleyman döneminde siyasi ve dini açıdan en parlak yıllarını yaşamıştır. Bu dönemde Kudüs fethedilmiş, Süleyman Tapınağı inşa edilmiş ve Yahudiler tek merkez de toplanmışlardı. Hz. Davud ve Süleyman dönemlerinin ardından İsrailoğulları istikrarsız bir sürece girmiş kurulan krallık bölünmüş, akabinde Babil Sürgünü (MÖ.597) ve tapınağın yıkılması (M.Ö. 586) olayı vuku bulmuştur.²

Söz konusu gelişmelerin ardından İsrailoğulları, bağımsız siyasi varlıklarını yitirerek farklı imparatorlukların hâkimiyeti altında yaşamaya başlamış ve zamanla çeşitli coğrafyalara dağılmıştı. Bu gelişmelerden sonra Yahudiler için diaspora olgusu ortaya çıkmıştır. Bundan sonraki dönemlerde Yahudiler farklı coğrafyalara dağılmakla beraber bulundukları yerlerde sosyo-kültürel açıdan sıkıntıların yaşadığı bir sürece girmiştir. Babil Sürgünü ile birlikte Yahudiler, Ninova/Musul ile Van gölü arasındaki bölge ve İran'ın kuzeybatısına göç etti. Babil'in M.Ö. 539 yılında Persler tarafından ele geçirilmesiyle büyük sürgün sona ermişti. Babillerden sonra bölgenin yeni hâkimi olan Ahameniş (Pers) Kralı Kiros, İsrailoğullarına Filistin topraklarına geri dönmeye ve Mabed'lerini yeniden inşa etmelerine izin verdi. Ahamenişler, Yahudilerin kutsal topraklara dönüp

¹ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 14-19.

² Sedat Kızıloğlu, “İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi” *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1 (2012): 39-41.

dinlerini ve sivil hayatlarını serbest şekilde yaşamalarına müsaade etmiş, yakıp yıkılan şehirlerin yeniden yapılandırılmasında da destek vermişti. Perslerin Yahudilere yönelik müsamahakâr tutumunun temel nedenlerinden biri, Yahudiliğin monoteist yapısı ile Perslerin Ahuramazda inancına dayanan Zerdüşti dini arasındaki inançsal benzerlik olarak değerlendirilmiştir.³ Bu benzerlik, Pers yöneticilerinin Yahudi topluluklarına verdikleri desteğin arka planını açıklayan unsurlardan biri olarak görülmüştür. Tüm bu gelişmelerin neticesinde, Ahamenişler döneminden itibaren bazı Yahudiler kutsal topraklara dönmeyi tercih ederken, önemli bir kısmı ise İran topraklarında kalarak dinî ve sosyal hayatlarını sürdürmüştür.⁴ Bu durum, İran Yahudilerinin kalıcı bir topluluk hâlinde şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. İran topraklarının İslam hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte Yahudiler zimmî statüsüne dâhil edilmiştir. Böylece bazı dönemlerde refah ve istikrar içinde yaşamış, bazı dönemlerde ise siyasi ve toplumsal koşullara bağlı olarak çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Kaçarlar Devleti dönemine gelindiğinde ise İran Yahudilerinin hukuki ve sosyal konumunda kademeli bir iyileşme gözlemlenmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda artan dış baskılar ve modernleşme sürecinin etkisiyle Yahudiler, eğitim, ticaret ve şehir yaşamında daha görünür hâle gelmiştir.

Bu çalışma hazırlanırken İran Yahudilerinin tarihi, Kaçar Devleti'nin siyasi ve toplumsal yapısı, azınlık politikaları ve modernleşme sürecine ilişkin yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmada başta kitaplar, akademik makaleler ve tezler olmak üzere ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Ayrıca İran Yahudilerinin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamına ilişkin literatür incelenerek konu çok yönlü şekilde ele alınmıştır. Bu kapsamda çalışmanın temel amacında şu sorulara cevap aranmıştır: İran Yahudilerinin tarihsel oluşum süreci nasıl gelişmiştir? Kaçar Devleti döneminde Yahudilerin hukuki ve toplumsal konumu ne olmuştur? Modernleşme hareketleri ve dış güçlerin etkisi İran Yahudilerini nasıl etkilemiştir? İran Yahudilerinin eğitim, ticaret ve şehir yaşamındaki konumlarında hangi değişimler meydana gelmiştir? Bu sorular makalemizin amacını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Geçmişte meydana gelen olayların dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları çerçevesinde incelenmesine olanak sağlaması nedeniyle tarihsel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Bu doğrultuda konuya ilişkin akademik eserler, makaleler ve diğer yazılı kaynaklar analiz edilerek İran Yahudilerinin Kaçar Devleti dönemindeki durumu tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, İran Yahudilerinin tarihsel oluşum sürecini ve farklı siyasi dönemler altında şekillenen konumunu incelemektedir. Özellikle ana konumuz olan Kaçar Devleti döneminde İran Yahudilerinin durumu ele alınmıştır.

³ Gürkan, *Yahudilik*, 34.

⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 35.

2. İslam Fethinden Önce İran'da Yahudi Varlığı

İlk çağlardan itibaren İran, beşerî, fiziki ve stratejik imkânlar sebebiyle birçok kavim ve hükümdarın dikkatini çeken bir coğrafyaya sahipti. Ahamenîşlerden Part ve Sasanilere; İslami dönemden Safevilere ve günümüz rejimine kadar bu topraklar çeşitli şekilde yönetilmiştir. Bu denli köklü bir geçmişe sahip olan İran topraklarında farklı dini ve etnik kimliğe mensup halklar da bulunmaktaydı. İsrailoğulları da, Babil Sürgünü'nden itibaren söz konusu coğrafyalara yerleşmiş ve günümüze kadar, karşılaştıkları siyasi ve toplumsal sorunlara rağmen varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır. Nitekim Yahudilerin en zor dönemlerinde Persleri kurtarıcı bir güç olarak algılamaları, kutsal metinlerine de yansımış; taraflar arasındaki bu ilişki, zaman zaman kesintiye uğrasa da tarihsel sürekliliğini korumuştur.

Ahemenîş İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Zerdüşt oldukları varsayılan Partlar (M.Ö. 240-M.S. 226) İran'a hâkim oldu. Partlar, yönetimleri altında olan farklı inançlara karşı hoşgörü ile yaklaşmıştır. Yahudiler ile olan ilişkilerini ise Kudüs ve Babil Talmud'undaki metinlerden yola çıkarak öğrenmekteyiz. Part Kralı ile Filistin Yahudilerinin önde gelenleri arasında hediyeleştiği yazılmıştır. Bunun yanı sıra Yahudiler ile Partlar, Roma İmparatorluğu'nu ortak bir tehdit olarak algılamaları nedeniyle siyasal düzlemde iş birliği geliştirmiştir. Bu iş birliği 66 yılındaki Kudüs kuşatmasında da görülmüştür.⁵ Yahudiler, Ahemenîş döneminde olduğu gibi Part hakimiyetinde de kendilerini başka güçlerin baskılarından kurtarabilecek gücün Partlılar olduğunu düşünüyorlardı.⁶

Partlardan sonra kurulan ve Antik Çağın son büyük Pers hanedanı olan Sâsaniler (226-651) coğrafi olarak çok geniş bir alana yayılmıştır. Batıda Mısır ve Libya'dan başlayarak doğuda Hindikuş Dağları'na kadar genişlemiştir. Ermenistan, Irak ve Mezopotamya'nın da kontrol altına alınmasıyla birlikte Sasani Devleti en geniş sınırlara ulaşmıştır.⁷ Bu dönemde Sasaniler içindeki ruhban sınıfı, nüfuzunu artırarak Zerdüşt olmayanlara karşı daha sert bir politika başlatmış, Zerdüştlük dışındaki diğer tüm dinleri ise sapkınlık olarak görmüştür. Bu sert yaptırımlardan Yahudiler de payına düşeni almıştır. Zerdüşt olmayanlar ya sınır dışı edilmiş ya da baskı ve zulüm altında yaşamaya çalışmışlardır. Ermeni ve Yahudi haneleri yağmalanmış ve yakılıp yıkılmıştır.⁸

Sasani İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde belirgin olan bu tutum, zamanla hükümdarların değişmesiyle birlikte bir yumuşama sürecine girilmiş, diğer dinlere yönelik uygulamalarda kısmi bir azalma gözlemlenmiştir. Kral Yazdiger'in hükümdarlığı döneminde Yahudiler refah içinde yaşamaya başlamış, öyle ki Yazdiger'd "Yahudi Kralı" unvanıyla anılmıştır.⁹ 400'lü yıllardan sonra Yahudiler ile Sasaniler arasındaki bu yakınlaşma ve iş birliği, o dönemlerden itibaren aralarındaki bağ ne kadar gelgitli olsa da tamamen kesilmemiştir. İslamiyet gelmeden önce İran'da yaşayan

⁵ Muhammed Ali Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2024), 58-59.

⁶ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 61.

⁷ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 18.

⁸ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 73-74.

⁹ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 75.

farklı din ve kimlikteki topluluklar zaman zaman hoşgörü zaman zaman da baskı ve zulümle karşı karşıya kalmıştı. Bu durum Yahudilerin sosyo-ekonomik durumunu doğrudan etkilemiştir.

3. İslam Fetihlerinin İran Yahudileri Üzerindeki Etkileri

632 yılında III. Yazdigird, tahta oturduktan sonra Sasani içindeki karışıklığı önlemiş, kısa da olsa bir istikrar sağlanmıştır. Fakat bu tarihten sonra Müslüman Arap ordularının İran coğrafyasına yönelik askerî harekâtları başlamıştır. Uzun yıllar devam eden çatışmalar sonucunda Sasani güçleri ciddi ölçüde yıpranmış, ekonomik ve katı toplumsal tabakalaşma, siyasal ve askerî açıdan devleti zor durumda bırakmıştır. Sasani İmparatorluğu Arap ordularına karşı tam anlamıyla bir direniş sergilemiş ve zafer kazanamamış.¹⁰ Hz. Ömer döneminde, 636 yılında gerçekleşen Kadisiye Savaşı ile İran'ın yolu açılmıştır. Söz konusu savaş, Sasani Devleti'nin yıkılış sürecinin başlangıcını teşkil etmesi bakımından İslam tarihinin en önemli zaferlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.¹¹

Celula zaferiyle İran'ın içlerine ilerleyen Müslüman orduları Nihavend zaferiyle de İran'a hâkim olmuşlardır. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde gerçekleşen bu fetih, İran'ın siyasi ve dini olarak yeni bir tarihsel sürece girmesine yol açmıştır. Müslümanların bölgeye hâkim olmasıyla İslamiyet devletin dini sayılmış, ehli kitaptan sayılan Hristiyanlara ve Yahudilere zimmi statüsü verilmiştir. Böylece can, mal ve inanç hürriyetleri güven altına alınmış, ibadetleri ve mabedleri devletin himayesine girmiştir. Zimmilerin kendi dini ve siyasi liderleri olmuş, bu liderler vergileri toplamakla sorumlu olup aynı zamanda bağlı oldukları cemaatin iç işlerini düzenlemek ve devlete bağlılık çerçevesinde idare etmekle görevlendirilmiştir.¹² Yahudiler, Müslümanların İran'ı fethetmesinden oldukça memnun kalmış, öyle ki İsfahan'daki Yahudiler Müslümanların gelişini memnuniyetle karşılamıştır. Çok önceden bu coğrafyaya yerleşen Yahudiler, birçok şehirde ikamet etmişler ve Yahudi mahalleleri oluşmuştu. Ahvaz, Damedan, İsfahan, Hemedan, Kirman, Nişabur, Şiraz, Susa, Tus ve Urmiye'de Yahudiler yaşamaktaydı. 10. yüzyılda Müslümanlardan sonra sırasıyla Zerdüşter ve Yahudiler çoğunlukta idi.¹³

11. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran ve Ortadoğu'ya Büyük Selçuklu Devleti hâkim oluyor. Bu yeni dönemde Tudelalı Yahudi seyyah Benjamin, Yahudilerin durumunu ilginç bir şekilde kaydetmiştir. Seyyah Benjamin Susa'dan geçerken burada yedi bin Yahudi'nin ve on dört sinagog olduğunu söylemiştir. Yahudilerin ticaretle uğraştığını, böylece Müslümanlardan daha varlıklı olduğunu, Müslümanların ise bu durumdan rahatsız olmasıyla halkın zaman zaman isyanına sebebiyet verdiğini yazmıştır. Ayrıca birçok zengin Yahudi'nin Selçuklu sultanlarına da hizmet ettiği bilinmektedir. Yahudilere tanınan zimmi statüsü, İslam hâkimiyeti altındaki bölgelerde onlara geniş ölçüde hareket ve yerleşme imkânı tanımıştır.¹⁴ İran topraklarını sırasıyla Dört Halife Dönemi, Emeviler, Abbasiler, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harzemşahlar yönetmiş, ardından

¹⁰ Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, 36.

¹¹ Hayrettin Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 136-137.

¹² Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 91-96.

¹³ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 100.

¹⁴ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 115-116.

1220’de Moğol istilasına uğramıştır. Sonuç olarak bakıldığında Yahudiler, İslam ordularının İran’ı fethetmesiyle toplum içinde sosyolojik olarak önemli statüler kazanmış, daha görünür ve etkin bir konuma yükselmiştir. Özellikle ticaret, zanaat ve mali faaliyetler yoluyla ekonomik açıdan güçlenen ve zenginleşen toplumsal bir kesim hâline gelmişlerdir. Bunun en önemli nedenlerinden biri ise Müslüman yöneticilerin idari uygulamalarda adalet ve hoşgörü ilkelerini esas almalarıdır.

4. Safevilerden Kaçar Devletine Kadarki Dönemde İran Yahudileri

Türk asıllı Safeviler, köken itibarıyla İran Azerbaycan’ı olarak adlandırılan bölgede ortaya çıkmış; başlangıçta Sünnî bir tarikat niteliği taşıyan Safeviye, zamanla Şii tarikatına dönüşmüş. Özellikle Doğu Anadolu’daki Alevi Türkmenlerin desteğiyle 1501’de I. İsmail, taç giymiş ve kendini “şah” ilan ederek Safevi Devleti’ni tesis etmiştir.¹⁵ Devletin kuruluşunu dini temellere oturtmuş, kendi soyunu yedinci İmam Musa Kazım’a dayandırıp Hz. Ali’ye kadar götürmüştür. I. İsmail devletin kuruluşundan sonra Türkmen beylerine maaş vererek siyasi ve askeri gücünü arttırmaya çalışmıştır.¹⁶ Şii mezhebi devletin resmî ideolojisi haline getirilince bu durum bundan sonra Yahudilerin konumundaki değişikliğinde başlangıcı olmuştur. Nitekim İran’daki Yahudiler belli dönemlerde kafir ve necis olarak nitelendirilmiş, özellikle Şah I. Abbas ve II. Abbas zamanında Yahudilerin aleyhine yaklaşımlar gerçekleşmiştir. Yahudiler, İslamiyet’e girmeye zorlanmış fakat bu durum yönetimin tutumuyla alakalıdır.¹⁷ Yine de Yahudilere yönelik herhangi bir zulüm yaşanmamış hatta I. Abbas tarafından Mezmurlar ve Yeni Ahit Farsçaya çevrilmişti. İran Yahudileri ile ilgili en önemli kaynaklardan biri de 1617-1662 yıllarını kronolojik şekilde yazan Babai İbn Lutf’un eseridir. Kitab-ı Anusi, İran Yahudileri tarafından kaleme alınan ilk kronolojik eser olması bakımından önemlidir. Şah II. Abbas’ın ise Yahudilere menfi davranışları da yine bu eserde yazılmış.¹⁸ Zorla müslüman yapılan Yahudilere “Cedidü’l-İslam” yani “Yeni Müslümanlar” adı verilmiştir. Bunlar cizye vergisi ödemekten ve farklı giyimlerinden kurtulmuşlardır. Fakat daha sonra hem halk hem de yöneticiler tarafından dinlerini hiç değiştirmedikleri, Müslüman gibi davransalar da dinlerini kendi içlerinde yaşamaları fark edilince, bu durum Yahudiliğe geri dönmelerinin önünü açtı.¹⁹ Safevi Devleti döneminde Yahudiler hakkında net ve sürekliliğini koruyan bir politika izlenmemiş. Genel olarak bakıldığında, belli başlı zorlukların yaşanması dışında bir gelişme yoktur. İran’da 1722 yılında Safevi Devleti’nin dağılmasının ardından İran’da uzun yıllar süren siyasi mücadeleler yaşanmış, nihayet 1794’te Kaçarlar adında başka bir Türk kökenli hanedan iktidarı ele geçirerek ülke tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.²⁰

¹⁵ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi* (Bursa: MKM Yayıncılık, 2012), 402.

¹⁶ Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, 47.

¹⁷ Me’mun Kewaan, *İran Yahudileri*, Çev. Şahin Bal (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), 27-28.

¹⁸ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 142.

¹⁹ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 150.

²⁰ Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 405.

5. Kaçarlar Döneminde İran Yahudilerinin Durumu

Safevi Hanedanı'nın çöküşünün ardından İran, toplumsal, ekonomik ve askerî açıdan oldukça yıpranmıştı. Ayrıca Avrupa'daki gelişmelerden İran'da etkilenmişti. Rusya, sıcak denizlere inme politikasında İran'ı bir rota olarak belirlemiş; Uzak Doğu ve Hindistan'da sömürgeleri bulunan Fransa ve İngiltere ise İran'ı stratejik bir konum olarak kullanmaya başlamışlardı.²¹ Tüm bunların yanında Zendlilerin hakimiyetinin zayıflamasıyla Türk olan Kaçar aşiretinden Ağa Muhammed Han 1779'da kurduğu düzenle yavaş yavaş ön plana çıkmıştır. 1794 yılına gelindiğinde Ağa Muhammed Han, Zend hükümdarı Lutf Ali Han'ı ortadan kaldırarak Zend Hanedanı'na son vermiş ve Kaçar hâkimiyetini kesin biçimde tesis etmiştir. Tahran'da “Şehinşahlık” tacını giymiş, kendi adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Şiiliği devletin resmî mezhebi, Tahran'ı ise başkent olarak belirlemesiyle birlikte Kaçar Devleti'nin kuruluşu fiilen ve resmen tamamlanmıştır.²² İran'da Türk Hanedanların son temsilcisi olan Kaçarlar döneminde hüküm süren padişahlar sırasıyla Ağa Muhammed Han, Feth Ali Şah, Muhammed Şah, Nâsiruddîn Şah, Muzafferuddin Şah, Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah'tır.²³

İran'da hakimiyet kuran Kaçarlar, kendilerinden önce hüküm süren devletlerde olduğu gibi güçlü ve istikrarlı bir merkezi otorite tesis etmekte tam anlamıyla başarılı olamamışlardır. Dine bakışları ise Safevilerden farklı olup din işlerini tamamen ulemalara bırakmışlardı. Buna karşılık Safevî hükümdarları, kendilerini dinî bir misyon ve kimlikle tanımlamış; siyasal meşruiyetlerini büyük ölçüde dini söylem ve otorite üzerinden temellendirmiştir. Kaçarlar döneminde ise bu görevlerin ulemalara bırakılması onların toplum ve devlet içinde prestijini artırmıştı. 19. yüzyıla doğru sayılarının artmasıyla bir hiyerarşi oluşturup, yetki alanlarının artmasıyla da bunlara Ayetullah denilmeye başlandı.²⁴ Kaçarlar, Safevi geleneğini büyük ölçüde devam ettirerek Hristiyan, Yahudi ve Zerdüş azınlıkları “Ehli Kitap” kapsamında meşru topluluklar olarak tanımıştır. Azınlıklara, kendi dinî liderlerini seçme, cemaat örgütlenmelerini oluşturma, eğitim faaliyetlerini yürütme, cemaat vergilerini toplama, iç hukuk düzenlerini işletme ve ibadet mekânları açma gibi haklar tanınmıştır. Devlet otoritesi ile bu topluluklar arasındaki ilişkiler ise genellikle cemaatlerin dinî temsilcileri aracılığıyla yürütülmüştür. Nitekim Ermenilerin temsilcisi İsfahan'daki Başpiskopos, Süryanilerin temsilcisi Urmiye'deki Patrik, Yahudilerin temsilcisi Yezd'de bulunan Hahambaşı ve Zerdüştlere temsilcisi ise yine Yezd'deki Yüksek Papaz olmuştur.²⁵

Feth Ali Şah devrine ilişkin Haham David Hillel'in aktarımlarına göre, İran'ın çeşitli şehirlerinde yaşayan Yahudilerin maddi durumlarının oldukça iyi olduğu ve bulundukları şehirlerde en az birkaç

²¹ Abdülbaki Çelen, “Osmanlı ve Kaçarlarda Meşrutiyet meclis-i Mebusan ve Meclis-i Şura-yı Milli Analizi” (Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2025), 41-42.

²² Alper Yıldırım, “Kaçarlar Devrinde İran Petrolleri (1872-1925)” (Doktora Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2022), 11-12.

²³ Gökhan Bolat, “Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/16 (2016): 327.

²⁴ Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 406.

²⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 24.

sinagogların olduğu söylenmiştir. Yazara göre; Hemedan’da yaklaşık yüz Yahudi ailesi ve bunların hemen hemen hepsinin doktor, tüccar ya da sarraf olduğu bilinmektedir. Şiraz’da yedi yüz, İsfahan’da üç yüz, Kaşan’da yüz ve Tahran’da yüz ailenin yaşadığı bilinmektedir. Levi soyundan olan Yahudilerin az olmasından dolayı İran’daki Yahudilerin İbrani dilinden ve geleneklerinden uzak olduğu aktarılmıştır.²⁶ İran’a gönderilen Yahudi temsilciler, İran Yahudiliğinin ve uygulamalarının Ortodoks olmadığını, Yahudilerin Şabat sırasında sigara içtiğini, İbranice bilmediğini ve kültürel olarak İranlılar gibi olduğunu raporlamışlardır.²⁷

Kaçar şahlarından Nasırüddin Şah ve Muzaffereddin Şah dönemlerinde ise devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, Avrupa devletlerinin İran üzerindeki siyasi nüfuzu artmış ve İran’ın iç ve dış politikalarında devlet yönetimini etkilemiştir. İran’ın modernleşme yolundaki ilk adımları da bu dönemlerde atılmıştı. Avrupa’ya düzenlenen seyahatler için yüzbinlerce sterlinlik borç altına giren Nasırüddin Şah Avrupa ülkelerine gerçekleştirdiği ziyaretlerinde,²⁸ Nasırüddin Şah döneminde Yahudi kökenli Fransız politikacı ve Avukat Isaac Jacob Adolphe Cremieux ile yaptığı bir söyleşide, önceleri Zend hükümdarı ile hareket eden fakat daha sonra Kaçar Devleti’nin kurulmasında Ağa Muhammed Hanı destekleyen Yahudi kökenli Şirazlı Hacı İbrahim’e minnetlerini anlatmıştır. Bir Yahudi olan Hacı İbrahim’in sadrazamlık makamına getirilmişti.²⁹ Bu ise Kaçarlar döneminde İran’daki Yahudi cemaatinin devlet nezdindeki konumunun güçlendiğini ve belirli ölçüde toplumsal ve idarî serbestliğe sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Ancak 1800 yılı itibarıyla Hacı İbrahim Gilânter Kaçar yönetiminde önemli bir nüfuz kazanmış, yakın akrabalarını neredeyse tüm idari görevlere getirmişti. Ancak bu durum saray çevrelerinde tepkiye yol açmıştır. Hakkında ortaya atılan iddialar ve artan şikâyetler üzerine Feth Ali Şah, Gilânter’in gücünü sınırlamak amacıyla kendisini ve yakınlarını gözetim altına almış, bu süreçte ağır cezalara maruz kalan Gilânter, sürgün edildiği Kazvin’de 1801’de büyük eziyetler içinde hayatını kaybetmiştir.³⁰ Kaçarlar Devleti’nden önce Meşhed’e yerleşen İran Yahudileri burada kendi mahallelerini kurmuş ve rahat bir şekilde yaşamaktaydılar. Tanah’tan İbranice metinler okuyup, Farsça vaaz veren Yahudiler 1839 yılında “Allahdad” yani Allah’ın hediyesi diye adlandırdıkları bir hadise yaşamışlardır. Allahdad hadisesini ilk kaleme alan kişi ise Yahudilere yönelik misyonerlik yapan Joseph Wollf ‘tur. Hasta Yahudi bir kadının Müslümanlar için kutsal olan bir günde köpek kesip sokağa atması üzerine Şii Müslüman halk otuz altı Yahudi öldürmüş, mahallerini yağmalamışlardı. İlginçtir ki, bu hadise yaşanmadan önce 1837 yılında İran hükümdarı Muhammed Şah Herat’a sefer düzenlemiş; bunun üzerine İngilizlerin bunu tehdit olarak algılaması üzerine güney İran’a saldırı düzenleyerek tepki vermiştir. İngilizler, İran’ı kontrol altında tutabilmek için Kirman’da casusları vasıtasıyla ayaklanmalara sebebiyet vermiş, Herat ve Afganistan’da da benzer politikalar gerçekleştirmiştir. Böylece Şah iç meselelerle meşgul olacaktı.

²⁶ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 178.

²⁷ Alessandra Cecolin, “The power of silence: rethinking Iranian Jews’ power relations during the Qajar dynasty”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 51/1 (2024): 33.

²⁸ Bolat, “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907-1909)”, 328.

²⁹ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 176.

³⁰ Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, 255.

1839'da Meşhed'de yaşanan olayda da yine İngilizler vardı. İran Yahudilerinin, İngiliz hükümetiyle yakın ilişki içinde olması ve İngilizler lehine hareket etmeleri İranlıları rahatsız etmekteydi. Akabinde de Allahdad hadisesi gerçekleşmiştir. Nitekim söz konusu olayın ardından Yahudilerin zorla din değiştirmelerindeki uygulamalar, İngilizlerin Şah nezdindeki girişimleri ve diplomatik baskıları sonucunda kaldırılmıştır.³¹ Ayrıca kendini güvende hissetmeyen birçok Yahudi ise Buhara ve Semerkant gibi şehirlere göç etmişlerdir. Bu bağlamda Buhara Yahudileri, İran Yahudilerinin bir kolu olarak değerlendirilmiştir.³²

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İran'ın toplum yapısını değiştiren, Mirza Ali Muhammed tarafından Bahailik-Babilik hareketi kurulmuştur. Kendisini Mehdi'ye açılan bir kapı olarak ilan etmiş ve birçok kişiyi arkasına almayı başarmıştı. 1870'li yıllardan sonra çok sayıda İran Yahudi'si de din değiştirerek Bahailerden olmuştu. İran'ın çeşitli şehirlerinde yaşayan Yahudilerin Bahailiğe geçtiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Tahran'da yaklaşık 150 Yahudi ailenin din değiştirerek Bahâî inancını benimsediği kaynaklarda ifade edilmektedir. Özellikle Bahailerin Yahudilere karşı hoşgörülü davranmaları Yahudileri kendi inançlarına yönlendirme konusunda etkili olmuştur.³³

İran'da tüm bu gelişmeler yaşanırken Avrupa'da gün geçtikçe yaygınlaşan antisemitik olaylarda Yahudiler hor görülüp aşağılanıyor, hatta öldürülüyordu. Bu gelişmelerin neticesinde Theodor Herzl'in liderliğinde Basel'de Dünya Siyonist Örgütü'nün kurulduğu ilan edilmişti. Siyonist örgüt kurulmadan önce temelleri çok daha eskiye dayanmaktaydı. Alliance Israelite Universelle (Evrensel Yahudi Birliği) gibi İngiliz-Fransız kuruluşlar dünyanın birçok ülkesinde Yahudiler için okullar açmaktaydı. Batı ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Nasırüddin Şah ise Avrupa gezisinde nüfuzlu Yahudilerle görüşerek İran'daki Yahudi tebaanın güvenliğinin sağlanacağını, Yahudilere mahsus bir yargı merciinin oluşturulacağını ve ayrıca İran genelinde Yahudi okullarının açılmasına destek verileceğini taahhüt etmiştir. Ayrıca yine Nasırüddin Şah döneminde Moses Montefiore veya Lord Rothschild gibi nüfuzlu Yahudilerle, İran'daki Yahudi cemaati adına görüşmeler yapılmıştır.³⁴ Muzafferüddin Şah döneminde ise 1898'de ilk Alliance okulu Tahran'da açılmıştır.

³¹ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 181-185.

³² Durmuş Arık, Buhara Yahudileri Asya Araştırmaları Dergisi 1/2, s.3.

³³ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 191.

³⁴ Soli Shahvar, "Oppression of Religious Minority Groups in Times of Great Upheaval in Late Qajar Iran: The 1892 Persecution of Jews and Baha'is of Jewish Origin in Hamadan Based on Two Newly Discovered Letters", *The Jewish Quarterly Review*, 108/2 (2018): 228.

Görsel 1: Hemedan’da ilk Alliance okulunu inşa etmek için izin alan Yahudiler.³⁵

Eğitim dili Fransızca olan bu okullarda Yahudilerin dışında Müslümanlar da eğitim almıştır. İlerleyen dönemlerde Fransız Yahudi derneği olan Alliance; Hemedan, İsfahan, Şiraz ve Kirmanşah’ta da Alliance okulları faaliyete açıldı.³⁶ Bu okullar esasında eğitim alan kişilerde, Siyonist ideolojinin oluşmasına ve yayılmasına zemin hazırlayan siyasi bir kurum olmuştur. Nitekim İran’daki Siyonist faaliyetlerin ilk örnekleri 1910 yılında Hemedan’da, çoğunluğu genç Yahudilerden oluşan bir grubun bir dernek kurmasıyla ortaya çıkmıştır. 1915 yılında çıkardıkları Şalom gazetesiyle İran’da Siyonist düşünceleri ilk defa anlatmışlardır. Bu gençlerin çoğu ise Alliance okullarından yetişenlerdir. Tahran Genç Yahudiler Kültür Derneği ile onun bir uzantısı olarak kurulan İbraniceyi Güçlendirme Derneği, 1918 yılında Siyonist düşünceye yakın genç İran Yahudileri tarafından oluşturulan ilk örgütlü yapılar arasında yer almıştır. Bu kuruluşların daha sonra “İran Siyonistleri Birliği” adı altında yeniden örgütlenmesiyle Dünya Siyonist Teşkilatıyla ilişki kurması sağlanmıştır.³⁷

İran Yahudileri, Kaçar Devleti’nin hem iç hem de dış baskılar karşısında zayıflamasıyla birlikte, Meşrutiyet sürecinin hız kazanmasından doğrudan etkilenmiştir. 17 Eylül 1906’da Muzafferüddin Şah, Kanun-i Esasi’nin hazırlanması ve meclisin toplanması için ferman yayınladı.³⁸ Meclis-i Şûrâ-yı Millî’nin kurulmasıyla Yahudiler, siyasal temsil ve hukuki statü bakımından yeni imkânlarla karşılaşmıştır. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren İran’daki Yahudi toplulukları, ülkenin iç siyasal ve toplumsal dinamiklerinden kaynaklanan baskı ortamı içerisinde faaliyet göstermiştir. Bu süreçte, özellikle Siyonist örgütlenmeler aracılığıyla, İran’ın iç meseleleriyle ilişkilendirilen bazı girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.³⁹ 1909’da Meclisin ikinci kez faaliyete geçmesi ve yeni bir hükümetin kurulmasına rağmen Ahmed Şah ülkedeki sorunları çözmemiştir. 1914’te I. Dünya

³⁵ <https://www.iranicaonline.org/articles/judeo-persian-communities-v-qajar-period/>

³⁶ Abrahamian, Modern İran Tarihi, Çev. Dilek Şendil. 55.

³⁷ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 202.

³⁸ Bolat, “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907-1909)”, 331.

³⁹ Kewaan, İran Yahudileri, Çev. Şahin Bal 35-36.

Savaşı'nın başlamasıyla İran tarafsızlığını ilan etse de 1919 yılında İngiliz nüfuzunun etkisiyle anlaşma imzalamıştır.⁴⁰ Ahmed Şah'ın Avrupa seyahati sırasında Savaş Bakanı Rıza Han Sipih, devlet işlerine müdahale ederek kontrolü eline geçirmiştir. 1921 yılında darbe yaparak, 1923 yılında ise iktidarı ele geçirip 1925'te Kaçar Hanedanlığı'na son vermiş ve Pehleviler dönemi İran'da başlamıştır.⁴¹ Rıza Han'ın arkasında İran Yahudilerinin desteği olduğu da kaynaklarda geçmektedir.

Sonuç

İsrailoğulları günümüze kadar kesintisiz bir şekilde 2700 yıldır İran topraklarında yaşamışlardır. İslamiyet'ten önce de İslamiyet'ten sonra da tarih boyunca farklı yönetimler altında değişen siyasal ve toplumsal koşullara uyum sağlayarak varlıklarını sürdürmüştür. Bölgede güçlü bir yapı oluşturan Yahudiler, sünni yönetim altında daha rahat ve özgürlükçü yaşarken Safevilerin hakimiyeti ile beraber Şiiliğin gelmesi Yahudiler için yeni bir başlangıç olmuştur. Zaman zaman toplumsal dışlanmaya maruz kalan Yahudiler, çeşitli siyasal ve sosyal güçlüklerle karşılaşmıştır. Kaçarlar devleti döneminde ise sosyal hayatlarında oldukça ön planda oldukları tespit edilmiştir. Dernek ve cemaatler aracılığıyla bir bütün halinde hareket etmişlerdir. Ekonomik faaliyetler bakımından İran'daki Müslüman tebaa ile karşılaştırıldığında avantaj elde etmişlerdir. Ayrıca Yahudiler, İran ekonomisinin de önemli bir parçasını teşkil ediyorlardı. Belirli meslekleri yapmalarının yasak olması Yahudileri sarraf ve tüccar yapmaya yönlendirmiş ve bu alanda uzmanlaştırmıştır. İslam'ın zimmilere verdiği avantajları en iyi şekilde kullanan İran Yahudiler ticaretle de oldukça kendilerini geliştirmişlerdi. Genel değerlendirme yapıldığında Yahudi halkaları, pogromlarda yaşayan ve hukuki yönden neredeyse haklarının olmadığı Avrupa'da, Hristiyanlar tarafından hor görülürken, İslam çatısı altında can ve mal güvencesi altında yaşamışlardır. Her ne kadar İran Yahudileri ile yerel halk arasında toplumsal gerilimler olsa da yöneticiler çoğu zaman ekonomik gerekçelerle İran Yahudilerinin haklarını koruma eğiliminde olduğu görülmüştür. Bu çalışma İran Yahudilerinin tarihsel serüvenini Ahameniş döneminden Kaçar Hanedanı'nın sona erişine kadar uzanan geniş bir zaman dilimini ele almıştır. Özellikle Yahudilerin, Kaçar Hanedanlığı dönemindeki dönüşümünü ortaya koymaktadır. Ayrıca Kaçarlar Dönemi İran Yahudilerini incelemek yalnızca tarihsel bir azınlık deneyimi değil, aynı zamanda günümüz İran toplumundaki kimlik ve aidiyet tartışmalarının tarihsel arka planını anlamak açısından da önemlidir.

Kaynakça

- Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 5. bs. Bursa: MKM Yayıncılık, 2012.
- Arık, Durmuş. "Buhara Yahudileri". *Asya Araştırmaları Dergisi*. C.2, S. 1, 1-27.
- Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

⁴⁰ Bağır, *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 175.

⁴¹ Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, 521-524.

- Bolat, Gökhan. “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907-1909)”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S.16 (2016): 327-350.
- Bağır, Muhammed Ali. *İran Yahudileri Tarihsel Bir Anlatı*, 1 bs. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2024.
- Cecolin, Alessandra. The power of silence: rethinking Iranian Jews’ power relations during the Qajar dynasty, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 51, No. 1 (2024): 22-39.
- Çelen, Abdülbaki. “Osmanlı ve Kaçarlarda Meşrutiyet meclis-i Mebusan ve Meclis-i Şura-yı Milli Analizi”. Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2025.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. 4. bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*, 1. bs. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Kewaan, Me’mun. *İran Yahudileri*. Çev. Şahin Bal. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- Kızıloğlu, Sedat. “İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm’in Gelişimi”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 2, S. 1 (2012): 39-41.
- Shahvar, Soli. “Oppression of Religious Minority Groups in Times of Great Upheaval in Late Qajar Iran: The 1892 Persecution of Jews and Baha’is of Jewish Origin in Hamadan Based on Two Newly Discovered Letters”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 108 No. 2 (2018): 225-251.
- Yıldırım, Alper. “Kaçarlar Devrinde İran Petrolleri (1872-1925)” Doktora Tezi. Osmangazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Yücesoy, Hayrettin. “Kadisiye Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 136-137.

MAHMUT YESARİ'NİN *DAĞ RÜZGÂRLARI* ROMANINDA MEKÂNIN PSİKOLOJİK İŞLEVİ

THE PSYCHOLOGICAL FUNCTION OF SPACE IN MAHMUT YESARİ'S NOVEL *DAĞ RÜZGÂRLARI*

Melike ERGÜN*

Özet

Edebi anlatılarda mekân, yalnızca ele alınan olay ve konuların geçtiği bir yer olmaktan çok, çeşitli işlevleri olan bir nitelik taşır. Metinlerde yer alan mekânlar, olay örgüsünü desteklemek, kültürel ve toplumsal temsiller oluşturmak, karakterlerle bağdaşıklık kurmak ve karakterin psikolojik durumunu, içsel çatışmalarını anlamak için önemli bir yapı taşı konumundadır. Bu doğrultuda kullanılan mekânların kurgusal yapı içerisinde bilinçli bir şekilde tercih edildiği görülür. Mekânın nasıl bir boyut taşıdığı, sınırlılıkları ve insan üzerinde uyandırdığı etkiler, edebî metinlerde sıklıkla değinilen bir konudur. Mahmut Yesari'nin 1939'da kendisinin de tedavi görmüş olduğu sanatoryumda kaleme aldığı Dağ Rüzgârları adlı roman, verem hastası olan bir karakterin serüvenini anlatır. Anlatının geçtiği mekân, karakterin ruhsal durumunu, içsel yolculuğunu ve geçirdiği değişim evrelerini etkileyen bir öge olarak sunulur. Bu incelemede ise karakterin değişiminde ve dönüşümünde mekânın psikolojik açıdan nasıl bir işlev üstlendiği irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekân, Mekânın Psikolojik İşlevi, Mahmut Yesari, Dağ Rüzgârları.

Abstract

In literary narratives, space is more than just a setting where the events and themes take place; it serves various functions. The spaces featured in texts serve as a crucial building block for supporting the plot, creating cultural and social representations, establishing a connection with characters, and understanding a character's psychological state and internal conflicts. In this regard, it is evident that the spaces used are deliberately chosen within the fictional structure. The nature of space, its limitations, and the effects it evokes in people are frequently addressed themes in literary texts. Mahmut Yesari's novel "Dağ Rüzgârları" written in 1939 at the sanatorium where he himself had been treated, tells the story of a character suffering from tuberculosis. The setting in which the narrative unfolds is presented as an element that influences the character's mental state, inner journey, and the stages of transformation he undergoes. This study examines the psychological role that the setting plays in the character's change and transformation.

Keywords: Space, The Psychological Function of Space, Mahmut Yesari, Dağ Rüzgârları.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, ergun.melike@std.izu.edu.tr, ORCID: 0009-0000-2811-2926.

1. Giriş

Edebî metinlerde mekân, yalnızca olayların geçtiği bir çevre değildir, aynı zamanda karakterlerin duygu dünyasını, düşünce biçimini ve içsel çatışmalarını etkileyen önemli bir unsurdur. Anlatıda yer alan mekân seçimleri, kişilerin ruh hâliyle ilişki kurar ve onların karakterlerinde dönüştürücü bir hâle gelir. Bu nedenle mekân, edebî eserde fiziksel ve psikolojik derinliği olan bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Modern edebiyat kuramlarıyla ilişkilendirildiğinde mekânın tek veya sınırlı bir işlevi barındırmak yerine çok yönlü bir işlev üstlendiğini söylemek mümkündür. Mekân üzerine yapılan çeşitli çalışmalar, bu işlevleri mekânı farklı yönleriyle ele alarak açıklamaya çalışmaktadır. Örneğin, mekânı daha çok toplumsal yönüyle ele alan Lefebvre, mekânı felsefe, tarih, siyaset ve sosyoloji gibi alanlarla ilişkilendirerek ele alır. Mekânın bir üretim çeşidi olduğundan ve üretime olan etkisinden söz eder: *“Bir ürün olan mekân, etki ya da tepki yoluyla bizzat üretime müdahale eder: Üretken emeğin örgütlenmesi, ulaşım, hammadde ve enerji akışı, ürün paylaşım ağları... Kendince üretken ve üretici olan mekân, üretim ilişkilerine ve (iyi kötü örgütlenmiş) üretici güçlere dâhildir.”* (Lefebvre, 2014:24).

Bachelard ise mekân kavramını ele alırken mekânın bireyin içsel dünyasıyla olan ilişkisi üzerinde durur. Mekânların kişide psikolojik bir deneyim alanı oluşturduğundan söz eder. Bu düşüncelerini açıklarken mahzen, tavan arası, kulübe, ev, köşe, çekmece, dolap ve yuva gibi kavramlarla bu kavramların bilinçaltında ve bilinçdışında ifade ettiği anlamları açıklar. Bu kavramlar arasında evin, insanlar için her zaman hatırlanacak bir yer olduğundan bahseder: *Ev, insan yaşamında, kazanılmış şeylerin korunmasını sağlar, bunları sürekli kılar. Ev olmasaydı, insan dağılıp giderdi.”* (Bachelard, 1996:34-35).

Çevre psikolojisi alanında yapılan çalışmalar da fiziksel çevrenin ve mekânların bireyin duygu durumu ve davranışları üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Mekânın yalnızca fiziksel bir çevre değil, insan davranışlarını şekillendiren bir unsur olduğu açıklanır (Göregenli, 2010).

Doğanın ve doğal çevrelerin fiziksel ve ruhsal sağlığı destekleme konusuna yönelik çalışmalar çevre psikolojisi içerisinde değerlendirilen bir husustur. Doğa ortamlarının, yeşil alanların insan sağlığını olumlu yönde etkilediği yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur (Berg, Joye, Vries, 2015).

Bu çalışma ise Mahmut Yesari'nin *Dağ Rüzgârları* romanında mekânın psikolojik işlevini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, mekânın yalnızca olayların gerçekleştiği bir arka plan olmadığı, karakterin içsel dönüşüm sürecinde ve ruhsal çözümlemesinde belirleyici bir rol üstlendiği varsayımına dayanmaktadır. Özellikle, doğa tasvirlerinin ruhsal değişkenliğe göre algılanma biçimleri, balo, apartman ve hastane mekânının karakter üzerindeki etkileri, mekân değişimlerinin içsel dönüşüm süreciyle bağlantısı analiz edilecektir.

Dağ Rüzgârları Roman Tanıtımı

Mahmut Yesari (1895–1945), roman, hikâye ve tiyatro türlerinde çeşitli eserler kaleme almıştır. İlk romanı 1925'te yayımlanan *Çoban Yıldızı* olmakla birlikte *Çulluk*, *Bağrı Yanık Ömer*, *Kalbimin Suçu*, *Kırlangıçlar* ve *Pervin Abı* gibi çok sayıda romanları bulunmaktadır. *Dağ Rüzgârları* adlı romanı ise 1939 yılında yazılmış, verem hastası olan bir kadın karakterin hastalığı ve eşiyle olan

ilişkisi etrafında gelişen olaylar dizisini anlatmaktadır. Eserini Yakacık'ta tedavi gördüğü sırada kaleme alan Yesari'nin verem konusunu romanlarında sık sık tema hâline getirmesi kendisinin de aynı hastalıkla mücadele etmiş olmasındandır (Temizsu, 2020).

Roman Özeti

Olayların İstanbul'da geçtiği romanın başlangıcında, Melike ve Şekip adlı karakterler bir otomobil yolculuğu yapmaktadırlar. Melike ve Şekip bir dostlarına uğramayı düşünürlerken, arkadaşları olan Ziya'nın bu akşam gerçekleşeceğini haber verdiği baloya gitmeye karar verirler. Romanın bu kısmında Şekip'in Melike'ye karşı gösterdiği hassasiyet dikkat çeker. Otomobilde otururlarken "Uyuyor musun, üşüyor musun?" gibi sorular sorarak Melike'ye karşı hassas bir tutum sergiler. Bunun sebebi Melike için çizilen "hasta" portresidir. Melike'nin verem hastalığına yakalandığını öğrendikten sonra yaşam biçimleri köklü bir biçimde değişen Melike ve Şekip baloya gittikleri gece Melike'nin ağzından kan gelmesiyle birlikte hayatlarının farklı bir evresine geçerler. Melike hastalığı dolayısıyla sanatoryuma yatmak mecburiyetinde olsa da bu fikre alışması zaman alır. Sanatoryuma yatmaya ve tedavi olmaya karar vermesiyle birlikte hem fiziksel hem de ruhsal anlamda birtakım değişimler yaşar. Tedavi gördüğü esnada Şekip ile olan ilişkisi de farklı bir boyut kazanır. Kocasını, aralarındaki ilişkiyi, kayınvalidesini, evini, arkadaşlarını, komşularını ve sanatoryumu hastalığı çerçevesinde düşünerek şüpheyne ve güvensizlik hissine kapılır. Sanatoryumda bulunduğu sırada hastalığının etkileri azalmaya başlayan Melike, içsel olarak da bir iyileşme sürecine girer. Şekip ve kayınvalidesinin yaşadıkları evden taşınmaları sebebiyle Melike yeni taşınan eve ziyarete gider, aklındaki şüphelerin ve korkuların gerçek olmaktan pek de uzak olmadığını görür ve ev ortamıyla yakınlık kuramaz. Tedavisinin sonuna yaklaştığında ise Şekip'e bir oyun oynayarak kocasının onu aldattığını öğrenir ve roman Melike'nin sanatoryumdan iyileşmiş bir şekilde ayrılmasıyla son bulur.

Dağ Rüzgârları Romanı ve Mekânın Psikolojik İşlevi Üzerine Bir İnceleme

Balo Mekânı

Romanda karşılaşılan ilk mekân balodur. Melike ve Şekip sık sık balolara katılan ve bu eğlencelerden geç saatlerde evlerine dönen kişilerdir. Romanın başlangıcında Melike baloya gitmek için ısrar etse de Şekip'in baloya gitmekte pek istekli olmadığı görülür. Bunun nedeni Şekip'in Melike'nin yorulacağını, halsiz düşeceğini düşünmesindendir. Fakat Melike, Şekip'in bu dikkatlerini önemsemek istemez: "*Düşünme artık. Kendimizi tesadüfe bırakalım. Bu gece eğlenmek istiyorum. Çılgınlar gibi eğlenmek istiyorum.*" (Yesari, 2022:13) der ve Şekip'i baloya gitmeye ikna eder.

Baloya gittiklerinde, Melike doyasıya eğlenmek ve dans etmek ister. Şekip ise Melike'yi uzaktan izleyerek endişeli bir tavır sergiler. Bu endişeyi fark eden arkadaşları Ziya, Şekip'e farklı sorular yönelterek endişenin kaynağına ulaşmaya çalışır.

"Anlamıyorum... Kısıkanıyor musun?"

Şekip dişlerini sıkımtı.

Bu bayat söz sinirlerime dokunuyor. Melike'nin dans etmesini istemiyorum.

Peki, kıskanmıyorsun. Öyle ise sebep?

Yoruluyor.

Seninkisi, biraz fazla...

Ne söyleyecekti? Ne söylemek istediğini mi bilmiyordu, yoksa söylemekten mi vazgeçmişti? Onun birdenbire durup susmasına Şekip alınıverdi. Fazla olan ne? Yorulmak Melike için iyi değil. Melike hasta!

Nesi var?

Hasta!" (Yesari, 2022:20-21).

Şekip'in tüm huzursuzluğu ve endişeli tavrı Melike'nin hastalığı yüzündendir. Balo devam ederken Melike'yi bir öksürük tutar ve oradan ayrılmak ister. Hem fiziksel hem de algısal anlamda kapalı olan bu ortam Melike'nin hastalığının etkilerinin belirmesiyle kurtulmak istediği bir yere dönüşür. Kapalı ve dar mekânlar, yalnızca fiziksel görünümü itibarıyla kapalı ve dar alanlar olarak adlandırılmazlar. Kişinin duygu durumunda hissettiği sıkışmışlık ve bunaltı hissi bahsi geçen mekânın kapalı ve dar olarak anılmasına imkân tanır (Korkmaz, Şahin, 2017). Melike'nin gitmek için can attığı balonun kalabalık ve gürültülü ortamı, hastalığını hatırlatan öksürük işaretiyle onu sıkıştıran ve içinde kaçma isteği uyandıran kapalı bir mekâna dönüşür.

Şekip, ters bir durumun olduğunu ve bunun kesinlikle Melike'nin hastalığından dolayı olduğunu sezer. "*Genç kadın kapalı sol elini Şekip'in yüzü hizasına getirerek yavaş yavaş açtı. Bak, dedi, avuçta sıkılmaktan buruşmuş küçük beyaz mendilde daha ıslaklığı kurumamış iri bir kan lekesi vardı. Ağzından kan geldi!*" (Yesari, 2022:26). Melike'nin ağzından gelen kan ikisini de korkutmuştur. Asıl korktukları şey ise bu olaydan sonra ne yapacaklarıdır. Şekip durmadan düşünür, doktorun söylediklerini hatırına getirir: "*Doktor, eğer kan gelecek olursa hiç vakit geçirmeden getiriniz, muhakkak görmeliyim, demişti.*" (Yesari, 2022:43). Şekip Melike'nin çekilmiş olan son film sonuçlarını almak için sanatoryuma gittiğinde ise doktor fikirlerini açıkça söyler:

"Yalnız hastalık ilerlemeden tedavi edilmek lazımdır. İlerledikten sonra, sanatoryum tedavisi de para etmez. Bunu düşündüğü zaman, Şekip doktorun karşısında geçirdiği sarsıntıyı iliklerinde duyuyordu. Kekelemişti. 'Yani... Doktor... Hastayı sanatoryuma mı yatıralım?' Doktor ellerini ovuşturmuştu. Başka çare yoktur azizim." (Yesari, 2022:41-42).

Şekip, sanatoryuma yatma meselesinden Melike'ye bahsetmez. Melike'nin bu fikri kolay bir şekilde kabul etmeyeceğini, hatta reddedeceğini bilir. "*O sanatoryuma yatmayı aklından bile geçirmiyordu. Bu, onun için görme ve düşünme ufuklarında bir an dahi belirmemiş bir ihtimaldi.*" (Yesari, 2022:43).

Melike ve Şekip yaşanan bu hadiseden sonra derhal doktorun yanına gitmenin yollarını ararlar. Ertesi gün doktorun yanına gitmek için Kartal'da trenden inip bir otomobile binerler. Yolculuk esnasında şoförün "*Rüzgâr dokunuyorsa camları kapayalım.*" (Yesari, 2022:46) demesi üzerine Şekip, Melike'nin üşüyüp üşümediğini sorar. Şoför yükseğe çıktıkları için rüzgârın sertleşeceğini söyler. Şekip, şoförden camın kapatılmasını istediği esnada Melike: "*Hayır, hayır... Sıcaktan*

boğuluruz, patlarız.” (Yesari, 2022:47) der. Melike, daha önce baloda olduğu gibi otomobilde de bunalacağını düşünür. Otomobil de Melike için kapalı bir mekân olarak algılanır. Bunun nedeni, açık ve temiz havaya ulaşamadığında hastalığının öksürük veya başka işaretlerle kendini hissettireceğini düşünmesidir. Bu yüzden de otomobilde telaşlanır ve camların kapatılmasını istemez. Kapalı mekânların kişiye belli bir alana sıkışmışlık, hapsolünmüşlük hissi verme gibi özellikleri Melike’nin otomobilde yaşadığı durumu açıklar niteliktedir.

Ev/ Apartman Mekânı

Ev/apartman mekânı, başta Melike ve Şekip’in yaşadıkları apartman dairesi, ilerleyen süreçlerde ise taşınarak yerleştikleri ev üzerinden anlatıya dâhil edilir. Melike’nin hastalığının öğrenilmesinden sonra Şekip ve Melike gündelik yaşantılarına bu hastalık çerçevesinde devam etmeye çalışırlar. Kendilerinin evde uyguladıkları rejimin ve gösterdikleri dikkatin yeterli geleceğini umarlar, fakat gerçek hiç de öyle değildir. Melike’nin hastalığı onun sinirlerinin yıpranmasına, hislerinde hassaslaşmasına, her yapılan ve söylenenden bir mana çıkarmasına neden olur. Yaşadıkları evde bu durum gittikçe artmaya başlar: *“Hastanın bardağı, çatalı, kaşığı, tabakları ve çamaşırları ayrılıp ayrıca yıkanıyor. Hasta, bunları görürse bile, görmemezliğe geliyor; bilmiyor, anlamıyor görünüyor. Evin içini saran lizol kokusunu, herkes kendi aklına, kendi buluşuna göre anlamak isteyerek hastayı incitmemeye çabalıyordu.”* (Yesari, 2022:42). Hastalığının daha ilk başlarında gösterilen bu dikkat Melike’ye gerekli görünmekle beraber bazen abartı bazen acı verici gelir. Gösterilen bu dikkatin kendisinin iyiliği için değil, diğerlerinin “hasta olma” korkusundan kaynaklandığını bilir. Bu durum karşısında Melike, kendi yaşadığı eve karşı dışlanmışlık hissine kapılsa da evinden ayrılmayı hiç düşünmez. Melike’nin yaşadığı içsel çatışma, Gaston Bachelard’ın şu sözleriyle ilişkilendirilebilir: *“Sevdiğimiz mekânların kapalılığını her zaman sürdürmeye yanaşmaması gariptir. Açılırlar.”* (1996:78). Melike de evini ve ev yaşamını sevmesine rağmen, psikolojik durumuna bağlı olarak bu mekânı bazen kopmak istemediği açık bir alan, bazen ise sıkışmışlık hissi yaratan kapalı bir mekân olarak algılar.

Melike’nin sanatoryumda tedavi görmeyi istememesi sebebiyle Şekip, Yakacık’a giderek kiralık ev aramaya başlar, fakat aradıkları konumda ve Melike’nin tedavisine uygun bir ev bulamaz. Günler böyle geçerken Melike düşünmeye, sorgulamaya, kendiyle konuşmaya ve içsel buhranlar yaşamaya başlar. Hastalığını kabul etse de Şekip’ten ayrı kalmak, ondan uzakta yaşamak Melike’yi en çok düşündüren meseledir. Diğer yandan evde kaldığı müddetçe hastalığının ilerleyebileceğini, gittikçe ağırlaşmaya başlayacağını bilir. Bir gün eline küçük bir ayna alarak kendisini incelemeye başlar, yanaklarının renginin solduğunu, gözlerinin etrafında halkalar oluştuğunu görür. Kendini ilk defa güzel bulmaz. La Belle’e göre bir kadın aynada yansıyan görüntüsüne baktığında kaçınılması zor olan iki durum vardır: *“Aynada daha önce gördüğü şey ve gelecekte göreceği umutları ya da korkuları.”* (akt. Eroğlu Koşan, 2021:128). Bu kendiyle baş başa kalma anı gerçekten de Melike’nin geçmişteki hâliyle gelecekte nasıl bir kadına dönüşeceğini sorgulamasıdır. Bu sorgulama anı Melike’nin bir karar vermesine yol açar. Melike artık sanatoryuma gitmeyi kabul eder.

Melike, Şekip’e bu kararını söyledikten sonra ev içerisinde bir telaş başlar. Komşuları, akrabaları ve arkadaşlarının Melike’nin hastalığına dair ilgi ve merakları artmaya başlar. Hastalığının verdiği alınganlık, duygularındaki hassaslık ve dikkat bu süreçte daha da artar. Ziyarete gelen komşuları,

akrabaları ve arkadaşları farklı niyet ve amaçlarla Melike'nin yanında bulunmakta, Melike'nin onlara karşı olan düşüncelerini sorgulamasına neden olmaktadır: *“Melike eve gelenlerin birçoklarına dikkat ediyordu, özürler diliyor, kahve, şerbet, su içmiyorlardı. Hatta lakırdı arasında susadıklarını söyleyenler, su istemiyorlardı.”* (Yesari, 2022:85). Çevresinde bulunan insanların bu ve benzeri tutumları Melike'yi bulunduğu yerden soyutlamaya başlar. Yaşadıkları apartman mekânı da bu ziyaretler dolayısıyla Melike'ye huzur vermemeye, evine karşı bıkkınlık duymaya başlamasına neden olur. Apartman, başta Melike'nin ayrılmak istemediği, mutlu ve huzurlu olduğu açık bir mekânken, hastalığının baş göstermesi ve kendisine karşı değişen tutumlarla birlikte Melike için kapalı bir mekân olarak algılanır. Bu doğrultuda, mekânların açık veya kapalı olarak algılanmasının bireyin psikolojik durumuna bağlı olarak değişkenlik gösterdiği görülür.

Sanatoryumda boş yer olmaması Melike'nin bekleyişini sürdürür. Nihayet bekledikleri gün geldiğinde Şekip'le beraber eşyalarını hazırlamaya başlarlar. Melike yeni terliklerini çantasına alacakken vazgeçer, bunun yerine eski terliklerini alır: *“Eski terliklerimde yuvamın ılıkliğini duyacağım.”* (Yesari, 2022:99) der. Melike her ne kadar evin ortamından sıkılmış olsa da evine olan bağlılığını sürdürür. Ancak, evden ayrılacağı sabah evi ve kendi arasında bir mesafe hisseder:

“Sabah, tatlı bir yorgunlukla uyanan Melike etrafına yabancı yabancı baktı. ‘Haydi, sevgilim, davran... Vaktimiz dar!’ diyen kocasının sesini hemen tanıyamadı. Kendini, artık bu odadan uzak sanıyordu. Sanki kaç yıldır bu odada yatmamış, oturmamıştı. İnsanlar, hakikatin içindeyken bile hayalleri yaşıyorlardı ve hayaller birçok hakikatleri besliyordu. Gidip yatacağı yeri bilmiyordu, fakat bu bilmediği yere daha yakın olduğunu hissediyordu. Genç kadın bir sis içinde kalmıştı ve bu sisten kurtulmak istemedi, yataktan fırladı.” (Yesari, 2022:109).

Melike'nin evine ve odasına yabancılaşmaya başlaması sadece ev mekânından uzaklaşmasından dolayı değildir. Melike kendisini eski hayatına döndürecek, iyileştirecek olan sanatoryuma karşı daha olumlu hisler besler, yakınlık duyar. Sadece fiziksel olarak değil içsel olarak da evden uzaklaşmasının sebebi budur.

Melike sanatoryumda tedavisine devam ederken Şekip Melike'ye yaşadıkları apartmandan taşınmaları gerektiğini söyler. Taşınma meselesi Melike'nin pek hoşuna gitmez. Kayınvalidesinin apartman yerine kendilerine ait, daha rahat olacakları bir ev istediğini, apartmanları sevmediğini bilen Melike'nin hem evden uzakta olması hem de kocası Şekip'in kayınvalidesinin ellerinde olduğunu düşünmesi, bu kararın alınmasına tepki vermesini gereksiz kılar.

Melike'nin yeni taşınılan eve birkaç günlüğüne gelebilmesi için Şekip'in doktordan izin alması Melike'de farklı bir heyecan uyandırır. Bu yeni yere karşı Melike'de hem bir merak hem de tereddüt hissi oluşur. Evi, Şekip'in de daha önceden söylemiş olduğu gibi “gösterişsiz ama şirin” bulur. Değişen sadece ev değildir. Evin eski hizmetçisi de değişmiş, yerine Huriye adında deli bir kız gelmiştir. Kayınvalidesi ise eski huylarından vazgeçmemekle birlikte Melike'ye sevecen davranmaya, sahici olmayan bir önem göstermeye çalışır. Melike'nin evde yaşadığı ilk şaşkınlıklardan biri, kıyafetlerini değiştirmek istediğinde onları bulamamasıdır. Şekip'e sorduğunda belli bir cevap alamaz, kayınvalidesine sorduğunda ise *“A, kızım, onların hepsi eski püskü şeylerdi. İlaçla yıkana yıkana birinin iler tutar hali kalmamıştı. Hastaneye götürdüklerin için de böyle olacağını söylemiyor muydun? İşine yarayanları alıp götürmüştün. Bu eskilerin artık lüzumu yok,*

dedik, fukaraya verdik kızım.” (Yesari, 2022:253) cevabını alır. Aldığı bu cevap Melike’nin zihninde şimşekler çakmasına neden olur. Melike’ye göre evde “cenaze temizliği” yapılmıştır. Elbiseleri neden atıldı, Şekip’in haberi yok muydu, varsa da göz mü yummuştı? Tüm bu sorular zihnini ele geçirirken Şekip’le arasında dağ gibi büyüyen uçurumu bu sefer daha net görür. Oysa ondan saklanan tek şey bu değildir: *“Şekip, Deli Huriye kızın eve hizmetçi olarak alındığını da söylememiştir. Bunu saklamış mıydı, yoksa söylemeye lüzum görmemiş miydi? Melike bunu da evdeki cenaze temizliği kadar ayıp ve çirkin buluyordu.”* (Yesari, 2022:254).

Melike başta doktordan aldığı birkaç günlük iznin yeterli gelmeyeceğini düşünmüş, bir hafta on günlük bir ziyaret yapmayı planlamıştır. Fakat dört günün ardından Melike’nin eski sakinliği kalmaz, sınırları bozulmaya başlar. Melike’nin sınırlarını en çok yıpratın kişi ise Deli Huriye olmuştur:

“Huriye, her yaptığı işi acele ile yarım, eksik yapmakta idi. Mutfakta, hemen her gün gibi bir vaka çıkıyordu. Tencereleri ateşte bırakıp unutuyor, yemekler yanıyor, kapların dibi tutuyor, kömür, havagazı, şaşılacak bir israfla harcanıyordu. Huriye’nin eli tez değildi, canı tezdi. İşini hemen bitirip komşu hizmetçi karırlarla konuşmak, kapının önüne çıkıp geçen erkeklere sarkıntılık etmek, sokağa çıkarak kim bilir nerelerde sürtmek için daima telaş içindeydi. Onun bu telaşı her gün bir iki tabağın, bardağın başını yiyordu.” (Yesari, 2022:266-267).

Tüm bunların yanında gizlice kapı dinlemesi, alışveriş için verilen parayı ve Melike’nin eşyalarını çalması Melike için tahammül edilemez şeylerdir. Tüm bunlara karşılık kayııvalidesi ve Şekip’in Huriye’ye olan övgü dolu sözlerini anlamlandıramaz, asılsız bulur.

Evde yaşadığı bu olumsuzluklar Melike’nin umutla ve heyecanla beklediği eve kavuşma anını hiç beklemediği bir evreye ulaştırmıştır. Artık bu evde kalmak onun için zorlaşır, bir an önce sanatoryuma dönmek ister:

“İçi bulanık Melike sanatoryumun sakin hayatına kavuşmaya can atıyordu. Oranın dertleri, ıstırapları, kirlilik ve iğrenç değildi. Ve Aydos Dağının üzerinden esen rüzgârlar, bir deniz gibi hışırdayan çamlar, kafaların içindeki fırtınaları yatıştırıyor, en acı ıstıraplardan sebepsiz üzüntülere kadar bütün sıkıntıları teselli ediyordu.” (Yesari, 2022:271).

Melike’nin sanatoryumla olan bağı sadece fizikî bir iyileşme süreciyle ilgili değildir. Sanatoryumda esen rüzgârlar, duyduğu çam sesleri Melike’ye dinginlik vermekle kalmaz, ruhunu da iyileştirir. On günlük bir sürenin ardından sanatoryuma dönme vakti gelen Melike, önceleri gitmek istemediği sanatoryuma şimdi gidebilmek için can atar. Şekip’in sanatoryuma gezerek gitme fikrini dahi umursamamış, kocasını isteğindeki bu ısrarla şaşırtmıştı. *“Melike hiçbir yerde durmadan, eğlenmeden, doğruca sanatoryuma gitmelerini istemiştir. Kocasını, onun bu isteği karşısında biraz şaşırmaktan kendini alamamıştır.”* (Yesari, 2022:276).

Melike, doktorla görüşmesi sırasında bu kışı sanatoryumda geçirmesi gerektiğini duyunca hiçbir tepki vermez, aksine sanatoryumda kalmaya daha öncesinden kendisi karar verir. Sanatoryumda kalmak Melike için bir sorun değildir, onun düşündüğü Şekip, kaynanası ve evin durumudur.

“Kışı sanatoryumda geçirecekti. Fakat acaba zaman geçmiş olmayacak mıydı? Evin vaziyeti, korkunçtu. Kaynanasıyla Huriye kız ve onlarla birlikte kaynananın yeni ahbabları, yeni dostları;

Huriye kızın sıkı fıkı konuştuğu orta yaşlı, genç kadınlar, kızlar da boş durmayacaklardı. Bu geçecek zaman içinde, Şekip hazırlanan ağlara takılmayacak, kurulan pusuya düşmeyecek, ayakta durabilecek miydi?” (Yesari, 2022:278) diye düşünür. Melike’nin düşünceleri ve şüpheleri sanatoryumda bulunduğu sıralarda artarak devam eder.

Sanatoryum Mekânı

Romanda en belirgin mekân, sanatoryumdur. Sanatoryum mekânı hem Melike’nin fiziksel olarak iyileşmesini hem de ruhsal dönüşümünü desteklemesi açısından önemli bir etkiye sahiptir. Baloda yaşanan hadiseden sonra Melike ve Şekip doktoru ziyaret etmek için sanatoryuma giderler. Sanatoryuma vardıklarında karşılaştıkları manzara düşündüklerinin aksine iç açıcıcıdır.

“Çamların inanılmaz bol yeşilliği arasından kırmızı damı, üst katın beyaz, kırmızı çubuklu perdeleri çekilmiş kür balkonları görünen sanatoryum, güneşin çiğ, keskin ışıklarından yorulan gözü ve içi dinleniyordu. Sanatoryumu kuşatan sık çam ormanı, seyrek ağaçlıklı çıplak tarlaların ortasında, soluna düşen köyün kara damlı kara tahta evlerine ve karanlık eskiliğine meydan okuyor gibiydi.” (Yesari, 2022:48).

Sanatoryum Melike’de olumlu bir intiba uyandırır. Onun sanatoryuma gitmeye karar vermesindeki etkenlerden biri, sanatoryumun tabiatla iç içe oluşudur. Sanatoryumun sahip olduğu çamlık, koru, bahçe gibi fiziksel ve algısal anlamda açık mekânlar Melike’nin ruh hâlini olumlu yönde etkiler. Hatta Melike buraya daha önce gelmiş gibi hisseder. *“Sakin, sevimli, hatta aşına bir hava var. Bilmem, bana pek yabancı bir yer gibi gelmedi. Eskiden buraya gelmişim sanki.” (Yesari, 2022:52).*

Doktorun odasında bekledikleri sırada Melike etrafını inceler: *“Genç kadın bu küçük, fakat bol ışıklı, temiz, ferah odayı da yadırgamamıştı, burun deliklerini açarak havayı kokluyordu.” (Yesari, 2022:53).* İnsanlar arasında hastane ortamı anıldığında akla gelen birtakım olumsuz kalıplar vardır. Melike de bu ön düşüncelere sahip olduğundan hastanenin vaziyeti onu şaşırtır: *“Hastane deyince, asit fenik, lizol kokusu hatıra gelir de. Burada, hiç öyle bir koku yok.” (Yesari, 2022:53).* Odada kaldığı süre boyunca Melike etrafını incelemeyi sürdürür: *“Genç kadın, açık pencerenin önünde durdu, sanatoryumla köşk arasındaki gül fidanlarıyla dolu çiçek bahçesine bakıyor; çamların ve çiçeklerin kokularını bir yelpaze gibi savurarak tatlı serin rüzgârı kokluyordu.” (Yesari, 2022:54).* Melike sanatoryumla olan bu karşılaşmada havanın hafifliğinden, rüzgârın serinliğinden söz eder, her ne kadar olumlu hisler beslese de burada bir hasta olarak yatmayı düşünmez, fırsat buldukça evlerinden bahseder:

“İçimin daralması geçti.

Hava sıcak değil.

Serin de değil. Bu rüzgâr insana dokunmaz.

Sağlam hava sevgilim. Dağ rüzgârı...

Dağ rüzgârlarının bir de kışın estiklerini düşün.

Korkmuş, üşümüş gibi kocasını kolundan çekerek sokuldu.

Bizim evimiz daha iyidir, değil mi?” (Yesari, 2022:56).

Romana adını veren dağ rüzgârları burada ilk olarak Şekip'in ağzından duyulur. Sanatoryumun mevki olarak yüksek bir konumda bulunması, çevrelerinin çamlıklarla örülü olması orada dağ rüzgârlarının esmesine imkân sağlar.

Doktor konuşma esnasında Şekip ile önceden konuştukları sanatoryuma yatma meselesini ağzından geçirir. *“Hem sanatoryuma girmeye karar vermiş bir hastanın artık balolarda dolaşması hiç doğru değil.”* (Yesari, 2022:59). Melike, duydukları karşısında şaşkına döner: *“Sanatoryuma girmeye karar veren kim?”* (Yesari, 2022:59). Şekip, Melike'nin gözlerine bakamaz, lafı değiştirmeye çalışır. Bu sırada doktor, Melike'nin hastalığı hakkında bilgi vererek nasıl bir tedavi yolu izlemeleri gerektiğini anlatır. Hastalığının ağır olmadığını fakat tedaviye ve iyi bir bakıma muhtaç olduğunu söyleyen doktor, Melike'ye sanatoryuma yatmasını tavsiye eder. Doktorun önerdiği yaşam tarzı da yine doğayla iç içe bir yerin tarifidir.

“Melike'ye ‘Şimdi uzun sözün kısası... Siz şehirden, şehrin tozundan, gürültüsünden uzak bir yerde oturmalısınız,’ dedi.

‘Zaten sayfiyeye çıkacağız.’

Sayfiyeler istirahat yerleri değil, eğlence, zevk ve hatta sefahat yerleridir. Siz eğlenceden ziyade istihate muhtaçsınız. Memleketimizdeki sayfiye yerleri yavaş yavaş sayfiyelikten çıkmaya başladılar. Sayfiye yerleri de şehir oldu. Tozu, gürültüsü, pisliği ve hele kalabalığıyla sayfiyelerin şehirden hiçbir farkları kalmadı. Birbirlerinden uzak, bağ, bahçe içindeki köşklere, evlerde oturmanın bir manası, bir hikmeti vardı. Ara bağlar, ara bahçeler, köşkler, evlerle doldu. Bağların, bahçelerin, koruların birçokları budandı. Birbirinin havasını bozan, rüzgârını kesen, birbirinin burnuna girmiş köşklere sayfiye hayatı yaşanılmaz.” (Yesari, 2022:63-64).

Sayfiye, yazlık ev anlamına gelmektedir. Melike, sanatoryumda tedavi olmamak için sayfiyeye çıkacaklarını söyler. Sayfiye mekânları da şehirden farksız hâle gelmiştir. Sayfiyelerin durumuna açık bir eleştiri olan bu kısımda şehirleşmenin doğal ortamları kısıtladığı vurgulanmıştır. Bir dinlenme, soluklanma ve tatil yeri olan sayfiyelerin kişiye konfor ve huzur getirmesi beklenirken doktorun söyledikleriyle tam tersi bir durum işaret edilmiştir. Hastalık ve iyileşme kavramları anıldığında, iyileşmenin tabiata yaklaşmakla, sakin ve huzurlu bir ortamın/mekânın sağlanmasıyla olacağı vurgulanır. Bu yüzden yaşamayı sürdürdükleri veya tedavi görecekları yerler için de benzer özellikleri göz önünde bulundurlar.

Melike'nin sanatoryuma yatacağı kesinleştikten sonra Melike ve Şekip sanatoryuma gitmek üzere yola çıkarlar. Sanatoryuma gittiklerinde Melike'nin kalacağı odaya girerler. *“Melike, odaya girer girmez şaşalayiverdi. Camlı kapıların kanatları açılmış, bol bir ışıqla yıkanan oda göz kamaştırıyordu.”* (Yesari, 2022:119). Hastane ortamları düşünüldüğünde, insanların aklında pek iç açıcı tablolar belirmez. Melike de benzer bir ön düşünceyle kalacağı odaya girmiştir. Fakat karşılaştığı manzara tam tersidir. Odasını, yatağını, kür şezlongunu inceledikten sonra adeta büyülenir: *“Odanın aydınlığı Melike'yi büyülemiş gibiydi.”* (Yesari, 2022:121). Sanatoryumun bulunduğu doğal ortam ve kalacağı oda Melike'ye kendini iyi hissettirecek bir mekân izlenimi verir.

Şekip'in hastaneden ayrılmasıyla birlikte Melike derin bir üzüntü ve yalnızlık duyar. Şekip olmadan orada kalamayacağını, buna tahammül edemeyeceğini düşünmesine rağmen havanın etkisiyle uyuya

kalır: “Hava o kadar tatlı, uyuşturucuydu ve sinirleri o kadar yorgundu ki, sessizliğin gizli musikisi içinde vücudu gevşedi, uyudu, ağlayamamaktan yanan gözleri kapandı, çırpınmaktan yorulan göğsü rahatlaştı, uyudu.” (Yesari, 2022:131). Sanatoryumun yumuşak havası, Melike’nin de daha önce tecrübe ettiği ve söylediği gibi insana hafiflik ve rahatlık verir. Tüm bu iyi özelliklerine rağmen Melike’nin yalnız kalmış olması onun sanatoryumu “bir yangın kızılığı” içinde görmesine sebep olmuştur: “Melike günün en korkunç saatinin acılığını kendi kalbinde, sinirlerinde duyuyordu. Batan güneş sanatoryumu, bahçeyi, çaroları bir yangın kızılığı ile sarmıştı.” (Yesari, 2022:135).

İlerleyen günlerde Melike’nin hem fikri hem de hisleri tekrar değişir: “Orası ümit, istikbal düşündürüyordu; bir hastaneyi, bir sanatoryumu, hastalığı hatırlatmaktan bile öyle uzaktı ki...” (Yesari, 2022:179). Melike’nin sanatoryuma bu denli iyi ve olumlu hisler beslemesinde şüphesiz doğanın, sanatoryumun huzur verici intizamı, doktorun, hemşirelerin samimi ve içten davranışlarıdır. Evinde bulunduğu vakitlerde kayınvalidesi, hizmetçileri ve komşuları sebebiyle arkadan konuşmalara, dedikodulara, ikiyüzlü tavırlara karşı sürekli kendisini korumak ve savunmak mecburiyetinde oluşu sanatoryumda tamamıyla kaybolmuş, yerini sıcak hislere bırakmıştır. Dolayısıyla içinde bulunduğu mekân ve çevresi Melike’nin sadece hastalığını tedavi etmez, sinirlerini, ruhunu ve zihnini de dinlendirir.

Tedavisi süren Melike’nin kan ve röntgen sonuçlarının temiz çıkması, Melike’de bir heyecan uyandırır. Kısa süre içinde evine gidebileceğini düşünüp heyecanlanır, sanatoryuma daha sevecen bir gözle bakar. Fakat Şekip ile görüşen doktor, Melike’nin bu kışı da sanatoryumda geçirmesi gerektiğini söyler: “Hastamız, kışı burada geçirmekle çok iyi edecektir. Yani hastalığı kökünden kesip atmış olacağız. Buradan, sizin ve benim gibi normal bir insan olarak çıkacaktır.” (Yesari, 2022:203). Şekip, Melike’nin sanatoryumdan yakında çıkacağını düşündüğünü ve bu fikri duyunca üzüleceğini bilir. Fakat doktorun ihtiyatlı tutumunun boş yere olmadığını mantık çerçevesine oturtturarak aksi bir şey söylemez. Doktor, Şekip’e Melike’nin ne kadar yol kat etmiş olduğundan, sanatoryuma alışmış olmasından bahseder: “Doktor, açık pencereden dağ tarafına bakıyordu. Hava sinirleri yendi... Size, zaman geçince göreceksiniz dememiş miydim? Hava bünyeyi ayar ediyor ve nihayet dimağa, asaba hâkim oluyor.” (Yesari, 2022:203). Şekip doktorun söylediklerine hak verir. Şekip’in ziyaretleri sırasında önceleri büyük bir heyecan yaşayan ve uyumayı, dinlenmeyi dahi düşünmeyen Melike, artık onun yanında uykuya dalacak kadar sanatoryuma kendini teslim etmiştir.

Melike’nin sanatoryuma alışmış olması sadece çevresinin ve doktorun gözlemlediği bir durum değil, Melike’nin de kabul ettiği bir gerçektir: “Buraya alıştım. Alışmak öyle bir şey ki, insan nasıl alıştığının, alışabildiğinin farkında olmuyor.” (Yesari, 2022:208).

Melike sanatoryuma alışırken arkadaşlar da edinir. Başta Kimyager Hanım olmak üzere, eskiden tanıdığı ve arkadaşı olan Samiye de sanatoryumda yatmaktadır. Onlarla konuşmayı, sohbet etmeyi ne kadar istese de hastalıklarının seyrinin ağır olması Melike’yi kötü hissettirir, onların yanından kaçma isteği uyandırır: “Melike, odadan çıktığı zaman loş koridoru, binlerce ampul yanan ışıklı bir geçit sandı. Merdiven başına gelince durdu; merdiven, ona bir uçurum kadar derin göründü.” (Yesari, 2022:218). Onların yanında kendi hastalığının pek de ağır olmadığını, onlara göre çok daha iyi bir konumda olduğunu daha iyi kavrar: “Melike’yi sevindiren az hasta olduğunu anlamasıydı.

Yalnız bu sevinci hasta olmayanlara anlatmak çok güçtü.” (Yesari, 2022: 220). Bu sevinç Melike’ye kimi zaman hodbinlik olarak gelirken kimi zaman da üzüntü duymasına neden olur.

Sanatoryumda günler akıp giderkensürekli olarak kendini hissettiren, hiç umulmadık anlarda uyanan şüpheler Melike’yi huzursuz eder:

“Burada şüphe en korkunç bir yılandır. Buradan bir yere gidemiyorsun. Evinde de oturursun ama içinde, istediğin zaman, istediğin yere gidebilmek hürriyetinin emniyeti vardır. Burada o yok. Bir yere gidemezsin, kimseyi göremezsin, kimseyle konuşamazsın. Elin kolun bağlıdır. Elin kolun bağlıdır ama hayalin bir yarış atı gibi koşmaktadır. Onu, durduramazsın. Hayaller, vehimlerle de karışınca cehennemî bir yarış başlıyor. Dizginler ellerinden kaçıyor, gem vuramıyorsun...” (Yesari, 2022:192).

Melike’nin bu şüpheleri yersiz de sayılmazdı. Şekip’in davranışları Melike’nin hastalığının baş göstermesinden ve özellikle de sanatoryuma yatmasından sonra oldukça değişmiştir. Sanatoryumda geçirdiği süreç Melike’nin kendi içine dönerek düşünmesine olanak tanır. Ancak bu düşüncelerini Şekip’e açıklama konusunda çekingen davranır. Çünkü Melike’ye göre bu problemi dile getirmek o şeyi gerçek kabul etmektir. *“O kadar dalgınsın ki, kendini sana anlatmak lazım. Anlatayım kocacığım. Son günlerde bir tuhaflaştın. Anlaşılmaz bir kararsızlık içindesin.”* (Yesari, 2022:221). Şekip bu söz ve ithamları kabul etmeyerek dalgınlığını başka nedenlerin üzerine yönlendirir.

Şekip’in Melike’yi ziyaret etme günü geldiğinde, Melike erkenden uyanıp hazırlanarak heyecanla Şekip’in gelmesini bekler. Melike uyandığında her tarafın karlar içinde olduğunu görür. Yazıhaneye telefon edip Şekip’i sorduğunda, Şekip’in bugün yazıhaneye gelmediğini ve oraya kar yağmadığı cevabını alır. Şekip’i saatlerce beklemesine rağmen Şekip o gün sanatoryuma gelmez. Melike bunun nedenini anlayamaz ve sinir buhranları içinde uykuya dalar. Daha sonra Şekip’ten bir mektup gelir. Şekip mektubunda ağır bir şekilde hasta olduğundan, ateşler içinde kıvrandığından bahseder. Melike her ne kadar üzülse de içindeki şüpheler susmak bilmez. Şekip’in beklenmeyen bu hastalığı Melike ile aralarındaki iletişimi sadece mektupla sınırlı kılar. Şekip günlerce, haftalarca sanatoryuma gelmez. Melike, Şekip’in mektuplarına da devamlı olarak cevap yazamaz. Duygularını ve düşünceleri olduğu gibi ifade edememe kaygısı onu mektup yazmaktan alıkoyar. Şekip bir diğer ziyaret gününe de gelmez. Melike bu sefer yine yazıhaneyi arar ve Şekip’in işe uğramadığı bilgisini alır. Melike’nin hem aklı hem de hisleri karışmaya başlar. Şekip onu ziyarete geldiğinde yüzüne karşı her şeyi söylemek ister. Ancak Şekip geldiğinde hiçbir şey söylemez. Şekip bu sefer sanatoryuma gelememe nedeni olarak işini öne sürer. Şekip’in yalanını fark eden Melike *“Yalan söylediğini bildiği ve bunu yüzüne söylediği bir adamla nasıl beraber yaşardı? Onun sefilliğini, bayağılığını, bir hareket, bir fiil halinde kabul ettikten sonra hangi hayalin yardımıyla onu kendine hayat eşi yapacaktı.”* (Yesari, 2022:334) diye düşünür. Melike’nin bu ve benzeri durumlarda sessizliğini koruması, düşünerek ve cesaretle hareket etmek istemesi, geçirdiği tüm yalnızlık günleri onu hem daha güçlü kılmış hem de tek başına neleri başarabileceğini göstermiştir. *“Çünkü onun başında dağ rüzgârları esiyordu.”* (Yesari, 2022:265).

Melike’nin sanatoryumdan ayrılma vakti yaklaşır. Mayıs ayında sanatoryumdan çıkması planlandığı için bu konuyu Şekip’le konuşmak ister. Şekip ise sürekli olarak doktoru öne sürerek bu kararı kimin verdiğini anlamaya çalışır. Soğukkanlılığını koruyamayan Melike, *“Sen bu havanın*

dışarısındasın; fakat bana sor. Doktor benim ciğerlerimi değil, ruhumu, benliğimi, şahsiyetimi kurtardı.” (Yesari, 2022:335-336) diyerek doktorun ona olan desteğini Şekip’e bildirmek ister.

Melike’nin sanatoryumdan ayrılma vakti yaklaştığından derin bir hüznü duyar. Hemşire Sabahat Hanım’la konuşurken *“Yakında buradan çıkacağımı düşünüyorum. Buraya öyle alıştım ki. Evime gelince inanır mısınız, artık ben oraya yabancı gibiyim. Neden böyle?”* (Yesari, 2022:341) diye sorar. Melike artık, sanatoryuma geldiğinde oradan kaçma isteğiyle dolu olan ve çevresini korkunç bulan kişi değildir. Sanatoryumun odaları, bahçesi, hemşireleri, muhasebe görevlisi ve hatta kapıcısı bile Melike’nin iyileşme sürecine katkı sağlayan unsurlar arasında yer alır. Şekip, Melike’yi ziyaret eder; birlikte yürüyüşler yapar ve gezintilere çıkarlar. Ancak Melike, Şekip’in artık eski Şekip olmadığını hisseder ve ona dair şüphelerinin yalnızca bir kuruntudan ibaret olmadığı kanaatine varır. Bir süre sonra Melike, terziye gitmek amacıyla doktordan izin alarak İstanbul’a inmek istediğini dile getirir. Otomobile bindiğinde ise zihnindeki düşüncelerle mücadele eder ve ne yapması gerektiğini sorgular. Onun için asıl kemiren şeyin Şekip olduğu görülür. Tanıdıkları ahbabları görüp bir şeyler öğrenebilme umuduyla yolculuğuna devam eder. Yolculuk esnasında zihniyle mücadele içindedir. *“Köprüye çıkınca, Şekip’in yazıhanesine uğrayıp uğramamayı düşündü. Bu, sevgilisine olan bilinçaltına işlemiş bağlılık, sevgiydi. Tramvay durak yerine kadar yürüdü. Bir karar vermek lazımdı. Durak yerinde fazla düşünmedi, karşı kaldırıma geçti. Tünel’in önünde, gene kararını değiştirdi, geri döndü, bir otomobile atladı.”* (Yesari, 2022:354). Ne yapacağını bilemez bir hâlde terziye girer. Orada bulunanlarla sohbet ettikten sonra aklına bir fikir gelir. Terzide bulunan Fahire adlı kızdan yazıhaneyi arayıp Şekip Bey’i sormasını söyler. Şekip’in cevabı karşısında Melike’nin zihnindeki tüm kara bulutlar dağılmıştır: *“Sen misin Necla? Melike, önce kulaklarının uğuldadığını sandı. Şekip ısrarla soruyordu. Necla, şaka etme. Ne var?”* (Yesari, 2022:359).

Melike aylardır süren düşüncülerin, sinir buhranlarının, dahası yalnızlığının nedenini artık öğrenmiştir. Fakat bu öğrendiği şey onu sarsmak yerine hakikati olanca açıklığıyla kabul etmesini sağlamıştır: *“Şimdi boşluklar içinde değil, bir hakikat âleminde yaşıyordu. Bu hakikat âleminin acılığı onu korkutmaktan çok uzaktı. Çünkü sisler arkasına gizlenmiş şekiller daha korkunçtu. Melike artık sükûn ve tevekkülle değil, vaziyete hâkim olduğunu bilerek, emniyetle düşünecekti.”* (Yesari, 2022:360). Melike’nin bu denli güç kazanmasına neden olan şey şüphesiz sanatoryumda kendini dinleme fırsatı bulması ve hem bedenini hem de ruhunu tamir etmiş olmasındandır. Sanatoryumun serin, yumuşak havası içinde, insanların içten ve samimi muameleleriyle öz benliğini tekrar kazanmış, kendinin farkında olmuştur.

Sanatoryumdan ayrılırken gözyaşlarını tutamaz: *“Melike başını çevirerek son defa sanatoryuma baktı. Burasını unutmayacaktı. Hayatının her devrinde, her safhasında, burasını hatırlayacaktı.”* (Yesari, 2022:365). Çünkü hem hastalığı hem de sanatoryumdaki tedavi süreci Melike’ye hayatını adadığı, gerçek sandığı her şeyin gerçek olmaktan ne kadar uzak olduğunu göstermiştir. Romanın başında yolculuk ettikleri Ziya ile bu sefer sanatoryumdan ayrılmak için yolculuk ederler. Ziya da şaşkınlık içindedir. Çünkü ilk yolculuklarında hız yapmaktan çekinen, şehrin asfalt yollu sokaklarını izlemeyi seven Melike, ne görünüş itibarıyla ne de isteklerinde eskisi gibi uçarı değildir:

“Biraz daha hızlı süremez misiniz?”

Ziya onun yüzüne daha dikkatle bakıyordu. 'Korkmuyor musunuz?'

Genç kadın, rüzgâra, hıza, motordan daha fazla göğüs vermişti.

'Neden korkayım? Artık yaşamaktan bile korkmuyorum. Çünkü yaşamak ölümden daha korkunç. Sonra korku çok fena, hem çok muzır bir şey. İnsanların bütün korktukları başlarına geliyor. Hastalık, yalnızlık, her şey, her şey... Hiçbir şeyden korkmayı, ne tehdit edebilir ki?'

'Sizi tanımıyorum.'

'Ben sizleri, hepinizi çok iyi tanıyorum. Ovary, aşağıları görmek için dağa, yükseklerle çıkmak lazım. Dağ başına çıktığınız vakit, gözleriniz kararıyor, başınız dönüyor. Dağ rüzgârları insanın soluklarını kesiyor ve bir deniz gibi tutuyor. Buna alışıyorsunuz. İşte o zaman merdivenden inerken gözleri kararan sinirli şehir insanı olmaktan kurtuluyorsunuz.' (Yesari, 2022:365-366).

Melike'nin bu sözleri esasen onun geçirdiği iyileşme sürecini ve sanatoryumun mahiyetini anlatır niteliktedir. Melike sanatoryuma giderek, yani dağa çıkarak kendine ve kendi yaşantısına, hayatındaki insanlara tepeden bakabilme imkânını yakalamıştır. Bulunduğu mekân ona gözlem yapma, olaylar arasında ilişki kurabilme ve müdahalesiz bir özgürlük alanı sağlamıştır. Dağ mekânı hem yükseklerde bulunması hem de tabiatın güzelliğinin, seslerinin ve görüntülerinin yansıtılması bakımından romanda kullanılan esas unsur olmuştur. Sürekli bahsi geçen "dağ rüzgârları" Melike'yi her zaman huzurlu hissettiren, içine ferahlık veren ve iyileşme sürecine katkıda bulunan etkenlerden olmuştur. Hem fiziksel hem de algısal olarak açık olan doğa ortamı Melike'ye akıl ve zihin berraklığı vermiş, hislerini ve sezgilerini daha açık hâle getirmiştir. Bu yüzden sanatoryumdan ayrılırken de şüphe duyduğu veya tereddüt ettiği herhangi bir mesele kalmamıştır. Çünkü Melike, sanatoryumda dağ rüzgârlarının etkisiyle kendini bulmuş, özgüvenini yeniden kazanmış ve bu ruhsal dönüşümün sonucunda fiziksel iyileşme sürecini de tamamlamıştır.

Sonuç

Mekânın yalnızca fiziksel bir yer olmadığı, kişilerin ruh hallerini, duygu durumlarını, düşüncelerini ve hislerini yönlendirmede etkin bir rol oynadığı ele alınan romanda Melike'nin yaşamıyla aktarılmıştır. Melike'nin hastalığının tarifiyle başlayan romanda öne çıkan birtakım mekânlar bulunur. Bu mekânlar özellikle Melike ve Şekip'in yaşadığı apartman ve ağırlıklı olarak Yakacık'ta bulunan sanatoryumdur. Bu mekânlar Melike'nin içinde bulunduğu fiziksel ve ruhsal problemlerle paralel olarak olumlu ve olumsuz intibalar uyandırır. Mekân değişiminde değişen sadece mekân değil; aynı zamanda Melike'nin olaylara ve dünyaya bakışıdır. Hastalığı dolayısıyla tedavi olmak mecburiyetinde olan Melike, istemese de sanatoryuma yatma kararı alır. Verdiği bu kararda onu en çok üzen kısım kocası Şekip'ten ayrı kalmaktır. Fakat Melike sanatoryuma gittiği ilk andan itibaren beklenmedik şekilde iyileşmeye, mutlu olmaya ve en önemlisi çevresine uyum sağlamaya başlar. Melike'nin bu kadar yol kat etmesine yarayan tek şey sanatoryumda bulunan kişiler veya ortam değildir. Sanatoryumun bulunduğu konum yüksekte bulunan bir dağdır. Etrafı çam ağaçlarıyla çevrili, geniş bir korusu olan, bahçesinde çeşit çeşit çiçekler bulunan bu yer Melike'ye ayrı bir huzur ve sükûnet verir. Burada sinirlerinin gevşediğini, zihninin ve düşüncelerinin berraklaştığını hisseder. Soluduğu temiz hava sadece ciğerlerine değil ruhuna da nüfuz eder. Doğanın ve doğa unsurlarının Melike'nin fiziksel ve ruhsal iyileşme sürecindeki etkisi sadece bunlarla sınırlı kalmaz.

Romanda Şekip tarafından yalnız ve ilgisiz bırakılan Melike, Şekip'in kendisini aldattığını öğrendiğinde de büyük bir tepki vermez. Sanatoryumda kendiyle baş başa kalması, onun tüm olaylara ve kişilere uzaktan bakmasına olanak tanımış, başta hassas ve kırılgan olan yapısı romanın sonunda güçlü ve kendinden emin olma hissine dönüşmüştür. Sanatoryum aracılığıyla mekânın insan psikolojisi üzerindeki tesiri, karakterin içsel dünyasını değiştirme ve dönüştürme gücü Melike'nin yaşadığı tecrübeyle okuyucuya sunulmuştur.

Kaynakça

- Bachelard, G. (1996). *Mekânın Poetikası* (A. Derman, Çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık
- Eroğlu Koşan, Z. (2021). Modern Türk Romanında Ayna İmgesi (1872-1973), (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Göregenli, M. (2015). *Çevre Psikolojisi: İnsan Mekân İlişkileri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- L. Steg, A. E. Van den Berg, & J. I. M. De Groot (Ed.), *Çevre Psikolojisi* (L. K. Cicereli, Çev. ss. 47–56). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2020). *Mekânın Üretimi* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Temizsu, M. (2020). *Mahmut Yesârî: Hayatı, Sanatı ve Eserleri*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Yesari, M. (2022). *Dağ Rüzgârları* (S. Soydan, Der.). İstanbul: Kapra Yayıncılık.

ERCÜMENT EKREM TALU'NUN *GÜN BATARKEN* ROMANINDA MEKÂN OLARAK İSTANBUL

ISTANBUL AS A SPACE IN ERCÜMENT EKREM TALU'S NOVEL *GÜN BATARKEN*

Melis Şevval GÜNDÜZ*

Özet

Mekân, toplumun kültürel öğelerini bünyesinde barındıran dolayısıyla kültürel hafızayı destekleyen bir yapıdır. Toplumların geçmişine dair izler taşıması ve farklı unsurları bir arada bulundurması yönüyle sosyokültürel özellik kazanan mekân, birey ile doğrudan ilişkilidir. Mekânın bireyle olan ilişkisi, edebî eserlere de konu olmuştur. Mekân, edebî eserlerde sadece dekoratif bir unsur değil, kahramanın iç dünyasına açılan bir kapı görevi görmektedir. Edebî eserlerde işlenen birey ve mekân ilişkisi, bireyin bulunduğu mekâna dair olumlu veya olumsuz duygular beslemesine yönelik, “açık” ve “kapalı” mekân olarak adlandırılmıştır. Bireyin, bulunduğu mekânla bağ kurmaması ve mekânı sadece coğrafi bir yer olarak görmesi ise çevresel mekân olarak nitelendirilmiştir. Bu çalışmada Ercüment Ekrem Talu'nun kaleme aldığı Gün Batarken romanının mekânsal bağlamda incelenmesi amaçlanmıştır. Gün Batarken romanında, kahramanların ruhsal veya fiziksel olarak mekânla bağ kuramadığı kapalı mekânlar ve kahramanın mekâna yönelik güven duygusunun hissedildiği açık mekânlar tespit edilmiştir. Aynı şekilde kahramanın içinde bulunduğu durumu destekleyen ancak kahramanın bir bağ kurmadığı sadece coğrafi konum olarak verilen çevresel mekânlar da belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Açık Mekân, Kapalı Mekân, Çevresel Mekân, Ercüment Ekrem Talu, Gün Batarken.

Abstract

*A space is a structure that embodies a society's cultural elements and thus supports cultural memory. By bearing traces of a society's past and bringing together diverse elements, a space acquires sociocultural characteristics and is directly related to the individual. The relationship between space and the individual has also been a subject in literary works. In literature, space serves not merely as a decorative element but as a gateway to the protagonist's inner world. The relationship between the individual and space explored in literary works has been categorized as “open” and “closed” spaces, depending on whether the individual harbors positive or negative feelings toward the space in which they find themselves. When an individual fails to establish a connection with the space they inhabit and views it merely as a geographical location, this is characterized as an environmental space. This study aims to examine the novel *Gün Batarken*, written by Ercüment Ekrem Talu, within a spatial context. In *Gün Batarken*, closed spaces where the protagonists are unable to establish a psychological or physical connection with the setting and open spaces where the protagonist's sense of security regarding the setting is evident have been identified. Similarly, environmental spaces which support the protagonist's current situation but*

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, gunduz.melis@std.izu.edu.tr, ORCID: 0009-0009-9311-830X.

with which the protagonist establishes no connection, serving merely as geographical locations have also been identified.

Keywords: *Open Space, Closed Space, Enviromental Space, Ercüment Ekrem Talu, Gün Batarken.*

Giriş

Mekân, edebî metinlerde kurgusal dünyayı destekleyen dekoratif bir amaç olarak görülürken bu amacının yanında toplumsal hafızayı da destekler niteliktedir. Lefebvre, mekânın bir tarihi olduğunu ve mekân kavramının zihinsel olanla kültürel olanı, toplumsalla tarihseli birbirine bağladığını söylemektedir (2014: 25). Bu çerçevede mekân, sadece edebî metinlerin destekleyici unsuru değil, aynı zamanda belli kültürel öğeleri bünyesinde barındıran, oluşturduğu tarihsel yapısıyla toplumun ortak hafızasını taşıyan bir yapıdır. Bu durumu “bellek mekânları” olarak açıklayan Assmann, mekânın kültürel ve toplumsal hafızayı pekiştirme rolüne dikkat çeker. Yine Assmann’a göre, toplumsal bellek bireylere somut bir zemin sunar; bu nedenle toplumsal bellekte yer alan mekânlar, ortak bir olaya veya zamana dayanmak zorundadır (2015). Toplumların geçmişine dair izler taşıyan mekânlar, Bachelard’ın (1996) deyiimiyle zamanı sıkıştırılmış olarak tutar ve toplumsal hafızanın yaşamasına olanak sağlar.

Mekânın kullanıcılarına ait bireysel hafızalar, zamanla ortak bir yaşam etrafında birleşerek toplumsal hafızayı oluşturur. Şehir söz konusu olduğunda ise, şehrin insana yaşattığı bireysel tecrübelerin yanı sıra mekânın tanıklık ettiği tarihsel süreçleri bünyesinde barındıran bir toplumsal hafıza da ortaya çıkar (Yılmaz, 2019). Bu bağlamda İstanbul, farklı kültürel, dinî ve toplumsal unsurların iç içe geçerek somutlaştığı şehirlerden birisidir. Işın’a göre İstanbul, farklı din ve mezhebe sahip insanların bir arada yaşadığı ve farklı mekânlara (mahallelere) konumlandırıldığı çok merkezli sosyokültürel bir mekândır (1999: 74). Birçok edebî eserin mekânsal temasını oluşturan İstanbul; Yahya Kemal’in *Aziz İstanbul*’unda, Tevfik Fikret’in “Sis”inde, Abdülhak Şinasi’nin *Boğaziçi Mehtapları*’ndaki Boğaz tasvirlerinde ve Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın İstanbul’un fakir ve ücra köşelerinden manzaralar sunduğu eserlerinde görülmektedir.

Şair ve yazarlar tarafından mekân olarak kullanılan İstanbul, bir yandan ücra semt ve mahallelerdeki tarihî ve mimari unsurlarıyla ele alınırken diğer taraftan Batı tesiriyle şekillenen modern semtleriyle ele alınmaktadır. Kimi edebiyatçılar tarafından daha çok benimsenen İstanbul, kimileri tarafından dışlanmış ve kötülenmiştir. (Andı, 2015). Bu durumun sebebi ise edebiyatçıların sahip olduğu ideolojik bakış ve düşüncüdür. Yılmaz’a göre (2019) şehre yönelik olumlu bir algı inşa ediliyorsa geçmişin kusursuzlaştırılmış halini anlatan ve mekânın hafızasını canlı tutan yazarlar ortaya çıkmaktadır; ancak bu yazarların yanı sıra sanayileşmenin ağır faturalarını ödeyen bir şehir tasviri çizen yazarlar da vardır. Edebiyat eserlerinde mekân anlatılırken her ne kadar kurmaca da olsa hem mazinin güzellikleri hem de sanayi kentinin sömürdüğü insan çölgükları ele alınmaktadır. Yine Yılmaz’a göre mekânın, “*bir öğretmen gibi bakışı terbiye etmek, toplumsal belleği canlı tutmak, kültürel ve tarihi arka planı fark ettirmek ve toplumsal ilişkileri analiz ettirmek gibi doğrudan ya da dolaylı etkileri söz konusudur*” (Yılmaz, 2019: 44). Dolayısıyla İstanbul; camileri, caddeleri, kahvehaneleri gibi gündelik yaşamı oluşturan mekânlarıyla hem toplumsal sürekliliği

sağlayan bir şehir olmuş hem de yazarların düşünceleri etrafında ideolojik bağlamda simgesel bir değere dönüşmüştür.

Şehir hafızasını kayıt altına alan disiplinlerden biri olan edebiyat, toplumun zihnî yapısı ve sosyolojik yönlerini doğrudan anlatmak yerine kurmaca dünya aracılığıyla anlatır (Yılmaz, 2019: 24). Kurmaca dünya ile oluşturulan mekân kimi zaman hayal ürününün bir parçası kimi zaman da gerçekliğin bir yansımasıdır. Demir’e göre edebî eserlerde mekân, toplumsal hayatın kolay yansıtıldığı alanlardan birisidir. Kahramanın içinde bulunduğu çevre, okuyucunun gerçek mekân ile kurgusal mekân arasında bağ kurmasını sağlar. Böylece kurgusal metindeki mekân ile gerçek mekân zihinde bir araya getirilir, bütünleştirilir (2011: 432). Ancak kurgusal mekân her ne kadar gerçek mekândan besleniyor olsa da gerçekle örtüşmek zorunda değildir (Şengül, 2010: 531). Bu durum mekânın kullanım amacıyla ilgilidir. Gerçekte belli bir amaca hizmet eden mekân, roman içinde farklı bir biçimde kurgulanabilir. Her mekân yazarı tarafından tekrar yaratılır. Yazarın zihninde kurguladığı mekân, olay örgüsü içinde kahramanın yolculuğunu desteklerken büyük çerçeveden bakıldığında ait olduğu topluma ve döneme dair izler taşır; böylece romanın hem yapısal kurgusunu hem de sosyokültürel katmanını destekler. Yılmaz’a göre, şehrin hafızasını eserleriyle tazeleyen yazar hem toplumsal hafızaya katkı sağlar hem de şehirde yaşama üslubunu estetize edilmiş bir malzemeye gelecek nesillere aktarır. Böylelikle şehrin mimari yapıtlarından, kültürel çeşitliliğine kadar pek çok alanda okura geçmiş ile bugünün şehri arasında mukayese yapma imkânı sağlar (Yılmaz, 2019).

İstanbul’u anlatan yazarlardan biri olan Ercüment Ekrem Talu, romanlarında İstanbul’un gündelik hayatını ve belli sosyal çevreye mensup bireylerin yaşayış biçimlerini yansıtırken aynı zamanda Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet dönemine uzanan kültürel hafızayı, değerler dünyasını, gelenekleri ve İstanbul’un simgesel mekânlarını da kapsamlı bir biçimde ele almıştır. Bu çalışma da Ercüment Ekrem Talu’nun *Gün Batarken* romanını mekânsal bağlamda incelemeyi amaçlamaktadır. *Gün Batarken* romanında; mekânın rolü ve işlevi, mekân ve bellek ilişkisi, İstanbul ve toplumsal hafızayı temsil eden mekânlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Aynı zamanda tespit edilen mekânların toplumsal hayattaki işlevleri ve üstlendiği birtakım roller değerlendirilecektir.

“Gün Batarken” Romanının Mekânsal Olarak İncelenmesi

1. Algısal Mekânlar: Algısal mekânlar, roman kahramanlarının kendi karakter özelliklerinden izler bırakarak mekânı bireysel ve toplumsal anlamda bir bellek mekânına dönüştüren, karakter ve yer ilişkisinin bütünleştiği ve bu ilişkinin sorunsal açıdan yansıtıldığı mekânlardır (Korkmaz, 2021: 13, Şahin, 2021: 31). Algısal mekânlar, kapalı-dar mekânlar ve açık-geniş mekânlar olarak ikiye ayrılır. *Gün Batarken* romanında da Fatih, Beyoğlu ve Eyüpsultan semtleri algısal mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.1. Kapalı-Dar Mekânlar: Kapalı mekânlar fiziksel olarak kapalı ve dar anlamında değil karakterin ruhsal olarak kendisini o mekânda sıkıştırılmış olarak görmesinden kaynaklanır. Kapalı mekânlarda karakter mekânla kavgalıdır. Bu tarz mekânlarda karakter, gelişimini ve olgunlaşmasını tamamlayabilmesi için sınava sokulur (Korkmaz, 2021: 14-15). Beyoğlu da kapalı-dar mekânlara

bir örnektir. Beyoğlu, romanda kişileri ahlak ve vicdani değerlerden uzaklaştıran, millî değer ve ananelerin reddedildiği yozlaşmış bir mekân olarak tasvir edilmektedir.

Roman, Hulki Bey ve ailesinin Ayaspaşa'daki apartmana taşındığı günleri anlatarak başlamaktadır. Hulki Bey'in annesi Sadberk Hanım ve eşi Hediye için Beyoğlu; aile yıkan ve her türlü günahkârlığın yapıldığı bir semttir. *“Burası bir kere Beyoğlu demektir. Beyoğlu ise bütün erkekleri baştan çıkaran, nice ocakları söndüren mülevves bir fışk u fücür muhitiydi.”* (Talu, 1990: 1) cümlesinden anlaşıldığı üzere Beyoğlu, Sadberk Hanım ve gelini için tam bir kapalı mekândır. Geleneksel yaşamı temsil eden Sadberk Hanım kendisini Beyoğlu'na ait hissetmez, orada bulundukça günaha girdiğini düşünür. Diğer yandan oğlu Hulki'nin yanlış yola gireceğini düşünen Sadberk Hanım sürekli olarak mutsuz ve huzursuzdur. *“Bu ne biçim mahalleydi? Allah vermesin, ne tarafa dönssek yarı beline kadar çıplak kokonalar görüyorduk; bunların biri, günün birinde Hulkiciğinin gönlünü çalıverse iş nerelere varırdı?”* (Talu, 1990: 2) şeklindeki ifade Beyoğlu'nun gerçek yüzünü ve Sadberk Hanım'ın çaresizliğini göstermektedir.

Beyoğlu; aile yaşamı, oturlan evler ve gidilen eğlence yerleriyle geleneksek aile yapısının tam karşısında yer almaktadır. Hulki Bey'in doğup büyüdüğü Estekzâde mahallesindeki komşuluk, aile yaşantısı ve samimi yaşamdan çok uzakta olan Beyoğlu, Sadberk Hanım için *“kasvetli bir mesken”* olarak görülmektedir. *“Kendini bu bir kattan ibaret dapdaracık mesken içinde, kafese hapsedilmiş bir kuş gibi mahsur görüyor, pencereden baksa başı dönüyor, sokağa çıksa dönüşte minareye çıkar gibi o bitmez tükenmez merdivenden ürküyordu.”* (Talu, 1990: 1).

Sadberk Hanım için yıllardır alıştığı evinden ayrılıp modern bir apartmana alışmak zordur. Romanda mekâna dair algısal değişim, kimlik ve hafıza unsurlarının değişimi ile anlatılır. Geleneksel Türk evinde olan canlılık ve konfor, ev sahibi için artık kaybedilmeye başlandığında mekânın hissettirdiği yuva hissi de yok olur (Yılmaz, 2019: 161). Sadberk Hanım'ın Estekzâde mahallesindeki evinde hissettiği birlik, samimiyet ve güven duygusu, Ayaspaşa'daki apartmanda kaybolur. Tüm aile üyeleriyle birlikte olmasına rağmen kendisini eksik hisseden Sadberk Hanım için asıl eksiklik yok olan kültürel ve dinî değerlerin boşluğudur.

Romanda iki zıt mekân olarak Estekzâde mahallesi ve Ayaspaşa'daki ev verilmektedir. Bir kültürün üretilip yaşatıldığı yer olan ev, bu kültürün inşasını devam ettirip gelecek nesillere aktarmaktadır (Yılmaz, 2019: 150). Hulki Bey'in doğup büyüdüğü ev, merhum babasından kalan bir yadigârdır. Bu evle birlikte var olan aile bağları, kültürel ve dinî hususiyetler, komşuluk ilişkileri, içinde pek çok anı saklayan kolektif hafızaya dönüşür. Sadberk Hanım'ın da roman boyunca özlediği hususlar bunlardır. Sadece barınma amacıyla kullanılan bir mekân bu değerlerden tamamen yoksundur (Yılmaz, 2019:150). Mekân ve insan ilişkisinin kaybolduğu Ayaspaşa'daki apartman da bu tanıma uygundur. İlerleyen zamanlarda sadece uyumak üzere eve gelen Hulki Bey için ev otelden farksız konumdadır. Apartmana taşındığından beri aile ve komşuluk ilişkileri zayıflayan Sadberk Hanım için de ev hissinden uzak olan bu mekân, ona kendini dört duvar arasında sıkışmış hissettirmektedir. *“İnsan ölecek olsa, cenazesi eziyetle inecek. Sonra yıkanacak yeri de yok. Çamaşırlık bahçede, çamaşır asacak yeri damda; ecelacayıp bir şey.”* (Talu, 1990: 3) cümlesiyle romanda, modern apartmanların geleneksel evlerden farkı ortaya koyulmuş ve modern apartman eleştirisi yapılmıştır.

Hulki Bey tarafından, “*Deniz böyle tabak gibi ayak altında, rüzgâr püfür püfür... Elektriği, telefonu her şeyi mükemmel.*” (Talu, 1990: 30) şeklinde anlatılan Beyoğlu, Estekzâde mahallesine göre çok daha yeni ve modern olarak kabul edilse de mekân ve insan ilişkisinin olumsuz yönde olduğu kapalı bir mekândır.

Romanda Hulki Bey ve ailesinin taşınması sadece evi geride bırakmaları olarak anlaşılmamalıdır. Hulki Bey, Estekzâde mahallesinde kendi kültürünü ve temsil ettiği değerlerini de geride bırakmıştır. Subay olan Hulki Bey, Nevşehir’e görev sebebiyle gönderildiğinde insanlar tarafından dürüstlüğü ve adaleti ile tanınmış ancak Rum Prodomos ile tanıştıktan sonra inandığı ahlaki değerlere ters hareket etmeye başlamış ve Prodomos’un tuzağına düşmüştür. Babadan yadigâr evin satılmaması için rüşvet alan Hulki Bey, parayla birlikte bağlı olduğu değerlerini unutmuştur. “*Ancak, zaruret, ihtiyaç, sefalet yüzünden -vâkiâ hayli mücadeleden sonra- bir insan daha sukut etmiş, bir vicdan daha **ufûl** etmişti.*” (Talu, 1990: 21) şeklinde açıklanan Hulki Bey’in davranışları, ahlaki bir çöküş olarak adlandırılmıştır. Kendi değerlerinden uzaklaşıp yozlaşmaya başlayan Hulki Bey için Beyoğlu, biçilmiş bir kaftandır. Beyoğlu’nun kasvetli ve yozlaşmış hayatı Hulki Bey’e tesir etmiş, hayatının önceliği para olmuş daha sonra da İzmaru adında bir kadına âşık olmuştur.

“*Eskiden her akşam muntazaman yemek vaktinde evine geldiği, ahyanen gelmeyecek olsa evvelce ya validesini veyahut zevcesini haberdar etmeyi itiyad edindiği halde, şimdi, haftada iki, bazen de üç gece gaybubet ediyor sâir vakitlerde, yıkılacak derecede sarhoş dönüyor, ailesinin yüzüne bile bakmıyordu. Hulki, evvelleri kerhen gittiği bu eğlencelerde yabancı durmamak için poker de öğrendi.*” (Talu, 1990: 27).

Hulki Bey’in yaşadığı değişim bu bölümde açık bir şekilde görülmektedir. Beyoğlu’nun bu değerlerden soyutlanmış hali, “*Hulki Bey’i de avlamıştır.*” (Talu, 1990: 47). Romanın başlarında Hulki Bey’in Beyoğlu’na bakışı romanın sonunda değişmiştir. Ancak bu değişim zorunlu bir değişimdir. Hulki Bey, parasını kaybetmeye başlayınca İzmaru ondan vazgeçip Prodomos’u tercih etmiştir. Bunun sonucunda Beyoğlu’nun gerçek yüzünü fark eden Hulki Bey için Beyoğlu artık kapalı bir mekâna dönüşmüştür. “*Mekânın darlaşması, psikolojik açıdan çıkmazda olan karakterin, üzerine dünyanın yürüdüğünü hissetmesidir. Böylesi hallerde yer, adeta karakterin ayaklarının altından kaçıyor gibidir*” (Şahin, 2021:16). Hulki Bey de romanın sonunda nereye gideceğini ve kiminle konuşacağını bilemez haldedir. Tek arkadaşı olarak gördüğü Prodomos da ona ihanet etmiştir. Kendini ait hissettiği Beyoğlu, artık ona yabancı gelmektedir. Hulki Bey’in Beyoğlu’na karşı yaşadığı yabancılaşma kendini bulma yolculuğuna dönüşürken diğer taraftan o dönemin genel yaşantısını da yansıtmaktadır.

İki farklı hayatı gözler önüne seren romanda bir tarafta eşleri savaşa gitmiş ve çocuklarıyla bir başına kalmış asker eşleri, diğer tarafta harp zenginlerinin yaşantısı vardır. Romanda Estekzâde mahallesinde yaşayan Gülsüm de asker eşidir. Yetersiz beslenme yüzünden çocuğunu kaybeden Gülsüm, o dönem maddi sıkıntılar yaşayan ailelerin bir temsili niteliğindedir.

“*Bi’l-cümle asker ailelerine verildiği gibi ona da nüfus başına otuz kuruş aylık bağlanmış, güya bu suretle idame-i hayat ve taayyüş temin edilmişti. Fakat Gülhane fırınından kendileri için has ekmek*

pişirtip, halka mısır koçanı yedirmekten haya etmeyen erkân-ı hükmet bu para ile iki zavallının ölümünden kurtulamayacağını düşünmüyorlardı?” (Talu, 1990: 67-68).

Görüldüğü üzere harp zenginleri ve Frenklerin kendilerine mesken tuttıkları Beyoğlu; sosyal, siyasal ve toplumsal çürümenin baş gösterdiği bir mekândır. Rüşvet ve başka yollarla kazandıkları para ile lüks bir yaşamın içinde olan Beyoğlu halkı, romanda İstanbul için bir leke olarak görülmektedir. Gülsüm’ün ölmek üzere olan oğlu için bakkallarda şeker araması romanda öne çıkan olaylardan birisidir. Gülsüm’ün bu uğraşı, şekerlerin fazla kazanç uğruna Bulgaristan’a satılması üzerine sonuçsuz kalmış ve bir çocuk daha açlıktan hayatını kaybetmiştir.

“Onun ruh-ı masumu, dışarıda geçen gürültülü tren, Estekzâde grubunun şekerlerini Bulgaristan'a doğru götürürken buradaki gibi, çocukların babasını öldüren, gıdalarını çalan, analarını ağlatan, fena insanlarla değil, analar kadar rahim ve şefik meleklerle cennetlere uçmuştu.” (Talu, 1990: 70).

Burada bahsi geçen tren, yetimin hakkını alıp başka yerlere götüren olumsuz bir vasıta. Sembolik bir vasıta olarak sadece yetimin hakkını değil toplumdaki adaleti, vicdanı, ahlakı da alıp götürmektedir. Romanda toplumu bir arada tutan değerlerin para karşılığında yok olduğu görülmektedir. Bu tarz değerleri kaybeden mekânlar, sadece maddi açıdan değer taşımaktadır (Yılmaz, 2019:369). Harp zenginleri ve Frenklerin sadece alışveriş, gösteriş ve yemek ziyafetleri düzenlediği Beyoğlu da bu mekânlardan biridir. *“Servetler kolay kazanıldığı için çabuk israf edilir. Beyoğlu bunları bilir ve ona göre ağlarını kurar. Kumarhaneler, fuhuşhaneler, gazinolar, kafeşantanlar, her cinsten sefahat yuvaları yerden bitercesine çoğalır.”* (Talu, 1990: 47). Burada yaşayan insanlar da düşünceleri ve hareketleriyle Beyoğlu’nu şekillendirmektedir. Tek amacı servetini arttırmak ve eğlenmek olan Beyoğlu halkı ise Rum, Musevi ve Tatlısu Frenklerinden (Levanten) oluşmaktadır.

“Mülga hukuk-ı düvel kitapları” Haymatloz-Vatansız” diye tavsif ettikleri kavim işte bunlar olsa gerek. İçlerinde namuslu, sadık, vefakâr olanı yok değildir. Fakat pek çokları vicdan yerine cüzdan ve kese taşırlar ve bu cüzdanlarının içinde daima iki, bazen üç, hatta dört muhtelif pasaportları vardır.” (Talu, 1990: 46).

Roman boyunca Beyoğlu halkı, ahlaki ve kültürel değerlerden uzaklaşmış, insani ilişkilerde samimiyetsizlik ve güvensizliği temsil etmektedir. Böylelikle Beyoğlu’nun, *“modernliğin beslediği lümpen ve köksüz insana gönderme”* (Akar, 2021: 53) yaptığını söyleyebiliriz. Yaşamı, insanları ve ilişkileriyle insana hissettirdiği huzursuzluk duygusu ve insanı insan yapan değerlere yabancılaşması, kendi kimliğini ve milletini unutturması bakımından Beyoğlu, *Gün Batarken* romanının kapalı-dar mekânıdır.

1.2.Açık ve Geniş Mekânlar: Açık mekânlarda karakter kendini huzurlu hisseder. Kendisiyle ve çevresiyle uyum içindedir. Karakterin, kimliği ve değerleri koruma altındadır; bu sebeple içinde bulunduğu mekâna güvenir (Korkmaz, 2021). Bu tarz mekânlar bireyin varlığını ortaya koyması için uygundur (Karabulut, 2021: 115). *Gün Batarken* romanında Fatih semtinde yer alan Estekzâde mahallesi açık mekândır. Mahalle hayatının yaşandığı bu yer, geleneksel Türk ailesi yaşantısının bir

örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Hulki Bey'in doğup büyüdüğü Estekzâde mahallesindeki evi, babası merhum Aşir Bey'den kalmıştır. Ayaspaşa'daki apartmana nispeten “Dört odalı” olarak tasvir edilen evin başka bir tasviri bulunmamaktadır. Burada önemli olan husus, evin temsil ettiği kültürel köklerdir. Beyoğlu'na kıyasla geleneksel yaşantının bir sembolü olan Estekzâde mahallesi, kültürel ve dinî unsurları bünyesinde barındıran kolektif bir mekân haline gelmiştir.

“Doğduğu, büyüdüğü ev, o heyetiyle gözünün önüne geldi, çocukluğu, gençliği, mektepliliği, perşembeleri eve gelişi; beyaz sakalı, mavi gözleri, nurani çehresiyle kendisini karşılayan babası cuma günleri namazdan sonra birlikte oturmaya çıktıkları çardaklı, asmalı, gece sefalı küçük kahve; sessiz, ıssız, kaldırımları yamru yumru daracık sokaklar yüzbaşının dalgın nazarları önünde resm-i geçitler yaptılar.” (Talu, 1990: 12).

Hulki Bey, romanın başında doğduğu eve ve mahallesine düşkündür. Orada geçirdiği çocukluğun ve yaşadığı evin babasının emaneti olduğunun farkındadır. Onun bu bağlılığı mahallenin taşıdığı manevi değerlerin yansımasıdır. Mahalle; dayanışma, komşuluk, güven ve samimiyetin bir arada bulunduğu mekândır. İçinde barındırdığı hikâyelerle şehrin canlı yüzünü yansıtır. Mahalle sosyal hayatın aktif olduğu bir yerdir. Bu sosyal hayatın içinde mahallenin nabzını tutan imam, bekçi ve muhtar önemli karakterlerdir (Yılmaz, 2021). Nitekim *Gün Batarken* romanında Hulki Bey'in babasının imam olması dikkate değerdir. Mahalle imamı, dinî konuların yanında halka evlenme, boşanma ve cenaze gibi konularda da yardımcı olur. Mahalledeki sosyal hayatın işleyişinde de etkin bir konumdadır (Yılmaz, 2021: 275).

“Gülsüm, Estekzâde camii kayyumu iken vefat eden Hacı Mehmet Efendi'nin biricik kızıydı. On bir yaşında öksüz kalmış, Aşir Efendi merhumun cenah-ı himayesinde ve onun evinde büyütülmüş.” (Talu, 1990: 67).

Aşir Efendi hakkında romanda çok fazla bilgi olmamakla beraber bu alıntıdan görüldüğü üzere sadece dinî konularda değil farklı konularda da mahalleliye yardım etmektedir. Estekzâde mahallesinde bir diğer önemli figür, muhtardır. Hulki Bey'in yaptıklarından pişman halde Beyoğlu'ndan döndüğünde çaldığı ilk kapı Muhtar Kadri Efendi'ye aittir. Muhtarın evine giren Hulki Bey, *“çocukluğunda hemen her gün kâh babası ve kâh annesiyle gelip saatlerce oynadığı bu odaya âşina çık[mıştır.]”* (Talu, 1990: 89). Hulki Bey'in bu evle ilgili anıları mekânı sahiplenmesine yardımcı olmaktadır. Yaptıklarından pişman bir halde mahallesine dönen Hulki'yi, muhtar da dâhil olmak üzere yapmış olduğu hatalardan dolayı kimse yargılamamış bilhassa konuyu da hiç açmamışlardır. Hulki Bey'in bu durum karşısında duyduğu sevinç ve minnettarlık şöyle anlatılmıştır:

“Hulki ferahla karışık bir memnuniyet duyuyordu. Ah! Bu temiz yürekli hayırhah din kardeşleri, Prodromos ve emsalinden ne kadar da bambaşkaydı. Atılıp, Kadri Efendi'nin elini nurani yüzünü öpmek istiyordu. Bu insanların arasında şimdiden sonra ne iyi ömür sürecekti!” (Talu, 1990: 92).

İnsanların mahallelerine, evlerine bağlılıklarını sağlayan anlayış, çoğulculuğun ortak bir yaşama kültürü etrafında bir araya gelip kolektif hayatı oluşturmalarıdır (Yılmaz, 2021: 274). Estekzâde mahallesini bir arada tutan anlayış da buradan gelmektedir. Hulki Bey yaşadığı gafletten uyanınca

Beyoğlu'ndan çıkıp Fatih'e gelmiştir. Yaptığı hatanın ve utancının farkında olan Hulki Bey kendisini türbede bulmuştur.

“Türbe haziresinin kapısı açıktı. Oradan içeri girdi. Babasının mezarını buldu, üzerine kapanmak, bütün kederlerini, acılarını, azab-ı vicdanisini giryelerle mezcederek o mübarek toprağa dökmek arzu ediyordu. Birdenbire ayakları, kendiliğinden duruverdi. Olduğu yerde mihlandı kaldı. Asıl türbe-i Fatih'in kapısı önünde bulunuyordu. Bu mübarek makamın önünden geçmek için nefsinde lazım gelen cesareti bulamadı. Her tarafı titriyordu. Birbirine dolaşan ayaklarını türbeye doğru zor sürükledi. Orada yere yığıldı, başını kapının eşiğine dayadı. Hakimlerinin merhametini dileyen tıpkı bir mücrim gibi, hıçkırığa hıçkırığa, boğula boğula ağladı.” (Talu, 1990: 87).

Maddi tarafını Beyoğlu'nda bırakan Hulki Bey'in, manevi yönüyle ve pişman bir halde türbeye gelmesi önemlidir. Fatih semtini Beyoğlu'ndan ayıran hususlardan birisi geleneksel yaşantısı, diğeri ise dinî hüviyetidir. Cami ve türbeleriyle de bu durum gösterilmektedir. *“Dini yerler, insanların manevi ihtiyaçlarla yöneldikleri ve teselli aradıkları yerlerdir”* (Yılmaz, 2021: 238).

Hulki Bey'in kendi mahallesine gitmeden türbeye gelmesi hem teselli ihtiyacından hem de kendisini mahcup hissetmesindendir. Türbe haziresinde iki kişi karşımıza çıkar. Biri Fatih Sultan Mehmed diğeri ise Hulki Bey'in babasıdır. Ailesine yakışır bir evlat olamadığı için babasına, askerlik vazifesine ihanet ettiği için ise Fatih Sultan Mehmed'e karşı mahcuptur. Birçok zorluk içinde fethedilen İstanbul'u kimliksizleştirmek ve köklü tarihini unutturmak için elinden geleni yapan gruba bir Türk subayı olarak kendisi de dâhil olmuştur. Hulki Bey'in türbeden çıkıp kendi mahallesine geldiğinde ise gördüğü manzara şu şekildedir:

“Hacı Ethem Efendi'nin yeşil kapılı, cumbalı evi... Saraylı Nazperver Hanım'ın bahçesindeki erik ağacıyla meşhur meskeni; bakkal Toma'nın dükkânı, Hasan Dede'nin kahvehânesi... İşte küçük, basık tavanlı mahalle mektebi. İşte şişman, kısa minaresiyle Estekzâde camii. Bu evler mektep, cami, dükkânlar, hep Hulki'yi selamlıyorlar, onu birbirlerine işaretle gösteriyorlar gibiydi.” (Talu, 1990: 87-88).

Hulki Bey de artık mahallesini yalnızca fiziksel olarak yaşanan yer değil geçmişindeki anıların yaşandığı, kültürel değerlerin bulunduğu bir yer olarak görmektedir. Mahallenin tasvir edilişindeki ev, cami, dükkân, kahvehane hepsi mahalle kültürünü ortaya koyan unsurlardır. Beyoğlu'ndaki tasvirlerin aksine Estekzâde mahallesindeki tasvirler daha sıcak, samimi ve güven vericidir. Hulki Bey'in, mahallesine dönünce ilk olarak uğradığı ev muhtarın evidir.

“Sabık asker, dört sene uzak yaşadığı Müslüman muhitine tekrar avdet etmiş olmaktan mütevellit bir haz duydu; gözlerini kapayarak, kemal-i huşû ile, Muhtarın muharrik bir suretle okuduğu Kelâmullah'ı dinledi.” (Talu, 1990: 89).

Hulki Bey, Muhtar Kadri Efendi'nin okuduğu Kuran-ı Kerim'i dinleyerek bir nevi Beyoğlu'nda yaptıklarının tövbesini etmektedir. Hulki Bey'in Beyoğlu'ndan çıkıp geçtiği tüm semt ve caddeler Hulki Bey'i ait olduğu yer olan Estekzâde mahallesine götüren mekânlardır; ancak bu mekânlar aynı zamanda Hulki Bey'in yaptıklarından dolayı kendinden utanmasına ve vicdanı ile yaptığı

muhassebeye de tanık olmuşlardır. Kendini bulma ve özüne dönme yolculuğunda Hulki Bey'in uğradığı tüm mekânlar onun samimi tövbe sürecinin tanıkları olarak kabul edilebilir.

Gün Batarken romanında açık-geniş mekânın bir diğer örneği ise Eyüpsultan'dır. Romanda Eyüpsultan, türbeleri ve maneviyatıyla uhrevî bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

"Eyüpsultan!... Bu belde-i emvat bir darü's-serâirdir. Onun tarafeyni, mezar taşlarıyla aralanan, alçacık damlı, köhne evlerle muhat daracık sokaklarında, İstanbul'un sâir mahallatı halkından, her hususta tamamen farklı, tamamen başka bir cihan yaşar." (Talu, 1990: 34).

Alıntılanan cümleden hareketle Eyüpsultan dar sokakları, köhne evleri ve mezarların arasında olma yönüyle *"ecdadın ruhaniyetinin bugünün dünyasını bir zırh gibi kuşatmasını sağlar ancak bu zırhın farkında olabilmek, ölüleriyle birlikte yaşayabilen toplumlar için söz konusudur"* (Yılmaz, 2021: 236). Bahsedilen manevî mekânlar kimi zaman eğitimsiz insanların medet umduğu yerler olarak da karşımıza çıkmaktadır (Yılmaz, 2021: 239). Eyüpsultan da bu mekânlara bir örnektir.

"Sıtma bağlayanlar, sarılığa, siğile karşı nefes edenler esrar-ı gaybı keşfeyleyenler, büyü yapanlar, hülâsa safiyet-i beşerden müstefid olarak temin-i maişet kılanlar ekseriyetle o semtte mekân tutarlar." (Talu, 1990:35).

Görüldüğü üzere sahip olduğu maneviyata nazaran Eyüpsultan; hastalar, büyücüler ve falcıların mekânı haline gelmiştir. Sadberk Hanım, Eyüpsultan'ın türbelerine ve maneviyatına güvenir; bu sebeple Eyüpsultan onun için bir açık mekândır. Eyüpsultan, Sadberk Hanım için Hulki Bey'i Beyoğlu'ndan kurtaracak bir çözüm yoludur. Sadberk Hanım, Eyüpsultan'da ettiği duanın yanı sıra gelini Hediye ile Perçemli Bakıcı'ya gider. *"Bir yaz günü 'Perçemli Bakıcı', evinin kabristana nazır penceresi önünde oturmuş ziyaretçi bekliyordu."* (Talu, 1990: 35) şeklinde anlatılan Perçemli Bakıcı, Eyüpsultan'ın şöhret kazanmış bir falcısıdır. Tek amacı insanların dertli hallerinden faydalanıp paralarını almak olan bu falcı ve büyücülerin bir temsilidir Perçemli Bakıcı.

"Bakıcı, mütemadiyen deruni okuyor. Hoca Hanım okumasını bitirdikten sonra, eline ufak bir çomak aldı, mangalın külü üzerine bazı hutut çizdi. Sonra yüzünü buruşturdu; kaşlarının birini yukarı kaldırdı, nazarlarını çanağın içindeki suya tespit etti." (Talu, 1990: 39).

Perçemli Bakıcı, gerçek bir hoca imajından oldukça uzaktır. Falcının verdiği talimatlar Sadberk Hanım ve gelini Hediye tarafından Hulki Bey üzerinde denenmiştir. *"Hulki Bey'in çamaşırları tütsülendi, haberi yokken ceplerine muskalar, çörekotları, yarasa kanadı kondu; kapının önüne bilhassa taş yerleştirilip üzerinden atlatıldı."* (Talu, 1990: 45) şeklinde bahsedilen ancak bir sonuç vermeyen bu uğraşlar sonucu Hulki Bey'in ailesi, Perçemli Bakıcı'dan ümidi kesip doğrudan doğruya Allah'a sığınmışlardır. Görüldüğü üzere romanda sadece Beyoğlu'nun kültürel anlamda yozlaşması verilmemekte, Eyüpsultan'ın da dinî anlamda yozlaşması Sadberk Hanım ve gelini Hediye üzerinden anlatılmaktadır.

Sadberk Hanım için dinî hassasiyetler önemli olsa da din ile ilgisi olmayan batıl inançları da uyguladığını görmekteyiz. Bu inanışlar toplumdaki insanlarda ortak hafızanın bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Nesilden nesile aktarılan kültürün yapı taşlarından birini oluşturan bu batıl inanışlar (halk inanışları), mekânla da doğrudan ilgilidir. Eyüpsultan'ın maneviyatı ve türbeleri bu

inanışların yaygınlaşması için müsait bir ortamdır. Sadberk Hanım da geleneğinden gelen bu kültürel kodları taşımakta ve bu duruma uygun olarak davranmaktadır.

2.Çevresel Mekânlar: Çevresel mekânlar, karakterin kendisiyle mekânı özdeşleştirmedeği, anılaştırmadığı yerlerdir. Anlatılarda sadece üzerinden geçilen yer olan çevresel mekânlar, coğrafi bir konumdan öteye geçemezler (Korkmaz, 2021: 13). Bir İstanbul romanı olan *Gün Batarken*'de birçok çevresel mekân karşımıza çıkmaktadır. Romanda sadece adı geçen bu mekânlar, karakterlerle iş birliği içerisinde değildir. Çevresel mekânlar, kahramanı asıl mekâna ulaştıran birer dekor görevi görmektedir. Romanda da Hulki Bey'in Estekzâde mahallesine ulaşmak için geçtiği Taksim Bahçesi, Gazhane caddesi, Taşkıışla, Doğruyol, Yüksekaldırım, Karaköy, Haliç, Eminönü, Sirkeci, Babıâli caddesi, Cağaloğlu, Divanyolu ve Fatih Cami çevresel mekânlara örnektir.

“Hiç durmadan yürüyordu. Eminönü’nden Sirkeci’ye vardı. Oradan da Babıâli caddesini tırmandı, yukarıda sağa dönerken Babıâli, muazzam ve şerefli bir mazinin türbesi gibi, ıssız uyuyordu. Cağaloğlu’ndan Divanyolu’na çıktı.” (Talu, 1990: 86).

Romanda geçen diğer çevresel mekânlara örnek Sarıyer, Göztepe, Boğaziçi ve Kızıltoprak'tır. Bu mekânlar Sadberk Hanım tarafından Beyoğlu'na tercihen söylenen mekânlardır.

“Sadberk Hanım, ahir ömründe böyle Frenkler arasında gidip yaşayamayacağını, hiç olmazsa Sarıyer'e, Göztepe'ye gidilse yüreği yanmıyacağını oğluna anlatmak istemiş fakat tebdil-i fikir ettirmeğe muvaffak olamayınca çarnaçar gitmeye katlanmıştı Sadberk Hanım neticede Estekzâde mahallesini terke razı oluyordu. Fakat ya Boğaziçi'ne Sarıyer'e veyahut Kızıltoprak'a taşınmak şartıyla.” (Talu, 1990: 1-30).

Heybeli, Haydarpaşa, Galata, Beşiktaş, Pangaltı, Sarayburnu, Selimiye ve Samatya semtleri de romanda geçen diğer çevresel mekânlardır.

Sonuç

Mekân, toplumun ortak bilincini yansıtan ve bireyle ilişki içinde olan bir yapıdır. Bireyin bulunduğu mekân ile ilişkisi, geçmiş yaşantısı, dünya görüşü ve dinî hassasiyetleriyle şekillenmektedir. Edebî metinlerde mekân-karakter ilişkisi, karakterin dünya görüşü, geçmişi ve düşüncelerine göre ele alınmalıdır. Ercüment Ekrem Talu'nun yazdığı *Gün Batarken* romanı da bu duruma bir örnektir. *Gün Batarken* romanında Açık-kapalı ve çevresel mekânlar karşımıza çıkmaktadır. Romanda kapalı mekâna tek örnek Beyoğlu'dur. Hulki Bey'in annesi Sadberk Hanım için; geleneklerinden, dininden, komşularından ve alışmış olduğu yaşamdan uzak olan Beyoğlu semti, kapalı bir mekândır. Sadberk Hanım ve gelini Hediye'nin zihniyetine ters olan Beyoğlu, romanda farklı milletlerden insanın bir arada yaşadığı, kimliksizliğin ve köksüzlüğün temsili bir mekân olarak verilmektedir. Beyoğlu'nun tam karşısında yer alan Estekzâde mahallesi ise açık mekâna örnektir. Sadberk Hanım'ın kültürel ve dinî hususiyetlere sahip olarak gördüğü mahallesi ve o mahalleyle kurduğu samimi bağ Estekzâde mahallesini açık bir mekân haline getirmektedir. Romanda, geleneksel ve dinî yaşantının samimi bir şekilde anlatıldığı Estekzâde mahallesi, kolektif hafızaya sahip, insan ve mekân ilişkisinin olumlu yönde olduğu bir mekândır. Açık mekân örneğinin bir diğeri Eyüpsultan'dır. Eyüpsultan, Sadberk Hanım için türbelerinde dua edip huzur

bulduğu mekândır. Sadberk Hanım'ın Eyüpsultan'ın maneviyatına duyduğu güven, bu mekânı açık mekân haline getirmiştir. Ancak romanda Beyoğlu gibi Eyüpsultan da yozlaşmış olarak verilmektedir. Beyoğlu; millî açıdan bilinçsiz ve para düşkünü insanların bulunduğu bir mekân halindeyken, Eyüpsultan ise falcıların ve büyücülerin mekânı haline gelmiş, sahip olduğu maneviyatından uzaklaşmış bir mekândır. İstanbul'un farklı semtlerini konu edinen *Gün Batarken* romanı, pek çok çevresel mekâna da sahiptir. Romanda geçen çevresel mekânlar, İstanbul'un bir panoramasını oluşturma açısından önem taşımaktadır. Sonuç olarak; bireyin kültürel, dinî ve dünya görüşü mekânı sahiplenmesinde önemli rol oynamaktadır. *Gün Batarken* romanında da karakterlerin içinde bulundukları mekânları kendi duygu ve düşüncelerine göre benimsedikleri veya çatıştıkları görülmektedir. Bu durumda mekân sadece toplumsal hafızayı yansıtmaz, aynı zamanda bireyin düşüncelerine, duygularına da hizmet eder.

Kaynakça

- Akar, Y. (2021). Mekânın Poetiği Bağlamında Mehmet Rauf'un "Eylül" Romanı. R. Korkmaz, & V. Şahin (Der.), *Romanda Mekân*, Ankara: Akçağ, 47-60.
- Andı, F. (2015). "XIX. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla Türk Edebiyatında İstanbul". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 146-153.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek*. İstanbul: Ayrıntı.
- Bachelard, G. (1996). *Mekânın Poetikası*. İstanbul: Kesit.
- Demir, A. (2011). *Mekânın Hikâyesi Hikâyenin Mekânı*. İstanbul: Kesit.
- Işın, E. (1999). *İstanbul'da Gündelik Hayat*. İstanbul: Yapıkredi.
- Karabulut, M. (2021). Halide Edip Adıvar'ın "Sinekli Bakkal" Romanında Mekân. R. Korkmaz, & V. Şahin (Der.), *Romanda Mekân*, Ankara: Akçağ, 107-122.
- Korkmaz, R. & Şahin, V. (2021). *Romanda Mekân*. Ankara: Akçağ.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. İstanbul: Sel.
- Şahin, V. (2021). Halid Ziya Uşaklıgil'in "Aşk-ı Memnu" Romanında Mekân-İnsan Diyalektiği. R. Korkmaz, & V. Şahin, *Romanda Mekân*, Ankara: Akçağ, 27-46.
- Şengül, M. Bakır. (2010). Romanda Mekân Kavramı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 11(3): 528-538.
- Talu, E. (1926). *Gün Batarken* (haz. Rahim Tarım), (1990), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yılmaz, E. Burcu. (2019). *Edebiyat-Şehir-Hafıza: Türk Romanında Hafıza Mekânı Olarak Şehir (1940-1960)*. İstanbul: Kesit.

METİNLERARASILIK BAĞLAMINDA SADIK YALSIUZUÇANLAR'IN CAM VE ELMAS ROMANINDA DİNÎ, TASAVVUFÎ UNSURLAR

RELIGIOUS AND SUFI ELEMENTS IN SADIK YALSIUZUÇANLAR'S NOVEL CAM VE ELMAS IN THE CONTEXT OF INTERTEXTUALITY

Pınar IŞIK*

Özet

Kaleme alınan her bir eser, kendisinden önce yazılan eserlerden iz taşır. Buna metinlerarasılık (intertextuality) denir. Bu eserler kendi metninin içerisinde kapalı bir yapıda değil; aksine diğer metinler ile açık veyahut kapalı bir şekilde ilişki kurarak yapıtını ortaya koyar. Bu kuramda yapıt ele alınırken bir takım (alıntı, gizli alıntı, alıntı içinde alıntı, anırtırma vb.) yöntemlerden yararlanır. Dolayısıyla bu metinleri okuyan okuyucu, metni katmanlı bir şekilde okumaya çalışır. Bu kuram her ne kadar Julia Kristeva tarafından geliştirilmiş olsa da ondan sonra gelen düşünürler tarafından da derinleşip gelişmeye devam eder. Metinlerarasılık kuramının kökeni, çok eskilere dayanmaktadır. Nitekim halk edebiyatında destan, efsane gibi edebî türlerde görülen ve tekrar edilen motifler, divan edebiyatında şairlerin kendisinden önceki metinlere gönderme yapması, metinlerarasılık kuramının çok eskiye dayandığını doğrular niteliktedir. Ancak; metinlerarasılık postmodern eserlerle birlikte kendini daha görünür kılmaya başlar. 1970'lerden günümüze kadar ulaşan postmodern eserler, bir hayli rağbet görür, yazarlar tarafından tercih edilir. Postmodern anlayışla eserini kaleme alan yazarlardan biri olan Sadık Yalsızuçanlar 2008 yılında Ebu'l- Hasan Harakânî'nin yaşamını anlattığı Cam ve Elmas romanında metinlerarasılık kuramından sıkça faydalandığı görülür. Özellikle eserde kullanılan tasavvufî gelenek, ayet, hadis gibi dinî unsurlar çarpıcı bir şekilde göze çarpar. Bu unsurlar romanın katmanlı bir şekilde okunmasını sağlayarak anlam bakımından zenginleşmesine katkı sağlar.

Anahtar Kelimeler: Metinlerarasılık, Kutsal Kitap, Tasavvufi Unsurlar, Sadık Yalsızuçanlar, Cam ve Elmas.

Abstract

Every work of literature bears traces of the works written before it. This is called intertextuality. These works do not exist as self-contained structures within their own texts; rather, they take shape by establishing explicit or implicit connections with other texts. In this theory, a work is analyzed using various methods (such as quotation, hidden quotation, quotation within a quotation, allusion, etc.). Consequently, readers of these texts strive to interpret them in a layered manner. Although this theory was developed by Julia Kristeva, it has continued to deepen and evolve through the work of subsequent thinkers. The origins of the theory of intertextuality date back to ancient times. Indeed, the motifs seen and repeated in literary genres such as epics and legends in folk literature, as well as poets' references to earlier texts in classical Ottoman literature, confirm that the theory of intertextuality has very ancient roots. However, intertextuality began to become more visible with

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, isik.pinar@std.izu.edu.tr, ORCID: 0009-0000-4852-2842.

the emergence of postmodern works. Postmodern works, spanning from the 1970s to the present day, have gained considerable popularity and are favored by writers. Sadık Yalsızuçanlar, one of the authors who writes from a postmodern perspective, frequently draws on the theory of intertextuality in his 2008 novel *Cam ve Elmas* which recounts the life of Abu'l-Hasan al-Harakani. In particular, the religious elements used in the work such as Sufi traditions, verses from the Quran, and hadiths stand out strikingly. These elements enable a multi-layered reading of the novel and contribute to its richness of meaning.

Keywords: Intertextuality, the Holy Book, Sufi Elements, Sadık Yalsızuçanlar, *Cam ve Elmas*.

Giriş

Bir edebî metnin içerisine hem edebiyat hem de diğer alanlardan metin parçalarının katılıp holistik bir yapıya kavuşturulmasına metinlerarasılık (*intertextuality*) denir (Bulut,2018:2). Metinlerarasılıkta, yazılan bir metin daha öncesinde yazılmış metinlerden aldığı kesitleri bir araya getirerek yeni bir bileşim kurar. Bu çerçeveden bakıldığında Aktulum'un *Her şey daha önce söylenmiştir*" ifadesi doğru bir anlatımı yansıtır. (2000: 17-18). Bu kuram, yazılan bir metni tek başına incelemeyi; kendisinden önce ve sonra yazılan metinlerle beraber incelenir (Sağlam,2022:304). Metinlerarasılıkta eserini kaleme alan yazar; pastiş, parodi gibi yöntemlerin yanı sıra metinlerarasılığın alt yöntemleri kabul edilen epigraf, ironi, alıntı, gizli alıntı, montaj, kolaj, leitmotif ve palampest gibi teknikleri de eserinde kullanılır (Karabulut ve Biricik,2017:42). Bu kuram sadece biçimsel bir teknik değil, aynı zamanda anlam üretmeyi yeniden kurma biçimidir.

Metinlerarasılık (Intertextuality) kavramı ilk defa 1967 yılında Julia Kristeva tarafından ortaya atılmıştır. Kristeva, bu kavramı geliştirirken Mihail Baktin'in söyleşimcilik kuramından hareket etmiştir (Aktulum,2000: 12-13). Baktin'e göre metinlerarasılık, "*alıntılama, yineleme, metnin kapısını başka metinlere olduğu kadar dünyaya, somut gerçekliğe de açmaktadır*" (Aktulum, 2018: 243). Kristeva, Baktin'in tanımladığı bu kuram üzerinde çeşitli çalışmalar yapmıştır. Kristeva'ya göre "*Her metin kendi içinde başka metinlerin özümseme ve dönüştürülmesidir. Bir bakıma anlatılar mozaikidir*" (akt. Rızvanoğlu, 2019). Kristeva'ya göre her metin kendi içerisinde başka metinlerin izlerini taşır ve özümseyerek bir bütün haline getirir. Kuram üzerinde önemli görüşlere sahip olan bir diğer isim Saussure'dur. Saussure "*Dil göstergesi bir nesneyle adı birleştiremez yani bir kavramla bir işitme imgesini birleştirir*" (1985: 71) der. Saussure bu görüşüyle şunları dile getirmektedir: Herhangi bir nesnenin adı söylendiğinde o kelime yalnızca zihnimizde var olan anlamını ve sesini çağırır. Kısacası, dil nesneleri direkt olarak göstermez. Metinlerarasılık çerçevesi etrafında kaleme alınan eserlerde yazarın yaşadığı dönemin kültürel yapısı, tarihi dokusu ve geleneğin baskısının izleri vardır. Roland Barthes bu konuda, "*Belirli bir yazarın olası yazıları Tarih'in ve Geleneğin baskısı altında belirlenir*" (Barthes, 1990: 23) ifadelerini kullanmıştır. "*Bütün edebiyat metinleri başka edebî metinlerden örülmüştür fakat bu başka metin etkilerinin izlerini taşıdıkları gibi klasik bir anlama gelmez; çok daha radikal bir anlama, her sözcük, cümle ve kesitin yapısı çevreleyen veya ondan önce yazılmış olan yazıların yeniden işlenmesi olduğu anlamına gelir. Edebî özgünlük, ilk metin diye bir şey yoktur. Bütün edebiyat metinlerarasıdır*" ifadelerini kullanan Terry Eagleton ise metinlerarasılık kavramının sınırlarını genişletmiş ve

evrensel bir boyuta taşımıştır (Sivri ve Özkan, 2013:133). Görüldüğü üzere bu kavram hakkında birçok düşünür görüşünü belirtmiş ve ortak nokta olarak bir metnin kendisinden önce var olduğunu ve yazılan metinlerin bu metinlerden izler taşıdığını ifade etmişlerdir.

1950 kuşağının yalnızlaşma, yabancılaşma, toplumla çatışma temaları etrafında şekillenen modernist anlayış, kendisinden önce yazılan metinleri ve anlatıları başka bir kenara bırakmıştır. Fakat postmodernist dönemde, bu metin ve alıntılar yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Modernist yazarın, kenara ittiği eski metinler ve anlatılar postmodernist yazarlar tarafından yeniden değerlendirip eserlerde yerini almıştır. Daha öncesinde kaynak gösterilemeden yapılan herhangi bir alıntı veya yapılan gönderme zayıflık göstergesi kabul edilirken, postmodernist yazarlar için bu durum çok katmanlılık ve derinlik haline gelmiştir. Kendisinden önce yazılan metinlere bakarak eser ortaya koyan yazar, eseri okuyan okuyucuya kültürel birikime sahip olma görevini yüklemiştir. Böylece yazar, daha önce kaleme alınmış veyahut söylenmiş din, tarih, coğrafya, mitoloji, folklor gibi alıntıları kaynak göstermeden metnin içerisine dahil etmiş ve yeni bir metin katmanına ulaştırmıştır. Yazar eserini kaleme alırken yukarıda da bahsedildiği gibi kolaj, pastiş, parodi, montaj, anlatı içinde anlatı, alıntı, anırtırma, söz kalıpları kullanma, üstkurmaca gibi teknikleri kullanarak yazmıştır. Yazarın hangi tekniği tercih edeceği yapıtının amacı yön vermiştir. Daha önce oluşturulmuş anlatı bu şekilde yeni bir işlev kazanmış ve okuyucuyu çok farklı metin evrenine götürmüştür (Kurt, 2024: 98-99).

Türk edebiyatında da bu anlayış doğrultusunda eser veren birçok yazar bulunmaktadır. Oğuz Atay'ın *Tehlikeli Oyunlar*'ı, İhsan Oktay Anar'ın *Puslu Kıtalar Atlası*, *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*, *Amat* ve *Susunkunlar*'ı, Elif Şafak'ın *Pinhan* ve *Mahrem*'i, Enis Batur'un *Elma'sı*, Nazan Bakıroğlu'nun *Nar Ağacı* bu kuram çerçevesinde ele alınan eserlerdir. Bu üslupla eser veren bir diğer isim Sadık Yalsızuçanlardır. Yalsızuçanlar'ın insanın ruhsal durumunu açığa çıkaran ve o ruhu anlatan bir özelliği vardır. Bu özellik romanlarında belirgin bir şekilde kendini gösterir. Özellikle insanın bulunduğu boşlukta kendine yer edinmemesi ve bunun sonucunda kendini hiçlik içerisinde bulması, yazarın romanlarında önemli bir yer tutar. Tasavvufi özelliklerin yer aldığı romanlarda, bu ruh hâli daha derin bir boyut kazanır. Yazar, postmodern bir söylemle birlikte psikanalitik ve sürrealist teknikleri de kullanmıştır. Böylece hem tasavvufi unsurlar hem de modern anlatım teknikleri bir arada kullanır (Çelik, 2023: 15). Yazarın ilk baskısı 2006'da yapılan *Cam ve Elmas* romanı, Ebu'l- Hasan Harakânî'nin yaşamını ele almakta ve onun manevî yolculuğunu kurmaca bir yapı içerisinde yeniden inşa etmektedir. Harakânî'nin sözleri, menkıbeleri bu romanda yeniden yorumlanır.

Bu çalışmada *Cam ve Elmas* romanında yer alan metinlerarası unsurların tespiti söz konusudur. Kapsam itibarıyla dinî ve tasavvufi unsurlarla sınırlı bir inceleme yapılacaktır. Romanda dinî ve tasavvufî metinlerle kurulan ilişkiler incelenecek, romanın bütünlüğü üzerindeki etkisi irdelenecektir. Çalışmada, *Cam ve Elmas* romanının Profil Kitap Yayınevi'nden çıkan ikinci baskısı esas alınacaktır.

Metinlerarasılık Bağlamında Sadık Yalsızuçanlar'ın *Cam ve Elmas* Romanında Dinî, Tasavvufî Unsurlar

Sadık Yalsızuçanlar'ın *Cam ve Elmas* romanı, Ebu'l-Hasan Harakânî'nin hayatını gerçeküstü bir anlatıyla kaleme aldığı eseridir. Eser, bir belgesel çekimi amacıyla Kars'a giden ekibin yaşadıklarını merkeze alır. Eserin başkahramanı olan kameraman, Harakânî Dergâhı etrafında tanıştığı kişiler ve onların anlattığı anlatılarla manevi bir yolcuğa çıkar. Bu yolculukta geçmiş ile şimdi iç içe geçer. Kameramanın gördüğü rüyalar, Şeyh'in anlattığı hikâyeler aracılığıyla Harakânî'nin yaşamı, düşünceleri, tasavvufî dünyası, eserde çok katmanlı bir şekilde anlatılır. Eser, üstkurmaca yoluyla Harakânî'nin hayatını kameramanın içsel yolculuğuyla merkeze alır. Böylece eser, Harakânî'nin biyografisinden çıkarak içsel bir yolculuğa yönelir.

Ayet, Hadis ve Kutsal Kitap İzleri

Romanın ilk bölümünde, İncil'in Matta bölümünde geçen bir söze gönderme yapılmıştır. Söz konusu anlatıda bir kralın oğluna düğün şöleni hazırladığı ve düğüne çağırılanların çoğunun düğüne gitmediği görülür. Kral, düğüne gidenlerin ise bu düğüne layık olmadıklarını düşündüğünden uşaklarına emir verip tekrar bir düğün şöleni hazırladığını ve yolda kime rastlarsa düğüne çağırma emrini söyler. Böylece düğün, rastlantısal insanlarla dolar. Kral konuklarla tanıştığı sırada kıyafeti düğüne uygun olmayan birini görür, buraya nasıl girdiğini sorar ve uşaklarına onu bağlayıp dışarı atmalarını söyler. Bu sırada kral *“Çünkü çağırılanlar çok, ama seçilenler azdır”* (2001:35) ifadelerini kullanılır. Romanın birinci bölümünde rüyaya dalan kahramanın havariler kilisesine doğru ilerlerken önüne heybetli birinin çıkıp *“Çokları çağırılır, pek azı seçilir... Çağırdı seni sonunda... Ona gidiyorsun. Kendinden vazgeçmeye gidiyorsun”* (Yalsızuçanlar, 2018: 9) demesiyle başlar. Burada İncil'e doğrudan alıntı yapılır.

Romanın dördüncü bölümünde, Şeyh, Şam'daki bir dervişe gidişini ve dervişle olan sohbetini anlatır. Derviş, yıllardır musibete uğradığını ve otuz yıldır bu halde olmasına rağmen hiç isyan etmediğini, bu sıkıntıdan kurtulmak için yalvarmadığını dile getirir. Bunun üzerine Şeyh, *“dervişe yakınlık ateştir ama bizim bundan korkumuz yoktur. İnsan odur ki, ateşte İbrahim gibi mutluluğu bulur”* (Yalsızuçanlar, 2018: 17) ifadelerini kullanır. Bu anlatım Kur'an-ı Kerim'de Hazreti İbrahim kıssasına yapılmış bir göndermedir. Kıssaya göre Hz. İbrahim, putlara tapan kavmini uyarır. Bunun üzerine Nemrûd ve adamları, Hz. İbrahim'i ateşte yakmak için halkı galeyana getirir. Daha sonra halk, Hz. İbrahim'i ateşe atar; ancak Enbiya suresi 21/69 ayette söylenildiği gibi Hz. İbrahim'e serinlik ve esenlik verilir, bu ateş Hz. İbrahim'i yakmaz, aksine gül bahçesine döner (Bayram, 2019: 68).

İslam tarihinin acı olaylarından biri olan Kerbela olayı, Hz. Muhammed sav'ın torunu Hz. Hüseyin'in şehit edilmesidir (Cin, 2012: 360). Romanda da çekim yerlerini gezen ekip çay içmek için bir çayevine oturup yaşlı bir adamla sohbet eder. Çayevinin adı Kerbela, yaşlı adamın adı Hüseyin'dir. Burada Kerbela olayına bir gönderme yapılır. *“Şehri turlayıp, çekim yerlerini kararlaştırdıktan sonra Kerbela çayevinde kıtlama şekerle, saç sobanın çevresinde çay içip Hüseyin adında yaşlı bir adamla konuşuyoruz. Ayrılırken, yanda bizi dinleyen sıksa biri, yaklaşıp, ‘o adam*

evlad-ı Resuldendir’ diyor” (Yalsızuçanlar, 2018: 20) ifadelerini kullanır. Romanın ilerleyen bölümünde kahvaltı için Kerbela çayevine giden ekip, duvardaki tabloyu elesker amcaya sorar:

“Yönetmenin sırtını yasladığı duvarda, bir kan ve vahşet tablosu.

Amca bu nedir? Diye soruyorum.

Birden sicim gibi yaş boşanıyor gözlerinden, sesi titriyor, Kerbela Yavrum diyor” (Yalsızuçanlar, 2018: 132) ifadeleri kullanır. Romanın 55. bölümünde de Kerbela olayı ayrıntılarıyla ele alınır.

Rüyada kameraman, *“kulluğu sürdür ki diyor, içtenlik belirsin, samimi olmaya devam et ki nur ortaya çıksın. Nur doğduğu zaman, O’na, görüyor gibi ibadet et”* (Yalsızuçanlar, 2018: 22) ifadeleri ile Cibril Hadisi’ndeki ihsan anlayışına gönderme yapılır. Bu hadiste Cibril, Peygamber efendimize ihsan nedir diye sorar ve bunun üzerine Resûlullah Sav. Cevap verir. Resûlullah’ın verdiği cevap, kameramanın rüyasında konuşan kişinin *“İhsan, Allah’a onu görüyormuş gibi kulluk etmendir. Sen onu görmüyorsan da o seni mutlaka görüyor”* (2022) ifadeleri ile bağlantılık gösterir.

Rüyanın devamında kameraman, bir türbeye gittiğini görür. Türbede Şeyh, belirir ve *“geleceğinizi bana bir gün önce zuhur edip söylemişti”* (Yalsızuçanlar, 2018: 23) ifadelerini kullanır. Burada, Allah’ın geleceği bilmesini ve her şeyi önceden belirlediği ifade edilmektedir. *“Geleceğinizin bana bir gün önce zuhur edilmesi”* ifadesi Kur’an-ı Kerim’de geçen Lokman Suresi 34. ayet ile bağlantılık göstermektedir. *“Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez, ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır”* (Kur’an Yolu Tefsiri 344-345)

Ekip, Dergâhta iken Şeyh, bir bilgenin kendisine aktardıklarını ekibe aktarır. “Ayn”, kelimesinin anlamı üzerine başlayan konuşma ayn kelimesinin farklı görünümlerinin olduğunu açıklamakla devam eder ve bunun bir sır olduğundan açıklayamayacağını söyler. *“Sır, doğası gereği ifşa edilemeyendir. Açıklandığında sır olmaktan çıktığı için sırdır”* (Yalsızuçanlar, 2018: 30) ifadeleri kullanılır. TDK’ye göre sır, bir varlığın, açığa vurulmak istenmeyen yanındır. Yukarıdaki ifadelerde de anlatılmak istenen bir sırrın sır olabilmesi için bu sırrın gizli kalması ve paylaşılmaması gerektiğidir. Sünen-i Tirmizi’de de şu ifadeler yer almaktadır: *“Câbir b. Abdullah (r.a)’den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Bir kimse sağına soluna bakınıp bir kimseye bir söz söylerse o söz bir emanettir, sırdır ifşa edilmemelidir”* (Ebû Dâvûd, Edeb: 38). Her iki ifadeye bakıldığında paralellik olduğu görülmektedir.

Şeyh ekip ile sohbet ederken saçmalıktan korkmamayı ve hata yapmaktan çekinmemeyi öğütler. Çünkü saçma ve yanlış olan şeylerin bile öğreticilik payının olduğunu vurgular. Daha sonra bunu bir örneklerle somutlaştırıp onu dinleyenlere aktarır. *“Şeyh, hata deyince sizde sevimsiz bir şey çağırıyor diye başlıyor, oysa kılavuzların hatası da öğreticidir. Bilal acemdi, şın’ları şın diye söylüyor, ezan okurken ‘eşhedü’ diyordu. Bunu dostlarından bazıları bir gün şikâyet ettiler. Allah’ın seçkin elçisi şöyle konuştu: Doğrudur. Bilal’in dili Arapça değildir ama kalbi arabidir, onun sin’i, Allah’ın katında şın’dır...”* (Yalsızuçanlar, 2018: 36). Bu ifadeler Peygamber’in emri ile

ezanı ilk defa okuyan Bilâl-i Habeşî'yi akıllara getirmektedir (Fayda, 1992: 152-153) Bilâl-i Habeşî'nin şın'ları "sın" diye okuması üzerine dostları Hz. Muhammed sav. şikâyetinde bulunur. Bunun üzerine Hz. Muhammed sav. Bilal'in dilinin değil kalbinin Arabî olduğunu dile getirir. Burada önemli olan dil ya da şekil değil, kalpteki niyettir.

İnsanın başlangıcı ve son noktası Allah'a bağlıdır. Biz, her şeyimizle Allah'a aitiz, Allah'tan geldik Allah'a döneceğiz (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.4, s.344-345). Ondan başka ilah yoktur. Diridir, kâimdir. Gökte ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah'a aittir. İnsan, içindekini gizlese de Allah yine de hesaba çeker. O, her şeye kadirdir (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.1, s.450-452) bu iki ayet romanın 18. Bölümünde şu ifadeler ile belirtilmiştir: *"Sadece ben varım, kendini inkâr et, sadece benimle kal, benimle ol, benimle gör, benimle işit, benimle yürü... Bak benim denizlere ve dağlara hükmüm geçiyor, bak bu göklere... Bu yıldızlar benim avucumda, bana oradan bak, yıldızlardan gör beni, bulut gibi kendini kaybet, sarhoş ol, çıldırmaktan korkma, bırak bu akli, nu iradeyi terk et, tedbiri elden bırak, çaresizliğini tat, acılarını ve anılarını unut, yok et onları, sen bendensin, benimlesin bana döneceksin"* (Yalsızuçanlar, 2018: 48).

Romanda fena ile beka arasındaki uzaklığından utanan kahraman, *"biliyorum hiçbir çaba beni sana yakınlaştıramaz. Uzakları ancak sen yakın kılarırsın. Sen yakınsın, ben değilim. Sen şahdamarımdan yakınsın, bana yaklaş diyorsun. Secde et yakınlaş"* (Yalsızuçanlar,2018:52) diyerek Allah'a en yakın zaman olunan namazı rivayet eder. Bu da *"sakın onun isteğine uyma! Secdeye kapan ve Allah'a yakınlaş"* ifadeleri ile Alak Suresi 19. ayeti akıllara getirmektedir (Diyanet İşleri Başkanlığı, s. 655-656).

Arapça kökenli bir kelime olan İkra "Oku" anlamına gelmektedir. Alak Suresinin 1. ayetinde de *"Yaratan rabbinin adıyla oku"* (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.5, s.652-653) emredilmiştir. Burada oku ile kastedilen yalnızca yazılan bir yazıyı okumak değildir. Gerçek hayatı ve Allah'ın varlığını idrak etmektir. Fetih Suresi'nin konusu Hudeybiye Antlaşması'ndan sonraki durumun değerlendirilmesi, umre niyetini gerçekleştiremeyen müminlerin teselli edilişidir (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.5, s.65-67). Surenin ilk bölümü kazanılan zaferi anlatırken daha sonraki bölümleri Allah'ın tesellisi ile devam eder yani sure bir halka gibi açıldıkça açılır. Romanda da bu duruma gönderme yapılır. *"Ona sen mi fatiha dedin? O fetih midir? Okudukça açıyor. Açılıyor okudukça. Oku onu. Açıl... açıl...açıl...açılıyor işte"* (Yalsızuçanlar, 2018: 60).

Namaz, İslam'ın beş şartından biri olup günde beş vakit Müslümanların yapmak zorunda oldukları ibadete verilen isimdir. (Türk Dil Kurumu, 2026). Namaz, insana manevî huzur verir. Namaz esnasında Müslüman kendi benliğinden uzaklaşıp yönünü Allah'a çevirir. Romanda kahraman yakınlaşma isteğini duyduğunu, bu yüzden de secdeye eğildiğini şu ifadeler ile belirtir: *"Gecenin üçte birinde, dünyanın birinci göğüne inişin gibi eğiliyorum secdeye. Secde et yakınlaş, diyorsun. Seni duyuyorum. Bana eğil diyorsun. Bana bir adım gel sana koşayım, diyorsun. Benim kalbim buna nasıl dayanır. Eğiliyorum. Alnımı yere koyuyorum"* (Yalsızuçanlar, 2018: 61). Bu ifadeler de geçen *"secde et yakınlaş"*, Alak Suresi 19. ayete yapılan bir göndermedir. (Diyanet İşleri Başkanlığı, s.655-656)

A'râf Suresi 54. ayette, Allah'ın yeri ve göğü altı günde yarattığı, her şeyin bir düzen içerisinde gerçekleştiği, güneşe, yıldıza, aya vb. hükmedebildiği (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.2, s. 535-537) ele alınır. Romanda da aynı şekilde A'râf Suresine bir gönderme yapıldığı görülür. *“Gökleri ve yeri altı günde yarattın, sonra arşı kuşattın. Arşı kuşatır gibi oturuyorum. Artık bir perde kalmadı. Gözlerim hafifliyor. Bedenimi hissetmiyorum. Kendimi hissetmiyorum. Kalbimi kavlıyor, tutuyorsun. Onu avuçlarında görüyorum. Sadece gözlerim kalıyor. Yalnızca onu biliyorum. Senden başka bir şey görünmüyor. Son sözüm Hû oluyor”* (Yalsızuçanlar, 2018: 63). Er-Râzî'ye göre, Hû İhlâs sûresindeki ilk üç kelimedir. Bu kelime (hû, Allah ve ahad) üç makamı ifade eder ve bu makamların en yüksek mertebesi Hû (Allah)'dur (Türer, 1998: 260).

İnsanın dünyadaki varlığı geçici bir süreçtir. İnsan doğar- büyür ve ölür yani özüne geri döner. Tâhâ Suresi 55. ayette topraktan geldiğimizi ve tekrardan toprağa, özümüze döneceğimiz ifade edilir. Romanda da *“toprak alnımı öpüyor. Kendi aslımı öpüyorum. Aslım bana dokunuyor. Aslımla buluşma yerim burası”* (Yalsızuçanlar,2018:62) gibi ifadeler Tâhâ Suresine yapılan göndermedir.

İhlâs Suresi, Allah'ın birliğini, doğmadığını ve doğurulmadığını, hiçbir denginin olmadığını vurgulayan bir suredir (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.5, s.716). Romanda, kameramanın kızı Zeynep ve annesi arasında geçen diyalogda İhlâs Suresine bir gönderme yapılır:

“Allah'ın yaratamadığı bir şey yok değil mi anne? diye sordu.

Tabii ki kızım dedim, O her şeyi yaratandır.

Ama dedi, biliyorum ki, O, Kendini yaratamaz.

O hep vardı kızım dedim. İhlas suresini okuyup anlattım.

Sonsuz var olması ne güzel” (Yalsızuçanlar, 2018: 96).

Nisâ Suresi 59. ayette *“Allah'a, Peygamber'e ve sizden olanlara itaat edin eğer gerçekten Allah'a ve Peygamber'e inanıyorsanız, bir problem olduğunda onlara götürün. Çünkü elde edilen sonuç hayırlı ve en güzeldir”* (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.2, s. 86-89) buyrulur. Romanda bu ayete gönderme yapılır. Kameraman, dergâha gittiği sırada Şeyh, Gazneli Mahmut ile Harakânlı bilgenin bir anısını anlatır. Gazneli Mahmut, Harakânlı'dan öğüt ve dua almak için köye geldiği sırada askerlerden birini Şeyh'in yanına göndererek Sultan'ın geldiğini haber ver *“tekkesinden çıkıp bizi burada karşılasın. Eğer tereddüt ederse, ona Allah'a itaat ediniz, Peygambere itaat ediniz ve sizden olan emirlere itaat ediniz ayetini hatırlat”* (Yalsızuçanlar, 2018: 122).

Romanın devamında elçi, Gazneli Mahmut'un, öğüt istediğini söyler. *“Harakanlı, kadınların erkeklere benzemesi kulluğa uymaz”* (Yalsızuçanlar, 2018: 123) diyerek cevap verir. Buradaki ifadeler, *“Resûllah, kadınlara benzemeye çalışan erkeklere ve erkeklere benzemeye çalışan kadınlara lânet etti”* (Gökçe, 2010: 72) hadisine yapılan bir göndermedir.

Kıssaların en güzeli olarak adlandırılan Hz. Yusuf kıssasına da gönderme yapılır. Bahsedilen kıssada Hz. Yusuf, babası Hz. Yakub tarafından daha çok sevildiği için kardeşleri Hz. Yusuf'u kıskanır ve onu bir kuyuya atarak kurt yedi yalanını söylerler. Kuyunun yanından geçen bir kervan Hz. Yusuf'u alır ve Mısır'a götürür, düşük bir akçe karşılığında satar. Hz. Yusuf büyüyünce onun

güzelliğinden kendini alıkoyamayan Züleyha, Hz. Yusuf ile birlikte olmak isterken kocasına yakalanır ve Hz. Yusuf'un onunla beraber olmak istediği yalanını söyler. İftiraya uğrayan Hz. Yusuf, hapse atılır ve bu süre zarfında hep sabırlı davranır. Hapiste iken arkadaşlarının rüyalarını yorumlar ve rüyaları çıkar, bunu duyan hükümdar da kendi rüyasını yorumlaması için Hz. Yusuf'un yanına gider ve Hz. Yusuf hükümdara bir kıtlık olacağı haberini verir. Züleyha'nın suçunu kabul etmesi sonucu hapisten çıkan Hz. Yusuf hazinenin başına getirilir. Kıtlık zamanı gelince kardeşleri erzak almak için Mısır'a gelir, kardeşlerine kendini tanıtır, onları affeder. Hz. Yakub ise yıllarca Hz. Yusuf'a duyduğu özlemle sürekli ağlar ve gözlerini kaybeder. Kardeşlerinin Hz. Yusuf'un gömleğini getirmesi ve Hz. Yakub'un onu koklayarak gözlerinin açıldığı rivayet edilir (Görmez vd. 2013: 53-62). Romanda da Harakân şeyhinin çok sevdiği oğlunun düğün gününde öldürülmesi anlatılırken bu kıssaya gönderme yapılır:

“Küçük oğlunu çok severdi, Yakub'un Yusuf'u gibiydi. O gün evleniyordu. Komşu köyden bir bilgenin kızını gelin getirmişlerdi.

Nikâhlarını kıyıp evden ayrıldı.

Az sonra bir çılgık düştü dergâhın avlusuna.

Çocuğun başını gövdesinden ayırıp bırakmışlardı kapıya.

Tekkeden çıkarken ayağı bir şeye değdi, baktı gözünün nuru” (Yalsızuçanlar, 2018: 150)

Arapça kökenli vesvese, kuruntu anlamına gelmektedir (Türk Dil Kurumu, 2026). Romanda pencereden bakan kişi varlıkların iç içe geçtiğini söyler, *“fısıltı halinde, vesvese şeytanın fısıltısıdır diyor. Kayboluyor”* (Yalsızuçanlar,2018:166) der. Romanda geçen bu ifadeler Nas Suresi'nde *“Cinlerden olsun insanlardan olsun, insanların kalplerine vesvese sokan sinsi şeytanın şerrinden insanların rabbine, insanların mâlik ve hâkimine, insanların mâbuduna sığınırım!”* (Diyanet İşleri Başkanlığı, c.5, s.723-726) ifadelerine yapılan bir göndermedir.

İnsanların canını almakla görevli olan melek Azrail'dir (Türk Dil Kurumu,2026). Romanda kameraman, geri dönüş için uçağa bindiğinde, ana rahminden başlayıp ölüm meleği canını alıp, mezarda dirilinceye kadar geçen zamanı anlatır.

“Ölünce rahatlarım diyor teselli buluyordum, binbir işkenceyle, acımasız kılıçlarla ruhumu almak için beni ölüm meleğinin elinde tutuklattın.

Ondan kurtulunca mezarda beni dirilttin, kıyametin kızgınlığında haşrettin, pişmanlık ve nedamet dolu bir defteri elime verdin, oku dedin” (Yalsızuçanlar, 2018: 185).

Bu ifadelerde Azrail'e, ölümden sonraki hayata ve insanların dünyadayken işlediği fiillerin kaydedildiği (Kılavuz, 1991:20) amel defterine bir göndermedir.

Tasavvufi Unsurlar

Sadık Yalsızuçanlar bir köşe yazısında “*Dergâhımıza gelene ekmeğini suyunu verin sakın dinini, inancını sormayın. Allah’ın can bağışlamaya değer bulduğu her varlık, soframızda rızıklanmaya layıktı*” (Yalsızuçanlar, 2022) sözüyle başlar. Romanda da Evliya Camii’ne giden belgesel ekibine Şeyh, çay ve kadayıf dolması getirir, bunun üzerine yönetmen Şeyh’e zahmet etmemesini söyler. O sırada Harakânî’nin sözüne gönderme yapılır: “*Hazret, dergâhının kapısına şöyle yazmıştı: Kim bu yurda gelirse, ikram edin, inancını sormayın. Kendisine can bağışlanmış olan herkes, O’nun sofrasında rızıklanmaya layıktır*” (Yalsızuçanlar, 2018: 17).

Bektaşî ve Mevlânâ geleneğinde alçakgönüllü olmak ön plana çıkan bir husustur. İnsan-ı Kâmil olma yolunda kendi benliğini terk etmek, dünya arzularından vazgeçmek vurgulanır. Romanda da çekim mekanlarını gezen ekip türbeye girerken Şeyh kapının engin olduğunu ve eğilerek girmelerini söyler. Bunun üzerine şoför, kapının ölçüsünün yanlış olduğunu söyler. Şeyh ise dergâhın kapısının da böyle olduğunu ifade eder. Yönetmen bunun anlamını sorunca Şeyh “*Alçakgönüllü olmak ve dergâha gelirken benliğinden vazgeçmek için ilk adımdır*” (Yalsızuçanlar, 2018: 18) diyerek cevap verir. Şeyh’in verdiği bu cevap Bektaşî ve Mevlâna geleneğine yapılan bir göndermedir.

Tasavvuf yolculuğu dört adımdan oluşur. Tâlîp, mürit, sâlik ve fena fi’l- Vücûd. Son mertebe olan fena fi’l- Vücûd, bütün varlıklardan vazgeçip, Allah’ın varlığı içinde yok olmaya verilen isimdir (Şengül, 2010: 647). Romanda Şeyh, ekibe “*Derviş gelir, huzuruna girer ve iletir. Bir zaman suskun kalırlar. Şeyh, başkalarıyla, üflete bir türlü alışamamıştır. Derviş bir öğüt ister kendisinden. Karakani, ‘O’der, bir insana bağışta bulunmak isteyince, Kendisi dışında ne varsa kalbinden çıkarır. O zaman kul şaşkına döner, çünkü sermayesi geri alınmıştır*” (Yalsızuçanlar, 2018: 39) ifadeleriyle öykü anlatır. Bu öykü, fenafillaha yapılan bir göndermedir. İnsanın manevî lütufta bulunabilmesi için önce kalbinde, Allah’tan başka barındırdığı ne varsa çıkarmalı ve kendini dünyevi zevklerden arındırmalıdır.

Tasavvufta üç özellik görülmektedir. Birinci özellik fakr duygusuna bağlı olmak, ikincisi bezl ve îsar gerçekleştirmek ve üçüncüsü başkalarının işlerine karışmamak ve iradeyi terk etmektir (Bilgin, 62). Bu ifadelerde, iradeyi terk etmek ile anlatılmak istenen nefsin korunmasıdır. Nefsin korunmasının ilk yolu da istemekten geçmektedir. Romanda da tasavvufun ilk adımı olan istemeye gönderme yapılır. Gülşen lokantasında yemek yiyen ekip Şeyh ile sohbet eder. O sohbet esnasında “*Peki yol nerde başlar, ilk adım nedir hocam?*” diyerek manevî yolculuğun ilk adımı sorulur. Şeyh ise “*istemektir*” (Yalsızuçanlar, 2018: 42) diyerek cevap verir.

Tasavvufta sırasıyla kişi önce ister ardından sınanır ve en sonunda olgunluğa erişir. Romanın 15. bölümünde bu üç unsura birden gönderme yapılır:

*“Hep seni istedim, seni diledim, seni gözledim, seni bekledim ben,
Sana üç pınardan beslenen bir denizden geliniyordu, biliyordum.
Suya girdiğim anda boğuldum.*

İlk adım korkuydu, çekinmeydi, riyazetti.

Birincisinde batmasaydım, ikinci adımımı cömertliğe atacaktım.

Orayı geçseydim, yarattıklarına ihtiyaç duymayacaktım” (Yalsızuçanlar, 2018: 43).

Buna ek olarak bu ifadeler Mevlânâ’nın “*hamdım, piştım, yandım*” sözünü çağrıştırmaktadır.

Sûfî dünyaya karşı mesafeli, dünyevi imkânlarla soğuk, dünyanın çekiciliğine karşı yabancı olan kimsedir. Sûfî, murad yerine muradsızlığı, gösteriş yerine sadeliği tercih edip bedeninin isteklerini en aza indirger (Ulu, 2023: 695-696). Romanın 16. bölümünde sûfî’nin özelliklerinden bahsedilmektedir. “*Yanıyorsunuz. Derviş, içinde kendisine ait düşüncesi olmayan, konuştuğu halde konuşmayan, söylediği halde söylemeyen, duyduğu halde duymayan, sustuğu halde susmayan, yediği halde lezzet almayan, sükûnet ve hareketi olmayan, hüznü ve neşesi bulunmayan kişidir*” (Yalsızuçanlar, 2018: 44).

Fenâ, yok olmak, ölmek, geçici olmak mânâlarına gelirken bekâ var olmak, bir şeyin geride kalanı, sürekli olmak mânâlarına gelmektedir (Mıcık, 2022: 186). Fenâ ve bekâ her ne kadar birbirinin zıttı gibi görünse de birbirini tamamlayan iki kavramdır. Bu iki kavram arasındaki uzaklık, dünya zevklerine olan bağlılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu mesafenin kapanması için kişinin dünya zevklerinden ve kendiliğinden vazgeçmesi gerekir. Romanda da kahraman fenâ ve bekâ arasındaki mesafenin çok olmasından utanç duymaktadır. “*Utaniyorum, beka ve fenadan söz ettiğim için kınıyorum kendimi. Bu kelimeler benden çıkıyor, biliyorum ama onlarla kalbim arasındaki mesafe o kadar büyük ki utaniyorum*” (Yalsızuçanlar, 2018: 52) ifadeleri ile utangaçlığını dile getirmektedir.

Mevlânâ, cenazesinde kimsenin ağlayıp feryat etmemesini vasiyet etmiş, öldüğü günü Allah’a kavuşma günü olarak tanımlamıştır. Bu nedenle Mevlânâ’nın öldüğü güne “şeb-i arûs” (düğün gecesi) denmiştir (Öngören, 2004: 445). Romanda da kahraman ayna karşısına geçip “*sana bakar gibi kendime bakıyorum. Bu değil miydi ki seni benim kalbime vurdu. Beni senin kıyılarına savurdu. Bu ezeli aynalardaki ciltelerinden hiç usanmıyor musun? Cilt mi yapıyorsun? Cilt nedir senden öğrendim. Cilt, gelinin gerdek gecesi yüzündeki tülün aralanmasıdır. Bunu da sen öğrettin. Sen kendimi benimle örttün. Beni kendinle gizledin*” (Yalsızuçanlar, 2018:54-55) ifadeleri ile şeb-i arûsa gönderme yapılmıştır.

Allah’ın tecellilerine her mertebede kavuşan insana İnsan-ı Kâmil denir (Aydın, 2000: 260). İnsan-ı Kâmil’de birey, dünyevî zevklerden kendini tamamıyla soyutlar, benliğinden vazgeçer, ilahî hakikate yönelir. Romanda, dergâha gelen bir gezgine, olgun insanın özellikleri sorulur. “*İçinden daha önce koymadığı şeyi çıkaran kimsedir*” diye cevap verdikten sonra “*hayır demiştin, kâmil insan açıkça her şeyi gören ve artık elini cebine götürmeye gerek duymayan kimsedir*” (Yalsızuçanlar, 2018: 76) ifadeleri insan-i kâmil’e yapılan göndermedir.

Ahmet Yesevî *Farknâmesi*’nde dervişin davranışlarını düzeltmesi için dört kapıyı bilmesi gerektiğini söyler. Bu kapılar şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapılarıdır. Şeriat kapısı; ilahi emir ve yasaklara uymayı, tarikat kapısı; benlikten vazgeçmeyi, marifet kapısı; dünyayı terk etmeyi, her işe tahammül etmeyi, hakikat kapısı; yetkin insan olmayı dile getirir ve her bir makamda yerine getirilmesi gereken on kapı bulunur (Özköse, 2017: 101-127). Romanda da Hamdi Bey ile röportaj

yapıldığı sırada kendisine İbn Sina ve Harakânî bilge arasındaki ilişki sorulur. Hamdi Bey de önce İbn Sina'yı anlatmaya başlar. İbn Sina'nın Harakânî görüp, ondan destûr almasını ve ona bağlanmak istediğini söyler. Hamdi Bey de buna karşılık şunları söyler:

“Ama bu nasip işidir.

Talep etmek gerekir.

Talep etmekle olmaz, aramak lazımdır.

Aramakla da bulunmaz. ‘Bulanlar arayanlardır’ denilmiştir. Lakin siz buna da bel bağlamayın.

Bu yolun yolcularının çabası kırk yıldır, derler.

Dilin düzelmesi için on yıl çile çekmek gerekir.

İkinci on yılda ancak el düzelir.

Üçüncü on yılda göz, son on yılda ise kalp temizlenir.

Kim eğer kırk yıl böyle yol alır ve davasına sadık kalırsa, onun dilinden, içinde benliğin

Olmadığı bir sesin çıkması umulabilir” (Yalsızuçanlar, 2018: 86-87). Bu ifadeler insanın olgunlaşma yolculuğunu anlatır. Bu da akıllara kapı kırk makamı akıllara getirir.

Tasavvufta riyazet, az yiyip içmek, çok ibadet etme, az uyuma, nefsin arzularının zıttı davranışları yapma, ahlâkı güzelleştirme, dünya lezzetlerinden sakınma anlamına gelir (Kubbealtı Vakfı,t.y). Romanın 38 ve 61. bölümünde riyazete gönderme yapılır.

“Bir süre dergâhında kaldım. Riyazete başladım.

Çok az yiyordum, bir parça arpa ekmeği, bir tas su.

Konuşmuyordum” (Yalsızuçanlar, 2018: 97).

“Çok ağlayıp az gülmeyi, çok susup az konuşmayı, çok verip az yemeyi, çok anıp az uyumayı edat edinmiş” (Yalsızuçanlar, 2018: 159).

Mutasavvıflara göre mutlak varlığından tecelli suretiyle ayrılan bir nesne, birçok değişim safhasından geçtikten sonra en aşağı olan mertebeye iner. Çeşitli değişimlerden geçtikten sonra aynı noktaya geri ulaşmasına devir adı verilir (Yurdağür,1994:230). Romanda da duvardaki “*Sabredin dedi, onun ne olduğunu anlamak için neye eğilim duyduğunu görelim. Çünkü her şey kendi kaynağına doğru gider. Taş havaya fırlatıldığında, asli yerine, toprağa geri düşer. Karanlığa meyledenin asıl karanlık, ışığa yöneleninin aslı ışıktır*” (Yalsızuçanlar, 2018: 179) ifadeleri devire yapılan bir göndermedir.

Sonuç

Daha önce yazılan metinlerin bir araya gelerek yeni bir metin oluşturmaya metinlerarasılık adı verilir. Bu yüzden metinler kendilerinden önce yazılmış metinlerden bağımsız düşünülmez. Her metin yapboz gibi bir araya gelerek bütünü oluşturur. Bu bağlamda metinlerarasılıkta yazar, pek çok edebî türe atıfta bulunarak eserini bir bütün haline getirir. Bu atıflar edebî türle sınırlı kalmaz,

aynı zamanda dinî, tasavvufî unsurlarda da kendini gösterir. Bu çalışma, Sadık Yalsızuçanlar'ın *Cam ve Elmas* romanın metinlerarasılık bağlamında dinî, tasavvufî unsurlardan ne derece faydalandığını ve bu unsurların romana etkisini ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışma sonucunda romanın birçok ayet, kıssa ve tasavvufî geleneği içinde barındırdığı tespit edilmiştir. Yazar, Hz. Yusuf ve Hz. İbrahim kıssasına, Kerbela olayına, Bakara, Nisa, Alak, Tâhâ, Nasr surelerine, İncil'e Kur'an-ı Kerim'e, tasavvufî geleneğin içerisinde yer alan dört kapı kırk makama, İnsan-ı Kâmile, Vahdet-i Vücuda, Fenafillaha atıflarda bulunarak eserini kaleme almıştır. Yazarın, romanda sık sık bu atıflarda bulunması romanın katmanlı bir anlam kazanmasını sağlamıştır.

Kaynakça

- Aktulum, K. (2018). Metinlerarasılık Görüngesinde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 85. 233-256.
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Aydın, M. (2000). İnsân-ı Kâmil. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.22, s.330). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Barthes, R. (1990). *Yazı ve Yorum*. (T. Yücel, Çev) İstanbul: Metis Yayınları.
- Bayram, E. (2019). Hz. İbrahim'in Ateşe atılması ve Bu Hususta Ön Plana Çıkan İşarî Yorumlar. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7(2): 68
- Bilgin, A. (?). Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı. 62.
- Bulut, Feyza. (2018). Metinlerarasılık Kavramının Kuramsal Çerçevesi. *Edebi Eleştiri Dergisi*. II(I). 2.
- Cin,A.(2012). İran Coğrafyasında Hz. Hüseyin Yası ve Bir Kerbela Kıssası. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Velî Araştırmaları*.63:360.
- Çelik, B. (2023). *Sadık Yalsızuçanlar'ın Monografisi*. (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)
- Diyanet Bakanlığı. (2026). Diyanet Bakanlığı İnternet Sitesi. Erişim adresi: <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir>.
- Fayda.M.(1992). Bilâl-i Habeşî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C.6, s.152-153). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gökçe, İ. (2010). *Gençler için 33 Hadis ve Açıklamaları*. İstanbul: Işık Yayınları.
- Görmez, M vd. (2013). *Hadislerle İslam*. Diyanet İşleri Başkanlığı. Ankara. (C.6, s 53-62). <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php>
- Karabulut, M ve Biricik, İ. (2017). Postmodern Edebiyatın “Ne”liği. *Hikmet- Akademik Edebiyat Dergisi*, 3(7), 42.
- Kılavuz, A. (1991). Amel Defteri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.3, s.20). Türkiye Diyanet Vakfı.

- Kubbealtı Vakfı. (t.y). Misalli Büyük Türkçe Sözlük: Riyâzet. <https://lugatim.com/s/R%C4%B0Y%C3%82ZAT>
- Kurt, Ömer. (2024). İhsan Oktay Anar'ın Efrasiyab'ın Hikâyeleri Romanında Metinler Arasılık Unsurlar. *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2(2), 98-99.
- Mıcık, K.(2022). Tasavvuf'ta Fenâ ve Bekâ. *Mutalaa*, 2(2), 186.
- Öngören, R. (2004). Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (c.29, s. 445). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özköse, K.(2017). Ahmed Yesevi'nin Hikmetlerinde Dört Kapı ve Kırk Makam Anlayışı. *Akademiar Dergisi*. 2:101-127.
- Sağlam.Ö. (2022). Metinlerarasılık Kuramı Çerçevesinde Güngör Dilmen'in Deli Dumrul Adlı Oyunu. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. (25), 304.
- Saussure, F. (1985). *Genel Dilbilim Dersleri*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Sivri, M ve Özkan, S. (2013). Karşılaştırmalı Edebiyatta Metinlerarasılığın Yeri ve Murathan Mungan'ın 'Dumrul ile Azrail' Hikâyesine Metinlerarası Bir Yaklaşım. *Folklor/ edebiyat*. 19 (74), 133.
- Şengül, M. (2010). Elif Şafak'ın Aşk Romanında Tasavvuf. *Turkish Studies*. 5(2):647.
- Türk Dil Kurumu. (2026). Azrail. Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. (2026). Sır. Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. (2026). Vesvese. Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türer, O. (1998). Hû. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.18, s.260). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ulu, M. (2023). Sûfi kavramının Tanımı ve Sûfinin Özelliklerine Cemâl Halvetî'nin Risâle-i Sûfiyye Adlı Eseri Bağlamında Bir Bakış. *Diyanet İlmî Dergisi*.59: 695-696.
- Yalsızuçanlar,S.(2022). *Evrensel Bir Merhamet Ve Erdem Çağrısı: Harakanî*. <https://www.litrossanat.com/evrensel-bir-merhamet-ve-erdem-cagrisi-harakani>
- Yalsızuçanlar,S. (2018) *Cam ve Elmas*, İstanbul:profil.
- Yurdagür, M. (1994). Devir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.9, s.230). Türkiye Diyanet Vakfı.
- (2001). *İncil'in Yunanca Aslından Çağdaş Türkçe 'ye Çevirisi*. 35. file:///C:/Users/hp/Downloads/incil.pdf.
- (2022).CibrilHadisi.<https://www.islamveihsan.com/cibrilhadisi.html?ysclid=mo34qr7zge863072134>.

ABD’NİN MADURO’YU KAÇIRMASI FİİLİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

AN ASSESSMENT OF THE US ABDUCTION OF MADURO

Raif KARA *

Özet

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ’nin askeri bir operasyonla Venezüella başkanı Maduro ve eşini kaçırmayı uluslararası hukukta kuvvet kullanma yasağı, devlet başkanlarının yargı bağımsızlığı gibi temel kuralları ihlal eden bir fiildir. ABD bu operasyonu hem uluslararası hukuk dili kullanmadan yapmıştır hem de Maduro yönetimini tanımadığını ve bu yönetimin ABD’de uyuşturucu ile ilgili suçları engellemede yetersiz kaldığını ve bu nedenle suçlu olduğunu ve ABD’ye suçlu insanları gönderip karışıklığa neden olduğunu ileri sürmüştür. Yazımızda bu kapsamda öncelikle uluslararası hukukta kuvvet kullanma ve devlet başkanlarının yargı bağımsızlığı değerlendirilmiştir. Sonrasında ABD’nin Maduro hükümetini tanımaması hükümetlerin tanınması bakımından değerlendirilmiş ve ABD’nin fiili bu kapsamda uluslararası hukuk kuralları bakımından değerlendirilmiştir. Uluslararası hukukta kuvvet kullanma Birleşmiş Milletler (BM) antlaşmasına göre açıkça yasaklanmıştır. Kuvvet kullanma BM antlaşmasından önce açıkça yasaklanmamış, devletin egemenlik hakkını kullanması olarak görülmüştür. BM antlaşmasındaki düzenlemeyle kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidinde bulunma ancak meşru müdafaa ve BM Güvenlik Konseyi kararı istisnalarıyla hukuka uyum kabul edilmiştir. ABD’nin Maduro’yu askeri operasyonla kaçırmayı bu iki istisnaya girmemekte ve açıkça uluslararası hukuku ihlal etmektedir. Devlet başkanlarının yargı bağımsızlığı da uluslararası hukukun çok eski ve temel kurallarındandır. Bu kurala göre eşitler birbirini yargılayamaz ve devletler de egemen eşitlik ilkesi gereği hukuken eşit oldukları için yabancı devlet mahkemelerinde yargılanamazlar. Devletin yargı bağımsızlığı kuralı devlet başkanı, cumhurbaşkanları ve dış işleri bakanlarına uygulanır. Maduro Venezüella başkanı olarak etkin kontrol sahibi ve resmi görevli ABD tarafından kaçırılmış ve ABD mahkemesinde aleyhine iddianame ile dava açılmıştır. Bu durum devlet başkanının yargı bağımsızlığı kuralının ihlalidir. ABD Maduro hükümetini tanımadığını, bu nedenle yargı bağımsızlığından faydalanmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak bir görüşe göre hukuken önceden tanınan devletin yeni hükümetini tanımamak o devletin iç işlerine karışma ve egemenliğini ihlal etme anlamına gelir. Bu durumda yapılması gereken diplomatik ilişkilerin kesilmesidir. ABD’nin fiili bu nedenle uluslararası hukuku ihlal etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Kamu Hukuku, Kuvvet Kullanma Yasağı, Devlet Başkanlarının Yargı Bağımsızlığı, Devletin Tanınması, Hükümetin Tanınması.

Abstract

The US military operation to abduct Venezuelan President Maduro and his wife is an act that violates fundamental principles of international law, such as the prohibition of the use of force and the immunity of heads of state. The US conducted this operation without explicitly using international legal terminology, claiming that it does not recognize the Maduro administration, that

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Kamu Hukuku, raifkara17@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0637-7082.

this administration is ineffective in preventing drug-related crimes in the US, and is therefore guilty of sending criminals to the US to cause unrest. This article will first examine the use of force and the immunity of heads of state under international law. Then, the US's non-recognition of the Maduro government will be assessed in terms of government recognition, and the US action will be evaluated within the framework of international law. The use of force is explicitly prohibited under the UN Charter. Prior to the UN Charter, the use of force was not explicitly prohibited; it was considered an exercise of a state's sovereign rights. The UN Charter stipulates that the use of force and the threat of force are only considered lawful with the exceptions of self-defense and UN Security Council resolutions. The US abduction of Maduro through a military operation does not fall under these two exceptions and clearly violates international law. The immunity of heads of state is also a very old and fundamental principle of international law. According to this rule, equals cannot judge each other, and states, being legally equal by virtue of the principle of sovereign equality, cannot be tried in foreign courts. The rule of state immunity applies to heads of state, presidents, and foreign ministers. Maduro, while effectively in control and holding an official position as the President of Venezuela, was abducted by the US and indicted in a US court. This constitutes a violation of the rule of head of state immunity. The US has argued that it does not recognize the Maduro government and therefore it should not benefit from judicial immunity. However, according to one view, legally refusing to recognize the new government of a previously recognized state constitutes interference in that state's internal affairs and a violation of its sovereignty. In this case, the necessary action is to sever diplomatic relations. The US's actions therefore violate international law.

Keywords: International Public Law, Prohibition of the Use of Force, Judicial Immunity of Heads of State, Recognition of a State, Recognition of a Government.

1. Giriş

Uluslararası hukukta kuvvet kullanma 1. Dünya Savaşına kadar devletlerin egemenlik hakkı olarak görülmüş ve sınırlı sayıda kuralla sınırlandırılmıştır. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan kayıplar devletleri savaşı kınamalarına ve yasaklamalarına neden olmuştur. Ancak devletler aralarındaki silahlı çatışmalara farklı isimler vererek kuvvet kullanmaya devam etmişler ve sonrasında 2. Dünya Savaşı çıkmıştır. 2. Dünya Savaşı sonrasında BM kurulmuş ve savaş yerine kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidinde bulunmak yasaklanmıştır.

Devlet başkanlarının başka devlet mahkemelerinde yargılanamamaları devletlerin yargı bağımsızlığı olarak isimlendirilen bir uluslararası hukuk kuralıdır. Bu kurala göre egemen olarak eşit olan devletler ve devlet başkanları yabancı bir devletin mahkemesinde yargılanamaz. Zamanla bu kural devletlerin ticari faaliyetlerinin artması ve yargı bağımsızlığı kuralının suistimal edilmesi gibi nedenlerle esnetilmiştir. Ancak hala emredici normların ihlali gibi durumlarda bile devlet başkanlarının yargı bağımsızlığının devam ettiği kabul edilmektedir.

Devletlerin tanınması uluslararası hukukta devletin hukuken kurulması için şart olmasa da siyaset ve fiili durum bakımından devletin diğer devletlerle ilişkisi bakımından önemli bir konudur. Tanınmış bir devletin hükümet değişikliklerinde yeni hükümetin tanınması ise kural olarak otomatik gerçekleşir. Ancak darbe gibi hukuka aykırı şekilde yönetimi ele geçiren yeni hükümetin

tanınması konusu uluslararası hukukta tartışmalıdır. Bir görüş devletin içi işlerine karışma yasağını ileri sürüp yeni hükümetin de otomatik olarak tanınması gerektiğini kabul etmektedir. Karşı görüş ise bu durumda yeni hükümeti tanımanın devletin takdir yetkisinde olduğunu ileri sürmektedir. ABD'nin Maduro'yu kaçırmayı fiili kuvvet kullanma yasağı, devlet başkanlarının yargı bağışıklığı ve hükümetin tanınması konuları bakımından uluslararası hukuku ihlal etmektedir.

2. ABD'nin Maduro'yu Kaçırmayı

ABD askeri bir operasyonla 3 Ocak 2026 tarihinde Venezüella başkanını ve karısını kaçırmıştır.¹ Kaçırmadan birkaç saat sonra Maduro ve ailesi hakkında Ney York Güney Bölge Mahkemesi'ne uyuşturucu ile ilgili suçlara karışma, makineli tüfek gibi yıkıcı silahlara sahip olma suçlamaları içeren iddianame verilmiştir.² ABD de bu saldırıyı yaparken önceden yaptığının aksine uluslararası hukuk dilini kullanmamıştır. Örneğin 1989 yılında ABD Panama başkanını kaçırdığında uyuşturucu ticareti suçuna ek olarak meşru müdafaa, Panama kanalının onurunu korumak ve demokrasiyi güçlendirmek gibi gerekçeler ileri sürmüştür. Maduro'nun kaçırılmasından sonra ABD başkanı Trump Venezüella'nın uyuşturucu ticareti ile birçok ABD vatandaşını öldürdüğünü, ABD'ye tehlikeli mafya liderleri gibi insanları gönderip terör ve düzensizlik getirdiği gibi iddialarda bulunmuştur.³

3. Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma

Kuvvet kullanmak 1. Dünya Savaşından önce açıkça yasaklanmamıştır. Devletlerin kuvvet kullanmasının yasaklanması 20. Yüzyılda gerçekleşmiş çok önemli bir gelişmedir.⁴ Tarihte kuvvet kullanmanın yasaklanması veya sınırlandırılması Haklı Savaş Doktrini ile Antik Yunan ve Roma döneminde karşımıza çıkmaktadır. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde savaş tüm yönleriyle haksız ve ahlak dışı sayılmış, sonraki dönemlerde pasifist yaklaşım terk edilmiştir. Haklı Savaş Doktrinine göre kuvvet ilahi iradeye uygun şekilde kullanıldığında meşru olur. Savaş sadece haksızlıkların cezalandırılması ve barışın yeniden tesisi için yapılabilir.⁵ 13. Yüzyılda St. Thomas Aquinas Haklı Savaş için savaşın egemen otorite tarafından yürütülmesi, faillerin cezalandırılması gibi meşru bir

¹ Adrián Agenjo, "Which Immunity for Nicolás Maduro? Personal immunity, Inviolability, and the Implausible Exceptions the US Might Claim" <https://www.ejiltalk.org/which-immunity-for-nicolas-maduro-personal-immunity-inviolability-and-the-implausible-exceptions-the-us-might-claim/>, [23.03.2026] Peter-Tobias Stoll, "State Immunity", <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1106> [23.03.2026].

² [dl](https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/), [10.04.2026], Justina Uriburu, Julian Arato, "Trump's Illegal Attack on Venezuela and Its Consequences", <https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/> [23.03.2026].

³ Justina Uriburu ve Julian Arato, "Trump's Illegal Attack on Venezuela and Its Consequences", <https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/> [06.04.2026].

⁴ Oliver Dörr, "Use of Force, Prohibition of", <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e427?rskey=YgQ9Yq&result=3&prd=OPIL> [27.03.2026], para 4.

⁵ Malcom N. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, Çev. Yücel Acer, İbrahim Kaya, M. Turgut Demirtepe, G. Engin Şimşek, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019), 815.

sebeple yapılması ve savaşın bu haklı niyetlerle desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶ 16. Yüzyıldan sonra 1648 Vestfalya Barışı sonrasında⁷ Haklı Savaş Doktrini etkisini yitirmiş ve savaş açmak devletlerin egemenliğinin bir gereği olarak görülmüştür. Bu anlayış 20. Yüzyıla kadar devam etmiştir.⁸ 20. Yüzyılda Drago Porter Antlaşmasıyla alacaklı devletlerin sözleşmeden doğan borçlarını tahsil etmek için kuvvet kullanması yasaklanmıştır.⁹

1. Dünya Savaşı sonrası Milletler Cemiyeti kurulmuş ve savaş ve savaş tehdidi kurallarla sınırlandırılmıştır. Anlaşmaya göre devletler savaşa neden olabilecek konuyu önce tahkim, yargı yolu ile veya Milletler Cemiyeti'ne başvurarak çözmeye çalışacak, bu başvuruların sonuçları ilan edildikten üç ay sonra savaş açabileceklerdir.¹⁰ Savaşın yasaklanmasına dair boşluk 1928 tarihli Kellogg-Briand Paktı ile doldurulmaya çalışılmıştır.¹¹ Bu anlaşma ile taraf devletler savaşı kınamış, ulusal siyaset için savaşı kullanmamayı taahhüt etmişlerdir. Bu anlaşma taraf devletlere manevi bir yükümlülük doğurmuştur, devletler maddi bir yaptırımla karşı karşıya kalmamışlardır.¹² Ancak hem Milletler Cemiyeti antlaşması hem de Kellogg-Briand Paktı, savaşları ve 2. Dünya Savaşı'nı önlemekte etkili bir rol oynayamamıştır.¹³

Uluslararası hukukta kuvvet kullanmak ve kuvvet kullanma tehdidinde bulunmak Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşması'yla açıkça yasaklanmıştır.¹⁴ BM antlaşmasındaki hükümle Kellogg-Briand Paktı'nın savaşa başvurmaya dair kısıtlaması kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidinin yasaklanmasına ilerletilmiştir.

BM antlaşması hükümleri çerçevesinde “kuvvet” teriminin kapsamı tartışmalı hale gelmiştir. Yaygın görüşe göre doğrudan veya başka devlet askerleri, isyancılar, paralı askerler vasıtasıyla dolaylı olarak¹⁵ kuvvet kullanma yasaktır. Ancak bir devletin başka bir devlete ekonomik veya siyasi baskı yapması kuvvet kullanmak olarak kabul edilmemektedir. Ayrıca “tehdit” terimi de

⁶ A.g.e. 816.

⁷ A.g.e. 816.

⁸ Fatih Tosun, “Uluslararası Hukuk'ta “Kuvvet Kullanma Ve Karışma” Kavramlarının Değişen Anlamı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (2009), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/84536> [27.03.2026], 92.

⁹ Dörr, “Use of Force, Prohibition of”, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague072.asp [27.03.2026], para 4.

¹⁰ https://www.ungeneva-org.translate.goog/en/about/league-of-nations/covenant?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc [27.03.2026], md. 11.

¹¹ Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 817, 818.

¹² Mehmet Sait Dilek, “Büyük Güçlerin Politikaları ve Briand-Kellogg Paktı”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 10, S. 37 (Bahar 2013): 150.

¹³ Tosun, “Uluslararası Hukuk'ta “Kuvvet Kullanma ve Karışma” Kavramlarının Değişen Anlamı”, 95.

¹⁴ https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf, md. 2(4).

¹⁵ Bu görüş Uluslararası Adalet Divanının Nikaragua kararında açıkça geçer. Divana göre devletin sadece maddi, para yardımı yapması kuvvet kullanma yasağını ihlal etmezken birlikleri eğitmesi, silah, istihbarat yardımı yapması gibi fiilleri dolaylı kuvvet kullanma sayılır. *Military and Paramilitary Activities in und against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*. Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14. Para. 228.

belirsizdir ve uluslararası ilişkilerde belli düzeydeki tehditlere müsamaha gösterilmektedir. Çünkü özellikle bir devletin silah geliştirmesi ve depolaması BM antlaşması 51. Maddede düzenlenen meşru müdafaa kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁶

BM antlaşmasındaki yasağın dar veya geniş yorumlanması gerektiği yönünde görüş ayrılığı bulunmaktadır. Yasağı dar yorumlayan görüş azınlıkta kalmaktadır. Buna göre bir devlet başka bir devlette yaşayan ve tehlike altında olan insanları insani amaçlarla kurtarmak için ülkenin sınırlarına girebilir ve kuvvet kullanabilir. Bu durumda uluslararası barış ve güvenliği sağlamak amacındaki BM antlaşmasının amacı ihlal edilmez. Bu kapsamda İsrail Uganda'daki Entebbe havaalanında ve Etiyopya'da yaşanan iç savaştan Yahudileri kurtarmak için kuvvet kullanmıştır.¹⁷ Yasağı geniş, istisnaları dar yorumlayan genel kabul gören görüşe göre BM antlaşması devletlerin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak için yapılmıştır. Bu nedenle kuvvet kullanma yasağı geniş yorumlanmalı ve devletlerin yabancı devletlerin siyasi ve toprak bütünlüğünü ihlal etmeleri engellenmelidir. Devletlerin yasağı dar yorumlayıp çıkarları doğrultusunda kuvvet kullanmaya çalışıp yasağı suistimal etmeleri de böylece önlenabilir.¹⁸

BM antlaşmasıyla kuvvet kullanmak ve kuvvet kullanma tehdidinde bulunmak yasaklanmış ve sadece meşru müdafaa ve BM Güvenlik Konseyi kararıyla yapılacak müdahalelerle sınırlandırılmıştır. BM antlaşmasındaki yasak ayrıca uluslararası teamül kuralı olarak kabul edilir ve BM antlaşmasına taraf olmayan devletleri de bu nedenle bağlar.¹⁹ Meşru müdafaa ise BM Güvenlik Konseyi'ne bildirim şartı aramaktadır. Maduro olayında ABD'nin bu yönde bir bildirimi de bulunmamaktadır.²⁰

Nikaragua davasında UAD açıkça bir ülkede rejim değişikliğine neden olan müdahaleleri kuvvet kullanma olarak nitelendirmiştir.²¹ ABD'nin Venezüella'da yaptığı operasyon bu nedenle kuvvet kullanma yasağının açıkça ihlalidir.

¹⁶ James Crawford, *Brownlie's Principles in International Law*, 8. Baskı, (Oxford: Oxford University Press, 2012) 747.

¹⁷ Tosun, "Uluslararası Hukuk'ta "Kuvvet Kullanma ve Karışma" Kavramlarının Değişen Anlamı", 102.

¹⁸ A.g.e., 103, 104.

¹⁹ Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 818. Tom Ruys, "The Meaning Of "Force" And The Boundaries Of The Jus Ad Bellum: Are "Minimal" Uses Of Force Excluded From Un Charter Article 2(4)?", *The American Journal of International Law*, Vol. 108, Iss. 2 (2014):159.

²⁰ Amit Kumar ve Abhishek Kumar, "Stretching Self-Defence, Discarding Immunity: The Maduro Capture and the Future of International Law", <https://anzsilperspective.com/stretching-self-defence-discarding-immunity-the-maduro-capture-and-the-future-of-international-law/> [23.03.2026]. Nikaragua davasında ABD Nikaragua'nın bu bildirimin yapmadığını kendisi ileri sürmüştür, *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*. Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, para 91, 92.

²¹ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*. Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14, para 263.

4. Uluslararası Hukukta Devletlerin Yargı Bağışıklığı

Devletlerin yargı bağışıklığı uluslararası hukukta tüm devletlerin egemen olarak eşit olması ilkesine dayanır. Buna göre eşitler birbirlerini yargılayamazlar.²² Devletlerin yargı bağışıklığı devletlerin soyut varlığından ziyade devletleri yöneten kişilerin yabancı devlet mahkemelerinde yargılanamaması durumudur. Egemen kişi halkın ona sadakat borcu olan, kendi mahkemelerinde ve yabancı devlet mahkemelerinde yargılanamayan kişi olarak görülmüştür. Zamanla bu somut kişisel özellik soyutlaşmış ve devletin yabancı devlet mahkemelerinde yargılanamaması haline dönüşmüştür. Yakın tarihe kadar devletlerin yargı dokunulmazlıkları ulusal mahkeme kararlarıyla²³ sağlanmıştır. 1972 tarihinde Avrupa’da devletlerin yargı bağışıklığını düzenleyen ilk uluslararası antlaşma yapılmıştır. BM’de 2004 yılında devletlerin mallarının yargı bağışıklığıyla ilgili anlaşma imzalanmıştır.²⁴ Bu antlaşmalara taraf olmayan devletler için de devletlerin yargı bağışıklığı meselesi uluslararası teamül kuralı olarak ileri sürülebilir.²⁵

Devletlerin yargı bağışıklığı usuli bir meseledir ve davanın esasına girilmesini engeller. Bu nedenle insan hakları, jus cogens normların ihlali gibi durumlar değerlendirilemez.²⁶ Devletlerin yargı bağışıklığı mutlak ve sınırlı olmak üzere ikiye ayrılır. Mutlak yargı bağışıklığı kabul edilen durumlarda devletin devlet otoritesini kullandığı fiiller (*acta iure imperii*)²⁷ mutlak yargı bağışıklığına sahip olarak kabul edilir ve yargılama yapılamaz. Sınırlı yargı bağışıklığı ise devletin otoritesini kullanmadığı ticari fiillerinin (*acta iure gestionis*) yargı bağışıklığından yararlanmadığı durumları ifade eder.²⁸ Sınırlı yargı bağışıklığını Çin ve Rusya kabul etmemektedir. Bu ülkelere göre devletin fiilleri ticari olsa bile mutlak yargı bağışıklığına sahiptir.²⁹ Sınırlı yargı bağışıklığı anlayışı özellikle 1952 yılında ABD Dışişleri Bakanlığı’nın yazdığı Tate mektubu ile ilan edilmiştir. Buna göre yabancı devletlerin ticari faaliyetleri için mutlak yargı bağışıklığı uygulanmayacağı kabul edilmiştir.³⁰ Ticari faaliyet belirlenirken faaliyetin niteliğine ve amacına bakılır.³¹ Ticari

²² Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 99, para 57. Yusuf Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk 1*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019), 288,289.

²³ Bu konudaki ABD’de ilk karar The Schooner Exchange v. McFaddon kararıdır. Mahkemeye göre devletin ülke sınırları içinde mutlak yetkisi bulunur, ancak bu yetki yabancı devletleri kapsamaz. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 500.

²⁴ A.g.e., 500.

²⁵ Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 99, para 123, Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 502.

²⁶ Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 99, para 93. Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002, p. 3, para 53, 54.

²⁷ Bu fiillere örnek olarak: idari işlemler, yasama işlemleri, askeri güçlere ilişkin işlemler veya diplomatik faaliyet ve kamusal borçlar verilebilir. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 507,

²⁸ Crawford, *Brownlie’s Principles in International Law*, 488.

²⁹ A.g.e., 489, 504.

³⁰ Ruth Donner, “The Tate Letter Revisited”, *Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution*, Vol. 9, Iss. 1 (2001):27-40, 28.

faaliyet olarak devletin mal alım satımı, endüstriyel veya finansal sözleşmeler, borç veya kredi sözleşmeleri örnek verilebilir. Ancak bu durumu belirlemek her davada değerlendirilir.³² Örneğin bir davada Küba'ya ait şeker taşıyan bir gemi Şili'ye giderken hükümet darbe ile devrilmiş ve yeni hükümet geminin Şili'ye gitmesine engel olmuş. Davaya bakan Lordlar Kamarası ise başlangıçta ticari olan bir eylemin sonradan devlet eylemine dönüştüğünü ispatlamak için yüksek bir standart aranması gerektiğini, davada ise bunun karşılanmadığını belirtmiştir.³³

Arada bir sözleşme olmayan insan hakları veya işkence yasağı gibi emredici hukuk kurallarının (*jus cogens*) ihlalleri gibi durumlarda devletlerin yargı bağımsızlığı tartışmalıdır ancak genel kabul yargı bağımsızlığının devam ettiği yönündedir.³⁴ ABD hukukunda bu duruma istisna getirilmiştir. 1996 tarihli kanun değişikliğiyle ABD Dışişleri Bakanlığının terörist devlet ilan ettiği devletlerin eylemleri nedeniyle ABD vatandaşları mağdur olursa bu devletlerin yargı bağımsızlığı kabul edilmemektedir.³⁵ Bu istisnaya göre terör faaliyetinde bulunmuş ve ABD Dışişleri bakanlığınca terörist devlet listesine eklenmiş bir devlet ABD ulusal mahkemelerinde yargı bağımsızlığından yararlanamaz.³⁶

Devletlerin yargı bağımsızlığından devlet başkanları, hükümet başkanları ve dışişleri bakanları yararlanabilir.³⁷ Venezüella başkanı Maduro devlet başkası olduğu için uluslararası hukuka göre yargı bağımsızlığından faydalanabilir.³⁸ Ancak ABD Maduro'yu Venezüella başkanı olarak

³¹ 2004 tarihli BM Devletler ve Devlet Mallarının Yargısal Muafiyetine Dair Sözleşme, md. 2(2), Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 508.

³² Xiaodong Yang, *State Immunity in International Law*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) 76, 84.

³³ Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 510.

³⁴ Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 99, para 93. Söz konusu davada Almanya'nın yaptığı zorla çalıştırma fiilleri değerlendirilmemiştir. AİHM ve Uluslararası Hukuk Komisyonunun çalışmaları da bu durumda devletin yargı bağımsızlığını kaldıran bir karar örneği bulamamıştır. Stoll, "State Immunity", <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1106> [01.04.2026], Para 81.

³⁵ [S.735 - 104th Congress \(1995-1996\): Antiterrorism and Effective Death Penalty Act of 1996 | Congress.gov | Library of Congress](https://www.congress.gov/libraries/congress/s.735-104th-congress-1995-1996-antiterrorism-and-effective-death-penalty-act-of-1996), [02.04.2026].

³⁶ Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 512. Örneğin Bank Markazi v. Peterson, 578 U.S. ____ (2016) davasında İran teröre destek veren devlet olarak yargılanmış ve ABD'deki İran Merkez Bankası varlıkları dondurulmuştur. Flatow v. Islamic Republic of Iran, 999 F. Supp. 1 (D.D.C. 1999) davasında da benzer şekilde İran'ın yargı bağımsızlığı kaldırılmıştır. [Flatow v. Islamic Republic of Iran, 999 F. Supp. 1 \(D.D.C. 1999\) :: Justia](https://www.courts.dcmayor.gov/cases/flatow-v-islamic-republic-of-iran) [02.04.2026]. Alejandro V. Republic Of Cuba. 996 F.Supp. 1239. U.S. District Court, S.D. Fla., December 17, 1997 davasında Küba devletinin yargı bağımsızlığı kaldırılmış, 1996 tarihli ABD kanun düzenlemesi geçmişe etkili şekilde uygulanmıştır. [Alejandro v. Republic of Cuba \[Cuban Liability For Shooting Down Civil Aircraft\]](https://www.courts.dcmayor.gov/cases/alejandro-v-republic-of-cuba) [02.02.2026], 769.

³⁷ Arrest Warrant of 1 I April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002, p. 3, para 53, 54.

³⁸ Justina Uriburu ve Julian Arato, "Trump's Illegal Attack on Venezuela and Its Consequences", <https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/> [06.04.2026].

tanımadığı için yargı bağısıklığından yararlanamayacağını ileri sürmüştür.³⁹ ABD benzer şekilde Panama'nın fiili başkanını kaçırmış ve yargılamıştır.⁴⁰ Maduro örneğinden farklı olarak Noriega hiç resmi olarak Panama başkanlığı görevine gelmemiştir.⁴¹ Maduro ise Venezüella'nın tek başkanı olarak kabul edilmiştir ve ABD'nin tek taraflı tanımaması bu durumu değiştiremez. Devlet başkanlarının yargı bağısıklığı devletin hak ve çıkarlarının korunması için kabul edilmiştir. Buna rağmen Venezüella başkanını kuvvet kullanarak kaçırmak ve yargılamak uluslararası hukukun temel kurallarının ihlalini oluşturur.⁴²

5. Uluslararası Hukukta Hükümetin Tanınması

Devletin yabancı bir devleti veya sınırların değişmesini tanıması siyasi bir tercihtir.⁴³ Ancak bu tanıma beyanının ulusal ve uluslararası hukukta hukuki sonuçları olur.⁴⁴ Uluslararası hukukta devletin tanınması genel kabul edilen görüşe göre açıklayıcı etkiye sahiptir, devletlerin kurulmasında kurucu etkiye sahip olduğunu belirten azınlık görüş de bulunmaktadır. Uygulamada ise tanıma iki teorinin ortasında bir etkiye sahiptir. İlk olarak, tanıma uluslararası ilişkiler bakımından siyasi anlamda kurucu bir rol oynar. Hukuki anlamda devletlerin hak ve ödevleri tanıma ile ortaya çıkmaz, bunlar tanımadan önce oluşmuş olabilir.⁴⁵

Hükümetlerin tanınması farklı bir durumdur. Hükümetin tanınması için öncelikle hükümetin devletin tanınmış olması gerekir. Devletin tanınmış olması doğrudan hükümeti tanıma anlamına gelmez. Bazen hukuka aykırı şekilde darbe, istila, isyan gibi yollarla yeni hükümet oluşmuş olabilir veya Libya örneğindeki gibi hem gayrimeşru hükümet Libya Ulusal Geçiş Konseyi) hem de yasal hükümet (Kaddafi yönetimi) devletin belli yerlerini aynı anda yönetiyor olabilir. Kanunlara uygun şekilde seçilmiş hükümetin tanınmasına gerek yoktur, ancak kanunlara aykırı şekilde yönetimin ele geçirildiği durumlarda aynı devletin tanınması gibi yeni hükümetin de tanınması gerekir. Bu durum

³⁹ Chimène Keitner, “Head of State Immunity and Maduro on Trial”, [Head of State Immunity and Maduro on Trial](#) [09.04.2026]. [Nicolás Maduro Moros \(Captured\) - United States Department of State](#) [09.04.2026]

⁴⁰ United States v. Noriega, 117 F.3d 1206, 1209-1210 (11th Cir. 1997), [Office of the Solicitor General | Noriega v. Pastrana - Opposition | United States Department of Justice](#) [09.04.2026], [UNITED STATES v. NORIEGA \(1997\) | FindLaw](#) [09.04.2026].

⁴¹ Ryan Meister, “Absolute Immunity or Absolute Resolve? How Maduro’s Capture and Indictment Challenges Head of State Immunity”, *The American University International Law Review*, <https://auilr.org/2026/03/18/absolute-immunity-or-absolute-resolve-how-maduros-capture-and-indictment-challenges-head-of-state-immunity/> [23.03.2026].

⁴² Mark Kersten, “To Prosecute or Not to Prosecute: Maduro’s Indictment, Head-of-State Immunity, and the United States’ Instrumentalisation of Non-Recognition”, <https://justiceinconflict.org/2026/01/06/to-prosecute-or-not-to-prosecute-maduros-indictment-head-of-state-immunity-and-the-united-states-instrumentalisation-of-non-recognition/> [23.03.2026].

⁴³ Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk 1*, 240. Örneğin ABD Çin Halk Cumhuriyeti ve Kuzey Kore’yi tanımının hukuki sonuçlarının oluşmasını istemediği için yıllarca tanımamıştır. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, 315.

⁴⁴ A.g.e., 315.

⁴⁵ A.g.e., 317.

da devletlerin tanınması gibi siyasi bir tercihtir.⁴⁶ Hükümetin tanınmasında etkin kontrol şartı aranmaktadır. Ek olarak, meşru şekilde yönetime gelmeyen hükümetlerin halkın desteğini alıncaya kadar tanınmaması gerektiğini ileri süren bir görüş (Tobar doktrini) bulunmaktadır. Buna karşı olarak hükümetin kanunlara aykırı şekilde değişmesini değerlendirmenin o devletin iç işlerine müdahale olacağını, kanuna uygun veya aykırı olarak hükümetin değişmesine bakmadan devlet tanınmışsa yeni hükümetin de otomatik tanınması gerektiğini, yeni hükümetle ilişki kurmak istemeyen devletlerin diplomatik ilişkileri kesmesi gerektiğini savunan görüş de (Estrada doktrini) bulunmaktadır.⁴⁷

ABD 2024 tarihinde yapılan Venezüella seçimlerinin gayrimeşru olduğunu ileri sürebilir. Ancak bu hem bir devletin iç işlerine karışmak olur hem de tanıma bakımından Estrada doktrini dikkate alınırsa etkin kontrolün Maduro'da olması nedeniyle ABD'nin yeni hükümeti tanınması ve diplomatik ilişkilerini kesmesi gerektiği söylenebilir.⁴⁸

6. ABD'nin Fiilinin Değerlendirilmesi

ABD'nin Venezüella topraklarına girip Maduro ve eşini kaçırmaması hem uluslararası hukukta geçerli olan kuvvet kullanma yasağının ve yargı bağımsızlığının ihlalini hem de Maduro'nun yargı bağımsızlığına sahip olmayan eşi bakımından insan hakları hukukunun ihlalini oluşturmaktadır.⁴⁹ ABD ulusal mahkemeye verdiği iddianamede uyuşturucu suçu ve silah bulundurma suçları bakımından yargılama talep etmiştir. Ancak hem uyuşturucu ticareti hem de diğer iddiaları uluslararası hukuk bakımından silahlı kuvvet kullanmaya gerekçe olarak hukuki bir temel kabul edilemez.⁵⁰

ABD içtihadı benzer bir davada devletler arasındaki suçlu iade antlaşmalarının suçluyu kaçırmayı yasaklamaması halinde suçlunun yargı önüne getirilmesini yargılamayı engelleyebilecek bir engel olarak görmediği yönünde karar vermiştir.⁵¹ Latin Amerika ülkeleri ABD'nin bu yöndeki fiillerinin

⁴⁶ Nuray Ekşi, "Milletlerarası Hukuk Açısından Dünden Bugüne Taliban ve Taliban'ın Hükümet Olarak Tanınıp Tanınmayacağı Meselesi", PPIL. Advanced online publication. <https://doi.org/10.26650/ppil.2022.42.1.1030645>, (2022): 1-28, 17, 18.

⁴⁷ A.g.e., 19.

⁴⁸ Justina Uriburu ve Julian Arato, "Trump's Illegal Attack on Venezuela and Its Consequences", <https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/> [06.04.2026]. Halkının büyük çoğunluğunun yeni hükümete boyun eğmesi halinde yeni hükümetin tanınması hukuki bir yükümlülüktür. Hersch Lauterpacht, *Recognition in International Law*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1947) 87, 88.

⁴⁹ Jack Goldsmith, "On the Legality of the Venezuela Invasion", [On the Legality of the Venezuela Invasion](https://www.ejiltalk.org/on-the-legality-of-the-venezuela-invasion/) [10.04.2026].

⁵⁰ Justina Uriburu ve Julian Arato, "Trump's Illegal Attack on Venezuela and Its Consequences", <https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/> [06.04.2026].

⁵¹ United States V. Alvarez-Machain Certiorari To The United States Court Of Appeals For The Ninth Circuit, <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep504/usrep504655/usrep504655.pdf> [06.04.2026], 666. Bu davada mahkeme önüne getirilen suçlunun usule veya kanuna uygun şekilde mahkeme önüne getirilip getirilmediğinin değerlendirilmeden yargılama yetkisi olduğunu kabul eden Ker-Frisbie

uluslararası hukuka uygun olup olmadığını değerlendirmesi için BM'ye UAD'ye tavsiye görüş vermesi için başvurmuş, ancak bir sonuç alamamıştır.⁵² ABD'nin uluslararası hukukun temel normlarını bu şekilde ihlal etmesi kendisini ve devlet görevlilerini de koruyan bu normları zayıflatmakta ve ABD aleyhine bir uygulamaya da yol açmaktadır.⁵³ ABD'nin sadece ulusal hukuka ve suçluların iadesi kurallarına dayanarak Maduro'yu yargılaması sorunun Venezüella ile ABD arasında ikili bir mesele olarak kalmasına neden olmuştur. Venezüella'nın yeni yönetiminin Maduro'nun kaçırılması olayını uluslararası yargıya taşımaması durumunda ABD'nin bu fiilinden dolayı yargılanması mümkün değildir.

Sonuç

ABD'nin Venezüella başkanını ve eşini askeri bir operasyonla kaçırmayı ve ulusal mahkemesinde yargılaması uluslararası hukukun temel normlarını ihlal etmiştir. Bu fiil hem kuvvet kullanma yasağını ihlal eder hem de devlet başkanlarının yargı bağımsızlığı kurallarını ihlal eder. ABD Maduro hükümetini tanımadığını ileri sürmektedir, ancak bu durum uluslararası hukukta devletin iç işlerine karışma yasağını ihlal eder ve hükümeti tanıma ile ilgili kuralların da ihlali anlamına gelir. Venezüella ile ABD arasındaki bu sorunun uluslararası yargı kurumlarına taşınıp taşınmayacağı ise belirsizdir.

Kaynakça

- Agénjo, Adrián. "Which Immunity for Nicolás Maduro? Personal immunity, Inviolability, and the Implausible Exceptions the US Might Claim" <https://www.ejiltalk.org/which-immunity-for-nicolas-maduro-personal-immunity-inviolability-and-the-implausible-exceptions-the-us-might-claim/>, [23.03.2026]
- Aksar, Yusuf. *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
- [Alejandre v. Republic of Cuba \[Cuban Liability For Shooting Down Civil Aircraft\]](#) [02.02.2026].
- Arrest Warrant of 1 I April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002, p. 3.
- Crawford, James. *Brownlie's Principles in International Law*, 8. Baskı, Oxford: Oxford University Press, 2012.

doktrini kullanılmıştır. Bu doktrine göre özellikle yurtdışından kaçırılarak getirilen suçlular ABD mahkemelerinde yargılanabilir. [Justice Manual | 610. Deportations, Expulsions, or other Extraordinary Renditions | United States Department of Justice](#) [09.04.2026]. Ancak bu uygulama Maduro'nun kaçırılmasını uluslararası hukuka uygun hale getirmez. Meister, "Absolute Immunity or Absolute Resolve? How Maduro's Capture and Indictment Challenges Head of State Immunity", The American University International Law Review, <https://auilr.org/2026/03/18/absolute-immunity-or-absolute-resolve-how-maduros-capture-and-indictment-challenges-head-of-state-immunity/> [23.03.2026].

⁵² Justina Uriburu ve Julian Arato, "Trump's Illegal Attack on Venezuela and Its Consequences", <https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/> [06.04.2026].

⁵³ Chimène Keitner, "Head of State Immunity and Maduro on Trial", [Head of State Immunity and Maduro on Trial](#) [09.04.2026].

- Dilek, Mehmet Sait. “Büyük Güçlerin Politikaları ve Briand-Kellogg Paktı”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 10, S. 37 (Bahar 2013): 145-169.
[dl](#), [10.04.2026]
- Donner, Ruth. “The Tate Letter Revisited”, *Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution*, Vol. 9, Iss. 1 (2001):27-40.
- Dörr, Oliver. “Use of Force, Prohibition of”,
<https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e427?rskey=YgQ9Yq&result=3&prd=OPIL> [27.03.2026].
- Ekşi, Nuray. “Milletlerarası Hukuk Açısından Dünden Bugüne Taliban ve Taliban’ın Hükümet Olarak Tanınıp Tanınmayacağı Meselesi”, *PPIL. Advanced Online Publication*.
<https://doi.org/10.26650/ppil.2022.42.1.1030645>, (2022): 1-28.
- [Flatow v. Islamic Republic of Iran, 999 F. Supp. 1 \(D.D.C. 1999\) :: Justia](#) [02.04.2026].
- Goldsmith, Jack. “On the Legality of the Venezuela Invasion”, [On the Legality of the Venezuela Invasion](#) [10.04.2026].
- Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy : Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 99.
[Justice Manual | 610. Deportations, Expulsions, or other Extraordinary Renditions | United States Department of Justice](#) [09.04.2026].
- Keitner, Chimène. “Head of State Immunity and Maduro on Trial”, [Head of State Immunity and Maduro on Trial](#) [09.04.2026].
- Kersten, Mark. “To Prosecute or Not to Prosecute: Maduro’s Indictment, Head-of-State Immunity, and the United States’ Instrumentalisation of Non-Recognition”,
<https://justiceinconflict.org/2026/01/06/to-prosecute-or-not-to-prosecute-maduros-indictment-head-of-state-immunity-and-the-united-states-instrumentalisation-of-non-recognition/> [23.03.2026].
- Kumar Amit ve Abhishek Kumar. “Stretching Self-Defence, Discarding Immunity: The Maduro Capture and the Future of International Law”, <https://anzsilperspective.com/stretching-self-defence-discarding-immunity-the-maduro-capture-and-the-future-of-international-law/> [23.03.2026].
- Lauterpachht, Hersch. *Recognition in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 1947.
- Malcom N. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, Çev. Yücel Acer, İbrahim Kaya, M. Turgut Demirtepe, G. Engin Şimşek, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019.
- Meister, Ryan. “Absolute Immunity or Absolute Resolve? How Maduro’s Capture and Indictment Challenges Head of State Immunity”, *The American University International Law Review*,
<https://auilr.org/2026/03/18/absolute-immunity-or-absolute-resolve-how-maduros-capture-and-indictment-challenges-head-of-state-immunity/> [23.03.2026].
- Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits, Judgment. I.C.J. Reports 1986, p. 14.
- Ruys, Tom. “The Meaning Of “Force” And The Boundaries Of The Jus Ad Bellum: Are “Minimal” Uses Of Force Excluded From Un Charter Article 2(4)?”, *The American Journal of International Law*, Vol. 108, Iss. 2 (2014): 159-210.
[S.735 - 104th Congress \(1995-1996\): Antiterrorism and Effective Death Penalty Act of 1996 | Congress.gov | Library of Congress](#), [02.04.2026].
- Stoll, Peter-Tobias. “State Immunity”,
<https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1106> [23.03.2026].

- Tosun, Fatih. “Uluslararası Hukuk’ta “Kuvvet Kullanma Ve Karışma” Kavramlarının Değişen Anlamı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (2009): 89-118. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/84536> [27.03.2026].
- United States V. Alvarez-Machain Certiorari To The United States Court Of Appeals For The Ninth Circuit, <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep504/usrep504655/usrep504655.pdf> [06.04.2026].
- Uriburu, Justina ve Julian Arato. “Trump’s Illegal Attack on Venezuela and Its Consequences”, <https://www.ejiltalk.org/trumps-illegal-attack-on-venezuela-and-its-consequences/> [23.03.2026].
- Yang, Xiaodong. *State Immunity in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

**HUKUK MUHAKEMLERİ KANUNU VE MİLLETLERARASI TAHKİM KANUNU'NA
GÖRE HAKEM KARARLARINA KARŞI İPTAL SEBEPLERİ
GROUNDS FOR SETTING ASIDE ARBITRAL AWARDS UNDER THE CODE OF
CIVIL PROCEDURE AND THE INTERNATIONAL ARBITRATION ACT**

Merve BUDUN KILIÇ¹

Özet

Bu çalışma, 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMK) ve 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu'nda (MTK) düzenlenen tahkim kararlarına karşı iptal davası sebeplerini incelemektedir. Her iki kanun da UNCITRAL Model Kanunu ile büyük oranda paralellik göstermekte olup, iptal sebeplerini sınırlı sayıda (numerus clausus) düzenleyerek mahkemelerin tahkim yargılamasına müdahalesini belirli bir çerçevede tutmayı amaçlamıştır. Çalışmada, her iki kanundaki iptal sebepleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış, bu sebeplerin tahkim anlaşmasının geçersizliğinden usul kurallarına, hakem seçiminden kamu düzenine aykırılığa kadar olan geniş yelpazesi analiz edilmiştir. Özellikle MTK kapsamındaki yabancılık unsuru ve HMK'daki hukukçu hakem şartı gibi bazı noktalarda ayrıışan düzenlemelere dikkat çekilmiş; mahkemelerin kamu düzenini tahkimin esasını incelemek için bir araç olarak kullanmaması gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tahkim, İptal Davası, UNCITRAL, Kamu Düzeni, Tahkim Anlaşması.

Abstract

This study examines the grounds for setting aside arbitral awards as regulated under the Code of Civil Procedure (HMK) No. 6100 and the International Arbitration Law (MTK) No. 4686. Both statutes largely parallel the UNCITRAL Model Law and aim to limit judicial intervention in arbitration by regulating the grounds for setting aside awards as a closed list (numerus clausus). The study comparatively analyzes the grounds for setting aside in both laws, ranging from the invalidity of the arbitration agreement to procedural violations, the appointment of arbitrators, and violations of public policy. The study highlights specific differences, such as the foreign element in the MTK and the requirement for a legal expert as an arbitrator under the HMK, and emphasizes that the concept of public policy should not be interpreted broadly by courts as a tool to review the merits of the arbitration.

Keywords: Arbitration, Setting Aside, UNCITRAL, Public Policy, Arbitration Agreement.

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, merve.budun@izu.edu.tr , ORCID: 0000-0002-3604-7164.

Giriş

6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu¹ ve 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu², tahkim yargılaması sonucunda verilen karara karşı başvurmak için ortak bir yol olarak iptal davasını düzenlemişlerdir. Her iki kanunda iptal davasına başvurmak için gerekli olan sebepleri sınırlı sayıda düzenlemiştir.

HMK ve MTK’da düzenlenen iptal sebepleri UNCITRAL model kanununda düzenlenmiş olan iptal sebepleri ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu durumun amaçlarından biri de tahkim yargılamasında yeknesaklığın sağlanmaya çalışılmasıdır. Ayrıca tahkime karşı iptal davası yoluna başvurma sebepleri de sınırlı sayıda tutularak tahkim yargılamasına mahkemelerin dâhil olmasının sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda kanunlarda düzenlenmiş olan iptal sebeplerini ele aldık. HMK ve MTK’da düzenlenen iptal sebepleri yüksek oranda birbirine benzediği için çalışmamızda iptal sebeplerini bir arada inceleyerek, farklılıkların olduğu yerleri işaret etmekle yetindik. Ayrıca HMK’da düzenlenmiş olan iptal sebeplerinde tarafların ileri sürmesi gereken iptal sebepleri ve hâkimin re’sen dikkate alacağı iptal sebepleri ayrımı olmadığı için bu ayrımı MTK bakımından her iptal sebebinde ayrıca belirttik.

1. HMK ve MTK’da Düzenlenen İptal Sebepleri

Türk Hukuku’nda tahkimi konu edinen iki kanun olan 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu ve 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu’nda iptal sebepleri birbirine paralel olarak ve UNCITRAL model kanununda yer alan iptal sebeplerine dayanarak düzenlenmiştir. Düzenlenen bu iptal sebepleri ayrıca New York Sözleşmesi ile de benzerlik taşır.

Mahkeme, iptal davasında sadece kanunda sayılan iptal sebeplerinin var olup olmadığını incelemekle yükümlüdür, esasa giremez³. Bu durum esasa girme yasağı (*revision au fond* yasağı) olarak adlandırılır. Esas girme yasağının mevcut olması, tahkimin amacını yerine getirmek için önemli olan ilkelerden biri olarak değerlendirilir. Gerçekten de tahkim yargılamasının esasının da mahkeme tarafından incelenmesi tahkimin amacına aykırı düşer⁴.

1.1 Tahkim Anlaşmasının Taraflarından Birinin Ehliyetsiz Olması veya Tahkim Anlaşmasının Geçersiz Olması

İptal sebeplerinden ilki, HMK m. 439/1-a’da ve MTK m. 15/1/A-1’de düzenlenmiş olan tahkim anlaşmasının taraflarından birinin ehliyetsiz ya da tahkim anlaşmasının geçersiz olmasıdır.

¹ “Hukuk Muhakemeleri Kanunu (6100 S.K.)”, *Resmî Gazete*, S. 27836 (4.2.2011).

² “Milletlerarası Tahkim Kanunu (4686 S.K.)”, *Resmî Gazete*, S. 24453 (5.7.2001).

³ Cemal Şanlı, *Uluslararası Ticari Akitlerin Hazırlanması ve Uyuşmazlıkların Çözüm Yolları*, 8. Bası, (İstanbul: Beta, 2023) 342; Ceyda Süral, “Hakem Kararlarının İcrası ve İptal Davası”, *DEÜHFD*, Özel Sayı Prof. Dr. Hakan Pekcanıtez’e Armağan, C. 16, (2015) 1392; Görgün. Börü, Toraman, Kodakoğlu, *Usul*, 746.

⁴ Şanlı, *Akit*, 478; Cemal Şanlı, Emre Esen, İnci Ataman Figanmeşe, *Milletlerarası Özel Hukuk*, 11. Bası (İstanbul: Beta, 2024) 832.

1.1.1 Tahkim Anlaşmasının Taraflarından Birinin Ehliyetsiz Olması

Uyuşmazlıkların tahkim yolu ile çözüme kavuşturulması için öncelikli olarak tarafların tahkim yoluna başvurma konusunda anlaşmış olmaları gerekir⁵. Taraflar tahkime başvurma konusunda uyuşan irade beyanlarının yer aldığı ayrı bir tahkim sözleşmesi yapabilecekleri gibi hâlihazırda bulunan sözleşmeye bir tahkim şartı da ekleyebilirler⁶. Taraflar bu anlaşma ile uyuşmazlığın çözümünü için tahkim yoluna başvurmayı kabul etmiş olurlar⁷.

Tarafların aralarında çıkabilecek muhtemel uyuşmazlıklar için tahkim yoluna başvurmayı kabul ettikleri bu anlaşmanın geçerli olabilmesi için tarafların ehliyetli olmaları gerekir⁸. Sözleşme yapma ehliyeti bulunmayan tarafın yapmış olduğu tahkim anlaşması geçersiz olur. Bu durum hem HMK m. 439/2-b’da hem de MTK m.15/A/1-a’da hakem kararının iptal sebebi olarak yer almıştır.

HMK’da düzenlenen tahkim yargılamasında yabancılık unsuru yer almadığı için tarafların ehliyeti de Türk Hukuku’na göre değerlendirilir. Türk Hukuku’na göre bir tarafın sözleşme yapabilmesi için hak ve fiil ehliyetine sahip olması gerekir. Sözleşme yapma ehliyetine sahip olmayan bir tarafın yapmış olduğu sözleşme geçerli olmayacak ve bu sözleşmeden hak veya borçlar doğmayacaktır⁹. Dolayısıyla tam ehliyetsiz olan bir kişinin yapmış olduğu tahkim anlaşması geçersiz olacaktır¹⁰. Vesayet altında olan kimsenin tahkim anlaşması yapabilmesi TMK m. 462/1-8’e göre ancak vesayet makamı olan sulh hukuk mahkemesinin buna izin vermesi ile mümkün olur¹¹. Sınırlı ehliyetsizlerin yapmış oldukları tahkim anlaşmasının geçerliliği velilerinin buna izin veya icazet vermelerine bağlı iken tam ehliyetli olan bir kişi ise bu sözleşmeyi tek başına yapabilir.

Tüzel kişinin fiil ehliyetini kazanması ise MK m. 49 uyarınca kanuna ve kuruluş belgelerine göre gerekli organların kurulmasıyla oluşur. Bu nedenle zorunlu organları kurulmamış olan bir tüzel kişinin fiil ehliyeti olmayacağı için tahkim anlaşması da yapamaz¹².

⁵ Ziya Akıncı, “Tahkim Şartı”, *Milletlerarası Tahkim Semineri*, (Ankara, 2005) 144(Şart); Nuray Ekşi, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nda Tahkim*, 2. Baskı, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2019) 35 (Tahkim).

⁶ Ziya Akıncı, *Milletlerarası Tahkim*, 7. Baskı (İstanbul: Vedat Yayıncılık, 2025) 159 (Tahkim); Hamit Dündar, “Tahkim Sözleşmesinin Geçerliliği ve Şekli Üzerine Bir İnceleme”, *Terazi Hukuk Dergisi*, S. 22, (2008) 27(Şekil); Caner Bulur, “Milletlerarası Hakem Kararlarına Karşı İptal Davası”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004) 53.

⁷ Baki Kuru, *İstinaf Sistemine Göre Yazılmış Medeni Usul Hukuku*, (İstanbul, Legal Yayınevi, 2016.) 931 (İstinaf).

⁸ Ali Yeşilırmak, *Türkiye’de Ticari Hayatın ve Yatırım Ortamının İyileştirilmesi İçin Uyuşmazlıkların Etkin Çözümünde Doğrudan Görüşme, Arabuluculuk, Hakem-Bilirkişilik ve Tahkim*, 1. Baskı, (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2011) 123; Şanlı, Akit, 411.

⁹ Fikret Eren, *Borçlar Hukuku Genel Hükümleri*, 30. Baskı, (Ankara: Legem, 2025) 211; Ahmet Kılıçoğlu, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, 28. Bası, (Ankara: Turhan, 2024), 136.

¹⁰ Ergin Nomer, “Hakem Kararının Kamu Düzenine Aykırılığı ve Tahkim Anlaşmasının Geçerliliği”, *MHB*, Y.10, S.1-2, (1990), 131.

¹¹ Ekşi, *Tahkim*, 85.

¹² Fatih Işık, *Milletlerarası Ticari Tahkimde Tahkim Anlaşması Yapma Yetkisi ve Bu Yetkiye Uygulanacak Hukuk*, 1. Baskı (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2015) 12.

Bu durumda incelenmesi gereken bir diğer durum ise sözleşmenin iradi temsilci aracılığıyla yapılması halidir. İradi olarak verilen temsil yetkisinde temsilcinin hangi işlemleri yapabileceği verilen yetkiye bağlı olarak değişecektir¹³. Tahkim anlaşmalarının temsilci aracılığıyla yapılabilmesi için kural olarak temsilcinin özel yetkisinin bulunması gerekir, yetkisiz bir temsilcinin yapmış olduğu tahkim anlaşması geçerli olmaz¹⁴. Bu durum TBK m. 504/3'te vekilin tahkim anlaşması yapabilmesi için özel yetki verilmesi gerektiği düzenlenmiştir. Ayrıca HMK m. 74 düzenlemesine göre vekilin tahkime başvurabilmesi özel yetki gerektiren hallerdendir. Taraflardan birinin tüzel kişi olması halinde, sözleşmeyi ancak tüzel kişinin yetkili organı ya da temsil yetkisi olan kişi yapabilir. Bu durumda ticaret şirketlerinde sözleşme yapma yetkisi bulunan kişilerle tahkim anlaşmasını yapmak önem kazanır¹⁵.

Tahkim anlaşması için tarafın özel yetkili olması gerekse de Yargıtay bazı durumlarda yetkisizliğin ileri sürülmesini hakkın kötüye kullanılması olarak değerlendirmiştir¹⁶. Gerçekten de tahkim anlaşması kural olarak esas anlaşmadan bağımsız¹⁷ olsa da somut olayın özelliklerinden, tarafın dürüstlük kuralına aykırı davrandığı anlaşıyor ise hakem kararının iptaline karar verilmemesi gerekir.¹⁸

Tahkim yargılamasının yabancılık unsuru içermediği durumlarda tarafın ehliyetinin Türk Hukuku'na göre belirleneceğini ve Türk Hukuku'nda yer alan kuralları açıkladık. Ancak MTK'nın uygulandığı tahkim yargılamalarında sözleşme taraflarının yabancı uyruklu olmaları da muhtemeldir. Bu durumda, tahkim yolu ile çözüme kavuşturulacak uyuşmazlıkta ehliyet konusunda uygulanacak hukuk sorunu da mevcut olacaktır.

¹³ Eren, *Borçlar*, 504; Işık, *Yetki*, 19.

¹⁴ Ekşi, *Tahkim*, 84; Y. 11. HD, E. 2008/5901, K. 2010/3203, T. 23.3.2010 “Ayrıca, hangi hallerde vekile özel yetki verileceği, BK.nun 388/2. maddesi ile HUMK.63. maddelerinde belirtilmiştir. Buna göre vekilin tahkim sözleşmesi yapabilmesi için özel yetki verilmesi gerekir. Aksi halde müvekkili yapılan tahkim sözleşmesi hukuken geçersizdir. Yukarıda açıklananlar ışığında, dava konusu olayda, davacı Ermar Ltd.Şti. ile davalı Hefko AG.yi temsilen acente Hatko A.Ş. arasında yapılan tahkim sözleşmesi Ermar Ltd. Şti.'nin tahkim yapma yetkisinin bulunmaması nedeniyle geçersizdir. Bu durumda mahkemece, geçersiz tahkim şartına dayalı olarak verilen Heiko A.G.'ye izafeten Hatko A.Ş. yönünden tahkim şartı sebebiyle dava dilekçesinin görev yönünden reddine kararı doğru olmadığından kararın bozulmasına karar vermek gerekmiştir.”; YHGK, E. 2012/11-573, K. 2012/550, T. 12.9.2012 (www.kazanci.com, E.T. 05.03.2026).

¹⁵ TTK açısından tahkim anlaşmasını yapabilecek yetkili kişiler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ekşi, *Tahkim*, 89 vd.; Işık, *Yetki*, 31 vd.

¹⁶ İstanbul 6. ATM, E.1988/715, K. 1989/34 “Taşıma sözleşmesinin tahkimle ilgili 43. maddesi hariç diğer maddelerine davacı tarafça itiraz edilmemiş bu sözleşme fiilen uygulanmaya konulmuştur. Sözleşmeyi imzalayanların yetkili olmamaları halinde tüm maddeleri geçersizdir. Diğer maddelerin geçerliliğini kabul edip sadece tahkimle ilgili maddenin geçersiz olduğunu ileri sürmek M.K'nun 2. maddesine göre iyiniyet kuralına aykırıdır.” (Emre Esen, “Hakem Kararının Tenfizi veya İptali Davalarında Tahkim Anlaşmasının Yetkisiz Temsilci Vasıtasıyla Yapıldığı İtirazı ve Konuya İlişkin 11.10.2000 tarihli Yargıtay HGK Kararı” MHB, Yıl: 23/Sayı: 1-2 (2003), Prof. Dr. Gülören Tekinalp'e Armağan, 398 (Yetkisiz Temsilci).

¹⁷ Pekcanıtez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4639.

¹⁸ Esen, *Yetkisiz Temsilci*, 390.

MTK’da tarafların ehliyetine hangi hukukun uygulanacağı konusunda bir hüküm yer almaz¹⁹. Bu durumda Türk hukukuna göre tarafların ehliyeti konusuna uygulanacak hukuk için Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Hakkında Kanun hükümlerine bakmak gerekir.

MÖHUK m. 9’a göre; gerçek ve tüzel kişilerin sözleşme yapma ehliyetini de içeren hak ve fiil ehliyeti kişinin şahsi statülerini yöneten hukuka tabidir²⁰. Bu nedenle sözleşme yapan tarafın kendi hukukundaki hükümlere göre ehliyetli olması gerekir. Ancak kendi ülke hukukuna göre ehliyetsiz olan bir kişi işlemi yaptığı ülke hukukuna göre ehliyetli ise o hukuki işlemle bağlı olacaktır²¹.

Bu iptal sebebi MTK’da taraflarca ileri sürülmesi gereken bir iptal sebebi olarak değerlendirilmiştir. Doktrinde, bu iptal sebebinin hâkim tarafından re’sen incelenen sebeplerden biri olarak düzenlenmemesini, TMK m. 15 hükmünün aşılabacağı gerekçesiyle eleştiren bir görüş yer almaktadır²².

1.1.2 Tahkim Anlaşmasının Geçersiz Olması

Tahkim anlaşmasının geçersizliği de her iki kanunda düzenlenen ortak bir sebeptir. Ancak MTK’da uyuşmazlığın yabancı unsur içermesi sebebiyle tahkim anlaşmasının geçerliliğinin hangi ülke hukukuna göre değerlendirilmesi gerektiği de belirtilmiştir. MTK’ya göre; tahkim anlaşmasının geçerliliğinde mahkeme öncelikle tarafların uygulanması konusunda anlaştıkları ülke hukukuna göre geçerli olmalıdır. Taraflar arasında bir seçim yapılmadı ise Türk Hukuku uygulanır. Bu durumda Türk Hukuku kanunlar ihtilafı kuralları uygulanmayacak, anlaşmanın geçerliliğine Türk Hukuku uygulanacaktır²³.

Taraflar arasında çıkabilecek olan ihtilafların, tahkimde çözülmesini konu edinen tahkim anlaşmasının sözleşmenin geçerlilik şartlarını taşıması gerekir²⁴.

Tahkim anlaşmasının hükümsüzlüğüne yol açan sebepler olarak şekle aykırılık, irade sakatlıkları, tahkim anlaşmasına uygulanacak hukukun kamu düzeni ve emredici hukuk kurallarına aykırılık veya tahkim anlaşmasının objektif imkânsızlığa konu olması gibi durumlar gösterilebilir²⁵.

Bir sözleşmenin geçerli olması için tarafların sözleşme yapma ehliyetine sahip olmaları ve iradelerinin sözleşme konusu üzerinde uyuşması gerekir²⁶. Bu nedenle yapılan tahkim

¹⁹ Akıncı, *Tahkim*, 526; Bulur, *İptal Davası*, 54

²⁰ Şanlı, *Akit*, 12

²¹ Aysel Çelikel, Bahadır Erdem, *Milletlerarası Özel Hukuk*, 18. Bası, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016) 219.

²² Fikret Yıldırım, “Tahkimde İptal Davası ve İptal Davasının Amaçları Bakımından Bazı Değerlendirmeler” *MÜHFHAD Cevdet Yavuz’a Armağan*, C. 22, S.3 (2016) 3015.

²³ Akıncı, *Tahkim*, 527.

²⁴ Dündar, *Şekil*, 28.

²⁵ İpek Sariöz Büyükalp, “Uluslararası Tahkimde “Tahkim Anlaşmasının Hükümsüz, Tesirsiz veya İcrasının İmkânsız Olması” Kavramları”, *DEÜHFD*, C. XVI, Özel Sayı, (2014) 2033.

²⁶ Konişmentolarda “bütün diğer şartlar Charter Party’deki gibidir” tarzında bir atıfla tahkim şartının da konşimentoya taşınıp taşınmayacağı bir sorun oluşturmuştur. Bu durumda genel bir atfın tahkim iradesini ortaya koymayacağı bu durumun açıkça belirlenmesi gerektiği doktrinde belirtilmiştir. (Cemal Şanlı, “Konişmentonun Devri, Alacağın Temliki ve “Perdeyi Kaldırma Teorisi” Uygulamasında Sözleşmede Yer

anlaşmalarında tarafların uyuşmazlığın tahkimde çözülmesine yönelik iradelerinin açık olması gerekir²⁷. Tahkim iradesinin açık olmadığı tahkim anlaşmaları geçerli olmaz. Bunun nedeni ise; tahkim anlaşması ile tarafların uyuşmazlık çözümü için asli merci olan devlet mahkemeleri yargılamasında değil tahkim yolunu seçmeleridir²⁸. Bu durumda tarafların mutlak olarak tahkim yolunu seçtiklerine dair iradelerinin açık olması gerekir. Yargıtay'ın da vermiş olduğu kararlarda tarafların hem mahkeme gitme yetkisinin verildiği hem de hakeme gitme yetkisinin verildiği anlaşmalar geçersiz kabul edilmiştir²⁹.

Tarafların uyuşmazlık çözümü için tahkime başvurma iradelerinin var olması halinde bu tahkim anlaşması yazılı olarak yapılmalıdır³⁰. Kanunlarda bu durum emredici şekilde düzenlendiği için yazılılık geçerlilik şartıdır³¹. Bu durumda hangi tahkim anlaşmalarının yazılı yapılmış sayılacağı konusu gündeme gelecektir. Söz konusu husus MTK m. 4/2'de düzenlenmiştir. Söz konusu fıkra göre; *“Tahkim anlaşması yazılı şekilde yapılır. Yazılı şekil şartının yerine getirilmiş sayılması için, tahkim anlaşmasının taraflarca imzalanmış yazılı bir belgeye veya taraflar arasında teati edilen mektup, telgraf, telek, faks gibi bir iletişim aracına veya elektronik ortama geçirilmiş olması ya da dava dilekçesinde yazılı bir tahkim anlaşmasının varlığının iddia edilmesine davalının verdiği cevap dilekçesinde itiraz edilmemiş olması gerekir. Asıl sözleşmenin bir parçası haline getirilmek amacıyla tahkim şartı içeren bir belgeye yollama yapılması halinde de geçerli bir tahkim anlaşması yapılmış sayılır.”*

Alan Tahkim Şartının Konişmentoyu Devralan, Alacağı Temellük Eden ve Perdenin Arkasında Kalan Bakımından Geçerliliği Sorunu”, Ergin Nomer'e Armağan, MHB, Y. 22, S. 2, (2002) 776; Nihat Güman “Taşıma Sözleşmelerinde Yer Alan ve Konişmentoda Atıf Yapılan Tahkim Şartının Konişmentonun Devri Halinde Konişmentoyu Alan Kişiye Karşı İleri Sürülebilirliği Sorunu” Prof. Dr. Yavuz Alangoya İçin Armağan, 1. Baskı (İstanbul: Alkim Yayınevi, 2007) 173.

²⁷ Akıncı, Şart, 147-148; Deren Yıldırım, Esaslı Sorunlar, 35; Cevdet Yavuz, “Türk Hukukunda Tahkim Sözleşmesi ve Tabi Olduğu Hükümler”, II. Uluslararası Özel Hukuk Sempozyumu "Tahkim", (İstanbul: 2009) 150.

²⁸ Yılmaz, Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi, C. III, 3. Baskı, (Ankara: 2017) 3629.

²⁹ Y. 11. HD. E. 2003/1050, K. 2003/3012, T. 31.03.2003.

³⁰ Murat Atalı, “A Comparison of the International Arbitration Law and the Provisions of the Code of Civil Procedure Relating to Arbitration”, Festschrift für Peter Gottwald, (München: Beck, 2014) 34; Feriha Bilge Tanrıbilir, Banu Şit, Milletlerarası Tahkim Müessesesi ve Yani Milletlerarası Tahkim Kanunu, Ergin Nomer'e Armağan, MHB, Y. 22, S. 2, (2002) 832.

³¹ Akıncı, Tahkim, 235. Y. 13. HD. E. 2006/521, K. 2006/5446, T. 12.4.2006 “Dava, Paket-tur sözleşmesinden kaynaklanan tazminat istemine ilişkin olup öncelikle halledilmesi gereken uyuşmazlık, taraflar arasında geçerli bir tahkim sözleşmesinin bulunup bulunmadığı noktasında toplanmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, kural, bir uyuşmazlığın çözülmesi görevinin yetkili mahkemelere ait olmasıdır. Bunun dışında taraflar bir tahkim sözleşmesi yapmak veya yaptıkları bir sözleşmeye tahkim şartı koymak istediklerini, başka bir anlatımla sözleşmelerinden doğacak uyuşmazlığın tahkim yoluyla çözülmesini istediklerini tahkim sözleşmesinde veya tahkim şartında açık ve kesin olarak belirtmeleri gerekir. HUMK'nın 517/2. maddesi hükmü gereğince, yazılı şekil, tahkim sözleşmesi için geçerlilik şartıdır. Yazılı olmayan tahkim sözleşmesi geçersizdir. Davalının dayandığı paket-tur sözleşmesinde davacıların veya yetkili temsilcisinin imzası bulunmadığına göre, geçerli bir tahkim sözleşmesinden söz etmek olanaksızdır.”

MTK m. 4'te yapılan düzenlemeye göre tahkim anlaşmasının yazılı olma şartını sağlamak için elektronik ortama geçirilmiş olması yeterli olup, elektronik imza şartı aranmamıştır³². Ancak HMK hükümlerinde böyle bir düzenleme olmadığı için HMK uyarınca yapılan tahkim yargılamalarında anlaşmanın yazılılık şartını sağlaması için elektronik ortamda düzenlenmiş olan belgenin elektronik imza ile imzalanması gerekir³³.

Yapılan bu tahkim anlaşması ahlaka aykırı olmamalıdır³⁴. Ahlaka aykırı olarak, genelde ekonomik ya da sosyal olarak daha üstün tarafın diğer taraf üzerinde üstünlüğünü kullanması belirtilmiştir³⁵.

Tahkim anlaşmasının, esas sözleşmeden bağımsızdır ve esas sözleşmenin geçersizliği tahkim anlaşmasının geçersiz hale gelmesi sonucunu doğurmaz. Ancak bazı hallerde esas sözleşmenin geçersiz olması, tahkim anlaşmasının da geçersizliği sonucunu doğurur³⁶. Örneğin, irade sakatlığı sebebiyle esas sözleşmenin geçersiz olması tahkim anlaşmasının da geçersiz olmasına sebep olur.

MTK'da bu durum taraflarca ileri sürülmesi gereken bir iptal sebebi olarak düzenlenmiştir. Ancak bazı hallerde tarafların bu durumu ileri sürmesi hakkın kötüye kullanılmasını teşkil edebilir. Bu durumlarda tahkim anlaşması geçersiz olmasına rağmen tahkim şartının var olduğu kabul edilir³⁷. Bu duruma örnek olarak, tarafın tahkim yargılamasına katılıp, anlaşmanın geçersizliğine yönelik bir iddiada bulunmayıp sonrasında bu durumu bir iptal sebebi olarak ileri sürmesi gösterilebilir³⁸.

1.2 Hakem veya Hakem Kurulunun Seçiminde Tarafların Yapmış Olduğu Sözleşmeye veya Kanuna Aykırılık Bulunması

Hakem veya hakem kurulunun seçiminde tarafların yapmış olduğu sözleşmeye veya kanuna aykırılık bulunması HMK ve MTK'da bir iptal sebebi olarak düzenlenmiştir.

HMK m. 416'da ve MTK m. 7/A'da açıkça düzenlendiği üzere, tahkim yargılamasında taraflar hakem veya hakem kurulunun seçimi usulünü yaptıkları sözleşmede belirleyebilirler. Ancak taraflar

³² UNCITRAL model kanunu m. 7/1'de bu şart aranmıştır. (Yeşilırmak, *Uyuşmazlık Çözümü*, 199); New York Konvansiyonu m. 2/2 hükmüne göre de yazılı anlaşma için imza şart değildir. Hüküm tercümesi şeklindedir; “*“Yazılı anlaşma” terimiyle karşılıklı olarak gönderilen mektup veya telgraflarda bulunan veya taraflarca imzalanmış mukaveleler içine konan hakem şartı veya bir hakem mukavelesi anlaşılır.*” (Çevrimiçi, <http://tahkim.barobirlik.org.tr/dokuman/newyorksozlesmesi.pdf>, E.T. 22.03.2026).

³³ Akıncı, *Tahkim*, 240.

³⁴ Yavuz, *Tahkim*, 148.

³⁵ Y. 20. HD. E. 2002/1955, K. 2002/2791, T. 28.03.2002, “*Ahlaka aykırı tahkim sözleşmesinin geçerliliğinden söz edilemez. Bu hal genellikle tahkim sözleşmesinde bir tarafın diğeri üzerinde davalı şirketin davacı firma üzerinde ekonomik ve sosyal üstünlüğünü kullanarak tahkim sözleşmesinde eşitliği kendi lehine bozacak hususlar kabul ettirmesi veya somut olayda olduğu gibi hakemi seçme olanağının verilmesi hallerinde kendini gösterecektir. Bu durumda taraflar arasında hukuken geçerli bir tahkim şartının varlığından söz edilemeyeceği açıktır.*” (Yavuz, *Tahkim*, 148).

³⁶ Ekşi, *Tahkim*, 82.

³⁷ Akıncı, *Tahkim*, 245.

³⁸ Akıncı, *Tahkim*, 245; Süral, *Hakem Kararları*, 1394.

kendileri belirleyecek olsalar da hakem sayısı tek olmalıdır³⁹. Tarafların bu seçimi yapmamış olmaları durumunda ise kanunda belirlenen usul izlenir. Her iki kanunda da hakem seçimine ilişkin usul birbirine benzemektedir.

MTK . 7/B’de tarafların hakem seçimini yapmamış olmaları halinde uygulanacak usul anlatılmıştır. Bu hükme göre “*Taraflarca aksi kararlaştırılmamışsa hakem seçiminde aşağıdaki kurallar uygulanır:*

1. Ancak gerçek kişiler hakem seçilebilir.

2. Tek hakem seçilecek ise ve taraflar hakem seçiminde anlaşamazlarsa hakem, taraflardan birinin istemi üzerine asliye hukuk mahkemesi tarafından seçilir.

3. Üç hakem seçilecek ise, taraflardan her biri bir hakem seçer; bu şekilde seçilen iki hakem üçüncü hakemi belirler. Taraflardan biri, diğer tarafın bu yoldaki isteminin kendisine ulaşmasından itibaren otuz gün içinde hakemini seçmezse veya tarafların seçtiği iki hakem seçilmelerinden sonraki otuz gün içinde üçüncü hakemi belirlemezlerse, taraflardan birinin istemi üzerine asliye hukuk mahkemesi tarafından hakem seçimi yapılır. Üçüncü hakem, başkan olarak görev yapar.

4. Üçten fazla hakem seçilecek ise, son hakemi seçecek olan hakemler yukarıdaki bentte belirtilen usule göre taraflarca eşit sayıda belirlenir.”

Hakemlerin gerçek kişi olması kanunlarda aranan şartlardan biridir. Buna göre taraflarca aksi kararlaştırılmadıysa hakem gerçek kişi olmalıdır⁴⁰. Ayrıca tek hakem seçilecekse taraflar seçilecek hakem konusunda anlaşabilirler ancak anlaşma sağlanamaması halinde hakem seçimi, taraf istemi üzerine asliye hukuk mahkemesi tarafından yapılır. Üç hakem seçilmesi halinde ise tarafların her biri bir hakem seçecek olup, seçilen hakemler ise diğer hakemi belirler. Bu durumda hakem seçimi yapılmazsa asliye hukuk mahkemesi seçim yapar.

Hakem seçiminde iki aşamalı bir sistem öngörülmüştür. Öncelikli olarak taraflar kendi aralarında anlaşarak bir hakem seçimi yapabilir. Ancak taraflar anlaşmazlar ise üç hakem görevli olur. Doktrinde üç tane hakemin seçilmesi her ne kadar tek hakemden daha masraflı olsa da tahkim yargılamasının sürüncemede kalmasını engelleyici niteliğe sahip olması gerekçesiyle savunulmuştur⁴¹.

Düzenlenen bu hükme göre hakem seçiminde taraflar eşit durumdadır. Dolayısıyla hakem seçimini yalnızca bir tarafın yapması bir iptal sebebi olarak karşımıza çıkacaktır.

Hakem seçimine ilişkin bu hükümler HMK’da da düzenlenmiştir. Ancak HMK’da, MTK’da yer almayan bir düzenleme daha bulunmaktadır. HMK m. 416/1-d bendine göre hakemin birden fazla

³⁹ İlhan Postacıoğlu, Sümer Altay, *Medeni Usul Hukuku Dersleri*, (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2015) 1039; Nevhis Deren Yıldırım, *UNCITRAL Model Kanunu ve Milletlerarası Tahkim Kanunu Çerçevesinde Milletlerarası Tahkimin Esaslı Sorunları*, (İstanbul: Alkım Yayıncılık, 2004) (Esaslı Sorunlar), 56; Bulur, *İptal Davası*, 61.

⁴⁰ Görgün, Börü, Toraman, Kodakoğlu, *Usul*, 775.

⁴¹ Deren Yıldırım, *Esaslı Sorunlar*, 56, 57.

kişiden oluşması halinde hakemlerden en az birinin alanında beş yıl veya daha fazla kıdemli bir hukukçu olması gerekir, üyelerden birinin hukukçu olmaması iptal sebebi oluşturur⁴². MTK'da ve UNCITRAL hükümlerinde yer almayan bu kural doktrinde eleştirilmiştir. Doktrinde tahkimin ruhuna aykırı bir şekilde sınırlamalar koymak gereksiz olduğu, ayrıca getirilen bu düzenlemenin haklı bir sebebinin olmadığı belirtilmiştir⁴³. Bu durumda beş yıllık kıdemin nasıl hesaplanacağını belirli olmaması da eleştirilmiştir⁴⁴.

Taraflar kendi aralarında bir hakem seçimi usulü yapmış olmalarına rağmen bu usule uyulmayarak, tarafların belirlediğine aykırı bir şekilde hakem seçimi yapılması bir iptal sebebi olarak yer almıştır⁴⁵. Taraflar sözleşmede hakemin niteliklerini belirledilerse seçilen hakemler belirlenen bu nitelikleri taşımak zorundadır⁴⁶. Örneğin taraflar hakemin yabancı dil bilmesi konusunda anlaşma sağladılar ve seçilen hakem bu niteliği taşıyor ise iptal sebebi oluşmuş olur.

Dikkate alınması gereken bir diğer durum ise tahkim anlaşmasında tarafların hakemlerin isimlerini belirtmesidir. Tarafların yapmış oldukları tahkim anlaşmasında yer alan hakemler uyumsuzluğu çözmeye yetkilidir ve bu hakemlerden başka bir hakem, hakem kurulunda yer alamaz. İsmen belirlenen hakem dışında birinin görev alması iptal sebebi oluşturur⁴⁷.

Taraflar tarafından belirlenen hakemlerden birinin yargılama esnasında görevine devam etmemesi hali ise bir iptal sebebi olarak değerlendirilmemelidir çünkü bu durumda tahkim yargılaması sona ermiş olur⁴⁸.

HMK'ya göre taraflar tahkim anlaşmasına ya da kanuna aykırılığa itiraz edebilirler. Taraf aykırılığı öğrendikten sonra iki hafta içerisinde aykırılığa itiraz edebilir⁴⁹.

Bu iptal sebebi de MTK'da taraflarca ileri sürülmesi gereken bir sebep olarak düzenlenmiştir.

1.3 Hakem Kararının Tahkim Süresi İçinde Verilmemesi

HMK ve MTK'da düzenlenmiş olan bir diğer iptal sebebi ise hakem kararının tahkim süresi içerisinde verilmemiş olmasıdır. HUMK zamanında tahkim süresi 6 ay olarak düzenlenmiş olmasına rağmen HMK ile bu süre bir yıl olarak düzenlenmiş ve MTK ile uyum sağlanmıştır. Buna göre taraflarca aksi durum kararlaştırılmadıkça bir hakemin görev yapacağı davalarda hakemin seçildiği, birden fazla hakemin görev yapacağı davalarda ise hakem kurulunun ilk toplantı

⁴² Pekcanitez, Atalay, Özekes, *Usul*, 622; Murat Atalı, İbrahim Ermenek, Ersin Erdoğan, *Medeni Usul Hukuku*, 8. Baskı, (Ankara: Yetkin Yayınları, 2025) 784.

⁴³ Akıncı, *Tahkim*, 48.

⁴⁴ Akıncı, *Tahkim*, 48.

⁴⁵ Baki Kuru, *Hukuk Usulü Muhakemeleri*, 6. Baskı, (İstanbul: Cilt 6, Demir Demir, 2001) 6099; Feyiz Erdoğan, *Uluslararası Hukuk ve Tahkim*, 1. Baskı, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004) 208.

⁴⁶ Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4654-4657.

⁴⁷ Akıncı, *Tahkim*, 551.

⁴⁸ Turgut Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 2. Bası, (İstanbul: Yetkin Yayınları, 2010) 134.

⁴⁹ Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4667.

tutanağının düzenlendiği tarihten itibaren bir yıl içinde karar verilmesi gerekir (HMK m. 427, MTK m. 10/B).

Taraflar tahkim süresini kendi aralarında anlaşarak uzatabilir ya da kısaltabilirler⁵⁰. Tarafların anlaşamamaları halinde ise uzatılması için taraflardan birinin mahkemeye başvurusu üzerine mahkemece uzatılabilir. Ancak mahkemeden tahkim süresinin uzatılması talep edilecek ise bu hakem yargılaması içerisinde yapılmalıdır. Tahkim süresi sona erdikten sonra mahkemeden tahkim süresinin uzatılması talep edilemez⁵¹. Ancak mahkemenin kendisinden uzatma talep edilmesi halinde, tahkim süresini uzatma zorunluluğu bulunmaz⁵². Mahkeme bu durumda tarafın kötü niyetle tahkimi uzatma çabası olup olmadığını incelemeli; uyuşmazlığın çözümü zor bir konuya ilişkin teknik bilgi gerektirmesi gibi sebeplerden dolayı sürenin uzatılmasına karar verebilir.

Tahkim süresinin başlangıç süresini taraflar kendileri belirleyebilir. Taraflarca belirlenmedi ise kanunda düzenlenen süreler dikkate alınarak süre işlemeye başlar. Tahkim süresinin dolmasından sonra hakemlerin yargılama yapmaya yetkileri yoktur⁵³. Süre dolduktan sonra hakemlerin yargılamayı sona erdirmeleri ve karar vermemeleri gerekmesine rağmen bir karar verdilerse verilen hakem kararı iptal edilir⁵⁴.

Süresi içinde hakemlerin karar vermemesi nedeniyle hakem kararının iptal edilmesi halinde taraflar tekrar hakem yoluna başvuramaz. Bu durumdan sonra taraflar aksini kararlaştırmadığı müddetçe uyuşmazlık mahkemelerde çözüme kavuşturulur⁵⁵.

Tarafların tahkim süresi sona ermesine rağmen yargılamanın devam etmesine itiraz etmemeleri halinde hakem kararının durumunun ne olacağına ilişkin ise doktrinde belirtilen bir görüşe göre somur olay incelenmelidir. Tarafın itiraz etmediği ancak sonrasında aleyhine karar verilmesi durumunda iptal davası açmasının kötü niyetli bir davranış olarak yorumlanması ve kararın iptal edilmemesi gerektiği belirtilmiştir⁵⁶.

HMUK döneminde, taraflar süresi geçmiş olan hakem kararını bu sebebe dayanarak temyiz etmemiş olsalar bile bu durumun kamu düzeninden kabul edilmesi gerektiği ve hakimın re'sen dikkate alması gerektiği belirtilmiştir⁵⁷. Dolayısıyla Yargıtay bu durumu resen dikkate almalı ve hakem kararının iptaline karar vermelidir. Doktrinde Yargıtay'ın vermiş olduğu bu kararı eleştiren

⁵⁰ Hakan Albayrak, "Tahkimde Kanun Yolları", *Terazi Hukuk Dergisi*, S. 18, 2008, 60.

⁵¹ Sümeyye Altıntaş, "Tahkimin Geçersizliği", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015) 111.

⁵² Ekşi, *Tahkim*, 171.

⁵³ Akıncı, *Tahkim*, 334, Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4758.

⁵⁴ Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4758.

⁵⁵ Tarafların tahkime kısa hızlı bir şekilde çözüme kavuşturmak için başvurdukları, tekrar tahkime girmelerinin engellendiği bu durumda uyuşmazlığın mahkemelerde çözülmek zorunda kalınması halinde yargılamanın daha da uzayacağı sebebiyle bu görüşün eleştirisi için bkz. Ziya Akıncı, "Adalet Bakanlığı Hukuk Muhakemeleri Kanunu Tasarısında İç Tahkim Paneli", *Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü*, 2007, 41.

⁵⁶ Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4761.

⁵⁷ Kuru, C. VI, 6094; Y.9. HD. T. 3.10. 1977, 11898/13912 (Kuru, C. VI, 6056).

görüŖe göre ise tarafların iradesinin tahkim süresinin sona ermesinden dolayı iptalinin istenmesi yönünde olmaması halinde bu durumun resen gözetilmemesi gereklidir. Taraflardan başka kimseyi ilgilendirmeyen bu durumun kamu düzeninden kabul edilmesi yanlış olduğu gibi taraflarca ileri sürülmeden bu durumun resen dikkate alınması da yanlış olacaktır⁵⁸.

Mahkeme tarafından bu iptal sebebi incelenirken dikkat edilmesi gereken bir nokta olarak ise, taraflardan birinin yargılamayı kötü niyetli davranarak uzatmış olması halidir. Mahkeme iptal sebebini incelerken, tahkim süresinin tahkim yargılaması nihayete erdirilmeden sona ermesinde taraflardan birinin bu duruma etkili olup olmadığını incelemelidir⁵⁹. Eğer bir tarafın kötü niyetli davranışları ile yargılama uzadı ise bu durum iptal sebebi oluşturmamalıdır.

Bu sebep de MTK’da taraflarca ileri sürülmesi gereken sebepler arasında düzenlenmiştir.

1.4 Hakem veya Hakem Kurulunun Yetkiye İlişkin Hukuka Aykırı Karar Vermesi

HMK ve MTK’da düzenlenmiş olan bir diğer iptal sebebi ise hakem veya hakem kurulunun yetkiye ilişkin hukuka aykırı bir karar vermesidir. HMK m. 422 ve MTK m. 7/H’de düzenlendiği üzere hakemler kendi yetkileri konusunda da karar verirler.

“Hakem veya hakem kurulu, tahkim anlaşmasının mevcut veya geçerli olup olmadığına ilişkin itirazlar da dahil olmak üzere, kendi yetkisi hakkında karar verebilir. Bu karar verilirken, bir sözleşmede yer alan tahkim şartı, sözleşmenin diğer hükümlerinden bağımsız olarak değerlendirilir. Hakem veya hakem kurulunun asıl sözleşmenin hükümsüzlüğüne karar vermesi, kendiliğinden tahkim anlaşmasının hükümsüzlüğü sonucunu doğurmaz.

Hakem veya hakem kurulunun yetkisizliğine ilişkin itiraz, en geç ilk cevap dilekçesinde yapılır. Tarafların hakemleri bizzat seçmiş veya hakem seçimine katılmış olmaları, hakem veya hakem kurulunun yetkisine itiraz etme haklarını ortadan kaldırmaz.

Hakem veya hakem kurulunun yetkisini aştığına ilişkin itiraz derhal ileri sürülmezse geçerli olmaz.

Hakem veya hakem kurulu, yukarıda belirtilen her iki halde de, gecikmenin haklı sebebe dayandığı sonucuna varırsa, daha sonra ileri sürülen itirazı kabul edebilir.

Hakem veya hakem kurulu, yetkisizlik itirazını, ön sorun şeklinde inceler ve karara bağlar; yetkili olduğuna karar verirse, tahkim yargılamasını sürdürür ve davayı karara bağlar.”

HMK m. 422/1 ve MTK m. 7/H’de hakemin yetkileri kapsamında, hakemlerin hem yetkileri olup olmadığına ilişkin itirazları incelemeye hem de tahkim sözleşmesinin geçersizliğine ilişkin itirazları incelemeye yetkili oldukları belirlenmiştir.

⁵⁸ Albayrak, *Tahkim*, 60; Muharrem Balcı, *İhtilafların Çözüm Yolları*, 1. Baskı, (İstanbul: Danışman Yayınevi, 1999) 229.

⁵⁹ Altıntaş, *Geçersizlik*, 110.

Belirtilen maddelerde de düzenlendiği üzere hakemler öncelikli olarak tahkim anlaşmasının mevcut ya da geçerli olup olmadığını inceleme yetkisine sahiptir. Hakemler bu incelemeyi yaparken tahkim anlaşmasını, asıl sözleşmeden ayrı olarak inceler⁶⁰. Bu durumda hakemlerin asıl sözleşmesinin hükümsüz olduğuna karar vermesi her zaman tahkim anlaşmasının da kendiliğinden hükümsüz olmasına sebebiyet vermez⁶¹. Ancak bazı durumlarda asıl sözleşmenin geçersiz olmasının sebebi tahkim anlaşmasının da geçersizliği sonucunu doğurabilir.

Tarafların hakemlerin yetkisine itiraz edebilmesi her iki kanunda da belirli bir süre ile sınırlandırılmıştır. MTK m. 7/H-2'ye göre hakem veya hakem kurulunun yetkisizliğine ilişkin itiraz en geç cevap dilekçesinde yapılmalıdır. HMK m. 422/3'e göre ise taraflar itirazlarını derhal ileri sürmelidir. Tarafların bu süreyi kaçırmaları halinde hakemlerin yetkisizliği nihai kararlar birlikte iptal sebebi olarak ileri sürülemez⁶². Tarafların öğrendikleri anda itiraz etmemeleri haklı bir sebebe dayanıyor ise bu durumda yetki itirazı dikkate alınır.

Hakemlerin yetkili olduklarına ilişkin karar vermeleri ve yargılamaya devam etmeleri durumunda, taraflar bu karara karşı ancak yargılamanın sonucunda iptal davası açabilirler⁶³. Bu durumda yalnızca yetkili olduklarına ilişkin karar değil yetkisiz olduklarına ilişkin verdikleri karar da iptal davasına konu olabilir⁶⁴.

Hakemlerin yetkisi konusunda incelenmesi gereken bir diğer husus ise tarafların tahkim anlaşmasına bir ek kloz koyarak hakemin tahkim anlaşmasının geçerliliği hakkında verdiği kararın devlet mahkemelerini de bağlayacağına karar verip veremeyecekleridir. Bu durumda "Kompetenz Kompetenz" klozu içeren anlaşmalarda mahkeme sadece klozun geçerliliğini tartışır, ancak hakemin bu konuda vermiş olduğu kararı inceleyemez⁶⁵. Bu konuda Türk yargısının vermiş olduğu kararlar genel olarak bu durumun kamu düzeninden olduğu ve bu nedenle mahkeme tarafından hakemin yetkisinin olup olmadığının incelenmesi gerektiği yönündedir⁶⁶.

⁶⁰ Ekşi, *Tahkim*, 81.

⁶¹ Ekşi, *Tahkim*, 81; Pekcanitez, Atalay, Özkes, *Usul*, 622.

⁶² Pekcanitez, Yeşilirmak, *Tahkim*, 4763; Akıncı, *Tahkim*, 555; Altıntaş, *Geçersizlik*, 114.

⁶³ Süral, *Hakem Kararları*, 1396.

⁶⁴ Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 135; Süral, *Hakem Kararları*, 1396; 11. HD., 08.03.2007, E. 2005/12747, K. 2007/4160: "...Lisans Sözleşmesi'nin 35 inci maddesiyle roaming anlaşması hususunun düzenlenmiş olması ve davalı kurumun anılan yazısı ile de 406 sayılı Kanun'un değişik 10/6 ncı maddesi hükmü uyarınca davacıdan (30) gün içerisinde adı belirtilen bir GSM şirketiyle bu konuda sözleşme yapılmasının istenmesi üzerine davacı işletmeci tarafından sözleşme hükmüne nazaran roaming anlaşmasına zorlanamayacakları, işletmecinin böyle bir sözleşme yapmakta inisiyatif ve tercih hakkına sahip olduğu öne sürülerek, çıkarılan muarazanın giderilmesi istemiyle açtığı davanın tahkim şartına ilişkin 51. maddesi hükmüne göre oluşturulan tahkim heyetinin yargı yetkisine girdiği, uyuşmazlığın sözleşmenin kapsamında kaldığı ve sözleşmenin uygulanmasından kaynaklandığının kabulü zorunludur. Hakem heyeti çoğunluğunun aksi gerekçeye dayalı kararı isabetsizdir." E.T. 15.03.2026 www.kazanci.com.

⁶⁵ Çelikel, Erdem, *Milletlerarası Özel Hukuk*, 851. Bu görüşün eleştirisi için bkz. Deren Yıldırım, *Esaslı Sorunlar*, 72-73.

⁶⁶ Yavuz Alangoya, *Medeni Usul Hukukumuzda Tahkimin Niteliği ve Denetlenmesi*, (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1973) 147; Atalı, Ermenek, Erdoğan, *Usul*, 786; Deren Yıldırım, *Esaslı Sorunlar*, 77-78.

1.5 Hakem veya Hakem Kurulunun Tahkim Anlaşması Dışında Kalan Bir Konuda Karar Vermesi veya İstemin Tamamı Hakkında Karar Vermemesi ya da Yetkisini Aşması

HMK m. 439/1-e bendinde ve MTK m. 15A/1-e bendinde düzenlenen diğer bir iptal sebebi ise hakem veya hakem kurulunun tahkim anlaşması dışında kalan bir konuda karar vermesi veya istemin tamamı hakkında karar vermemesi ya da yetkisini aşmasıdır. Bu sebepler aşağıda ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

1.5.1 Hakem veya Hakem Kurulunun Tahkim Anlaşması Dışında Kalan Bir Konuda Karar Vermesi

Taraflar yapmış oldukları tahkim anlaşmasının kapsamını kendi aralarında anlaşarak düzenleyebilirler. Örneğin bir sözleşmeden kaynaklanan uyuşmazlıkların manevi tazminat talebi haricinde tamamının tahkimde çözülmesine karar verilebilir⁶⁷. Tarafların kendi aralarında yapmış oldukları bu sınırlandırma ile hakem veya hakem kurulu yargılamada bağlıdır. Tahkim anlaşmasıyla tahkim yargılamasının konusunun dışında bırakılan bu alanlarda yargılama yapmaları ve karar vermeleri mümkün değildir⁶⁸. Bir sınırlandırma olmasına rağmen hakemler bu konuda karar verirlerse bu karar iptal davasına konu edilebilir.

Hakemlerin tahkim anlaşmasının dışında kalan bir konuda karar verdikleri sebebine dayanılarak açılan iptal davasında hâkimin tahkim anlaşmasının kapsamında olan konuların tahkim anlaşmasının kapsamında olmayan konulardan ayrılıp ayrılamayacağını değerlendirmesi gerekir⁶⁹. Eğer bu iki durum birbirinden ayrılabiliriyorsa hakim tahkim anlaşmasının kapsamına girmeyen kısım hakkında verilen hakem kararını iptal edecek ancak tahkim anlaşmasının kapsamında kalan hakem kararı iptal edilmeyecektir⁷⁰.

1.5.2 Hakem veya Hakem Kurulunun İstemin Tamamı Hakkında Karar Vermemesi

HMK ve MTK'da düzenlenen bir diğer iptal sebebi ise hakem veya hakem kurulunun istemin tamamı hakkında karar vermemesidir. Uyuşmazlığın çözümü ile yetkili olan hakem ya da hakem kurulu önlerine gelen uyuşmazlıktaki tüm talepleri incelemeli ve değerlendirmeleri sonucunda her talep hakkında bir karar vermelidir⁷¹. Taraflardan birinin talep konusuna ilişkin bir değerlendirme yapılmamış ve hüküm verilmemişse ya da eksik hüküm verilmiş ise bu durumda hakem kararının iptali istenebilir⁷².

⁶⁷ Altıntaş, *Geçersizlik*, 116.

⁶⁸ Akıncı, *Tahkim*, 557.

⁶⁹ Yılmaz, *Şerh*, 3688.

⁷⁰ Yılmaz, *Şerh*, 3688; Süral, *Hakem Kararları*, 1399.

⁷¹ Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 137.

⁷² Kuru, C. VI, 6101.

Hakemin incelemesi gereken konular yalnızca asıl davada ileri sürülen talepler değil, karşı tarafın cevap dilekçesinde de ileri sürdüğü hakem veya hakem kurulunun karar vereceği konulardır. Bu konulara ilişkin de bir karar verilmemiş olması iptal sebebi oluşturur⁷³.

Tarafın iptal davası yoluna gitmeden önce başvurabileceği bir yol olarak HMK m 437/4'te hakem kararının tamamlanmasına yer verilmiştir. Bu fıkra göre; *“Taraflardan her biri, hakem kararının kendilerine bildirilmesinden itibaren bir ay içinde, karşı tarafa da bilgi vermek kaydıyla, yargılama sırasında ileri sürülmüş olmasına rağmen karara bağlanmamış konularda tamamlayıcı hakem kararı verilmesini isteyebilir. Hakem veya hakem kurulu, talebi haklı bulursa, tamamlayıcı hakem kararını bir ay içinde verir. İcap ederse, bu süre hakem veya hakem kurulunca en fazla bir ay uzatılabilir.”*

Dolayısıyla taraflardan biri talep ettiği bir konu hakkında karar verilmemesi halinde kararın kendisine bildirilmesinden itibaren bir ay içinde hakem kuruluna başvurarak tamamlayıcı hakem kararı verilmesini isteyebilir. Ancak bu durumda tarafın bu durumu karşı tarafa bildirmesi gerekir⁷⁴. Bu durumda hakem veya hakem kurulu tarafından yargılama ancak bir ay kadar uzatılır. Bu süre içinde karar verilmemiş olan talepler hakkında da karar verilmesi gerekir.

1.5.3 Hakem veya Hakem Kurulu Tarafından Yetkinin Aşılması

Verilen bir hakem kararının iptaline sebep olan diğer bir husus ise hakem veya hakem kurulunun yetkisini aşmasıdır. Bu durumda hakem mahkemesi ilgili konuda karar vermeye yetkilidir; ancak kendisine verilmiş olan yetkinin sınırlarını aşan bir karar vermiştir⁷⁵. Bu durum genel olarak talepten fazlasına hükmedilmesi halinde gerçekleşir⁷⁶. Örneğin bir tazminat davasında davacı taraf temerrüt faizi talep etmediği halde hakemlerin temerrüt faizine de karar vermesi yetki aşması olarak kabul edilir⁷⁷. Ancak bu durumda talebinden fazlasına hükmedilen kişinin iptal yoluna başvurmasında bir menfaati olmayacağı için ancak karşı taraf başvurabilir⁷⁸.

⁷³ Y. 15. HD. 25.01.1996, E. 1996/ 84, K. 1996/ 364 (E. T. 14.03.2026; www.legalbank.net).

⁷⁴ Ekşi, *Tahkim*, 179.

⁷⁵ Kuru, C. VI, 6095; Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 136.

⁷⁶ Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 137.

⁷⁷ Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 137; Y. 15. HD, E. 2005/5196, K. 2006/6790, T. 23.11.2006; *“Saptanan bu sonuca göre davada tahsil edilemeyen ve yapıldığı da ileri sürülmeyene ikinci skorboard bedeli ile kuzey bölgesini kazı ve tesviye işleri bedeline hükmedildiği, yani talep edilmeyen bir konuda karar verildiği anlaşılmaktadır. .. Talep olunmayan bir konuda karar verilmesi halinde hakemlerin yetkisinin aşıldığı kabul edilmelidir. Bu nedenle mahkemece talep edilmeyen bir konu hakkında karar verilmesi nedeniyle TMK m. 15/1-e bendindeki iptal sebebinin oluştuğu kabul edilerek.”* (Nuray Ekşi, 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu'na İlişkin Yargıtay Kararları, 1. Baskı, (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2009) 46) Y. 15, HD, 277/317, T. 6.12.1973; *“Dava dilekçesinde 53.345 lira alacağın tahsili istenmişti; faiz hakkında bir talep ve iddia yoktur. Hakem kararında davacının alacağı olduğu kabul edilen 46.655 liranın 7.7.1971 tarihinden itibaren %5 faizi ile birlikte davalılardan tahsiline karar verilmiştir. Bu suretle hakem davacının talep etmediği bir şey hakkında karar vermiş olmaktadır. HUMK'nun 533/2 maddesi hükmünce hakem kararı bu nedenle bozulmalıdır.”* (Kuru, C. VI, 6095)

⁷⁸ Alangoya, *Tahkimin Niteliği*, 209.

Ayrıca hakemlere hakkaniyet ve nefasete göre hükmetme yetkisi verilmediği Türk maddi hukukuna göre karar vermeleri taraflarca kararlaştırılmasına rağmen yetkilerini aşarak buna göre karar vermeleri de iptal sebebi oluşturur⁷⁹.

Hakemlerin taraflarca uygulanması kararlaştıran hukuku uygulamamış olmaları kanunlarda ayrı bir iptal sebebi olarak düzenlenmemiştir. Doktrinde bu husus açıkça kanunda yer almasa dahi iptal davasına konu edilebilmesi gerektiği belirtilmiştir. Tahkim yargılamasında taraf iradeleri ön planda iken taraf iradelerini yok sayan bu şekilde bir kararın iptal davasına konu edilememesinin yerinde olmayacağı savunulmuştur⁸⁰. Ancak bu durum kanunda açıkça yazmadığı için hangi sebebe dayanarak açılması gerektiği konusunda Yargıtay'ın İçtihadı Birleştirme Kararına dayanılmasının yerinde olacağı belirtilmiştir⁸¹.

YİBK “*Taraflar uyuşmazlığın çözümü için maddi hukuk kuralları koşulu üzerine anlaşmaya varmakla, hakemlerin karar yetkilerini sınırlamış olmaktadırlar. Bunun olağan sonucu olarak, hakemlerin maddi hukuk kuralları dışına çıkmak suretiyle karar vermeleri halini yetkilerinin aşılmasını saymak gerekir*” denilmiştir⁸².

Hakem veya hakem kurulunun yetkisinin aştığı düşünülüyorsa buna ilişkin itiraz derhal ileri sürülmelidir (HMK m. 422/3). Ancak gecikme haklı bir sebebe dayanıyor ise hakem veya hakem kurulu daha sonra yapılan bir itirazı da inceleyebilir. Bu durumda hakemler kendileri yetki konusunda karar verir. Taraflar hakemin verdiği bu karara karşı iptal davası açabilirler⁸³.

1.6.Tahkim Yargılamasında Usule Aykırılık Bulunması ve Bu Durumun Kararın Esasına Etkili Olması

Tahkim yargılamasında hakem veya hakem kurulu taraflarca belirlenen usul kurallarına uymalıdır. Hakemlerin belirlenen usullere uymadan yargılamaya yürütmüş olmaları kanunlarda düzenlenmiş olan bir diğer iptal sebebidir. Ancak bu halde kararın iptaline karar verilmesi için usule aykırılığın verilen hakem kararının esasına etkili olacak düzeyde olması gerekir⁸⁴.

Hakemlerin maddi hukuku yanlış uygulamaları ayrı bir iptal sebebi olarak düzenlenmemiş olup⁸⁵, uygulanacak olan maddi hukukun yanlış uygulanması kamu düzenine etki edecek değerde ise iptal sebebi oluşturur. Ancak usul hükümlerinin yanlış uygulanması daha ağır bir şarta bağlanmıştır.

⁷⁹ Bilge Umar, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi*, 2. Baskı (Ankara: Yetkin Yayıncılık, 2014) 1249; Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4765.

⁸⁰ Ekşi, *Tahkim*, 196.

⁸¹ Ekşi, *Tahkim*, 197.

⁸² YİBK. E: 1993/4, K: 1994/1, 28. 01. 1994.

⁸³ Kuru, *İstinâf*, 938.

⁸⁴ Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4771.

⁸⁵ Kuru, *İstinâf*, 950; Yılmaz, *Şerh*, 3687; Y. 11. HD. E. 2016/4921; K. 2016/6886, T. 22.06.2016 “*Hakem heyeti süreci yürütürken bilirkişiden rapor alıp almamakta takdir hakkına sahip olduğu gib, uygulanacak hukuk kurallarının tespiti ve tahlili de hakem heyetine aittir. Hakem heyetinin kararının esası, yerinde olup olmadığı, hukukun doğru uygulanıp uygulanmadığı gibi hususlar hakem heyeti kararının iptali istemli davada tartışma konusu yapılmayacak olup...*”. (Yılmaz, *Şerh*, 3688); Aksi yönde görüş için bkz. Umar, *Şerh*, 1252.

Usul hükümlerinin yanlış uygulanması kamu düzenine etki edecek düzeyde olmasa dahi yalnızca kararın esasına etkili olması, iptal sebebi olarak yeterli görülmüştür⁸⁶.

Usule aykırılık, mutlak bir iptal sebebi değildir. Yalnızca şekle aykırılık kararın iptaline sebep olmaz. Hâkimin bu sebeple kararın iptalinin istenmesi durumunda usule aykırılığın esası etkileyip etkilemediğini incelemesi gerekir. Ancak bu durum doktrinde, hâkimin esasa girmesinin yargılamayı uzatacağı, tahkimin özelliklerinden biri olan hızlı yargılama amacının yerine gelmeyeceği sebebiyle eleştirilmiştir⁸⁷.

Bu sebebe dayanarak iptal davası açan tarafın, yargılamada yapılan usule aykırılıkları hakem yargılaması esnasında ileri sürmüş olması gerekir⁸⁸. Bu durumda aykırılığı yargılama esnasında hemen ileri sürmeyen taraf sonrasında iptal davasında bu durumu ileri sürememelidir. Eğer hatanın yargılama esnasında düzeltilme imkânı varsa bu imkânı kullanmayan taraf bunu iptal sebebi olarak ileri sürmesi hakkın kötüye kullanılması sonucunu doğuracağı için ileri sürememelidir⁸⁹.

Kararın esasına etki edecek olan usule aykırılıklar olarak; tebligatta yapılan usulsüzlükler sonucunda tarafın iddia ve savunma hakkını kullanamaması, delillerin sunulmasıyla ilgili usulsüzlükler⁹⁰ ayrıca tarafların belirlediği dilden farklı bir dilde yargılama yapılması⁹¹, geçersiz bir temsilci ile yargılamanın yürütülmesi, tarafların seçtiği hukuk kurallarından farklı hukuk kurallarının uygulanması, uzman veya yetkili olmayan bir bilirkişinin atanması gibi sebepler kabul edilmiştir⁹².

Hakem öncelikli olarak tarafların anlaşmış oldukları usul kurallarını uygulamakla mükelleftir. Ancak tarafların seçmiş oldukları kuralların, tahkim yeri hukukunun emredici kurallarına aykırı

⁸⁶ Ekşi, *Tahkim*, 196.

⁸⁷ Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 2759.

⁸⁸ Umar, *Şerh*, 1250; Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4771.

⁸⁹ Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4771.; Süral, *Hakem Kararları*, 1401; Y. 11. HD. E.2012/17087, K.2013/749, T. 15.01.2013, “*Tahkim yargılaması usulüne İTO tahkim kurallarının uygulanacağı, başka bir deyişle tahkim yargılamasının İTO tahkim kurallarınca belirlenen esaslar dahilinde devam ettirileceği açıktır. Dosyadaki mevcut belgelerden davalının ...'i bilirkişi olarak belirleyip 27.09.2011 tarihli ihtarname ile davacılara bildirdiği anlaşılmış olup, İTO Tahkim Uzlaştırma Hakem Bilirkişi Yönetmeliğinin 37. maddesi gereğince, hakem bilirkişi olarak vazife görmüş olan kişinin o anlaşmazlıkta hakem olamayacağı hükmü ve davalının dostane çözüm aşamasında ...'i bilirkişi olarak ataması karşısında, hakem heyeti oluşumuna tahkim yargılaması sırasında ve mahkeme aşamasında itiraz edilmiş olmasına rağmen mahkemece bu itiraz hususunda denetlemeye ve değerlendirmeye esas olumlu ya da olumsuz bir karar verilmemesi doğru görülmemiş, bu sebeple kararın asıl ve birleşen davada davacılar yararına bozulması gerekmektedir.*” (E.T. 18.03.2026, www.kazanci.com).

⁹⁰ Süral, *Hakem Kararları*, 1400.

⁹¹ Süral, *Hakem Kararları*, 1400.

⁹² Pekcanitez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4773.

olması halinde hakemlerin tahkim yeri hukuku kurallarını uygulamasının bir iptal sebebi olmaması gerektiği doktrinde belirtilmiştir⁹³.

1.7. Tarafların Eşitliği İlkesine ve Hukuki Dinlenilme Hakkına Aykırı Davranılması

Tahkim yargılaması da bir yargılama çeşidi olduğu için yargılamada yer alan temel ilkeler tahkim yargılamasında da uygulanacaktır. Taraflar açıkça kararlaştırmış olmasalar dahi HMK m. 27’de düzenlenmiş olan dinlenilme hakkı tahkim yargılamasında da uygulanır⁹⁴. Ayrıca yargılamada tarafların eşit hak ve yetkiye sahip olmalarını da içeren tarafların eşitliği ilkesi de tahkim yargılamasında geçerli olacaktır⁹⁵.

Tahkim yargılamasının iptal sebebinden biri olarak HMK ve MTK’da tarafların eşitliği ilkesinin gözetilmemesi düzenlenmiştir. Buna ek olarak HMK’da hukuki dinlenilme hakkına riayet edilmemesi de iptal sebebi olarak düzenlenmiştir. Doktrinde MTK’da hukuki dinlenilme hakkına yer verilmemiş olmasının içerik açısından iptal sebepleri arasında bir farklılık doğurmayacağı belirtilmiştir⁹⁶.

Devlet yargılamasında geçerli olan ilkelerden biri olan tarafların eşitliği ilkesi tahkim yargılamasında da geçerliliğini korumaktadır. Tarafların eşitliği ilkesi gereğince tahkim yargılaması esnasında, taraflar arasında bir eşitliğin bulunması ve bunun tüm yargılama süresince devam etmesi gerekir⁹⁷.

Bu ilke gereğince hakemlerin tarafları davranışlardan kaçınması, tarafsızlığını koruması gerekir. İlkenin gerekleri hem iddiaların ileri sürülmesinde hem de savunmaların ileri sürülmesinde dikkate alınmalıdır. Yargılama için bir hakem kurulu mevcut ise tarafsızlık tüm hakemler için ayrı ayrı geçerlidir.

Hakem kuruluna taraflar bir hakem seçimi yaptıysa tarafların seçmiş oldukları hakem de tarafsız olmakla yükümlüdür. Bir tarafın o hakemi seçmiş olması, hakemin o tarafı savunma gerekliliğinin olduğu anlamına gelmez⁹⁸.

Hukuki dinlenilme hakkının tüm unsurları yerine getirilmelidir. Kişinin ileri sürülen iddialara cevap verebilmesi, delillerini göstererek ispat hakkını kullanabilmesi, belgeleri inceleyebilmesi gerekir⁹⁹.

Bu sebebe dayanan taraf, hukuki dinlenilme hakkının ne şekilde ihlal edildiğini, taraflar arasında ne şekilde bir eşitsizlik meydana geldiğini somutlaştırarak ileri sürmesi gerekir¹⁰⁰.

⁹³ Bu durumda hakemlerin tarafları bu konuda aydınlatarak, tahkim yeri hukukuna uygun bir şekilde usule uygulanacak kurallar üzerinde görev belgesinde veya ayrı bir anlaşma ile yeniden anlaşmalarını sağlamalarının yerinde olacağı yönünde bkz. Sürat, *Hakem Kararları*, 1400.

⁹⁴ Postacıoğlu, Altay, *Usul*, 1044.

⁹⁵ Postacıoğlu, Altay, *Usul*, 1045; Şanal Görgün, Levent Börü, Barış Toraman, Mehmet Kodakoğlu, *Medeni Usul Hukuku*, 12. Baskı (Ankara: Yetkin Yayıncılık, 2023) 741.

⁹⁶ Pekcanitez, Yeşilirmak, *Tahkim*, 4778.

⁹⁷ Akıncı, *Tahkim*, 576; Atalı, *Arbitration*, 37.

⁹⁸ Akıncı, *Tahkim*, 576.

⁹⁹ Atalı, Ermenek, Erdoğan, *Usul*, 137-140.

1.8. Uyuşmazlığın Tahkime Elverişli Olmaması

Tahkim yargılaması sonucunda verilen kararın iptal edilmesi için var olan sebeplerden bir diğeri ise uyuşmazlığın tahkime elverişli olmayan bir konudan oluşmasıdır. Tahkime elverişlilik kendi içerisinde objektif elverişlilik ve sübjektif elverişlilik olarak ikiye ayrılır¹⁰¹. Sübjektif tahkime elverişlilik gerçek veya tüzel bir kişinin tahkim anlaşmasına taraf olup olamaması ile ilgilidir¹⁰². Kanunlarda bu durum bir iptal sebebi olarak düzenlenmiştir¹⁰³.

UNCITRAL model kanununda objektif elverişliliğe ilişkin bir düzenleme yapılmamış ve bu durum her ülkenin kendi iç hukukunda bırakılmıştır¹⁰⁴. Bu konuda Türk hukukunda hem HMK hem MTK hangi uyuşmazlıkların elverişsiz olacağına dair düzenlemeler yapmıştır. MTK m. 1/4 ve HMK m. 408 uyarınca taşınmaz mallar üzerindeki aynı haklardan veya iki tarafın iradelerine tabi olmayan işlerden kaynaklanan uyuşmazlıklar tahkime elverişli uyuşmazlıklar değildir. Taraflar aralarındaki uyuşmazlığı aralarında anlaşma yaparak serbestçe son erdirebiliyor ve bu anlaşma bir mahkeme kararı aranmaksızın geçerli oluyor ise taraflar bu uyuşmazlık konusu hakkında tahkime gidebilir¹⁰⁵. Dolayısıyla boşanma, nafaka, velayet, vesayet, soy bağının kurulması gibi taraf iradelerine tabi olmayan uyuşmazlıklar tahkime elverişli değildir¹⁰⁶. Ayrıca iflas davalarının da tahkime elverişli olmadığı kabul edilmiştir¹⁰⁷. Bu durumda yalnızca iflas kararının verilmesine ilişkin dava elverişsiz olup alacağın varlığının tartışıldığı davanın tahkimde görülmesine bir engel yoktur¹⁰⁸.

Kanunlarda düzenlenen bir diğer sınırlama ise taşınmazlara ilişkindir. Bu durumda, taşınmazlara ilişkin bir uyuşmazlığın tahkime elverişli olmaması için taşınmazın Türkiye’de olması ve uyuşmazlığın aynı haklara ilişkin olması gerekir¹⁰⁹. Yurtdışında olan bir taşınmaz eğer tenfiz edilecek ülke bakımından tahkime elverişsiz değilse tahkime konu edilir. Kanunun lafzına

¹⁰⁰ Pekcanıtez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4778.

¹⁰¹ Burak Huysal, *Milletlerarası Ticari Tahkimde Tahkime Elverişlilik*, 1. Baskı (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2010). 13-14.

¹⁰² Huysal, *Elverişlilik*, 18.

¹⁰³ Bkz, I, A,1.

¹⁰⁴ Nevhis Deren Yıldırım, “Tahkim ve Objektif Açından Tahkime Elverişlilik”, *Prof. Dr. Yavuz Alangoya İçin Armağan*, (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007) 52

¹⁰⁵ Ergin Nomer, Nuray Ekşi, Günseli Öztekin Gelgel, *Milletlerarası Tahkim Hukuku*, C. I, 5. Bası, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016) 93. Türk Hukuku bakımından tarafların sulh olamadığı uyuşmazlıklar için tahkime gidemeyeceği de belirtilmiştir, bkz. Hakan Pekcanıtez, Oğuz Atalay, Muhammet Özkes, *Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı*, 13. Bası, (İstanbul, On İki Levha, 2025) 617-618.

¹⁰⁶ Pekcanıtez, Atalay, Özkes, *Usul*, 617; Görgün, Börü, Toraman, Kocakoğlu, *Usul*, 767; Yeşilırmak, *Uyuşmazlık Çözümü*, 127. Bu gibi durumlarda verilmiş olan hakem kararlarının geçersiz değil, yok hükmünde olduğu yönünde bkz. Umar, *Şerh*, 1251.

¹⁰⁷ Süha Tanrıver, “Yabancı Hakem Kararlarının Türkiye’de Tenfizi Bağlamında Kamu Düzeninin Etkisi”, *Hukuk ve Ekonomi Perspektifinden Uluslararası Tahkim ve Kamu Hizmeti*, (Ankara: Liberte Yayıncılık, 2001) 86; Y. 23. HD. E. 2013/4113, K. 2013/4498, T. 28.06.2013, HGK, E. (15)6-574/1710 T. 21.12.2021 (Pekcanıtez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4792.)

¹⁰⁸ Pekcanıtez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4792.

¹⁰⁹ Akıncı, *Tahkim*, 480.

bakıldığında Türkiye’deki taşınmazlarla ilgili uyuşmazlıklarda taşınmazın aynına ilişkin olmayan uyuşmazlıklar tahkime elverişlidir.

Tüketici sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıklarda da tüketici zayıf taraf olarak kabul edildiği için uyuşmazlıkların tahkime elverişli olmadığı doktrinde belirtilmiştir¹¹⁰. TBK m. 262’de bu duruma ilişkin kanunda yer alan düzenlemelerdendir. Yine iş sözleşmelerinden doğan davalarda işçinin zayıf taraf olduğu düşüncesiyle tahkime elverişsiz olduğu kabul edilmiştir. Ancak toplu iş sözleşmelerinden doğan davalarda tahkim şartının geçerli olduğu ancak bu şartın işveren ile sendika arasında ileri sürülebileceği, işçiye karşı ileri sürülemeyeceği belirtilmiştir¹¹¹.

Bu iptal sebebi MTK’da hâkim tarafından re’sen dikkate alınması gereken bir sebep olarak düzenlenmiştir.

1.9. Kararın Kamu Düzenine Aykırı Olması

Kamu düzeninin genel geçerliliğe sahip bir tanımı, zamana ve mekâna göre değişkenlik göstermesi sebebiyle yapılamamıştır¹¹². Genel itibari ile kamu düzeni doktrinde “bir toplumun, belirli bir zaman dilimi içerisinde, siyasi, sosyal, ekonomik, ahlaki ve hukuki açılardan temel yapısını belirleyen ve temel çıkarlarını koruyan kurum ve kurallar bütünüdür”¹¹³ şeklinde tanımlanmıştır. Doktrinde kamu düzenini milli kamu düzeni ve milletlerarası kamu düzeni olarak ikiye ayrılmaktadır¹¹⁴.

Kamu düzeni zamana ve mekâna göre değişen muğlak bir kavram¹¹⁵ olduğu için kamu düzenine aykırılık da sınırı çizilemeyen bir iptal sebebi olmaktadır¹¹⁶. Kamu düzenine aykırılık hali usule ilişkin olabileceği gibi esasa ilişkin de olabilir. Kural olarak hakemlerin maddi hukuku yanlış uygulamaları bir iptal sebebi oluşturmaz¹¹⁷. Ancak bu durumun kamu düzenini etkileyecek boyutta olması halinde iptal davasına konu edilebilir.

Genel olarak Türk hukuk düzeninin esaslı bir ilkesinin, emredici hukuk kurallarının çiğnenmesi halinde hakem kararının kamu düzenine aykırı olduğu kabul edilir¹¹⁸. Ayrıca kanunların kamu düzeni amacıyla koyduğu kuralların çiğnenmesi de kamu düzenine aykırılık olarak kabul

¹¹⁰ Yeşilırmak, *Uyuşmazlık Çözümü*, 127. Bu sınırlamaların eleştirisi için bkz: Pekcanıtez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4792.

¹¹¹ Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 145.

¹¹² Yılmaz Altuğ, Mustafa Yasan, *Milletlerarası Özel Hukukta Kamu Düzeni*, Prof. Dr. Ergün Önen’e Armağan, 1. Baskı, (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2003) 139; Tanrıver, *Kamu Düzeni*, 94.

¹¹³ Tanrıver, *Kamu Düzeni*, 94.

¹¹⁴ Milletlerarası kamu düzeni kavramıyla milli kamu düzeninin karşısında daha yumuşatılmış bir kamu düzeninin olduğu yönünde bkz. Huysal, *Elverişlilik*, 175. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Dayınlı, *Milli – Milletlerarası Kamu Düzeni Tahkime Etkileri ve Sonuçları*, 2. Baskı, (Ankara, Dayınlı Hukuk Yayınları, 2011)

¹¹⁵ Ahmet Cemal Ruhi, Yavuz Kaplan, Yabancı Mahkeme ve Hakem Kararlarının Tenfizi Açısından Kamu Düzeni, Ergin Nomer’e Armağan, *MHB*, Y. 22, S.2, (2002) 644.

¹¹⁶ Pekcanıtez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4793.

¹¹⁷ Yılmaz, *Şerh*, 3687

¹¹⁸ Tanrıver, *Kamu Düzeni*, 97.

edilmelidir¹¹⁹. Örneğin kişilik haklarının ihlal edilmesi, ahlaka aykırılık kamu düzeni içerisinde değerlendirilebilir. Bu durumlara olarak rüşvet veya bir kumar borcunun iadesi¹²⁰, uyuşturucu veya kadın ticareti ya da ihracı ya da ithali yasak olan bir malın teslimini konu edinen sözleşmelerin edimlerini hüküm altına alan kararlar kamu düzenine aykırı olacaktır¹²¹.

Yargıtay kararlarında kamu düzeni sebebiyle iptal sebepleri olarak, çoğunluk kararını veren hakemlerden birinin meslekten geçici olarak menedilmesi¹²², hakemin sözleşmenin taraflarından birinin olmaması¹²³ yer almıştır.

Kural olarak kamu düzenine aykırılık zamana ve mekâna göre değiştiği için tek tek belirlenemez. Bu nedenle hakimlere kamu düzeni konusunda bir takdir hakkının verilmesi gerekir¹²⁴.

Bunun dışında HMK’da hakem kararının kamu düzenine aykırı olması yeniden tahkime başvuramama nedeniyken, MTK’da bu yönde bir düzenleme yoktur. Milletlerarası tahkim uygulamasında, uyuşmazlığın esası ile ilgili kamu düzenine aykırılıkların sınırlı olduğu ve bu sebeple ileri sürülen iddiaların mümkün olduğunca az ele alınmasının yararlı olduğu¹²⁵, kamu düzeni kavramının uluslararası kamu düzeni kavramı üzerinden değerlendirme yapılmasının doğru olacağı¹²⁶, bu durumun tahkim yargılamasına uygun olacağı¹²⁷ belirtilmiştir. Ancak Yargıtay vermiş olduğu bir kararda hakemin hazine payı matrahına esas alınan brüt satış kavramını yanlış uygulamasının kamu düzenine aykırı olduğuna karar vermiştir¹²⁸. Bu karar Yargıtay’ın, kamu düzenine aykırılık kavramını esasa ilişkin bir değerlendirme aracı olarak kullanmasının kamu düzeni kavramıyla uyuşmadığı sebebiyle doktrinde eleştirilmiştir¹²⁹.

¹¹⁹ Pekcanıtez, Yeşilırmak, *Tahkim*, 4798.

¹²⁰ Şanlı Akit, 476.

¹²¹ Şanlı, Akit, 477.

¹²² Y. 15. HD. E. 2001/2586, K. 2001/4799, T.25.10.2001 (Kemal Dayınlarlı, *HMK’da Düzenlenen İhtiyari İç Tahkim*, 2. Baskı, (Ankara: Dayınlarlı Hukuk Yayınları, 2004) 132)

¹²³ Y. 13. HD, E. 1974/2385, K. 1974/2161, T. 26.9.1974 (Dayınlarlı, *İç Tahkim*, 132)

¹²⁴ Akıncı, *Tahkim*, 516.

¹²⁵ Akıncı, *Tahkim*, 518; Ayrıca Eco Swiss- Benetton davasında da mahkeme şu şekilde karar vermiştir "control of arbitral awards should have a limited character and annulment of an award or the refusai of its recognition, should only take place in exceptional cases." "Pierre Lallive, Absolute Finality of Arbitral Awards? 3 (Çevrimiçi, E.T. 14.04.2026; https://www.arbitration-icca.org/media/4/00233523493034/media012641359550680lalive_absolute_finality.pdf)

¹²⁶ Şanlı, Akit, 476.

¹²⁷ Kalpsüz, *Milletlerarası Tahkim*, 147; Amerikan Hukukunda uluslararası tahkimi teşvik etmek amacıyla kamu düzeni kavramının açık ve belirli olduğu yönünde bkz. Sameer Sattar, "Enforcement of Arbitral Awards and Public Policy: Same Concept, Different Approach" *TDM* 5 (2011), Çevrimiçi: www.transnational-dispute-management.com/article.asp?key=1759

¹²⁸ Y. 13. HD. E. 2012/8426, T. 17.4.2012. (Şanlı, Esen, Ataman Figanmeşe, *Milletlerarası Özel Hukuk*, 830)

¹²⁹ Çelikel, Erdem, *Milletlerarası Özel Hukuk*, 849; Şanlı, Esen, Ataman Figanmeşe, *Milletlerarası Özel Hukuk*, 836.

Sonuç

HMK ve MTK'da düzenlenmiş olan iptal sebepleri büyük bir benzerlik göstermekte, sadece birkaç sebepte farklılıklar bulunmaktadır. Bunun en büyük sebeplerinden biri ise her iki kanunda da UNCITRAL model kanununun örnek alınması olmuştur. Tahkim yargılamasında bu iptal sebeplerinden birinin yer alması, iptal kararının verilmesi için yeterli durumu oluşturur.

Her iki kanunda da düzenlenen ilk iptal sebebi, tahkim anlaşmasına yönelik olup, anlaşmayı yapan kişilerin ehliyetsiz olması ya da anlaşmanın başka bir sebeple geçersiz olmasıdır. Bu iptal sebebinde kanunlar arasında bir farklılık olmasa da MTK yabancılik unsuru içerdiği için ehliyet konusunda ve sözleşmenin geçerliliği konusunda yetkili hukuk Türk Hukuku olmayabilir.

Hakem veya hakem kurulunun seçimi konusunda taraflara bir hürriyet verilmiştir. Ancak taraflar bu konuda bir anlaşma yapmazlar ise kanunlarda öngörülen sisteme göre bir seçim yapılması gerekir. Tarafların anlaşmasına ya da kanuna aykırı bir hakem seçimi iptal sebebi oluşturur. Ayrıca bu iptal sebebi bakımından iki kanun arasında bir farklılık bulunur. HMK hakem seçiminin kanundaki sisteme göre yapılması halinde hakemlerden birinin hukukçu olması şartını getirmiştir.

Tahkim yargılamasının amaçlarından bir tanesi de çabukluktur. Dolayısıyla tahkim yargılamasının uzatılması, sürüncemede bırakılması tahkimin ruhuna uygun olmaz. Bu nedenle tahkimin süresi içinde karar verilmemesi hali de kanunlarda düzenlenen bir iptal sebebi olmuştur. HMUK döneminde süreye uymamanın kamu düzeni niteliği taşıdığını belirten yazarlar yer almaktadır.

Hakem veya hakem kurulunun kendi yetkilerini değerlendirme yetkileri de bulunmaktadır. Bu yetkiyle hakemler tahkim yargılamasında yetkili olup olmadıklarını, tahkim anlaşmasının geçerli olup olmadığını belirler. Hakemlerin yetki konusunda verdikleri hukuka aykırı kararlar iptale tabidir. Bu halde hakemlerin verdikleri kararların iptale tabi olmayacağına dair bir düzenleme hukukumuzda kabul edilmemiştir.

Hakem veya hakem kurulunun vermesi gereken kararın sınırlarını tarafların yapmış oldukları tahkim anlaşması belirleyecektir. Hakem tahkime dahil edilmemiş bir konu hakkında karar vermemelidir. Ayrıca tarafların talep ettikleri ile sınırlı bir şekilde karar vermeli ve tarafların her bir talebi hakkında karar vermelidir. Bu kuralara uymayan bir hakem kararı iptal davasına konu olabilir.

Hakem yargılamasında usule aykırı davranmanın yaptırımının iptal davasına konu olmak olması için bu usule aykırılığın esasa etki edecek boyutta olması gerekir. Esasa aykırılığın iptal davası olması daha zor bir şarta bağlanmış iken usule aykırılıkta sadece esasa etki etmesi yeterli görülmüştür.

İptal sebeplerinden bir diğeri ise tarafların eşitliği ilkesi ve hukuki dinlenilme hakkına riayet edilmemesidir. Tahkim yargılamasında da bu ilkeler geçerli olduğu için taraflar arasında eşitsizliğe yol açan durumlar, tarafın hukuki dinlenilme hakkını kullanamaması iptal sebebi oluşturur.

Hukuk sistemimizde her uyuşmazlık tahkimde çözülemez. Kanunlar tarafından belirli sınırlamalar yapılmıştır. UNCITRAL model kanununda da ülkelerin kendi sistemlerine göre bu sınırlandırmaları

yapmaları öngörülmüştür. Tahkime elverişli olmayan bir uyuşmazlığın tahkimde çözülmesi halinde bu kararın yok hükmünde olduğunu belirten görüşler de yer almaktadır.

Son olarak düzenlenen iptal sebebi ise kamu düzenidir. Kamu düzeni kavramı hem iç hukukta hem milletlerarası hukukta tanımı net bir şekilde yapılamayan, zamana ve mekâna göre değişen muğlak bir kavramdır. Ancak bu kavramın geniş olarak yorumlanıp mahkemelerin tahkimin esasını inceleme aracı olarak kullanılmaması gerekir.

HMK ve MTK arasında ortaya çıkan farklardan biri de MTK’da hangi hallerin resen dikkate alınacağı açıkça düzenlenmişken HMK’da buna ilişkin bir açıklığın olmamasıdır. Bu durum doktrinde farklı yorumların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

- Akıncı, Ziya. “Tahkim Şartı”, *Milletlerarası Tahkim Semineri*, (2005, Ankara) 144-158.
- Akıncı, Ziya. *Milletlerarası Tahkim*, 7. Baskı, (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2025).
- Akıncı, Ziya: “Adalet Bakanlığı Hukuk Muhakemeleri Kanunu Tasarısında İç Tahkim Paneli”, *Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü*, 2007 (İç Tahkim Paneli).
- Alangoya, Yavuz: *Medeni Usul Hukukumuzda Tahkimin Niteliği ve Denetlenmesi*, (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1973).
- Albayrak, Hakan: “Tahkimde Kanun Yolları”, *Terazi Hukuk Dergisi*, S. 18 (2008): 59-88.
- Altıntaş, Sümeyye: “Tahkimin Geçersizliği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).
- Altuğ, Yılmaz; Yasan, Mustafa: *Milletlerarası Özel Hukukta Kamu Düzeni*, Prof. Dr. Ergün Önen’e Armağan, 1. Baskı, (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2003) 139-150.
- Atalı, Murat; Ermenek, İbrahim; Erdoğan, Ersin: *Medeni Usul Hukuku*, 8. Baskı (Ankara: Yetkin Yayınları, 2025).
- Atalı, Murat: “A Comparison of the International Arbitration Law and the Provisions of the Code of Civil Procedure Relating to Arbitration”, *Festschrift für Peter Gottwald*, (München: Beck, 2014) 33-44.
- Balcı, Muharrem: *İhtilafların Çözüm Yolları*, 1. Baskı, (İstanbul: Danışman Yayınevi, 1999)
- Bulur, Caner: “Milletlerarası Hakem Kararlarına Karşı İptal Davası,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004.)
- Çelikel, Aysel; Erdem, Bahadır: *Milletlerarası Özel Hukuk*, 18. Bası, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2024).
- Dayınlarlı, Kemal: *Milli – Milletlerarası Kamu Düzeni Tahkime Etkileri ve Sonuçları*, 2. Baskı, (Ankara, Dayınlarlı Hukuk Yayınları, 2011).
- Dayınlarlı, Kemal: *HMK’da Düzenlenen İhtiyari İç Tahkim*, 2. Baskı, (Ankara: Dayınlarlı Hukuk Yayınları, 2004).
- Deren Yıldırım, Nevhis: *UNCITRAL Model Kanunu ve Milletlerarası Tahkim Kanunu Çerçevesinde Milletlerarası Tahkimin Esaslı Sorunları*, (İstanbul: Alkım Yayıncılık, 2004).
- Deren Yıldırım, Nevhis: “Tahkim ve Objektif Açından Tahkime Elverişlilik”, *Prof. Dr. Yavuz Alangoya İçin Armağan*, (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007, İstanbul).
- Dündar, Hamit: “Tahkim Sözleşmesinin Geçerliliği ve Şekli Üzerine Bir İnceleme”, *Terazi Hukuk Dergisi*, S. 22, (2008): 27-32.
- Ekşi, Nuray. *Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nda Tahkim*, 2. Baskı, (İstanbul, Beta Yayıncılık, 2019).

- Ekşi, Nuray: *4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu'na İlişkin Yargıtay Kararları*, 1. Baskı, (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2009).
- Erdoğan, Feyiz: *Uluslararası Hukuk ve Tahkim*, 1. Baskı, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004).
- Esen, Emre: "Hakem Kararının Tenfizi veya İptali Davalarında Tahkim Anlaşmasının Yetkisiz Temsilci Vasıtasıyla Yapıldığı İtirazı ve Konuya İlişkin 11.10.2000 tarihli Yargıtay HGK Kararı" *MHB*, Yıl: 23/Sayı:1-2 (2003) Prof. Dr. Gülören Tekinalp'e Armağan: 377-404.
- Görgün, Şanal; Börü, Levent; Toraman, Barış; Kodakoğlu, Mehmet: *Medeni Usul Hukuku*, 12. Baskı, (Ankara: Yetkin Yayıncılık, 2023).
- Güman, Nihat: "Taşıma Sözleşmelerinde Yer Alan ve Konişmentoda Atıf Yapılan Tahkim Şartının Konişmentonun Devri Halinde Konişmentoyu Alan Kişiye Karşı İleri Sürülebilirliği Sorunu" *Prof. Dr. Yavuz Alangoya İçin Armağan*, 1. Baskı, (İstanbul: 2007, Alkım Yayınevi).
- Huysal, Burak: *Milletlerarası Ticari Tahkimde Tahkime Elverişlilik*, 1. Baskı (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2010).
- Işık, Fatih: *Milletlerarası Ticari Tahkimde Tahkim Anlaşması Yapma Yetkisi ve Bu Yetkiye Uygulanacak Hukuk*, 1. Baskı, (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2015)
- Kalpsüz, Turgut: *Milletlerarası Tahkim*, 2. Bası, (İstanbul: Yetkin Yayınları, 2010).
- Kılıçoğlu, Ahmet: *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, 28. Bası, (Ankara: Turhan, 2024).
- Kuru, Baki: *İstinaf Sistemine Göre Yazılmış Medeni Usul Hukuku*, (İstanbul, Legal Yayınevi, 2016).
- Kuru, Baki: *Hukuk Usulü Muhakemeleri*, 6. Baskı, (İstanbul: Cilt 6, Demir Demir, 2001).
- Kuru, Baki: *Hukuk Usulü Muhakemeleri*, 6. Baskı, (İstanbul: Cilt 6, Demir Demir, 2001).
- Lallive, Pierre: Absolute Finality of Arbitral Awards? *Revista Internacional de Arbitragem e Conciliação- Anõ I-2008*, Associação Portuguesa de Arbitragem Ed. Almendia, Coimbra (2009) (Çevrimiçi; https://www.arbitration-icca.org/media/4/00233523493034/media_012641359550680lalive_absolute_finality.pdf)
- Nomer, Ergin: "Hakem Kararının Kamu Düzenine Aykırılığı ve Tahkim Anlaşmasının Geçerliliği", *MHB*, Y.10, S.1-2, (1990).
- Nomer, Ergin; Ekşi, Nuray; Öztekin Gelgel, Günseli: *Milletlerarası Tahkim Hukuku*, C. I, 5. Bası, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016).
- Pekcanıtez, Hakan; Yeşilirmak, Ali: *Medeni Usul Hukuku*, 16. Bası (İstanbul: C. 5, Oniki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2025).
- Pekcanıtez, Hakan; Atalay, Oğuz; Özkes, Muhammet: *Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı*, 13. Bası, (İstanbul, On İki Levha, 2025).
- Postacioğlu, İlhan; Altay, Sümer: *Medeni Usul Hukuku Dersleri*, (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2015).
- Ruhi, Ahmet Cemal; Kaplan, Yavuz: "Yabancı Mahkeme ve Hakem Kararlarının Tenfizi Açısından Kamu Düzeni", Ergin Nomer'e Armağan, *MHB*, Y. 22, S.2 (2002): 643-663.
- Sattar, Sameer: "Enforcement of Arbitral Awards and Public Policy: Same Concept, Different Approach" *TDM* 5 (2011). www.transnational-dispute-management.com/article.asp?key=1759
- Süral, Ceyda. "Hakem Kararlarının İcrası ve İptal Davası", *DEÜHFD*, Özel Sayı Prof. Dr. Hakan Pekcanıtez'e Armağan, C. 16, (2015): 1377-1411.
- Şanlı, Cemal. *Uluslararası Ticari Akitlerin Hazırlanması ve Uyuşmazlıkların Çözüm Yolları*, İstanbul, Beta Yayıncılık, 8. Bası, 2023.
- Şanlı, Cemal: "Konişmentonun Devri, Alacağın Temliki ve "Perdeyi Kaldırma Teorisi" Uygulamasında Sözleşmede Yer Alan Tahkim Şartının Konişmentoyu Devralan, Alacağı Temellük Eden ve Perdenin Arkasında Kalan Bakımından Geçerliliği Sorunu", Ergin Nomer'e Armağan, *MHB*, Y. 22, S. 2, (2002): 773-789.

- Şanlı, Cemal; Esen, Emre: Ataman Şanlı, Cemal. *Milletlerarası Özel Hukuk*, 11. Bası (İstanbul, Beta, 2024).
- Tanrıbilir, Feriha Bilge; Şit, Banu: Milletlerarası Tahkim Müessesesi ve Yani Milletlerarası Tahkim Kanunu, Ergin Nomer'e Armağan, *MHB*, Y. 22, S. 2, (2002): 819-837.
- Tanrıver, Süha: "Yabancı Hakem Kararlarının Türkiye'de Tenfizi Bağlamında Kamu Düzeninin Etkisi", *Hukuk ve Ekonomi Perspektifinden Uluslararası Tahkim ve Kamu Hizmeti*, (Ankara: Liberte Yayıncılık, 2001).
- Umar, Bilge: *Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi*, 2. Baskı (Ankara: Yetkin Yayıncılık, 2014).
- Yavuz, Cevdet: "Türk Hukukunda Tahkim Sözleşmesi ve Tabi Olduğu Hükümler", *II. Uluslararası Özel Hukuk Sempozyumu "Tahkim"*, (İstanbul: 2009): 133-177.
- Yeşilirmak, Ali: *Türkiye'de Ticari Hayatın ve Yatırım Ortamının İyileştirilmesi İçin Uyuşmazlıkların Etkin Çözümünde Doğrudan Görüşme, Arabuluculuk, Hakem-Bilirkişilik ve Tahkim*, 1. Baskı (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2011)
- Yıldırım, Fikret: "Tahkimde İptal Davası ve İptal Davasının Amaçları Bakımından Bazı Değerlendirmeler" *MÜHFHAD Cevdet Yavuz'a Armağan*, C. 22, S.3 (2016): 3005-3026.
- Yılmaz, Ejder: *Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi*, C. III, 3. Baskı, (Ankara: 2017)

ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ PERSPEKTİFİNDEN TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI'NDA PARASAL ENTEGRASYON

MONETARY INTEGRATION IN THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES FROM THE PERSPECTIVE OF INTERNATIONAL POLITICAL ECONOMY

Tarık ALTUĞ*

Özet

Bu çalışma, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde parasal entegrasyon olasılığını uluslararası politik ekonomi perspektifinden incelemektedir. Küresel finans sistemindeki dolar hegemonyası ve artan yaptırım krizleri, TDT üyesi ülkeler için alternatif ödeme sistemlerini zorunlu bir ihtiyaç hâline getirmektedir. Bu durum, konunun güncelliğini ve önemini artırmaktadır. Araştırma, konuyu geleneksel lojistik hatların ötesine taşıyarak finansal egemenlik ve dijital para ekseninde ele alması bakımından özgün kabul edilmektedir. Nitel araştırma yöntemiyle tarihsel, kuramsal ve karşılaştırmalı analizlerin kullanıldığı çalışmada; AB ve IMF SDR modelleri incelenmekte, önerilen sepet bazlı "Turan Coin" modeline yönelik bir finansal simülasyon gerçekleştirilmektedir. Böylece konu farklı boyutlarıyla değerlendirilebilmektedir. Sonuçlar, TDT bünyesinde güçlü bir iş birliği iradesi ve ekonomik potansiyel olduğunu doğrulamaktadır. Ancak mevcut asimetrik ekonomik yapılar, farklı enflasyon oranları ve para politikaları nedeniyle kısa vadede tam bir parasal birliğin gerçekçi olmadığı değerlendirilmektedir. Sepet bileşenlerinin ürettiği yüksek volatilité, Turan Coin için ciddi bir yapısal risk oluşturmaktadır. Bu hususun göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu nedenle de-dolarizasyon sürecinde başarının; ulusal para birimleriyle ticaretin artırılması, merkez bankaları koordinasyonunun sağlanması ve dinamik sepet yönetimine dayalı aşamalı bir finansal yakınsama modelinin uygulanmasına bağlı olduğu değerlendirilmektedir. Turan Coin ise bu sürecin stratejik ve tamamlayıcı bir dijital aracı olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Politik Ekonomi, Türk Devletleri Teşkilatı, Parasal Entegrasyon, De-dolarizasyon, Dijital Para, Ekonomik Hegemonya, Bölgesel İş Birliği.

Abstract

This study examines the possibility of monetary integration within the Organization of Turkic States (OTS) from the perspective of international political economy. The dollar's hegemony in the global financial system and the increasing frequency of sanctions crises have made alternative payment systems an urgent necessity for OTS member countries. This situation underscores the timeliness and importance of the topic. The research is considered original in that it goes beyond traditional logistical frameworks to address the issue through the prism of financial sovereignty and digital currency. Utilizing qualitative research methods alongside historical, theoretical, and comparative analyses, the study examines the EU and IMF SDR models and conducts a financial simulation of

* Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, tarikaltuge@gmail.com
ORCID: 0009-0004-8227-3439.

the proposed basket-based “Turan Coin” model. Thus, the subject can be evaluated from various dimensions. The results confirm the existence of a strong will for cooperation and economic potential within the TDT. However, it is assessed that full monetary union is not realistic in the short term due to existing asymmetric economic structures, differing inflation rates, and monetary policies. The high volatility generated by the basket components poses a significant structural risk for the Turan Coin. This issue must not be overlooked. Therefore, success in the de-dollarization process depends on increasing trade in national currencies, ensuring coordination among central banks, and implementing a phased financial convergence model based on dynamic basket management.

Keywords: *International Political Economy, Organization of Turkic States, Monetary Integration, De-dollarization, Digital Currency, Economic Hegemony, Regional Cooperation.*

1. Giriş

Küresel ekonomi artık sadece mal alıp satılan bir alan değil; finansal güç mücadelelerinin ve dijital dönüşümlerin merkezinde yer alan çok katmanlı bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Bu dönüşümün etkileri giderek daha görünür hâle gelmektedir. Özellikle Bretton Woods sonrasında ABD dolarının küresel sistemde hâkim konuma gelmesiyle, dünyada tek kutuplu bir finansal düzenin oluştuğu görülmektedir. Dolar bugün sadece bir ticaret birimi olarak değil, aynı zamanda bir yaptırım, finansal baskı ve jeopolitik nüfuz aracı olarak kullanılmaktadır. SWIFT yaptırımları ve rezerv para mekanizmaları aracılığıyla, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarının ciddi biçimde sınırlandırıldığı gözlemlenmektedir. Bu durum çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak son yıllarda de-dolarizasyon tartışmalarında önemli bir artış yaşanmaktadır. Rusya, Çin, İran ve BRICS bloku tarafından ticarete ulusal para birimlerine geçiş yönünde adımlar atılmakta ve alternatif sistemler geliştirilmektedir. Süreç yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda jeopolitik bir nitelik de taşımaktadır. Bu süreç bir lüks olarak değil, küresel güç dengelerindeki kaymanın finansal bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

İşte tam bu kırılma noktasında Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) öne çıkmaktadır. Teşkilat tarafından artık yalnızca kültürel bağlarla yetinilmemekte; Orta Koridor, Türk Yatırım Fonu ve Merkez Bankaları Konseyi gibi adımlarla kurumsal bir ekonomik entegrasyon süreci yürütülmektedir. Bu çalışmada, dolar merkezli sistemin TDT üzerindeki baskısının nasıl azaltılabileceği sorusuna odaklanılmaktadır. Uluslararası politik ekonomi perspektifinden bölgesel bir dijital para modeli olan “Turan Coin”in uygulanabilirliği, riskleri ve avantajları tartışılmaktadır. Literatürde TDT genellikle siyasi veya kültürel boyutlarıyla incelenirken, bu çalışmada finansal egemenlik ve dijital para ekseninden değerlendirme yapılarak yeni bir yaklaşım ortaya konulmaktadır.

Araştırmanın kapsamı, para sisteminin tarihsel dönüşümünden dolar hegemonyasına, AB’nin parasal birlik deneyiminden (EPB) IMF SDR sistemine kadar geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Böylece konu bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilebilmektedir. Son bölümde ise Turan Coin modelinin teknik yapısı, sepet sistemi ve volatilité hesapları incelenmektedir. Yöntem olarak nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. İncelemede siyasi güç ilişkileri, jeopolitik koşullar ve kurumsal kapasite belirleyici unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bu unsurların süreç üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulmaktadır. Bu nedenle tarihsel ve kuramsal analizin yanında, AB ve IMF

örnekleri üzerinden karşılaştırmalı bir yaklaşım da benimsenmiştir. Ayrıca çalışmanın teorik düzeyde kalmaması amacıyla, Turan Coin için örnek bir sepet ve volatilité simülasyonu gerçekleştirilmiştir. Böylelikle teorik çerçeve uygulamalı bir analizle desteklenmektedir. Özetle bu çalışma, küresel finansal dönüşümün ortasındaki TDT için geleceğe dönük bir bölgesel finansal mimari tasarımı olarak değerlendirilmektedir.

2. Para Sisteminin Evrimi: Geleneksel Takas Ekonomisinden Kripto Varlık Modellerine Geçiş

İlk çağlarda ekonomi, bugünkü gibi devasa ve karmaşık bir yapı olarak görülmemektedir; ekonomik faaliyetler daha dar bir alanda gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle insanlar, sahip olmadıkları bir şeyi elde etmek için doğrudan takas yöntemine başvurmaktadır. Ancak toplulukların büyümesi ve insanların bir arada yaşamaya başlamasıyla birlikte ekonomik ilişkilerde değişimler yaşanmaktadır. Bireyler arasındaki etkileşimler yalnızca mevcut ihtiyaçların giderilmesini sağlamamakta, aynı zamanda yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Bu durum sürekli devam eden bir döngü olarak değerlendirilmektedir. Bireylerin tüm ihtiyaçlarını tek başlarına karşılamalarının mümkün olmaması nedeniyle, diğer bireylerle ekonomik ilişkiler kurmaları kaçınılmaz hale gelmektedir (Tiryaki, 2016). İlk dönemlerde ihtiyaçların karşılıklı olarak örtüşmesi sayesinde takas sistemi etkin bir şekilde işlemektedir. Ancak zamanla sistemin yapısal sorunları ortaya çıkmaktadır. Takas sistemi beklentileri karşılayamaz duruma geldiğinde, yeni ödeme biçimlerinin aranmasına başlanmaktadır. Bu arayışın ise paranın ortaya çıkışına zemin hazırladığı belirtilmektedir (Elmas & Aydın, 2021).

Takas sistemi, iş bölümünü teşvik ederek verimliliğin artırılmasını sağlamasına rağmen önemli yapısal sınırlılıklar barındırmaktadır. Fiyat belirleme zorluğu, işlemlerin mantıklı bir zemine oturtulmaması ve en önemlisi uygun bir değişim ortağının bulunmasının giderek zorlaşması, yeni bir çözümün geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu sorunun çözülmesi amacıyla kullanılan ara mal niteliğindeki para, mübadeleyi (değiş-tokuşu) malların doğrudan ilişkisinden kurtarmaktadır. Böylece piyasaların işleyişi kolaylaştırılmakta ve fiyat mekanizmalarının etkinliği artırılmaktadır (Kızılkaya, 2016).

Para denildiğinde çoğunlukla yalnızca kâğıt banknotlar veya madeni paralar akla getirilmektedir. Ancak bu yaklaşım sınırlı olarak değerlendirilmektedir. Konuya daha geniş bir perspektiften yaklaşılması gerekmektedir. Para, yalnızca mal, hizmet ve borç ödemelerinde kabul edilen bir araç olarak tanımlanmamaktadır. Ekonomistler tarafından; hisse senedi, tahvil, arazi, otomobil ve hatta sanat eserleri, nakde çevrilme hızları yani likidite düzeyleri nedeniyle para kavramı içerisinde değerlendirilmektedir (Coşkun & Yıldırım, 2023). Tüm bu varlıklar söz konusu bütünün bir parçası olarak kabul edilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde para türleri; emtia para, temsili para, itibari para, alternatif para, dijital para, elektronik para, sanal para ve kripto para şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu çeşitlilik, paranın zaman içerisinde önemli dönüşümler geçirdiğini göstermektedir. Geçmişte bir unsurun para olarak kabul edilebilmesi için kendi başına kullanım değerine sahip olması veya değerli bir madenden üretilmiş bulunması gerekmektedir. Bu kapsamda altın ve gümüş gibi fiziksel karşılığı bulunan araçlar kullanılmaktadır. 19. yüzyılın sonlarında uygulanan altın standardı ile paranın değeri doğrudan altına bağlanmaktadır. Gümüş ise

darphanelerde basılarak sistemin temel unsurlarından biri olarak kullanılmaktadır. Zamanla bu yapının değişime uğradığı görülmektedir. Daha sonraki süreçte sistemde köklü değişimler yaşanmaktadır. Temsili para sisteminin yerini itibari para sistemi almaktadır. İtibari para, herhangi bir maden karşılığı bulunmayan, devlet tarafından yasal ödeme aracı olarak kabul edilen ve tamamen güven esasına dayanan bir para türü olarak tanımlanmaktadır. Değerinin ise piyasa koşulları ve hukuk tarafından belirlendiği ifade edilmektedir.

Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan dijital para, fiziksel varlığı bulunmayan ve tamamen elektronik ortamda kullanılan bir araç olarak tanımlanmaktadır. Bu gelişme finansal sistemlerde yeni bir dönemin habercisi olarak görülmektedir. Bu geniş yapı içerisinde yasal düzenlemelere tabi elektronik paralar da, resmî bir otoriteye bağlı olmayan sanal paralar da yer almaktadır. Kripto paralar ise şifreleme ve blokzincir teknolojisi kullanılarak merkeziyetsiz bir güvence mekanizması sunmaktadır (Oğuz, 2021). Bu varlıkların klasik finansal sistemin dışında konumlandığı ve alternatif bir değer saklama aracına dönüştüğü görülmektedir. Söz konusu dönüşüm giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Paranın ekonomik hayatta üstlendiği temel işlevler; değişim aracı olması, hesaplama birimi olarak kullanılması, değer saklaması ve işlem maliyetlerini azaltması şeklinde sıralanmaktadır (Güner, 2019). Para, taşınabilir ve hafif yapısı sayesinde alım-satım süreçlerinde ortaya çıkan zaman ve emek kaybını, yani işlem maliyetlerini azaltmaktadır. Özetle, para sisteminin; takas kökenlerinden dijital ve sanal uygulamalara kadar uzanan uzun bir evrimin ürünü olduğu değerlendirilmektedir. Bu süreç süreklilik gösteren bir dönüşüme işaret etmektedir. Günümüzde karşılaşılan kripto varlık yöneliminin, geçici bir eğilimden ziyade para tarihindeki yeni bir kırılma noktası olduğu kabul edilmektedir. Geçmişte yaşanan bu dönüşümler anlaşılmadan, günümüzün dijital finans dünyasının sağlıklı biçimde yorumlanamayacağı değerlendirilmektedir.

3. Doların Küresel Hegemonyası: Ekonomik Silahlaşma ve De-Dolarizasyon Dinamikleri

Günümüz küresel finans sistemi, sadece bir para akışı değil; sermaye güçleri tarafından dünyanın yeniden şekillendirildiği bir ekonomik mücadele alanı olarak değerlendirilmektedir. Sistemin merkezindeki tek rezerv paranın hegemonyası, özellikle gelişmekte olan ülkelerin manevra alanını daraltmaktadır. Bu ülkeler dışsal şoklara ve kırılmalara karşı savunmasız bırakılmaktadır. Döviz piyasalarındaki kur oynaklıkları güçlü aktörlere önemli kazançlar sağlarken, çevre ülkelerde gelir adaletsizliği ve küresel eşitsizlik daha da derinleştirilmektedir.

Her şey 1971 yılının ağustos ayında değişmiştir. ABD tarafından o dönemde alınan radikal bir kararla, dünya genelinde itibari (fiat) para sistemine geçişin öncülüğü yapılmıştır. Bu karardan sonra devletler tarafından basılan kâğıt paraların karşılığında ne altın ne de gümüş bulundurulmuştur. Paralar tamamen karşılıksız hâle getirilmiştir. Sistem köklü bir dönüşüme uğramıştır. Bu gelişmenin ardından karşılıksız para basımı dünya geneline yayılmıştır. Bugün içinde bulunulan temeli fiziksel bir varlığa değil, tamamen güvene dayanan itibari para düzeni bu şekilde oluşturulmuştur (Eğilmez, 2020). ABD tarafından, doların küresel rezerv para statüsü sayesinde dünyaya karşılıksız senyoraaj ihraç edilmektedir. Düşük maliyetli mal ve kaynak akışı sağlanırken, cari açıklar ve yüksek tüketim düzeyi kolaylıkla finanse edilebilmektedir. Küresel talebin yoğun olduğu Hazine tahvilleri aracılığıyla ABD'nin, dünyanın geri kalanına kıyasla çok daha düşük faizlerle borçlanabildiği ve finansal üstünlüğünü sürdürebildiği görülmektedir (Efe,

2017). Bu “muazzam imtiyaz” sayesinde ABD’ye geniş bir hareket alanı sağlanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin sermaye birikimi ise sınırlandırılmaktadır. Bu ülkelerin orta gelir tuzağında kalmalarına neden olunmaktadır.

Dünya genelindeki döviz işlemlerinin büyük bir kısmında ABD dolarının kullanılması ve küresel rezervlerin önemli bir bölümünün dolar cinsinden tutulması, bu para biriminin uluslararası finans sistemindeki hâkimiyetini açıkça ortaya koymaktadır (Ammendola, 2011, aktaran Efe, 2017). Bu durum doların sistemik gücünü açık biçimde göstermektedir. Bu güçlü yapı sayesinde ABD’nin ekonomik gücü, dış politika hedeflerini destekleyecek şekilde kullanılabilir. Bu noktada “doların silahlaştırılması” kavramı gündeme gelmektedir. Bu kavramla, para biriminin ve ona bağlı SWIFT gibi finansal altyapıların doğrudan bir dış politika aracı olarak kullanılması ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, ABD’nin ekonomik ve hukuki normlarının ulusal sınırların ötesine taşınarak küresel ölçekte bir nüfuz alanı oluşturulduğunu göstermektedir. Bu süreç zaman içerisinde daha belirgin hâle gelmiştir. Dikkat çeken hususlardan biri, bu baskı politikasının farklı dönemlerde de devam ettirilmesidir (Raddadi, 2024). Bu doğrultuda ABD tarafından uygulanan yaptırımlar ve doların stratejik kullanımı, uluslararası ilişkilerde önemli bir güç unsuru hâline getirilmektedir. Güç ilişkilerinin büyük ölçüde para üzerinden kurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda finansal araçların siyasi etkisi daha görünür hâle gelmektedir. Bu bağlamda ABD yönetimi tarafından (Trump ve Pence), tutuklu yargılanan rahip Andrew Brunson’ın serbest bırakılması amacıyla Türkiye’ye karşı sosyal medya ve resmî kanallar üzerinden geniş çaplı yaptırım tehdidinde bulunulması, küresel finansal gücün nasıl bir ekonomik silah olarak kullanılabildiğini göstermektedir. ABD Senatosu tarafından Türkiye’nin uluslararası kuruluşlardan kredi almasını kısıtlayan yasanın kabul edilmesi, bu baskının ilk somut ekonomik ayağını oluşturmuştur. Bu tür tek taraflı yaptırım tehditleri ve finansal kısıtlamalar, hedef ülkeleri ekonomik egemenliklerini korumaya yönelik alternatif arayışlara yöneltmektedir. Bu durum, karşılıklı bağımlılık ilişkilerinde yeni yönelimleri beraberinde getirmektedir. Nitekim bu baskıların yaşandığı dönemde Türkiye tarafından Çinli finans kuruluşlarından 3,6 milyar dolarlık kredi paketi sağlanması ve Cumhurbaşkanı tarafından BRICS zirvesinde Rusya ve Çin devlet başkanlarıyla görüşülmesi, dolar merkezli Batı finans sistemine karşı gelişen de-dolarizasyon ve alternatif küresel finans bloklaşması dinamiklerinin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Hıdır, 2018).

Örneğin, İran Cumhurbaşkanı Pezeşkiyan tarafından ABD’nin doları bir baskı ve yaptırım aracı hâline getirdiği ifade edilmektedir. BRICS gibi oluşumlar tarafından ulusal para birimleri üzerinden ticaretin teşvik edilerek bu baskının kırılmasının hedeflendiği belirtilmektedir (Ahışhalı, 2024). Dolayısıyla günümüzde gözlemlenen dolar dışı ticaret eğilimleri, ABD’nin finansal hegemonyasına karşı gelişen küresel tepkilerin somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Günümüz küresel finans sisteminde ABD dolarının hâkimiyeti; siyasi ve ekonomik baskı aracı olarak kullanılmasına yönelik eleştiriler, yapısal güven kayıpları ve alternatif ödeme sistemlerinin yaygınlaşması nedeniyle zayıflama eğilimi göstermektedir. Bu eğilim, sistemin dönüşümünü hızlandıran temel unsurlar arasında değerlendirilmektedir. Türkiye ile ABD arasında yaşanan Rahip Brunson krizi ve Rusya’ya uygulanan SWIFT yaptırımları, dolar merkezli finans sisteminin tarafsızlığına yönelik güveni zedelemiş ve ülkeleri alternatif arayışlara yöneltmiştir. Benzer şekilde

bazı ülkeler tarafından ticaret ödemelerinde yuan gibi alternatif para birimlerinin tercih edilmesi de bu eğilimi güçlendirmektedir. Bu gelişme, para sistemindeki çeşitlenmenin arttığını göstermektedir. Sürecin ikinci boyutunda ise ABD'nin artan bütçe açıkları ve para arzını genişletme politikaları nedeniyle doların rezerv para statüsüne duyulan güvenin azaldığı görülmektedir. Bu durum, merkez bankaları tarafından rezervlerin altına yönlendirilmesine neden olmaktadır. Dolarsızlaşmayı hızlandıran diğer bir unsur olarak petro-dolar sisteminin zayıflaması gösterilmektedir. Enerji ticaretinde farklı para birimlerinin kullanımının artması ve büyük ekonomiler tarafından dolar dışı ödeme sistemlerine yönelmesi, petrol piyasasını daha parçalı ve çok para birimli bir yapıya dönüştürmektedir. Bu dönüşüm, küresel finans mimarisinde önemli değişimlere işaret etmektedir. Sonuç olarak bu gelişmeler, küresel finans sistemini daha çok kutuplu bir yapıya yönlendirirken ABD ekonomisi açısından daha yüksek borçlanma maliyetleri ve ekonomik kırılganlık risklerini artırmaktadır (Anadolu Ajansı, 2023).

Diğer taraftan, ABD'nin müttefikleri üzerindeki etkisi de mevcut sistemi güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Birçok ülke tarafından mevcut ekonomik düzene meydan okunabilecek güce sahip olunmaması nedeniyle bu politikalara uyum sağlanmaktadır. Sürecin sert biçimde işletildiği görülmektedir. Bu süreçte sisteme destek verenler finansal desteklerle ödüllendirilirken, farklı tutum sergileyenler ekonomik istikrarsızlık riskiyle karşı karşıya bırakılmaktadır. Özellikle IMF ve Dünya Bankası gibi çok taraflı kurumlar tarafından bu bağımlılık ilişkilerinin kurumsallaştırılmasında ve sürdürülmesinde önemli roller üstlenilmektedir (Gürçan, 2023).

Sonuç olarak doların uluslararası sistemdeki konumu artık yalnızca ekonomik bir konu olarak değerlendirilmemektedir. Bu durum yapısal bir dönüşüme işaret etmektedir. Siyasi ve güvenlik boyutları ağır basan bir yapıya dönüştüğü görülmektedir. ABD'nin yaptırım politikaları, finansal kontrol mekanizmaları ve rezerv para ayrıcalığı, küresel güç dengelerini doğrudan şekillendiren unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Raddadi, 2024). Bu unsurlar güç ilişkilerini belirlemektedir. Bu çerçevede doların bir “silah” olarak kullanımı, ekonomik bir araç olmanın ötesinde günümüzün en etkili jeopolitik güç mekanizmalarından biri olarak tanımlanmaktadır.

4. Ekonomik Entegrasyonun Kuramsal Çerçevesi

1990'lı yıllardan itibaren dünya ekonomisinde hız kazanan küreselleşme, ülkeler arasındaki ilişkileri yoğun bir karşılıklı bağımlılık sürecine dönüştürmüştür. Bu yeni süreçte devletler tarafından, ulusal çıkarların korunması amacıyla bölgesel birliklere yönelim gösterilmektedir. Bu doğrultuda ticari entegrasyon çabaları da hız kazanmaktadır. Günümüz uluslararası ekonomi politığının anlaşılabilmesi için, küreselleşme ile bölgesel bloklaşmalar arasındaki köklü etkileşimin değerlendirilmesi gerekmektedir (Özcan, 2023).

Kelime kökeni Fransızca “intégration” olan kavram, Türk Dil Kurumu tarafından en yalın haliyle “bütünleşme” ve “uyum” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, t.y.). Literatürde ise üzerinde uzlaşılmış tek bir tanım bulunmamaktadır; kavram farklı iktisatçılar tarafından farklı şekillerde ele alınmaktadır. Ekonomik entegrasyon, uluslararası ekonomik iş birliğinin derinleşerek daha kapsamlı bir yapıya dönüşmesini ifade etmektedir (Tinbergen, 1965, aktaran Güreşçi Pehlivan, 2013). Ancak bu sürecin her zaman doğrusal biçimde ilerlemediği görülmektedir.

Süreç, ticari engellerin kaldırılması ve ortak piyasa kurulmasıyla başlamaktadır (Karluk, 2002). Dört temel aşama bulunmaktadır. İlk aşama serbest ticaret bölgesi olmaktadır; gümrükler kaldırılmakta, ancak ülkeler üçüncü ülkelere karşı bağımsız kalmaktadır. İkinci aşama gümrük birliği olmaktadır; ortak gümrük tarifesi uygulanmaktadır. Üçüncü aşama ortak pazar olmaktadır; emek, sermaye ve girişimciler serbestçe dolaşmaktadır. Son aşama ekonomik birlik olmaktadır (Sarı, 2005). Bu aşamada ortak para politikası uygulanmakta, tek merkez bankası kurulmakta ve mali politikalar uyumlaştırılmaktadır. Böylece parasal birlik tamamlanmaktadır.

Karl Deutsch'a göre entegrasyon yalnızca ekonomik boyutla sınırlı olmamaktadır. Aynı zamanda siyasi ve toplumsal hedefler de içermektedir. Amaç; barışın korunması, kapasitenin artırılması ve ortak kimliğin oluşturulması olmaktadır (Deutsch, aktaran Arı, 2008).

Ekonomik entegrasyon çok boyutlu bir yapı sergilemektedir. Ancak sürdürülebilirliği; ekonomik benzerlik, gelişmişlik düzeyi ve üretim yapılarının uyumuna bağlı bulunmaktadır. Güçlü ulaşım, lojistik ve iletişim altyapısı ile istikrarlı politikalar süreci desteklemektedir. Coğrafi yakınlık ve kültürel ortaklık ise küreselleşme ile önemini kısmen yitirmektedir (Özcan, 2023).

Özetle entegrasyonun temeli iş bölümüne ve korumacılığın azaltılmasına dayanmaktadır (Saatçioğlu, 1997). Amaç; mal, hizmet ve üretim faktörlerinin serbest dolaştığı, ayrımcılığın ortadan kaldırıldığı bir piyasa düzeninin oluşturulması olmaktadır.

5. Finansal Mimaride İki Boyut: Euro Bölgesi Entegrasyonu ve IMF'nin SDR Rezerv Sistemi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu yana küresel ekonomi, bir yandan ulusal sınırları aşan bölgesel bütünleşme çabalarıyla, diğer yandan ise küresel finansal istikrarı korumayı amaçlayan çok taraflı mekanizmalarla şekillendirilmektedir. Uluslararası finansal mimarinin gelişim çizgisinin anlaşılması, bu mimariyi oluşturan farklı ölçek ve nitelikteki yapı taşlarının doğru analiz edilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda modern iktisat tarihinde; ulusal egemenliklerin paylaşıldığı derin bir bölgesel entegrasyon modeli ile küresel likidite krizlerine çözüm üretmek amacıyla tasarlanmış uluslararası bir finansal araç bir arada değerlendirilmektedir. Bu bölümde, uluslararası finansal mimarinin söz konusu iki farklı boyutu ele alınmaktadır. İlk boyutta, Avrupa bütünleşmesinin en radikal ve somut aşaması olan Ekonomik ve Parasal Birlik (EPB) ve bu birliğin ortak para birimi olan Euro incelenmektedir. Bu sistem, derin bir dönüşümün simgesi olarak değerlendirilmektedir.

Bölümün ikinci boyutunda ise yapısal olarak bir entegrasyon modeli niteliği taşımayan, ancak küresel para sisteminin işleyişinde kritik bir rezerv işlevi gören Uluslararası Para Fonu (IMF) bünyesindeki Özel Çekme Hakları (SDR) incelenmektedir. SDR yapısal olarak bir para birimi olarak kabul edilmemektedir. Ancak likidite krizlerinde önemli bir destek mekanizması işlevi gördüğü değerlendirilmektedir. Her iki olgu da küresel finansal düzenin temel unsurları arasında gösterilmektedir.

5.1. Avrupa Ekonomik ve Parasal Bütünleşme Süreci

Avrupa bütünleşmesinin temel felsefesi, korumacılığın ortadan kaldırılması ve gümrük duvarlarının kaldırılması düşüncesine dayanmaktadır. Bu doğrultuda refahın artırılması amaçlanmıştır. Gümrük vergileri sıfırlanmaktadır. Üçüncü ülkelerle ticarete uygulanan koruma oranı yüzde 3'ün altına düşmektedir. Süreç hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Sınırlarda bürokratik işlemlerin yoğun olarak

uygulandığı geleneksel gümrük birliği yapısından daha ileri bir aşamaya geçilmiş ve 1993 yılında sınırların fiziki öneminin büyük ölçüde ortadan kalktığı “Tek Pazar” uygulaması hayata geçirilmiştir. İlk on yıllık dönemde elde edilen sonuçların oldukça olumlu olduğu görülmüştür (Bilici, 2006).

Aslında Ekonomik ve Parasal Birlik (EPB) fikrinin temelleri Kasım 1959’da atılmıştır (Karluk & Tonus, t.y.). Bu süreç zamanla olgunlaşmıştır. Ekonomi ve döviz politikalarının uyumlaştırılması hedeflenmiştir. İlk önemli adım 1969 Lahey Zirvesi olarak kabul edilmektedir. Bu zirve süreci hızlandırmıştır. Ancak burada ortaya çıkan ve on yıl içerisinde birliğin kurulmasını öngören Werner Planı, Bretton Woods sisteminin çökmesi nedeniyle başarısız olmuştur. Sistem kırılma kalmıştır. Planın uygulanamaması üzerine istikrarın sağlanması amacıyla sırasıyla “Döviz Kuru Yılı” ve 1979 yılında “Avrupa Döviz Kuru Sistemi” yürürlüğe konulmuştur (Eren, 2021). Yeni arayışlar devam etmiştir.

1980’li yıllarda ise Jacques Delors öncülüğünde hazırlanan 1985 Beyaz Kitabı ile mal, hizmet, sermaye ve kişilerin serbest dolaşımını hukuki hedef hâline getiren 1986 Tek Avrupa Senedi sayesinde entegrasyon daha da derinleştirilmiştir. Bu dönem kritik bir aşamadır. Berlin Duvarı’nın yıkılmasının ardından süreç daha da hız kazanmıştır. Tarihsel kırılma yaşanmıştır. Bu gelişmeler, 1992 yılında Maastricht Antlaşması’nın imzalanmasıyla yeni bir aşamaya taşınmıştır (Eren, 2021). Bu gelişme önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Sistem yeniden şekillenmiştir. İç sınırların kaldırıldığı ve ortak para birimine dayalı EPB resmî olarak gündeme alınmıştır. Yeni bir yapı kurulmuştur. EPB kapsamında; bütçe ve borç sınırlamalarına uyulması, bağımsız para politikasının uygulanması ve nihayetinde avronun kullanılması öngörülmüştür (İktisadi Kalkınma Vakfı, t.y.). Disiplin esastır. Parasal birliğe geçişle birlikte para politikalarının Avrupa Merkez Bankası (AMB) tarafından yürütülmesi benimsenmiştir. Yetki merkezileşmiştir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için üye ülkelerin ekonomik performanslarının uyumlu olması gerekli görülmüştür. Uyum şarttır. Bu nedenle Maastricht kriterleri oluşturulmuştur. Kurallar netleştirilmiştir. Belirlenen kurallara uyum sağlayamayan ülkeler sistem dışında bırakılmıştır (Karluk & Tonus, t.y.).

1 Ocak 2002 tarihinde fiilen dolaşıma giren avro, zaman içerisinde genişleyerek 19 ülke tarafından kullanılan ortak para birimi hâline gelmiştir. Tek pazarın gelişmesine önemli katkılar sağlanmış, ancak kriterleri karşılayamayan veya sisteme katılmayı tercih etmeyen İngiltere ve Danimarka gibi ülkeler kendi ulusal para birimlerini kullanmaya devam etmiştir. Daha sonra 2008 küresel krizi ve ardından yaşanan Avro Bölgesi borç krizi, EPB’nin yapısal eksikliklerini ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmeler sonrasında kontrol mekanizmaları daha da güçlendirilmiştir. 2010 yılında bütçe politikalarının uyumlaştırılmasını amaçlayan “Avrupa Sömestri” sistemi, 2011 yılında bütçe açığı (yüzde 3) ve kamu borcu (yüzde 60) sınırlarını daha sıkı hâle getiren Altılı Paket (Six Pack) ve 2013 yılında bütçelerin daha sıkı denetlenmesini sağlayan İkili Paket (Two Pack) yürürlüğe konulmuştur (İktisadi Kalkınma Vakfı, t.y.).

2026 yılı itibarıyla EPB’nin derinleşme sürecinde geçmişte yaşanan yapısal sorunların büyük ölçüde aşıldığı görülmektedir. Birliğin ekonomik şoklara karşı daha dirençli bir yapıya kavuşturulduğu değerlendirilmektedir. Günümüzde ise odak noktası, dijital dönüşümün sağlanması

ve özellikle Dijital Avro projesi ile küresel risklere karşı sürdürülebilir bir ekonomik yönetim yapısının oluşturulmasıdır. Küresel dönüşüm süreci, yeni kuralların ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

5.2. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Özel Çekme Hakları (SDR)

Uluslararası Para Fonu (IMF), İkinci Dünya Savaşı'nın ardından küresel ödemeler dengesi sorunlarına çözüm üretmek amacıyla kurulmuştur. Dünya ticaretindeki daralmayı önlemek hedeflenmiştir. Bu kapsamda 1-22 Temmuz 1944'te 44 ülkenin katılımıyla Bretton Woods Konferansı düzenlenmiştir. Tarihsel bir dönüm noktasıdır. IMF, Dünya Bankası ile birlikte tasarlanmış ve 27 Aralık 1945'te faaliyete başlamıştır. Sistem zamanla genişlemiştir. Üye sayısı giderek artmıştır. Ana sözleşmede; uluslararası parasal iş birliğinin geliştirilmesi, ticaretin dengeli büyütülmesi ve çok taraflı bir ödemeler sisteminin kurulması hedeflenmiştir. Krizlere karşı bir yapı oluşturulmuştur. Ayrıca ödemeler dengesi krizi yaşayan ülkelere reform programları karşılığında finansal destek sağlanması öngörülmüştür (IMF, t.y.). Koşullu bir destek mekanizmasıdır. Nitekim 1947'de fona üye olan Türkiye de ekonomik istikrarsızlık dönemlerinde bu programlardan yararlanmıştır (Erdinç, 2015). Deneyim kazanılmıştır.

IMF'nin kurumsal ve finansal yapısı kotalar üzerine inşa edilmiştir. Sistem bu temele dayanır. Ülkelerin son beş yıllık millî gelirleri, dış ticaret hacimleri ve döviz rezervleri değerlendirilerek bir kota belirlenmektedir. Hesaplamalar teknik bir formülle yapılmaktadır. Bu kotalar hem oy gücünü hem de kriz dönemlerinde kullanılabilecek kaynak miktarını belirlemektedir. Etki doğrudan buradan gelmektedir. Güç dağılımının büyük ölçüde kota sistemine bağlı olduğu görülmektedir (Karluk, 1998).

Bretton Woods sisteminde sabit döviz kuru uygulanmıştır. Küresel ticaret büyüdükçe altın ve dolar arzı yetersiz kalmıştır. Bu durum sistemde yapısal bir sorun oluşturmuştur. Robert Triffin tarafından 1960'ta "Triffin İkilemi" ortaya konulmuştur. Buna göre dünya likiditesi için ABD'nin sürekli dış açık vermesi gerekmektedir. Ancak bu durum doların altına bağlı yapısına güveni azaltmaktadır. Sistem likidite ve güven arasında sıkışmaktadır (Şahin, 2025).

Bu soruna çözüm olarak sentetik bir rezerv varlık geliştirilmiştir. "Özel Çekme Hakkı" (SDR) bu amaçla oluşturulmuştur. SDR 1970'te 1 dolar = 0,888671 gram altın olarak tanımlanmıştır (Williamson, 2009). Ancak Bretton Woods'un çökmesiyle SDR'nin önemi azalmıştır. Günümüzde daha çok muhasebe birimi olarak kullanılmaktadır (IMF, 2009).

Hukuki olarak SDR bir para birimi değildir. Alacak hakkı doğurmamaktadır. Teknik olarak ülkeler arası mahsuplaşma aracıdır (Erdinç, 2015). SDR'yi nakde çevirmek isteyen ülkeler ya takas yapmaktadır ya da IMF aracılığıyla işlem gerçekleştirmektedir (IMF, 2009).

1973 sonrası SDR, döviz sepetine dayalı bir yapıya dönüşmüştür. Sepette ABD Doları, Avro, Japon Yeni ve İngiliz Sterlini yer almaktadır. Bu yapı görece istikrar sağlamaktadır. Sepet beş yılda bir güncellenmektedir. SDR'nin değeri günlük kur hareketlerine göre hesaplanmaktadır (Ankara Üniversitesi, t.y.).

6. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT): Tarihsel Gelişim ve Ekonomik Görünüm

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ortak tarih, kültür ve dil bağlarına sahip Türk devletlerini bir araya getirmek amacıyla 1992 yılında Türkiye'nin girişimiyle başlatılan süreç, günümüzde küresel ekonomide etkisini artıran güçlü bir yapıya dönüşmüştür. Temelleri zirveler aracılığıyla atılan bu iş birliği, 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile kurumsal bir kimlik kazanmış ve "Türk Konseyi" adıyla faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu gelişme, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bölgeselleşme eğilimlerinin (AB, ASEAN vb.) Türk dünyasındaki somut bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.).

Tarihsel süreçte Hun, Göktürk ve Oğuz Kağan dönemlerinden itibaren bir düşünce olarak varlığını sürdüren “Turan” ülküsü, SSCB'nin dağılmasının ardından jeopolitik bir fırsat olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Batı literatüründe yaygın olarak kullanılan “Türki” veya “Türk Dili Konuşan” gibi tanımlamaların aksine, teşkilat tarafından “Türk” kavramı küresel diplomasi ve ekonomi literatüründe ortak bir kimlik unsuru olarak benimsenmiştir. Bu yönüyle TDT, yalnızca siyasi bir ortaklık olarak değil; tarihsel ideallerin modern uluslararası sistem içerisinde kurumsallaştırıldığı bir model olarak değerlendirilmektedir (Albayrak, 2024). Yapısal dönüşümün en önemli aşamalarından biri, teşkilat adının “Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)” olarak değiştirildiği ve “Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi”nin kabul edildiği 2021 yılındaki 8. İstanbul Zirvesi olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.). Bu gelişmeler sonucunda ticari ilişkiler önemli ölçüde geliştirilmiş ve 2025 yılı itibarıyla TDT ülkeleri arasındaki karşılıklı ticaret hacmi 11,9 milyar doların üzerine çıkmıştır (Kussainova, 2026). Ticaret hacminin düzenli olarak arttığı görülmektedir.

Teşkilatın makroekonomik yapısında sektörel çeşitlilik önemli bir gösterge olmaktadır. Kazakistan uranyum üretiminde öne çıkmaktadır. Azerbaycan ve Türkmenistan petrol ve doğal gazı dayanmaktadır. Özbekistan altın ve pamuk üretmektedir. Kırgızistan tarım ve hazır giyim sektöründe öne çıkmaktadır. Türkiye ise sanayi, hizmetler, inşaat ve tarım alanlarında güçlü bir konumda yer almaktadır. Gelişmiş finansal piyasalarıyla teşkilatın temel aktörlerinden biri olmaktadır.

Bu potansiyelin ekonomik entegrasyona aktarılması için Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odaları Tüzüğü, Ortak Gümrük Konseyi ve Türk Yatırım Fonu (TİF) gibi mekanizmalar kurulmuştur (Albayrak, 2024).

“Türk Cumhuriyetleri Ekonomik Görünümü 2025” raporuna göre TDT ülkeleri 2025'in ilk dokuz ayında ortalama yüzde 6 büyüme kaydetmektedir. Küresel büyüme yüzde 3 seviyesinde kalmaktadır. Toplam GSYH 1,79 trilyon dolara, dış ticaret hacmi 958,5 milyar dolara ulaşmaktadır. Kırgızistan yaklaşık yüzde 10 ile en yüksek büyümeyi göstermektedir. Özbekistan, Macaristan, KKTC, Kazakistan ve Türkmenistan yüzde 6'nın üzerinde büyümektedir. Türkiye yüzde 4,0, Azerbaycan ise yüzde 1,3 büyüme kaydetmektedir (TDT, 2025).

7 Ekim 2025 tarihinde gerçekleştirilen Gebele 12. Zirvesi'nde söz konusu ekonomik gelişmeler liderler düzeyinde değerlendirilmiştir. Siyasi ve ekonomik iş birliğinin birlikte ilerletildiği

görülmektedir. Türk Yatırım Fonu'nun etkin hâle getirilmesi, yapay zekâ, dijital ekonomi, yeşil enerji, Orta Koridor ve Zengezur Koridoru gibi ulaştırma projeleri öncelikli gündem maddeleri arasında yer almıştır. Ayrıca ortak alfabe çalışmaları ve eğitim programları desteklenmiş, 2026 yılında gerçekleştirilecek 13. Zirve'nin Türkiye'de düzenlenmesi kararlaştırılmıştır (Stratejik Düşünce Enstitüsü, 2025). Bu entegrasyon sürecinde ulaştırma ağlarının önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Doğu ile Batı arasındaki stratejik bağlantı hatlarından biri olan Orta Koridor aracılığıyla, Trans-Hazar hattındaki yük taşımacılığı önemli ölçüde artırılmıştır (Kussainova, 2026). Limanların, demiryollarının ve gümrük süreçlerinin dijitalleştirilmesi sayesinde TDT'nin Asya ile Avrupa arasındaki transit rolü güçlendirilmektedir (TDT, 2025). Nitekim Azerbaycan'ın petrol dışı sektörü tarafından 2026 yılının ilk çeyreğinde gerçekleştirilen 862 milyon dolarlık ihracatta, Türkiye'nin en önemli ticaret ortaklarından biri olduğu görülmektedir (İİTKM, 2026).

Bu gelişmeler yalnızca lojistik alanıyla sınırlı kalmamaktadır; bölgeye yönelik sermaye akışlarında da artış yaşanmaktadır. Son 20 yıl içerisinde Kazakistan'a 6,3 milyar dolar yabancı yatırım yönlendirilirken, Azerbaycan'a çekilen toplam yatırım miktarı 350 milyar dolara ulaşmıştır (İİTKM, 2026). Finansal derinliğin de genişlediği görülmektedir. Türkiye'de bankacılık sektörü aktiflerinin 1,05 trilyon doları aştığı, Kazakistan ve Özbekistan'da ise aktif büyüklüklerinin çift haneli oranlarda arttığı belirtilmektedir (Kırım Haber Ajansı, 2026). Bu finansal entegrasyonun koordinasyonu amacıyla TDT Merkez Bankaları Konseyi kurulmuş ve ilk toplantısı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu finansal kapasitenin, bölge içi ekonomik ilişkileri güçlendirmesi hedeflenen “TURAN” Özel Ekonomik Bölgesi ve “Ekonomik Fırsatlar Alanı” gibi stratejik girişimlere zemin hazırladığı değerlendirilmektedir (TDT, 2025).

Teşkilatın kurumsal yapısını güçlendirmeyi amaçlayan “Stratejik Ortaklık, Ebedi Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması” taslağına yönelik çalışmalar da sürdürülmektedir (Stratejik Düşünce Enstitüsü, 2025). Bu siyasi ve hukuki yakınlaşma süreci; Dijital Ekonomi Ortaklık Anlaşması, Yeşil Finans Konseyi kararları ve “Ortak Alfabe” çalışmalarıyla desteklenmektedir. Küresel sistem içerisindeki görünürlüğü artan TDT, Budapeşte'de gerçekleştirilen gayriresmî zirve ile ilk kez bir Avrupa Birliği ülkesinde toplanmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.). Uzay ve uydu teknolojilerinden yeşil enerji koridorlarına kadar uzanan çeşitli alanlarda çalışmalarını sürdüren teşkilatın, bölgesel entegrasyonu derinleştirerek mevcut büyüme ivmesini korumayı hedeflediği görülmektedir. Bu bağlamda, bölgenin gelecekteki ekonomik ve jeopolitik gelişmelerde önemli bir rol üstlenmesi beklenmektedir.

7. Alternatif Bir Ödeme Sistemi Olarak Turan Coin Önerisi

Küresel finansal sistemde yaşanan dönüşümler ve bölgesel iş birliği eğilimleri, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyesi ülkeler arasında yeni nesil finansal araçlara dayalı daha güçlü bir ekonomik entegrasyonun oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda önerilen “Turan Coin”, yalnızca bir dijital para birimi olarak değil; işlem maliyetlerinin azaltılması, döviz kuru risklerinin minimize edilmesi ve ekonomik bağımsızlığın güçlendirilmesi amacıyla tasarlanan stratejik bir bölgesel finans modeli olarak değerlendirilmektedir.

Sistem; Türk lirası, Kazak tengesi, Azerbaycan manatı, Özbek somu ve Kırgız somu gibi ulusal para birimlerinin yanı sıra altın ve bakırdan oluşan sepet bazlı bir değerlendirme mekanizmasına

dayandırılmaktadır. Bu kapsamda çoklu bir çıpa mekanizması oluşturulmaktadır. Ayrıca merkez bankaları ve yetkili kurumların denetiminde çalışan izinli blokzincir altyapısı sayesinde devletlerin para politikalarının korunması sağlanırken, akıllı kontratlar aracılığıyla hızlı, şeffaf ve düşük maliyetli sınır ötesi ticaretin desteklenmesi hedeflenmektedir.

Bununla birlikte, emtia fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalar, üye ülkeler arasındaki ekonomik farklılıklar ve küresel likidite koşulları gibi riskler, sistemin sürdürülebilirliği açısından önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle Turan Coin'in başarısının; güçlü bir denetim mekanizmasının oluşturulmasına, sepet ağırlıklarının düzenli olarak güncellenmesine ve sistemin aşamalı şekilde uygulanmasına bağlı olduğu değerlendirilmektedir. Sürecin kademeli olarak yürütülmesi gerekli görülmektedir.

7.1.Turan Coin'in Yapısı

TDT üyesi ülkeler arasında ekonomi, ticaret, yatırım ve finans alanlarında iş birliğini geliştirmeye yönelik yol haritaları ve mutabakatlar imzalanırken, özellikle Orta Koridor, Zengezur Koridoru ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projeleri bölgesel entegrasyonun stratejik unsurları hâline getirilmektedir (Kussainova, 2026; TDT, 2025). Orta Koridor üzerinden artan yük taşımacılığı ve liman, demiryolu ile dijital gümrük altyapılarına yapılan yatırımlar sayesinde, Türk devletlerinin Asya ile Avrupa arasındaki transit rolü güçlendirilmektedir. Bu gelişmeler ticaret hacimlerine de yansımakta; Azerbaycan'ın petrol dışı ihracatında Türkiye'nin önemli ticaret ortaklarından biri olduğu görülmektedir (İİTKM, 2026).

Bölgesel iş birliği yalnızca lojistik alanıyla sınırlı kalmamakta, doğrudan yabancı yatırımlar ve finansal entegrasyon da hız kazanmaktadır. Son yıllarda Kazakistan ve Azerbaycan'a milyarlarca dolarlık yatırım çekilirken, Türk Yatırım Fonu'nun aktif hâle getirilmesi ve ortak yatırım portalının kurulması kararlaştırılmıştır (Stratejik Düşünce Enstitüsü, 2025). Finansal entegrasyonun desteklenmesi amacıyla TDT Merkez Bankaları Konseyi oluşturulmuş; Türkiye, Kazakistan ve Özbekistan'daki bankacılık sektörlerinde önemli büyüme oranları kaydedilmiştir (Kırım Haber Ajansı, 2026). Bunun yanında, "TURAN" Özel Ekonomik Bölgesi ve "Ekonomik Fırsatlar Alanı" gibi projeler aracılığıyla bölgesel ekonomik bağların güçlendirilmesi hedeflenmektedir.

Kurumsal ve siyasi entegrasyonun derinleştirilmesi amacıyla "Stratejik Ortaklık, Ebedi Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" çalışmalarına hız verilmiş; Dijital Ekonomi Ortaklık Anlaşması, Türk Yeşil Vizyonu ve ortak alfabe girişimleri gibi projelerle ekonomik ve kültürel yakınlaşma desteklenmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.; TDT, 2025). Ayrıca yeşil enerji koridorları, dijital dönüşüm projeleri ve uluslararası zirveler aracılığıyla TDT'nin küresel görünürlüğü ve bölgesel entegrasyon kapasitesi giderek güçlendirilmektedir. Bu gelişmeler sayesinde yeni küresel düzende TDT'nin konumunun daha da güçlendirildiği görülmektedir.

Sepetin içeriği, varlıkların ağırlıkları ve bu emtiaların 01.01.2025 ile 01.01.2026 tarihleri arasındaki yıllık volatilité hesaplamaları şu şekildedir:

Tablo 1. Turan Coin Oluşmasında Dolara Karşı Volatilite Sepeti

Sıra No	TTS Sepet Bileşeni	Dolara Karşı Volatilite (1Yıl)	Yüzde Oran (%)	Etki
1	Altın (XAU)	0,0882	25	0,022050
2	Bakır Vadeli İşlemleri	0,1107	20	0,022140
3	Türk Lirası (TL)	0,0355	15	0,005325
4	Azerbaycan Manatı(AZN)	0,00129	15	0,0001935
5	Kazakistan Tengesi (KZT)	0,0945	15	0,014175
6	Kırgızistan Somu (KGS)	0,2393	5	0,011965
7	Özbekistan Somu (UZS)	0,0331	5	0,001655
TOPLAM			100	0,0775035

Türkiye İş Bankası'na (2023) göre volatilite, bir varlığın fiyatındaki değişim derecesi olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada sepet bileşenlerinin oynaklık derecelerini belirlemek amacıyla izlenen dinamik süreç, öncelikle ardışık iki dönemin fiyatları üzerinden doğal logaritma kullanılarak aylık getirilerin hesaplanmasıyla başlar. t dönemine ait aylık logaritmik getiri (R_t), ilgili ayın fiyatının (P_t) bir önceki ayın fiyatına (P_{t-1}) oranının doğal logaritması alınarak şu formülle elde edilir:

$$(1) \quad Etki = Dolara \text{ Karşı Volatilite} \times \left(\frac{Yüzde \text{ Oran}}{100} \right)$$

Tablo 1'deki bulgulara göre, ABD dolarına karşı yıllık oynaklığı en düşük para birimi Azerbaycan Manatı (AZN) iken, en yüksek varlıklar Kırgızistan Somu (KGS) ve bakır vadeli işlemleridir. Varlıkların nominal ağırlıkları neticesinde, Turan Coin sepetinin toplam ağırlıklı volatilitesi %7,75 (0,0775035) olarak hesaplanmıştır.

Sepette toplam %20 ağırlığa sahip bakır ve kritik madenler ile %25 ağırlığa sahip altın, sepetin toplam risk payının yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Emtialar yükü sırtlıyor. Yerel para birimleri arasında ise yüksek ağırlığı ve oynaklığı sebebiyle sepete en fazla volatilite yükünü Kazakistan Tengesi (KZT) getirmektedir. Buna karşın AZN ve UZS gibi stabil para birimlerinin varlığı, emtia ve KGS kaynaklı yüksek oynaklığı törpülüyor. İşte burada sepet içi varlık çeşitlendirmesinin (diversifikasyon) risk dengeleyici etkisi net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Risk dağılıyor ve sistem dengeleniyor.

Tablo 2. Çapraz Kurlar ve Sepet Ağırlığı

Sıra No	Birim	Çapraz Kur	Yüzde Ağırlık	Sepet
1	0,001 ONS	4.648	25	1,1620000
2	Bakır Vadeli İşlemleri	6,5763	20	1,3152600
3	Türk Lirası (TL)	0,02201	15	0,0033015
4	Azerbaycan Manatı(AZN)	0,5884	15	0,0882600
5	Kazakistan Tengesi (KZT)	0,002117	15	0,0003175
6	Kırgızistan Somu (KGS)	0,01143	5	0,0005715
7	Özbekistan Somu (UZS)	0,00008270	5	0,0000041
TOPLAM				2,5697146
1 Turan Coin				0,38914828 USD

Kaynak: Altın (XAU) ve Bakır Vadeli İşlemlerine ait değerler “<https://tr.investing.com/>”, diğer birim değerleri “<https://wiseturkiye.com.tr/>” üzerinden 14.05.2026 tarihindeki kurlar dikkate alınmıştır.

Tablo 2’de altın bileşeninin 0,001 ons olarak tanımlanmasının temel gerekçesi, altının birim fiyatının görece çok yüksek olması nedeniyle sepetin genel dengesini bozmasını engellemektir. Altının ağırlığı ezici olmasın diye bu yola gidildi. Bu doğrultuda uygulanan ekonomik “ölçekleme” yöntemiyle altının fiyatı, sepette yer alan diğer para birimleriyle aynı büyüklük seviyesine getirilerek finansal bir uyumlaştırma sağlanmıştır. Bu finansal mimari içinde yer alan "Çapraz Kur" hesaplamalarındaki "Sepet" sütunu ise, her bir birimin çapraz kur değeri ile o birimin sepet içindeki yüzde ağırlığı çarpılarak hesaplanmaktadır. Formüle dökersek:

$$(2) \quad \text{Sepet Değeri} = \text{Çapraz Kur} \times \left(\frac{\text{Yüzde Ağırlık}}{100} \right)$$

Bu şekilde tüm satırların sepet değerleri hesaplanır ve en altta toplanarak 1 Turan Coin’in değeri, sepetin toplam değerinin tersinin alınmasıyla hesaplanır. Matematiksel olarak sistemin nihai çıktısı bu toplama dayanır.

Hesaplama formülü şu şekildedir:

$$(3) \quad 1 \text{ Turan Coin} = \frac{1}{\text{Toplam Sepet}}$$

$$(4) \quad 1 \text{ Turan Coin} = \frac{1}{2,5697146}$$

$$(5) \quad 1 \text{ Turan Coin} \approx 0,38914828 \text{ USD}$$

Tablo 2'deki 01.01.2025–01.01.2026 dönemine ait ağırlıklandırma sonuçlarına göre, Turan Coin sepetinde altın %25, bakır vadeli işlemleri %20, Türk Lirası, Azerbaycan Manatı ve Kazakistan Tengesı %15'er, Kırgızistan ve Özbekistan para birimleri ise %5'er paya sahiptir. Bu dağılım sonucunda sepetin toplam değeri 2,5697146 birim, 1 Turan Coin'in değeri ise 0,38914828 USD olarak hesaplanmıştır.

Uygulanan logaritmik getiri ve yıllıklandırılmış standart sapma analizine göre sepetin yıllık volatilitesi %14,86 olarak belirlenmiştir. Burada çok kritik bir finansal detay var: Tekil oynaklık etkilerinin ağırlıklı toplamı %7,75 düzeyinde kalırken, sepetin fiili portföy volatilitesi %14,86 ile bunun neredeyse iki katı çıkmıştır. Bu durum, sepeti oluşturan varlıkların — özellikle altın, bakır ve bölgesel para birimlerinin analiz süreci boyunca aynı yönde hareket ettiğini ve aralarında pozitif bir ilişki bulunduğunu ($r > 0$) açıkça göstermektedir. Varlıklar birbirini dengelemek yerine aynı yönde salınmıştır.

Buna karşın, yüksek oynaklığa sahip Kırgızistan Somu gibi kırılgan unsurlardan kaynaklanan riskler; altın, bakır ve görece istikrarlı Azerbaycan Manatı gibi varlıklar aracılığıyla dengelenebilmektedir. Elde edilen %14,86'lık volatilitte düzeyinin, alternatif bir uluslararası ödeme sistemi açısından makul bir istikrar seviyesine işaret ettiği değerlendirilmektedir. Bu durumun, sınır ötesi ticaretin geliştirilmesi için uygun bir zemin oluşturabileceği öngörülmektedir.

Bununla birlikte, ilk simülasyonlar sonucunda Turan Coin modelinin hedeflenen istikrar düzeyinin üzerinde oynaklık taşıdığı tespit edilmiştir. Bu durum, sepet yapısının optimize edilmesinin gerekli olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda; yüksek oynaklığa sahip varlıkların daha istikrarlı bileşenlerle değiştirilmesi, risk düzeyi yüksek yerel para birimlerinin ağırlıklarının azaltılması ve sisteme dinamik bir yeniden dengeleme mekanizmasının entegre edilmesiyle daha sürdürülebilir, dayanıklı ve düşük riskli bir sepet modeline ulaşılabileceği değerlendirilmektedir. Finansal mühendislik uygulamalarının ise söz konusu optimizasyon sürecinde modelin yapısal verimliliğinin artırılmasını sağlayan temel unsurlardan biri olarak öne çıktığı görülmektedir.

7.2. Turan Coin'in Kullanımının Mevcut Sisteme Olabilecek Etkileri

Turan Coin ile ABD dolarının uluslararası finans sistemindeki baskın konumuna karşı, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyesi ülkelere finansal bağımsızlık ve de-dolarizasyon avantajı sağlanabilmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda bölgesel ticaretin geliştirilmesine yönelik yeni bir finansal mekanizmanın oluşturulması amaçlanmaktadır. Avro ve SDR (Özel Çekme Hakları) modellerinde olduğu gibi, değerini tek bir varlıktan değil; yerel para birimleri ile altın (%25) ve bakır (%20) gibi emtialardan oluşan sepet bazlı bir yapıya dayandırarak dışsal şoklara karşı koruma

sağlanabilmektedir. Ayrıca izinli blokzincir ve akıllı kontrat teknolojileri sayesinde sınır ötesi ticarete kur riskinin ve işlem maliyetlerinin azaltılması mümkün olabilmekte, böylece daha dengeli ve öngörülebilir bir ticaret ortamı oluşturulabilmektedir.

Bununla birlikte, ampirik analizlerde modelin bazı yapısal sınırlılıkları da ortaya konulmaktadır. İlk ampirik analizler; sepet bileşenlerinin dolara karşı pozitif korelasyon göstermesi nedeniyle fiili yıllık oynaklığın (%14,86) hedeflenen istikrar düzeyinin üzerinde gerçekleştiğini göstermektedir. Ticari aktörler tarafından sistemin benimsenmesinin önündeki temel engellerden biri olarak değerlendirilen bu oynaklık riski, Kırgızistan Somu (%23,93) gibi kırılgan bileşenlerin etkisiyle daha da artabilmektedir. Bu durumun, modelin en önemli dezavantajlarından biri olduğu değerlendirilmektedir. Yüksek oynaklığın ticari güveni olumsuz etkileyebileceği öngörülmektedir.

Turan Coin'in uzun vadeli ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşabilmesi için üye ülkeler arasında makroekonomik yakınsamanın sağlanması, bölge içi gümrük ve tarife dışı engellerin kaldırılması ve sepet ağırlıklarının risk göstergelerine göre düzenli olarak güncellendiği dinamik dengeleme mekanizmalarının uygulanması gerekli görülmektedir. Söz konusu yapısal ve finansal reformların hayata geçirilmemesi durumunda, Turan Coin'in küresel finansal mimari içerisinde kalıcı ve güvenilir bir rezerv para birimi veya ödeme aracı hâline gelebilmesi zorlaşabilecektir.

7.3. Turan Coin'in Kullanımının Avantaj ve Dezavantajları

Turan Coin, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde bölgesel ekonomik entegrasyonun geliştirilmesine yönelik en kapsamlı finansal girişimlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Modelin temel amacı; sınır ötesi ticarete Amerikan dolarına olan bağımlılığın azaltılması ve dış kaynaklı ekonomik şoklara karşı daha dayanıklı bir finansal yapı oluşturulmasıdır. Sistemin hayata geçirilmesi durumunda, üye ülkelerin para politikalarını daha bağımsız biçimde yürütebilmelerine katkı sağlanabileceği öngörülmektedir. Ayrıca bölge içi ticarete kur riskinin ve işlem maliyetlerinin azaltılması mümkün olabilecektir. Modelin teknolojik altyapısı da önemli avantajlar sunmaktadır. Akıllı kontratlar sayesinde ticari işlemlerin otomatik, hızlı ve düşük maliyetli şekilde gerçekleştirilebilmesi hedeflenmektedir. Bununla birlikte sistem, Bitcoin benzeri tamamen merkeziyetsiz bir yapıya dayanmamaktadır. İzinli blokzincir altyapısı kullanılması sayesinde denetim yetkisinin üye ülkelerin merkez bankaları tarafından sürdürülmesi mümkün olabilmektedir. Böylece devletlerin parasal egemenliklerinin korunması amaçlanmaktadır. Modelin temelinde ise yerel para birimleri ile altın, petrol ve bakır gibi emtiaların bir sepet içerisinde bir araya getirilmesi bulunmaktadır.

Modelin karşı karşıya olduğu en önemli sorunlardan biri, sepet içerisinde yer alan varlıkların fiyatlarında görülen yüksek oynaklıktır. Ayrıca söz konusu varlıkların (altın, bakır ve yerel para birimleri) piyasalarda çoğu zaman benzer yönlerde hareket etmesi nedeniyle, sepetin hedeflenen istikrar düzeyini sağlaması güçleşebilmektedir. Bu durum, beklenenden daha yüksek oynaklığa sahip bir yapının ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. TDT üyesi ülkelerin ekonomik yapılarındaki farklılıklar da asimetrik risklerin oluşmasına yol açabilmektedir. Bunun yanında sistemin, küresel emtia fiyatlarındaki değişimlere ve uluslararası likidite koşullarına karşı duyarlı olduğu görülmektedir. Bir diğer önemli husus ise dolar bağımlılığını azaltma amacı taşıyan modelin, dolaylı olarak yine doların etkisi altında kalabilmesidir. Çünkü sepette yer alan altın,

petrol ve bakır gibi emtiaların fiyatları uluslararası piyasalarda büyük ölçüde dolar cinsinden belirlenmektedir. Bu nedenle sistemin dolar ile olan dolaylı bağlantısının tamamen ortadan kaldırılması mümkün görünmemektedir. Bu çerçevede, sabit bir sepet yapısının uzun vadede yeterli olmayabileceği değerlendirilmektedir. Sistemin işlevselliğinin sürdürülebilmesi için piyasa koşullarına göre sepet ağırlıklarını düzenli olarak güncelleyebilecek dinamik bir dengeleme mekanizmasının oluşturulması ve bu süreci yönetecek bağımsız bir üst kurulun tesis edilmesi gerekli görülmektedir. Aksi takdirde, söz konusu finansal mimarinin sürdürülebilirliğinin olumsuz etkilenebileceği değerlendirilmektedir.

7.4. Turan Coin'in İçin Bölgesel Entegrasyon, Sürdürülebilirlik Şartları ve Jeopolitik Dengeler

Sistemin, üye ülkelerin para politikalarında daha fazla özerklik sağlayabilme potansiyeline sahip olduğu değerlendirilmektedir. Ancak teorik düzeyde öngörülen bu egemenlik avantajının uygulamada gerçekleşebilmesi, mevcut yapısal sorunların ne ölçüde giderilebileceğine bağlıdır. Modelin başarılı ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşabilmesi için öncelikle TDT üyesi ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerinin ve üretim yapılarının birbirine yakınsaması gerekmektedir. Ekonomi politikalarının uyumlaştırılması, istikrarlı döviz kuru rejimlerinin oluşturulması ve özellikle Orta Koridor ile Zengezur Koridoru gibi projeleri destekleyecek güçlü ulaştırma ve lojistik altyapılarının geliştirilmesi temel ön koşullar arasında yer almaktadır.

Sistemin ticari hayatta benimsenmesi büyük ölçüde güvene bağlı görülmektedir. Bu noktada sepetin %25'ini oluşturan altın, küresel rezerv niteliğiyle önemli bir güven unsuru olmaktadır. %20'lik bakır ise reel üretim kapasitesini temsil etmektedir. Bu iki bileşen piyasa açısından istikrar algısını güçlendirmektedir. De-dolarizasyon yaklaşımı, dış rezerv para birimlerine bağımlılığı azaltmayı hedeflemektedir. TDT ülkelerinin kendi kaynaklarına dayalı daha bağımsız bir finansal ekosistem oluşturma çabasının bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Çeşitlendirilmiş sepet yapısı sayesinde kur şoklarının etkisi azaltılabilmektedir. İthalat ve ihracat açısından daha dengeli bir ticaret ortamı oluşabilmektedir. Sistem, merkeziyetsiz kripto varlıklardan farklı olarak izinli blokzincir altyapısına dayanmaktadır. Merkez bankalarının denetim ve kontrol yetkisi korunmaktadır. Akıllı kontratlar ile bürokrasi azaltılmakta, sınır ötesi işlemler hızlanmakta ve maliyetler düşmektedir. Altyapının ortak ticaret platformlarıyla entegre edilmesi durumunda kullanım alanı daha da genişleyebilmektedir.

Modelin en kritik boyutlarından biri ise kurumsal entegrasyon düzeyi ve jeopolitik dengeler olarak öne çıkmaktadır. Turan Coin'in bölgesel bir dijital para standardına dönüşebilmesi için merkez bankalarının ortak denetimi altında faaliyet gösterecek bağımsız bir yönetim mekanizmasının oluşturulması ve sistemin aşamalı biçimde uygulanması gerekli görülmektedir. Ortak siyasi iradenin güçlendirilmesi, hukuki entegrasyonun sağlanması, tarife dışı ticaret engellerinin kaldırılması ve mal ile hizmet dolaşımının serbestleştirilmesi gibi kurumsal koşullar yerine getirilmeden bu finansal yapının tam anlamıyla işlerlik kazanmasının zor olacağı değerlendirilmektedir.

Jeopolitik açıdan değerlendirildiğinde ise Orta Asya üzerinde tarihsel ve ekonomik etkisini sürdüren Rusya'nın, bölge ülkelerinin bağımsız bir finansal yapı oluşturmalarını stratejik açıdan dikkatle izlemesi beklenmektedir. Bu durumun, Rusya tarafından bölgesel nüfuz alanına yönelik bir gelişme olarak değerlendirilebilmesi mümkündür. Rusya'nın enerji kaynakları, lojistik ağlar ve işçi dövizleri

gibi ekonomik araçları çeşitli şekillerde kullanabilme kapasitesine sahip olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte mevcut küresel konjonktürde bazı dengelerin değişmekte olduğu görülmektedir. Uluslararası yaptırımlar nedeniyle SWIFT sistemine erişimi kısıtlanan ve rezervlerinin bir kısmı dondurulan Rusya'nın alternatif finansal kanallara yöneldiği gözlemlenmektedir. Bu durumun, Turan Coin'in de-dolarizasyon hedefleri ile Rusya'nın mevcut finansal ihtiyaçları arasında belirli bir ortak çıkar alanı oluşturabileceği değerlendirilmektedir. Turan Coin sisteminin dışlayıcı bir yapı yerine, Rusya ile TDT ülkeleri arasındaki ticarete güvenli takas ve ödeme mekanizmalarına da imkân tanıyan esnek bir çerçevede tasarlanması hâlinde, Moskova'nın tehdit algısının daha sınırlı düzeyde kalabileceği öngörülmektedir. Sonuç olarak projenin başarısının yalnızca teknik altyapısına değil; aynı zamanda bölgedeki farklı aktörlerin ekonomik çıkarlarına uyum sağlayabilecek esnek ve kapsayıcı bir bölgesel likidite ve takas mekanizmasının oluşturulmasına bağlı olduğu değerlendirilmektedir.

Sonuç

Uluslararası finans sistemi, özellikle Bretton Woods sonrasında ABD dolarının merkezde yer aldığı tek kutuplu bir yapıya dönüşmüştür. Bu yapı zamanla yalnızca ekonomik bir sistem olmaktan çıkmış, aynı zamanda siyasi ve jeopolitik bir güç aracı niteliği kazanmıştır. Doların rezerv para statüsü, SWIFT sistemi ve küresel finans kuruluşları aracılığıyla şekillenen bu yapı, gelişmekte olan ülkeler açısından ekonomik bağımlılık ve kırılganlık unsurlarını beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte son yıllarda yaşanan yaptırım krizleri ve uluslararası gerilimler, küresel ticarete alternatif ödeme sistemlerine yönelik arayışların hızlanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda de-dolarizasyon süreci, uluslararası politik ekonomi alanında giderek daha fazla önem kazanan bir konu hâline gelmiştir.

Bu çerçevede Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), yalnızca kültürel ve diplomatik iş birliğine dayanan bir yapı olarak değil, aynı zamanda bölgesel ekonomik entegrasyon kapasitesi giderek güçlenen stratejik bir aktör olarak değerlendirilmektedir. Teşkilat bünyesinde oluşturulan ulaştırma koridorları, yatırım fonları, ortak ticaret mekanizmaları, dijital ekonomi girişimleri ve Merkez Bankaları Konseyi gibi kurumsal yapılar, ekonomik bütünleşme sürecinin derinleştiğini göstermektedir. Özellikle Orta Koridor, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve Zengezur Koridoru gibi projeler sayesinde bölge içi ticaretin geliştirilmesi ve Türk devletlerinin küresel lojistik ağlar içerisindeki konumlarının güçlendirilmesi hedeflenmektedir.

Teorik açıdan değerlendirildiğinde ise başarılı bir parasal entegrasyonun yalnızca ortak para biriminin kabul edilmesiyle sağlanamayacağı görülmektedir. Avrupa Ekonomik ve Parasal Birliği (EPB) deneyimi; mali disiplinin sağlanması, ortak merkez bankası yapısının oluşturulması, makroekonomik yakınsama kriterlerinin uygulanması, kurumsal koordinasyonun güçlendirilmesi ve siyasi iradenin sürdürülebilir kılınmasının gerekli olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde IMF bünyesindeki SDR sistemi de rezerv çeşitlendirmesi ve uluslararası likidite yönetimi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu modeller, TDT bünyesinde geliştirilebilecek olası bir finansal mimarinin kurumsal ve teknik çerçevesinin oluşturulmasına katkı sağlamaktadır.

Bu kapsamda çalışmada önerilen “Turan Coin” modeli; TDT ülkeleri arasındaki ticaretin geliştirilmesi, kur risklerinin azaltılması ve dolar bağımlılığının sınırlandırılması amacıyla

tasarlanmış alternatif bir dijital ödeme sistemi olarak ele alınmıştır. Altın, bakır ve bölgesel para birimlerinden oluşan sepet bazlı yapısı sayesinde sistemin dışsal ekonomik şoklara karşı daha dirençli hâle getirilmesi amaçlanmıştır.

Bununla birlikte gerçekleştirilen finansal analizler, Turan Coin modelinin mevcut yapısıyla çeşitli riskler içerdiğini ortaya koymuştur. Özellikle sepet içerisinde yer alan varlıkların yüksek volatilitelere sahip olması ve çoğu zaman benzer yönlü hareket etmeleri, sistemde beklenenden daha yüksek oynaklık oluşmasına neden olmaktadır. Ayrıca TDT üyesi ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farklılıkları, para politikalarındaki uyumsuzluklar, farklı enflasyon düzeyleri ve dış ticaret yapılarındaki asimetrliler de entegrasyon sürecinin önündeki temel engeller arasında yer almaktadır. Bu nedenle parasal entegrasyondan önce makroekonomik yakınsamanın sağlanması ve bölge içi ticaret hacminin artırılması gerekli görülmektedir.

Çalışmada ulaşılan temel sonuç, TDT'nin uzun vadede bölgesel bir finansal entegrasyon oluşturma potansiyeline sahip olduğudur. Ancak mevcut koşullar altında bu sürecin kısa vadede tam anlamıyla ortak bir para birimine dönüşmesinin gerçekçi olmadığı değerlendirilmektedir. Bu nedenle daha uygulanabilir bir yaklaşım olarak; ulusal para birimleriyle ticaretin artırılması, dijital ödeme altyapılarının entegrasyonu, merkez bankaları arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesi ve aşamalı bir finansal yakınsama modelinin uygulanması önerilmektedir.

Sonuç olarak, küresel sistemde güçlenen çok kutupluluk eğilimi ve de-dolarizasyon süreci, TDT açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Türk dünyasının genç nüfusu, enerji kaynakları, stratejik coğrafi konumu ve büyüyen ticaret kapasitesi, bölgesel finansal iş birliğinin geliştirilmesini destekleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu sürecin başarıya ulaşabilmesi; siyasi kararlılığın sürdürülmesine, kurumsal kapasitenin güçlendirilmesine, ekonomik istikrarın sağlanmasına ve üye ülkeler arasında karşılıklı güven ortamının geliştirilmesine bağlı bulunmaktadır.

Kaynakça

- Ahışhalı, M. M. (2024, 23 Ekim). İran Cumhurbaşkanı Pezeşkiyan: ABD doları bir silah olarak kullanıyor. Anadolu Ajansı.
- Albayrak, M. (2024). Türk Devletleri Teşkilatı'nda ekonomik işbirliği ve enerji politikalarının mali yansımaları. M. Ela & M. Albayrak (Eds.), Güncel mali araştırmalar içinde. Özgür Yayınları. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub577.c2372>
- Anadolu Ajansı. (2023, 17 Nisan). Dolar hegemonyasını yuan sarstı: Bangladeş Rus nükleer santralının taksitini Çin'in para birimiyle ödeyecek. <https://www.aa.com.tr/tr>
- Ankara Üniversitesi. (t.y.). Dünya para sistemi (UTI 8. hafta) [Ders notu]. Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/16575/mod_resource/content/0/UTI%208.hafta.pdf
- Arı, T. (2008). Uluslararası ilişkiler teorileri (çatışma, hegemonya, işbirliği). MKM Yayınları.

- Aydın, L. (2024, 17 Haziran). ANALİZ - Petrol ticaretinde “dolarsız” yeni dönem küresel ekonomiyi nasıl etkileyecek? Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr>
- Bilici, N. (2006). AB’de ekonomik bütünleşme ve Türkiye’nin entegrasyonu. Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 5(2), 39–45.
- Bilici, S. R. (2002). Uluslararası ekonomi teori ve politika. Beta Yayınları.
- Coşkun, K., & Yıldırım, S. (2023). Paranın tarihsel serüven içerisindeki formları. Accounting and Financial History Research Journal, 25, 85–103.
- Efe, A. (2017). Kapitalizm ve dolar hegemonyası altındaki ekonomik sistem arayışına İslami perspektifle analiz. İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi, 4(2), 55–82.
- Eğilmez, M. (2020). Türkiye ekonomisi. Remzi Kitabevi.
- Ekonomik Reformların Analizi ve İletişim Merkezi & Türk Devletleri Teşkilatı. (2025). Türk Cumhuriyetleri ekonomik görünümü (Sayı 2: Ocak–Haziran 2025).
- Elmas, B., & Aydın, S. (2021). Geçmişten günümüze paranın tarihi: Fiziki paradan kripto paraya. Accounting and Financial History Research Journal (Özel Sayı), 253–264.
- Erbaş, G. (2026, 1 Nisan). Ünlü ekonomist Schiff: “Doların silah haline getirilmesi dolarsızlaşmayı hızlandırıyor”. Aydınlik.
- Erdoğan, Z. (2015). Uluslararası Para Fonu-Türkiye ilişkilerinin gelişimi 19. standby anlaşması. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18. <https://izlik.org/JA55EC56FJ>
- Eren, T. M. (2021). Avrupa ekonomik entegrasyonu ve Avrupa’nın yeşil geleceği (Yayın No. 317). İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.
- Gümüş, M., & Koç Aytekin, G. (2025). Küreselleşme sürecinde Türk Devletleri Teşkilatı’nın Türkiye’nin uluslararası ticaretine etkisi. Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 9(2), 231–256.
- Güner, M. F. (2019). Geçmişten günümüze finansal piyasalar. Beta Yayıncılık.
- Gürkan, E. C. (2023). Çok kutupluluk meydan okuması: Doların sarsılan üstünlüğü ve ABD hegemonyasının değişen dinamiklerini anlamak. BRIQ Kuşak ve Yol Girişimi Dergisi, 5(1), 40–59.
- Güreşçi Pehlivan, G. (2013). Avrupa Birliği’nde ekonomik entegrasyonun büyüme etkisi: Türkiye eksenli bir analiz (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Hıdır, Ö. (2018, 27 Temmuz). Rahip Brunson olayı ve ABD siyasetinde Evanjelik etki. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr>
- International Monetary Fund. (t.y.). International Monetary Fund | IMF. <http://www.imf.org/>
- Investing. (2026, 14 Mayıs). Altın (XAU) ve Bakır Vadeli İşlemleri piyasa verileri. <https://tr.investing.com/>
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (t.y.). Ekonomik ve parasal birlik.
- İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2026, Nisan). İxrac icmalı. <https://www.ereforms.gov.az>
- Karluk, S. R. (1998). Uluslararası ekonomik mali ve siyasal kuruluşlar. Turhan Kitabevi.
- Karluk, S. R. (2002). Uluslararası ekonomi teori ve politika. Beta Yayınları.

- Karluk, S. R., & Tonus, Ö. (t.y.). Avrupa Para Birliği, euro ve geleceği. Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi, 261–292.
- Kırım Haber Ajansı. (2026, 7 Ocak). Türk devletleri küresel ekonominin üzerinde büyüyor! <https://www.qha.com.tr/turkdunyasi/turk-devletleri-teskilati-kuresel-ekonominin-uzerinde-buyuyor-518497>
- Kızılkaya, E. (2016). Para teorisi ve para politikası. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Kussainova, M. (2026, 20 Şubat). Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler, ticaret ve ekonomide işbirliğini derinleştiriyor. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr>
- Oğuz, N. S. (2021). Dünyada ve Türkiye’de kripto paraların vergilendirilmesi (Yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi.
- Özcan, O. (2023). Uluslararası ekonomik entegrasyon yaklaşımı bağlamında D-8 ekonomik işbirliği örgütünün analizi ve uluslararası işbirliğinin güçlendirilmesi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(46), 229–260.
- Raddadi, A. (2024, 13 Şubat). Putin ve doların silahlaştırılması. Independent Türkçe.
- Saatçioğlu, C. (1997). Teoride ve uygulamada ekonomik entegrasyon (Yüksek lisans tezi).
- Sarı, Y. (2005). Bölgelerarası ekonomik entegrasyonlar ve Türkiye’nin ödemeler bilançosuna etkileri. Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 10(1), 117–130.
- Şahin, C. (2025). Özel Çekme Hakları kavramına genel bir bakış. C. Şahin (Ed.), Finasta yeni ufuklar: Güncel araştırmalar ve geleceğe yönelik yaklaşımlar içinde. Özgür Yayınları.
- Stratejik Düşünce Enstitüsü. (2025, 8 Ekim). Türk Devletleri Teşkilatı 12. Zirvesi bildirisi. <https://www.sde.org.tr/haber/turk-devletleri-teskilati-12-zirvesi-bildirisi-haberi-60821>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). Türkiye Yüzyılı’nda etkin ve kararlı dış politika.
- Tiryaki, G. (2016). Para ve finansın dönüşümü. Efil Yayınevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). Türk Devletleri Teşkilatı (TDT). <https://www.mfa.gov.tr/turk-devletleri-teskilati.tr.mfa>
- Türkiye İş Bankası. (2023, 11 Ocak). Volatilite nedir? <https://www.isbank.com.tr/blog/volatilite-nedir>
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2025). The Organization of Turkic States Magazine (Sayı 6, Temmuz–Aralık 2025).
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2025). Türk Konseyi hakkında.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Türk Dil Kurumu sözlükleri.
- Uluslararası Para Fonu. (2009, 27 Ağustos). Özel Çekme Hakları (SDR) (Factsheet). <https://md.teyit.org/file/1576680336754-sdrt.pdf>
- Williamson, J. (2009). Understanding Special Drawing Rights (SDRs). Yale School of Management & Peterson Institute for International Economics (PB09-11).
- Wise Türkiye. (2026, 14 Mayıs). Döviz kurları ve uluslararası para transferi verileri. <https://wiseturkiye.com.tr/>

2020 SONRASI TÜRKİYE’NİN BATI AFRİKA’DA İNSANİ YARDIMLARI TÜRKİYE’S HUMANITARIAN AID IN WEST AFRICA AFTER 2020

Emirhan Mücahid DÜZGÜN*

Özet

Çalışma, 2020 yılı ve sonrası Türkiye’nin Batı Afrika’da insani yardımlarının dünya sisteminin değişen düzeninde ne tür faaliyet ve operasyonel adımlar izlediği ve nasıl aksiyonlar aldığı konusunda bir inceleme ve analiz sunmaktadır. Bu konu üzerindeki literatür eksikliğini gidermeyi amaçlayan makale, insani yardım konusundaki soyut bakış açılarından ziyade sahada ne tür uygulamalar yapıldığına dair somut örnekler sunmaktadır. İnşacı bir bakış açısıyla yapılan araştırma, Türkiye’nin Afrika bölgesindeki varlığının hayırseverlikten daha çok kalkınma, sürdürülebilirlik ve stratejik bir hale çevrildiğini savunmaktadır. Araştırmada elde edilen bulgular, Türkiye’nin yardım konusunda odaklandığı alanlar olarak sağlık, eğitim, idari kalkınma ve su/tarım ele alınmaktadır. Bu yardım sürecinde Türk Sivil Toplum Kuruluşları TİKA, AFAD gibi devlet kurumlarıyla birlikte iş birliği içerisinde projelerini ve faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Sağlık alanında yapılan hastaneler ve kurulan klinikler, bölgede her yıl açılan binlerce su kuyuları ve öğrencilere verilen eğitim bursları bu araştırmanın bulguları içerisinde yer almaktadır. Araştırmanın bir diğer bulgularından biri, Türk Dışişleri Bakanlığı’nın bölge devletlerinde yaşanan darbeler, siyasi karmaşıklıklar karşısında esnek bir politika izleyerek, İHA gibi önemli silahların ihracatını gerçekleştirerek bir güven oluşturmaktadır. Sonuç olarak, Türkiye’nin hem Sivil Toplum Kuruluşlarının gücünü ve hem de Türk Dışişleri Bakanlığı’nun gücünü harmanlayarak bölgede kalıcı sürdürülebilir ve samimi bir insani yardım varlığı oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Sivil Toplum, İnsani Yardım, Sürdürülebilirlik, Güven.

Abstract

This study presents an examination and analysis of the operational steps and actions taken by Türkiye in its humanitarian aid efforts in West Africa since 2020, within the changing order of the global system. Aimed at filling a gap in the literature on this topic, the article offers concrete examples of field applications rather than abstract perspectives on humanitarian aid. Adopting a constructivist approach, the research argues that Türkiye's presence in the African region has evolved from pure charity to a focus on development, sustainability, and strategy. The findings highlight that Turkey's aid efforts are concentrated in the areas of health, education, administrative development, and water/agriculture. In this aid process, Turkish NGOs collaborate with state institutions such as TİKA and AFAD to implement their projects. The research findings include hospitals and clinics built in the health sector, thousands of waterwells opened annually in the region, and educational scholarships provided to students. Another finding of the research is that the Turkish Ministry of Foreign Affairs has built trust by pursuing a flexible policy in the face of coups and political turmoil in the region, and by exporting important weapons such as UAVs. As a result, Türkiye is creating a lasting, sustainable, and genuine humanitarian presence in the region

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, emirhanmucahidduzgun@gmail.com, ORCID: 0009-0006-3821-9763.

by combining the power of both its Civil Society Organizations and the Turkish Ministry of Foreign Affairs.

Keywords: *Turkish Civil Society, Humanitarian Aid, Sustainability, Trust.*

1. Giriş

Türkiye'nin uluslararası arenada, dünya ülkeleri arasında insani yardıma verdiği önemde GSYİH'e göre ilk sıradadır. Küresel boyutta artarak devam eden krizler göz önüne alındığında, insani yardımın ulaştırıldığı bölge olarak ilk sırada Afrika bölgesi yer alır. Özellikle Batı Afrika ülkeleri, sömürgecilik dönemi sonrasında ortaya çıkan sosyolojik ve ekonomik sorunlarının incelenmesi gereken ülkelerdir. Ne var ki alan yayımları tarandığında, adı geçen yardımların saha da nasıl uygulandığı ve operasyonel anlamda ne üzerine ve ne şekilde yoğunlaştığı konusunda önemli ölçüde bilgi eksikliği vardır. Devletin resmi kurumu olan TİKA'nın raporlarına dayanarak, Türkiye dış politikasında temelden bir değişme giderek 1998 yılında "Afrika Açılımı" ve "Kurumsallaşma" stratejisine hayata geçirmektedir. Bu strateji, yalnızca bir söylemden ziyade kriz dönemlerinde önemli ölçüde bir sınava tabi tutulmuştur. Bu strateji üzere Türkiye, Batı 2014 Ebola Krizinde Batı Afrika'yı tamamen izole ederken AFAD, Sağlık Bakanlığı ve TİKA gibi kuruluşlarıyla bölgeye tıbbi ve nakdi yardımlar ulaştırmıştır. Ayrıca THY ile bölgeye uçuşlarını kesmeyen nadir ülkelerden biridir. Türkiye'nin bölgedeki eşit ortaklık yaklaşımı Batılı devletlerin sömürgeleştiren yaklaşımlarına ve dayatmalarına ters bir açıdan yaklaşımıdır. Bu durum, Türkiye'nin bölge devletler tarafından konumunun güçlenmesini kolaylaştıran bir durumdur. Türkiye'nin bölgedeki yardımları, samimi, dayatma ve baskılamayan, gizli planlar barındırmayan yardımlardır. Bu şekildeki bir yaklaşım karşısında Batı Afrika toplumları Türkiye'yi güvenilecek ve sığınacak liman olarak görmesini sağlamaktadır. Bunun üzerine Türkiye, Batı Afrika bölgesinde yalnızca devlet kurumlarıyla değil hızlı hareket kabiliyetine sahip bölgeyi tanıyan ve ince noktalara ulaşabilen Türk Sivil Toplum Kuruluşlarıyla birlikte esnek ve çok aktörlü bir şekilde hareket etmektedir. Bölgede, özellikle Türk Sivil Toplum Kuruluşları büyük seviyede aktif ve tüm odağını Batı Afrika bölgesine vermiş şekilde çalışmalarını sürdürmektedir. 2020 yılı ve sonrasında ortaya çıkan küresel salgın ve salgının yarattığı ekonomik dalgalanmalar, insani krizlerin şeklini değiştirmiştir. Bu bilgilere dayanarak, 2020 sonrası ulaştırılan insani yardımların ve bölgede ortaya çıkan aksiyonların daha detaylı şekilde bir bakış açısıyla tekrar yorumlanmalıdır. İnsani yardım konusunda günümüzde gelinen noktaya detaylıca bakmak, sahadaki pratiklerde ne tür yardımların yapıldığını ve yıllar içinde yardımların dönüşümünü incelemek Türkiye'nin Batı Afrika ülkelerine dönük uzun vadeli stratejilerini anlayabilmek adına elzemdir.

Ulusal ve uluslararası yazınlar tarandığında, konuyla ilgili mevcut çalışmaların daha çok Türkiye'nin Afrika'da söylem ve eylem etkinliği (Taştan, 2022) ve kıtanın genel geçer sosyal ve ekonomik hayatı (İpek, 2024) konularına odaklandığı görülmektedir. Ayrıca bir başka konu olarak Türkiye'nin bölgede yeni güvenlik sağlayıcı bir aktör olarak yerleşmesi de bu bölge içindeki işlenen konulardan bir tanesidir (Sıradağ, 2024). Temsili de olsa Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının bölge üzerindeki artan ve yoğunlaşan etkisi de literatürde yer bulmaktadır (Orakçı, 2024). Buna

karşın, Türkiye'nin spesifik olarak bu bölgeye yönlendirdiği insani yardımların niteliği, niceliği ve doğrudan içerikleri açısından ciddi bir literatür eksikliği olduğu açıkça görülmektedir.

Bu çalışmayı literatürdeki diğer makale düzeyindeki çalışmalardan farklı kılan en önemli özellik, soyut ve makro düzeydeki stratejilerden ziyade, bizzat insani yardımın içeriği, kurumlar arası koordinasyonu ve bu operasyonlarda aktif bulunan aktörlerin sahadaki işleyişinin incelenmesidir. Zira Batı Afrika, kendi içinde ciddi politik dalgalanmaların, rejim değişikliklerinin ve güvenlik krizlerinin yaşandığı son derece heterojen bir coğrafyadır. Özellikle 2020 ve sonrasında bölgedeki siyasi istikrarsızlıklar ve geleneksel Batılı aktörlerin kıtadaki nüfuz kaybı, Türkiye'nin sahadaki operasyonel alanını doğrudan etkileyen faktörler olmuştur. Dolayısıyla, değişen bu güç dengeleri içinde sivil toplum kuruluşlarının veresmi kurumların sahada nasıl bir esneklik ve uyum yeteneği geliştirdiği, başlı başına ele alınması gereken bir dinamiktir. Bundan dolayı, araştırma yalnızca insani yardımın ötesine giderek yardımların özellikle hangi yardımlara ve hangi yolla organize edildiğine yoğunlaşmaktadır. Bu şekilde, Türkiye'nin Batı Afrika'daki konumunun yalnızca dönemsel kriz müdahalesinden ziyade kalıcı ve toplumsal bir bağ kurma uygulaması olduğu sistematik bir şekilde meydana çıkmış olacaktır. Bu doğrultuda, araştırmanın amacı Türkiye'nin 2020 sonrası dönemde Batı Afrika'da yardımlarının ne tür olduğu ve değişen küresel konjonktürde bu yardımların içeriğinde nelerin bulunduğu tespit etmektedir. Araştırmanın amacı çerçevesinde bu sorulara yanıt aranmaktadır: Sahadaki projelerde ve uygulamalarda Sivil Toplum Kuruluşları nasıl bir rol oynamaktadır ve ulaştırılan yardımlar hangi alanda yoğunlaşmaktadır ve sürecin işleyişinde Türk Dışişleri Bakanlığı nasıl rol oynamaktadır? Bu araştırma sorulara yanıt vererek, tespit edilen literatür eksikliği giderilerek amaca önemli bir ölçüde hizmet etmektedir. Bu araştırma konusu üzerinden yürütülen tartışmalara yeni bir pencere açarak, daha geniş bir bakış açısıyla bilgi yelpazesi sunacaktır. Bu durumdan dolayı, araştırma konusunun sınırlarının net bir şekilde çizilmesi, elde edilecek bulguların kabul edilebilirliği açısından oldukça önem taşımaktadır.

2. Bulgular

Sivil Toplum Kuruluşları Nasıl Bir Rol Oynamaktadır?

Araştırmanın amacı doğrultusunda, Türkiye'nin 2020 yılı ve sonrasında Batı Afrika bölgesine yönelik ulaştırdığı insani yardım sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının üstlendiği stratejik, sosyolojik ve diplomatik rolleri ve sorumlulukları önem taşımaktadır. Yapılan analiz ve elde edilen bulgu, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının bölgedeki konumunun, basit bir hayırseverlik, dönemsel bir tepki ya da tek yönlü bir kaynak verme ve sağlama çerçevesinden hızla çıkarak, Türkiye'nin kıtadaki geniş stratejik vizyonunun ayrılmaz bir parçası haline geldiğini açıkça ortaya çıkarmaktadır (Orakçı, 2024). Türkiye'nin 1998 yılında kabul ettiği Afrika Eylem Planı ve 2005 yılında ilan edilen "Afrika Yılı" ile ivme kazanan kurumsal ilişkiler ve iletişimler, 2020 sonrası dönemde sivil toplumun büyük bir kapasite artışıyla daha yeni bir boyuta evrilmektedir (Tarlanoğlu, 2024). Elde edilen bulgular, kamu diplomasisi, dış politika, sivil toplum senkronizasyonu, "Afrika'nın sorunlarına Afrika merkezli çözümler" yaklaşımı, yardım etkinliği ve kriz yönetimi esnekliği ve olması gereken kimlik inşası olmak üzere çok boyutlu tematik eksenler etrafında toplanmaktadır. Araştırmanın en belirgin ve literatürle örtüşen bulgularından biri, Batı Afrika bölgesinde faaliyet gösteren Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının, Türkiye'nin kamu diplomasisi

stratejilerinde temel bir taşıyıcı ve sorumluluk alan bir işlev görmesidir. Küreselleşme ile birlikte uluslararası sistemde "sert güç" unsurlarının yerini giderek artan "yumuşak güç" stratejisine bıraktığı modern politik dönemde, Türk Sivil Toplum Kuruluşları sahada bu değişimin uygulayıcıları konumundadır (Tarlanoğlu, 2024). Klasik diplomasinin yalnızca devletten devlete işleyen katı yapısından ziyade, Sivil Toplum Kuruluşları doğrudan toplumdan topluma etkileşimi merkeze almaktadır ve uygulamaktadır. Batı Afrika bölgesinde bu durumun özel bir önemi bulunmaktadır. Geçmiş yüzyıllarda bölgede hüküm süren Batılı devletlerin kolonyal enkazı, Afrika halklarının bilinçaltında derin bir güvensizlik ortamı yaratmıştır. Bu tarihsel travmanın ve psikolojik enkazın üstesinden gelmede resmi devlet kurumlarının tek başına yeterli olamayacağı açıktır. Tam bu noktada Türk Sivil Toplum Kuruluşları, devlet dışı kimlikleri ve kâr amacı gütmeyen yapılarıyla, Batı Afrika toplumlarında Türkiye'ye yönelik algının sömürgeci olmayan, eşitlikçi ve vicdani bir çerçevede şekillenmesini sağlamıştır (Orakçı, 2024). 2020 sonrasında küresel ölçekte yaşanan krizler ve uluslararası bağışçıların bölgedeki görünürlüklerinin azaldığı dönemlerde Türk sivil toplumunun sahadaki kesintisiz varlığı, Türkiye'nin uluslararası liderlik kapasitesini pekiştirmiştir (Akıllı, 2022).

Modern siyaset biliminde "üçüncü sektör" olarak tanımlanan sivil toplumun, Türk dış politika yapım süreçlerindeki dönüştürücü rolünü doğrulamaktadır. Türkiye'nin 2020 sonrasında TİKA, Maarif Vakfı ve AFAD gibi resmi dış politika kurumları ile birlikte Sivil Toplum Kuruluşları arasındaki çalışma, Batı Afrika bölgesinde çok daha sistemli ve birleşik bir yapıya kavuşmuştur (Akıllı, 2022; Tarlanoğlu, 2024). İnşacı bakış çerçevesinde duruma bakıldığında, bu etkileşim tek yönlü değil, zıt düşüncelerin senteziyle oluşan bir süreçtir. Devletin oluşturduğu geniş politik vizyon ve hukuksal zemin, Sivil Toplum Kuruluşlarının bölgedeki coğrafi eğilimlerini oluştururken, Sivil Toplum Kuruluşlarının sahada elde ettiği doğrudan tecrübeler, sahadaki ince noktalara odaklanarak topladıkları yerel bilgiler ve kurdukları sivil ağlar da devletin dış politika hamlelerini şekillendirebilmektedir (Tarlanoğlu, 2024). Başka bir bakış açısıyla, Türk Sivil Toplum Kuruluşları devletin politikalarını doğrudan uygulayan pasif araçlar statüsünden çıkmış, Batı Afrika bölgesinde dış politikanın toplumsal altyapısını kuran aktif ve uygulayıcı aktörler statüsüne erişmiştir (Orakçı, 2024). Devlet resmiyetinden daha çok insani duygularla edilen hareketler, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının Batı Afrika'daki rolünün, küresel sistemdeki egemen ve baskıcı yardım modellerinden yapısal anlamda oldukça ayrıştığını göstermektedir. Geleneksel Batılı bağışçı yaklaşımları, genellikle yukarıdan aşağıya dikte edilen ve şartlılıklara bağlanan asimetrik bir güç ilişkisi barındırır. Buna karşın, Türkiye'nin sivil toplum aracılığıyla sahaya yansıttığı yaklaşım daha çok, kardeşlik ve kazan-kazan söylemleri etrafında örülen "Afrika'nın sorunlarına Afrika merkezli çözümler" ilkesine dayanmaktadır (Akıllı, 2022). Bu yaklaşım üzere Türk insani yardım dernekleri sağladıkları insani yardım karşılığında insani bağ ve samimi bir güven kazanmaktadır. Batılı derneklerin ve bağışçıların, bağış adı altında Batı Afrika topraklarındaki sömürü düzenlerinin karşısında bir tavırla ve düzenle hareket etmektedirler. Türk Sivil Toplum Kuruluşları, 2020 sonrası dönemde faaliyetlerini planlarken dışarıdan hazır çözümler sunmak yerine, sorunların toplumsal temeline inerek yerel bilgi birikimine duyarlı bir yöntem geliştirmektedirler. Bu durum, yardımı alan toplumu sessiz ve hareketsiz bir nesne konumundan çıkarıp, çözüm sürecinin aktif baş rolü haline getirmektedir. Bu eşit toplumlar arası diyalog, Türkiye'nin bölgedeki sivil ve diplomatik

inisiyatif alanını oldukça genişletmektedir (Orakçı, 2024). Örneğin, Cansuyu Yardımlaşma Ve Dayanışma Derneği'nin Afrika özelinde yaptığı canlı hayvan faaliyetinde, yerel halka yaptığı istişarelerle hangi ülkede hangi hayvan türü yetiştirilir bilgisini alarak bir köyde veya bir hanede sürü oluşturma yardımı ile yerel halkıda işin içine katarak bir çözüm sunmaktadır. Bir başka örnek olarak İHH'nın yerel halkı da çözüme ortak ettiği tarım faaliyetleri de bu durumu desteklemektedir.

Uluslararası kalkınma literatüründe yer alan Paris Deklarasyonu ilkeleri bakımından Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının rolü ele alındığında, dikkat çekici bulgular meydana çıkmaktadır. "Sahiplenme", "Uyumlaştırma" ve "Karşılıklı Hesap Verebilirlik" ilkeleri, Deklarasyonun oldukça önemsendiği ilkeler konumundadır. Bu ilkeler, 2020 sonrası Türk Sivil Toplum Kuruluşları operasyonlarında giderek daha fazla görünür olmaktadır. Bu durum, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının Paris Deklarasyonuna önem verdiklerini göstermektedir. Bulgular, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının Batı Afrika'da gerçekleştirdikleri faaliyetlerde yerel kendi başına hareket etme kapasitesini artırmayı ana merkeze koyduğunu göstermektedir. Projelerin uygulanma safhasında aynı benzer düzlemde yapılar kurmak yerine, başışı kabul eden ülkenin ulusal ve yerel sivil dinamikleriyle uyumlaşması yoluna gidilmektedir. Bu yöntem, uluslararası yardımların her zaman ortaya çıkan sorunu olan bağımlılık yaratma riskini en aza indirerek, kendi kendine yetebilen sivil toplumların inşasına olanak sağlamaktadır. Bu duruma en iyi örneklerden biri, her yardım derneği insani yardım ulaştıracağı bölgede mutlaka bölgenin yerlisi olan bir sivil kuruluşla partnerlik ilişkisi kurmaktadır. Bu partnerlik ve iş birliği bölgedeki yerel halkı sürece dahil etme ve o bölgede insani yardım ağını kuvvetlendirme adına iyi bir inisiyatiftir. Bu durum, 2020 sonrasında Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının Batı Afrika'daki faaliyet uygulama biçimlerinin köklü bir kurumsal ve stratejik dönüşüm yaşandığını ispatlamaktadır. Daha Önceki dönemlerde daha çok kriz anlarında sahaya inen ve geri dönen dönemsel hareketlilik içerisinde olan kuruluşlar, yerini bölgede kalıcı bir varlığa bırakmıştır (Orakçı, 2024). Yeni dönemde sivil kuruluşlar, Batı Afrika ülkelerinde kalıcı temsilcilikler oluşturma ve yerel sivil toplum partnerleriyle köklü işbirlikleri geliştirme çabasına girmiştir. Bu kurumsallaşma adına olan aşamalar, büyük bir yerel sosyal sermaye birikimi yaratmaktadır. Sivil Toplum Kuruluşlarının yerelde sürekli var olması, ani gelişen bölgesel krizlere karşı sahip oldukları hızlı reaksiyon gösterme kabiliyetini çok daha planlı ve stratejik bir çerçeveye oturtmuştur. Türkiye'nin sivil yapıları, devasa uluslararası yapıların ulaşamadığı en ücra köşelere bu kurumsallaşmış sivil sosyal ağlar sayesinde hızla müdahale edebilmektedir (Tarlanoğlu, 2024). Bu sivil sosyal ağlar, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarına önemli ölçüde hareket kabiliyeti katmıştır. Herhangi acil müdahale gerektiren bir olayda gönüllülerin bölgeye ulaşma süresinden çok önce bile kurumlar yerel partnerleriyle çoğu müdahaleyi ve insani yardımı başlatabilmektedirler. Dünya da 2020 yılı ve sonrası, küresel krizlerin ve belirsizliklerin damga vurduğu bir dönem olmuştur. Çalışmanın bulgularına göre bu kriz dönemi, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının yapısal avantajlarını net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Batılı başışçılar küresel kriz anlarında kendi iç süreçleri nedeniyle faaliyetlerini büyük ölçüde yavaşlatmışken, Türk Sivil Toplum Kuruluşları gönüllülük esasına dayalı sivil kendi kararını alabilme ruhu ve bürokratik hantallık ve yavaşlıktan uzak çevik yapısı sayesinde sahadaki varlığını kesintisiz sürdürmüştür (Akıllı, 2022). Bu yüksek hareketlilik, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının bölgesel kriz anlarında güvenilir bir partner konumu kazandırmış ve Türkiye'nin Batı Afrika'daki diplomatik sermayesine eşi görülmemiş bir güç katmıştır.

Tüm bu inşacı bir yaklaşımla elde edilen bulgular, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının Batı Afrika ile Türkiye arasında tarihsel, kültürel ve vicdani bağları canlandıran kalıcı sosyal ve sivil köprüler inşa ettiğini net bir şekilde göstermektedir. Kimliklerin sosyal etkileşimler üzerinden inşa edildiği teorik gerçeği göz önüne alındığında, Sivil Toplum Kuruluşların sahadaki pratikleri, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki "sorumluluk sahibi ve vicdani devlet" kimliğini tahkim etmektedir (Tarlandoğlu, 2024). Sivil Toplum Kuruluşlarının inşacı yaklaşımla inşa ettiği bu samimiyet ve güven duygusu, insanın insanla birebir temasının en güzel meyvesidir. Aslında bakıldığında hiçbir devletin resmi kurumlarıyla başaramayacağı insani köprüleri sivil yardıma gönül vermiş insanlar başarmaktadırlar. Bu başarı ve yeni dönemde bu kurumların üstlendiği rol, sadece mevcut statükoyu onarıcı bir müdahale olmanın çok ötesine geçerek, iki farklı coğrafya arasında karşılıklı güvene, ortak tarihsel hafızaya ve derin bir sosyolojik saygıya dayanan yeni bir bölgesel gerçekliğin inşasına hizmet etmiştir (Orakçı, 2024).

Ulaştırılan Yardımlar Hangi Alanda Yoğunlaşmaktadır?

İnşacı bir perspektiften değerlendirildiğinde, uluslararası ilişkilerin sadece maddi güç unsurlarıyla değil, aynı zamanda kimlik, kültür ve değerler inşasıyla da şekillendiği gerçeği, Türkiye'nin kıtadaki varlığının temel yapıtaşını oluşturmaktadır (Tarlandoğlu, 2024). Bu karşılıklı iletişim sürecinde Batı Afrika bölgesi barındırdığı toplumsal ve ekonomik kırılganlıklar, kronikleşmiş altyapı eksiklikleri ve iklim krizinin tetiklediği insani krizler nedeniyle, Türkiye'nin kalkınma yardımları ve sivil toplum ve yardım faaliyetleri açısından özellikle bir odak noktası haline gelmiştir. Araştırma kapsamında incelenen resmî kurum raporları ve akademik bulgular, Türkiye'nin 2020 sonrası dönemde Batı Afrika'daki yardımlarının eskiden kalma "kriz anında acil müdahale" düşüncesinin çok ötesine geçerek, sürdürülebilir kapasite yapımına yöneldiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, yardımların hâlihazırda hangi alanlarda yoğunlaştığı sorusu, sağlık ve tıbbi altyapının güçlendirilmesi, eğitim ve insan eliyle yapılmış sermayenin güçlendirilmesi, kırsal alanda kalkınma ile tarımsal gıda güvenliğinin sağlanması ve son olarak idari kapasite ile sivil altyapının desteklenmesi olarak cevaplanabilmektedir.

Sağlık ve tıbbi altyapı güçlendirme alanına bakıldığında ihtiyaçlar bulgular ışığında, Türkiye'nin 2020 sonrasında Batı Afrika'daki yardımlarının yoğunlaştığı alanların başında gelmektedir. Afrika kıtasında sağlık hizmetlerine erişimin yetersizliği ve bulaşıcı hastalıkların yaygınlığı göz önüne alındığında, Türkiye'nin hem devlet kurumları, örneğin TİKA hem de Sivil Toplum Kuruluşları aracılığıyla bölgeye yönelik kalıcı sağlık projeleri ürettiği görülmektedir. Orakçı'nın (2024) da vurguladığı üzere, Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının kıtadaki operasyonel kabiliyetleri, doğrudan halk tabanına inebilmeleri ve devletin ulaşamadığı en ince noktalara etki edebilmeleri açısından sağlık alanında yüksek bir görünürlük sağlamaktadır. Özellikle Somali, Nijer ve Mali gibi bölgelerde kurulan modüler hastaneler, poliklinikler, anne ve çocuk sağlığı merkezleri ve gerçekleştirilen periyodik sağlık taramaları, yardımların yalnızca temel malzeme desteğinden ibaret olmadığını kanıtlamaktadır. Sahadaki operasyonlar, temel sağlık hizmetlerinin ötesine geçerek cerrahi ameliyatlara gibi özel alanlara doğru genişlemiştir. Yeryüzü Doktorları gibi sivil kuruluşlar, dil, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin hastanelere tıbbi malzeme ile ilaç temin etmekte ve yerel doktorlara mali destek ve eğitimler sağlamaktadır (Tarlandoğlu, 2024). Kurumun, Batı ve Orta

Afrika düzleminde yer alan Moritanya ve Kamerun başta olmak üzere birçok Afrika ülkesinde düzenli olarak göz ameliyatları gerçekleştirmesi, yardımların uzmanlaşmış alanlardaki yoğunluğunu açıkça kanıtlamaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Acil müdahalelerin yanı sıra hastane veya klinik işletmeciliği gibi projeler, sivil toplum sektörünün Afrikalılar nazarında olumlu bir imaj elde etmesini sağlamaktadır (Orakçı, 2024). Bu yatırımların önemli örneklerinden biri, İnsani Yardım Vakfı (İHH) tarafından Nijer'de inşa ettiği ve bölgenin sürekli meydana gelen sağlık sorunlarına kalıcı çözümler üreten göz hastanesidir (Tarlanoğlu, 2024). Bu göz hastanesi kurulmadan önce Nijer'de her 600 bin kişiye bir göz doktoru düşerken, hastanenin kurulmasının ardından yılda 6 bin katarakt ameliyatı yapılacak seviyelere kapasite arttırılmış durumdadır. Afrika bölgesinde yaygın olan ve toplumsal sağlığı oldukça tehdit eden sıtma, ebola gibi salgın hastalıkların önlenmesi ve kriz anlarında tıbbi izolasyon süreçlerinin etkin bir şekilde yönetilmesi hususunda Türk Kızılay'ı ön safta yer almaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), sağlık alanındaki uzman açığını kapatmak amacıyla, sağlık eğitim merkezleri inşa etmekte ve bu kurumlara teknik destek sağlamaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Uzman heyetler vasıtasıyla verilen eğitimler, bölgedeki yerel sağlık personelinin kapasitesini artırmayı hedeflemektedir (Tarlanoğlu, 2024). Resmî veriler, sağlık yatırımlarındaki ivmeyi açıkça ortaya koymaktadır. TİKA'nın 2022 yılı verilerine göre, küresel ölçekte ve ağırlıklı olarak Afrika kıtasında 3 yeni hastanenin inşası tamamlanmış ve 66 sağlık tesisinin donanım ile modernizasyonu sağlanmıştır (TİKA, 2023). Batı Afrika özelinde bu yardımların önemli sonuçları, Mali'nin Sikasso bölgesinde gerçekleştirilen ve binlerce hastanın muayene edilmesini sağlayan geniş çaplı sağlık taramaları uygulaması ile Gambiya Ndemban Hastanesi'nde kurulan oksijen üretim tesisi gibi projelerde vücut bulmaktadır (TİKA, 2023). Aynı şekilde kurumun 2025 yılı projeksiyonlarına bakıldığında, sağlık altyapısının desteklenmesi amacıyla 175'in üzerinde farklı projenin hayata geçirildiği kaydedilmektedir (TİKA, 2026). Sağlık alanındaki bu yoğunlaşma, Yeryüzü Doktorları, İHH, Sadakataşı ve Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği gibi Sivil Toplum Kuruluşlarının bölgedeki katarakt ameliyatları, sünnet organizasyonları ve hijyen paketi dağıtımlarıyla desteklenerek, "resmî diplomasi" ile "sivil diplomasi" arasında oldukça uyumlu ve kusursuza yakın bir tamamlayıcı bir ilişki kurulmaktadır (Orakçı, 2024; Tarlanoğlu, 2024). Tüm bulgular doğrultusunda Türkiye'nin 2020 sonrasında Batı Afrika'da sağlık alanında yardımlarının ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir.

Bir diğer odaklanılmış bir alan olan, kalkınma yardımlarının eğitim altyapısına ve insan eliyle yapılmış sermayenin geliştirilmesine yönelik sistemli yatırımlara odaklanmasıdır. Türkiye'nin uluslararası kalkınma yardımı felsefesi, OECD DAC (Kalkınma Yardımları Komitesi) kriterleri ve Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri ile uyumlu bir şekilde, yardımı alan ülkelerde "kendi kendine yetebilme" yetisinin kazandırılmasını merkeze almaktadır (Arpa & Bayar, 2019). Bu çerçevede Batı Afrika'da eğitim alanındaki yardımlar ve yatırımlar, fiziksel okul inşasının yanı sıra, eğitim araç ve gereçlerinin temini, mesleki kursların düzenlenmesi ve kadın ile genç nüfusun iş hayatına katılımını destekleyecek kapasite geliştirme programlarına evrilmektedir. TİKA'nın faaliyet raporları incelendiğinde, eğitim sektörünün toplam yardım portföyünde çok büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Sadece 2022 yılında, bölgesel ve küresel çapta 3 okul inşa edilmiş, 33 eğitim kurumunun fiziki şartları iyileştirilmiş ve yüzlerce eğitmene pedagojik formasyon desteği

verilmektedir (TİKA, 2023). Batı Afrika bölgesi özel olarak ele alındığında, örneğin Togo'daki yetimhanelere sağlanan okul malzemeleri ve kırtasiye destekleri, bölgedeki dezavantajlı toplulukların eğitime erişimini garanti altına almayı hedefleyen oldukça isabetli, nokta atışı müdahalelerdir (TİKA, 2023). Bu eğilim 2025 yılında da artarak devam etmiş, eğitim altyapılarının iyileştirilmesi hedefi doğrultusunda 325'i aşkın proje gerçekleştirilmiştir (TİKA, 2025). Devletin resmi kurumlarının yanı sıra Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneğinin, Mali'nin başkenti Bamako'ya 18 km uzaklıkta ki Yirimadio Medine bölgesinde 4 derslikli ve 200 öğrenci kapasiteli inşa ettiği okulda önemli katkılar sunmaktadır. Eğitim yardımlarının sadece temel eğitimle sınırlı kalmayıp, terzilik, bilgisayar işletmenliği, el sanatları ve tarımsal mühendislikler gibi mesleki kurslara odaklanması, Türkiye'nin bölgeye yardımlarının sürdürülebilirlik ilkesiyle doğrudan uyushuğunu göstermektedir. Bu sayede, yardım alan bireylerin yardıma bağımlı ve muhtaç kalmak yerine kendi yerel ekonomilerine birleşik olmaları hedeflenmektedir. Ayrıca Sivil Toplum Kuruluşları açısı ile duruma bakıldığında Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından organize edilen "Türkiye – AfrikaBurs Programı", bölge ile kültürel paylaşımları artırmayı hedefleyen stratejik hamlelerden biridir (Tarlanoğlu, 2024). Bu program neticesinde 12 binden fazla Afrikalı öğrenciye burs desteği sağlanmış, mezun olan 3 bin öğrencinin ülkelerine döndüklerinde üst kademelerde görev almaları hedeflenerek uzun vadeli bir yumuşak güç yatırımı gerçekleştirilmiştir (Tarlanoğlu, 2024). Tüm bunlara ek olarak, Türkiye Bursları çatısı altında 2013'ten bu yana toplamda 14 binden fazla Afrikalı öğrenci eğitim imkânından faydalanmıştır (Tarlanoğlu, 2024). Türkiye Maarif Vakfı, "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Programı"nı hazırlayarak, Türkçenin yurt dışındaki okullarda daha planlı ve etkili bir şekilde öğretilmesi için standartlar oluşturmuştur (Tarlanoğlu, 2024). Vakıf, Sudan, Tanzanya, Somali, Cibuti ve Etiyopya'da yürüttüğü faaliyetlere ek olarak, Türkiye'deki üniversitelerle ortak çalışmalar yaratarak yabancı öğrencilerin okullara kabulü ve Türkçe kürsülerin açılması gibi projeleri koordine ve organize etmektedir (Tarlanoğlu, 2024). Yunus Emre Enstitüsü (YEE), "Türkiye Kütüphaneleri" programıyla Mısır, Fas, Sudan, Güney Afrika, Senegal, Somali, Ruanda, Tunus ve son olarak Nijerya'nın başkenti Abuja'da merkezler açarak, yabancı öğrencilere Türk dili, tarihi ve sanatıyla ilgili kaynaklara doğrudan erişim olanağı sunmaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Bu bilgiler ışığında eğitim yardımları içerisinde Türk kültürünün öğretilmesi hususuna da bir hayli önem verilmiştir.

Kırsal kalkınma, tarım, su ve gıda güvenliği yardımları açısından bakıldığında, Batı Afrika'nın Sahel kuşağında yer alan ülkeleri, küresel iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerini, kuraklığı ve çölleşmeyi en sert şekilde hisseden coğrafyaların başında gelmektedir. Bu durum, gıda güvenliği konusunda bölgenin en önemli beka sorunlarından biri haline gelmiştir. Bundan dolayı, Türkiye'nin 2020 sonrasında yardımlarının en net bir şekilde yoğunlaştığı üçüncü alan, tarımsal kalkınma ve gıda güvenliğinin tahsis edilmesidir. Türk kalkınma yardımları, bölge halkına sadece doğrudan gıda kolisi dağıtmakla kalmayarak, tohum desteği, modern tarım ekipmanlarının hibe ve temin edilmesi, seracılık faaliyetlerinin yaygınlaştırılması ve sulama sistemlerinin kurulması gibi reform niteliğinde projelere yönelmiştir. Bu noktada, kritik ve hayati yardım kalemi su kuyularının açılmasıdır. Hem TİKA hem de Türk sivil toplum kuruluşları, kuraklığın pençesindeki köylerde derin su kuyuları açarak sadece içme suyu ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda bu suların tarımsal sulamada kullanılmasını da sağlamıştır (Orakçı, 2024). Bu projeler, özellikle kadınların ve

çocukların günlük su temini için kilometrelerce mesafeyi yürüme zorunluluğunu ortadan kaldırarak onların eğitim ve ekonomik hayata katılımlarını, vakitlerini bu tür konulara harcamalarına dolaylı ancak güçlü bir zemin hazırlamıştır. TİKA (2025) verilerine göre, tarım, ormancılık ve gıda güvenliği alanlarında yalnızca bir yıl içerisinde 140'ın üzerinde proje hayata geçirilmektedir. Çiftçilere yönelik olarak düzenlenen modern tarım teknikleri eğitimleri, hasat kayıplarını en aza indirme odaklı donanım destekleri ve kooperatifçiliğin teşvik edilmesi, Batı Afrika bölgesindeki ülkelerin yerel gıda üretim kapasitesini büyük ve ciddi oranda artırmayı hedeflemektedir. Sivil Toplum Kuruluşları, kuraklık riskinin en yüksek olduğu bölgelerde sistematik kampanyalar yürütmektedir. İnsana Değer Veren Dernekler Federasyonu (İDDEF), "Damlaya Damlaya Umut Olur!" projesi kapsamında Nijerya, Senegal, Mali, Gine, Etiyopya, Somali, Uganda ve Tanzanya gibi geniş bir coğrafyada su kuyusu açma faaliyetleri yürütmekte ve bu kuyuların kontrolünü düzenli olarak sağlamaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Benzer şekilde Yeryüzü Doktorları, "Bizim İçin Su, Onlar İçin Hayat!" programı ile 2013 yılından bugüne Kenya, Çad, Nijer, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Somali'de 398 su kuyusu açarak temiz su krizine müdahale etmiştir (Tarlanoğlu, 2024). Türk Kızılay'ı da bu alanda aktif olup, 2019 ile 2021 yılları arasında toplam 56 su kuyusunu faaliyete geçirmiş ve aktif bir şekilde kullanıma sunmaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Ayrıca Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği'nde son 9 yılda, 25 ülkede, 4.862 su kuyusu açarak Afrika Kıtası'na önemli ölçekte destek olmaktadır. Su projeleri, doğrudan tarımsal üretim olanaklarını artırarak olası kıtlıkların engellenmesini amaçlamaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Bu kalkınma temelli yaklaşımın bir yansıması olarak İHH, Somali'de yiyecek kıtlığına kalıcı bir çözüm bulmak ve hayvancılık alanında köklü bir gelişim sağlamak amacıyla bir tarım okulu ve ziraat fakültesi kurmuştur (Tarlanoğlu, 2024). 2018'de bu okuldan mezun olan 50 öğrenci ziraat mühendisi olarak ülkelere hizmet etmeye başlamışlardır. Bu türyardımların geçici gıda paketlerinden ziyade, bölge halkının kendi kendine yetebilme kapasitesini geliştirmeye doğru yöneldiğini göstermektedir (Orakçı, 2024). Sivil ve idari altyapıların desteklenmesi ile acil insani müdahalelerde ise Türkiye'nin kalkınma bakış açısı, yalnızca ekonomik ve sosyal alanlarla sınırlı değildir. Aynı zamanda yardımı alan ülkelerin kurumsal dayanıklılığını ve gücünü artırmaya yönelik idari altyapı desteklerini de oldukça büyük seviyede içermektedir. Bu bağlamda, Batı Afrika'daki kamu kurumlarının teknik kapasitelerinin artırılması, bakanlık binalarının restorasyonu, kamu personeline yönelik teknoloji ve yönetim eğitimleri gibi konular yardım faaliyetleri de odaklanılan başka bir alanı oluşturmaktadır. TİKA'nın 2025 yılı faaliyetlerine bakıldığı zaman, idari ve sivil altyapıların güçlendirilmesi amacıyla 130'un üzerinde projenin fonlandığı dikkat çekmektedir (TİKA, 2026). Bu hamle, Arpa ve Bayar'ın (2019) atıfta bulunduğu "yardım etkinliği" prensipleri olan karşılıklı hesap verebilirlik ve sonuç odaklı yönetim ilkelerinin sahadaki doğrudan görüntüsüdür. Güçlü kurumlar, krizlere karşı daha dirençli ve güçlü toplumlar yaratmanın ön koşulu olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, uzun vadeli kalkınma hedeflerine odaklanılmasına rağmen, Batı Afrika'nın süregelen siyasi istikrarsızlıkları, silahlı çatışmaları ve doğal afetleri nedeniyle acil insani yardım faaliyetleri de yoğunluğunu korumaya devam etmektedir. Bölgede meydana gelen sel felaketleri, salgın hastalıklar veya iç çatışmalar kaynaklı ani göç dalgalarında Kızılay, AFAD'la koordineli çalışan Türk Sivil Toplum Kuruluşları hızlı reaksiyon gösterme yetenekleriyle ön plana çıkmaktadır. Orakçı (2024), Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının bölgedeki artan etkisinin, Türkiye'nin kamu diplomasisi açısından çok büyük bir şekilde yumuşak güç ortamı ve stratejisi

yaratıldığı ifade etmektedir. Barınma üniteleri, sanitasyon kitleri, sıcak yemek dağıtımları ve ilaç temini gibi faaliyetler kapsamında, 100'den fazla acil yardım projesinin tek bir yıl içerisinde koordine edilmesi, sistemin ne derece aktif ve dinamik çalıştığını kanıtlamaktadır (TİKA, 2026).

Elde edilen bulguların üzerine genel olarak bakıldığında, Türkiye'nin 2020 sonrası Batı Afrika'ya yönelik insani yardımlarının, anlık çözümler üreten klasik hayırseverlik anlayışından ayrılarak, eğitim, sağlık, tarımsal sürdürülebilirlik ve kurumsal kapasite inşasını öne koyan stratejik bir kalkınma modeline dönüştüğü açıkça görülmektedir. Yardımların odaklandığı temel alanlar, aslında oldukça birbiriyle iç içe geçmiş ve birleşmiş bir kalkınma yaşam alanını temsil etmektedir. Örneğin, su kuyularının açılması yani tarım ve gıda temini doğrudan kolera gibi hastalıkları engelleyerek sağlık sektörüne hizmet etmekte, sağlığına kavuşan ve temiz suya erişen çocuklar ise açılan okullarda eğitim alarak mesleki beceriler kazanarak idari ve sivil altyapıyı bir bakıma kurumsal kapasiteyi güçlendirecek yerel aktörler haline gelmektedir. Devlet aygıtının resmî kurumu olan TİKA'nın büyük ölçekli yatırımları ile sivil toplum kuruluşlarının küçük ölçekli, sahaya ve bölgeye etki eden pratik çözümleri arasındaki bu uyum, Türkiye'nin Batı Afrika'daki hedeflediği yumuşak gücünün ve olumlu imajının her geçen gün daha da pekişmesini sağlamaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Durum itibarıyla, yardımlar halihazırda bölge halkının kendi ayakları üzerinde durmasını sağlayacak kalıcı ve doğrudan insana, toprağa ve bilgiye yatırım yapma alanlarında odaklanmış durumdadır.

Türk Dışişleri Bakanlığı Nasıl Rol Oynamaktadır?

Türkiye'nin Batı Afrika'ya yönelik insani yardımlarında Türk Dışişleri Bakanlığının rolü de incelenmesi gereken bir diğer konudur. Türk Dışişleri Bakanlığı bu sözü edilen yardımlar sırasında yalnızca bir diplomatik temsil makamı olmaktan çıkarak, krizleri yöneten, güvenlik ve yardım birleşimini sağlayan ve sayısız kurumu aynı hedefe yönlendiren bir bakıma şemsiye kurum işlevi görmektedir. Bulgular, Dışişleri Bakanlığının 2020 sonrasında resmi yardımları doğrudan sahada dağıtan tek merci olmadığını göstermektedir. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Türkiye Maarif Vakfı ve Türk Kızılay'ı gibi aktörlerin önünü açan bir diplomatik olanak sunduğunu görülmektedir. (Tarlanoğlu, 2024). Türkiye, bölgeye yönelik faaliyetlerini sadece Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla yürütmese de sahadaki operasyonel hız ve kabiliyet bu kurumun kurduğu diplomatik ağına genişliğine borçlu durumdadır (Tarlanoğlu, 2024). Nitekim 2002 yılında tüm Afrika'da sadece 12 büyükelçiliği bulunan Türkiye'nin, 2021 yılına gelindiğinde kıtadaki büyükelçilik sayısını 43'e çıkarması bu diplomatik korumayı sağlamlaştırmaktadır (Tarlanoğlu, 2024). Özellikle 16-18 Aralık 2021 tarihlerinde Bakanlığın diplomasisi ile koordine edilen III. Türkiye-Afrika Ortaklık Zirvesi, stratejinin omurgasını oluşturmuş, sağlık, tarım ve eğitim alanlarında faaliyetlerin yürütülmesi bu zirvede temel çalışma alanları olarak belirlenmiştir (Tarlanoğlu, 2024).

Araştırma verilerine bakıldığında göze çarpan gerçeklik, Batı Afrika'nın 2020 sonrasında yaşadığı derin siyasi türbülanslardır. Dışişleri Bakanlığının bu dönemdeki en büyük mesaisi, darbeler ve rejim değişiklikleri sırasında yardım kanallarını açık tutmaya çalışmak olmuştur. Bulgular incelendiğinde, Mali'de 2020, Gine'de 2021 ve Nijer ile Burkina Faso'da yaşanan askeri olay ve

krizlerin bölgedeki demokratik süreçlerini ciddi bir şekilde engellediğini ortaya koymaktadır (Yüksel, 2025). Bölgede yaygın olan hibrit veya otoriter yönetimlerin var oluşu ile meydana gelen bu darbeler silsilesi, Türkiye'nin sahada inşa etmeye çalıştığı yumuşak güç politikalarını adeta emen ve yok eden bir sünger işlevi görmektedir (Yüksel, 2025). Batı Afrika'daki bu siyasi istikrarsızlıklar, sahadaki yardım oluşumlarının operasyon ve hız kabiliyetlerini doğrudan kısıtlamaktadır (Yüksel, 2025). Bunun istatistiksel kanıtı TİKA'nın bütçe planlarının gerçekleşme oranında yatmaktadır. Bölgedeki söz konusu ülkelerdeki değişkenlikler nedeniyle 2023 yılında bu bölgeye ayrılan ödeneğin ancak %52'si harcanabilmektedir (Yüksel, 2025). Bu durum, Dışişleri Bakanlığının ne kadar dengesiz bir zeminde diplomasi yürüttüğünü ve karşılıksız kalkınma yardımlarının dahi yerel yönetimlerin kendi yapılarındaki sorunları, örneğin yolsuzluk veya çıkar çatışmaları gibi sorunlar sebebiyle tam kapasiteyle hayata geçirilemediğini göstermektedir (Yüksel, 2025).

Dışişleri Bakanlığının yardımlardaki kullandığı yumuşak güç stratejisi, eğitim ve sivil toplum kurumlarının bölgeye entegrasyonu ile vücut bulmaktadır. Türkiye Maarif Vakfı'nın Batı Afrika'da elde ettiği ivme, arka plandaki diplomatik girişimlerin bir sonucudur. Bulgulara bakıldığında üzere Maarif Vakfı, Senegal, Mali, Gine, Gana, Togo, Sierra Leone, Gambiya, Moritanya ve Nijer gibi çok sayıda Batı Afrika ülkesinde doğrudan eğitim faaliyetleri yürütmektedir (Yüksel, 2025). Türkiye Maarif Vakfı'nın Afrika'daki eğitim kurumu sayısı 2016'da 18 iken, 2017'de 76'ya, 2018'de 125'e, 2019'da 144'e, 2020'de 151'e ve 2021'de 175'e yükselmiştir ve kıtada 17 binden fazla öğrenciye eğitim vermektedir. Bu veriler ivmenin bir kanıtı niteliğindedir. Bu eğitim yardımlarının kesintisiz sürmesi için gereken yasal zeminlerin (protokoller, okulların devir süreçleri) hazırlanması diplomasinin gücüyle sağlanmıştır. TİKA'nın da Senegal, Nijer ve Gine gibi Batı Afrika ülkelerinde aktif koordinasyon ofisleri bulundurması, eğitim ve altyapı inşasının diplomatik bir şemsiye altında koordineli ilerlediğinin önemli bir kanıtıdır (Yüksel, 2025).

2020 sonrası Türk dış politikasında insanı merkeze alan insani yardımlar ile savunma iş birliklerinin iç içe geçtiği yepyeni bir modelin doğduğunu görülmektedir (Sıradağ, 2024). Afrika ülkeleri, Batılı aktörlere olan yüksek düzeydeki bağımlılıklarını kırmak için Türkiye'yi alternatif ve koşulsuz bir stratejik ortak olarak konumlandırmaktadır (Sıradağ, 2024). Türkiye'nin askeri ürünleri herhangi bir siyasi şarta bağlamaması ve teknoloji deneyimini karşılıksız paylaşması bölge ülkeleri için ciddi bir motivasyon olmuştur (Sıradağ, 2024). Bu doğrultuda ilerletilen diplomatik temaslar sonucunda Burkina Faso, Nijer, Togo ve Mali gibi Batı Afrika ülkelerine Türk insansız hava araçlarının (İHA) ihracatı gerçekleşmektedir. (Sıradağ, 2024). Örneğin, Nijer 2022 yılı Mayıs ayı içerisinde ve itibarıyla Sahel bölgesindeki isyancı gruplara karşı mücadelede kullanılmak için 6 adet Bayraktar TB2 satın almaktadır. Bu bulgu sonucunda, Türkiye'nin bölgede yalnızca hastane veya okul yapan bir yapı olmaktan çıkmaktadır. Üstelik bu durum, Afrika ülkelerinin ordularını güçlendiren, siyasi bağımsızlıklarını korumalarına yardım eden ve güvenliği "insani gelişimin" ayrılmaz bir parçası olarak gören "yeni bir güvenlik aktörüne" evrildiğini açıkça göstermektedir (Sıradağ, 2024).

Dışişleri Bakanlığının 2020 sonrası dönemde Batı Afrika'daki bir diğer başarılarından biri, devletin resmi kurumları ile Sivil Toplum Kuruluşlarını birbirinin rakibi değil, aksine iki yapının birbirinin

tamamlayıcısı haline getirmesidir. Bulgular, Türkiye'nin Afrika'ya yönelik faaliyetlerinin inşacılık bakış açısı temeliyle, savaş veya ambargo gibi sert güç unsurlarından ziyade kimlik, kültür ve insani yardım üzerinden yumuşak güç ekseninde şekillendiğini göstermektedir (Tarlanoğlu, 2024). Bu süreçte Dışişleri Bakanlığı, AFAD, TİKA ve Türk Kızılay'ı gibi devlet kontrolündeki kurumların yanı sıra sivil kurumlarada önemli ölçüde destek olmaktadır. İHH (İnsani Yardım Vakfı), Yeryüzü Doktorları ve İDDEF (İnsana Değer Veren Dernekler Federasyonu), Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği gibi Sivil Toplum Kuruluşların sahaya güvenle varabilmesi ve faaliyetlerini güvenle sürdürebilmesi için gerekli diplomatik yolu açık tutmaktadır. Özellikle Batı Afrika'daki iç karışıklıklar ve temiz suya erişim gibi her zaman gündemde olan krizlerde, Dışişleri Bakanlığı diplomatik temaslarla sahayı güvenli hale getirirken, Sivil Toplum Kuruluşları Bakanlığı rahatlatacak seviyede operasyonel ve faaliyet yükünü sırtlamaktadır. Bu örnek verilen Sivil Toplum Kuruluşları sahada bağımsız görünseler de, Mali veya Burkina Faso gibi darbe ve terör sarmalındaki ülkelerde faaliyet gösterebilmeleri ancak Dışişleri Bakanlığının yerel otoritelerle (örneğin askeri geçiş hükümetleriyle) kurduğu pragmatik diplomatik temaslar sayesinde mümkün olabilmektedir.

Bakanlığın Batı Afrika politikasındaki bir diğer bulgu, enformatik ve kültürel araçların diplomatik bir "kalkan" olarak kullanılmasıdır. Kıtada artan rekabet, örneğin Çin, Rusya ve eski sömürgeci Batılı devletlerin varlığı, ortamında, Türkiye'nin niyetinin sömürgeci olmadığı mesajını toplumlara aktarmak hayati bir önem taşımaktadır (Sıradağ, 2024). Bu noktada Dışişleri Bakanlığı, Anadolu Ajansı (AA) ve TRT'nin bölgedeki yapılanmasını destekleyerek medya diplomasisini devreye sokmuştur. Veriler, Anadolu Ajansı'nın Nijerya ve Senegal gibi kilit Batı Afrika ülkelerinde yayın ofisleri açtığını ve İngilizce, Fransızca, Arapça yayınlar yaparak Türkiye'nin bölgedeki insani yardım faaliyetlerini doğrudan Afrika halklarına aktardığını göstermektedir (Tarlanoğlu, 2024). Dahası, TRT Afrika kanalının da devreye girmesiyle, Türkiye'nin söylemleri (örneğin "kazan-kazan" modeli) hedef kitlelere kendi dillerinde ulaştırılmaktadır (Yüksel, 2025). Ayrıca Dışişleri Bakanlığının Yunus Emre Enstitüsü ve Türkiye Maarif Vakfı gibi kurumlara alan açması, uzun vadede Türkiye'de eğitim almış (Türkiye Bursları vb. ile) veya Türk kültürüne aşina olmuş elitlerin, kendi ülkelerinde karar alıcı konumlara geldiğinde Türkiye ile diplomatik ilişkileri olumlu yönde etkilemesi stratejisine dayanmaktadır. YTB (Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı) aracılığıyla verilen burslar neticesinde, mezun olan Afrikalı öğrencilerin kendi ülkelerinde bürokrasiye dahil olması, Bakanlığın sahadaki elini inanılmaz derecede güçlendiren bir yatırımdır (Tarlanoğlu, 2024).

Bulgular analiz edilirken sıklıkla gözden kaçan ancak kritik bir diplomatik aracı olan Türk Hava Yolları'nın (THY) Batı Afrika'daki rolü ortaya çıkmaktadır. Dışişleri Bakanlığının bölge ülkeleriyle imzaladığı vize muafiyeti ve sivil havacılık anlaşmaları, THY'nin kıtada daha fazla uçuş ağı kurmasının önünü açmıştır. THY, sadece bir ticari şirket olmaktan çıkıp, Türkiye'nin yumuşak gücünü taşıyan stratejik bir aktör haline gelmiştir (Tarlanoğlu, 2024). TİKA'nın Batı Afrika'da herhangi bir ofis açması veya yeni bir yardım projesi başlatması ile THY'nin o rotaya uçuş planlaması eş zamanlı yürütülmektedir (Tarlanoğlu, 2024). Örneğin, Gine, Mali, Senegal ve Nijer'de Dışişleri heyetlerinin temasları hızlandıkça, bu noktalara yapılan direkt uçuşlar diplomatik kuryelerin, yardım personellerinin, Sivil Toplum Kuruluşları gönüllülerinin ve iş insanlarının

bölgeye hızlı ve güvenli erişimini sağlamıştır. Batılı hava yolu şirketlerinin güvenlik gerekçesiyle uçuşlarını iptal ettiği kriz dönemlerinde bile THY'nin seferlerini sürdürmektedir. THY'nin bu gösterdiği gayret, Dışişleri Bakanlığı'nın Afrika hükümetleri nezdinde "güvenilir ortak" imajını güçlendiren ana sebeplerden biri olmaktadır.

Türkiye'nin Batı Afrika'da rakiplerinden ayrı olarak görüldüğü ve Dışişleri Bakanlığı'nın yönettiği bir diğer alan din üzerinden yapılan diplomasıdır. Nijer, Mali, Senegal ve Burkina Faso gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkelerdir. Bu bahsi geçen ülkelerde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetleri Dışişleri'nin dış politika stratejisiyle uyumlu bir şekilde yürütülmektedir (Tarlanoğlu, 2024). Türkiye, yalnızca modern bir yardım anlayışından ziyade, toplumların dini hassasiyetlerine de saygı duymaktadır. Cami inşası, restorasyonu ve kurban organizasyonları gibi faaliyetleri de yumuşak güç unsuru olarak kullanan bir yaklaşım benimsenmektedir. Bulgular, Diyanet'in Batı Afrika ülkelerinde dini eğitim alanında iş birlikleri yaptığını göstermektedir. Türkiye'de eğitim almak isteyen öğrencilere burs imkânları yarattığını göstermektedir (Tarlanoğlu, 2024). Bu sosyolojik tespit sayesinde Dışişleri Bakanlığı, Batı Afrika'daki yerel dini liderler, örneğin Senegal'deki Muridi tarikatı liderleri gibi kanaat önderleri, ile köprüler kurarak, siyasi elitlerin değişirliği darbe süreçlerinde bile halk arasındaki meşruiyetini korumayı başarmıştır.

Araştırmanın bir diğer bulgusu, Dışişleri Bakanlığı'nın karşılaştığı gerçeklik olgusudur. Ne kadar büyük bir kültürel diplomasi ve kalkınma yardımı ağı kurulmuş olsa bile, Batı Afrika'nın her zaman gündemde olan yapısal sorunları, yumuşak gücün sınırlarını acımasızca çizmektedir (Yüksel, 2025). Araştırmanın bulgularının incelenmesine göre, Economist IntelligenceUnit (EIU) Demokrasi Endeksi'nde Nijer, Mali, Gine, Burkina Faso ve Çad gibi ülkeler "otoriter rejimler" kategorisinde yer almaktadır. Nijerya, Senegal ve Tanzanya gibi ülkeler ise "hibrit rejimler" olarak sınıflandırılmaktadır (Yüksel, 2025). Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün Yolsuzluk Algısı Endeksi de bu karamsar tabloyu desteklemektedir. Batı Afrika bölgesindeki ülkelerin büyük bir kısmı yüksek yolsuzluk algısına sahip olmaktadır (Yüksel, 2025). Bu anti-demokratik yapı ve yaygın yolsuzluk, bir sünger gibi Türkiye'nin yumuşak güç çabalarını emmektedir. Aynı zamanda siyasi bir kazanım elde edilmesini engellemektedir (Yüksel, 2025). Karar alma mekanizmalarında toplumun değerlerinden ziyade yöneticilerin bireysel veya ayrıcalıklı bir topluluğun çıkarlarının ön planda tutulması, Türkiye'nin işini ne kadar zorlaştırdığı açıkça görülmektedir (Yüksel, 2025). Dışişleri Bakanlığı, milyonlarca dolarlık hastane yapsa veya okullar açsa dahi, askeri bir darbe veya yolsuzluk sarmalı, yumuşak güç hamlesini anında boşa çıkarabilmektedir. Bu durum, Türk dış politikasında 2020 sonrası büyük bir bakış açısı değişimine neden olmaktadır. Bu durum neticesinde, Dışişleri Bakanlığı, yumuşak gücün tek başına Batı Afrika ülkeleri üzerinde siyasi bir ağırlık yaratamayacağını, bölgedeki elitlerin en temel ihtiyacının "hayatta kalmak ve güvenliklerini sağlamak" olduğunu fark etmektedir. Bu kırılma anı, Türkiye'nin savunma sanayii ile diplomasisini bütünleştirdiği an olarak varsayılmaktadır. Mali, Togo, Burkina Faso ve Nijer'e satılan İHA'lar ve zırhlı araçlar, sadece ticari bir hamle değildir, yumuşak gücün tıkandığı noktada devletlerin güvenliğine dokunan "sert/akıllı güç" hamlesidir (Sıradağ, 2024). Türkiye, askeri ürünleri herhangi bir siyasi şarta bağlamadan bölge ülkelerine sunmaktadır. Bu durum, Batılı güçlerin, örneğin Fransa'nın, siyasi dayatmalarından bunalan ve darbeler sonrası yalnızlaşan Batı Afrika'daki ülkelerin yönetimleri için can simidi olmaktadır. (Sıradağ, 2024). Dışişleri Bakanlığı,

2020 sonrasında Batı Afrika'da saf bir "yardım meleği" olmaktan çıkmaktadır. Dışişleri Bakanlığı, sahanın zorlu jeopolitik gerçeklerini okuyan, yolsuzluk ve darbeler nedeniyle tıkanan sivil yardım kanallarını "güvenlik ve savunma diplomasisi" ile telafi eden pragmatik, esnek ve çok yönlü bir kurumsal bakış açısına evrilmiştir. Bu evrim, Türkiye'nin Afrika'da kalıcı, uzun vadeli ve stratejik bir güç olmasının garantörüdür.

Sonuç

Araştırmanın sonucunda söylenebilecek en temel hususlardan bir tanesi, Türkiye'nin Batı Afrika'daki varlığının klasik bir "yardımseverlik" modelinden sıyrılarak, stratejik ve sürdürülebilir bir "kalkınma ortaklığı" modeline evrildiği görülmektedir. 2020 yılı ve sonrasında yaşanan küresel salgın ve bölgesel siyasi olaylar, Türkiye'nin sahadaki esnekliğini ve çok aktörlü yapısını bir avantaj olarak ortaya çıkarmaktadır. Çalışmanın ulaştığı net sonuçlara göre, Türkiye'nin yardımları artık sadece kriz anlarında yapılan acil müdahalelerle sınırlı kalmamaktadır. Sağlık, eğitim, tarımsal üretim ve idari kapasite inşası gibi alanlarda kalıcı bir yaşam alanı yaratmaktadır. Özellikle Sivil Toplum Kuruluşlarının, devletin resmî kurumları olan TİKA, AFAD gibi kurumlara kurduğu uyum, Türkiye'nin bölgedeki yumuşak güç hamlesinin temel taşıyıcısı haline gelmektedir. Sivil Toplum Kuruluşlarının bölgenin ve sahanın en ücra noktalarına, yani toplumsal kılcal damarlara nüfuz edebilme kabiliyeti, Batılı bağışçıların hiyerarşik, şartlı ve baskıcı yardım modellerinin aksine, eşit ortaklık üzerinden güçlü bir güven köprüsü inşa etmektedir.

Mevcut akademik yazın incelendiğinde, Türkiye-Afrika ilişkilerinin genel düzeydeki dış politika söylemleri veya genel ekonomik veriler üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmayı mevcut literatürden ayıran en temel faktör küçük operasyonel ve faaliyet odaklı olmasıdır. Bu çalışma, soyut strateji tartışmalarının ötesine geçerek, insani yardımın sahadaki içeriğini, kurumlar arası koordinasyonu, uyumu ve operasyonel işleyişi bizzat aktörlerin pratikleri üzerinden incelemekte olmasıdır. Ele alınan konuyu soyut bir düşünceden uzaklaştırarak, somut örneklerle pekiştiren bir anlatımla işlemesidir. Sivil toplum kuruluşlarının stratejik konumu bir diğer önemli husus olmaktadır. Sivil Toplum Kuruluşları, bu çalışmada sadece birer yardım dağıtıcısı olarak değil, dış politikanın sosyolojik altyapısını kuran, devletin diplomatik reflekslerini ve hamlelerini şekillendiren aktif ve özgün aktörler olarak konumlandırılmıştır. Çalışma, Türkiye'nin insani yardımlarının 2020 sonrası savunma sanayii iş birlikleriyle (İHA ihracatı vb.) nasıl iç içe geçtiğini ve akıllı güç konseptine nasıl dönüştüğünü analiz ederek literatürde yeni bir perspektif açmıştır. Dönemsel güncellik açısından, 2020 sonrası pandemi süreci ve ardından gelen askeri darbeler silsilesinin insani yardım kanalları üzerindeki etkisini doğrudan ele alması, çalışmayı güncel bir referans kaynağı haline getirmektedir.

Çalışmanın sonuçlarına dayanarak ifade etmek gerekir ki, Batı Afrika gibi siyasi açıdan kaygan bir coğrafyada sadece yumuşak güç stratejisi ve araçlarıyla kalıcı bir etkinlik sağlamak mümkün değildir. Araştırmada görüldüğü üzere, bölgedeki gündemde olan yolsuzluklar ve antidemokratik yönetim yapıları, bazen milyonlarca dolarlık kalkınma yardımlarını etkisiz hale getirebilmektedir. Bu noktada, Türkiye'nin 2020 sonrası geliştirdiği pragmatik ve çok yönlü yaklaşım hayati önem taşımaktadır. Bence, Türkiye'nin başarısı, Batılı güçlerin yaptığı gibi siyasi dayatmalarda bulunmak yerine, bölge ülkelerinin en temel ihtiyacı olan "güvenlik ve hayatta kalma" isteklerine

ve motivasyonlarına odaklanmasından kaynaklanmaktadır. İnsani yardımların savunma diplomasisi ile desteklenmesi, Türkiye'yi bölge elitleri nezdinde vazgeçilmez bir stratejik ortak haline getirirken, halk arasında ise vicdanlı bir dost olarak kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, Türkiye'nin Batı Afrika'daki varlığı artık geçici bir heves değil, kurumsallaşmış ve sosyolojik bağları olan bir gerçeklik konumundadır. Ancak bu kazanımların korunması için, sivil yardım kanallarının yerel dinamiklerle olan bağı koparılmadan, bölgedeki siyasi istikrarsızlıklara karşı geliştirilen esnekliğin ve hamlelerin sürdürülmesi kesinlikle elzemdir. Türkiye'nin insana, toprağa ve bilgiye yaptığı bu samimi yatırımlar, sadece günümüz ilişkilerini değil, iki coğrafya arasındaki ortak geleceği de inşa etmektedir.

Kaynakça

- Akıllı, E. (2022). Türkiye's Foreign Aids Leadership in Africa. *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi ve Uygulamak*, 5(2), 140-152.
- Arpa, E. & Bayar, M. (2019). Türkiye'nin Afrika'ya Yönelik Kalkınma Yardımlarının Yardım Etkinliği Açısından Değerlendirilmesi. *Bilge Strateji*, 11(21).
- Orakçı, S. (2024). Afrika Kıtası'nda Türk Sivil Toplum Kuruluşlarının Artan Etkileri. *Turkish Journal of African Studies*, 1(1).
- Sıradağ, A. (2024). Turkey as a New Security Actor in The Horn of Africa. *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 6(1).
- Tarlanoğlu, O. (2024). Türkiye'nin Afrika Politikasının Kamu Diplomasisi ve Sivil Toplum Kuruluşları Çerçevesinde İncelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (79).
- TİKA. (2023). 2022 Yılı İdare Faaliyet Raporu. *Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*.
- TİKA. (2026). 2025 Yılı İdare Faaliyet Raporu. *Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*.
- Yüksel, M. A. (2025). Türkiye'nin Afrika'ya Yönelik Dış Siyasetinde Yumuşak Güç Politikasının Sınırlılıkları. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 859-874.

İLÇE BELEDİYE MECLİSLERİNDE MUHALEFET ÜYELERİNİN DENETİM, TEMSİL VE KATILIM İŞLEVİ

THE FUNCTION OF OPPOSITION MEMBERS IN DISTRICT MUNICIPAL COUNCILS: OVERSIGHT, REPRESENTATION, AND PARTICIPATION

Mehmet ÖZTÜRK*

Özet

Yerel yönetimler demokratik sistemlerde temel unsurlardan biri olup yerel düzeyde denetim, katılım ve temsil işlevlerinin yerine getirilmesinde önemli bir anayasal kuruluştur. Bireylerin yönetime katılımını kolaylaştıran bu kuruluşlar aynı zamanda yerel gereksinimlerin hızlı ve etkin biçimde karşılanmasına da olanak vermektedir. Yerel yönetimlerle demokratikleşme arasındaki bağ güçlüdür ve katılımcılık, şeffaflık, hesap verebilirlik gibi ilkeler bu yapının temelini meydana getirmektedir. Yerel yönetimler bünyesinde yer alan ilçe belediye meclisleri, yerel yönetimlerde karar alma süreçlerinde önemli bir katkısı bulunan kurumlar olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu meclislerde farklı siyasi görüşlerin temsiline imkân verilmekte, çoğulcu demokrasi güçlendirilmektedir. Meclisler içerisinde yer alan muhalefet üyeleri ise denetim ve temsil işlevleri ile demokratik dengenin sağlanması ve korunmasında önemli bir role sahiptir. Özellikle yürütme faaliyetlerinde faaliyet raporları, bütçe, komisyon çalışmaları üzerinden denetim mekanizmasını işleterek kamu yararının gözetilmesinde önemli bir unsur haline gelmektedir. Bu bakımdan muhalefet üyeleri vatandaş ve yerel yönetim arasında bir köprü görevi üstlenmektedir. Bu çalışmanın amacı; ilçe belediye meclislerinde görevli olan muhalefet üyelerinin yerel demokraside sahip olduğu önemin incelenmesi, denetim, temsil ve katılım işlevlerinin ele alınmasıdır. Çalışmada nitel araştırma tekniklerinden doküman analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda muhalefet üyelerinin belediye meclislerinde denetim, hesap verebilirlik ve şeffaflık ilkelerinin güçlendirilmesine katkı sağladığı, vatandaş taleplerinin yönetim süreçlerine aktarımında önemli bir temsil işlevi üstlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra, meclis çoğunluğunun tek siyasi yapı çevresinde biçimlendiği durumlarda muhalefetin denetim mekanizması sınırlanabilmekte, denge unsuru zayıflayabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İlçe Belediye Meclisleri, Katılım, Temsil, Yerel Yönetimler.

Abstract

Local governments are a fundamental element in democratic systems and are important constitutional institutions in fulfilling the functions of oversight, participation, and representation at the local level. These institutions, which facilitate individual participation in governance, also enable the rapid and effective fulfillment of local needs. The link between local government and democratization is strong, and principles such as participation, transparency, and accountability form the basis of this structure. District municipal councils, within local governments, stand out as

* Nişantaşı Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, mehmetoz28@hotmail.com, ORCID: 0009-0008-9546-7258.

institutions that make a significant contribution to decision-making processes in local governments. These councils allow for the representation of different political views, strengthening pluralistic democracy. Opposition members within these councils play a crucial role in ensuring and maintaining democratic balance through their oversight and representation functions. They become an important element in safeguarding the public interest, particularly by operating the oversight mechanism through activity reports, budgets, and committee work in executive activities. In this respect, opposition members act as a bridge between citizens and local government. The aim of this study is to examine the importance of opposition members serving in district municipal councils in local democracy and to address their functions of oversight, representation, and participation. This study employed document analysis, a qualitative research technique. The research concluded that opposition members contribute to strengthening the principles of oversight, accountability, and transparency in municipal councils, and play a significant representative role in conveying citizen demands to governance processes. However, when the majority in the council is formed around a single political structure, the opposition's oversight mechanism can be limited, and the balance of power can be weakened.

Keywords: District Municipal Councils, Participation, Representation, Local Governments.

Giriş

Yerel yönetimler, ulusal sınırlar içerisinde yer alan toplumlarda bulunan bireylerin yerel ve ortak düzeydeki gereksinimlerinin karşılanması amacıyla kurulmuş olan ve hukuki bir düzene uygun biçimde oluşturulan anayasal kuruluşlardır (Tortop vd., 2006: 23). Demokratik sistemlerde temel yapı taşlarından biri olan yerel yönetimler yerel düzeyde demokrasi kültürünün gelişimine katkı sağlayan halkın yönetime katılımını kolaylaştıran birimlerdir. Yerel yönetimler aracılığı ile bireyler aktif konumda vatandaşlar olarak karar alma süreçlerine dahil olabilmekte, taleplerini yönetime aktarabilmekte, yöneticileri denetleyebilmektedir (Çelik vd., 2008: 89). Yerel yönetimlerde demokratik nitelik şeffaflık, katılım, çoğulculuk ve hesap verebilirlik ilkeleriyle doğrudan ilişkilidir (Yaylı ve Pustu, 2008: 135). Yerel düzeyde bireylerin yönetme daha kolay biçimde erişim sağlayabilmesi, yöneticiler ile doğrudan iletişim kurma olanağı bulabilmesi yerel düzeyde ortaya çıkan problemlerin hızlıca gündeme alınabilmesi, yerel yönetimleri demokratik sistem açısından önemli bir hale getirmektedir. Dolayısıyla yerel yönetimler hizmet sunan idari birimler olmanın yanı sıra demokratik temsil ve siyasi katılımın uygulandığı kurumsal alanlar olarak da değerlendirilebilir.

Belediyeler, Türkiye’de yerel yönetim sistemi içinde halka en yakın konumdaki birimlerden biridir. Yerel hizmetlerin sürdürülmesi, kaynakların kullanılması, şehir yönetimine yönelik önemli kararların alınması, gereksinimlerin giderilmesi gibi birçok alanda belediyeler önemli role sahiptir. Belediye meclisleri de belediyelerde temel karar organı olarak yapının merkezinde yer almaktadır (Yüksel vd., 2008). Belediye meclisleri kararları idari süreçleri, kentleşme politikalarını, imar uygulamalarını ve bütçe kullanımını içermektedir, bu bağlamda yerel düzeyde karar alma süreçlerinin önemli bir parçası konumundadır. Söz konusu meclis yapısı içinde görevli olan muhalefet üyeleri de farklı siyasi görüşlerin temsili ve alınan kararların denetimi, şeffaflık sağlanması, kamu yararının gözetilmesi gibi konularda önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında muhalefet unsurları meclis yapısı içinde tek taraflı kararların alınmasının engellenmesi ve

yönetimde demokrasi dengesinin sağlanması noktasında da son derece önemli bir konumdadır (Çelik vd., 2008: 101). Ancak yerel yönetimlerde muhalefetin etkinliği mutlak değildir ve her zaman aynı düzeyde sağlanamamaktadır. Özellikle belediye meclislerinde çoğunluğun bir ittifak ya da bir siyasi partinin elinde olması muhalefetin sahip olduğu alanı daraltabilmekte, karar süreçlerinde etkinliğini azaltabilmektedir.

Bu çalışmanın amacı ilçe belediye meclislerinde görevli olan muhalefet meclis üyelerinin denetim, temsil ve katılım işlevlerinin ele alınması, söz konusu işlevlerin yerel yönetimlerdeki durumunun ortaya konmasıdır. Çalışmada ayrıca muhalefet üyelerinin belediye meclis yapısı içinde denetim mekanizmalarının işlevliliğine katkısı ve vatandaşların beklenti ve taleplerinin temsilindeki rolü incelenmektedir. Söz konusu işlevlerin karar alma süreçlerini daha hesap verebilir ve daha şeffaf olarak gerçekleştirmesine olan etkileri de incelenmektedir.

Çalışma nitel araştırma kapsamında doküman incelemesine dayalı olarak yürütülmüştür. Araştırmanın temel sorunsalı ilçe belediye meclislerinde görev yapmakta olan muhalefet üyelerinin temsil ve denetim işlevlerini ne düzeyde yerine getirebildiği ve bu işlevlerin yerel yönetim süreçlerine nasıl yansıdığıdır. Bu çerçevede muhalefet üyelerinin karar alma süreçlerindeki etkisi, denetim mekanizmalarının işleyişine katkısı, yerel düzeyde demokratik temsilin güçlendirilmesindeki rolleri değerlendirilmektedir.

Yerel Yönetimlerde Demokratik Denge

Günümüzde demokrasi-demokratikleşme bağlamında özerk yerel yönetimlerin geliştirilmesi önemsenmektedir. Bu bağlamda yerel yönetimler işleyiş mekanizmasında ve temelinde çoğulcu, şeffaf, açık, katılımcı bir demokrasi yaklaşımının ilkelerini uygulamaya alan, yerel halka en yakın düzeyde bulunan, kamu tüzel kişiliği olan özerk kuruluşlar olarak değerlendirilmektedir (Genç, 2015: 279). Gerçekten de demokrasi ve yerel yönetimler arasındaki bağ oldukça güçlüdür. Yerel yönetimlerde bireyler özgürlüklerini daha kolay kullanabilir, demokratik eğitim kazanmaları daha kolaydır (Pustu, 2005: 124).

Her ne kadar diğer yönetim birimlerinden sonra hayata geçirilmiş olsa da Türk kamu yönetimi sistemi içerisinde yerel yönetimler önemli bir yere sahip olmuştur. Bu kuruluşlarda beş yılda bir demokratik yöntemlerle seçim düzenlenmekte, seçimde en yüksek oy alan yerel yönetici beş yıllık süre boyunca kanunla sabit hakları kullanmakta ve görevlerini, sorumluluklarını yerine getirmektedir. Bunun yanında, bu sürenin sonunda yeniden gerçekleştirilecek bir seçim olması nedeniyle yerel yöneticinin halkın sorunlarını çözebilmesi ve halkta bir memnuniyet sağlaması da gerekmektedir. Bu bağlamda halk tarafından denetlenebilirlik ve halk katılımı yerel yönetimlerde çok önemli bir yer tutmaktadır (Aslan, 2020: 173).

Görev süresi boyunca yerel yöneticilerin görevine son verilmesi dışında yöneticilerin seçiminde halkın doğrudan inisiyatifi bulunmaz. Bu durum bir demokrasi açığı olarak değerlendirilebilir (Aslan, 2020: 173). Bu çerçevede yerel yönetimlerle demokrasi arasındaki ilişki kapsamında yerel yönetimlerde demokrasinin temel unsurlarından biri olan fakat yerel düzeyde farklı biçimlerde değerlendirilen çoğunluk ilkesi, vatandaş katılımı, seçmene hesap verme zorunluluğu gibi unsurlar demokrasinin önemli göstergeleri olarak değerlendirilmelidir (Çelik vd., 2008: 88).

Literatürde yerel yönetimler demokratikleşme sürecinde önemli bir unsur olarak sıklıkla katılım, hesap verebilirlik ve şeffaflık üzerinden değerlendirilmektedir. Bu çalışmaların önemli bir bölümü yerel yönetimlerin vatandaş katılımını artıran yapısal bir araç olduğunu vurgulamakta (Dilfiruz, 2022; Yılmaz ve Telsaç, 2021; Akay, 2016; Pustu, 2006) bir bölümü de demokratik temsil ve yönetsel etkinlik açısından değerlendirmektedir (Yaman, 2024; Yaman ve Küçükşen, 2018; Korkmaz, 2017; Özer, 2000). Bunun yanı sıra literatür genel olarak değerlendirildiğinde belediye meclisleri ve özellikle muhalefet üyelerinin rolüne ilişkin çalışmaların nispeten sınırlı olduğu, söz konusu çalışmaların daha çok karar alma ve denetim mekanizmalarına yoğunlaştığı görülmektedir. Muhalefetin temsil işlevi daha çok ikincil düzeyde ele alınmakta, vatandaş taleplerinin yönetime aktarımındaki rolü de sınırlı biçimde incelenmektedir. Bu bağlamda, bu çalışma denetim, temsil, katılım ve muhalefet işlevlerinin birlikte ele alınarak bütüncül biçimde değerlendirilmesini amaçlamaktadır.

Yerel Yönetimlerde Muhalefetin Rolü ve İşlevi

Genel itibarıyla demokrasinin etkin bir biçimde uygulanabileceği, karar almada ve alınmış olan kararların denetiminde halkın etkili olabileceği bir birim konumunda bulunan yerel yönetimler içerisinde belediyeler halka en yakın durumdaki birimler olarak gereksinim ve talepleri yerinde tespit eden, kamu hizmeti sağlayan kurumlar olarak öne çıkmaktadır (Demir, 2023: 312). Öyle ki yerel katılım oranı ne kadar fazla ise demokratikleşme de o kadar mümkündür (Akcagündüz, 2021: 342).

Belediye meclisi belediyede temel karar organı olmasının yanında diğer organlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları da karara bağlaması bakımından önemli bir konumda yer almaktadır. Bu nedenle kendi görev ve yetkilerinin haricinde belediye meclislerinin diğer organlarla ilişkisi açısından da nitelikli biçimde donatılması önemlidir. Belediye Başkanı ve Encümen meclise karşı sorumludur, bu da meclisin denetim yetkisinin önemini artıran bir unsurdur. Mecliste alınan kararlar sonucunda yerel taleplerin sağlıklı biçimde tespiti ve uygulanması, diğer organlar üzerindeki denetim yetkisi, kaynakların verimli kullanımını zorunlu hale getirmektedir (Demir, 2023: 317).

Belediye meclisinin görev ve yetkileri 5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun 18. maddesinde açık ve detaylı biçimde belirtilmiştir. Buna göre belediye meclisi belediyenin stratejik planını, yatırım ve çalışma programlarını ile performans ölçütlerini değerlendirip karara bağlayarak yerel yönetimin uzun vadeli yönelimini belirlemektedir. Mali yönetim açısından ise bütçe ve kesin hesabın kabulü, bütçe içi aktarmaların yapılması ve borçlanma kararlarının alınması gibi kritik yetkiler meclisin sorumluluğundadır (5393 Sayılı Belediye Kanunu, md. 18). Bunun yanı sıra meclis kentsel gelişimin yönlendirilmesinde önemli bir rol üstlenmekte, imar planlarını ve imar programlarını görüşerek onaylamakta ve böylece şehirleşme sürecini doğrudan etkilemektedir. Belediye taşınmazlarının yönetimi de meclisin yetki alanına girmekte; taşınmazların alımı, satımı, kiralanması, tahsisi ve bu hakların düzenlenmesine ilişkin kararlar meclis tarafından alınmaktadır. Ayrıca belediye gelirlerini ilgilendiren ücret tarifelerinin belirlenmesi, şartlı bağışların kabulü ve belirli büyüklükteki uyuşmazlıkların sulh yoluyla çözülmesine karar verilmesi de meclisin mali ve idari işlevleri arasında yer almaktadır (5393 Sayılı Belediye Kanunu, md. 18). Bunun yanında

belediye meclisinin çalışma koşulları da Belediye Meclisi Çalışma Yönetmeliği ile düzenlenmiş ve kanuna bağlanmıştır (Belediye Meclisi Çalışma Yönetmeliği, 2005).

Kurumsal yapı açısından belediye meclisi belediye adına şirket kurulması, ortaklıklara katılım veya ayrılma, sermaye artırımını gibi ekonomik kararların yanı sıra imtiyaz verilmesi ve yap-işlet-devret gibi modellerin uygulanmasına da karar verebilmektedir. Aynı zamanda meclis kendi iç işleyişine ilişkin olarak başkanlık divanı, encümen ve ihtisas komisyonu üyelerini seçmekte; norm kadro çerçevesinde kadro ihdas, iptal ve değişikliklerini karara bağlamakta ve belediye yönetmeliklerini kabul etmektedir (5393 Sayılı Belediye Kanunu, md. 18). Yerel kimliğin oluşturulması ve korunması bağlamında ise meydan, cadde ve sokaklara ad verilmesi, mahallelerin kurulması veya sınırlarının değiştirilmesi gibi kararlar meclis tarafından alınmaktadır. Bununla birlikte diğer yerel yönetimlerle iş birliği kurulması, kardeş şehir ilişkilerinin geliştirilmesi ve sosyal-kültürel projelerin yürütülmesine yönelik kararlar da meclisin yetki alanına dâhildir. Belediye Başkanı ile Encümen arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi, mücavir alanlara hizmet götürülmesi ve fahri hemşehrilik unvanı verilmesi gibi görevler de meclisin yerel yönetim içindeki dengeleyici ve düzenleyici rolünü pekiştirmektedir (5393 Sayılı Belediye Kanunu, md. 18).

Belediye meclisinde yer alan üyeler bağımsız olarak veya mecliste görevli herhangi bir siyasi partiden aday olup seçimle göreve gelen kamu görevlileridir. Üyelerin adaylığı genel itibarıyla ön seçim uygulaması ile halkın onay ve tercihine sunulmadan partilerdeki üst yetkili birimlerce belirlenmektedir (Azaklı ve Özgür, 2005: 309). Söz konusu seçimler merkezi seçimlerden farklı özelliklere sahiptir. Katılım açısından değerlendirildiğinde merkezi seçimlerin daha istikrarlı bir seyre sahip olduğu yerel seçimlere ilginin arttığı gözlemlenmektedir. Buna ek olarak halkın katılımını mümkün kılan belediye meclisi seçimlerinde seçilecek kişi sayısının beş katı kadar aday bulunması da yerel siyasete verilen önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Kamalak, 2013: 420).

2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu'na göre parti adaylarının tespit edilmesinde merkez yoklaması, aday yoklaması ve ön seçim gibi yöntemler kullanılabilmektedir (md. 37). Türkiye'de belediye meclis üyeleri parti yönetimlerinin talepleri ile yapılan merkez yoklaması ile tespit edilmektedir. Adaylar merkezi parti yönetimleri tarafından belirlenmekte olup kesinleşen adayların parti teşkilat yapısı içinde problem çıkarmasının engellenmesi amacıyla bazı durumlarda temayül yoklaması yapılmakta, yerel seçmenler ve parti üyeleri tarafından desteklenen adaylarla ilgili anket çalışmaları da yürütülebilmektedir (Oktay, 2016: 363). Bu çerçevede muhalefet yerel düzeyde demokratik çoğulculuk ilkesinin karşılık bulmasını sağlayan önemli bir unsur konumundadır. Belediye meclisi bünyesinde görevli olan muhalefet üyeleri farklı siyasi görüşlerin temsiline sağlanmasının yanı sıra karar alma süreçlerin denetlenmesi, şeffaflığı ve katılımcılığına da önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu bakımdan muhalefet meclis yapısı içinde kontrolsüz ve tek taraflı karar alınmasında önemli bir önleyici konuma sahip denge mekanizması olarak değerlendirilebilir (Yıldırım, 2024: 394).

İlçe Belediye Meclislerinde Muhalefetin Denetim Rolü

Belediye meclislerinde temelde iki farklı denetim mekanizması bulunmaktadır. Bunların ilki mali işlemlerin denetlenmesi, ikincisi ise Belediye Başkanı'nın denetlenmesidir. Meclis içerisinde çeşitli komisyonlar denetim mekanizmasının aktif ve etkin uygulanmasında önemli bir yere sahiptir. Bu

komisyonlar arasında İmar, Çevre ve Sağlık, Sosyal Hizmetler, Plan ve Bütçe, Gençlik ve Spor, Eğitim ve Kültür, Hukuk, Tarife ve Esnaf, Dış İlişkiler, Ulaşım ve Trafik, Doğal Afet birimleri bulunmaktadır. Bunlara ek olarak bütçe yılındaki gelir ve giderlerin hesap, yakıt, işlem denetimi için bir denetim komisyonu da mevcuttur (Oktay, 2014: 35).

İlçe belediye meclisleri bünyesinde bulunan muhalefet üyeleri hem karar alma süreçlerinde hem de idari birimlerde faaliyetleri denetleyebilmektedir (Özaslan ve Banazılı, 2024: 24). Denetim muhalefetin temel işlevlerinden biridir. Özellikle alınan kararların kamu yararına uygunluğunun saptanması, hizmetlerin ve bütçenin takibi gibi süreçlerde muhalefet üyeleri önemli bir yere sahiptir (Alıcı, 2020). Bu da hesap verebilirlik unsurunu güçlendirmektedir. Bunun yanında muhalefet politikalar için alternatif önerilerde bulunabilmekte ve böylece yerel düzeyde hizmetlerin geliştirilmesinde ve yönetsel çeşitliliğin artırılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Elbette muhalefetin yerel düzeydeki etkisini kurumsal mekanizmalarla sınırlandırmak doğru olmayacaktır. Muhalefet ayrıca vatandaş taleplerinin gündeme alınmasını sağlaması bakımından bir köprü işlevine de sahiptir (Demir, 2023: 328).

Her ne kadar muhalefet meclis yapısı içinde olumlu etkilere sahip olsa da yetersizlikler ve sorunlar da söz konusudur. Örneğin mecliste büyük çoğunluğa sahip olan parti ya da ittifak mensuplarının yeniden temsilci olabilme kaygısı ya da yürütme faaliyetlerini sürdürme amacıyla meclis denetimindeki katkıları sınırlı düzeyde kalabilmekte, muhalefet üyelerinin denetim talepleri görmezden gelinebilmektedir. Ek olarak siyasi denetim araçlarından faydalanma isteği daha ziyade muhalefet üyelerindedir. Meclisin büyük bir kısmının bir ittifak ya da tek bir partiden oluşması sebebiyle denetimde önemli olan yürütme faaliyetlerinin görüşülmesi ötelenmektedir. Bu da siyasi denetim mekanizmalarının etkinliğine zarar vermektedir (Özaslan ve Banazılı, 2024: 24-25).

Özellikle denetim komisyonlarınca gerçekleştirilen denetim ve incelemeler belediye yönetiminde hesap verebilirlik ilkesinin güçlendirilmesi bakımından son derece önemli bir mekanizmadır ve olumsuz/yetersiz uygulamalar bu ilkeye zarar vermektedir. Meclis yapısı içinde muhalefetin denetim gücü çoğunluk yapısına göre değiştiği için çoğunluğa sahip olan siyasi grubun karar alma süreçlerini domine etmesi de muhalefetin etkisini sınırlandırabilen bir başka noktadır (Alıcı, 2020).

İlçe Belediye Meclis Üyelerinin Temsil ve Vatandaş Katılımı Sorumluluğu

İlçe belediye meclis üyeleri halkın talep ve gereksinimlerinin yönetsel kademelere aktarımında önemli bir rol üstlenmektedir. Söz konusu rol hem bireylerin ve toplumun temsili hem de yurttaşların karar alma süreçlerine entegre edilmesini sağlayan katılım mekanizmaları ile doğrudan bir ilişki içindedir.

Kamu kuruluşları ve bu çerçevede belediyeler, hizmet açısından bağlantılı oldukları veya hizmet götürdükleri toplumla uyum içinde ve iletişim halinde olmak ve yapısı gereği ilişkiler kurmak durumundadır. Bu tür bağlantıların kurulması ve sürdürülebilirliği kurumların varlığını ve başarısını etkileyebilecek niteliktedir (Akçakaya, 1999: 77). Bu bağlamda ilçe belediye meclisleri bünyesinde bulunan muhalefet üyeleri de dahil olmak üzere tüm üyelerin temsil ve katılım sorumluluğu ön plana çıkmaktadır.

Siyasi temsil modern demokraside temel uygulama aracıdır ve siyasi egemenliğin topluma ait olduğu temelinden hareket etmektedir. Temsil siyasi açıdan değerlendirildiğinde, toplumun egemenlik hakkının toplum için ve toplum tarafından seçilen kişilerce kullanılmasını ifade etmektedir (Nacak, 2015: 150). Bu bağlamda katılım ise demokrasi temeline dayanan yönetim anlayışı ifade etmekte olup demokratik yönetim yaklaşımının oluşmasında ve uygulanmasında son derece önemli bir yere sahiptir. Siyasi katılım da paydaşlar temelinde değer kazanabilen bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Yurttaşların siyasi süreçlerde gösterdikleri tepkileri, sergiledikleri davranışları ve aldıkları tavırları içermektedir (Poyraz, 2017: 140).

Günümüzde siyasi katılım siyasi bir rejimin demokratiklik düzeyinde temel ölçüt olarak değerlendirildiği için siyasi tüm akımlar tarafından sahiplenilen ve siyasi sistemde meşruiyeti sağlayan önemli unsurlardan birine dönüşmüştür (Nacak, 2007: 60). Yerel ve genel düzeyde siyasi katılım aracılığı ile yurttaşlar siyasi faaliyetlere katılma olanağı bulmaktadır. Bu da yurttaşların taleplerinin yönetsel kademelerdeki önem düzeyini artırmaktadır (Poyraz, 2017: 141). Yerel halkın pasif olmaktan çıkıp her aşamada yönetime aktif biçimde katılan, sorumluluklara sahip olan ve denetleyebilen bir toplum yapısına dönüşebilmesi ve yerel düzeyde demokrasinin işlerliğinin sağlanabilmesi için sağlıklı bir sistem oluşturulması, etkin bir demokrasi sisteminin uygulanması gerekmektedir (Öner, 2001: 102).

Günümüzde bu katılımın sağlanması ve yönetsel süreçlerde halkın etkin rol alabilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bunlar arasında kent planlamaları, seçilenleri görevden alma, halk oylaması, çevrenin korunması, çeşitli konularda halkın şikâyet ve taleplerini dile getirebilmesi sayılabilir (Kozan, 2002: 84). Bu bağlamda muhalefet üyeleri bahsi geçen katılım kanallarından gelen taleplerin meclis gündemine taşınmasında, karar alma süreçlerinde söz konusu talep ve beklentilerin görünür kılınmasında aracılık eden önemli bir unsur haline gelmektedir. Muhalefet üyeleri ayrıca, taleplerin değerlendirilmesi ve karara dönüşme süreçlerinde de sorgulayıcı ve denetleyici bir pozisyonda yer alarak katılımın nitelikli hale getirilmesinde önemli bir yerde durmaktadır. Dolayısıyla muhalefetin varlığı, yerel demokrasinin temel unsurlarından olan temsil ve katılım ilişkisini güçlendiren ve bu iki unsur arasında işlevsel bir denge kurulmasına imkân tanıyan bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Yerel siyasette etkili bir temsil işlevi yürütülebilmesi ve etkinliğin artırılabilmesinde seçim sistemlerinin düzenlenmesi, iktidar ya da muhalefet meclis üyelerinin temsil yetkilerinin doğru yerde ve zamanda kullanılma durumunun tespiti ve denetimi önem taşımaktadır.

Sonuç

Belediye meclisleri ve ilçe belediye meclisleri yerel yönetim yapısı içinde denetim, temsil ve katılım işlevlerinin kesişim noktasında bulunan demokratik kurumlardır. Meclislerde görevli olan muhalefet üyeleri ise farklı siyasi görüşlerin temsil edilmesinin sağlanmasının yanında demokratik dengenin korunmasında temel unsurlardan biri konumundadır. Çalışmada incelenen literatür ve mevzuat bağlamında yerel yönetimlerde muhalefetin özellikle denetim, hesap verebilirlik, şeffaflık, temsil ve katılım mekanizmalarının işlerliği bakımından önemli bir role sahip olduğu değerlendirilmiştir.

İlçe belediye meclislerinde muhalefetin en önemli işlevlerinden bir tanesi yürütme organı faaliyetlerinin daimi biçimde sorgulanabilirliğini sağlamasıdır. Özellikle imar kararları, bütçe görüşmeleri, stratejik planlar ile kaynakların kamu yararına kullanılması yönünde alınan kararlar ve yürütülen süreçlerde karar alma unsurların muhalefetin varlığı ile çok daha belirgin bir hale gelmektedir. Böylece muhalefet hem teknik açıdan bir denetim sağlamak hem de vatandaşların karar süreçleri ile ilgili daha fazla bilgi sahibi olmasını sağlayarak demokratik meşruiyete güç kazandırmaktadır. Dolayısıyla muhalefet belediye yönetimlerinde tek taraflı karar alınması eğiliminin sınırlandırılmasını sağlayan bir demokratik güvence niteliğine sahiptir.

Çalışmada elde edilen en önemli sonuçlardan biri, yerel düzeyde muhalefetin sahip olduğu işlev ve yetkilerin uygulamada çoğunlukla meclis çoğunluğu tarafından sınırlandırılabilmesidir. Özellikle meclis çoğunluğunun tek bir siyasi parti ya da ittifak tarafından kontrol edildiği durumlarda muhalefet tarafından sunulan önerilerin karar süreçlerine yeterli düzeyde yansımadağı, denetim mekanizmalarının yalnızca biçimsel kalabildiği görülmektedir. Bu da demokratik çoğulculuğa zarar veren ve hesap verebilirlik ilkesinin etkinliğini azaltabilen bir durumdur. Bu yönüyle yerel demokrasinin seçim süreçleriyle sınırlı olmadığı, meclis içindeki güç dengelerinin ve denetim kapasitesinin işleyişi bakımından da belirleyici olduğu ifade edilmelidir.

Araştırmada öne çıkan bir diğer nokta, muhalefetin sadece kurumsal denetim işlevi işe sınırlı olmamasıdır. Üyeler ayrıca vatandaş taleplerinin gündeme getirilmesi, yerel sorunların görünür kılınması, alternatif politika önerileri geliştirilmesi gibi işlevler bakımından da önemli bir temsil görevine sahiptir. Bu durum muhalefeti yerel yönetim ve vatandaş arasında işlevsel bir iletişim kanalı haline getirmektedir. Özellikle yerel kamuoyunun duyarlılık gösterdiği, sivil toplum kuruluşlarının aktif olarak faaliyette bulunduğu ve yerel medyanın işlevsel olduğu bölgelerde muhalefetin daha etkili değerlendirme ve faaliyetlerde bulunabildiği açıktır.

Bu çalışma sonucunda yerel yönetimlerde demokratik işleyişin sağlanmasında kurumsal ve yasal düzenlemelerin yanı sıra çoğulcu siyasi kültürün, katılımcı bir yönetim yaklaşımının, denetime ilişkin demokratik hassasiyetin geliştirilmesi gerektiği dile getirilmelidir. Muhalefetin etkin şekilde çalışabildiği belediye meclislerinde şeffaflığın, hesap verebilirliğin ve kamu yararının daha güçlü biçimde korunabileceği değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, muhalefete yerel yönetimlerde daha işlevsel bir konum sağlanması siyasi temsil, demokrasinin sürdürülebilirliği ve karar alma süreçlerinin demokratikliği için önemli bir gereklilik olarak dikkat çekmektedir. Muhalefet yerel demokraside dengeleyici, denetleyici ve tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirilmeli; dolayısıyla muhalefetin kurumsal kapasitesi güçlendirilerek yerel yönetimlerde verimliliği ve etkinliği artırılmalıdır.

Bu çalışma, literatürde ağırlıklı olarak ayrı ayrı değerlendirilen yerel yönetimlerde temsil, denetim ve katılım mekanizmalarının bir arada değerlendirilmesi bakımından özgün bir katkı sunmaktadır. Çalışma ayrıca meclis çoğunluğundaki siyasi yapının muhalefet üzerindeki etkinliğini de ortaya koymakta ve yerel demokrasinin güç dengelerinin sorgulanması bağlamında bir bakış açısı sunmaktadır. Araştırmada muhalefetin yerel yönetimlerdeki konumu, önemi ve rolü bütüncül bir çerçevede değerlendirmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda muhalefetin yerel yönetimlerde yalnızca

karşıtlık/itiraz üreten bir aktör konumunda olmadığı, yönetişimin işleyişini tanımlayan yapısal bir unsur olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Akay, Hale, “Yerel Yönetimlerde Katılımcı Mekanizmalar ve Süreçler”, (İstanbul, Türkiye Avrupa Vakfı, 2016).
- Akcagündüz, Emre, “Yerel Yönetimlerde Seçim Sistemlerinin Demokratik Temsil Üzerine Etkisi: İstanbul Adalar ve Sultanbeyli Belediye Meclisleri Üzerine İnceleme”, *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, C. 39, S. 3 (2021): 341-358.
- Akçakaya, Murat, “Belediyelerde Halkla İlişkiler”, *Sayıştay Dergisi*, C. 10, S. 34 (1999): 77-91.
- Alıcı, Orhan Veli, “Yerel Yönetimlere Dair Muhalefet Partilerinin Vermiş Oldukları Kanun Tekliflerinin Değerlendirilmesi”, *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, C. 8, S. 1, (2020): 48-60.
- Aslan, M. A., “Yerel Yönetimlerde Bir Doğrudan Demokrasi ve Denetim Aracı: Geri Çağırma Mekanizması”, *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 2 (2020): 172-188.
- Azaklı, Sedat ve Özgür, Hüseyin, “Belediye Organları ve Organlar Arası İlişkiler: Başkan, Meclis ve Encümen”, (Ed. Hüseyin Özgür ve Muhammet Kösecik). *Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar I: Reform* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005), 297-319.
- Belediye Kanunu (5393), Resmi Gazete, 25874 (Temmuz 2005).
- Belediye Meclisi Çalışma Yönetmeliği, Resmi Gazete, 25961 (Ekim 2005).
- Çelik, Vasfiye, vd., “Yerel Demokrasi ve Yerel Özerklik İlişkisi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2 (2008): 87-104.
- Demir, Merve Ahsen, “Türkiye’de Belediye Meclis Üyelerinin Temsilde Adalet Bakımından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 78, S. 2 (2023): 311-332.
- Dilfiruz, Betül, “Doğrudan Vatandaş Katılımının Yerel Yönetimsel Kapasiteye Etkisi”, *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, C. 3, S. 2 (2022): 65-83.
- Genç, Ernur, “Demokratikleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10, S. 1 (2015): 267-290.
- Kamalak, İhsan, “Yerelin Yerel Seçimlere Etkisi: Belediye Başkan Adayları Üzerinden Bir İnceleme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 15, S. 3 (2013): 419-446.
- Korkmaz, Harun, “Yerel Yönetimlerde Etkinlik ve Demokrasi Sorunsalı”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 2 (2017): 453-463.
- Kozan, Murat, 2002. “Türkiye’nin Merkezîyetçi Yapısının Siyasal Demokrasi Üzerindeki Olumsuz Etkileri” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002).
- O., Nacak, 2007. “AB Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Demokratikleşmesi ve İdari Denetimi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

- Oktay, Tarkan, “Belediye Meclislerindeki Karar Alma Sürecinde Komisyonların Rolü”, *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S. 76 (2014): 34-37.
- Oktay, Tarkan, “Yerel Yönetim Reformu Sonrasında Türkiye’de Belediye Meclisleri”, (Ed. Yüksel Demirkaya), *Türkiye’de Yeni Kamu Yönetimi: Yerel Yönetim Reformu*, (Ankara: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Vakfı, 2016), 355-385.
- Öner, Şerif, “Belediyelerde Yönetime Katılmada Halkla İlişkilerin Rolü ve Önemi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 2 (2001).
- Özaslan, Kamil ve Banazılı, Abdurrahman M., “Siyasi Denetim Aracı Olarak Meclis Denetim Komisyonlarının Rolü: İstanbul İlçe Belediyeleri Örneği”, *Fiscaeconomia*, C. 8, S. 1 (2024): 18-37.
- Özer, M. Akif, “Yerel Demokrasi, Demokratik Yerel Yönetimler ve Yerel Yönetimlerin Demokratikleşmesi Kavramlarının Tahlili Üzerine”, *Türk İdare Dergisi*, C. 71, S. 426 (2000): 129-144.
- Poyraz, Emel, “Yerel Yönetimlerde Siyasal Katılım ve Temsiliyet Sorunsalı Üzerine Bir Değerlendirme: Belediye Meclislerinin Etkinliği”, *Injosos Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, C. 1, S. 1 (2017): 136-146.
- Pustu, Yusuf, “Yerel Yönetimler ve Demokrasi”, *Sayıştay Dergisi*, S. 57 (2005): 121-134.
- Siyasi Partiler Kanunu (2028), Resmi Gazete, 18027 (Nisan 1983).
- Tortop, Nuri, vd., *Mahalli İdareler*, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2006).
- Yaman, Abdulsemet, “Yerel Yönetimlerin Demokrasi Etkileşimi”, (Ed. V. Yılmaz), *Güncel Kent Araştırmaları*, (Gaziantep: Özgür Yayınları, 2024), 135-151.
- Yaman, Murat ve Küçükşen, Murat, “Yerel Yönetimlerin Demokratikleşmesi Açısından Yerel Katılımın İncelenmesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55 (2018): 247-259.
- Yaylı, Hasan ve Pustu, Yusuf, “Yerel Demokrasinin İlkeleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 16, S. 21 (2008): 133-153.
- Yıldırım, Serpil, “Yerel Demokrasi: Katılım Mekanizmalarının Yerel Yönetişim Yaklaşımı Açısından İncelenmesi”, *Mukaddime Dergisi*, C. 15, S. 2 (2024): 384-415.
- Yılmaz, Vedat ve Telsaç, Cüneyt, “Yerel Yönetimler ve Katılım”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 40 (2021): 235-254.
- Yüksel, Fatih, Çevik, Osman ve Ardıç, Kadir, “Belediye Başkanları Gözüyle Yerel Yönetim Sorunları”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1 (2008): 1-26.

YAPAY ZEKÂ VE YARATICILIK: ÖĞRENCİ PERSPEKTİFİ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND CREATIVITY: A STUDENT'S PERSPECTIVE

Sibel ALKAN ÇAKMAK*

Özet

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin eğitim sisteminde kullanımı giderek artmakta olup, bu durum öğrencilerin öğrenme süreçleri ve yaratıcılık becerileri üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Bu araştırma, 2025-2026 eğitim-öğretim yılındaki mevcut durumun yapay zekâ ile yaratıcılık arasındaki ilişkiyi öğrenci perspektifinden incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji deseni ile yürütülen çalışma kapsamında 20 lise öğrencisinin görüşleri alınmıştır. Veriler yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak yüz yüze toplanmış ve betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Araştırmada yapay zekânın yaratıcı süreçlere etkisi bilişsel, duygusal, etkileşimsel, teknolojik, sosyal ve pedagojik olmak üzere altı boyutta ele alınmıştır. Bulgular, öğrencilerin yapay zekâ araçlarını bilgiye hızlı ve kolay erişim sağlama, zaman tasarrufu elde etme ve öğrenme süreçlerini hızlandırma açısından önemli bir destekleyici olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Özellikle bilişsel boyutta, yapay zekânın yeni fikir üretme, problem çözme, farklı bakış açıları geliştirme ve yaratıcı düşünmeyi destekleme açısından katkı sağladığı belirlenmiştir. Ayrıca, YZ araçlarının proje geliştirme süreçlerini kolaylaştırdığı, fikir çeşitliliğini artırdığı ve öğrencilerin yaratıcı üretim süreçlerine katkıda bulunduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, araştırma bulguları yapay zekâ kullanımının bazı sınırlılıklarını da ortaya koymaktadır. Öğrenciler, uzun vadede yapay zekânın hazır bilgiye yönelimi artırarak özgün düşünmeyi azaltabileceğini, bilgi karmaşasına yol açabileceğini ve bağımlılık ile tembellik gibi olumsuz etkiler yaratabileceğini dile getirmiştir. Sonuç olarak, yapay zekânın eğitimde yaratıcı süreçleri destekleyen güçlü bir potansiyele sahip olduğu, ancak bu potansiyelin etkili ve etik biçimde kullanılabilmesi için dengeli ve bilinçli bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, YZ araçlarının pedagojik amaçlara uygun şekilde kullanılması, öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitimde Yapay Zekâ, Yaratıcılık, Yaratıcı Öğrenme, Yapay Zekâ Destekli Öğrenme, Öğrenci

Abstract

The use of artificial intelligence (AI) technologies in the education system is on the rise, and this is having a significant impact on students' learning processes and creative skills. This study aims to examine the relationship between artificial intelligence and creativity from the students' perspective, focusing on the current situation during the 2025-2026 academic year. Conducted using the phenomenological design within the framework of qualitative research methods, the study gathered the views of 20 secondary school students. Data were collected face-to-face using a semi-

* Marmara Üniversitesi, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Doktora Programı, sibelalkancakmak@gmail.com, ORCID: 0009-0008-7948-7953.

structured interview technique and analysed using descriptive analysis. The study examined the impact of AI on creative processes across six dimensions: cognitive, emotional, interactive, technological, social, and pedagogical. The findings reveal that students view artificial intelligence tools as a significant support in terms of providing quick and easy access to information, saving time, and accelerating learning processes. In particular, within the cognitive dimension, it was determined that artificial intelligence contributes to generating new ideas, problem-solving, developing different perspectives, and supporting creative thinking. Furthermore, it has been stated that AI tools facilitate project development processes, increase the diversity of ideas, and contribute to students' creative production processes. However, the research findings also highlight certain limitations of AI use. Students have expressed concerns that, in the long term, AI could reduce original thinking by increasing reliance on ready-made information, lead to information overload, and create negative effects such as dependency and laziness. Consequently, it has been concluded that AI possesses significant potential to support creative processes in education; however, a balanced and mindful approach must be adopted to ensure this potential is utilised effectively and ethically. In this context, the appropriate use of AI tools for pedagogical purposes is of great importance for the development of students' creative thinking skills.

Keywords: Artificial Intelligence in Education, Creativity, Creative Learning, AI-Supported Learning, Student.

Giriş

Eğitim, bütünsel kişisel gelişimin anahtarıdır ve eğitim sisteminin temel amaçlarından biri, yalnızca bilgi ve becerilerde yetkin değil, aynı zamanda yaratıcı düşünme ve yenilikçilik yeteneğine sahip bireyler yetiştirmektir (Hasibuan ve Azizah, 2023). Yapay zekâ çağında büyüyen neslin teknolojiyle olan ilişkisi, kendilerinden önceki nesillere göre temelde farklı olacaktır (Ali vd., 2019). Bu nedenle, günümüz dünyasında en önemli eğitim önceliği, genç öğrencilerin 21. Yüzyıl becerilerini, yaratıcılık, eleştirel düşünme, iş birliği, etkili iletişim, değerler ve şefkatli insan olma yeteneklerini geliştirmeleridir (Kumar, 2023). Yapay zekâ (YZ), öğrenme, öğretme ve değerlendirme süreçlerinde öğrencilerin yaratıcılığını yönlendirme yeteneğini keşfetmek gibi insan yetiştirmede temel bir yetkinlik olarak tanımlanmaktadır (Niclòs vd., 2024). Fakat yapay zekânın (YZ) hızlı gelişimi, eğitim alanında çok sayıda fırsat, risk ve zorluk içeren bir gerçektir ve bu gelişmeler bugüne kadar politika ve yasal çerçevelerin önüne geçmiştir (De Vicente-Yagüe-Jara vd., 2023). Bununla beraber, yapay zekâ teknolojileri, öğrencileri çeşitli bakış açılarına, fikirlere ve yöntemlere maruz bırakarak işbirlikçi ve disiplinlerarası öğrenme deneyimlerini kolaylaştırabilir (Lin ve Chen, 2024).

Yapay zekâ, insan zekâsı gerektirmeyen teknoloji aracılığıyla makineler tarafından gerçekleştirilen görevleri ifade ederken, yaratıcılık belirli görevleri yerine getirmek için yenilikçi yollar kullanmayı ifade eder (Rafiq ve Ahmad, 2025). Yaratıcılık ve teknolojik yenilikler arasındaki ilişki, bir unsurun ilerlemesinin diğerinin gelişimini hızlandırdığı ve teşvik ettiği bir erdemli döngü oluşturur (Moruzzi, 2025). Yaratıcılık, tüm nesillerden bireyler için kritik öneme sahiptir ve gelişimini etkileyen çeşitli faktörler vardır; bunlar arasında düşünme tarzı, aile, eğitim, toplum ve sosyal destek yer alır (Mehrad ve Mehrad, 2024). Gündelik yaratıcılık kavramı, günlük yaşamın çeşitli etkinliklerinde, işte ve boş zamanlarda insan özgünlüğü açısından tanımlanırken (Richards, 2010), diğer taraftan insan zekâsının temel bir özelliğidir ve yapay zekâ için bir meydan okumadır (Boden,

1998). Bu bağlamda yaratıcılık genellikle yapay zekânın ve bireyin önemli bir yönü olarak ilişkilendirilir (Hevko, 2025). Dijital teknoloji, öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesinde benzersiz bir rol oynar ve bu da onların yetersiz yapılandırılmış problemleri etkili ve özgün çözümlerle çözmelerine yardımcı olur (Hu vd., 2022). Zira yaratıcılık üzerine yapılan araştırmaların kökeni psikoloji ve eğitime dayanmaktadır (Lee, 2025).

Diğer taraftan, organizasyonlar istenen amaçlara ulaşmak için koordineli bir şekilde çalışan bireylerin oluşturduğu topluluk; bu nedenle, organizasyonlardaki yaratıcılığın titiz bir şekilde kavramsallaştırılması, bir ölçüde bireysel boyutu da dikkate alınmalıdır (Grilli ve Pedota, 2024). Bu kapsamda yapay zekâ, gençlerin yaratıcılığını şekillendirmede önemli bir araç olarak ortaya çıkıyor (Sharma vd., 2025). Bununla birlikte özellikle yapay zekânın öğrenci yaratıcılığı ve yenilikçiliği üzerindeki etkisiyle ilgili olarak, araştırmaların yetersizliği devam etmektedir (Verdenhofa vd., 2024). Üstelik günümüzdeki yapay zekânın çoğu, belirli görevleri yerine getirmek üzere tasarlanmış dar kapsamlı yapay zekâdır ve insan yaratıcılığını tipik olarak algıladığımız şekillerde yaratıcı olarak düşünülmez (Creely vd., 2023). Eğitimde yaratıcılığı teşvik etmek, birçok endişeyi gidermeyi amaçlamaktadır (Shaheen, 2010). Bundan dolayı, yapay zekânın eğitime entegrasyonu, öğretme ve öğrenme yöntemlerinde devrim yaratmakta, girişimciliği teşvik etmekte ve öğrenciler arasında yaratıcılığı artırmaktadır (Kangıwa vd., 2024). Bu esnada eğitimciler ve öğrenciler düşünce biçimlerini yapay zekâyâ güvenmeye doğru değiştirdiler (Faizudin vd., 2025). Özellikle yükseköğretimde yapay zekânın (YZ) uygulanması, özellikle bilgiye erişimi, akademik yazım verimliliğini, öğrenci yaratıcılığını ve öğrenme ve öğretme kalitesini iyileştirmede çeşitli önemli faydalar sağlamaktadır (Wibowo ve Faridah, 2024).

Yapay zekânın hızlı ilerlemesiyle, akıllı teknolojilerin öğrenme deneyimini benzeri görülmemiş şekillerde geliştirebileceği; bu sadece öğrenme etkinliklerinin kişiselleştirilmesiyle ilgili değil, aynı zamanda yapay zekânın öğrenenlerin ve öğretmenlerin yaratıcı sürecini desteklediği insan-yapay zekâ iş birlikleriyle de ilgilidir (Urmeneta ve Romero, 2024). Bu işbirliği, yapay zekâyâ yönelik yaratıcılık, öğrencilerin gerekli ve geleceğe yönelik olarak algıladıkları yeni sorunları ve zorlukları ortaya koymalarını sağlar (Černý, 2023). İnsan yetenekleri alanında, eğitimde yapay zekânın çeşitli yaratıcı katılım dereceleri görülmektedir; bu da yapay zekânın öğrenme deneyimlerinde devrim yaratma kapasitesini göstermektedir (Urmeneta ve Romero, 2024). Doğru şekilde uygulandığında, bu, kişiselleştirilmiş yaklaşımların entegrasyonu yoluyla eğitim sürecini önemli ölçüde zenginleştirebilir ve öğrencilerin yaratıcı faaliyetlerini teşvik edebilir; yaratıcı öğrenme süreci için etkileşimli ve ilgi çekici eğitim senaryoları oluşturabilir (Жангужинова, 2024).

Bu bağlamda, eğitimde yapay zekâ araçlarının kullanımı, öğrencilerin akademik ve profesyonel gelişimlerini desteklemek ve başarılarını artırmak açısından önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Yapay zekâ teknikleri yaratıcılığın ön saflarında yer alıyor (Xing vd., 2018). Buradan hareketle bu araştırmanın temel amacı, öğrenci perspektifinden yapay zekâ ile yaratıcılık arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın alt amaçları şu şekildedir:

1. Öğrencilerin yapay zekâ araçlarını kullanırken yaratıcı düşünme sürecinin nasıl etkilendiğini belirlemek.

2. Yapay zekâ araçlarının öğrencilerin öğrenmeye yönelik motivasyonları üzerindeki etkisini incelemek.
3. Öğrencilerin yapay zekâ ile yaratıcı fikir geliştirme durumunu ortaya koymak.
4. Yapay zekâ araçlarının kullanışlılığı ve katkısını değerlendirmek.
5. Yapay zekâ kullanımının öğrenciler arasındaki iş birliği, fikir paylaşımı ve sosyal etkileşim süreçleri üzerindeki etkisini belirlemek.
6. Yapay zekâ araçlarının öğretim yöntemleriyle bütünleşmesi ve bu kullanımın öğrencilerin ortaya koyduğu yaratıcı ürünler ve öğrenme çıktıları üzerindeki etkisini incelemek.

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji deseniyle tasarlanmıştır. Fenomenoloji, alanla ilgili olan öğrenme, davranış ve iletişimde yer alan karmaşık olgulara dair anlayışı genişletebilir (Neubauer, 2019). Nitel araştırma, gerçek dünya sorunlarını araştıran ve daha derinlemesine içgörüler sağlayan bir araştırma türüdür (Tenny vd., 2017). Araştırma sorularının niteliği, nitel bir yaklaşımla bu çalışmayı yürütmek için sağlam bir temel sağlar; çünkü nitel çalışmada, esas olarak ‘ne?’ ve ‘nasıl?’ türündeki sorulara odaklanarak olgu aydınlatılabilir (Khan, 2014).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, bir Anadolu lisesinde öğrenim görmekte olan 12. Sınıf düzeyindeki 20 öğrenci oluşturmaktadır. Katılımcılar cinsiyet açısından dengeli olup 10’u kız, 10’u erkektir. Çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme tercih edilmiştir. Bu doğrultuda araştırmaya dahil edilen katılımcıların, yapay zekâ destekli araçları aktif olarak kullanma deneyimine sahip olmaları temel ölçüt olarak belirlenmiştir.

Bu tür örnekleme, araştırmacının çalışmaya katılacak katılımcılar için izlenmesi gereken belirli bir kriter belirlemesini gerektirir (Nyimbili ve Nyimbili, L., 2024). Katılımcıların özelliklerine yönelik bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Kod	Cinsiyet	Sınıf	Yapay Zekâ Kullanımı
K1	Erkek	12	Var
K2	Kız	12	Var
K3	Kız	12	Var
K4	Erkek	12	Var
K5	Erkek	12	Var
K6	Erkek	12	Var
K7	Kız	12	Var
K8	Kız	12	Var
K9	Erkek	12	Var
K10	Kız	12	Var
K11	Erkek	12	Var
K12	Erkek	12	Var
K13	Kız	12	Var
K14	Kız	12	Var
K15	Erkek	12	Var
K16	Kız	12	Var
K17	Erkek	12	Var
K18	Kız	12	Var
K19	Erkek	12	Var
K20	Kız	12	Var

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmanın verileri, yapay zekâ ve yaratıcılık konusunun öğrencilerin perspektifinden incelenmesi amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Veri toplama aracı olarak, araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunun geliştirilmesi sürecinde, yapay zekâ, yaratıcılık ve eğitim alanlarına ilişkin ilgili literatür ayrıntılı biçimde incelenmiş; bu doğrultuda, katılımcıların deneyim ve görüşlerini derinlemesine ortaya koymayı amaçlayan açık uçlu sorular ile sondaj soruları hazırlanmıştır.

Geliştirilen görüşme formu, eğitim teknolojileri ve yapay zekâ alanında uzman iki akademisyenin görüşüne sunulmuş; alınan geri bildirimler doğrultusunda gerekli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Akabinde, iki öğrenci ile pilot görüşmeler yapılmış ve elde edilen geri bildirimler doğrultusunda form yeniden gözden geçirilerek nihai hâline ulaştırılmıştır. Araştırma kapsamında görüşmeler, araştırmacı tarafından 2026 yılı mart ayında yüz yüze gerçekleştirilmiş olup her bir görüşme ortalama 20-25 dakika sürmüştür. Elde edilen veriler, betimsel analiz yöntemi kullanılarak çözümlenmiştir.

Betimsel analiz, bağımsız bir nitel betimleyici yaklaşım olarak, temel olarak “veri içindeki örüntüleri (temaları) belirleme, analiz etme ve raporlama yöntemi” şeklinde tanımlanır (Braun ve Clarke, 2006).

Bu süreçte metinden türetilen kod etiketleri oluşturulur ve bu kodlar arasındaki ilişkiler doğrultusunda kategorilere ayrılarak ilk kodlama şeması geliştirilir (Hsieh ve Shannon, 2005). Katılımcılara K1...K20 arası kodlar verilmiştir ve kişisel bilgileri gizli tutulmuştur, bu sayede görüşmelerin şeffaf bir şekilde yürütülmesi sağlanmıştır.

Bulgular

Araştırma bulguları bilişsel, duygusal, etkileşimsel, teknolojik, sosyal ve pedagojik olmak üzere altı boyutta değerlendirilmiştir.

Bilişsel Boyut

Yapay zekâ araçlarının kullanımının yaratıcı düşünmeye etkisine ilişkin öğrenci görüşleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 2. Yapay Zekâ Araçlarının Kullanımının Yaratıcı Düşünmeye Etkisine ilişkin Öğrenci Görüşleri

Tema	Kod	f
Bilişsel etki	Yeni fikir üretme	14
	Problem çözme	13
	Farklı bakış açısı	12
	Hızlı öğrenme sağlaması	13
	Zaman tasarrufu	12
	Kullanım kolaylığı	10
	Yaratıcılığı destekleme	7
	İlham kaynağı olma	6
	Öğrenmeyi destekleyici olması	6
	Düşünceyi geliştirme	5
Sınırlılıklar	Uzun vadede yaratıcı düşünmeyi azaltması	9
	Bilgi karmaşası	7
	Özgün düşünmeyi azaltması	6

Tablo 2’ye göre öğrencilerin yapay zekâ araçlarının yaratıcı düşünme üzerindeki etkisine ilişkin görüşlerinin hem pozitif hem de sınırlayıcı yönleri olduğu görülmektedir. Öğrenciler, yapay zekâ araçlarının yeni fikirler üretmelerine destek olduğunu, problem çözme süreçlerini kolaylaştırdığını ve öğrenmeyi daha hızlı hâle getirdiğini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra, yapay zekânın farklı bakış açıları sunması, zaman tasarrufu sağlaması ve kolay kullanımı olması gibi özelliklerin öğrencilerin yaratıcı düşünme süreçlerine yardımcı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin bazıları yapay zekâ araçlarının ilham kaynağı olduğunu ve düşüncelerini geliştirmelerine katkı sağladığını belirtmiştir. Buna karşın, öğrencilerin bir kısmı yapay zekâ kullanımının bazı sınırlılıkları olabileceğini de dile getirmiştir. Öğrenciler, yapay zekâ araçlarının zamanla yaratıcı düşünmeyi ve özgün fikir üretimini azaltabileceği veya bilginin fazlalığı nedeniyle zaman zaman bilgi karmaşasına yol açabileceği yönünde görüşler ifade etmişlerdir. Katılımcı görüşleri, yapay zekâ araçlarının yaratıcı düşünmeyi destekleyen araçlar olarak görüldüğünü, ancak bilinçli ve dengeli

kullanılmasının önemli olduğunu göstermektedir. Bu tema ile ilgili bazı öğrenci görüşleri şu şekildedir:

“Problem çözerken hızlı fikir üretmeye yardımcı oluyor.” (K14)

“Yapay zekâ bazen aklıma gelmeyen farklı fikirler görmemi sağlıyor. Özellikle de bir konuya başka açılardan bakmamı sağlıyor. Problem çözerken de hızlıca alternatif çözümler sunabiliyor.” (K13)

Duygusal Boyut

Yapay zekânın motivasyon, yaratıcılık ve özgüven üzerindeki etkisine ilişkin öğrenci görüşleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 3. Yapay Zekânın Motivasyon, Yaratıcılık ve Özgüven Üzerindeki Etkisine ilişkin Öğrenci Görüşleri

Tema	Kod	f
Motivasyon	Öğrenmeye istekli olma	15
	Derse ilginin artması	14
	Motivasyonun artması	13
	Eğlenceli öğrenme sağlaması	10
	Yaratıcı özgüvenli olma	8
	Öğrenci merakında artış	6
	Sorumlulukları istekli yapma	5
Yaratıcılık öz güveni	Yeni fikir oluşturma	12
	Güven duygusunun oluşması	11
	Yaratıcı düşünme için cesaret duygusu	9
	Fikirleri geliştirme	6
Sınırlılıklar	YZ bağımlılığı	7
	Fikrim yok gibi hissetme	6
	İnsan fikrinin önemi	5

YZ karşısında yetersiz hissetme	4
Hazırcılığa alışma	3
Etik ve güvenlik kaygısı	3

Tablo 3’e göre, öğrencilerin yapay zekâ ile çalışmanın motivasyon ve yaratıcılık özgüveni üzerindeki etkilerine ilişkin görüşlerinin genel olarak olumlu yönde olduğu görülmektedir. Motivasyon teması altında öğrenciler özellikle öğrenmeye daha istekli olduklarını ve derse olan ilgilerinin arttığını ifade etmişlerdir. Bunun yanında yapay zekâ araçlarının motivasyonu artırdığı, öğrenme sürecini daha eğlenceli hâle getirdiği, öğrencilerin merak duygusunu desteklediği ve sorumluluklarını daha istekli bir şekilde yerine getirmelerine katkı sağladığı belirtilmiştir. Yaratıcılık özgüveni teması altında ise öğrenciler yapay zekâ kullanımının yeni fikirler oluşturmalarına yardımcı olduğunu, kendilerinde güven duygusu oluşturduğunu ve yaratıcı düşünme konusunda cesaret kazandırdığını ifade etmişlerdir. Ayrıca öğrenciler yapay zekâdan yararlanarak fikirlerini geliştirebildiklerini dile getirmişlerdir. Bununla birlikte, bazı öğrenciler yapay zekâ kullanımına ilişkin bazı sınırlılıklara da dikkat çekmiştir. Bu kapsamda yapay zekâyâ bağımlılık gelişebileceği, zaman zaman “fikrim yok” gibi hissetmeye yol açabileceği, insan düşüncesinin göz ardı edilebileceği ve bazı öğrencilerin yapay zekâ karşısında kendilerini yetersiz hissedebileceği yönünde görüşler ifade edilmiştir. Ayrıca yapay zekâ kullanımının bazı durumlarda öğrencileri hazır bilgiye yönltebileceği belirtilmiştir. Bazı öğrenciler yapay zekâ ile etik ve güvenlik kaygıları olduğunu ifade etmişlerdir. Yapay zekâ araçlarının öğrencilerin motivasyonu ve yaratıcılık özgüveni üzerinde hem destekleyici hem de dikkat edilmesi gereken bazı yönlerle sahip olduğunu göstermektedir. Bu temaya ilişkin bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Yapay zekânın bir insandan daha yaratıcı olduğunu düşünmüyorum.” (K9)

“Kişisel bilgilerimi yapay zekâ ile paylaşma konusunda çekingen hissediyorum.” (K7)

“Yapay zekâ kullanmak daha özgüvensiz hissettirebiliyor bazen. Sonuçta karşımıza her şeyi bilen, bir görseli videoyu saniyeler içinde oluşturabilen bir teknoloji ile karşı karşıyayız.” (K6)

Etkileşimsel Boyut

Yapay zekâ araçlarını kullanarak yaratıcı fikir veya ürün geliştirme sürecine ilişkin öğrenci görüşleri Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 4. Yapay Zekâ Araçlarını Kullanarak Yaratıcı Fikir veya Ürün Geliştirme Sürecine İlişkin Öğrenci Görüşleri

Tema	Kod	f
Fikir üretme süreci	Bilgiye tek kaynaktan erişme	15
	Yeni fikir vermesi	10
	Yöntem belirleme	7
	Fikirleri organize etme	4
Ürün geliştirme	YZ ile taslak oluşturma	7
	Fikirlerle ürün oluşturma	6
	YZ'den öneri alma	5
	Ürünü geliştirme	4
İş birliği ve geri bildirim	Başkalarının fikrini YZ ile birleştirme	5
	Grup çalışmasında YZ destekli fikir paylaşımı	3
Sınırlılıklar	YZ önerilerinin uygun olmaması	6
	İlham kaynağı olamaması	4
	Bağımsız düşünmenin azalması	4

Tablo 4'e göre öğrencilerin yapay zekâ araçlarını yaratıcı fikir veya ürün geliştirme sürecinde farklı amaçlarla kullandıkları görülmektedir. Fikir üretme süreci temasında öğrenciler yapay zekâyı en çok bilgiye tek kaynaktan erişme amacıyla kullandıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, yapay zekânın yeni fikirler sunmaya katkı sağlaması öğrenciler tarafından önemli avantajlar olarak ifade edilmiştir. Ayrıca yöntem belirleme ve fikirleri organize etmeye yardımcı olması da öğrencilerin dile getirdiği diğer katkılar arasında yer almaktadır. Ürün geliştirme temasında öğrenciler yapay zekâdan özellikle taslak oluşturma sürecinde faydalandıklarını belirtmişlerdir. Öğrenciler yapay zekâ aracılığıyla fikirlerden ürün oluşturma, öneri alma ve ürünü geliştirme gibi aşamalarda da destek aldıklarını ifade etmişlerdir. Bu durum, yapay zekânın yalnızca fikir üretiminde değil, aynı zamanda ürünün geliştirilmesi sürecinde de kullanılan bir araç olduğunu göstermektedir.

İş birliği ve geri bildirim temasında öğrenciler, yapay zekâyı başkalarının fikirleriyle kendi düşüncelerini birleştirme ve grup çalışmalarında yapay zekâ destekli fikir paylaşımı yapmak

amacıyla kullandıklarını ifade etmişlerdir. Bu durum, yapay zekânın öğrenciler arasında fikir alışverişini destekleyen bir araç olarak da değerlendirilmesiyle açıklanabilir. Bununla beraber, sınırlılıklar temasında bazı öğrenciler yapay zekâ kullanımına dair bazı olumsuzluklara da değinmiştir. Özellikle yapay zekâ önerilerinin her zaman uygun olmaması, ilham kaynağı olamaması ve bağımsız düşünmenin azalması öğrenciler tarafından belirtilen başlıca sınırlılıklar arasındadır. Sonuçlar, yapay zekânın yaratıcı süreçlerde destekleyici bir araç olarak görülmesine rağmen eleştirel ve bağımsız düşünmenin korunmasının önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu temaya ilişkin bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Bir ürün geliştirmek için uygun olabilir.” (K20)

“İlham kaynağı olarak kullanıldığında yaratıcılığa katkı sağlayabilir.” (K17)

Teknolojik Boyut

Yapay zekâ araçlarının özelliklerinin yaratıcı çalışmaları kolaylaştırma ve zorlaştırma üzerindeki etkisine ilişkin öğrenci görüşleri Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 5. Yapay Zekâ Araçlarının Özelliklerinin Yaratıcı Çalışmaları Kolaylaştırma ve Zorlaştırma Üzerindeki Etkisine İlişkin Öğrenci Görüşleri

Tema	Kod	f
Kolaylaştırıcı özellikler	Hızlı erişim	18
	Hızlı geri bildirim	17
	Zaman tasarrufu	16
	Değişik fikirler önermesi	13
	Farklı örnek vermesi	12
	Görsel oluşturma	10
	Metin yazması	10
Zorlaştırıcı özellikler	Hatalı bilgi vermesi	12
	Konuya uygun olmaması	11
	İçeriğin yüzeysel olması	11
	Yaratıcılığı köreltmesi	9
	Bağımlılık yapması	8

Tablo 5’e göre, yapay zekânın kullanıcı deneyimini hem kolaylaştıran hem de bazı yönleriyle zorlaştıran çift taraflı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Kolaylaştırıcı özellikler arasında en çok öne çıkan unsurlar, erişim ve geri bildirimin hızlı olması ile zaman tasarrufu sağlaması ve yapay zekânın farklı fikirler ve örnekler sunabilmesi de önemli bir katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, görsel ve metin üretme becerileri de kullanıcılar için destekleyici bir rol oynamaktadır. Diğer yandan, hatalı bilgi verme, konuya tam uygun olmama ve içeriklerin yüzeysel kalması gibi sorunlar da belirgindir. Ayrıca yaratıcılığı köreltme ve bağımlılık yapma riski de kullanıcıların çekinceleri arasında yer almaktadır. Bu sonuçlar, yapay zekânın etkili kullanımı için eleştirel bakış açısının ve belirli bir düzeyde yapay zekâ okuryazarlığının gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu temaya ilişkin bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Yapay zekâ anlık olarak yeni fikirler üretmemize ve yaratıcı düşünmemize yardımcı olsa da uzun vadede bu yetilerimizi körelttiğini düşünüyorum.” (K7)

“Resim çizdirebilmek ve şarkı sözü yazması çok faydalı oluyor.” (K18)

Sosyal Boyut

Yapay zekâ kullanımı sırasında arkadaşlarla iş birliği ve fikir paylaşımı deneyimlerine ilişkin öğrenci görüşleri Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 6. Yapay Zekâ Kullanımı Sırasında Arkadaşlarla İş birliği ve Fikir Paylaşımı Deneyimlerine İlişkin Öğrenci Görüşleri

Tema	Kod	f
Sosyal etki	YZ’yi bireysel kullanım	12
	YZ-fikir paylaşımı	4
	YZ-iş birliği deneyimi	2
	YZ-akran etkileşimi	2

Tablo 6’ya göre, toplam 20 öğrenciyle yapılan görüşmelerde yapay zekâ kullanımının daha çok bireysel düzeyde gerçekleştiği ve öğrencilerin bu aracı grup çalışmaları sırasında aktif bir iş birliği aracı olarak kullanmadıkları anlaşılmaktadır. Öğrenciler, yapay zekâyı daha çok kendi bireysel öğrenme süreçlerinde tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Bu durum, tabloda yer alan “YZ-fikir Paylaşımı” kodunun sınırlı sayıda ifade edilmesiyle de örtüşmektedir. Ayrıca “YZ-iş birliği deneyimi” ve “YZ-akran etkileşimi” kodlarının düşük frekansta kalması, öğrenciler arasında yapay

zekâ destekli iş birliği ve akran etkileşiminin yaygın bir alışkanlık haline gelmediğini göstermektedir. Yapay zekânın öğrenciler tarafından daha çok bireysel bir destek aracı olarak konumlandırıldığını ortaya koymaktadır. Bu temaya ilişkin bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Arkadaşlarımızla grup ödevlerimizde, araştırmalarda ve fikir ayrılıklarında kullanıyoruz.” (K10)

“Çevremdeki çoğu arkadaşım birer aktif yapay zekâ kullanıcısı olduğu için doğal olarak birbirimizden etkileniyoruz” (K4)

Pedagojik Boyut

Derslerde yapay zekâ araçlarının kullanımının yaratıcı proje geliştirme fırsatlarına etkisine ilişkin öğrenci görüşleri Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 7. Derslerde Yapay Zekâ Araçlarının Kullanımının Yaratıcı Proje Geliştirme Fırsatlarına Etkisine İlişkin Öğrenci Görüşleri

Tema	Kod	f
Proje geliştirme	YZ-yaratıcı fikir desteği	13
	Kişiselleştirilmiş öğrenme	12
	YZ-yaratıcı proje geliştirme	10
	YZ-proje fırsatları	9
	YZ-yenilikçi üretim	8
	Yöntemlerin güncel olması	8
Sınırlılıklar	Öğrenciyi tembelleştirmesi	13
	Proje üretmede yaratıcılığın azaltması	12

Tablo 7’ye göre, yapay zekâ araçlarının derslerde kullanımının öğrencilerin yaratıcı proje geliştirme süreçlerine hem olumlu katkılar sağladığı hem de bazı sınırlılıkları olduğu görülmektedir. “YZ-yaratıcı fikir desteği” ve “kişiselleştirilmiş öğrenme” kodlarının yüksek frekansa sahip olması, yapay zekânın öğrencilerin farklı ve özgün fikirler üretmelerine destek olduğunu ve öğrenme süreçlerini bireysel ihtiyaçlara göre şekillendirdiğini göstermektedir. Ayrıca “YZ-yaratıcı proje geliştirme”, “YZ-proje fırsatları” ve “YZ-yenilikçi üretim” gibi kodlar, bu araçların öğrencilerin proje üretim süreçlerinde yeni imkânlar sunduğunu ortaya koymaktadır. Yöntemlerin güncel olması da yapay zekânın çağın gereksinimlerine uygun bir öğrenme ortamı sağladığını desteklemektedir.

Bununla birlikte, “öğrenciyi tembelleştirmesi” ve “proje üretmede yaratıcılığın azaltması” kodlarının da yüksek frekansta olması dikkat çekmektedir. Bu durum, yapay zekânın aşırı veya bilinçsiz kullanımının öğrencilerin kendi düşünme ve üretme süreçlerini olumsuz etkileyebileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla bulgular, yapay zekânın doğru ve dengeli kullanıldığında yaratıcı proje geliştirmeyi destekleyen güçlü bir araç olduğunu, ancak kontrolsüz kullanımda öğrencilerin aktif üretkenliğini sınırlayabileceğini göstermektedir. Bu temaya ilişkin bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Yapay zekâyı tıkandığım ve yeni fikirler geliştirmeye zorlanmaya başladığım zaman kullanıyorum ve güncel yöntemler kullanması başarılı olmamı sağlıyor.” (K11)

“Yapay zekâ bizi tembelleştirdiği için yaratıcılığımızı köreltiyor.” (K3)

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Araştırma bulguları ve ilgili literatür birlikte değerlendirildiğinde, yapay zekâ, yaratıcılık ve eğitim arasındaki ilişkinin çok boyutlu, dinamik ve dengeli bir yapı sergilediği görülmektedir. Yaratıcılık; öngörülemeyen, özgün ve yenilikçi ürünler ortaya koyma kapasitesiyle insanlığın en temel özelliklerinden biri olarak tanımlanmakta (Ezeani, 2024) ve bu nedenle eğitim bağlamında uzun süredir tartışılan temel kavramlardan biri olmayı sürdürmektedir (Esling ve Devis, 2020). Bu çerçevede yapay zekâ, yaratıcılığı dönüştüren ve yeniden şekillendiren önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Araştırma bulgularına göre, yapay zekâ, yaratıcılık ve eğitim arasındaki ilişki altı temel tema üzerinden açıklanmaktadır. Bu temalar bilişsel, duygusal, etkileşimsel, teknolojik, sosyal ve pedagojik olarak sınıflandırılmıştır. Bilişsel boyutta, yapay zekânın öğrenciler üzerinde genel olarak pozitif etkileri olduğu görülmektedir. Öğrenciler, yeni fikir üretme, problem çözme, hızlı öğrenme ve farklı bakış açıları geliştirme süreçlerinde yapay zekâdan aktif biçimde yararlandıklarını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra kullanım kolaylığı ve zaman tasarrufu sağlaması, bu teknolojinin öne çıkan faydaları arasında yer almaktadır. Ancak bazı öğrencilerin uzun vadede özgün düşünmenin azalabileceği ve bilgi karmaşası yaşanabileceğine yönelik görüşleri, yapay zekânın sınırlılıklarını da ortaya koymaktadır. Bu durum, yapay zekânın etkili kullanımının dengeli ve bilinçli bir yaklaşım gerektirdiğini göstermektedir.

Duygusal boyutta ise yapay zekânın öğrencilerin motivasyonunu artırdığı, öğrenme sürecini daha ilgi çekici hale getirdiği ve merak duygusunu desteklediği görülmektedir. Katılımcılar, öğrenmeye yönelik isteklerinin arttığı, derslerin daha eğlenceli hale geldiği ve yaratıcı özgüvenlerinin geliştiği ifade etmektedir. Bu bulgular, yaratıcılık ve öz yeterlilik arasındaki ilişkiye dikkat çeken çalışmalarla paralellik göstermektedir (Wang vd., 2023). Ayrıca yapay zekânın, öğrencilerin yaratıcı özgüvenlerini geliştirdiği; yeni fikir üretme, fikirlerini geliştirme ve yaratıcı düşünme konusunda cesaret kazandırdığı görülmektedir. Bununla birlikte, bazı öğrenciler yapay zekâyı bağımlılık, hazırcılığa yönelme ve kendini yetersiz hissetme gibi olumsuz durumlara da dikkat çekmiştir. Bu durum, yapay zekânın faydalarının yanında bilinçli kullanım gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Bu noktada, Habib vd. (2024), YZ'nin yaratıcı eğitime entegrasyonunda dikkatli bir

yaklaşım savunmaktadır, YZ'nin yaratıcı düşünmeyi önemli ölçüde destekleme potansiyeli olsa da, yaratıcılık ve yaratıcı özgüven üzerinde olumsuz etkileri de vardır.

Etkileşimsel boyutunda elde edilen bulgular, yapay zekânın özellikle fikir üretme ve ürün geliştirme aşamalarında önemli bir destek sunduğunu göstermektedir. Yapay zekâ; bilgiye hızlı erişim, taslak oluşturma, öneri sunma ve fikirleri somut bir ürüne dönüştürme süreçlerinde öğrencilere katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda iş birliği süreçlerinde fikir paylaşımını kolaylaştırarak farklı bakış açılarının bir araya getirilmesine olanak tanımaktadır. Bu durum, yapay zekânın öğretme ve öğrenme biçimlerini dönüştürdüğünü ortaya koyan çalışmalarla örtüşmektedir (Huang, Saleh ve Liu, 2021). Ayrıca yapay zekâ teknolojisi kullanılarak öğrenmenin kişiselleştirilme potansiyeli nedeniyle, bu tür yaratıcılığın en önemli özelliği olan kişisel olarak anlamlı içgörüler ve çağrışımların olasılığının geleneksel öğretimden daha yüksek olabileceği varsayılmaktadır (Ivcevic ve Grandinetti, 2024). Bununla beraber, yapay zekâyı yaratıcı katılım için faydalı bir araç olarak görmekten, yaratıcı düşünmeyi ve geleneksel pedagojik yaklaşımları sınırlama potansiyeline ilişkin endişelere kadar çeşitli bakış açılarını ortaya koymuştur (Pham ve Le, 2024).

Teknolojik boyutta, yapay zekâ araçlarının yaratıcı çalışmaları büyük ölçüde kolaylaştırdığı görülmektedir. Hızlı geri bildirim, zaman tasarrufu ve çeşitli içerik türleri sunma gibi özellikler üretkenliği artırırken; hatalı bilgi üretimi, yüzeysel içerikler ve bağlama uygun olmayan çıktılar süreci zorlaştırabilmektedir. Ayrıca bazı öğrenciler, yapay zekânın yaratıcılığı köreltebileceği ve bağımlılık oluşturabileceği yönünde görüş bildirmiştir. Buna karşın, öğrencilerin büyük bir kısmının yapay zekânın insan yaratıcılığına tamamen ulaşamayacağını düşündüğü de belirtilmektedir (Marrone vd., 2022). Bu durum, yapay zekânın destekleyici bir araç olarak konumlandırılması gerektiğini göstermektedir.

Sosyal boyutta, yapay zekânın iş birliğini ve fikir paylaşımını desteklediği, ancak bu etkinin diğer boyutlara kıyasla daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Öğrenciler, yapay zekâ aracılığıyla akran etkileşimi yaşayabildiklerini ifade etseler de, bu etkileşimin derinliği sınırlı olabilmektedir. Bu durum, insan etkileşiminin eğitim süreçlerindeki vazgeçilmez rolünü ortaya koymaktadır. Yapay zekâ, insanlarla aynı zekâyâ sahip bir sistemdir ve öğrenme, uyum sağlama, problem çözme, karar verme ve insan dilini anlama yeteneğiyle karakterize edilir (Shidiq, 2023).

Pedagoji boyutunda ise yapay zekânın önemli fırsatlar sunduğu anlaşılmaktadır. Öğrenciler; yaratıcı fikir desteği, kişiselleştirilmiş öğrenme ve yenilikçi proje geliştirme açısından yapay zekâdan yararlanmaktadır. Ayrıca güncel yöntemlere erişim sağlaması da önemli bir avantaj olarak öne çıkmaktadır. Bunu destekleyen çalışmalar vardır, yapay zekâ destekli proje tabanlı öğrenme ve öğrenme yaratıcılığının, özellikle yüksek öğrenme yaratıcılığına sahip öğrenciler için, yaratıcı dijital içerik üretme konusunda öğrencilerin öğrenme sonuçlarını iyileştirdiğini göstermektedir (Hartono vd., 2026). Çalışmanın sonuçları, yapay zekânın kullanımının öğrenci öğreniminde yenilikçilik üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir (Najah ve Abidin, 2026).

Bununla birlikte, bazı öğrenciler yapay zekânın tembelleştirici etkileri olabileceğini ve yaratıcılığı sınırlayabileceğini ifade etmektedir. Bunun aksine, yapay zekanın yaratıcılığı engellemekten ziyade, yaratıcılığı teşvik eden bir faktör olarak çevreyi zenginleştirebileceğine dair daha fazla argüman buluyorlar (Butrimé ve Zuzevičiūtė, 2025).

Kuramsal açıdan bakıldığında, Rhodes'un (1961) 4P modeli organize etme ve yönlendirme biçimlerinden en yaygın olanı, yaratıcı olguyu anlamaya odaklanan şu dört unsurun ele alındığı kişi (kişilik, zekâ, mizaç, davranış), süreç (motivasyon, algı ve iletişim), ürün (somut bir forma dönüşmüş fikir) ve baskı (insanlar ve çevre arasındaki ilişki) önemli bir çerçeve sunmaktadır. Yapay zekâ, bu dört boyutun her birini etkileyerek hem bireysel hem de çevresel düzeyde yaratıcılığı dönüştürmektedir. Genel olarak, yapay zekâ eğitim üzerinde, özellikle de eğitim sektörünün yönetim, öğretim ve öğrenme alanlarında veya bireysel öğrenim kurumları bağlamında büyük bir etkiye sahip olmuştur (Chen, Chen ve Lin, 2020).

Yapay zekâ, öğrencilerin akademik görevlerini yerine getirmelerinde, öğrencilerin makale, proje önerisi, uygulama raporu, alıntı ve kaynakça, çeviri, sunum hazırlama gibi akademik görevleri tamamlamalarına yardımcı olmak için yapay zekânın kullanımına ilişkin algının gerekli olduğunu göstermektedir (Mariyanti ve Wahyudi, 2025). Ayrıca, yapay zekanın uygulanmasının öğrencilerin bilimsel makale yazarken yaratıcı yeteneklerinin geliştirilmesine önemli ölçüde katkıda bulunduğunu göstermektedir (Sinaga vd., 2025). Ancak, yapay zekâ araçlarının tek başına algılanan yaratıcılıkta veya yaratıcı öz yeterlilikte kısa vadeli kazanımlar sağlayamayabileceğini; bunun yerine, öğrencilerin sonuçlarının ve deneyimlerinin, yapay zekâyla ne kadar eleştirel ve yansıtıcı bir şekilde etkileşim kurduklarına bağlı olarak değiştiğini göstermektedir (Mou, 2026).

Sonuç olarak, yapay zekâ ne tamamen kaçınılması gereken bir risk ne de sınırsız fayda sağlayan bir araçtır. Aksine, eğitimde yaratıcılığı destekleyen güçlü bir potansiyele sahip olmakla birlikte, etkisi büyük ölçüde kullanım biçimine bağlıdır. Bu sebeple, yapay zekâ araçları merakı teşvik eder, aktif araştırmayı, deneyi ve problem çözme destekler. Bununla birlikte, yapay zekânın kullanımındaki büyük fırsatların yanı sıra, insan faktörünün kaybı, kişisel verilerin yayılması ve mali kayıplar gibi tehditler de vardır (Liubarska, 2024). Baltà-Salvador vd. (2025) yapay zekânın benimsenmesiyle ilgili kritik hususların ve potansiyel risklerin altını çizerek, yapay zekânın eğitim ortamlarında yeri olsa da rolünün öğrencilerin yaratıcılığını ve yenilikçiliğini engellemek yerine destekleyecek şekilde dikkatlice ayarlanması gerektiğini öne sürüyor. Bu doğrultuda yaratıcılığın ve yapay zekânın olumlu geleceği, herkesin yararına olabilecek, yaratıcı süreçte etik hususlara ve insan değerlerine saygı gösteren yeni bir yaratıcı verimlilik düzeyine yol açabilecek uyumlu bir iş birliğinde yatmaktadır (Vinchon vd., 2023). Eğitim ve yaratıcı sektörlerdeki yapay zekâ uygulamaları insan deneyimini olumsuz etkilemek yerine geliştirdiği bir gelecek öngörüyor (Agboola ve Yassin, 2025). Böylece yapay zekanın kaçınılması gereken bir şey olmadığı, sadece öğrencilerin hayatta kalabilmesi ve değişen zamanlara ayak uydurabilmesi için bir kombinasyona ihtiyaç duyduğu anlayışını ortaya çıkarabilir (Oktradiksa vd., 2021). Bu çalışmanın bulguları doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Öğrencilere yapay zekâ araçlarını bilinçli kullanmaları için yapay zekâ okuryazarlığı eğitimleri verilmelidir.
- Öğretmenlere yönelik eğitim süreçlerinde yapay zekâyı pedagojik amaçlara uygun şekilde kullanmaları için hizmet içi eğitimler verilmelidir.

- Öğrencilerin eğitim süreçlerinde yapay zekâyı kullanırken bağımlı olmamaları için aktif olarak katılacakları proje tabanlı ve problem çözmeye dayalı öğrenme ortamları oluşturulmalıdır.
- Etik ilkeler ve veri güvenliği konularını içeren kazanımlar eğitim-öğretim programlarında yer almalıdır.
- Öğrencileri yapay zekâ araçlarını sadece bilgiye erişirken değil, özgün projeler tasarlarırken kullanmaya teşvik edilmelidir
- Öğrenciler yapay zekâ araçları ile eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeleri konusunda desteklenmelidir.
- Öğrencilerin yapay zekâ araçları ile öğrenci-yapay zekâ iş birliğini ve akran etkileşimini artıracak uygulamalar kullanılmalıdır.
- Eğitim politikacıları yapay zekânın eğitim-öğretim sürecinde kullanılmasını destekleyecek uygulamaları desteklemelidir.
- Gelecek araştırmalarda, yapay zekânın uzun vadeli etkileri, farklı eğitim kademelerinde yaratıcılık üzerindeki etkisi ve farklı disiplinlerde kullanımına ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar yapılmalıdır.
- Yapay zekânın gelecekteki etkileri üzerine farklı kademelerinde araştırmalar yapılabilir
- Ayrıca nitel bulguların desteklenmesi amacıyla, karma yöntemli veya nicel araştırmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Agboola, O. P., & Yassin, Y. N. H. M. (2025). AI applications in education: Enhancing human creativity through collaborative design. In International Conference on Knowledge Management in Organizations (pp. 45-69). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Ali, S., Payne, B. H., Williams, R., Park, H. W., & Breazeal, C. (2019). Constructionism, ethics, and creativity: Developing primary and middle school artificial intelligence education. In International workshop on education in artificial intelligence k-12 (eduai'19) (Vol. 2, pp. 1-4). mit media lab Palo Alto, California.
- Baltà-Salvador, R., El-Madafri, I., Brasó-Vives, E., & Peña, M. (2025). Empowering engineering students through artificial intelligence (AI): blended human-AI creative ideation processes with ChatGPT. *Computer Applications in Engineering Education*, 33(1), e22817.
- Boden, M. A. (1998). Creativity and artificial intelligence. *Artificial intelligence*, 103(1-2), 347-356.
- Braun V, Clarke V. Using thematic analysis in psychology. *Qual. Res. Psych.* 2006; 3: 77–101
- Butrimë, E., & Zuzevičiūtė, V. (2025). Creativity in contemporary higher education in the context of the artificial intelligence expansion. *Creativity Studies*, 18(1), 185-196.
- Černý, M. (2023). Artificial intelligence, creativity and education: finding a new perspective. *Journal of Applied Technical and Educational Sciences*, 13(3), 1-24.
- Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: A review. *IEEE Access*, 8, 75264-75278.

- Creely, E., Henriksen, D., & Henderson, M. (2023, March). Artificial intelligence, creativity, and education: Critical questions for researchers and educators. In *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference* (pp. 1309-1317). Association for the Advancement of Computing in Education (AACE).
- De Vicente-Yagüe-Jara, M. I., López-Martínez, O., Navarro-Navarro, V., & Cuéllar-Santiago, F. (2023). Writing, Creativity, and Artificial Intelligence: ChatGPT in the University Context. *Comunicar: Media Education Research Journal*, 31(77), 45-54.
- Esling, P., & Devis, N. (2020). Creativity in the era of artificial intelligence. *arXiv preprint arXiv:2008.05959*.
- Ezeani, C. C. (2024). Artificial Intelligence And Creativity: Is AI Really Creative? *Nigerian Journal of Arts and Humanities (NJAHA)*, 4(1).
- Faizudin, F., Khairat, A., Anshori, I., Munji, A., Wasehudin, W., Alfurqan, A., & Fuaddin, I. (2025). Development of Artificial Intelligence in Building Creativity and Innovation Values of Islamic Education. *Ta'dib*, 28(1), 43-56.
- Grilli, L., & Pedota, M. (2024). Creativity and artificial intelligence: A multilevel perspective. *Creativity and innovation management*, 33(2), 234-247.
- Habib, S., Vogel, T., Anli, X., & Thorne, E. (2024). How does generative artificial intelligence impact student creativity?. *Journal of creativity*, 34(1), 100072.
- Hartono, R., Rifani, S. A. C., & Waspodo, M. (2026). Artificial intelligence-assisted project-based learning: Examining the interaction with learning creativity on the students' digital content outcomes. *Journal of Educational Management and Instruction (JEMIN)*, 6(1), 26-40.
- Hasibuan, R., & Azizah, A. (2023). Analyzing the potential of artificial intelligence (AI) in personalizing learning to foster creativity in students. *Enigma in Education*, 1(1), 6-10.
- Hevko, M. (2025). Impact of Artificial Intelligence on Students' Creativity. *Soaring: A Journal of Undergraduate Research*, 2025(1), 4.
- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 15(9), 1277-1288.
- Hu, X., Liu, Y., Huang, J., & Mu, S. (2022). The effects of different patterns of group collaborative learning on fourth-grade students' creative thinking in a digital artificial intelligence course. *Sustainability*, 14(19), 12674.
- Huang, J., Saleh, S., & Liu, Y. (2021). A review on artificial intelligence in education. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 10(3).
- Ivcevic, Z., & Grandinetti, M. (2024). Artificial intelligence as a tool for creativity. *Journal of Creativity*, 34(2), 100079.
- Kangrwa, B. I., Oludare, O. E., Nassarawa, H. S., Abubakar, N. S., Efeoma, E. L., & Enefolu, H. A. (2024). Leveraging artificial intelligence for enhancing entrepreneurship and creativity in STEM education. *Journal of Educational Research and Practice*.
- Khan, S. N. (2014). Qualitative research method-phenomenology. *Asian Social Science*, 10(21), 298.
- Kumar, S. (2023). Artificial intelligence learning and creativity. *Eduphoria*, 1(01), 13.

- Lee, C. W. (2025). Application of generative artificial intelligence in design education: an exploration and analysis to enhance student creativity. *Engineering Proceedings*, 98(1), 29.
- Lin, H., & Chen, Q. (2024). Artificial intelligence (AI)-integrated educational applications and college students' creativity and academic emotions: students and teachers' perceptions and attitudes. *BMC psychology*, 12(1), 487.
- Liubarska, L. (2024). Artificial intelligence as a means of developing creativity in future technology teachers. *Artif. Intell*, 3, 58-64.
- Mariyanti, P., & Wahyudi, T. N. (2025). Student'Perception of the Use Artificial Intelligence (AI) Technology in Student Creativity Completing Academic Tasks. *Didaktika: Jurnal Kependidikan*, 14(1 Februari), 1299-1312.
- Marrone, R., Taddeo, V., & Hill, G. (2022). Creativity and artificial intelligence—A student perspective. *Journal of Intelligence*, 10(3), 65.
- Mehrad, A., & Mehrad, A. (2024). Creativity, Technology, and the Modern World: Artificial Intelligence (AI). *Journal of Social Studies (JSS)*, 20(1), 26-37.
- Moruzzi, C. (2025). Artificial intelligence and creativity. *Philosophy Compass*, 20(3), e70030.
- Mou, T. Y. (2026). Artificial Intelligence and Student Creativity: An Exploratory Study of Students' Experiences with AI Tools. *Computers in Human Behavior Reports*, 100988.
- Najah, K. S., & Abidin, M. (2026). The Effect of AI Use, Learning Creativity, and Self-Efficacy on Student Learning Innovation. *Jurnal Kepemimpinan dan Pengurusan Sekolah*, 11(1), 142-151.
- Neubauer, B. E., Witkop, C. T., & Varpio, L. (2019). How phenomenology can help us learn from the experiences of others. *Perspectives on medical education*, 8(2), 90-97.
- Niclòs, I. P., Sanz, Y. E., Gómez, P. O., & Ezpeleta, A. M. (2024). Creativity and artificial intelligence: A study with prospective teachers. *Digital Education Review*, (45), 91-97.
- Nyimbili, F., & Nyimbili, L. (2024). Types of purposive sampling techniques with their examples and application in qualitative research studies.
- Oktradiksa, A., Bhakti, C. P., Kurniawan, S. J., Rahman, F. A., & Ani. (2021, January). Utilization artificial intelligence to improve creativity skills in society 5.0. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1760, No. 1, p. 012032). IOP Publishing.
- Pham, T. T., & Le, T. T. (2024). Exploring the impact of artificial intelligence on student creativity in Vietnamese tertiary EFL classrooms: teacher perspectives. *Jurnal Komunikasi Pendidikan*, 8(2), 116-128.
- Rafiq, N., & Ahmad, M. (2025). Impact of artificial intelligence on students' creativity in ODL: the mediating role of happiness. *Asian Association of Open Universities Journal*, 20(2), 154-169.
- Rhodes, Mel. 1961. "An Analysis of Creativity." *The Phi Delta Kappan* 42 (7): 305–10.
- Richards, R. (2010). Everyday creativity. *The Cambridge handbook of creativity*, 189-215.
- Shaheen, R. (2010). Creativity and education. *Online Submission*, 1(3), 166-169.
- Sharma, R., Aakanksha, S., Shrivastava, S., & Singh, S. (2025). The influence of artificial intelligence on students' creativity: Perspectives and perceptions. *Journal of Artificial Intelligence and Autonomous Intelligence Research*, 2(1), 14.

- Shidiq, M. (2023). The use of artificial intelligence-based chat-gpt and its challenges for the world of education; from the viewpoint of the development of creative writing skills. In *Proceedings of the International Conference on Education, society and humanity* (Vol. 1, No. 1, pp. 353-357).
- Sinaga, A. I., Nasution, A. F., & Albina, M. (2025). The effect of artificial intelligence use on creativity in writing scientific works. *JKTP: Jurnal Kajian Teknologi Pendidikan*, 8(3), 226-234.
- Tenny, S., Brannan, J. M., & Brannan, G. D. (2017). Qualitative study.
- Urmeneta, A., & Romero, M. (2024). Creative application of artificial intelligence in education. In *Creative applications of artificial intelligence in education* (pp. 3-16). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Xing, B., & Marwala, T. (2018). Creativity and artificial intelligence: A digital art perspective. *arXiv preprint arXiv:1807.08195*.
- Verdenhofa, O., Kinderis, R., & Berjozkina, G. (2024). AI as a creative partner: How artificial intelligence impacts student creativity and innovation: Case study of students from Latvia, Ukraine and Spain. *Baltic journal of economic studies*, 10(5), 111-119.
- Vinchon, F., Lubart, T., Bartolotta, S., Gironnay, V., Botella, M., Bourgeois-Bougrine, S., ... & Gaggioli, A. (2023). Artificial intelligence & creativity: A manifesto for collaboration. *The Journal of Creative Behavior*, 57(4), 472-484.
- Wang, S., Sun, Z., & Chen, Y. (2023). Effects of higher education institutes' artificial intelligence capability on students' self-efficacy, creativity and learning performance. *Education and Information Technologies*, 28(5), 4919-4939.
- Wibowo, A., & Faridah, I. (2024). Integration of Artificial Intelligence in Completing Final Projects as a Form of Student Independence and Creativity. *Intelektual: Jurnal Pendidikan dan Studi Keislaman*, 14(3), 449-466.
- Жангужинова, М. (2024). Artificial Intelligence in education: A review of the creative process of learning students on art educational programs. *Central Asian Journal of Art Studies*, 9(2), 289-307.

BİBLİYOTERAPİ TABANLI DİJİTAL ÖĞRENME MODELİ BİLGE'NİN PSİKOLOJİK DANIŞMANLIK VE REHBERLİK FAALİYETLERİ KAPSAMINDA UYGULANMASI

IMPLEMENTATION OF THE BIBLIOTHERAPY-BASED DIGITAL LEARNING MODEL 'BİLGE' WITHIN THE SCOPE OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING AND GUIDANCE SERVICES

Enes EKMEKÇİOĞLU*

Özet

Bibliyoterapi, kitapların iyileştirici gücünden yararlanan ve özellikle psikolojik danışmanlık faaliyetlerinde kullanılan etkili bir terapi yöntemidir. BİLGE; Bibliyoterapi-Literatür-Görsel/Dijital Destek-Eğitsel Uygulama süreçlerini içeren bir öğretim tasarım modelidir. Bu çalışmanın amacı, BİLGE modelini tanıtmak, modelin "Literatür" boyutu kapsamında belirlenen kitapların doküman incelemesi yöntemiyle incelemek ve seçili edebi eserlerin Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik (PDR) süreçlerinde ve bibliyoterapi uygulamalarında kullanılabilirliğini değerlendirmektir. Bu doğrultuda nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılarak üç farklı edebi eser PDR boyutuyla analiz edilmiştir. İncelenen eserler Sabahattin Ali'nin "Kürk Mantolu Madonna", Paulo Coelho'nun "Veronika Ölmek İstiyor" ve José Mauro de Vasconcelos'un "Şeker Portakalı" adlı kitaplarıdır. Yapılan analizler sonucunda; "Kürk Mantolu Madonna" eserinin sosyal duygusal gelişim ile insan ilişkilerinde empati, saygı ve önyargı temaları açısından, "Veronika Ölmek İstiyor" eserinin yaşama bilinci, ölüm farkındalığı ve duyguları dürüstçe ifade etme becerileri bağlamında, "Şeker Portakalı" eserinin ise şefkatin önemi, zorluklarla başa çıkma ve özgüven gelişimi konularında PDR süreçleri için oldukça zengin bir içerik sunduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular ışığında, 15 yaş ve üzeri hedef kitleye hitap eden bu eserlerin bireysel görüşme, grup çalışması ve önleyici PDR faaliyetlerinde aktif olarak kullanılabileceği belirlenmiştir. Çalışma sonucunda, sahada görev yapan psikolojik danışmanlara rehberlik etmesi amacıyla bu kitapların temalarına uygun olarak yapılandırılmış rehberlik etkinlikleri ve PDR senaryoları oluşturulması önerilmektedir

Anahtar Kelimeler: Bibliyoterapi, Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik, Doküman İncelemesi, Rehberlik Etkinlikleri, Eğitim Senaryoları.

Abstract

Bibliotherapy is a therapy method that makes use of the healing power of books and is especially used in psychological counseling activities. The aim of this study is to evaluate the usability of selected literary works in Psychological Counseling and Guidance (PCG) processes and bibliotherapy applications. In this direction, three different literary works were analyzed in terms of their PCG dimensions using the document analysis method, which is one of the qualitative research methods. The examined works are Sabahattin Ali's "Madonna in a Fur Coat", Paulo Coelho's "Veronika Decides to Die" and José Mauro de Vasconcelos's "My Sweet Orange Tree."

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Bölümü, enesekmekciogluu3@gmail.com, ORCID: 0009-0004-6253-884X.

As a result of the analyses; it was determined that " Madonna in a Fur Coat" offers rich content for PCG processes regarding social-emotional development and themes of empathy, respect, and prejudice in human relations; " Veronika Decides to Die" in the context of life consciousness, death awareness, and skills to express emotions honestly; and " My Sweet Orange Tree" on the importance of compassion, coping with difficulties, and self-confidence development. In light of the findings obtained, it was determined that these works, appealing to a target audience aged 15 and over, can be actively used in individual interviews, group works, and preventive PCG activities. As a result of the study, in order to guide psychological counselors working in the field, it is recommended to create structured guidance activities and PCG scenarios in accordance with the themes of these books.

Keywords: *Bibliotherapy, Psychological Counseling and Guidance, Document Analysis, Guidance Activities, Educational Scenarios.*

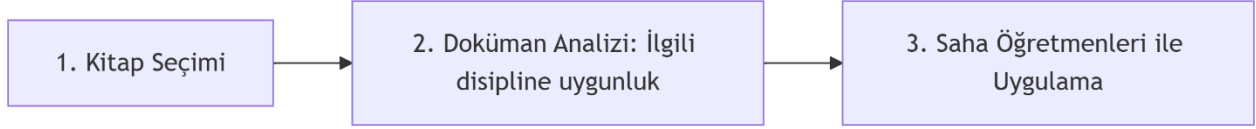
Giriş

Psikolojik danışmanlık ve rehberlik hizmetleri (PDR), bireyin kendini tanımasını, duygularını anlamlandırmasını, yaşadığı güçlüklerle baş etmesini ve gelişimsel görevlerini daha sağlıklı biçimde yerine getirmesini destekleyen çok boyutlu bir yardım sürecidir (Yaran vd., 2022). Bu süreçte kullanılan araçlardan biri olan bibliyoterapi, bireyin edebi metinler aracılığıyla kendi yaşantılarına farklı bir perspektiften bakmasını, içgörü geliştirmesini ve alternatif baş etme yolları üzerine düşünmesini sağlayan işlevsel bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır (Balbay ve Şahin, 2024). Kitapların yalnızca bilgi aktaran metinler değil, aynı zamanda duygusal farkındalık, özdeşim kurma, anlamlandırma ve yeniden değerlendirme süreçlerini destekleyen psikoeğitsel materyaller olarak kullanılabilmesi, bibliyoterapiyi PDR alanı açısından önemli kılmaktadır.

Özellikle ergenlik ve genç yetişkinlik dönemlerinde bireyler; kimlik gelişimi, yalnızlık, aidiyet, duygusal yoğunluk, kariyer yönelimi, benlik algısı ve kişilerarası ilişkiler gibi pek çok konuda içsel sorgulamalar yaşamaktadır (Alban, 2024). Bu bağlamda edebi eserler, bireyin doğrudan ifade etmekte zorlandığı duygu ve yaşantıları karakterler üzerinden görmesine, kendi sorunlarını dolaylı biçimde fark etmesine ve çözüm yolları üzerine düşünmesine katkı sunabilmektedir. PDR uygulamalarında kullanılabilecek eserlerin belirlenmesi ise yalnızca edebi beğeniye değil, aynı zamanda bu eserlerin hangi gelişim alanlarına temas ettiğine, hangi psikososyal temaları içerdiğine ve hangi yaş grubunda nasıl bir etki oluşturabileceğine bağlıdır.

1.1. Kitaplarla Öğreten Model: BİLGE

BİLGE Modeli, edebi eserlerin eğitim ve rehberlik ortamlarında amaçlı, sistematik ve uygulanabilir biçimde kullanılmasını sağlamak üzere geliştirilen bütünlüklü bir öğretim tasarımı modelidir. Modelin adı, 3 temel bileşeni temsil etmektedir: “bibliyoterapi”, “literatür ve metin analizi”, “görsel-dijital destek ve eğitsel uygulama” (Şekil 1).

Şekil 1. BİLGE Modelinin 3 temel adımı

Süreç, öncelikle eğitimsel ya da psikolojik danışmanlık amaçları doğrultusunda uygun kitapların belirlenmesiyle başlar. Ardından seçilen eserler doküman incelemesi yöntemiyle analiz edilerek içeriklerinin PDR bağlamına uygunluğu değerlendirilir. Uygun bulunan eserler için saha öğretmenleri ya da uygulayıcılarla iş birliği içinde ders veya rehberlik senaryoları geliştirilir; bu senaryolar görsel ve dijital araçlarla desteklenerek uygulamaya aktarılır ve son aşamada değerlendirilir. Bu yönüyle BİLGE Modeli, yalnızca bir kitap inceleme yaklaşımı değil, metinden uygulamaya uzanan çok aşamalı bir eğitim modeli olarak yapılandırılmıştır. Ayrıca model, sadece PDR alanına değil, farklı derslere, disiplinlere ve eğitim kademelerine de uyarlanabilecek esnek bir yapıya sahiptir.

BİLGE Modeli'nin kuramsal çerçevesi, bibliyoterapi, yapılandırmacı öğrenme, çoklu ortamlarla öğrenme ve yansıtıcı-yaşantısal öğrenme yaklaşımlarının bütünleştirilmesine dayanmaktadır. Bibliyoterapi, bireyin edebi metinler aracılığıyla kendini anlamasına, yaşadığı güçlükleri yeniden değerlendirmesine ve duygusal farkındalık geliştirmesine katkı sunan bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır (Abdullah, 2002). Yapılandırmacı öğrenme anlayışı ise bilginin öğretmenden öğrenciye doğrudan aktarılan sabit bir içerik değil, öğrenenin önceki yaşantıları ve çevresiyle etkileşimi içinde aktif olarak inşa ettiği bir süreç olduğunu vurgulamaktadır (Hendry, 1996; Schcolnik vd., 2006). Modelin görsel-dijital destek boyutu, öğrencilerin sözcükler ve görseller birlikte sunulduğunda daha derin öğrenebildiğini ileri süren çoklu ortamlarla öğrenme yaklaşımıyla temellenmektedir (Mayer, 2014). Eğitsel uygulama boyutu ise deneyim, yansıtma, çözümleme ve yeni eylem planı oluşturma döngüsüne dayanan yansıtıcı öğrenme anlayışıyla ilişkilidir; bu yaklaşımda öğrenme, yaşantı üzerine düşünme yoluyla güçlenmektedir (Gibbs, 1988). Bu doğrultuda BİLGE Modeli, metni yalnızca okunacak bir içerik olarak değil, anlam kurma, duygu çözümleme, öğretim tasarımı geliştirme ve uygulamayı değerlendirme süreçlerinde kullanılan çok katmanlı bir öğrenme aracı olarak konumlandırmaktadır.

BİLGE modeli, öğretim tasarımı literatüründe yaygın olarak kullanılan ADDIE, ASSURE, Dick, Carey ve Carey ile Kemp, Morrison ve Ross modellerinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Söz konusu modellerde süreç çoğunlukla analiz ya da öğrenen özelliklerinin belirlenmesiyle başlamakta; ardından hedeflerin tanımlanması, öğretim stratejilerinin ve materyallerin seçilmesi, uygulama ve değerlendirme aşamalarına geçilmektedir. ADDIE modeli analiz, tasarım, geliştirme, uygulama ve değerlendirme basamakları üzerinden yapılandırılmış genel bir öğretim tasarımı çerçevesi sunmaktadır (Branch, 2009). ASSURE modeli ise öğrenenlerin analiz edilmesi, hedeflerin belirlenmesi, yöntem ve medya seçimi, materyalin kullanımı, öğrenci katılımının sağlanması ve değerlendirme basamaklarıyla özellikle teknoloji entegrasyonuna dayalı ders planlamasına odaklanmaktadır (Smaldino vd., 2015). Dick, Carey ve Carey modeli öğretimi sistematik bir yapı

içinde ele alarak hedefler, öğretim analizi, öğretim stratejileri, materyal geliştirme ve değerlendirme arasındaki ilişkiyi ön plana çıkarmaktadır (Dick vd., 2022). Benzer biçimde Kemp, Morrison ve Ross modeli de öğretim probleminin belirlenmesi, öğrenen özellikleri, içerik sıralaması, strateji geliştirme ve değerlendirme bileşenleri etrafında şekillenmektedir (Morrison vd., 2019). Buna karşılık BİLGE modeli, süreci ihtiyaç analiziyle başlatmamakta; doğrudan bibliyoterapi ve psikolojik danışmanlık amaçları doğrultusunda uygun kitabın seçilmesini ilk adım olarak benimsemektedir. Seçilen eserler daha sonra doküman incelemesi yoluyla çözümlenmekte, metinlerde öne çıkan temalar ve gelişim alanları belirlenmekte, ardından saha öğretmenleri ya da uygulayıcılarla iş birliği içinde senaryolar oluşturulmakta, uygulama yapılmakta ve süreç değerlendirilmektedir. Bu yönüyle BİLGE modeli, klasik öğretim tasarımı modellerinin analizden tasarıma ilerleyen genel yapısından ayrılarak, metinden uygulamaya ilerleyen, doküman incelemesini merkeze alan ve bibliyoterapi temelli rehberlik uygulamalarına uyarlanmış bütünlük bir model önermektedir.

1.2. Çalışmanın Önemi

İlgili literatür, seçili üç eserin farklı kavramsal eksenlerde incelendiğini göstermektedir. Veronika Ölmek İstiyor, Freudyen psikolojik etkenler çerçevesinde ele alınmış (Ayar ve Demir, 2022) ve bibliyoterapi temelli grupla psikolojik danışma sürecinde kullanılmıştır (Yalçinkaya & Yücel, 2022). Şeker Portakalı ise kök değerler (Musuloğlu vd., 2023), öz şefkat (Keleş vd., 2023), başkahramanların meslekleri ve ergenlerin kitap tercihleri (Alabay ve Yalçın, 2021), çocuk özerkliği ve ideoloji (Kapusuz, 2024), bilişsel gelişim kuramı (Özer, t.y.) ve öğrencilerin şiddet eğilimi (Kayman vd., 2021) bağlamlarında incelenmiştir. Kürk Mantolu Madonna da başkahramanların meslekleri (Alabay ve Yalçın, 2021), kök değerler ve söz varlığı (Becel, 2021), bireyselleşme sürecinde yalnızlık (Dönmez, 2025) ve yabancılaşma (Topuzlu, 2021) eksenlerinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar, söz konusu eserlerin edebiyat, psikoloji ve eğitim kesişiminde farklı yönlerden ele alındığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, mevcut literatürde bu üç eseri birlikte ele alarak PDR bağlamında ortak bir analitik çerçevede inceleyen; onları akademik gelişim, kariyer gelişimi, sosyal-duygusal gelişim, değerler eğitimi ve psikolojik danışma kullanımı boyutlarında bütüncül biçimde değerlendiren çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmanın özgün yönü, literatürde dağınık biçimde bulunan bu bulguları BİLGE Modeli'nin literatür ve metin analizi basamağı içinde bir araya getirmesi ve edebi eserlerin ders ve rehberlik ortamlarında kullanılabilirliğini sistematik biçimde tartışmaya açmasıdır. Bu doğrultuda araştırmanın temel sorusu, seçili edebi eserlerin bibliyoterapi odaklı PDR uygulamalarında hangi gelişim alanları, temalar ve kullanım biçimleri üzerinden değerlendirilebileceğidir.

Bu doğrultuda bu çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. “Veronika Ölmek İstiyor” adlı eser, bibliyoterapi odaklı PDR uygulamaları açısından hangi temalar, gelişim alanları ve kullanım biçimleri çerçevesinde değerlendirilebilir?
2. “Şeker Portakalı” adlı eser, bibliyoterapi odaklı PDR uygulamaları açısından hangi temalar, gelişim alanları ve kullanım biçimleri çerçevesinde değerlendirilebilir?
3. “Kürk Mantolu Madonna” adlı eser, bibliyoterapi odaklı PDR uygulamaları açısından hangi temalar, gelişim alanları ve kullanım biçimleri çerçevesinde değerlendirilebilir?
4. “Veronika Ölmek İstiyor”, “Şeker Portakalı”, “Kürk Mantolu Madonna” adlı eserler PDR faaliyetleri için hangi teknolojik araçlarla ve ne şekilde kullanılabilir?

2. Yöntem

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde doküman incelemesi yöntemiyle yürütülmüştür. Doküman incelemesi, araştırılması amaçlanan olguya ilişkin yazılı materyallerin sistematik biçimde gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesine dayanan bir nitel araştırma yöntemidir (Bowen, 2009).

2.1. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada üç temel veri toplama aracı kullanılmıştır. Birinci veri toplama aracını, araştırmanın temel inceleme materyallerini oluşturan edebi eserler meydana getirmektedir. Bu kapsamda Sabahattin Ali’nin Kürk Mantolu Madonna adlı eseri Yapı Kredi Yayınları’nın 2026 baskısı, Paulo Coelho’nun Veronika Ölmek İstiyor adlı eseri Can Yayınları’nın 2021 baskısı ve José Mauro de Vasconcelos’un Şeker Portakalı adlı eseri Can Yayınları’nın 2023 baskısı esas alınmıştır. İkinci veri toplama aracını, her bir eser için hazırlanmış rehberlik ve psikolojik danışmanlık amaçlı kitap okuma analiz şablonu oluşturmaktadır. Bu şablon aracılığıyla eserler kısa içerik bağlamı, akademik gelişim, kariyer gelişimi, sosyal-duygusal gelişim, değerler eğitimi, psikolojik danışma kullanımı ve rehberlik etkinliği tasarımı boyutlarında sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Üçüncü veri toplama aracını ise eserlerin PDR uygulamalarında kullanılmaya uygun olup olmadığını belirlemeye yönelik uygunluk formu oluşturmaktadır. Rubrik niteliği taşıyan bu form ile kitaplar hedef yaş grubu, tema uygunluğu, gelişim alanlarına katkı, olası riskli içerik, rehberlikte kullanılabilirlik ve eğitsel uygulanabilirlik ölçütleri açısından değerlendirilmiştir. Böylece çalışmada hem metinlerin içerik çözümlemesi yapılmış hem de söz konusu eserlerin PDR bağlamındaki uygunluğu sistematik biçimde incelenmiştir.

2.2. Veri Toplama Süreci

Araştırmanın başlangıç aşamasında bibliyoterapi temelli PDR uygulamalarında kullanılma potansiyeli taşıdığı düşünülen beş edebi eser ön değerlendirmeye alınmıştır. Söz konusu eserler, bir alan uzmanı, bir lisans öğrencisi ve sahada çalışan bir uygulayıcı tarafından aynı uygunluk rubriği üzerinden bağımsız biçimde puanlanmıştır. Rubrik, hedef yaş grubuna uygunluk, PDR temalarıyla ilişkililik, sosyal-duygusal gelişime katkı potansiyeli, değerler eğitimi açısından uygunluk, bibliyoterapi kullanımına elverişlilik, bireysel görüşmede kullanılabilirlik, grup ve sınıf rehberliğinde kullanılabilirlik, rehberlik etkinliği geliştirmeye uygunluk, dijital araçlarla

desteklenebilirlik, olası riskli içerik açısından güvenilirlik ve genel uygulama yapılabilirliği olmak üzere toplam 11 ölçütten oluşmaktadır. Her ölçüt 1 ile 4 arasında puanlandığından, bir eserin tek değerlendiriciden alabileceği puan aralığı 11 ile 44, üç değerlendiriciden alabileceği toplam puan aralığı ise 33 ile 132 olarak belirlenmiştir. Puanlama sonucunda Kürk Mantolu Madonna, Veronika Ölmek İstiyor ve Şeker Portakalı en yüksek uygunluk puanlarını alarak araştırmanın ayrıntılı analiz aşamasına dahil edilmiştir. Momo ve Küçük Prens ise daha düşük uygunluk puanları nedeniyle son çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Değerlendiriciler arası tutarlılığı belirlemek amacıyla Miles ve Huberman'ın güvenilirlik formülü kullanılmış, yapılan hesaplama sonucunda güvenilirlik katsayısı 1.00 olarak bulunmuştur.

Araştırmada seçilen eserler, PDR Amaçlı Kitap Okuma Analiz Formu temel alınarak okunmuş ve çözümlenmiştir. Söz konusu formda her kitap için kısa içerik bağlamı, akademik gelişim, kariyer gelişimi, sosyal-duygusal gelişim, değerler eğitimi, psikolojik danışma kullanımı, rehberlik etkinliği tasarımı ve genel değerlendirme boyutlarına yer verilmiştir. Bu yapı sayesinde her eser aynı analitik çerçeve üzerinden incelenmiş; kitaplarda öne çıkan gelişim alanları, PDR temaları, kullanılabilirlik düzeyi ve etkinlik tasarımıyla elverişli yönler sistematik biçimde belirlenmiştir.

Teknoloji destekli PDR senaryolarının geliştirilmesi amacıyla alan uzmanı, lisans öğrencisi ve sahada çalışan uygulayıcının katılımıyla bir çalıştay gerçekleştirilmiştir. Atölye çalışması biçiminde yürütülen bu süreçte, öncelikle seçilen üç esere ilişkin kitap okuma analiz formları ve uygunluk rubriği sonuçları birlikte değerlendirilmiştir. Daha sonra her bir eserin öne çıkan temaları, gelişim alanları ve rehberlikte kullanılabilir yönleri tartışılmış; bu bulgular doğrultusunda uygun Web 2.0 araçlarıyla ilişkilendirilmiş etkinlik önerileri geliştirilmiştir. Çalıştay sonucunda her kitap için üç farklı senaryo hazırlanmış ve toplam dokuz teknoloji destekli PDR senaryosu oluşturulmuştur.

2.3. Geçerlik/Güvenirlik

Araştırmada değerlendiriciler arası tutarlılığı artırmak amacıyla veri kaynağı çeşitlenmesine başvurulmuştur. Bu kapsamda incelenen eserler alan uzmanı, lisans öğrencisi ve saha çalışanı tarafından bağımsız olarak değerlendirilmiş; her değerlendirici aynı uygunluk rubriğini doldurmuştur. Elde edilen bulguların büyük ölçüde benzerlik göstermesi, değerlendirmeler arasında yüksek düzeyde tutarlılık bulunduğunu göstermiştir. Nitel araştırmalarda bu tür çoklu değerlendirici yaklaşımı, araştırmanın inandırıcılığını ve güvenilirliğini destekleyen önemli bir uygulamadır (Miles & Huberman, 1994).

2.4. Verilerin Analizi

Bu araştırmada elde edilen veriler betimsel analiz yoluyla çözümlenmiştir. Betimsel analiz sürecinde veriler, araştırma kapsamında kullanılan kitap okuma analiz şablonunda yer alan başlıklar doğrultusunda düzenlenmiş ve yorumlanmıştır. Bu çerçevede her bir eser; kısa içerik bağlamı, akademik gelişim açısından inceleme, kariyer gelişimi açısından inceleme, sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme, değerler eğitimi açısından inceleme, psikolojik danışma kullanımı, rehberlik etkinliği tasarımı ve genel değerlendirme başlıkları altında ele alınmıştır. Analiz sürecinde önce her kitap bu temalar doğrultusunda ayrı ayrı incelenmiş, ardından elde edilen bulgular PDR bağlamında değerlendirilmiştir. Bu yapı sayesinde eserlerin hangi gelişim alanlarına katkı sunduğu, hangi

temaları öne çıkardığı ve rehberlik uygulamalarında nasıl kullanılabileceği sistematik biçimde ortaya konulmuştur. Çalıştay raporları ve atölye sürecinde elde edilen notlar, betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiş; her bir kitap için önerilen senaryolar, ilgili eserin tematik yapısı, rehberlik hedefleri ve seçilen Web 2.0 araçlarının işlevi doğrultusunda sınıflandırılarak yorumlanmıştır.

2.5. Etik Beyan

Bu çalışma, doküman incelemesine dayalı nitel bir araştırma olarak yürütülmüştür. Araştırmada yalnızca yayımlanmış edebi eserler, ilgili literatür kaynakları ve araştırmacılar tarafından geliştirilen analiz formları kullanılmıştır. İnsan katılımcılardan doğrudan veri toplanmadığı için etik kurul izni gerektirmemektedir. Bununla birlikte araştırma sürecinde bilimsel etik ilkelerine uyulmuş, yararlanılan tüm kaynaklara uygun biçimde atıf yapılmıştır.

3. Bulgular

Bu bölümde, seçili üç edebi esere ilişkin bulgular, kitap okuma analiz şablonundan elde edilen veriler doğrultusunda sunulmuştur. Her bir eser, PDR bağlamında sistematik biçimde incelenmiş; analizler kısa içerik bağlamı, akademik gelişim, kariyer gelişimi, sosyal-duygusal gelişim, değerler eğitimi, psikolojik danışma kullanımı ve rehberlik etkinliği tasarımı başlıkları temel alınarak düzenlenmiştir. Bulguların daha açık ve karşılaştırılabilir biçimde ortaya konulabilmesi amacıyla veriler üç ayrı tabloda sunulmuştur. Bu tablolar aracılığıyla her bir eserin PDR açısından öne çıkan yönleri, temaları ve kullanım alanları bütüncül biçimde gösterilmektedir. Aynı zamanda teknoloji destekli senaryo tasarımı ile ilgili yapılan atölye çalışmasından elde edilen veriler sunulmuştur.

3.1. “Veronika Ölmek İstiyor” Adlı Esere İlişkin Bulgular

Bu bölümde Paulo Coelho’nun Veronika Ölmek İstiyor adlı eseri, araştırmada kullanılan kitap okuma analiz şablonu doğrultusunda PDR açısından incelenmiştir. Eser; kısa içerik bağlamı, akademik gelişim, kariyer gelişimi, sosyal-duygusal gelişim, değerler eğitimi, psikolojik danışma kullanımı, rehberlik etkinliği tasarımı ve genel değerlendirme boyutlarında ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, romanın özellikle yaşamın anlamı, ölüm farkındalığı, karar verme süreçleri, duygu ifadesi, bireysel farklılıklar ve benlik farkındalığı gibi temalar bakımından PDR bağlamında değerlendirilebilecek zengin bir içerik sunduğunu göstermektedir. Esere ilişkin bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Veronika Ölmek İstiyor adlı esere ilişkin bulgular

İnceleme boyutu	Bulgular	Sayfa no
Kısa içerik bağlamı	Veronika'nın yaşamına son verme kararını bilinçli biçimde aldığı ve anlatının bu karar etrafında başladığı görülmektedir.	4
Akademik gelişim açısından inceleme	Karakterin “en kolay seçeneği” tercih ettiği, yaşamındaki tekdüzeliği ve tekrar duygusunu ölüm kararının temel gerekçelerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır.	4, 8
Kariyer gelişimi açısından inceleme	Veronika'nın piyano ilgisine rağmen annesinin yönlendirmesiyle hukuk eğitimi aldığı ve sonunda kütüphanede çalıştığı görülmektedir.	92
Sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme	Karakterin süreç içinde yaşamı, duyguları ve gündelik deneyimleri yeniden fark etmeye başladığı; duygularını ifade etme ve yaşama yeniden temas kurma yönünde değişim gösterdiği anlaşılmaktadır.	92, 108
Değerler eğitimi açısından inceleme	Eserde öz denetim, sorumluluk, adalet, yardımseverlik, empati ve saygı değerlerine ilişkin sahneler yer almaktadır. Bu değerler; kendine dürüst olma, bireysel sorumluluğu ayırt etme, toplumsal normları sorgulama, başkasına bakış açısı kazandırma, başkalarını anlama ve kendine saygı geliştirme bağlamında işlenmektedir.	76, 88, 96, 108, 135, 157, 195
Psikolojik danışma kullanımı	Eserde normal olma, farklılık, aidiyet ve toplumsal etiketleme temalarının bibliyoterapi, grup rehberliği ve bireysel görüşmelerde kullanılabilecek nitelikte olduğu görülmektedir.	26–27

Tablo 1’de Veronika Ölmek İstiyor adlı esere ilişkin bulgular, kitap okuma analiz şablonunda yer alan “kısa içerik bağlamı”, “akademik gelişim açısından inceleme”, “kariyer gelişimi açısından inceleme”, “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme”, “değerler eğitimi açısından inceleme” ve “psikolojik danışma kullanımı” boyutları doğrultusunda sunulmuştur. Tabloda yer alan bulgular, metinde karşılığı bulunan sayfa numaralarıyla birlikte verilmiştir. “Değerler eğitimi açısından inceleme” boyutunda öz denetim, sorumluluk, adalet, yardımseverlik, empati ve saygı değerlerine ilişkin sahneler bir arada sunulmuştur. “Psikolojik danışma kullanımı” boyutunda ise normal olma, farklılık, aidiyet ve toplumsal etiketleme ile ilişkili içeriklere yer verilmiştir. Bu doğrultuda tabloda en çok öne çıkan boyutun, değerlerle ilişkili bulguların daha yoğun biçimde yer aldığı “değerler

eğitimi açısından inceleme” boyutu olduğu görülmektedir. Bu bulgulardan yola çıkararak, Veronika  lmek İstiyor adlı eserin özellikle değerler eğitimi, benlik farkındalığı ve duygu ifadesi bağlamında PDR çalışmalarında etkili biçimde kullanılabileceği söylenebilir.

3.2. “şeker Portakalı” Adlı Esere İlişkin Bulgular

Bu bölümde Jos  Mauro de Vasconcelos’un şeker Portakalı adlı eseri, araştırmada kullanılan kitap okuma analiz şablonu doğrultusunda PDR açısından incelenmiştir. Eser, “kısa içerik bağlamı”, “akademik gelişim açısından inceleme”, “kariyer gelişimi açısından inceleme”, “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme”, “değerler eğitimi açısından inceleme” ve “psikolojik danışma kullanımı” boyutları temel alınarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Şeker Portakalı adlı esere ilişkin bulgular

İnceleme boyutu	Bulgular	Sayfa no
Kısa içerik bağlamı	Eserde Zezé'nin çocukluk yaşantıları, şefkat arayışı, yoksulluk deneyimi ve Şeker Portakalı fidanıyla kurduğu duygusal bağ anlatılmaktadır.	19, 33–38
Akademik gelişim açısından inceleme	Zezé'nin küçük yaşta okuma öğrendiği, kelimelere ve öğrenmeye ilgi duyduğu, “bilgin ve şair” olma isteği taşıdığı görülmektedir.	6, 11–18
Kariyer gelişimi açısından inceleme	Karakterin “bilgin ve şair olmak” istediği, kelebek papyonla şair imgesini benimsediği ve geleceğe ilişkin hayal kurduğu görülmektedir.	6, 18, 32
Sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme	Zezé'nin annesi, Edmundo Dayı, küçük kardeşi Luis, Portuga ve Şeker Portakalı fidanı ile kurduğu bağlar; sevgi, yalnızlık, aidiyet ve duygusal dayanma biçimleri açısından öne çıkmaktadır.	2, 15, 20, 35–38, 53–54
Değerler eğitimi açısından inceleme	Eserde dürüstlük, empati, yardımseverlik, sorumluluk, sevgi ve şefkat temalarına ilişkin sahneler yer almaktadır. Özellikle kardeşine özen göstermesi, annesinin hayatına duyduğu hassasiyet, Edmundo Dayı ile ilişkisi ve Şeker Portakalı fidanıyla kurduğu dostluk dikkat çekmektedir.	2, 15, 20, 32, 35–38, 47–48, 53–54
Psikolojik danışma kullanımı	Eser; çocuklukta sevgi ihtiyacı, yoksulluk, duygusal ihmal, hayal gücü, kardeşlik, şefkat ve baş etme temaları nedeniyle bibliyoterapi, sınıf rehberliği ve bireysel görüşmelerde kullanılabilecek içerik sunmaktadır.	1, 19–21, 35–38, 53–54

Tablo 2’de Şeker Portakalı adlı esere ilişkin bulgular, kitap okuma analiz şablonunda yer alan “kısa içerik bağlamı”, “akademik gelişim açısından inceleme”, “kariyer gelişimi açısından inceleme”, “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme”, “değerler eğitimi açısından inceleme” ve “psikolojik danışma kullanımı” boyutları doğrultusunda sunulmuştur. Tabloda yer alan bulgular, metinde karşılığı bulunan sayfa numaralarıyla birlikte verilmiştir. Bu doğrultuda tabloda en çok öne çıkan boyutun, sevgi, şefkat, empati ve aidiyet temalarının daha yoğun biçimde yer aldığı “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme” ve “değerler eğitimi açısından inceleme” boyutları olduğu

görülmektedir. Bu bulgulardan yola çıkarak, Şeker Portakalı adlı eserin sevgi, şefkat, empati ve aidiyet gereksinimi gibi boyutlar üzerinden sosyal-duygusal gelişimi destekleyen rehberlik uygulamaları için elverişli bir içerik sunduğu söylenebilir.

3.3. “Kürk Mantolu Madonna” Adlı Esere İlişkin Bulgular

Bu bölümde Sabahattin Ali’nin Kürk Mantolu Madonna adlı eseri, araştırmada kullanılan kitap okuma analiz şablonu doğrultusunda PDR açısından incelenmiştir. Eser, “kısa içerik bağlamı”, “akademik gelişim açısından inceleme”, “kariyer gelişimi açısından inceleme”, “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme”, “değerler eğitimi açısından inceleme” ve “psikolojik danışma kullanımı” boyutları temel alınarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, metinde karşılığı bulunan sayfa numaralarıyla birlikte aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3. Kürk Mantolu Madonna adlı esere ilişkin bulgular

İnceleme boyutu	Bulgular	Sayfa no
Kısa içerik bağlamı	Anlatının merkezinde, dışarıdan sıradan ve silik görünen Raif Efendi'nin iç dünyası ve Maria Puder ile yaşadığı ilişkinin onun yaşamındaki belirleyici etkisi yer almaktadır.	5, 14–18
Akademik gelişim açısından inceleme	Raif Efendi'nin gözlem gücünün yüksek olduğu, insanları ve olayları yüzeyin ötesinde anlamlandırabildiği, anlatıcının onun çizdiği portre üzerinden bunu fark ettiği görülmektedir.	17–19
Kariyer gelişimi açısından inceleme	Karakterin Almanya'ya sabunculuk öğrenmek amacıyla gönderildiği, ancak sanata ve resme yöneldiği; mesleki yönelim ile içsel ilgiler arasında bir ayrışma bulunduğu anlaşılmaktadır.	14, 17–18
Sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme	Raif Efendi'nin içe kapanık, yalnız ve duygularını dışa vurmayan bir yapıda olduğu; buna karşın iç dünyasının yoğun ve derin yaşantılar barındırdığı görülmektedir.	5, 23–28
Değerler eğitimi açısından inceleme	Eserde yardımseverlik, saygı, öz denetim ve dürüstlük değerlerine ilişkin bulgular yer almaktadır. Raif Efendi'nin Maria'nın kararlarına saygı göstermesi, onun hastalığında yanında olması ve ilişkide dürüst davranması bu bağlamda öne çıkmaktadır.	129–131
Psikolojik danışma kullanımı	Eser, yalnızlık, içe kapanma, insan ilişkilerinde güçlük yaşama, duyguları ifade edememe ve geç fark edilen pişmanlıklar gibi temalar nedeniyle bibliyoterapi, bireysel görüşme ve grup rehberliği kapsamında kullanılabilecek içerik sunmaktadır.	5, 24–28

Tablo 3'te Kürk Mantolu Madonna adlı esere ilişkin bulgular, kitap okuma analiz şablonunda yer alan “kısa içerik bağlamı”, “akademik gelişim açısından inceleme”, “kariyer gelişimi açısından inceleme”, “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme”, “değerler eğitimi açısından inceleme” ve “psikolojik danışma kullanımı” boyutları doğrultusunda sunulmuştur. Tabloda yer alan bulgular, metinde karşılığı bulunan sayfa numaralarıyla birlikte verilmiştir. Bu doğrultuda tabloda en çok öne çıkan boyutun, yalnızlık, içe kapanma, duygusal derinlik ve insan ilişkileriyle bağlantılı bulguların daha yoğun biçimde yer aldığı “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme” boyutu olduğu görülmektedir. Bu bulgulardan yola çıkarak, Kürk Mantolu Madonna adlı eserin yalnızlık, içe kapanma ve ilişkisel güçlükler gibi temalar çerçevesinde bireysel görüşme ve grup rehberliği süreçlerinde işlevsel bir kaynak olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

3.4. Teknoloji Destekli PDR Senaryolarına İlişkin Bulgular

Seçili eserlere dayalı PDR etkinlikleri ile uygulama senaryoları, yalnızca araştırmacı değerlendirmesine dayalı olarak değil, çoklu veri kaynakları ve ortak değerlendirme süreci doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu kapsamda eserler öncelikle kitap okuma analiz şablonu aracılığıyla “kısa içerik bağlamı”, “akademik gelişim açısından inceleme”, “kariyer gelişimi açısından inceleme”, “sosyal-duygusal gelişim açısından inceleme”, “değerler eğitimi açısından inceleme” ve “psikolojik danışma kullanımı” boyutlarında incelenmiştir. Ardından eserlerin PDR alanında kullanılabilirliğini belirlemeye yönelik uygunluk rubriği, alan uzmanı, lisans öğrencisi ve sahada çalışan uygulayıcı tarafından doldurulmuştur. Son aşamada gerçekleştirilen çalıştayda, eserlerin hangi gelişim alanlarına, hangi temalara ve hangi uygulama biçimlerine daha uygun olduğu birlikte tartışılmış; aşağıda sunulan teknoloji destekli senaryolar bu bulgular doğrultusunda yapılandırılmıştır.

Tablo 4. Seçili eserlere dayalı teknoloji destekli PDR etkinlik ve uygulama senaryoları

Eser	Senaryo adı	Teknoloji kullanımı	Uygulama biçimi
Veronika Ölmek İstiyor	Wordwall ile Yaşam Öncelikleri	Wordwall	Kitaptan yaşam ve ölüm sorgulamasını içeren bölüm okunur. Ardından öğrenciler Wordwall etkinliğiyle önceliklerini sıralar ve tartışır.
Veronika Ölmek İstiyor	Canva ile Duygu Dönüşümü İnfografiği	Canva	Karakterin duygusal değişimini anlatan bölümler okunur. Öğrenciler Canva ile infografik hazırlar.
Veronika Ölmek İstiyor	Google Forms ile Kariyer Kararı	Google Forms	Piyano ilgisi ve hukuk eğitimiyle ilgili bölüm okunur. Öğrenciler kariyer etkenlerine ilişkin form doldurur.
Şeker Portakalı	Storyboard That ile Dijital Hikâye	Storyboard That	Zeze'nin duygusal olarak zorlandığı bölüm okunur. Öğrenciler karakterin gözünden kısa dijital hikâye oluşturur.
Şeker Portakalı	SimpleMind ile Şefkat Haritası	SimpleMind	Zeze'nin önemli ilişkilerini anlatan bölümler okunur. Öğrenciler şefkat kaynaklarını zihin haritası ile gösterir.
Şeker Portakalı	Quizizz ile Değerler Eğitimi	Quizizz	Dürüstlük, empati, yardımseverlik ve sorumluluk içeren sahneler okunur. Ardından Quizizz uygulanır.
Kürk Mantolu Madonna	Genially ile Yalnızlık Çemberi	Genially	Raif Efendi'nin yalnızlığını anlatan bölümler okunur. Öğrenciler yalnızlık nedenleri ve destek yollarını etkileşimli görselleştirir.
Kürk Mantolu Madonna	Google Sites ile İç Dünya E-Portfolyosu	Google Sites	Raif Efendi'nin dışarıdan algılanışı ile iç dünyasını gösteren bölümler okunur. Öğrenciler mini e-portfolyo hazırlar.
Kürk Mantolu Madonna	Plickers ile İlişki ve Sınırlar	Plickers	Raif Efendi ile Maria arasındaki ilişkiyi yansıtan bölümler okunur. Öğretmen Plickers kartlarıyla yapılandırılmış sorular yöneltir.

Tablo 4’te, seçili üç esere dayalı olarak geliştirilen teknoloji destekli PDR senaryoları sunulmuştur. Tabloda her bir eser için üçer uygulama olmak üzere toplam dokuz senaryo yer almaktadır. Senaryolar, ilgili kitaptan seçilen bölümlerin doğrudan okunması ya da incelenmesi üzerine kurulmuş; teknoloji boyutunda ise Wordwall, Canva, Google Forms, Storyboard That, SimpleMind, Quizizz, Genially, Google Sites ve Plickers araçları kullanılmıştır. Tablo, eser, senaryo adı, teknoloji kullanımı ve uygulama biçimi başlıkları altında düzenlenmiş olup kitap temelli PDR etkinliklerinin dijital araçlarla nasıl yapılandırılabilmesine dair bir öneri sunmaktadır. Bu bulgulardan yola çıkarak, seçili eserlerden elde edilen temaların uygun Web 2.0 araçlarıyla ilişkilendirilerek yapılandırılmış ve uygulanabilir rehberlik etkinliklerine dönüştürülebileceği söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Bu bölümde, araştırmada elde edilen bulgular ilgili literatür ışığında tartışılmış ve seçili eserlerin PDR bağlamındaki kullanım potansiyeli değerlendirilmiştir. İlgili çalışmalarda Veronika Ölmek İstiyor daha çok intihar, içsel çatışma ve bibliyoterapi temelli grup süreci çerçevesinde ele alınırken; Şeker Portakalı öz şefkat, kök değerler, bilişsel gelişim ve çocuk edebiyatının etkileri açısından; Kürk Mantolu Madonna ise yalnızlık, başkahramanların meslek temsilleri ve kök değerler bağlamında incelenmiştir. Buna karşılık bu araştırmada söz konusu eserler, yalnızca tematik ya da kuramsal çözümleme düzeyinde değil, aynı zamanda PDR açısından kullanılabilirlikleri, gelişim alanlarına katkıları ve teknoloji destekli uygulama senaryoları üzerinden birlikte ele alınmıştır. Bu nedenle aşağıda, her bir esere ilişkin ulaşılan bulgular ilgili alan yazındaki çalışmalarla karşılaştırmalı olarak tartışılmış; ardından uygulamaya ve gelecekte yapılacak araştırmalara yönelik önerilere yer verilmiştir.

“Veronika Ölmek İstiyor”a ilişkin bulgular, eserin PDR bağlamında özellikle yaşamın anlamı, ölüm farkındalığı, duygu farkındalığı, kariyer kararları ve farklılıklara saygı temaları üzerinden işlevsel bir kaynak sunduğunu göstermektedir. Bu sonuç, romanın ana karakterinin intihar girişimini Freudcu yaşam ve ölüm dürtüleri, id-ego-süperego dengesi ve bireyin içsel çatışmaları çerçevesinde inceleyen Ayar ve Demir’in bulgularıyla paralellik göstermektedir (Ayar & Demir, 2022). Bunun yanında Yücel ve Yalçınkaya’nın bibliyoterapi temelli grupla psikolojik danışma uygulamasında bu eseri ölüm, yalnızlık, empati ve farklılıklara saygı temalarıyla ele almış olmaları, bizim çalışmamızda eserin psikolojik danışma kullanımı ve teknoloji destekli PDR senaryoları kapsamında değerlendirilmesini desteklemektedir (Yücel & Yalçınkaya, 2022). Bu araştırmada ulaşılan bulgulara göre eser, yalnızca bireysel iç çatışmaları görünür kılan bir roman değil, aynı zamanda öğrencilerin yaşam önceliklerini fark etmelerine, bastırılmış duyguları tanımlarına ve ilgi-yetenek ile dış beklenti arasındaki gerilimi tartışmalarına da imkân vermektedir. Bu yönüyle çalışma, ilgili literatürde daha çok psikolojik çözümleme ve bibliyoterapi temelli grup süreci içinde ele alınan Veronika Ölmek İstiyor’u okul temelli PDR uygulamalarında kullanılabilecek somut etkinlik ve senaryolar düzeyine taşıyarak uygulama odaklı bir katkı sunmaktadır.

Şeker Portakalı’na ilişkin bulgular, eserin PDR bağlamında özellikle öz şefkat, duygusal dayanıklılık, çocukluk yaşantıları, şefkat ihtiyacı, değerler eğitimi ve bilişsel gelişim temaları üzerinden işlevsel bir kaynak sunduğunu göstermektedir. Bu sonuç, Zezé karakterini öz şefkat

çerçevesinde inceleyen Keleş, Ak ve Kesici'nin bulgularıyla örtüşmektedir; söz konusu çalışmada da karakterin yaşadığı olaylar, çevresel koşullar ve ilişkiler ağı içinde öz şefkat gelişiminin belirleyici olduğu vurgulanmaktadır (Keleş vd., 2023). Benzer biçimde Musuloğlu, ve arkadaşları, Şeker Portakalı serisinde sevgi, dostluk ve sabır değerlerinin belirgin olduğunu, serinin değer aktarımı açısından işlevsel bir içerik sunduğunu belirtmiştir (Musuloğlu vd., 2023). Zézé'nin bilişsel gelişim özelliklerini Piaget'nin kuramı çerçevesinde ele alan Özer de karakterin merak, keşif, erken okuma becerisi ve hayal gücü gibi yönlerine dikkat çekmiştir (Özer, t.y.). Ayrıca çocuk edebiyatı eserlerinin öğrencilerin şiddet eğilimleri üzerindeki etkisini inceleyen Kayman, Avcı ve Aydın'ın çalışması, çocuklara sunulan edebi içeriklerin yalnızca estetik değil, duyuşsal ve davranışsal etkiler bakımından da dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Kayman vd., 2021). Bu araştırmada ise Şeker Portakalı, yalnızca çocukluk ve acı deneyimlerini anlatan bir roman olarak değil, aynı zamanda şefkat haritası, dijital hikâye ve değerler eğitimi temelli PDR senaryolarına dönüştürülebilen bir eser olarak ele alınmıştır. Bu yönüyle çalışma, ilgili literatürde daha çok öz şefkat, kök değerler, bilişsel gelişim ve çocuk edebiyatı etkileri üzerinden incelenen Şeker Portakalı'nı, okul temelli PDR uygulamalarında kullanılabilecek somut ve teknoloji destekli etkinlikler düzeyine taşıyarak uygulama odaklı bir katkı sunmaktadır.

Kürk Mantolu Madonna'ya ilişkin bulgular, eserin PDR bağlamında özellikle yalnızlık, içe kapanma, kendini ifade edememe, ilişki kurma güçlüğü, yabancılaşma ve benlik farkındalığı temaları üzerinden işlevsel bir kaynak sunduğunu göstermektedir. Bu sonuç, eseri bireyselleşme sürecinde yalnızlık bağlamında inceleyen Dönmez'in bulgularıyla örtüşmektedir; söz konusu çalışmada da Raif Efendi'nin içe kapanıklığı, duygusal yalnızlığı ve bireysel varoluşunu kurmakta yaşadığı güçlükler öne çıkarılmaktadır (Dönmez, 2025). Benzer biçimde Topuzlu, Kürk Mantolu Madonna'daki ana karakterleri topluma ve kendine yabancılaşma bağlamında ele almış ve eserin yabancılaşma tartışmaları açısından güçlü bir örnek oluşturduğunu göstermiştir (Topuzlu, 2021). Ayrıca Becel, Sabahattin Ali'nin yapıtlarında kök değerlerin eğitsel yarar sağlayacak düzeyde sistematik biçimde işlenmediğini belirtmekle birlikte, yapıtların değer ve çocuk olgusu bakımından dikkat çekici unsurlar taşıdığını ortaya koymuştur (Becel, 2021). Alabay ve Yalçın'ın ergenlerin tercih ettiği kitaplarda başkahramanların mesleklerini incelediği araştırmada da kitapların kimlik gelişimi ve rol modeli oluşturma açısından önemli bir toplumsallaşma aracı olduğu vurgulanmıştır; bu tespit, Raif Efendi ve Maria Puder karakterlerinin öğrenciler tarafından ilişki, kimlik ve yaşam seçimi bağlamında tartışılabilmesini desteklemektedir (Alabay ve Yalçın, 2021). Bu araştırmada ise Kürk Mantolu Madonna, yalnızca edebi ya da psikolojik çözümleme nesnesi olarak değil, aynı zamanda yalnızlık çemberi, iç dünya e-portfolyosu ve ilişki-sınırlar etkinlikleri gibi teknoloji destekli PDR uygulamalarına dönüştürülebilen bir eser olarak ele alınmıştır. Bu yönüyle çalışma, ilgili literatürde daha çok yalnızlık, yabancılaşma, kök değerler ve meslek temsilleri üzerinden incelenen Kürk Mantolu Madonna'yı, okul temelli PDR uygulamalarında kullanılabilecek somut etkinlik ve senaryolar düzeyine taşıyarak uygulama odaklı bir katkı sunmaktadır.

Senaryo tablosuna ilişkin bulgular daha spesifik olarak incelendiğinde, her bir kitabın farklı bir PDR temasını ve farklı bir uygulama eksenini beslediği görülmektedir. Veronika Ölmek İstiyor için hazırlanan senaryoların temelini, eserin “bireysel görüşme, sınıf rehberliği, grup çalışması, bibliyoterapi, önleyici çalışma ve kriz sonrası çalışma” kapsamında kullanılabileceğine ilişkin bulgu

ile “Ölüm Bilinci” başlıklı rehberlik etkinliği önerisi oluşturmaktadır. Aynı şablonda uygun yaş grubunun 15 yaş ve üzeri olarak belirtilmesi ve verilen mesajın yanlış anlaşılma riskine dikkat çekilmesi, bu kitap için geliştirilen yaşam öncelikleri, duygu dönüşümü ve kariyer kararı temelli senaryoların daha kontrollü ve yapılandırılmış biçimde tasarlanmasını gerekli kılmıştır. Şeker Portakalı için oluşturulan senaryolar ise, eserin “bireysel görüşme, sınıf rehberliği, grup çalışması, bibliyoterapi, önleyici çalışma ve kriz sonrası çalışma” bağlamında kullanılabileceğine ilişkin bulguya ek olarak, okuma şablonunda doğrudan önerilen “Nasıl başa çıkardın?” etkinliğine dayanmaktadır. Bu etkinlikte öğrenciden, Zezé’nin karşılaştığı sorunlara nasıl başa çıktığını ve kendisinin benzer bir durumda ne yapacağını düşünmesi beklenmektedir; bu nedenle dijital hikâye, şefkat haritası ve değerler eğitimi temelli senaryolar doğrudan baş etme, empati ve duygusal destek ekseninde yapılandırılmıştır. Kürk Mantolu Madonna için geliştirilen senaryolar da benzer biçimde, eserin psikolojik danışma kullanımına uygun bulunması ve rehberlik etkinliği olarak “Son 10 Yıl” başlıklı uygulamanın önerilmesi üzerine kurulmuştur. Şablonda bu etkinliğin, Raif Efendi’nin yaşadıklarını temel alarak alternatif yaşam yolları üzerine düşündürmeyi amaçladığı görülmektedir; bu nedenle yalnızlık çemberi, iç dünya e-portfolyosu ve ilişki-sınırlar etkinlikleri, doğrudan yalnızlık, kendini ifade edememe, ilişki kurma güçlüğü ve alternatif baş etme yolları temaları üzerinden tasarlanmıştır. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, senaryo tablosunun rastlantısal biçimde değil, her bir eserin okuma analiz şablonunda yer alan “psikolojik danışma kullanımı” ve “rehberlik etkinliği tasarımı” bulguları esas alınarak oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Bu araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle çalışma, yalnızca Sabahattin Ali’nin Kürk Mantolu Madonna, Paulo Coelho’nun Veronika Ölmek İstiyor ve José Mauro de Vasconcelos’un Şeker Portakalı adlı üç edebi eser ile sınırlıdır. Araştırmada kullanılan bulgular, kitap okuma analiz şablonları, uygunluk rubriği ve alan uzmanı, lisans öğrencisi ile saha çalışanın değerlendirmeleri doğrultusunda elde edilmiştir. Bu nedenle ulaşılan sonuçlar, incelenen eserler, kullanılan değerlendirme araçları ve çalışmaya katılan paydaşların görüşleri çerçevesinde yorumlanmalıdır. Ayrıca geliştirilen teknoloji destekli PDR senaryoları uygulama önerisi niteliğinde olup doğrudan saha uygulamasıyla test edilmemiştir. Bu durum, senaryoların etkililiğine ilişkin sonuçların deneysel ya da uygulamalı verilerle değil, doküman incelemesi ve uzman değerlendirmeleriyle sınırlı olduğunu göstermektedir. Bunun yanında araştırma, eserlerin PDR bağlamındaki potansiyeline odaklanmış; edebi, dilbilimsel ya da estetik çözümlemeleri kapsam dışı bırakmıştır.

4.1. Öneriler

- Benzer araştırmalar, farklı yaş gruplarına hitap eden başka edebi eserler üzerinde yürütölerek bibliyoterapi temelli PDR uygulamalarına uygun yeni kitaplar belirlenebilir.
- Geliştirilen teknoloji destekli PDR senaryoları, farklı okul kademelerinde uygulanarak etkililikleri deneysel ya da yarı deneysel desenlerle test edilebilir.
- Alan uzmanı, öğretmen, okul psikolojik danışmanı ve öğrencilerin birlikte yer aldığı daha geniş katılımlı çalıştaylar düzenlenerek kitap temelli rehberlik etkinlikleri çeşitlendirilebilir.
- Kitap okuma analiz şablonu ve uygunluk rubriği geliştirilerek farklı araştırmacılar tarafından kullanılabilecek daha standart değerlendirme araçları oluşturulabilir.
- PDR alanında kullanılan edebi eserler yalnızca psikolojik temalar açısından değil, değerler eğitimi, kariyer gelişimi, sosyal-duygusal öğrenme ve benlik farkındalığı boyutlarında da birlikte ele alınabilir.
- Öğretmen adayları ve okul psikolojik danışmanları için, edebi eserlerin teknoloji destekli rehberlik etkinliklerine dönüştürölmesine yönelik uygulamalı eğitimler hazırlanabilir.
- Bibliyoterapi temelli uygulamalarda artırılmış gerçeklik, dijital hikâye, zihin haritaları, oyun tabanlı öğrenme ve ölçme-değerlendirme araçları gibi farklı teknolojilerin kullanımına yönelik örnek uygulama havuzları geliştirilebilir.
- Gelecek araştırmalarda, geliştirilen senaryoların öğrencilerin öz farkındalık, empati, baş etme becerileri, kariyer farkındalığı ve farklılıklara saygı düzeyleri üzerindeki etkileri incelenebilir.

Kaynakça

- Abdullah, M. H. (2002). *Bibliotherapy*. ERIC Clearinghouse on Reading English and Communication.
- Alabay, M., & Yalçın, S. (2021). Ergenlerin tercih ettiği kitaplarda yer alan başkahramanların mesleklerinin incelenmesi. *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Faköltesi Dergisi*, 3(1), 90-100.
- Alban, E. B. (2024). *Beliren yetişkinlik döneminde benliğin ayrımlaşması ile Bireylerin Sosyal Onay ihtiyacı ve kişilerarası duyarlılık düzeyleri arasındaki ilişki* (Master's thesis, Maltepe University (Turkey)).
- Ali, S. (2026). *Kürk mantolu Madonna*. Yapı Kredi Yayınları.
- Ayar, M. Z., & Demir, F. (2022). a Study of Freudian Psychological Factors Related To the Suicide of the Main Character in Paulo Coelho'S Veronika Decides To Die. *Erciyes Akademi*, 36(3), 1446-1461.

- Balbay, C., & Şahin, F. (2024). Türkiye’de bibliyoterapi konusunda yapılan çalışmalar: Karma yöntem bir literatür taraması. *International Journal of Düzce Educational Sciences*, 2(1), 86-102.
- Becel, A. (2021). *Sabahattin Ali’nin Yapıtlarında Söz Varlığı, Kök Değerler ve Çocuk* (Doctoral dissertation, Inonu University (Turkey)).
- Branch, R. M., & Varank, İ. (2009). *Instructional design: The ADDIE approach* (Vol. 722, p. 84). New York: Springer.
- Coelho, P. (2021). *Veronika ölmek istiyor*. Can Yayınları.
- Dick, W., Carey, L., & Carey, J. O. (2022). *The systematic design of instruction* (9th ed.). Pearson.
- Dönmez, F. (2025). *Sabahattin Ali’nin Kürk Mantolu Madonna ve Philip Roth’un İnsan Lekesi adlı eserlerinde bireyselleşme sürecinde yalnızlık*. Yüksek lisans tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Gibbs, G. (1988). Learning by doing: A guide to teaching and learning methods. *Further Education Unit*.
- Hendry, G. D. (1996). Constructivism and educational practice. *Australian Journal of Education*, 40(1), 19-45.
- Kapusuz, H. (2024). *Ideology in Children's Books: Values Education Against Child Autonomy* (Master's thesis, Middle East Technical University (Turkey)).
- Kayman, F., Avci, M. S., & Aydın, E. (2021). The effect of children's literature works on students' tendency to violence. *Education Quarterly Reviews*, 4.
- Keleş, F. B., Ak, M., & Kesici, Ş. (2023). Analysis of the novel of My Sweet Orange Tree in the context of self-compassion. *Research on Education and Psychology*, 7(1), 72-92.
- Mayer, R. E. (2014). Based principles for designing multimedia instruction. *Acknowledgments and Dedication*, 59.
- Miles, M. B. (1994). Qualitative data analysis: An expanded sourcebook. *Thousand Oaks*.
- Morrison, G. R., Ross, S. J., Morrison, J. R., & Kalman, H. K. (2019). *Designing effective instruction*. John Wiley & Sons.
- Musuloğlu, B. N., Çelik, B., Sezgin, E., & Daltaban, T. (2023). Şeker Portakalı serisinin on kök değer kapsamında incelenmesi. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 54-80.
- Özer, İ. Ö. (t.y.). *Piaget’nin bilişsel gelişim kuramı ve bir roman kahramanı: Zeze*. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/41265929/IsaOzer_2-libre.pdf
- Scholnik, M., Kol, S., & Abarbanel, J. (2006). Constructivism in theory and in practice. In *English teaching forum* (Vol. 44, No. 4, pp. 12-20). US Department of State. Bureau of Educational and Cultural Affairs, Office of English Language Programs, SA-5, 2200 C Street NW 4th Floor, Washington, DC 20037.
- Smaldino, S. E., Lowther, D. L., Mims, C., & Russell, J. D. (2015). *Instructional technology and media for learning* (11th ed.). Pearson.
- Topuzlu, B. S. (2021). *Sabahattin Ali’nin Kürk Mantolu Madonna’sı ile Max Frisch’in Homo Faber adlı eserlerinde ana karakterlerin topluma ve kendine yabancılaşma bağlamında*

karşılaştırılması. Yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Anabilim Dalı, İstanbul.

Vasconcelos, J. M. de. (2023). *Şeker Portakalı*. Can Yayınları.

Yalçınkaya, F. N., & Yücel, S. (2022). Bibliyoterapi Temelli Grupla Psikolojik Danışma Uygulamasının Psikolojik Danışman Adaylarının Farklılıklara Saygı Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi. *International Journal of Current Approaches in Language, Education and Social Sciences*, 4(1), 54-69.

Yaran, S., Balcı, E. E., Asil, B., & Yıldız, N. G. (2022). Aday öğrenciler için bir alan olarak psikolojik danışmanlık ve rehberlik. *Türk Eğitim Değerlendirmeleri Dergisi*, 2(2), 65-81.

**KAPSAYICI ÖĞRENME ORTAMI OLARAK ÜNİVERSİTE: ÖZ'E YOLCULUK
PROGRAMINA İLİŞKİN EBEVEYN GÖRÜŞLERİ
UNIVERSITY AS AN INCLUSIVE LEARNING ENVIRONMENT: PARENT OPINIONS
ON THE "JOURNEY TO SELF" PROGRAM**

Ahsen ERKEK*, Maşallah ÖZER GÜNDOĞDU**

Özet

Özel gereksinimli bireylerin ergenlikten genç yetişkinliğe geçiş süreci; bağımsız yaşam becerileri, sosyal katılım, psikolojik uyum ve mesleki yönelim açısından önemli gelişimsel riskler barındırmaktadır. Bu dönemde eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinin azalması, bireylerin yapılandırılmış sosyal ortamlara erişiminin sınırlandırılması ve ailelerin bakım yükünün artması hem bireylerin hem de ailelerin yaşam kalitesini olumsuz etkileyebilmektedir. Araştırmalar, özel gereksinimli gençlerin sosyal izolasyon, sınırlı akran etkileşimi ve yetersiz toplumsal katılım nedeniyle psikososyal güçlükler yaşayabildiğini göstermektedir. Aileler açısından bakıldığında ise, bu geçiş döneminde güvenli sosyal ortamların yetersizliği, çocuklarının bağımsızlaşma sürecine ilişkin belirsizlikler ve uzun vadeli bakım sorumluluğu, ebeveynlerde kaygı, tükenmişlik ve gelecek endişesini artırabilmektedir. Bu nedenle üniversite temelli, yapılandırılmış ve psikososyal destek odaklı programların hem bireylerin sosyal uyumunu desteklemesi hem de ailelerin psikolojik yükünü azaltması beklenmektedir. Bununla birlikte, Türkiye bağlamında özel gereksinimli genç yetişkinlere yönelik üniversite temelli destek programlarının varlığı ve etkililiğini, sürdürülebilirliğini ve aile deneyimleri üzerindeki yansımalarını inceleyen nitel araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, İstanbul'da orta ölçekli bir vakıf üniversitesinde geliştirilerek üç yıldır uygulanan "Öz'e Yolculuk" Programı'nın veliler tarafından nasıl deneyimlendiğinin, algılanan psikososyal etkilerinin ve yapısal güçlü ve sınırlı yönlerinin incelenmesi önemli bir araştırma gereksinimi olarak görülmektedir. Kapsayıcı ortamlar arasında özellikle nöroçeşitlilik gösteren bireyler açısından üniversitelerin incelenmesi sınırlı olduğundan, bu çalışmada programın uygulandığı üniversite kapsayıcı bir öğrenme ortamı olarak ele alınmıştır. Araştırmada, programın veliler tarafından psikolojik güvenlik, mutluluk ve normalleşme açısından nasıl algılandığı; akran temelli sosyal katılım ve kimlik gelişimi üzerindeki etkileri ile bağımsız yaşam becerilerine katkılarının nasıl değerlendirildiği ve aile yaşamına psikolojik ve işlevsel yansımalarının neler olduğu incelenmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması olarak tasarlanan bu çalışmada elde edilen bulgular, programın özel gereksinimli bireyler için psikolojik güvenlik, mutluluk ve normalleşme hissini desteklediğini; akran temelli sosyal katılım ve kimlik gelişimini güçlendirdiğini ve ailelerin bakım yükünü azaltarak psikolojik rahatlama sağladığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Otizm, Nöroçeşitlilik, Otizmde Ebeveyn, Kapsayıcı Ortam Olarak Üniversite.

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Eğitimde Mükemmeliyet Araştırma ve Uygulama Merkezi (EMAM), ahsenerkek23@gmail.com, ORCID: 0009-0009-2420-5637.

** Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Engelliler İçin Gölge Öğreticilik Programı / Eğitimde Mükemmeliyet Araştırma ve Uygulama Merkezi (EMAM), mgundogdu@fsm.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8152-9189.

Abstract

The transition process of individuals with special needs from adolescence to young adulthood carries significant developmental risks in terms of independent living skills, social participation, psychological adjustment, and vocational orientation. During this period, the reduction of educational and rehabilitation services, limited access to structured social environments, and the increased caregiving burden on families negatively affect the quality of life of both individuals and their families. Research shows that young people with special needs may experience psychosocial difficulties due to social isolation, limited peer interaction, and insufficient community participation. From the families' perspective, the lack of safe social environments, uncertainties regarding their children's independence, and long-term caregiving responsibilities increase parental anxiety, burnout, and concerns about the future. Therefore, university-based, structured, and psychosocial support-oriented programs are expected to both enhance the social adaptation of individuals and reduce the psychological burden on families. However, in the Turkish context, qualitative studies examining the existence, effectiveness, sustainability, and family experiences of university-based support programs for young adults with special needs are limited. In this regard, it is an important research need to reveal how the "Journey to the Self" Program, developed and implemented for three years at a mid-sized foundation university in Istanbul, is experienced by parents, its perceived psychosocial effects, and its structural strengths and limitations. Among inclusive environments, universities are rarely examined, particularly in relation to individuals with neurodiversity. For this reason, in this study, the university where the "Journey to the Self" program is implemented was considered as an inclusive learning environment, and the program was explored in terms of how it is perceived by parents with respect to psychological safety, happiness, and normalization. The study also sought to answer the following questions: What are the perceived effects of the program on peer-based social participation and identity development of individuals with special needs? How do parents evaluate its contributions to independent living and daily life skills? What are its psychological and functional reflections on family life? This study is planned as a case study within qualitative research methods, and findings show that the program supports psychological safety, happiness, and a sense of normalization for individuals with special needs; strengthens peer-based social participation and identity development; and reduces caregiving burden while providing psychological relief for families.

Keywords: Autism, Neurodiversity, Autism Parents, University as an Inclusive Environment.

1.Giriş

Eğitim, her bireyin toplumsal yaşama katılımını sağlayan en temel haklardan biri olup Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen Engelli Hakları Sözleşmesi, eğitim sistemlerinin tüm bireylerin farklılıklarına yanıt vererek kapsayıcı bir anlayışla yapılandırılmasını zorunlu hale getirmektedir (United Nations, 2006). Bu bağlamda kapsayıcı eğitim, yalnızca fiziksel erişimin sağlanmasıyla sınırlı kalmayıp bireyin kendini ait hissettiği, sosyal olarak kabul gördüğü ve aktif katılım sağlayabildiği öğrenme ortamlarının oluşturulmasını ifade etmektedir (UNESCO, 2017). Kapsayıcı eğitim yaklaşımı, bireysel farklılıkları bir engel olarak değil eğitim ortamını zenginleştiren bir çeşitlilik unsuru olarak ele almakta ve tüm öğrencilerin potansiyellerini en üst düzeyde gerçekleştirmelerini hedeflemektedir (Ainscow, 2005). Bu yaklaşım, aynı zamanda özel gereksinimli bireylerin eğitim hayatının tüm aşamalarında kesintisiz ve sürdürülebilir bir destek

gerekliliğini ortaya koymakta; fakat özellikle yetişkinliğe geçiş sürecinde beklenen süreklilik kesintiye uğramaktadır.

Kapsayıcı eğitim felsefesinin temelinde yer alan “Sakatlığın Sosyal Modeli”, yetersizliği olan bireylerin durumunu yalnızca tıbbi bir sorun olarak değil, toplumun oluşturduğu fiziksel, sosyal ve tutumsal engellerin bir sonucu olarak ele almaktadır (Oliver, 2013). Bu yaklaşımın nöroçeşitlilik perspektifiyle birlikte değerlendirilmesi, otizm gibi durumların tedavi edilmesi gereken bir hastalık olmaktan ziyade insan genomunun doğal bir varyasyonu olarak ele alınmasını sağlamaktadır (Armstrong, 2012). Bu doğrultuda eğitim ortamlarının kapsayıcılığı, bireyin ortama uyum sağlamasından ziyade ortamın bireyin bilişsel ve duyuşsal ihtiyaçlarına göre düzenlenmesini gerektirmektedir. Bu yaklaşım, özel gereksinimli bireylerin eğitim yaşamının tüm aşamalarında kesintisiz ve sürdürülebilir biçimde desteklenmesini gerekli kılmaktadır. Ancak özellikle yetişkinliğe geçiş sürecinde bu sürekliliğin kesintiye uğradığı görülmektedir.

Özel gereksinimli bireyler için liseden yetişkinliğe geçiş dönemi, okul temelli hizmetlerin aniden kesilmesiyle karakterize edilmekte ve bu durum literatürde “hizmet uçurumu” (service cliff) olarak adlandırılmaktadır (Roux vd., 2015; Shattuck vd., 2012). Lise sonrası dönemde yaşanan bu durum, özel gereksinimli bireylerin eğitim ve destek süreçlerinde önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Ek olarak literatür incelendiğinde, bu geçiş sürecinde sunulan alternatif destek modellerinin özellikle aileler tarafından nasıl deneyimlendiğine ilişkin çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir.

Bu süreçte resmi desteklerin azalması ve gayri resmi desteklerin artması, bireylerin aileye bağımlı hale gelme riskini artırarak bağımsız yaşam becerilerinin gelişimini ve toplumsal katılımını sınırlayabilmektedir (Roux vd., 2015; Shattuck vd., 2012). Bu kritik dönemde hem özel gereksinimli bireylerin hem de ailelerinin destek ihtiyaçları devam etmekte; ancak hizmetlerin azalması sosyal izolasyon riskini artırarak bireylerin toplumsal hayata katılımını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Shattuck vd., 2012). Özellikle nöroçeşitlilik gösteren bireylerde akran etkileşiminin azalmasıyla birlikte aile üzerindeki bakım yükü artmakta (Taylor & Seltzer, 2011); bu durum aile sistemleri üzerinde yeniden yapılanmayı gerektiren bir süreci beraberinde getirmektedir. Literatürde bu süreç “kronik keder” ve “ebeveyn tükenmişliği” kavramlarıyla açıklanmakta ve çoğunlukla belirsizliklerle ilişkilendirilmektedir (Karst & Van Hecke, 2012).

Bu bağlamda, yaşam boyu öğrenme perspektifi doğrultusunda yükseköğretim kurumları, özel gereksinimli bireylerin yetişkinlik rollerini deneyimleyebilecekleri önemli ortamlar olarak değerlendirilmektedir. Üniversite kampüsleri yalnızca akademik bilgi aktarımının yapıldığı mekanlar değil, aynı zamanda bireyin yetişkin kimliğini inşa ettiği, sosyal normları deneyimlediği ve tipik gelişim gösteren akranlarıyla doğal etkileşimler kurabildiği kapsayıcı ortamlardır (Grigal & Hart, 2010). Bu ortamlarda sunulan yapılandırılmış destekler sayesinde birey, yalnızca öğrenci rolünü değil, aynı zamanda üniversite topluluğunun bir parçası olma deneyimini yaşayarak psikolojik güvenlik ve aidiyet duygusunu geliştirmektedir.

Bu tür yapılandırılmış programlar yalnızca bireylerin gelişimini destekleyen ortamlar sunmakla kalmayıp, aynı zamanda aileler için önemli bir sosyal destek mekanizması oluşturarak bakım yükünün azaltılmasına ve yaşam kalitesinin artırılmasına katkı sağlayabilmektedir (Grigal & Hart, 2010; Karst & Van Hecke, 2012; Taylor & Seltzer, 2011). Ancak bu tür yapılandırılmış

programların Türkiye bağlamındaki karşılığı sınırlı olup, mevcut hizmet yapısı bu ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalabilmektedir.

Türkiye bağlamında özel gereksinimli bireylere sunulan hizmetler incelendiğinde, desteğin büyük ölçüde çocukluk ve zorunlu eğitim döneminde yoğunlaştığı; buna karşın yetişkinliğe geçiş sürecinde sistemli ve sürdürülebilir bir planlamanın yeterince bulunmadığı görülmektedir (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2026). Mevcut yapı içerisinde lise sonrası eğitim hakkının pratikte sınırlı kalması, bireyleri ev ortamına yönlendirmekte ve sosyal izolasyon riskini artırmaktadır. Türkiye’de nöroçeşitlilik gösteren bireyler için sosyal kabulü destekleyen yapılandırılmış yükseköğretim programlarının sınırlı olması, bu bireyler açısından önemli dezavantajlar oluşturmaktadır (Eker, 2024). Bu bağlamda, İstanbul’da bir vakıf üniversitesi bünyesinde Eğitimde Mükemmeliyet Araştırma ve Uygulama Merkezi (EMAM) tarafından yürütülen “Öz’e Yolculuk” programı, özel gereksinimli bireylerin toplumsal bütünleşmesini desteklemeyi amaçlayan üniversite temelli kapsayıcı bir model sunmaktadır.

EMAM, müdür, müdür yardımcısı, özel eğitim koordinatörü, Öz’e Yolculuk Programı koordinatörü olmak üzere dört kişilik bir ekipten oluşmaktadır. Öz’e Yolculuk Programı’nın web sitesi incelendiğinde ise programda görevli özel eğitim mezunu üç öğretim elemanının, hukuki danışmanın, yarı zamanlı çalışan eğitimci ve personellerin olduğu bilgisi mevcuttur. Program, özel gereksinimli bireylerin yaşam becerilerini ve topluma katılımlarını arttırmak için üniversitenin belirlenen kampüsü içerisinde faaliyet göstermektedir. Program dört yıllık eğitim desteği şeklinde planlanmıştır, ancak özel gereksinimli öğrencilerin bireysel gelişimine bağlı olarak erken mezun olma imkanı da sunmaktadır. 16-26 yaş arasındaki özel gereksinimli bireylerin bağımsız yaşam, sosyal iletişim ve mesleki becerilerinin geliştirilmesi odak noktası olup müfredatın, güncel literatür doğrultusunda hazırlandığı ifade edilmiştir. Örnek ders programı incelendiğinde spor ve oyun, matematik, sosyal iletişim becerileri, mutfak becerileri ve beslenme, ingilizce, teknoloji, müzik ve dans gibi uygulamaların yer aldığı görülmektedir. Uygulamalar, üniversitenin belirlenen kampüsünde yer alan yapılandırılmış eğitim ve atölye ortamlarında yürütülmekte; süreç içerisinde bireylerin gelişimsel ihtiyaçları doğrultusunda gerekli uyarlamalar yapılmaktadır (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi (FSMVÜ), 2026) .

Bu bağlamda, İstanbul’da bir vakıf üniversitesi bünyesinde Eğitimde Mükemmeliyet Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından “Öz’e Yolculuk” programı ismiyle uygulanan ve üç yıldır kesintisiz sürdürülen üniversite temelli kapsayıcı destek modeli, söz konusu boşluğa yönelik bir uygulama örneği sunmaktadır. Söz konusu program, üniversite kampüsünü nöroçeşitlilik gösteren bireylerin tipik gelişim gösteren akranlarıyla etkileşim kurabildiği kapsayıcı bir öğrenme ortamı olarak yapılandırmaktadır. Üniversite ortamları, genç yetişkinlerin kimlik inşa süreçlerinde toplumsal kabulün gerçekleştiği önemli sosyal alanlardır (Grigal & Hart, 2010). Bu açıdan Öz’e Yolculuk Programı, üniversiteyi kapsayıcı bir öğrenme ortamına dönüştürerek bireyin tıbbi yetersizliklerinden ziyade var olan potansiyellerine ve sosyal aidiyetlerine odaklanan bir sosyal model sunmaktadır.

Programın sunduğu yapılandırılmış destek yalnızca birey üzerinde değil, aynı zamanda toplumun en küçük ve en temel birimi olan aile sistemleri üzerinde de dönüştürücü bir etkiye sahiptir (FSMVÜ,

2026). Bu programla aynı zamanda özellikle yetişkinliğe geçiş döneminde görülen ebeveyn tükenmişliğinin azaltılması hedeflenmektedir (Karst & Van Hecke, 2012). Ayrıca ebeveyn tükenmişliğinin azalmasıyla birlikte ailelerin “sistemli bir yapıya güven” duygusunun güçlenmesi beklenmektedir. Ancak bu etkilerin veliler tarafından nasıl deneyimlendiğine ilişkin çalışmalar sınırlıdır.

Literatür incelendiğinde, Türkiye’de üniversite temelli kapsayıcı programların veliler tarafından nasıl deneyimlendiğini ve bu deneyimlerin aile yaşamına yansımalarını derinlemesine inceleyen nitel çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Özellikle özel gereksinimli bireylerin yetişkinliğe geçiş sürecinde aile sistemleri üzerindeki etkiler ve ebeveyn tükenmişliği ile ilişkisi yeterince ele alınmamıştır.

Bu doğrultuda mevcut çalışma, üç yıldır uygulanan Öz’e Yolculuk Programı’nın veli algıları üzerindeki yansımalarını ortaya koyarak literatürdeki bu boşluğun doldurulmasını amaçlamaktadır. Ayrıca elde edilen bulguların Türkiye’deki diğer yükseköğretim kurumları için örnek teşkil edebilecek veriler sunması hedeflenmektedir. Bu kapsamda aşağıdaki araştırma sorularına yer verilmiştir:

1. Veliler, Öz’e Yolculuk Programı’nı nasıl deneyimlemektedir?
2. Öz’e Yolculuk Programı, veliler tarafından psikolojik güvenlik, mutluluk ve normalleşme açısından nasıl algılanmaktadır?
3. Programın, özel gereksinimli bireylerin akran temelli sosyal katılımı ve kimlik gelişimi üzerindeki algılanan etkileri nelerdir?
4. Programın, bireylerin bağımsız yaşam ve günlük yaşam becerilerine katkıları veliler tarafından nasıl değerlendirilmektedir?
5. Öz’e Yolculuk Programı’nın aile yaşamına psikolojik ve işlevsel yansımaları nelerdir?
6. Velilere göre programın yapısal güçlü yönleri, sınırlılıkları ve sürdürülebilirliğini etkileyen faktörler nelerdir?

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli:

Bu araştırma nitel model olup ve durum çalışması deseninde gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma modelinde araştırmacı bireyin olaylara bakış açılarını deneyimleri üzerinden derinlemesine incelemektedir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Durum çalışması deseninde ise araştırmacı güncel bir olguyu veya programı gerçek yaşam bağlamı içerisinde derinlemesine inceler (Yin, 2018). Bu doğrultuda Öz’e Yolculuk Programı bir durum olarak ele alınarak programın veliler üzerindeki yansımaları bütüncül bir bakış açısıyla test edilmiştir.

2.2. Çalışma Grubu:

Araştırmanın çalışma grubunu İstanbul’da bir vakıf üniversitesinde yürütülen Öz’e Yolculuk Programına çocukları devam eden 6 veli oluşturmaktadır. Velilerin çoğunluğu otizm spektrum bozukluğu tanılı olan çocuklara sahip ve en az bir yıldır programa devam eden katılımcılardır.

Katılımcıların belirlenmesinde programın etkilerini derinlemesine değerlendirmek için bu deneyime sahip bireylerin seçilmesi amacıyla ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Patton, 2015). Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 1.'de sunulmuştur:

Tablo 1. *Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler*

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yakınlık Derecesi	Çocuğun Tanısı	Programa Devam Durumu
V1	K	Anne	ASB	Yeni Katılımcı
V2	K	Anne	ODD	Uzun Süreli
V3	K	Anne	ASB	Uzun Süreli
V4	K	Anne	ASB	Uzun Süreli
V5	K	Anne	ASB	Uzun Süreli
V6	E	Baba	ASB	Yeni Katılımcı

Not. *ASB= Otizm Spektrum Bozukluğu, *Yeni katılımcı= 1 sene, *Uzun Süreli= 2-3 sene, *ODD= Zihinsel ve Gelişimsel Yetersizlik

2.3. Veri Toplama Aracı ve Süreç:

Araştırma verileri, araştırmacılar tarafından hazırlanan “Yarı Yapılandırılmış Veli Görüşme Formu” aracılığıyla toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, odak konunun korunması ve görüşme sırasında ortaya çıkabilecek özgün deneyimlerin derinlemesine olanak sağlamaktadır (Creswell & Poth, 2018). Görüşme formu; programın bireye katkıları, üniversite ortamının etkisi ve aile yaşamına yansımaları gibi 6 ana odak noktalarını kapsayan 21 sorudan oluşmaktadır. Görüşmeler gerçekleştirilmeden önce hazırlanan görüşme formunun taslak hali kapsam ve görünüş geçerliliğini sağlamak amacıyla özel eğitim alanındaki iki uzman akademisyen tarafından incelenmiştir. Akademisyenlerden gelen dönüşler sonucunda nihai form elde edilmiştir. Görüşmeler, sessiz bir ortamda yüz yüze bir şekilde gerçekleştirilmiş, katılımcıların onayıyla ses kaydına alınmış ve yaklaşık 20-30 dakika sürmüştür. Elde edilen veriler dijital olarak güvenli bir ortamda saklanmıştır.

2.4. Verilerin Analizi:

Elde edilen deşifre metinler tematik analiz yöntemiyle manuel olarak analiz edilmiştir. Altı aşamalı analiz protokolü izlemiştir (Braun & Clarke, 2006). Bu yöntem, verilerdeki örüntülerin sistematik bir şekilde tanımlanmasını ve yorumlanmasını sağlamaktadır. Sırasıyla izlenen yöntem şu şekildedir:

1. *Verilere Aşına Olma:* Bu aşamada görüşmelerden elde edilen ses kayıtları kelime kelime deşifre edilerek metne dönüştürülmüştür. Toplam 18 sayfalık veri seti araştırmacılar

tarafından defalarca okunarak veri setine dair derinlemesine bir aşinalık kazanılmıştır. Bu süreçte öne çıkan ilk izlenimler ve yansıtıcı notlar not edilmiştir.

2. *Başlangıç Kodlarının Üretilmesi:* Veri setindeki anlamlı en küçük birimler tümevarımcı bir yaklaşımla kod haline dönüştürülmüştür.
3. *Temaların Aranması:* İkinci aşamada elde edilen kodların birbirleriyle anlamsal bağları incelenmiştir. Benzer kodlar bir araya getirilerek potansiyel alt ve üst kodlar belirlenmiştir.
4. *Temaların Gözden Geçirilmesi ve Düzenlenmesi:* Oluşturulan potansiyel alt ve üst temaların anlamsal bir bütünlük ve ham veri setinin tamamını temsil edip etmediği incelenmiştir.
5. *Temaların Tanımlanması ve İsimlendirilmesi:* Düzenlenen son temalar teorik olarak tanımlanarak nihai hiyerarşik tematik şema (Şekil 1.) elde edilmiştir.
6. *Raporlaştırma:* Elde edilen bulgular literatürle harmanlarak raporlaştırılmıştır.

2.5. Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları:

Araştırmanın inandırıcılığını arttırmak amacıyla araştırmacılar katılımcıların kendi ifadelerini yapılan doğrudan alıntılarla desteklemiştir. Ayrıca, manuel yolla elde edilen kod ve temalar alanda uzman akademisyenler tarafından “akran denetimi” süreci yürütülerek araştırmanın tutarlılığı için incelenmiştir (Lincoln & Guba, 1985).

3. Bulgular

Araştırma kapsamında velilerle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen veriler, tematik analize uygun bir şekilde analiz edilerek ortaya çıkan tematik ağ Şekil 1’de modellenmiştir.

Şekil 1. Öz'e Yolculuk Programı Tematik Analiz Modeli

Şekil 1’de sunulan model, programın veliler nezdindeki çok boyutlu etkisini hiyerarşik bir yapıda özetlemektedir. Modelin merkezinde, özel gereksinimli bireylerin yetişkinliğe geçiş sürecinde üniversite kampüsünün sunduğu "kapsayıcı ekosistem" yer almaktadır. Bu merkezden dallanan temalar incelendiğinde; Psikolojik Güvenlik ve Normalleşme, Akran Temelli Sosyal

Katılım ve Bağımsız Yaşam Becerileri doğrudan birey üzerindeki olumlu çıktıları temsil etmektedir.

Modelin diğer boyutunu oluşturan Aile Yaşamına Yansımalar, programın ebeveynler için sağladığı "psikolojik mola" ve güven alanını vurgularken; Yapısal Güçlü Yönler ve Özel Regülasyon İhtiyacı temaları, modelin sürdürülebilirliği ve geliştirilmesi gereken operasyonel alanlara (gölge öğretici desteği, atölye çeşitliliği vb.) işaret etmektedir. Bu tematik yapı, lise sonrası dönemde "hizmet uçurumu" (Roux vd., 2015; Shattuck vd., 2012) yaşayan aileler için üniversite temelli modellerin bütüncül bir destek mekanizması sunduğunu ancak yine de geliştirilmesi gereken alanlar olduğuna işaret etmektedir. Bu kapsamda, ortaya çıkan temalar ailelerin deneyimlerini yansıtan doğrudan alıntılarla desteklenerek sunulmuştur.

3.1. Psikolojik Güvenlik, Mutluluk ve Normalleşme

Veliler, programın en büyük katkısının bireyin kendini "özel gereksinimli" etiketinden sıyrıp "üniversiteli" olarak tanımlaması olduğunu belirtmişlerdir. Bu durum, bireylerin sosyal ortamlarda kendilerini daha normal ve mutlu hissetmelerini sağlamıştır.

V1: *"İyi yönde değişimler var... Ben üniversiteye gidiyorum, ben büyüdüm şeklinde kendini ifade ediyor."*

V4: *"Buraya gelip giderek sosyalleşiyor, kendini bir üniversiteli gibi hissetmesi hoşumuza gidiyor... Kendimizi normal hissetmemizi sağlayan bir yer, kendimi daha normalmiş gibi hissediyorum."*

3.2. Akran Temelli Sosyal Katılım ve Kimlik Gelişimi

Üniversite ortamı, bireylerin kendi yaş grubundaki tipik gelişim gösteren akranlarıyla etkileşime girmesine olanak vermiş, bu da sosyal öğrenmeyi hızlandırmıştır.

V5: *"Akranlarıyla birlikte olması çok iyi, gözlemleyerek öğrendikleri için onları gözlemliyor... Gözlemleyerek öğrendiği olumlu değişimler oldu."*

V2: *"Kendi akranlarıyla sohbet etmeyi seviyor, farklı insanlarla birlikte... Öz güveni gelişti, kaygısı azaldı."*

3.3. Bağımsız Yaşam ve Günlük Yaşam Becerileri

Programın kampüs hayatı içindeki uygulamalı yapısı, veliler tarafından bireylerin günlük yaşamlarında somut ilerlemeler olarak rapor edilmiştir.

V1: *"Az önce de gördüm kantinden tek başına çay alıyor. O çok hoşuma gitti... Bugün tek başına gitti çay aldı, bu çok büyük bir şey."*

V1: *"Kızım sürekli eşofman giyerdi, ilk defa benden pantolon satın almamı istedi. Ama bu üniversiteye geldikten sonra pantolon giymeye başladı. Üniversite ortamında, kampüste kızların nasıl giyindiğini görüyor ve bana internet üzerinden bu kıyafetleri gösterip almamı istiyor."*

V2: *"Öz bakım açısından kendisine bakmaya başladı, mutfak vb. konularda biraz değişimler oldu. Staj deneyimi çok iyiydi."*

3.4. Aile Yaşamına Psikolojik ve İşlevsel Yansımalar

Veliler için Öz'e Yolculuk Programı, çocuklarının güvenli bir ortamda olduğunu bilmenin getirdiği huzur ve kendilerine ayırabildikleri serbest zaman anlamına gelmektedir.

V5: *"Güvenle bırakabileceğiniz bir yer... Güvenli, kafanızın rahat edebileceği bir ortam."*

V6: *"Oğlumun iyi vakit geçirmesi, kaliteli zaman geçirmesi, mutlu olması... Ben aslında kapıyı açtığımda oğlumun mutlu olduğunu görüyorum bu durum da dolayısıyla benim mutluluğumu artırıyor."*

3.5. Programın Yapısal Güçlü Yönleri ve Sürdürülebilirlik

Veliler, Öz'e Yolculuk Programının sunduğu güven ortamını en güçlü yön olarak görürken; staj imkanları, atölye çeşitliliği ve velilerle olan etkileşimin artırılması gerektiğini belirtmişlerdir.

V1: *"Liseyi bitirmiş özel çocuklar için bir yuva... mesleğe yönelik, tam bağımsız yaşamaya yönelik bir şeyler yapılabilir."*

V5: *"Daha çok atölye imkânı olsa daha iyi olur... Velilerin daha çok bir araya gelebileceği ortam sunulabilir."*

3.6. Özel Gereksinime Özgü Regülasyon ve Destek İhtiyacı

Veliler, Öz'e Yolculuk Programının kapsayıcı doğasını desteklemekle birlikte, nöroçeşitlilik gösteren bireylerin üniversite ortamında yaşadıkları davranışsal ve duyuşsal zorluklar için daha belirli regülasyon desteklerine ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir. Deşifreler; gölge öğretici desteği, davranış yönetimi ve bireysel ihtiyaçlara özgü atölye çalışmalarının süreklilik göstermesinin önemini vurgulamaktadır.

V2: *"İlk sene çok iyiydi, gölge öğreticiler vardı; şimdi bu desteğin daha profesyonel sürmesini bekliyoruz."*

V3: *"Gölge öğretici eksikliği çok. Öz bakım, tuvalet eğitimi üzerine daha çok düşülmesi lazım..."*

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, üniversite temelli bir kapsayıcı Öz'e Yolculuk Programının veliler tarafından nasıl deneyimlendiğini ve bu modelin aile sistemine yansımalarını derinlemesine incelemiştir. Şekil 1'de modellenştirilen bulgularda görüldüğü üzere, lise sonrası dönemde yaşanan "hizmet uçurumu" (Roux vd., 2015; Shattuck vd., 2012) özel gereksinimli bireyler ve aileleri için üniversite kampüslerinin önemli birer destek olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmanın en temel bulgularından biri, programın veliler üzerinde yarattığı "normalleşme" ve "psikolojik güvenlik" hissidir. Veliler (V1, V4), çocuklarının bir rehabilitasyon merkezi yerine üniversite kampüsünde bulunmasını diğer normal gelişim gösteren akran yaş grubunda olduğu gibi bir "öğrencilik kimliği" kazanımı olarak görmekte; bu durum bireyin özgüvenini artırırken ailenin toplumsal yalıtılmışlık hissini azaltmasını sağlamaktadır. Alanyazın incelendiğinde lise sonrası dönemde otizm spektrum bozukluğu olan genç yetişkinlerin diğer engel gruplarına kıyasla arkadaş gruplarından herhangi bir görüşme talebi almadıkları, akranları tarafından aranmadıkları ve yapısal

açından en ağır sosyal izolasyon riskiyle karşılaştıkları görülmektedir (Orsmond vd., 2013; Stewart vd., 2024). Bu açıdan yürütülen Öz'e Yolculuk Programı bireyin eksikliklerine değil kampüs ortamında akran etkileşimleriyle güçlenen sosyal bir model olduğu söylenebilir. Velilerin çocuklarını rehabilitasyon merkezi yerine 'kendini daha normalmiş gibi' hissettikleri bir üniversite ortamına çocuklarını göndermeleri aile sistemi için koruyucu bir tampon görevi gördüğünü göstermektedir. Üniversite ortamında akranlarını gözlemleyerek "akademik/sosyal öğrencilik kimliği" kazanımını Sosyal Kimlik Kuramı bağlamında gerçekleştirmeleri yaşa uygun sosyal roller edinilmesinde dönüştürücü bir etkisi olduğunu göstermektedir (Sperry, Neitzel & Engelhardt-Wells, 2010; Tajfel & Turner, 2004). Yine edinilen bu bulgu sonucunda nöro çeşitliliği bireyin biyolojik eksikliğiyle açıklamak yerine mekansal imkanlara bağlı ve akran etkileşimleriyle güçlenebilen "Sakatlığın Sosyal Modeli"yle açıklamak mümkündür (Oliver, 2013; Woods, 2017). Ayrıca bu bulgu Öz'e Yolculuk programının da esin kaynağı olan Iowa REACH modelini inceleyen ampirik çalışmaların sonuçlarıyla da paralellik göstermektedir (Grigal & Hart, 2010; University of Iowa, 2026; Plotner & Marshall, 2015).

Ayrıca, Öz'e Yolculuk Programı'nın ebeveynler için bir "psikolojik mola" alanı yaratması, ebeveyn tükenmişliğini azaltmada oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Deşifrelerde vurgulanan "gözü arkada kalmadan bırakabilme" (V2, V5) teması, bu sistemin sürdürülebilirliğinin aile içine yansıyan olumlu etkilerini ortaya koymaktadır. Nitekim otizm spektrum bozukluğu tanısı almış bir aile üyesi olan ailelerde aile ihtiyaçlarının artması, stres kaynaklarının çeşitlenmesi ve aile işleyişinin değiştiği göz önüne alındığında lise sonrası dönemde bu tarz programların ebeveynlere "psikolojik mola" alanı yaratması göz önünde bulundurulmalıdır (Ardıç & Olcay, 2021; Kütük vd., 2021).

Ancak velilerin (V2, V3) özellikle dile getirdiği gölge öğretici desteğindeki süreklilik ve üniversite yönetiminden beklentiler, bu tür programlarda sunulan destek mekanizmalarının sürekliliğinin kritik bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Gölge öğretmenler; otizm spektrum bozukluğuna sahip öğrencilerin eğitiminde günlük aktivitelerden akademik etkinliklere ve sosyal beceri gelişimine kadar geniş bir yelpazede doğrudan ihtiyaç kontrolü sağlayarak öğrencilerin ihtiyaçlarının giderebilmektedir (Kądziołka, 2024). Bu bulgu, üniversite temelli kapsayıcı geçiş programlarında öğrenci destek hizmetleri, danışmanlık ve çok paydaşlı yapıların önemli bileşenler olduğunu vurgulayan Think College Transition Modeli ile paralellik göstermektedir (Grigal vd., 2017). Bu durum, kapsayıcı geçiş programlarının yalnızca bireysel uygulamalarla değil, kurumsal düzeyde sürdürülebilir destek sistemleri, eğitimcilerin gölge öğreticilik hakkında bilgi düzeylerinin artırılması, eğitimciler arasında iş birliği sağlama gibi konularda güçlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Bağcı vd., 2025; Manasala & Dizon, 2008).

Sonuç olarak üniversite kampüsleri; nöroçeşitlilik gösteren bireyler için sadece eğitim ortamı sağlamasının yanında akran temelli etkileşime olanak sağlayan ve yetişkinliğe geçişte kimlik gelişimi için önemli bir inşa alanıdır. Bu tür programların var olması, ebeveynlerin yaşamış oldukları gelecek kaygısını azaltmakta ve onlar için birer 'psikolojik nefes alanı' sunmaktadır. Bununla beraber bu tür programlar iş birlikçi bir yaklaşım içerisinde sadece kampüs alanlarıyla sınırlı kalmamalı, başta eğitimciler olmak üzere gölge öğretici hakkında farkındalık yaratılarak bu öğretmenlerin desteklerinin artırılmasına olanak sağlanmalı ve aileye sunulan psikolojik danışma

hizmetleri artırılarak uzman kadro içerisinde spesifik regülasyon mekanizmaları geliştirilmelidir. Bu sonuçlardan hareketle şu önerilerde bulunulmuştur:

1. Üniversite yönetimleri, özel gereksinimli yetişkinlere yönelik kapsayıcı programları, yaygınlaştırarak toplumun her kesiminin erişebileceği sürdürülebilir yapılar oluşturabilir, bu doğrultuda uygulama ve araştırma merkezlerine işlevsel birer zemin sunabilir.
2. Akademik birimler, programlardaki "akran rehber" (üniversite öğrencileri) sistemi, staj veya gönüllülük kredisi gibi mekanizmalarla normal gelişim gösteren ve nöro gelişimsel çeşitlilik gösteren bireyler arasındaki etkileşimi artıracak fırsatlar sunabilir.
3. Politika yapıcılar, vakıf üniversitelerinde ücretli bir şekilde yürütülen ve bu nedenle herkes için erişilebilir olmayan programlara katılımı artırmak amacıyla, kamu destekli burs veya teşvik modelleri geliştirilebilir.
4. Nöro çeşitlilik gösteren bireylerin gölge öğretici desteğindeki süreklilik ihtiyacı bu hizmetin yaygınlaştırılması için diğer yükseköğretim kurumlarında gölge öğreticilik programı niceliksel ve niteliksel olarak büyütülebilir.
5. Lise kademesinde görev yapan okul psikolojik danışmanlarına yönelik üniversite tabanlı bu kapsayıcı modelleri tanıtan bilgilendirme faaliyetleri düzenlenebilir. Okul psikolojik danışmanlarının bu program hakkında farkındalık kazanması; mezuniyet aşamasındaki özel gereksinimli öğrencileri ve ailelerini üniversite bünyesindeki gölge öğretici mekanizmasına ve atölyelere yönelik potansiyel öğrenci akışını zamanında ve doğru yönlendirmelerle yapılandırmasını sağlayabilir.
6. Bu çalışma kısıtlı bir çalışma grubunda gerçekleştirilen nitel bir durum çalışmasıdır. Gelecek araştırmalarda yükseköğretim modellerinin etkililiğini değerlendirmek amacıyla karma yöntem tasarımlarına başvurulması önerilmektedir.

Teşekkür

Bu araştırma Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde yürütülen Öz'e Yolculuk Programı kapsamında gerçekleştirilmiştir. Katkılarından dolayı ilgili kuruma teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Ainscow, M. (2005). Developing inclusive education systems: What are the levers for change? *Journal of Educational Change*, 6(2), 109-124.
- Ardıç, A., & Olcay, S. (2021). Investigation of the relationship between the burnout level of parents of children with autism spectrum disorder (asd) and asd symptom level and family needs by regression analysis. *Education and Science*, 46(206), 459-471. <https://doi.org.10.15390/EB.2020.8980>
- Armstrong, T. (2012). *Neurodiversity in the Classroom: Strength-Based Strategies to Help Students with Special Needs Succeed in School and Life*. ASCD.
- Bağcı, H. H., Aksungur, A., Öztürk Emiral, G., & Şimşek, E. (2025). Evaluation of teachers' knowledge and awareness about autism spectrum disorder. *Turkish Journal of Medical Sciences*, 55(4), 982-991.

- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Sage Publications.
- Eker, H. (2024). Engelli gençlerin üniversite eğitimi: Eğitime dâhil olma ve sürdürme bağlamında kapsayıcı eğitim. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 12(34), 31-43. <https://doi.org/10.52528/genclikarastirmalari.1389290>
- Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. (2026). *FSMVÜ Öze Yolculuk Hakkında*. Erişim tarihi: 24 Aralık 2025. <https://oz.fsm.edu.tr/>
- Grigal, M., & Hart, D. (2010). *Think College!: Postsecondary Education Options for Students with Intellectual Disabilities*. Brookes Publishing Company.
- Grigal, M., Paiewonsky, M., & Hart, D. (2017). *Think College transition model: A framework for inclusive postsecondary education for students with intellectual disability*. Institute for Community Inclusion, University of Massachusetts Boston.
- University of Iowa. (2026). *Realizing Educational and Career Hopes (REACH) program overview and curriculum structure*. College of Education. <https://education.uiowa.edu/reach>
- Kądziołka, D. (2024). “As a Shadow”—the Experiences of a Support Teacher of Students With Autism Spectrum Disorders (ASD). *Horyzonty Wychowania*, 23(68), 109-121.
- Karst, J. S., & Van Hecke, A. V. (2012). Parent and family impact of autism spectrum disorders: A review and proposed model for intervention evaluation. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 15(3), 247–277. <https://doi.org/10.1007/s10567-012-0119-6>
- Kütük, M.Ö., Tufan, A.E., Kılıçaslan, F. et al. High Depression Symptoms and Burnout Levels Among Parents of Children with Autism Spectrum Disorders: A Multi-Center, Cross-Sectional, Case–Control Study. *J Autism Dev Disord*, 51, 4086–4099 (2021). <https://doi.org/10.1007/s10803-021-04874-4>
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage.
- Manansala, M. A., & Dizon, E. I. (2008). Shadow teaching scheme for children with autism and attention deficit-hyperactivity disorder in regular schools. *Education quarterly*, 66(1).
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2026). *Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü*. Erişim tarihi: 16 Nisan 2026. <https://orgm.meb.gov.tr/>
- Oliver, M. (2023). The social model of disability. In *Social work*(pp. 137-140). Routledge.
- Orsmond, G. I., Shattuck, P. T., Cooper, B. P., Sterzing, P. R., & Anderson, K. A. (2013). Social participation among young adults with an autism spectrum disorder. *Journal of autism and developmental disorders*, 43(11), 2710-2719. <https://doi.org/10.1007/s10803-013-1833-8>
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice*. Sage publications.
- Plotner, A. J., & Marshall, K. J. (2015). Postsecondary education programs for students with an intellectual disability: Facilitators and barriers to implementation. *Intellectual and developmental disabilities*, 53(1), 58-69.

- Roux, A. M., Shattuck, P. T., Rast, J. E., Rava, J. A., & Anderson, K. A. (2015). *National Autism Indicators Report: Transition into Young Adulthood*. A.J. Drexel Autism Institute.
- Shattuck, P. T., Narendorf, S. C., Cooper, B., Sterzing, P. R., Wagner, M., & Taylor, J. L. (2012). Postsecondary education and employment among youth with an autism spectrum disorder. *Pediatrics*, 129(6), 1042-1049. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-2864>.
- Sperry, L., Neitzel, J., & Engelhardt-Wells, K. (2010). Peer-Mediated Instruction and Intervention Strategies for Students with Autism Spectrum Disorders. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 54(4), 256–264. <https://doi.org/10.1080/10459881003800529>
- Stewart, G. R., Luedecke, E., Mandy, W., Charlton, R. A., & Happé, F. (2024). Experiences of social isolation and loneliness in middle-aged and older autistic adults. *Neurodiversity*, 2, 27546330241245529. <https://doi.org/10.1177/27546330241245529>
- Taylor, J. L., & Seltzer, M. M. (2011). Employment and post-secondary education outcomes for young adults with autism spectrum disorders: The role of ASD severity and co-morbidities. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41(5), 566-574.
- United Nations. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations. https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convention_accessible_pdf.pdf
- UNESCO. (2017). A guide for ensuring inclusion and equity in education. UNESCO. <https://doi.org/10.54675/MHHZ2237>
- Woods, R. (2017). Exploring how the social model of disability can be re-invigorated for autism: in response to Jonathan Levitt. *Disability & Society*, 32(7), 1090–1095. <https://doi.org/10.1080/09687599.2017.1328157>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri* (12. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods*. Sage publications.

TÜRKİYE’DE OKUL ÖNCESİ DİN EĞİTİMİ VE SORUNLARI

PRESCHOOL RELIGIOUS EDUCATION IN TÜRKİYE AND ITS CHALLENGES

Selma ARSLAN*

Özet

Okul öncesi dönem çocukların hayatındaki en kritik evrelerden biridir. Bu dönemde verilen eğitim, çocukların zihinsel duygusal ve sosyal gelişimlerini büyük ölçüde etkiler. Ülkemizde 1960’lı yıllarla birlikte okul öncesi eğitim konusunda adımlar atılmaya başlanmıştır. Okullarda din eğitimi meselesi ise laiklik ilkesi kapsamında hep tartışma konusu olmuş, zaman zaman farklı yaklaşımlar gözlenmiştir. Ancak okul öncesi dönemde din eğitimi konusu gündeme bile gelmemiş bu daha ziyade çeşitli grupların bireysel çabalarıyla, gayri resmi olarak gerçekleştirilmiştir. 2011 yılında Kur’an kurslarına katılım için yaş sınırının kaldırılmasıyla birlikte, farklı alanlarda yaygın din eğitimi hizmeti sunan Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), toplumun talep ve ihtiyaçlarını dikkate alarak 4-6 yaş Kur’an kurslarını açmıştır. Böylece Cumhuriyet tarihinde ilk defa okul öncesi din eğitimi resmî olarak verilmeye başlanmıştır. Açıldığı günden bu yana sürekli artan bir talep ile büyümeye devam eden kursların önemli bir kısmının DİB tarafından belirlenen fiziki mekân ve donanım özelliklerini taşımadığı görülmüştür. Kurslarda uygulanan program en son 2022 yılında güncellenerek büyük ölçüde 4-6 yaş grubuna uygun hale getirilmiştir. Ancak yaş aralığının geniş olması uygulamada bazı sorunlara yol açmaktadır. Ayrıca bazı eğitimcilerin bu yaş grubu çocukların eğitimi ve gelişimi konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması uygulamada sıkıntılara sebebiyet vermektedir. Tüm bu sorunlara rağmen kurslara olan talep her geçen gün artmaktadır. 2023 yılında 4-6 yaş grubu Kur’an kurslarında 208 bin 920 öğrenci eğitimini tamamlamıştır. Sonuç olarak Cumhuriyet tarihinde okul öncesi din eğitimi resmi olarak ilk defa sunan DİB 4-6 yaş Kur’an kursları her türlü eksikliğine rağmen bu alanda büyük bir boşluğu doldurmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, 4-6 Yaş, Kur’an Kursu, Okul Öncesi Din Eğitimi.

Abstract

The pre-school period is one of the most critical stages in a child’s life. The education provided during this period has a significant impact on children’s cognitive, emotional and social development. In our country, steps towards pre-school education began to be taken in the 1960s. The issue of religious education in schools, however, has always been a subject of debate within the framework of the principle of secularism, and different approaches have been observed from time to time. However, the topic of religious education in the pre-school period had not even been raised; it was carried out informally, largely through the individual efforts of various groups. Following the removal of the age limit for participation in Quran courses in 2011, the Presidency of Religious Affairs (DİB), which provides widespread religious education services in various fields, opened Quran courses for children aged 4–6, taking into account the demands and needs of society. Thus, for the first time in the history of the Republic, pre-school religious education began to be provided officially. Since their inception, the courses have continued to grow with a steadily increasing

* Sakarya Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi
selma.arslan1@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: 0009-0007-0986-5448.

demand; however, it has been observed that a significant proportion of them do not meet the physical space and equipment requirements set by the DİB. The programme implemented in the courses was last updated in 2022 and has been largely adapted to suit the 4–6 age group. However, the wide age range causes certain practical difficulties. Furthermore, the fact that some educators lack sufficient knowledge regarding the education and development of children in this age group leads to difficulties in practice. Despite all these issues, demand for these courses is growing day by day. In 2023, 208,920 pupils aged 4–6 completed their education in Quran courses. Consequently, the DİB's 4–6-year-old Quran courses—which officially introduced pre-school religious education for the first time in the history of the Republic—are filling a significant gap in this field, despite their various shortcomings.

Keywords: Religious Education, 4–6 Years, Quran Course, Pre-school Religious Education.

1. Giriş

Gelişim anne karnında başlayan ve ömür boyu devam eden bir süreçtir. Bu sürecin içerisinde çocukluğun ayrı bir önemi vardır. Yapılan çalışmalar göstermiştir ki, çocukluk yıllarında kazanılan davranışların büyük bir kısmının bireyin sonraki yıllarında kişilik yapısını, alışkanlık, inanç ve değer yargılarını etkilediği görülmüştür. Yine bu dönemde kazanılan bilişsel ve fiziksel kazanımlar, bireyin hayatında ayrı bir öneme sahiptir. Tüm bunlar göz önüne alındığında erken çocukluk döneminin çocuğun ilerideki yaşamını etkileyecek önemli bir süreç olduğu aşikardır. Bununla birlikte okul öncesi eğitim tarihine bakıldığında bunun diğer okul derecelerine kıyasla okullaşma sürecinin ve yaygınlığının daha yavaş olduğu gözlemlenmektedir.

Dünyada okul öncesi eğitimin ortaya çıkışı 19. yüzyılda sanayi devrimiyle birlikte gerçekleşmiştir. Çünkü ebeveynlerin her ikisinin de tam zamanlı olarak çalışmaya başlamasıyla birlikte çocukların bakımı beslenmesi ve korunması ihtiyacı doğmuştur (Arslan, 2005). Ardından çocuk gelişimine dair yapılan çalışmalarla bu dönemin önemi daha çok fark edilmiş ve kısa zaman içinde tüm dünyaya yayılmıştır.

Bu makalede Türkiye’de okul öncesi din eğitimi tarihine değinilecek ve 4 -6 yaş Kuran kursları özelinde bu alandaki sorunlara değinilecektir. Makale hazırlanırken Nitel araştırma yöntemlerinden Doküman Analizi tekniği kullanılmıştır. Bu konuda daha önce yapılmış saha araştırmalarından ve akademik çalışmalardan faydalanılmıştır.

2. Yöntem

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılarak yürütülmüştür. Doküman analizi; araştırılması amaçlanan olgu ve olaylara ilişkin yazılı kaynakların sistematik biçimde incelenmesini kapsayan bir veri toplama yöntemidir. Araştırmada 4-6 yaş Kur'an kurslarının gelişimi, yaygınlaşması ve eğitim sürecine ilişkin bilgiler; resmî kurum raporları, öğretim programları, akademik tezler, makaleler ve istatistiksel veriler üzerinden elde edilmiştir.

Araştırma kapsamında özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan resmî açıklamalar, öğretim programları ve istatistikler incelenmiştir. Bunun yanında Akgül (2020), Tosun ve Çapcıoğlu (2015), Yağcı (2018), Kaymakcan (2021) ve Korkmaz (2018) gibi alan yazınında yer alan akademik çalışmalar değerlendirilmiştir.

Elde edilen veriler konu başlıklarına göre sınıflandırılmış; okul öncesi eğitimin tarihsel gelişimi, Türkiye’de okul öncesi din eğitimi uygulamaları, 4-6 yaş Kur’an kurslarının yapısı, öğrenci ve kurs sayılarındaki değişim ile eğitim programlarının içerikleri çerçevesinde sistematik hale getirilmiştir. Verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi benimsenmiş, ulaşılan bulgular tablo ve yorumlarla desteklenmiştir.

3. Okul Öncesi Eğitimin Tarihçesi

3.1. Osmanlı Döneminde Okul Öncesi Eğitim

Osmanlı döneminde 4 yaştan itibaren çocuklar sübyan mekteplerine kaydedilmekteydi ancak bu eğitim daha ziyade ilköğretim kapsamında yer alan bir eğitimdi. Bu mektepler genelde cami yanında yer alır taş mektep, mahalle mektebi, sübyan mektebi gibi adlarla anılırdı. Bu okullar hayırseverlerce yaptırılırdı ve belli başlı bir programı yoktu. Bu mekteplerde çocuklara Kuran okuma öğretilir, dua ezberleri yaptırılırdı. Bunun yanı sıra ilmi dersleri, Osmanlı toplum adabını öğreten dersler, yazı yazma öğretimi, ilahiler söylenmesi, örnek şahsiyetlerin halleri ve hikayelerinin anlatımı gibi dersler vardı (Bardak, 2010).

Okul öncesi eğitim diyebileceğimiz tarzda bir eğitim ilk olarak 19. Yüzyıl ortalarında azınlıkların misyoner vakıflar aracılığıyla ya da bireysel teşebbüslerle kurduğu okullarda görülür. Osmanlıda bu konudaki ilk resmi girişim ise Sait Halim Paşa’nın Almanya’da gördüğü kindergarten - çocuk bahçesi tarzı okulların açılması için Abdulhamit’e bir tasarı sunmasıyla gerçekleşmiştir (Bardak, 2010). Ancak ikinci meşrutiyete kadar birkaç özel girişim olsa da Mârif Nezareti’ne bağlı resmî anaokullarının ilk defa açılması 1914’te gerçekleşmiştir. Öncelikle 6 Ekim 1913’te Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanunu Muvakkatı (Geçici İlköğretim Kanunu) yayınlanmıştır. Bu kanununa göre anaokulları ve sıbyan sınıfları ilköğretim kurumları arasında gösterilmiştir. 4. maddesinde ise anaokulları ve sıbyan sınıfları, “Çocukların yaşlarına uygun olarak faydalı oyunlar, geziler, el işleri, ilahiler, yurtseverlik şiirleri, tabiat bilgisine ilişkin konuşmalar ile onların ruhi ve bedeni gelişimlerine hizmet eden kurumlar.” şeklinde tanımlanmıştır. Aynı kanunda bu okulların 4-7 yaş arası öğrenciler olduğu için belirtilmiş ve bir nizamname hazırlanması gerektiği belirtilmiştir. 15 Mart 1915 tarihinde “Ana Mektepler Nizamnamesi” hazırlanmıştır. Bu nizamnamede okulların nasıl kurulacağı, öğrencilerin kayıt şartları, okuldaki öğretmenlerin vasıfları gibi özellikler belirtilmiştir. Öğretmenlerin Osmanlı uyruğuna sahip olması şart koşulmuştur (Akyüz, 1996).

Bu nizamname yayınladıktan sonra başta İstanbul olmak üzere bazı büyük şehirlerde anaokulları açılmıştır. Maârif-i Umûmiye Nezareti, İbtidai Mektepler Ders Müfredatı’nın içine ayrıntılı bir şekilde anaokulu programı içeren ders müfredatı eklenmiştir. Öğretmenler için ayrılan rehber kitapçıkta anasınıfları hakkında genel bilgi, etkinlikler ve kuralları, kullanılacak materyal, yöntem ve araç- gereçler hakkında kapsamlı bilgi verilmiştir. Eğitim esaslarına aykırı olmadığı sürece programın esnetilebileceği de söylenmiştir. Ders bölümleri olarak musahabât-ı ahlakiye, hayat ve hareket dersleri, eşya ve bahçe dersleri, resim, lisan, mûsikî ve jimnastik yer almıştır. Dönemin okul öncesi eğitim programları incelendiğinde o dönemde Avrupa’da etkili olan pedagojik yaklaşımların etkili olduğu görülmektedir. Programın içeriğinde özellikle Pestalozzi, Froebel ve Montessori gibi eğitimcilerin geliştirdiği kuramsal yaklaşımların belirgin izlerine rastlanmaktadır (Bardak, 2010).

Bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere 1913'te Darulmuallimat (kız öğretmen okulu) bünyesi içerisinde ana muallime sınıfı oluşturulmuş. 1914-1915 yılında ise bir yıllık ana muallime mektebi açılmıştır. Ancak 1. Dünya Savaşı'nın yarattığı kaotik ortamda yeterince anaokulu açılmaması sonucu bu öğretmenler iş bulamamış ve 1919'da Ana Muallime Mektebi kapatılmıştır (Oktay, 1990).

Görüldüğü üzere 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Avrupa ile yaklaşık eş zamanlı olarak okul öncesi eğitim tartışmaları başlamış, ancak İkinci Meşrutiyet döneminde hayata geçirilebilmiştir. Fakat aynı dönemde gerek Balkan Savaşları, gerekse 1. Dünya Savaşı'nın getirdiği sosyal siyasal ve ekonomik ortamdaki istikrarsızlık ve kaos nedeniyle sürdürülebilir olmamıştır.

3.2. Cumhuriyet Döneminde Okul Öncesi Eğitim

Cumhuriyet ilan edildiğinde 38 ilde 80 anaokulu ve bu okullarda 5880 öğrenci bulunmaktaydı. Ancak ülkenin şartları ilköğretim eğitiminin önceliklenmesini gerektiriyordu. Özellikle harf inkılabı sonrası okuma yazma seferberliği başlatılmış okul öncesi eğitime ayrılan ödenek ilköğretim bütçesine aktarılmıştır. 1937-1938 öğretim yılında da anaokulları tamamen kapatılmıştır. Ancak özel anaokulları eğitime devam etmiştir. Anaokulları kapatıldıktan sonra fabrika ya da tarlada çalışan fakir kadınların çocuklarını bırakabilecekleri çocuk yuvaları açılmıştır. 1937-1938 yılı istatistiklerine göre 14 Türk 32 azınlık ve yabancı anaokulu bulunmaktadır (Oktay, 1990).

Cumhuriyet döneminde okul öncesi eğitime yönelik ilk sistemli düzenlemeler, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1952 yılında gerçekleştirilen öğretim programı değişikliği ile başlamıştır. Bu gelişmeyi izleyen süreçte, 1953 yılında düzenlenen V. Milli Eğitim Şurası'nda okul öncesi eğitimin önemli bir gündem maddesi hâline geldiği görülmektedir. Ancak 1954 tarihli düzenlemelerde, bu eğitim kademesinin daha çok ücretli hizmet sunan kurumlar çerçevesinde ele alınması, devletin bu alandaki sorumluluğunun henüz sınırlı kaldığını göstermektedir (MEB, 1954).

1960'lı yıllar, okul öncesi eğitimin hem toplumsal hem de kurumsal düzeyde daha görünür hâle geldiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde hızlanan kentleşme, çekirdek aile yapısının yaygınlaşması ve kadınların iş gücüne katılım oranındaki artış, okul öncesi eğitime olan ihtiyacı belirgin biçimde artırmıştır. Nitekim 5 Ocak 1961 tarihli 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu'nda okul öncesi eğitim, zorunlu eğitim kapsamı dışında tutulmakla birlikte ilköğretim sistemi içinde isteğe bağlı bir kademe olarak tanımlanmıştır. Kanunun 13. maddesinde, bu kurumların yalnızca devlet tarafından değil, aynı zamanda yerel yönetimler ve özel girişimler tarafından da açılabilmesinin belirtilmesi, hizmetin yaygınlaştırılmasında çok aktörlü bir yapının benimsendiğine işaret etmektedir.

1962 yılında gerçekleştirilen VII. Milli Eğitim Şurası, okul öncesi eğitimin kapsamlı biçimde ele alındığı önemli bir platform olmuştur. Bu şurayı takiben 1961-1962 öğretim yılında 10 ilde resmî okul öncesi eğitim kurumlarının açılması, devletin bu alandaki rolünün giderek güçlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, öğretmen ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak 1963-1964 yıllarında Kız Meslek Liselerinde Çocuk Gelişimi ve Eğitimi bölümlerinin açılması, okul öncesi eğitimin kurumsallaşma sürecinde insan kaynağına yönelik planlamaların da gündeme geldiğini ortaya koymaktadır (Benli, 2023).

Öte yandan, 16 Haziran 1962 tarihinde yayımlanan “Anaokulları ve Sınıfları Yönetmeliği” ile okul öncesi eğitimin işleyişine ilişkin temel esaslar belirlenmiştir. Bunu izleyen İkinci Kalkınma Planı’nda (1969-1973), okul öncesi eğitimin özellikle dezavantajlı çocuklar açısından bir telafi mekanizması olarak konumlandırıldığı dikkat çekmektedir. Plan kapsamında, hizmetlerin bağımsız anaokulları ve ilkokullara bağlı sınıflar aracılığıyla yaygınlaştırılması hedeflenmiş; ayrıca Kız Enstitülerinde kurulacak uygulama birimleri aracılığıyla hem program geliştirme hem de hizmet sunumunun desteklenmesi öngörülmüştür (Oktay, 1990). Bu yaklaşım, dönemin eğitim politikalarında okul öncesi eğitimin daha çok sosyal destek işlevi üzerinden değerlendirildiğini göstermektedir.

Okul öncesi eğitimin bakanlık düzeyinde kurumsal bir yapıya kavuşması, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde 1977 yılında atılan adımlarla başlamıştır. Bu kapsamda ilk olarak İlköğretim Genel Müdürlüğü çatısı altında “Okul Öncesi Şubesi” kurulmuş; 1981 yılında ise bu yapı “Okul Öncesi ve Temel Eğitim Genel Müdürlüğü”ne dönüştürülmüş, ancak söz konusu birim kısa süre içinde, 1982 yılında kapatılmıştır. 30 Nisan 1992 tarihli 3797 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile Okul Öncesi Eğitimi Genel Müdürlüğü’ne dönüştürülmüş, 2011 yılında kapatılarak Temel Eğitim Genel Müdürlüğü bünyesinde yapılandırılmıştır.

1980 sonrasında okul öncesi eğitim, Milli Eğitim Şûraları’nda daha kapsamlı biçimde ele alınmaya başlanmış ve bu alana yönelik politika geliştirme çabalarında belirgin bir artış gözlenmiştir. Özellikle okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması ve eğitim sistemi içindeki yerinin güçlendirilmesi, bu dönemin temel tartışma başlıkları arasında yer almıştır. Bunun bir sonucu olarak 1995 yılında gerçekleştirilen XV. Milli Eğitim Şurası’nda, 5-6 yaş grubundaki çocuklara yönelik okul öncesi eğitimin ilköğretim sistemi içerisine alınmasına yönelik tavsiye kararı alınmıştır. Ayrıca okul öncesi eğitim programları, alandaki gelişmeler ve toplumun değişen ihtiyaçları doğrultusunda 1952, 1989, 1994, 2002, 2006 ve 2013 yıllarında çeşitli revizyonlardan geçirilmiştir (Benli, 2023).

3.3. Okul Öncesi Eğitime İlişkin Yasal Düzenlemeler

Türkiye’de okul öncesi eğitime ilişkin ilk kapsamlı yasal çerçeve, 5 Ocak 1961 tarihli 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile oluşturulmuştur. Söz konusu kanunda okul öncesi eğitim, zorunlu eğitim kapsamında yer almayan ancak ilköğretim sistemi içerisinde değerlendirilen isteğe bağlı bir kademe olarak tanımlanmıştır. Kanunun 13. maddesinde, bu kurumların henüz zorunlu öğrenim çağına ulaşmamış çocuklara hizmet vereceği belirtilmiş; ayrıca okul öncesi eğitim kurumlarının devletin yanı sıra belediyeler, özel idareler ile gerçek ve tüzel kişiler tarafından da açılabileceği ifade edilmiştir.

Okul öncesi eğitime ilişkin ikinci önemli yasal düzenleme, 14 Haziran 1973 tarihli 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. Bu kanunun 18. maddesinde okul öncesi eğitim, örgün eğitim sistemi içinde konumlandırılmış; 19. maddesinde ise zorunlu ilköğretim çağına gelmemiş çocukları kapsadığı ve isteğe bağlı olduğu vurgulanmıştır. Aynı kanunun 20. maddesinde okul öncesi eğitimin amaç ve görevleri; çocukların bedensel, zihinsel ve duygusal gelişimlerini desteklemek, onları ilköğretime hazırlamak, dezavantajlı çevrelerden gelen çocuklar için eşit öğrenme ortamı sağlamak ve Türkçeyi doğru ve etkili kullanmalarını geliştirmek şeklinde tanımlanmıştır. Bu düzenleme, okul öncesi eğitimin yalnızca bakım odaklı bir hizmet olmaktan

çıkarılarak gelişimsel ve eğitsel bir çerçevede ele alındığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Türkiye’de okul öncesi eğitimin kapsamlı biçimde ele alındığı güncel düzenlemelerden biri ise 26 Temmuz 2014 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren “Millî Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği”dir. Bu yönetmelikte okul öncesi dönem, 36–68 ay aralığındaki çocukları kapsayacak şekilde tanımlanmıştır. Buna göre, Eylül ayı sonu itibarıyla 36–68 aylık çocuklara yönelik bağımsız kurumlar “anaokulu” olarak adlandırılırken; 57–68 aylık çocuklar için ilkokullar bünyesinde açılan sınıflar ise “anasınıfı” olarak ifade edilmektedir. Söz konusu düzenleme, okul öncesi eğitimin yaş gruplarına göre yapılandırılması ve kurumsal çerçevesinin netleştirilmesi açısından önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir.

3.4. Okul Öncesi Eğitimde Okullaşma

Türkiye’de okul öncesi eğitim zorunlu değildir. Dünyanın birçok ülkesinde de zorunlu değildir ancak devletler bu yaş grubundaki bütün çocuklara okul öncesi eğitimi sağlamak için çaba sarf ederler. Ülkemizde ilk resmi anaokulu 1961 yılında açılmış ardından 1983-1984 Eğitim-Öğretim yılında Bakanlığın okul öncesi eğitimi geliştirmeye yönelik çeşitli projeler geliştirmesi, Bakanlıkça okul öncesi eğitimin teşvik edilmesi ile ciddi bir büyüme kat etmiş ve okul sayısını 20 kat artırmıştır. Sonraki yıllarda da ülke okul öncesi okullaşma hem ülke geneline yayılmaya, hem de oransal olarak artırılmaya çalışılmıştır (Benli, 2023).

Tablo 1. Son 5 yılda anaokullarındaki öğrenci ve öğretmen sayıları

Eğitim Öğretim yılı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
2019-2020	98.825	1.629.720
2020-2021	52.461	1.225.981
2021-2022	63.142	1.885.004
2022-2023	87.323	2.055.350
2023-2024	84.067	1.954.202

Kaynak: MEB istatistikleri

Yıllar içerisinde Türkiye’de hükümetlerin okul öncesi eğitime verdiği önem arttıkça okul öncesi eğitimde öğrenci sayısı ve okullaşma oranı her geçen yıl artmaktadır. Kapsamlı politika değişiklikleri ve teşvik programları, okul öncesi eğitime katılımı artırmayı hedeflemektedir. Ayrıca, toplumsal farkındalığı artırmak ve eğitimde eşitsizlikleri azaltmak için çeşitli sivil toplum kuruluşları da çaba sarf etmektedir.

4. Türkiye’de Okul Öncesi Din Eğitiminin Tarihi

Türkiye’de uzun yıllardan beri din eğitimi tartışmalı bir konu olmuştur. Önce kaldırılan sonra seçmeli olarak uygulanan din dersi 1982 anayasasının 24’üncü maddesinin dördüncü fıkrası ile zorunlu ders olarak gösterilmeye başlamıştır. İlgili madde şöyle demektedir: “Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.”

Kanunda görüldüğü üzere okul öncesi din eğitimine dair herhangi bir ibare geçmemektedir. İlkokullardaki din kültürü ve ahlak bilgisi dersi de 4. Sınıftan itibaren verilmektedir.

Aynı şekilde okul öncesi eğitimin amaç ve görevlerini belirleyen 1973 tarihli 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu’nun içeriğinde de “Çocukların beden, zihin ve duygu gelişmesini ve iyi alışkanlıklar kazanmasını sağlamak; onları ilk öğretime hazırlamak şartları elverişsiz çevrelerden ve ailelerden gelen çocuklar için ortak bir yetişme ortamı yaratmak, Çocukların Türkçeyi doğru ve güzel konuşmalarını sağlamaktan” bahsedilir ancak din ve ahlak eğitimine dair bir ifade yoktur. Ancak bir kısmı özel, bir kısmı bakanlıklardan birine kayıtlı, bir kısmı ise tamamen gayri resmi ve kayıt dışı olarak kimi okul öncesi kuruluşlarda dini eğitim adına bazı uygulamalara gidildiği bilinmektedir (Öcal, 2022, s. 506).

1999 yılında Kuran kursuna kayıt yaptırabilmek için kesintisiz 8 yıllık ilköğretimi bitirme şartı, yaz Kuran kurslarına kaydolmak içinse 12 yaşını doldurmuş olma şartı getirilmişti. 2011 yılında Kanun Hükmünde Kararname ile 633 sayılı Kanunda değişiklik yapılarak 12 yaş sınırı kaldırılmıştır. Bu yasağın kalkmasının ardından diyanet Kur’an Kursları Okul Öncesi Din Eğitimi Projesini hayata geçirerek 2013-2014 öğretim yılında 10 ilde pilot uygulama gerçekleştirmiştir. Böylece Türkiye’de erken çocukluk döneminde din eğitimi ilk defa resmi olarak verilmeye başlanmıştır. Projenin gerçekleştirilmesindeki amaç kuran kurslarında eğitim görmek isteyen ve küçük yaşta çocuğu olan annelerin çocuklarıyla eşzamanlı olarak kurslara devam edebilmesidir. Fakat okul öncesi din eğitimine olan ihtiyaç ve talebin etkisiyle bu kurslara çok sayıda başvuru olmuş ve kursa gitmeyen anneler de çocuklarını bu kurslara göndermek istemiştir. Proje bir sonraki yıl ülke geneline yayılmış ve kısa sürede talep yoğunluğundan dolayı sayıları oldukça artmıştır. 2025 yılında 4-6 yaş Kur’an kurslarından 218 bin 364 kişi mezun olmuştur.

Tablo 2. Yıllara göre 4-6 yaş Kur’an kursları kurs ve öğrenci sayısı

Sene	Kurs Sayısı	Öğrenci Sayısı
2016	554	55321
2017	2980	87790
2018	Açıklanmadı	131026

2019	7963	170513
2020	5575	181808
2021	4437	105369
2022	5651	168439
2023	5988	208936
2024	6271	224311
2025	6328	218364

Kaynak: <https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr>

4.1. 4-6 Yaş Kuran Kursu Programı İçeriği

2013 yılında hazırlanan ilk program fazlaca bilişsel olduğu, duyuşsal kazanımlara yeterince yer verilmediği, kazanımlar konusunda bazı beklentilerin çocukların gelişim özellikleriyle uyumlu olmadığı, bazı hikayelerin çocukların bilişsel düzeylerinin üzerinde kaldığı gibi eleştiriler almıştır (Tosun & Çapcıoğlu, 2015).

Bu eleştiriler dikkate alınarak 2018 yılında yeni bir program hazırlanmış ve bu programda bilişsel kazanımların sayısı azaltılmış, duyuşsal kazanım yönünden geliştirilmiştir. Ancak bu program da, öğrencilerin sadece dini ve ahlaki gelişimlerine odaklanıp diğer gelişim alanlarının göz ardı edildiği şeklinde eleştiriler almıştır (Kaymakcan, 2021, s. 99).

Son olarak 2022 yılında yeni bir program hazırlanmıştır. Eski programda sadece Kur'an-ı Kerim ve Dini Bilgiler şeklinde iki öğrenme alanı varken, bu son programda “Kursa Uyum Süreci”, “Dini Bilgiler Alanı”, “Değerler Eğitimi Alanı”, “Kur'an-ı Kerim Alanı”, “Tamamlayıcı Kazanımlar Alanı” ve “Beslenme ve Temizlik Alanı” şeklinde yeni bir yapılandırmaya gidilmiştir.

Açıklanan yeni programın giriş bölümünde, kursların temel amacının çocuklara sevgi, saygı, yardımlaşma, iyilik, adalet, sorumluluk, doğruluk ve sabır gibi temel değerleri kazandırmak olduğu ifade edilmektedir. Bu doğrultuda program, çocukların hem bireysel gelişimlerini desteklemeyi hem de onları ahlaki açıdan donanımlı bireyler olarak yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bununla birlikte, İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in çocuklara kendi gelişim düzeylerine uygun biçimde tanıtılması ve gerçekleştirilen etkinlikler aracılığıyla bilişsel, sosyal-duygusal, motor, dil ve öz bakım alanlarında gelişimlerinin desteklenmesi amaçlanmaktadır (DİB, 2022).

Programın genel amaçları, Türk Milli Eğitimi'nin temel ilkeleriyle uyumlu olacak şekilde yapılandırılmıştır. Bu kapsamda çocukların; İslam dinine ait değerleri yaşamı anlamlandıran unsurlar olarak fark etmeleri, bu değerleri günlük yaşamlarında kullanabilmeleri, Kur'an-ı Kerim'i temel düzeyde tanımaları, Allah'ı sevgi temelli bir anlayışla kavramaları ve Hz. Peygamber'in

örnek kişiliğini tanımaları hedeflenmektedir. Ayrıca program, çocukların sağlıklı bir din ve ahlak gelişimi göstermelerini, dini kavramlara yönelik olumlu yaşantılar kazanmalarını ve tüm gelişim alanlarının bütüncül biçimde desteklenmesini amaçlamaktadır.

Programda yer alan ders içerikleri ve süreleri, yarım gün ve tam gün eğitim seçeneklerine göre farklı biçimlerde düzenlenmiştir. Buna göre günlük 5 saat üzerinden haftalık 25 saat, günlük 6 saat üzerinden 30 saat ve tam gün eğitim kapsamında günlük 12 saat üzerinden haftalık 60 saatlik program alternatifleri oluşturulmuştur. Böylece farklı kurumlarda ihtiyaca göre uygulama çeşitliliği sağlanmıştır.

Kursa uyum süreci iki hafta olarak planlanmıştır. Bu süreçte çocukların kendini, kursu, kurstaki görevli personeli ve arkadaşlarını tanıması, kurallara uyum sağlamada görev ve sorumluluk almada istekli olması hedeflenmektedir.

Dini Bilgiler dersi içerisinde Temel Bilgiler, Allah'ı Tanıyorum, Peygamberimizi Tanıyorum, Kitabımı Tanıyorum, Dua, Namaz, Oruç, Dini Mekanlarımızı Tanıyorum üniteleri yer almaktadır.

Değerler Eğitimi dersi içerisinde Saygı, İş Birliği, Doğruluk ve Dürüstlük, Sorumluluk, Yardımlaşma / Paylaşma, Empati, Adalet, Adab-ı Muaşeret, Sabır, Sevgi ve Merhamet, Milli / Dini Değerler üniteleri bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim dersi içerisinde ilk üniteye çocuklara Kur'an-ı Kerim'i tanıtmak, geri kalan ünitelerde ise Kur'an alfabesinin tanıtılması ve bazı dua ve kısa surelerin ezberletilmesine yönelik içerik yer almaktadır. Bu amaçla her üniteye belli sayıda harfin öğretilmesi amaçlanmaktadır. Ezberlenmesi istenilen dua ve sureler ise; Başarı duası, Subhaneke duası, Salli-barik duaları, Rabbena duaları, Kevser suresi, İhlas suresi, Fatiha suresi, Tahiyat duası, Nas suresi, Felak suresi ve şeklindedir.

2022 yılında yapılan güncellemelerle birlikte önceki yıllarda programda yer almayan “Tamamlayıcı Kazanımlar”ın programa dâhil edildiği görülmektedir. İlke ve yöntemler bölümünde bu kazanımların, çocukların bilişsel, motor, sosyal-duygusal, dil ve öz bakım becerilerini destekleyerek günlük yaşamlarını kolaylaştırmak ve onları hayata hazırlamak amacıyla programa entegre edildiği ifade edilmektedir (DİB, 2022). Bu yönüyle söz konusu düzenleme, programın yalnızca dini ve ahlaki gelişime odaklanmakla kalmayıp çocukların çok yönlü gelişimini dikkate alan daha bütüncül bir yapıya evrildiğini göstermektedir.

Tamamlayıcı kazanımlar kapsamında; renkler, geometrik şekiller, boyut, miktar, yön/mekân/konum, sayılar, duyular, duygular, zıt kavramlar, zaman ve semboller gibi temel kavramlara yer verilmiş, bu içeriklerin, çocuklara gelişim özelliklerine uygun biçimde öğretilmesi hedeflenmiştir. Programda bu kazanımların farklı etkinliklerden faydalanılarak disiplinler arası bir öğretim anlayışı ile “Dini Bilgiler”, “Değerler Eğitimi” ve “Kur'an-ı Kerim” derslerindeki uygun kazanımlarla beraber işlenmesi tavsiye edilmiştir.

Beslenme ve Temizlik alanında ise çocuklara sağlıklı beslenme alışkanlığının ve sağlıklı bir yaşam için gerekli olan; dini, kişisel ve toplumsal anlamda kritik bir önemi olan temizlik alışkanlığının kazandırılması hedeflenmiştir (DİB, 2022).

4.2. 4- 6 Yaş Kurslarının Sorunları

Görüleceği üzere ülkemizde okul öncesi din eğitimi çok yenidir ve daha ziyade el yordamıyla ilerlemektedir. Bu alandaki tecrübe eksikliğinin, son yıllarda bu konuda bilimsel çalışmalar yapılsa da yeterli bilimsel birikimin henüz oluşmamış olmasının, yoğun talebin etkisiyle hızlı büyümenin getirdiği birtakım sorunlar yaşanmaktadır. Burada bu sorunları başlıklar altında ele almaya çalışacağız.

4.2.1. Sosyal Mutabakat

Ülkemizde genel olarak din eğitimi hala tartışmalı bir konudur. Bu konuya itirazlar farklı bağlamlar içerisinde gelmektedir.

Bir grup okul öncesi din eğitimine laiklik kaygısı ile itiraz etmektedir. Bu görüşü savunanlara göre devletin din eğitimi konusuna müdahil olmaması gerekmektedir. Devlet tek bir dini ya da mezhebi öğretmemelidir. Oysa İngiltere gibi ülkelerde bu konu çoğulcu din eğitimi yöntemi ile aşılmıştır. 4-6 yaş özelinde ele alacak olursak hali hazırda mecburi bir din eğitimi zaten söz konusu değildir. İsteğe bağlı olduğu için devlet sosyal devlet anlayışının bir gereği olarak, vatandaşların büyük bir kısmının talebi olan bu konuda onlara bu imkânı legal yoldan sağlaması daha uygun olacaktır. Böylece merdiven altı kurumlara yönelinmesinin ve sağlıksız bir dini eğitim alınmasının önüne geçilmiş olur.

Diğer bir grup ise çocuğa dini eğitimin belli belli bir yaştan önce verilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Bu konuda en çok Piaget'in bilişsel gelişim teorisine atıf yapılmakta ve soyut düşünce evresinden önce dini bilgilerin verilmemesi gerektiği iddia edilmektedir. Oysa Piaget'in din eğitimi verilmemesi gibi bir görüşü yoktur, sadece soyut kavramları algılayamayacaklarını söylemiştir.

Dini gelişim teorileri üzerinde çalışan teorisyenlerin bu konuda farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Örneğin Bilişsel gelişim teorilerini dini alana uygulayan Elkind, erken çocukluk, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde din eğitiminin bilişsel gelişimle uyumlu olmak koşuluyla verilebileceğini savunmaktadır. Alman din bilimcisi olan Rudolf Otto'ya göre ise kutsallık insanda *a priori* olarak bulunmaktadır. Yani doğuştan çocukta dini bilinç zaten vardır. Din eğitimi bu yeteneğin orta çıkmasını ve gelişmesini sağlamaktadır (Kaymakcan, 2021, s. 15).

Okul öncesi dönem ahlaki değerlerin temelini atıldığı bir dönemdir. İnsan ömür boyunca ahlaki değerler ve kazanımlar elde edebilir. Ancak erken çocuklukta elde edilen alışkanlıkların ve değerlerin kalıcılığı ve etkisi daha fazla olmaktadır. Yine bu dönem çocuğun çevresini çokça gözlemlediği ve yetişkinlere sorular sormaya başladığı bir dönemdir. Çocuk dine dair sorular sorar. Dünyaya nasıl geldiğini ya da şahit olduğu bir ölüm deneyimi üzerinden ölümü sorgular. Yine bu dönemde çocukların Allah'a dair sorular sorduğu da kaydedilmiştir (Mehmedoğlu, 2005). Gelişimsel açıdan bu derece önemli olan ve çocuğun meraklarının seviyesine göre cevaplanmasının gerektiği bu dönemde çocuğun sorularını cevaplamada ailenin yetersiz kalabileceği de düşünülürse, bu yaşlarda donanımlı ve çocuk psikolojisinden anlayan eğitimcilerle çocuklara yaşlarına uygun düzeyde ahlaki ve dini eğitim verilmesinin sakıncalı değil, tam aksine faydalı olacağı görülecektir (Kaymakcan, 2021, s. 16).

4.2.2. Hukuki Temel

Şu an resmi ve gayri resmi anaokullarındaki okul öncesi din eğitime ilişkin uygulamaların hukuki bir dayanağının olmadığı görülmektedir. Bu tür uygulamalar çoğunlukla bireysel girişimler ve iyi niyetli çabalar çerçevesinde yürütülmektedir. Ancak 4-6 yaş kuran kurslarının durumu ise daha farklıdır. Zaman zaman art niyetli çevreler tarafından hukuki olmayan bir uygulama gibi gösterilmeye çalışılsa da bunun bir dayanağı yoktur. Nitekim 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri hakkındaki kanun şöyledir: "İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur." Söz konusu kanunda geçen "din konusunda toplumu aydınlatmak" ifadesi, Diyanet İşleri Başkanlığı'na yaygın din eğitimi faaliyetleri yürütme yetkisi tanımaktadır. Bu kapsamda Kur'an Kursları uzun yıllardır bu alanda önemli bir rolü üstlenmektedir. 2011 yılında Kur'an Kurslarına gitmek için 12 yaş sınırının kaldırılması ile birlikte, 4-6 yaş Kur'an kurslarının faaliyet göstermesinin önünde herhangi bir hukuki engel kalmamıştır.

4.2.3. Öğreticilerin Yeterliliği Meselesi

4-6 yaş kurslarındaki eğitim Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Özellikle kursların ilk açıldığı yıllarda ciddi bir öğretici açığı oluşmuştur. 2013 yılında 4-6 yaş Kur'an kursu programını pilot uygulamaya olarak başladığında, bu kurslarda görev alacak öğreticiler mülakatla seçilmiş, ve seçilen 250 kadar öğreticiye özel olarak eğitim verilmiştir. Ancak bir yıl sonra ise, projenin bütün ülkeye yayılması ile bu alanda büyük bir öğretici açığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde halk eğitim merkezlerinin, belediyelerin, uzaktan eğitim merkezlerinin verdiği okul öncesi eğitim sertifikaları ile hoca atamaları yapılmış, ancak sonrasında verilen eğitimlerin kalite ve niteliğinin yetersiz olması sebebiyle 2017 ocak sonrası alınan belgeler geçerli sayılmamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü ile Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü iş birliğinde "Okul Öncesi Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Kurs Programı" (380 saat) hazırlanmıştır. Okul öncesi kurslarda görev alacak öğreticilerden bu kursu bitirmeleri istenmiştir.

Öğreticilerde aranacak nitelikler belirlenirken, önceliğin hizmet içi eğitim sertifikasına sahip personele verildiği görülmektedir. Bununla birlikte, bu niteliklere sahip personelin sayıca yetersiz kalması durumunda alternatif bir görevlendirme yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda, Kur'an kursu öğreticisi olma yeterliliğine sahip olanlar arasından; okul öncesi öğretmenliği, çocuk gelişimi (ön lisans) ya da meslek liselerinin çocuk gelişimi bölümü mezunları ile çocuk gelişimi ve eğitimi alanında çeşitli sertifika veya kurs bitirme belgelerine sahip bireylerin de görevlendirilebileceği ifade edilmiştir.

2018 Ocak ayında yapılan yeni bir düzenlemeyle 4/B sözleşmeli olarak göreve başlayan tüm öğreticiler 4-6 yaş grubu sınıflarda görev yapmak üzere kadroya alınmıştır. Öğreticilerin okul öncesi alanında sertifikaları olmasa dahi rehber öğreticiler koordinatörlüğünde göreve başlamaları ve sene içinde sertifika programlarını tamamlamaları istenmiştir.

Öğreticilerle yapılan çalışmalarda genel olarak öğreticiler öğrenci merkezli öğretim teknikleri, sınıf yönetimi, çocukların motivasyonunu sağlama, pedagojik formasyon eksikliği ve özellikle okul

öncesi çocuklarla iletişim ve çocuk psikolojisi gibi konularda zorlandıkları ifade etmektedirler (Gümrükçüoğlu, Genç, & Uddin, 2022).

DİB 4-6 yaş kurslarında görev alan eğitmenlere yönelik hizmet içi eğitim ve seminerler düzenlemekte ve öğretmenlerin bu konudaki eksikliklerini gidermeye çalışmaktadır. Ancak fahri öğretmenler DİB'in düzenlediği bu seminerlere katılamamakta sadece müftülük düzeyindeki seminerlerden faydalanabilmektedir. Şu an kurs öğretmenlerinin sayısına bakıldığında fahri öğretmenlerin, yani müftülük tarafından ek ders ücreti karşılığında çalıştırılan geçici öğretmenlerin oldukça fazla olduğu görülmektedir (Korkmaz, 2018). Bu da bu alanda görev alan öğretmenlerin büyük bir kısmının bu alanda kendini geliştirmesi noktasında sıkıntı oluşturmaktadır (Yağcı, 2018).

Sonuç olarak, hocalardan alınan geri dönüşler ve sahadaki incelemeler göstermektedir ki öğretmenlerin büyük kısmı okul öncesi eğitimi ve pedagojik açıdan istenilen yeterlilikte değildir. Formasyon almış olanların bile formasyon içeriğinin 4-6 yaş için olmadığı da göz önüne alınacak olursa, okul öncesi eğitim ile ilahiyat fakülteleri arasında iş birliğinin geliştirilmesinin önemli bir ihtiyaç olduğu görülecektir. Bu kapsamda ilahiyat fakülteleri bünyesinde 4-6 yaş Kur'an kurslarına yönelik lisans programlarının açılması ya da yüksek lisans düzeyinde uzmanlık programlarının oluşturulması uygun bir çözüm olarak değerlendirilebilir. Buna alternatif olarak, okul öncesi öğretmenliği alanında eğitim alan ve bu sahada çalışmak isteyen bireylerin dini ve manevi gelişim odaklı eğitimlerle desteklenerek istihdam edilmesi de değerlendirilebilecek bir diğer seçenektir.

4.2.4. Program İçeriği

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, ilk başladığından bu yana 4-6 yaş Kur'an kursu programları Diyanet tarafından sahadan alınan geri dönüşler, akademisyenlerin, okul öncesi eğitimcilerin ve pedagogların görüşleri doğrultusunda birkaç kez güncellenmiştir. Bu alandaki çalışmalar daha ziyade eski program üzerinden yapılmıştır. 2022 yılında düzenlenen program üzerinde yeni çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

Milli Eğitim Bakanlığı okul öncesi kurumlarda okuma yazma öğretme çalışmaları yapılmasına karşı çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Kur'an okumayı öğrenme Kur'an harfleriyle yapılan bir okumayı öğrenme çalışmasıdır. Her ne kadar Kuran-ı kerim Öğretim programı içerisinde "Çocukların bilişsel, sosyal duygusal, dil, motor ve öz bakım becerileri yönünden gelişimlerini dikkate alan; öğrenen merkezli yöntem ve teknikleri kullanmayı öngören; bireysel farklılıkları göz önünde bulunduran, işlevsel, esnek ve çerçeve öğretim programı anlayışı" ifadesi geçse de programın içinde harfleri tanıtmaya ve okumayı öğretmenin yer almasının, bu yaş grubunun gelişimi ile ne kadar uyumlu olduğu konusunda daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Ayrıca kursa kayıt olma yaşı ilk yıllarda 48-72 ay olarak düzenlenmişken son yıllardaki uygulama esaslarında 45 aydan itibaren çocukların kaydolabileceği belirtilmektedir. Ancak bu yaş aralığındaki çocukların gelişim düzeyleri birbirinden oldukça farklıdır. Fakat özellikle öğrenci sayısı az olan kurslarda bu yaş aralığındaki tüm çocuklar bir arada eğitim almaktadır. 4 yaş ve 5 yaş çocuğuna aynı programın uygulanması ve aynı kazanımların hedeflenmesi bir problem teşkil etmektedir.

Yapılan çalışmalarda, velilerin beklentisinin çocukların gelişim özelliklerini göz ardı ederek çocukların akıcı bir şekilde Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmesi ve iyi düzeyde sure ve dua ezberlemesi olduğu gösterilmiştir (Akgül, 2020). Öğreticiler bu konuda velilerin ve hatta bazen yöneticilerin diğer kısımlardan çok Kur'an eğitimi kısmına ağırlık verilmesi konusunda baskı yaptıklarından yakınmaktadır. Bu da okul öncesi program mantalitesinin hem velilere hem de yetkili DİB personellerine doğru bir şekilde aktarılması gerekliliğini göstermektedir.

4.2.5. Fiziki Koşullar

DİB 4-6 yaş kursları için kullanılacak mekanlara detaylı düzenlemeler getirmiş olsa da pratikte bu şartların sağlanamadığı ve fiziki imkanların kısıtlı olduğu görülmektedir. Genellikle kurslar cami altında veya cami bahçesinde yer almaktadır. Bazı kursların müstakil yapıya sahip olduğu, bazılarınınsa apartmanların alt katlarında yer aldığı görülmektedir. Çocukların gelişimi ve güvenliği açısından belirlenen bahçede her öğrenci için en az 2,5 m² alan olması, etrafının çevrili olması, kum havuzu, denge ve tırmanma araçları olması gibi şartların çoğunu sağlayan kurs sayısı oldukça sınırlıdır. Mevcut sistemde cami içersindeki yapıların ya da başka amaçlarla yapılmış binaların çok az hazırlık yapılarak 4-6 yaş Kur'an kursu olarak düzenlenmesinden kaynaklı çok fazla problem olduğu görülmektedir. Kurs binalarının çoğunda yer döşemesinden pencere sistemlerine, bahçe düzenlemesinden merdivenlere kadar, 4-6 yaş çocuğu için gerekli güvenlik önlemlerinin maalesef bir çoğu mevcut değildir (Gümrükçüoğlu vd., 2022).

Çalışmalardan ve saha gözlemlerinden görülen o ki mevcut kursların çoğu hem çocukların gelişimini desteklemekten hem de o yaş grubu için gerekli olan güvenlik önlemlerini sağlamaktan uzaktır. Fiziki imkanların acil bir şekilde iyileştirilmesi, bu kurslar için müstakil binalar yapılması ve sayıyı artırmaktan ziyade mevcut kursların şartlarının iyileştirilmesi önceliklenmelidir. Yıllarca gayri resmi olarak iyi niyetli çalışmalarla ve kısıtlı imkanlarla fiziki anlamda yetersiz mekanlarda verilmeye çalışılan okul öncesi din eğitiminin, resmi kimlik kazandıktan sonra hala aynı mantıkla devam etmesi üzücü bir durumdur.

Burada başlıklar altında ele aldığımız temel sorunların dışında yardımcı personel eksikliği; sınıflarda hocaların tek olması; denetlemelerin müftü ve murakıplar tarafından yapılıyor olup, denetlemelerde çocuk gelişimi ve eğitimi konusunda uzman birilerinin olmaması, araç gereç ve materyal temini noktasında yaşanan sıkıntılar gibi farklı sorunların olduğu da ifade edilmiştir (Yağcı, 2018, ss. 129-130).

Sonuç

Okul öncesi din eğitimi ülkemizde uzun yıllar gayriresmi yollarla yapılmıştır. Pedagojik açıdan yetersiz hocaların varlığı, fiziki şartların getirdiği sorunlar, çocuğa verilecek eğitimin ne ve nasıl olması gerektiği konusunda herhangi bir fikri olmayan kişiler tarafından, belirli bir müfredat olmadan verilmiştir. İyi niyetli çabaların sonucu olan bu kurslarda, din eğitimi çocuğa sevdirek verenler olduğu gibi, maalesef bu konuda başarısızlıklar da söz konusudur. Okul öncesi dönemde verilecek olan din ve değerler eğitimi ne kadar önemliyse bunun doğru bir teknikle sevecen bir şekilde verilmesi de en az onun kadar önemlidir. Din eğitiminde ezbere ve yoğun bilgi aktarımına dayalı bir şekilde eğitim verip çocuğun duygusal gelişimine ve merakına ket vuracak davranışlar

fayda yerine zarar verebilmektedir. Çocukluk döneminde, özellikle okul öncesinde sevgi ve güvenin olmadığı bir eğitim ortamından sağlıklı bir gelişim beklemek gerçekçi değildir. Böylesine öneme sahip bu konunun resmi ve legal bir ortamda gerçekleştirilmesi 2013 yılına kadar mümkün olmamıştır. Bu anlamda DİB'in 4-6 yaş Kur'an kursları girişimi bu alandaki büyük bir eksikliği karşılamaktadır. Ancak çok hızlı bir gelişim gösteren bu kursların yazımızda da değindiğimiz üzere bazı sorunları vardır. Bunların başında eğitimcilerin pedagojik yetersizliği gelmektedir. Gerek mevcut hocaların hizmet içi eğitimlere tabi tutulması, gerekse yeni alınacak hocalar konusunda birtakım düzenlemelerin yapılması önemlidir. Bu kurslarda istihdam edilmek üzere ilahiyat fakültesi ve eğitim fakültesi ortaklığı ile ilahiyat içinde okul öncesi bölümü açılması uzun vadeli ve daha kalıcı bir çözüm olacaktır.

Kurslarda uygulanan programın içeriğine dair yapılan çalışmalar daha ziyade eski tarihlidir. Mevcut program üzerinden yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Kurs programında Kur'an-ı Kerim öğretimi yer almakla birlikte programın esnek bir şekilde uygulanması ve çocuğun gelişiminin gözetilmesi önemle vurgulanmaktadır. Ancak uygulamada özellikle velilerin bu konuda talepleri olduğu ve öğreticilere baskı yaptığı görülmektedir. Bu kursların açılış amacının velilere doğru bir şekilde aktarımı önemlidir. Bu nedenle velilere yönelik pedagojik içerikli ve çocuk gelişimine dair bilgilendirme seminerlerinin olması yararlı olacaktır.

Yazıda değindiğimiz üzere bu okullar başta kursa giden ebeveynlerin çocukları için küçük bir proje olarak başlamış sonrasında yoğun talep üzerine kendileri kursa gitmeyip çocuklarını bu kurslara göndermek isteyen velilerin çocukları da kaydedilmiştir. Bu kurslar yapılan son program düzenlemesi ile tamamlayıcı kazanımlar adı altında çocukların farklı alanlardaki gelişimlerini destekleyecek etkinliklere de yer vermektedir. Bu kursların okul öncesi eğitim alanında kendilerini daha çok geliştirmesi ve yurt dışındaki kilise merkezli anaokullarına benzer bir hizmet sunması, hem okul öncesi din eğitimi ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlayacak; hem de bu eğitimin devlet okullarında verilmesi durumunda laiklik hassasiyeti üzerinden yaşanabilecek toplumsal gerilimlerin önüne geçecektir. Nitekim söz konusu kurumların isteğe bağlı olarak tercih edilmesi, bu alanda potansiyel bir toplumsal çatışma riskini de azaltmaktadır. Aynı zamanda Milli Eğitim Bakanlığı'nın hedefleri arasında okul öncesi eğitimi 5 yaş için zorunlu hale getirme hedefi vardır. Bu gerçekleşirse DİB Kur'an kurslarına 5 yaş çocukları kaydedilemeyecektir. Dolayısıyla sözü geçen sistem hem okul öncesi eğitimin yaygınlaşmasını sağlayacaktır, hem de isteyen veliler çocuklarına okul öncesinde din eğitimi aldırması olacaktırlar (Kaymakcan, 2021, s. 133).

Mevcut durumda fiilî uygulamanın bu yönde olduğu görülmekte ancak bunun resmi bir karşılığı bulunmamaktadır. Nitekim birkaç sene öncesinde Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 Yılı Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu içerisinde yer alan, Eğitim Hizmetlerine Yönelik Planlanan Faaliyetler'in 3. maddesindeki , "4-6 yaş grubu Kur'an kurslarının okul öncesi zorunlu eğitimden sayılmasına yönelik MEB ve ilgili akademisyenlerle toplantı gerçekleştirilecektir." ifadesinden dolayı çeşitli yayın organlarında çıkan haberler üzerine; DİB Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği Diyanet İşleri Başkanlığı Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği tarafından yapılan açıklamada, söz konusu düzenlemenin amacının Kur'an kurslarını zorunlu hale getirmek olmadığı özellikle vurgulanmıştır. Açıklamada, 4-6 yaş Kur'an kurslarını tercih eden ailelerin ve bu kurslara devam

eden çocukların mağduriyet yaşamaması adına, bu sürecin zorunlu okul öncesi eğitim kapsamında değerlendirilmesinin müzakere edildiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede, amaçlananın kursların zorunlu hale getirilmesi değil, bu kurslara devam eden çocukların okul öncesi eğitim almış kabul edilmesine yönelik bir değerlendirme olduğu belirtilmiştir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021).

Bu yönde bir kabul anlaşmasının yapıp yapılmadığına dair herhangi bir resmî açıklamaya ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, mevcut durumda okul öncesi eğitimin zorunlu olmaması, söz konusu düzenlemeyi kısa vadede zorunlu kılan bir durumun bulunmadığını göstermektedir. Ancak MEB resmi sitesinde yer alan bir açıklamada Bakan Özer'in okullaşma oranlarının okul öncesi için 5 yaşta yüzde 99'a ulaştığını ifade etmesi, bu oranın fiilen 4-6 yaş grubunu da kapsayacak şekilde yorumlandığını düşündürmektedir (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2023).

Ancak ne yazık ki mevcut kursların büyük bir kısmının işleyişinin bu çerçevenin dışında kaldığı görülmektedir. Gerek öğretmenlerin pedagojik eğitimdeki yeterliklerinin sınırlı olması, gerek kurs binalarının fiziki koşullarının çoğu zaman okul öncesi eğitim standartlarını karşılamaktan uzak olması, gerekse program içeriklerinin yapılan son düzenlemelere rağmen okul öncesi bir kurum için fazlaca bilgi odaklı olması bu alanlarda önemli ölçüde iyileştirmeye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Akgül, M. (2020). *4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Eğitiminin Veli Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi (Amasya Örneği)* (Yüksek Lisans, Amasya Üniversitesi). Amasya Üniversitesi.
<http://openaccess.amasya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12450/2010/651072.pdf>
- Akyüz, Y. (1996). Anaokullarının Türkiye'de kuruluş ve gelişim tarihçesi. *Millî Eğitim Dergisi*, 132, 11-17.
- Arslan, M. (2005). Avrupa Birliği ülkelerinde okul öncesi eğitimin gelişimi ve mevcut durumu. *Millî Eğitim Dergisi*, 167.
- Bardak, M. (2010). *II. Meşrutiyet döneminde okul öncesi eğitim (1908-1918)* (Master's Thesis). Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Benli, F. (2023). *Cumhuriyet'in Yüzyüncü Yılında Türk Milli Eğitim Sistemi (İstatistiksel Gelişmeler)*. (13), 1172-1213.
- DİB. (2022). *Kur'an kursları öğretim programı (4-6 yaş grubu)*. Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2021, Eylül 16). Diyanet'ten 4-6 yaş Kur'an kurslarına ilişkin açıklama. Geliş tarihi 14 Nisan 2026, gönderen Diyanet İşleri Başkanlığı website: <https://www.diyanet.gov.tr/tr-tr/Kurumsal/Detay/32732/diyanetten-4-6-yas-kuran-kurslarına-iliskin-aciklama>
- Gümrükçüoğlu, S., Genç, M., & Uddin, A. (2022). Din Eğitimi Politikalarının Değişim Sürecinde Türkiye\Backslashu2019de Okul Öncesi Din Eğitimi (4-6 Yaş Kur\Backslashu2019an Kursları Örneği). *Journal Of Academic Researches In Religious Sciences*, 22(2). Geliş tarihi gönderen <https://avesis.kocaeli.edu.tr/yayin/f92a1e54-4f92-4c6f-9104-bda403684354/din-egitimi-politikalarinin-degisim-surecinde-turkiye-u2019de-okul-oncesi-din-egitimi-4-6-yas->

- Kaymakcan, R. (2021). *Türkiye’de Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi Raporu* (ss. 38-137). Eğitim Bir Sen-EBSAM:
- Korkmaz, M. (2018). Kur’an Kurslarında Din Eğitimi ve Sorunları. *ed. Mustafa Köylü, Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları. İstanbul: Dem Yayınları*, 319-368.
- MEB. (1954). *Tebliğler Dergisi*. 16(780), 175.
- Mehmedoğlu, Y. (2005). *Okul Öncesi Çocukta Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*. Diyanet Vakfı Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2023, Nisan 1). Bakan Özer: 5 Yaşta Okullaşma Oranını Yüzde 99.9’a Yükselttik. Geliş tarihi 14 Nisan 2026, gönderen <https://www.meb.gov.tr/bakan-ozer-5-yasta-okullasma-oranini-yuzde-999a-yukselttik/haber/29508/tr>
- Oktay, A. (1990). Türkiye’de okul öncesi eğitim. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 151-160.
- Öcal, M. (2022). Türkiye’de Din Eğitimin Geleceği. *İçinde Din Eğitimi ve Sorunları* (2. bs, ss. 503-530). Dem.
- Tosun, C., & Çapcıoğlu, F. (2015). 4-6 Yaş Kur’an kursları öğretim programının dini gelişim kuramları çerçevesinde incelenmesi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 5(5), 705-720.
- Yağcı, S. (2018). *Öğreticilere göre Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş grubu Kur’an Kursları: (İzmir İli Örneği)* (Master’s Thesis). İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ALGORİTMİK SÖYLEMLER VE ÇEVİRİMİÇİ BENLİKLER: DİJİTAL TOPLUMDA BİLGİNİN ARKEOLOJİSİ

ALGORITHMIC DISCOURSES AND ONLINE SELVES: THE ARCHAEOLOGY OF KNOWLEDGE IN THE DIGITAL SOCIETY

Merve AK EFE*

Özet

Bu çalışma, Michel Foucault'nun Bilginin Arkeolojisi adlı eserinde geliştirdiği bilgi, söylem ve iktidar ilişkilerini dijital toplum bağlamında yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır. Foucault, bilginin özne-merkezli ve doğrusal bir ilerleme sürecinin ürünü olmadığını; belirli tarihsel koşullar, söylemsel kurallar ve iktidar ilişkileri içinde kurulduğunu ileri sürer. Arkeolojik yöntem, bilginin süreklilikler yerine kopuşlar, eşikler ve dönüşümler üzerinden analiz edilmesine imkân tanır. Bu çalışma, Foucault'nun arkeolojik yaklaşımını sosyal medya platformları, çevrimiçi topluluklar ve dijital benlik sunumları bağlamında ele almaktadır. Dijital toplumda bilgi, yalnızca içerik üretimiyle değil, algoritmalar, platform politikaları, veri rejimleri ve görünürlük mekanizmaları aracılığıyla dolaşıma girmektedir. Bu süreçte çevrimiçi benlikler, bireysel öznelliklerin doğrudan yansımaları olmaktan ziyade, platformlara özgü normlar, teknik sınırlar ve söylemsel kurallar içinde şekillenen pratikler olarak ortaya çıkmaktadır. Foucault, söylemin yalnızca dilbilimsel bir üretim alanı olarak ele alınamayacağını; ifadeler, ifadelerin oluşturduğu birlikler ve bu birliklerin özgül düzenlenişlerinin söyleme dair farklı betimlemeleri mümkün kıldığını vurgular. Bu yaklaşım, dijital toplum bağlamında söylemin yalnızca söylenen ya da yazılmış olanla sınırlı olmadığını, aynı zamanda görsel içerikler, etkileşim biçimleri, algoritmik sıralamalar ve veri temelli düzenlemeler aracılığıyla kurulduğunu göstermektedir. Dijital platformlarda ifadeler, tekil içerikler olmaktan ziyade, belirli görünürlük rejimleri içinde bir araya gelerek söylemsel birlikler oluşturur. Foucault'nun evrensellik ve bütünlük iddialarını askıya alan, bunun yerine ayrımlar ve çelişkiler üzerine odaklanan yaklaşımı, dijital mecralarda bilginin nasıl parçalı, eşitsiz ve hiyerarşik biçimde dolaşıma girdiğini analiz etmek açısından özellikle işlevseldir. Sonuç olarak, bu bildiri Bilginin Arkeolojisi'nin dijital toplumda çevrimiçi benliklerin, toplulukların ve algoritmik iktidar biçimlerinin analizinde güncel ve eleştirel bir kuramsal çerçeve sunduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Söylem, İktidar, Dijital Topluluklar.

Abstract

This paper revisits Michel Foucault's The Archaeology of Knowledge in order to rethink the relationship between knowledge, discourse, and power in digital society. For Foucault, knowledge does not emerge through a linear, subject-centered process. It is produced within historically specific discursive conditions and shaped by relations of power. His archaeological method is therefore useful not because it offers a fixed model, but because it directs attention to ruptures, thresholds, and the conditions that make certain forms of knowledge possible. Building on this perspective, the paper examines digital platforms, online communities, and online selves as sites where discourse is organized and regulated. In digital environments, knowledge does not circulate through content alone. It is also structured by algorithms, platform policies, data regimes, and visibility mechanisms. Online

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, amerveak@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6466-2300.

selves, likewise, should not be treated as transparent expressions of individual subjectivity. They are formed within platform-specific norms, technical constraints, and discursive rules. From this angle, discourse in digital society extends beyond what is simply written or spoken. It also takes shape through ranking systems, interaction metrics, moderation practices, and data-driven forms of organization. These mechanisms help determine which statements become visible, legitimate, and influential, and which remain marginal. Foucault's archaeological approach makes it possible to ask not only what is said online, but under what conditions certain forms of speech, knowledge, and subject positions become sayable, thinkable, and visible. By focusing on fragmentation, inequality, and differentiation rather than coherence or universality, this paper argues that The Archaeology of Knowledge still offers a productive framework for analyzing online selves, digital communities, and contemporary forms of algorithmic power.

Keywords: Information, Discourse, Power, Digital Society.

1. Giriş

Dijital toplumsallaşma yalnızca insanların iletişim kurma biçimini değiştirmemiş aynı zamanda bilginin nasıl üretildiğini, dolaşıma girdiğini ve tanındığını da dönüştürmüştür. Sosyal medya platformları artık yalnızca bilginin paylaşıldığı basit alanlar değildir. Giderek daha fazla biçimde neyin dikkat çekeceğini, neyin gündemde kalacağını ve en başta neyin “geçerli bilgi” olarak kabul edileceğini şekillendirmektedirler. Bu anlamda, dijital toplumda bilgi nötr bir zeminde ortaya çıkmaz ya da yayılmaz. Çevrimiçi ortamda görünür olan şey, algoritmik sistemler, platform kuralları ve veriye dayalı örgütlenme biçimleri tarafından süzölmektedir. Facebook, YouTube, X, Instagram ve TikTok gibi platformlar içeriğe yalnızca ev sahipliği yapmaz. Onu sıralar, derecelendirir ve dağıtır. Görünürlüğün yapılandırılmasında ve bilgiye erişimin düzenlenmesinde etkin bir rol oynarlar. Dolayısıyla mesele yalnızca bilginin ne söylediği değildir; aynı zamanda hangi koşullar altında dolaşıma girmesine izin verildiği, kimin onunla karşılaştığı ve meşruiyetin nasıl atfedildiğidir. Bu dönüşüm, dijital platformları bilginin nötr altyapıları olarak görmeyi giderek daha güç hale getirmektedir.

Benzer bir dönüşüm, benliğin oluşumunda da gözlemlenebilir. Çevrimiçi kimlikler sıklıkla bireyselliğin doğrudan ifadeleri olarak sunulur. Ancak gerçekte bunlar, bazı öz-sunum biçimlerini ödüllendirirken diğerlerini görünmez kılan platform ortamları içinde şekillenir. Kullanıcılar zamanla nasıl görünmeleri gerektiğini, nasıl görünür kalabileceklerini ve dijital alanlara gömülü beklentilere nasıl uyum sağlayacaklarını öğrenirler. Bu durumda çevrimiçi benlik, yalnızca kişisel tercihin bir meselesi değildir. Söylemsel normlar, teknik kısıtlar ve görünürlük rejimlerinin kesişiminde var olur. Michel Foucault'nun *Bilginin Arkeolojisi* adlı eseri, bu dönüşümü anlamlandırmak için verimli bir çerçeve sunar. Foucault, bilginin bilen bir öznenin yön verdiği pürüzsüz ve ilerlemeci bir süreç içinde geliştiği fikrine karşı çıkar. Bunun yerine bilgiyi, tarihsel olarak özgül söylemsel oluşumlar içinde kurulan bir şey olarak ele alır. Önemli olan yalnızca neyin söylenebileceği değil, aynı zamanda belirli bir alan içinde neyin söylenebilir, düşünülebilir ve meşru hale geldiğini belirleyen kurallardır. Bu şekilde okunduğunda dijital toplum, açık biçimde Foucaultcu bir soruyu gündeme getirir: Bugün neyin bilgi olarak ortaya çıkabileceğini hangi koşullar düzenlemektedir?

Bu makale hem bilginin hem de öznenin dijital toplum içinde nasıl yapılandığını incelemektedir. Sosyal medyayı yalnızca bir iletişim aracı olarak ele almak yerine, onu söylemin düzenlendiği, filtrelendiği ve sürekli yeniden yapılandırıldığı bir çevre olarak değerlendirmektedir. Mesele yalnızca algoritmaların kullanıcıları etkilemesi değildir. Daha önemlisi, algoritmalar, platform politikaları ve

veri işleme rejimleri; kimliklerin hangi koşullar altında tanındığını ve bilginin hangi koşullar altında görünür hale geldiğini şekillendirmeye katılmaktadır. Bu nedenle burada mühim olan yalnızca bilginin dolaşımı değil, aynı zamanda bilginin anlam kazandığı alanın nasıl örgütlendiğidir.

2. Yöntem ve Literatür Taraması

Yakın dönem çalışmalar, algoritmik sistemlerin algıyı, davranışı ve benlik sunumunu güçlü biçimlerde etkilediğini göstermektedir. Ancak bu tartışmalar çoğu zaman algoritmaların etkilerine odaklanmakta, bu etkileri mümkün kılan söylemsel koşulları ise yeterince ele almamaktadır. Foucault'nun hâlâ değerli olduğu nokta tam da burasıdır. Onun çalışmaları dijital platformları incelemek için hazır bir yöntem sunmaz; fakat sorunu yeniden çerçevelendirmeye yardımcı olur. Bizi, dijital ortamların görünürlüğü, otoritenin ve özne konumlarının eşitsiz biçimde dağıtıldığı tarihsel olarak özgül düzenlemeler olarak nasıl işlediğini sormaya davet eder. Bu perspektiften bakıldığında, çevrimiçi kimlikler boşlukta ortaya çıkmaz. Bunlar, kimlerin görünebileceğini, nasıl görünebileceğini ve hangi ifade biçimlerinin dolaşıma girme ihtimalinin daha yüksek olduğunu şekillendiren algoritmik olarak yapılandırılan söylemsel alanlar içinde oluşur. Bu nedenle dijital platformlar, çağdaş epistemik mimariler olarak okunabilir. Yalnızca söylemi iletmezler, aynı zamanda onun mümkünlik koşullarını da örgütlerler. Buna bağlı olarak makale, algoritmaların giderek dijital bir a priori gibi işlediğini düşünerek bilginin ve öznenin şekillendiği alanı önceden yapılandığı fikrini öne sürmektedir.

Bu çalışma ampirik bir veri setine bağlı olmak yerine dijital toplumu Michel Foucault'nun özellikle *Bilginin Arkeolojisi* adlı eserinde ortaya koyduğu arkeolojik çerçeve aracılığıyla kavramsal olarak okumayı amaçlar. Buradaki maksat, Foucault'nun kavramlarını yalnızca soyut birer etiket olarak kullanmak değil; aksine söylemin, görünürlüğü ve öznenin dijital ortamlarda nasıl teşekkül ettiğini daha dikkatli biçimde düşünmek için bu kavramlardan istifade etmektir.

Bu yaklaşımın merkezinde söylem, iktidar/bilgi ve tarihsel a priori kavramları yer almaktadır. Bu kavramlar yalnızca betimleyici terimler olarak değil, dijital içeriğin hangi koşullar altında görünür hale geldiğini, dolaşıma girdiğini ve meşruiyet kazandığını incelemeye imkân veren analitik araçlar olarak ele alınmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında, sosyal medya platformları nötr iletişim kanalları değildir. Bunlar; algoritmik sıralama, platform politikaları ve teknik altyapılar aracılığıyla neyin görünür olabileceğini, neyin güçlendirileceğini ve neyin marjinde kalacağını belirleyen yapılandırılmış çevrelerdir. Buna bağlı olarak çalışma, münferit içerik parçalarından ziyade, bu içerikleri mümkün kılan daha geniş koşullara dikkat kesilmektedir. Sorun yalnızca kullanıcıların çevrimiçi ortamda ne söylediği değildir; aynı zamanda belirli konuşma, kimlik ve bilgi biçimlerinin daha anlamlı olarak tanınmadan önce nasıl örgütlendiğidir. Bu da platformları, çevrimiçi benliklerin önceden verilmiş kimlikler olmanın aksine algoritmik olarak şekillenen yapılar içinde oluşan özne konumları olarak ortaya çıktığı söylemsel çevreler şeklinde ele almayı mümkün kılmaktadır.

Örneğin Kasapoglu ve diğerleri (2021), algoritmik sistemlerin ya görünür iktidar teknolojileri ya da daha içselleştirilmiş benlik teknolojileri olarak deneyimlenebileceğini ileri sürmektedir. Benzer biçimde Cheney-Lippold (2011), algoritmik sınıflandırmaların kimlik kategorilerinin üretimine nasıl katıldığını gösterirken, Bucher (2012) sosyal medyada görünmez kalma tehdidinin kullanıcı davranışlarını nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Dijital öznellik üzerine yakın tarihli çalışmalar da bu tartışma hattını desteklemektedir. Putra (2024), kimliğin anlatı ve duygusal ifade yoluyla biçimlendiğini, ancak bunun her zaman daha geniş sosyoekonomik ve algoritmik koşullar içinde gerçekleştiğini savunmaktadır. Benzer bir doğrultuda Munoz ve diğerleri (2022), dijital emek

platformlarının bireysel kimlikleri standartlaştırılmış ve ölçülebilir profillere dönüştürdüğünü göstermektedir. Tüm bu çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde, platformların kullanıcıların zaten kim olduklarını basitçe yansıtmamaktadır. Bilakis, kullanıcıların hem kendileri hem de başkaları için hangi terimler aracılığıyla anlaşılır hâle geldiğini etkin biçimde şekillendirdiği görülmektedir.

Bu durum, öz-izleme ve verileştirilmiş öznellik tartışmalarında daha da belirgin hâle gelmektedir. Reigeluth'un (2014) belirttiği gibi, öz-izleme teknolojileri yalnızca davranışı izlemekle kalmaz; aynı zamanda öz-yönetim ile dışsal yönetim arasındaki sınırı da bulanıklaştırır. Bu bağlamda birey, giderek öngörülebilir ve hesaplanabilir bir nesne olarak görünür hâle gelmekte (Fisher, 2020) ve bu durum, "algoritmik olarak modüle edilmiş özne" şeklinde tanımlanan bir özneleşme biçimini ortaya çıkarmaktadır. Bu tür tartışmalar algoritmik sistemlerin önemli sonuçlarını göz önüne serse dahi, çoğu zaman etkiler düzeyinde kalmaktadır. Bu etkileri baştan mümkün kılan söylemsel koşullara ise daha az dikkat gösterilmektedir. Tam da bu noktada Foucaultcu arkeolojik perspektif değer kazanmaktadır. Bu çalışma yalnızca algoritmaların ne yaptığı sorusuysa yetinmekte kalmayıp; onların hangi koşullar altında görünürlük, sınıflandırma ve özne oluşumu mekanizmaları olarak işleyebildiğini de sorgulamaktadır. Bu anlamda makale, dijital topluma arkeolojik bir okuma önermektedir. Çağdaş platform ortamlarında söylemin dolaşımını sessizce yapılandıran kuralları ve ilişkileri açığa çıkarmayı amaçlayan bir okuma olarak değerlendirilebilir.

3. Foucault'nun Bilginin Arkeolojisini Yeniden Düşünmek

Foucault'nun yaklaşımı çoğu zaman tarihsel söylemin analiziyle sınırlı bir yöntem olarak görülür. Ancak daha geniş bir çerçevede ele alındığında bu yaklaşım, dijital toplum tartışmalarıyla da anlamlı biçimde ilişkilendirilebilir. Foucault'nun çalışmalarına daha yakından bakıldığında, onun yalnızca arşivler ya da tarihin yeniden yorumlanmasıyla ilgilenmediği görülür. Daha 1950'li yıllarda bilgi, dil ve veri arasındaki ilişkiye dair sorularla ilgilenmeye başlamıştır. "İstatistiksel bilgi kuramı"na duyduğu ilgi, dil çözümlemesine yönelmesi ve bilginin işlenme biçimleri üzerine düşünmesi, çalışmalarının dijital beşerî bilimler ve algoritmik analiz gibi çağdaş tartışmalara uzatılabileceğini göstermektedir (Schmidgen vd., 2023: 2).

Bilginin Arkeolojisi adlı eserinde Foucault, klasik yorumlarda yaygın olan doğrusal ve ilerlemeci düşünce tarihi modellerine itiraz eder. Buna mukabil, kesintisiz ve pürüzsüz geçişlerden çok kopuşlar, kesintiler ve süreksizliklerle belirlenen tarihsel anlara odaklanır. Tarihi incelerken çıkış noktasını söylemler, ifadeler ve bunları mümkün kılan ya da bazı durumlarda ortaya çıkmalarını engelleyen koşullar oluşturur. Bu açıdan bakıldığında bilgi, doğrusal süreçler içinde işleyen rasyonel bir öznenin basit ürünü değildir. Aksine, belirli tarihsel koşullar altında ve belli söylemsel kurallara göre ortaya çıkar. Foucault'nun geleneksel tarih anlayışına yönelttiği temel eleştirilerden biri, özneye verilen merkezi konumla ilgilidir. Bu tür yaklaşımlarda özne merkeze yerleştirilir ve tarih çoğu zaman bu merkeziliği güçlendiren süreklilik, tutarlılık ve neden-sonuç ilişkileri üzerinden anlatılır. Oysa Foucault'ya göre insan, bilginin kaynağı değil; tersine, onun içinde kurulan bir varlıktır (Foucault, 1999).

Foucault, daha önce sorgulamadan kabul ettiğimiz ve doğal saydığımız bilimsel-tarihsel birliklerin aslında söylemsel veriler olduğunu, bu nedenle kendi yeni anlayışına yer açabilmek için askıya alınmaları gerektiğini savunur. Bunun yerine, yeni söylemsel birliklerin nasıl kurulduğuna ilişkin varsayımlar ve öneriler geliştirir. Foucault'ya göre söylemsel birlikler ortak bir nesne, ifade tarzı, kavram ya da tema etrafında oluşmaz. Aksine "dağılma kuralları" fikrini ortaya koyar. Bir söylemsel

oluşumu bir arada tutan şey, nesnelerin, ifade biçimlerinin, kavramların ya da stratejilerin kendileri değil; bunların dağılımını yöneten kurallar sistemidir. Birliği sağlayan şey durağanlık değildir; yani aynı nesne, aynı üslup, aynı kavram ya da aynı tema değildir. Aslında birliği sağlayan, bu farklı unsurların nasıl ortaya çıktığını, değiştiğini ve birbirleriyle nasıl ilişkilendiğini yöneten oluşum kurallarıdır. Başka bir deyişle, Foucault'ya göre “birliği kuran şey dağılma kurallarıdır” (Foucault, 1999: 54-55). Söylemsel bir oluşumun birliği, nesne, kavram ya da temaların müşterekliğinde değil; onların dağılımını, ortaya çıkışını ve dönüşümünü düzenleyen kurallar sisteminde yatar.

Söylemsel birliklerin oluşumunu açıkladıktan sonra Foucault, eserinde nesnelerin oluşumu, ifade kiplerinin oluşumu, kavramların oluşumu ve stratejilerin oluşumundan meydana gelen dört boyutlu bir analitik çerçeve geliştirir. Söylemin nesnelerinin nereden geldiği sorusundan hareketle, nesnelerin söylem öncesinde hazır varlıklar olarak bulunmadığını; söylemsel pratik içinde mantıksal bir çerçevede üretildiğini savunur. Nesnelerin oluşumunu anlayabilmek için üç düzeye işaret eder: ortaya çıkış yüzeyleri, sınırlandırma otoriteleri ve belirleme ızgaraları. Foucault'ya göre nesne, bu üç boyut çerçevesinde söylemsel pratik tarafından kurulur. Bu boyutlar arasındaki ilişkiler de yine söylemsel pratik tarafından düzenlenir. Söylemsel pratikler tarafından yapılandırıldıkları için nesneler ne doğada hazır bulunan gerçekliklerdir ne de keyfi biçimde icat edilmiş ideal kurgulardır. Özneyi yeniden merkezden çıkaran Foucault için nesne “keşfedilen” bir şey değil, söylemsel pratik tarafından “inşa edilen” bir şeydir ve bu inşa da yukarıda belirtilen üç koşulun tarihsel düzenlenişine bağlıdır (Foucault, 1999).

Söylemin öznesiyle, yani kimin, nasıl ve hangi konumdan konuşabileceği sorusuyla bağlantılı olarak Foucault, “özne” terimini kullandığında konuşan bireyi değil, söylem içindeki özne konumunu kasteder. Söylemin öznesi, konuşan birey yerine söylem kuralları tarafından tanımlanan bir konumdur. Aynı birey farklı söylemlerde farklı özne konumlarını işgal edebilirken, farklı bireyler aynı özne konumunu paylaşabilir. Söylemsel bir oluşum nesneler, sözcükler ya da şeyler tarafından tanımlanmaz. Aynı şekilde ifadelerin düzenlenişi de aşkın bir özneye ya da öznelliğe dayanmaz. Bu nedenle özne, yalnızca kuralların sonucu olarak ortaya çıkan bir konumdur (Foucault, 1999). Özne konumlarını tartıştıktan sonra Foucault, kavramların oluşumuna yönelir. Kavramların kendilerine odaklanmak yerine, onların ortaya çıkmasını mümkün kılan ön kavramsal düzeyi inceler. Anlaşılması gereken şey, kavramların ortaya çıktığı ve dolaşıma girdiği ifadeler alanının nasıl örgütlendiğidir. Foucault kavramları içeriklerinden ziyade ortaya çıkış koşullarına göre analiz eder. Önemli olan bir kavramın ne anlama geldiği değil, onu mümkün kılan söylem öncesi ve önkavramsal düzendir ve ilgili düzen söylemsel pratikler düzeyine aittir (Foucault, 1999).

Son olarak stratejilerin oluşumunu ele alırken Foucault, söylem içinde neden bazı kuramsal tercihlerin yapıldığını, bazılarının ise yapılmadığını sorar. Foucault'nun özneye yaklaşımından anlaşılacağı üzerine stratejiler bireysel düşünürlerin bilinçli kararlarının sonucu değildir. Bunun yerine söylemsel oluşumların kuralları, söylemler arası ilişkiler ve söylem dışı pratiklerin kesişiminde belirlenir. Sonuç olarak Foucault'nun söylem, ifade, kavram ve stratejilerin birliklerini yeniden düşünmek için geliştirdiği bu yeni boyutların amacı, özne-merkezli söylemsel birliklerin yerine, özne konumunun bile tarihsel olarak kurulduğu yapılandırmaları koyan yeni bir tarih okuma biçimi sunmaktır (Foucault, 1999).

Bu yeni tarih okuma biçimi tarihsel a priori kavramını ele almayı gerektirir. Foucault; Kant'ın evrensel ve zorunlu koşullara işaret eden a priori kavramına gönderme yaparak Kant'ın sorusu şu şekilde

formüle edilebilir: “Belirli bir dönemde bazı şeylerin söylenebilmesini mümkün kılan koşullar nelerdir?” Foucault’ya göre bu koşullar evrensel ya da zamansız değildir. Onlar tarihseldir; yani değişir, dönüşür, ortaya çıkar ve ortadan kaybolurlar (Foucault, 1999: 166). İlk bakışta “tarihsel” ve “a priori” terimleri, birbirine karşıt kavramlar gibi görüldüğü için paradoksal bulunabilir. Ancak Foucault bu iki terimi bilinçli biçimde birlikte kullanır. Bu koşullar a prioridir; çünkü ifadelerden önce gelir ve onların imkân koşullarını belirler. Bireysel düşüncelerin niyetlerinden ya da seçimlerinden bağımsız biçimde işlerler. Hiç kimse onları seçmez; ama herkes onlara tabidir. Aynı zamanda bu koşullar tarihseldir; çünkü ebedi değildirler. Belirli bir dönem için geçerlidirler ve başka bir dönem için geçerli olmayabilirler. Bir başka deyişle; değişir, kırılmalar yaşar ve dönüşürler (Foucault, 1999). Yine bu konuda Foucault’nun bir diğer önemli eseri olan Deliliğin Tarihine başvurulabilir. Örneğin on yedinci yüzyılda “delilik” hakkında söylenebilenlerle on dokuzuncu yüzyılda söylenebilenler tamamen farklıdır. On yedinci yüzyılda delilik “aklın yokluğu” olarak kodlanırken, on dokuzuncu yüzyılda “akıl hastalığı” olarak tanımlanmıştır. Bu dönüşüm, bireysel bir düşüncenin tercihi değil; bütün bir söylemsel oluşumun dönüşümünün yansımasıdır (Foucault, 1999).

Tarihsel a priori tam da bu dönüşümler bütünüdür. Belirli bir dönemde hangi nesnelerden söz edilebileceğini, kimin konuşabileceğini, hangi kavramların kullanılabileceğini ve hangi stratejilerin mümkün olduğunu belirleyen kurallar dizisidir. Başka bir deyişle tarihsel a priori, Kant’ın a priorisinden farklı olarak evrensel ya da zorunlu değildir; zamanla değişir. O, bir dönemin “zihniyeti” ya da “dünya görüşü” de değildir. Foucault bu tür kültürel bütünlük fikirlerini reddeder. Tarihsel a priori, kolektif bir bilincin değil; söylemsel pratiğin kurallarının ürünüdür. Bireysel düşüncenin ürünü değildir. Hiç kimse tarihsel a prioriyi icat etmez ya da seçmez; o, bireysel bilinçten bağımsız biçimde işler. Ayrıca her döneme karşılık gelen tek bir “çağın aklı” da yoktur. Farklı söylemsel oluşumların farklı tarihsel a priorileri olabilir ve bunların birbirleriyle tutarlı olmaları gerekmez. Arşiv ise tarihsel a priorinin maddileştiği sistemdir. Arşiv, arkeolojik yöntem tarafından betimlenir. Arkeoloji, arşiv içinde söylenenleri değil; onun kurallarını, yani neyin söylenebileceğini ve neyin söylenemeyeceğini tarif eder. Bu anlamda arkeolojinin nesnesi söylemin kendisi değil, arşivdir. Arşivin kuralları tarihsel a prioriyi oluşturur ve arşiv, bu kuralların somutlaştığı sistemdir. Bununla birlikte arşiv, içinde bulunduğumuz dönemden bakılarak ne tam anlamıyla betimlenebilir ne de bütünüyle kavranabilir (Foucault, 1999).

Tam bu noktada Foucault’nun arkeoloji yöntemi devreye girer. Bu yöntem, belirli bir dönemde neyin söylenebilir, görülebilir ve düşünülebilir olduğunu mümkün kılan tarihsel koşulları tanımlamak için kullanılır. Foucault “Neden bu söylendi de başka bir şey söylenmedi?” sorusunu sorar ve cevabı bireysel niyetlerde değil, söylemsel oluşumların kurallarında arar. Bu nedenle yöntemine “arkeoloji” adını verir. Başka bir deyişle, belirli bir dönemde düşünceyi mümkün kılan derin zemini kazımaya çalışır; bu zemin bilinçdışı değil, söylemsel pratiklerin içine gömülü kurallar sistemidir. Geleneksel tarih yazımı da benzer türden belgelerle çalışsa da, bu belgelerin ele alınış biçimi önemli ölçüde farklıdır. Geleneksel yaklaşım metinleri yazarın niyetlerini, düşüncelerini ve iç dünyasını anlamaya yarayan araçlar olarak görür. Foucault ise onları, öznenin düşüncesinin yansımaları olarak değil; kendi başına çözümlenmesi gereken yapılar olarak ele alır (Foucault, 1999).

Arkeolojik yaklaşımın temel amacı, belirli bir dönemde hangi bilgi biçimlerinin mümkün olduğunu anlamaktır. Foucault bunu episteme kavramıyla açıklar; yani belirli bir tarihsel bağlam içinde neyin bilinebilir, söylenebilir ve düşünülebilir olduğunu belirleyen koşullar bütünüyle. Foucault’ya göre söylemsel oluşumlar bilimsel disiplinlerden daha geniştir. Bilgi yalnızca fizik ya da biyoloji gibi

disiplinler içinde üretilmez. Bilginin oluşumunu anlayabilmek için felsefe, edebiyat ve kurumsal pratikler gibi bu disiplinlerin dışındaki unsurların da ayrıntılı biçimde incelenmesi gerekir. Arkeolojinin amacı tam da bu daha geniş söylemsel oluşumları betimlemektir (Foucault, 1999).

Foucault, bir söylemsel pratiğin “bilim” hâline gelme sürecinde dört aşamadan geçtiğini ileri sürer. İlk eşik, söylemsel pratiğin özerk bir sistem hâline geldiği pozitiflik eşiğidir. İkinci eşik olan epistemolojikleştirme, doğrulama ve tutarlılık normlarının ortaya çıkmasını içerir. Üçüncü eşik olan bilimsellikte, ifadeler belirli kural ve yasalara uymaya başlar. Son olarak biçimselleştirme eşiği, bilginin tam anlamıyla yapılandırılmasını ifade eder. Bu eşikler, farklı türde tarihsel çözümlemeleri mümkün kılar (Foucault, 1999: 238-239). Bilim ve bilgiye ilişkin perspektifler bakımından Foucault’nun arkeoloji yöntemi, geleneksel bilim tarihinden ayrılır. Bilim tarihçileri genellikle mevcut bilimsel bilgiyi normatif bir ölçüt olarak alır ve bilim öncesi bilgiyi buna göre sınıflandırır. Foucault ise bu yaklaşımı tersine çevirir. Yerleşik bilimlerin normlarını veri kabul etmez; aksine bunların olumsal tarihsel süreçlerin sonucu olduğunu savunur (Foucault, 1999).

Foucault’nun bilgi anlayışında iki tür bilgi vardır: *savoir* ve *connaissance*. *Savoir*, yani epistemik bilgi, belirli bir dönemde neyin söylenebileceğini, neyin düşünülebileceğini ve hangi nesnelerin ortaya çıkabileceğini belirleyen genel bilgi alanına karşılık gelir; arkeolojinin asıl ilgilendiği alan budur. *Connaissance*, yani bilimsel bilgi ise birikmiş, rafine edilmiş ve sistemleştirilmiş bilgiye karşılık gelir. Bu tür bilgi öznenin etkin rolüyle üretilir; ancak yine de *savoir*’a bağımlıdır. Başka bir deyişle bilimsel bilgi boşlukta ortaya çıkmaz; *savoir*’ın sağladığı koşullar içinde şekillenir (Foucault, 1999).

Foucault’nun nominalist yaklaşımı da bu ayrımdan kaynaklanır. Başvurulabilecek sabit ve önceden verilmiş bir nesne yoktur; nesneler söylemsel oluşumlarla birlikte ortaya çıkar. Foucault’nun bilgi anlayışının en önemli yönlerinden biri de bilimsel normların iktidarla yakından ilişkili olduğu fikridir. Bilimsel söylemler yalnızca “hakikati” açığa vurmaz; aynı zamanda toplumu biçimlendiren ve düzenleyen mekanizmalar olarak da işlev görür. Foucault bunu örneğin delilik kavramı üzerinden gösterir; tıbbi söylemin bireyleri sınıflandırmak, yargılamak ve disipline etmek için nasıl kullanıldığını, bürokratik kararların da çoğu zaman bu tür “bilgiye” dayanarak alındığını ortaya koyar. Bu anlamda bilimsel bilgi ne nötrdür ne de kendiliğinden apaçıktır. Belirli tarihsel, kurumsal ve söylemsel koşullar içinde ortaya çıkar ve iktidarla ayrılmaz bir ilişki taşır (Foucault, 1999).

3.1. Algoritmik Söylem

Michel Foucault'nun söylem anlayışını algoritmik söylem olarak düşünmek, dijital platformları ve yapay zekâ sistemlerini sadece teknik araçlar olarak değil, nelerin söylenebilir olduğunu ve "hakikatin" nasıl inşa edildiğini belirleyen modern "oluşum sistemleri" olarak görmeyi sağlar. Foucault söylemi, "kendilerinden söz ettikleri nesneleri sistematik bir biçimde oluşturan uygulamalar" olarak tanımlar. Algoritmik söylemde bu sistem, maddi kodlar ve veri setleri aracılığıyla somutlaştığını görebiliriz. Onun için söylemsel bir oluşum, nesnelerin, kavramların ve stratejilerin dağılımını yöneten bir kurallar sistemi demektir. Algoritmalar ise bu kuralların matematiksel ve istatistiksel bir forma bürünmüş halidir. Hangi bilginin ön plana çıkacağını, hangisinin dışlanacağını (marjinalleşeceğini) otomatik olarak belirlerler. Foucault, çok erken bir dönemde olmasına rağmen Bilginin Arkeolojisinde verilerin nicel işlenmesi ve dağılım analizine değinmiştir. Günümüzün büyük veri (Big Data) sistemleri, Foucault'nun işaret ettiği "dağılımsal hipotez" olarak adlandırdığı benzer bağlamdaki kelimelerin benzer anlamlar taşıması kuralını algoritmik olarak uygulayan devasa söylem üretim makineleri olarak düşünülebilir. Foucault’ya göre her toplum, neyin doğru ve neyin yanlış sayılacağını belirleyen kendi

“hakikat rejimini” üretir. Bu rejim yalnızca bilgiyle ilgili olmayıp aynı zamanda iktidar ilişkileriyle iç içe işler. Dijital toplumda bu ilişki algoritmalar aracılığıyla daha karmaşık bir yapıya bürünür. Çünkü algoritmik sistemler çoğu zaman açık ve anlaşılır karar süreçleriyle çalışmaz. Hangi içeriğin öne çıkarıldığı, hangi hesabın görünür kılındığı ya da hangi bilginin geri plana itildiği kullanıcılar açısından da tam olarak bilinmez. Bu nedenle algoritmalar, gündelik dijital deneyimi düzenleyen ama işleyişi büyük ölçüde gizli kalan yapılar olarak karşımıza çıkar. Bu durum, Foucault’nun iktidarı yalnızca baskıcı değil, aynı zamanda görünmez biçimde yönlendirici ve üretici bir güç olarak ele alan yaklaşımıyla birlikte düşünülebilir. İktidarın mikro yapısı da buradan referansla anlamlandırılabilir. Algoritmik iktidar aslında herkesin içselleştirdiği fakat gözle görülemez bir dağınıklığıdır. Yani algoritmik yönetimsellik denilen şey kullanıcıya doğrudan ne yapması gerektiğini söylemediği halde onun neyi göreceğini, neye yöneleceğini ve hangi söylemlerle karşılaşacağını sessizce şekillendirilmesine tekabül eder (Capodivacca ve Giacomini, 2024: 244).

YouTube veya Google gibi platformlardaki arama fonksiyonları artık yalnızca teknik araçlar olarak görülemez. Bu sistemler, neyin “alakalı”, “güvenilir” ya da “bilgi” olarak kabul edileceğini de şekillendirirken bireylerin dünyayı algısını da şekillendirmiş olur. Arama sonuçlarında ilk sıralarda görünen içerikler, çoğu zaman kullanıcı açısından daha doğru, daha önemli ya da daha meşru kabul edilir. Bu nedenle sıralama mekanizmaları, yalnızca bilgiyi düzenlemez. Aynı zamanda hangi ifadelerin görünür olacağını ve hangilerinin geri planda kalacağını da belirler. Bu tartışma, modern yapay zekâ sistemleri açısından daha da önemli hâle gelir. GPT benzeri dil modelleri, kelimelerin ve ifadelerin hangi bağlamlarda bir araya geldiğini analiz ederek metin üretir. Başka bir deyişle, bu sistemler anlamı doğrudan “anlamaktan” çok, dilin kullanım örüntülerini takip eder. Bu nedenle yapay zekâ tarafından üretilen metinler, geçmişte üretilmiş söylemlerin izlerini taşır. Burada ortaya çıkan şey, yalnızca teknik bir metin üretimi değildir. Aslında mevcut söylemlerin yeniden düzenlendiği, bazı ifade biçimlerinin güçlendiği ve bazı anlam ilişkilerinin daha görünür hâle geldiği yeni bir söylem alanıdır (Schmidgen vd., 2023: 9).

3.2. Çevrimiçi Benlikler ve Öznelliğin İnşası

Foucault’nun özneyi merkezden uzaklaştırması, bireylerin yalnızca söylemin pasif etkileri olduğu anlamına gelmez. Aksine bu yaklaşım, dijital toplumda öznenin oluşumuna ilişkin daha karmaşık bir sürece işaret eder. Bu bağlamda özneler yalnızca algoritmik normlar tarafından sınırlandırılmaz; aynı zamanda bu normlara yanıt verir, onlara uyum sağlar ve kimi zaman onlar aracılığıyla hareket eder. Magalhães’in (2018) ileri sürdüğü gibi, bu durum bir tür “algoritmik etik özneleşme” olarak anlaşılabilir. Kullanıcılar çevrimiçi ortamda kendilerini sunma biçimlerini etkin şekilde ayarlarlar. Bunu görünürlük, etkileşim ya da tanınma elde etmek; kimi zaman da siyasal bir konumu güçlendirmek için yaparlar. Bu anlamda özne, platform tarafından yalnızca üzerinde işlem yapılan bir varlık değildir. Aynı zamanda kendi algoritmik varlığını şekillendirme sürecine de katılır. Bu süreç sabit ya da tekbiçimli değildir. Sürekli bir müzakere içinde gelişir. Kullanıcılar kendi değerlerini, alışkanlıklarını ve kültürel bağlamlarını bu etkileşimlerin içine taşırlar. Bununla birlikte bu tür bir “etik çalışma” derin bir muğlaklık da taşır. Platformların ödüllendirdiği davranış biçimlerine uyum sağlamaya çalışırken bireyler, kendilerini kendi sınırlarını daraltacak ya da denetlenmesi güçleşecek biçimlerde yeniden şekillendirmeye başlayabilirler. Yine de bu durum yalnızca failliğin kaybı olarak okunmamalıdır. Algoritmik sistemler, insanların dijital normlara verdikleri tepkiler içinde kendilerini sürekli yorumladıkları, müzakere ettikleri ve yeniden kurdukları alanlar olarak da anlaşılabilir (Magalhães, 2018).

Bu sürecin görünür sonuçlarından biri “dijital kişilik”tir. Bu, içsel benliğin doğrudan bir ifadesi değildir. Veri izleri aracılığıyla bir araya getirilen ve çoğu zaman kişinin “gerçek” kimliğiyle karıştırılan bir özne konumudur (Clarke, 1994, 2003). Foucaultcu bir perspektiften bakıldığında bu, bireyin giderek algoritmik bir arşive indirgenmesi anlamına gelir. Ortaya çıkan şey bütünlüklü bir kişiden ziyade yanıltıcı bir tutarlılık duygusu yaratabilen parçalı göstergeler kümesidir (Tække, 2011). Bu durum, veri gözetimi perspektifinden bakıldığında daha da görünür hale gelir. Clarke’a göre (1994, 2003) veri gözetimi, bireylerin dijital izleri aracılığıyla izlenmesini ifade eder. Bu bağlamda dijital kişilik yalnızca bir temsil değildir; doğrudan gözetimin bir ürünüdür. Bu, teknik bir değişimden fazlasına işaret eder. Aynı zamanda disiplinel ve biyopolitik iktidarın çağdaş bir biçimini yansıtır. Gözetim artık görünür bir kuruma ya da kapalı bir mekâna bağlı değildir. Dağınık, sürekli ve fark edilmesi güç bir hale gelir. Sonuç olarak birey ikili bir konumda yer alır: hem gözetlenen hem de gözetleme ilişkisine dâhil olan; aynı anda hem biçimlendirilen hem de ölçülebilir kılınan bir varlık olarak (Tække, 2011).

Verinin sürekli sınıflandırılması ve dolaşıma sokulması yalnızca davranışı kaydetmez; kimliği de şekillendirir. Buradaki iktidar yalnızca sınırlayıcı değildir. Aynı zamanda üretkendir; çünkü özneleri kategoriler, metrikler ve görünürlük örüntüleri aracılığıyla kurar. Bu süreç kimliği parçalayabilir; çünkü bireyler giderek deneyimden kopuk izler üzerinden bilinir hale gelirler. Gözetim çoğu zaman görünmez biçimde işlediği için, bir tür öz-izleme olarak içselleştirilebilir; bu da özerkliği ve güven duygusunu zayıflatabilir (Tække, 2011). Buna rağmen algoritmalar yalnızca denetim araçları olarak görülmemelidir. Bazı eylem biçimlerini ödüllendirip diğerlerini geri plana iterek, neyin meşru davranış sayılacağını şekillendirirler. Ancak Foucault’nun hatırlattığı gibi, iktidar her zaman direniş imkânını da açar. Dijital yaşamda direniş mutlaka bu sistemlerin dışından gelmez. Aynı zamanda onları yapılandıran iktidar ilişkilerinin içinden de doğabilir. Dolayısıyla algoritmik çağ, yeni yönetim biçimleri ürettiği kadar yeni mücadele ve karşılık alanları da üretmektedir (Capodivacca ve Giacomini, 2024).

Bu perspektiften bakıldığında çevrimiçi benlik, özerk bir bireysel özneye dayanmaz. Belirli bir söylemsel düzen içinde bir özne konumu olarak biçimlenir. Foucault’nun da işaret ettiği gibi, öznellik önceden var olan bir şey değildir; söylem aracılığıyla üretilir (Gaurav, 2023). Dijital çağda iktidar ile bilgi arasındaki bu ilişki özellikle görünür hâle gelir. Denetim veri üretir ve üretilen bu veri, denetimi derinleştirmek ve genişletmek için yeniden kullanılır. Aynı zamanda bilgi giderek bağlamından koparılır; metalaşır ve parçalanır. Bu da önemli bir paradoks yaratır. Her zamankinden daha fazla veri mevcut olmasına rağmen, toplumsal anlama ve güven fiilen zayıflayabilmektedir (Tsoukas, 1997). Bu ortam içinde bilgi ve iletişim teknolojileri bireyleri bilgi nesnelere dönüştürür. Alışkanlıklar, tercihler ve davranış örüntüleri sürekli olarak toplanır ve işlenir. Son yirmi yılda bu durum yalnızca ne bildiğimizi değil, bilginin nasıl üretildiğini ve yorumlandığını da değiştirmiştir. Pek çok örgütsel bağlamda dijital gözetim araçları, epistemolojik makineler gibi çalışmaktadır. Bunlar karmaşık eylem ve performansları, örneğin e-posta kullanım örüntüleri gibi, sınırlı ve ölçülebilir veri noktalarına tercüme eder.

Görünürlük ile gözetim giderek daha fazla birlikte işlemeye başlamıştır. Öznelliğin dışavurumu ölçülebilir, izlenebilir ve sürekli gözetime açık hâle gelmektedir (Cheney-Lippold, 2011; Lupton, 2016). Bu bağlamda deneyimin çeşitliliği süzülerek dışarıda bırakılır ve rastlantısallık azaltılır. Kısmi veri, bireyin tam ve tartışmasız bir resmiymiş gibi görünmeye başlar (Tække, 2011). Bu durum bizi temel bir soruya götürür: Dijital platformlarda neyin söylenebileceğini, görülebileceğini ve hatta

düşünülebileceğini ne şekillendirir? Foucaultcu bir perspektiften bakıldığında yanıt; algoritmaların, platform politikalarının, veri işleme rejimlerinin, sıralama sistemlerinin ve moderasyon pratiklerinin işleyişinde yatmaktadır. Bu anlamda dijital bir a priori'den söz edebiliriz. Bu, neyin ifade edilebileceğini, kimin görünür olacağını ve hangi fikirlerin dolaşıma girebileceğini şekillendiren kurallar bütünüdür. Bu kurallar nadiren kullanıcılar tarafından seçilir ve çoğu zaman onlar için görünmez kalır. Foucault'nun arşiv kuramında özne, söylemin içinde bir "makam" veya "konum"dur. Dijital arşivlerde bu konum, "dijital persona" veya "veritabanı benliği" olarak somutlaşır. Bart Simon'ın Database Self kavramı ile de açıklanabilir. Artık biz veritabanı benliklerimizi üretmiyoruz; aksine "veritabanı benliklerimiz" bizi üretmektedir (Simon, 2005: 16, aktaran Tække, 2011). Daha ilerisi düşünülürse dijital izlerimizden oluşan bu paralel kimlik, silinemeyen ve sürekli izlenebilen bir "arşivlik olay" olarak bireyi dijital panoptikonun bir parçası haline getirir.

Bu duruma gündelik dijital pratiklerden somut bir örnek verilebilir. Bir kullanıcının Google'da yaptığı aramalar, YouTube'da izlediği videolar, Instagram'da durduğu gönderiler, çevrimiçi alışveriş sitelerinde baktığı ürünler ve konum hareketleri zamanla o kişiye ilişkin bir veri profili üretir. Kullanıcı kendisini açıkça "şöyle biriyim" diye tanımlamasa bile, sistem onu belirli ilgi alanları, tüketim eğilimleri, siyasal hassasiyetler, sağlık kaygıları ya da yaşam tarzı kategorileri içinde okunabilir hâle getirir. Bu profil daha sonra kullanıcının karşısına çıkan reklamları, önerilen videoları, haber akışını ve arama sonuçlarını şekillendirir. Neticede bireyin geçmiş dijital izlerinden oluşan veritabanı benliği, yalnızca onu temsil eden pasif bir kayıt olmaktan çıkar; onun gelecekte neyle karşılaşacağını, neyi arzulayacağını, hangi bilgiye daha kolay ulaşacağını ve hangi kimlik konumları içinde tanınacağını belirleyen aktif bir düzenleyiciye dönüşür.

3.3. Çağdaş Arşivler Olarak Dijital Platformlar

Dijital platformlar artık yalnızca gözetim araçları değildir. Aynı zamanda insanların kendilerini ifade ettikleri ve çevrelerindeki dünyayla ilişki kurdukları merkezi alanlar hâline gelmiştir (Capodivacca ve Giacomini, 2024). Bu dönüşüm, Foucault'nun arşiv kavramı üzerinden daha iyi anlaşılabilir. Foucault'ya göre arşiv, yalnızca eski belgelerin toplandığı bir yer değildir. Arşiv; neyin söylenebileceğini, neyin korunacağını ve neyin dışarıda bırakılacağını şekillendiren kurallar bütünüdür. Bu anlamda dijital toplum, yaşayan bir arşiv olarak görülebilir. Her tıklama, her paylaşım ve her etkileşim, belirli ve çoğu zaman görünmez olan kurallar tarafından düzenlenen bir sisteme dâhil olur.

Bu arşiv içinde algoritmalar kilit bir rol oynar ve nötr araçlar değildirler. Hangi ifadelerin görünür hâle geleceğine ve hangilerinin arka planda kalacağına karar verilmesine katkıda bulunurlar. YouTube gibi platformlarda bu kurallar, teknik yönergelerden daha fazlasıdır. Bunlar, neyin ilgili ya da meşru sayılacağını şekillendiren daha geniş bir sıralama mantığının parçasıdır. Sonuç olarak çevrimiçi arama yapmak, gerçekliğin nötr bir görünümüne ulaşmak anlamına gelmez. Aksine, neyi görebileceğimizi ve neyi bilebileceğimizi yapılandıran sosyo-algoritmik bir düzen içinde hareket etmek anlamına gelir. Bu nokta önemlidir; çünkü dijital arşivler yalnızca bilgiyi depolamaz. Aynı zamanda bugünün nasıl algılandığını da biçimlendirir. Platformlar, karmaşık insan etkinliklerini ölçülebilir veriye dönüştürerek, açık ve yönetilebilir görünen bir gerçeklik versiyonu üretir. Ancak bu açıklığın da sınırları vardır. Dünyayı okunabilir kılmak için bu sistemler belirsizliği azaltır ve çelişkileri düzleştirir. Don Ihde'nin terminolojisiyle birleştirdiği dijital arşivler dünyayı algılama biçimimizi stabilize eden epistemoloji makineleridir (Ihde, 1990). Ortaya çıkan şey, karmaşıklığın algoritmik düzen uğruna

yassılaştırıldığı bir “optik tutarlılık” biçimidir. Optik Tutarlılık aslında yazılımlar ve veri tabanları sayesinde heterojen ve karmaşık gerçekliği belirli veri parametrelerine indirgeyerek bize mutlak bir kontrol illüzyonu sunulması demektir. Yani arşiv artık sadece geçmiş kaydetmez; veriye dayalı tahminler (predictive algorithms) yoluyla gelecekteki söylem ve davranışları da şekillendirir (Tække, 2011).

Örneğin dijital platformlardaki “For you” kısımları kullanıcının yalnızca açıkça beğendiği içerikleri değil; videoda ne kadar kaldığını, hangi içerikleri tekrar izlediğini, hangilerini hızlıca geçtiğini, hangi seslere, etiketlere ya da görsel biçimlere daha uzun süre maruz kaldığını da kaydeder. Böylece kullanıcının ilgi alanları, siyasal eğilimleri, duygusal hassasiyetleri ya da tüketim tercihleri doğrudan ifade edilmese bile veri izleri üzerinden tahmin edilir. Bu noktada dijital arşiv yalnızca geçmiş davranışların kaydını tutmaz. Bu kayıtlardan hareketle kullanıcının gelecekte neyi izleyebileceğini, neye tepki verebileceğini ve hangi içeriklerle daha uzun süre etkileşim kurabileceğini öngörmeye çalışır. Nihayetinde kullanıcıya sunulan akış, gerçekliğin karmaşık ve çoklu yapısını belirli veri parametreleri içinde daraltarak kişiselleştirilmiş bir görünürlük alanı üretir. Nihayetinde bu dijital arşiv yalnızca kullanıcı içeriklerini depolamaz; onları sıralar, filtreler, optimize eder, öne çıkarır ya da görünmezleştirir. Özetle; Foucault'nun arşiv kavramını dijital boyuta taşımak, veritabanlarını sadece depolama alanları olarak değil; bireyi inşa eden, hakikati filtreleyen ve iktidarın "mikro-fiziğini" kodlar aracılığıyla yürüten aktif birer yönetimsellik aracı olarak okumamızı sağlar.

Sonuç

Bilginin Arkeolojisi'nin yayımlanmasının ardından Foucault bu projeyi büyük ölçüde bir kenara bırakmış ve ona bir daha tam anlamıyla geri dönmemiştir. Daha geniş düşünsel güzergâhı içinde bu kitap çoğu zaman tartışmalı bir anomali olarak görülmüştür; sanki kendi mimarı tarafından terk edilmiş, büyük bir titizlikle inşa edilmiş bir anıt gibi (Paras, 2016). Bu algı, bazı yorumcuları Foucault'nun arkeolojik yöntemini tam anlamıyla işler hâle getiremediğini ileri sürmeye yöneltmiştir; bunun nedeni olarak da içsel gerilimler ya da yöntemin kuramsal iddiasının ağırlığı gösterilmiştir. Fakat bu görünürdeki “başarısızlık” farklı biçimde de okunabilir. Söylemi yeniden toplumsal alanın dokusuna yerleştirmeye yönelik radikal bir girişim olması hasebiyle olumlu biçimde değerlendirilebilir. Bu girişim, tamamlanmamış olmasına rağmen kışkırtıcı bir tarafının olduğu da kabul edilmelidir.

Bu durum önemli bir soruyu gündeme getirir: Foucault'nun kendisinin de bir kenara bıraktığı izlenimi veren bir çalışma, dijital beşerî bilimler açısından hâlâ anlamlı kavrayışlar sunabilir mi? Yoksa günümüzün dijital ortamları bakımından sınırlı bir öneme sahip kuramsal bir sapma olarak mı kalır? Arkeolojik bakışın güncel değeri tam da bu tür tarihsel tartışmaların ötesine geçebilmesinde yatar. Katı bir metodoloji olmaktan ziyade, giderek daha fazla kod tarafından şekillenen toplumlarda söylemsel ilişkileri yeniden düşünmeye imkân veren esnek bir çerçeve sunar. Metodolojik gerilimleri kabul edilse bile, Foucault'nun söylemi toplumsal alan içinde konumlandırma ısrarı güçlü bir içgörü olmaya devam etmektedir. Söylemi tekil ve bütünlüklü bir iktidar anlayışından uzaklaştıran arkeolojik yaklaşım, bugünü karakterize eden ayrıntılı ve algoritmik iktidar-bilgi biçimlerini sorgulamamıza olanak tanır. Dikkati dijital söylemsel yapılar içine gömülü mikro düzey iktidar ilişkilerine kaydırarak, algoritmik sistemlerin işlediği altyapısal koşulları görünür kılabılır. Bu nedenle arkeoloji, yalnızca kuramsal bir başvuru noktası değildir; çağdaş dijital toplumun çoğu zaman görünmez kalan mimarilerini kavramak için temel bir araca dönüşür.

Kaynakça

- Bayram, Ahmet Kemal. 2018. "Foucault'nun Yöntemi: Hakikatin Söylemsel İnşasının Arkeolojisi ve Soykütüğü." *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 6(2):217–230.
- Bucher, Taina. 2012. "Want to Be on the Top? Algorithmic Power and the Threat of Invisibility on Facebook." *New Media & Society*.
- Capodivacca, Silvia, and Gabriele Giacomini. 2024. "Discipline and Power in the Digital Age: Critical Reflections from Foucault's Thought." *Foucault Studies*.
- Cheney-Lippold, John. 2011. "A New Algorithmic Identity: Soft Biopolitics and the Modulation of Control." *Theory, Culture & Society* 28(6):164–181.
- Clarke, Roger. 1994. "The Digital Persona and Its Application to Data Surveillance." *The Information Society* 10(2):139–145.
- Clarke, Roger. 2003. "Dataveillance—15 Years On." Paper presented at the Privacy Issues Forum, Wellington, March 28.
- Ferrari, Fabian. 2021. "Fissures in Algorithmic Power: Platforms, Code, and Contestation." *Cultural Studies* 35(4–5):814–832.
- Fisher, Eran. 2020. "Can Algorithmic Knowledge about the Self Be Critical?" In *The Digital Age and Its Discontents: Critical Reflections in Education*.
- Foucault, Michel. 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Translated by Alan Sheridan. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1999. *Bilginin Arkeolojisi*. Translated by Veli Urhan. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Gaurav, P. K. 2023. *Foucault, Discourse, Knowledge, Culture and Archeology. Strength for Today and Bright Hope for Tomorrow* 23:154.
- Ihde, Don. 1990. *Technology and Lifeworld*. Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- Kasapoglu, Tayfun, Anu Masso, and Stefano Calzati. 2021. "Unpacking Algorithms as Technologies of Power: Syrian Refugees and Data Experts on Algorithmic Governance." *Digital Geography and Society* 2:100016. doi:10.1016/j.diggeo.2021.100016.
- Lupton, Deborah. 2016. *The Quantified Self: A Sociology of Self-Tracking*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Magalhães, João Carlos. 2018. "Do Algorithms Shape Character? Considering Algorithmic Ethical Subjectivation." *Social Media + Society* 4(2):1–10. doi:10.1177/2056305118768301.
- Munoz, Isabel, Michael Dunn, Steve Sawyer, and Emily Michaels. 2022. "Platform-Mediated Markets, Online Freelance Workers and Deconstructed Identities." *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction* 6(CSCW2): Article 367, 1–24. doi:10.1145/3555092.
- Paras, Eric. 2016. *Foucault: Öznenin Yitiminden Yeniden Doğuşuna*. Çev. Yunus Çetin. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Putra, M. Nuur Tanja. 2024. "Constructing Digital Selves: A Narrative Review on Identity in Online Communities." *Communica: Journal of Communication* 2(3):187–199.
- Reigeluth, Tyler Butler. 2014. "Why Data Is Not Enough: Digital Traces as Control of Self and Self-Control." *Surveillance & Society* 12(2):243–254. doi:10.24908/ss.v12i2.4741.

- Schmidgen, Henning, Bernhard Dotzler, and Benno Stein. 2023. "From the Archive to the Computer: Michel Foucault and the Digital Humanities." *Journal of Cultural Analytics* 7(4):1–14. doi:10.22148/001c.55795.
- Simon, Bart. 2005. "The Return of Panopticism: Supervision, Subjection and the New Surveillance." *Surveillance & Society* 3(1):1–20.
- Tække, Jesper. 2011. "Digital Panopticism and Organizational Power." *Surveillance & Society* 8(4):441–454. doi:10.24908/ss.v8i4.4181.
- Tsoukas, Haridimos. 1997. "The Tyranny of Light: The Temptations and the Paradoxes of the Information Society." *Futures* 29(9):827–843.

UNDER THE SHADOW OF VIOLENCE: GENDER-BASED VIOLENCE IN SOUTH AFRICA

ŞİDDETİN GÖLGESİNDE: GÜNEY AFRİKA'DA CİNSİYETE DAYALI ŞİDDET

Cemre Çağla ATAMER*

Abstract

In 2025, just before the controversial G20 Summit in Johannesburg, discussions on gender-based violence (GBV) in South Africa escalated as several sources underlined the alarming statistics on GBV such as femicide being five to six times more than the global average, or more than half of the women in the country reporting that they have experienced GBV. While the '16 Days of Activism' campaign, and the subsequent declaration of GBV as a national disaster by officials afterwards are hopeful developments, a pattern has emerged in which GBV discourse is followed each year by protests and official statements. The prevalence of GBV appears to represent a chronic issue within the country, one that remains insufficiently addressed. South Africa's colonial and apartheid legacies, socio-economic challenges, cultural dynamics surrounding the issue, and inadequate police and judicial responses are the most recognized contributing factors. Despite multiple laws and policies being put forward over the years, the problem persists without substantial improvement. In this regard, decolonisation can be understood as a means of improving the understanding of GBV. This study aims to examine how the prevalence of gender-based violence in South Africa can be understood through the gaps and limitations of existing institutional and societal dynamics from a decolonial perspective? Decolonisation is understood not only in relation to institutional mechanisms, but also through the rhetoric that frames concepts such as gender equality, women's rights, and anti-violence movements as being opposed to tradition or imposed by Western modernity. Qualitative document analysis will be used based on the related literature, legal frameworks, policy documents, and media narratives.

Keywords: Gender-based Violence (GBV), South Africa, Decolonisation.

Özet

2025 yılında, tartışmalı Johannesburg G20 Zirvesi'nden önce, Güney Afrika'da Cinsiyete Dayalı Şiddet (CDS) olgusu üzerine tartışmalar, kadın cinayetlerinin küresel ortalamanın beş ila altı katı daha fazla olması, ülkedeki kadınların yarısından fazlasının CDS'ye maruz kaldığını bildirmesi gibi endişe verici istatistiklerin altının çizmesiyle artmıştır. Bunu takiben, '16 Günlük Aktivizm' kampanyası gerçekleştirmiş ve akabinde yetkililer tarafından CDS ulusal bir felaket olarak ilan edilmiştir. Bunlar etki yaratabilecek adımlar olmakla beraber her yıl protesto ve resmi açıklama kalıplaşmış, döngüye girmiştir. CDS'nin ülke nin kronik sorunlarından olduğu ve gerektiği gibi ele alınmadığı görülmektedir. Ülkenin sömürge ve apartheid geçmişi, sosyo-ekonomik zorluklar, cinsiyet temelli kültürel dinamikler ve polis ve yargının etkili olmayışı ön plana çıkan faktörlerdendir. Yıllar içerisinde pek çok yasa ve politika ortaya konmuş ancak hatırı sayılır bir iyileşme gözlemlenmemiştir. Bu minvalde, dekolonizasyon süreciyle durumun iyileştirilebileceği tartışılan yöntemler arasındadır. Bu çalışma, Güney Afrika'daki toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin yaygınlığının, mevcut kurumsal ve toplumsal dinamiklerdeki boşluklar ve sınırlılıklar üzerinden dekolonyal bir perspektifle nasıl anlaşılabilirliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Dekolonizasyon yalnızca kurumsal mekanizmalarla

* University of Cape Town, African Studies, PhD, 2023 YLSY Scholarship Recipient, atmcem001@myuct.ac.za
ORCID: 0000-0001-5469-3461.

ilişkili olarak değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın hakları ve şiddet karşıtı hareketler gibi kavramları geleneğe karşı ya da Batılı modernitenin dayatmaları olarak addeden söylemler üzerinden de ele alınmaktadır. Çalışmada, ilgili literatür, hukuki çerçeveler, politika belgeleri ve medya söylemlerine dayalı nitel doküman analizi yöntemi kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyete Dayalı Şiddet, Güney Afrika, Dekolonizasyon.

1. Introduction

On South Africa's National Women's Day in 2002, Sara Baartman's¹ return home after almost 200 years, was honoured with a proper burial according to the Khoisan² values. In her life, she was displayed in circuses, and in her death, at a museum³. In South Africa, her life and death represent both colonial racisms, especially scientific racism, and subjugation of women, specifically in terms of dehumanising African women. Further, during the colonial period commoditisation of women has become engraved in many aspects of life. For instance, in the Cape Town's Iziko Slave Lodge Museum, there is a small corner wall with a display board titled "Women and Abuse" where an English visitor's statement in the late 17th century mentions how enslaved men sold other enslaved women 'for as little as a 3-inch piece of tobacco'.

These types of colonial experiences have echoes in discussions on GBV in South Africa today. The liberation from colonial structures, biases and narratives have become an important academic pursuit. Decolonial movement, as this pursuit is known, seeks to dismantle the systemic legacies of colonialism, institutional structures and knowledge production. In terms of GBV, it examines how institutional hierarchies and socio-economic structures inherited from colonialism shape and sustain conditions that perpetuate and exacerbate violence. These legacies are reflected in legal practices, law enforcement agencies and cultural practices.

¹ Angolised *Sarah*, Afrikaans *Saartjie*, also known as 'Hottentot Venus'. It is not known if this is her real (birth) name.

² Khoikhoi and San people, together referred to as Khoisan, are indigenous populations of Southern Africa. For more information IWGIA. 2025. South Africa. Dwayne Mamo (Ed.), In *The Indigenous World 2025* (p.107-115). Available at: <https://iwgia.org/en/resources/publications/5773-the-indigenous-world-2025.html>

³ Although her official slave status is controversial, in practice she is often described as an enslaved woman who was taken to London from Cape Town in 1810 with a promise of earning money and a return home. But her time in Europe is often described as parading her body in 'freakshows' since her figure is perceived as unusual. Many caricatures are made in her image, often exaggerated and insulting. It is noted that she was often displayed wearing what Europeans are perceived as 'tribal' costumes. After her death in 1815 or 1816 in Paris, her body was dissected by French naturalist and zoologist Georges Cuvier who is said to have a previous interest in her. He removed her genitals and brain to preserve them in jars, and made a mold of her body, then he put them on display at Musée de l'Homme until the 1970s. He often described her as subhuman, animalistic or ape-like. For more information about her: Scully, P., & Crais, C. (2008). Race and Erasure: Sara Baartman and Hendrik Cesars in Cape Town and London. *Journal of British Studies*, 47(2), 301–323. <http://www.jstor.org/stable/25482758>; Gordon-Chipembere, N. (2011). *Representation and black womanhood: the legacy of Sarah Baartman* (1st ed.). Palgrave Macmillan.; Maseko, Z. (1998). *The life and times of Sara Baartman*. Icarus.

Therefore, this study starts by defining GBV and examines the dynamics surrounding the issue in South Africa. It references official statistics and relevant legislation, while exploring the colonial and apartheid legacies. Further, cultural and religious perspectives are included. These aspects are examined as part of the broader discussion on the prevalence of GBV in the country, reflecting both existing gaps and ineffective responses. Here, decolonialism is deployed with the emphasis on the ‘African decolonialism’. As Pillay (2021: 390) puts it decolonial theory emerging from Latin American scholars emphasise the assimilation since colonial assimilation reimagine the colonised as ‘civilised’ like themselves. Values and practices of the subjects can only reflect the European ones if they are to be considered civilised. It is adopted by the African scholars since the similar dynamics can be observed, but the difference rather than assimilation is also emphasised within African decolonialism because the late colonial era in Africa enforced cultural difference. Hence as Pillay (2021: 390) further states, “...we must recognize the assimilationist aspects of that inheritance as much as the contemporary legacy of colonial conceptions of difference. If the problem of colonialism is identified only as assimilation, then the answer is likely to ignore how colonial rule relied on difference.” Arguably, emphasise on difference continue to exist in GBV discourse in a similar way since several concepts, as it is mentioned below, are seen as foreign, Western, against tradition etc. This study considers both difference and assimilation as the legacy of colonialism.

2. Gender-based Violence

2.1. Defining Gender-based Violence

In general terms, GBV can be defined as any intentional act (including threats) of physical, sexual or psychological harm by the reason of gender identity. GBV and violence against women are usually seen as the same because men commit the most GBV against women, and The United Nations Declaration on the Elimination of Violence Against Women defined violence against women and girls as “...that results in, or is likely to result in, physical, sexual or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life.” However, GBV includes violence against men, boys and sexual minorities or those with gender-nonconforming identities (Chalasani, 2022: 7, 28). Moreover, GBV is used to punish those that challenge the main idea of gender norms (Fuentes and Zulver, 2025: 1-3).

GBV can manifest in both physical and psychological forms, including economic and technological abuse, the latter being a more recent form. Overall, GBV categorised into different groups e.g. intimate partner violence (IPV-the most common); sexual harassment, violence and assault; psychological and emotional abuse; financial or economic abuse; online or digital violence; rape; female genital mutilation (FGM); school-related gender-based violence (SRGBV); early, forced, or child marriage; human trafficking; honour killings and dowry deaths (Concern, 2023)

2.2. South African Context

Crime in South Africa is prevalent and in places like South Africa where the overall violence is widespread, it is easy to overlook the gender aspect. Based on the 2025 Numbeo Crime Index⁴, the

⁴ 5 out of top 10 cities listed are South African cities, namely 1st-Pietermaritzburg, 2nd-Pretoria, 5th-Johannesburg, 6th-Durban, 8th-Port Elizabeth.

country is on the 5th place in the world with 74.7 points mostly due to high rate of assaults, rape, homicides, and other violent crimes. Especially, the rape statistics are one of the highest in the world (Numbeo, 2025).

When discussing GBV, women are often at the centre, and this causes the argument of “men face violence more than women” which is an accurate interpretation. Firstly, this does not invalid the GBV because violence against men can be gender-based and the perpetrators of violence (reported or convicted) are mostly men (Staniloiu and Markowitsch, 2012 & Zimmer, 2021) which is usually associated with toxic masculinity, macho culture or patriarchy⁵.

On the topic of GBV in South Africa, one of the conspicuous studies is a survey conducted anonymously in 2009 with men from the Eastern Cape and KwaZulu-Natal provinces. Results indicated that overall 27,6% (466/1686) of the participants had forced a woman, whether an intimate partner or a stranger, to have sex with them against her will, 28% said they had raped a woman or girl, with nearly half of them stating that they have raped more than once, and 3% said they had raped a man. A third of them did not face any consequences which includes the feeling of guilt as a ‘consequence’ (Jewkes et al., 2010: 25-28). As controversial as this survey was, it represented a snapshot of the disturbing levels.

When discussing the issue, several aspects such as legislations, available data, historical processes and contemporary cultural dynamics emerge as central areas of analysis. Although the legal framework is often regarded as comprehensive in principle, its implementation and enforcement remain inconsistent in practice. Police crime statistics can be interpreted as insufficient, incomplete, or ambiguous, limiting their effectiveness as reliable indicators for analysis. Also, South Africa’s colonial and apartheid legacies continue to shape present-day social structures and cultural practices, making the relationship between historical processes and contemporary beliefs particularly significant. These intersections constitute a crucial foundation for adopting a decolonial approach for the issue.

2.2.1. Legal Regulations and Stats

Legally, South Africa has taken quite comprehensive steps to address GBV. 1995, the country ratified the United Nations General Assembly resolution 34/180 - Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) which is a legally binding international treaty that aims,

“...to incorporate the principle of equality of men and women in their legal system, abolish all discriminatory laws and adopt appropriate ones prohibiting discrimination against women; to establish tribunals and other public institutions to ensure the effective protection of women against discrimination; and to ensure elimination of all acts of discrimination against women by persons, organizations or enterprises” (The United Nations, n.d.).

In 1996, Commission for Gender Equality was established based on the South African Constitution, and it promotes, monitors, informs and protects anything in relation to gender oppression and

⁵ Here, patriarchy refers to a complex social construct or a system of community that institutionalized power relations favouring the authoritative or masculine male-figure to control many aspects of life starting from the family and kin groups to the nation-state, military, and organized religion. Patriarchy is supported and reinforced by all since it does not focus on a group of men but the society itself.

inequality. In 1998, Domestic Violence Act 116 recognized “...physical abuse, sexual abuse, emotional, verbal, and psychological abuse, economic abuse, intimidation, harassment, stalking, and damage to property.” and it applies to “spouses or partners (including same-sex partners), children and their caregivers, family members, any individuals in a close personal relationship where the one person is in a position of power or control over the other” (Kamfer-Phiri, 2024). The Act later amended in 2021 which now DV contains “spiritual abuse, elder abuse, and coercive and controlling behaviour.” and victims are now able to apply electronically to get protection orders (Miller Bosman Le Roux Attorneys, 2022).

Further, Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination (PEPUDA) Act 4 was introduced in 2000 and created the Equality Courts to address the terms of the Act such as to prohibit hate speech, harassment and unfair discrimination as well as fulfilling the international law obligations (Legal Aid South Africa, 2028). Additionally, in 1998, Employment Equity Act, No. 55 of 1998 (EEA) was put in place to address the injustices of apartheid in terms of the workplace. Gender specific discriminations were also included to ensure that women and men have the same rights, and that matters such as pregnancy are handled justifiably (Meyiwa et al., 2017: 8612).

Another important aspect of the legal procedures is the application of the bail system. It is already challenging to take the cases to courts and even harder to get a conviction. In this situation granting bails, especially for violent crimes, is seen as a contributing factor. First of all, under law, the right to bail is granted “unless it is in the interests of justice that the accused be detained” and the interest of justice do not permit in some conditions such as if the accused will endanger the safety of the public or if the accused will attempt to influence or intimidate witnesses or conceal or destroy evidence. Overall, the country’s legal framework on bail is described as ‘in compliance with international human rights norms and standards’ (de Ruiter and Hardy, 2018). Secondly, it is stated that there are few factors that hinder the effectiveness such as the overcrowding and long waiting period, South African Police Service’s (SAPS) arrests without proper investigation and uneven application of the law.

Also, some changes are made in bail system for GBV cases, yet it remains a challenge for all crimes since simply adding, writing and rewriting laws will not yield results in real life. Most high-profile cases involving bails are usually related to the accused who continue to commit crimes while on bail. Several instances are,

“...in May 2024, when Elia Maeko, accused of the murder of five-year-old Ditebogo Junior Phalane during a hijacking in Soshanguve, was out on bail for other violent crimes at the time of the incident. Maeko also has a prior conviction for assault GBH...in August 2024 when an 11-year-old girl was tragically murdered in Hendrina, Mpumalanga, by a man who was out on bail for the murder of another person in February 2024...” (Geldenhuys, 2025: 25).

More cases can be found with similar outcomes, as well as others in which the accused escaped the country when on bail. These people granted bails even though detaining them would have served more than enough to ‘interests of justice’. Nevertheless, in South Africa, news on bail making the headlines

is not rare⁶. One should note that as important as it is to have the right to bail, the country's chronic violence should not be ignored. While recognizing the human rights of the accused, the justice system cannot ignore that victims and the public also have human rights that should be protected by the state. When the system fails, all parties suffer the consequences. Legislatively, South Africa has put forward progressive policies, yet they do not seem to be applied effectively and be reflected in real life. Therefore, it is important to go beyond the policies that address the problems to prevent them and enforce the law (Meyiwa et al., 2017, 8613).

Table 1: Reported Crime Rates in South Africa from 2019 to 2025

Crime Category	2019/2020	2020/2021	2021/2022	2022/2023	2023/2024	2024/2025
Murder	21 325	19 972	25 181	27 494	27 621	24 692
1. Rape	1. 42 289	1. 36 330	1. 41 739	1. 42 780	1. 42 569	1. 40 475
2. Sexual assault	2. 7 749	2. 7 025	2. 7 798	2. 7 483	2. 7 418	2. 7 284
3. Attempted sexual offences	3. 2 076	3. 1 800	3. 2 027	3. 2 376	3. 2 558	3. 2 473
4. Contact sexual offences	4. 1 179	4. 1 059	4. 1 130	4. 859	4. 740	4. 781
Sexual offences (Total)	53 293	46 214	52 694	53 498	53 285	51 012
Assault with the intent to inflict grievous bodily harm (GBH)	166 720	143 393	162 842	169 374	179 572	179 183
Robbery with aggravating circumstances	143 990	119 841	132 788	146 125	150 317	135 840
Other contact crimes (attempted murder, common assault, common robbery)	235 954	205 797	233 658	257 562	267 906	264 689

⁶ One of the latest cases that manage to make a few headlines is regarding a bail of a man accused (T.P.) of killing her girlfriend (E.B.) in Cape Town. Despite T.P. claimed that E.B. committed suicide by taking pills, it is stated that medical examination concluded that she died of strangulation, sustained other injuries and there was no sign of her taking pills (Ludidi, 2026). The judge granted bail stating that "...I have taken into account that these types of offences, as prominent and as prevalent as they are...we have murders here every day.... And it is this court's view that you should not be the scapegoat for every femicide or GBV matter in the Western Cape..." (News24, 2026).

Total	621 282	535 217	607 163	654 053	678 701	655 416

Source: (South African Police Service, 2025: 112)

Table 2: Demographics of Reported Contact Crimes-2023/2024-2024/2025

Category ↓	Demography →	Women (18+)		Men (18+)		Children (under the age of 18)	
Year →		2023/2024	2024/2025	2023/2024	2024/2025	2023/2024	2024/2025
Murder		3 485	3 381	22 972	20 226	1 164	1 085
Sexual offences (total)		30 171	29 108	1 277	151	21 837	22 055
Assault GBH		60 016	60 297	111 136	110 208	8 420	8 678

Source: (South African Police Service, 2025: 122)

Table 1 reflects the different forms of reported contact crimes which are the crimes committed against the person and Table 2 reflects the distribution of victims across 3 different categories based on the official data. These numbers show that around 67 people die every day; 2 men die every hour, a woman dies every 3 hours, and 3 children die each day. These statistics are higher than in most places, for example, within G20 countries South Africa's murder rate is more than 10 times higher than the average (BusinessTech, 2025). It is also evident that male victims of violence, especially for murder are drastically higher. It is stated that most female homicides are much more violent in their nature because many female victims suffer assault, rape, and burning before their perpetrators dump them (Yesufu, 2022: 96).

Additionally, the number of incarcerated people in South Africa is around 166,000 and of that 166,000 around 5,000 of them are women (Prison Policy Initiative, 2025). Despite the country having a high volume of crime, they are not in the top 20 countries that have the highest incarceration rates worldwide which is calculated prisoners per 100,000 populations. High crime rates and lack of improvement over the years can be seen as an indicator when we compare the rates of 'reported' crimes and the amount of people who are serving sentences. In the light of these, a few deductions can be made:

- The actual extent of statistics is predicted to be much higher mainly because crimes are unreported. For example, 69% of personal thefts were not reported mostly due to victims not trusting the law enforcement, fear of retaliation and when there is a high volume of crime,

reporting is seen as futile (Mulaudzi and Molokomme, 2025: 391). Similar tendencies can be observed for sexual violence or domestic violence cases.

- There is a significant disparity between the reported cases and the actual conviction rates. For instance, SAPS (2025: 160) reports that the conviction rate for sexual offences is 75,27% for 2024/2025; but it is unclear what this percentage indicates and includes. It is stated that only 8.6% of these cases go to court and reach a conviction because more than half of the reports are withdrawn by either SAPS or the National Prosecuting Authority (NPA) mostly because authorities regard them to be 'false reports' (Germanos, 2023). This means that every year, around 25 thousand people falsely accuse someone even though it is unlikely for the accused to face any consequences, and there is no evidence that accusations of sexual offences either harm the accused or benefit the accuser.
- There is a systemic barrier for improvement. Trust in law enforcement agencies is low as corruption and bias within them are believed to undermine the fair and consistent application of GBV laws. Systemic failure causes poorly trained personnel, missing necessary documents, insufficient knowledge of process, lack of efficient survivor protection and more (Malambe and Kumalo, 2025: 3).

2.2.2. Colonial Legacies

South Africa's colonial history dates to the late 15th century when the Portuguese landed what is now known as Western Cape Province, but the systematic colonisation started with the Dutch in 1652 until the British went into war in 1795 to take control the colony. The British succeeded in 1815 and shortly after, they created the indirect rule where they designated tribal lands, customary law, so that the tribal leaders could rule for the Empire. For the British, the system meant a low-cost and sustainable style of governance, as it required fewer imperial resources while simultaneously maintaining the appearance of local administrative authority. This system continued until the apartheid regime was established.

It is important to note that GBV can be and is happening to anyone regardless of age, nationality, race and anywhere whether in the workplace, house or any public spaces. However, it is also stated that low- and middle-income countries tend to have higher rates of GBV, and since a fair amount of those countries are former colonies, colonial legacies can have a bigger role than previously recognized (Mannell, 2025: 1). There are several arguments behind this statement.

One argument is that colonial laws and policies systematically prevented women's access to land and other important economic tools⁷ so that they become susceptible to violence, and that the legal systems were based on male testimonies, making the women disadvantaged for example when it comes to marital matters (Mannell, 2025: 2). It was the customary law set forward by the colonial powers that

⁷ This type of colonial law was strengthened as a part of indirect rule by the British during the late 19th and early 20th century. Objection to it started not long after. For example in 1929 'Aba Women's Riot' became known as the largest of all female insurrections among African women where women who are attending to the markets rebel for about a month because colonial authority through chiefs were attempting 'to assess the taxable wealth of the people by having the women, children, and domestic animals counted' meaning that women like all commodity became property (Smith, 1989, 13). As a result, women also got appointed to native administrations. But this does not mean that they were seen or treated as equals.

mostly made this hierarchy possible because it leveraged men in their social status, which helped construct the social customs whether it is about the land or economic activities (Zambakari, 2019, 46).

Moreover, colonial trauma is experienced intergenerationally hence it is argued that it makes men aggressive and abusive. It has shaped the perception of powerful men and excluded the colonised men that caused 'emasculatation'. Another argument is related to 'coloniality of gender' which is a way of saying that colonialism is the one who created this binary concept of gender with clear hierarchies between men and women, and that pre-colonial societies might have different concepts of gender (Mannell, 2025: 2). But we can infer that the arguments regarding colonial legacies in relations to GBV come from the same place that based racial superiority in 'pseudo-scientific facts'.

Commonly, colonisers believed and claimed their inherent superiority which made them the 'saviours' who are tasked to civilise the inferior (Coetzee and du Toit, 2018: 215). This was the justification for slavery and exploitation. The shape of the skull, language, clothes and many other aspects might be used in an exacerbated, distorted, deflected way, and served as the undisputed reasoning for superiority. Likewise, gender and/or sex subjected to similar pseudo-scientific categorization, making them intertwined in the colonial context⁸.

There are several arguments that support the coloniality of gender in certain pre-colonial societies. For example, Nigerian sociologist Oyèrónke Oyěwùmí wrote about the pre-colonial Yorùbá society and how the colonial powers 'invent' women. She stated that female identities were not gendered as we understand them today. They were not 'predetermined'. They were simply rulers or hunters as their male counterparts, but colonialism *reduced* them to women meaning that it is singular and stagnant (o.c.: 2017). It is argued that colonial rule consisted of men with a few exceptions, changed the existing institutions that were said to be not patriarchal previously, and replaced them with patriarchal ones (Zambakari, 2019, 46). This was a problem mostly because women were excluded from many important positions since certain positions of power were for men. Later with the help of Christianisation, all the values, cultural practices and religious beliefs reinvented or replaced with Western patriarchal perspectives. Even though there have been several criticisms⁹ of Oyěwùmí's work, the main point persists, which is that the colonised can be humanised only if they accept the colonial version of things, including gender identities. If they do not conform to the ideal of men and women, they cannot become civilised, and all the other ideas they had about gender were backwards, perverse or simply inhumane. Moreover, it was common to portray the colonized, both male and female, as promiscuous, sexually animalistic and aggressive. This had real life consequences. In some instances, it has been stated that only black men who had been charged of raping white women were hang for rape which means raping black women by white or black men were not considered a crime (Coetzee and du Toit, 2018: 221).

⁸ Here, it is important to underline that these colonial roots for today's GBV do not claim that there would not be any such violence if it were not for colonialism but rather, they attempt to make sense of the nature, structure, ratio and frequency of today's GBV and colonialism as one of the contributing factors.

⁹ For instance, her claim regarding gender dynamics in precolonial Yorùbá society is criticised as empirically incorrect and as reflecting the fallacy of language determinism.

2.2.3. Apartheid

In South Africa, a system of Apartheid put into effect in 1948 to enforce racial segregation and to maintain white minority rule. South Africa's rampant violence, including GBV, evaluated as the legacy of apartheid and its cruel nature (Meyiwa et al., 2017, 8608). This system basically allowed 'white' groups to have the highest status and divide the rest into racial classes that were segregated from each other and from the white population. It was the Dutch who first started the idea of segregation, but it was started to formalise with the Prohibition of Mixed Marriages Act in 1949, Immorality Amendment Act, The Population Registration Act and Group Areas Act in 1950. Based on the law, the population is divided into White, Black, Coloureds, and Indian who live in pre-determined areas which caused mass forced dislocations, cannot marry or have sexual relations across these different groups (Pagel, 2021: 4). In some cases, people from the same family are assigned to different racial groups, forcing them to separate.

It is argued that high levels of violence during Apartheid normalised violence which has maintained the cycle of violence. Violence was used increasingly by the regime's law enforcement agencies against the opposition which was seen as 'acceptable' kind of violence (Heineken and Karen, 2017: 624). End of Apartheid supposed to mean financial freedom through national monetary policies, land reforms, rehabilitating the society from its racist, sexist, classist elements, reforming institutions and education, effective justice system etc. But since 1994, institutions are still deemed as corrupt, land reforms are limited, economically dependent, international organized crime, xenophobia, and other forms of discrimination continue to exist at various levels.

2.2.4. Culture, Religion and Masculinities

Culture, patriarchy and colonialism are all used interconnectedly when explaining violence in general and GBV specifically. Many angles and arguments show how and why societies with a colonised past, especially men, might have committed GBV. 'Emasculation of men' is one of the common discussion points. Moffett (2006) offers another outlook. She underlines that it is not only non-white population who have been oppressed, that commits the GBV, and this narrative inflicts all the blame and responsibility on those who were discriminated against under apartheid. Further, she points out that South African society has become unable to discuss issues of gender since any discussion turns into topics of race or class, and that discussions on gender are not intellectually as regarded as race and class.

Gqola (2007) points out violent masculinity and 'the cult of femininity' as the roots of GBV. She frames violent or toxic masculinity as a process where aggression and violence to express emotion is taught, and in time aggression becomes a form of asserting power including on women. Further, she explains the 'cult of femininity' as the process of teachings for girls of being submissive and performing acceptable forms of femininity. It is also argued that the legacy of apartheid created a perception of power for men that is patriarchal and they do not possess it. It is the social and structural inequalities of South Africa that created the culture of traditionally successful masculine image (Pagel, 2021: 9).

Another point of view, as Ofana (2019: 89-90) puts it, is a problem of moral frailty which means it goes beyond the socio-psychological arguments as the underlying cause and points to morality. She argues that especially for rape cases, the narrative of social and psychological problems is taken

advantage by the defence and that this is not the only dimension. She also points out that research on GBV is insufficient since they centred around the victims which make these research after the fact, and not around men growing up with distorted understanding of manhood (o.c.: 93). She further defines a rapist as someone who has failed in deploying his moral capacity and suggests a 'process of re-humanisation' (o.c.: 96). It is not clear whether this notion of 'deploying moral capacity' applies to every member of the society when it comes to violent crimes, meaning that everyone who has not committed these violent acts is constantly applying their morals. Hence this statement can be interpreted in several ways: either as implying that non-violence requires a special effort or an extra step in the process for everyone or as suggesting that violence is a natural process or state by itself. In this case societal structures that construct certain moral frameworks permit violence for *some* which, in turn, relates to distorted perceptions and social normalization.

Further, according to Smith (1989: 14) male dominated traditional societies, women certainly endure oppression and exploitation. He states that oppression of African women is intensified because traditional attitudes are ingrained in many areas of life whether in religious practices or in customs that includes practices such as bride price, polygyny and female genital mutilation.

In South Africa, bride price is known and practiced as *lobola* in several different groups. As Yesufu (2022: 91) describes, it is "...designed to test the long-term love and sustenance of the man's ability to provide for his family. A union of two families, coming together to family lifelong partnership..." But he states that over time it has become commercialised and even if a man is a rapist or murderer, he is still able to marry, without the opinion of women, as long as he pays. He adds that with few cows, men get a 'license' to abuse women. Further, with this practice a bride is at the bottom of the hierarchy who must serve the husband, his family and other senior wives (Hakutangwi, 2022: 27). Legally, customary marriages are recognised by the Recognition of Customary Marriages Act that acknowledges *lobola* as part of the customary marriage process and it is considered respecting traditions (Seruwagi, 2024). Moreover, practice of 'bride capture' known as *ukuthwala* is seen as 'culturally legitimized' and it is basically abduction of a woman by certain group of men (who are circumcised) where the concept of women's consent is non-existent, therefore sexual coercion within this practice will not be considered as rape since *ukuthwala* seen as the part of a marriage process and rape cannot occur within marriage (Yesufu, 2022: 92).

Polygyny is practised in the continent and in South Africa by men from all different backgrounds; educated, uneducated, rural, urban, or with various religious affiliations. It is seen as tradition and part of the culture. Nonetheless, it is argued that it places psychological stress on women. For instance Smith (1989: 14) states that polygyny is not equality among wives, this is a system of husband sharing and widow inheriting where women fear abandonment since husbands often believe in rejuvenating themselves when they have younger wives. He also argues that this wheel of exploitation continues to function with the help of women.

Specifically in South Africa, the example of former president Jacob Zuma can shed a light on the culture of polygyny. Zuma has been publicly polygamist, known for his affairs, and he is said to have more than 20 children from various women, some of whom are affairs. He often normalised it with 'Zulu ethnicity and culture' (Coetzee and du Toit, 2018: 222). He was also elected in 2009 and serve

for 9 years, after highly controversial rape accusation trial in 2006 that was investigated and concluded in 6 months where he was acquitted¹⁰. During the trial, Zulu culture was often referenced as he presented himself and his actions as the embodiment of Zulu culture. This trial was neither the first nor last controversy he was involved in. Yet, he served in many positions of power for decades such as Deputy President (1999–2005), President of the African National Congress (ANC) (2007–2017) and President (2009–2018). South Africa continued to support him as a leader due to his seemingly ‘strong men’ image which can be one the most important aspect in elections especially when macho culture is prevalent. In cases like Zuma’s, criticisms towards him in this regard are evaluated as attacks or racist attempts. This type of discourse serves to disregard the criticisms. It is argued that they are ‘feminist attempts’ for political power and political power is solely for men. Some criticism, satire or depiction of Zuma especially about his sexuality, are considered as repetition of the racist-colonial notion of the Black man as reducible to his animalised or bestial sexuality (o.c.: 223).

Lastly, FGM defines as “... all procedures that involve partial or total removal of the external female genitalia, or other injury to the female genital organs for non-medical reasons” (World Health Organization, 2025). It has no health benefits rather causes serious problems such as severe bleeding, infections and death. It is practiced in several places with different forms but Africa accounts for almost half (UNICEF, 2025). In South Africa, several communities are still practicing as part of their ‘culture’ or ‘religion’. There are laws in place to prevent and criminalise FGM, but it is overshadowed by ‘respecting traditions’ and it is not a topic that has been researched in depth (Kitui, 2012 and Smillie, 2022).

3. Discussion and Conclusion

It is common discourse among decolonial theorists that colonialism is inseparable from Western modernity, so much so that the freedom of the West depends on the unfreedom of the colonised (Coetzee and du Toit, 2018: 226). Simply, decolonisation points out a series of processes of dismantling the legacies of colonialism in different parts of life such as academia, health or knowledge. Further, decolonising GBV or gender inequalities might refer to, for example, not applying Western terms and standards to all and everyone or not using the theories or ideologies that were created without the consideration of certain people, cultures, regions. For instance, Professor Mfecane (2019) states that:

“Yet in South Africa most scholars and analysts seem to apply these concepts with vigour and also invoke them in media and public platforms to explain our social ills. During a recent televised funeral, for example, a prominent South African academic said the underlying cause

¹⁰ During the trial, he stated that the encounter was consensual and that even though he knew the complaint was HIV positive, he did not use protection, and he ‘showered’ to not get infected. Another controversial statement during the trial was when Zuma said it was in Zulu culture that it is Zulu man duty to satisfy an aroused woman which can be identified from an outfit and in this case, it was her skirt (Frenkel, 2008: 4). For more information: Suttner, R. 2009. The Jacob Zuma Rape Trial: Power and African National Congress (ANC) Masculinities. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 17(3), 222-236. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1080/08038740903117174> and South African History Online. (2016, October 20). Who was Khwezi? Here’s what we learnt during the Zuma rape trial by TMG Digital (Sowetan), 10 October 2016. *South African History Online*. Retrieved 12.04.2026, from: <https://sahistory.org.za/archive/who-was-khwezi-heres-what-we-learnt-during-zuma-rape-trial-tmg-digital-sowetan-10-october>.

of gender-based violence and femicide is 'toxic masculinities. She could not explain the meaning of this concept to a predominantly Xhosa-speaking group of mourners and non-English-speaking audience following the funeral proceeds on various media channels.'

Here, one can argue what he underlines how certain Western concepts have no correspondence in some societies and therefore may not reflect their lived realities, practices, or experiences. Hence, different concepts must be developed to capture the problems experienced by these societies, thereby broadening the scope of research. It is quite common that there are many concepts or terms in certain languages that do not have equivalence in others and it can indicate a lack of something or difference in world view. Also, even though something is experienced in a similar fashion by a certain language speaker, there might not be a terminology for it or there might be an equivalent but is understood differently. It is also common between languages to borrow words from each other. Therefore, language is, as central as it is, just one aspect of societies. In the case of toxic masculinity, neither the English-speaking world had this concept until the 1980s nor the academic discourse until the 2010s, yet this does not mean there was no toxic masculinity. The words toxic and masculine separately have already existed in English language as they also exist in isiXhosa to some extent, but through social construction it came to have a meaning that resonated with many people in different parts of the world. It is also the case for 'decolonial' movement that there is no (or was no) direct translation of this word to isiXhosa or other languages, and yet it is adopted by Professor Mfecane as well.

Arguably, aligning with African decolonial tradition, decolonisation does not or should not refer only to the outright rejection of what is (perceived as) Western or European; it does not or should not refer only to the process of 'going back before'. Firstly, without rejecting the historical realities of domination, assimilation and discrimination and their reflection of today, one should start dismantling the understanding that anything that is (said to be) coming from the West, originated or popularised there, should automatically be classified as a colonial agenda. Additionally, in some cases, concepts and ideas are the products of many different time periods and regions, and the West is not the sole 'owner'. On the other hand, something being (or said to be) a tradition or culture does not make them authentic, local, moral or any other affirming concepts that are positioned against the Western modernity. It is important to notice that there is no 'undoing' the damages of colonialism, while accountability is still valid and should be recognized, we live in the postcolonial era that is already transformed. For instance, when discussing FGM, its attachment to culture and religion should not change the fact that it is GBV. It is as important as demolishing the colonial patriarchal structures that create GBV or gender inequalities as recognising the culture or tradition are being used to avoid itself from questioning. It should be remembered that there are also cultural or societal practices that implies DV as a 'family issue' that should not concern others.

Agreeing with Moffet, discussions on gender should not automatically turn into race and class, even though all forms of discrimination are connected. Here, as she points out, the reason behind the tendency is more about the perception of gender studies, not being as intellectual as race or class, or as in the case of Zuma, diverting the conversation and discrediting criticism because he happens to identify as Zulu. When the criticisms directed at him are interpreted as racist or stereotyping, does the generalisation originate from the critic, or from the person who attributes it to the whole group?

In the same light, some concepts and practices are minimized as they are classified as Western, degendered, inauthentic, an attack on traditional values. I argue that this is also a form of colonial

attitude as it condescends what is not interpreted as theirs. In this case, concepts such as ‘gender equality’, ‘women’s liberation’, or feminist movement in general can be painted as a threat to family, tradition, and even humanity. This can be interpreted as a similar colonial notion of difference, meaning that deeming something as ‘foreign’ or ‘harmful’ solely because its origine. While everyone is entitled to live according to their culture, it is important to realise that culture is constructed, built and brought by, shaped and still shaping. Criticism toward seemingly unfunctional cultural practices is not always or inherently discriminatory and degrading. Eliminating discrimination and degradation is what decolonialism ultimately aims to achieve. Hence, even ancient cultural practices might be oppressive.

In South Africa, violence being normalised and widespread might cause the gender-based aspect of violence to be overlooked. Also, when violence against women is emphasized within the GBV discourse, large amount of victims (of murder or assault) being men is positioned in opposition to GBV arguments but as scholars points it out, what kills or harms women, men and children is the same system within the GBV discourse, whether we call it patriarchy, toxic masculinity or macho culture¹¹. However, it is not a one problem-one solution situation and there are different types and levels of oppression therefore understanding the uniqueness is as important as finding commonalities when writing laws and implementing policies.

Lastly, it can be concluded that South Africa’s extensive and model GBV laws and policies are not being implemented adequately, making them ineffective. One possible explanation is that the same cultural factors contributing to GBV are also present within the police and judicial systems. One of the first steps of breaking down this institutional flaw or systemic barrier, which might also refer to as a part of the colonial legacy, should be reforming and training them to reach the level of competency and impartiality that will be able to execute these ideal laws. I evaluate this as a part of the decolonisation movement because it was also a widespread colonial practice to seem ‘progressive’ on paper but not in practice as the British did when they created the system of customary law. It seemed inclusive that allowed locals into the levels of administration and respecting their cultures, but it was hardly an effective way of self-governing and cultural expression. Similarly, only the European or the British way was regarded as modern and civilised, reinforcing colonial conceptions of difference; in the contemporary context however, authenticity is often constructed through the expectation that one can be decolonised only by adhering to what is defined as tradition and rejecting what is perceived as Western.

References

- BusinessTech. (2025). South Africa’s murder rate is 959% higher than the average G20 country. *BusinessTech*. <https://businesstech.co.za/news/government/843701/south-africas-murder-rate-is-959-higher-than-the-average-g20-country/> [April 14, 2026].

¹¹ How is it that a system that benefits men harms men? I believe it is because it creates a fictional ideal that is not possible to reach or sustain. This system requires constant approval of manhood.

- Chalasani, S. (2022). *My Body, My Life, My World Operational Guidance. Module 2: Gender-Based Violence*. United Nations Population Fund. https://unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/UNFPA-MBMLMW_MOD2-EN.pdf
- Coetzee, A., & du Toit, L. (2018). Facing the sexual demon of colonial power: Decolonising sexual violence in South Africa. *European Journal of Women's Studies*, 25(2): 214-227. <https://doi.org/10.1177/1350506817732589>
- Concern. (2023). 12 types of gender-based violence. *Concern Worldwide*. https://www.concern.net/news/types-of-gender-based-violence?_gl=1*1pvji5m*_up*MQ..*_ga*NTUyMjk1OTk5LjE3NzA3MzMxNzg.*_ga_RLZ9XCKFP1*czE3NzA3MzMxNzgkbzEkZzAkDE3NzA3MzMxNzgkajYwJGwwJGgxNjQ1MTgyMDgw [10 February, 2026].
- de Ruiter, N., & Hardy, K. (2018). *Study on the Use of Bail in South Africa*. APCOF Research Paper 23. <https://apcof.org/wp-content/uploads/023-apcof-research-study-on-the-use-of-bail-in-south-africa-nicola-de-ruiter-and-kathleen-hardy-.pdf>
- Frenkel, R. (2008). Feminism and Contemporary Culture in South Africa. *African Studies*, 67(1): 1-10. <https://doi.org/10.1080/00020180801943065>
- Fuentes, L., & Zulver, J. (2025). *Measuring gender-based violence: Data collection and evidence on violence based on sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics*. UN Women Office Publishing. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2025/06/measuring-gender-based-violence-data-collection-and-evidence-on-violence-based-on-sexual-orientation-gender-identity-gender-expression-and-sex-characteristics>
- Geldenhuis, K. (2025). The Bail Dilemma. *Servamus Community-based Safety and Security Magazine*, 118(4): 22-27. https://hdl.handle.net/10520/ejc-servamus_v118_n4_a7
- Germanos, L.-A. (2023). Sexual Assault - Part 1: Sexual Offences in the Criminal Justice System. *Helen Suzman Foundation*. <https://hsf.org.za/publications/hsf-briefs/sexual-assault-i-sexual-offences-in-the-criminal-justice-system#:~:text=Although%2050%25%20of%20South%20African,cases%20see%20a%20successful%20conviction.> [11 April, 2026].
- Gqola, P. D. (2007). How the 'cult of femininity' and violent masculinities support endemic gender based violence in contemporary South Africa. *African Identities*, 5(1): 111–124. <https://doi-org.ezproxy.uct.ac.za/10.1080/14725840701253894>
- Hakutangwi, P. P. (2022). *Peripheral Power: A Gendered Critique of Indigenous Patriarchy in Southern Africa* (Unpublished Master's Thesis). Miami University. <https://www.proquest.com/openview/3710c6971674e22b99d45283075431da/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Heineken, L., & Karen, G. (2017). Masculinities and gender-based violence in South Africa: A study of a masculinities-focused intervention programme. *Development Southern Africa*, 34(5): 622-634. <https://doi.org/10.1080/0376835X.2017.1334537>
- Jewkes, R., Sikweyiya, Y., Morrell, R., & Dunkle, K. (2010). Why, when and how men rape? Understanding rape perpetration in South Africa. *SA Crime Quarterly*, 34: 23-31. <https://hdl.handle.net/10520/EJC47689>
- Kamfer-Phiri, S. (2024). *Understanding the Domestic Violence Act in South Africa and How to Obtain a Protection Order*. Kamfer Attorneys Inc. <https://kamferlegal.co.za/understanding-and-application-of-the-domestic-violence-act-in-south-africa/> [7 April, 2026].

- Kitui, B. (2012). Female genital mutilation in South Africa. *AfricaLaw*.<https://africlaw.com/2012/06/07/female-genital-mutilation-in-south-africa/> [14 April, 2026].
- Legal Aid South Africa. (2026). Equality Courts. *Legal Aid South Africa*. <https://legal-aid.co.za/2018/09/26/equality-courts/> [7 April, 2026].
- Ludidi, V. (2026, April 9). UPDATE | Family ‘gutted’ as accused Tristan Perez granted bail in Elana Brooke murder case. *News24*. <https://www.news24.com/southafrica/crime-and-courts/cape-town-cricketer-accused-of-girlfriends-murder-granted-bail-20260409-0886>
- Malambe, L., & Kumalo, L. (2025). Justice Denied: Gender-based Violence Crimes Remain Unpunishable in South Africa [Policy Paper]. *Centre for the Study of Violence and Reconciliation*.<https://www.csvr.org.za/wp-content/uploads/2025/06/801044-CSVR-Access-to-justice-SA-WEB.pdf>
- Mannell, J. (2025). How can GBV Research Be Decolonized and Under What Conditions? Critical Reflection on a Comparative Ethnography of Case Studies from Samoa and Peru. *Violence Against Women*, 32(6-7): 1-21. <https://doi.org/10.1177/10778012251338414>
- Meyiwa, T., Williamson, C., Maseti, T., & Ntabanyane, G.-M. (2017). A twenty-year review of policy landscape for gender-based violence in South Africa. *Gender & Behaviour*, 15(2): 8607-8617. <https://hdl.handle.net/10520/EJC-ae4f6d24c>
- Mfecane, S. (2019). Decolonise Men and Masculinity Studies to end Gender-Based Violence. *Gender Justice*. <https://www.justgender.org/decolonise-men-and-masculinity-studies-to-end-gender-based-violence/#:~:text=Decolonise%20Men%20and%20Masculinity%20Studies%20to%20end%20Gender%20Based%20Violence&text=gender%20Based%20violence%20and%20decolonisation%20of%20knowl> [14 April, 2026].
- Miller Bosman Le Roux Attorneys. (2022). Details of changes to the Domestic Violence Amendment Act. *Miller Bosman Le Roux Attorneys*. [https://www.mblh.co.za/News-Resources/News-Article/ArticleID/4850#:~:text=The%20Domestic%20Violence%20Amendment%20Act%20\(ADV\)%20of,Complainants%20can%20apply%20for%20protection%20orders%20electronically](https://www.mblh.co.za/News-Resources/News-Article/ArticleID/4850#:~:text=The%20Domestic%20Violence%20Amendment%20Act%20(ADV)%20of,Complainants%20can%20apply%20for%20protection%20orders%20electronically) [7 April, 2026].
- Moffett, H. (2006). “These Women, They Force Us to Rape Them”: Rape as Narrative of Social Control in Post-Apartheid South Africa. *Journal of Southern African Studies*, 32(1): 129-144. <http://www.jstor.org.ezproxy.uct.ac.za/stable/25065070>
- Mulaudzi, M. J., & Molokomme, R. (2025). The crisis behind police crime data: Unreported crime and challenges related to crime statistics in South Africa. *International Journal of Innovative Research and Scientific Studies*, 8(12): 386-399. <https://ijirss.com/index.php/ijirss/article/view/11109/2694>.
- News24. (2026, April 09). WATCH | Cape Town cricketer accused of girlfriend’s murder granted bail [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=yhvnwTTwHU>.
- Numbeo. (2025). Crime Index by Country 2025. *Numbeo*. https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp?title=2025 [8 April, 2026].
- Ofana, D. E. (2019). Rethinking the Problem of Gender-based Violence in South Africa: A Conversational Perspective. *Filosofia Theoretica: Journal of African Philosophy, Culture and Religions*, 8(3): 89-100. <https://dx.doi.org/10.4314/ft.v8i3.6>

- Pagel, J. M. (2021). *#AmINext: The Link Between European Colonization and Gender-Based Violence in Contemporary South Africa* (Unpublished Bachelors Thesis). Arcadia University, Department of Historical and Political Studies. <https://scholarworks.arcadia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1398&context=showcase>.
- Pillay, S. (2021). The Problem of Colonialism: Assimilation, Difference, and Decolonial Theory in Africa. *Critical Times*, 4(3): 389–416. <https://doi.org/10.1215/26410478-9355201>
- Prison Policy Initiative. (2025). *States of Women's Incarceration: The Global Context 2025*. https://www.prisonpolicy.org/global/women/2025_appendix1.html [8 April, 2026].
- Seruwagi, G. (2024). South African law on lobola. *Gawie Le Roux Regsinstituut-Institute of Law*. <https://www.gawieleroux.co.za/blog/south-african-law-lobola> [12 April, 2026].
- Smillie, S. (2022). The knife between her thighs. *University of the Witwatersrand*. <https://www.wits.ac.za/news/latest-news/research-news/2022/2022-03/the-knife-between-her-thighs.html> [14 April, 2026].
- Smith, P. J. O. (1989). Feminism in Cross-Cultural Perspective: Women in Africa. *Transformation*, 6(2): 11-17. <https://www.jstor.org/stable/43052268>.
- South African Police Service. (2025). *South African Police Service | Annual Report 2024/2025*. https://www.gov.za/documents/annual-reports/south-african-police-service-annual-report-20242025-15-oct-2025#:~:text=Breadcrumb%20*%20Home%20%3E%20*%20Annual%20Reports,South%20African%20Police%20Service%20Annual%20Report%202024/2025.
- Staniloiu, A., & Markowitsch, H. (2012). Gender differences in violence and aggression – a neurobiological perspective. *Procedia - Social and Behavioural Sciences*, 33: 1032-1036. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.01.279>.
- UNICEF. (2025, November 19). *Female Genital Mutilation (FGM) Statistics*. <https://data.unicef.org/topic/child-protection/female-genital-mutilation/> [14 April, 2026].
- The United Nations. (n.d.). Text of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. *UN Women*. <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm> [7 April, 2026].
- World Health Organization. (2025). *Female genital mutilation*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation> [14 April, 2026].
- Yesufu, S. (2022). The Scourge of Gender-based Violence (GBV) On Women Plaguing South Africa. *EUREKA: Social and Humanities*, 1: 90-100. <http://doi.org/10.21303/2504-5571.2022.002261>.
- Zambakari, C. (2019, Spring). A Discourse on the Legacy of Colonialism for Women in Africa. *Africa Policy Journal*, 14: 45-54. <https://www.proquest.com/openview/32d02fb2c75dbadc131be983df5eb2ad/1?pq-origsite=gscholar&cbl=436385>.
- Zimmer, S. (2021). Sex differences in crime. *EBSCO Research Starters*. <https://www.ebsco.com/research-starters/sociology/sex-differences-crime> [14 April, 2026].

GÖRÜNENİN MEŞRUIYETİ: İLETİŞİM ÇALIŞMALARINDA GÖRÜNTÜYÜ YENİDEN DÜŞÜNMEK

THE LEGITIMACY OF THE VISIBLE: RETHINKING THE IMAGE IN COMMUNICATION STUDIES

Sergen YARAMIŞ*

Özet

Bugünün iletişim ortamında görünür olan çoğu zaman hızla meşru sayılırken, görünmeyen varlığını ortaya koyması giderek zorlaşmaktadır. Algoritmik içerik akışının bu eğilimi daha da belirginleştirdiği söylenebilir. Görünürlük zaman zaman hakikatin yerine geçen bir ölçüt gibi işler. Oysa aynı ortam, sentetik ve manipüle edilmiş görüntüler aracılığıyla bu özdeşleşmenin dayandığı güveni de içeriden zayıflatır. Böylece görünürlük, bir yandan meşruiyetin kaynağı hâline gelirken öte yandan bu meşruiyetin güvenilirliğini kendi içinden aşındırdığı görülür. Bu çalışma, söz konusu gerilimi yalnızca çağdaş bir olgu olarak ele almak yerine, modernliğin başından beri taşıdığı bir epistemik eğilimin bugüne özgü bir görünümü olarak okumayı önermektedir. Burada kastedilen eğilim; varlık, görünürlük ve meşruiyet katmanları arasındaki ayrımın giderek silikleşmesiyle ilgilidir. Çalışma, bu katmanları yeniden belirgin kılabilme amacıyla üç düşünce hattını bir araya getirmektedir. İlk hat, Roy Bhaskar'ın varlığa ilişkin soruları bilme biçimimize indirgeyen tutumu adlandırdığı “epistemik yanlış” kavramıdır. İkinci hat, görünenin tek başına bir hakikat göstergesi sayılamayacağını hatırlatan Maurice Merleau-Ponty'nin görünür-görünmez ontolojisidir. Üçüncü hat ise klasik İslam felsefesindeki zâhir-bâtın ayrımı ile İbn Sînâ'nın idrak ve tasdik mertebeleridir. Bu klasik çerçevenin, görünenin meşruiyet üretme kapasitesinin sınırlarını anlatan geleneksel bir dil sunduğu söylenebilir. Üç hat da benzer bir noktada buluşur ve görünenin gerçekliğin tamamına karşılık gelmediğini ileri sürer. Kavramsal çözümlemeye dayanan bu çalışmanın ulaştığı sonuçlar, algoritmik iletişim ortamındaki meşruiyet sorununu yalnızca sosyoteknik bir mesele ya da bireysel ayırt etme güçlüğü olarak okuyan yaklaşımların eksik kalabileceğine işaret etmektedir. Sorunun asıl kaynağının, modern düşüncenin kavramsal alışkanlıklarında beliren daha derin bir eğilimde aranabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Görünürlük, meşruiyet, algoritmik medya, epistemik yanlış, görsel kültür, fenomenoloji.

Abstract

In today's communication environment, what is visible is often quickly accepted as legitimate, while what remains invisible increasingly struggles to make its existence recognizable. Algorithmic content flows seem to intensify this tendency. Visibility sometimes functions as a measure that takes the place of truth. Yet the same environment also weakens, from within, the trust on which this identification rests through synthetic and manipulated images. Visibility therefore appears both as a source of legitimacy and as a force that erodes the reliability of that legitimacy. This study proposes to read this tension not merely as a contemporary phenomenon, but as a present-day expression of an epistemic tendency that has accompanied modernity from its beginnings. The tendency in question concerns the gradual blurring of the layers of being, visibility, and legitimacy. In order to make these layers distinct

* Ege Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bilim Dalı, sergenyaramis@gmail.com, ORCID: 0009-0002-6353-714X.

again, the study brings together three lines of thought: Roy Bhaskar's concept of the "epistemic fallacy," which names the reduction of questions of being to questions of knowing; Maurice Merleau-Ponty's ontology of the visible and the invisible, which reminds us that the visible alone cannot be taken as an indicator of truth; and the *zāhir-bāḥin* distinction in classical Islamic philosophy, together with Ibn Sīnā's hierarchies of perception and assent. This classical framework offers a traditional language for describing the limits of the visible as a producer of legitimacy. All three lines converge on a shared claim: the visible does not exhaust reality. Based on conceptual analysis, the study suggests that approaches which read the legitimacy problem in algorithmic communication merely as a sociotechnical issue or as a difficulty of individual discernment remain incomplete. The deeper source of the problem should be sought in a more fundamental tendency within the conceptual habits of modern thought.

Keywords: Visibility, Legitimacy, Algorithmic Media, Epistemic Fallacy, Visual Culture, Phenomenology.

1. Giriş

Bir olayın gerçekten olup olmadığına karar verirken çoğumuz onu doğrulayan bir görüntü ararız. Yalnızca söylenen ama gösterilemeyen bir şey ise toplumsal ağırlığını çoğu zaman hızla yitirir. Bu durumun yalnızca gazeteciliğe ya da reklamcılığa özgü olduğunu söylemek güçtür; söz konusu eğilim, pek çok insanın gündelik hayatta benimsediği bir iletişim alışkanlığına dönüşmüş görünmektedir.¹ Platformların algoritmik içerik akışı, bu eğilimi daha da belirginleştiren bir etken olarak öne çıkar. Çünkü neyin görünür olacağını büyük ölçüde algoritmik düzenekler seçer. İletişim çalışmalarında sıkça vurgulandığı üzere görünürlük, artık hakikate eşlik eden bir öge olmaktan giderek uzaklaşmış gibidir; zaman zaman hakikatin yerini alan bir ölçüt gibi de davranabilir.²

Aynı iletişim çalışmaları literatürü, ters yönde işleyen bir eğilime de dikkat çeker. Bu eğilime göre görüntünün kendisi giderek daha fazla şüpheye açık hâle gelmektedir. Sentetik medya, yapay zekâyla üretilen görüntüler ve görünürlüğü düzenleyen sistemler, görüntünün gerçeklikle kurduğu bağı dönüştürür. Nitekim Vaccari ve Chadwick'in Birleşik Krallık'ta yürüttüğü deney, sentetik videoların izleyiciyi doğrudan yanıltmaktan çok genel bir belirsizlik ürettiğini ortaya koymaktadır. Bu belirsizliğin de haber medyasına duyulan güveni zayıflattığı görülmektedir.³ Weikmann ve arkadaşlarının Almanya'da yaklaşık bin katılımcıyla yürüttüğü deney de benzer bir yönde ilerler. Çalışmaya göre bir içeriğin sentetik olduğu söylendiği anda medyanın güvenilirliği bütün biçimlerde

¹ Nicholas Mirzoeff, *An Introduction to Visual Culture* (London: Routledge, 1999); W. J. T. Mitchell, *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images* (Chicago: University of Chicago Press, 2005).

² Taina Bucher, *If... Then: Algorithmic Power and Politics* (New York: Oxford University Press, 2018); Tarleton Gillespie, *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions that Shape Social Media* (New Haven: Yale University Press, 2018).

³ Cristian Vaccari ve Andrew Chadwick, "Deepfakes and Disinformation: Exploring the Impact of Synthetic Political Video on Deception, Uncertainty, and Trust in News," *Social Media + Society* 6, no. 1 (2020). Çalışma Birleşik Krallık'ta temsili örneklemle yürütülmüş bir deney sunmakta; yazarların ulaştığı sonuçlardan biri, sentetik videoların izleyicilerde doğrudan yanlış bir inanç yaratmaktan çok genelleşmiş bir belirsizlik ürettiği yönündedir.

düşmektedir. Üstelik gerçek görüntü gören katılımcılarda bile “ben ayırt edebilirim” yönündeki algının zayıfladığı gözlenmektedir.⁴

Bu iki eğilim yan yana getirildiğinde, ilk bakışta açıklanması güç bir gerilim ortaya çıkar. Bir yandan algoritmik iletişim ortamının görünürlüğü meşruiyetin neredeyse tek ölçütü hâline getirdiği söylenebilir.⁵ Öte yandan aynı ortam, içinde dolaşan manipüle edilmiş ve kişiselleştirilmiş görüntüler nedeniyle bu görünürlüğün güvenilirliğini kendi eliyle azaltır. Böylece görünürlük, hem meşruiyetin kaynağı hâline gelir hem de bu meşruiyeti ayakta tutan güveni içeriden zayıflatır. Vaccari ve Chadwick’in “genelleşmiş belirsizlik” olarak adlandırdığı durum, bu gerilimin ampirik karşılığı olarak görülebilir.⁶

Bu noktada şu soru gündeme gelir: Görünen bir şey nasıl bu kadar kolay meşru sayılabilir ve aynı meşruiyet nasıl bu kadar hızlı kendi dayanağını yitirebilir? Soru ilk bakışta basit görünse de yakından bakıldığında iletişim çalışmalarının tek başına yanıtlamada zorlanabileceği bir arka plana açılır. Çünkü görünen, yalnızca bir medya içeriği değil; aynı zamanda bir bilgi önerisi, bir meşruiyet iddiası ve bir kavrayış nesnesi olarak da düşünülebilir. Bu üç yönün birbirine nasıl bağlandığı, algoritmik görünürlüğün ne tür bir meşruiyet üretebileceğini de büyük ölçüde belirler.

Görüntünün bu çok katmanlı yapısına en kapsamlı biçimde eğilen alanlardan biri görsel kültür çalışmalarıdır. Örneğin Mitchell, “görsel dönüş” kavramıyla Batı düşüncesinin dilsel dönüşün ardından bir de görsele yöneldiğini ileri sürer. Ona göre görüntü artık metnin süsü olmaktan çıkmış, başlı başına bir düşünme alanı hâline gelmiştir.⁷ Mirzoeff de benzer bir doğrultuda, görsel kültürü farklı disiplinlerin kesiştiği ortak bir alan olarak tanımlar.⁸ Bu yaklaşımlara göre görüntü tek bir disiplinin çerçevesine sığmaz ve çoğulcu bir bakışı gerekli kılar. Bu çalışma da benzer bir çoğulcu tutumu benimsemekte ve görünürlüğün meşruiyet üretme kapasitesini iletişim çalışmaları açısından kavramsal düzlemde yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır.

⁴ Teresa Weikmann, Hannah Greber ve Alina Nikolaou, “After Deception: How Falling for a Deepfake Affects the Way We See, Hear, and Experience Media,” *The International Journal of Press/Politics* 30, no. 1 (2025): 187–210.

⁵ Majid KhosraviNik, “Social Media Techno-Discursive Design, Affective Communication and Contemporary Politics,” *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences* 11, no. 4 (2018): 427–442; Caitlin Petre, Brooke Erin Duffy ve Emily Hund, “‘Gaming the System’: Platform Paternalism and the Politics of Algorithmic Visibility,” *Social Media + Society* 5, no. 4 (2019); Paul M. Leonardi ve Jeffrey W. Treem, “Behavioral Visibility: A New Paradigm for Organization Studies in the Age of Digitization, Digitalization, and Datafication,” *Organization Studies* 41, no. 12 (2020): 1601–1625; César Jiménez-Martínez ve Lee Edwards, “The Promotional Regime of Visibility: Ambivalence and Contradiction in Strategies of Dominance and Resistance,” *Communication and the Public* 8, no. 1 (2023): 14–28.

⁶ Vaccari ve Chadwick, “Deepfakes and Disinformation.” Yazarlar söz konusu durumu tanımlarken İngilizcede *generalized indeterminacy and cynicism* ifadesini kullanmaktadır.

⁷ W. J. T. Mitchell, *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation* (Chicago: University of Chicago Press, 1994). Mitchell’in *pictorial turn* kavramı, Richard Rorty’nin *linguistic turn* kavramına bir karşılık niteliğindedir.

⁸ Mirzoeff, *An Introduction to Visual Culture*.

Yine de alandaki birikime karşın, belirli bir soru hattının yeterince işlenmediği söylenebilir. Bir yanda algoritmik görünürlük rejimlerine dair hayli güçlü bir literatür bulunmaktadır.⁹ Öte yanda sentetik medyanın güvene etkisini inceleyen ampirik çalışmalar da hızla çoğalmaktadır.¹⁰¹¹ Buna karşın bu iki hattın ortak zemini, felsefi düzlemde bir arada pek ele alınmamış görünmektedir. Görünürlüğün neden bu kadar kolay meşruiyet ürettiği ve bu üretimin neden bu denli kırılğan kaldığı sorusu büyük ölçüde açık kalmaktadır. Söz konusu durum ampirik olarak iyi belgelenmiş olsa da kavramsal zemininin henüz yeterince açıldığını söylemek güçtür.

Bu çalışmanın önerdiği okuma, söz konusu gerilimi çağdaş bir olgu olmaktan çıkarıp tarihsel ve kavramsal bir arka plana yerleştirir. Buna göre algoritmik ortamdaki görünürlük-meşruiyet özdeşleşmesi, modernliğin başından beri taşıdığı bir epistemik eğilimin bugüne özgü bir görünümü olarak okunabilir. Klasik düşünce gelenekleri varlık, görünürlük ve meşruiyet katmanlarını ayrı ama birbiriyle ilişkili biçimde ele alırken, modern pozitivizmin bu katmanlar arasındaki ayrımı yöntemsel bir tercihle belirsizleştirdiği söylenebilir. Algoritmik iletişim ortamı ise bu belirsizleşmeyi yöntemsel bir ilke olmaktan çıkarıp sosyoteknik bir zorunluluğa dönüştürür.

Çalışma, mevcut yaklaşımları dışlamak ya da onların yerine yeni bir kuram koymak gibi bir iddia taşımamaktadır. Bunun yerine, görsel kültür çalışmalarının birikimi üzerine eklenen bir kavramsal köprü önermektedir. Bu köprünün amacı, söz konusu birikimi çağdaş bilim felsefesinin, yirminci yüzyıl fenomenolojisinin ve klasik düşünce geleneklerinin paylaştığı ortak bir fikir üzerinden yeniden düşünmeye davet etmektir. Bu ortak fikre göre görünür olan gerçekliğin tamamına karşılık gelmez ve meşruiyet de görünürlüğe indirgenemez.

Çalışmanın beklenen katkısı üç başlıkta toplanabilir:

1. Literatürde betimlenen bu gerilimi daha geniş bir tarihsel ve kavramsal arka plana yerleştirerek anlaşılır kılmaya çalışır.
2. İletişim çalışmalarında henüz yaygın biçimde kullanılmayan bazı kavramsal araçları alanın gündemine taşımayı dener.
3. Farklı düşünce geleneklerini hiyerarşik bir ilişki içinde değil, aynı soruya farklı dillerden verilmiş yanıtlar olarak yan yana okumayı önerir.

Metin beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, algoritmik ortamda görünürlük ile meşruiyetin özdeşleşmesini ve bu özdeşleşmenin kendi içinde taşıdığı gerilimi literatür üzerinden inceler. İkinci bölüm, görünen ile hakikat arasındaki ilişkinin tarihsel arka planına kısaca bakar ve Antik Yunan,

⁹ Sophie Bishop, “Managing Visibility on YouTube through Algorithmic Gossip,” *New Media & Society* 21, no. 11–12 (2019): 2589–2606; Tiziano Bonini ve Alessandro Gandini, “‘First Week is Editorial, Second Week is Algorithmic’: Platform Gatekeepers and the Platformization of Music Curation,” *Social Media + Society* 5, no. 4 (2019); Brooke Erin Duffy, Annika Pinch, Shruti Sannon ve Megan Sawey, “The Nested Precarities of Creative Labor on Social Media,” *Social Media + Society* 7, no. 2 (2021); Jing Zeng ve D. Bondy Valdovinos Kaye, “From Content Moderation to Visibility Moderation: A Case Study of Platform Governance on TikTok,” *Policy & Internet* 14, no. 1 (2022): 79–95.

¹⁰ Vaccari ve Chadwick, “Deepfakes and Disinformation”; Michael Hameleers, Toni G. L. A. van der Meer ve Tom Dobber, “They Would Never Say Anything Like This! Reasons to Doubt Political Deepfakes,” *European Journal of Communication* 39, no. 1 (2024):

¹¹ –70; Weikmann, Greber ve Nikolaou, “After Deception.”

klasik İslam felsefesi ile modern dönemin başlangıcındaki üç ayrı kavrayışı ele alır. Üçüncü bölüm, modern düşüncede beliren bu yakınlasmaya Bhaskar'ın verdiği adı tartışmaya açar. Dördüncü bölüm, söz konusu yakınlasmının algoritmik ortamda nasıl yeni bir biçime büründüğünü göstermeyi amaçlar. Beşinci bölüm ise ayrımı yeniden belirgin kılan üç düşünce hattını bir arada düşünerek bunların iletişim çalışmaları açısından açtığı imkânları tartışır.

2. Görünürlük, Meşruiyet ve Güven Arasındaki Gerilim

Çağdaş iletişim ortamının en belirgin özelliklerinden birinin, görünürlüğün artık yalnızca bir etki olmaktan çıkması olduğu söylenebilir. Görünürlük, aynı zamanda bir değer ölçütü olarak da iş görmeye başlamıştır. KhosraviNik bu durumu “görünürlük ile meşruiyetin özdeşleştiği içselleştirilmiş bir ethos” olarak adlandırır. Ona göre çağdaş siyasal iletişim, büyük ölçüde bu içselleşme üzerinden yeniden biçimlenmektedir.¹² Jiménez-Martínez ve Edwards de benzer bir noktaya dikkat çeker. Yazarlara göre günümüz tanıtım sektörleri büyük ölçüde bir görünürlük rejimi etrafında örgütlenir. Bu rejimde görünür olmak, artık bir araç olmaktan çıkıp kendi başına bir amaca dönüşmüş gibidir.¹³ Leonardi ve Treem ise meseleyi daha geniş bir çerçeveden ele alır; dijitalleşme ve veriye dayalı altyapıların “davranışsal görünürlüğü” merkeze alan yeni bir çerçeve oluşturduğunu ileri sürer.¹⁴

Bu görünürlük rejiminin teknik altyapısını büyük ölçüde algoritmik içerik düzenleme sistemleri oluşturur. Bishop, içerik üreticilerinin algoritmik görünürlüğü yönetebilmek için geliştirdiği stratejileri etnografik bir yaklaşımla belgelemiştir.¹⁵ Bonini ve Gandini ise müzik akış platformlarında algoritmik gücün editöryal güçle birlikte iş gördüğü yeni bir görünürlük rejiminin belirlediğini gösterir.¹⁶ Duffy ve arkadaşları, içerik üreticileriyle yürüttüğü çalışmada meseleye başka bir açıdan yaklaşır. Yazarlara göre sosyal medyada yaratıcı emek, birbirini besleyen pek çok kırılganlıkla örülüdür ve algoritmik görünürlük bu kırılganlıkların tam merkezinde yer alır.¹⁷ Zeng ve Kaye'e göre platformlar artık yalnızca içeriği değil, görünürlüğün kendisini de düzenlemektedir.¹⁸ Hastuti ve arkadaşlarının yetmiş sekiz ampirik çalışmayı kapsayan sistematik incelemesi de benzer bir eğilimi doğrular. İncelemeye göre algoritmik sistemler; dikkat, zamanlama ve görünürlük sinyallerini yeniden düzenleyerek yalnızca haber akışını değil, medya meşruiyetinin koşullarını da değiştirmektedir.¹⁹

Bu literatürün ortak vurgusu oldukça açıktır: Görünürlük artık nötr bir koşul olmaktan çıkmış, meşruiyet üreten etkin bir ilke hâline gelmiştir. Nitekim Petre ve arkadaşları, platformların hangi

¹² KhosraviNik, “Social Media Techno-Discursive Design,” 428. Yazarın kullandığı *internalised ethos of visibility-as-legitimacy* ifadesi, görünürlüğün meşruiyetle özdeşleştiği bir ethosun sosyal medya kullanıcılarınca içselleştirildiğine işaret etmektedir.

¹³ Jiménez-Martínez ve Edwards, “The Promotional Regime of Visibility,” 15–17.

¹⁴ Leonardi ve Treem, “Behavioral Visibility,” 1602–1604.

¹⁵ Bishop, “Managing Visibility on YouTube,” 2592–2595. Bishop'un etnografik çalışması özellikle güzellik alanındaki video blog üreticileri üzerinden yürütülmüştür.

¹⁶ Bonini ve Gandini, “First Week is Editorial.” Yazarların kullandığı *algo-torial power* kavramı, platform içindeki editöryal ve algoritmik kararların iç içe geçmesine işaret etmektedir.

¹⁷ Duffy ve ark., “The Nested Precarities.”

¹⁸ Zeng ve Kaye, “From Content Moderation to Visibility Moderation,” 85–88.

¹⁹ H. Hastuti, H. F. Maulana, H. Lawelai ve A. Suherman, “Algorithmic Influence and Media Legitimacy: A Systematic Review of Social Media's Impact on News Production,” *Frontiers in Communication* 10 (2025): 1667471. İnceleme 78 ampirik çalışmayı kapsamaktadır.

görünürlüğü meşru, hangisini “sistem manipölasyonu” sayacağını belirleme gücüne dikkat çeker.²⁰ Gillespie’nin üretici yapay zekâ üzerine yürüttüğü güncel çalışması da benzer bir çizgide ilerler. Yazara göre algoritmik sistemlerin neyi görünür kılıp neyi gölgede bıraktığı, başlı başına meşruiyet dağıtan bir uygulama olarak değerlendirilebilir.²¹ Tüm bu birikim bir arada düşünüldüğünde, çağdaş iletişim ortamının görünürlüğü epistemik ve politik bir ağırlık taşıyan bir rejim içine yerleştirdiği söylenebilir.

Aynı ortamda, bununla birlikte başka bir eğilim de kendini gösterir. Görünürlüğün meşruiyetle özdeşleştiği bu rejim, ilk bakışta şaşırtıcı biçimde, görüntünün güvenilirliğini zayıflatan teknolojileri de içinde barındırır. Vaccari ve Chadwick deneylerinde, sentetik videoların izleyiciyi doğrudan yanıltmaktan çok genel bir belirsizlik ürettiğini ve bu belirsizliğin sosyal medya haberlerine duyulan güveni düşürdüğünü ortaya koymaktadır. Yazarlara göre sentetik görüntüler, demokratik kültüre yaygın bir kararsızlık ve kuşkuculuk biçiminde sızar.²²

Bu bulgu sonraki çalışmalarla daha da güçlenmektedir. Örneğin Weikmann ve arkadaşlarının bin civarında katılımcıyla yaptığı deneyde, içeriğin sentetik olduğu açıklandığı anda medyanın güvenilirliğinin bütün biçimlerde düştüğü gözlenmektedir. Hatta gerçek görsel-işitsel içerik gören katılımcılarda bile “ayırt edebilirim” yönündeki algı zayıflamaktadır.²³ Bu da görüntü manipölasyonuna maruz kalmanın yalnızca o içeriğe değil, görüntü alanının tümüne yönelik bir epistemik kırılma doğurabileceğini düşündürür.

Benzer biçimde Shin ve arkadaşlarının bulguları, “görmek inanmaktır” sözünün algoritmik ortamda giderek daha fazla sorgulanır hâle geldiğini göstermektedir.²⁴ Hameleers ve arkadaşlarının çalışması da dikkat çekici bir sonuca işaret eder; bu çalışmada katılımcılar, manipüle edilmiş video ile özgün videoyu birbirinden ayırt etmede güçlük çekmiştir.²⁵ Ahmed’in üç ayrı deneyi de ilgi çekici bir yanılığa işaret etmektedir:

Katılımcılar çoğunlukla başkalarının aldanacağını ama kendilerinin aldanmayacağını düşünmektedir. Oysa bu algının gerçek ayırt etme becerisiyle örtüşmediği görülmektedir.²⁶ Boediman’ın kapsam incelemesi de benzer bir yönü destekler; sentetik görüntü teknolojileri, hakikat ile kurgu arasındaki sınırı giderek bulanıklaştırmaktadır.²⁷

Bu iki literatür hattı yan yana getirildiğinde, dikkate değer bir gerilim belirir. Bir yandan görünürlük meşruiyetin asıl kaynağı hâline gelmiş görünür. Öte yandan bu kaynağı güvenilir kılan epistemik

²⁰ Petre, Duffy ve Hund, “Gaming the System.” Yazarların *platform paternalism* olarak adlandırdıkları durum, platformların görünürlük kararlarını belirli bir iyi niyet iddiasıyla meşrulaştırma biçimine işaret etmektedir.

²¹ Tarleton Gillespie, “Generative AI and the Politics of Visibility,” *Big Data & Society* 11, no. 2 (2024). ²²Vaccari ve Chadwick, “Deepfakes and Disinformation.” ²³Weikmann, Greber ve Nikolaou, “After Deception,” 199–203.

²⁴ Soo Yun Shin ve Jiyoung Lee, “The Effect of Deepfake Video on News Credibility and Corrective Influence of Cost-Based Knowledge about Deepfakes,” *Digital Journalism* 10, no. 3 (2022): 412–432.

²⁵ Hameleers, van der Meer ve Dobber, “They Would Never Say Anything Like This,” 63–65.

²⁶ Saifuddin Ahmed, “Examining Public Perception and Cognitive Biases in the Presumed Influence of Deepfakes Threat: Empirical Evidence of Third Person Perception from Three Studies,” *Asian Journal of Communication* 33, no. 3 (2023): 308–331. Ahmed ABD ve Singapur’da üç ayrı çalışma yürütmüştür.

²⁷ Eko Putra Boediman, “Exploring the Impact of Deepfake Technology on Public Trust and Media Manipulation: A Scoping Review,” *Jurnal Komunikasi* 19, no. 2 (2025): 313–334.

zemin giderek aşınır. Vaccari ve Chadwick'in "genelleşmiş belirsizlik" olarak adlandırdığı durumu, bu gerilimin ampirik yüzü olarak okumak mümkündür.²⁶ Pan ve arkadaşlarının algoritmik içerik denetiminin meşruiyetini inceleyen deneyi de benzer bir gerilime işaret eder. Bu deneyde kullanıcıların, algoritmik kararları uzman panellerinin kararlarına kıyasla daha az meşru bulduğu görülmektedir.²⁷ Kısacası görünürlüğü dağıtan sistemin, kendi meşruiyetini kendi içinden zayıflattığı söylenebilir.

Bu durumu daha derinden anlayabilmek için bir adım daha atmak gerekmektedir. Yukarıdaki deneylerin ortak bulgusu, bireysel ayırt etme becerisinin sentetik içerik çoğaldıkça giderek zayıfladığı yönündedir. Eğer bu beceri meselenin tek nedeni olsaydı, eğitim ve okuryazarlık kampanyalarının sorunu görece kolay çözebileceği düşünülebilirdi. Oysa görünürlüğün meşruiyet üretme kapasitesi, bu beceri zayıfladıkça ortadan kalkmaz, tam tersine daha da güçlenir. Bu durum, meselenin asıl yerinin bireysel algı düzeyi olmadığını düşündürür.

Nitekim Zeng ve Kaye'in "görünürlük düzenlemesi" olarak adlandırdığı yeni yönetim biçimi de bunu açık biçimde gösterir. Bu biçimde platformlar artık içeriği silmek ya da onaylamakla yetinmez, içeriğin erişim mesafesini algoritmik ve düzenleyici araçlarla biçimlendirir.²⁸ Duffy ve Meisner'in farklı kimliklerden otuz içerik üreticisiyle yürüttüğü görüşmeler de bu yönde okunabilir. Bu görüşmelerde görünmezlik, tek bir düzeneğin ürünü olarak değil; biçimsel ya da biçimsel olmayan, insan eliyle ya da otomatik işleyen dört boyutlu bir yönetim alanının ürünü olarak ortaya çıkar.²⁹ Bu çerçevede meşruiyetin kaynağını görüntünün doğruluğunda değil; görünürlüğün dağıtılma biçiminde, dolaşımın yönlendirildiği eşik noktalarında ve görünmezliğin bir tehdit olarak kullanıldığı denetim uygulamalarında aramak daha yerinde olabilir.

Bu gerilimin kaynağı, iki ayrı sistemin karşılaşması gibi görünmemektedir. Aynı sosyoteknik altyapı bir yandan görünürlüğü meşruiyetin ölçütü hâline getirirken, öte yandan bu ölçütün güvenilirliğini kendi işleyişi içinde zayıflatır. Schiff, Schiff ve Bueno'nun deneysel olarak belgelediği "yalancının payı", bu kendi kendini zayıflatma durumunun bir yüzü olarak okunabilir. Buna göre aktörler artık yalnızca yanlış bilgi yaymaktan değil, her bilginin yanlış sayılabileceği bir ortamdan yararlanmaktan da kazançlı çıkabilir.³⁰

²⁶ Vaccari ve Chadwick, "Deepfakes and Disinformation."

²⁷ Christina A. Pan, Sahil Yakhmi, Tara P. Iyer, Evan Strasnick, Amy X. Zhang ve Michael S. Bernstein, "Comparing the Perceived Legitimacy of Content Moderation Processes: Contractors, Algorithms, Expert Panels, and Digital Juries," *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction* 6, no. CSCW1 (2022): Article 82.

²⁸ Zeng ve Kaye, "From Content Moderation to Visibility Moderation," 80, 82. Yazarların önerdiği *visibility moderation* kavramı, içeriğin erişim mesafesinin algoritmik ya da düzenleyici araçlarla biçimlendirilmesine karşılık gelir.

²⁹ Brooke Erin Duffy ve Colten Meisner, "Platform Governance at the Margins: Social Media Creators' Experiences with Algorithmic (In)visibility," *Media, Culture & Society* 45, no. 2 (2023): 285–304. Yazarlar görünmezliği resmî-insan eliyle, resmî-otomatik, gayriresmî-önyargı ve gayriresmî-gölge yasaklama biçiminde dört kutulu bir tipoloji olarak haritalandırır.

³⁰ Kaylyn Jackson Schiff, Daniel S. Schiff ve Natália S. Bueno, "The Liar's Dividend: Can Politicians Claim Misinformation to Evade Accountability?" *American Political Science Review* 119, no. 1 (2025): 71–90.

Ferrara ise benzer bir durumu altyapı düzeyinde betimler. Yazara göre üretici yapay zekâ artık tekil sentetik içerikler değil, kendi içinde tutarlı sentetik gerçeklikler üretmektedir. Ferrara; içeriklerin yanı sıra kimliklerin, etkileşimlerin ve kurumsal süreçlerin de aynı anda üretilebildiğini ekler. Ona göre bu birikim, ortak epistemik zemini aşamalı olarak aşındırır ve sahte olanı kanıtlayabilmeyi giderek bir ayrıcalık hâline getirir.³¹ Bu iki çalışma birlikte düşünüldüğünde, aşınmanın iki ayrı katmanını bir arada görmek mümkün olmaktadır: İlki, fail düzeyinde belirsizliği kendi lehine çeviren stratejik bir kullanımdır; ikincisi ise altyapı düzeyinde, ortak doğrulama zemininin yavaş yavaş yitirilmesidir. Bu iki katmanın birbirinden bağımsız işlemediği, daha çok birinin ötekini beslediği söylenebilir.

3. Görünen ile Hakikat Arasındaki İlişkiye Kısa Bir Bakış

Görünen ile hakikat arasındaki ilişki, iletişim çalışmalarının konusu olmadan çok önce felsefi düşüncenin köklü tartışma konularından biri hâline gelmiştir. Bu ilişkinin tarihsel arka planını hatırlamanın, çağdaş ortamdaki görünürlük-meşruiyet özdeşleşmesinin bir süreklilik mi, bir kopuş mu yoksa bir dönüşüm mü olduğunu anlamamızı kolaylaştıracağı düşünülebilir. Bu bölüm, söz konusu ilişkiye dair üç kavrayış hattını kısaca ele almayı amaçlamaktadır. Bu hatları sırasıyla Antik Yunan düşüncesi, klasik İslam felsefesi ve modern dönemin başlangıcı oluşturur. Burada amaçlanan ayrıntılı bir felsefe tarihi sunmak değil, daha çok görünenin statüsüne ilişkin belirli kavramsal yönelimleri ana hatlarıyla yeniden gündeme getirmektir.

Antik Yunan düşüncesinde *theoria* kavramı, başlangıçta seyretmek ve gözlemlemek anlamına gelmekteydi. Nightingale’in gösterdiği gibi kavram, bir tören ya da festivali izlemek için bir yerden bir yere giden kişinin deneyimini anlatmaktaydı.³² Zamanla bu deneyimin “akılla kavrama” anlamına doğru evrildiği görülmektedir. *Aletheia* kelimesi de benzer bir yönde ilerler. Heidegger’in hatırlattığı üzere kelimenin kökeni, örtünün kaldırılması ve gizli olanın açığa çıkması düşüncesine dayanır.³³ Her iki kavramda da görmek ile bilmek arasında yakın bir bağ kurulduğu görülmektedir.

Ne var ki bu bağ, görmenin tek başına yeterli olduğu anlamına gelmez. Platon’un mağara benzetmesi bu meseleyi etkili bir biçimde ele alır. Bu benzetmede mağaradaki mahkûmlar, duvara düşen gölgeleri gerçeğin kendisi sanır. Oysa gölgeler, gerçeğin yalnızca dolaylı bir yansımasını sunar. Dolayısıyla hakikate ulaşmak, görüneni aşmayı ve akılla kavranabilir olana yönelmeyi gerektirir.³⁴ Aristoteles de *De Anima*’da duyuşsal algıyı bilginin ilk basamağı olarak görür. Ona göre akılî kavrayış olmadan tam bir bilgiden söz etmek güçtür.³⁵ Bu açıdan bakıldığında Antik Yunan düşüncesinde görünür olan,

Yazarlar beş ardışık deneye, gerçek bir skandal karşısında “yanlış bilgi” iddiasıyla yapılan reddiyenin politikacılara puan kazandırdığını; bu kazancın özür ve basit inkârdan daha yüksek olduğunu göstermiştir.

³¹ Emilio Ferrara, “The Generative AI Paradox: GenAI and the Erosion of Trust, the Corrosion of Information Verification, and the Demise of Truth,” *Future Internet* 18, no. 2 (2026): 73. Ferrara sentetik gerçekliği içerik, kimlik, etkileşim ve kurumlar olmak üzere dört katmanlı bir yığın olarak tanımlar.

³² Andrea Wilson Nightingale, *Spectacles of Truth in Classical Greek Philosophy: Theoria in Its Cultural Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 4–7.

³³ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, Çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008). Heidegger Yunanca *aletheia* kelimesini *Unverborgenheit*, yani örtük olanın açığa çıkması anlamında yorumlar.

³⁴ Platon, *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), Kitap VII.

³⁵ Aristoteles, *Ruh Üzerine (Peri Psykhes, De Anima)*, Çev. Zeki Özcan (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011), III. Kitap.

hakikate açılan bir başlangıç olarak değerlendirilebilir; ne var ki bu başlangıçtan ileri gidebilmek için bir adım daha atılması gerekir.

Klasik İslam felsefesinde görünen ile gerçek arasındaki ilişki, kendine özgü bir dille işlenir. Örneğin İbn Sînâ'nın idrak kuramı, algıyı tek katmanlı bir edim olarak ele almaz. Bu kuram algıyı; duyusal, hayalî, vehmî ve aklî olmak üzere birbirini izleyen mertebeler hâlinde inceler.³⁶ Bu anlayışta duyusal algı yalnızca ilk basamağı oluşturur; algının tamamlanabilmesi için hayalî, vehmî ve nihayet aklî mertebelerden geçmesi beklenir.³⁷ Bu mertebelerin her biri bir öncekinin üzerine kurulur ve hiçbirisi bir öncekine indirgenemez. Van Lit'in gösterdiği gibi bu çerçevede hayal gücü, edilgen bir alıcı olmaktan çok, sûretleri birleştiren, ayıran ve yeni sûretler üreten etkin bir işleyici olarak düşünülür.³⁸

Zâhir-bâtın ayrımı da bu yaklaşımı tamamlar. Burada zâhir dış ve açık olanı, bâtin ise iç ve örtük olanı anlatır. Bu ikisi birbirine karşıt değil, daha çok birbirini tamamlayan kavramlar olarak görülür.³⁹ Nasr'a göre bu ayrım, yalnızca metin yorumuna ilişkin bir mesele olmanın ötesindedir; çünkü söz konusu ayrım varlığın, bilginin ve anlamın her katmanında iş görür.⁴⁰ Bu anlayışta zâhir olmadan bâtına ulaşılamaz, ne var ki yalnızca zâhirle yetinmek de hakikatin tamamını gözden kaçırmak anlamına gelir. Dolayısıyla bu yapı, görünenin değerini ne yadsır ne de görüneni hakikatin tamamı olarak sunar. Çünkü hakikat, zâhir ile bâtinin birbirini tamamladığı katmanlı bir bütün olarak kavranır.

İbn Sînâ'nın idrak mertebeleri yalnızca algının katmanlı işleyişine değil, bilginin meşruiyet zeminine de işaret eder. Baran bu mertebeleri bir soyutlama hiyerarşisi olarak okumaktadır. Bu okumaya göre hissî mertebede madde hâlâ algının yanında bulunur; aklî mertebede ise soyutlama tam ve küllî bir hâl alır. Her mertebe bir öncekinin üzerine kurulurken, görüneneye bağlılık da yavaş yavaş gevşer.⁴¹ Buna karşın görüneneye büsbütün sırt çevrilmez. Nitekim Baran'ın vurguladığı gibi İbn Sînâ, duyuları bilginin başlangıcı olarak kabul eder.⁴² Bu çerçevede duyusal idrak reddedilmez, yalnızca tek başına yeterli sayılmaz.

İbn Sînâ bu yaklaşımı, *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın *Burhân* kitabında tasavvur ile tasdik arasındaki ayrım üzerinden bir adım daha ileriye taşır. Ona göre tasavvur, bir şeyin sûretinin zihinde belirmesine karşılık gelir. Tasdik ise bu sûret hakkındaki bir yargının doğruluğunun benimsenmesi anlamına gelir. İbn Sînâ'nın ifadesiyle “tasdik edilen her şey tasavvur edilir; fakat tasavvur edilen her şey tasdik

³⁶ Sedat Baran, “İbn Sînâ'da İdrak Mertebeleri ve İkinci Felsefî Ma'kûller,” *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6, no. 1 (2020): 291–312; Shams Constantine Inati, “Logic,” *History of Islamic Philosophy* içinde, ed. Seyyed Hossein Nasr ve Oliver Leaman (London: Routledge, 1996), 802–823.

³⁷ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Nefs*, haz. Mehmet Zahit Tiryaki, ed. Eşref Altaş (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021).

³⁸ L. W. C. van Lit, *The World of Image in Islamic Philosophy: Ibn Sînâ, Suhrawardî, Shahrâzûrî and Beyond* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017); Deborah L. Black, “Imagination and Estimation: Arabic Paradigms and Western Transformations,” *Topoi* 19, no. 1 (2000): 59–75.

³⁹ Henry Corbin, *History of Islamic Philosophy*, Çev. Liadain Sherrard (London: Kegan Paul International, 1993) [orijinal Fransızca baskı 1964]; Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy* (Albany: State University of New York Press, 2006).

⁴⁰ Nasr, *Islamic Philosophy*, 25–32.

⁴¹ Baran, “İbn Sînâ'da İdrak Mertebeleri ve İkinci Felsefî Ma'kûller,” 297–301. Baran soyutlamayı her mertebenin maddî eklentilerden tedrici biçimde uzaklaşması olarak betimler.

⁴² Baran, “İbn Sînâ'da İdrak Mertebeleri,” 309.

edilmiş değildir.”⁴³ Başka bir deyişle, bir şeyin zihinde belirmesi, o şey hakkındaki bir önermenin gerçeklikle uyumlu sayılmasına tek başına yetmez. Tasdik için tasavvurun yanına ayrı bir kanıt katmanının eklenmesi gerekir. Bu nedenle klasik çerçevede görünen bağlılığın gevşemesini, görünmeyen reddi olarak okumak doğru olmaz. Bu gevşeme daha çok, görünenin üzerine kurulan bilgi katmanlarının kendi meşruiyet ölçütlerini taşıdığını kabul etmek anlamına gelir.

Antik Yunan ile klasik İslam felsefesinin bu noktadaki ortak yanı dikkat çeker. Her iki gelenek de görünürlüğü bilginin meşru bir kaynağı olarak kabul eder; buna karşın görünürlüğü tek başına hakikatin ölçütü olarak konumlandırmaz. Bu geleneklerde görünen, daha kapsamlı bir kavrayışın sonu değil, başlangıcı olarak ele alınır. Böyle bir yaklaşım varlığa (ne var?), bilgiye (ne bilinir?) ve meşruiyete (ne kabul görür?) ilişkin sorular arasındaki ayrımı korumaya da imkân verir.

Modern dönemin başlangıcında ise bu ayrım farklı bir yönde gelişir. Descartes’ın özne-nesne ayrımıyla birlikte bilginin dayanağı, şüphe edilemeyen düşünen özneye doğru çekilir.⁴⁴ Bu çerçevede dış dünyaya ilişkin kesinlik, artık ancak yöntemsel güvencelerle sağlanabilir hâle gelir. Kant ise bu konuda bir adım daha ileri gider; fenomen-numen ayrımıyla insan bilgisinin ancak görünümlere ulaşabileceğini, “kendinde şey”in ise erişilemez kaldığını ileri sürer.⁴⁵ Kant’ın bu konumu, görünürlüğü bilginin zorunlu bir sınırı olarak tanımlar. Ne var ki bu sınır, görünürlüğün hakikatin kendisi olduğu anlamına gelmez; tam tersine, daha çok insan bilgisinin kaçınılmaz bir engeline işaret eder.

On dokuzuncu yüzyılda Comte ile birlikte pozitivizm bu Kantçı sınırı farklı bir yönde yorumlar. Comte’a göre bilimsel bilgi ancak gözlemlenebilir olana dayanabilir. Ona göre metafizik ya da teolojik açıklamalar, bilimsel olgunluk aşamasında geride bırakılması gereken evreler olarak değerlendirilir.⁴⁶ Böylece görünür olan, bilginin yalnızca sınırı değil, aynı zamanda meşru kaynağı olarak da konumlanmaya başlar. Viyana Çevresi’nin mantıkçı pozitivizmi de bu eğilimi daha da belirginleştirir. Bu yaklaşımda doğrulanabilirlik ilkesi, yalnızca gözlem yoluyla sınanabilen önermeleri anlamlı sayar.⁴⁷ Bu adımla birlikte varlık, görünürlük ve meşruiyet arasındaki ayrımın giderek belirsizleştiği söylenebilir. Görünür olan artık yalnızca bilinebilir olanın değil, giderek var sayılanın da ölçütü hâline gelir.

Bu kısa bakış, bugünün algoritmik ortamındaki görünürlük-meşruiyet özdeşleşmesinin kendiliğinden ortaya çıkan bir durum olmadığını düşündürür. Söz konusu özdeşleşmeyi, modern düşüncede belirginleşen bir eğilimin daha da ileri taşınmış bir görünümü olarak okumak mümkündür. Klasik gelenekler varlık, görünürlük ve meşruiyeti ayrı katmanlar olarak ele alırken, modern dönemin bu

⁴³ İbn Sînâ, *Kitâbu’ş-Şifâ: II. Analitikler (Burhân)*, Çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), Birinci Makale, Birinci Fasil.

⁴⁴ René Descartes, *Meditasyonlar*, Çev. İsmet Birkan (Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2007) [orijinal baskı 1641].

⁴⁵ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 1993) [orijinal baskı 1781].

⁴⁶ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, Çev. Erkan Ataçay (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001) [orijinal baskı 1830–1842].

⁴⁷ A. J. Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 1998) [orijinal baskı 1936]. Ayer’in çalışması mantıkçı pozitivizmin İngilizce literatürdeki en etkili ifadelerinden biri olarak kabul edilir.

katmanlar arasındaki ayrımı giderek belirsizleştirdiği görülmektedir. Bu çalışmanın amacı modernliği yargılamak değildir; daha çok, modern dönemde belirginleşen yöntemsel bir tercihin başka düzlemlere taşındığında nasıl bir kavramsal eğilim doğurabileceğini betimlemektir. Söz konusu tercih bilimsel bilgi için verimli bir sınırlama olabilirken, meşruiyet düzeyine taşındığında görünürlüğü varlığın da ölçütü hâline getirme eğilimi taşır.

4. Kavramsal Bir Yakınlaşma Olarak Epistemik Yanılgı

Yukarıda ana hatlarıyla çizilen tarihsel arka planın modern kısmında karşımıza çıkan bu eğilim, çağdaş bilim felsefesinde özel bir adla anılır. Eleştirel gerçekçiliğin kurucu ismi Roy Bhaskar, bu eğilime “epistemik yanılgı” adını verir. Bhaskar’a göre epistemik yanılgı, ontolojinin epistemolojiye indirgenmesi anlamına gelir. Başka bir deyişle varlığa ilişkin sorular, bilme biçimimize ilişkin sorularla özdeşleştirilir.⁴⁸ Bunu biraz daha somut biçimde ifade etmek de mümkündür: Var olanı yalnızca bilinebilir olanla sınırlamak ve bilinebilir olanı da yalnızca gözlemlenebilir olanla özdeşleştirmek, bu yanılgının özünü oluşturur.

Bhaskar bu eğilimin karşısına, katmanlı bir gerçeklik anlayışı koyar. Ona göre gerçeklik üç alandan oluşur:⁴⁹

- **Gerçek alan:** Neden-sonuç ilişkilerini üreten yapı ve düzenekleri kapsar.
- **Fiilî alan:** Bu yapıların ürettiği olay ve gerçekleştirmelere karşılık gelir.
- **Deneyimsel alan:** Bu olayların insanlarca algılanan ve deneyimlenen kısmına işaret eder.

Bhaskar’a göre epistemik yanılgı, tam da bu üç alanın birbirine indirgendiği noktada ortaya çıkar. Pozitivist gelenek gerçekliği yalnızca deneyimlenebilir alanla sınırladığında; gözlemlenemeyen, fiilen gerçekleşmemiş ya da henüz deneyime girmemiş olanı görmezden gelme eğilimi taşır.

Bu tespit, son dönem bilim felsefesi ve nitel araştırma yazınında giderek daha merkezî bir yer tutmaktadır. Örneğin Wiltshire, eleştirel gerçekçiliğin katmanlı ontolojisinin epistemik yanılgıyı aşmaya imkân verdiğini ve disiplinler arası araştırmaya sağlam bir zemin sağladığını ileri sürer.⁵⁰ Yang da benzer bir çizgide ilerler; karmaşıklık bilimi literatüründe sıkça karşılaşılan “düz ontolojik” varsayımların eleştirel gerçekçi bir bakışla aşılabileceğini düşünür. Ona göre varlığın tek bir katmana indirgenmesi, bu varsayımların en belirgin örneğini oluşturur.⁵¹ O’Regan ve Ferri ise bu çerçeveyi

⁴⁸ Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science* (London: Routledge, 2008), 36–38 [orijinal baskı 1975]. Bhaskar epistemik yanılgıyı *the view that statements about being can be reduced to or analysed in terms of statements about knowledge* şeklinde tanımlar.

⁴⁹ Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, 56–62; Berth Danermark, “Applied Interdisciplinary Research: A Critical Realist Perspective,” *Journal of Critical Realism* 18, no. 4 (2019): 368–382.

⁵⁰ Gareth Wiltshire, “A Case for Critical Realism in the Pursuit of Interdisciplinarity and Impact,” *Qualitative Research in Sport, Exercise & Health* 10, no. 5 (2018): 525–542.

⁵¹ Yan Yang, “Complexity Theory for Complexity Reduction? Revisiting the Ontological and Epistemological Basis of Complexity Science with Critical Realism,” *Journal for the Theory of Social Behaviour* 54, no. 4 (2024): 368–383.

doğrudan yapay zekâ tartışmalarına taşır. Yazarlara göre pozitivist yaklaşımlar algoritmaları kapalı bir sistem olarak ele alır ve görünür çıktıları gerçekliğin tamamıymış gibi sunar.⁵²

Bhaskar'ın epistemik yanlış kavramı; varlık, görünürlük ve meşruiyet üçlüsünün nasıl birbirine yaklaştığını anlamak açısından yol gösterici olabilir. Klasik düşünce geleneklerinde varlık, bilgi ve meşruiyet, ayrı ama birbiriyle ilişkili katmanlar olarak iş görmekteydi. Pozitivist gelenek ise bu katmanları giderek üst üste getirme eğilimi taşır. Bu yaklaşımda var olan bilenebilir olana, bilenebilir olan gözlemlenebilir olana, gözlemlenebilir olan ise meşru kabul edilebilir olana indirgenir. Bu zincirin sonunda görünen, artık yalnızca bilginin kaynağı olmaktan çıkar ve aynı zamanda varlığın ve meşruiyetin de ölçütü hâline gelir.

Bu eğilim, epistemolojiyi ontolojinin önüne geçiren bir yönelimi temsil eder. Böyle bir yönelimde varlık, bilginin nesnesi hâline gelmeden önce pek tanınmayan bir alana dönüşür. Zamanla bu durum yalnızca yöntemsel bir seçim olmaktan çıkar ve bir kavrayış biçimine dönüşür. Bugünün algoritmik iletişim ortamını anlamak için bu dönüşümün izini sürmek aydınlatıcı olabilir. Çünkü algoritmik sistemlerin temel işleyişi, büyük ölçüde gözlemlenebilir verileri gerçekliğin tamamı olarak kabul etme ve bu gözlemlenebilirlik üzerinden meşruiyet dağıtma mantığına dayanır.

5. Algoritmik Ortamda Bu Yakınlaşmanın Yeni Bir Biçimi

Epistemik yanlış, pozitivist bilim pratiğinde bir yöntem tercihi olarak ortaya çıkmıştı; algoritmik iletişim ortamında ise farklı bir biçime bürünür. Bu ortamda görünürlük ile meşruiyet arasındaki özdeşleşme, artık yalnızca yöntemsel bir seçim olmaktan çok, sosyoteknik bir zorunluluk olarak işler. Fisher ve Mehozay bu dönüşümü “algoritmik episteme” kavramıyla açıklar. Onlara göre dijital medya, kitle iletişim döneminin sosyal kurama ve ampirik araştırmaya dayanan bilimsel episteme anlayışından farklı bir yapıya geçişi temsil eder. Bu yeni yapı davranışsal verilere dayanır ve performatif bir birey anlayışını varsayar. Yazarlara göre bu yapı, hedef kitlesini daha doğru değil, farklı bir biçimde görür.⁵³ Fisher'a göre bu dönüşümün en dikkat çekici yanı, öz-düşünümün bilgi üretim sürecinden dışlanmış olmasıdır; algoritmik sistemler, birey hakkında bilgi üretirken bireyin kendisi üzerine düşünmesini sürecin dışında bırakır.⁵⁴

Bu dönüşümün epistemik sonuçları üzerinde durmaya değer. Algoritmik sistemler bir içeriği, bir kullanıcıyı ya da bir davranışı, ancak gözlemlenebilir veri olarak temsil edebildikleri ölçüde var sayar. Temsil edilemeyeni ise yalnızca değerlendirme dışı bırakmakla kalmaz, sistem içinde sanki hiç olmamış gibi işler. Sistemin göremediği, ölçemediği ve sınıflandıramadığı her şey, benzer bir konuma düşer. Bu durumu, Bhaskar'ın epistemik yanlış kavramının sosyoteknik bir ortamda somutlaşmış bir hâli olarak okumak mümkündür. Burada var olan gözlemlenebilir olana, gözlemlenebilir olan ise görünür kılınabilir olana indirgenir.

⁵² John P. O'Regan ve Giuliana Ferri, “Artificial Intelligence and Depth Ontology: Implications for Intercultural Ethics,” *Applied Linguistics Review* 16, no. 2 (2025): 797–807.

⁵³ Eran Fisher ve Yoav Mehozay, “How Algorithms See Their Audience: Media Epistemes and the Changing Conception of the Individual,” *Media, Culture & Society* 41, no. 8 (2019): 1176–1191.

⁵⁴ Eran Fisher, “Epistemic Media and Critical Knowledge about the Self: Thinking about Algorithms with Habermas,” *Critical Sociology* 48, no. 7–8 (2022): 1309–1324.

Godler ve arkadaşları, bu durumun gazetecilik ve medya çalışmaları için yeni bir epistemolojik duruşu zorunlu kıldığını ileri sürer.⁵⁵ Neuberger ve arkadaşları bu konuda bir adım daha ileri gider; “bilgi düzeninin dijital dönüşümü” kavramıyla, söz konusu değişimin yalnızca medya içeriklerinde değil, bilgi üretim, dağıtım ve doğrulama süreçlerinin tamamında gerçekleştiğini savunur.⁵⁶ Bu çerçevede sentetik medyanın yol açtığı güven sorununu yalnızca teknik bir mesele olarak görmek zorlaşmaktadır. Söz konusu sorun, daha çok bilgi düzeninin kendisinin yaşadığı bir dönüşümün görünen yüzü olarak değerlendirilebilir.

Bu çerçevede, bildirinin başında ortaya konan gerilimi daha açık biçimde adlandırmak mümkün hâle gelmektedir. Algoritmik iletişim ortamı bir yandan görünürlüğü meşruiyetin fiilî ölçütü hâline getirirken, öte yandan kendi içinden bu görünürlüğün güvenilirliğini aşındıran teknolojiler üretir. Bunun sonucunda görünürlük, hiç olmadığı kadar güçlü bir meşruiyet kaynağı olarak işlerken, bu işleyişi mümkün kılan epistemik zemin de aynı anda giderek zayıflar.

Bu durumu yalnızca bir çelişki olarak görmek yeterli olmayabilir; söz konusu durum, modern pozitivist eğilimin algoritmik ortamda daha da belirginleştiği bir yakınlaşmaya işaret eder. Pozitivist gelenekte varlık, görünürlük ve meşruiyet arasındaki üç katmanlı ayırım yöntemsel düzeyde belirsizleşmişti. Algoritmik ortamda ise bu belirsizleşme sosyoteknik düzeyde gerçekleşir. Dolayısıyla mesele artık yalnızca nasıl bildiğimize ilişkin bir yöntem tartışması değildir; aynı zamanda hangi içeriklerin, hangi aktörlerin ve hangi pratiklerin var sayılacağına ilişkin ontolojik bir soru olarak da karşımıza çıkmaktadır.

6. Ayrımı Yeniden Belirgin Kılan Üç Kavramsal Hat

Yukarıda betimlenen epistemik durumun karşısına nasıl bir kavramsal hat konulabilir? Bu çalışmanın önerisi, görünür ile görünmez arasındaki ayrımı yeniden belirgin kılmaktır. Ancak bu çaba, yeni bir kuram icat etmek anlamına gelmez. İletişim çalışmalarının kenarında ya da dışında kalmış üç düşünce hattı, farklı dillerde benzer bir ayrımı öne sürmektedir. Bu bölüm, söz konusu üç hattı kısaca ele alır. Bu hatlardan ilkinin Merleau-Ponty’nin fenomenolojisi, ikincisini Bhaskar’ın eleştirel gerçekçiliği, üçüncüsünü ise klasik İslam felsefesinin zâhir-bâtın ile idrak mertebeleri anlayışı oluşturur. Üç hattı ele aldıktan sonra, bunların iletişim çalışmaları açısından açtığı imkânları tartışılacaktır.

a. Merleau-Ponty’nin Görünür-Görünmez Ontolojisi

İlk hattı Merleau-Ponty’nin görünür-görünmez ontolojisi oluşturur. Merleau-Ponty geç dönem düşüncesinde görünürlüğü tek başına bir olgu olarak değil, görünmezle yakından ilişkili bir bağ olarak kavrar. Ona göre her görünen, bir görünmezin üzerinde belirir. Bu açıdan bakıldığında görüntünün derinliğini, onu olanaklı kılan görünmez zemin oluşturur.⁵⁷ Bu yaklaşımın, çağdaş iletişim ortamının görünürlüğü meşruiyetin tek ölçütü olarak sunan eğilimine doğrudan bir eleştiri getirdiği söylenebilir.

⁵⁵ Yigal Godler, Zvi Reich ve Boaz Miller, “Social Epistemology as a New Paradigm for Journalism and Media Studies,” *New Media & Society* 22, no. 2 (2020): 213–229.

⁵⁶ Christoph Neuberger, Anne Bartsch, Romy Fröhlich, Thomas Hanitzsch, Carsten Reinemann ve Johanna Schindler, “The Digital Transformation of Knowledge Order: A Model for the Analysis of the Epistemic Crisis,” *Annals of the International Communication Association* 47, no. 2 (2023): 180–201.

⁵⁷ Maurice Merleau-Ponty, *The Visible and the Invisible*, Çev. Alphonso Lingis (Evanston: Northwestern University Press, 1968) [orijinal Fransızca baskı 1964]. Merleau-Ponty’nin kullandığı *chair* (ten) kavramı, özne ile dünya arasındaki duyusal bağı adlandırır.

Çünkü görünürlük, kendi başına yalıtılabilir bir nitelik olmaktan çok, kendisini olanaklı kılan görünmezlerle birlikte düşünülme gerektirir.

Nitekim Yahiaoui'nin son çalışması da Merleau-Ponty'nin fenomenolojisinin, yapay zekâ çağında algısal deneyimi yeniden düşünmek için önemli imkânlar sunduğunu ileri sürmektedir.⁵⁸ Bu doğrultuda algoritmik düzenleme sistemlerini eleştirel bir gözle ele almak, görünürün altındaki görünmezi tartışmaya açmakla mümkün olabilir. Hangi içeriklerin, hangi kullanıcıların ve hangi pratiklerin sistem tarafından görünmez kılındığını sormak da bu çabanın somut bir adımı olarak düşünülebilir.

b. Bhaskar'ın Eleştirel Gerçekçiliği

İkinci hattı Bhaskar'ın eleştirel gerçekçiliği oluşturur. Bhaskar'ın üç katmanlı gerçeklik modeli, görünürlüğü — yani deneyimsel olanı — gerçekliğin bütünü olarak alma eğilimine doğrudan bir yanıt sunar.⁶¹ Bu modele göre görünen, var olanın yalnızca bir kesitine karşılık gelir. Fiilen gerçekleşmiş ama gözlemlenmemiş olaylar da, henüz gerçekleşmemiş ama gerçek mekanizmalarca üretilebilecek olaylar da gerçekliğin birer parçası olarak kabul edilir. Epistemik yanılgıdan kaçınmak ise bu katmanları ayrı ama birbiriyle ilişkili biçimde düşünmeyi gerektirir. Çağdaş iletişim çalışmaları açısından bu yaklaşım önemli bir kapı aralamaktadır; bu sayede görünürlük rejimlerinin ardında görünmez kalan üretici düzenekler tartışmaya açılabilir. Platform altyapıları, ekonomik beklentiler ve görünmez kılınmış içerik üretim süreçleri bu düzeneklerin başında gelir.⁵⁹

c. Klasik İslam Felsefesi ve İdrak Mertebeleri

Üçüncü hattı ise klasik İslam felsefesindeki ayırım çerçevesi oluşturur. İbn Sînâ'nın idrak mertebeleri anlayışı, algıyı tek katmanlı bir edim olarak görmez. Bu anlayış; duyusal, hayalî, vehmî ve aklî idraki, birbirini izleyen ama birbirine indirgenemeyen düzeyler olarak ortaya koyar.⁶⁰ Söz konusu yaklaşım, görünür olanı — yani duyusal mertebeyi — yadsımaz; bununla birlikte onun üzerine kurulan diğer mertebelerin bilgi açısından taşıdığı ağırlığı da vurgular. Bu çerçevede görünen, hakikate giden yolun sonu değil, başlangıcı olarak ele alınır.

Klasik çerçeve, bilginin meşruiyet katmanlarına da bir kapı aralar. İbn Sînâ *Burhân* kitabında tasdiği de tek katmanlı saymaz; kesin (yakînî), kesine benzer (cedelî) ve iknâî tasdik mertebelerinden söz eder. Bu mertebelerin her biri bir tür tasdik üretir. Ne var ki yalnızca burhânî mertebenin, kanıt aracılığıyla gerçek anlamda kesin bilgiye karşılık geldiği belirtilir. İknâî mertebe ise bir inanç oluşturmakla birlikte, o inancın çelişki de mümkün kalır.⁶¹

Bu ayrımı bugünün tartışmasına taşıdığımızda dikkate değer bir benzerlik belirlemektedir. Ferrara'nın betimlediği sentetik gerçeklik durumunun — içeriklerin, kimliklerin, etkileşimlerin ve kurumsal süreçlerin aynı anda üretilebildiği katmanlı sosyoteknik bütünün — algoritmik ortamda iknâî bir tasdik

⁵⁸ Abdelkader Yahiaoui, "Merleau-Ponty and Reimagining Perception in the Era of Artificial Intelligence: A Phenomenological Inquiry," *International Journal of Social Sciences and Humanities Invention* 12, no. 3 (2025): 8496–8505. ⁶¹Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, 56–62.

⁵⁹ Wiltshire, "A Case for Critical Realism," 530–534.

⁶⁰ Baran, "İbn Sînâ'da İdrak Mertebeleri," 297–309; İnati, "Logic," 810–815.

⁶¹ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: II. Analitikler (Burhân)*, Birinci Makale, Birinci Fasl. İbn Sînâ tasdik mertebelerini burhânî, cedelî/hatabî ve şiiirî/iknâî olarak sıralar; her mertebe, kullandığı öncüllerin gücüne göre farklı kesinlik düzeylerine karşılık gelir.

düzeyinin yaygınlaşmasına karşılık geldiği düşünülebilir.⁶² Başka bir deyişle görünür olanın yarattığı kesinlik etkisi, klasik terimlerle iknâ bir tasdik olarak okunabilir. Ne var ki bu düzey çoğu zaman kendi sınırını aşarak burhânî tasdiğin yerine geçer. Klasik çerçevede meşruiyetin kaynağı olan kanıtın katmanlı yapısı, çağdaş ortamda dolaşımın sosyoteknik ağırlığına devredilmiş görünmektedir. Bu benzerlik, klasik düşüncenin çağdaş soruna doğrudan bir çözüm sunduğu anlamına gelmez; yine de görünenin meşruiyet üretme kapasitesinin sınırlarını adlandırırken yararlanabileceğimiz kavramsal araçları yeniden hatırlatır.

İdrak mertebeleriyle birlikte zâhir-bâtın ayrımı da bu klasik çerçeveyi tamamlar. Bu anlayışta yalnızca zâhirle yetinmek, hakikatin tamamını gözden kaçırmak anlamına gelir.⁶³ Dolayısıyla bu çerçevede “görünen, hakikatin kendisidir” biçimindeki bir önermeye yer kalmaz. Çünkü hakikat, zâhir ile bâtının birbirini tamamladığı katmanlı bir bütün olarak kavranır.

d. Ortak Zemin ve İletişim Çalışmalarına Katkısı

Bu üç kavramsal hat, farklı tarihsel ve felsefi bağlamlarda gelişmiştir; ne var ki ortak bir noktada buluştukları görülmektedir: Görünür olan gerçekliğin tamamına karşılık gelmez. Söz konusu ortak zemin, hem modern pozitivist yakınlaştırmayı hem de onun algoritmik ortamdaki çağdaş biçimini anlamamıza yardımcı olabilir; aynı zamanda alternatif bir kavrayış imkânı da sunar. İletişim çalışmaları açısından bu zeminin üç somut imkân açtığı söylenebilir:

1. **Eleştirel çözümlemeye derinlik kazandırması:** Görünürlüğün meşruiyet üretme kapasitesinin neden bu kadar kolay kabul gördüğü sorusu, ancak varlık, görünürlük ve meşruiyet katmanlarını ayrı ayrı düşündüğümüzde açıklık kazanabilir.
2. **Görünmeyenin epistemik statüsünü hatırlatması:** Algoritmik sistemlerin görünür kılmadığı içerikler, aktörler ve pratikler, bu sistemlerin meşruiyet rejimi içinde var olamama riskiyle karşı karşıya kalır. Görünmezi bir varlık biçimi olarak kavrayan bir çerçevenin, bu riski daha açık biçimde adlandırma imkânı sunabileceği düşünülebilir.
3. **Farklı geleneklerin diyalogu:** Merleau-Ponty, Bhaskar ve klasik İslam felsefesi, aynı soruya farklı dillerden yanıt verir. Bu dilleri yan yana getirmenin, alanın kavramsal birikimini zenginleştirebileceği söylenebilir.

Bu imkânlar, yeni bir kuramsal model önermekten çok mevcut analitik araçları yeniden gündeme getirme niyeti taşımaktadır. Bildirinin önerdiği okuma, algoritmik iletişim ortamındaki görünürlük-meşruiyet gerilimini yalnızca ampirik bir olgu olarak bırakmaz, bu olgunun kavramsal arka planını da görünür kılmaya çalışır. Üç farklı düşünce hattının aynı kavramsal kaygıyı paylaşması, bu kaygının iletişim çalışmaları için verimli bir tartışma başlangıcı sunabileceğini düşündürür.

Sonuç

Bu çalışma, algoritmik iletişim ortamında gözlemlenen görünürlük-meşruiyet özdeşleşmesi ile aynı ortamda görüntünün güvenilirliğini aşındıran dinamiklerin bir arada oluşturduğu gerilimi ele aldı. Bu gerilim ampirik literatürde iyi belgelenmiş olsa da kavramsal zemininin henüz yeterince açıldığını

⁶² Ferrara, “The Generative AI Paradox,” sentetik gerçekliğin katmanlı yapısı için bkz. Figure 2.

⁶³ Corbin, *History of Islamic Philosophy*, 29–34; Nasr, *Islamic Philosophy*, 25–32.

söylemek güçtür. Bildiri, söz konusu gerilimi modernliğin başından beri taşıdığı bir epistemik eğilimin çağdaş bir görünümü olarak okumayı önerdi. Bu çerçevede Bhaskar'ın "epistemik yanılğı" kavramının, söz konusu kaymaya bir ad verdiği söylenebilir. Merleau-Ponty'nin görünür-görünmez ontolojisi ile klasik İslam felsefesinin idrak mertebeleri ve zâhir-bâtın anlayışı ise bu kaymanın kaçınılmaz olmadığını hatırlatır.

Bildirinin önerdiği kavramsal hat, yeni bir disiplin ya da bütünsel bir kuram kurma iddiası taşımamaktadır. Bunun yerine, görsel kültür çalışmalarının birikimi üzerine eklemlenen bir köprü önermektedir. Bu köprünün amacı, söz konusu birikimi çağdaş bilim felsefesinin, yirminci yüzyıl fenomenolojisinin ve klasik düşünce geleneklerinin paylaştığı ortak bir fikir üzerinden yeniden düşünmeye davet etmektir. Bu ortak fikre göre görünen gerçekliğin tamamına karşılık gelmez ve meşruiyet görünürlüğe indirgenemez. Bu fikir alana büsbütün yabancı değildir; ne var ki literatürde dağınık biçimde durur ve çağdaş görünürlük tartışmalarıyla yeterince ilişkilendirilmemiş görünür.

Çalışmanın sonuçları üç başlıkta özetlenebilir:

- **İlk olarak;** algoritmik görünürlük rejimlerinin neden bu kadar kolay meşruiyet ürettiği sorusu, ancak varlık, görünürlük ve meşruiyet üçlüsünün modern düşüncede nasıl birbirine yaklaştırıldığını gördüğümüzde daha iyi kavranabilir.
- **İkinci olarak;** görüntünün güvenilirliği aşınırken görünürlüğün meşruiyet üretme kapasitesinin artması, ilk bakışta düşünüldüğü kadar çelişkili olmayabilir. Çünkü meşruiyetin kaynağı artık görüntünün gerçekliği değil, daha çok dolaşımın sosyoteknik ağırlığı gibi görünür. Bu nedenle çözüm, bireysel ayırt etme becerisini güçlendirmekten çok, görünürlüğü dağıtan altyapının kendisini görünür kılma çabasında aranabilir. Çünkü söz konusu altyapı, meşruiyet üretirken görünmezliği de bir denetim aracına dönüştürür.
- **Son olarak;** ele aldığımız durumu yalnızca teknolojik bir aksaklık olarak değil, modernlikten gelen daha derin bir kavramsal eğilimin uzantısı olarak okumak mümkündür.

Çalışmanın bazı sınırlarını da belirtmek gerekir: Bu çalışma kavramsal bir çözümlemedir, ampirik bir araştırma değildir. Dolayısıyla önerilen okuma, somut bir olgu kümesi üzerinde sınanmış değildir. Ayrıca üç düşünce hattı yan yana getirilmiş olsa da, her birinin kendi içindeki çeşitliliği ve bu hatların birbiriyle nasıl bir diyalog kurabileceği ayrıntılı biçimde işlenememiştir.

Bu sınırların, gelecek çalışmalar için birer açılım noktası sunabileceği söylenebilir. Örneğin önerilen çerçeveyi belirli bir platform, içerik türü ya da kullanıcı grubu üzerinden ampirik olarak sınamak, başlıca açılım hatlarından biri olabilir. Üç düşünce hattı arasındaki örtüşme ve gerilimleri daha ayrıntılı incelemek de bir başka yönü oluşturabilir. Bunların yanında, algoritmik görünürlük rejimlerinin görünmez kıldığı pratikleri tek tek ele almak, kendi başına ayrı bir araştırma alanı olarak düşünülebilir.

Sonuç olarak bu çalışma, algoritmik iletişim ortamının ürettiği meşruiyet sorununu kavrayabilmek için teknik ve ampirik bir bakışın ötesine geçmenin yararlı olabileceğini ileri sürmektedir. Bu açıdan görüntüyü yeniden düşünmek, bir bakıma görünürlüğü yeniden düşünmek anlamına gelir. Görünürlüğü yeniden düşünmek ise modern düşüncede giderek silikleşen belirli bir ayrımı, yani varlık ile görünürlük ve görünürlük ile meşruiyet arasındaki ayrımı yeniden belirgin kılmayı gerektirir. Bu ayrımı hatırlamak, yalnızca tarihsel bir ilgi meselesi olarak görülmemelidir; çünkü bu hatırlama, çağdaş iletişim olgularını daha derinlikli kavrayabilmenin de bir koşulu olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Ahmed, S. (2023). Examining public perception and cognitive biases in the presumed influence of deepfakes threat: Empirical evidence of third person perception from three studies. *Asian Journal of Communication*, 33(3), 308–331.
- Aristoteles. (2011). *Ruh üzerine (Peri Psykhes, De Anima)* (Z. Özcan, Çev.). Birleşik Yayınevi. (Orijinal eser yaklaşık MÖ 350’de yayımlanmıştır)
- Ayer, A. J. (1998). *Dil, doğruluk ve mantık* (V. Hacıkadiroğlu, Çev.). Metis Yayınları. (Orijinal eser 1936’da yayımlanmıştır)
- Baran, S. (2020). İbn Sînâ’da idrak mertebeleri ve ikinci felsefî ma’kûller. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 6(1), 291–312.
- Bhaskar, R. (2008). *A realist theory of science*. Routledge. (Orijinal eser 1975’te yayımlanmıştır)
- Bishop, S. (2019). Managing visibility on YouTube through algorithmic gossip. *New Media & Society*, 21(11–12), 2589– 2606.
- Black, D. L. (2000). Imagination and estimation: Arabic paradigms and Western transformations. *Topoi*, 19(1), 59–75.
- Boediman, E. P. (2025). Exploring the impact of deepfake technology on public trust and media manipulation: A scoping review. *Jurnal Komunikasi*, 19(2), 313–334.
- Bonini, T. ve Gandini, A. (2019). “First week is editorial, second week is algorithmic”: Platform gatekeepers and the platformization of music curation. *Social Media + Society*, 5(4).
- Bucher, T. (2018). *If... then: Algorithmic power and politics*. Oxford University Press.
- Comte, A. (2001). *Pozitif felsefe kursları* (E. Ataçay, Çev.). Sosyal Yayınlar. (Orijinal eser 1830–1842’de yayımlanmıştır)
- Corbin, H. (1993). *History of Islamic philosophy* (L. Sherrard, Çev.). Kegan Paul International. (Orijinal eser 1964’te yayımlanmıştır)
- Danermark, B. (2019). Applied interdisciplinary research: A critical realist perspective. *Journal of Critical Realism*, 18(4), 368–382.
- Descartes, R. (2007). *Meditasyonlar* (İ. Birkan, Çev.). Bilge Su Yayıncılık. (Orijinal eser 1641’de yayımlanmıştır)
- Duffy, B. E., Pinch, A., Sannon, S. ve Sawey, M. (2021). The nested precarities of creative labor on social media. *Social Media + Society*, 7(2).
- Duffy, B. E. ve Meisner, C. (2023). Platform governance at the margins: Social media creators’ experiences with algorithmic (in)visibility. *Media, Culture & Society*, 45(2), 285–304.
- Ferrara, E. (2026). The generative AI paradox: GenAI and the erosion of trust, the corrosion of information verification, and the demise of truth. *Future Internet*, 18(2), 73.
- Fisher, E. ve Mehozay, Y. (2019). How algorithms see their audience: Media epistemes and the changing conception of the individual. *Media, Culture & Society*, 41(8), 1176–1191.
- Fisher, E. (2022). Epistemic media and critical knowledge about the self: Thinking about algorithms with Habermas. *Critical Sociology*, 48(7–8), 1309–1324.
- Gillespie, T. (2018). *Custodians of the internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media*. Yale University Press.

- Gillespie, T. (2024). Generative AI and the politics of visibility. *Big Data & Society*, 11(2).
- Godler, Y., Reich, Z. ve Miller, B. (2020). Social epistemology as a new paradigm for journalism and media studies. *New Media & Society*, 22(2), 213–229.
- Hameleers, M., van der Meer, T. G. L. A. ve Dobber, T. (2024). They would never say anything like this! Reasons to doubt political deepfakes. *European Journal of Communication*, 39(1), 56–70.
- Hastuti, H., Maulana, H. F., Lawelai, H. ve Suherman, A. (2025). Algorithmic influence and media legitimacy: A systematic review of social media's impact on news production. *Frontiers in Communication*, 10, 1667471.
- Heidegger, M. (2008). *Varlık ve zaman* (K. H. Ökten, Çev.). Agora Kitaplığı. (Orijinal eser 1927'de yayımlanmıştır)
- İbn Sînâ. (2006). *Kitâbu'ş-Şifâ: II. Analitikler (Burhân)* (Ö. Türker, Çev.). Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ. (2021). *Kitâbü'ş-Şifâ: Nefs* (M. Z. Tiryaki, Haz.; E. Altaş, Ed.). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Inati, S. C. (1996). Logic. S. H. Nasr ve O. Leaman (Ed.), *History of Islamic philosophy* içinde (s. 802–823). Routledge.
- Jiménez-Martínez, C. ve Edwards, L. (2023). The promotional regime of visibility: Ambivalence and contradiction in strategies of dominance and resistance. *Communication and the Public*, 8(1), 14–28.
- Kant, I. (1993). *Arı usun eleştirisi* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi. (Orijinal eser 1781'de yayımlanmıştır)
- KhosraviNik, M. (2018). Social media techno-discursive design, affective communication and contemporary politics. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 11(4), 427–442.
- Leonardi, P. M. ve Treem, J. W. (2020). Behavioral visibility: A new paradigm for organization studies in the age of digitization, digitalization, and datafication. *Organization Studies*, 41(12), 1601–1625.
- Merleau-Ponty, M. (1968). *The visible and the invisible* (A. Lingis, Çev.). Northwestern University Press. (Orijinal eser 1964'te yayımlanmıştır)
- Mirzoeff, N. (1999). *An introduction to visual culture*. Routledge.
- Mitchell, W. J. T. (1994). *Picture theory: Essays on verbal and visual representation*. University of Chicago Press.
- Mitchell, W. J. T. (2005). *What do pictures want? The lives and loves of images*. University of Chicago Press.
- Nasr, S. H. (2006). *Islamic philosophy from its origin to the present: Philosophy in the land of prophecy*. State University of New York Press.
- Neuberger, C., Bartsch, A., Fröhlich, R., Hanitzsch, T., Reinemann, C. ve Schindler, J. (2023). The digital transformation of knowledge order: A model for the analysis of the epistemic crisis. *Annals of the International Communication Association*, 47(2), 180–201.
- Nightingale, A. W. (2004). *Spectacles of truth in classical Greek philosophy: Theoria in its cultural context*. Cambridge University Press.
- O'Regan, J. P. ve Ferri, G. (2025). Artificial intelligence and depth ontology: Implications for intercultural ethics. *Applied Linguistics Review*, 16(2), 797–807.
- Pan, C. A., Yakhmi, S., Iyer, T. P., Strasnick, E., Zhang, A. X. ve Bernstein, M. S. (2022). Comparing the perceived legitimacy of content moderation processes: Contractors, algorithms, expert

- panels, and digital juries. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 6(CSCW1), Article 82.
- Petre, C., Duffy, B. E. ve Hund, E. (2019). "Gaming the system": Platform paternalism and the politics of algorithmic visibility. *Social Media + Society*, 5(4).
- Platon. (2010). *Devlet* (S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal eser yaklaşık MÖ 380'de yayımlanmıştır)
- Schiff, K. J., Schiff, D. S. ve Bueno, N. S. (2025). The liar's dividend: Can politicians claim misinformation to evade accountability? *American Political Science Review*, 119(1), 71–90.
- Shin, S. Y. ve Lee, J. (2022). The effect of deepfake video on news credibility and corrective influence of cost-based knowledge about deepfakes. *Digital Journalism*, 10(3), 412–432.
- Vaccari, C. ve Chadwick, A. (2020). Deepfakes and disinformation: Exploring the impact of synthetic political video on deception, uncertainty, and trust in news. *Social Media + Society*, 6(1).
- Van Lit, L. W. C. (2017). *The world of image in Islamic philosophy: Ibn Sīnā, Suhrawardī, Shahrāzūrī and beyond*. Edinburgh University Press.
- Weikmann, T., Greber, H. ve Nikolaou, A. (2025). After deception: How falling for a deepfake affects the way we see, hear, and experience media. *The International Journal of Press/Politics*, 30(1), 187–210.
- Wiltshire, G. (2018). A case for critical realism in the pursuit of interdisciplinarity and impact. *Qualitative Research in Sport, Exercise & Health*, 10(5), 525–542.
- Yahiaoui, A. (2025). Merleau-Ponty and reimagining perception in the era of artificial intelligence: A phenomenological inquiry. *International Journal of Social Sciences and Humanities Invention*, 12(3), 8496–8505.
- Yang, Y. (2024). Complexity theory for complexity reduction? Revisiting the ontological and epistemological basis of complexity science with critical realism. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 54(4), 368–383.
- Zeng, J. ve Kaye, D. B. V. (2022). From content moderation to visibility moderation: A case study of platform governance on TikTok. *Policy & Internet*, 14(1), 79–95.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ ÜZERİNE BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS ABOUT THE SUSTAINABLE SUPPLY CHAIN MANAGEMENT

Mouhcine AABDANI*

Özet

Bu çalışma, Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi (SSCM) alanındaki akademik literatürün entelektüel yapısını ve temel dinamiklerini ortaya koymak amacıyla, Web of Science (WoS) ve Scopus veritabanları üzerinden kapsamlı ve karşılaştırmalı bir bibliyometrik analiz sunmaktadır. Günümüzün küresel rekabet ortamında, tedarik zincirlerinin çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik ilkeleriyle bütünleştirilmesi, işletmelerin uzun vadeli başarısı için kritik bir faktör haline gelmiştir. Bu doğrultuda, SSCM alanındaki bilimsel üretimin hızla artması, mevcut bilgi birikiminin sistematik bir şekilde haritalanmasını zorunlu kılmaktadır. Araştırmada, her iki veritabanından "Sustainable Supply Chain Management", "Green Supply Chain Management", "Sustainable Development" ve "Sustainability" gibi anahtar kelimelerle, özellikle "Environmental Sciences" alanında İngilizce yayımlanmış makaleler taranmıştır. Elde edilen veriler analiz edilerek, alandaki en etkili yazarlar, kurumlar, ülkeler ve en sık kullanılan anahtar kelimeler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bulgular, her iki veritabanında da Çin'in yayın ve atıf sayısında lider olduğunu, 'sustainability' kavramının merkezde yer aldığını ve SSCM araştırmalarının disiplinlerarası bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Bu analiz, araştırmacılara veritabanı seçiminde rehberlik etmeyi ve alandaki durumu özetleyerek gelecekteki araştırma boşluklarını aydınlatmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi, Bibliyometrik Analiz, Web of Science, Scopus, Karşılaştırmalı İnceleme, Sürdürülebilirlik.*

Abstract

This study presents a comprehensive and comparative bibliometric analysis of the academic literature in the field of Sustainable Supply Chain Management (SSCM) using the Web of Science (WoS) and Scopus databases to reveal its intellectual structure and fundamental dynamics. In today's global competitive environment, integrating supply chains with environmental, social, and economic sustainability principles has become a critical factor for the long-term success of enterprises. Accordingly, the rapid increase in scientific production in the SSCM field necessitates a systematic mapping of the existing knowledge base. The research examined English-language articles, particularly in the "Environmental Sciences" category, retrieved from both databases using keywords such as "Sustainable Supply Chain Management," "Green Supply Chain Management," "Sustainable Development," and "Sustainability." By analyzing the collected data, the most influential authors, institutions, countries, and frequently used keywords in the field were comparatively investigated. The findings demonstrate that China is the leader in publication and citation counts in both databases. The concept of "sustainability" is centrally located, and SSCM research has an interdisciplinary nature. This analysis aims to guide researchers in database selection and illuminate future research gaps by summarizing the current state of the field.

Keywords: *Sustainable Supply Chain Management, Bibliometric Analysis, Web of Science, Scopus, Comparative Study, Sustainability.*

* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lojistik Yönetimi, ORCID: 0009-0004-8466-3721.

1. Giriş

Günümüz küresel ekonomisinde, işletmelerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasında tedarik zinciri yönetimi kritik bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi (SSCM), çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları entegre ederek, ürün ve hizmetlerin hammaddeden nihai tüketiciye kadar olan tüm yaşam döngüsü boyunca değer yaratmayı amaçlayan stratejik bir yaklaşımdır. Ancak, bu entegrasyonun karmaşıklığı, paydaş beklentilerinin çeşitliliği ve küresel tedarik zincirlerinin dinamik yapısı, SSCM alanında sürekli yeni sorunlar ve araştırma ihtiyaçları doğurmaktadır. Bu bağlamda, SSCM alanındaki bilimsel literatürün kapsamlı bir şekilde anlaşılması, mevcut bilgi birikiminin değerlendirilmesi ve gelecekteki araştırma yönlerinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, "Sustainable Supply Chain Management" konusundaki bibliyometrik analizleri, önde gelen iki bilimsel veri tabanı olan Web of Science (WoS) ve Scopus üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bu karşılaştırma, her iki veri tabanının aynı araştırma alanındaki farklı kapsama alanlarını, eğilimlerini ve güçlü yönlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Elde edilen bulgular, araştırmacılara hangi veri tabanının belirli araştırma soruları için daha uygun olabileceği konusunda rehberlik edecek ve bibliyometrik çalışmaların metodolojik derinliğini artıracaktır.

Çalışmanın kapsamı, özellikle İngilizce dilinde yayımlanmış makalelerle sınırlıdır ve "Environmental Sciences" alt alanı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Veri toplama sürecinde "Supply Chain Management", "Sustainable Development", "Sustainability" ve "Green Supply Chain Management" gibi anahtar kelimeler kullanılarak ilgili literatür taranmıştır. Bu odaklanma, çevresel sürdürülebilirlik boyutunun SSCM içindeki merkezi rolünü vurgulamaktadır. Çalışmanın içeriği, en çok atıf alan yazarlar, en çok yayın yapan ülkeler ve kurumlar ile en sık kullanılan anahtar kelimeler gibi temel bibliyometrik göstergeleri içermektedir. Bu analizler, SSCM alanındaki küresel araştırma manzarasını anlamak için sağlam bir temel sunmaktadır.

Bu çalışmanın gelecekteki önemi, SSCM alanındaki araştırmaların daha bilinçli ve stratejik bir şekilde yürütülmesine katkıda bulunmasıdır. Veri tabanları arasındaki farklılıkların ve benzerliklerin anlaşılması, araştırmacıların daha kapsamlı literatür taramaları yapmasına, potansiyel işbirlikleri geliştirmesine ve araştırma sonuçlarını daha geniş bir kitleye ulaştırmasına yardımcı olacaktır. Ayrıca, bu karşılaştırmalı analiz, bibliyometrik metodolojilerin geliştirilmesine ve farklı veri kaynaklarının kullanımına yönelik yeni perspektifler sunarak, alanın bilimsel ilerlemesine önemli katkılar sağlayacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Bibliyometrik Analiz

Bibliyometrik analiz, bilimsel yayınların nicel ve istatistiksel yöntemlerle incelenmesidir (Pritchard, 1969). Bu yöntem, belirli bir araştırma alanındaki bilimsel üretkenliği, iş birliği ağlarını, etki faktörlerini ve araştırma eğilimlerini belirlemek için kullanılır (Donthu vd., 2021; Ellegaard & Wallin, 2015). Bibliyometrik analizler, araştırmacılara geniş bir literatür hakkında hızlı ve objektif bir bakış açısı sunarak, literatürdeki boşlukları ve gelecekteki araştırma yönelimlerini belirlemelerine yardımcı olur (Miau & Yang, 2018).

Bibliyometrik analizler genellikle dergi makaleleri, kitaplar, tezler, kongre metinleri ve patentler gibi çeşitli materyal kategorilerini kapsar. Bu analizler, araştırmacıların yeni trendlerden ve gruplar arasında rekabet ve işbirliğinden haberdar olmalarını sağlamakta, önyargıları mümkün olduğunca azaltmakta ve konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmeyi mümkün kılmaktadır (Argumedo-García vd., 2021; Cooper, 2015).

2.2. Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi ve Bibliyometrik Yaklaşım

Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi (SSCM), tedarik zinciri boyunca çevresel, sosyal ve ekonomik boyutların entegrasyonunu ifade eder (Carter & Rogers, 2008). Bu entegrasyon, çevresel etkilerin azaltılması, sosyal adaletin sağlanması ve ekonomik performansın artırılması gibi çoklu hedefleri içerir (Seuring & Müller, 2008). Literatürde "Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi" (GSCM) ile sıkça ilişkilendirilen bu kavram, döngüsel ekonomi, Endüstri 4.0 ve dijitalleşme gibi yeni trendlerle birlikte evrilmektedir (Govindan vd., 2020; Borregan-Alvarado vd., 2020).

SSCM alanında bibliyometrik analiz, bu alandaki yayınların zaman içindeki gelişimini, coğrafi dağılımını, anahtar aktörlerini (yazarlar, kurumlar, dergiler) ve ana araştırma konularını incelemeyi amaçlar. Bu tür bir analiz, SSCM alanının entelektüel yapısını anlamak, gelecekteki araştırma boşluklarını belirlemek ve yeni araştırmacılara yol göstermek için kritik öneme sahiptir (Işıklar & Yeşiltuna, 2022; Toprak vd., 2024).

SSCM alanında yapılan bibliyometrik analizler, alanın gelişimini ve anahtar trendlerini anlamak için önemli bir araçtır. Aşağıda, bu alanda yapılmış bazı örnek çalışmalar ve öne çıkan özellikleri sunulmuştur:

Tablo 1: SSCM ilgili yapılmış olan bazı bibliyometrik analiz örnekleri

Yazar(lar)	Yıl		Ülke	Kurum/Dergi	Öne çıkan bulgular / Çok atıf alanlar
Işıklar, Z. E., & Yeşiltuna, C.	2022		Türkiye	R&S - Anadolu Araştırma Çalışmaları Dergisi	SSCM çalışmalarının 2000-2021 arası gelişimini incelemiş, 977 makaleyi analiz etmiştir. Seuring & Müller (2008) en çok atıf alan çalışmadır.

Toprak, B., Katmış, Ş. Z., Bektaş, D., Çakmak, D., & Nebati, E. E.	2024	Türkiye	Sürdürülebilir Çevre Dergisi	Otomotiv sektöründe 2006-2023 arası 220 makaleyi VOSviewer ile analiz etmiştir. Çin ve Hindistan en üretken ülkelerdir.
Reyes-Soriano, F. E., Muyulema-Allaica, J. C., Menéndez-Zaruma, C. M., Lucin-Borbor, J. M., Balón-Ramos, I. D. R., & Herrera-Brunett, G. A.	2022	Ekvador / İspanya	Devlet Üniversitesi Santa Elena Yarımadası / Cantabria Üniversitesi	2020-2022 arası mühendislik ve ekonomi odaklı SSCM ağları. AB kurumları arası yoğun iş birliği.
Zhang, X., Yu, Y., & Zhang, N.	2021	Çin	Kurumsal Bilgi Yönetimi Dergisi	Büyük veri ve SSCM ilişkisi. Avrupa ülkelerinin etkisi vurgulanmıştır.
Kumar, A., Singh, R. K., & Singh, D.	2024	Hindistan	Benchmarking: Uluslararası Bir Dergi	Gelişmekte olan ülkelere tedarik zinciri dayanıklılığı ve sürdürülebilirliği.

3. Yöntem

Tablo 2: Web of Science ve Scopus'deki tüm SSCM'in alanlarının Makale sayısı ve Zaman aralığı

Veri tabanı	Makale sayısı	Zaman aralığı
Web of Science	15568	1975-2026
Scopus	20099	1995-2026

Sonraki analizde aşağıdaki adımlarla filtre ederek yapılmıştır:

- **Veri Kaynağı:** Web of Science (WoS).
- **Kriterler:** Dil (İngilizce), Doküman Türü (Makale), Kategori (Environmental Sciences).
- **Anahtar Kelimeler:** "Sustainable Supply Chain Management", "Green Supply Chain Management", "Sustainability".
- **Veri Kaynağı:** Scopus.

- **Kriterler:** Dil (İngilizce), Doküman Türü (Makale), Kategori (Environmental Sciences).
- **Anahtar Kelimeler:** "Supply Chain Management", "Sustainable Development", "Sustainability".

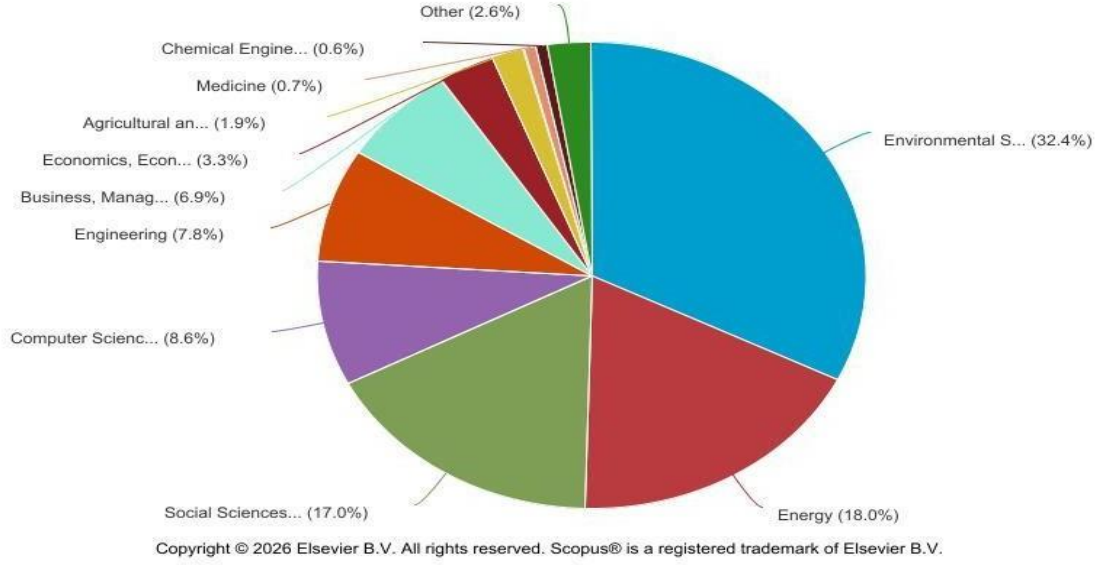
Tablo 3: Web of Science ve Scopus'deki VOSviewer ile analizin Makale sayısı ve Zaman aralığı

Veri tabanı	Makale sayısı	Zaman aralığı
Web of Science	3464	1975-2026
Scopus	4132	1999-2026

Analiz Aracı: görselleştirme ve ağ analizi için VOSviewer yazılımı kullanılmıştır.

Şekil 1: Web of Science'de Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetiminin tüm alanları

Şekil 2: Scopus'de Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetiminin tüm alanları

4. Bulgular

Bu rapor, Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi (SSCM) alanındaki bibliyometrik verilerin Web of Science (WoS) ve Scopus veri tabanlarından elde edilen sonuçlarını karşılaştırmaktadır. Analiz, en çok atıf alan yazarlar, en çok yayın yapan ve atıf alan ülkeler, en çok yayın yapan ve atıf alan kurumlar ve en sık kullanılan anahtar kelimeler olmak üzere dört ana kategoriye odaklanmaktadır.

4.1.Ortak Yazarlık Analizi

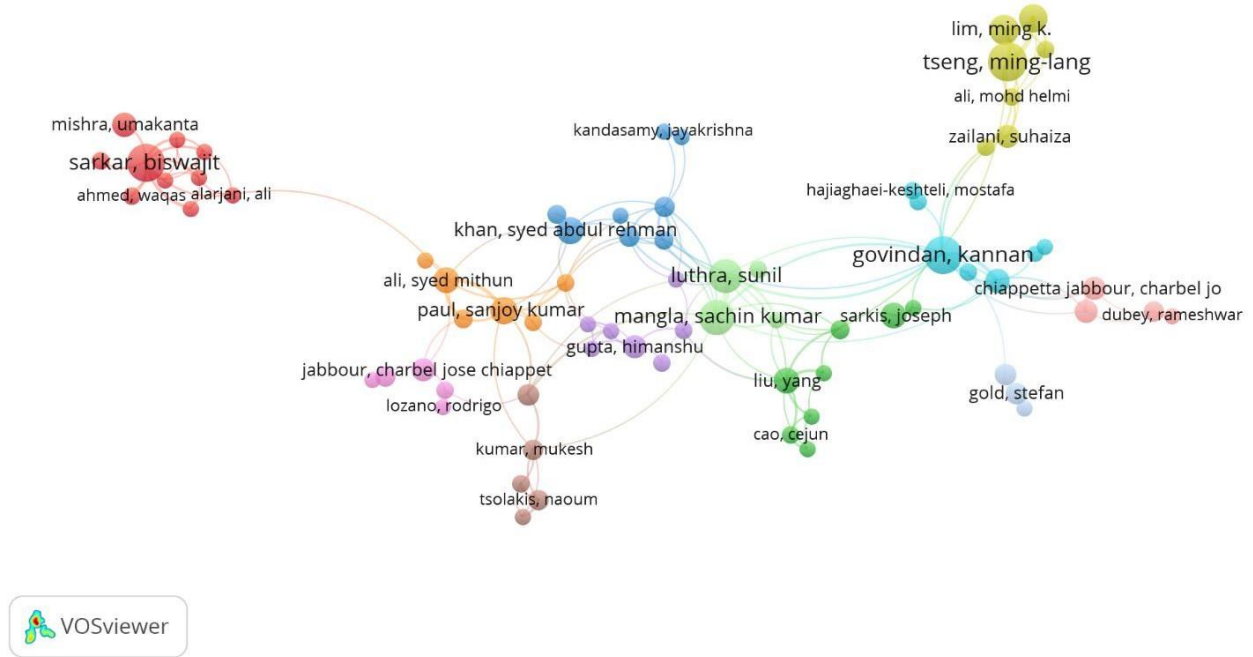
Tablo 4: Web of Science'de En Çok Atıf Alan Yazarlar

Yazar	Atıf Sayısı
Govindan, K	4895
Mangla, SK	3521
Luthra, S	2813
Jabbour, CJC	2647
Sarkar, B	2373

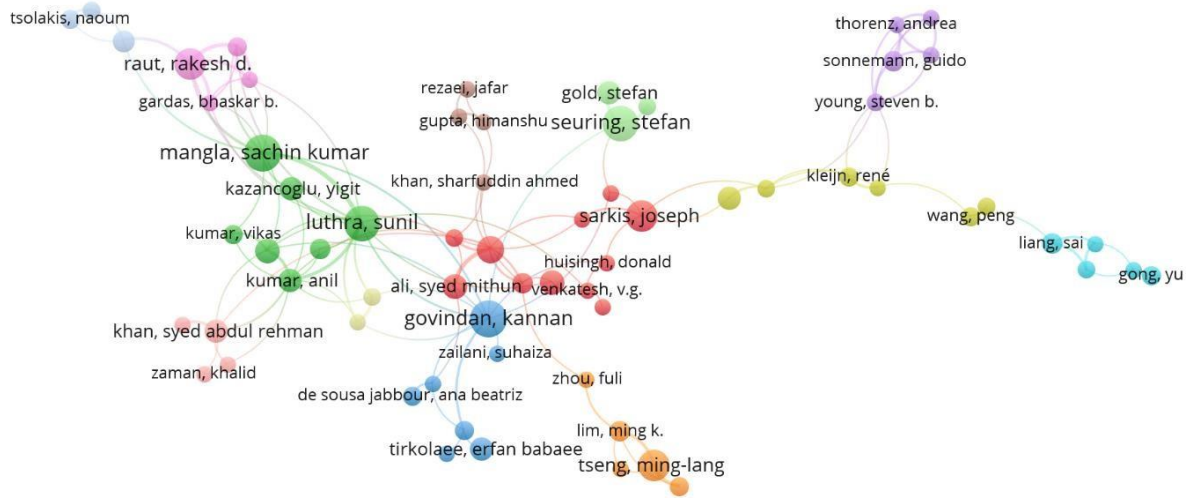
Tablo 5: Scopus’de En Çok Atıf Alan Yazarlar

Yazar	Atıf Sayısı
Seuring S.	8499
Müller M.	5696
Sarkis J.	4657
Mangla S.K.	4555
Govindan K.	4477

Karşılaştırmalı yorum: Her iki veri tabanında da Govindan K. ve Mangla S.K. gibi isimler öne çıkmaktadır, bu da onların SSCM alanındaki küresel etkisini ve tanınırlığını göstermektedir. Scopus verilerinde Seuring S. ve Müller M. daha yüksek atıf sayılarıyla dikkat çekerken, WoS verilerinde Govindan K. lider konumdadır. Bu farklılıklar, veri tabanlarının kapsadığı dergi ve yayın türlerindeki farklılıklardan kaynaklanabilir.

Şekil 3: Web of Science ilgili Yazarların Atıf Ağ Haritası

Şekil 4: Scopus ilgili Yazarların Atıf Ağ Haritası

4.2. Ülke İş Birliği Analizi

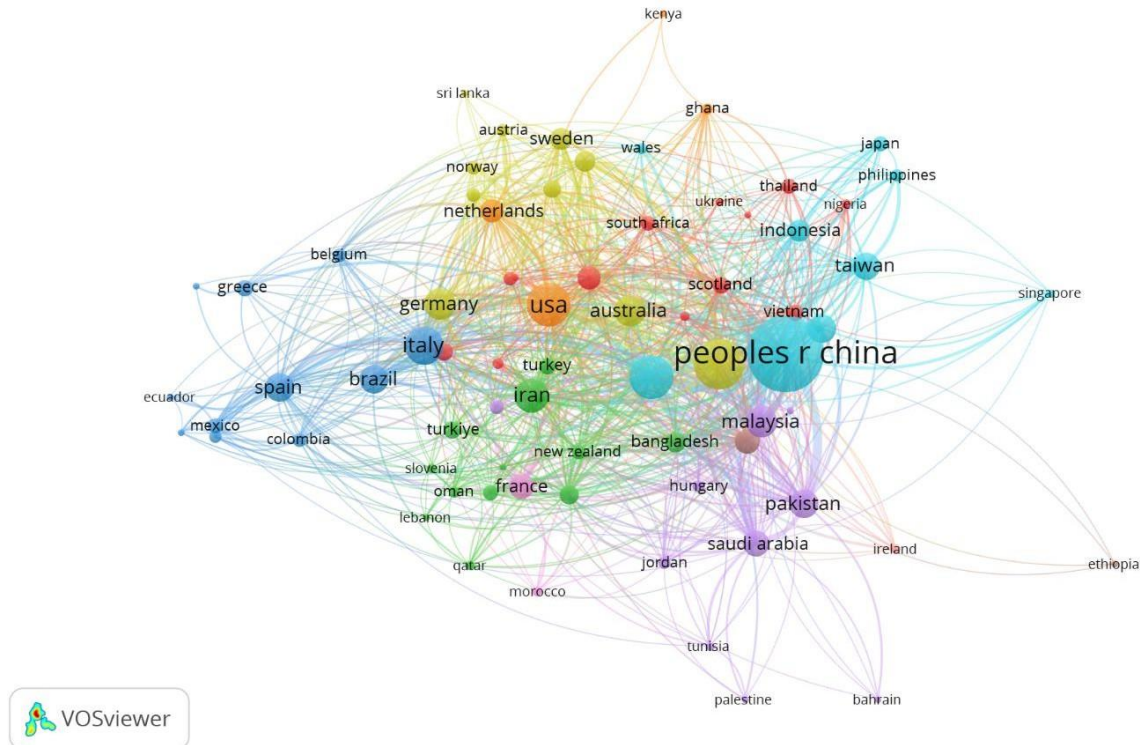
Tablo 6: Web of Science’de En Çok Yayın Yapılan ve En Çok Atıf Alınan Ülkeler

Ülke	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
China	899	30382
India	394	21822
England	303	18366
USA	294	18269
Italy	226	8952

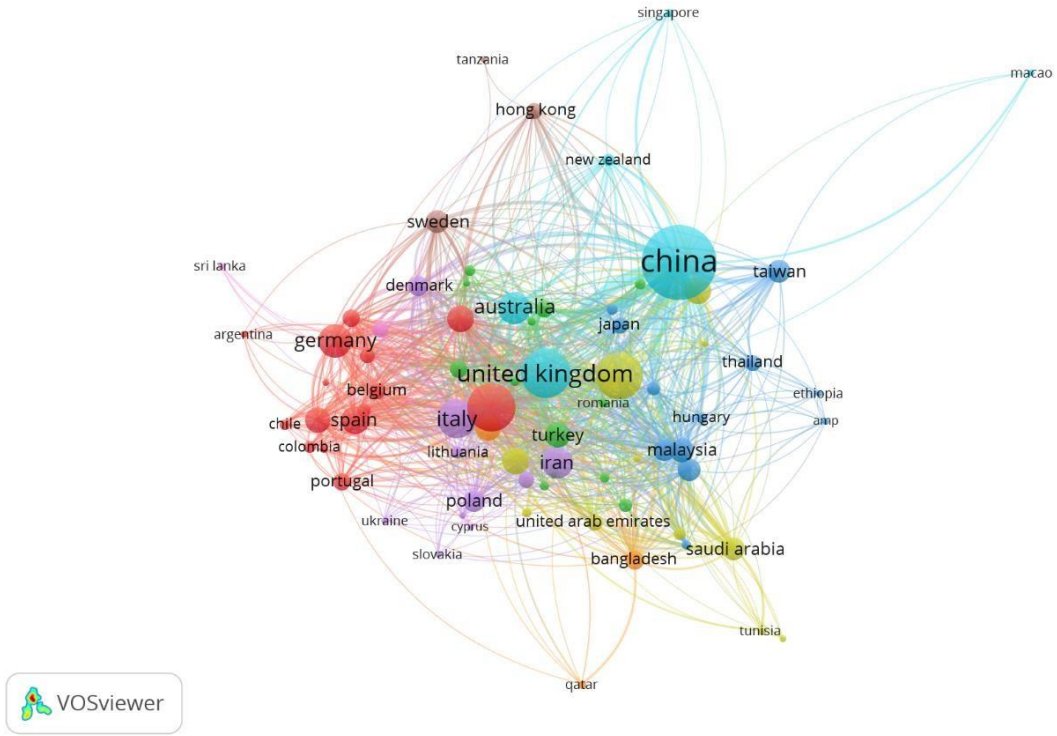
Tablo 7: Scopus’de En Çok Yayın Yapılan ve En Çok Atıf Alınan Ülkeler

Ülke	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
China	1011	30851
India	289	14513
United Kingdom	247	16521
United States	239	14936
Italy	227	12475

Karşılaştırmalı yorum: Hem WoS hem de Scopus verilerinde Çin, yayın sayısı ve atıf sayısı açısından açık ara lider konumdadır. Bu, Çinli araştırmacıların SSCM alanına yaptığı büyük katkıyı ve bu alandaki küresel liderliğini pekiştirmektedir. Hindistan, Birleşik Krallık (WoS: England) ve Amerika Birleşik Devletleri (WoS: USA) de her iki veri tabanında da ilk sıralarda yer almaktadır. İtalya da her iki listede bulunmaktadır. Genel olarak, ülkelerin sıralaması ve göreceli katkıları her iki veri tabanında da oldukça benzerdir, bu da bu ülkelerin SSCM araştırmalarındaki tutarlı ve önemli rolünü göstermektedir.

Şekil 5: Web of Science ilgili Ülkelerin Atıf Ağ Haritası

Şekil 6: Scopus ilgili Ülkelerin Atıf Ağ Haritası

4.3.Kurum analizi

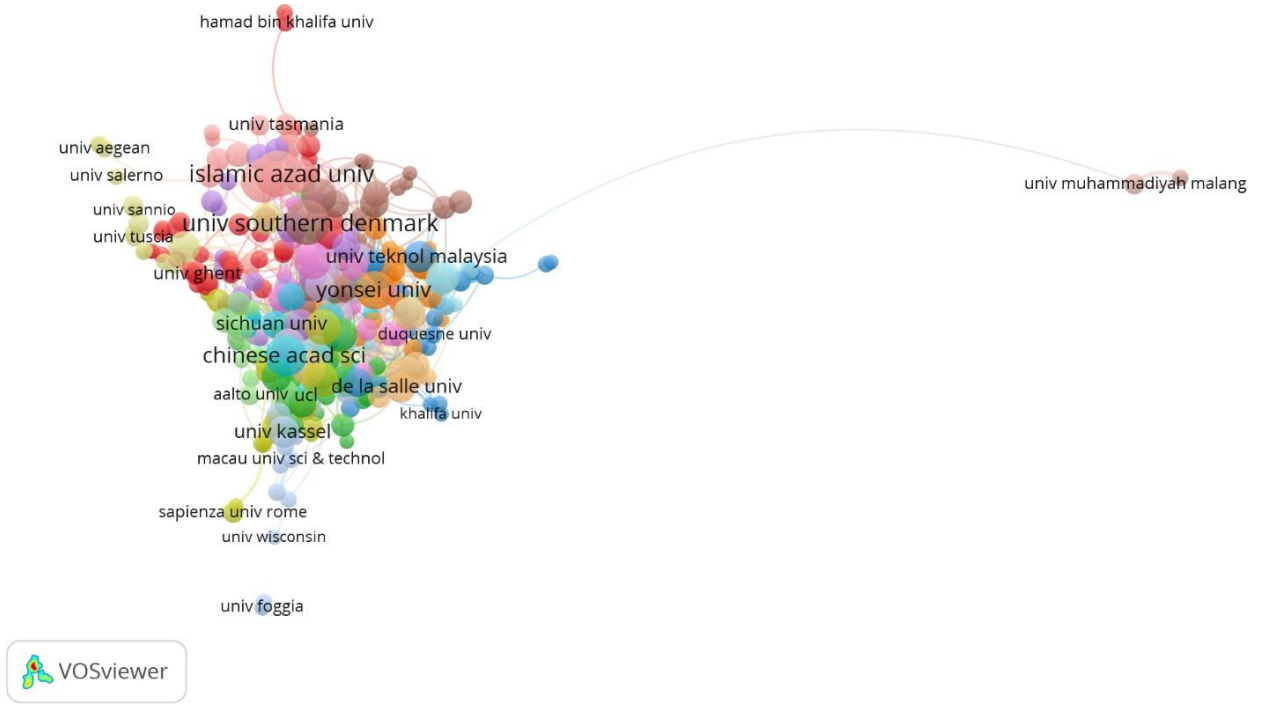
Tablo 8: Web of Science’de En Çok Yayın Yapılan ve En Çok Atıf Alınan Kurumlar

Kurum	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
Indian Institute of Technology System (IIT System)	61	6229
Indian Institute of Management (IIM System)	56	4156
National Institute of Technology (NIT System)	51	2433
Chinese Academy of Sciences	44	2381
Islamic Azad University	44	2136

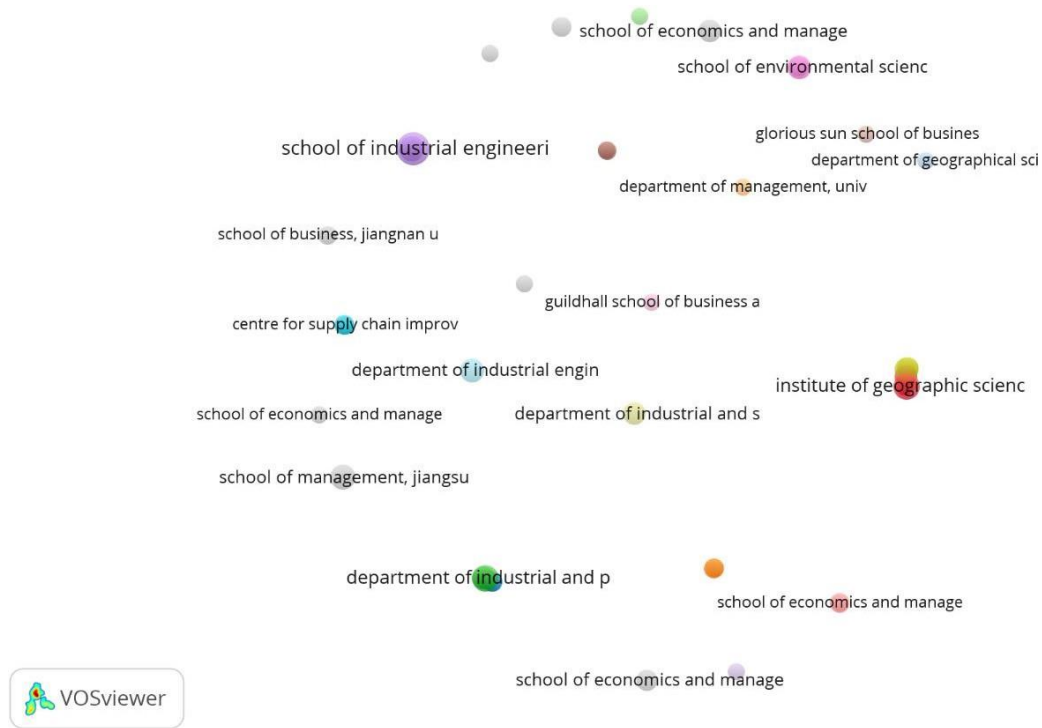
Tablo 9: Scopus’de En Çok Yayın Yapılan ve En Çok Atıf Alınan Kurumlar

Kurum	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı
School of Economics and Management	242	8426
School of Management	185	9927
School of Business	162	6352
Business School	101	3385
School of Economics	65	1369

Karşılaştırmalı yorum: Kurumlar bazında önemli farklılıklar gözlemlenmektedir. WoS verilerinde Hint kurumları (Indian Institute of Technology System, Indian Institute of Management, National Institute of Technology) baskınken, Scopus verilerinde daha genel kategorilerdeki okullar (School of Economics and Management, School of Management, School of Business) öne çıkmaktadır. Bu durum, WoS ve Scopus veri tabanlarının kurum bilgilerini indeksleme ve sunma biçimlerindeki farklılıkları veya WoS tarafından taranan yayınların Hint kurumlarından daha fazla olmasını yansıtabilir. Ancak her iki veri tabanında da ekonomi ve işletme odaklı kurumların SSCM araştırmalarına yoğun katkı sağladığı ortaktır.

Şekil 7: Web of Science ilgili Kurumların Atıf Ağ Haritası

Şekil 8: Scopus ilgili Kurumların Atıf Ağ Haritası

4.4.Anahtar Kelime Analizi

Tablo 10: Web of Science’de En Sık Kullanılan Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı
Sustainability	663
Circular economy	292
Sustainable development	234
Supply chain management	206
Supply chain	185

Tablo 11: Scopus’de En Sık Kullanılan Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı
Sustainability	892
Supply chain	346
Supply chain management	340
Circular economy	316
Sustainable development	315

Karşılaştırmalı yorum: Hem WoS hem de Scopus verilerinde 'sustainability' (sürdürülebilirlik) açık ara en sık kullanılan anahtar kelimedir, bu da SSCM alanının temel odak noktasını doğrulamaktadır. 'Supply chain management' ve 'supply chain' terimleri de her iki veri tabanında yüksek kullanım sıklığına sahiptir. 'Circular economy' ve 'sustainable development' kavramları da her iki listede yer alarak, bu konuların SSCM araştırmalarındaki güncel ve önemli eğilimler olduğunu göstermektedir. Anahtar kelimelerdeki sıralama ve kullanım sıklığı açısından iki veri tabanı arasında yüksek bir tutarlılık bulunmaktadır, bu da alanın temel terminolojisinin ve araştırma konularının genel olarak kabul gördüğünü işaret etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi (SSCM) alanındaki bibliyometrik araştırmaların Web of Science (WoS) ve Scopus veri tabanları arasındaki karşılaştırmalı analizini sunmuştur. Elde edilen bulgular, her iki veri tabanının da SSCM alanındaki küresel araştırma eğilimlerini yansıttığını, ancak bazı önemli farklılıklar gösterdiğini ortaya koymuştur. Özellikle, Çin her iki veri tabanında da yayın ve atıf sayısı açısından lider konumda yer alarak, bu alandaki küresel araştırma gücünü teyit etmiştir. Govindan K. ve Mangla S.K. gibi yazarların her iki platformda da yüksek atıf sayılarına sahip olması, onların alan üzerindeki etkili rollerini pekiştirmiştir.

Kurumlar bazında ise WoS ve Scopus arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmiştir. WoS, Hint Teknoloji ve Yönetim Enstitüleri gibi spesifik kurumları öne çıkarırken, Scopus daha genel işletme ve ekonomi okullarını listelemiştir. Bu durum, veri tabanlarının indeksleme politikaları ve kapsadıkları yayın türlerindeki farklılıkların bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Anahtar kelime analizleri, her iki veri tabanında da 'sustainability', 'supply chain management', 'circular economy' ve 'sustainable development' gibi terimlerin alanın temel odak noktalarını oluşturduğunu göstermiştir. Bu tutarlılık, SSCM araştırmalarının temel terminolojisi ve ana temaları üzerinde geniş bir fikir birliği olduğunu işaret etmektedir.

Bu karşılaştırmalı analiz, araştırmacılara SSCM alanında bibliyometrik çalışmalar yaparken veri tabanı seçiminin önemini vurgulamaktadır. Her veri tabanının kendine özgü güçlü yönleri ve kapsama alanları bulunmaktadır. Gelecekteki çalışmalar, bu bulguları temel alarak, farklı veri tabanlarından elde edilen sonuçların entegrasyonu için daha sofistike metodolojiler geliştirebilir. Ayrıca, bu çalışma, SSCM alanındaki küresel araştırma işbirliklerinin ve bölgesel farklılıkların daha derinlemesine incelenmesi için bir zemin hazırlamaktadır. Bu tür karşılaştırmalı analizler, bilimsel bilginin daha doğru ve kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanıyarak, alanın gelecekteki gelişimine değerli katkılar sağlayacaktır.

Bu çalışmanın bulguları, özellikle Türkiye bağlamında Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi (SSCM) literatürüne ve sektörel uygulamalarına önemli bağlantılar sunmaktadır. Kavramsal Çerçeve bölümünde belirtildiği üzere, Türkiye'den yapılan bibliyometrik analizler (Işıklar ve Yeşiltuna, 2022; Toprak vd., 2024), SSCM alanındaki küresel eğilimlerle uyumlu bir araştırma dinamiği olduğunu göstermektedir. Özellikle otomotiv sektörü gibi stratejik alanlarda yapılan çalışmalar, Türkiye'nin bu alandaki bilimsel katkısının arttığını ve yerel endüstrilerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşma çabalarını yansıtmaktadır. Küresel veritabanlarından elde edilen sonuçlar, Türkiye'deki araştırmacıların uluslararası işbirlikleri ve yayın performansları açısından potansiyelini ortaya koyarken, aynı zamanda yerel ve bölgesel sorunlara odaklanmanın önemini de vurgulamaktadır. Bu durum, Türkiye'deki firmaların tedarik zincirlerinde çevresel ve sosyal sorumlulukları entegre etme yönündeki artan farkındalığını ve bu alandaki akademik desteğin sektörel dönüşüme katkısını işaret etmektedir.

Kaynakça

- Argumedo-García, J. A., García-Mendoza, E., ve García-Mendoza, A. (2021). Bibliometric analysis of research on sustainable supply chain management in Latin America. *Sustainability*, 13(18), 10300.
- Borregan-Alvarado, J., Alvarez-Meaza, I., Cilleruelo-Carrasco, E., ve Garechana-Anacabe, G. (2020). A bibliometric analysis in industry 4.0 and advanced manufacturing: What about the sustainable supply chain? *Sustainability*, 12(19), 1-28.
- Carter, C. R., ve Rogers, D. S. (2008). A framework of sustainable supply chain management: Moving toward new theory. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 38(5), 360-387.
- Cooper, H. (2015). *Research synthesis and meta-analysis: A step-by-step approach*. Sage publications.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Ellegaard, O., ve Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact? *Scientometrics*, 105(3), 1809-1831.
- Govindan, K., Shaw, N., ve Gupta, S. (2020). Sustainable supply chain management and circular economy: A bibliometric analysis and future research directions. *Journal of Cleaner Production*, 270, 122541.
- Işıklar, Z. E., ve Yeşiltuna, C. (2022). Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi. *R&S - Research Studies Anatolia Journal*, 5(1), 100-120.
- Kumar, A., Singh, R. K., ve Singh, D. (2024). Supply chain resilience in developing countries: a bibliometric analysis and future research directions. *Benchmarking: An International Journal*, 31(7), 2217-2245.
- Miau, S. I., ve Yang, C. C. (2018). A bibliometric analysis of sustainable supply chain management research. *Journal of Cleaner Production*, 195, 103-114.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25(4), 348-349.
- Reyes-Soriano, F. E., Muyulema-Allaica, J. C., Menéndez-Zaruma, C. M., Lucin-Borbor, J. M., Balón-Ramos, I. D. R., ve Herrera-Brunett, G. A. (2022). Bibliometric Analysis on Sustainable Supply Chains. *Sustainability*, 14(20), 13039.
- Seuring, S., ve Müller, M. (2008). From a literature review to a conceptual framework for sustainable supply chain management. *Journal of Cleaner Production*, 16(15), 1699-1711.
- Toprak, B., Katmış, Ş. Z., Bektaş, D., Çakmak, D., ve Nebati, E. E. (2024). Otomotiv Sektöründe Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetiminin Bibliyometrik Analiz ile İncelenmesi. *Sürdürülebilir Çevre Dergisi*, 4(1), 1-18.
- Zhang, X., Yu, Y., ve Zhang, N. (2021). Sustainable supply chain management under big data: a bibliometric analysis. *Journal of Enterprise Information Management*, 34(1), 427-445.

SÜRDÜRÜLEBİLİR LİDERLİK

SUSTAINABLE LEADERSHIP

Seyfi GÜL*

Özet

Teknolojik dönüşümün ve rekabet ortamının giderek arttığı günümüz endüstriyel dünyasında organizasyonların yürüttükleri faaliyetlerde çevreye uyum sağlayabilmeleri ve geleceğe yönelik sağlıklı kararlar alabilmeleri liderlik olgusunun etkili bir araç olarak kullanılmasıyla mümkün olacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda, kurumların sürdürülebilir bir gelecek inşa etmeleri adına sürdürülebilirliği bir düşünce yapısı ve yaşam tarzı olarak benimseyen liderlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu liderlik tarzı son zamanlarda sürdürülebilir liderlik olarak adlandırılmaktadır. Sürdürülebilir liderlik modelini diğer liderlik modellerinden farklı kılan en belirgin özellik, sadece bugünün finansal hedeflerine veya kısa vadeli başarılarına odaklanmak yerine; kurumun, toplumun ve yaşadığımız çevrenin geleceğini koruyarak değer yaratmayı esas alan bir yönetim anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma; kapsamlı bir literatür taraması yoluyla liderlik, sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir liderlik kavramlarını derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hedefi, sürdürülebilir liderliğin gelecekteki kritik rolüne dair bir farkındalık yaratmak, bu liderlik türünün, uluslararası ve ulusal ölçekte sürdürülebilir liderlik modelini benimseyen öncü markaların; çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik kapsamında yürüttükleri faaliyetlerin stratejik derinliğini incelemek ve gelecekte yapılacak akademik araştırmalar için güçlü bir teorik zemin sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Liderlik.

Abstract

In today's industrial world, where technological transformation and competition are intensifying, it is believed that organisations can only adapt to the environment in their operations and make sound decisions for the future by utilising leadership as an effective tool. In this context, there is a need for leaders who embrace sustainability as a mindset and way of life, enabling organisations to build a sustainable future. This leadership style has recently come to be known as sustainable leadership. The most distinctive feature that sets the sustainable leadership model apart from other leadership models is that, rather than focusing solely on today's financial targets or short-term successes, it presents itself as a management philosophy that prioritises creating value by safeguarding the future of the organisation, society and the environment in which we live. This study aims to examine the concepts of leadership, sustainability and sustainable leadership in depth through a comprehensive literature review. The primary objective of this study is to raise awareness of the critical future role of sustainable leadership; to examine the strategic depth of the activities carried out by pioneering brands that have adopted this model at both global and national levels within the scope of sustainability across environmental, social and economic and to provide a robust theoretical foundation for future academic research.

Keywords: Leadership, Sustainability, Sustainable Leadership.

* Bursa Teknik Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı, sgul335212@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6860-2176.

1. Giriş

Günümüzde liderlik ile sürdürülebilirlik kavramlarının iç içe geçmesi, modern organizasyonların temel işleyiş biçimlerini kökten değiştiren bir unsur haline gelmiştir (Javed, 2025:1). Toplumsal dönüşümün hızlanması, ekolojik dengelerin bozulması ve kamuoyunda yükselen bilinç düzeyi; sürdürülebilirliği hem devletler hem de iş dünyası için kaçınılmaz bir sorumluluk üstlenmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu dönüşümün temel motivasyonu ise insan faaliyetlerinin; çevresel sağlığı koruyan, sosyal adaleti gözeten ve ekonomik devamlılığı sağlayan bir dengede yürütülmesidir (Gaybullaev ve Strode, 2026:2). Son yıllarda örgütler için rekabet avantajını elde etmek sadece yüksek verimlilikle değil, aynı zamanda çevresel hassasiyetleri stratejik birer öncelik olarak benimsemekle mümkündür. Bu doğrultuda birçok kurum, kurumsal kültürlerini ve sosyal sorumluluk projelerini sürdürülebilirlik ilkeleri ışığında yeniden dizayn etmektedir (Yılmaz, 2023:13). Bugün mevcut düşünce yapısı ve sistemlerin devam etmesi durumunda çevrenin geri dönülemez bir şekilde zarar görme ihtimalinin giderek artacağı düşünülmektedir. Çünkü süregelen mevcut yaşam tarzı, su kaynaklarının tükenmesi, mevsim değişiklikleri, kılığın oluşma tehlikesi, buzulların erimesi gibi ekolojik sorunlar, gelir dağılımında dengesizlik, kaynaklara erişimde eşitsizlik, sosyal dışlanma veya ayrımcılık gibi birçok sosyal sorunlara temel teşkil etmekte ve geleceğin kaynaklarının bugünden tüketilmesine neden olabileceği düşünülmektedir (Çiçeklioğlu, 2022:2). Farklı bir yaşam tarzının oluşması mevcut durumdan farklı, gelecek odaklı bir bakış açısının ve yönetim şeklinin oluşmasını tetiklemektedir. Bu noktada sürdürülebilir liderlik kavramı, günümüzde yeni bir liderlik anlayışı olarak yönetim alan yazınına girdiği görülmektedir (Yangil ve Dil Şahin, 2019:6). Örgütlerin krizlere karşı esneklik kazanması ve ayakta kalabilmesi, literatürde sürdürülebilir liderlik yönetim anlayışını zorunlu kılmaktadır (Arović, 2018:15). Bu liderlik modeli; karar verme süreçlerini sadece kısa vadeli kazançlara değil, gelecek nesilleri ve tüm paydaşların uzun vadeli refahını kapsayacak şekilde inşa edilmesine bağlıdır (Gezer, 2025:8). Bu bağlamda, çalışmanın amacı, dünya genelinde ve Türkiye’de rekabet eden markaların sürdürülebilir liderlik yaklaşımlarını inceleyerek çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik ile ilgili nasıl bir değer yarattıklarını ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında, kar odaklı geleneksel yönetim modellerinden farklı olarak gelecek nesillerin ihtiyaçlarını gözeten ve toplumsal faydayı stratejik bir hedef haline getiren sürdürülebilir liderlik vizyonunun kurumsal dayanıklılık ve marka itibarı üzerindeki belirleyici rolünü nitel araştırma yöntemi kullanılarak literatüre ve iş dünyasına yön gösterici bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

2. Liderlik Tanımı ve Tarihçesi

İnsanların sosyal bir varlık olması, tek başına gerçekleştiremediği hedeflere erişmek adına grup dinamiğine ihtiyaç duymasına yol açmış ve bu dayanışma ihtiyacı ise yönetim süreçlerinde liderlik olgusunu tarih boyunca daimi kılmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde liderlik, akademik dünyada yoğun ilgi görerek bilimsel araştırmaların odak noktası olan temel disiplinlerden biri haline dönüşmüştür (Şengül, 2022:3). Piyasalardaki rekabetin sertleşmesi ve dijital dönüşümün etkisiyle çalışan profili ve beklentileri değişim göstermiştir. Bu süreçte insan kaynaklarını etkin yönetme ihtiyacının ön plana çıkması, liderlik konusuna olan ilgiyi artırmıştır. Söz konusu ilgi, liderliğin kuramsal çerçevesinin birçok bilimsel araştırmada detaylıca analiz edilmesine ve tanımlanmasına zemin

hazırlamıştır (Erşahin, 2024:3). Bu kapsamda, liderlik ile ilgili olarak birçok tanım yapılmıştır. Ancak en temel düzeyde liderlik, toplumsal düzenin devamlılığını sağlamak amacıyla bireyleri ortak bir paydada buluşturan, onlara rehberlik eden ve yönetim süreçlerini üstlenen figür olarak nitelendirilmektedir (Ercan ve Sıgır, 2015:96). İnsanoğlunun bir arada yaşama zorunluluğu, liderlik kavramının tarihin en erken dönemlerinden itibaren doğmasını sağlamıştır. Başlangıçta topluluklara yön veren karizmatik isimlerle anılan liderlik, zamanla toplumların inanç sistemlerinden etkilenmiş ve kutsal bir nitelik kazanmıştır. Antik Mısır ve Çin kaynaklarında da karşılığı bulunan bu olguya dair ilk tanımlamalardan biri Platon’a aittir; o, liderliği “etrafı gezerek yönetme işi” olarak betimlemiştir (Alireisoğlu, 2020). Örgütsel açıdan incelendiğinde ise liderlik kavramının ilk olarak 1300’lü yıllarda ele alındığı fakat liderliğe yönelik çalışmaların bilimsel bir araştırma olgusu olarak ele alınmasının ise 1930-1940’lı yıllarda olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu liderlik araştırmalarının uygulamaya konulması ise ilk olarak 1950’li yıllarda Ohio State University ve Michigan University liderlik çalışmalarıyla gerçekleşmiştir (Çiçeklioğlu, 2022:3).

3. Sürdürülebilirlik Liderlik

3.1. Sürdürülebilirlik Kavramı, Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

Sürdürülebilirlik, doğal kaynakları verimli kullanarak, çevreye ve topluma minimum zarar verme ilkesiyle gelecek kuşaklara yaşanabilir bir dünya bırakma çabasını anlatan bir kavramdır (Küçükoğlu, 2019:48). 21. yüzyılın temel taşlarından biri olan sürdürülebilirlik, kuşaklar arası bir sorumluluk bilinciyle akademik literatürde geniş yer bulmuştur. Özü itibarıyla bu kavram, mevcut kaynakların kullanımında gelecek nesillerin haklarını gözeten bir eylem planlamasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda organizasyonlar, insani değerleri çevresel faktörlerle harmanlayarak hem ekonomik refahın devamlılığını sağlamalı hem de sosyal dengeyi koruyacak adımlar atmalıdır (Mısırdalı ve Dil Şahin, 2017:138).

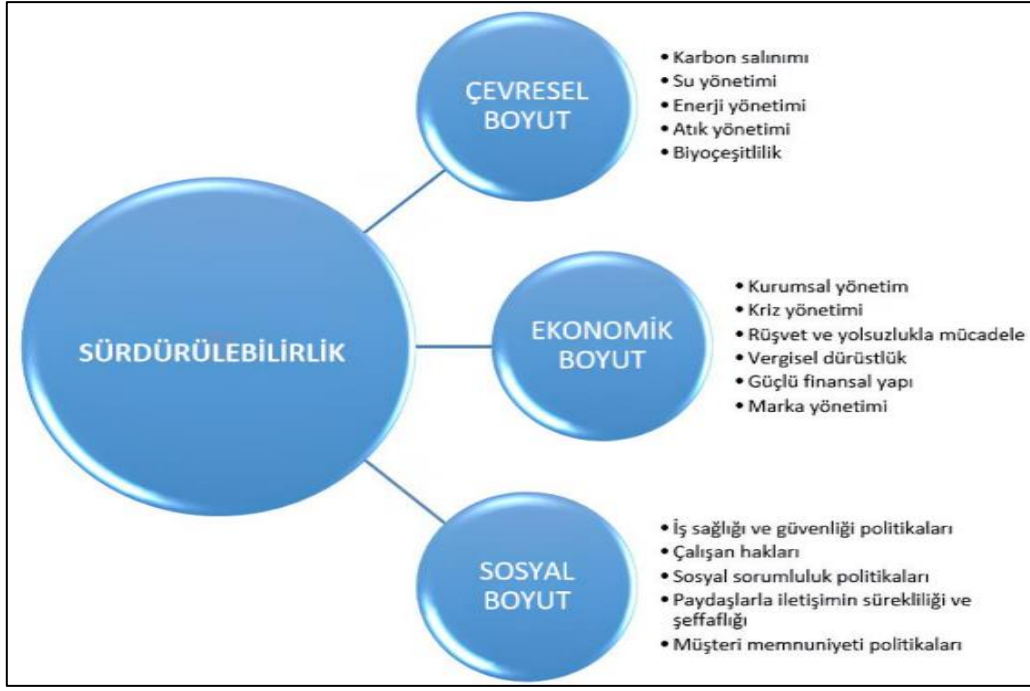
Sürdürülebilirlik kavramının tarihsel gelişim sürecini incelediğimizde, bu anlayışın antik çağlardaki mitolojik anlatılara kadar uzandığını görmek mümkündür. Ancak kavramın modern literatürdeki ilk somut temelleri, Hans Carl von Carlowitz’in 1713 yılında yayımlanan ormancılık üzerine çalışmasıyla atılmıştır. Carlowitz, bu eserinde orman kaynaklarının gelecekte temel bir gıda maddesi olan ekmek kadar kıymetli hale geleceğini öngörmüş ve bu kaynakların bilinçli bir biçimde tüketilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bu vizyoner yaklaşımı takip eden süreçte, farklı disiplinlerde gerçekleştirilen çalışmalarla sürdürülebilirliğe dolaylı atıflar yapılmaya devam edilmiş ve bugünkü kapsamlı sürdürülebilirlik anlayışının zemini oluşturulmuştur. 1960’lı yıllarda doğaya verilen yıkımın farkına varılmaya başlanmış ve bu farkındalık 1970’lerde dünya çapında ses getirmeye başlayarak ekolojik hareketlere dönmüştür. Bu hareketler neticesinde 1983 yılında “Birleşmiş Milletler aracılığıyla Dünya Kalkınma ve Çevre Komisyonu” kurulmuştur (Sağlık, 2024:404). 1972 yılında düzenlenen Birleşmiş Milletler’in çevre konulu ilk toplantısı ve ardından 1986’da sürdürülebilir kalkınma kavramını ortaya koyan “Ortak Geleceğimiz” başlıklı raporun yayınlanması sonucunda, sürdürülebilirlik kavramı akademik çevrelerde ilgi odağı haline gelmeye başlamıştır (Peterlin, Dimovski ve Penger, 2013:201). Ardından, uluslararası komitenin ortak hedefi olarak, 1987 yılında Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland’ın başkanlığındaki Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu, “Ortak Gelecek” raporunu yayınladı ve bu rapor daha

sonra Brundtland Raporu olarak anılmaya başlanmıştır. Sürdürülebilirlik, Brundtland Komisyonu tarafından “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan bugünün ihtiyaçlarını karşılamak” (Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, 1987) olarak tanımlanmıştır; bu tanım hem şimdiki hem de gelecek nesillerin başarılı olabilmesini sağlamak için kavramı sosyal, ekonomik ve politik bağlamlara oturtmuştur (Rüzgar, 2024:129).

Günümüzde, sürdürülebilirliği ön planda tutan ülkeler hem bünyesinde faaliyet gösteren işletmeler hem orada yaşayan insanlar hem de daha geniş çaplı küresel etkiler için sürdürülebilir bir başarı yolu açarlar. Bu ülkeler; karbon ayak izlerini azaltmak ve doğal ekosistemleri korumak amacıyla yenilenebilir enerjiye, verimli kaynak yönetimine ve çevre dostu politikalara öncelik verirler. Bu bağlamda sürdürülebilirliğe yönelik olarak dünyada ilk sıralarda yer alan ülkeleri incelediğimizde; Danimarka, 2050 yılına kadar karbon nötr olmayı hedeflerken, 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını 1990 seviyelerine kıyasla %70 oranında azaltma yönünde iddialı bir ara hedef belirlemiştir. İsveç, ‘Hybrit’ projesi, kömür yerine hidrojen kullanarak fosil yakıtsız çelik üretmeyi hedeflemektedir; bu projenin tam ölçekli olarak uygulanması halinde İsveç’in toplam karbon emisyonlarını %10 oranında azaltma potansiyeli bulunmaktadır. Finlandiya, eğitim alanında, 2018 ve 2019 yılları arasında 70.000’den fazla öğrenci döngüsel ekonomi ilkeleri üzerine eğitim almıştır. Ülke; yenilenebilir enerji, besin geri dönüşümü, düşük karbonlu ahşap yapılaşma ve atık yönetimi konularında yenilikçi çözümlere öncülük etmektedir. Japonya, önümüzdeki on yıl içinde yeni otomobillerin %50’sinin sıfır emisyonlu olmasını hedeflemekte; büyük şehirleri ise 2050 yılına kadar %100 karbon nötr olmayı amaçlamaktadır. Hollanda, 2050 yılına kadar döngüsel bir ekonomiye ulaşmayı ve sera gazı emisyonlarını sıfıra indirmeyi hedeflemektedir (Sustainability Magazine, 2024).

3.2. Sürdürülebilirliğin Boyutları

Sürdürülebilirlik 1990’lı yıllarından itibaren devletlerin, işletmelerin ve kar amacı gütmeyen örgütlerin üzerinde önemle durduğu bir konu haline gelmiştir. Bu süreçte işletmeler sürdürülebilirlik düzeylerini ve sürdürülebilir büyüme oranlarını ölçme noktasında sorun yaşamışlardır. Bu noktada sürdürülebilirlik performansının ölçülebilmesi için John Elkington tarafından bir çerçeve hazırlanmıştır. Bu çerçeve mikro ekonomik bakış açısıyla ekonomik, çevresel ve sosyal amaçları bir arada değerlendiren ve dengeleyen üçlü performans olarak nitelendirilmiştir (Çiçeklioğlu, 2022:72). Bu kapsamda, sürdürülebilirlik, sadece çevresel duyarlılığın ötesinde; ekonomik gelişme, toplumsal adalet ve ekolojik dengenin birbirini tamamladığı bütünlük bir yapı üzerine kurulmuştur. Bir kuruluş için sürdürülebilir kalkınma, hem kuruluşun hem de paydaşlarının mevcut ihtiyaçlarını karşılayan, aynı zamanda gelecekte ihtiyaç duyulacak insan ve doğal kaynakları koruyan, güçlendiren ve artıran iş stratejileri ve faaliyetlerinin uygulanması anlamına gelmektedir. Sürdürülebilirlik göstergeleri, alternatifler arasından seçim yapmayı kolaylaştıran ve sürdürülebilirliğe ulaşmayı amaçlayan siyasi karar alma süreçlerini destekleyen, basitleştirilmiş bir iletişim ve planlama aracı olarak tanımlanır (Šimanskienė ve Župerkienė, 2014:83). Bu bağlamda, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan bugünün gereksinimlerini karşılama hedefi; çevresel, ekonomik ve sosyal olmak üzere Şekil-1’de gösterilen üç ana unsura dayandırılmaktadır (Onocak, Demir ve Köse, 2023:374).

Şekil 1: Sürdürülebilirliğin Boyutları

3.3. Sürdürülebilir Liderlik Kavramı ve Tanımı

Sürdürülebilir liderlik, bir grup, kuruluş ve topluluk bağlamında sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik ilkelerini değerlendirerek ve sürdürülebilirlik kavramlarının başarılı bir şekilde anlaşılmasını, çevreyle iş birliğini, sürdürülebilirlik ilkelerine dayalı başarılı öğrenme ve öğretmeyi ve insanların kendini ifade etmesini teşvik ederek, bireylere, gruplara ve kuruluşlara karşı sorumluluk üstlenilen bir liderlik türüdür (Şimanskienė ve Župerkienė, 2014:89). Kurumsal yapıların dinamik doğası gereği, sürdürülebilirlik olgusunu iş süreçlerine entegre edebilmek, ancak vizyon ve misyonu bu değerlerle harmanlayabilen nitelikli liderlerin yönetimiyle mümkündür (Yılmaz, 2023:29). Sürdürülebilir liderlik yaklaşımı, yüksek düzeyde bir sorumluluk bilinciyle karakterize edilmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen liderler, organizasyonların uzun vadeli hedeflerine ulaşma sürecinde ekiplerine öncülük ederek onları ortak bir amaç etrafında birleştirme yetisine sahiptir. Sürdürülebilirlik olgusunun modern dünyada temel bir kurumsal değer haline gelmesi, liderlerin de yetkinliklerini bu doğrultuda dönüştürmelerini ve kendilerini sürekli güncellemelerini zorunlu kılmaktadır (Özkan ve İrge, 2019:4). Sürdürülebilir liderlik, ekonomik, kültürel, sosyal ve etik açıdan çok boyutlu bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bu süreç, yalnızca bugünün takipçilerine yön vermekle kalmaz, aynı zamanda geleceği de şekillendirir. Ayrıca, sadece örgüt-çevre ilişkisini değil, aynı zamanda örgütün çevre üzerindeki etkisini de dikkate almıştır (Mısırdalı Yangil ve Dil Şahin, 2019:323). Bu bağlamda, sürdürülebilir liderlik, örgütsel sürdürülebilirlik olgusundan çok daha fazlasıdır. Kanıtlanmış yönetim uygulamaları yoluyla örgütlerin varlığını sürdürmek amacıyla çevre, toplum ve ekonomi arasında denge kurar ve böylece örgütsel sürdürülebilirliğe kapsamlı bir bakış açısı getirir (Avery ve Bergsteiner, 2011:5). Yapılan literatür araştırmalarında, sürdürülebilir liderliğe yönelik çeşitli tanımların yapıldığı görülmektedir.

Bu bağlamda, Tablo 1’de kronolojik olarak sürdürülebilir liderlik tanımlamaları yer almaktadır (Çiçeklioğlu, 2022:111).

Tablo 1: Sürdürülebilir Liderlik Tanımları

Hargreaves ve Fink (2003)	Ekonomik kaynakların ve insan sermayesinin gereksiz şekilde tüketilmemesi ve sosyal çevre üstündeki zararların önlenmesine yönelik sorumluluklardır.
Davies (2007)	Toplumda herkesin arzu ettiği ve ulaşabileceği bir başarıyı yakalayan, ahlaki amaçlara dayalı bir liderlik tarzıdır.
Ferdig (2007)	Ekonomik, sosyal ve çevresel faktörleri göz önüne alan bir yaşam biçimini yansıtmak ve toplumda bir fark yaratabilmek adına diğer insanlarla birlikte çalışmaya yetkili olan liderlik tarzıdır.
Middlebrooks vd. (2009)	Mevcut ve gelecek nesillerin kaynaklarının dengeli bir şekilde yönetilmesidir.
McCann ve Holt (2010)	Örgütler adına mevcut ve gelecekteki karlarını korurken, tüm paydaşların refah seviyesini artırmakla ilgili olup, ekonomik, sosyal ve çevresel zararlardan mümkün olduğunca kaçınma davranışları sergileyen liderlik tarzıdır.
Sustainability Leadership Institute (2011)	Dünyaya ve içerisinde yaşadıkları çevreye ilişkin bilinç düzeylerini artırarak fark yaratan liderlik sürecidir.
Grooms ve Reid-Martinez (2011)	Liderliğin bir örgütün kompleks sistemlerinin rekabetçi endüstri ve pazarlarda gerekli çalışma koşullarını karşılayacak şekilde sürdürülebilir değişim ve kalkınmayı teşvik edebilmek adına insani değerlerle bir araya gelmesi gerekliliğini fark etme yeteneğidir.
Schwalb (2011)	Genel olarak kompleks ve dağınık çevresel ve sosyal problemlere yönelen, sistem düşüncesine sahip olan ve hizmetkârlık, dürüstlük, cesaret ve umut gibi olumlu nitelikli davranışlar sergileyen liderlik tarzıdır.
Avery ve Bergsteiner (2011)	Örgütsel nitelikli kararların alınmasında uzun dönemli bir bakış açısına sahip olunan, müşteri değerinin artırmayı hedefleyen, sistemli yenilik ve yaratıcılığı teşvik eden, örgüte bağlı işgücünü istihdam eden ve kaliteli ürün, hizmet ve çözümler üretmeyi amaçlayan liderlik tarzıdır.

Cambridge Üniversitesi Sürdürülebilir Liderlik Enstitüsü (2011)	Daha iyi bir dünyaya yönelik faaliyetleri destekleyen, karmaşıklığı yöneten, radikal kararlar alabilen, yenilikçi ve yaratıcı düşünebilen, stratejik düşünme yeteneğine sahip olan ve kültürü şekillendiren değerlere sahip olan liderlik tarzıdır.
Metstnuuronen, Kuosa ve Laukkanen (2013)	Sistemlerin düzenlenmesi, bireylere eğitim talep edilmesi, bilgi toplumuna yönelik stratejik kararların yanı sıra eğitime ilişkin diğer bazı majör stratejik kararlar gibi uzun vadeli bir dizi karar ve eylemlerdir.
Šimanskienė & Župerkienė (2014)	Bir toplum, örgüt ya da grup bağlamında sürdürülebilirliğin ekonomik, sosyal ve çevresel ilkelerini değerlendirerek örgütlere, gruplara ve bireylere karşı sorumluluk alan ve sürdürülebilirlik düşüncelerinin başarılı bir şekilde yönetilmesini teşvik ederek eden bir liderlik tarzıdır.
Zulkiffli ve Lutfi (2016)	Sürekli olarak farkındalığını artıran, öğrenme ve öğretme ruhuna sahip olan, işler yolunda gitmese bile yaşam boyu öğrenme düşüncesinden ayrılmayan, diğer bireylerle iş birliği içerisinde olan ve onlara destek vererek paydaşlarla uyumlaşmalarına destek olan liderlik tarzıdır.

Sürdürülebilir liderliğin amacı; bir kuruluşu ve üyelerini sürdürülebilir kalkınmaya yönlendirmek, toplumsal sorumluluk bilinciyle hareket eden faaliyetler yürütmek ve toplumsal sorumluluk bilinciyle iş yöntemleri uygulamaktır. Bu nedenle, sürdürülebilir liderliği hayata geçirmek kolay değildir (Rüzgar, 2024:131).

Sürdürülebilir liderlik alanında sürekli iyileştirme hedefleyen çabaları ve dikkati sürdürmek önemlidir; tüm kuruluşun genel performansının yöneticinin performansının etkinliğine bağlı olduğu açıktır, ancak bunu sadece liderin yeteneğine atfetmek doğru olmaz; zira liderlerin ve destekçilerin çoğu bu süreçte sıklıkla tükenmişlik yaşar ve onların yerini alan liderler, başlatılan çalışmaları her zaman sürdüremez ve elde edilen sonuçları koruyamaz (Šimanskienė ve Župerkienė, 2014:86). Küresel ölçekte çevresel standartların korunması ve ekolojik dengenin sürdürülmesine yönelik farkındalığın artmasıyla birlikte, sürdürülebilir liderlik uluslararası arenada temel bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu süreçte ön plana çıkan sürdürülebilir liderlik yaklaşımı, modern organizasyonların sadece finansal kazanımlara değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal sorumluluklara da odaklanması gerektiği olgusunu da savunmaktadır. Buna göre vizyoner liderler, yalnızca şirketin ekonomik büyümesini hedeflemekle kalmamalı; paydaşlarının sosyal refahını ve toplumsal gereksinimlerini de yönetim stratejilerine dahil etmelidir. Bu yaklaşım çerçevesinde, sürdürülebilir liderliğin temelini oluşturan üç temel boyut aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır (Yılmaz, 2023:32):

Çevresel Sürdürülebilirlik

Çevresel sürdürülebilirlik; günümüzdeki yaşam standartlarını ve toplumsal refahı arttırırken, doğal ekosistemleri muhafaza ederek gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini garanti altına alan bir dengeyi ifade eder. Bu strateji doğrultusunda; doğal kaynakların verimli yönetimi, atık üretiminin minimize edilmesi, çevre kirliliğinin önlenmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş gibi temel yöntemler benimsenerek ekolojik döngülerin korunması amaçlanır. Ayrıca bu kavram, yalnızca doğayı korumakla sınırlı kalmayıp; birey sağlığı, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve sosyal adalet gibi disiplinleri bir araya getiren kapsayıcı ve bütünselik bir model sunmaktadır (Aydın, 2025:6).

Sosyal Sürdürülebilirlik

Sosyal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kentsel gelişimin temel taşlarından biri haline gelmiştir. Bununla birlikte, kentsel toplulukların yaşam deneyimlerini, haklarını ve ihtiyaçlarını iyileştirmeye ve desteklemeye yönelik ilginin giderek arttığı görülmektedir. Uzun bir süre boyunca şehirler, çevresel ve ekonomik öncelikler dikkate alınarak planlanmış ve politikalar bu yönde oluşturulmuştur. Ancak günümüzde, adil ve kapsayıcı şehirler için sosyal ihtiyaçların da aynı derecede hayati olduğu yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Kentsel alanlardaki yeşil kamusal alanlar, sosyal sürdürülebilirliği desteklemek için somut bir platform oluşturur. Bu ortamlar; sosyal etkileşime olanak tanır, aktif sosyal sorumluluğu teşvik eder, dinlenme ve kültürel etkileşim imkânı sağlar ve toplumsal bağları güçlendirmektedir (Al Azzawi, 2025:33).

Ekonomik Sürdürülebilirlik

Goldin ve Winters (1995), ekonomik sürdürülebilirliği mevcut büyüme stratejilerinin gelecek nesillerin büyüme potansiyelini riske atmaması şeklinde nitelendirmiştir. Bazı bilim çevreleri, ekonomik sürdürülebilirliğin özünde ekonomik genişleme ile doğal kaynak tüketimi arasındaki korelasyonun yattığını belirtmektedir. Alternatif bir bakış ise temel odağın, sermayenin uzun vadeli performans sergileme kapasitesi olduğunu ileri sürmektedir. Kalkınma iktisatçısı Gerald (1976) ise konuyu sosyal bir boyuta taşıyarak; ekonomik kalkınmayı, mutlak yoksulluk sınırındaki nüfus oranının sabit kalması şartıyla, kişi başına düşen reel gelirin artması ve gelirin toplum genelinde adil bir şekilde bölüştürülmesi olarak tanımlamıştır (Yılmaz, 2023:35).

3.4. Sürdürülebilir Liderlik Modelleri

Sürdürülebilir liderlik modelleri, modern iş dünyasında kurumların sadece finansal kârlılığına değil, aynı zamanda çevresel bütünlüğe ve toplumsal refaha odaklanarak gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan değer yaratmayı hedefleyen bütüncül yönetim yaklaşımlarıdır. Bu modeller; kısa vadeli ve tüketim odaklı geleneksel liderlik anlayışının aksine, dayanıklılığı, etik değerleri ve tüm paydaşların uzun vadeli gelişimini merkeze alan stratejik bir çerçeve sunmaktadır (Yoğurtçu, 2023:13). Literatür araştırmalarında başlıca sürdürülebilir liderlik modelleri aşağıda açıklanmıştır:

Avery ve Bergsteiner Modeli

Avery ve Bergsteiner tarafından geliştirilen liderlik modeli literatürde; sürdürülebilir, ‘Rhineland’ veya ‘bal arısı’ (honeybee) liderliği olarak isimlendirilmektedir. Dünya çapında 50’yi aşkın kuruluş

üzerinde yapılan incelemeler; bu liderlik tarzının stratejik kararlarda uzun vadeli bir perspektifi benimsediğini, müşteri sadakatini pekiştiren yeniliklere odaklandığını ve nitelikli iş gücü ile yüksek çalışan bağlılığını temel aldığını göstermektedir. Ayrıca bu yaklaşım; kaliteli hizmet sunumu, personel devir hızının düşürülmesi ve inovasyon kapasitesinin artırılması hedefleriyle karakterize edilir. Kurumu toplumsal refaha hizmet eden bir yapı, bireyleri ise değerli birer özne olarak konumlandırması, modelin hümanist karakterini ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir liderliği rehber edinen işletmeler, paydaşlarıyla yalnızca maliyet odaklı değil; güven, yenilikçilik ve etik değerler üzerine inşa edilmiş uzun soluklu iş birlikleri geliştirirler. Bu durumun somut bir örneği olarak otomotiv devi BMW, küresel ekonomik kriz sürecinde tedarikçilerini baskı altına almak yerine onlara finansal destek sağlayarak stratejik ortaklıklarını korumuştur. Bu tür uygulamalar, kurumun çevreye ve topluma karşı duyduğu etik sorumluluk bilincini yansıtırken, paydaşların da işletmeye olan güven ve desteğini pekiştirmektedir (Yılmaz, 2023:45).

McCann ve Holt'un Modeli

McCann ve Holt (2010), işletmeler için her geçen gün daha komplike bir hal alan sürdürülebilir liderlik kavramını tanımlamışlardır. Araştırmacılar ayrıca, şirketlerin etkin bir sürdürülebilir liderlik modeli inşa edebilmeleri ve bu modelin başarısını değerlendirebilmeleri amacıyla 15 maddeden oluşan bir ölçek geliştirmişlerdir. Bu yaklaşıma göre sürdürülebilir liderlik; kurumun mevcut ve gelecekteki kârlılığını temel alırken, tüm paydaşların refah seviyesini yükseltmeyi hedefleyen, organizasyonun her kademesindeki çalışan tarafından kolayca içselleştirilebilecek bir yapı sunar (McCann & Holt, 2010b). Sürdürülebilirlik olgusu, liderlerin ve kurumların anlık kâr hırsından sıyrılarak, uzun vadeli varoluşu güvence altına almaları noktasında kritik bir öneme sahiptir. Kalıcı bir büyüme ise ancak liderlerin kurum ikliminde kökleştireceği etik bir kültürle hayata geçirilebilir. Bu bağlamda, personelin kurumsal aidiyeti ve şirketle birlikte gelişim göstermesi büyük önem arz eder; bu durum ise çalışanların ahlaki tutumlarını şekillendiren ve paydaşlarla olan münasebetleri düzenleyen temel değerlerin varlığıyla mümkündür (McCann ve Sweet, 2013:377).

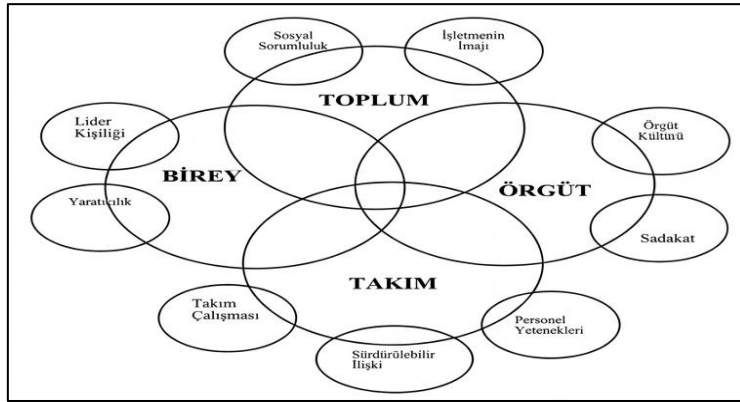
Hargreaves ve Fink'in Modeli

Hargreaves ve Fink'e göre sürdürülebilir eğitim liderliği; derinlemesine öğrenme süreçleri aracılığıyla kazanımların bugünden yarınlara taşınması olarak nitelendirilmektedir (Hargreaves, 2007:224). Bu liderlik anlayışı; standartlaşma çabaları veya yüksek verimlilik adına mevcut kaynakların hızla tüketilmesinin aksine, gelecekteki başarının ve sürekli gelişimin öncelendiği bir vizyonu temel almalıdır. Sürdürülebilir liderlik; esnek ve çevik bir yapı sergileyen, geçmiş deneyimlerden ve farklılıklardan beslenen, zorlu koşullarda direnç gösteren ve stratejik hedeflerin sonuçlanmasını sabırla bekleyebilen bir yönetim modelidir (Yılmaz, 2023:49). Sürdürülebilir liderlik stratejilerinin, organizasyonel başarıyı çeşitli kademelerde ve uzun vadede tahkim edeceği öngörülmektedir (Suriyankietkaew ve Avery, 2016:4). Mevcut literatürde; anlık ve geçici kazanımların ötesine geçerek kalıcı faydalar yaratmaya odaklanan ve kurumların kriz dönemlerini en az hasarla atlattıklarına rehberlik eden liderlik modelleri üzerinde önemle durulmaktadır (Yoğurtçu, 2023:34). Sürdürülebilirliğe farklı bir perspektiften yaklaşıldığında; profesyonel yaşamda ve kariyer yolculuğunda sürdürülebilir yöntemleri benimseyen figürlerin, salt iş hedeflerine ulaşmanın ötesinde daha köklü ve kalıcı bir vizyona sahip oldukları gözlemlenmektedir.

Bu bireyler, kişisel menfaatlerinin ötesine geçerek hareket ettikleri için edindikleri bu temel amaç onları “tükenmişlik sendromuna karşı dirençli” kılmaktadır. Bu süreçte, dış beklentilerden ziyade kendi özgün hedeflerine ve olmak istedikleri kişiye yoğunlaşırlar. Söz konusu bireyler; içsel bir geri çekilme yaşayarak kendilerini objektif bir biçimde eleştirebilme ve dış dünyadaki değişimlere yaratıcı çözümlerle entegre olabilme noktasında ileri düzeyde gelişim kapasitesine sahip olurlar (Casserley ve Critchley, 2010:289).

3.5. Sürdürülebilir Liderliği Etkileyen Faktörler

Sürdürülebilir liderliği etkileyen temel faktörlerin merkezinde dört alan bulunmaktadır: bunlar Şekil 2’de belirtilen; birey, takım, örgüt ve toplumdur (Šimanskienė ve Župerkienė, 2014:90).

Şekil 2: Sürdürülebilir Liderliği Etkileyen Faktörler

Sürdürülebilir liderlik arayışında liderlerin sahip olması gereken önemli nitelikler belirlenmekte ve kişiyi liderlik sorumluluğunu üstlenmeye teşvik eden nedenler incelenmektedir. Söz konusu konular, sürdürülebilir liderliğin merkezinde yer alan öz farkındalık ile ilgilidir. Organizasyonların yöneticileri, her zaman yeni zorluklarla karşı karşıyadır ve bunlarla başa çıkmak için bir organizasyonu nasıl yönetecekleri, nasıl iletişim kuracakları ve organizasyonel faaliyetlerin geleceğini nasıl tasarlayacakları, hızlı değişikliklere, küresel rekabete, işgücü çeşitliliğine, pazardaki değişikliklere ve organizasyonel kültürün dönüşümüne nasıl hazırlanacakları konularında stratejik bir vizyon geliştirmeleri ve esnek yönetim modellerini benimsemeleri hayati önem taşımaktadır (Çiçeklioğlu, 2022:118).

3.6. Sürdürülebilir Liderliğin Faydaları

Sürdürülebilir liderlik stratejilerinin, organizasyonel başarıyı çeşitli kademelerde ve uzun vadede tahkim edeceği öngörülmektedir (Suriyankietkaew ve Avery, 2016:4). Mevcut literatürde; anlık ve geçici kazanımların ötesine geçerek kalıcı faydalar yaratmaya odaklanan ve kurumların kriz dönemlerini en az hasarla atlattıklarına rehberlik eden liderlik modelleri üzerinde önemle durulmaktadır (Yoğurtçu, 2023:34).

Sürdürülebilirliğe farklı bir perspektiften yaklaşıldığında; profesyonel yaşamda ve kariyer yolculuğunda sürdürülebilir yöntemleri benimseyen figürlerin, salt iş hedeflerine ulaşmanın ötesinde daha köklü ve kalıcı bir vizyona sahip oldukları gözlemlenmektedir. Bu bireyler, kişisel menfaatlerinin ötesine geçerek hareket ettikleri için edindikleri bu temel amaç onları tükenmişlik

sendromuna karşı dirençli kılmaktadır. Bu süreçte, dış beklentilerden ziyade kendi özgün hedeflerine ve olmak istedikleri kişiye yoğunlaşırlar. Söz konusu bireyler; içsel bir geri çekilme yaşayarak kendilerini objektif bir biçimde eleştirebilme ve dış dünyadaki değişimlere yaratıcı çözümlerle entegre olabilme noktasında ileri düzeyde gelişim kapasitesine sahip olabilirler (Casserley ve Critchley, 2010:289).

Yöntem

3.1. Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Kısıtları

Çalışmanın amacı, sürdürülebilir liderlik modelini benimseyen dünya genelinde ve Türkiye’deki öncü markaların; çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik kapsamında yürüttükleri faaliyetlerin stratejik derinliğini incelemektir. Bu bağlamda, lider markaların sürdürülebilirlik raporları üzerinden somut çıktılarını analiz ederek, literatüre ve iş dünyasına yön gösterici bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsamı, Dünya genelinde ve Türkiye’de sürdürülebilirlik endekslerinde üst sıralarda yer alan ve farklı sektörleri temsil eden toplam 10 lider markanın yayımladıkları “Sürdürülebilirlik ve Entegre Faaliyet Raporları” ile sınırlıdır. Çalışmanın temel kısıtı, verilerin markaların kendi yayımladıkları resmi raporlarla sınırlı olmasıdır.

4.2. Veri Toplama ve Analiz Süreci

Bu çalışmada, sürdürülebilir liderlik vizyonunun kurumsal dayanıklılık ve marka itibarı üzerindeki etkilerini derinlemesine analiz edebilmek amacıyla nitel araştırma disiplinine uygun bir süreç izlenmiştir. Çalışmanın verileri, Dünya genelinde ve Türkiye’de önde gelen markaları sürdürülebilir liderliğin üç temel boyutu olan çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik kapsamında, sürdürülebilirlik endekslerinde yüksek performans sergileyen markaların 2023-2025 yıllarına ait sürdürülebilirlik ve entegre faaliyet raporlarından elde edilmiştir. Toplanan verilerin yorumlanmasında nitel analiz yöntemi benimsenmiştir.

4.3. Araştırmanın Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde, Tablo-2’de Dünya genelinde ve Tablo-3’te Türkiye’de önde gelen markaların sürdürülebilir liderliğin üç temel boyutunu oluşturan çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik analiz sonuçları aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 2: Dünya Geneline Önde Gelen Markaların Çevresel, Sosyal ve Ekonomik Sürdürülebilirlik Analizi

Marka	Sektör	Çevresel	Sosyal	Ekonomik
Mercedes-Benz	Otomotiv	2039 yılına kadar, Mercedes-Benz'in tüm yeni araç filosu, değer zincirinin tüm aşamalarında ve yaşam döngüsünün tamamında net karbon nötr hale getirmeyi hedeflemektedir. Elektromobilitenin yaygınlaşması, farklı pazarlarda ve ürün kategorilerinde farklı şekillerde ilerlediğinden, Mercedes-Benz Grubu, belirlenen hedeflerden kaynaklanan zorlukların yanı sıra, yasal gelişmeler nedeniyle gerekli olan ayarlamaları da sürekli olarak ele almaktadır.	Mercedes-Benz Grubu, İnsan Haklarına Saygı Sistemi (HRRS) ile insan hakları konusunu sistematik olarak ele almak üzere bir yaklaşım geliştirmiştir. Şirket, kazasız sürüş konusunda öncü olma noktasında, sosyal ve etik unsurları göz önünde bulundurarak otomatik sürüş teknolojilerini geliştirme yönünde adımlar atmaktadır.	Mercedes-Benz Grubu, kaynak kullanımını üretim hacmindeki artıştan bağımsız hale getirmeyi amaçlamaktadır; bunu, kaynak kullanımını optimize ederek ve araçlarının değer zincirinin tamamında kapalı döngü oluşturmaya çalışarak gerçekleştirmektedir. Hedef, ikincil malzemelerin oranını artırmak ve tesislerindeki faaliyetlerde ortaya çıkan enerji, su ve atık tüketimini azaltmaktır.
Microsoft	Teknoloji	Microsoft, karbon azaltma stratejisinin temelini oluşturan elektrik satın alma anlaşmaları aracılığıyla 16 ülkede toplam 19 GW'lık yeni yenilenebilir enerji kapasitesi için sözleşme imzalamıştır. Şirket karayolu yük taşımacılığı faaliyetlerinde yenilenebilir dizeli Avrupa ve Kaliforniya'da kullanmaktadır. Bu sayede mevcut ekipmanları kullanmaya devam ederken, bu sevkiyatlarda emisyonlar %50 oranında azaltılmaktadır. Ayrıca, havayolu ve deniz taşımacılığı şirketleriyle ortaklık kurarak sürdürülebilir havacılık ve denizcilik yakıtlarının kullanımını genişletmiştir. Bu çabalar CO2 emisyonlarını 17.000 metrik tondan fazla azaltarak; bu da yaklaşık 40.000 varil petrolün yanmasını önlemeye eşdeğer bir miktardır.	Şirket, 1,5 milyondan fazla insana temiz su ve sanitasyon çözümleri sunma hedefini gerçekleştirmiştir. Ayrıca, küresel operasyonlarında tükettiğinden daha fazla suyu yenileme ve veri merkezlerinde su kullanım verimliliğini artırma yolunda ilerlemektedir.	Microsoft, İklim İnovasyon Fon (CIF) tasarımı gereği, gelecekteki pazarları teşvik etmek amacıyla hem finansal risk sermayesi şirketlerini hem de kurumsal şirketleri içeren 250'den fazla ortak yatırımcıdan oluşan çeşitlilik arz eden bir ağla birlikte yatırım yapmaktadır. CIF'in 793 milyon dolarlık taahhütleri, 3,3 milyar doların üzerinde takip fonunu harekete geçirerek, dört kattan fazla bir çarpan etkisi yaratmıştır. Şirket, AI iş yüklerini optimize eden ve soğutma için sıfır su tüketen yeni ve yenilikçi bir veri merkezi tasarımı sayesinde, tesis başına yıllık tahmini 125.000 metreküp su tasarrufu sağlanacaktır.

Procter & Gamble (P&G)	Kozmetik	P&G, 2010 yılından bu yana sera gazı emisyonlarımızı %58 oranında azaltmış ve 2030 için belirlenen %50'lik azaltım hedefine ulaşmıştır. Ayrıca şirketin hedefi, 2040 yılına kadar hammadde tedarikinden perakendecilere kadar tüm tedarik zincirini ve faaliyetlerinde net sıfır sera gazı (GHG) emisyonuna ulaşmaktır.	P&G, Hindistan'da ev işlerinin yalnızca kadınların sorumluluğu olduğu yönündeki yaygın kanıyı değiştirmeye koyulmuştur. #ShareTheLoad kampanyası, insanları düşünmeye, derinlemesine değerlendirmeye ve harekete geçmeye teşvik eden uygun sorular sorarak, erkeklere ve kadınlara küçük yaşlardan itibaren yüklenen eşitsiz beklentileri ele almaktadır. Kampanyanın yedi yılının ardından, bu sosyal norm önemli ölçüde değişti ve ev içi eşitlik konusundaki bu diyalogu sürdürme ruhuyla ev işlerinin eşitsiz dağılımının uzun vadeli etkisini vurgulayan "See the Signs & #ShareTheLoad" adlı filmle en son sürümünü piyasaya sürmüştür.	Şirket, tesislerinde yılda yaklaşık 3,5 milyar litre suyu geri dönüştürmekte ve 2030 yılına kadar yıllık 5 milyar litre suyu geri dönüştürme ve yeniden kullanmayı hedeflemektedir.
Nestlé	Gıda	Nestlé, 2025 yılında, 2018 referans yılına kıyasla %24,52'lik bir net sera gazı azaltımı sağlayarak kısa vadeli sera gazı emisyon azaltım hedefimizi gerçekleştirmiştir. Et, palmiye yağı, kağıt hamuru ve kağıt, soya, şeker, kakao ve kahve için birincil tedarik zincirlerinde %96,7 oranında değerlendirilmiş ormansızlaştırma içermeyen performans elde etmiştir. Sorumlu kaynaklardan temin edilen temel bileşenlerde ise %49,8 oranında performans göstermiştir. Ayrıca, %27,6 ile 2025 rejeneratif tarım hedeflerine ulaşmıştır.	Şirket, tarımın sürdürülebilir kalkınma, gıda güvenliği, kırsal toplulukların canlandırılması ve güçlendirilmesi açısından hayati önem taşıdığı için bilincinde olarak, gençlerle bu alanda aktif bir şekilde çalışmaya devam etmektedir. Gençlerin ilgisini ve bağlılığını teşvik etmek, yalnızca küçük ve orta ölçekli ekonomilere fayda sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda daha sürdürülebilir ve adil bir geleceğe de katkıda bulunacaktır. Küresel "Nestlé needs YOUth" programı aracılığıyla, dünya çapında insanlara fayda sağlamayı hedefleyerek yerel çözümleri desteklemektedir.	Şirket, 2025 yılında üretim tesislerinde 2,9 milyon m3 su tasarrufu sağlamıştır. Özellikle su sıkıntısı çeken bölgelerdeki tesislerine odaklanarak bu tesislerde toplam 2,0 milyon m3 tasarruf gerçekleştirmiştir. Ayrıca şirket, 2018 yılına kıyasla işlenmemiş plastik kullanımını %28,0 oranında azaltmış ve tasarım iyileştirmeleri sayesinde geri dönüşüm için tasarlanmış plastik ambalajların oranını %87,5'e çıkarmıştır.

TJX Companies	Perakende	TJX Companies, 2017 mali yılı referans değerine kıyasla, piyasa temelli mutlak sera gazı emisyonlarında %37'lik bir azalma sağlamıştır. Bu, 2030 mali yılı sera gazı emisyon hedefinin yaklaşık %67'sinin gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Şirket, 2024 mali yılına göre mutlak, piyasa bazlı sera gazı emisyonlarını %6,5 oranında azaltmıştır. Ayrıca küresel faaliyetlerde kullandığı enerjinin %40'ı yenilenebilir kaynaklardan sağlanmıştır. Böylece 2025 mali yılında, 715 milyon kilovat saatten fazla yenilenebilir ve düşük karbonlu enerji kullanılmıştır.	2025 mali yılında TJ Maxx, ABD'de Dress for Success ile olan ortaklığını sürdürerek, Dress for Success'in bağlı şubelerine atölye çalışmaları, eğitimler, stil danışmanlığı, ağ oluşturma fırsatları ve kapasite geliştirme imkanları sunarak kadınların iş ve özel hayatlarında başarılı olmalarına yardımcı olma misyonunu desteklemektedir. TJX, 25 yılı aşkın bir süredir ABD'de aile içi şiddet mağdurlarına kaynak sağlamak amacıyla Ulusal Aile İçi Şiddet Yardım Hattı her yıl 7/24 aile içi şiddetten etkilenen yüz binlerce kişiye güvenlik bağlantısı sağlamaktadır.	TJX bünyesindeki ekipler, oluklu mukavva ve plastik film gibi faaliyetlerimizden kaynaklanan çok çeşitli atık türlerini yönetmek için maliyet etkin stratejiler ve süreçler uygulamaya çalışmaktadır. Bu, mümkün olduğunda operasyonel atıkları ortadan kaldırmak ve mağazalarında, dağıtım merkezlerinde ve belirli kurumsal ofislerinde malzemelerin yeniden kullanımını ve geri dönüşümünü en üst düzeye çıkarmak için adımlar atmak dahil olmak üzere çeşitli yollar gerçekleştirmektedir.

Kaynak: Mercedes-Benz, 2025; Microsoft, 2025; Procter & Gamble, 2023; Nestlé S.A., 2025; TJX Companies, 2025.

Tablo 3: Türkiye’de Önde Gelen Markaların Çevresel, Sosyal ve Ekonomik Sürdürülebilirlik Analizi

Marka	Sektör	Çevresel	Sosyal	Ekonomik
TOFAŞ	Otomotiv	Tofaş, iklim değişikliğiyle mücadele etmek için küresel eylemlerin gerekliliğini kavramakta ve bu alanda aktif bir rol üstlenmeyi hedeflemektedir. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)’in hem geçiş senaryolarını hem de fiziksel iklim senaryolarını kullanan Tofaş, iklim değişikliğiyle mücadele için küresel politikalar ve eylemler çağrısında bulunan uluslararası iş bildirisi 2°C Mücadelesi Tebliği’ni (The 2°C Challenge Communique) imzalamıştır.	Tofaş, 2026 yılına kadar kadın ve engelli çalışan sayısını artırmayı hedeflemektedir. 2023 yılında, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından Bursa ilinde en çok engelli istihdamı sağlayan ikinci şirket olmuştur. Tofaş, toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki duyarlılığını ve kadınların iş gücüne katılımını artırma yönündeki kararlılığını, BUMKAD iş birliğiyle hayata geçirilen “Dönüşüm Bugün” projesinin paydaşlarından biri olarak ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, 10’dan fazla üniversite ile kurulan iş birlikleri aracılığıyla genç yeteneklerle birebir temas sağlanmıştır.	Fabrika içi atık geri kazanım oranı %100 seviyesine ulaşmıştır. Üretim başına enerji tüketimi 3,34 GJ/araç düzeyindedir. Üretim başına su tüketimi 3,07 m³ olup geri kazanım sistemiyle %95’e yakın su yeniden kullanılmaktadır. Makine ve ekipman yatırımlarında düşük enerji tüketimi ve uzun ömür kriterleri esas alınmaktadır.

Turkcell	İletişim	Turkcell, 2020 baz yılına kıyasla 2030 yılına kadar kapsam-1 ve kapsam-2 sera gazı emisyonlarının toplamını %50,47, kapsam-3 sera gazı emisyonlarını ise %25 oranında mutlak olarak azaltmayı hedeflemektedir. Raporu konu dönem itibarıyla, söz konusu 2030 yılı ara hedefine ulaşılmıştır. Bu bağlamda 2050 net sıfır hedefi doğrultusunda çalışmalar devam etmektedir.	Turkcell, siber güvenlik ve dijital esenlik odağını güçlendirirken, dijital kapsayıcılığı yalnızca erişimle sınırlamıyor; teknolojinin güvenli, adil ve anlamlı kullanımını da kapsayan bir yaklaşım benimsemektedir. Bu kapsamda, teknolojinin onarıcı ve fırsat eşitleyici etkisinden hareketle çocuklar, kadınlar ve yaşlılar başta olmak üzere farklı ihtiyaç grupları için “kimseyi geride bırakmadan” bilgiye eşit erişim imkânı sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca şirket, çocukların dijital ortamda yoğun ve kontrolsüz biçimde üretilen içeriklere maruz kalmasının doğurduğu riskleri azaltarak, ebeveynlerin yönlendirme kapasitesini güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda Dijital Ebeveyn BİP kanalı üzerinden; yaşa uygun içerik rehberliği sunmaktadır.	Turkcell, raporlama döneminde saha tipi güneş enerji santrali aktif kurulu gücünü 5 farklı ilde 7 projeyi devreye alarak 62,3 MW seviyesine çıkarmıştır. Turkcell Enerji Çözümleri ve Elektrik Satış Ticaret A.Ş. aracılığıyla 2025 yılı itibarıyla toplam yenilenebilir enerji aktif kurulu gücü 86,8 MW seviyesine ulaşmıştır. Ayrıca 2.400’den fazla baz istasyonuna güneş panelleri entegre edilerek şebeke operasyonlarında yerinde üretim ve enerji verimliliği odaklı uygulamalar yaygınlaştırılmıştır.

ENKA	İnşaat ve Mühendislik	ENKA, Kırklareli’nde tamamlanan elektrik santrali projesinde, inşaat sürecinde kütle beton sınıfına giren temellerde beton tasarımında kullanılan çimentonun bir kısmı, demir çelik sanayisinde yan ürün olarak ortaya çıkan cüruf malzemesi ile ikame edilmiştir. Bu uygulama doğrultusunda toplam 6.176 m³ beton üretiminde yaklaşık 1.264 ton cüruf kullanılmış; böylece çimento tüketimi azaltılarak betonun karbon yoğunluğu önemli ölçüde düşürülmüştür. Yapılan yaklaşık hesaplamalara göre, uygulama sayesinde yaklaşık 1.000 ton CO₂ emisyonu engellenmiş olup, betonun birim karbon salımı 849 kg CO₂/ton seviyesinden 67 kg CO₂/ton seviyesine gerilemiştir. ENKA, Adapazarı ve Gebze Santralleri’nde, elektrik üretimi faaliyetlerinden kaynaklı su etkilerini minimize etmek için demineralize su üretim tesislerinde 2011 yılında ultrafiltrasyon sisteminden ters ozmoz sistemine geçiş yapmış ve su Cintas Boru verimliliğini artırarak yeraltı suyu tüketimini minimize etmiştir.	ENKA Vakfı, ENKA İnşaat ve iştirakleri 2025 yılı içerisinde faaliyet gösterdikleri tüm ülkelerde eğitim, sağlık, spor, sosyal ve çevre (iklim değişikliği ve biyoçeşitlilik dâhil) alanlarında yaklaşık 996,6 milyon TL (25,4 milyon ABD Doları) tutarında toplumsal yatırım gerçekleştirmiştir. Şirket, yangınlar, sanayileşme ve insan faaliyetleri nedeniyle zarar gören ormanların yeniden canlandırılmasına katkı sağlamak amacıyla İzmit Propilen Splitter Ünitesi (PRU) Projesi tarafından anlamlı bir çevre girişi hayata geçirmiştir. Proje kapsamında, saha çalışmalarında tespit edilen her bir atık elektrot için bir fidan dikimi uygulaması başlatılmış; bu doğrultuda proje alt yüklenicisi tarafından, sahada tespit edilen atık elektrotlar karşılığında fidan bağışı yapılmıştır.	ENKA, montaj elemanlarının ana kolona puntalı montajı yöntemiyle ölçü hataları gidermiş ve bu sayede 6.460 saat işçilik ve 144.704 kWh enerji tasarrufu, “Node” imalatlarında ekstra kaynak ağız açılmadan üretime geçilerek 120.080 kWh elektrik ve 684 m³ yakıt tasarrufu, kesim, plaka işleme ve kaynak ağız süreçleri tek aşamaya düşürülerek sarf malzeme kullanımı 165 ton azaltmış, azot ve oksijen tüketiminde önemli düşüşler kaydetmiştir. Ayrıca şirket, radyal platelerin dikey pozisyonunda işlenmesini sağlayan özel planya tezgahı ile zaman tasarrufu %30 artırılmış; asimetrik kırımlar için geliştirilen yeni tozaltı kaynak sistemiyle verimlilik artışı sağlamıştır.

Alarko	Enerji Üretimi/ Tarım/ Klima	Alarko, çevresel boyutta karbon ayak izi, yenilenebilir enerji, enerji ve kaynak verimliliği, su ve atık yönetimi gibi alanlarda performansını sürekli iyileştirmeye gayret etmektedir. Faaliyet gösterdiği sektörlerde doğa dostu ürün, hizmet ve uygulamalar geliştirmekte, 2050 karbon nötr hedefine yönelik sürekli yatırım yapmaktadır. Bu kapsamda Alarko Holding, 2024 yılında 1,8 milyar TL'yi aşan çevre odaklı yatırım gerçekleştirerek faaliyet gösterdiği tüm sektörlerde örnek bir Şirket olmaya devam etmektedir.	Alarko, 70. yılında Make-A-Wish Türkiye/Bir Dilek Tut Derneği ile iş birliği yapan Alarko Holding, riskli hastalıklarla cesurca mücadele eden 70 çocuğun birbirinden farklı hayalini ve dileğini gerçekleştirerek onlara umut yolculuğunda destek olmuştur. Her yıl yüzlerce çocuğun hayalini gerçeğe dönüştürerek onlara umut ışığı olan ve yaşama daha sıkı bağlanma gücü veren Make-A-Wish Türkiye/Bir Dilek Tut Derneği, 25. yılını Alarko Holding'in, proje desteği kapsamındaki ana sponsorluğunda kutlamıştır. Çocukların hayallerine yönelik katkıyı büyütmek için satışa çıkan davetiyelerin rekor taleple ilk gününde tükendiği bu anlamlı gecede düzenlenen açık artırma sayesinde çocuklar için ilave kaynak sağlanmıştır. Alarko çalışanları da çocukların hayal yolculuklarına gönüllü katkı sağlayarak projenin etkisini ve anlamını büyütülmüştür.	Alarko Tarım Grubu, Palmira Agro Gübre Sanayi şirketi bünyesinde ürettiği mikro granül gübre tarım sektöründe verimliliği ciddi oranda artırmaktadır. Avrupa Birliği bölgesinde ihracatta güçlenmeyi hedefleyen Palmira Agro, üretim tesisinde, %65 daha az enerji ve %70 daha az su kullanırken, 1.200 kWp kapasiteli güneş enerji sistemi ile enerji tüketiminin %55'inden fazlasını yenilenebilir enerjiden sağlama kapasitesine sahiptir. Alarko Tarım Grubu bünyesindeki seraların ısıtması ise jeotermal kaynaklardan sağlanmaktadır. Fosil yakıt kullanımını minimuma indiren jeotermal kaynak kullanımı döngüsel bir modelle kaynağına tekrar reenjekte edilerek hem enerji hem de kaynak verimliliği sağlanmaktadır.
Ziraat Bankası	Bankacılık	Banka, düşük karbon ekonomisine geçiş sürecinde gelişen yeni yatırım alanlarını dikkate alarak sürdürülebilir üretim teknolojileri, enerji verimliliği uygulamaları, döngüsel ekonomi çözümleri, temiz enerji yatırımları ve iklim dirençli tarım gibi alanlarda yeni finansman modelleri ve ürün geliştirme çalışmalarını sürdürmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda müşterilerin dönüşüm yatırımlarını destekleyen yenilikçi finansman çözümlerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir.	Banka, "Ziraat Çiftçi Platformu" aracılığıyla üreticilerin iklim riskleri konusunda bilinçlendirilmesi sağlanmakta, afetlerden etkilenen çiftçilere borç erteleme ve yapılandırma imkanları sunmaktadır.	Banka, tarımsal kredilerde %71 pazar payına sahiptir. Tarım portföyünün iklim risklerine karşı korunması için sübvansiyonlu kredilerin %91'i TARSİM kapsamında sigortalanarak risk transferi sağlamaktadır. Ayrıca banka, yenilenebilir enerji ve yeşil dönüşüm yatırımları stratejik büyüme alanı olarak belirlemiştir. Bu kapsamda, 2025 yılında yıllık hedeflenen yeşil kredi kullandırım hacmi yaklaşık 14,62 milyar TL'dir.

Kaynak: Alarko Holding, 2024; ENKA A.Ş., 2025; Turkcell, 2025; TOFAŞ, 2024; Ziraat Bankası, 2025.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, dünya genelinde ve Türkiye’de önde gelen markaların yayımladıkları sürdürülebilirlik ve entegre faaliyet raporlarından elde edilen bilgiler doğrultusunda sürdürülebilir liderliğin üç temel boyutu olan çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik analizleri yapılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde, çevresel sürdürülebilirlik boyutunda; markaların yaptığı faaliyetlerde karbon nötr hedeflerine ulaşmak maksadıyla önemli yatırımlar yaptıkları görülmektedir. Sosyal sürdürülebilirlik boyutunda; markaların sadece çevresel etkilerle sınırlı kalmayıp, kapsayıcı ve toplumsal faydayı önde tutan ve insan odaklı bir yaklaşım sergiledikleri görülmüştür. Ekonomik sürdürülebilirlik boyutu bağlamında ise; markaların çevresel ve sosyal sorumluluk çerçevesinde gerçekleştirdikleri yatırımların mali bir maliyet unsuru olmanın ötesinde, operasyonel verimliliği artıran ve sürdürülebilir büyüme kanallarını genişleten stratejik bir iş modeli olarak kurumsal değere anlamlı bir katkı sağladığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, geleneksel liderlik anlayışının odaklandığı kısa vadeli kâr maksimizasyonu ve yalnızca ortakların memnuniyetini ön planda tutan yaklaşımın yerine tüm paydaşların ortak çıkarlarını koruyan bütüncül bir yaklaşıma bırakmalıdır. Bu noktada liderlik sadece vizyon belirlemekle kalmamalı, aynı zamanda kurum kültüründe etik değerleri ve sorumluluk bilincini kökleştirmelidir. Bu kapsamda sürdürülebilir liderliğin günümüzün değişken belirsiz karmaşık iş dünyasında ülkeler ve işletmeler için bir tercih değil zorunluluk haline geldiği açıkça görülmektedir. Yapılan çalışmada elde edilen bilgiler neticesinde;

- Küresel ve ulusal ölçekteki kuruluşlar, sürdürülebilirliği destekleyen teşvik mekanizmalarını ve yasal düzenlemeleri daha katı ve kapsayıcı hale getirmelidir.
- Markaların faaliyet alanlarına özgü hammadde ikameleri ve döngüsel ekonomi modelleri operasyonel süreçlere entegre edilmelidir.
- Markalar enerjide dışa bağımlılığını azaltmak adına GES (Güneş Enerji Santrali) gibi yatırımlarla öz üretim kapasitesini artırılmalı ve enerji verimliliğini dijital çözümlerle desteklenmelidir.
- Markalar, kadın ve engelli istihdamı hedefleri gibi, somut ve ölçülebilir İK kotaları belirlemeli ve toplumsal normları dönüştürmeye yönelik “savunuculuk” rolleri üstlenilmelidir.
- Markalar, karbon nötr hedeflerini sadece operasyonel faaliyetlerle sınırlı tutmamalı; hammadde tedarikinden son tüketiciye kadar tüm değer zincirine yansıtılmalıdır.
- Teknoloji ve iletişim odaklı markalar dijital kapsayıcılığı sadece erişimle sınırlı tutmamalı; siber güvenlik, dijital esenlik ve çocukların korunması gibi etik sorumlulukları kurumsal kimliğin bir parçası haline getirmelidir.
- İstihdam yaratmak amacıyla markalar, genç nüfusun eğitimi ve yerel ekosistemin canlandırılmasına yönelik “etki odaklı” sosyal yatırımlara bütçe ayrılmalıdır.
- Markaların atık geri kazanımı gibi uygulamalarla; atık yönetimi bir maliyet kalemi olmaktan çıkarılmalı ve kaynak tasarrufu yoluyla doğrudan karlılığa katkı sağlayan bir modele dönüştürülmelidir.
- Markalar, güven inşa etmeleri bakımından, sürdürülebilirlik performanslarını TSRS (Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları) veya uluslararası GRI (Global Reporting Initiative)

standartlarına göre düzenli olarak beyan etmeli ve hedeflere ulaşma oranlarını kamuoyu ile paylaşmalıdır.

Sonuç olarak; sürdürülebilir liderlik, yalnızca finansal performansın devamlılığını değil, aynı zamanda toplumsal eşitliğin tesisini ve çevresel dengenin özenle korunmasını ortak bir paydada buluşturan bütüncül bir ‘stratejik denge yönetimi’ disiplini. Bu liderlik modeli, kurumları sadece kâr elde eden mekanizmalar olmaktan ziyade, çevresel ve sosyal ekosisteme değer katan yaşayan organizasyonlara dönüştürmektedir. Gelecekte kalıcı rekabet avantajı elde edecek olan markalar; mevcut kaynakları doğrusal ve tüketim odaklı bir anlayışla heba edenler değil, aksine gelecek nesillerin yaşam alanlarını, haklarını ve imkânlarını güvence altına alarak bugünün stratejik kararlarını yüksek sorumluluk bilinciyle şekillendiren vizyoner liderler eliyle inşa edilecektir. Gelecek araştırmalarda, sürdürülebilir liderliği etkileyen faktörlerin incelenmesi yöneticilerin geleceğe dair karar alma süreçlerinde stratejik bir vizyon geliştirmeleri ve sürdürülebilir liderlik modeline dair farkındalık oluşturmaları bakımından önemli katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Al Azzawi, A. A. A. (2025). *Social sustainability through green public spaces: A case study of Bağcılar, İstanbul* (Yüksek lisans tezi). Altınbaş Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Alarko Holding. (2024). *2024 sürdürülebilirlik raporu*. İstanbul: Alarko Holding. Erişim adresi: <https://www.alarko.com.tr>
- Alireisoğlu, A. (2020). *Liderlik stiline ve liderlik yoğunluğunun örgüt kültürüne etkisinin incelenmesi* (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi ve İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Šimanskienė, L., & Župerkienė, E. (2014). Sustainable leadership: The new challenge for organizations. *Forum Scientiae Oeconomia*, 83-90.
- Arović, A. (2018). *Sürdürülebilir liderlik uygulamaları ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aydın, Ş. N. (2025). *Çevresel sürdürülebilirlik kapsamında topraksız tarımın binalara entegrasyonunun araştırılması* (Yüksek lisans tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Avery, G. C., & Bergsteiner, H. (2011). Sustainable leadership practices for enhancing business resilience and performance. *Strategy and Leadership*, 5-15. doi:10.1108/10878571111128766
- Casserley, T., & Critchley, B. (2010). A new paradigm of leadership development. In J. Passmore (Ed.), *Leadership coaching: Working with leaders to develop elite performance*, 289.
- Demir, C., Yılmaz, M. K., ve Çevirgen, A. (2010). Liderlik yaklaşımları ve liderlik tarzlarına ilişkin bir araştırma. *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 130.
- Çiçeklioğlu, H. (2022). *Sürdürülebilir liderlik*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ENKA İnşaat ve Sanayi A.Ş. (2025). *2025 yılı TSRS uyumlu sürdürülebilirlik raporu*. İstanbul. https://www.enka.com.tr/allfiles/pdf/ENKA_Surdurulebilirlik_Raporu_2025.pdf

- Ercan, Ü., ve Sıgı, Ü. (2015). Kültürel değerlerin liderlik özelliklerine etkisi: Türk ve Amerikalı yöneticiler üzerine bir araştırma. *Amme İdaresi Dergisi*, 96.
- Erşahin, N. D. (2024). *Liderlik ve dönüşümcü liderlik yaklaşımının çalışanların motivasyonuna etkisine ilişkin nitel bir araştırma* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İstanbul.
- Gaybullae, O., ve Strode, J. P. (2026). Transformational leadership and organizational sustainability performance: A systematic literature review of global evidence. *Environment, Development and Sustainability*, 2. doi.org/10.1007/s10668-026-07319-z
- Gezer, S. (2025). *Sürdürülebilir liderlik ile örgüt kültürü arasındaki ilişki* (Doktora tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.
- Hoppe, B., ve Reinelt, C. (2010). Social network analysis and the evaluation of leadership networks. *The Leadership Quarterly*, 600. doi:10.1016/j.leaqua.2010.06.004
- Javed, M., Bilal, B., Mouri, N., ve Faisal, M. (2025). Leadership and sustainability in a globalized world: Emerging trends, global contexts, key challenges, and effective strategies. *Business Strategy and the Environment*, 1. doi.org/10.1002/bse.4026
- Küçüköğlü, M. (2019). Sürdürülebilirlik yolculuğunun neresindeyiz? Farklı sektörlerden örnek işletmeler üzerinden keşfedici bir araştırma. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 48.
- McCann, J., ve Sweet, M. (2013). The perceptions of ethical and sustainable leadership. *Journal of Business Ethics*, 377. https://doi:10.1007/s10551-013-1704-4
- Mercedes-Benz Group AG. (2025). *Sustainability report 2025*. Stuttgart, Almanya. Erişim adresi: https://group.mercedes-benz.com/sustainability/sustainability-report.html
- Microsoft. (2025). *2025 Environmental sustainability report: Accelerating progress to 2030*. Redmond. Erişim adresi: https://www.microsoft.com/en-us/corporate-responsibility/sustainability/report/
- Mısırdalı Yangil, F., ve Dil Şahin, M. (2017). Sürdürülebilirlik endeksinde yer alan işletmelerin misyon ve vizyon bildirgelerinin sürdürülebilirlik kapsamında incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 138.
- Mısırdalı Yangil, F., & Dil Şahin, M. (2019). Sürdürülebilir liderlik ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik analizi. *Business & Management Studies: An International Journal (BMIJ)*, 6. doi:10.15295/bmij.v7i5.1229
- Nestlé S.A. (2025). *Non-financial statement 2025*. Vevey, İsviçre. Erişim adresi: https://www.nestle.com/investors/publications
- Onocak, D., Demir, M., ve Köse, Ö. (2023). BİST’te işlem gören sigorta şirketlerinin sürdürülebilirlik raporlarının içerik analizi ile değerlendirilmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 374.
- Öge, E., ve Ayrancı, E. (2010). Dönüşümsel liderlik kavramı hakkında önde gelen teoriler ve Türkiye’de kavramı ele alan çalışmalar. *Anadolu BİL Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 39-41.
- Özkan, N., ve İrge, T. “Kurum kültürü ve sürdürülebilir liderlik ilişkisine yönelik bir araştırma.” Sürdürülebilir Kalkınma ve Yönetim Sempozyumu, 2-3 Mayıs 2019, (İstanbul: Aydın Üniversitesi, 2019)

- Peterlin, J., Dimovski, V., ve Penger, S. (2013). Creation of sustainable leadership development: Conceptual model validation. *Managing Global Transitions*,201.
- Procter & Gamble. (2023). *2023 citizenship report*. Cincinnati. Erişim adresi: <https://us.pg.com/citizenship-report-2023>
- Psychic-Parapsychologist. (t.y.). What is democratic leadership? Erişim tarihi: 28 Nisan 2021, <https://tur.psychic-parapsychologist.com/what-is-democratic-leadership-14004>
- Plumamemag. (2024, 15 Ekim). *Sürdürülebilir şirketler ve sürdürülebilir markalar*. 26 Mart 2026 tarihinde <https://www.plumemag.com/surdurulebilir-sirketler> adresinden erişildi.
- Rüzgar, N. (2024). Sustainable leadership: Example of Bursa textile sector. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,127-143.
- Sağlık, A. M. (2024). Uluslararası şirketlerin sürdürülebilirlik raporlarının incelenmesi. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 404. <https://doi:10.33709/ictimaiyat.1423918>
- Suriyankietkaew, S., ve Avery, G. C. (2016). Sustainable leadership practices driving financial performance: Evidence from Thai SMEs. *Sustainability*,4.
- Sustainability Magazine. (2024). *Top 10 sustainable countries*. 19 Mart 2026 tarihinde <https://sustainabilitymag.com/top10/top-10-sustainable-countries> adresinden erişildi.
- şengöl, S. (2022). *Dijital liderlik yeteneklerinin yenilik performansına etkisi* (Yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- The TJX Companies, Inc. (2025). *TJX global corporate responsibility report 2025*. Framingham, Erişim adresi: <https://www.tjx.com/responsibility>
- TOFAş. (2024). *TSRS uyumlu sürdürülebilirlik raporu (2024): Yönetişim strateji riskler ve fırsatlar metrik hedefler*. <https://www.tofas.com.tr/Surdurulebilirlik/Politikalar>
- Yılmaz, N. (2023). *Sürdürülebilir liderlik: Bir ölçek uyarlama çalışması* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Turkcell İletişim Hizmetleri A.ř. (2025). 2025 entegre faaliyet raporu. İstanbul. <https://www.turkcell.com.tr/hakkimizda/kurumsaliletisim/surdurulebilirlik/raporlar/>
- Yoğurtcu, F. (2023). *Sürdürülebilir liderlik: 4 ve 5 yıldızlı otel işletmeleri çalışanları üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya.
- Yörükoğlu, E. (2021). *Dijital yönetim çağında bir liderlik modeli önerisi: İnsan odaklı dönüşümcü liderlik* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Ziraat Bankası. (2025). *2025 TSRS uyumlu sürdürülebilirlik raporu*. <http://www.ziraatbank.com.tr/yatirimci-iliskileri-ZB/finansal-bilgiler/Documents/ziraat-tsrs-2025.pdf>

AVEDAPER GAZETESİNİN ÇEŞİTLİ SAYILARINDA İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

THE REPRESENTATION OF THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD IN THE AVEDAPER NEWSPAPER

Haçadur NERSESOĞLU*

Özet

Meşrutiyet, hükümdarın başkanlığında parlamento sistemli yönetim biçimidir. Söz konusu hareket, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti tarafından benimsenmiştir. 23 Aralık 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun – i Esasi ilan edilmiş ve Meclis açılmıştır. Ancak bu dönemde meydana gelen 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi'ni (93 Harbi)–gerekçe gösteren Sultan İkinci Abdülhamid Meclisi kapatmıştır. Bu durumdan hoşnut olmayan Osmanlı aydınlarının büyük bir çoğunluğu anayasalı ve meclisli bir yönetim biçiminin tekrar benimsenmesi için talepte bulunmuşlar ve bunun sonucunda muhalefet hareketi başlamıştır. Söz konusu hareketin önemli bir örgütlenmesi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerinin akabinde, 23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet ilan edilmiştir. İkinci Meşrutiyet ile birlikte Meclis yeniden açılmıştır. Ayrıca birçok alanda kısıtlamalar kaldırılmış, bu alanlardan birisi de basın olmuştur. Gazeteler özgür yayın yapma hakkını elde etmişlerdir. Bu basın organlarından birisi de Avedaper isimli gazetedir. Çalışmada İkinci Meşrutiyet dönemi ile ilgili Avedaper Gazetesi'nin çeşitli sayılarında yer alan köşe yazılarının transkripsiyonları ve analizleri yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet, Meclis, Basın, Avedaper.

Abstract

Constitutional Monarchy is a form of government with a parliamentary system under the presidency of the monarch. This movement was adopted by the Ottoman Empire from the second half of the 19th century. On 23 December 1876, Kanun-i Esasi, the first constitution of the Ottoman Empire, was proclaimed and the Assembly was opened. However, because of the 1877 – 1878 Ottoman – Russian War (93 War) II. Abdulhamid closed the Assemnly. The majority of Ottoman intellectuals, who were not satisfied with this situation, demanded that a constitutional and parliamentary form of government be adopted again, and as a result, the opposition movement started. Following the activities of the Committee of Union and Progress, an important organization of this movement, on July 23, 1908, Second Constitutional Monarchy has been declared. With the Second Constitutional Monarchy, the Assembly was reopened. In addition, restrictions were lifted in many areas, and one of these areas was the press. Newspapers have acquired the right to publish freely. One of these press organs is the newspaper called Avedaper. This study includes the transcriptions and analyses of the columns published in various issues of the Avedaper Newspaper concerning the Second Constitutional Period.

Keywords: Union and Progress Association Second Constitutional Monarchy, Parliament, Press, Avedaper.

* İstanbul Üniversitesi, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, haacadurnersesoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0193-1873.

1. Giriş

Bu çalışma, İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Osmanlı basınında ortaya çıkan siyasal ve toplumsal söylem dönüşümünü, Ermeni harfli Türkçe yayın yapan Avedaper gazetesi örneği üzerinden incelemektedir. Özellikle 8 Ağustos 1908 tarihli sayıda yer alan köşe yazılarının transkripsiyonlarına dayanılarak, dönemin “hürriyet”, “*millettaşlık*” ve “*toplumsal dönüşüm*” kavramlarına yüklenen anlamlar analiz edilmektedir. Bu çerçevede çalışma, yalnızca bir gazete incelemesi olmanın ötesinde, İkinci Meşrutiyet'in erken döneminde Osmanlı entelektüel dünyasında oluşan ideolojik ve düşünsel atmosferi anlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın temel amacı, Avedaper gazetesinde yer alan metinler aracılığıyla İkinci Meşrutiyet'in ilanının Ermeni harfli Türkçe basında nasıl karşılandığını, hürriyet ve anayasal düzen kavramlarının nasıl yorumlandığını ve Osmanlıcılık fikrinin hangi söylemsel çerçevede yeniden üretildiğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda özellikle “Hürriyetin Hududu”, “Millettaşlarımız” ve “Mizac-ı Vakt” başlıklı yazılar, dönemin siyasal düşünce yapısını yansıtan temel metinler olarak ele alınmaktadır.

Literatür taraması, İkinci Meşrutiyet dönemi basını, Osmanlı modernleşmesi ve Ermeni harfli Türkçe yayıncılık üzerine yapılan akademik çalışmaların genel bir değerlendirmesini içermektedir. Mevcut çalışmalar, dönemin basın hayatının çoğulcu yapısını, anayasal rejimin getirdiği görece özgürlük ortamını ve farklı etnik-dini grupların siyasal söyleme katılımını vurgulamaktadır. Bununla birlikte Ermeni harfli Türkçe basının, özellikle de Avedaper gibi gazetelerin, Osmanlı kamuoyunun çok sesliliğini yansıtan özgün bir kaynak alanı oluşturduğu görülmektedir.

Çalışmanın önemi, İkinci Meşrutiyet'in yalnızca siyasi bir rejim değişikliği olarak değil, aynı zamanda toplumsal kimliklerin, vatandaşlık anlayışının ve ortak yaşam tahayyülünün yeniden inşa edildiği bir dönem olarak ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Avedaper gazetesi, Ermeni toplumunun Osmanlı anayasal düzenine yönelik yaklaşımını, hürriyet ve kardeşlik söylemi üzerinden nasıl kurguladığını göstermesi açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Yöntem olarak çalışma, nitel tarihsel analiz ve metin çözümlemesi yöntemine dayanmaktadır. Gazetede yer alan köşe yazıları transkribe edilerek içerik analizi yapılmış; metinlerde öne çıkan kavramlar, temalar ve söylemsel yapılar belirlenmiştir. Bu doğrultuda, metinlerin hem dilsel özellikleri hem de ideolojik arka planı birlikte değerlendirilerek İkinci Meşrutiyet döneminin düşünsel atmosferi yorumlanmıştır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz 1908) ile birlikte 1876 Osmanlı Anayasası otuz iki yıl sonra tekrar yürürlüğe girmiştir. İkinci Meşrutiyet dönemi (1908-1918), Osmanlı modernleşme tarihinin uzun soluklu birikiminin ve kurumsal deneyiminin ürünüdür. Bu süreçte Osmanlı yöneticileri, Avrupa'da gerçekleşen reform hareketlerini yakından izlemekle kalmamış, aynı zamanda bu modelleri kendi toplumsal, siyasi ve idari ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlayarak uygulamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda İkinci Meşrutiyet, yalnızca anayasal bir reform değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin çeşitli alanlarda sistematik dönüşümlerini deneyimlediği kapsamlı bir süreç olarak görülmektedir.

Dönemin siyaset, hukuk, iktisat ve eğitim alanlarındaki reform girişimleri, Osmanlı bürokrasisine ve toplumsal yapıya modern devlet pratiklerini entegre etme çabalarının bir göstergesidir. Bu çabalar yalnızca hukuki ve idari reformlarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda siyasi çoğulculuğun, fikir çeşitliliğinin ve tartışma kültürünün gelişmesi için de zemin hazırlamıştır. Özellikle, 1920 yılında kurulan Birinci Büyük Millet Meclisi'nin farklı siyasi eğilimleri bünyesinde barındırabilme kapasitesi, İkinci Meşrutiyet döneminin çok sesliliğinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Dönemin siyasal ortamında ortaya çıkan çelişkili ve karşıt fikirler, ortak hedefler doğrultusunda iş

birliği ve uzlaşı geliştirme yeteneğine dönüşebilmiş, böylece modern devletin siyasi kültürüne yönelik önemli bir deneyim sağlanmışır.

İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı modernleşmesinin hem deneysel hem de kurumsal boyutlarını bünyesinde birleştiren bir süreç olarak tanımlanabilir. Bu dönem, yalnızca anayasal reformların değil; aynı zamanda siyasal çoğulculuk, hukuki yenilenme ve toplumsal dönüşüm potansiyelinin de sınılandığı tarihsel bir laboratuvar işlevi görmüşür.¹ İkinci Abdülhamid tarafından uygulanan bazı kısıtlamalar sona ermiş, birçok gazete, sansürsüz olarak yayın faaliyetlerini gerçekleştirmeye başlamışlardır.² Farklı dillerde ve farklı düşüncelerde yüzlerce gazete, mecmua, siyaset, spor, tıp, mizah, kadın ve edebiyat dergisi yayınlanmışır. İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından geçen ilk iki ayda 200'ün üstünde gazetenin yayınlanmasına izin verilmiştir.³ Söz konusu gazetelerden bir tanesi de *Avedaper* isimli gazetedir. 1855 yılında yayın hayatına başlayan *Avedaper* haftalık periyotlarla yayınlanan siyasiye, ilmiye ve umûr-u diniyeye [din işleri] ait konuların yer aldığı bir gazetedir. Ermenice harfli Türkçe olarak yayınlanan gazetenin bu dönemdeki imtiyaz sahibi C. K. Grin, müellifi ise H. M. Alen'dir.⁴

2.1. “Hürriyet'in Hududu”

Metnin transkripsiyonu:

“Dar kafesten azad olup uçan kuş havayı kendinin can feza nağmeleri ile doldurduğu gibi, bugün Osmanlı Milleti dâhi hürriyet nidaları ile cihanı doldurdukları sırada, hürriyetin hududundan bahsetmek uçan kuşun ayaklarına tel bağlamaya çalışmaya benziyor, öyle değil mi? Hürriyet'e hudud konulur mu? Zannedersin Kariyun - ı kiram serlevhayı okuyunca diyorlar: "Be âdem, bırak hudutsuz Hürriyette bir uzun nefes alalım." Lakin dostlar, Hürriyet'in pek nazik bir şey olduğunu unutmayalım. Hürriyet manası doğru anlaşıldıkta ve doğru istimal olundukta mü'esir [etkili] ve celil [yüce] bir vasıtaadır, aksi vuku'unda en büyük bir beladır.

Evvela derhatır edelim [hatırlayalım] ki Hürriyet hatt - ı zatında [aslında] bir maksed [maksat] olmayıp, kâmil [akıllı] hayat için bir vasıtaadır.

Hayvanat Hürriyetsiz tabii bir surette mesut ve kamil hayvanlar olurlar, lakin Allah âdemi mesut ve kamil adem olmaya tayin eylemiştir. Eğer Hürriyet muazzab [sıkıntı içinde] olmamıza ve

¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908 – 1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 10. bs. (İstanbul: Kaynak, 2016), s. 37.

² Bora Ataman, “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, S. 14, (2009); 22.

³ Oya Dağlar, “II. Meşrutiyetin İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)”, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (2008); 142.

⁴ Ermeni harfleriyle Türkçe yazımı, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeni topluluklarının hem kendi diline hem de günlük yaşamda konuşulan Türkçeye olan adaptasyonunu gösteren önemli bir kültürel olgudur. Osmanlı toplumunun çok dilli yapısı, farklı etnik grupların kendi alfabelerini kullanarak başka bir dilin metinlerini üretmesini mümkün kılmıştır. Bu bağlamda, Ermeni harfleriyle Türkçe yazımı yalnızca dilsel bir pratik değil, aynı zamanda toplumsal kimlik ve kültürel süreklilik açısından da değerlidir. Ermeni harfleriyle Türkçe yazımı, Osmanlı toplumundaki dilsel ve kültürel etkileşimin somut bir göstergesidir. Araştırmacılar için bu yazılı eserler, hem dil tarihi hem de sosyal ve kültürel tarih çalışmaları açısından benzersiz bir kaynak teşkil etmektedir.

Haygagan Dıbakrutyan Badmutyun Isgıspnavorutenen Minçev Ar Mez [Başlangıcından Günümüze Ermeni Matbaacılığı], (Venedik, Mihitaryan Matbaası), 1895, s. 47.

insaniyetten çıkmamıza badi [sebepe] olacak bir şey olsa idi, onu elde etmek bir bereket'add olunamaz idi. Lakin adem ancak hür olmakla en mesut ve kamil olacak olduğu için onun uğruna çalışıp çabalamaya ve hatta onun için elem ve ölüme razı olmaya değer.

Saniyen [ikinci olarak], hürriyet keyf - i mayeşa [keyfine göre] değil, ancak kava'id [kural] ve hakikata tevfiiken [uygun] yaşamaktır. Kemal [Olgun, Yetkin] hayatta hakikatin zahir [görünürde, belli, açık] olmasıdır, saadet insanın mevcudiyetinin ahenk üzere işlemesidir. Binaenaleyh [Nitekim] Hürriyet ademin kendi kemalini temin edecek olan hakikatları bil ihtiyar seçmesi ve kendi fiillerini kava'id - i külliyye [bütün herkesi kapsayan kurallar bütünü] muvafik [uygun] olarak bil ihtiyar idare etmesidir. İşte bu esasa istinadendir ki, Zat - ı Hazreti Şehriyari evvela Kanun - ı Esasiyi tebliğ, ve sonra ahalinin hürriyetini ilan eylemiştir. Evvel Hürriyet ilan olursa idi, ahali kanunsuz hürriyet ile herc ü merc [karışıklık] haline düşecekler idi. Hürriyet daima kava'id ve intizam üzerine müesses [yerleşik] olmalıdır.

Salisen, hürriyet işsizlik değil, ancak en büyük mesuliyettir. İşlemek için azad olmuşuz. Bir çocuk peder-i hanesinde iken [baba evindeyken] yiyecek ve içecek için düşünmez, her şey kendi için hazır ediliyor. Lakin müstakil işlemek üzere pederi tarafından meydan-ı hayata [hayat meydanına] konulunca ve ayrı ev sahibi, ayrı iş sahibi olunca, artık kayıtsız duramaz, mesuliyet altındadır. Bugün peder-i şefikimiz [baba şefkati] olan Padişahımız bilcümle Osmanlılara hürriyet vermekle memleketin nasibinde onlara hisse ve mesuliyet vermiştir. Bundan evvel ahali arasında bir nizamsızlık vukuu bulsa mesuliyeti hükümetin üzerine yükletirdik. Artık şimdi öyle olarak, Kanun-ı Esasi, ahaliye kendi vatandaşlarının terakkisi [gelişme, ilerleme] için işlemeye fırsat vermiştir. Hürriyet ademi ayağı üzerine durdurup der: "Hayde, adem ol, önünde bir mani yoktur, olabileceğini ol, göreyim seni." Bu his âdemi yükseltir, onu işe sevk eder. Amerika zencilerine hürriyet ilan olundukta nice esirler dışarda bir iş göremediklerinden, geri kendi ağalarının hanesine avdet ettiler [geri döndüler]. Geçen asırda azad salıverilen Rus köylüler kendilerine verilen hürriyetin hakkından gelemedikleri için geri esarete döndüler. Hürriyet derinimizde mahfuz [korunmuş] bulunan kabiliyetleri uyandırıp, onları mühim ve celil [yüce] maksatlar için istimal etmeye [kullanmaya] bizi sevk eder. Binaenaleyh hür olduğumuz için daha ziyade ayık ve uyanık, daha ziyade hamarat ve daha ziyade mute'allim [öğrenci] olmalıyız. Hürriyet bizi işlere talim - u terbiyeye davet ediyor. Mesuliyetimizi tanıyalım.

Rabi'en, hürriyet ferdiyet ile beraber heyet - i içtimaiyye [heyeti] teyit eder. Ademler " Hür değil miyim?" deyince, zannedersin, "Ben hür oldukça kendim için ve yalnız kendim için işlemeliyim" demek isterler. Bu külliyyen yanlıştır. Adem kendi kemali için mesul olduğu gibi, sa'irlerin [ötekilerin] kemali ve saadeti için de mesûldür. Ve her ferdin saadet ve kemali kendi refiklerinin [dostlarının] ahval [durum] ve muamelesiyle alakadardır. Ve bugün memleketimizde ba'is - i meserretimiz [sevinmeye sebep olan] olan hürriyetin hakiki manası şudur, demiş oluyoruz: "Cümlemiz bir millet makamında kamil olacağız, lakin milletin kemali öyle celil,, öyle azim bir iştir ki hiçbir ferd - i vahit [tek fert] ona kâfi değildir. Ancak bu milletin bil cümle efrad - ı yek [diğerine] muavenet ederlerse bu celil semere hasıl olabilir. İmdi geliniz herkes bu kemale kendi hissesini zam - u ilave eylesin." Bu suretle cümlemiz bir heyet - i içtimaiye teşkil edeceğiz ve her ferd bil ihtiyar kendi nefsinde ve milletinde kemal hasıl etmek için bezl - i sa'yu himmet edecektir.

Hürriyet refakattir, muhabbettir, hıdmettir [hizmettir]. Eğer hürriyet herkesin kendi ferdii menfaati [kişisel menfaati] için çalışmak olsaydı, onun sayesinde ben senin elindeki kapmaya me'zun bulunsa idim, bunda birbirimizi tebrik edecek ne bulunurdu? Altta kalanın canı çıksın. Vay za'ifin [zayıfın] başına, lakin el ele verip baş başa çatıp "Yaşasın Hürriyet!" deyü [diye] bağrıışan ahali müşterek menfaat için birbirlerini tebrik ediyorlar. Binaenaleyh hakiki hürriyet biraderlikle beraber gider. Efendimiz Sultan Abdülhamid, geçen pazar gecesi saray - ı hümayunları önünde

bulunan izdihama irad ettiği [söylediği] nutkta "Hürriyetinizi kardaşça yaşayın." demekle işte bu mühim hakikatı teyit eylemiştir. Geçen gün bazı İslam gençler hakkında okuduk, onlar 1895 - 6 kıtallarında [dönemlerinde] ölen Ermeni cesetlerinin defnolunduğu bir yeri - Balıklı'daki Ermeni mezaristanına geçen giragi [Ermenice pazar] ziyaret edip onların zikrine hürmet eylediler. Yaşasın ol Türk vatandaşları! İşte hürriyet böyle biraderlik üzerine tesis olunmakla emin olur. Hürriyet her ferd ayağı üzerine durdurur ve der: "Sen bir büyük millet ağası, büyük bir millet ol." Hürriyet'te ferd millet hissine malik olur. Ve işte bu hürriyet hakikidir. Bu sırada derhatır edelim ol büyük zatın, Boğos Resûlün, kelimelerini, "Ey biraderler, hürriyete davet olundunuz, ancak bu hürriyet tene fırsat [fırsat] için olmasın, lakin muhabbetle birbirinize hıdmet ediniz. Çünkü bütün şeriat bir kelimada itmam olunur [tamamlanır], yani komşunu kendin gibi sevesin. (Kah. 5.13 - 14.)"⁵

Metnin Analizi:

Bu metin, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan "hürriyet coşkusu"nu dengelemeye çalışan, didaktik ve ahlâkçı bir siyasal söylem örneğidir. Metnin temel amacı, hürriyeti sınırsız bir serbestlik olarak değil; kanun, toplumsal sorumluluk ve kardeşlik çerçevesinde tanımlamaktır. Yazar, bir taraftan Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük atmosferini överken, diğer taraftan bu özgürlüğün "intizamsızlığa" dönüşmemesi gerektiğini vurgular.

Metin, dikkat çekici bir metaforla başlar:

"Dar kafesten azad olup uçan kuş havayı kendinin can feza nağmeleri ile doldurduğu gibi..."

Burada "kafesten çıkan kuş" imgesi, İkinci Meşrutiyet öncesindeki baskı ortamından kurtulan Osmanlı toplumunu temsil eder. Kuşun uçuşu doğal ve coşkulu bir özgürlük hâlidir. Ancak hemen ardından gelen:

"Hürriyet'e hudud konulur mu?" sorusu, dönemin temel tartışmasını yansıtır. Yazar ilk bakışta sınırsız özgürlüğü savunuyor gibi görünse de, devamında bu düşüncüyü sınırlandırır ve "mutlak özgürlük" anlayışına karşı temkinli bir yaklaşım geliştirir.

Metnin en önemli yönlerinden biri, hürriyeti "amaç" değil "araç" olarak tanımlamasıdır:

"Hürriyet hatt-ı zatında bir maksed olmayıp, kâmil hayat için bir vasıta"dır."

Bu yaklaşım, liberal bireyci özgürlük anlayışından farklıdır. Hürriyet burada bireyin istediğini yapabilmesi değil, "kâmil insan" olabilmesinin şartı olarak görülmektedir. Dolayısıyla özgürlük, ahlâkî ve toplumsal bir idealin hizmetindedir. Bu anlayış, dönemin Osmanlı modernleşmesinde sık görülen "terbiye edilmiş özgürlük" fikrini yansıtır.

Yazar ayrıca özgürlüğü doğrudan "hakikat" ve "kanun" ile ilişkilendirir:

"Hürriyet keyf-i mayeşa değil, ancak kava'id ve hakikata tevfikeyen yaşamaktır."

Bu cümle son derece önemlidir. Çünkü burada özgürlük, bireysel keyfiliğin karşıtı olarak tanımlanmaktadır. Yani kişi, canının istediğini yaptığı ölçüde değil; evrensel kurallara ve toplumsal düzene uyduğu ölçüde "hür" sayılır. Bu anlayış, İkinci Meşrutiyet sonrasında devlet elitlerinin korktuğu "anarşi" ihtimaline karşı geliştirilmiş bir siyasal dildir.

Metin, Kanun-ı Esasi'nin önemini de bu bağlamda açıklar:

"Evvel Hürriyet ilan olunsa idi, ahali kanunsuz hürriyet ile herc ü merc haline düşecekler idi."

⁵ H. K. K., "Hürriyetin Hududu", *Avedaper*, 8 Ağustos 1908, 569 – 570.

Burada anayasa, özgürlüğün ön şartı olarak sunulmaktadır. Bu düşünce, Meşrutiyet'in yalnızca bir özgürlük rejimi değil, aynı zamanda bir "nizam rejimi" olarak görüldüğünü gösterir. Hürriyetin tek başına değil, anayasal düzen içinde anlam kazandığı savunulmaktadır.

Metnin dikkat çekici başka bir yönü, özgürlüğü "mesuliyet" kavramı üzerinden açıklamasıdır:

"Hürriyet işsizlik değil, ancak en büyük mesuliyettir."

Bu ifade, Osmanlı toplumunun "tebaa" olmaktan "vatandaş" olmaya geçişini anlatır. Önceden devletin himayesi altında yaşayan bireyler artık kendi kaderlerinden sorumludur. Yazar bunu baba-oğul metaforuyla açıklar:

"Peder-i şefikimiz olan Padişahımız bilcümle Osmanlılara hürriyet vermekle memleketin nasibinde onlara hisse ve mesuliyet vermiştir."

Burada özgürlük, aynı zamanda siyasî olgunluk talebidir. Halk artık yalnızca yönetilen değil, devletin geleceğinde sorumluluk taşıyan bir unsur hâline gelmiştir.

Metindeki en güçlü ideolojik vurgu ise "biraderlik" düşüncesidir:

"Hürriyet refakattir, muhabbettir, hıdmettir."

Bu cümle, Fransız Devrimi'nin "özgürlük-kardeşlik" düşüncesini Osmanlı bağlamında yeniden üretmektedir. Ancak burada kardeşlik, etnik farklılıkları aşan bir "Osmanlı vatandaşlığı" ideali şeklinde sunulur. Özellikle şu bölüm oldukça anlamlıdır:

"Bazı İslam gençler... Balıklı'daki Ermeni mezaristanını ziyaret edip onların zikrine hürmet eylediler."

Bu örnek, 1895-96 Ermeni olaylarının ardından Müslüman-Ermeni ilişkilerinde yeni bir uzlaşma atmosferi oluşturma çabasını gösterir. Yazar bunu "hakiki hürriyet" in işareti olarak yorumlar. Böylece özgürlük yalnızca siyasî değil, toplumsal barışın da zemini hâline getirilir.

Metnin sonunda yer alan:

"Komşunu kendin gibi sevesin." ifadesiyle İncil'den yapılan alıntı, metnin Hristiyan ahlâkî düşüncesini Osmanlı vatandaşlık idealiyle birleştirdiğini gösterir. Bu, özellikle Ermeni basınında görülen; anayasal düzeni dinî-ahlâkî bir kardeşlik anlayışıyla temellendirme eğiliminin tipik bir örneğidir.

Genel olarak metin, İkinci Meşrutiyet sonrasında oluşan özgürlük heyecanını kontrol altına almaya çalışan; özgürlüğü anayasa, ahlâk, çalışma, sorumluluk ve Osmanlı kardeşliğiyle birlikte düşünen bir siyasal manifestoya benzemektedir. Yazar için "hakiki hürriyet", bireyin sınırsız serbestliği değil; milletin ortak kemaline katkıda bulunacak bilinçli ve ahlâklı vatandaşlık hâlidir.

2.2. "Millettaşlarımız"

Metnin transkripsiyonu:

"Şimdiye dek millettaş tabirini Ermeniler Ermeniler için, Rumlar Rumlar için vesaire kullanırlar idi. Bugün mezkûr [az önce adı geçen] tabir yeni bir mana kesb eylemiştir [kazanmıştır]. Kanun - ı Esasi'nin matlub - ı iktizasından Osmanlı Milleti her sınıf tebaadan ibaret olduğu halde, Rum Ermeni'nin ve Ermeni Türk'ün ve Türk Yahudi'nin ve cümlesi birbirlerinin millettaşlarıdır. Aceba [Acaba] ehalimiz [ahalimiz] bu azim tebdilatın mana ve mevhumunu [var sanılan] laik - i vech üz(e)re derk [idrak] ediyorlar mı? Bir İslam, Hristiyan'ın inandığı bazı dini talimata inanmaz. Bir Hristiyan'ın dinî tasavvurları Yahudi'ninkinden farklıdır. Lakin yine de bunlar birbirlerini millettaşlar makamında seveceklerdir. Demektir ki, ahalimiz kendilerini dince ve kanca farklarını

bir tarafa koyarak, bir vatana ait bulunduklarını derhatır edecekler ve bir vatanda temekkûn ettikleri [yer ettikleri] için padişahları bir, menfaatleri bir, dostları ve düşmanları bir olacaktır. Bunların cümlesi birbirlerine aynı vatan evladı ve binaenaleyh kardaşlar diye tanıyacaklar ve öyle de sevecekler. Derisa'adette icra olunan nümaişler ve olaylar esnasında İslam vatandaşlarımızın Hristiyanlar ile bu esas üzerine muamele ettiklerini görmek bizi hem mahzuz [memnun] hem mahcup eylemiştir. Mahcup eylemiştir, zira kardaş muhabbetinde bu sırada onlar bizden ileri düşmüşlerdir. Evvelki bentte Ermeni şehitlerin mezarına İslam gençlerin gösterdiği hürmeti zikreyledik idi. Tekrar okuduk ki, bir mahalde İslam millettaşlarımız kendi imamları ile Ermeni kilisesine gelip, Ermenilere ve papazlarına ishar - ı muhabbet [yakın muhabbet] ve uhuvvet [kardeşlik sözleşmesi] eylemişler, ve gerek Patrikhane önünde, gerek İstanbul'un kazino ve meydanlarda irad - ı nutk eden [nutk söyleyen] İslamlar kendi nutklarında aynı uhuvvet ve kardaşlık ruhunu teyit etmektedirler. Ne acayip ve ne celil bir tebeddül [değişim]. Bu hissiyatın her tarafından mevki - i icraya konulması vatanımızın baiz - i ihyası olacaktır. Bu hissi necip [soylu] hürriyeti idare edecek, mazinin nahoş hatıralarını unutturacak, müttehid [birlik halinde] bir millet - i azime husule getirecek, birbirlerimizin kusurlarına müsaadeli bulunmaya bizi sevk edecek, birbirlerimizin fezailinden [erdelerinden] istifade etmemize yol açacak, ve şu ahval - ı cedideyi [yeni şartları] tehdit etmesi melhuz olan [beklenen] harici ya dahili her gune tehlikenin önünü alacaktır. Bu hiss - i uhuvvet [kardeşlik hissi] Rabbimiz Hisus Krisdos'un [Ermenice İsa Peygamberin] dâhi bize verdiği en büyük emir değil midir? "Ben sizi sevdiğim gibi siz de birbirinizi sevesiniz." "Fakat ben size derim ki, düşmanlarınızı seviniz, size beddua edenlere hayır dua ediniz, ve sizi incitenler hem size teaddi edenler [zulmedenler] için dua ediniz." " Karındaş muhabbetiyle birbirinizi seviniz, hürmet etmekte birbirimize tekaddüm ediniz."

Şu halde millettaşlığın bu yeni manasını ta'mim [genelge] ve bu hiss - i uhuvveti tervic etmeye [değerini artırmaya] say etmek cümlemizin vazife - i mukaddesidir.

Ancak bu sırada şuna dikkat edelim ki, birbirlerimizin maruz bulunduğu fena adetlerden müteessir olmayalım. Geçen gün bir İslam genç Beyoğlu'nda irad ettiği bir nutkta, nice vatandaşlarının kazinolarda rakı içip serhoş olduklarını zikr ile onlardan dolayı beyan - ı teessüf eylemiştir. Aferin, işte böyle olmalıdır. Bu yeni kardeşlik münasebetiyle meyhorluk, küfürbazlık, kumarbazlık ve emsal - i mezmun ve maet teessüf aramızda umumi olan nice sair sui adetler mündefi [geçmiş] olmalıdırlar. Halis muhabbet heyet - i içtimaiyeyi tathir eden en müessir [etkili] kuvvet idiğine de iman edelim.”⁶

Metnin Analizi:

Bu metin, İkinci Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan “Osmanlı milleti” fikrinin en açık ve en ideolojik ifadelerinden biridir. Yazar, burada yalnızca siyasî bir rejim değişikliğini değil, toplumun zihniyet dünyasında köklü bir dönüşümü savunmaktadır. Metnin temel amacı; dinî ve etnik farklılıkların üstünde yeni bir “millettaşlık” bilinci inşa etmektir.

Metin şu cümleyle başlar: “Şimdiye dek millettaş tabirini Ermeniler Ermeniler için, Rumlar Rumlar için vesaire kullanırlar idi.” Bu ifade, Osmanlı'nın klasik “millet sistemi”ne işaret eder. Geleneksel düzende “millet”, modern ulus anlamında değil; dinî cemaat anlamında kullanılıyordu. Yazar ise hemen ardından: “Bugün mezkûr tabir yeni bir mana kesb eylemiştir.” diyerek kavramın anlam değişimine uğradığını ilan eder. Burada dikkat çekici olan nokta, “millet” kavramının dinî aidiyetten siyasî vatandaşlığa kaydırılmasıdır. Artık “Ermeni”, “Rum”, “Türk” ya da “Yahudi” ayrı

⁶ H. K. K., “Millettaşlarımız”, *Avedaper*, 8 Ağustos 1908, 570 – 571.

cemaatler olmaktan ziyade aynı siyasî bütünün parçaları olarak düşünülmektedir. Bu dönüşüm en açık biçimde şu cümlede görülür: “Rum Ermeni'nin ve Ermeni Türk'ün ve Türk Yahudi'nin... millettaşlarıdır.” Bu ifade, Osmanlıcılık ideolojisinin özüdür. Çünkü burada aidiyetin belirleyicisi din değil, ortak vatandır. Yazarın amacı, çok dinli ve çok etnisiteli imparatorluğu anayasal vatandaşlık temelinde yeniden tanımlamaktır.

Metnin dikkat çekici yönlerinden biri, farklılıkları inkâr etmemesidir. Yazar açıkça şunu kabul eder:

“*Bir İslam, Hristiyan'ın inandığı bazı dini talimata inanmaz.*” Yani metin, dinî farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışmaz; aksine onların varlığını kabul eder. Ancak bu farkların siyasî birlikteliğe engel olmaması gerektiğini savunur. Bu yüzden şu sonuca ulaşır: “*Dinî ve kanca farklarını bir tarafa koyarak, bir vatana ait bulunduklarını derhatır edecekler...*” Buradaki “vatan” kavramı özellikle önemlidir. Çünkü Osmanlı modernleşmesinde “vatan”, din üstü ortak aidiyet üretmenin temel aracıdır. Aynı padişaha bağlı olmak, ortak menfaat ve ortak düşman fikriyle birleşerek yeni bir vatandaşlık anlayışı oluşturur. Metin boyunca kullanılan dil son derece duygusaldır. Özellikle Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki yakınlaşmayı anlatan bölümler dikkat çekicidir: “*İslam millettaşlarımız kendi imamaları ile Ermeni kilisesine gelip...*” Bu sahne sembolik açıdan çok güçlüdür. İmamların kiliseye gitmesi, yalnızca bir nezaket örneği değil; geçmiş çatışmaların aşılabileceğine dair kamusal bir uzlaşma gösterisidir.

Yazarın: “*Ne acayip ve ne celil bir tebeddül.*” demesi, bu dönüşümün olağanüstü bulunduğunu gösterir. Çünkü birkaç yıl öncesinde etnik-dinî çatışmaların yaşandığı bir ortamdan, karşılıklı kardeşlik gösterilerine geçildiği düşünülmektedir. Metin, geçmişteki travmaları bilinçli biçimde aşmaya çalışır: “*Mazinin nahoş hatıralarını unutturacak...*” Bu ifade özellikle 1895-96 Ermeni olaylarının yarattığı toplumsal hafızaya gönderme yapmaktadır. Yazar, yeni rejimin bu kötü geçmişi silerek “*müttehid bir millet-i azime*” yaratacağını umut etmektedir. Burada İkinci Meşrutiyet'in bir çeşit “yeniden kuruluş” momenti olarak görüldüğü anlaşılr. Metnin ideolojik temelinde Hristiyan ahlâkı önemli bir yer tutar. Özellikle İncil'den yapılan şu alıntılar dikkat çekicidir: “*Ben sizi sevdiğim gibi siz de birbirinizi seversiniz.*” ve “*Düşmanlarınızı seviniz...*” Bu ifadeler, siyasî kardeşlik fikrinin dinî-ahlâkî bir zemine oturtulduğunu gösterir. Yazar için Osmanlı vatandaşlığı yalnızca hukukî değil; aynı zamanda vicdanî ve ahlâkî bir sorumluluktur. Ancak metin yalnızca romantik bir kardeşlik çağrısı değildir. Aynı zamanda toplumun “ahlâkî terbiyesi”ni hedefleyen bir yönü vardır. Özellikle şu bölüm önemlidir: “*Meyhorluk, küfürbazlık, kumarbazlık... sui adetler mündefi olmalıdırlar.*”

Burada özgürlük, sınırsız serbestlik anlamına gelmez. Tam tersine, hürriyetin “ahlâklı vatandaş” üretmesi gerektiği düşünülmektedir. Yani Meşrutiyet'in hedefi sadece siyasî reform değil; toplumun ahlâken dönüştürülmesidir. Son cümle metnin ana fikrini özetler: “*Halis muhabbet heyet-i içtimaiyeyi tathir eden en müessir kuvvet idiğüne de iman edelim.*” Bu anlayışta sevgi ve kardeşlik yalnızca bireysel duygular değildir; toplumu “arınmış” ve güçlü kılacak siyasî kuvvetlerdir. Dolayısıyla metin, İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerinde ortaya çıkan iyimser Osmanlıcılık ruhunu, dinler arası uzlaşma idealini ve anayasal vatandaşlık düşüncesini yansıtan çok güçlü bir ideolojik metin niteliğindedir.

2.3. “Mizac - ı vakt [Vaktin mizacı]”

Metnin transkripsiyonu:

“*Herkes pek sıcak bir yaz gününün tesiratına vakıftır. Hava ağır ve sıkıntılıdır. Tozla dolu havanın dumanı içinden dağlar ve ovalar boz, donuk bir renk almışlardır. İnsanlar neşesiz ve işlemeye isteksizdirler. Hatta atalet ve istirahat bile insana neşe bahş olmazlar. Bil cümle hasseler [duygular] bir nev melalet [keder] hissine mağlup olurlar. Apansız hava değişir. Şimalden şedit bir*”

rüzgâr zuhur edip hararet ve dumanı def eder. Renkler ve yakın uzak nesnelerin resim ve taslakları temizlenmiş ziya - i şemste [güneş ışığında] berrak ve güzel bir surette arz - ı endam ederler. Âdemler kendilerin damarlarında yeni bir hayatın cevelan ettiğini [dolaştığını] hissederek kendilerin rehavetini def ederler. İşe davet yeni kuvvet hazineleri sarfı için onları hazır ve amade bulur.

Akvamın [Toplumun] içtimai ve siyasi hayatında bu gibi ahval - ı hava'iyeye [hava durumuna] ve onların hasıl ettikleri tesirata gayet muvaffik gelen müşâbehetler [benzerlikler] buluruz. Bir memleket muvakkatten mühlik [helak eden] tesirat ile muhat [etrafı çevrilmiş] gibi görünür. Onun ahalisi ahlakı ve içtimai nokta - i nazardan [bakış açısından] gevşek olup, siyasiyat cihetiyle ümitsiz ve kayıtsızdırlar. Zahirden birden bire, fakat hakikatte his olunmaz dereceler ile kuvvetbahş bir bad - ı saba [seher yeli] misillu bir tebeddül [değişim] zuhur eder. Rehavetin yerine şevk - u şetaret [neşe isteği] geçer ve biraz evvel hayattan eser görülmeyen yerde milyonlarca kimselerin kalplerini tahrik eden yeni bir hayat zuhur eder. İşte Kanun - ı Esasi'nin neşri üzerine iki haftadan beri Türkiye ahalisi bu gibi hususî ve siyasi bir evc - i a'la [zirve] içinden geçmekte bulunmuştur. Zat - ı Hazret - i Şehriyari tebligat - ı resmîyesini tanzim ile meşgul olduğu sırada pek az kimseler Kanun - ı Esasi ile temin olunan hürriyetin bu kadar yakın olunduğunu hatıralarından geçiriyorlardı. Bu tebeddül zuhur eylediğinde, çok kimselere adeta rüya görüyorlar gibi geldiyse de elyevm bu hal bir hakikata, evet, celil bir hakikata tehavvül etmiş [değişmiş] olduğundan Türkiye ahalisi yeni bir hayat eser ve hareketleri hissediyor. Nitekim, genç bir kadın yevmi [günlük] bir gazetede bir vefat ilanı görmesi üzerine: "Bu gibi günlerde bir kimse nasıl ölebilir?" yollu sözüyle anı beyan etmiştir. Lakin yeni ihsan olunmuş hürriyetin kuvvetbahş tesirâtı cismanîye yetişsin yetişmesin, memalik - i Şahane dâhilinde bulunanların cümlesinin derûni hayatını tahrik ve teşvik eylemiştir. Onlar şimdi vakıftırlar ki, uzun gecenin muzlim [karanlık] ve müthiş saatleri artık geçmiştir ve şaşalı, yürek ferahlandıran güneş şarkî tepeler arkasından doğmaktadır. Onlar uyanıp görmüşlerdir ki, içinde yaşadıkları memleket büsbütün kendilerinin malıdır ve o artık habislerin saydgahı [av yerini], yahut ecnebi haramilerin zanaimi olmayacaktır. O kendilerinin malıdır, onun serveti hüsnî, onun meşhur seyr - u temaşa mahalleri ve yadigârları, onun haber verilmemiş imkânları, onun ibadethaneleri, mektepleri, yer ve yurtları ahali bunların cümlesini akıbet kendilerinin malı olup, onu kemale erdirmek, onu sevip müdafaa etmek vazifesiyle mükellef olduklarına vakıftırlar. Kezalik [keza] ahali elveyim mukaddema asla hissetmedikleri bir dereceyi şiddetle kendilerinin milli hayatlarında yığılmış kuvvetleri hissetmektedirler. Bu kuvvetlere bir mahreç [çıkış yeri] bulunmalıdır. Onlar yeni ve taze faaliyetlerde sarf edilmelidirler. Velakin bu faaliyetler nelerden ibaret olmalıdırlar? İşte Türkiye'de bil cümle ciddi âdemlerce şimdiki mühim mesele bu olmalıdır. Memleketin müstakbeli işte bu suale verilecek cevaba ve onun tatbikine vabestedir [takibiyle ilgilidir]. Eğer şimdiki tebeddülden mürad sadece eski şeyleri kaldırıp onları ameli surette yine evvelki hatlar üzerine tanzim etmeklik ise, o takdirde biz hep ümidi kessek daha iyi olur. Lakin imanımız kavi [güçlü] olup, itikatımızca [imanımızca], Türkiye ahalisi akıbet kendi mallerini [mallarını] ele geçirmişlerdir. Sabır bi nihaye sabır iktiza edecekse de, şurası daima hatırdan tutulmalıdır ki, hayrhah bir hükümdarın ihsan ettiği Kanun - ı Esasi yolu göstermişken, ahali hürriyeti bir günde değil, ancak seneler ve asırlarca müddet çalışıp çabalayarak istihsal etmek [üretmek] vazifesiyle mükelleftir. Mizac - ı vakt faaliyet istilzam eder ise de, başıboş ve delilsiz bir faaliyet pek ihtimal ki hadsiz nihayetsiz zarar - u ziyanları mucib [lazım] olur. Bizim bedbinlere [karamsarlara] ve herşeyi istihzaya çıkışan sıyrıklara bir göne teveccühümüz yoktur. Biz şad - u hendan bir ahalinin caiz ve meşru şevk - u şetaretine kavlen yahut fiilen fütur vermek istemez isek de matbuat - ı Osmaniye hareket - ı islahkar hanedeki vazifesiyle mükelleftir. İhtiyat ve basiret fikr - u meyli bil cümle meclislerde ishar edilmeli [belirtilmeli] ve hareket - i terakki cüyane [ilerleme hareketi] paldır küldür değil ancak yavaş yavaş ve sebatkârane icra edilmelidir. İş bu

yeni günün serkelamı Tahrib [Tahrip] değil, ancak Tamir - u imar olmalıdır ve herkesin hatrına gelecek başlıca sual şu olmalıdır: "Yarın ikame edilecek bina için kavi temeller nasıl vaaz edilmelidir? Hükümdarın ihsanı ve hukuku, ahalinin mukaddes beraatı olan bin nefis Kanun - ı Esasi milleti terkiib eden [birleştiren] fertlerle cemaatlerin yegâne delil - i salimi [sağlam temeli] makamında kaimdir [geçerlidir]. Hükümet - i meşrute esasi düstur ve kaide ise de onun usulü kanundur. Bu sebepten eğer bir fert ya da fertler güruhu kendi iradelerini Kanun - ı Esasi ile meşrud olandan başka bir yol ile icraya kalkışarlarsa, hürriyet - i milliyenin o bi behacuccetinin ahkâm - ı hilafında [karşıt yargıda] hareket etmiş olurlar. Bu gibi hilaf - ı kanun [kanun dışı] harakyat [harekat] ve muamelat her memlekette arada sırada vukuu bulur ise de, onların umumileşmesine müsaade edilecek olur ise dünyada hiçbir Kanun - ı Esasi buna dayanmaz. O herhalde nüfuz - u itibarını zay edip onun yerine başka bir şey geçmelidir. Ahalinin sesi işitilmeli ve gazete ve nutuklarda lisan serbestiyeti hakkı muhafaza edilmelidir de, bir hükümet - i meşrute ile idare olunan bir kavmin iradeti kendinin meşru vekilleri vasıtasıyla icra olunmalıdır. Ya yoksa nizam - u intizam yerine sınıf geçecek ve ahalinin emek - u arzusu halkın gürültülerine tehavvül edecektir [dönüşecektir].

Mizac - ı vakt izah ettiğimiz vech ile, ihtiyat, basiret ve nizam - u intizama riayet istilzam eder [gerektirir]. Lakin mizac - ı zaman iktizasınca bir şey daha lazımdır ve o da "VATANPERVERLİK"tır.

Kendisini bir hürriyetperver gibi göstermek suretiyle şahsi mal ve servetlerini tezyid [artırmak] ve ilaveye çalışan yahut taklit bir vatan hayreti göstermek suretiyle ucuz bir rağbet - i umumiye kazanmaya çabalayan kimse en fena nevden bir muraidir [iki yüzlüdür]. O haysiyetsiz bir kimsedir. Bu hassadan mahrumiyet ise insanî zilletin en alçak derecesine inmek demektir. Diğer taraftan hakiki vatanperver kendi nefsi hakkında asla düşünmez. Muhabbet onu kendi vatanına bend eder [bağlar] ve ırz - u namus daimi bir bekçi vazifesini ifa eder. O kendi vatani uğruna icra etmeye hazır bulunduğu şeylere dair asla kendi nefsinin medh etmez [methetmez], ancak vatanının en ali menafiinin [yararının] istilzam ettiği her şeyi daima sorgusuz sualsiz yahut kaçınılmaksızın icra, eder. O vatanın şan - u şerefi ziyasında görünmez olmaklığa hazır ve amadedir. Nefs değil, ancak hükümdar memleket ve millet ittihad - ı vatanperverliktir.”⁷

Metnin Analizi:

Bu metin, İkinci Meşrutiyet’in ilanını yalnızca siyasî bir değişim olarak değil, toplumsal ve ruhsal bir “uyanış” olarak tasvir eden oldukça güçlü bir siyasal-edebî söylem örneğidir. Metnin temel eksenî; “karanlık istibdat dönemi”nden “hürriyet ve anayasal düzen” dönemine geçişi, doğa metaforları üzerinden dramatik biçimde anlatmaktır. Aynı zamanda metin, coşkulu hürriyet heyecanını kontrollü reform, anayasal sadakat ve vatanperverlik çerçevesine yerleştirmeye çalışır.

Metin çok canlı bir doğa tasviriyle açılır: “Herkes pek sıcak bir yaz gününün tesiratına vakıftır. Hava ağır ve sıkıntılıdır.” Buradaki bunaltıcı hava, açık biçimde Abdülhamid dönemi istibdadının metaforudur. Tozlu, boğucu ve hareketsiz atmosfer; siyasî baskıyı ve toplumsal ataleti temsil eder. İnsanların: “neşesiz ve işlemeye isteksiz” olmaları, yalnız siyasî değil, ahlâkî ve toplumsal bir çöküntü hissini de ifade eder. Ancak hemen ardından gelen değişim sahnesi son derece semboliktir: “Şimalden şedit bir rüzgâr zuhur edip hararet ve dumanı def eder.” Bu “rüzgâr”, İkinci Meşrutiyet’in ilanıdır. Metin burada klasik bir “yeniden doğuş” anlatısı kurmaktadır. Karanlığın dağılmasıyla birlikte: “damarlarında yeni bir hayatın cvelan ettiğini hissederler.” ifadesi

⁷ H. M. Alen., “Mizac – ı Vakt”, *Avedaper*, 8 Ağustos 1908, 571 – 573.

kullanılır. Bu cümle, özgürlüğün biyolojik bir canlanma gibi sunulduğunu gösterir. Hürriyet yalnız siyasî hak değil, adeta topluma yeniden “ruh” veren bir kuvvettir. Yazar daha sonra bu doğa metaforunu doğrudan siyasete bağlar: *“Kanun-ı Esasi’nin neşri üzerine iki haftadan beri Türkiye ahalisi bu gibi hususî ve siyasi bir evc-i a’la içinden geçmektedir.”* Burada anayasa, toplumu yeniden diriltiren tarihsel dönüm noktası olarak sunulur. Dikkat çekici olan nokta, Meşrutiyet’in bir “devrim” gibi anlatılmasıdır; ancak bu devrim anarşik değil, düzen kurucu bir mahiyette tasarlanır.

Metindeki şu ifade oldukça önemlidir: *“Bu tebeddül... çok kimselere adeta rüya görüyorlar gibi geldi.”* Bu cümle, İkinci Meşrutiyet’in yarattığı şaşkınlık ve kolektif coşkuyu yansıtır. Özellikle:

“Bu gibi günlerde bir kimse nasıl ölebilir?” anekdotu, toplumun psikolojik atmosferini göstermek için kullanılmıştır. Yani hürriyet, sıradan hayatın doğal akışını bile aşan bir “yeniden doğum” hissi yaratmaktadır.

Metnin merkezindeki en önemli fikirlerden biri, “memleketin halka ait olduğu” düşüncesidir: *“İçinde yaşadıkları memleket büsbütün kendilerinin malıdır.”* Bu ifade son derece modern bir vatandaşlık anlayışını gösterir. Çünkü Osmanlı tebaası artık devlete ait edilgen bir unsur değil; memleketin gerçek sahibi olarak tahayyül edilmektedir. Devamındaki: *“onu kemale erdirmek, onu sevip müdafaa etmek vazifesiyle mükellef olduklarına vakıftırlar.”* cümlesi ise özgürlüğün aynı zamanda görev yüklediğini vurgular. Böylece metin, “hak” ile “sorumluluk” arasında denge kurar. Yazar, bu yeni enerjinin nasıl kullanılacağı sorusunu özellikle öne çıkarır: *“Bu faaliyetler nelerden ibaret olmalıdırlar?”* Bu soru, metnin dönüm noktasıdır. Çünkü yazı yalnızca coşku üretmek istemez; aynı zamanda bu coşkuyu yönlendirmeye çalışır. Bu nedenle şu uyarıyı yapar: *“Tahrib değil, ancak Tamir-u imar olmalıdır.”* Burada Meşrutiyet’in “yıkıcı” değil “kurucu” bir hareket olması gerektiği savunulur. Yazar, eski düzenin bütünüyle kaosa sürüklenmesini değil, anayasal reform temelinde yeniden inşayı savunmaktadır.

Metnin en belirgin yönlerinden biri, “kanun” vurgusudur: *“Hükümet-i meşrute esasi düstur ve kaide ise de onun usulü kanundur.”* Bu ifade, anayasal monarşi anlayışının özünü yansıtır. Halkın iradesi vardır; ancak bu irade yalnızca meşru temsil mekanizmaları içinde uygulanmalıdır. Bu nedenle yazar şu tehlikeye dikkat çeker: *“Ya yoksa nizam-u intizam yerine sınıf geçecek...”* Burada “halkın gürültüsü” ifadesiyle, kontrolsüz kitlesel hareketlerden duyulan korku hissedilmektedir. Dolayısıyla metin, özgürlük ile düzen arasında hassas bir denge kurmaya çalışır.

Son bölümde ise “vatanperverlik” kavramı öne çıkarılır: *“Mizac-ı zaman iktizasınca bir şey daha lazımdır ve o da ‘VATANPERVERLİK’tir.”* Bu kısım, metnin ahlâkî ve siyasî zirvesidir. Yazar sahte vatanperverleri sert biçimde eleştirir: *“Kendisini bir hürriyetperver gibi göstermek suretiyle şahsi mal ve servetlerini tezyid etmeye çalışan kimse... en fena neyden bir muraidir.”* Burada Meşrutiyet’in kişisel çıkar için kullanılmasına karşı ciddi bir ahlâkî tepki vardır. Gerçek vatansever ise: *“kendi nefsi hakkında asla düşünmez.”* Bu anlayış, bireyin kendisini millet ve vatan içinde eritmesini öngören fedakârcı bir vatandaşlık idealidir.

Metnin son cümlesi bütün ideolojik çerçeveyi özetler: *“Nefs değil, ancak hükümdar memleket ve millet ittihad-ı vatanperverliktir.”* Bu ifade, İkinci Meşrutiyet’in erken dönemindeki Osmanlıcı uzlaşma ideolojisini açık biçimde gösterir. Padişah, millet ve vatan birbirine karşıt değil; aynı siyasî bütünün parçaları olarak düşünülmektedir. Böylece metin, hürriyetin ancak anayasal düzen, disiplin, ortak vatandaşlık ve fedakâr vatanperverlik içinde anlam kazanacağını savunan güçlü bir Osmanlıcı siyasal manifesto niteliği taşımaktadır.

2.4 “Muhtireler [Muhtıralar]”

“Ahrar Fırka-i Siyasiyesi [İttihat ve Terakki Partisi] ilan-ı hürriyete vasıta olmaları hasebiyle bütün bütün millet-i Osmaniye’nin hissiyat-ı minnetdarânesine şayan oldular ise de ma’alesef bu bu mev’kı – i aliye ihrazda devam edemediler. Cemiyet-i mezkûre idare-i umur-u hükûmette kabine ve parlamanto üzerindeki nüfuzunu su-i tesir etmek azminde bulunmakla beraber birkaç cihetlerle büyük hatalarda bulundukları için yavaş yavaş mevkii iktidardan düşerek omuzlarındaki hükûmet işlerine lüzumundan ziyade müdahale edip bir nev-i ihtiras vücûda getirdiler. Parlamentoda ekseriyet-i ara kendilerin tarafında olduğundan meclis-i mezkûru müstebbidane bir meslekle idare ettiler. Saniyen, bu istibdada göre umur-u devlette icraat gösterecekler idi, ahali bu şey ile memnun kalır idi. Halbu ki hiçbir da’irede icraat görülmedikten ma’da, ortalıkta umumi bir tereddüt, hatta hükûmetsizlik cari olmaya başladı. Vilayetlerin ahvali gittikçe daha beter olmakta idi. Salisen, Osmanlı milletinin anasır-ı muhtelifesini bir ittihadı rabt etmek iddiası ile işe başlamış iken, cemiyetin anasır-ı muhtelifeyi birbirlerinden ayırmaya başladılar. Meydana bir hakim kavim tesavvuru atıp, gayri Müslim ahalinin hissiyatını yaraladılar. Rabien, Ahrar Fırkası cemiyet aleyhinde efsar beyan etmeye başladıkta, onları ezmek ve kuvve-i cebriye ile mahvetmek teşebbüsünde bulundular, hatta mebusan reisi Ahmet Rıza Bey’in maruf Pera Palas ziyaretinde Ahrar Fırkasını ima ederek onları “millet hainleri” tesmiye etmesi ahalinin fikri üzerinde pek fena tesir husule getirmiştir. İslam ahalinin dini hissiyatı aleyhinde te’arrüz bile vuku bulduğu iddia olunmuştur; şöyle ki orduda asakire namaz kıldıran ve vaaz veren imamların men’ edildiği rivayet olundu.

Bunların üzerine Serbesti gazetesinin bir muharriri Hasan Fehmi Bey’in köprü üzerinde vurulması ve katilin hükûmet tarafından derdest edilmemesi, bu cinayetin İttihat ve Terakki Cemiyetine atfedilmesi cemiyet-i mezkûre aleyhinde hissiyat emvacını tezyid eylemiştir. Bu salı günkü nümayiş üzerine cemiyet-i mezkûrenin mevkii-i iktidardan sukut ederek Ahrar Fırkasının kesb-i ehemmiyet etmesi devr-i cedidi siyasiyemizde bir müddet başı addolunmak gerektir. İmdi eğer bu yeni teşebbüsünde kesb-i muvaffakiyet etmek isterse kendi selefinin hatalarından ihtiraz ile hem icraata say etmek müsaade hem de’anasır-ı muhtelifeyi yekdiğerine rabt eden vesayiti elde ede ederek kendi mevkiiini takviye etmek gerektir.”⁸

Metnin Analizi:

Metnin ana argümanı, İttihat ve Terakki’nin hürriyetin ilanındaki rolü sayesinde başlangıçta toplumun takdirini kazandığı; ancak daha sonra iktidarı otoriter ve baskıcı biçimde kullanarak meşruiyetini kaybettiği düşüncesidir. Yazar, başlangıçta “milletin minnettarlığına layık” görülen cemiyetin zamanla:

- hükûmet işlerine aşırı müdahale ettiği,
- parlamentoda baskıcı bir yöntem izlediği,
- devlet yönetiminde başarısız olduğu,
- Osmanlıcılık idealinden uzaklaştığı,
- muhalefeti bastırmaya çalıştığı iddialarını ileri sürmektedir.

Bu yönüyle metin, erken dönem Meşrutiyet basınında görülen “özgürlükten istibdada dönüş” temasını yansıtır. Metin oldukça kuvvetli bir muhalif söylem içermektedir. Kullanılan dil nötr

⁸ “Muhtireler [Muhtıralar]”, *Avedaper*, 17 Nisan 1909, s. 334-335.

değildir; doğrudan siyasal pozisyon alan polemikçi bir üslup hâkimdir. Özellikle şu ifadeler dikkat çekicidir:

- “müstebbidane bir meslek”
- “kuvve-i cebriye ile mahvetmek”
- “hakim kavm tasavvuru”
- “hükûmetsizlik”
- “millet hainleri”

Bu kavramlar, İttihat ve Terakki’nin anayasal düzeni koruyan bir hareket olmaktan çıkıp baskıcı bir siyasî yapıya dönüştüğü algısını üretmektedir. Dolayısıyla metin yalnızca olay aktarımı değil, aynı zamanda kamuoyu yönlendirme işlevi gören politik bir müdahaledir. Burada dikkat çekici olan unsur, meşrutiyetçi söylemin yine meşrutiyet adına İttihatçılara karşı kullanılmasıdır. Yazar, İttihat ve Terakki’yi doğrudan “istibdat” ile ilişkilendirerek Abdülhamid dönemiyle özdeşleştirilen baskıcı yönetim anlayışını yeniden üretmekle suçlamaktadır.

Metnin en önemli ideolojik boyutlarından biri “anasır-ı muhtelif” (çeşitli milletler/topluluklar) vurgusudur. Yazar, İttihat ve Terakki’nin başlangıçta Osmanlı toplumundaki farklı unsurları bir arada tutma iddiasıyla ortaya çıktığını; ancak zamanla “hâkim kavm” anlayışını öne çıkararak gayrimüslim toplumların duygularını incittiğini ileri sürmektedir.

Bu bölüm, dönemin Osmanlılık düşüncesinin çözülüşünü göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle:

- gayrimüslim unsurların dışlandığı algısı,
- Türkçülük eğilimlerinin eleştirisi,
- çoğulcu Osmanlı kimliğinin zayıflaması gibi meseleler metne açık biçimde yansımaktadır. Dolayısıyla metin, yalnızca bir parti eleştirisi değil; aynı zamanda geç Osmanlı siyasal kimlik krizinin bir belgesidir.

Hasan Fehmi cinayetinin anılması, dönemin muhalif basınının İttihat ve Terakki karşıtı siyasal mobilizasyonunda önemli bir örnek teşkil eder. Metin, katilin yakalanmamasını doğrudan cemiyetle ilişkilendirerek toplumsal öfkenin büyüdüğünü ifade etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, metnin olayı kesin kanıtlarla değil, kamuoyunda oluşan kanaat üzerinden aktarmasıdır. “Cinayetin İttihat ve Terakki’ye atfedilmesi” ifadesi, siyasal algının tarihsel gerçeklik kadar önemli hâle geldiğini göstermektedir. Bu durum, İkinci Meşrutiyet basınında söylenti, kanaat ve siyasal propaganda arasındaki ilişkinin güçlü olduğuna işaret eder.

Metinde orduda imamların engellendiği iddiasına yer verilmesi, İttihat ve Terakki’nin “din karşıtı” bir yapı olduğu yönündeki propagandanın erken örneklerinden biridir. Bu söylem özellikle:

- askerî reformlar,
- sekülerleşme eğilimleri,
- merkezîleşme politikaları karşısında muhafazakâr çevrelerin geliştirdiği reaksiyonu yansıtır.

Buradaki anlatımın doğruluğundan ziyade, böyle bir iddianın siyasal dolaşıma sokulmuş olması önemlidir. Çünkü İkinci Meşrutiyet sürecinde dinî hassasiyetler siyasal meşruiyet üretiminde etkili bir araç hâline gelmiştir.

3. İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilerin Durumu Genel Değerlendirme

İkinci Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nde farklı etnik ve dini topluluklar açısından yeni bir siyasal ve toplumsal dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişme, özellikle Ermeni toplumu nezdinde, uzun yıllardır süregelen siyasal baskıların azalacağı, anayasal düzenin yeniden tesis edileceği ve eşit vatandaşlık ilkesinin kurumsallaşacağı yönünde güçlü beklentiler yaratmıştır. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte "hürriyet", "adalet", "müsavat" ve "uhuvvet" gibi kavramlar Osmanlı kamuoyunda yoğun biçimde tartışılmış; Ermeni basını da bu söylemi destekleyen ve güçlendiren yayınlara yer vermiştir.⁹

İlk dönemde Ermeni siyasi örgütleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında görece olumlu bir siyasal ilişki zemini oluşmuştur. Özellikle Taşnaksutyun Cemiyeti, anayasal düzenin korunması ve merkezi otoritenin güçlendirilmesi yönünde İttihatçılarla belirli ölçüde iş birliği arayışı içinde olmuştur. Bu bağlamda Ermeni toplumunun önemli bir kesimi, meşrutiyet rejiminin Osmanlıcılık ideolojisi çerçevesinde tüm unsurları eşit vatandaşlık temelinde bir arada tutabileceğine inanmıştır. İstanbul, İzmir, Van ve Erzurum gibi merkezlerde yayımlanan Ermeni gazetelerinde, anayasal düzenin olumlu bir gelişme olarak sunulduğu; buna karşılık II. Abdülhamid döneminin istibdat politikalarının eleştirel bir dille değerlendirildiği görülmektedir.

Başlangıçta ortaya çıkan iyimser siyasal atmosfer kısa süre içerisinde yerini güvensizlik ve çatışma eğilimlerine bırakmıştır. 1909 Adana Olayları, Müslüman ve Ermeni topluluklar arasındaki ilişkilerde belirgin bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Bu olaylar sırasında binlerce Ermeni'nin hayatını kaybetmesi ve çok sayıda yerleşim biriminin tahrip edilmesi, hem yerel düzeyde toplumsal ilişkileri zedelemiş hem de merkezi yönetime duyulan güveni ciddi biçimde sarsmıştır. Adana hadiseleri, meşrutiyet döneminde dile getirilen eşitlik ve kardeşlik söyleminin taşra düzeyinde karşılık bulmakta zorlandığını göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

1912 sonrasında Balkan Savaşları'nın yol açtığı siyasal ve toplumsal kriz, Osmanlı Devleti'nde milliyetçi eğilimlerin daha da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Balkanlar'daki toprak kayıpları ve Müslüman nüfusun Anadolu'ya yönelik kitlesel göçü, devletin güvenlik algısını yeniden şekillendirmiş ve Ermeni meselesinin giderek daha fazla güvenlik eksenli bir perspektiften ele alınmasına neden olmuştur. Bu süreçte İttihat ve Terakki yönetimi, imparatorluğun bütünlüğünü koruma amacı doğrultusunda daha merkezîyetçi ve Türkçü politikaları ön plana çıkarmış; böylece İkinci Meşrutiyet'in ilk döneminde öne çıkan çok unsurlu Osmanlıcılık düşüncesi giderek zayıflamıştır.

Ermeni siyasi temsilcileri ise özellikle Doğu Anadolu vilayetlerine yönelik reform taleplerini uluslararası diplomatik platformlarda gündeme taşımaya devam etmiştir. Bu girişimlerin bir sonucu olarak 1914 Reform Antlaşması imzalanmış olmakla birlikte, I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle bu düzenlemeler fiilen uygulanamamıştır. Savaş koşullarının ağırlaşmasıyla birlikte Osmanlı-Ermeni ilişkileri daha da gerilmiş; 1915 Tehcir Kanunu çerçevesinde Ermeni nüfusun büyük bir bölümü zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Bu gelişmeler sonucunda, İkinci Meşrutiyet'in başlangıcında ortaya çıkan anayasal birlik, eşitlik ve birlikte yaşama umutları büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.¹⁰

⁹ Ahmad, *İttihat ve Terakki...*, s. 32-35.

¹⁰ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, İstanbul: E Yayınları, 2008, s. 315-318.

Sonuç

İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Osmanlı basınında ortaya çıkan söylemsel dönüşüm, yalnızca siyasal rejimin değişimini değil, aynı zamanda toplumsal tahayyülün yeniden inşasını da yansıtmaktadır. Bu bağlamda *Avedaper* gazetesinde yayımlanan “Hürriyetin Hududu”, “Millettaşlarımız” ve “Mizac-ı Vakt” başlıklı yazılar, Ermeni harfli Türkçe basının İkinci Meşrutiyet'e nasıl anlam yüklediğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Söz konusu metinlerde hürriyet, sınırsız bir serbestlik olarak değil; kanun, nizam, mesuliyet ve ahlaki olgunlukla tamamlanan bir kavram olarak ele alınmıştır.

Metinlerde öne çıkan bir diğer temel unsur, Osmanlılık fikrinin kardeşlik ve müşterek vatana aidiyet kavramları üzerinden yeniden tanımlanmasıdır. “Millettaşlarımız” başlıklı yazıda, farklı dinî ve etnik toplulukların aynı siyasal topluluğun parçası olarak görülmesi gerektiği belirtilmiş; Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudilerin birbirlerini “millettaş” olarak kabul etmelerinin yeni rejimin asli şartlarından biri olduğu ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerinde belirginleşen uzlaşmacı ve kapsayıcı siyasal dilin, Ermeni basınındaki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle geçmişte yaşanan kırılmalara rağmen kardeşlik, karşılıklı hürmet ve ortak gelecek vurgusunun öne çıkarılması, dönemin umut yüklü atmosferini açık biçimde ortaya koymaktadır.

“Mizac-ı Vakt” yazısında Meşrutiyet, uzun bir durgunluk ve baskı döneminin ardından gelen tazeleyici bir siyasal uyanış şeklinde tasvir edilmiştir. Bununla birlikte metin, değişimin yalnızca eski düzenin yıkılmasıyla sınırlı kalmaması gerektiğini; asıl hedefin “tahrip” değil, “tamir ve imar” olması gerektiğini savunmuştur. Böylece *Avedaper*, yeni dönemde basının ve toplumun görevini, heyecanı körüklemekten ziyade, onu yapıcı bir siyasal ve toplumsal programa dönüştürmek olarak tanımlamıştır. Bu durum, gazetenin yalnızca dönemin duygusal coşkusunu aktaran bir yayın organı olmadığını, aynı zamanda Meşrutiyet'i ahlaki, toplumsal ve siyasal sorumluluk ekseninde yorumlayan bir düşünce zemini sunduğunu göstermektedir. Gazetenin 17 Nisan 1909 tarihli nüshasında 31 Mart Vakası'nın ardından gazetede yer alan “Muhtireler [Muhtıralar]” isimli yazıda..... Özellikle 1910 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, 1908 Jön Türk Devrimi sonrası oluşan kısa süreli iyimser atmosferin ardından İttihat ve Terakki yönetimiyle ilişkilerde gerginlikler yaşamaya başladı. 1908-1910 dönemindeki "özgürlük" havası yerini, İttihat ve Terakki ile Taşnaksütyun arasındaki ilişkilerin bozulmasına bırakmıştır. Bu dönemde Taşnak partisi İttihatçıları eleştirmeye başlarken, Ermeni toplumunda sosyalist akımlar gündeme geldi ve Taşnaklar Rusya ile ilişkileri yeniden değerlendirdi. 15 Eylül 1910'da kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası, Ermeni toplumundaki meseleleri gündemine almıştır. *Avedaper* gazetesi 31 Mart Vakasından sonra az da olsa görüşte bulunmuş ve süreç ilerledikçe gazetenin sadece haberleri aktardığı ve siyasi meselelerle ilgili görüşte bulunmadığı dikkat çekmektedir. Belirtmek gerekir ki gazetenin yayın hayatı 1910 yılında sona ermiştir.

Avedaper'in 1908 tarihli bu yazıları, İkinci Meşrutiyet'in Ermeni harfli Türkçe basınındaki ilk yankılarını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu metinler, Ermeni toplumunun Osmanlı anayasal düzenine yönelik beklentilerini, hürriyet anlayışını, Osmanlı vatandaşlığına ilişkin tasavvurunu ve toplumsal barış idealini görünür kılmaktadır. Dolayısıyla *Avedaper*, yalnızca bir haber ve fikir gazetesi değil, aynı zamanda İkinci Meşrutiyet'in başlangıç evresinde anayasal düzen, vatandaşlık, kardeşlik ve vatanperverlik kavramlarını Ermeni cemaatinin düşünce dünyasında yeniden yorumlayan önemli bir basın organı olarak değerlendirilmelidir. Belirtmek gerekir ki *Avedaper* gazetesi dönemin diğer siyasi gazetelerine oranla tarafsız kalmayı, dengeli bir şekilde süreci aktarmayı tercih etmiş ve ilerleyen süreçte yorumların kısıtlandığı dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Ermenileri açısından hem umut hem de hayal kırıklığı barındıran karmaşık bir tarihsel süreçtir. 1908’de anayasal düzenin yeniden tesisiyle ortaya çıkan özgürlük ortamı, başlangıçta Ermeni toplumunun siyasal yaşama daha aktif katılımını sağlamıştır. Bununla birlikte Adana Olayları, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın etkileri, Osmanlı yönetimi ile Ermeni toplumu arasındaki ilişkilerin giderek bozulmasına yol açmıştır. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı çokkültürlü yapısının çözülme sürecinin en kritik aşamalarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

1. Süreli yayınlar

Avedaper

2. Araştırma /inceleme eserler

Haygagan Dıbakrutyan Badmutyun Isgıspnavorutenen Minçev Ar Mez [Başlangıcından Günümüze Ermeni Matbaacılığı], Mihitaryan Matbaası, Venedik, 1895.

Ahmad, Feroz: *İttihat ve Terakki 1908 – 1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 10. bs. (İstanbul: Kaynak, 2016).

Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, (İstanbul: E Yayınları, 2008).

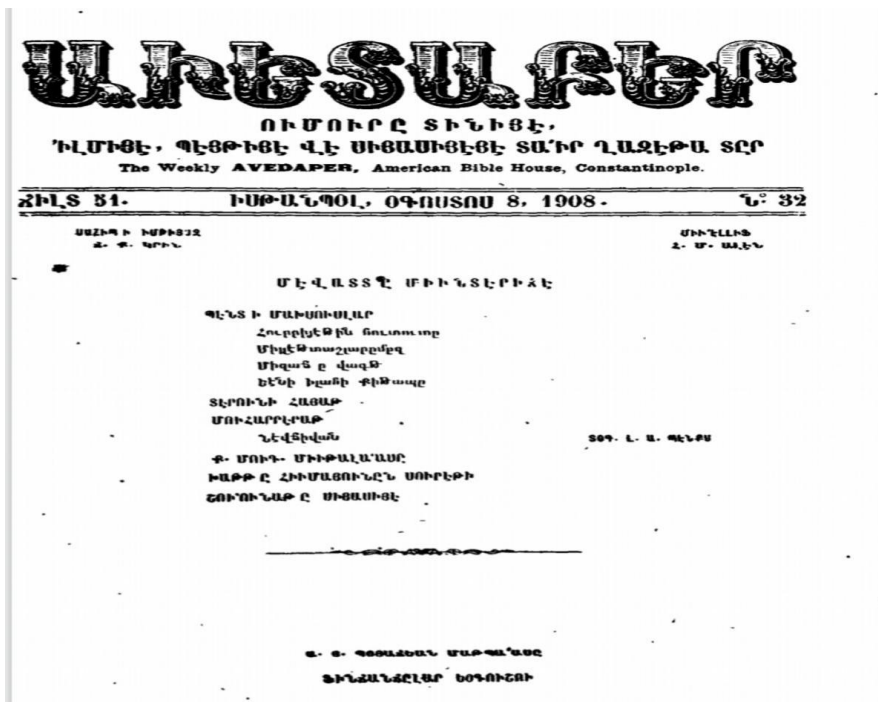
3. Dergiler

Ataman, Bora: “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, S. 14, (2009); 22.

Dağlar, Oya: “II. Meşrutiyetin İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)”, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (2008); 142.

Ekler

Avedaper gazetesinin 8 Ağustos 1908 tarihli sayısının kapağı

LORD CURZON'UN İRAN VİZYONU VE 1919 İNGİLİZ-İRAN ANTLAŞMASI: İNGİLİZ DOĞU POLİTİKASININ İRAN'DAKİ YANSIMALARI

LORD CURZON'S VISION OF IRAN AND THE 1919 ANGLO-PERSIAN AGREEMENT: REFLECTIONS OF BRITISH EASTERN POLICY IN IRAN

Halise Feyza BOZYAK*

Özet

Bu çalışmanın amacı; Lord Curzon'un vizyonu ekseninde, İngiltere'nin Doğu politikasının incelenmesi ve 1919 İngiliz-İran Anlaşmasının bu bağlam içinde değerlendirilmesidir. I. Dünya Savaşı'nın bitiminde imzalanan bu anlaşma ile İran'da yeni bir devir başlamış ve İngiltere'nin görünmeyen eli İran'ın hem iç siyasetinde hem de dış politikasında belirleyici bir güç haline dönüşmüştür. Anlaşma imzalanmadan evvel İngiltere ve Rusya'nın, İran üstündeki siyasi ve ekonomik tahakkümü incelenmiş, sürecin nasıl ilerlediği tespit edilmiştir. Hem İngiltere'nin hem de Rusya'nın İran'ı yarı sömürge haline getirecek bütüncül bir siyaset izlemesi ve bölgedeki siyasal boşluğu kendi lehlerine doldurma çabaları tarihsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmada başta dönemin aktörlerinin kaleme aldığı eserler incelenmiştir. Hem İngilizce hem Türkçe kaynaklardan hem de tercüme eserlerden karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır. Çalışmanın bütününde Lord Curzon tarafından "diplomatik bir zafer" olarak addedilen 1919 İngiliz-İran Anlaşmasının içeriği ve uygulama süreci değerlendirilmiştir. Bu bağlamda anlaşmaya karşı İran halkının tepkisi, giderek büyüyen İran milliyetçi muhalefeti ve meclisin gösterdiği direniş detaylandırılmıştır. Çalışmanın sonunda; Lord Curzon'un hayalini kurduğu "güçlü ve İngiltere'ye bağlı merkezi sistem" idealinin diplomatik bir fiyaskoya dönüştüğü ortaya konulmuştur. Buna rağmen yine de bu diplomatik çöküş sürecinin İngiltere'nin çıkarlarına halel getirmeyecek şekilde pragmatik bir manevrayla 1921 yılında Rıza Han'ın önderliğinde bir askeri darbe ile nasıl yeniden yönlendirildiği analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, İran, Lord Curzon, İngiliz Doğu Politikası, 1919 İngiliz-İran Antlaşması.

Abstract

The purpose of this study is to examine England's Eastern policy around the vision of Lord Curzon and to evaluate the 1919 Anglo-Persian Agreement within this context. With this agreement signed at the end of World War I, a new era began in Iran, and the invisible hand of England became a determining power in both the domestic and foreign policies of Iran. Before the agreement was signed, the political and economic domination of England and Russia over Iran was examined, and how the process progressed was determined. The holistic policy of both England and Russia to turn Iran into a semi-colony and their efforts to fill the political vacuum in the region in their favor are discussed from a historical perspective. In this context, the works written by the actors of the period were primarily examined in the study. English, Turkish, and translated sources were used

* Erciyes Üniversitesi, Tarih Bölümü, halisebozyak@gmail.com, ORCID: 0009-0000-9966-5341.

comparatively. Throughout the study, the content and implementation process of the 1919 Anglo-Persian Agreement, which was considered a "diplomatic victory" by Lord Curzon, were evaluated. In this context, the reaction of the Iranian people against the agreement, the growing Iranian nationalist opposition, and the resistance shown by the parliament are detailed. At the end of the study; it is revealed that the ideal of a "strong and pro-English central system" dreamed of by Lord Curzon turned into a diplomatic fiasco. Nevertheless, how this diplomatic collapse process was redirected by a military coup led by Reza Khan in 1921 with a pragmatic maneuver that would not harm England's interests is analyzed and criticized.

Keywords: History, Iran, Lord Curzon, English Eastern Policy, 1919 Anglo-Persian Agreement.

1. Giriş

*"Bu itirafı yalnızca, bir alanda elde edilen başarının belirli bir kalıcılığı olabileceksen diğer durumda geçici olmaktan öteye gidemeyeceği gerçeğinden dolayı yapmıyorum. Aksine, Orta Asya'nın krallıklarını ve prensliklerini göz önüne aldığım, bana göre hiçbir mesele, onların Doğu'nun gelecekteki kaderinde oynayacakları veya oynamaya muktedir oldukları rolün önemiyle kıyaslanamaz. Türkistan, Afganistan, Transkafkasya, İran... Pek çokları için bu isimler sadece mutlak bir uzaklık hissi ya da tuhaf dalgalanmaların ve can çekişen bir romantizmin hatırasını çağrıştırır. Ancak itiraf etmeliyim ki, benim için onlar, üzerinde dünya hakimiyeti uğruna bir oyunun oynandığı satranç tahtasındaki taşlardır."*¹

İşte bu emperyal perspektiften bakıldığında, Lord Curzon'un 1919 yılında İran'ı mali ve siyasi olarak İngiltere nüfuzu altına alma çalışması; bölgedeki hareketliliklerden de faydalanan bütüncül bir Doğu politikasının operasyonlarından biridir. Özellikle 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından Rusya'nın Transkafkasya'dan İran'a kadar uzanan coğrafyadaki tahakkümü sona ermiş ve Rusların bölgeden çekilmesiyle oluşan siyasal boşluğu İngiltere'nin doldurması kaçınılmaz olmuştur.² İngiltere, Kafkasya'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bu himaye hattı sayesinde, Hindistan yollarını koruyabilmek adına koca bir satranç tahtasındaki stratejik kareleri tutmayı hedeflemiştir.

Fransız İhtilali'nin (1789) tüm dünyaya yaydığı fikirler toplumları değiştirip dönüştürmüş, Sanayi Devrimi³ ile ekonomik düzenler yeni bir sisteme ihtiyaç duymuştur. Bu dönemde artık Batı devletlerinin yüzyıllardır farklı kıta ve medeniyetlere olan tasallutu 19. yüzyılın değişen ve gelişen şartlarına uyum sağlama yoluna giderek sömürü düzenlerini masa başlarında gizli toplantı ve paylaşımlar ile yenilemişlerdir.⁴ Bu uzun yüzyılda İngiltere'nin en büyük finans kaynağı olan Hindistan, İngiliz ekonomisinin gözbebeği konumundadır. Buradaki sömürgesini kaybetmemek için Hindistan yollarını kontrol altında tutması gereklidir. İngiltere için bu yollardan biri olan Afganistan

¹ George N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, Vol. I, London 1892, s. 3-4.

² Gökhan Bolat, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010.

³ Sanayi Devrimi'nin başlangıç tarihi hususunda tarihçiler arasında kesin bir mutabakat bulunmasa da, genel kanı, Arnold Toynbee'nin de işaret ettiği üzere 1760 sonrası döneme odaklanmaktadır. Konuyla ilgili Bkz. Yahya Bağçeci, "İngiltere'de Sanayi Devrimi ve Luddist Başkaldırı (1811-1813)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 13, S. 79 (2020): 358.

⁴ Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk", *Turkish Studies*, Vol. 6/3, Summer 2011, s. 1011-1027.

ve hususiyetle Herat şehri büyük bir önem arz etmektedir. İran'ın da bu şehre yönelik düşünceleri ve bunları fiiliyata dökme ihtimali İngiltere'nin kırmızı çizgisini aşması anlamına geleceğinden İngiltere 1853 senesinde İran'a "Herat'a saldırmayacağına dair" bir senet imzalatmayı başarmıştır. Bununla birlikte Nasirüddin Şah (1848-1896), imzalamak istemediği halde İngiltere'nin baskısından mütevellit imzalamak zorunda hissettiği bu anlaşmanın akabinde Herat'ı topraklarına katmak için düşüncelerini eyleme dökmüş ve harekete geçmiştir. İngiltere bu hareketlenmeyi fark eder etmez derhal Afganistan idarecileri ile iletişime geçmiş ve Dost Muhammed Han'ı (1826-1839 / 1845-1863) kullanarak İran'ın Herat'taki tesir ve itibarını kırmaya çalışmıştır. Bilâhare İran'da da iç karışıklıklar çıkartarak Nasirüddin Şah'ın Herat'a yönelik bu hareketine set çekmek için çalışmış nitekim uzun bir çalışmanın sonucunda başarıya da ulaşmıştır.⁵

18. yüzyıl itibariyle zaten iç karışıklıkları bitmeyen İran'ın mali durumu da pek iyi değildir. Nasirüddin ve Muzafferüddin Şahların (1896-1907) Avrupa seyahatleri gibi kişisel harcamaları ve sarayın lükse düşkünlüğü de devletin hazinesine oldukça büyük bir darbe vurmuştur. Ülkenin ekonomik kalkınması için kullanılacak olan dış borçlar sarayın sefahatine harcanmıştır. İngiltere ve Rusya bu dönemde, İran'ın iç işlerine müdahil olabilmek adına yüzbinlerce sterlinlik borç vermekten çekinmemiştir. Devlet hazinesi bu fahiş borçların ödenmesinde yetersiz kalınca İngiltere ve Rusya, İran'ın; yol yapımlarından, gümrük vergilerine, telgrafhane işletmelerinden bankacılığına ve hatta topraklarındaki petrol kuyularının sondajlarına varana kadar devlet ekonomisinin her bir unsurundan önemli ayrıcalıklar elde etmiştir. Ayrıca hem Rusya hem de İngiltere, bu dönemde fahiş faiz uygulayarak İran'ın ekonomisini tamamen kendisine bağımlı kılmıştır. Dışa bağımlılığı azaltmak için meclis şahın harcamalarını denetlemekten de öte olarak bir milli banka kurulması kararı almıştır. Lâkin İngiltere ve Rusya'nın İran topraklarında borçlarını tahsil etmek adına kurdukları Bank-ı Şehinşahî ve Bank-ı İstikrazî bu kararın uygulanmasını engellemiştir. Yabancı devletlerden borç alımını yasaklamak gibi oldukça sert tedbirleri ifade eden 5 maddelik bir kararname meclis onayından geçmiştir. Lâkin uygulamada başarısız olunmuştur. Ekonomik darlığın halkı artık toprağa ekilecek tohumları dahi yemeye sürüklemeye kadar varması ve dış borçlar sebebiyle 1908 yılından itibaren ülkede patlak veren iç savaş, Muhammed Ali Şah'ın Temmuz 1909'da tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum İran'ın mali bağımsızlığını tamamen yitirmesi ve bu iki devletin arasında adeta "yarı sömürge" durumuna gelmesine zemin hazırlamıştır.⁶

2. 1907 Antlaşması ve İran'ın İki Devlet Arasında Taksimi

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Avrupa'da büyük güçlerin kendilerine ait sömürge devletlerini elinde tutma yarışı hız kazanmıştır. Rusya, kuzeyden aşağıya inmeye çalışırken; İngiltere ise Hindistan ve Basra Körfezi'ndeki çıkarlarını korumak için İran'ı bir tampon bölge olarak değerlendirmiştir. Hindistan yolunun önemini o dönem İngiltere'nin İran elçisi olarak görev yapan Lord Curzon şu şekilde ifade etmiştir; "*İran'a kayıtsız kalmak bu ülkede ve Hindistan'daki yüzbinlerce yurttaşımızı besleyen ticaretten vazgeçmek anlamına gelir*". Bu sırada Avrupa'da büyüyen güç olan Almanya'nın Orta Doğu'da artan etkinliği de göze çarpmakta, Bağdat Demiryolu Projesi gibi önemli operasyonlarda adı ön plana çıkmıştır. Bu durumdan rahatsız olan İngiltere ve Rusya, birbirlerine yaklaşmakta bir beis görmemişlerdir. Zira 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'ndan çıkan Rusya ülkesindeki iç karışıklıklarla boğuşurken, İngiltere'nin de sömürgelerinde iç isyanlar

⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 360-364.

⁶ Gökhan Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2016, Yıl-8, S. 16; Karadeniz, *a.g.e.*, s. 360-364.

alevlenmiştir. Her iki devlet de yaşadıkları bu dâhili ve harici sorunlar nedeniyle aralarındaki rekabeti bir süreliğine askıya almak zorunda kalmıştır.

Almanya'nın bölgedeki hareketliliği İngiltere'yi o derecede rahatsız etmiştir ki konu hakkındaki İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir N. O'Connor (1843-1908), Dış İşleri bakanı Edward Grey'e (1905-1916) gönderdiği telgrafta durumu şu şekilde izah etme gereği duymuştur; "*Bahsedilen durumlar ışığında eğer İngiltere ve Rusya, İran'daki çıkarları için kısa bir süre içinde bir antlaşma imzalamazlarsa kendilerini orada (İran) Almanya ile daha çok karşı karşıya göreceklerdir.*" Bölgedeki bu çıkar çatışmaları ve sirkülasyon İngiltere ve Rusya'yı bir anlaşma metnine götürecek süreci tetiklemiştir. İki devlet uzun bir süre birbirleri ile gizli toplantı ve görüşmeler yapmış lâkin bu gizlilik bir süre sonra Alman gazetelerinde patlak vermiştir. İran hükümeti basında çıkan haberlerden tedirgin olup iki devlet ile de görüşme sağlayıp, İran'ın toprak bütünlüğü ile ilgili negatif bir durum yahut söylem ile karşılaşmamış bilâkis İngiltere, İran'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu söyleyerek durumu kontrol altına almayı başarmıştır.⁷

Maamafih 31 Ağustos 1907'de İran üç taksime ayrılacak şekilde İngiltere ve Sovyet Rusya arasında paylaşılmıştır. Buna göre; Rus sınırına yakın olan kuzey İran topraklarındaki siyasi ve ekonomik ayrıcalıklar Rusya'ya bırakılmıştır. İlâveten İngiltere nüfuzuna ise stratejik olarak İngiltere için önemli olan ancak büyük oranda çöllerden oluşan güney topraklarındaki ayrıcalıklar geçmiştir. İki bölge arasında kalan topraklar ise Kaçar yönetimi altında tarafsız bırakılmıştır. Oldukça ağır maddelere sahip bu anlaşma, İran devleti ve milleti adına haysiyet kırıcı bir şekilde düzenlenmiştir. İran hükümeti, kendi iradesinin içinde bulunmadığı bu anlaşmayı yok hükmünde saymış ve içerideki halk ise büyük bir tepki ortaya koymuştur. Rus nefreti körüklenmiş ve İngiltere'ye karşı duyulan güven ise parçalanmıştır.⁸

Her ne kadar İran hükümeti bu anlaşmayı yok saymış olsa da 2. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bu anlaşma sayesinde İngiltere ve Rusya, İran'ın iç siyasetine müdahil olmuş ve hatta belirleyici bir güç haline dönüşmüştür. Halihazırda zaten gümrük ve posta gelirleri gibi ekonomik açıdan iki devletin boyunduruğu altında olan İran bu anlaşma sebebiyle bu boyunduruktan kurtulamamıştır. Ekonomik açıdan kalkınmayı sağlayamaması ve dış borç batağı İran'ın bu duruma düşmesine sebep olmuş ve imzalanan bu taksim anlaşması ile durum pekişmiştir.⁹

3. Lord Curzon'un İran Vizyonu

Lord Curzon¹⁰, İngiltere'nin 19. Asırda Orta Doğu politikalarını oluşturup geliştiren bir rol üstlenmiştir. Özellikle Hindistan ve İran coğrafyalarını adım adım gezip, bölgenin etnik ve

⁷ Bolat, "Muhammed Ali Şah...", a.g.m.

⁸ Gökhan Bolat, *Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı - İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010, s. 83; Bolat, "Muhammed Ali Şah...", a.g.m.

⁹ Bolat, "Muhammed Ali Şah...", a.g.m.

¹⁰ George Nathaniel Curzon (1859-1925), aristokrat bir aileye mensup olup Eton ve Oxford'da eğitim görmüştür. Erken yaşlarda maruz kaldığı sert disiplin, onun otoriteyle çatışan, tavizsiz ve son derece hırslı kişiliğini inşa etmiştir. Üniversite sonrası Asya'ya (özellikle 1889-1890 İran bölgesi) yaptığı uzun ve zorlu seyahatler, emperyal vizyonunun temelini oluşturmuş; elde ettiği saha verileriyle *Russia in Central Asia* (1889) ve *Persia and the Persian Question* (1892) gibi bugün hâlâ temel başvuru kaynağı sayılan eserleri kaleme almıştır. Curzon, dönemin İngiliz hükümetinin Türkistan'daki pasif dış politikasını ("masterly inactivity") şiddetle eleştirerek, Rus yayılmacılığına karşı tavizsiz bir "ileri hat" (forward policy) stratejisini savunmuştur. Bu keskin vizyonu ve saha tecrübesi sayesinde hızla yükselerek 1891'de Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanı Yardımcılığına, 1898'de ise Hindistan Genel Valiliğine atanmıştır. Hayatı ve

demografik yapılarını öğrenmiş ve bu yapılar hakkında su götürmez bir bilgi birikimine sahip olmuştur. Bu coğrafyalar hakkında edindiği tüm veriyi İngiltere'ye rapor etmiş bölgede sözü geçen bir devlet adamı olarak anılmış ve bu coğrafyada yürütülen politikalarda belirleyici bir mercii haline gelmiştir.¹¹ Bilhassa bölgedeki seyahatlerini gerçekleştirirken aldığı notlarını daha sonra "*Persia and Persian Question*" adını verdiği kitabında paylaşmıştır. İran'ın, Hindistan'a giden "imparatorluk yolu" için stratejik öneminin üstünde dururken aynı zamanda bu bölgeyi dünya hakimiyeti için "satranç tahtasındaki taşlardan biri" olarak görmektedir.¹²

Hindistan olmadan İngiltere'nin bekasının mümkün olamayacağını savunan Curzon için, Transkafkasya'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgenin hâkimiyeti elzem bir husus olmuştur.¹³ Curzon'un siyasi kariyerinin merkezinde yer alan bu "Hindistan takıntısı", zihninde; Akdeniz'den Pamir Dağları'na kadar uzanacak, Hindistan sınırlarını ve imparatorluk yolunu koruyacak bir tampon devletler zinciri kurma fikrini doğurmuştur. Curzon'un zihninde kurguladığı bu stratejik hatta İran, savunma zincirinin belki en zayıf ama en kritik halkası olarak işlev görmesi öngörülmüştür.¹⁴ Curzon'un amacı İran'ı ilhak etmek, İngiltere topraklarına katmak ya da rüşvetlere dayalı bir "rupi politikası"¹⁵ gütmek olmamıştır. Uluslararası bir savaşın eşiği olabilecek kadar zengin ve İngiltere finansı için önemli bir yol olan İran topraklarının çöl kısımları dahi büyük bir öneme haiz olduğu için daha çok Rusya tehlikesine karşı korunaklı hale getirmek ve İngiliz sermayesinin iç piyasadaki akışını sorunsuz sağlamak olmuştur.

Bunlara ek olarak Curzon, tedbirli bir danışmanlık mekanizması yoluyla İran'ı içten güçlendirmeyi de İngiliz politikası açısından lüzumlu görmüştür. Zira onun emperyal zihin yapısına göre İran'ın toprak bütünlüğü mutlak surette muhafaza edilmeliydi. Tam da bu sebeple 1907 yılında İran'ın üç nüfuz bölgesine bölündüğü antlaşmaya şiddetle karşı çıkmıştır. Curzon'a göre bu antlaşma, İran'ın bağımsızlığına ve Asya'nın barışına ihanet niteliği taşımasının yanı sıra İngiltere'nin bölgedeki uzun vadeli çıkarlarını zedelemesi bakımından da büyük bir tehlike arz etmiştir.¹⁶

"Kuzeyin Devi" olarak nitelendirilen Rusya'nın güneye, özellikle Akdeniz'e inme hedefine karşı İngiltere; bölgede bir set oluşturmaya ve güçlü bir nüfuz tesis etmeyi hayati bir zorunluluk olarak görmüştür. Aynı dönemde İran, uluslararası ticaret açısından da cazip bir merkez hâline gelmiştir. İngiltere-Hindistan, İngiltere ve İran ticareti için bölge güçlü ve zengin bir potansiyel barındırmıştır.¹⁷ İngiltere'nin bölgedeki temel stratejisi; Rusya'nın emperyal tasar ve projelerini engellemek ve Horasan gibi kritik merkezleri elinde tutmak üzerine şekillenmiştir. Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere İngiltere'nin bir diğer önceliği, bölgedeki ticari ayrıcalıklarını ve gücünü muhafaza etmek olmuştur. Bu alanda atılan adımlar şu şekildedir;

kariyeri hakkında detaylı bilgi için bkz. David Gilmour, *Curzon: Imperial Statesman*, London: John Murray, 1994; The Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, London: Ernest Benn Ltd., 1928; Nathan Krieger, "The Victorian Hero: Explorers and Exploration in the British Empire, 1830-1914", Lisans Tezi, Wesleyan University, 2020.

¹¹ Bolat, *Doktora Tezi*, s. 45.

¹² Curzon, *a.g.e.*, s. 2-4.

¹³ Bolat, "...Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", a.g.m.

¹⁴ Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase, 1919-1925*, London 1934, s. 121.

¹⁵ Rupi Politikası (Rupee Policy), XIX. Yüzyılda, İngiliz Hindistan Yönetiminin; Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan'daki yerel yöneticileri devlet hazinesinden düzenli maaş ve bazı mali ayrıcalıklar ile İngiltere çıkarları ekseninde tutmasıdır. Bkz. Nicolson, *a.g.e.*, s.122.

¹⁶ Nicolson, *a.g.e.*, s. 83,122-123,126.

¹⁷ Curzon, *a.g.e.*, s. 4.

- I. Rusya'nın Transhazar demir yolu ile kuzeyde sağladığı lojistik üstünlüğe karşı İngiltere, güneyde güçlü bir varlık göstermeyi hedeflemiştir. Bu strateji doğrultusunda İngiltere, İngiliz destekli İran İmparatorluk Bankası aracılığıyla Tahran'a kadar uzanacak stratejik bir ticaret yolunun inşa imtiyazını elde etmiştir.¹⁸
- II. İngiliz ve Hint ticari mallarının gönderildiği, Basra Körfezi'nden İran'ın iç kesimlerine, Isfahan'a kadar uzanan yolun hakimiyeti İngilizlerin eline geçmiştir.¹⁹
- III. İngiltere, XIX. Yüzyılın başından itibaren İran ile diğer Asya bağımsız devletlerinden daha yakın bir ilişki kurmuş, iki devletin çıkarlarını ortak bir paydada birleştiren bir "Anglo-İran" politikası sürdürmüştür.²⁰

4. 1919 İngiltere-İran Antlaşması

1. Dünya Savaşı öncesinde İran tarafsızlığını deklare etmiştir. Buna göre, savaşa katılmayacak taraflardan herhangi birine yardım etmeyecektir. Savaşın içinde yer almak istememesine rağmen İran toprakları Rusya ve İngiltere'nin adeta oyun alanına dönmüş, savaşı İran topraklarına taşımışlardır.²¹ 1917'de Rus Çarlığı'nın yıkılması ve Almanya'nın da savaş sonunda yenilen devletlerin arasında yer alması Curzon'da İngiliz- İran ittifak planının yahud İran'ın her tarafına tahakküm etme planının artık başarıyla gerçekleşebileceği umudunu doğurmuştur. Burada büyük bir psikolojik yanılgıya düşmüştür çünkü artık İran halkı Ruslardan daha çok topraklarında işgalci kuvvet olarak bulunan İngiliz askerlerinden korkmakta ve eskisi gibi "yüce kurtarıcı" gözüyle bakmamaktadırlar.²²

18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda İran heyetinin taleplerinin dikkate alınmaması ve dışlanmaları, İran milletinin, bu durumdan sorumlu olarak İngiltere'yi görmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Lord Curzon doğrudan Tahran'da, Ağustos 1918 - Haziran 1920 tarihleri arasında görevde bulunan dönemin İran Başbakanı Vüsûkuddevle ve İngiliz temsilcisi Sir Percy Cox ile bir araya gelip müzakerelerde bulunmuştur. 9 Ağustos 1919'da İngiliz-İran Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma maddeleri şöyle belirlenmiştir;

- I. İngiliz Hükümeti, İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne kesinlikle saygı duyacağına dair geçmişte defalarca verdiği taahhütleri en kesin şekilde yineler.
- II. İngiliz Hükümeti, masrafları İran Hükümeti tarafından karşılanmak üzere, İran yönetiminin çeşitli bölümleri için iki hükümetin istişaresi sonucunda elzem görülen uzman danışmanların hizmetlerini sağlayacaktır. Bu danışmanlar sözleşmeli olarak istihdam edilecek ve nitelikleri İran Hükümeti ile danışmanlar arasında yapılacak bir anlaşma ile belirlenecek olan yeterli yetkilerle mücehhez kılınacaktır.
- III. İngiliz Hükümeti, masrafları İran Hükümeti tarafından karşılanmak üzere, ülkede ve sınırlarında asayiş sağlamak amacıyla kurulması planlanan tek sınıf bir gücün oluşturulması için gerekli subayları, modern tipte mühimmat ve teçhizatı temin edecektir. Bu ihtiyaçlar derhal toplanacak olan İngiliz ve İranlı askeri mütehassıslardan oluşan ortak bir heyet tarafından belirlenecektir.
- IV. İngiliz Hükümeti, 2. ve 3. maddelerde belirtilen reformların masarifini temin etmek amacıyla İran Hükümeti için önemli miktarda bir kredi sağlamayı veya tanzim etmeyi teklif eder. Bu kredi için

¹⁸ Curzon, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹ Curzon, *a.g.e.*, s. 46-47.

²⁰ Curzon, *a.g.e.*, s. 7.

²¹ Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi...", a.g.m.

²² Nicolson, *a.g.e.*, s. 128-129; Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s. 81-83.

iki hükümet istişare hâlinde gümrük gelirlerinden veya İran Hükümeti'nin tasarrufundaki diğer gelir kaynaklarından yeterli teminat arayacaktır. Kredi müzakereleri tamamlanana kadar İngiliz Hükümeti, söz konusu reformları başlatmak için gerekli tahsisatı avans olarak sağlayacaktır.

- V. İngiliz Hükümeti, ticareti geliştirmek ve kıtlığı önlemek amacıyla İran'da ulaşım ve iletişimin geliştirilmesine yönelik acil ihtiyacı kabul ederek, demiryolu inşası ve diğer ulaşım biçimleri aracılığıyla İngiliz-İran girişimlerini teşvik etmek için İran Hükümeti ile te'âvün etmeye hazırdır. Ancak bu durum mütehassısların tetkiklerine ve hangi projelerin en elzem, tatbik edilebilir ve kârlı olduğu hususunda iki hükümet arasında varılacak anlaşmaya tabiidir.
- VI. İki Hükümet, mevcut Gümrük Tarifesi'nin tetkik edilmesi ve ülkenin meşru çıkarlarına uygun, refahını artıracak bir temelde yeniden tanzim edilmesi amacıyla derhal müşterek bir uzmanlar heyeti atanmasını kabul eder.

İran'ın toprak bütünlüğüne duyulan saygının yinelenildiği ana antlaşmaya ek olarak, İngiltere tarafından İran devlet hazinesine sağlanacak 2.000.000 sterlinlik kredi için 9 Ağustos 1919 tarihinde bir sözleşme daha imzalanmıştır. Bu ek sözleşmenin maddeleri ise şu şekildedir;

- I. İngiliz Hükümeti, İran Hükümeti'ne 2.000.000 sterlin tutarında bir kredi vermeyi tasdik eder; bu kredi, İngiliz Mali Danışman Tahran'da vazifeye başladıktan sonra İran Hükümeti'nin tespit edeceği tarihlerde taksitler halinde ödenecektir.
- II. İran Hükümeti, sağlanan avanslar üzerinden 20 Mart 1921'e kadar yıllık %7 oranında aylık faiz ödemeyi; bu tarihten sonra ise ana sermaye ve %7'lik faizi 20 yıl içinde tamamen tasfiye etmeye yetecek bir miktarı her ay ödemeyi taahhüt eder.
- III. 8 Mayıs 1911 tarihli önceki bir kredi sözleşmesi gereği tahsis edilen tüm gelirler ve gümrük makbuzları, bu yeni kredinin geri ödemesi için de tahsis edilmiştir. Bu gelirlerin yetersiz kalması durumunda İran Hükümeti, eksik meblağı diğer kaynaklardan tamamlamayı taahhüt eder ve diğer bölgelerin gümrük makbuzlarını da bu kredinin ödemesine tahsis eder.
- IV. İran Hükümeti, bu krediyi ileride İngilizlerden alabileceği herhangi bir başka kredinin gelirleriyle istediği bir tarihte erken geri ödeme hakkına sahip olacaktır.²³

Özetle; İran ekonomisinin kalkındırılması için İngiliz uzmanlar devlet hazinesinde görevlendirilecek aynı şekilde İran Ordusunun da eğitim ve yeniden yapılandırılması için İngiliz subaylar görev alacaktır. Bütün bunları sadece İngiltere yapacaktır. Gümrük yetkililerinden, okul öğretmenlerine kadar ülkenin her kurumuna görevli sağlama hakkı sadece İngiltere'ye aittir. Demiryolu inşası, I. Dünya Savaşı'nın tazmini, kıtlık mücadelesi, Milletler Cemiyeti'ne girmek için yardım etme hakkı da sadece İngiltere'ye ait olarak belirlenmiştir. İran hükümetinin İngiliz himayesini kendi rızasıyla kabul ederek ülkeyi fiilen yarı sömürge statüsüne soktuğu bu antlaşma, Curzon tarafından diplomatik bir şaheser ve 'tek başına başardığı büyük bir zafer' olarak nitelendirilmiştir.²⁴

Curzon'un Ağustos 1919'da elde ettiği bu zafer kısa ömürlü olmuştur. Antlaşma alelacele büyük bir gizlilik içinde imzalandığı ve Milletler Cemiyetine dahi sunulmadığı için İngiliz diplomatların rüşvetle antlaşmayı imzalattıkları gibi şaibeler ortaya çıkmış, antlaşmanın meşruiyetine şüphe

²³ Agreement Between His Britannic Majesty's Government and the Persian Government," 9 Ağustos 1919, India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/18/C197, British Library, London. Digital version via Qatar Digital Library, http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x00018a (Erişim Tarihi: 07.04.2026).

²⁴ Nicolson, *a.g.e.*, s. 134-145; Abrahamian, *a.g.e.*, s. 81-83.

düşmüştür.²⁵ Çok ciddi bir prosedür hatası yaparak antlaşmanın, İran anayasasının 24. maddesi uyarınca İran Meclisinden geçmesi gerektiğini unutan Cox ve Curzon bu hatalarının bedelini; antlaşmanın onayının meclis tarafından sürekli ertelenerek fiiliyata dökülmemesi ile ödemişlerdir.²⁶ Meclis, kendisinin çağrılmadığı ve gizli olarak imzalanan bu antlaşmaya büyük bir çoğunlukla tepki göstermiştir. Başbakan Vüsûkuddevle'nin aldığı 16.000 sterlinlik avansın ortaya çıkması ve antlaşmadan yana duran 55 milletvekilinin de rüşvet skandallarına adlarının karışması ihtimali ortamı daha da kızıştırmıştır. Tepkiler öylesine büyümüştür ki mecliste antlaşmadan yana tavır alan 55 milletvekili, haklarındaki rüşvet iddialarından kurtulabilmek adına kamuoyuna antlaşmaya karşı olduklarını ilan etmek zorunda kalmıştır. Meclis onayının gecikmesiyle paralel olarak 1919 sonbaharından itibaren İran'daki milliyetçi muhalefet de büyümüştür. Antlaşmanın aynı dönemde halk tarafından duyulması, toplumda büyük bir infial yaratmış ve bu durum tam bir felaket olarak addedilmiştir. Başbakan Vüsûkuddevle'nin ülkeyi sattığına dair söylemler ortalığı alevlendirmiş, ülkede İngiltere'ye karşı adâvet yükselmiştir. Ulema, antlaşmaya karşı çok şiddetli bir tepki ortaya koymuş, Kerbelâ'da toplanarak İngiltere'yi lanetleyen ve antlaşmaya karşı ihticâc eden bir fetva isdâr etmiştir. Ülkenin aydınları ve milliyetçileri ise bir ceza kurulu kurmuş ve antlaşmadan yana olanları idam edeceklerini duyurmuşlardır. Hatta Başbakan Vüsûkuddevle'nin yanındaki dört kişiye dahi suikast düzenlemişlerdir. Yaşanan bu dehşet ve tedhiş devri, Vüsûkuddevle'yi Haziran 1920'de istifaya zorlamıştır.²⁷

Ruslar bu dönemde kendi içlerinde yaşanan devrimle derinden sarsılmış vaziyettedirler. Rejimin düşmesiyle Kafkasya'dan çekilen Rusya, aynı zamanda savaştan da çekilme kararı almıştır. Akabinde çarlık dönemine ait gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna ifşa etmiştir. İngiltere'nin de aynısını yapması karşılığında İran'dan tamamen çekileceklerini deklare etmiştir.²⁸ Rusya'nın bu durumdan faydalanıp; İran'a Çarlık Rusya'sından kalma tüm borçları, krediler, imtiyazları sileceğini, -Hazar Denizi'ndeki "balık avı hakları" dışında- ve kapitülasyonları kaldıracağını söylemesiyle birlikte bütün bu iyi niyet gösterisini tek bir şarta bağlamışlardır. Eğer İran üçüncü bir devlet tarafından işgale maruz kalacak olursa, Sovyetler gereken müdahale haklarını saklı tutmuşlardır. Bu şekilde olası bir İngiltere tehdidine karşı bir savunma hattı oluşturmuşlardır. İran halkı tarafından Ruslar fikri açıdan rahatsız edici bulunsalar da İngiltere'ye karşı desteklenmişlerdir. İngiltere'nin hali hazırda zaten parçalanmakta olan İran'daki nüfuzu tamamen sönmüştür. İngiliz kamuoyunun da artık savaşıardan bıkmış olması ve Doğu'daki krizlerle uğraşmak istememesi sebebiyle İngiltere, anlaşmayı yaptırım gücü ile uygulatamamış ve kuvvetlerini çekmesiyle de sona ermiştir.²⁹ General Dickinson'un raporuna yansıyan bu durum şu şekilde ifade edilmiştir; *"Britanya'nın ne pahasına olursa olsun ülke topraklarından kökü kazılması gereken acımasız bir hasım olduğu görüşü yayıldı"*.³⁰

Tepkilerin çok büyük olması İranlı mülk sahipleri ve İngilizlerde panik yaratmıştır. Rusya'nın Gilan Bölgesi'ndeki Sovyet yönetimini desteklemesi ve Tahran'a yürüme tehdidi "Sovyet zehrine bulanacakları" korkusunu doğururken, aynı zamanda hükümetin yine tepkilerden mütevellit

²⁵ Nicolson, *a.g.e.*, s. 138.

²⁶ Nicolson, *a.g.e.*, s. 142.

²⁷ Abrahamian, *a.g.e.*, s. 81-83.

²⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)* (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), s. 104; Abrahamian, *a.g.e.*, s. 81-86.

²⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 163; Nicolson, *a.g.e.*, s. 143-144; Abrahamian, *a.g.e.*, s. 81-83.

³⁰ Abrahamian, *a.g.e.*, s. 83.

“kaybeden devlet” konumunda olup iş göremez hale gelmesi “anarşinin hükmü”nün süreceği endişesi ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu durum, ortalığın sükûnete ermesi için İngilizler ve İranlı mülk sahiplerinde askerî bir müdahalenin şart olduğu düşüncesini doğurmuştur. İngiliz komutan General Ironside, 1919 Antlaşması'nın artık hükümsüz olduğunu anlayarak İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a haber vermeden bu durumu askerî bir yolla kurtarma arayışına girmiştir. General Ironside'in uygun bulduğu kişi, Kazak Tugaylarının³¹ başındaki Rıza Han'dır. İngiltere bu noktada askerî bir sponsorluğa girmiş ve Rıza Han'ı general rütbesine terfi ettirip tugaylarına para ve silah dağıtmıştır. Buna karşılık Rıza Han, Şah'ı tahtından indirmeyeceğini taahhüt ederek İngiltere kuvvetlerinin güvenle geri çekilmesine olanak tanıyacağına söz vermiştir.³² 21 Şubat 1921'de Rıza Han'ın Kazak tugayları ile Tahran'a yürüyüp hükümeti devirmesiyle antlaşma tamamen ortadan kalkmıştır.³³ Bu şekilde Bolşevikler yatışmıştır. Abrahamian'a göre; bu durum, İngiltere'nin çıkarlarının bir askeri darbe ile korunmasıdır ve halk da bunu aynen bu şekilde anlamıştır.³⁴

Yaşanan bu darbeden kısa bir süre sonra, 26 Şubat 1921 tarihinde Moskova'da İran-Sovyet Antlaşması³⁵ imzalanmıştır. Lord Curzon, Temmuz 1921'de Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşma ile İngiltere'nin bölgedeki hedeflerinin gerçekleştirilemediğini ilan etmek zorunda kalmıştır. 1909-1929 yılları arasında görev yapan dönemin İngiliz diplomatı ve yazarı Harold Nicolson³⁶; Curzon'un iyi niyetli ama dönemin milliyetçi gerçeklerini göremeyecek kadar kibirli duruşunu nihai noktada İran'ı, Rusya'ya kendi elleriyle itmesine sebep olduğu şeklinde değerlendirmiştir.³⁷

1921'deki bu darbenin başındaki Rıza Pehlevi yine süreç boyunca İngiltere'nin desteğiyle hareket etmiştir. Lord Curzon'un davetiyle Tahran'a elçi olarak atanan ve 1921-1926 yılları arasında görev yapan Sir Percy Loraine³⁸, Curzon'un bölgedeki hedefleriyle uyumlu ancak değişen şartlara göre

³¹ Çarlık Rus Ordusunun önemli bir gücü olan Rus Kazak Tugayı örnek alınarak kurulan İran Kazak Tugayları, Kaçar Şahı Nasirüddin Şah'ın isteğiyle kurulmuş olup İran ordusunun en önemli düzenli gücü olmuştur. Nasirüddin Şah'ın, ordu reformları kapsamında kurulan bu birlikler devletin öncelikli gücü haline gelmiştir. 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar Rusya'nın nüfuzu altında olan bu kuvvetler, bölgeden Rusların çekilmesi ile İngilizlerin nüfuzu altına girmiştir. Birliğin kuruluşu ve detaylı bilgi için bkz. Gülay Karadağ Çınar, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İran Kazak Tugayı'nın Faaliyetleri (1879-1917)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 64 (2025): 360-365.

³² Abrahamian, *a.g.e.*, s. 83-87.

³³ Nicolson, *a.g.e.*, s. 146.

³⁴ Abrahamian, *a.g.e.*, s. 86-87.

³⁵ 26 Şubat 1921 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre; İki ülke de birbirlerinin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı göstereceklerdir. Bir dostluk anlaşması olan bu anlaşma İran'ın İngiltere'nin kurmak istediği tahakküme karşı bir tepki niteliğinde olup; Sovyet Rusya'nın ise komşuları ile iyi anlaşma politikası güderek bir “güvenlik çemberi” oluşturma isteğinden ortaya çıkmıştır. Anlaşmanın en dikkat çekici maddesi ise; Sovyetlere karşı İran toprakları üçüncü bir güç tarafından üs olarak kullanılırsa, Rus Kuvvetlerine, İran topraklarında duruma müdahale etme hakkı tanınmasıdır. Anlaşmanın tam metni için bkz. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. II (Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956), s. 90-94.

³⁶ Harold Nicolson (1886-1968), 1909-1929 yılları arasında görev yapmış İngiliz diplomat ve Lord Curzon'un biyografisi yazarıdır. Eseri için bkz. Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase, 1919-1925*, London:1934.

³⁷ Nicolson, *a.g.e.*, s. 146-147.

³⁸ Sir Percy Loraine (1880-1961), 1919 Antlaşması'nın çöküşünün ardından 1921-1926 yılları arasında Tahran'da İngiltere'nin tam yetkili elçisi olarak görev yapmış ve bölgedeki İngiliz politikasının yeniden şekillenmesini yönetmiştir.

daha gerçekçi ve revize edilmiş bir siyaset gütmüştür. İngiliz kurumları arasında dahi İran politikasına dair yaşanan bu kafa karışıklığını şu şekilde izah etmek mümkündür: Hindistan Ofisi (India Office)³⁹ ve Anglo- Persian Oil Company (APOC)⁴⁰ bölgesel bir özerklik şeklinin desteklenmesinden yanayken; Lord Curzon ve Imperial Bank güçlü, dirayetli bir merkezi hükümetin desteklenmesini savunuyordu. Loraine, Curzon'un bu politikasını Rıza Han'ın güçlü, müstağni, disiplinli ve homojen bir merkezi hükümet kurma çabalarını destekleyerek devam ettirdi. Curzon ve Loraine'nin uyumu, Amerika'dan gelen mali misyon konusunda kendisini gösterdi. Loraine, Amerikalı danışmanları yönlendirerek; Rıza Han hükümetini ayakta tutup, İngiliz politikasına hizmet eden bir araca dönüştürerek Curzon'un vizyonunu sahada gösterdi. İngiltere'deki kabine içi bölünmeler olmasına rağmen, İran'da İngiliz çıkarlarını korumak adına dönemin en güçlü aktörlerinden Rıza Han'ın desteklenmesi gerektiğini görebilmiş, Curzon'un "güçlü merkezi devlet" amacını Rıza Han'ı destekleyerek hayata geçirmiştir.⁴¹

Sonuç

19. yüzyılın getirdiği siyasi ve ekonomik buhranlarla yıpranan, şahların lüks tüketimi ve iç karışıklıklarla zaafiyete düşen İran; dönemin İngiliz emperyal aklı için bizatihi bir "amaç" değil, başta Hindistan olmak üzere Güneydoğu Asya'daki sömürgelerin güvenliğini sağlamak adına kullanılması elzem bir "araç" konumundadır.

Lord Curzon'un mimarlığında sahneye konulan İngiltere'nin İran stratejisi, tek boyutlu bir hamle değildir. Bu strateji bir yandan büyük savaşta ki müttefiki Fransa'ya karşı Arap Havzası'nda mutlak bir stratejik üstünlük kurma girişimi iken; diğer yandan dönemin en büyük küresel tehdidi olan Bolşevik Rusya'ya karşı çekilmiş bir blokajdır. İngiltere'nin, Millî Mücadele döneminde Ankara Hükümeti ve Kafkas halkları üzerinden Sovyet tehdidine karşı kurguladığı "Kafkas Seddi" projesinin bir benzeri, Curzon tarafından İran coğrafyasında inşa edilmek istenmiştir. Dolayısıyla 1919 Antlaşması salt bir diplomatik metin veya geçici bir vesayet girişimi değil; İngiliz emperyalizminin Sovyet yayılcılığına karşı inşa ettiği askerî, ekonomik ve ideolojik ayakları olan çok boyutlu bir projedir. Curzon'un "imparatorluk yolu" vizyonu, Akdeniz'den Pamir Dağları'na kadar uzanan bu güvenlik hattında İran'ı en stratejik tampon bölge olarak konumlandırmıştır.

Ancak Curzon'un, Dünya hâkimiyeti adına İran'ı satranç tahtasında kolayca yönlendirilebilecek piyonlardan ibaret gören bu kibirli ve üstenci diplomatik bakışı; sahada uyanan yerel nasyonalist refleksleri ve İran meclisinin direncini okuyamamıştır. 1919 Antlaşması'nın meclis iradesine çarpması ve İran toplumunda derin bir İngiliz karşıtlığına dönüşmesi, bu büyük emperyal projenin çöküşünü hazırlamıştır.

³⁹ Hindistan Ofisi (India Office), Londra merkezli bir hükümet departmanı olup 1858-1947 yılları arasında İngiltere'nin hem Hindistan'ın idaresini hem de Hindistan'ın güvenliği için tampon bölge olarak sayılan İran, Afganistan, Tibet ve Basra Körfezi gibi çevre bölgelerde yürütülen politikaları ile sahadaki faaliyetleri yönlendiren kurumdur.

⁴⁰ APOC, 1901 yılında William Knox D'arcy'e verilen ayrıcalıktan sonra 1908 yılında İran'da petrolün bulunması akabinde 1909 yılında çıkarılması ile kurulmuştur. Şirketin çoğunluk hissesi daha sonra İngiltere tarafından satın alınmış ve bu şekilde İngiltere Kraliyet Donanması'nın yakıt ihtiyacı güvence altına alınmak istenmiştir. Lord Curzon ve İngiltere hükümetinin İran'daki temel ekonomik çıkarları aslında bu şirket üstünedir ve bölgede yürüttüğü politikalar da bu yönde ilerlemiştir. Bkz. Karadeniz, a.g.e., s. 421-423.

⁴¹ Michael P. Zirinsky, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies*.

Bu diplomatik fiyasko, İngiltere'yi doğrudan vesayet kurma rüyasından uyandırmış ve bölgedeki hedeflerini revize etmeye mecbur bırakmıştır. Şubat 1921'de Kazak Tugaylarının başındaki Rıza Han eliyle gerçekleştirilen askerî müdahale, İngiltere'nin İran'ı dışarıdan bir antlaşmayla değil, içerideki askerî ve otoriter unsurlar vasıtasıyla kontrol etme arayışının bir sonucudur. Nihayetinde bu süreç, İngiltere'nin bölgedeki mutlak hâkimiyet tasarılarının sınırlandırıldığını ve İran'ın kendi iç dinamikleriyle şekillenecek yeni bir siyasi evreye geçtiğini açıkça ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Bağçeci, Yahya. "İngiltere'de Sanayi Devrimi ve Luddist Başkaldırı (1811-1813)". *The Journal of Academic Social Science Studies*. C. 13, S. 79 (2020): 355-373.
- Bolat, Gökhan. *Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı - İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010.
- Bolat, Gökhan. "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Raporla Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu". *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010): 65-82.
- Bolat, Gökhan. "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, S. 16 (Nisan 2016): 135-152.
- British Library, London (BL). India Office Records and Private Papers (IOR). IOR/L/PS/18/C197, "Agreement Between His Britannic Majesty's Government and the Persian Government," 9 Ağustos 1919. Digital version via Qatar Digital Library, http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x00018a (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2026)
- Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*. Vol. I. London: Longmans, Green, and Co., 1892.
- Gilmour, David. *Curzon: Imperial Statesman*. London: John Murray, 1994.
- Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956*. Vol. II. Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956.
- Karadağ Çınar, Gülay. "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İran Kazak Tugayı'nın Faaliyetleri (1879-1917)". *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 64 (2025): 357-388.
- Karadeniz, Yılmaz. "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk". *Turkish Studies*, Vol. 6/3 (Summer 2011): 1011-1027.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Krieger, Nathan. "The Victorian Hero: Explorers and Exploration in the British Empire, 1830-1914". Lisans Tezi, Wesleyan University, 2020.
- Nicolson, Harold. *Curzon: The Last Phase, 1919-1925*. London: Constable & Co., 1934.

Ronaldshay, The Earl of. *The Life of Lord Curzon Being The Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston*. London: Ernest Benn Ltd., 1928.

Zirinsky, Michael P. "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926". *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 4 (1992): 639-663.

PAUL JULIUS REUTER'İN HAYATI VE İRAN'DAKİ İMTİYAZI

THE LIFE OF PAUL JULIUS REUTER AND HIS CONCESSION IN IRAN*

Hülya YERLİKAYA**

Özet

Bu çalışmada, Paul Julius Reuter'in hayatı ve 19. yüzyılda İran'da geniş ekonomik haklar sağlayan 1872 imtiyazı ele alınmıştır. İmtiyazın Kaçar Devleti üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri incelenmiştir. Çalışmanın amacı; Reuter İmtiyazı'nın içeriği, gelen sert tepkiler sonucu yaşanan iptal süreci ve sonrasında kurulan Bank-ı Şahinşahi'nin İran'ın mali yapısındaki yerini analiz etmektir. Çalışmada Reuters tarihi için özellikle Donald Read ve Graham Storey'in eserlerinden, imtiyazın kapsamı konusunda ise George Curzon'un Persia and the Persian Question isimli kitabından yararlanılmıştır. Çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde, Paul Julius Reuter'in hayatı ele alınarak şirketini kurduğu döneme kadarki süreç açıklanmış; Kaçar Devleti'nin içine düştüğü mali krizin ardından bu imtiyazı verme girişimleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde, demiryollarından madenlere kadar uzanan geniş hakların bir İngiliz vatandaşı olan Reuter'e verilmesi ve buna karşı çıkan çevrelerin baskısıyla imtiyazın iptal edilme süreci değerlendirilmiştir. Bu imtiyaza karşı çıkanların başında yerel halkın geldiği, Rusya'nın ise sürece karşı çıkan bir diğer güç odağı olarak varlık gösterdiği saptanmıştır. Dördüncü bölümde, iptal edilen imtiyazın telafisi için Reuter'e verilen bankacılık izni ve bu doğrultuda kurulan Bank-ı Şahinşahi'nin İran'da modern bankacılığı başlatırken İngiliz hakimiyetini de pekiştirdiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca Rusya'nın, İngilizlerin kurduğu bu bankaya karşılık kendi bankasını açtığı ortaya konulmuştur. Sonuç kısmında ise Reuter imtiyazının, İngiltere ve Rusya arasındaki "Büyük Oyun" rekabetini nasıl tırmandırdığı tartışılmıştır. Bu iki ülkenin faaliyetleri karşısında İran halkının yabancı karşısı bir tutum sergilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaçar Devleti, Nasirüddin Şah, Paul Julius Reuter, 1872 İmtiyaz.

Abstract

This study examines the life of Paul Julius Reuter and the 1872 concession that granted extensive economic privileges in Iran during the nineteenth century. The positive and negative effects of the concession on the Qajar State are analyzed. The aim of the study is to examine the content of the Reuter Concession, the cancellation process that emerged as a result of strong reactions against it, and the role of the Imperial Bank of Persia (Bank-ı Şahinşahi), established afterward, within Iran's financial structure. The study particularly draws on the works of Donald Read and Graham Storey for the history of Reuters, while George Curzon's Persia and the Persian Question is used regarding the scope of the concession. In the first and second sections of the study, the life of Paul Julius Reuter is discussed, and the process leading up to the establishment of his company is

* Çalışmanın konu seçiminden metnin nihai haline gelmesine kadarki süreçte kıymetli akademik birikimi, yapıcı eleştirileri ve destekleriyle çalışmaya yön veren değerli hocam Prof. Dr. Gökhan Bolat'ın katkılarını saygıyla zikreder, kendilerine şükranlarımı sunarım.

** Erciyes Üniversitesi, Tarih Bölümü, yerlikayahulya25@gmail.com, ORCID: 0009-0003-8301-1652.

explained. In addition, the Qajar State's attempts to grant this concession following the financial crisis it had fallen into are examined. The third section evaluates the granting of extensive rights—ranging from railways to mines—to Reuter, a British citizen, and the subsequent cancellation process caused by the pressure of opposing groups. It is determined that local people were among the leading opponents of the concession, while Russia also emerged as another major force opposing the process. The fourth section focuses on the banking authorization granted to Reuter as compensation for the cancelled concession and emphasizes that the Imperial Bank of Persia, established accordingly, both initiated modern banking in Iran and reinforced British dominance. Furthermore, it is revealed that Russia established its own bank in response to the British-founded institution. In the conclusion, the study discusses how the Reuter Concession intensified the “Great Game” rivalry between Britain and Russia. It is also concluded that the Iranian people developed an anti-foreign attitude in response to the activities of these two powers.

Keywords: The Qajar State, Nasiruddin Shah, Paul Julius Reuter, The 1872 Concession.

1. Giriş

1816 yılında Almanya’da dünyaya gelen Reuter’in hayatı, çalıştığı bankada Carl Friedrich Gauss (1777-1855) ile tanışmasıyla değişmiştir. Reuter, Gauss’un etkisiyle telgrafa yoğun ilgi duymaya başlayarak telgraf ajansı kurma hayaline kapılmıştır.¹ Hayatını 1845’te Maria Magnus ile birleştirmiştir.² Kendisini geliştirmek isteyen Reuter, kendisi gibi Yahudi olan Charles Havas’ın (1783-1858) yanında işe başlayarak tecrübe kazanmıştır. Buradan edindiği deneyimle, eşi Maria’nın da desteğini alarak bir şirket kurmuştur. Ancak bu şirket 1849 yılında faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır.³ Pes etmeyen Reuter, ilerleyen süreçte sekiz ay boyunca güvercin servis işletmeciliği yaparak haberlerin hızlı bir şekilde aktarımını sağlamıştır. Ancak bu geçici iş stratejisi, ihtiyacın ortadan kalkmasıyla sona ermiştir. Reuter, kendi haber şirketini kurana kadar yılmadan mücadele etmiş ve neticede 1851 yılında amacına ulaşmıştır.⁴

Bu denli çaba sarf ederek şirketini kuran Reuter, söz konusu faaliyetlerini bu alanla sınırlı tutmayarak 1872’de İran’da kapsamı oldukça geniş bir imtiyaz elde etmiştir. İran’da söz konusu imtiyazın verilmesinin temel nedeni, Nasirüddin Şah (hük.1848-1896) döneminde devletin yaşadığı mali kriz olmuştur. Bu süreçte İran’daki ekonomik sıkıntılar o kadar yoğunlaşmıştır ki hükümet mecburen yabancılara imtiyaz verme yoluna gitmiştir. İlgili imtiyaz dolayısıyla İran, ekonomik açıdan yabancılara bağımlı hale gelmiştir. Dönemin reform yanlısı devlet adamları mevcut durumu değiştirmek ve İran’ın altyapısını geliştirmek istemişler; ancak bunun için yabancı sermayeyi İran’a çekebilmeyi şart görmüşler. Bu vizyonla hareket eden ve İngiltere ile ekonomik bağları

¹ Donald Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989* (Oxford: Oxford University Press,1992),6,7.; Graham Storey, *Reuters’ Century 1851-1951* (London: Max Parrish, 1951) 4.

² Storey, *Reuters’ Century 1851-1951*, 5.

³ Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*, 10.; Storey, *Reuters’ Century 1851-1951*, 7.

⁴ Storey, *Reuters’ Century 1851-1951*,11.

güçlendirmek isteyen Sadrazam Mirza Hüseyin Han Sipehsalar (sadr. 1871-1873) ile Mirza Melkum Han (1833-1908), anlaşmanın imzalanmasını tasvip etmişlerdir.⁵

1872'de Londra elçisi olan Mirza Malkum Han, yaklaşık on sekiz yıl bu görevde kalmıştır. Sadrazam Hüseyin Han ile birlikte Reuter'den yüklü miktarda rüşvet alarak, İran'ın petrol ve maden gibi tüm kaynaklarını yetmiş yıllıkına bu İngiliz sermayedara devretmiştir. Şahı, bu eşsiz imtiyazın ülkeye yabancı sermaye getireceğini söyleyerek ikna etmişlerdir. Ancak bu anlaşma İran'ın bağımsızlığına ve ekonomisine büyük zarar vermiştir. Londra'da gizli tutulan sözleşme şahın dönüşüyle ifşa olunca halkın, ulemanın ve Rusya'nın baskısıyla iptal edilmiş; Malkum Han ise halk gözündeki din ve devlet düşmanı ilan edilmiştir.⁶

Tüm bu yaşanan süreç sonucunda, devletin gelirlerini artırmak amacıyla çeşitli imtiyazlar verilmesi gerekli görülmüştür. Bu doğrultuda, ilk imtiyaz Paul Julius Reuter'e maden ve demiryollarını işletme hakkı olarak, yetmiş yıllık bir süre için tanınmıştır. Ancak bu imtiyaz anlaşması yalnızca bir yıl yürürlükte kalmış ve 1873'te feshedilmiştir. İlgili imtiyazın feshinin akabinde Paul Julius Reuter'e ikinci bir imtiyaz hakkı tanınmıştır.⁷ Bahsi geçen bu hak ile Reuter, 1889 yılında Bank-ı Şahanşahi'nin⁸ kurulması hususunda yetkilendirildi. İmtiyaz o kadar kapsamlıydı ki Reuter'e maden işletme, demiryolu ve karayolu inşa etme ve para basma hususunda geniş yetkiler verilmiştir. İran, Reuter'e tanıdığı bu imtiyazla mali denetimi elinden kaybetmiştir. Söz konusu hükümler bir nevi İran'ın ekonomik bağımsızlığını bir İngiliz vatandaşı olan Reuter'e bırakması anlamına gelmiştir.⁹

Temelde, bu derece geniş ölçekli şartları kapsayan imtiyazın İran'ın elini kolunu bağladığını Lord Curzon ¹⁰(1859-1925) şu sözlerle ifade etmiştir:

⁵ Hasan Tan, İran'da Nasirüddin Şah Dönemi (1848-1896), (Doktora Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2025), 262.

⁶ Yılmaz Karadeniz, "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 23 (Mayıs 2011):107-108.

⁷ Alper Yıldırım, *İran Petrolleri 1872-1933*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2024), 1.

⁸ Reuter, ilk imtiyazının iptalini asla kabul etmemiş ve defalarca tazminat talebinde bulunmuştur. Sonunda, İngiliz elçisinin Tahran'daki diplomatik müdahalelerinin bir sonucu olarak Nasirüddin Şah, 1889 yılında Reuter'e Bank-ı Şahinşahi (Pers İmparatorluk Bankası) imtiyazı olarak bilinen yeni bir hak tanımıştır. Bu yeni imtiyaz doğrultusunda banka; altın, gümüş ve değerli taşlar hariç olmak üzere ülke genelindeki tüm maden kaynaklarını işletme hakkına sahip kılınmıştır. Banka daha sonra bu maden haklarını Persian Mining Corporation adlı bir İngiliz şirketine 150.000 sterlin karşılığında satmıştır. On yıl sonra, söz konusu madencilik şirketinin imtiyazı finansman yetersizliği nedeniyle iptal edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mina Parviz, "Oil Agreements In Iran." *Encyclopaedia Iranica*. Published July 20, 2004.

⁹ Yılmaz Karadeniz, "İran'da Nasirüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", *Asia Minor Studies*, cilt 7, sayı 2 (Ağustos 2019):235.

¹⁰ İngiliz devlet adamı George Nathaniel Curzon (1859-1925), 1872-1878 yılları arasında Eton Koleji'nde, ardından 1878-1882 yılları arasında Oxford Üniversitesi'nde eğitim görmüştür. Muhafazakâr bir dünya görüşüne sahip olan Curzon, 1886 genel seçimlerinde parlamentoya girmiştir. Doğu coğrafyasına olan özel ilgisi doğrultusunda 1887-1894 yılları arasında Rusya, Orta Asya, İran, Uzak Doğu ve Afganistan'ı kapsayan

1872 yılında Avrupa’da büyük yankı uyandıran ünlü Reuter İmtiyazı, İran’ın ekonomik ve altyapısal gelişimi açısından kritik bir dönüm noktası olarak ele alındı. Bu imtiyaz, İran topraklarından geçen büyük bir merkezî demiryolunun inşasını ve ülkenin iç su yolları üzerindeki tekel hakkını kapsayarak, anlaşmanın en önemli unsurları arasında yer aldı. Reuter projesi, Tahran’da İngiliz yanlılığının zirveye ulaştığı bir dönemin ürünü olarak ortaya çıktı. Mirza Hüseyin Han’ın politikalarının nihai eseri niteliğindeki bu girişim, onun İran’ın güçlü Sadrazamı olarak siyasi kariyerinde attığı en önemli adımlardan biri olarak kabul edildi. O dönemde mecliste belirleyici bir figür olan Mirza Hüseyin Han, bu proje aracılığıyla İran’ı yeniden yapılandırmayı ve ülkenin İngiltere ile olan çıkarlarını daha da bütünleştirmeyi amaçladı. Nitekim Sir H. Rawlinson, bu süreci İran’ın yeniden canlandırılması olarak değerlendirdi. 25 Temmuz 1872’de onaylanan imtiyaz, kamuoyuna açıklandığında, bir devletin sanayi kaynaklarını yabancı sermayeye devreden en kapsamlı ve olağanüstü anlaşmalardan biri olarak nitelendirildi. Tarihte benzeri tasarlanmış ancak uygulanamamış anlaşmalar olsa da Reuter İmtiyazı içeriği bakımından son derece dikkat çekiciydi. Demiryolu ve tramvay projelerine ilişkin maddelerin yanı sıra, bu anlaşma Baron de Reuter’e yetmiş yıl boyunca ilgili projeler üzerinde tam tekel hakkı tanıdı. Ayrıca, imtiyaz süresince İran’daki sanayi projeleri üzerinde münhasır bir yetki tesis etti. Bununla birlikte, altın, gümüş ve değerli taşlar hariç olmak üzere, İran’ın maden kaynakları, devlet ormanları ve tarıma elverişli olmayan arazileri Reuter’in denetimi altına bırakıldı.¹¹

Esasen Curzon’un (1859-1925) sözleri, İran’ın ne kadar vahim bir süreçte olduğunu ortaya koymuştur. Reuter’e verilen söz konusu imtiyaz İngiltere’ye, adeta altın tepside İran’ın altyapısından kazanılacak maddi gücü sunmuştur.¹² İmtiyazın iptal edilmesi yönündeki tepkiler büyümüştür. Halk tabanından olumsuz geri dönüşler alınırken Rusya’nın da bu duruma karşı çıkması süreci daha da derinleştirmiştir. Rusya’nın karşı çıkışı esasen İngiltere’nin bölgede hâkimiyet kurma riski doğurmasından kaynaklanmıştır. İmtiyazın iptalinin akabinde İran, Rusya ve İngiltere tarafından bir tampon bölgeye dönüşmüştür. Konunun ayrıntıları, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınmıştır.

politik içerikli seyahatler gerçekleştirmiş; gözlemlerini *Russia in Central Asia in 1889*, *Persia and the Persian Question* (1892) ve *Problems of the Far East* (1894) adlı eserlerinde kitaplaştırmıştır. 1891’de Hindistan Müsteşarlığı, 1895’te Dışişleri Müsteşarlığı görevlerinde bulunmuştur. 6 Ocak 1899’da Hindistan Genel Valisi olarak atanmış, ancak Hindistan Başkomutanı Lord Kitchener ile yaşadığı anlaşmazlıklar neticesinde 16 Ağustos 1905’te bu görevinden istifa etmiştir. 1919-1924 yılları arasında ise Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış ve Britanya dış politikasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ferdi Ertekin, “Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul’un Geleceği Hakkında Üç Mesele,” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 12, no. 39 (2024): 200.

¹¹ Tan, İran’da Nasirüddin Şah Dönemi, 264-265.

¹² A.g.e., 265.

2. Baron Julius Reuter'in Hayatı ve Faaliyetleri

Paul Julius Reuter (1816-1899), 21 Temmuz 1816'da Yahudi bir ailede, Samuel Levi Josaphat'ın üçüncü ve en küçük oğlu olarak dünyaya gelmiştir.¹³ Paul Julius Reuter ismi ile bilinen haber ajansı kurucusunun gerçek isminin Israel Beer Josaphat şeklinde kayıtlara geçtiği ve 1844 yılında Hristiyan olmasının akabinde ismini değiştirdiği, Berlin'deki vaftiz kayıtlarında yer almıştır.¹⁴

Reuter, eğitimli ve saygın bir ailede dünyaya gelmiştir. Dedesi Loeb Witzzenhausen'in hem yerel Yahudi cemaatinde yargı danışmanı olarak görev yaptığı hem de Hessen-Kassel yönetiminde etkili bir isim olmuştur. 1815'te bölgede yaşanan karışıklıklar nedeniyle Josaphat ailesi, Witzzenhausen'dan Kassel'e taşınmak zorunda kalmıştır. Reuter'in doğduğu yıllarda babası Samuel Josaphat, Kassel'in baş haham vekilliği görevini yürütmüştür. Kardeşi Gerson da babasının izinden giderek haham olmuş ve zamanla tanınmış bir âlim olarak anılmaya başlamıştır. Reuter'in babası Samuel'in iki yeğeni üniversite profesörü olarak görev yapmıştır.¹⁵ Bunlardan biri Berlin'de edebiyat uzmanı, diğer yeğeni Theodor Benfey ise Göttingen'de Sanskrit uzmanlığı yapmıştır.¹⁶

Reuter, babası Samuel'in 1829 yılında vefatının ardından amcası Benfey'in Göttingen'deki bankasına gönderilmiştir. Yaklaşık on yılını Göttingen'de geçiren Reuter, bu süre içinde farklı mesleklere de ilgi duymaya başlamıştır. Matematik alanında öncü isimlerden biri olan Profesör Karl Friedrich Gauss (1777-1855), aynı zamanda tel aracılığıyla elektrik sinyalleri iletmeye yönelik deneyler yapan bir bilim insanı ünvanını taşımıştır. Weber (1804-1891) ile birlikte çalışan Gauss, yakın bir mesafede bulunan Johannis Kulesi'nin tepesine sabitlediği bir tel üzerinden elektrik sinyalleri iletmeyi başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir.¹⁷

Gauss, Reuter'in telgrafa ilgisini uyandırmıştır. Reuter'in Gauss ile tanışması, hayatının yön değiştirmesi noktasında önemli bir aşama teşkil etmiştir. Reuter ile Gauss'un tanışması, Reuter'in bankada çalıştığı zaman diliminde Gauss'un yaptığı bir hesaplama hatasını fark etmesiyle gerçekleşmiştir. Reuter'in hesaplama hatasını ortaya çıkarması, Gauss'un onun zekasından ve dürüstlüğünden etkilenmesine yol açmıştır. Böylece Reuter Gauss'un dikkatini çekti ve bu olay ikilinin yakınlık kurmasına zemin hazırlamıştır. Gauss ile yakınlaşıp onun derslerine katılan Reuter'in telgraf ajansı kurma düşüncesi de şekillenmeye başlamıştır.¹⁸

Reuter, Berlinli saygın bir ailenin kızı olan Ida Maria Magnus ile 25 Ekim 1845'te hayatını birleştirmiş ve çift evliliklerinin ardından Londra'ya gitmiştir. Almanya Lutheran Kilisesi'nde 'Paul Julius Reuter' adıyla vaftiz edilerek Hristiyan kimliğini resmen benimsemiştir. Bu dini değişimin akabinde, Reuter Ida Maria ile evliliklerinin kilise hukukuna uygun olması amacıyla aynı kilisede evlilik bağı 23 Kasım'da yenilemiştir. Reuter, Berlin'deki bir kitapçıya, kayınpederinin sağladığı

¹³ Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*,6.

¹⁴ Storey, *Reuters' Century 1851-1951*,3.

¹⁵ Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*,6.

¹⁶ Storey, *Reuters' Century 1851-1951*,4.

¹⁷ Storey, *Reuters' Century 1851-1951*,4.; Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*,6.

¹⁸ Storey, *Reuters' Century 1851-1951*,4.; Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*,7.

mali destekle ortak olmuştur. 1848 yılı ise Almanya’da yoğun devrimci hareketliliğin yaşandığı bir dönem şeklinde öne çıkmıştır. Reuter ve ortağı Stargardt, bu süreçte hem yayıncılık faaliyetini sürdürmek hem de dönemin demokratik fikirlerine destek vermek amacıyla siyasal broşür ve kitaplar yayımlamışlardır. Bu tür yayınların Prusya yetkililerinin dikkatini çekmesi ve siyasal ortamın riskli hâle gelmesi üzerine Reuter, şirketini ve ortağı Stargardt’ı bırakarak 1848 yılı sonunda Berlin’den Paris’e taşınmıştır. ‘Reuter & Stargardt’ adını alan bu şirket, 1930’lu yıllarda Almanya’da Yahudilere yönelik baskılar başlayana kadar faaliyetini sürdürmüştür.¹⁹

Berlin ve Viyana’dan Paris’e göç eden çok sayıda siyasi radikal ve edebiyatçı göç etmiştir. Böylesi bir ortamda siyasi haberlere olan ilgi yoğunlaşmış ve Avrupa’nın birçok bölgesinde siyasal gazeteler yaygınlaşmıştır. Bu koşullar altında Reuter, haber toplama kariyerine Paris’te başlamıştır. Reuter, Paris’teki ilk aylarını Charles Havas’ın kurmuş olduğu litografi²⁰ bürosunda çalışarak geçirmiştir. İlk haber bürolarından biri olan “Correspondance Garnier”adlı çeviri ofisi, zengin bir tüccar olan Charles Havas tarafından satın alınmıştır. Başlangıçta yalnızca çeviri işi yapan bu büro, zamanla Avrupa gazetelerinden özetler derleyen ve bunları Fransız basınına dağıtan bir merkeze dönüşmüştür. Charles Havas’ın yönetiminde giderek büyüyen bu kurum, daha sonra dünya basın tarihine “Havas Haber Ajansı” (Agence Havas) olarak geçmiştir. Ofis, 1840’larda Fransa dışına da hizmet vermeye başlayarak Paris, Londra ile Brüksel bölgelerinde güvercin servisi işletmiştir. Havas Haber Ajansı, Charles Havas’ın kontrolü altında 1835–1845 yılları arasında Avrupa’nın birçok merkezi şehrinde muhabirler görevlendirmiştir. Kendisi gibi Yahudi olan Charles Havas’ın yanında çalışarak kendisini geliştiren Reuter kendi şirketini kurma fikrini benimsemiştir. Bu düşünceye yönelerek, her ne kadar mali sıkıntıları olsa da Paris’te Havas’a karşı rakip olarak “Reuter’in Haber Bülteni” adını verdiği kendi yayın faaliyetlerine girişmiştir. Reuter, Havas’ın yürüttüğü sistemi benimseyerek, Fransız gazetelerindeki makale özetlerini ve ticari haberleri çevirmesinin akabinde bunları abonelerine ulaştırmıştır.²¹

Reuter, kurmuş olduğu bu şirketin editörü, matbaacısı ve muhasebecisi olarak tüm işleri bizzat kendisi yürütmüş; eşi Ida Maria da Reuter’e çeviri konularında yardımcı olmuştur. Reuter’in kurduğu ofis, Rue Jean-Jacques Rousseau’da bulunan evin içindeki eşyaların dayanıksız ve bakımsız olduğu bir çatı katı odasında yer almıştır. Burayı, eşi Ida Maria ile hem oturma odası hem de ofis olarak kullanmışlardır. Reuter’in gösterdiği tüm çabalara rağmen, işletmenin baskı makinesinin borçlu olduğu kişiler tarafından alınması sonucunda bu ofis daha fazla faaliyet gösterememiş ve 1849 yılında kapatılmıştır. Böylelikle, haber ajansı kurma yolunda attığı ilk adımlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yaşadığı bu başarısızlığa rağmen Reuter, hayalinden

¹⁹ Storey, *Reuters’ Century 1851-1951*, 5.; Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*, 8-9.

²⁰ Türkçe literatürde taş baskı veya taş basması olarak bilinen litografi; yağlı mürekkep ile düzleştirilmiş bir taş yüzey üzerine çizilen yazı ve resimlerin, kimyasal işlemler yardımıyla kâğıda basılması tekniğidir. 19. yüzyılda gazete, harita ve haber bültenlerinin hızlı ve ucuz bir şekilde çoğaltılmasında en yaygın kullanılan matbaacılık yöntemi olmuştur.

²¹ Storey, *Reuters’ Century 1851-1951*, 6.

vazgeçmemiş ve başarısızlığını yanlış yerde çalışmasına bağlamıştır. Bu gelişmenin akabinde ise Almanya'ya geri dönmüştür.²²

Birçok bölgede basın kontrol altındayken, Almanya'da Frankfurt Parlamentosu basın özgürlüğünün önünü açmıştır. Bu gelişme Reuter'in haber alanındaki faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için uygun bir ortam hazırlamıştır. Reuter, Almanya-Belçika-Hollanda sınırındaki Aachen'de "Telgraf Gönderilerinin Geliştirilmesi Enstitüsü" (Institut zur Beförderung telegraphischer Depeschen) adıyla ikinci bir şube açmıştır. Berlin'den Aachen'e uzanan Prusya devlet telgraf hattının 1 Ekim 1849'da faaliyete geçmesiyle haber iletişimde yeni fırsatlar doğmuştur. Oluşan bu fırsatı ilk değerlendiren kişi olarak Bernhard Wolff (1811-1879) öne çıkmıştır. Prusya devlet telgraf hattının açılması ile hızlı bir şekilde Berlin'de Wolff Ajansını kurmuştur. Bu gelişmenin neticesinde Avrupa'da ilk telgraf bürosu Wolf tarafından kurulmuştur. Berlin'de Wolf faaliyet gösterirken Aachen telgraf hattında bir boşluk bulunması Reuter için önemli bir imkân sunmuştur. Reuter, ilk aşamada Wolff'tan posta yoluyla aldığı siyasi ve ekonomik haberleri Ren bölgesindeki tüccar ve bankacılara ulaştırmıştır. Buna ek olarak gerçekleştirdiği hizmeti Köln'e de yaymış ve orada bir ofis tesis etmiştir. Reuter, müşterileri arasında da eşitliği sağlayarak abonelerine piyasaları etkileyen haberleri aynı anda iletmiştir. Sergilediği bu tutum Reuter'in itibarını güçlendirmiştir.²³

Brüksel telgraf hattı, 15 Nisan 1851 tarihine kadar Fransız Hükümeti tarafından halka açılmamıştı. Bu tarihten önce Paris ile Brüksel arasındaki haberleşme trenler aracılığıyla sağlanmıştır. Aachen ile Brüksel arasında ise doğu yönünde 76 millik bir telgraf boşluğu mevcuttu ve bu eksikliğin giderilmesi gerekli görülmüştür. Reuter, çözüm yolu olarak haber güvercinlerinin kullanılmasını önermiştir. Bu kuşların Aachen'e yaklaşık iki saat içinde ulaşabileceğini, oradan da gelen bilgilerin telgraf yoluyla Berlin'e aktarılabilmesini öngörmüştür. Reuter'in yeni hedefi doğrultusunda düzenli bir güvercin haberleşme servisi kurma yoluna gitmiştir.²⁴

Paul Julius Reuter, güvercin eğiticisi Heinrich Geller ile 24 Nisan 1850'de yaptığı sözlü anlaşma doğrultusunda, iyi eğitilmiş 40 güvercin temin etmiştir. Bu anlaşma sayesinde Aachen ile Brüksel arasında bir güvercin taşıma servisini faaliyete geçirmiştir. Bu ikili arasında yapılan sözlü anlaşma, 20 Temmuz 1850'de yazılı bir sözleşmeye çevrilmiştir. Sözleşmede, iletilen mesajların gizliliğinin korunmasına yönelik katı hükümler de yer almıştır. Heinrich Geller, Reuter'in ekonomik gücünün yetersizliğini fark etmiştir. Destekte bulunmak amacıyla Reuter ile eşi Ida Maria'yı Aachen'deki evinde konuk etmesinin akabinde, şehirdeki bir otelde oda tutabilmeleri için onlar adına kefil olmuştur. Geller ve Reuter arasındaki ilişkiler bu doğrultuda gelişmiştir.²⁵

Güvercin servisi işletiminde, Reuter'in Brüksel'deki görevlisi, Paris'ten telgrafla gelen mesajlar doğrultusunda en son hisse senedi fiyatlarını kâğıtlara kopya olarak aktarmasının akabinde küçük

²² Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*,10.; Storey, *Reuters' Century 1851-1951*,7.

²³ Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*,11.; Storey, *Reuters' Century 1851-1951*,9.

²⁴ Read, *The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989*,11.

²⁵ Storey, *Reuters' Century 1851-1951*,10.

bir torbaya yerleştirdiği bu notları güvercinlerden birinin kanadına yerleştirmiştir. Bu sistemi uygularken aksaklıklara karşı nleme de başvurmuşlar: Gönderilen güvercinin mesajı iletememesi ihtimaline karşı, aynı mesajı üç farklı gvercinle göndermişlerdir. Kuşlar, günlük posta treninden altı–yedi saat önce Geller’in evine ulaşım sağlamıştır. Güvercinler vasıtasıyla gelen bu mesajlar; Reuter, eşi, Geller ve onun 13 yaşındaki oğlu tarafından kopyalanarak çoğaltılmış ve Aachen’deki abonelere dağıtılmıştır. Uzak bölgelere iletilmesi gereken mesajlar ise Reuter tarafından istasyonun telgraf ofisine ulaştırılmıştır. Söz konusu yöntem vasıtasıyla sekiz aylık süre zarfında Reuter hem güvercin postacısı hem de telgraf ajansı olarak görevini srdrmştir. Buna karşın Berlin–Aachen telgraf hattının Verviers’e, oradan da Fransa–Belçika sınırındaki Quievraigne’e kadar uzatılması ve Paris–Brüksel hattının da Valenciennes’e kadar genişletilmesi Reuter’in güvercin servisinin sonunu getirmiştir. Bu çalışmalar sonucunda iki hattın mesafesi beş mile kadar düşürülmüş; bu suretle güvercinlerle haber taşıma gibi bir duruma gerek kalmamıştır. Bu durum karşısında Reuter, güvercin servisi işini bırakmak durumunda kalmıştır.²⁶

Reuter, haber ağını genişletmek amacıyla The Times’ın müdürü olan Mowbray Morris’e bir mektup yazmıştır. Söz konusu mektupta Reuter, kendi enstitüsünün The Times gazetesi için Verviers’e telgraf vasıtasıyla gönderilecek haberleri temin etmesi ve İngiltere’ye ulaştırması hususunda bir öneri sunmuştur. Fakat The Times’ın ne kadar temkinli ve muhafazakr davrandığını öngörememiştir. Gazetenin müdürü Morris, Reuter’in sunduğu teklifi önemli gördüğünü, uygun grldğu takdirde başka bir zaman bu konuyu yine istişare edebileceklerini nazik ama mesafeli bir dille beyan ederek teklifi reddetmiştir. Telgraf hatlarındaki son beş millik boşluğun da kapatılmasıyla Paris ile Berlin arasında düzenli şekilde işleyen bir telgraf bağlantısı kurulmuştur. Böylece Reuter telgrafın ulaşamadığı yerlere haber iletme imknını kaybetmiştir. Telgraf hatlarının sahibi Alman Manyetik Telgraf şirketi’ne göre Reuter, haber toplama işini sektör haline getirmiştir. Bundan dolayı Reuter’in bu işi yapmasını istememişler ve bu işte krlı alanı kendileri yönetmeyi hedeflemişlerdir. Bu şirketlerin en güçlülerinden birini Bernhard Wolff’un Berlin Telgraf şirketi teşkil etmiştir ve firmanın Kuzey Almanya’da hkimiyet kuracağı açık bir şekilde anlaşılmıştır. Gelişen şartlar dahilinde Almanya’da Reuter için çalışma olanakları gitgide tükenme noktasına gelmiştir. Bu koşullar altında ve Werner Siemens’in Reuter’e Londra’da işe başlamasına yönelik verdiği tavsiyesinden etkilenen Reuter, haber piyasasının yeni yeni kurulmaya başladığı Londra’ya gitme noktasında karar kılmıştır.²⁷

Verdiği karar doğrultusunda harekete geçen Reuter, 1851 yılında düzenlenen Büyük Sergi’nin (Great Exhibition)²⁸ meydana getirmiş olduğu uluslararası heyecanı ve bu etkinliği yakından izleme

²⁶ A.g.e., 11.

²⁷ A.g.e., 12.

²⁸ Prens Albert’in öncülüğünde, 1 Mayıs – 11 Ekim 1851 tarihleri arasında Londra’daki Hyde Park’ta özel olarak inşa edilen Kristal Saray’da (Crystal Palace) gerekleştirilmış olan ve günümüzde “Expo” olarak anılan Dünya Fuarı serisinin ilk organizasyonudur. Resm adı "Tüm Ulusların Endüstri retimlerinin Büyük Sergisi" olan bu fuar; dökme demir ve dökme cam levha teknolojisiyle Joseph Paxton tarafından tasarlanan prefabrik bir binada yapılmış ve açık kaldığı süre boyunca 6.000.000’den fazla ziyaretçiyi ağırlamıştır.

maksadıyla gelen yabancı kalabalıkların oluşturduğu ortamı fırsat bilerek İngiltere'ye gitmiştir. Reuter'in İngiltere'ye gelmesi, ajansının kurulabilmesi adına uygun bir zamana denk düşmüştür. Sergi sırasında gözlemlenen iki temel faktör, Reuter'in ajansının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu faktörlerden ilki, Avrupa'daki kısıtlayıcı siyasi yapıya karşılık İngiltere'nin siyasi hoşgörüye dayanan tutumu teşkil etmiştir. Bir diğer etkileyen faktör ise Londra'yı küresel finans merkezi yapma hedefinin, İngiliz ticari azminin bir yansıması şeklinde çıkmasıdır. Londra'ya eşi Ida Maria ile gelen Reuter, Herbert Davies'in evinde bir oda kiralamıştır. Zamanla bu ikili arasındaki ilişkinin gelişmesi, onların dost olmasına vesile olmuştur. Davies ile Reuter arasında gelişen bu dostluk, Reuter'in hayatına olumlu yansımış ve onun İngiliz vatandaşlığına kabul edilmesinde etkin rol oynamıştır. Nitekim 1857 yılında, Reuter'in İngiliz vatandaşlığına geçebilmesi için Davies ve onun üç hekim arkadaşı, Reuter'in Kraliçeye sadakati konusunda kefil olmuşlardır. Reuter, Londra'daki ilk telgraf ofisini 14 Ekim'de Exchange Buildings'de iki oda kiralayarak açmıştır.²⁹

Reuter'in 1851'de Londra'ya taşınma kararı, görünürdeki ticari güçlülere rağmen bilinçli bir tercih olmuştur. Güvercin postacılığından elde ettiği kazanç, Avrupa'daki tüccarlar arasında kazandığı güvenilirlik ve hükümet çevreleriyle kurduğu ilişkiler sayesinde avantajlı bir başlangıç sağlamıştır. Londra'ya yerleşmesi hem mevcut muhabir ağını korumasını hem de Paris'teki Havas ve Berlin'deki Wolff gibi rakip ajanslarla tarafsız bir pozisyondan ortaklık elde etme imkânı tanımıştır. Reuter'in İngiltere'yi tercih etmesinin asıl sebebi, dönemin hızla gelişen iletişim ve telgraf teknolojilerini bizzat takip etme isteğinden kaynaklanmıştır. Nitekim 1848'den itibaren İngiltere'nin demiryolu hatlarının büyük bir kısmı telgrafla kaplanmış; bunun sonucunda elektrik mühendisleri deniz altı kabloları üzerine yoğunlaşmıştır. Dover ile Calais arasında ilk deniz altı kablosu yerleştirilmiş; 1851 yılında bu hattın faaliyete geçmesi Reuter için büyük bir fırsat yaratmıştır.³⁰

The Times'ın yöneticisi Mowbray Morris, yeni telgraf sisteminin güvenilmez ve pahalı olduğunu, gecikmelere yol açabileceğini; buna karşılık buharlı gemilerin daha güvenilir olduğu düşüncesini savunmuştur. The Times, kendi ekspres hizmetini sürdürmek istese de Morris, Dover-Calais arasındaki kablo bağlantısını dikkate alarak gazetenin buharlı gemisini Boulogne'dan Calais'e nakletmiştir. Gazeteler Reuter'in kablolu mesajlarına uyum sağlamakta yavaş kalsa da finans çevreleri telgrafın hızını hemen benimsemiştir. Borsa ile ilk anlaşmasını yapan Reuter, Londra ve Paris'teki tüccarlara yıllık ücret karşılığında günde iki kez açılış ve kapanış fiyatlarını iletmiştir. Bu sayede kısa sürede haber tekeli oluşturarak hizmet ağını Amsterdam, Berlin, Viyana gibi büyük

Yaklaşık 15.000 katılımcının 100.000'i aşkın hammaddesini, el işçiliğini ve Endüstri Devrimi'nin getirdiği teknolojik yenilikleri tek bir çatı altında toplayan bu organizasyon; uluslar arasındaki sanat, kültür ve ticaret bağlarını pekiştirmeyi ve ülkeler arası rekabeti savaş meydanlarından endüstrileşme arenasına taşımayı amaçlamıştır. Bkz. Aykut Berber, "İşletmecilik Tarihi Bağlamında İlk Dünya Fuarı (Londra, 1851) Londra, 1851: Büyük Sergi Fikrinin Ortaya Çıkışı, Katılımcılar ve Sergilenen Ürünler," İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi cilt 45, Özel Sayı (2016):174.175.

²⁹A.g.e., 13.

³⁰A.g.e.,14.

ticaret merkezlerine yaymıştır. Reuter'in ilk telgrafları ise 1852'de ağırlıklı olarak kısa ve öz ticari mesajlardan oluşmuştur.³¹

Reuter'in 1859 yılında Piyemonte Savaşı öncesinde III. Napolyon'un konuşmasını hızlı bir şekilde servis etmesi onun hem İngiltere'de hem de uluslararası alanda tanınmasını sağlamıştır. Bundan sonraki süreçte Reuter'in haber ajansı faaliyetlerini tüm Britanyayı kapsayacak şekilde genişletmiştir. Art arda gelen başarılar İngiliz hükümetinin dikkatini çekmiştir. 1861 yılında Başbakan Lord Palmerston tarafından Kraliçe Viktorya'ya takdim edilmiştir. 1865 ABD başkanı Abraham Lincoln'un suikaste uğradığı haberini Avrupa kamuoyuna ulaştıran ilk haber ajansı olmuştur. Reuter kısa süre içinde faaliyet alanını Uzakdoğu'dan güney Amerika'ya kadar genişletmiştir. Reuter, faaliyet alanının genişlemesi, İngiltere başta olmak üzere Avrupa'da siyasi çevrelerle kurduğu bağlar ve ekonomik açıdan güçlenmesiyle birlikte İran örneğinde olduğu gibi farklı alanlardaki yatırımlarla da ilgilenmeye başlamıştır.³²

3. Kaçar Devleti'nde Mali Kriz ve İran'da İmtiyazlar Dönemi

Nasırüddin Şah (1848-1896) döneminde İran'ın Reuter'e geniş kapsamlı imtiyaz vermesinin temelinde, 19. yüzyılda ülkenin içinde bulunduğu derin mali kriz yatmıştır. Temel mali ve yapısal sıkıntıların odağını, İran'ın dış ticaret dengesinde yaşanan bozulmalar oluşturmuştur. 1870 yılında yaşanan kıtlık ve salgın hastalıklara rağmen nüfus artmaya devam etmiştir. Tarımsal üretimin iç talebi karşılayamaması nedeniyle şeker ve çay gibi temel gıdalarda dışa bağımlılık artarken, ülkenin beslenme ihtiyacı yerel tarımdan karşılanamaz bir hale gelmiştir. Diğer taraftan, özellikle Rusya ve Hindistan'dan ithal edilen kumaşlar, yerel kumaş üretimine zarar vermiştir. Bu durum, değerli madenlerin ve madeni paraların kesintisiz bir şekilde ülke dışına çıkmasına yol açmıştır.³³

İran'ın ekonomisinin zamanla zayıflayıp mali bunalımın artması, Rusya ve İngiltere'nin İran'da uyguladığı siyasi müdahalelere zemin hazırlamış; bahsi geçen bu tablo İran'ın iç ve dış siyasetinde iki devletin nüfuzunun artmasını beraberinde getirmiştir.³⁴

20. yüzyıla girildiğinde dış ticaret hacminde 2,5'lik bir artış görülse dahi dünya gümüş fiyatlarındaki düşüş, İran'ın para birimini ve ekonomik yapısını olumsuz yönde etkilemiştir. Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde sermaye akışının, dış ticaretteki genişlemenin ve merkezi devlet yapısının güçlenmesinin ekonomik gelişmeyi desteklediği görülürken; İran'da süregelen mali bunalım, bu unsurların ülkede etkili olmasını engellemiştir. Esasen bu yapısal sorunların kökeni, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki başarısız reform girişimlerine dayanmıştır. Nasırüddin Şah, idari yenilikler gerçekleştirmek amacıyla adımlar atmıştır. Fakat bu yeniliklere karşı olan belli bir grubun

³¹ A.g.e, 15.

³² "Paul Julius Reuter," Encyclopedia.com, 29 Mayıs 2026, <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/paul-julius-reuter>.

³³ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011), 184.

³⁴ Celal Aslan, "Nasirüddin Şah'ın İngilizlere Tanıdığı Tütün İmtiyazına Gösterilen Tepkinin Toplumsal Hayata Yansımaları", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49(Nisan 2025):363.

etkisiyle reformlar sürdürülemedi. 1859'dan 1875 yılına kadar olan süreçte kabine, meclis ve yerel idari konseyler kurulsaydı da yetkinin Şah'ın elinde olmasından kaynaklı yapılan reformlar etkili olmamıştır. Nitekim bu reformların sürdürülememesinin asıl sebebi, merkezi otorite ile reformların uygulanmasını sağlayacak araçlar arasındaki boşluktan kaynaklanmıştır. Devlet, sağlam bir idari yapı kuramamasının yanında etkin bir vergi sistemi de tesis edememiştir. Dolayısıyla devlet bütçesi sürekli açık verir hâle gelmiştir. Bir diğer unsur ise merkezi yönetimin, tahtın otoritesini tesis edebilmek amacıyla düzenli bir ordu kullanmak yerine aşiretlere ve taşradan toplanan askerlere güven duyması, mali ve idari kriz sürecini tetiklemiştir.³⁵

1873, 1879 ve 1889 yıllarında Nasırüddin Şah'ın Avrupa ziyaretlerinin yüksek maliyeti, sarayın ve hükümetin artan masraflarıyla birleşince Nasırüddin Şah, bu giderleri karşılayabilmek maksadıyla imtiyaz verme yoluna başvurmuştur. İran'ın yaşadığı bu mali sıkıntı, 1872'deki Reuter imtiyazının verilmesinde tayin edici bir rol oynamıştır.³⁶

4. 1872 Reuter İmtiyazı

1872 yılında Sadrazam Mirza Hüseyin Sipahsalar'ın da (sadr.1871-1873) teşvikiyle Baron Julius Reuter'e geniş kapsamlı ayrıcalıklar tanıyan bir imtiyazın verilmesi kararlaştırılmıştır. Reuter'e tanınan söz konusu haklar, içerdiği geniş yetkiler nedeniyle kısa sürede tepki toplamış ve olumsuz bir itibar kazanmıştır. Anlaşma hükümleri doğrultusunda Reuter'e, İran'ın doğal kaynaklarını çıkarma, ülkenin demiryollarını inşa etme, ulusal bir banka kurma, tarım, sulama ile imalat alanlarında faaliyet gösterme imkânı tanınmıştır. Bu kapsamlı yetkilerin bir yabancıya tanınması, halk nezdinde hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Halktan gelen sert tepkiler ve Rusyanın'da imtiyazların iptali için İran üzerinde yaptığı yoğun baskılar üzerine Reuter imtiyazı 1873 yılında Nasırüddin Şah tarafından feshedilmiştir.³⁷

4.1. İmtiyazın Kapsamı

Reuter'a söz konusu imtiyaz tanınmadan önce;1865 ve 1871 yıllarında Alman, Fransız, Avusturyalı ve bir İngiliz sendikasına da demiryolu inşaatı için ön çalışma izni ve imtiyazlar verilmişti. Fakat tanınan bu haklar finansal yetersizlik ve projenin sağlam temellere dayanmaması nedeniyle sonuçsuz kalmıştı. Geçmişteki başarısız bu demiryolu projelerinin akabinde, Reuter'a faaliyet alanı oldukça geniş imtiyazlar verilmiştir. Söz konusu imtiyazla, yetmiş yıllık bir süreyle İran'ın neredeyse tüm kaynakları Reuter'ın idaresine verilmiştir. İmtiyazname-i Reuter (Reuter İmtiyazı) adı verilen sözleşmeye göre, Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne uzanacak ana hat başta olmak üzere, İran'daki bütün demiryolu şebekesinin inşa ve işletme hakkı Reuter'e devredilmiştir. Bu altyapı projesinin hayata geçirilebilmesi için gerekli olan araziler ile kum, çakıl ve taş gibi temel malzemelerin devlet tarafından ücretsiz sağlanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca hatların inşasında ve

³⁵ Garthwaite, *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*,185.

³⁶ A.g.e.,189.

³⁷ A.g.e. ,189-190.

işletilmesinde kullanılacak malzemeler ile iş güçleri her türlü vergiden muaf tutulmuş; buna karşılık elde edilecek net karın yüzde yirmisinin İran hükümetine ödenmesi şartı koşulmuştur.³⁸

Bunun yanı sıra, projede çalışan kişilerden vergi alınmaması kararlaştırılmıştır. Elde edilen toplam net kazancın yüzde yirmisinin devlete ödenmesine karar verilmiştir. Bunun yanı sıra, Reuter'e tanınan yetmiş yıllık imtiyazın süresinin bitmesiyle, inşaa edilen tesislerin tamamının mülkiyet hakkının hazineye devredilmesine karar verilmiştir. Reuter, imtiyaz hakkını kazanmasının akabinde zaman kaybetmeden hemen çalışmalara başlamıştır. İlk safhada kurulması planlanan demiryolu projesi için Hazar Denizi kıyılarından itibaren ilk rotalar tetkik edilmiş ve projenin faaliyete geçirilmesi kapsamında mühendisler alana gönderilmiştir. İmtiyaz sözleşmesinde belirlenen maddeye göre, tayin edilen zaman diliminde projeye başlanmadığı takdirde teminat bedelinin devlet hazinesine geçmesi söz konusu olmuştur. Bu sebeple Reşt yakınlarında birkaç millik alanda çalışmalara başlanmıştır.³⁹ Ancak bu denli kapsamlı bir imtiyazın Reuter'e verilmesi, dünya ticaret çevrelerinde şaşkınlıkla karşılanmıştır. Söz konusu çevreler, Reuter'in devlet teminatı olmaksızın altı milyon sterlinlik bir borcu Londra pazarına çıkarma gücünün bulunmadığını bildiklerinden, bu girişimin başarısızlığa mahkûm olduğunu öngörmüşlerdir. Nitekim Reuter, bu imtiyazın sağladığı haklarla yeni bir şirket kurma noktasında da yetersiz kalmıştır.⁴⁰

Reuter'e demiryolu ve tramvay hattı işletme haklarının yanı sıra yetmiş yıl boyunca bu alanda tekel yetkisi de verilmiştir. Söz konusu imtiyazlar sadece bu alanlarla sınırlı kalmamıştır. Verilen imtiyazların tamamı şunlardır:

- 1. Altın, gümüş ve değerli taşlar dışındaki tüm İran madenlerinin işletme hakkı münhasıran Reuter'e bırakılmıştır.*
- 2. Kanalların ve sulama ile ilgili tüm işlerin inşası yalnızca Reuter'in kontrolüne verilmiştir.*
- 3. Ulusal bir bankanın kurulması; yollar, telgraf hatları ve değirmenler gibi herhangi bir devlet altyapısı için yapılacak tüm girişimlerde öncelik hak Reuter'e tanınmıştır.*
- 4. İran genelinde büyük demiryolu inşaa etme hakkı ve ülkedeki gelecekteki tüm demiryollarını işletme tekeli Reuter'e devredilmiştir.*
- 5. Tramvay hatlarının yapımı ve işletilmesi üzerinde mutlak tekel hakkı sağlanmıştır.*

³⁸ George N. Curzon, *Persia And The Persian Question*, (Londra: Longmans, Green, and Co., 1892), 614.

³⁹ A.g.e., 615.

⁴⁰ Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", *History Studies: International Journal of History* 5, no. 2 (March 2013):401.

6.Devlet ormanlarının işletme hakkı ve İşlenmemiş araziler üzerinde tasarruf yetkisi verilmiştir.

7.İmparatorluğun tüm gümrükleri,1 Mart 1874'ten itibaren 25 yıllık bir süre için Reuter'e kiralanmıştır. Bu doğrultuda, ilk 5 yıl için Şah'a önceden belirlenen sabit bir tutar ödenmesi, geri kalan 20 yıl boyunca ise buna ek olarak net gümrük gelirinin %60'ı verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, demiryollarından elde edilen kârın %20'si ile diğer tüm kaynaklardan sağlanacak kârın %15'i de İran Hükümetine ayrılmıştır.⁴¹

Bu noktada vurgulamak gerekir ki, ilgili projeleri herhangi bir devlet desteği olmaksızın tamamen Reuter kendi sermayesiyle yürütmüştür, Kaçar Devleti ise yalnızca kârdan pay almıştır. Sonuç itibarıyla İran devleti; kendi topraklarındaki madenleri işletme, demiryolu inşa etme ve gümrükleri yönetme gibi egemenlik haklarından vazgeçmiştir. Bu denli geniş kapsamlı yetkiler, ülkenin kaynaklarını bir yabancı şirketin tekeline bırakması sebebiyle hem Rusya'nın siyasi itirazlarına hem de İran içindeki muhalif grupların sert tepkilerine yol açarak devletin egemenliği üzerinde ciddi bir kriz oluşturmuştur.⁴²

4.2. Reaksiyonlar ve İptal

Nasırüddin Şah'ın masraflı Avrupa seyahatlerinden zaten rahatsız olan halk, yabancılara bu denli geniş imtiyazlar verilmesinden büyük hoşnutsuzluk duymuştur. Nitekim bu toplumsal tepki, kısa sürede imtiyaz karşıtı geniş çaplı ayaklanmaların başlamasına yol açmıştır.⁴³ Kısa süre sonra, bu ayrıcalıklara karşı sert bir tutum sergileyen İran halkı ayaklanmıştır.⁴⁴Öte yandan Rusya'da bir İngiliz vatandaşı bu denli hakların verilmesinden oldukça rahatsızlık duymuştur. İngiltere'nin bu imtiyazların arkasında olduğu şüphesi Rusya'nın imtiyazların iptali için İran'a baskı yapmasına sebep olmuştur. Bu baskı karşısında İngiltere'den yeterli desteği göremeyen Nasırüddin Şah hem içeriden hem de dışarıdan gelen baskılar nedeniyle Reuter'a verilen imtiyazları reddetmiştir. Ancak gerekçe olarak anlaşılanın 8. Maddesindeki çalışmaların 15 ay içinde başlatılmamasını göstermiştir. Ayrıca Reuter'in imtiyazlar için verdiği teminat akçesine de el konulmuştur.⁴⁵

Reuter kendisine gösterilen bu haksız muamele karşısında tazminat için başvurularda bulunmuştur. Ancak bu girişimi olumlu bir sonuç vermemiştir. Bu durum, 16 yıl sonra verilecek Bank-ı Şahinşahi imtiyazına kadar devam etmiştir. Esasen Reuter'in başarısız olmasının sebeplerinden biri, arkasında resmi bir İngiliz desteği olmamasıymış. Dönemin şartlarında 6.000.000 sterlin, şahsi bir girişimcinin tek başına karşılayamayacağı kadar büyük bir meblağmış. Reuter resmi hükümet

⁴¹ Curzon, *Persia And The Persian Question*,480-481.

⁴² Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", 401.

⁴³ Curzon, *Persia And The Persian Question*,481.

⁴⁴ Cengiz Kallek, "İmtiyazat", TDV İslam Ansiklopedisi, (TDV İslam Araştırmaları Merkezi,2025), <https://islamansiklopedisi.org.tr/imtiyazat#2-osmanli-donemi>

⁴⁵ Curzon, *Persia And The Persian Question*,481-482.

desteği alamadığı için sözleşmenin 16. maddesinde şart koşulan bu krediyi Londra piyasalarından temin edememiştir. Sorun sadece bununlada sınırlı kalmadı; projeyi yürütecek şirketi de kuramamıştır.⁴⁶ Nihayetinde İngiltere'nin destek vermemesinden dolayı Reuter imtiyazı iptal edilmiştir.⁴⁷ 1872 yılındaki sözleşmesi iptal edilen Reuter, bu karara boyun eğmeyerek İran üzerindeki hak iddialarından vazgeçmemiştir. Maddi kayıplarına rağmen bölgedeki varlığını korumasının temel amacı, elinden alınan hakları geri almak ya da uğradığı zararı tazmin etmek için diplomatik ve hukuki bir mücadele yürütmekmiş. Bu ısrarlı çabalar neticesinde 1889 yılında Kaçar yönetiminden (1789-1925), eski haklarının yanı sıra ülkede para basma yetkisine de sahip olan Imperial Bank-ı Şahinşahi kurma imtiyazını koparmıştır. Üstelik bu yeni sözleşme, kendisine petrol dahil tüm yeraltı kaynaklarını arama ve işletme hakkı da verilmiştir. Bu doğrultuda 1890'da banka bünyesinde The Persian Mining Corporation (Şirket-i Maden-i İran) adıyla yeni bir maden şirketi kurulsa da yapılan arama faaliyetlerinden yine somut bir başarı elde edilememiştir.⁴⁸

İran'da telgraf kurma girişimlerine bakıldığında, bu faaliyetlerin yapımının eskiye dayandığı bilinmekteymiş. Curzon'a (1859-1925) göre telgraf sistemi, posta teşkilatı kurulmadan önce tesis edilmiştir. İlk girişimler devlet tarafından 1859 yılında Tahran'dan Sultaniye'ye⁴⁹ uzanan bir hat ile gerçekleştirilmiştir. Ancak hattın yapım kalitesinin yetersiz olması nedeniyle uzun süreli kullanılamamıştır. Bu başarısızlığa rağmen çalışmalar sürdürülmüş ve Tahran'dan Tebriz'e uzanan tam bir telgraf hattı 1860 yılında kurulmuştur. 1863 yılında ise bu hattın kapsamı genişletilmiştir. Hint-Avrupa telgraf hattının İran topraklarından geçirilmesi amacıyla İngilizler ile İran arasında görüşmeler başlamıştır. Görüşmelerin akabinde yapılan anlaşmaya göre ana hatlar İngilizlerin, yerel hatların yönetimi ve kontrolünün İran'ın idaresinde bulunması kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Telgrafla ilgili en önemli gelişmeler, Reuter ile Nasirüddin Şah arasında 1872 yılında imzalanan anlaşma ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu imtiyazın iptalinin akabinde ülkede telgraf alanında uzun süre herhangi bir ayrıcalık verilmemiştir.⁵¹

5. Bankacılık İmtiyazları: Reuter'in İkinci İmtiyazı

Birinci Reuter İmtiyazı ismiyle de anılan söz konusu anlaşma, İran'ın o döneme kadar yabancılarla yaptığı sözleşmelerin içerisinde en dikkat çekici imtiyazıymış. Reuter, yapılan sözleşmenin içeriğine göre yalnızca petrol arama çalışmalarını gerçekleştirebilmiştir. Ancak sözleşmede yer alan demiryolu yapımını hayata geçirememiş ve diğer faaliyetlerde de başarısız olması nedeniyle bu anlaşma İran tarafından iptal edilmiştir. Birinci Reuter İmtiyazı'nın feshinin akabinde oluşan

⁴⁶ A.g.e.,482.

⁴⁷ Kallek, "İmtiyazat".

⁴⁸ Gökhan Bolat, "Anglo- Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*,5/2 (2013):58. http://dx.doi.org/10.9737/historyS_846

⁴⁹ Sultaniye, günümüzde İran'ın kuzeybatısında, Zencan Eyaleti içinde yer alan tarihi bir şehirdir. Şehir, Tahran ile Tebriz arasındaki tarihi ulaşım ve ticaret güzergâhına yakın stratejik bir konumda bulunmaktadır.

⁵⁰ Curzon, *Persia And The Persian Question*,467.

⁵¹ A.g.e.,481.

zararların düzeltilmesi amacıyla, Reuter'e İran'da 1889 yılında ikinci imtiyaz ile banka kurma hakkı sunulmuştur.⁵²

İngiliz desteğiyle kurulan Bank-ı Şahanşah, sadece bir banka olmanın ötesine geçerek İran ekonomisinde tek yetkili güce dönüşmüştür. Kâğıt para basma hakkını da elinde tutan bu kurum, İngiliz sermayesinin ülke kaynakları üzerindeki denetimini sağlamlaştırmıştır. Bankanın zamanla demiryolu ve maden işletme haklarını da üzerine alması, İran'ın tüm zenginliklerini yöneten stratejik bir merkez haline gelmesini sağlamıştır. Böylece İngiltere, kurduğu bu yapı sayesinde İran üzerindeki ekonomik üstünlüğünü uzun yıllar boyunca devam ettirmiştir.⁵³

5.1. II. Reuter İmtiyazı ve Bank-ı Şahanşahi

Nasırüddin Şah (1848-1896), resmi düzeyde İran'daki mali krizi iyileştirebilmek maksadıyla imtiyazlar verme yoluna gitmiştir. İmtiyaz verme politikasını, esasen kendi hükümranlığını korumak ve tahtta kalabilmek amacıyla araç olarak kullanmıştır. Şah, bu tavizler neticesinde devletlerin desteğini arkasına alarak hükümranlığını devam ettirme düşüncesini taşımıştır. Fakat halktan gelen tepkiler üzerine Şah'ın stratejisi işe yaramamıştır. Şah'ın yabancı devletlere tanıdığı imtiyazlar ve aldığı borçların halk için kullanılmaması, ekonomik açıdan halkın daha da kötü duruma düşmesine sebebiyet vermiştir. Artış gösteren bu ekonomik sıkıntıların akabinde, Rus ve İngiliz finans çevreleri, banka kuracaklarını ve söz konusu bu bankalar üzerinden devlete kredi sağlamayı teklif etmişlerdir.⁵⁴

Henry Drummond Wolff (1830-1908), 1889 yılında Bank-ı Şahanşahi'nin kurulmasında etkili bir rol oynamıştır. Bu kurum, İran'ın ilk modern devlet bankası özelliğini taşımıştır. Bu banka vasıtasıyla İngiltere, İran maliyesin üzerinde güç kazanmıştır. Esasen Birinci Reuter İmtiyazı'nın iptal edilmesinin ardından ortaya çıkan en mühim somut netice, bu bankanın tesis edilmesi olmuştur. Bank-ı Şahanşahi, 1929 yılına kadar devlet bankası statükosunu korumuştur. Rawlingson (1860-1872) bu durumu, İran'ı "modernleşebilmek amacıyla yabancıların desteğine gereksinim duyan zayıflamış bir devlet olarak" tanımlamıştır.⁵⁵

⁵² Kazem Dehghansomeh, "İran Hukuk Sisteminde Doğrudan Yabancı Yatırımlarda Yatırıma El Konulması", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 19.

⁵³ Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", 401.

⁵⁴ Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 166.

⁵⁵ István Dávid Vâcz, "Reuter İmtiyazının Jeopolitik Perspektiflerden Yeniden Değerlendirilmesi", *Uluslararası Afro – Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 9/18 (2024): 11-12.

Şekil 1: Tahran’da Bank-ı Şahanşahi (İran İmparatorluk Bankası) Binası, Tophane, 1902.

Kurulan bu banka ile Kaçar Devleti’nin (1789-1925) darphane üzerindeki kontrolü azalmış, bakırın devri ve münhasır yetki de bu bankanın kontrolüne devredilmiştir.⁵⁶ İran’da siyasi ve ekonomik nüfuz kurmak isteyen İngiltere, Reuter aracılığı ile bunu gerçekleştirebilmek için İran’ı kendisine borçlu hâle getirmiş ve bu bağımlılığın devamı için çabalamıştır. İngiltere, bu doğrultuda hareket ederek 1889 yılında kurulan Bank-ı Şahanşahi vasıtasıyla İran hükümetinin büyük bir borç yükü altına girmesine sebebiyet vermiştir. Sadece bununla da kalmayarak, devletin siyasi karar vericiliğini kaybetmesinde de etkili olmuş ve İran’ın İngiltere’ye bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. İran’ın İngiliz sermayesine bu derece bağımlı olmasının mühim sebeplerinden biri de İngiltere’nin, Şah başta olmak üzere saray bürokrasisini ve nüfuzlu yerel tüccarları sağladığı finansal kaynaklar yoluyla borçlandırmasıymış. İngiltere’nin İran’da sergilemiş olduğu bu tutum karşısında Rusya tepkisiz kalmamıştır. Bölgeyi İngilizlerin eline bırakmamak amacıyla 1890 yılında görevlendirdiği Poliakov’u (1842-1914) İran’a göndermiş ve *Bank-ı İstikrazi-i İran* (Kredi Bankası) adıyla kendi kontrolünde bir banka kurdurmuştur. İngiltere ve Rusya’nın yürüttüğü bu çalışmalar neticesinde İran, her iki devletin kontrolü altına girmiştir.

6. Jeopolitik Boyut: İngiltere–Rusya Rekabeti ve Reuter Etkisi

19. yüzyılda İran, İngiltere ile Rusya arasında yaşanan jeopolitik mücadelenin ortasında kalmıştır. Bu dönemde Mirza Hüseyin Han Sipehsalar⁵⁷ (sadr.1871-1873) ve Melkum Han’ın⁵⁸ (1833-1908),

⁵⁶ Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, 57.

⁵⁷ Mirza Hüseyin Han Sipehsalar, Kaçar dönemi İran’ında sadrazamlık yapmış önemli bir reformcudur. Göreve geldikten kısa süre sonra İstanbul’dan arkadaşı olan Melkum Han’ı yardımcısı yapmış ve ardından onu Londra’ya temsilci olarak göndermiştir. Reuter İmtiyazı’nın verilmesinde Melkum Han doğrudan aracılık yapmıştır. Bu sözleşme; İran’daki demiryollarını, madenleri, telgraf hatlarını ve gümrük gelirlerini 70 yıllığına İngiliz sermayedar Reuter’e bırakan çok geniş kapsamlı bir anlaşmadır. Anlaşma sırasında Sadrazam Hüseyin Han ve Melkum Han’ın 50.000 lira rüşvet aldığı iddiaları ortaya çıkmıştır. Ülkenin ekonomik kaynaklarının bir yabancıya bu kadar uzun süre verilmesi ve Şah’ın İngiltere gezisi, Ayetullah Hacı Molla Ali Keni liderliğindeki ulemanın büyük tepkisini çekmiştir. Rusya da İngilizlerin bölgede güçlenmesini engellemek için bu muhalefeti desteklemiştir. Hem içerideki rüşvet tartışmaları hem de ulemanın sert baskısı üzerine Nasıruddin Şah, Avrupa gezisi dönüşünde Hüseyin Han’ı sadrazamlıktan alarak Reşt eyaletine

Reuter imtiyazının şekillenmesinde önemli girişimlerde bulunmuştur. Söz konusu iki figür, modernleşme yanlısı görüşleriyle bilinmekteymiş. Nitekim Reuter İmtiyazı da İran'ın modernleşme süreciyle ilişkilendirilen bir reform girişimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki ismin İran'daki amaçlarına bakıldığında, Batı örneğine göre İran'da köklü reformlar gerçekleştirmek istedikleri görülmüştür. Bu doğrultuda Reuter'e geniş haklar tanıyan, sözleşmenin oluşmasında aktif rol oynamışlardır. Rusya'nın İran'a yönelik ilerlemesinden endişe duyan Sadrazam Mirza Hüseyin, Rusya'nın ilerlemesini dengelemenin yolunun İngiltere ile yakınlaşmaktan geçtiğine inanmıştır. Batı tarzı modernleşme hedefleri olan Mirza Hüseyin Han, İran'ın modernleşebilmesi için İngiltere'nin nüfuzunun ve sermayesinin mühim olacağını düşünmüştür. Bu doğrultuda kendisinin İngiltere'ye karşı tutumu gayet olumluydu; zira onun görüşüne göre İngiltere, İran'ı destekleyecek bir güçmüş.⁵⁹

Reuter, projenin hayata geçirilebilmesi adına İngiliz hükümetinden kendisine diplomatik destek sağlamasını talep etmiştir. Ancak İngiltere tarafından olumlu karşılanmayan bu istek geri çevrilmiştir. İngiltere'nin bu reddetme nedenlerinin arka planında, inşa edilmesi planlanan demiryolu hattının Rusya'nın ağıyla bağlantı kuracağı ve böylelikle Rusya'nın stratejik hedeflerine hizmet edeceği endişesi yer almıştır. Bu durumun, İran'ı egemenlik açısından doğrudan tehdit altına sokacağı yönündeki fikirler öne çıkmıştır. Bölgedeki jeopolitik çıkarlarını korumayı önceleyen İngiltere, söz konusu imtiyazı desteklemeyerek İran'ın modernleşmesini de kısıtlamıştır. Ayrıca Avrupa'daki mevcut statükoyu korumayı amaçlamıştır. Öte yandan, imtiyazın nasıl sonuçlar vereceği kesin surette bilinmezken istenmeyen sonuçlar da doğurabilirdi; İngiltere bu ihtimali de göz önünde bulundurmıştır. Ayrıca bu imtiyaza karşı çıkan Rusya ile ilişkilerin seyrini olumsuz yönde etkilenme potansiyeli taşımıştır. İngiltere, Rusya ile doğrudan çatışmadan kaçınma stratejisi izlemiştir.⁶⁰

Söz konusu imtiyaz, Britanya Hindistanı ve İran merkezli bazı aktörler tarafından güçlü bir destek görmüştür. Nitekim Tahran Bakanı Alison (1810-1872), İran'daki altyapı çalışmalarının İngilizlerin

göndermiştir. Görevden alınan Hüseyin Han, din adamlarının kendisini öldürteceğinden korkarak İngiliz elçiliğinden can güvenliği için yardım talep etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Yılmaz Karadeniz, " Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirza Hüseyin Han Müşirüddele [Sipahsalar]", Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, sy.20 (Aralık 2023) :49-50.

⁵⁸ Mirza Melkum Han, İran batılılaşma döneminin en tartışmalı isimlerinden biridir. İran'daki ilk mason locası olan Feramüşhane'yi kurmuş ve bu fikirleri yaymıştır. Ancak bu faaliyetleri yüzünden Nasırüddin Şah tarafından ülkeden sürülmüş, o da İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da elçilik yapan Mirza Hüseyin Han kendisini korumuş ve sefaret yardımcısı yapmıştır. Hüseyin Han sadrazam olunca Melkum Han'ı da yanına almıştır. 1872'de Londra elçisi olan Melkum Han, Şah'ı "ülkeye yabancı sermaye gelecek" diye ikna ederek Reuter İmtiyazı'nın imzalanmasında en önemli rolü oynamıştır. Bu anlaşma karşılığında Sadrazam Hüseyin Han ile birlikte Reuter'den büyük miktarda rüşvet almıştır. İran'ın tüm kaynaklarını 70 yılına bir İngiliz'e bırakan bu anlaşma yüzünden halk ve ulema tarafından "din ve devlet düşmanı" ilan edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Yılmaz Karadeniz, "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 23 (Mayıs 2011): 107-108.

⁵⁹ Vâcz, "Reuter İmtiyazının Jeopolitik Perspektiflerden Yeniden Değerlendirilmesi", 3-4.

⁶⁰ A.g.m.,7.

denetiminde olmasının stratejik açıdan mühim olduğunu savunmuştur. Yapılmak istenen bu imtiyaz vasıtasıyla modernleşme, İngilizler açısından büyük bir avantaj olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Söz konusu reform girişiminin İngiltere açısından riskleri olduğu gibi stratejik yararı da bulunmuştur. İngiltere, İran'ın modernleşmesini denetim altına alarak İngiliz ekonomik ve politik etkisini üst seviyeye çıkarma potansiyeli taşımıştır. İran'ın modernleşmesi, İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda yönlendirilebilmiştir; nitekim İngiltere'nin kazanımı bu şekilde gerçekleşmiştir. Rawlinson tarafından da desteklenen bu sözleşme İran'da modernleşmenin sembolü hâline gelmiştir.⁶¹

Reuter imtiyazının iptal edilmesinin akabinde İran, İngiltere ve Rusya arasında tampon bir bölge haline gelmiş ve bu iki gücün ülkenin iç işlerine yönelik müdahalesi kalıcı bir durum niteliği kazanmıştır. Böylelikle bu rekabet İran'ın modernleşmesini 1917 yılına kadar büyük ölçüde engellemiştir. Ülkenin bir tampon bölge olarak kalmasından rahatsızlık duyan İranlı seçkinler bu durumdan çıkabilmek amacıyla çeşitli yollar denedi ancak başarılı olamamıştır. Reuter sözleşmesinin imzalanmasında öncü rol oynayan Sadrazam Mirza Hüseyin Han ve Şah, başlangıçta umut besledikleri bu sözleşmeden sonrasında stratejik bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Öncesinde İngiltere'ye yakınlaşarak modernleşmenin yolunu açabileceğini düşünen Hüseyin Han, imtiyazın iptali ve başarısızlığının nedenini doğrudan İngiliz hükümetinin destek vermemesine bağlamıştır. İngiliz desteğinin eksikliği, İranlı aktörleri Rusya ile daha yakın ilişkiler geliştirme noktasına itmiştir. Nitekim, geniş kapsamlı Reuter imtiyazının büyük güçlerin desteği olmadan hayata geçirilemeyeceği ortaya konulmuştur. İngiltere'nin İran politikası da Reuter imtiyazından etkilenmiş ve Rusya'nın İran'da tek taraflı güç kazanmasını engellemeye çalışmıştır. Reuter imtiyazını örnek göstererek kendisine de benzer bir imtiyaz verilmesini isteyen Rusya'ya Falkenhagen İmtiyazı⁶² verilmiştir. Fakat bu girişimin kaderi de Reuter imtiyazı gibi sonuçlanmış ve 1875 yılında iptal edilmiştir. Rusya'nın elde ettiği bu ayrıcalıklar, Mirza Hüseyin Han tarafından olumlu karşılanmamış ve yeniden İngilizlerin diplomatik desteği istenmiştir. İngiltere ise attığı karşı hamleler ile İran üzerindeki nüfuzunun devam ettiğini Rusya'ya göstermiştir.⁶³

Sonuç

Bu çalışmada, Paul Julius Reuter'in hayat hikayesinden başlayarak 1872 yılında İran'da aldığı büyük ekonomik imtiyaz ve daha sonra kurulan Bank-ı Şahinşahi'nin etkileri incelenmiştir. Çalışmanın ilk bölümlerinde ifade edildiği üzere Reuter, iş hayatında çok büyük başarısızlıklar ve kayıplar yaşamış biridir. Buna rağmen pes etmemiş ve telgraf hatlarını iyi kullanarak dünya çapında bir haber ajansı kurmayı başarmıştır. Reuter'in bu hırslı ve fırsatçı girişimci yapısı, o dönemde

⁶¹A.g.m.,8.

⁶² Falkenhagen İmtiyazı, Çarlık Rusyası vatandaşı olan General Falkenhagen adlı mühendisin, 1874 yılında İran'da (Kaçar Hanedanlığı dönemi) Culfa'dan Tebriz'e kadar olan 156 kilometrelik bir demiryolu hattını inşa edip 50 yıllığına işletmesi amacıyla aldığı bir ayrıcalıktır. Detaylı bilgi için bkz. Vâcz, "Reuter İmtiyazının Jeopolitik Perspektiflerden Yeniden Değerlendirilmesi",10.

⁶³A.g.m.,9-10.

İran'ın yaşadığı büyük ekonomik çıkmazla birleşmiştir. Kaçar Devleti'nin içine düştüğü bütçe açıkları ve acil para arayışı, yönetimdekileri yabancılara büyük haklar vermeye zorlamış ve bu durum 1872 yılındaki tarihi anlaşmanın önünü açmıştır.

1872 yılında Reuter'e verilen bu imtiyaz; demiryolu yapımından telgraf hatlarına, madenlerin işletilmesinden gümrük gelirlerine kadar bir ülkenin neredeyse bütün ekonomik kaynaklarını tek bir yabancıya teslim ediyordu. Bir İngiliz vatandaşına bu kadar geniş yetkiler verilmesi, kısa sürede hem İran içinde hem de dışında büyük bir krize neden oldu. Anlaşma duyulunca içeride halk tabanı çok sert tepki gösterdi. Dışarıda ise İngiltere'nin İran'ın altyapısıyla ilgili anlaşmasından rahatsızlık duyan Rusya, İran yönetimine tehditlerde bulundu. Hem halkın isyanı hem de Rusya'nın baskıları karşısında çaresiz kalan Şah, 1873 yılında imtiyazı iptal etmek zorunda kaldı. Bu iptal süreci, Kaçarlar dönemi İranı'nın kendi kararlarını özgürce alamadığını ve dış müdahalelere ne kadar açık olduğunu açıkça göstermiştir.

İmtiyaz iptal edildikten sonra, Reuter'in maddi zararını ödemek ve İngilizlerin bölgedeki gücünü korumak için kendisine bankacılık alanında ikinci bir imtiyaz verilmiştir. Bu doğrultuda kurulan Bank-ı Şahinşahi, İran'da modern bankacılığın başlamasını, para işlerinin düzene girmesini ve ilk kez kâğıt para basılmasını sağlayarak bazı yeniliklere öncülük etmiştir. Ancak bu banka, ekonomik katkılarının yanında, İngiltere'nin İran üzerindeki ekonomik üstünlüğünü kalıcı hale getiren bir araç olmuştur. İngilizlerin bu hamlesine karşılık Rusya da gecikmeden İran'da kendi bankasını açmıştır. Böylece iki büyük devlet arasındaki rekabet bankacılık sektörüne de sıçramış ve İran maliyesi bu iki güç arasında fiilen paylaşılan bir mücadele alanına dönmüştür.

Kaynakça

- Aslan, Celal. “Nasirüddin Şah'ın İngilizlere Tanıdığı Tütün İmtiyazına Gösterilen Tepkinin Toplumsal Hayata Yansımaları”. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 49 (Nisan 2025):355-381.
- Berber, Aykut. “İşletmecilik Tarihi Bağlamında İlk Dünya Fuarı (Londra, 1851)”. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, C.5, Özel sayı, (2016):174-181.
- Bolat, Gökhan. “Anglo- Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası”. History Studies. 5/2 (2013):57-77.
- Curzon, George N. Persia And The Persian Question, Londra: Longmans, Green, and Co., 1892.
- Dehghansomeh, Kazem. “İran Hukuk Sisteminde Doğrudan Yabancı Yatırımlarda Yatırıma El Konulması”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- “Paul Julius Reuter.” Encyclopedia.com. Son güncelleme 29 Mayıs 2026. <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/paul-julius-reuter>.
- Ertekin, Ferdi. 2024. “Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele.” Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 12 (39): 194–215.
- Garthwaite, Gene R. İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
- Kallek, Cengiz. “İmtiyazat”. TDV İslam Ansiklopedisi. TDV İslam Araştırmaları Merkezi,2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imtiyazat#2-osmanli-donemi>

- Karadeniz, Yılmaz. “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han’ın Rolü (1833-1908)”. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy.23 (Mayıs 2011): 103-111.
- Karadeniz, Yılmaz. Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler. İstanbul: Selenge Yayınları,2013.
- Karadeniz, Yılmaz. “İran’da Nasirüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya’ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)”. Asia Minor Studies 7/2 (Ağustos 2019):231-243.
- Karadeniz, Yılmaz. “Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve [Sipahsalar]”. Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, sy 20 (2023): 39-56. <https://doi.org/10.20860/ijoses.1355249>.
- Parviz, Mina. 2004. “Oil Agreements in Iran.” Encyclopaedia Iranica. 20 Temmuz 2004 tarihinde yayınlandı. https://doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_1257
- Read, Donald. The Power Of News: The History Of Reuters 1849-1989, Oxford: Oxford University Press,1992.
- Sarıkcıoğlu, Melike. “İran’da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi’nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa’ya Verilen İmtiyazlar”. History Studies: International Journal of History, 5, sy. 2 (Mart 2013): 397-410.
- Storey, Graham. Reuters’ Century 1851-1951, London: Max Parrish, 1951.
- Tan, Hasan. “İran’da Nasirüddin Şah Dönemi (1848-1896)” Doktora Tezi. Mardin Artuklu Üniversitesi,2025
- Vâcz, István Dávid. “Reuter İmtiyazının Jeopolitik Perspektiflerden Yeniden Değerlendirilmesi”. Uluslararası Afro – Avrasya Araştırmaları Dergisi. 9/18 (2024): 1-16.
- Yıldırım, Alper. İran Petrolleri 1872-1933, Ankara: Gazi Kitabevi,2024.

KÜÇÜKÇEKMECE GÖLÜ'NDE YÜZER GES ENTEGRELİ DENİZ SUYU ARITMA (SWRO) VE SIFIR LİKİT DEŞARJI (ZLD) SİSTEMİ: TEKNO-EKONOMİK FİZİBİLİTE VE KAPASİTE ANALİZİ

FLOATING SOLAR PV INTEGRATED SEAWATER REVERSE OSMOSIS (SWRO) AND ZERO LIQUID DISCHARGE (ZLD) SYSTEM IN KÜÇÜKÇEKMECE LAKE: TECHNO-ECONOMIC FEASIBILITY AND CAPACITY ANALYSIS

Halil SAYIN*

Özet

Bu çalışmada, İstanbul Küçükçekmece Gölü su rezervuar yüzeyi üzerinde Türkiye'de yürürlükte olan mevzuatın tanıdığı haklar çerçevesinde kurulması planlanan 150 MW kapasiteli bir Yüzer Güneş Enerjisi Santralinden (YüzerGES) elde edilecek elektrik enerjisinin tamamının, bir Deniz Suyu Ters Osmoz (SWRO) arıtma tesisini beslemesi senaryosu çok boyutlu olarak incelenmiştir. Araştırmada, küresel iklim değişikliği ve hızlı kentleşme baskısı altında tatlı su kaynakları tükenen metropollerin su stresi problemine karşı, enerji maliyetleri nedeniyle uygulanabilirliği kısıtlanan deniz suyu arıtma teknolojilerinin yenilenebilir enerji ile entegrasyonu hedeflenmiştir. Yöntem olarak Küçükçekmece lagününün hidrolojik ve batimetrik verilerine dayalı alan uygunluk analizi, termodinamik soğutma etkisini kapsayan enerji üretim projeksiyonu ve 25 yıllık kümülatif Fayda-Maliyet Oranı (FMO) analizi kullanılmıştır. Yapılan tekno-ekonomik analizler sonucunda, 150 MW'lık bir YüzerGES'in yıllık 240.000 MWh elektrik üretebileceği ve bu enerjinin %100 oranında arıtmaya kanallı edilemesiyle günde yaklaşık 188.000 m³ tatlı su elde edilebileceği saptanmıştır. Arıtma prosesi sonucu yan ürün olarak çıkacak yoğun tuzlu suyun (brine), hassas göl ekosistemine deşarj edilmesini önlemek amacıyla Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) teknolojisiyle tesisten atık olarak çıkacak olan günde 28.000 ton tuzun kış aylarında karayolu tuzlamasında kullanılabileceği belirlenmiştir. İşletme maliyetinin en büyük kalemi olan elektrik giderinin (OPEX)YüzerGES ile minimize edilmesiyle, 1 m³ suyun üretim maliyetinin 28 TL'den 11 TL'ye düşeceği, projenin 10,7 Milyar TL'lik ilk yatırımını (CAPEX) yaklaşık 3 yılda amorti edeceği ve 25 yıllık ekonomik ömründe 3,75 gibi yüksek bir Fayda/Maliyet Oranına ulaşacağı hesaplanmıştır. Sonuç olarak, bu entegre Su-Enerji-Atık döngüsel ekonomi modelinin İstanbul'un yerel su arz güvenliğini sağlayacak stratejik, kârlı ve ekolojik bir çözüm olduğu bilimsel olarak ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yüzer Güneş Enerjisi, Deniz Suyu Arıtma, Sıfır Likit Deşarjı, Küçükçekmece Gölü, Döngüsel Ekonomi, Su-Enerji Bağı, Yenilenebilir Enerji, Su Arz Güvenliği, İstanbul.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Şehircilik ve Kentsel Dönüşüm Doktora Programı, sayin.halil@std.izu.edu.tr, ORCID: 0009-0009-1455-5545.

Abstract

In this study, the scenario of feeding a Seawater Reverse Osmosis (SWRO) desalination plant entirely by a 150 MW Floating Solar Power Plant (FSPP) planned to be established on the surface of the Küçükçekmece Lake reservoir in Istanbul within the framework of current legislation was investigated multi-dimensionally in Turkey. The research aimed to integrate renewable energy with seawater desalination technologies, the applicability of which is limited due to high energy costs, against the problem of water stress in metropolises whose freshwater resources are depleting under the pressure of global climate change and rapid urbanization. Site suitability analysis based on the hydrological and bathymetric data of the Küçükçekmece lagoon, energy production projection including the thermodynamic cooling effect, and 25-year cumulative Benefit-Cost Ratio (BCR) analysis were used as methods. As a result of the techno-economic analyses, it was determined that a 150 MW FSPP could produce 240,000 MWh of electricity annually, and by channeling this energy 100% to desalination, approximately 188,000 m³ of freshwater could be obtained per day. It was determined that the concentrated brine emerging as a by-product could be converted into 28,000 tons of solid salt per day with Zero Liquid Discharge (ZLD) technology to prevent its discharge into the sensitive lake ecosystem, and this industrial salt can be utilized for highway de-icing. By minimizing the electricity expense (OPEX), which is the largest item of the operating cost, through FSPP, it was calculated that the production cost of 1 m³ of water would drop from 28 TL to 11 TL. The project would amortize its initial investment (CAPEX) of 10.7 Billion TL in approximately 3 years and reach a high Benefit/Cost Ratio of 3.75 in its 25-year economic life. In conclusion, it has been scientifically demonstrated that this integrated Water-Energy-Waste circular economy model is a strategic, profitable, and ecological solution that will ensure Istanbul's local water supply security.

Keywords: *Floating Solar Energy, Seawater Desalination, Zero Liquid Discharge, Küçükçekmece Lake, Circular Economy, Water-Energy Nexus, Renewable Energy, Water Supply Security, Istanbul.*

1. Giriş

Günümüzde dünya nüfusunun yaklaşık %54'ü kentlerde yaşamaktadır. Ülkemizde ise kentte yaşayan nüfus oranı oldukça yüksek olup %92 seviyelerine çıkmıştır. Bu durum şehir yaşantısında ihtiyaç duyulan enerji ve su gibi doğal kaynakların her geçen gün yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Sanayileşmiş toplumlardaki enerji yoğun yaşam tarzı ile enerji tüketimi birçok temel yaşam ihtiyaçlarının önüne geçmiştir. Diğer taraftan küresel iklim değişikliği, azalan yağış rejimleri, artan nüfus yoğunluğu ve sanayileşme, dünya genelinde temiz tatlı su kaynakları üzerindeki baskıyı benzeri görülmemiş seviyelere çıkarmıştır. Türkiye gibi su stresi çeken ve nüfusunun büyük bir kısmı kıyı metropollerinde toplanan ülkeler için, deniz suyundan içme suyu elde edilmesi (desalinasyon) stratejik bir zorunluluk haline gelmektedir (Torunoğlu, 2010). Ancak, dünyada en yaygın kullanılan deniz suyu arıtma teknolojisi olan Ters Osmoz (Seawater Reverse Osmosis - SWRO) sistemlerinin en büyük dezavantajı, işletme maliyetlerinin olağanüstü yüksekliğidir. 1 metreküp tatlı su üretimi için tesisteki yüksek basınç pompalarının 3 ila 7 kWh arasında elektrik enerjisi tüketmesi gerekmektedir (Başaran, 2018). Bu yoğun enerji talebi, üretilen suyun birim maliyetinin %60'ından fazlasını oluşturmakta ve geleneksel şebeke elektriğine (fossil

yakıtlara) bağımlı tesislerin hem işletme bütçelerini zorlamasına hem de devasa karbon ayak izi yaratmasına neden olmaktadır (URL-1).

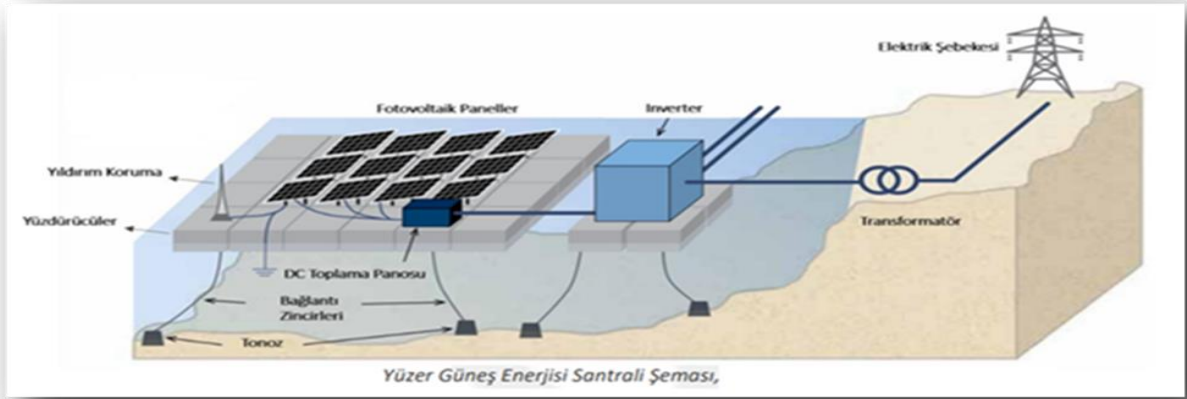
Bu problemin çözümü, su ve enerji üretimini bütünleşik bir "Su-Enerji Bağı" (Water-Energy Nexus) yaklaşımıyla ele almaktan geçmektedir. Son yıllarda, âtıl su yüzeylerinin (barajlar, göller, lagünler) kullanılarak yenilenebilir enerji üretilmesini sağlayan Yüzer Güneş Enerjisi Santralleri (YüzerGES), karasal fotovoltaik sistemlere göre sunduğu verim artışı, arazi tasarrufu ve suyun buharlaşmasını önleyici vb. avantajlarıyla ön plana çıkmaktadır (URL-2). Su kütlesinin sağladığı doğal soğutma etkisi panel sıcaklığını düşürerek sistemin elektrik üretim verimini %10 ile %15 arasında artırabilmektedir (Şençiçek, 2017; Kaymak, 2021).

Bu çalışmanın temel araştırma problemi; İstanbul Küçükçekmece Gölü'nün sahip olduğu âtıl su yüzeyi potansiyelinin, yenilikçi bir YüzerGES projesi ile enerjiye dönüştürülüp dönüştürülemeyeceği ve bu enerjinin %100'ünün kıyıda kurulacak bir Deniz Suyu Ters Osmoz (SWRO) tesisini beslemesi durumunda kentin su arz güvenliğine nasıl bir katkı sağlayacağıdır. Ayrıca, arıtma prosesi sonucu açığa çıkacak yoğun tuzlu konsantrenin (brine) göle deşarj edilmesinin yaratacağı ekolojik yıkımı önlemek amacıyla, sisteme "Sıfır Likit Deşarjı" (Zero Liquid Discharge - ZLD) ünitesinin entegre edilmesi hedeflenmiştir. Çalışma, 150 MW kapasiteli bir YüzerGES ile desteklenen SWRO-ZLD tesisinin tekno-ekonomik fizibilitesini, kapasite analizini ve ekolojik sürdürülebilirliğini literatürdeki en güncel mühendislik yaklaşımlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1.1. Kavramsal Çerçeve

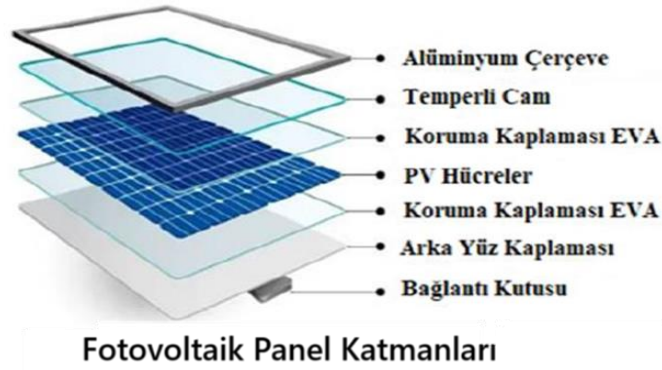
Yüzer Güneş Enerjisi Santralleri (YüzerGES): Yüzer Fotovoltaik (YFV) sistemler; güneş panellerinin göller, baraj rezervuarları, lagünler ve su arıtma havuzları gibi su kütleleri üzerinde yüzmesini sağlayan duba (yüzdürücü) ve ankraj (sabitleme) donanımlarıyla kurulan yenilikçi enerji üretim tesisleridir. Karasal sistemlerden farklı olarak arazi kullanımına ihtiyaç duymazlar ve tarım/orman alanlarını işgal etmezler. Bunun yanı sıra, suyun doğal soğutma (evaporatif) etkisi panellerin aşırı ısınmasını engelleyerek elektrik üretim verimini %10 ila %15 oranında artırır (Şençiçek, 2017; Kaymak, 2021). Panellerin su yüzeyini örtmesi ise buharlaşmayı %70'e varan oranlarda azaltarak tatlı su kaybını önler ve sudaki fotosentezi kısıtlayarak zararlı alg (yosun) oluşumunu baskılar.

Bu sistemlerin çalışma prensibi, karasal sistemlerle aynı fotovoltaik etkiye dayanmakla birlikte, termodinamik ve çevresel etkileşimler açısından farklılık göstermektedir.

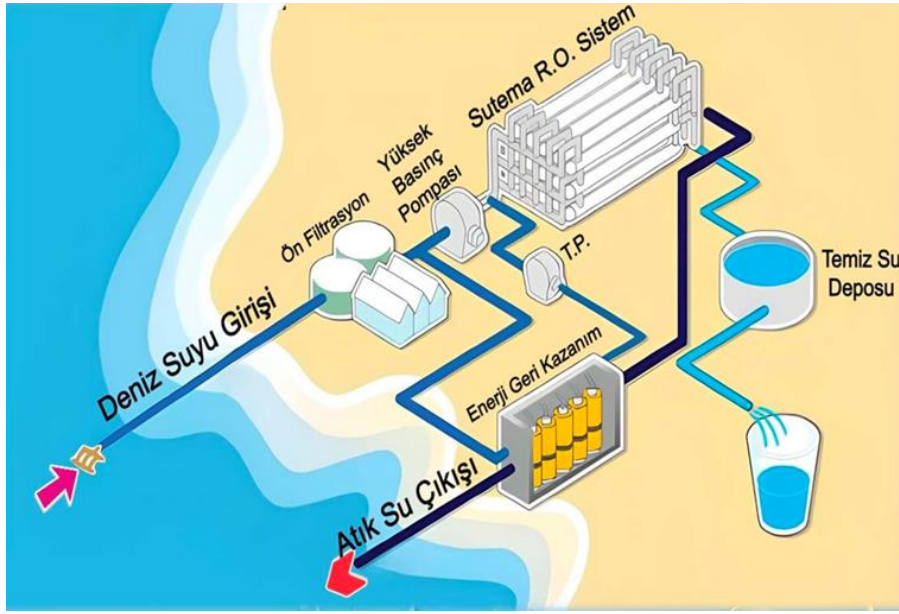

Şekil 1 : YüzerGES Sistemi Kurulum Şeması (Şenli, 2023).

Şekil 2 : YüzerGES Güneş Paneli Şeması (URL-7).

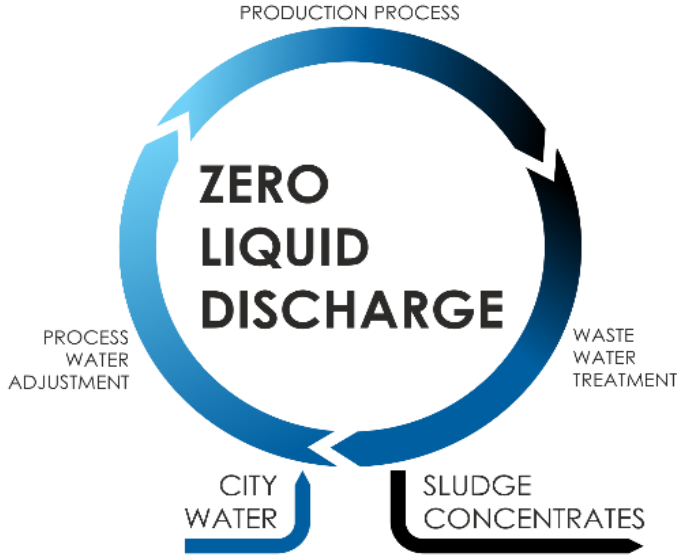
Deniz Suyu Ters Osmoz (Sea Water Reverse Osmosis -SWRO) Teknolojisi: Ters Osmoz (Reverse Osmosis), günümüzde dünya genelinde deniz suyundan tatlı su elde etmek için en yaygın kullanılan fiziksel damıtma yöntemidir. Bu teknoloji, deniz suyunun yüksek basınç pompaları yardımıyla yarı geçirgen membranlardan (zarlardan) geçirilerek içerisindeki tuz ve minerallerden ayrıştırılması prensibine dayanır. Standart bir proseste denizden çekilen suyun yaklaşık %50'si içme suyuna dönüştürülürken, geriye kalan kısım yoğun tuzlu atık su (konsantre/brine) olarak ayrışır. Ancak prosesin yüksek basınç gereksinimi, sistemi oldukça enerji yoğun hale getirir; 1 m³ tatlı su üretimi için ortalama 3 ila 7 kWh elektrik tüketilir (Başaran, 2018). Bu durum, üretim maliyetinin %60'ından fazlasının salt elektrik faturası olmasına ve sistemin fosil yakıtlara bağımlı kalmasına yol açmaktadır.

Şekil 3 : Deniz Suyu Arıtma Tesisi Şeması (URL-8).

Sıfır Likit Deşarjı (Zero Liquid Discharge - ZLD) Teknolojisi: Sıfır Likit Deşarjı (Zero

Liquid Discharge), su arıtma prosesleri sonucunda ortaya çıkan sıvı atığı tamamen ortadan kaldırmayı hedefleyen ileri bir atık yönetim sistemidir. Ters osmoz gibi sistemlerde geriye kalan yoğun tuzlu suyun (konsantre), buharlaştırma ve kristalizasyon ünitelerinden geçirilerek katı faza (endüstriyel tuz vb.) dönüştürülmesini sağlar. Bu teknoloji sayesinde alıcı ortama (deniz, göl, lagün) sıvı atık deşarjı sıfırlanır, çevresel etki minimuma indirilir ve atıklar döngüsel ekonomi modeline kazandırılır.

Şekil 4 : Sıfır Likit Deşarjı (Zero Liquid Discharge - ZLD) Teknolojisi (URL-9).

2. Materyal ve Metodoloji

Bu çalışmada, Küçükçekmece Gölü üzerinde kurulması planlanan entegre sistemin yapılabilirliği, çok kriterli tekno-ekonomik fizibilite ve kapasite analizi yöntemi ile incelenmiştir. Araştırmanın kavramsal ve matematiksel modeli dört ana aşamaya dayandırılmıştır:

2.1. Araştırma Sahası ve Veri Setleri

Çalışmanın temel veri setini Küçükçekmece lagününün batimetrik ve hidrolojik ölçümleri oluşturmaktadır. Gölün sığ kıyı şeridinin (maksimum 22 metre derinlik) yüzer duba ve ankraj sistemleri için statik açıdan uygun olduğu varsayılmış; göl suyunun geçmiş yıllara ait kirlilik yükü ise arıtma membranlarının tasarım kriteri olarak kullanılmıştır.

2.2. YüzerGES Kapasite ve Üretim Modeli (Varsayım Setleri)

Tesisin kurulum alanı, yasal kısıtlamalar ve ekolojik denge gözetilerek 16 km²'lik göl yüzeyinin %10'u (1,6 km²) ile sınırlandırılmıştır. Matematiksel modelde, suyun evaporatif soğutma etkisinin panel sıcaklığını düşürerek karasal sistemlere kıyasla %10 ila %15 arasında üretim (ekserji) artışı sağlayacağı varsayılmıştır. Projeksiyonlarda sistemin ekonomik ömrü 25 yıl, panellerin yıllık degradasyon (verim kaybı) oranı ise %0,7 olarak sabitlenmiştir.

2.3. SWRO ve ZLD Entegrasyon Modeli

YüzerGES'ten elde edilecek yıllık 240 GWh enerjinin tamamının arıtma prosesine yönlendirileceği modellenmiştir. Ters osmoz sisteminin özgül enerji tüketimi, ortalama deniz suyu koşulları dikkate alınarak 3,5 kWh/m³ olarak kabul edilmiştir. Arıtma sonrası açığa çıkan konsantre atık suyun

(brine) göle deşarj edilerek ekosistemi bozmasını önlemek için, Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) ünitesinde buharlaştırılarak günde 28.180 ton katı endüstriyel tuza dönüştürüleceği varsayılmıştır.

2.4. Tekno-Ekonomik Analiz Modeli

Finansal modelleme, 25 yıllık kümülatif Fayda-Maliyet Oranı (FMO) ve yatırım geri dönüş (amortisman) analizi üzerine kurulmuştur. İlk yatırım (CAPEX) ve işletme (OPEX) maliyetleri güncel pazar dinamikleri üzerinden hesaplanmış; şebeke elektriği yerine otonom yenilenebilir enerji kullanılmasının su üretim birim maliyetini (28 TL'den 11 TL'ye) düşürücü etkisi net bugünkü değer formülasyonlarıyla analiz edilmiştir.

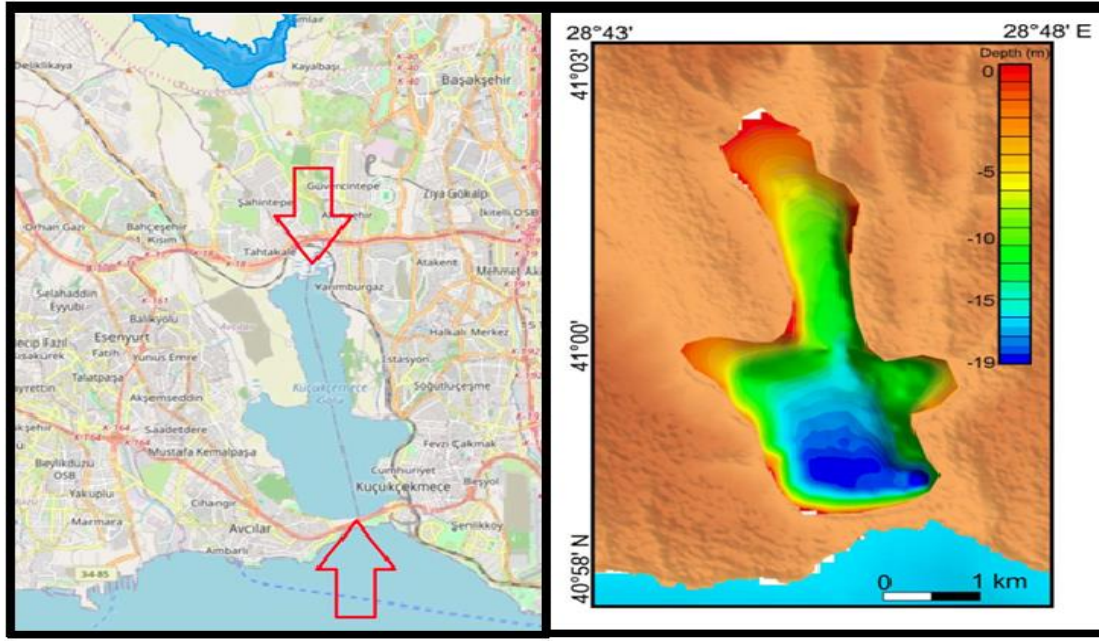
3. Küçükçekmece Gölü Hidrolojik Analizi ve Yüzerges Uygunluk Değerlendirmesi

Entegre tesisin (YüzerGES ve SWRO) fizibilitesinin tam olarak anlaşılabilmesi için, kurulum yapılacak Küçükçekmece Gölü'nün mevcut su kalitesi, tatlı su girişleri ve Yüzer GES kurulumuna fiziksel uygunluğu detaylı olarak analiz edilmelidir.

3.1. Küçükçekmece Gölü Tatlı Su Girişleri ve Su Kalitesi Analizi

Küçükçekmece, İstanbul'un 15 km batısında yer alan, deniz seviyesinde (rakım: 0 m) ve yaklaşık 16 km² (1600 hektar) yüzey alanına sahip sığ bir kıyı lagünüdür. Gölün geçmişteki doğal ekolojik yapısı, kuzeyden gelen tatlı su kaynakları ile güneydeki Marmara Denizi arasındaki dengeli su akışına dayanmaktaydı. Gölün temel tatlı su besleyicileri Sazlıdere, Nakkaşdere ve Eşkinöz dereleridir. Ancak, İstanbul'un artan içme suyu ihtiyacını karşılamak amacıyla Sazlıdere üzerine baraj inşa edilmesi, gölün en büyük tatlı su kaynağından yoksun kalmasına neden olmuştur. Tatlı su girişinin azalmasıyla, deniz sularının lagüne giriş baskısı artmış ve bunun sonucu olarak göl suyu giderek tuzlanmıştır (Albay vd., 2004).

Su döngüsünün yavaşlamasına ek olarak; havza etrafındaki hızlı nüfus artışı ve kaçak atıksu deşarjları gölün su kalitesini kritik seviyede bozmuştur. Organik kirleticilerin artması, yetersiz su sirkülasyonu ve atmosferik ısınmanın etkisiyle suda aşırı alg patlamaları yaşanmakta, gölün alt katmanlarında oksijen miktarı azalarak sucul yaşam için tehlikeli bir ortam ile karşı karşıya kalınmaktadır (Üstün vd., 2005).

Şekil 5 : K.Çekmece Gölü lokasyon ve su özellikleri (Yazar tarafından oluşturulmuştur).

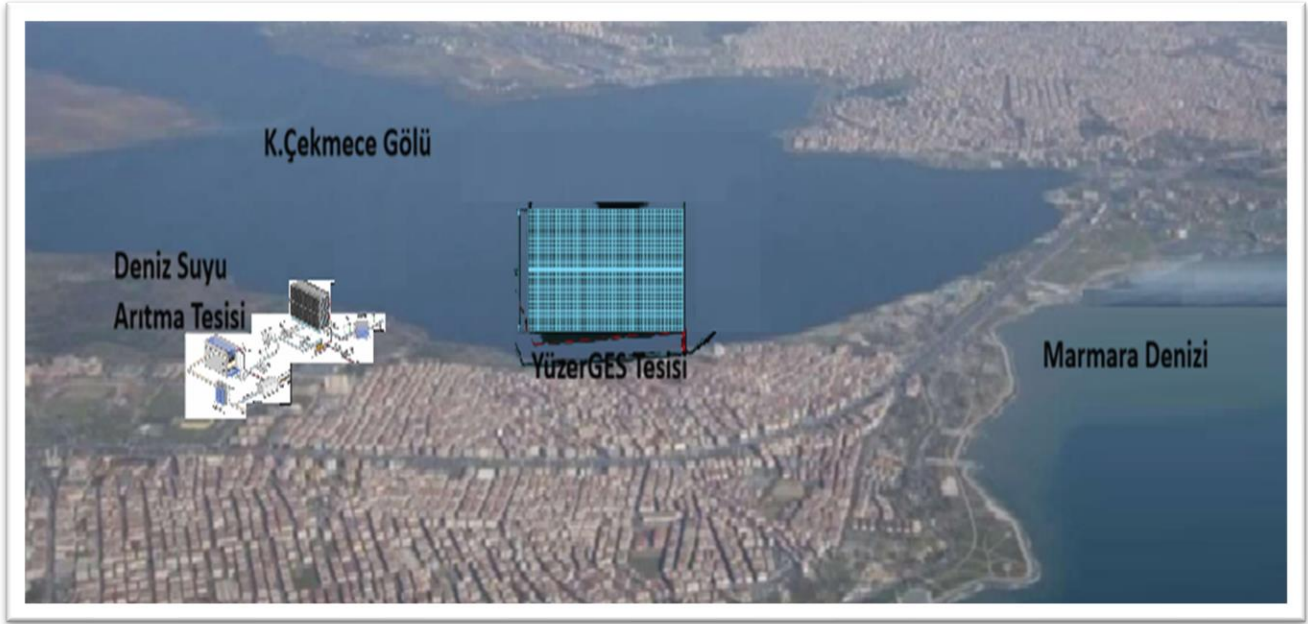
Bu hidrolojik analiz, çalışmada önerilen Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) sisteminin neden tartışmasız bir zorunluluk olduğunu kanıtlamaktadır. Tatlı su ile beslenemeyen ve halihazırda ciddi organik kirlilikle boğuşan bu kapalı lagüne, arıtma tesisinden çıkacak yoğun tuzlu suyun deşarj edilmesi ekosisteme zarar verecektir. Diğer taraftan YüzerGES panelleri sayesinde özellikle yaz aylarında yoğun buharlaşma ile oluşan göldeki su kaybı önleneceği gibi YüzerGES duba sistemleri sudaki fotosentezi kısıtlayarak zararlı alg (yosun) oluşumunu da önleyecektir (Sahu vd., 2016; Öztürk vd., 2025).

3.2. Küçükçekmece gölü YüzerGES Uygunluk Analizi

Küçükçekmece Gölü, fiziksel, batimetrik ve yasal şartlar göz önüne alındığında YüzerGES kurulumu için İstanbul'un en yüksek YüzerGES potansiyeline sahip su rezervuarıdır. Çünkü mevzuat gereği içmesuyu amaçlı su rezervuarlarında YüzerGES kurulumuna izin verilmemektedir. İstanbul sınırları içerisinde içmesuyu amaçlı olmayan tek su rezervuarı Küçükçekmece Gölü'dür.

- Fiziksel ve Batimetrik Uygunluk: Göl en derin noktasında 22 metreye ulaşmaktadır. Yüzer sistemlerin göl tabanına sabitlenmesini sağlayan ankraj işlemlerinin sığ sularda yapılması teknik ve ekonomik olarak çok daha avantajlıdır. Gölün sığ ve geniş batimetrik yapısı, dubaların güvenli bir şekilde konumlandırılmasına olanak tanır.
- Kapasite ve Alan Uygunluğu: Gölün 16 km²'lik su rezervuar yüzey alanı devasa bir su yüzeyi alanı sunmaktadır. Ekolojik dengeyi korumak adına yasal mevzuatta belirtilen göl yüzeyinin sadece %10'luk kısmının (1,6 km²) kullanılması bile, yaklaşık 150 MW kurulu güce sahip bir YüzerGES inşası için fazlasıyla yeterlidir.

- **Yasal ve İdari Uygunluk:** İlgili yasal mevzuat ve Kıyı Kanununda yapılan değişiklikler, içme suyu temin edilen hassas koruma alanları hariç olmak üzere, Belediyelerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile su yüzeylerinde "lisanssız yenilenebilir elektrik üretim tesisi" kurmalarına yasal zemin hazırlamıştır (T.C. Resmî Gazete, 2024; T.C. Resmî Gazete, 2025). Küçükçekmece Gölü halihazırda içme suyu vasfını yitirdiği için, bu entegre projenin geliştirilmesinin önünde hukuki bir engel bulunmamaktadır.

Şekil 6: K.Çekmece Gölü YüzerGES – Deniz Suyu Arıtma Entegre Tesis Yerleşimi (Yazar tarafından oluşturulmuştur).

3.3. YüzerGES Kurulumunun Göl Ekosistemine Biyolojik Etkileri

150 MW kapasiteli YüzerGES'in ekosistem üzerinde yaratacağı etkiler iki temel boyutta değerlendirilmektedir:

- **Olumlu Etkiler (Ötrofikasyon Kontrolü):** Panellerin su yüzeyini kaplaması, güneş ışığının suyun alt katmanlarına ulaşmasını belirli bir alanda sınırlar. Sahu vd. (2016) tarafından yapılan çalışmalarda da belirtildiği üzere, bu gölgeleme etkisi, fotosentez reaksiyonlarını kısıtlayarak Küçükçekmece'de çok sık yaşanan tehlikeli mavi-yeşil alg patlamalarının önüne geçer ve organik bozulmayı frenleyerek su kalitesinin doğal yollarla iyileşmesine yardımcı olur. Ayrıca yüzer platformların alt kısımları, sucul organizmalar için yapay resif işlevi görebilir.
- **Risk Yönetimi ve Optimizasyon:** Su yüzeyinin devasa panellerle örtülmesi rüzgâr sirkülasyonunu keseceği için çözünmüş oksijen seviyelerinde lokal düşüşlere yol açabilir (İzgi vd., 2016). Oksijensiz ölü bölgelerin oluşmasını engellemek ve hayvanların avlanma sahalarını korumak için göl yüzeyinin yalnızca %10'u kapatılacak, kalan %90'lık alan doğal havalanma ve biyoçeşitlilik için tamamen serbest bırakılacaktır. Bununla da kalmayıp

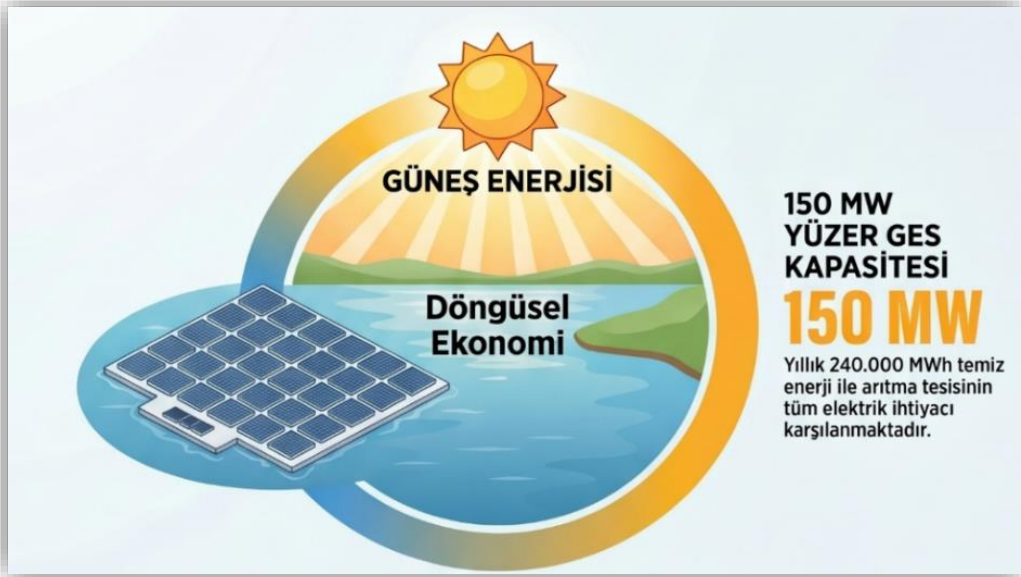
kapatılacak olan %10'luk kısımda yerleşim geometrisi doğal havalanmaya imkân sunacak şekilde tasarlanacaktır.

4. Üretim Kapasitelerinin Belirlenmesi ve Teknik Mimari

Entegre sistem; enerjiyi üreten YüzerGES, deniz suyunu arıtan SWRO ve atığı ürüne (tuz) çeviren ZLD olmak üzere üç ana birimden oluşmaktadır.

4.1. YüzerGES Elektrik Üretim Kapasitesi:

Göl yüzeyine yerleştirilecek olan yüzer dubalar üzerine kurulan fotovoltaik paneller, suyun evaporatif soğutma etkisi sayesinde, aşırı ısınmanın yarattığı voltaj düşümünden korunur. Bu termodinamik avantaj, karasal sistemlere kıyasla %10 ile %15 oranında daha yüksek verim (kWh/kWp) sağlayacaktır (Şençiçek, 2017; Öztürk vd., 2025). Proje kapsamında göl yüzeyinin %10'u kullanılarak kurulması planlanan 150 MW kapasiteli bir YüzerGES'in, bölgenin güneş verileri ve suyun soğutma etkisi formülasyonlarına göre yıllık toplam 240.000 MWh (240.000.000 kWh) temiz elektrik enerjisi üreteceği projeksiyonlanmaktadır.

Şekil 7: K.Çekmece Gölü YüzerGES Kapasitesi (Yazar tarafından oluşturulmuştur).

4.2. %100 Enerji Entegrasyonu ile Maksimum Su Arıtma Kapasitesi (SWRO):

Üretilen 240 GWh enerjinin tamamı (şebekeye satılmaksızın) doğrudan deniz suyu arıtma tesisine yönlendirilecektir. Günümüzde modern deniz suyu arıtma tesislerinde, enerji geri kazanım cihazlarının (Energy Recovery Devices - ERD) kullanımı ile 1 m³ deniz suyunu arıtmak için gereken özgül enerji miktarı ortalama 3,5 kWh/m³ seviyelerine kadar optimize edilmiştir (Torunoğlu, 2010). Bu veri ışığında tesisin üretim kapasitesi:

- Yıllık Su Üretimi: $240.000.000 \text{ kWh/yıl} \div 3,5 \text{ kWh/m}^3 = 68.571.428 \text{ m}^3/\text{yıl}$ tatlı su.
- Günlük Kapasite: $68.571.428 \div 365 \text{ gün} = \sim 187.866 \text{ m}^3/\text{gün}$.

Hesaplamalar, santralin tam kapasiteyle çalışması durumunda günde yaklaşık 188 bin metreküp içme ve kullanma suyu üretilerek yakın civar yerleşim bölgelerinin temiz su ihtiyacının karşılanabileceğini kanıtlamaktadır.

4.3. Atık Yönetimi

Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) ve Tuz Üretim Kapasitesi:

Ters osmoz prosesinde, 1 m³ tatlı su elde etmek için denizden yaklaşık 2 m³ su çekilmesi gerekmektedir; suyun yarısı tatlı suya dönüşürken, geriye kalan yüksek tuzluluk içeren 1 m³ atık su (brine) açığa çıkmaktadır. Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) teknolojisi, bu yoğun atık suyu buharlaştırma ve kristalizasyon ünitelerinden geçirerek sıvıyı tamamen ortadan kaldırır. Standart referans değerlere göre, 1.000 m³ kapasiteli bir tesisten günlük ortalama 150 ton tuz yan ürün olarak çıkmaktadır.

Planlanan tesis 187.866 m³/gün kapasiteye sahip olduğuna göre; $187.866 \times 150 = \sim 28.180$ ton/gün endüstriyel tuz elde edilecektir. Elde edilen tuz uygun lokasyonlarda depolanarak kış aylarında İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından yollardaki buzlanmaya karşı kullanılarak, atığın ekonomik bir ürüne dönüşmesini sağlayacaktır.

Şekil 8: Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) ve Tuz Üretim Kapasitesi (Yazar tarafından oluşturulmuştur).

5. Yerel Su Arz Güvenliği ve Lojistik Avantajları

İstanbul gibi nüfusun belirli havzalarda yoğunlaştığı şehirlerde, suyun "üretildiği" yer ile "tüketildiği" yer arasındaki mesafe, suyun maliyetini belirleyen en önemli unsurlardan biridir. İstanbul'un günlük ortalama 3.000.000 m³ su ihtiyacının 1.000.000 m³'ü 185 km uzaklıktaki Melen su havzasından isale hatları ile büyük maliyetle taşınmaktadır.

5.1. Küçükçekmece ve Çevresindeki Nüfusun Su İhtiyacı

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre kişi başı günlük ortalama su tüketimi yaklaşık 225 litre seviyesindedir. YüzerGES entegrasyonu ile günde 188.000 m³ tatlı su üretecek olan bu tesis, doğrudan yaklaşık 835.000 kişinin tüm evsel su ihtiyacını tek başına karşılayabilecek hacme sahiptir. Bu durum, tesisin hemen yakınında yer alan Küçükçekmece ve Avcılar gibi yoğun nüfuslu ilçelerinin su ihtiyacının, tamamen dışa bağımsız bir "mikro havza" modeliyle yerinde karşılanması anlamına gelmektedir.

5.2. Uzak Mesafe İletim Kayıplarının ve Maliyetlerinin Ortadan Kalkması

İstanbul'un içme suyu ihtiyacı günümüzde Melen Çayı ve İstrancılar gibi şehre yüzlerce kilometre uzaklıktaki havzalardan devasa isale hatları ve terfi (pompa) istasyonları aracılığıyla getirilmesi oldukça yüksek taşıma maliyetlerini ortaya çıkarmaktadır (Dolsar Mühendislik, 2021). Suyun Küçükçekmece'de, yani tüketim merkezinin tam kalbinde üretilmesi birçok lojistik faydaları sağlayacaktır.

1. Suyu yüzlerce kilometre öteden basmak için gereken milyarlarca liralık terfi pompaj elektrik enerjisi masrafını sıfırlar.
2. Yeni çelik isale hatlarının inşası ve hattın geçeceği arazilerin kamulaştırma bedellerini ortadan kaldırır.
3. Şebeke hatlarının uzunluğu azalacağı için sistemdeki fiziksel su kayıp-kaçak oranlarını (basınç kaynaklı sızıntıları) minimize edilmiş olacaktır.

6. Ekonomik Analiz ve Fizibilite (Fayda-Maliyet) İrdelemesi

Projenin ekonomik rasyonalitesi; ilk yatırım maliyetleri (CAPEX), operasyonel giderler (OPEX) ve 25 yıllık güneş paneli ömrü üzerinden hesaplanan Fayda/Maliyet Oranı (FMO) ile değerlendirilmiştir.

6.1. İlk Yatırım Maliyetleri (Capex)

Yüzer GES sistemleri, özel yüzer duba ve ankraj gereksinimleri nedeniyle karasal GES'lere kıyasla ilk kurulumda ortalama %15-20 daha yüksek maliyetli olsa da, arazi satın alma/kamulaştırma bedelinin sıfır olması, suyun etkisi ile soğutmadan kaynaklı üretim verimliliği bu farkı fazlasıyla dengelemektedir.

- Güncel yatırım verilerine göre 150 MW YüzerGES kurulumu için gerekli olan tahmini bütçe 3,67 Milyar TL.
- Ölçek ekonomisi dikkate alındığında 188.000 m³/gün kapasiteli SWRO arıtma tesisinin yapım maliyeti ise yaklaşık 7,04 Milyar TL.
- Toplam CAPEX; iki sistemin bütünleşik kurulumu için gereken toplam yatırım bedeli yaklaşık 10,7 Milyar TL'dir.

Toplam bütçenin %66'sını deniz suyu arıtma ve sıfır likit deşarjı (SWRO+ZLD) üniteleri oluştururken, %34'lük kısmını sistemi otonom hale getiren 150 MW kapasiteli YüzerGES yatırımı oluşturmaktadır. YüzerGES'in arazi kamulaştırma maliyetinin sıfır olması, bu dağılımda yatırım bütçesinin doğrudan teknolojiye aktarılmasını sağlamıştır.

6.2. İşletme Maliyetleri (Opex) ve Geri Dönüş Süresi

Deniz suyu arıtım maliyetinin yaklaşık %60'ı ile %65'i doğrudan elektrik faturasıdır. Şebeke elektriği kullanıldığında 1 m³ suyun üretim maliyeti yaklaşık 28 TL civarındadır. Ancak enerjinin Yüzer GES'ten bedelsiz sağlanmasıyla elektrik maliyeti sıfırlanmakta ve 1 m³ suyun üretim maliyeti (sadece bakım ve kimyasal giderleri) 11 TL seviyesine inmektedir. İstanbul'un mevcut su satış tarifeleri üzerinden (ortalama 73 TL/m³) birim başına net 62 TL kâr marjı yakalanmaktadır. Tesisin tam kapasite çalışmasıyla elde edilecek yıllık 4,25 Milyar TL net gelir, 10,7 Milyar TL'lik ilk yatırımın yaklaşık 2,5 ila 3 yıl gibi olağanüstü kısa bir sürede amorti edilmesini sağlamaktadır.

Şekil 9: Yatırım Maliyetleri ve Geri Dönüş Süresi (Yazar tarafından oluşturulmuştur).

İSKİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ 2026 SU SATIŞ TARİFELERİ (KDV HARİCİ)						
ABONE GRUPLARI	5.01.2026			3.02.2026		
	Su Birim Fiyatı	Atık Su Birim Fiyat	Toplam Birim Fiyat	Su Birim Fiyatı	Atık Su Birim Fiyat	Toplam Birim Fiyat
Konut 1.Kademe (Konut Başına 0 – 15) (15 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	35,26	17,62	52,88	36,59	18,28	54,87
Konut 2.Kademe (Konut Başına 16 –30) (30 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	53,72	26,86	80,58	55,74	27,87	83,61
Konut 3.Kademe (Konut Başına 31 ve üzeri) m ³ /aya kadar kullanım	77,70	38,85	116,55	80,62	40,31	120,93
6360 sayılı Kanun İle Mahalle Olan Yerler Konut	8,80	4,40	13,20	9,13	4,56	13,69
Kırsal Mahalle /Yerleşik Alanlarda Konut	8,80	4,40	13,20	9,13	4,56	13,69
Ortak Savaş Konut / Konut İnşaatı Şantiyesi	53,72	26,86	80,58	55,74	27,87	83,61
İş yeri 1.Kademe (0 –15) (15 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	92,33	46,16	138,49	95,80	47,90	143,70
İş yeri 2.Kademe (16-50) (50 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	97,78	48,88	146,66	101,46	50,72	152,18
İş yeri 3.Kademe (51-100) (100 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	120,18	60,08	180,26	124,70	62,34	187,04
İş yeri 4.Kademe (101 ve üzeri) m ³ /aya kadar kullanım	125,63	62,80	188,43	130,35	65,16	195,51
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (Atık su arıtma tesisi işleten ve alıcı ortam deşarj kriterlerini sağlayan) 1. Kademe (0 – 15) (15 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	92,33		92,33	95,80		95,80
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (Atık su arıtma tesisi işleten ve alıcı ortam deşarj kriterlerini sağlayan) 2.Kademe (16-50) (50 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	97,78		97,78	101,46		101,46
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (Atık su arıtma tesisi işleten ve alıcı ortam deşarj kriterlerini sağlayan) 3.Kademe (51-100) (100 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	120,18		120,18	124,70		124,70
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (Atık su arıtma tesisi işleten ve alıcı ortam deşarj kriterlerini sağlayan) 4.Kademe (101 ve üzeri) m ³ /aya kadar kullanım	125,63		125,63	130,35		130,35
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri 1.Kademe (0 – 15) (15 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	92,33	46,16	138,49	95,80	47,90	143,70
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri 2.Kademe (16-50) (50 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	97,78	48,88	146,66	101,46	50,72	152,18
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri 3.Kademe (51-100) (100 dahil) m ³ /aya kadar kullanım	120,18	60,08	180,26	124,70	62,34	187,04
Organize Sanayi Bölgeleri/Endüstri Bölgeleri/Teknoloji Geliştirme Bölgeleri 4.Kademe (101 ve üzeri) m ³ /aya kadar kullanım	125,63	62,80	188,43	130,35	65,16	195,51
Ortak Savaş İşyeri/İşyeri İnşaatı Şantiyesi	125,63	62,80	188,43	130,35	65,16	195,51
6360 Sayılı Kanun İle Mahalle Olan Yerlerde İşyeri	23,07	11,53	34,60	23,94	11,96	35,90
Kırsal Mahalle /Yerleşik Alanlarda İşyeri	23,07	11,53	34,60	23,94	11,96	35,90
Özel Grup	35,26	17,62	52,88	36,59	18,28	54,87
İşyeri Hamsu	51,21		51,21	53,14		53,14
Toptan Hamsu	16,18		16,18	16,79		16,79
Yeşil Alanları Sulama	119,63		119,63	124,13		124,13

Tablo 1: İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi (İSKİ) 2026 Yılı Su Satış Tarifeleri (URL-10).

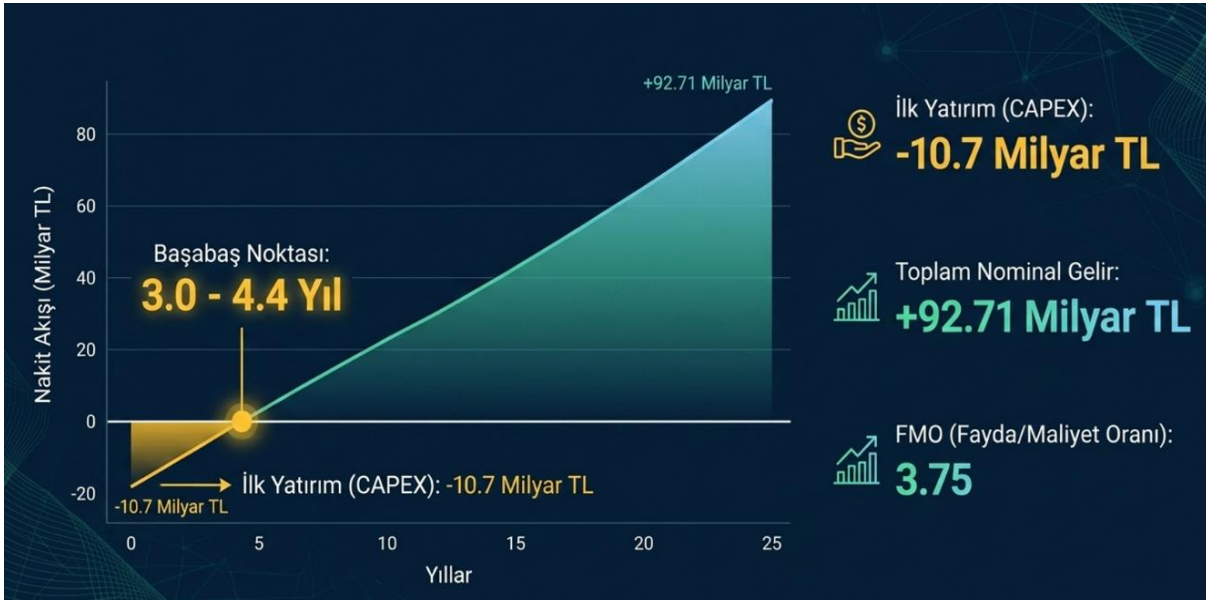
6.3. Tesisin 25 Yıllık Projeksiyonu ve Fayda-Maliyet Analizi (fmo)

Yüzer fotovoltaik panellerin 25 yıllık ömrü ve yıllık %0,7'lik doğal verim kaybı (degradasyon) hesaba katılarak yapılan 25 yıllık kümülatif projeksiyon şu şekildedir:

- Üretim: 25 yılda toplam 4,45 Milyar kWh enerji, 1,27 Milyar m³ tatlı su ve 190 Milyon ton karayolu tuzu üretilmektedir.
- Maliyet ve Gelir: 25 yıllık toplam maliyet (CAPEX + OPEX) 24,67 Milyar TL iken, salt su satışından elde edilecek toplam gelir 92,71 Milyar TL'ye ulaşmaktadır.
- FMO (Fayda/Maliyet Oranı): Projenin nominal FMO değeri 3,75 olarak hesaplanmıştır. 1'in üzerindeki her değer kârlı kabul edildiği bu analizde, 3,75 gibi oldukça yüksek bir oran projenin ekonomik olarak ne denli sarsılmaz bir temele oturduğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 2'de açıkça görüldüğü üzere, sistemin enerji ihtiyacının YüzerGES tarafından ücretsiz karşılanmasıyla (OPEX minimizasyonu), su satışından elde edilen yıllık 4,25 Milyar TL net kâr,

yatırımın yaklaşık 3 yıl içerisinde kendini tamamen amorti etmesini sağlamaktadır. 3. yıldan itibaren tesis, kamu bütçesi için net bir gelir merkezine dönüşmektedir.

Şekil 10: Tesisin 25 Yıllık Projeksiyonu ve Fayda-Maliyet Analizi (Yazar tarafından oluşturulmuştur).

7. Çevresel, Ekolojik ve Stratejik Kazanımlar

Bu entegre model, yalnızca ekonomik değil, ekolojik açıdan da Türkiye'nin İklim Değişikliği Eylem Planlarına doğrudan hizmet etmektedir:

1. Buharlaşma Kontrolü: Panellerin su yüzeyini bir "kapak" gibi örtmesi, rüzgârı kesmesi ve göl suyunun güneşle temasını engellemesi sayesinde, şiddetli buharlaşma büyük oranda engellenmektedir (Bontempo Scavo vd., 2021). Bu proje ile Küçükçekmece Göl alanında yılda yaklaşık 2 Milyon m³ suyun buharlaşarak kaybolması önlenecektir.
2. Karbon Nötr Üretim: Devasa arıtma tesisinin ihtiyaç duyduğu elektriğin şebekeden çekilmemesi sayesinde, yılda 150.000 ton CO₂ salınımı kaynağında engellenecektir.
3. Arazi Koruma: 150 MW'lık kapasiteyi karada kurmak için gereken en az 2 milyon metrekare (2000 dönüm) orman veya tarım arazisinin tahrip edilmesi, su yüzeyinin kullanılması sayesinde engellenmiş olacaktır.

Şekil 11: Çevresel, Ekolojik ve Stratejik Kazanımlar (Yazar tarafından oluşturulmuştur).

Sonuç

Bu çalışmada Küçükçekmece Gölü için hesaplanan 1 m³ suyun 11 TL'lik üretim maliyeti ve 3,75'lik Fayda-Maliyet Oranı (FMO), geleneksel deniz suyu arıtma projeleriyle karşılaştırıldığında oldukça kârlı bir tablo sunmaktadır. Literatürde geleneksel SWRO sistemlerinde enerji maliyetlerinin toplam işletme giderinin (OPEX) %60'ından fazlasını oluşturduğu vurgulanırken, Yüzer GES entegrasyonu bu enerji yükünü tamamen sıfırlayarak projenin 3 yıl gibi kısa bir sürede kendini amorti etmesini sağlamıştır. Bu durum, Dünya Bankası'nın yayımladığı "Where Sun Meets Water" raporundaki yüzer güneş enerjisi ve su altyapısı entegrasyonunun işletme maliyetlerini ciddi oranda düşürdüğü ve yatırımı verimli kıldığı bulgularıyla doğrudan örtüşmektedir. (World Bank Group, ESMAP, & SERIS. Report 2019).

Uluslararası literatürde hibrit Su-Enerji sistemlerinin teknik verimliliği sıkça vurgulanmaktadır. NREL (Ulusal Yenilenebilir Enerji Laboratuvarı) tarafından yapılan küresel ölçekli analizlerde, yüzer fotovoltaiik sistemlerin su kütleleriyle hibrit kullanımının, panel soğutma etkisi sayesinde kapasite faktörünü ve genel enerji verimini artırdığı kanıtlanmıştır. Ayrıca, MIT'nin (Massachusetts Teknoloji Enstitüsü) güneş enerjisiyle doğrudan su arıtma (termal lokalizasyon) teknolojileri üzerine geliştirdiği yenilikçi çalışmalar, güneş enerjisi ve su arıtma bağının küresel Ar-Ge stratejilerinin de merkezinde olduğunu göstermektedir (Atakan, 2025). Ancak bu çalışmada önerilen YüzerGES ve SWRO entegrasyonu, MIT'nin ısı sistemlerinden farklı olarak metropol ölçeğinde (188.000 m³/gün) tatlı su üretimi sağlayabilmesiyle uluslararası literatüre yeni bir uygulama boyutu kazandırmaktadır.

Çevresel açıdan, SWRO prosesinin en büyük tehdidi olan yoğun tuzlu konsantrenin (brine) göle deşarjı, Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) teknolojisiyle bertaraf edilmiştir. Yamula veya Eğirdir gibi diğer göllerde yapılan YüzerGES fizibilite çalışmaları ağırlıklı olarak yalnızca enerji üretimi ve buharlaşma kontrolüne odaklanırken (Dal, 2021; Güner & Özgür, 2023), bu çalışmadaki ZLD entegrasyonu atığı ekonomik bir değere (günde 28.180 ton tuz) dönüştürerek tam bir döngüsel ekonomi modeli ortaya koymuş ve ulusal literatürdeki "Su-Enerji-Atık" döngüsel ekonomi modellemesi boşluğunu doldurmaktadır.

Küçükçekmece Gölü'nde uygulanan YüzerGES ve Sıfır Likit Deşarjı (ZLD) entegreli Deniz Suyu Arıtma (SWRO) tesisi modelinin, özellikle deniz suyu arıtımının en büyük handikabı olan enerji maliyetlerini kalıcı olarak çözdüğü; tesisten çıkan atığın (brine) hammaddeye (tuza) dönüştüğü tam kapsamlı bir Su-Enerji-Atık sinerjisi yarattığı tespit edilmiştir. Sistemin kendi enerjisini otonom olarak üreterek kentin uzak mesafe su iletim (isale), kayıp-kaçak oranlarını ve yüksek terfi maliyetlerini ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca göldeki buharlaşmayı azalttığı, alg patlamalarını frenleyerek su oksijen seviyesini iyileştirdiği ve karbon salınımını düşürdüğü belirlenmiştir. Diğer yandan, tarım ya da orman arazisi kullanımının önüne geçilerek karasal toprak alanlarının korunmasına da katkı sağlamaktadır. Yapılan analizler, 10,7 Milyar TL'lik bu entegre tesis yatırımının kendini 3 yıl gibi çok kısa bir zamanda amorti edeceğini ve 25 yıllık ömründe 3,75 Fayda/Maliyet Oranına ulaşacağını ortaya çıkarmaktadır. Bu entegre YüzerGES- Sıfır Likit Deşarjı (ZLD)- Deniz Suyu Arıtma (SWRO) tesisi döngüsel modelinin, tatlı su kaynakları tükenen denize kıyısı olan şehirler için en uygulanabilir, ekolojik ve stratejik çözüm olduğu bilimsel olarak ortaya konmuştur.

Kaynakça

- Albay, M., Akçaalan, R., Gürevin, C., & Aykulu, G. (2004). Küçükçekmece Gölü ve Havzası'nın Çevre Sorunları ile Çevre Yönetim Biriminin Gerekliliği. *Küçükçekmece Gölü ve Havzası İçin Çevre Yönetim Biriminin Oluşturulma Süreci Çalıştayı*. İstanbul.
- Atakan, Y. (2025). Şebeke elektriği kullanılmadan doğrudan güneş ışınlarıyla deniz suyundan içme suyu üretim tekniği Massachusetts Institute of Technology (MIT) ARGE çalışması.
- Başaran, Y. (2018). *Türkiye'de deniz suyundan içme suyu üretiminin maliyet değerlendirmesi*. (Uzmanlık Tezi). Tarım ve Orman Bakanlığı, Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Bontempo Scavo, Fausto, Giuseppe Marco Tina, Antonio Gagliano ve Sandro Nižetić. 2021. "Yüzen Fotovoltaik Santrallere Sahip Bir Su Havzasında Buharlaşma Oranı Modellerinin Değerlendirme Çalışması." *Uluslararası Enerji Araştırmaları Dergisi*.
- Dal, A. R. (2021). Göl ve barajların güneş enerji santrali olarak kullanım potansiyelinin incelenmesi: Yamula Barajı örneği. *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi Part C: Tasarım ve Teknoloji*, 9(4), 726-738.
- Dolsar Mühendislik. (2021). Terfili sulamaların yenilenebilir enerji kaynaklarıyla desteklenmesi imkânlarının araştırılması işi değerlendirme raporu. Ankara.
- Güner, S., & Özgür, A. E. (2023). Eğirdir Gölü üzerinde yüzer güneş enerji santrali uygulanabilirliğinin araştırılması. *YEKARUM e-Dergi*, 8(2), 80-93.
- İzgi, E., Kaymak, M. K., Öztopal, A., Durna, B., & Şahin, A. D. (2016). Variations and relations of meteorological parameters between upwind and downwind small-scale wind turbine rotor area. *Turkish Journal of Electrical Engineering and Computer Sciences*, 1091–1098.
- Kaymak, M. K. (2011). *Atmosferin farklı tabakalarındaki dikey güneş ışınımı ekserji değişimleri*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Kaymak, M. K. (2021). *Hava-çevre koşullarına adaptif yüzer güneş enerji santrali tasarımı ve uygulaması* (Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Kaymak, M. K., & Şahin, A. D. (2021). Problems encountered with floating photovoltaic systems under real conditions: A new FPV concept and novel solutions. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 47(13), 1-13.
- Lee, N., Grunwald, U., Rosenlieb, E., Mirletz, H., Aznar, A., Spencer, R., & Cox, S. (2020). Hybrid floating solar photovoltaics-hydropower systems: Benefits and global assessment of technical potential. *Renewable Energy*, 162, 1415-1427.
- Öztürk, İ., Öğretmek, B., & Karapınar, F.S. (2025). Yüzer güneş enerjisi santralleri (YGES)'nin yeşil enerji'ye geçişteki önemi ve potansiyeli. *Çevre, İklim ve Sürdürülebilirlik*, 26(2), 97-108.
- Sahu, A., Yadav, N. ve Sudhakar, K. (2016). A floating photovoltaic power plant: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 66, 815-824.
- Şençiçek, H. (2017). Yüzer ve arazi kurulumu fotovoltaik sistemlerin teknik ve ekonomik açıdan incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Enerji Enstitüsü, İstanbul.
- Şenli, Hüseyin., (2023) "Yüzen Güneş Enerjisi Sistemlerinin İncelenmesi, Çevresel Katkıları ve Türkiye'deki Barajların Yüzen Güneş Enerjisi Potansiyeli". *International Journal*.
- T.C. Resmî Gazete. (2024). Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü uhdesinde bulunan su alanlarında kurulacak yüzer güneş enerjisi santralleri yönetmeliği. (Sayı: 33103, 10 Aralık 2025). Ankara.
- T.C. Resmî Gazete. (2024). Maden Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (Sayı: 32543). Ankara.
- Torunoğlu, P. O. (2010). Türkiye'de kurulabilecek tuz gideren membran teknolojisi sistemleri için bilimsel esaslı tasarıma dayalı maliyet analizlerinin yapılması. *İTÜ Dergisi/E Su Kirlenmesi Kontrolü*, 20(1), 97-110.
- Üstün, B., İnce, N., Cansever, G., Ülger, E., Ağcıoğlu, B., Şapçı, Z., Demirel, S., & Okumuş, E. (2005). The Development of Environmental Management Model in Küçükçekmece Basin. *Joint Research and Development Project*, Proje No: 102Y011.
- World Bank Group, ESMAP, & SERIS. (2019). Where sun meets water: Floating solar market report. Washington DC: World Bank.
- URL-1, <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik>
- URL-2, <https://www.worldbank.org/en/topic/energy/publication/where-sun-meets-water>
- URL-3, <https://www.fao.org/aquastat/en/databases/dams/>
- URL-5, <https://blogs.worldbank.org/en/energy/india-unlocking-potential-floating-solar-power>
- URL_6, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/579941540407455831/pdf/Floating-Solar-Market-Report-Executive-Summary.pdf>
- URL-7, <https://www.electricistanbul.com/2024/04/28/gunes-paneli-nasil-calisir/>
- URL-8, <https://www.sutema.com.tr/deniz-suyu-aritimi>

URL-9, <https://chemprosys.com/2025/05/31/zero-liquid-discharge-system/>

URL_10, https://iskiapi.iski.gov.tr/uploads/2026_aylik_su_ve_atiksu_birim_fiyatlari_KLAS_Oe_R_98b63b6fcf.pdf

**HÜCRE SPESİFİK EKSOZOMLARIN TANIMLANMASI VE SEPARASYONUNA
YÖNELİK NANOPLATFORMLARIN HAZIRLANMASI
PREPARATION OF NANOPLATFORMS FOR THE IDENTIFICATION AND
SEPARATION OF CELL-SPECIFIC EXOSOMES**

İlayda YILMAZ*

Özet

Eksozomlar, hücreler arası iletişimde kritik rol oynayan ve biyobelirteç potansiyeli yüksek olan hücre dışı veziküllerdir. Ancak bu veziküllerin karmaşık biyolojik ortamlardan yüksek saflıkta izolasyonu önemli bir zorluk oluşturmaktadır. Bu noktada, immüno-afinite temelli yaklaşımlar, hedef moleküllerin yüzey belirteçleri aracılığıyla seçici olarak yakalanmasına olanak tanıyarak önemli bir alternatif sunmaktadır. Bu çalışmada, hücre spesifik eksozomların seçimli izolasyonu amacıyla manyetik nanopartikül (MNP) tabanlı bir immüno-afinite platformunun geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda, amin fonksiyonel demir (Fe_3O_4) manyetik nanopartiküller hidrotermal yöntemle sentezlenmiş ve CD63 antikoru ile EDC/NHS kimyası kullanılarak konjuge edilmiştir. Elde edilen antikor konjuge nanopartiküller kullanılarak Nonidet P-40 içeren ve Nonidet P-40 içermeyen iki farklı tampon kullanılarak HEK293 hücre hattından eksozom izolasyonu gerçekleştirilmiştir. Ultrafiltrasyon ve afinite yakalama yöntemleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. SEM ve SEM-EDS analizleri, nanopartiküllerin uygun morfoloji ve başarılı yüzey fonksiyonelleştirmesine sahip olduğunu göstermiştir. Dinamik Işık Saçılımı (DLS) analizleri, Nonidet P-40 içermeyen tampon ile gerçekleştirilen afinite yakalama sonucunda elde edilen veziküllerin $139,3 \pm 28,6$ nm ortalama hidrodinamik çapa sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu değerlerin literatürde bildirilen 30–150 nm eksozom boyut aralığı ile uyumlu olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bulgular, afinite temelli yöntemin diğer yöntemlere kıyasla daha yüksek saflık ve seçicilik sağladığını göstermekte olup, geliştirilen nanoplatformun eksozomların hızlı ve etkin izolasyonu için güçlü bir alternatif sunduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eksozomlar, Manyetik Nanopartiküller, İmmün-afinite, Hücre Hattı.

Abstract

Exosomes are extracellular vesicles that play a critical role in intercellular communication and possess significant potential as biomarkers; however, their isolation from complex biological matrices with high purity remains a major challenge. In this study, an immuno-affinity-based magnetic nanoparticle (MNP) platform was developed for the selective isolation of exosomes. Amine-functionalized Fe_3O_4 magnetic nanoparticles were synthesized via a hydrothermal method and subsequently conjugated with CD63 antibodies using EDC/NHS chemistry. Exosome isolation from the HEK293 cell line was carried out using the antibody-conjugated nanoparticles with both Nonidet P-40-containing and Nonidet P-40-free buffers, and ultrafiltration and affinity capture methods were comparatively evaluated, revealing that the affinity-based approach provided

* Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Biyokimya Anadabilim Dalı, ilaydayillmz@gmail.com, ORCID: 0009-0008-4976-1720.

improved purity and selectivity. SEM and SEM-EDS analyses confirmed that the nanoparticles exhibited suitable morphology and successful surface functionalization. Dynamic Light Scattering (DLS) analysis demonstrated that vesicles obtained via affinity capture using the Nonidet P-40-free buffer exhibited an average hydrodynamic diameter of 139.3 ± 28.6 nm, consistent with the reported exosome size range (30–150 nm). Overall, these findings indicate that the developed nanoplatform offers a promising and effective alternative for the rapid and selective isolation of exosomes.

Keywords: Exosomes, Magnetic Nanoparticles, Immuno-affinity, Cell Line, HEK293.

Giriş

Eksozomlar hücreler arası iletişimde merkezi bir rol oynayan tüm hücre tipleri tarafından hücre dışı ortama salınan, 30-150 nm çapındaki lipid çift katmanlı hem fizyolojik süreçlerde hem de patofizyolojik koşullarda bilgi taşıyıcısı olarak görev yapan hücre dışı veziküllerdir (Sen, S., Xavier, J., Kumar, ve ark.; (2023). Son yıllarda özellikle kanser, nörodejeneratif hastalıklar ve enfeksiyon hastalıkları gibi patolojik süreçlerde biyobelirteç olarak kullanılma potansiyelleri nedeniyle yoğun ilgi görmektedir. Eksozomların biyolojik sıvılardan (plazma, idrar, hücre kültürü süpernatantı) izole edilmesi, benzer boyuttaki protein agregatları ve lipoproteinlerin varlığı nedeniyle izolasyon ve saflaştırma süreçlerini önemli ölçüde zorlaştırmaktadır (Chen, J., Li, P., (2022). Geleneksel yöntemler arasında yer alan ultrasantrifügasyon, ultrafiltrasyon ve polimer bazlı çöktürme teknikleri yaygın olarak kullanılmakla birlikte; düşük seçicilik, zaman alıcı süreçler ve örnek kaybı gibi dezavantajlara sahiptir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan ultrasantrifüj, ultrafiltrasyon ve polimer bazlı çöktürme (PEG) gibi konvansiyonel teknikler; genellikle seçimli ayırma yapamamaktadır. Geleneksel yöntem olan ultrasantrifüj, yüksek maliyetli ekipman gerektirmesi ve uzun sürmesi nedeniyle rutin klinik kullanıma uygun değildir (Gao, J., Li, A., (2023); Patel, G., Khan, M., (2019). Bu yöntemler, hedef moleküllerin saflığının düşük kalmasına, örneklerin istenmeyen diğer bileşenlerle konsantre olmasına veya uzun işlem süreleri nedeniyle maliyetin artmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, daha hızlı, seçici ve yüksek saflık sağlayan yeni izolasyon stratejilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada, immüno-afinite temelli yaklaşımlar, hedef moleküllerin yüzey belirteçleri aracılığıyla seçici olarak yakalanmasına olanak tanıyarak önemli bir alternatif sunmaktadır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, eksozomların içerdikleri protein, lipid ve nükleik asit profilleri sayesinde kanser, nörodejeneratif hastalıklar ve enfeksiyon hastalıkları başta olmak üzere birçok patolojik süreçte "minimal invaziv" biyobelirteçler olarak kullanılabileceğini ortaya koymuştur (Dehghani, S., Ocakcı, O., (2025). Ancak, bu veziküllerin biyomedikal uygulamalarda tam potansiyeliyle kullanılabilmesi, karmaşık biyolojik örneklerden yüksek saflıkta elde edilmelerine bağlıdır. Bu nedenle, daha hızlı, seçici ve yüksek saflık sağlayan yeni izolasyon stratejilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada, immüno-afinite temelli yaklaşımlar, hedef moleküllerin yüzey belirteçleri aracılığıyla seçici olarak yakalanmasına olanak tanıyarak önemli bir alternatif sunmaktadır. Özellikle CD9, CD63 ve CD81 gibi tetraspanin proteinleri, eksozomların karakterizasyonunda yaygın olarak kullanılan yüzey belirteçleridir (Panwar, D., Shrivastava, D., Bhawal, S., Gupta, (2023). Bu belirteçler, immüno-afinite temelli yaklaşımlarda hedef molekül

olarak kullanılmaktadır. Manyetik nanopartiküller, yüksek yüzey alanları ve harici manyetik alan ile kontrol edilebilme özellikleri sayesinde biyomedikal uygulamalarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Demir (Fe_3O_4) nanopartiküller, biyoyumlulukları ve kolay fonksiyonelleştirilebilir yüzeyleri nedeniyle öne çıkmaktadır (Nguyen, M., Tran, (2021).

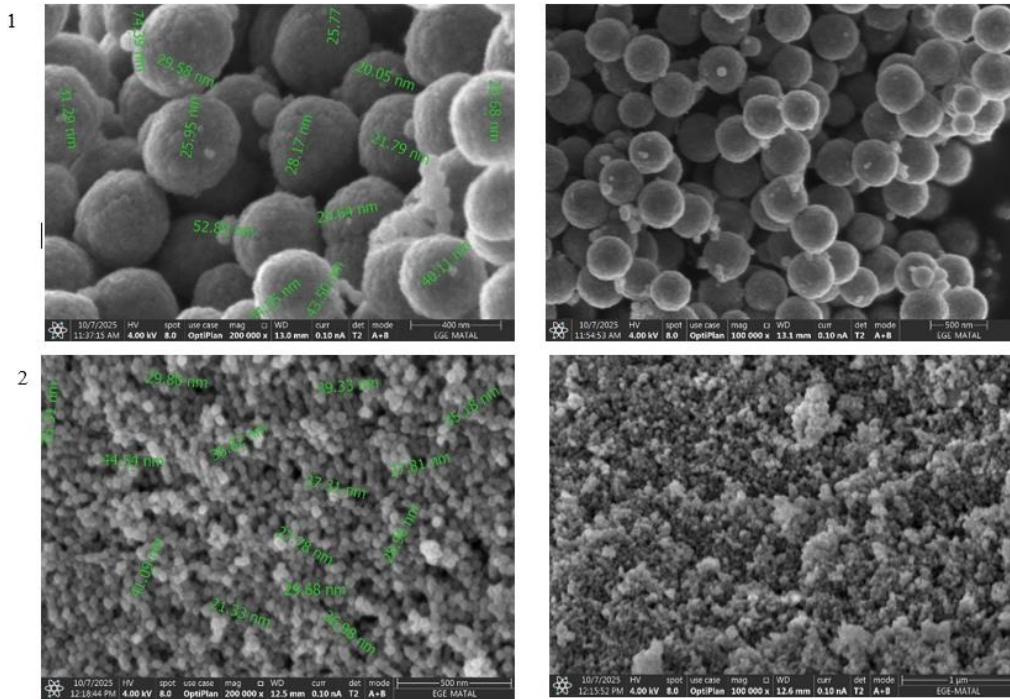
Bu çalışmada, manyetik nanopartiküllerin sağladığı hızlı ayırma avantajı ile antikorların seçiciliği birleştirilerek "immün-afinite" tabanlı bir nanoplatform geliştirilmiştir.

Sonuçlar:

1. Fe_3O_4 Manyetik Nanoparçacıkların Sentezi ve Karakterizasyonu

Amin-fonksiyonel Fe_3O_4 manyetik nanoparçacıkları (MNP- NH_2) yüksek sıcaklık ve basınç altında gerçekleştirilen hidrotermal yöntemle sentezlendi. Sentez aşamasında, yüzeyin doğrudan amino gruplarıyla fonksiyonelleştirilmesi için etanolamin eklendi. Elde edilen yapıların morfolojik bütünlüğü ve yüzey kimyası çeşitli karakterizasyon teknikleriyle değerlendirildi.

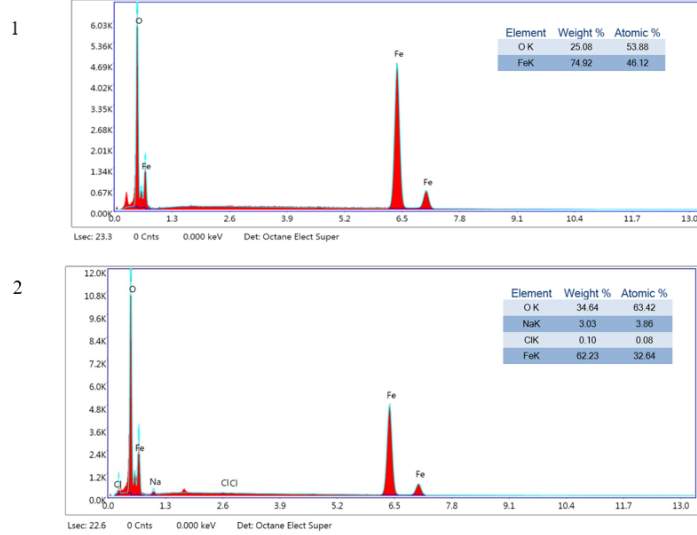
Taramalı Elektron Mikroskobu (SEM) görüntüleri ham MNP'lerin monodispers, küresel ve homojen morfolojiye sahip olduğu görülmüş, amino fonksiyonelleştirme sonrası ise partiküllerin küresel formunu korumakla birlikte yüzey dokusunun organik tabaka oluşumuna bağlı olarak daha pürüzlü bir yapı kazandığı gözlemlenmiştir. Bu durum, seçilen sentez parametrelerinin partikül şekil ve boyut dağılımı üzerinde yüksek kontrol ve tekrarlanabilirlik sağladığını doğrulamaktadır.

Şekil 1. Taramalı Elektron Mikroskobu görüntüleri 1) Ham MNP 2) MNP fonksiyonel

Yapısal bulgular, SEM-EDS analizleri ile desteklenmiştir. Ham MNP numunesine ait spektrumda yalnızca demir (Fe) ve oksijen (O) elementlerinin gözlenmesi magnetit çekirdek yapısının yüksek

safılıkta olduğunu doğrulamaktadır. Bu modifikasyon, partiküllerin biyolojik molekül konjugasyonu için uygun bir reaktif platform sunduğunu teyit etmektedir.

Şekil 2. Taramalı Elektron Mikroskobu- Enerji Dağılımlı X-ışını Spektroskopisi (SEM-EDS) görüntüleri 1) Ham MNP 2) MNP fonksiyonel

2. Manyetik Nanopartiküllere Antikor Biyokonjugasyonu

MNP biyokonjugasyon çalışmalarında, CD63 antikoruna ile konjugasyonu değerlendirildi. Konjugasyona yönelik olarak EDC/NHS aracılı amid bağ oluşumu stratejisi uygulandı. EDC/NHS kimyasının, amin ve karboksil grupları arasında etkin bağlanma sağladığı ve daha stabil yüzey modifikasyonları oluşturduğu gözlemlendi.

3. Eksozomların DLS ve SEM Sonuçlarının Değerlendirilmesi

HEK293 hücre hattından elde edilen lizat örnekleri, hem ultrafiltrasyon hem de antikor-konjuge manyetik nanoparçacıklar (MNP-Ab) kullanılarak afinite yakalama yöntemleriyle izole edildi. İzolasyon sürecinde, Nonidet P-40 içeren ve Nonidet P-40 içermeyen lizat tamponlarının hücre lizizi üzerindeki etkileri ile 45µm ön filtrasyon ve 100 kDa ultrafiltrasyon adımlarının eksozom yakalama verimliliğine yansımaları DLS analizleri, farklı hazırlama protokolleri arasında hidrodinamik çap, polidispersite indeksi (PDI) ve zeta potansiyeli (mV) değerlerindeki değişimleri göstermiştir (Tablo 1.).

Tablo 1. Farklı Filtreleme ve Nonidet Uygulamasının DLS ve Zeta Potansiyeli Sonuçları

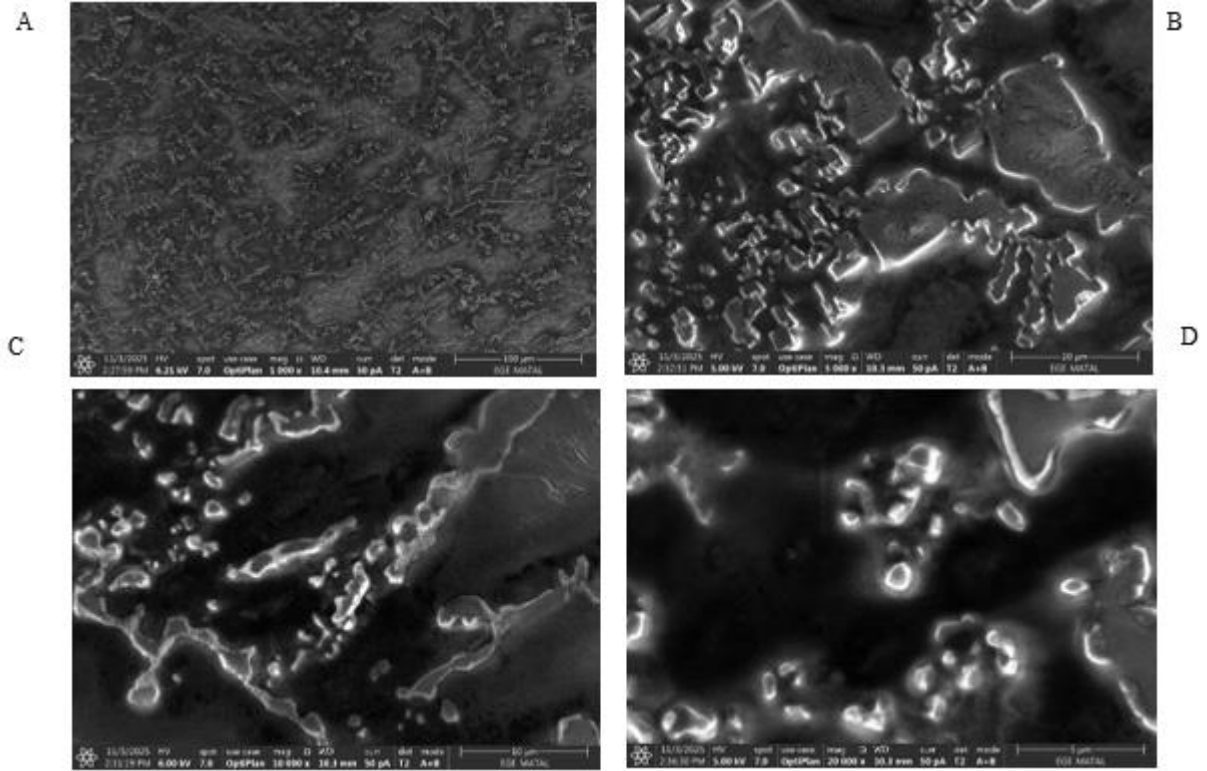
Grup	Numune (Filtre)	Boyut (nm)	Zeta Potansiyeli (mV)
Nonidet (+)	100kDa Üstü Filtre	254,3 ± 46,6	-9,84 ± 0,1
	45 µm Filtre	312,1 ± 44,0	
Nonidet (-)	100kDa Üstü Filtre	139,3 ± 28,6	-6,31 ± 0,1
	45 µm Filtre	193,7 ± 20,0	

Literatürde ultrafiltrasyon ve manyetik/immünoafiniteye dayalı yakalama yöntemleriyle izole edilen veziküllerin DLS ile 30–150 nm aralığında hidrodinamik çapa sahip olduğu rapor edilmektedir (Ansari, F., Tafti, H., Amanzadeh, A., ve ark.; (2024); Gao, M., Cai, J., Zitkovsky, H., Chen, B., & Guo, L. (2022)). Bu değer, MNP yüzeyinde hedef eksozom yapılarının ve bunlara bağlı biyomolekül tabakasının oluşumunu doğrulamaktadır. Bu çalışmada, Nonidet P-40 içermeyen koşullarda 100 kDa filtrasyon sonrası elde edilen 139,3 ± 28,6 nm ortalama boyut değeri, bu aralıkla uyumlu olup başarılı eksozom izolasyonunu desteklemektedir. Buna karşın, Nonidet P-40 içeren örneklerde gözlenen daha yüksek boyut değerleri (254,3 ± 46,6 nm ve 312,1 ± 44,0 nm), deterjanın vezikül bütünlüğünü etkileyerek agregasyon veya yapısal bozulmalara yol açabileceğini düşündürmektedir.

Zeta potansiyeli ölçümlerinde elde edilen negatif değerler (-9,84 ± 0,1 mV ve -6,31 ± 0,1 mV), eksozomların karakteristik negatif yüzey yükü ile uyumlu olup, MNP yüzeyinde biyolojik yapıların varlığını desteklemektedir. Nonidet P-40 içeren örneklerde daha yüksek negatif zeta potansiyeli değeri, sistemin kolloidal stabilitesinin daha iyi korunmuş olabileceğini göstermektedir. Elde edilen bulgular, lizis koşullarının hem partikül boyutu hem de yüzey yükü üzerinde belirgin etkileri olduğunu ve Nonidet P-40 içeren koşulların eksozom bütünlüğünün korunması açısından daha uygun olduğunu ortaya koymaktadır.

Eksozomlar, lipid çift tabakalı biyolojik membranla çevrili, içi sulu fazla dolu veziküllerdir; bu yapı termodinamik olarak küresel forma eğilimlidir (Deng, J., Li, Z., Wang, Z., Feng, J., Huang, X., & Zeng, Z. (2020)). SEM çalışmaları, eksozomları çoğunlukla yuvarlak / küresel (spheroidal, circular) nanopartiküller olarak tanımlar (Cavallaro, S., Hååg, P., Viktorsson, K., Krozer, A., Fogel, K., Lewensohn, R., Linnros, J., & Dev, A. (2021)).

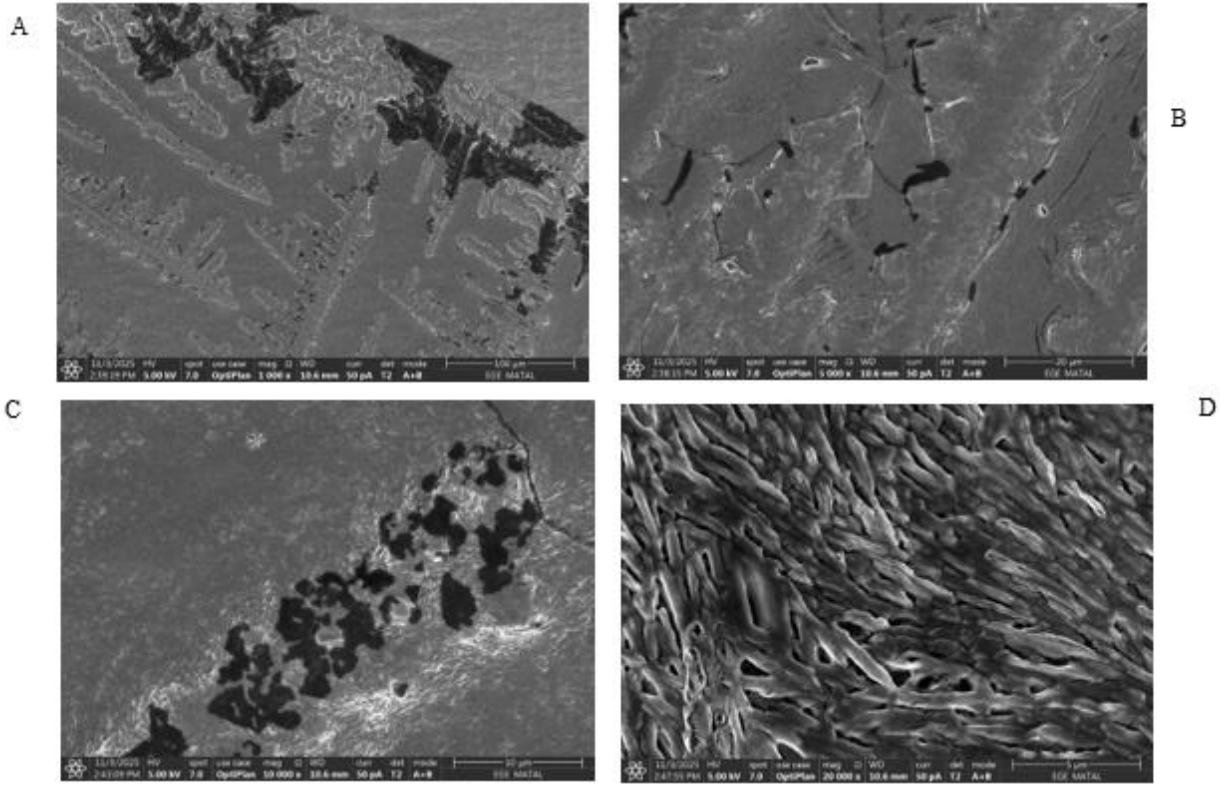
Analiz sonuçları incelendiğinde, Nonidet P-40 içermeyen lizis tamponu ile hazırlanan **örnek** grubundaki yapıların, eksozomlar için literatürde tanımlanan karakteristik **küresel (spherical)** morfolojiyi korudukları görülmektedir (**Şekil 4**)

Şekil 3. Nonidet P-40 içermeyen lizis tamponu ile hazırlanan örnek grubuna ait eksozom-MNP komplekslerinin farklı büyütme ölçeklerindeki SEM görüntüleri. (A) 100μm, (B) 20 μm, (C) 10 μm ve (D) 5 μm

İzolasyon sürecinde Nonidet P-40 deterjanı ilave edilen örnek grubunun yüzey morfolojisinde saptanan geniş alanlı dallanmış (dendritik) kristal formasyonları, deterjan moleküllerinin ortamdaki tuz iyonlarıyla etkileşime girerek kuruma kristal büyüme kinetiğini değiştirdiğine işaret etmektedir.

Literatürde, NP-40 ve Triton X-100 gibi noniyonik deterjanların eksozom membranındaki lipid-lipid ve lipid-protein etkileşimlerini bozarak zar bütünlüğünü zayıflatabildiği rapor edilmiştir (Kumeda ve ark., 2017) aynı zamanda noniyonik deterjan/misel kümeleri ile tuz iyonları arasındaki etkileşimler, çözeltide protein/deterjan partikül davranışını ve tuza bağlı agregasyon/çökeltme profillerini önemli ölçüde değiştirebilmektedir (Odahara, T., & Odahara, K. (2018)). Bu yapısal bozunma, eksozomların kararlı formlarını kaybetmelerine ve ortamdaki diğer bileşenlerle kontrolsüz bir şekilde birleşerek aglomerasyon (topaklanma) eğilimi göstermelerine neden olmaktadır.

Şekil 4. Nonidet P-40 içeren lizis tamponu ile hazırlanan örnek grubuna ait eksozom-MNP komplekslerinin farklı büyütmelerdeki SEM görüntüleri. (A) 100µm, (B) 20 µm, (C) 10 µm ve (D) 5 µm

Elde edilen tüm bulgular birlikte değerlendirildiğinde, sentezlenen ve fonksiyonelleştirilen manyetik nanopartiküllerin eksozomların afinite temelli yakalanması için etkili bir platform oluşturduğu görülmektedir. Antikor konjuge manyetik nanopartiküller sayesinde hedef eksozomların seçici olarak yakalanabilmesi, geleneksel izolasyon yöntemlerine kıyasla daha hızlı ve pratik bir yaklaşım sunmaktadır. Ayrıca elde edilen partikül boyutu, yüzey yükü ve morfolojik özelliklerin literatürde rapor edilen eksozom karakteristikleri ile uyumlu olması geliştirilen yöntemin güvenilirliğini desteklemektedir.

Bununla birlikte gerçekleştirilen çalışmalar bazı sınırlılıklar içermektedir. Çalışmaların büyük bir bölümü fizikokimyasal karakterizasyon ve *in vitro* analizlerle sınırlı kalmıştır. Geliştirilen nanoplatformların biyolojik ortamlardaki davranışlarının daha iyi anlaşılabilmesi için gelecekte hücre kültürü ve *in vivo* modellerde yapılacak ileri çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Ayrıca nanopartiküllerin biyoyuumluluğu, biyodağılımı ve uzun dönem stabilitesi gibi parametrelerin incelenmesi, bu sistemlerin biyomedikal uygulamalara aktarılabilirliğini artıracaktır.

Kaynakça

- Ansari, F., Tafti, H., Amanzadeh, A., Rabbani, S., Shokrgozar, M., Heidari, R., Behrooz, J., Eyni, H., Uversky, V., & Ghanbari, H. (2024). Comparison of the efficiency of ultrafiltration, precipitation, and ultracentrifugation methods for exosome isolation. *Biochemistry and Biophysics Reports*, 38. <https://doi.org/10.1016/j.bbrep.2024.101668>.
- Cavallaro, S., Hååg, P., Viktorsson, K., Krozer, A., Fogel, K., Lewensohn, R., Linnros, J., & Dev, A. (2021). Comparison and optimization of nanoscale extracellular vesicle imaging by scanning electron microscopy for accurate size-based profiling and morphological analysis. *Nanoscale Advances*, 3, 3053 - 3063. <https://doi.org/10.1039/d0na00948b>.
- Chen, J., Li, P., Zhang, T., Xu, Z., Huang, X., Wang, R., & Du, L. (2022). Review on Strategies and Technologies for Exosome Isolation and Purification. *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fbioe.2021.811971>.
- Dehghani, S., Ocakcı, O., Hatipoglu, P., Özalp, V., & Tevlek, A. (2025). Exosomes as Biomarkers and Therapeutic Agents in Neurodegenerative Diseases: Current Insights and Future Directions. *Molecular Neurobiology*, 62, 9190 - 9215. <https://doi.org/10.1007/s12035-025-04825-5>.
- Deng, J., Li, Z., Wang, Z., Feng, J., Huang, X., & Zeng, Z. (2020). Electron Microscopy-Based Comparison and Investigation of the Morphology of Exosomes Derived from Hepatocellular Carcinoma Cells Isolated at Different Centrifugal Speeds. *Microscopy and Microanalysis*, 26, 310 - 318. <https://doi.org/10.1017/s1431927620000070>.
- Gao, J., Li, A., Hu, J., Feng, L., Liu, L., & Shen, Z. (2023). Recent developments in isolating methods for exosomes. *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fbioe.2022.1100892>.
- Kumeda, N., Ogawa, Y., Akimoto, Y., Kawakami, H., Tsujimoto, M., & Yanoshita, R. (2017). Characterization of membrane integrity and morphological stability of human salivary exosomes. *Biological and Pharmaceutical Bulletin*, 40(8), 1183-1191.
- Nguyen, M., Tran, H., Xu, S., & Lee, T. (2021). Fe₃O₄ Nanoparticles: Structures, Synthesis, Magnetic Properties, Surface Functionalization, and Emerging Applications. *Applied sciences (Basel, Switzerland)*, 11. <https://doi.org/10.3390/app112311301>.
- Odahara, T., & Odahara, K. (2018). Various salts employed as precipitant in combination with polyethylene glycol in protein/detergent particle association. *Heliyon*, 4. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2018.e01073>.
- Panwar, D., Shrivastava, D., Bhawal, S., Gupta, L., Kumar, N., & Chintagunta, A. (2023). Detection of exosomes in various biological fluids utilizing specific epitopes and directed multiple antigenic peptide antibodies. *Reviews in Analytical Chemistry*, 42. <https://doi.org/10.1515/revac-2023-0056>.
- Patel, G., Khan, M., Zubair, H., Srivastava, S., Khushman, M., Singh, S., & Singh, A. (2019). Comparative analysis of exosome isolation methods using culture supernatant for optimum yield, purity and downstream applications. *Scientific Reports*, 9. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-41800-2>.
- Sen, S., Xavier, J., Kumar, N., Ahmad, M. Z., & Ranjan, O. P. (2023). Exosomes as natural nanocarrier-based drug delivery system: recent insights and future perspectives. *3 Biotech*, 13(3), 101.

RAAS ACTIVATION AND HORMONAL BIOMARKERS IN SECONDARY HYPERALDOSTERONISM

İKİNCİL HİPERALDOSTERONİZMDE RAAS AKTİVASYONU VE HORMONAL BİYOBELİRTEÇLER

Brunilda MEZANI*

Abstract

Secondary hyperaldosteronism is a pathophysiological state with high level production of renin stimulated by the angiotensin aldosterone mechanism system. Elevated aldosterone levels further stimulate renin activity. The aim is to explore the function of the renin angiotensin aldosterone system-RAAS and to evaluate hormonal biomarkers for the diagnosis and clinical differentiation at the patient by primary hyperaldosteronism. The crucial role as significant results are plasma renin activity, high aldosterone concentrations and an altered aldosterone to renin ratio. Secondary hyperaldosteronism is often associated with other conditions such as renal artery stenosis, heart failure and cirrhosis. Integrated hormonal biomarker profiling for early diagnosis leads to better clinical outcomes and helps avoid complications like resistant hypertension and electrolyte imbalances patient.

Keywords: Secondary Hyperaldosteronism, RAAS, Aldosterone, Renin, Hormon, Biomarkers, Hypertension.

Özet

İkincil hiperaldosteronizm, anjiyotensinaldosteron mekanizması tarafından aşırı renin üretimiyle karakterize edilen patofizyolojik bir durumdur; bu da aldosteron seviyelerinin yükselmesiyle ikincil uyarılarak renin aktivitesini artırır. Çalışmanın amacı, RAAS'ın işlevini incelemek ve primer hiperaldosteronizmle doğru tanı ve klinik farklılaşma için hormonal biyobelirteçleri değerlendirmektir. Bulgular plazma renin aktivitesi, yüksek aldosteron seviyeleri, aldosteron-renin oranının değişmesi tanıda merkez rol oynar. İkincil hiperaldosteronizm, genellikle böbrek arteri stenozu, kalp yetmezliği ve sirroz gibi diğer durumlarla ilişkilidir. Entegre hormonal biyobelirteçler profiliyle erken teşhis, klinik sonuçları iyileştirir ve dirençli hipertansiyon ile elektrolit dengesizliği gibi komplikasyonları önler.

Anahtar Kelimeler: İkincil Hiperaldosteronizm, RAAS, Aldosteron, Renin, Hormon, Biyobelirteçler, Hipertansiyon.

* University of the Tirana, Faculty of Natural Sciences, Biology Department, brunilda.mezani@wbu.edu.al; Western Balkans University Department of Medical Laboratory Sciences and Imaging, ORCID: 0009-0001-1739-33.

Introduction Adrenal Glands

The adrenal glands are located above each kidney and play an important role in maintaining water balance, sodium (Na⁺) levels in the body, controlling blood pressure, and regulating the body's adaptive response to stress (Morton D., Foreman K., Albertine K., 2019).

Structure of The Adrenal Glands

Adrenal gland consists of two distinct areas that differ in structure and function: **the renal cortex** (Kierszenbaum A., Tres L., (2020) and **the adrenal medulla** (Mescher A., 2021).

Adrenal Cortex

The renal cortex produces steroid hormones and is primarily regulated by ACTH. Hormones produced by the renal cortex are essential for life. Steroids are synthesized and released on demand and are not stored in granules. Adrenal cortex secretory products are classified into three categories, mineralocorticoids, glucocorticoids, and androgens, named for their main hormone-mediating effects (Kibble J., 2020)

Adrenal Medulla

The adrenal medulla contains chromaffin cells (Kibble J., 2020), which produce approximately 80% of epinephrine and 20% of norepinephrine hormones. Tyrosine is the precursor molecule that is synthesized into 3,4-dihydroxyphenylalanine through the activation of tyrosine hydroxylase. 3,4-dihydroxyphenylalanine is then converted into dopamine by DOPA decarboxylase enzyme which will be transported in granules within the chromaffin cells. The degradation of catecholamines generate waste products like vanillylmandelic acid and metanephrine, which are used as clinical biomarkers to determine the level of catecholamine production in patients (Wondisford F., 2020).

Adrenal Cortex Dysfunction

Aldosterone hormone levels increase due to a tumor localized in the glomerulosa area by stimulated the health condition known as primary hyperaldosteronism, or Conn's syndrome (Igaz, 2021). Continued hyperaldosteronism is stimulated by increased renin secretion, leading to secondary hyperaldosteronism. Cushing's disease (Ahmed N., 2010) is characterized by increased production of aldosterone, adrenal androgens, cortisol, and ACTH. Addison's disease results from the destruction of the adrenal cortex (Rae P., Crane M., 2018). The increased secretion of ACTH in response to cortisol deficiency stimulates an increase in skin folds and gums. Decreased levels of mineralocorticoids can lead to hypotension. Secondary hyperaldosteronism arises from excessive stimulation of the renin angiotensin aldosterone system (RAAS), leading to increased aldosterone secretion due to external physiological triggers rather than intrinsic adrenal pathology. The maintaining blood pressure, sodium balance, and fluid homeostasis a crucial role plays RAAS system. Understanding the role of hormonal biomarkers in this process is essential for accurate diagnosis and management.

Pathophysiology of RAAS system activation

The activation of the RAAS begins with the producing of the renin by the juxtaglomerular cell in response to a decrease in renal perfusion pressure, which may indicate low sodium levels in the distal tubule. Renin is responsible to convert angiotensinogen into angiotensin I, which is transformed into angiotensin II (Kibble J., 2020). Angiotensin II stimulates the secretion of aldosterone from the adrenal cortex, leading to potassium excretion and sodium, water absorption. This process results in elevated blood pressure and increased blood volume. Secondary hyperaldosteronism occurs when there is an exaggerated response due to persistent external stimuli such as heart failure, nephrotic syndrome, renal artery stenosis, cirrhosis. Hormonal biomarkers associated with secondary hyperaldosteronism include aldosterone, renin, plasma renin activity, and the aldosterone to renin ratio (Ahmed N., 2010). Additional biomarkers may include serum potassium, which is often low (hypokalemia), while sodium levels are typically normal or slightly elevated.

Methodology

A rigorous biochemical analysis are carried out to measure the renin angiotensin aldosterone activity and find hormonal changes linked to RAAS Activation and Hormonal Biomarkers in Secondary Hyperaldosteronism. Blood and urine studies were part of the diagnostic strategy, with renin and aldosterone levels receiving special analysis. Patients were first screened to rule out primary hyperaldosteronism (Conn syndrome), characterised by decreased renin levels and autonomous aldosterone secretion (Ahmed N., 2010). The excessive RAAS activation causes secondary hyperaldosteronism, which raises renin and aldosterone at the same time. Plasma renin activity (PRA), plasma aldosterone concentration (PAC), and serum potassium (K^+) concentrations are measured using blood samples. Because long-term increases in aldosterone can raise renal potassium excretion and possibly result in hypokalaemia, measuring serum potassium is crucial. While plasma renin activity is a sign of RAAS activation, plasma aldosterone concentration indicates the level of aldosterone secretion by the adrenal cortex. In order to distinguish between primary and secondary causes of hyperaldosteronism, this ratio is a crucial diagnostic indicator. Although aldosterone levels are high in secondary hyperaldosteronism, PRA is usually elevated because of greater RAAS stimulation, leading to a normal or low PAC/PRA ratio. Urine sample are carried out to evaluate aldosterone production over time by a 24-hour. An integrated assessment of aldosterone secretion throughout the day is provided by urinary aldosterone excretion, which also aids in confirming ongoing hormonal overproduction.

Finally, standardised laboratory techniques are used to measure the levels of circulating and urine hormones by aldosterone testing. A thorough evaluation of RAAS activation and the hormonal biomarkers linked to secondary hyperaldosteronism are made possible the interpretation of potassium levels, plasma level of aldosterone concentration, plasma renin activity, PAC/PRA ratio, and 24-hour urinary aldosterone excretion.

Result

The results are generated from laboratory data collected by the Albanian suspected patients. The analysis includes 250 tests in total. There are seven main biomarkers, in order to evaluate the functioning of the Renin Angiotensin Aldosterone System and electrolyte balance.

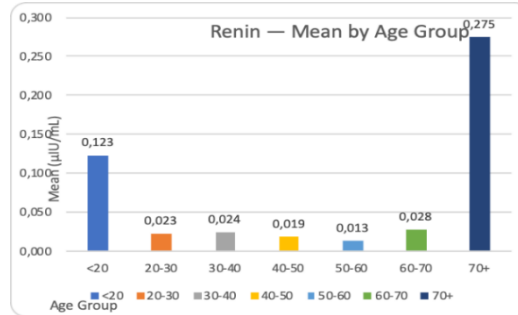
Analysis	N	Average	Median	Min	Max	Female	Male
Renin	22	42.25 μIU/mL	19.65	2.60	274.90	16	6
PRA	27	2.05 ng/mL/h	1.60	0.30	6.90	12	15
Aldosterone (standing)	51	15.57 pg/mL	11.50	2.24	83.80	25	26
Aldosterone (Stretched)	10	12.67 pg/mL	9.10	3.81	41.50	6	4
Aldosterone (Standing+)	6	11.53 pg/mL	9.95	6.60	23.20	2	4
Potassium (K ⁺)	68	4.44 mmol/L	4.42	3.46	5.47	35	33
Sodium (Na ⁺)	65	138.72 mmol/L	138.90	130.90	141.90	32	33

1.1 Summary Table of All Analyses

The table presents the main statistics for each analysis. It is noted that: Renin has the highest variability (SD = 64.03), with a maximum value of 274.90 μIU/mL above normal; Sodium has the narrowest distribution (SD = 2.06 mmol/L); gender distribution is roughly equal for most analyses.

Renin Analysis and Interpretation

Renin is an enzyme produced by juxtaglomerular part of the kidney, acting as the first step of the RAAS activity.

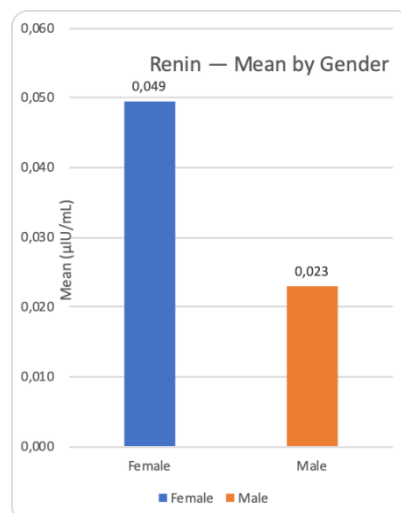

2.1 Graph: Renin Mean by Age Group

The column graph shows the level of the renin (μIU/mL) for each age group. Normal reference value: 2.8–39.9 μIU/mL.

Findings from the chart:

- Group <20 years old (N=2):
- Mean 122.95 μIU/mL, very high value, $3.1\times$ above the normal limit. Although the sample is small (only 2 patients), this level explain strong renin activation, may be related to secondary hypertension, adrenergic stimulation or renal stenosis.
- Groups 20–60 years old (N=17):
- Averages range from 13.23 (50–60 years) to 24.27 μIU/mL (30–40 years), within or normal ranges.
- 70+ age group (N=1):
- Extremely high value of 274.90 μIU/mL, $6.9\times$ above the normal limit. In advanced age, high renin may be associated with chronic renal failure, hypovolemia, or drug effects (p.sh. diuretics).

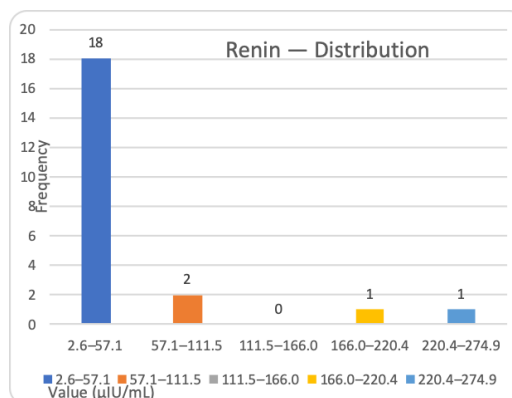

2.2 Graph: Distribution of Renin Values (Histogram)

The histogram of the distribution shows that:

- 18 of 22 patients (82%) have Renine values in the range of 2.6–57.1 $\mu\text{IU/mL}$, near or within normal ranges.
- 2 patients (9%) have values in the range of 57.1–111.5 $\mu\text{IU/mL}$ significantly elevated.
- 2 patients (9%) have extreme values: 1 in the range 166.0–220.4 and 1 in the range 220.4–274.9 $\mu\text{IU/mL}$.

The distribution is right-skewed, with most values accumulated in low value but with heavy outliers. The high standard deviation ($\text{SD} = 64.03$) confirms the heterogeneity of the sample.

2.3 Graph: Average by Gender

Females ($N=16$) have an average renin of 49.47 $\mu\text{IU/mL}$, compared to males ($N=6$) with an average of 23.00 $\mu\text{IU/mL}$. The important difference can be attributed to:

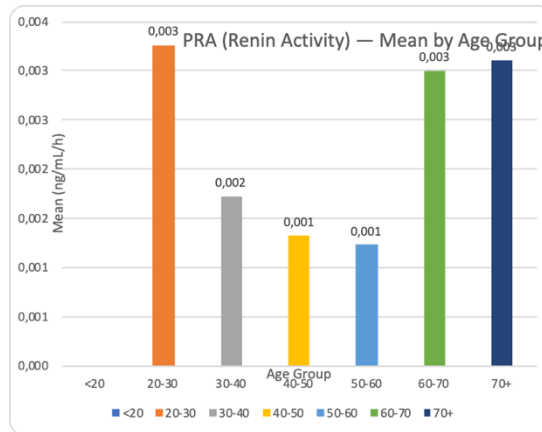
- Different sample numbers (16 F vs 6 M) female scores are influenced by high outliers;
- Gender hormonal variations that affect the RAAS system (estrogens raise angiotensinogen);
- Increased clinical suspicion in women for secondary hypertension or renal pathology.

Clinical conclusions of the Renin

- 23% of patients (5 out of 22) have Renin above the normal limit ($>39.9 \mu\text{IU/mL}$), requiring further evaluation of the secondary causes of hypertension.
- Extreme values in patients aged (70+) and in the <20-year-old group suggest different clinical profiles: in young people, strong adrenergic activation; in the elderly, organic insufficiency.
- The Aldosterone/Renin ratio (ARR) should be calculated for patients with Renin $> 40 \mu\text{IU/mL}$ as the next diagnostic step.

Plasma Renin (PRA) Activity, Analysis and Interpretation.

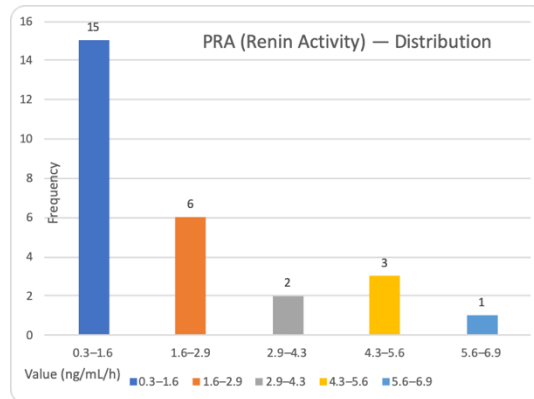
PRA (Plasma Renin Activity) measures the enzymatic activity of renin and is a direct indicator of the RAAS system. Normal value: 0.5–4.0 ng/mL/h. PRA suppresses to primary hyperaldosteronism and rises to secondary hyperaldosteronism.

3.1 Graph: Average PRA by Age Group

The column chart shows the average PRA (ng/mL/h) for each age group:

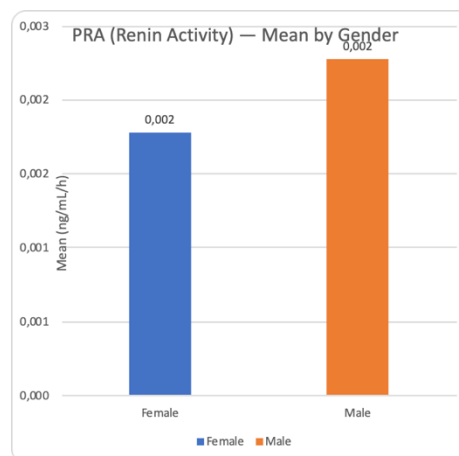
- 20–30 year old group (N=5):
- Average 3.26 ng/mL/h — highest among middle age groups. Within normal ranges, but near the upper limit.
- Groups 30–60 years old (N=17):
- Averages are 1.32–1.72 ng/mL/h, low-normal values, suggesting moderate and stable RAAS activity.
- Groups 60–70 and 70+ (N=5):
- Averages rise again to 3.0 and 3.1 ng/mL/h, still within normal, but the increase in older age may reflect compensatory response to decreased renal flow.

3.2 Graph: Distribution of PRA Values (Histogram)

The histogram shows distribution of the right arm, where:

- Most patients (15 out of 27, or 56%) have values in the range of 0.3–1.6 ng/mL/h, low RAAS activity.
- 6 patients (22%) are in the range of 1.6–2.9 ng/mL/h, normal moderate activity.
- 7 patients (26%) have values above 4.0 ng/mL/h, above the normal limit, suggesting secondary hyperrenemia.

3.3 Chart: PRA by Gender

Males (N=15) have mean PRA of 2.27 ng/mL/h, compared to females (N=12) with 1.78 ng/mL/h. The small gender difference is clinically less significant, although males show marginally higher RAAS activity, which may also be random considering sample size.

Clinical conclusions PRA

- 26% of patients with PRA > 4.0 ng/mL/h should be evaluated for secondary causes of hypertension (renal stenosis, pheochromocytoma, adrenal insufficiency).
- Low PRA (< 0.5 ng/mL/h) in patients with elevated aldosterone is a diagnostic sign of primary hyperaldosteronism (Conn syndrome).

- The combination of low PRA + high aldosterone + ARR > 30 is considered a positive initial test for primary hyperaldosteronism.

Aldosterone, Analysis and Interpretation

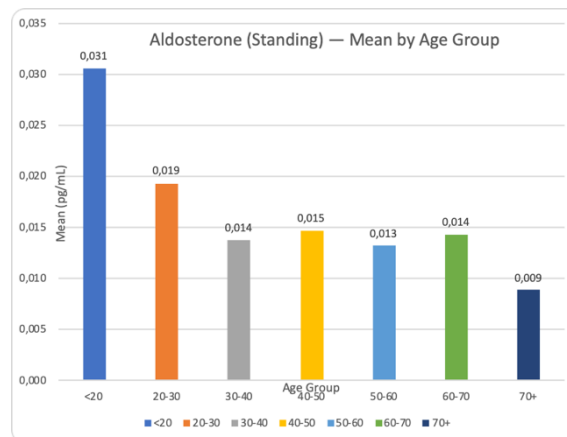
Aldosterone is the main mineralocorticoid hormone produced by the glomerulosus area of the adrenal cortex. It regulates sodium reabsorption and potassium excretion in the kidneys

Condition	N	Average	Median
Standing (ALDO)	51	15.56 pg/mL	11.50 pg/mL
Stretched (Stretched)	10	12.67 pg/mL	9.10 pg/mL
Walking+ (Walking)	6	11.53 pg/mL	9.95 pg/mL

4.1 Graph: Aldosterone Comparison by Position

The comparison chart and table show:

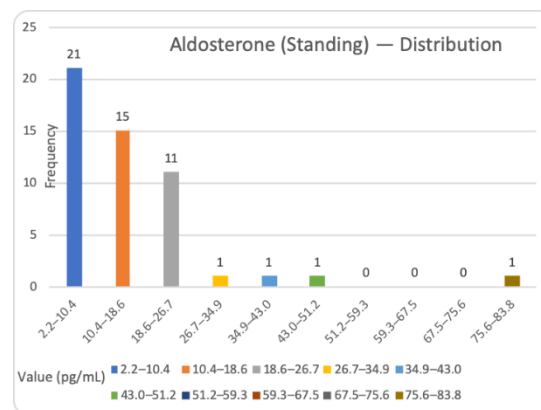
- The value decreases from Standing (15.56), lying (12.67) to Standing+ (11.53 pg/mL), but this sequence explain the Aldosterone increases the transition from lying to standing (angiotensine stimulation II).
- The mean values of all three conditions (11.53–15.56 pg/mL) remain within the normal range (10–160 pg/mL), but the low median (9.10–11.50 pg/mL) indicates that most patients have values in the lower half of normal.

4.2 Chart: Aldosterone (Standing) by Age Group

The column chart for Aldosterone measured in the sitting position shows:

- Group <20 years old (N=4):
- Mean 30.52 pg/mL, significantly high value compared to adult groups. In juveniles, aldosterone is physiologically high, but this value is close to the upper active limit. The small sample (N=4) limits interpretations.
- Groups 20–60 years old (N=44):
- Averages are 13.17–19.30 pg/mL, normal and stable values, suggesting regular adrenal function.
- 70+ age group (N=3):
- Average 8.83 pg/mL, low, expected with age as adrenal capacity decreases with physiological aging.

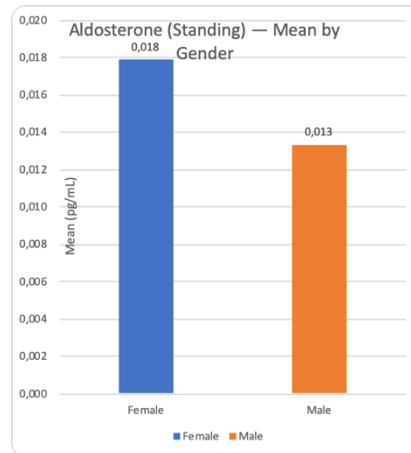

4.3 Graph: Distribution of Aldosterone Values (Histogram)

The distribution histogram (standing aldosterone, n=51) shows right wing (right-skewed) fortoment distribution:

- 21 patients (41%) have values of 2.2–10.4 pg/mL, the lower part of normal.
- 15 patients (29%) are in the range of 10.4–18.6 pg/mL, medium rate.
- 11 patients (22%) are in the range of 18.6–26.7 pg/mL, upper rate.
- 4 patients (8%) have values above 34.9 pg/mL, with the extreme case being 83.80 pg/mL, well above average, clinically significant.

Values > 40 pg/mL in 3 patients (values 41.5, 83.8 pg/mL) require investigation for adrenal adenoma or familial hyperaldosteronism.

4.4 Chart: Aldosterone by Gender

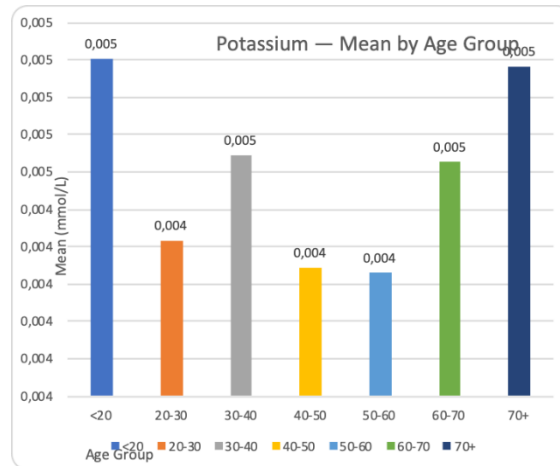
Females (N=25) have an average aldosterone of 17.88 pg/mL, compared to males (N=26) with 13.34 pg/mL. Moderately high aldosterone in females can be explained by the estrogenic impact on the RAAS system and by cases of high-value outliers.

Clinical Aldosterones result

- Lack of clear postural growth of Aldosterone (Lying < Standing) may indicate autonomic secretion and requires evaluation with ARR.
- Values > 40 pg/mL in 3 patients are clinically alarming , indication for CT/MRI of the adrenal glands and confirmatory saline infusion test.
- Low values in the > 70-year-old group are physiological and should not be treated as pathological in the absence of symptoms.

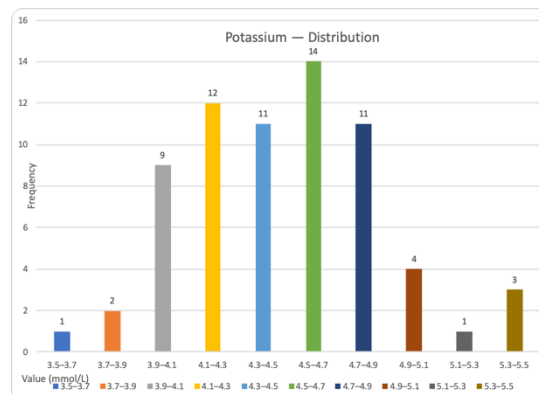
Potassium (K⁺), Analysis and Interpretation

Normal value: 3.5–5.0 mmol/L. Potassium disorders are apeard as secondary to renal or adrenal pathologies.

5.1 Graph: Average Potassium by Age Group

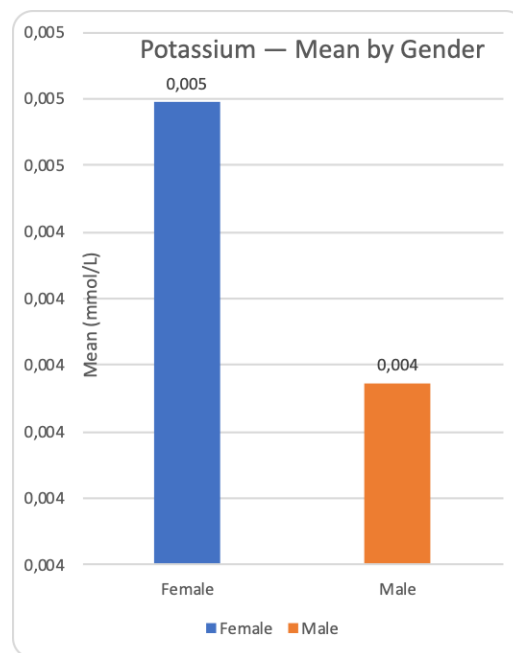
- Group <20 years old (N=5):
- Mean 4.80 mmol/L, high-normal, physiologically expected value in young individuals with optimal renal function.
- Groups 20–60 years old (N=51):
- Averages are 4.23–4.54 mmol/L, normal and stable values, indicating good renal and adrenal potassium regulation.
- 60–70year old group (N=6):
- Slight increase to 4.53 mmol/L, within normal, but the upward trend with age is expected due to reduced glomerular filtration.
- 70+ age group (N=6):
- Mean 4.78 mmol/L, high-normal value. Increased caution for hyperkalemia in elderly patients with medications such as ACE-inhibitors or heparin.

5.2 Graph: Distribution of Potassium Values (Histogram)

The histogram (N=68) shows a near-normal (bell-shaped) distribution centered around 4.3–4.7 mmol/L:

- Only 1 patient (1.5%) has Potassium < 3.7 mmol/L (mild hypokalemia), 3.46–3.50 mmol/L.
- Most patients (37 out of 68, or 54%) have values of 4.1–4.7 mmol/L — the central area of normal.
- 4 patients (6%) have values > 5.0 mmol/L (mild hyperkalemia), with a maximum value of 5.47 mmol/L.
- The low standard deviation (SD = 0.40 mmol/L) confirms significant potassium stability in the sample.

5.3 Graph: Potassium by Gender

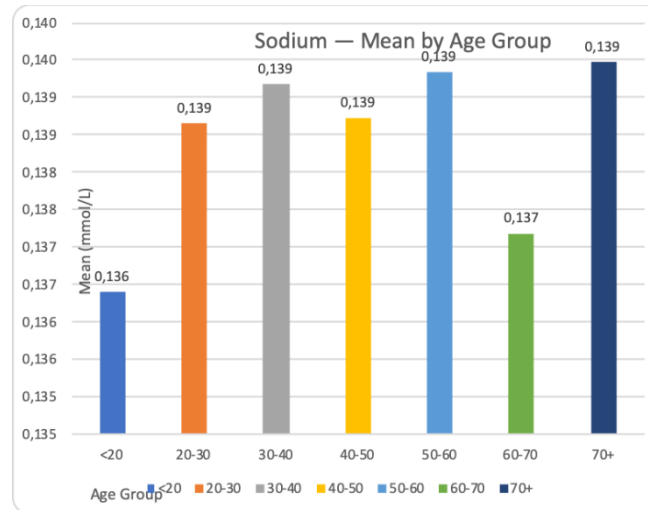
Females (N=35) have an average of 4.55 mmol/L and males (N=33) with 4.34 mmol/L. The difference of 0.21 mmol/L is statistically small between females and male and clinically insignificant.

Clinical conclusions potassium

- Only 7.5% of patients (5 out of 68) have values outside the range of 3.5–5.0 mmol/L the sample has well-maintained potassium balance.
- Mild hypokalemia (< 3.5 mmol/L) in 1 patient requires evaluation: is it associated with high Aldosterone and low PRA.

Sodium (Na^+), Analysis.

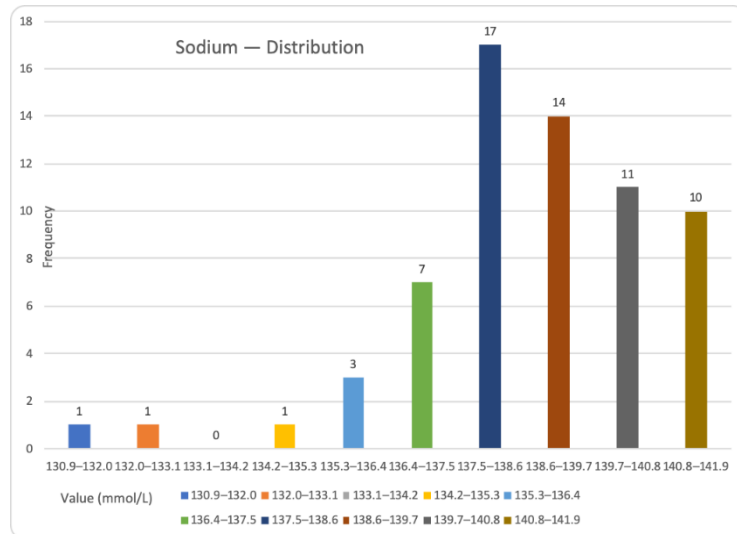
Sodium as extracellular electrolyte and the main regulator of osmolality and plasma volume. Normal value: 136–145 mmol/L. Sodium levels are closely controlled by ADH (antidiuretic hormone) and the RAAS system.

6.1 Graph: Average Sodium by Age Group

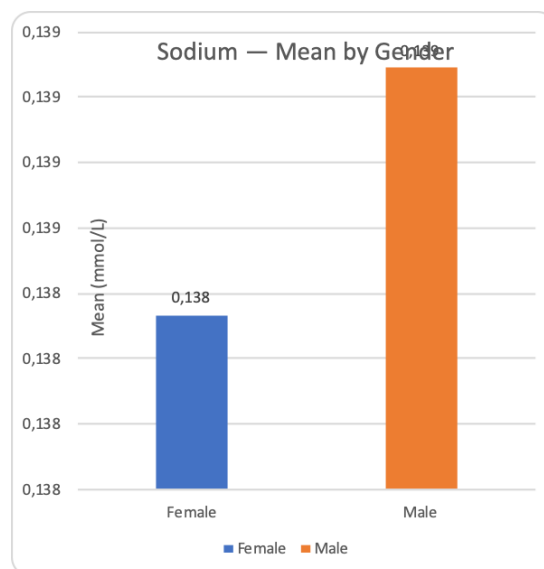
Group <20 years old (N=4):

- Mean 136.4 mmol/L, low-normal value, within limits, but slightly below the sample average. It may be a coincidence of the small sample.
- Groups 20–60 years old, (N=49):
- Averages are 138.65–139.34 mmol/L, stable and within normal, indicating highly effective hormonal sodium regulation.
- 60–70year old group (N=6):
- 70+ age group (N=6):
- It reverts to 139.47 mmol/L normal value, with no clear progressive trend with age, suggesting individual variation.

6.2 Graph: Distribution of Sodium Values (Histogram)

- Only 2 patients (3%) have values < 133 mmol/L (mild hyponatremia), 130.9 and 131.x mmol/L.
- 5 patients (8%) have values of 133–136 mmol/L, semi hyponatremia, subclinical.
- The vast majority (58 out of 65, or 89%) are in the range of 136–142 mmol/L, clear rate.
- Very low standard deviation (SD = 2.06 mmol/L) reflects very precise physiological regulation of sodium.

6.3 Chart: Sodium by Gender

Females (N=32) have an average of 138.33 mmol/L, approximately the same as males (N=33) at 139.09 mmol/L. The very small difference (< 1 mmol/L) indicates that gender does not significantly affect sodium levels and that osmotic regulation is uniform across both sexes.

Clinical conclusions sodium

- Sodium is the biomarker with the highest homogeneity (SD = 2.06 mmol/L), reflecting the efficacy of regulatory mechanisms (ADH, RAAS, thirst-mechanism).
- 2 patients with $\text{Na}^+ < 133$ mmol/L (hyponatremia).
- The absence of hypernatremia ($\text{Na}^+ > 145$ mmol/L) suggests adequate hydration and normal functioning of ADH throughout the sample.
-

Full Comparison and Clinical Correlations

Integrating all biomarkers:

- Low PRA + High Aldosterone:
- Diagnostic pattern of primary hyperaldosteronism (Conn syndrome). If ARR > 30 and aldosterone > 15 ng/dL, indication for adrenal CT.
- High Renin + High Aldosterone:
- They suggest secondary hyperaldosteronism, renal stenosis, heart failure, hypovolemia.
- High Renin + Low Potassium:
- Typical combination of strong RAAS activation with renal potassium loss evaluates pheochromocytoma.

High-Risk Patients

Based on the analysis of the graphs, the following groups are identified that need further evaluation:

Clinical Profile	Biomarkers	Recommended Action
Renin > 40 $\mu\text{IU/mL}$ (5 patients)	Elevated renin	Calculate ARR, renal CT
Aldosterone > 40 pg/mL (3 patients)	Extremely high aldosterone	Adrenal CT/MRI, confirmatory test
$\text{Na}^+ < 133$ mmol/L (2 patients)	Hyponatremia	Assess ADH, cortisol,

patients)		diuretics
$K^+ < 3.5$ mmol/L (1 patient)	Hypokalemia	ARR, renal excretion of K^+
PRA > 4.0 ng/mL/h (7 patients)	Hyperreninemia	Renal stenosis examination, pheochromocytoma

6.4 Chart: RAAS Profile

Discussion

Renin is the most diagnostically sensitive marker. Renin had the most biological variability of the biomarkers examined, with a standard deviation of 64.03 μ IU/mL compared to a normal maximum of 39.9 μ IU/mL. This severe variability was not evenly distributed throughout age groups, but rather focused at the age extremes. Young patients under the age of 20 had mean renin levels that were nearly three times higher than the upper reference limit, which the authors correlate with strong adrenergic activation or, in some circumstances, early-onset renovascular hypertension. In contrast, a patient over 70 in the renin cohort had a value of 274.90 μ IU/mL, nearly seven times the normal ceiling. The 23% of the overall renin cohort surpassed the normal limit is a clinically significant discovery, indicating a subgroup that requires prompt calculation of the aldosterone to renin ratio and imaging of the renal vasculature. The observation that women had significantly higher mean renin than men (49.47 vs. 23.00 μ IU/mL) is interpreted given the unequal sample sizes. However, it is consistent that the well-established oestrogen-mediated increased levels of angiotensinogen, a hormone that amplifies renin signalling in premenopausal women.

Plasma renin activity indicates mild but clinically substantial RAAS activity. PRA measures, which are a more direct functional of enzymatic renin activity than immunoreactive renin concentration. The total mean of 2.05 ng/mL/h is well within the reference range of 0.5-4.0 ng/mL/h, with the majority of individuals falling in the lower half of normal. Nonetheless, 26% of patients had PRA levels greater than 4.0 ng/mL/h, indicating the secondary hyperreninaemia that necessitates investigation for structural reasons such as renal artery stenosis, pheochromocytoma, or adrenal insufficiency. The PRA peaked in the 20-30 age group, reduced during middle age, and then surged again in the over-60 age group, a biphasic trajectory attributed to a compensatory renal response to gradually reducing glomerular filtration in older persons. The slightly greater male PRA compared to female (2.27 vs. 1.78 ng/mL/h) was not considered clinically significant. Critically, the study's diagnostic is based on the inverse relationship between PRA and aldosterone: low PRA with elevated aldosterone indicates primary hyperaldosteronism, whereas simultaneous elevation of both as seen in a subset of this cohort is the biochemical signature of secondary hyperaldosteronism caused by RAAS over stimulation.

The aldosterone values, whether standing, supine, or upright-plus, were within the broad reference range of 10-160 pg/mL. However, three patients with levels greater than 40 pg/mL, with one extreme instance reaching 83.80 pg/mL, requiring adrenal an MRI or CT scan and a saline infusion

as a confirmation test to rule out an aldosterone-producing adenoma. Age-related physiology was evident: the under 20 group had the highest mean aldosterone (30.52 pg/mL), consistent with the physiological elevation seen in growing individuals with high adrenal reserve, while the over 70 group had the lowest (8.83 pg/mL), indicating normal age related adrenal atrophy. The slightly higher aldosterone levels in women than in males (17.88 vs. 13.34 pg/mL) correspond to the known oestrogenic amplification of RAAS activity.

Potassium homeostasis was essentially preserved, contradicting the traditional expectation of severe hypokalaemia. One of the most interesting findings from the overall dataset is that this cohort maintained a good potassium balance. With 93% of patients falling within the reference range of 3.5-5.0 mmol/L and a standard variation of only 0.40 mmol/L. Only one patient showed frank hypokalaemia, which the authors emphasise as requiring precise cross reference with aldosterone and PRA values to evaluate whether the hypokalaemia is truly caused by mineralocorticoid excess. In contrast, four individuals had mild hyperkalaemia (over 5.0 mmol/L), which is to be expected in older patients on ACE inhibitors or potassium sparing medicines. This overall potassium stability is regarded as an indicator of adequate adrenal function throughout the cohort, implying that the RAAS dysregulation detected in a patients had not progressed to the point of systemic electrolyte disturbance.

Sodium is one of the most closely controlled biomarker in the study. With 89% of patients falling within the norm and a standard deviation of just 2.06 mmol/L, sodium as the biomarker with the greatest physiological resilience in the sample. The near absence of hypernatraemia, which would be predicted if aldosterone driven sodium retention were clinically prominent, supports the hypothesis that the majority of RAAS elevations in this population are subclinical. The two individuals with hyponatraemia (less than 133 mmol/L) are an outlier and should be evaluated for ADH dysregulation, cortisol shortage, or diuretic impact independent of RAAS pathology. Gender had no effect on sodium levels, confirming the well-known strict regulation of osmolality by non sex specific processes.

Integrated clinical interpretation: identifying primary and secondary illness. The multi-biomarker data into a clinically useful schema are the detected finthe primary hyperaldosteronism (Conn syndrome) is the combination of low PRA with high aldosterone and an ARR above 30. In contrast, the signature of secondary hyperaldosteronism is the elevation of renin and aldosterone, which are the result of RAAS excessive stimulation by conditions such as stenosis of the renal artery, chronic kidney disease congestive, heart failure. High renin and low potassium, suggests pheochromocytoma. Using these data, are identified five high-risk groups: patients with renin above 40 μ IU/mL (5 individuals), steroids above 40 pg/mL (3 individuals), sodium below 133 mmol/L (2 individuals), potassium below 3.5 mmol/L (1 individual), and PRA above 4.0 ng/mL/h (7 individuals). Each group is allocated a specific recommended next step, ranging from ARR computation and renal CT to adrenal MRI and confirmatory testing.

Conclusions

The analysis of all graphs and statistics generated from the laboratory data of this Albanian suspected patient and patient result:

1. Renin: High variability (SD = 64.03 μ IU/mL) with 23% of patients above normal. Borderline groups (<20 and >70 years) have extremely high values, suggesting distinct clinical profile and need for guided RAAS investigation.
2. 26% of patients above normal (>4.0 ng/mL/h). Distribution shows dominance of low to medium values, but clinically significant outliers are present, refers to PRA test.
3. Aldosterone: Distribution of the right arm with the majority within normal, but 8% of patients have alarming values (>35 pg/mL). The observed postural effect (decrease from Standing to Lying) is contrary to the physiological expectation merit methodological investigation.
4. Potassium: Bell shaped, stable distribution, with only 7.5% out of normal. The physiological increase with age is clear. The sample has good potassium balance an indicator of adequate adrenal function.
5. Sodium: Biomarker with the highest stability (SD = 2.06 mmol/L) and 89% within normal. Only 2 patients with clinical hyponatremia require evaluation. Highly effective hormonal regulation.

Secondary hyperaldosteronism is a system condition driven by the production of the excessive RAAS activation. Hormonal biomarkers particularly as renin, aldosterone, and ARR play a crucial role in diagnosis and differentiation from primary hyperaldosteronism.

References

- Ahmed N., (2010). Clinical Biochemistry. Oxford, pg. 378-411.
- Berke K., Georgiana C., Jimmy M., Otilia K., Martin F., , Graeme E., (2022). Plasma Steroid Profiling in Patients with Adrenal Incidentaloma. Observational Study J Clin Endocrinol Metab. PMID: 34665854: <https://doi.10.1210/clinem/dgab751>.
- Eisenhofer G. et al, (2016). Impact of LC-MS/MS on the laboratory diagnosis of catecholamine-producing tumors. <https://doi.org/10.1016/j.trac.2016.01.027>. Elsevier.
- Fassnacht M., Olaf D., Tobias E., Massimo T., (2018). European Society of Endocrinology Clinical Practice Guidelines on the management of adrenocortical carcinoma in adults, in collaboration with the European Network for the Study of Adrenal Tumors. Practice Guideline Eur J Endocrinol. PMID: 30299884: <https://doi.10.1530/EJE-18-0608>.
- Fassnacht M., Stylianos T., Massimo T., Antoine T., Olaf D., (2023). European Society of Endocrinology clinical practice guidelines on the management of adrenal incidentalomas, in collaboration with the European Network for the Study of Adrenal Tumors. Practice Guideline Eur J Endocrinol. PMID: 37318239: <https://doi.10.1093/ajendo/lvad066>.
- Fischer A., Simon K., Umberto M., Juliane F., Hanna Remde,3 Martin F.,

- Mercedes R., Svenja N., (2023). Metastatic Pheochromocytoma and Paraganglioma: Somatostatin Receptor 2 Expression, Genetics, and Therapeutic Responses. PMID: 36946182 PMCID: PMC10505550: <https://doi.10.1210/clinem/dgad166>.
- Gardner D., Shoback D.,(2018). Greenspan's Basic & Clinical Endocrinology. McGraw-Hill, pg.299-399.
- Igaz (2021). Practical Clinical Endocrinology. Springer, pg.271- 388.
- Jon C. Aster ; artist, James A. Perkins(2018).Robbins Basic Pathology. Elsevier, pg 784-796.
- Kibble J., (2020). The Big Picture Physiology. McGraw Hill, pg.325-355.
- Kierszenbaum A., Tres L., (2020). Histology And Cell Biology:An Introduction to Pathology. Elsevier, pg.669.
- Kudva Y. (2023). The Laboratory Diagnosis of Adrenal Pheochromocytoma: The Mayo Clinic Experience. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, Volume 88, Issue 10, 1 October 2003, Pages 4533–4539, <https://doi.org/10.1210/jc.2003-030720>.
- Kumar D., (2020). Clinical Molecular Medicine Principles and Practice. Eesvier, pg.230-240.
- Linos D., Heerden J., 2005. Adrenal Glands, Springer, pg. 25.
- Lippert et al, (2022). The role of molecular profiling in adrenocortical carcinoma. Review Clin Endocrinol (Oxf). PMID: 34750847: <https://doi.10.1111/cen.14629>.
- Mescher A., (2021). Junqueira's Basic Histology. McGraw Hill, pg. 425.
- Nölting et al, (2022). Personalized Management of Pheochromocytoma and Paraganglioma. Review Endocr Rev. PMID: 34147030 PMCID: PMC8905338: <https://doi.10.1210/endrev/bnab019>.
- Rae P., Crane M., (2018). Clinical Biochemistry Lecture Notes. John Wiley, pg 121-138.
- Remde H., Otilia K., Martin F., (2022). Adrenal incidentaloma - differential diagnosis and management. PMID: 35100640: <https://doi.10.1055/a-1370-6005>.
- Wondisford F., (2020). Essentials of Endocrinology and Metabolism. Elsevier, pg.159- 207.

MENOPOZ YÖNETİMİNDE DİJİTAL SAĞLIK UYGULAMALARININ ROLÜ: GÜNCEL LİTERATÜR DERLEMESİ

THE ROLE OF DIGITAL HEALTH APPLICATIONS IN MENOPAUSE MANAGEMENT: A REVIEW OF CURRENT LITERATURE

Semanur ÇİÇEK*

Özet

Bu derlemede, menopoz yönetiminde dijital sağlık uygulamalarının nasıl bir rol oynadığının güncel literatür ışığında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma, menopoz döneminde kullanılan dijital sağlık uygulamalarına ilişkin güncel yayınların incelenmesine dayalı bir derlemedir. Mobil sağlık uygulamaları, tele-sağlık hizmetleri, semptom izleme araçları ve menopoz yönetimine yönelik geliştirilen farklı dijital uygulamalar ele alınmış; bu uygulamaların kadınların semptomları, yaşam kalitesi ve bakım süreci üzerindeki etkileri genel olarak değerlendirilmiştir. Değerlendirilen çalışmalar, dijital sağlık uygulamalarının menopoz dönemindeki kadınlar için birçok açıdan yararlı olabileceğini göstermektedir. Bu uygulamalar, kadınların yaşadıkları semptomları düzenli olarak takip etmelerine, menopoz hakkında bilgiye daha kolay ulaşmalarına ve süreci daha bilinçli yürütmelerine katkı sağlamaktadır. Özellikle sıcak basması, uyku sorunları, ruhsal belirtiler, fiziksel aktivite ve pelvik taban yakınmaları üzerinde olumlu sonuçlar bildiren çalışmalar literatürde mevcuttur. Ayrıca dijital uygulamaların, sağlık profesyonellerine uzaktan erişimi kolaylaştırdığı, bakımın devamlılığını desteklediği ve kadınların öz bakım becerilerini güçlendirdiği görülmektedir. Bununla birlikte, her uygulamanın aynı düzeyde güvenilir içeriğe sahip olmaması, bazı uygulamalarda teknik sorunların yaşanması ve kullanıcı gereksinimlerinin her zaman tam karşılanamaması önemli sınırlılıklar arasında yer almaktadır. Sonuç olarak, dijital sağlık uygulamaları menopoz dönemindeki kadınların desteklenmesinde önemli bir potansiyel taşımaktadır. Ancak bu uygulamalardan beklenen yararın daha güçlü şekilde ortaya çıkabilmesi için içeriklerin kanıta dayalı hazırlanması, kadınların gereksinimlerine uygun geliştirilmesi ve sağlık profesyonelleriyle birlikte değerlendirilmesi önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Menopoz, Dijital, Menopoz Yönetimi, Mobil Sağlık.

Abstract

This review aims to evaluate the role of digital health applications in menopause management in light of current literature. This study is a review based on the examination of current publications regarding digital health applications used during the menopause period. Mobile health applications, telehealth services, symptom tracking tools, and various digital applications developed for menopause management were addressed; the overall effects of these applications on women's symptoms, quality of life, and the care process were evaluated. The evaluated studies indicate that digital health applications can be beneficial for women in the menopausal period in many aspects. These applications contribute to women's regular tracking of the symptoms they

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Kadın Sağlığı Hastalıkları ve Hemşireliği Anabilim Dalı, 521724018@std.izu.edu.tr, ORCID: 0009-0003-7523-2308.

experience, easier access to information about menopause, and a more conscious management of the process. Studies reporting positive results, especially on hot flashes, sleep problems, psychological symptoms, physical activity, and pelvic floor complaints, are available in the literature. Furthermore, it is observed that digital applications facilitate remote access to health professionals, support the continuity of care, and strengthen women's self-care skills. However, important limitations include the fact that not every application possesses the same level of reliable content, technical issues encountered in some applications, and the inability to always fully meet user needs. In conclusion, digital health applications hold significant potential in supporting women during the menopause period. However, for the expected benefits of these applications to emerge more strongly, it is essential that the contents are prepared based on evidence, developed in accordance with women's needs, and evaluated in collaboration with health professionals.

Keywords: Menopause, Digital, Menopause Management, Mobile Health.

1. Giriş

Kadın yaşam döngüsünün doğal bir evresi olan menopoz, fizyolojik bir süreç olup kadın bedeninde çeşitli değişimlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Akdağ Koç ve ark., 2022). Menopozal dönemde kadınlarda cinsel problemler, ürogenital sorunlar, uyku problemleri, depresif belirtiler ve vazomotor semptomlar görülebilmektedir (Yaşar ve Yeyğel, 2023). Dolayısıyla yaşanan tüm bu semptomlar kadının yaşam kalitesini olumsuz etkilemektedir.

Günümüzde kadın sağlığının izlenmesi ve desteklenmesinde dijital medya araçları, web tabanlı platformlar, tele-sağlık hizmetleri, giyilebilir teknolojiler ve mobil sağlık uygulamaları önemli bir yer tutmaktadır (Yasatekin, 2025). Bu kapsamda dijital sağlık platformları, menopoz yönetiminde kadınların bilgiye ve sağlık hizmetlerine daha kolay ulaşmasına yardımcı olabilmektedir. Ayrıca bu araçlar, semptomların takip edilmesini destekleyerek menopoz sürecinin daha bilinçli ve kontrollü biçimde yönetilmesine katkı sunmaktadır (Karabulut ve ark., 2026).

Bu doğrultuda, menopoz yönetiminde dijital sağlık uygulamalarının rolünün güncel literatür çerçevesinde değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Nitekim bu derlemenin amacı, menopoz döneminde kullanılan dijital sağlık uygulamalarını incelemek ve bu uygulamaların semptom yönetimi üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

2. Menopozda Semptom Yönetimi

Menopoz dönemi, kadınların yaşamında hormonal değişimlerle birlikte birçok fiziksel ve duygusal değişimin yaşandığı bir süreçtir. Bu dönemde sıcak basması, terleme, çarpıntı, baş ağrısı ve baş dönmesi gibi belirtilerin yanı sıra vajinal kuruluk, üriner sorunlar ve cinsel yaşamı etkileyen bazı yakınmalar da görülebilmektedir (Akdağ Koç ve ark., 2022). Menopoz döneminde görülen semptomlar her kadında aynı şekilde ortaya çıkmamakta, bazı kadınlar bu süreci daha hafif geçirirken bazıları daha yoğun yakınmalar yaşayabilmektedir. Bu durum günlük yaşamı ve genel iyilik halini etkileyebilmektedir. Nitekim yapılan çalışmalarda da menopoz semptomlarının yaşam kalitesi üzerinde olumsuz etkiler oluşturabileceği sıkça vurgulanmaktadır (Dağ Tüzmen ve ark., 2026). Nepal’de yapılan bir çalışmada, menopoz semptomlarının kadınların sağlıkla ilişkili yaşam

kalitesini olumsuz etkilediği gösterilmiş; bu nedenle yaşam kalitesinin iyileştirilmesine yönelik farkındalık ve müdahalelerin önemli olduğu vurgulanmıştır (Baral ve Kaphle, 2023).

Menopoz döneminde kadınlar, yaşadıkları yakınmaları hafifletmek ve bu süreci daha rahat geçirmek için farklı yollar deneyebilmektedir. Kimi kadınlar hormon replasman tedavisine yönelirken, kimileri alternatif yöntemleri tercih etmekte; bazıları ise herhangi bir tedavi almadan bu dönemi kendi yaşantısı içinde yönetmeye çalışmaktadır (Çakır ve ark., 2022).

Menopoz döneminde kadınların sağlığı destekleyici davranışları yeterince sergilememesi, bu sürece ilişkin bilgi eksikliğini ve sağlık hizmeti arama davranışının sınırlı kalabildiğini düşündürmektedir. Bu nedenle kadınların menopozda yaşadıkları sorunların, baş etme biçimlerinin ve bu sürece bakış açılarının belirlenmesi, uygun eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin planlanmasına katkı sağlayarak menopoz döneminin daha sağlıklı geçirilmesini destekler (Darici Koçan ve Cangöl, 2023).

Kadınların menopoz sürecini ve sonrasındaki dönemi daha sağlıklı geçirebilmeleri için eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin sunulması, sağlık hizmetlerine erişiminin kolaylaştırılması ve semptomların erken dönemde tanınması büyük önem taşımaktadır (Dağ Tüzmen ve ark., 2026).

3. Dijital Sağlık Uygulamaları

Dijital sağlık, bireylerin sağlık risklerini daha iyi yönetebilmek ve genel iyilik hallerini desteklemek amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağlık alanında kullanılması olarak değerlendirilmektedir. Bu kavram, sağlık sistemlerinin güçlendirilmesi, hizmetlerin bireylere yaşadıkları ortamda ulaştırılması, erişim sorunu yaşayan toplulukların desteklenmesi ve sağlık bakımının daha etkili bir biçimde sunulması açısından önemlidir (Yasatekin, 2025).

Sağlık teknolojilerindeki gelişmeler, sağlık hizmetlerinin sunumunda önemli değişiklikler yaratmıştır. Özellikle kadın sağlığı alanında kullanılan dijital uygulamalar son yıllarda daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Mobil sağlık uygulamaları, tele-sağlık hizmetleri ve yapay zekâ destekli sistemler, kadınların sağlık hizmetlerine daha kolay ulaşmasına yardımcı olmakta; aynı zamanda bakım sürecinin daha düzenli ve birey odaklı yürütülmesine katkı sağlamaktadır (Bulut, 2026). Günümüzde kadın sağlığının izlenmesi ve desteklenmesinde dijital teknolojiler önemli bir yer tutmaktadır. Bu kapsamda dijital medya araçları, web tabanlı platformlar, tele-sağlık hizmetleri, giyilebilir teknolojiler ve mobil sağlık uygulamaları kadınların sağlık durumlarını daha yakından takip etmelerine olanak sağlamaktadır (Yasatekin, 2025). Tele-sağlık hizmetleri ise iletişim teknolojileri aracılığıyla sağlık hizmetlerinin uzaktan sunulmasını sağlayan bir yaklaşımdır. Video görüşmeleri, uzaktan takip sistemleri ve benzeri birçok yöntemi içeren bu uygulamalar, kadın sağlığında da giderek daha yaygın biçimde kullanılmaktadır. Özellikle telefon uygulamalarıyla mesane günlüğünün tutulması, Wi-Fi bağlantılı cihazlarla doğum sonrası kan basıncının izlenmesi ve kadınların kendi verilerini girerek doğurganlıklarını takip edebilmesi, tele-sağlığın kadın sağlığındaki kullanım alanlarına örnek olarak gösterilebilir (Karagöl ve ark., 2023). Giyilebilir teknolojiler, vücuda kolayca takılabilen ya da giysi ve aksesuarlara entegre edilebilen elektronik sistemlerdir. Bu cihazlar, menopoz döneminde görülen bazı yakınmaların izlenmesi, günlük sağlık verilerinin takip edilmesi ve semptom yönetiminin desteklenmesi açısından da kullanılabilir. Akıllı saat, gözlük, yüzük, bileklik ve akıllı kumaşlar bu teknolojilere örnek verilebilir. Bu cihazlar

sağlık, egzersiz, eğitim ve günlük yaşamın birçok alanında yaygın olarak kullanılmaktadır (Doğan Merih, 2023; Uysal ve Ulusinan, 2020).

Menopoz dönemindeki kadınların sağlığını ve yaşam kalitesini desteklemek için sağlık hizmetlerinde yeni yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Bu süreçte kullanılan dijital sağlık platformları, menopozla ilgili bilgiye ulaşmayı kolaylaştırmakta, semptomların izlenmesine yardımcı olmakta ve kadınların menopoz yönetiminde destek almasını sağlamaktadır (Karabulut ve ark., 2026). Sonuç olarak, dijital sağlık uygulamaları, menopoz dönemindeki kadınların bilgiye erişimini kolaylaştıran, semptom takibini destekleyen ve sağlık yönetimine katkı sunan önemli araçlardır. Bu uygulamalar, kadınların menopoz sürecini daha bilinçli ve kontrollü bir şekilde yönetmelerine yardımcı olabilmektedir (Pourshahrokhi ve ark., 2026).

4. Menopoz Yönetiminde Dijital Sağlık Rolü

Son yıllarda dijital sağlık uygulamalarının kullanımı artmış ve bu uygulamalar menopoz semptomlarının yönetiminde önemli bir yer edinmiştir. Menopoza yönelik geliştirilen dijital araçlar; fiziksel aktivite, uyku, beslenme ve tedaviye uyum gibi alanlarda destek sunarken, sıcak basması, gece terlemesi, anksiyete, depresyon ve pelvik taban sorunları gibi yakınmaların azaltılmasına da katkı sağlayabilmektedir (Karabulut ve ark., 2026).

Bu kapsamda, Balance uygulaması menopoz ve perimenopoz dönemindeki kadınların güvenilir bilgiye erişimini desteklemek amacıyla geliştirilmiş dijital bir sağlık uygulamasıdır. Uygulama; semptom takibi yapılmasına, kişiselleştirilmiş sağlık raporu oluşturulmasına ve menopozla ilgili kapsamlı bilgi kaynaklarına farklı dillerde erişilmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca UNFPA (United Nations Population Fund) ile yürütülen iş birliği kapsamında uygulamada; menopoz semptomları, hormonlar, doğum kontrolü ve serviks kanseri gibi konulara yönelik kanıta dayalı içeriklerin sunulduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte Balance'ın çok sayıda ülkede kullanılan, geniş erişime sahip ve ORCHA (Organization for the Review of Care and Health Applications) tarafından sertifikalandırılan bir menopoz uygulaması olduğu ifade edilmektedir (United Nations Population Fund [UNFPA], 2025).

Benzer şekilde, Menopause Self-Care uygulaması üzerine İran'da yapılan randomize kontrollü tek kör bir çalışmada, mobil tabanlı bu uygulamanın menopoz sonrası kadınlar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma sonuçları, uygulama üzerinden sunulan eğitimin menopoz semptomlarının hafiflemesine katkı sağladığını ve evlilik ilişkisi kalitesini olumlu yönde etkileyebildiğini göstermiştir. Ayrıca bu tür dijital eğitim uygulamalarının; fiziksel engeller, uzaklık veya maliyet gibi nedenlerle yüz yüze eğitime katılamayan postmenopozal kadınlar için kullanışlı ve destekleyici bir alternatif olabileceği belirtilmiştir.

Bunun yanında, MenoPro uygulaması kadınların sıcak basması, gece terlemesi, vajinal kuruluk ve cinsel ilişki sırasında ağrı gibi menopoz semptomlarının yönetiminde, klinisyenleriyle birlikte daha kişiselleştirilmiş kararlar almalarına yardımcı olmaktadır. Uygulama, tedavi seçeneklerini belirlerken kadının bireysel tercihlerini, yaşam tarzı değişikliklerine verdiği yanıtı ve sahip olduğu kişisel risk faktörlerini birlikte değerlendirmeyi esas almaktadır (Red Hot Mamas, 2014).

Menopozda bilişsel davranışçı terapi (BDT) ise, kadınların düşünce ve davranışlarını düzenleyerek semptomlarla daha etkili baş etmelerini destekleyen bir yaklaşımdır. Pourshahrokhi ve arkadaşlarının (2026) çalışmasında da menopoz semptomlarının yönetimine yönelik mobil tabanlı BDT uygulamalarında güvenilir bilgi, semptom takibi ve kişiye uygun içeriklerin önemli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kullanıcı dostu tasarım ve hatırlatıcılar gibi özelliklerin uygulamanın kullanımını destekleyebileceği ifade edilmiştir. Atema ve arkadaşları (2019), internet temelli bilişsel davranışçı terapinin terapist desteği olsun ya da olmasın menopoz semptomlarının algılanan etkisi ve sıklığı, genel semptom düzeyi ve uyku kalitesi üzerinde yararlı ve klinik olarak anlamlı sonuçlar sağladığını bildirmiştir.

Öte yandan, Caria menopoz dönemindeki kadınlar için geliştirilmiş yapay zekâ destekli bir uygulamadır. Uygulama, semptomların takip edilmesini sağlarken beslenme önerileri sunmakta ve bilişsel davranışçı terapiye dayalı içerikler içermektedir (Karabulut ve ark., 2026). Nitekim Duffecy ve arkadaşlarının (2025) randomize kontrollü çalışmasında, Caria uygulamasının menopoz semptomları yaşayan orta yaş kadınlar üzerindeki etkisi incelenmiş ve uygulamayı kullanan grupta sıcak basmalarına bağlı yaşanan sıkıntının kontrol grubuna göre daha belirgin şekilde azaldığı görülmüştür. Bu bulgu, uygulamanın vazomotor semptomların yönetiminde yararlı bir destek sağlayabileceğini göstermektedir.

Ayrıca, Health & Her uygulaması kadınların menopoz belirtilerini, bu belirtileri artırabilen etkenleri ve adet düzenlerini takip etmelerine yardımcı olmaktadır. Bunun yanında uygulamada, menopoz semptomlarıyla baş etmeyi kolaylaştırmak amacıyla bilişsel davranışçı terapi temelli içerikler, pelvik taban egzersizleri ve meditasyon gibi destekleyici uygulamalar da yer almaktadır (Andrews ve ark., 2023).

Buna ek olarak, Menopause Assistant Manager (MAMA) menopoz dönemindeki kadınların bu süreci daha rahat yönetebilmeleri için geliştirilmiş dijital bir uygulamadır. Uygulama, kadınlara ihtiyaçlarına uygun bilgi sunmanın yanı sıra egzersiz desteği sağlamak ve randevu ile ilaç takibini kolaylaştırmaktadır (Karabulut ve ark., 2026). Güney Kore’de yapılan bir araştırmada, bu uygulamanın yaşam kalitesi üzerindeki etkisi incelenmiş ve sonuçlar, kişiye özel bilgi ve egzersiz desteği sunan bu uygulamanın kadınların yaşam kalitesini olumlu yönde etkileyebildiğini göstermiştir. Ayrıca uygulamanın semptomların yönetimini kolaylaştırdığı ve menopoz sürecine daha bilinçli uyum sağlamaya katkı sunduğu ifade edilmiştir (Kim ve ark., 2024).

Benzer bir yaklaşımla, WalkON kullanıcıların yürüyüş temelli fiziksel aktivitelerini artırmayı amaçlayan, ücretsiz olarak kullanılabilen bir mobil sağlık uygulamasıdır. Kim (2025) tarafından yürütülen çalışmada, menopoz dönemindeki kadınlara bu uygulama aracılığıyla 12 haftalık bir yürüyüş programı uygulanmış ve programın sağlık durumu, yaşam tarzı alışkanlıkları, sosyal destek, ruhsal sağlık, sağlığı geliştiren davranışlar, sağlık inançları ve öz yeterlilik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışma sonucunda, yürüyüş temelli bu müdahalenin uyku kalitesini artırdığı, depresyon düzeyini azalttığı ve sağlık sorumluluğu, beslenme davranışları ile öz yeterlilik üzerinde olumlu etkiler sağladığı belirlenmiştir.

Buna paralel olarak, yapılan bir çalışmada Evia uygulamasının menopoz dönemindeki sıcak basmalarının yönetiminde yararlı olabileceği gösterilmiştir. Ayrıca uygulamanın hipnoterapiye erişimi kolaylaştıran ve semptomların hafifletilmesini destekleyen umut verici bir dijital seçenek olduğu belirtilmiştir (Scheffrahn ve ark., 2025).

Öte yandan, Bloom (Sword Health) uygulaması menopoz sonrası kadınlarda pelvik taban sorunlarının yönetimini desteklemek amacıyla geliştirilmiştir. Uygulama, pelvik taban kas egzersizleri ve eğitim içerikleri sunarak kadınların semptomlarını uzaktan takip etmelerine yardımcı olmaktadır. Yapılan bir çalışmada, bu dijital pelvik programın pelvik taban semptomlarını belirgin şekilde azalttığı, ruh sağlığı üzerinde olumlu etkiler oluşturduğu ve günlük yaşam ile iş verimliliğini iyileştirdiği görülmüştür. Ayrıca programın yüksek katılım oranına sahip olduğu ve kullanıcılar tarafından genel olarak memnuniyetle karşılandığı belirtilmiştir (Pereira ve ark., 2025).

Benzer şekilde, Stella uygulaması da menopoz dönemindeki kadınlara destek olmak amacıyla geliştirilmiştir. Uygulamada bilişsel davranışçı terapi, pelvik taban egzersizleri, farkındalık ve stresle baş etme gibi içerikler yer almakta; ayrıca kullanıcıların uzman desteğine ulaşmasına ve benzer deneyimler yaşayan bireylerle etkileşim kurmasına olanak sağlamaktadır. Paripoorani ve arkadaşlarının (2023) derlemesinde, Stella uygulamasını kullanan kadınların büyük kısmının semptomlarında iyileşme olduğu ve çoğunun kendini daha iyi hissettiği bildirilmiştir.

Son olarak, tele-sağlık yaklaşımı da menopoz bakımında önemli bir yer tutmaktadır. Tele-sağlık, sağlık hizmetlerinin iletişim teknolojileri aracılığıyla uzaktan sunulmasını ifade ederken, menopoz döneminde kadınların semptom yönetimi ve danışmanlık hizmetlerine daha kolay ulaşmasını sağlamaktadır (Karagöl ve ark., 2023). Nitekim Kozica-Olenski ve arkadaşlarının (2023) çalışmasında tele-sağlık hizmetlerinin hem kadınlar hem de klinisyenler tarafından genel olarak kabul edilebilir bulunduğu, erişimi kolaylaştırdığı ve güvenli bir bakım seçeneği sunduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, en uygun yaklaşımın tele-sağlık ile yüz yüze görüşmeleri birlikte içeren esnek bir bakım modeli olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Wright ve arkadaşlarının (2022) çalışmasında, menopoz kliniğinde gerçekleştirilen telefon görüşmelerinin kadınlar tarafından büyük ölçüde memnuniyetle karşılandığı; ancak yüz yüze görüşmenin daha çok ulaşımı kolay ve zaman açısından avantajlı olan kadınlar tarafından tercih edildiği bildirilmiştir.

Sonuç olarak, dijital sağlık uygulamaları menopoz dönemindeki kadınların semptomlarını izlemelerine, bilgiye ulaşmalarına ve uygun desteği almalarına yardımcı olarak menopoz yönetiminde önemli bir rol üstlenmektedir.

5. Dijital Uygulamaların Etkileri

Menopoz döneminde kadınların doğru bilgiye ve yeterli desteğe ulaşması her zaman kolay olmayabilir. Bu nedenle, menopozla ilgili bilgi ve destek gereksinimlerinin karşılanmasında dijital kaynaklar ve mobil sağlık uygulamaları giderek daha önemli hale gelmektedir (Sillence ve ark., 2025). Dijital sağlık uygulamaları, kadınların kadın sağlığına ilişkin bilgiye daha kolay ulaşmalarını sağlarken, kendi sağlık süreçlerinde daha aktif rol almalarını da desteklemektedir. Bunun yanında, sosyoekonomik ve coğrafi engellerin etkisini azaltarak sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırmakta ve hastalık yönetiminin güçlenmesine katkı sunmaktadır (Karagöl ve ark., 2023).

Menopoz döneminde kullanılan mobil sağlık uygulamaları, beslenme düzeni, ilaç kullanımı ve egzersiz gibi yaşam tarzı yaklaşımlarını içeren destekler sunmaktadır. Ayrıca bu uygulamalar, kadınlara menopoz süreci ve olası sağlık riskleri hakkında bilgilendirici içerikler sağlayarak sürecin daha bilinçli yönetilmesine katkıda bulunmaktadır (Altıntaş ve ark., 2021). Bununla birlikte, dijital sağlık uygulamaları sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştıran ve bireylerin sağlık verilerini takip etmelerini destekleyen önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır. Hasta yönetimini kolaylaştırması, iş yükünü azaltması, maliyet avantajı sağlaması ve bireylerin sağlık sorumluluğunu artırması da bu uygulamaların başlıca yararları arasında yer almaktadır (İyi ve ark., 2023).

Ayrıca mobil sağlık platformları sayesinde sağlık hizmeti sunan profesyoneller, bakım hizmetlerini hastane ortamıyla sınırlı kalmadan daha geniş bir alana ulaştırabilmektedir. Bu durum, hastalara süreklilik gösteren bakım ve destek sağlanmasına katkı sunarken, sağlık sistemleri üzerindeki yükün hafiflemesine ve toplum sağlığı sonuçlarının iyileşmesine de yardımcı olabilmektedir (Cheng ve ark., 2024). Bununla birlikte, dijital sağlık uygulamalarının bazı sınırlılıkları da vardır. Bu uygulamaların bir kısmı yeterince güvenilir ya da kanıta dayalı bilgi sunmayabilmekte, bazıları ise kullanıcı ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamamaktadır. Ayrıca teknik sorunlar, kullanım güçlüğü ve kişisel verilerin gizliliğine ilişkin kaygılar da önemli dezavantajlar arasında yer almaktadır (Sillence ve ark., 2023).

Sonuç

Sonuç olarak, dijital sağlık uygulamalarının menopoz döneminde kadınlara pratik ve erişilebilir bir destek sunduğu söylenebilir. Bu uygulamalar, semptomların izlenmesini kolaylaştırırken kadınların süreci daha bilinçli yönetmesine de katkı sağlamaktadır. Bu uygulamalardan beklenen yararın daha güçlü şekilde ortaya çıkabilmesi için içeriklerin kanıta dayalı hazırlanması, kadınların gereksinimlerine göre kullanıcı odaklı tasarımlar ve bu tasarımların sağlık profesyonelleri ile entegre yapılandırılması önerilmektedir. Enterge edilen tasarım çalışmalarının etkinliğini değerlendiren çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Akdağ Koç, S., Kaner, G., & Ayer, Ç. (2022). Menopoz döneminde beslenmenin yönetimi. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 7(1), 191–197.
- Altıntaş, R. Y., Bakır, S., Kazankaya, F., Paker, S., & Kavlak, O. (2021). Kadın sağlığı ve mobil öğrenme. *Uluslararası Hemşirelik Eğitiminde Program Geliştirme Kongresi (E-Kongre)*, 17–18 Aralık 2021.
- Andrews, R., Lancaster, D., Bache, K., & Lacey, A. S. (2023). Does Health & Her app use improve menopausal symptoms? A longitudinal cohort study. *BMJ Open*, 13(12), e077185. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2023-077185>
- Atema, V., van Leeuwen, M., Kieffer, J. M., Oldenburg, H. S. A., van Beurden, M., Gerritsma, M. A., Kuenen, M. A., & Aaronson, N. K. (2019). Efficacy of internet-based cognitive behavioral therapy for treatment-induced menopausal symptoms in breast cancer survivors:

- Results of a randomized controlled trial. *Journal of Clinical Oncology*, 37(10), 809–822. <https://doi.org/10.1200/JCO.18.00672>
- Baral, S., & Kaphle, H. P. (2023). Health-related quality of life among menopausal women: A cross-sectional study from Pokhara, Nepal. *PLOS ONE*, 18(1), e0280632. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0280632>
- Bulut, Ö. Ü. (Ed.). (2026). *Kadın sağlığında girişimcilik ve inovasyon: Dijital ve yenilikçi sağlık bakım uygulamaları*. Özgür Yayınları. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1254>
- Cheng, W. P., Sun, L., Shen, D., Xu, G. H., Jiang, J. W., & Gu, H. Y. (2024). Effectiveness of mobile health platform-based continuity of care in osteoporosis prevention and treatment. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 30(12), 144–149.
- Çakır, Ö., Balkaya, N. A., & Dönmez, S. (2022). Menopoz döneminde vazomotor semptomlarda fitoöstrojen kullanımı. *Ordu Üniversitesi Hemşirelik Çalışmaları Dergisi*, 5(3), 476–484. <https://doi.org/10.38108/ouhcd.1010358>
- Dağ Tüzmen, H., Altuntuğ, K., & Ege, E. (2026). Klimakterik dönemdeki kadınların menopoza özgü yaşam kalitesini etkileyen faktörler. *Ordu Üniversitesi Hemşirelik Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 220–231. <https://doi.org/10.38108/ouhcd.1535793>
- Darici Koçan, M. K., & Cangöl, E. (2023). Menopoz dönemindeki kadınların yaşadıkları semptomlar ve baş etme yöntemleri. *STED*, 32(3), 156–168. <https://doi.org/10.17942/sted.1106278>
- Doğan Merih, Y. (2023). Prekonsepsiyonel dönemden postpartum döneme inovatif gelişmeler. *TÜSEB Dergisi*, 6(2), 108–116.
- Duffecy, J., Rehman, A., Gorman, S., Huang, Y. L., & Klumpp, H. (2025). Evaluating a mobile digital therapeutic for vasomotor and behavioral health symptoms among women in midlife: Randomized controlled trial. *JMIR mHealth and uHealth*, 13, e58204. <https://doi.org/10.2196/58204>
- İyi, Z., Karataş, N., İşler, A., & Keser, İ. (2023). Research trends of mobile health applications in nursing in Türkiye: A bibliometric analysis. *International Aegean Conferences on Natural & Medical Sciences-VIII, Proceedings Book*, 162.
- Karabulut, G., Daşkan, Z., & Güleç Şatır, D. (2026). Menopoz ve osteoporoz yönetiminde kullanılan dijital sağlık uygulamaları. In Ö. Ü. Bulut (Ed.), *Kadın sağlığında girişimcilik ve inovasyon: Dijital ve yenilikçi sağlık bakım uygulamaları*. Özgür Yayınları. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1254>
- Karagöl, B., Bilmez, G., Arıöz, A., & Şahin, S. (2023). Kadın sağlığı alanında teknoloji kullanımı ve bakım. *Türkiye Sağlık Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 57–69.
- Kim, N. Y., Kim, D. S., Han, D. H., Hong, J. S., Shim, Y., Yoon, Y. J., Kim, H. J., & Kim, S. M. (2024). Validation of the efficacy of a personalized information-provision and exercise-coaching app on the quality of life of menopausal women. *Maturitas*, 189, 108113.
- Kim, Y. S. (2025). Effects of walking practice in menopausal women monitored using a mobile application. *Telemedicine Reports*, 6(1), 401–412. <https://doi.org/10.1177/26924366251394595>

- Kozica-Olenski, S. L., Garth, B., Boyle, J. A., & Vincent, A. J. (2023). Menopause care delivery in the time of COVID-19: Evaluating the acceptability of telehealth services. *Climacteric*, 26(1), 34–46. <https://doi.org/10.1080/13697137.2022.2127351>
- Paripoorani, D., Gasteiger, N., Hawley-Hague, H., & Dowding, D. (2023). A systematic review of menopause apps with an emphasis on osteoporosis. *BMC Women's Health*, 23(1), 518. <https://doi.org/10.1186/s12905-023-02612-9>
- Pereira, A. P., Janela, D., Areias, A. C., Molinos, M., Tong, X., Bento, V., Yanamadala, V., Atherton, J., Dias Correia, F., & Costa, F. (2025). Innovating 481ar efor postmenopausal women using a digital approach for pelvic floor dysfunctions. *JMIR mHealth and uHealth*, 13, e68242. <https://doi.org/10.2196/68242>
- Pourshahrokhi, N., Hunter, M., Farokhzadian, J., & Ahmadian, L. (2026). Identifying the content, capabilities, and design features of a mobile-based cognitive behavioral therapy intervention. *International Journal of Medical Informatics*, 206, 106163. <https://doi.org/10.1016/j.ijmedinf.2025.106163>
- Red Hot Mamas. (2014, November 13). *MenoPro – The first menopause app*. Erişim tarihi: 9 Nisan 2026, <https://redhotmamas.org/menopro-the-first-menopause-app/>
- Scheffrahn, K., Hall, C., Muñiz, V., & Elkins, G. (2025). User outcomes for an app-delivered hypnosis intervention for menopausal hot flashes. *JMIR Formative Research*, 9, e63948. <https://doi.org/10.2196/63948>
- Sillence, E., Hardy, C., & Kemp, E. (2023). Evaluating the quality, features, and user reviews of menopause smartphone apps. *Journal of Consumer Health on the Internet*, 27(2), 156–172. <https://doi.org/10.1080/15398285.2023.2187447>
- Sillence, E., Osborne, A. K., Kemp, E., & McKellar, K. (2025). Menopause apps: Personal health tracking, empowerment and epistemic injustice. *Digital Health*, 11, 20552076251330782. <https://doi.org/10.1177/20552076251330782>
- United Nations Population Fund. (2025, April 7). *UNFPA and Balance app join forces to empower women with quality menopause information*. Erişim tarihi: 9 Nisan 2026, <https://eeca.unfpa.org/en/news/unfpa-and-balance-app-join-forces-empower-women-quality-menopause-information>
- Uysal, B., & Ulusinan, E. (2020). Güncel dijital sağlık uygulamalarının incelenmesi. *Selçuk Sağlık Dergisi*, 1–46.
- Wright, E., Shaltout, O., Zokvic, M. A., & Shirreff, L. (2022). Delivery of menopause care during a pandemic. *Menopause*, 29(2), 184–188. <https://doi.org/10.1097/GME.0000000000001906>
- Yasatekin, T. (2025). Kadın sağlığı ve dijital dönüşüm: Dijital sağlık okuryazarlığı. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 11(2), 59–68.
- Yaşar, Ö., & Yeyğel, Ç. (2023). 45–60 yaş arası kadınlarda menopoz semptomları ve yaşam doyumu. *IGUSABDER*, 21, 1097–1111.

HİSTEREKTOMİ İLE ADENOMYOZİS TANISI ALAN BİR VAKADA TÜM EKZOM DİZİLEME YÖNTEMİ İLE ADAY VARYANTLARIN SAPTANMASI

DETECTING CANDIDATE GENETIC VARIANTS VIA WHOLE EXOME SEQUENCING IN A WOMAN DIAGNOSED WITH ADENOMYOSIS THROUGH HYSTERECTOMY

Sevcan AYDIN*

Özet

Adenomyozis, miyometriyumun içinde, düz kas hiperplazisi ile çevrili endometriyal bezler ve stroma varlığı ile karakterize iyi huylu bir hastalıktır. Hastalık belirtileri ve şiddeti bireyler arasında farklılık göstermektedir. Anormal uterin (rahim) kanama, adet düzensizliği, kronik pelvik ağrı, regli ağrısı (dismenore) ve infertilite hastalık belirtileri arasında yer almaktadır. Adenomyozin oluşumuna katkı sağlayan birden fazla teori bulunmaktadır. Bunlardan bazıları sırasıyla; endometrial-miyometrial arası alanın mikrotravması, endometriyal hücrelerin infiltrasyon ile serosal bölgeden uterus duvarına geri giden âdet kanaması (retrograd menstural kanama) ve hipofiz ve steroid hormonlarının anormal lokalizasyonu ile adenomiyotik lezyonların harekete geçmesi hastalık patogenezinin altında yatan sebepler arasında bulunmaktadır. Adenomyozis tanısında invaziv ve non-invaziv yöntemler kullanılmaktadır. Günümüzde klinik pratikte transvajinal ultrason ve manyetik rezonans görüntüleme ön planda olup, histerektomi sonrası histopatolojik inceleme kesin tanı için referans yöntem olarak kabul edilmektedir. Histerektomi ile tanı almış bir adenomyozis vakasında bireye özgü hastalıkla ilişkili nadir veya yeni genetik varyantlar tespit edilmiştir. Genetik varyantların tespitinde tüm ekzom dizileme (whole exome sequencing- WES) yöntemi kullanılmıştır. WES, genomun protein kodlayan bölgelerinin yüksek doğrulukla dizilenmesini imkân sağlayarak bu bölgelerdeki genetik varyantların belirlenmesine olanak tanıyan yeni nesil dizileme (NGS) tekniklerinden biri olmaktadır. Bunu takiben ileri biyoinformatik analizler ile aday gen ve/veya genetik varyantlar belirlenmiştir. Sonuç olarak, çalışmamızdan elde edilen bulgular, adenomyozis hastalığının moleküler altyapısının aydınlatılmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca, kesin adenomyozis tanısı almış bireyde hastalıkla ilişkili genetik varyantların ortaya konulması, literatürde genetik çalışmaların sınırlı olmasından kaynaklanan önemli bir boşluğun doldurulmasına destek olmuştur. Bunun yanı sıra, çalışmamızın özgün yönlerinden biri, hastalığın karmaşık yapısının daha iyi anlaşılmasına katkı sunmasıdır. Elde edilen veriler, genotip-fenotip ilişkilerinin değerlendirilmesine ve genotip ile tedavi modaliteleri arasındaki olası bağlantıların karşılaştırılmasına da yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adenomyozis, Tüm Ekzom Dizileme, Aday Genetik Varyant, Kadın Sağlığı.

* İstanbul Üniversitesi, Aziz Sancar Deneysel Tıp Enstitüsü, Genetik Anabilim Dalı, aydin.sevcan.20@ogr.iu.edu.tr, ORCID: 0009-0009-7765-6124.

Abstract

Adenomyosis is a benign gynecological disorder characterized by the presence of endometrial glands and stroma within the myometrium, surrounded by smooth muscle hyperplasia. Clinical profile and disease severity vary among individuals. Common symptoms include abnormal uterine bleeding, menstrual irregularities, chronic pelvic pain, dysmenorrhea, and infertility. Several theories have been proposed to explain the pathogenesis of adenomyosis. These include microtrauma at the endometrial–myometrial interface, infiltration of endometrial cells into the uterine wall associated with retrograde menstruation, and activation of adenomyotic lesions due to abnormal localization of pituitary and steroid hormones. Both invasive and non-invasive methods are used in the diagnosis of adenomyosis. In current clinical practice, transvaginal ultrasound and magnetic resonance imaging are the primary diagnostic tools, while histopathological examination following hysterectomy is considered the reference method for definitive diagnosis. In the case of adenomyosis confirmed by hysterectomy, rare or novel disease-associated genetic variants specific to the individual were identified. Whole exome sequencing (WES) was employed to detect these genetic variants. WES is a next-generation sequencing (NGS) approach that enables high-accuracy sequencing of protein-coding regions of the genome, allowing comprehensive identification of genetic variants within these regions. Subsequently, candidate genes and/or genetic variants were identified through advanced bioinformatic analyses. In conclusion, the findings of this study contribute to the elucidation of the molecular basis of adenomyosis. Furthermore, the identification of disease-associated genetic variants in an individual with a definitive diagnosis of adenomyosis helps to address a significant gap in the literature arising from the limited number of genetic studies. In addition, one of the key strengths of this study lies in its contribution to a better understanding of the complex nature of the disease. The results also provide a basis for evaluating genotype–phenotype relationships and for comparing potential associations between genotype and treatment modalities.

Keywords: Adenomyosis, Whole Exome Sequencing (WES), Candidate Genetic Variant, Women's Health.

1. Giriş

Adenomyozis üreme çağındaki kadınların %19,5'inde yaygın olarak görülen jinekolojik bir rahatsızlık olup, endometriyal bez ve stromal dokunun miyometriyal doku içerisine derin invazyonu olarak tanımlanmaktadır (1). Hastalık semptomları arasında agresif dismenore, menoraji, anormal genital kanama, disporani ve infertilite belirtilmiştir (2-3). Adenomyozisin patogenezi kesin olarak bilinmemekle birlikte gelişimine zemin hazırladığı düşünülen bazı teorilerin olduğu düşünülmektedir. Endometriyal-miyometriyal arası alanın mikrotravması (4), endometriumun miyometriyum içerisine invazyonu (5), miyometrium kök hücrelerinin metaplazisi (6), endometriyal hücrelerin infiltrasyon ile serosal bölgeden uterus duvarına geri giden âdet kanaması (retrograd menstural kanama) (7) hipofiz ve steroid hormonlarının anormal lokalizasyonu ile adenomiyotik lezyonların harekete geçmesi (8) gibi teoriler hastalığın gelişimini tetiklemekle birlikte hastalığa sebep olabilmektedir. Bu teorilere ek olarak adenomyozisin patogenezinde rol oynadığı düşünülen bir diğer teori ise embriyolojik pluripotent Müllerian kalıntılarının yanlış konumlanmasıdır. Tüm bu bilgilerin yanı sıra yaygın olmayan diğer teoriler ise adenomyozisin intramiyometriyal lenfatik sistem boyunca bazalis invajinasyonundan kaynaklanması veya

adenomyozisin kemik iliği kök hücrelerinden kaynaklanmasıdır (9). Adenomyozis östrojen-bağımlı bir hastalık olduğu bilinmekte ve bu bilgi fare modeliyle yapılan bir çalışmada ortaya konmuştur (10). Bu çalışmada, uzun periyotlarda östrojen tedavisine maruz bırakılan farelerde adenomyozun tetiklendiği belirtilmiştir (11). Adenomyozis tanısı için histerektomi, histeroskopik biyopsi, laparoskopik biyopsi ve transvajinal ultrason (TVUS), manyetik rezonans görüntüleme (MRI) yöntemlerinden faydalanılmaktadır (12). Adenomyozisin vakalarının bir kısmının genetik sebeplerden kaynaklandığı düşünülmüştür (13,14). Bu bağlamda, ilk ailesel vaka üç jenerasyonu içeren anneanne, anne ve kız çocuklardan oluşan ailenin adenomyozis tanısı alması nedeniyle, kalıtım modelinin X'e bağlı dominant (baskın) olabileceği düşünülmüştür (15). Ancak hastalığın genetik altyapısına ait çalışmalar sınırlı olmaktadır. Bu nedenle histerektomi ile tanı alan kesin tanıli adenomyozis hastasındaki genetik varyantların saptanması hastalığın ve hastalıkla ilişkili semptomların kökenlerinin ve moleküler mekanizmalarının aydınlatılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Bu hususta aday genetik varyantların bulunmasında tüm ekzom dizileme (*whole exome sequencing*, WES) tekniği kullanılmıştır.

NGS teknolojileri, DNA veya RNA dizilerinin yüksek verimlilikte ve eş zamanlı olarak analiz edilmesine olanak tanıyan çeşitli yöntemleri kapsayan bir terimdir (16). Yeni nesil dizileme tekniklerinin gelişmesi ile Sanger yöntemi ile dizilenemeyecek büyüklükteki bölgelerin daha hızlı, ayrıntılı ve ekonomik şekilde dizilenmesi mümkün hale gelmiştir (17). Yeni nesil dizileme tekniklerinden biri olan WES, genomda protein kodlayan bölgelerin dizilenmesini sağlayan bir yöntem olmaktadır. Genomun yalnızca %1–2'lik kısmını kapsamasına rağmen, hastalıklara neden olabilecek mutasyonların yaklaşık %85'ini içeren ekzom bölgelerini hedeflemesi nedeniyle stratejik olarak büyük önem taşımaktadır (18). Bu bilgiler ışığında patolojik olarak tanı almış sporadik adenomyozis hastalarında WES yöntemi kullanılarak hastalığın genetik altyapısının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda elde edilen yeni ve nadir genetik varyantlar aracılığıyla, hastalığın genetik etiyolojisine ilişkin literatürdeki eksikliklerin giderilmesi, moleküler mekanizmalarının aydınlatılması ve elde edilen bulgular doğrultusunda yeni terapötik yaklaşımların geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmamıza dahil edilen vaka Türkiye'de yaşayan histerektomi ile adenomyozis tanısı almış bir kadındır. Genetik altyapısı tamamen aydınlatılmamış olan adenomyozise ilişkin aday gen ve genetik varyantların bulunması hastalığın moleküler mekanizmalarının daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır. Ayrıca, elde edilen bulguların hastalığın tanı ve tedavisinde önem taşıyan biyolojik belirteçlerin belirlenmesiyle non-invaziv tanı yöntemlerinin geliştirilmesine ve yeni terapötik yaklaşımların oluşturulmasına katkı sağlanması ön görülmektedir.

2. Malzeme ve Yöntem

2.1 Çalışmaya Dahil Edilen Vakaya İlişkin Klinik Bilgiler

Çalışmaya dahil edilen vaka histerektomi ameliyatı geçirmiş ve histerektomi sonra elde edilen örneklerle patolojik olarak adenomyozis kesin tanısı almıştır. Klinisyen tarafından hastanın detaylı anamnezi alınmıştır. Çalışmaya dahil edilen birey için klinisyen tarafından vaka takip formunda yer alan hastalık semptomları bölümü detaylı şekilde rapor edilmiştir. WERF-EPHect (*World*

Endometriosis Research Foundation–The Endometriosis Phenome Harmonisation Project- Dünya Endometriozis Araştırma Vakfı – Endometriozis Fenomu Uyumlaştırma Projesi) endometriozis ile ilişkili detaylı anket adenomyozis için revize edilmiş ve ek sorular eklenerek çalışmaya dâhil edilen hastaya doldurtulmuştur. Bu anketin amacı hastalar arasında semptom türleri ve şiddetleri arasında oluşan farklılaşmayı standardize etmektir.

Adenomyozis için önemli belirteç olan anormal uterin kanama ve buna eşlik eden farklı semptomlar; dismenore (ağrılı menstruasyon), dispareni (ağrılı cinsel birliktelik), menoraji (yoğun veya uzun süren vajinal kanama), metroraji (düzensiz menstrual kanama-ara kanama), menometroraji (anormal ve düzensiz menstrual kanama) ve kronik pelvik ağrı gibi semptomlar bu bölümde rapor edilmiştir. Buna ek olarak hastaların gebelik öykülerine G: gravida (hamilelik sayısı), P: parite (doğum sayısı), A: abortus (düşük sayısı) ve C: küretaj E: ektopik gebelik bilgileri de rapor edilmiştir. Vakanın klinik bulguları Tablo 4-1, 4-2 ve 4-3 ve 4.4'te detaylı olarak belirtilmiştir. Gerçekleşen çalışma doğrultusunda bütün aile bireylerine, İÜ İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Araştırmalar Etik Kurulu 11.02.2022 tarihli ve 03 sayılı izin gereğince yazılı bilgilendirilmiş etik kurul onam formları imzalatılmıştır. İlk olarak hastaya klinisyen vasıtasıyla 10 ml kanı EDTA'lı tüplere alınarak uygun koşullarda İÜ Aziz Sancar Deneysel Tıp Araştırma Enstitüsü Genetik Anabilim Dalı'na bağlı laboratuvarımıza uygun koşullarda temin edilmiştir.

3.2. Periferik Kandan DNA İzolasyonu ve Kalite Tayini

Çalışmada kullanılan DNA materyali çalışmaya dahil edilen adenomyozis tanılı vakadan elde edilmiştir. Bu bireyden 10 ml periferik kan EDTA'lı kan tüpleri vasıtasıyla temin edilmiştir.

Vakaya ait kanlar soğutucu blokta korunaklı bir biçimde bölümümüze ulaştıktan sonra DNA izolasyonu gerçekleşene kadar +4 °C derecede bekletilmiştir. Akabinde, Invitrogen Purelink™ Genomic DNA Mini Kit (Thermo Fisher Scientific Inc., Massachusetts, ABD) kullanılarak kitin protokolüne bağlı kalınarak izolasyonlar gerçekleştirilmiştir. Periferik kandan izole edilen DNA materyalinin konsantrasyon ve saflık (260/280 değeri) bölümümüzde mevcut NanoDrop spektrofotometre (Nanodrop 2000c, Thermo Scientific) ile tayin edilmiştir. Çalışmanın ileri aşamalarında kullanmak için en az 50 ng/μl konsantrasyonda, saflık (260/280) değeri 1,8-2,0 aralığında olan DNA materyalleri elde edilmiştir. WES analizine gönderilecek DNA'nın degrade olmaması (bozulmaması, bütünlüğünü kaybetmemesi), smear olmaması gerektiğinden NanoDrop ile kalite tayinin yanında %1'lik agaroz jelde DNA'lar yürütülerek kaliteleri incelenmiştir.

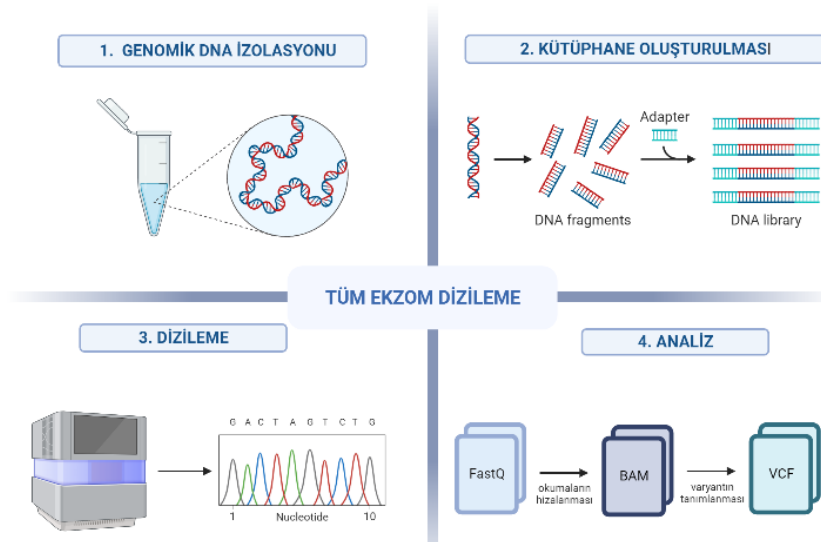
3.3. Tüm Ekzom Dizileme (Whole Exome Sequencing (WES))

Çalışma kapsamında gerçekleşen WES ıslak laboratuvarı, ıslak laboratuvar sonrası elde edilen ham verinin işlenmesi ve ileri biyoinformatik analiz aşamalarının gerçekleşmesi için ayrı firmalardan hizmet alımı gerçekleştirilmiştir. Öncelikle WES ıslak laboratuvarı için en temel husus konsantrasyonu ve saflığı (260/280:1,8-2,0) uygun olan DNA materyalini elde etmek ve bu materyali uygun koşullarda aracı firmaya ulaştırılmasını sağlamaktır. WES analizine tabi tutulacak vakaya ait DNA materyalleri, Bölüm 3.2'de belirtildiği gibi elde edilmiştir. DNA materyalleri

vakaların kişisel bilgileri korunarak çalışma kapsamında kullanılan kodlar ile isimlendirilerek WES ıslak laboratuvar basamaklarının gerçekleştirileceği aracı firmaya gönderilmiştir.

3.3.1. WES Islak laboratuvar

WES ıslak laboratuvar süreci için Gen Era Diagnostik A.Ş. firmasından hizmet alınmıştır. Kütüphane dizileme basamağında, illumina Nextera DNA Exome” (Illumina, ABD, #20060059) adlı kit kullanılmıştır. Bu kit, genom üzerindeki protein kodlayan ekzom adı verilen bölgelerin dizilenmesi sağlamaktadır. Kütüphane hazırlık sürecinde sırasıyla, fragmentasyon, index/barkod dizilerinin eklenmesi, amplifikasyon, ekzonik bölgelerin zenginleştirilmesi ve pürifikasyon işlemleri gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında üretici firmanın kit yönergeleri takip edilmiştir. Dizileme çalışmasında Illumina NovaSeq 6000 yeni nesil dizileme platformu kullanılmıştır. Bu basamakta 150 bp uzunlukta çift yönlü (*paired-end*) okuma elde edilmesi planlanmıştır. Kütüphane ölçümü, seyreltme ve yükleme işlemleri, üretici firmanın ilgili yönergeleri takip edilerek gerçekleştirilmiştir. Dizileme hizmetinden alınacak ham veri dosyası olarak her bir okumanın ve bu okumaya dair kalite skorlarının yer aldığı FASTQ dosyası üretilmiş ve vakalara ait sekans dosyaları tarafımıza iletilmiştir.

Görsel 1. Tüm Ekzom Dizileme (WES) iş akış şeması

3.3.2. WES Ham Verisinin Biyoinformatik Analiz Süreci

FASTQ dosya formatında elde edilen ham verilerin ileri biyoinformatik analizi yapılması için Pairend Platformundan (Pairend Biyoteknoloji Tic. Ltd. Şti., Manisa, Türkiye) hizmet alınmıştır. Çevrimiçi arayüzler sayesinde ham verinin anotasyonu yapıldıktan sonra vaka klinikleri, literatür bilgisi ve varyant kalitesine (patojenitesi, MAF değeri, toplum sıklıkları, IGV görüntüsü, derinlik (*depth*) ve kapsam (*coverage*) bağlı olarak ekzom verisinin filtrelenmesine imkan sağlamaktadır.

Okumalar öncelikle bir nevi okuma haritalayıcısı görevi gören BWA (*Burrows-Wheeler Alignment*) aracılığı ile referans genoma hizalanmıştır (GRCh37-Hg19). Akabinde varyant çağırma (*variant*

calling) ve fonksiyonel anotasyon için GATK (*Genome Analysis Tool kit*) ve Ensembl Varyant Effect Predictor kullanılmıştır. Sistem üzerine girilen klinik fenotipler doğrultusunda GENIUS™ (*Gene Interactions Under Scope*) algoritması aracılığıyla aday varyantların bir listesini otomatik olarak oluşturan, merkez içerisinde adhoc metodu vasıtasıyla nedensel mutasyonları belirlemek için bir önceliklendirme şeması benimsenmektedir. Özetle, temelinde BWA, GATK olan *in-house* yazılımlarla desteklenmiş klinik fenotiplere göre temelinde varyant filtreleyen API (*Application Programming Interface*-birbiriyle haberleşen sunucu sistemi) bazlı çalışan bir bulut uygulamasıdır.

3.4. Ekzom Verisinin Filtrelenmesi ve Aday Varyantların Analizi

Biyoinformatik analizlerden elde edilen varyantlar, yüklenici firmanın sağladığı arayüz aracılığıyla filtrelenmiştir. Bu süreçte, öncelikle Minör Allel Frekansı (MAF) %0.01'in altında olan varyantlar seçilmiş ve anlamlı olmayan (*non-sense*), çerçeve kaymasına (*frameshift*) yol açan veya önemli kırılma bölgelerinde (*splice site*) yer alan varyasyonlar değerlendirilmiştir. Ayrıca, ACMG (*The American College of Medical Genetics*) ve AMP (*Association for Molecular Pathology*) belirlediği rehber doğrultusunda patojenik, muhtemelen patojenik ve klinik etkisi bilinmeyen VUS varyantlar değerlendirilmiştir. Değerlendirmede hastalık semptomları ile ilişkilendirilmiş varyantlar önceliklendirilmiştir.

Bu filtreleme, ekzom dizilemesi yapılmış her birey için tek tek uygulanmıştır. Ayrıca tüm kohortun birlikte analiz edilmesiyle de filtreleme tekrarlanmış olup bu yolla hem bireylere özgü varyantlar hem de ortak alternatif varyantlar değerlendirilmiştir. Böylece, hastalıkla ilişkili tüm varyantların yakalanması hedeflenmiştir.

Hastanın WERF-EPHect anketleri derlenerek hazırlanan adenomyozis ile ilişkili semptomlar listesinde hastalıkla ilişkilendirilen ve öne çıkan semptomlar özelinde de ekzom dosyası ayrıca analiz edilmiştir. Bu sayede semptomlar ve olası aday varyantlar arasındaki ilişki kurgulanmıştır.

4. Bulgular

4.1 Klinik Bulgular

Vakanın genel bilgilerinin yer aldığı Tablo 4.1'de gösterildiği gibi, vaka 50 yaşında birden fazla gebelik geçirmiş bir kadın olmaktadır. Vakanın tanısı histerektomi materyalinin histopatolojik değerlendirilmesi ile doğrulanmıştır.

İnfertilite öyküsü olarak vaka gebelik için tedavi görmemiştir. Üç gebeliği ve üç doğumu olmaktadır. Bunların da doğumu sezeryan ile yapmıştır. Bunun yanı sıra adenomyozis semptomlarının hafifletilmesi için hormon tedavisi almamıştır ancak hormonal olmayan rahim içi araç kullanmıştır. Vakanın genel klinik bulguları da aşağıda yer alan tablo 4-1'de belirtilmiştir. Vakaya ait bütün klinik bulgular sırasıyla tablo 4-1, 4-2 ve 4-3'te olmak üzere belirtilmiştir.

Tablo-4.1: Vakanın Genel Bilgileri

	Doğum Tarihi	Tanı ve Tanı Alma Yöntemi	G	P	C	A	E	Sezeryan	İnfertilite/ Gebelik için tedavi	Hormonal olmayan rahim içi araç	Hormon Kullanımı
Vaka-1	17.02.1976	Adenomyozis/ Histopatoloji	3	3	0	0	0	Evet (3 doğum)	Hayır	Evet	Hayır

*G: Gravida P: Parite A: Abortus C: Küretaj E: Ektopik

Tablo-4.2’de vakaların adenomyozis dışında tanı aldığı diğer hastalıklar ve kullandıkları ilaçlar yer almaktadır. Vakanın başka bir hastalığı yoktur ve aldığı bir medikal tedavi yoktur.

Tablo-4.2: Vakaların Medikal Geçmişi

	Ek hastalıklar	Medikal Tedaviler
Vaka-1	Hayır	Hayır

Bu bilgilere ek olarak, adenomyozis için en önemli semptomlardan biri de kanama semptomudur. Bunun için menstrüel kanama paternlerini tanımlamak amacıyla kullanılan terimler arasında menoraji, metroraji, menometroraji, oligomenore ve polimenore yer almaktadır. Menoraji, âdet kanamasının miktar ve/veya süresinin artması ile karakterize olup genellikle yoğun ve uzun süren kanamaları ifade eder. Metroraji, adet dönemleri dışında görülen düzensiz uterin kanamaları tanımlarken, menometroraji ise hem miktarı artmış hem de düzensiz aralıklarla ortaya çıkan kanamaları ifade etmektedir. Oligomenore, adetler arasındaki sürenin uzaması ile seyreden seyrek menstruasyonu tanımlarken, polimenore ise adet aralıklarının kısalması ile karakterizedir. Kanama süresi ise bir adet döneminde kanamanın devam ettiği gün sayısını ifade etmekte olup, klinik değerlendirmede bu sürenin uzaması veya kısalması altta yatan patolojiler açısından önem taşımaktadır. Adenomyozis için en önemli semptomlardan olan anormal uterin kanama için birden fazla çeşit vardır. Tablo 4.3’te vakanın kanama bilgilerine ve adet düzensizliği ile ilgili bilgilerine yer verilmiştir. Bu hususta vakanın menopoz bilgisi bilinmemesine rağmen kanama bilgilerinin detaylı bilinmektedir. Vaka menoraji, metroraji ve menometroraji semptomlarına sahiptir. İlk kez 14 yaşında adet görmeye başlamıştır.

Tablo-4.3: Vakanın Kanama Bilgileri

	İlk Adet yaşı	Histeroktomi öncesi adet görüyor mu?	Menapoz	Menoraji	Metroraji	Menometroraji	Oligomenore	Polimenore	Kanama süresi
Vaka-1	14	Hayır	Bilinmiyor	Evet (Ağır)	EVET (Ağır)	Evet (Ağır)	Hayır	Hayır	10 gün

Adenomyozisin diğer yaygın semptomlarından ağrı ile ilgili vaka bulguları Tablo-4.4'te gösterilmiştir. Ayrıca adet dönemi dışında kronikleşen pelvik ağrı ve cinsel ilişki sırasında veya sonrasında yaşanan pelvik ağrı bilgilerine de tabloda yer verilmiştir. Bu hususta dismenore (adet ağrısı), disparoni (cinsel ilişki esnasında ağrı), kronik pelvik ağrı (alt karın ve pelvis bölgesinde hissedilen ve genellikle en az 6 ay süren ya da tekrarlayan ağrıyı tanımlamak için kullanılan klinik bir terimdir.) Bu bilgiler varlığında vaka adenomyozisin ağrı semptomlarına da sahiptir. Vakanın semptomolojik bilgilerine Tablo 4.4'te yer verilmiştir.

Tablo-4.4: Vakanın Ağrı Bilgileri

	Dismenore	Dismenore başlama yaşı	Şiddeti (10 üzerinden Puanlama)	Kronik Pelvik Ağrısı	Ağrı Başlangıç Yaşı	Şiddeti	Pelvik ağrılar için ilaç kullanımı	Disparoni
Vaka-1	Evet	40	3/10	Evet	45	Şiddetli	Hayır	Hayır

Tablo 4-1, 4-2, 4-3 ve 4-4'te çalışmaya dâhil edilen vakanın detaylı klinik bilgileri listelenmiştir. Bu bilgiler WERF-EPHect anketinden derlenerek hazırlanmıştır. Bu anket hastalar arasında oluşan semptomolojik farklılıkları standardize etmek için hazırlanan bir ankettir. Anketten ve detaylı klinik

muayeneden elde edilen bilgilerle bakıldığında adenomyozisin geniş bir semptom spektrumu vardır. Bu çalışmada bir vaka değerlendirilmiştir. Ancak daha geniş kohortlarda yapılan çalışmalarla da bu durum gözlemlenmiştir.

4.1 Genetik Bulgular

Adenomyozis hastalığının genetik altyapısı henüz tam olarak aydınlatılamadığından, bu hastalıkla ilişkili olarak daha önce bildirilen ve hastalığın biyolojik süreçleriyle ilişkili olabilecek en anlamlı genler listelenmiştir. Genetik varyantların listelenmesinde uygulanan filtreme basamakları şu şekildedir;

1-Patojenitelerine göre listelenmiştir öncelik verilen grup ise patojenikler, muhtemel (Likely) patojenikler ve VUS (*Variant of Uncertain Significance*- Belirsiz klinik öneme sahip varyant) (Hastalıkla ilişkisi net olarak bilinmeyen genetik değişiklikler) olanlar değerlendirilmeye alınmıştır.

2-Sıklıkları MAF (*minor allele frequency*-minor allel frekansı) %1'den küçükler değerlendirilmeye alınmıştır.

3-Dizileme parametrelerine göre değerlendirilmiş olup derinlik (*depth*), kapsam (*coverage*) ve değişim sayısı (*alteration number*) kalite skorları yüksek olan varyantlar önceliklendirilmiştir.

4- Ekzom analizi yapılan platform üzerinden adenomyozis hastalığının semptomları belirtilmiş ve HPO (*Human phenotype ontology*- İnsan fenotip ontolojisi) veritabanı üzerinden semptom profillerine uyumlu gen ve genetik varyantlar seçilmiştir.

5- Adenomyozis ile daha önceden ilişkilendirilmiş ve/veya adenomyozisin biyolojik süreçleri ile ilgili olabilecek genler ve genetik varyantlar listelenmiştir. Burada amaç genleri fonksiyonlarına göre filtrelemeye tabi tutmaktır. Bunun için genlerin fonksiyonları NCBI gene, GeneCards gibi veritabanları vasıtasıyla irdelenmiştir.

Yapılan analizler sonrasında yukarıda verilen filtreme kriterlerini sağlayan genetik varyantlara ait özellikler; protein değişimleri, kromozomal pozisyonları, rs kodları ve patojenite bilgileri tablo 4.5'te sunulmuştur. Elde edilen genetik varyantlar yukarıda verilen filtreleme kriterlerini karşılayan varyantlar olmaktadır.

Tablo 4.5: Genetik Varyantlara Ait Bilgiler

Gen İsmi	Varyant	Varyant Etkisi	Protein Değişimi	Kromozomal Pozisyon	Zigozite	RS Kodu	Patojenite ACMG/ ClinVar	GnomA D-MAF	HPO veri tabanında adenomyozis ile ilişkilendirilen semptom, genin fonksiyonu
<i>LAMA5</i>	c.10418 C>T	Missense Anlamlı (yanlış anlamlı) mutasyon	p.(Pro3473Leu)	20-60885749-G-A	Heterozigot	rs375051409	VUS/VUS	0.0288%	Endometriozis ile ilişkili aday gen
<i>NOTCH1</i>	c.7606G >A	Missense Anlamlı (yanlış anlamlı) mutasyon	p.(Val2536Ile)	9-139390585-C-T	Heterozigot	rs111627256	VUS/CIOP	0.1492%	Notch sinyal yolağı ile ilişkili bir gen ve Notch sinyal yolağı da adenomyozis ile ilişkilendirilmiştir.
<i>WDR86</i>	c.581C>T	Missense Anlamlı (yanlış anlamlı) mutasyon	p.(Ala194Val)	7-151078698-G-A	Heterozigot	rs1013309598	VUS/-	0.0065%	Adet döngü düzensizliği ile ilişkilendirilen <i>WDR11</i> ile aynı gen ailenin farklı alt grup üyesidir
<i>MSH2</i>	c.2197G >A	Missense Anlamlı (yanlış anlamlı) mutasyon	p.(Ala733Thr)	2-47703697-G-A	Heterozigot	rs772662439	VUS/CIOP	0.0326%	İnfertilite ile ilişkilidir

<i>GATA4</i>	c.825G> C	<i>Missense</i> Anlamlı (yanlış anlamlı) mutasyon	p.(Gln275His)	8-11607661- G-C	Heterozigo t	-	VUS/-	0.0000%	Adet döngü düzensizliği ile ilişkili
<i>GATA3</i>	c.480C> G	<i>Missense</i> Anlamlı (yanlış anlamlı) mutasyon	p.(Asp160Glu)	10-8100506-C- G	Heterozigo t	rs1436 27754	VUS/CIOP	0.3538%	Adet döngü düzensizliği ile ilişkili

Tartışma ve Sonuç

Adenomyozis, endometriyal bezler ve stromanın miyometriyum dokusu içerisinde yer alması ve miyometriyumda reaktif hiperplastik ve/veya hipertrofik değişikliklere neden olmasıyla tanımlanan jinekolojik hastaların yaklaşık %20'si etkilendiği tahmin edilen östrojene bağımlı kronik inflamatuvar bir hastalıktır (1,2,3). Adenomyozisin belirtileri hastalar arasında farklılık göstermesine karşın genel olarak klinik bulgular arasında disparoni, menoraji ve dismenore mevcuttur (3). Klinik tanısında bazı durumlarda var olan lezyonların varlığı histerektomi, histeroskopik biyopsi ve laparoskopik biyopsi gibi invaziv yöntemler kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra invaziv olmayan yöntemler olarak manyetik rezonans görüntüleme (MRI) ve TVUSG (Transvajinal Ultrasonografi) kullanılarak da tanı konulmaktadır (3,6). Jinekolojik hastalıklar arasında yaygın olarak görülen adenomyozisin prevalansının kullanılan tanı yöntemine, çalışılan popülasyona ve histopatolojik değerlendirme kriterlerine bağlı olarak değişkenlik göstermekle birlikte yaklaşık %20–35 oranında görülebildiği bildirilmektedir (19). Bu duruma ek olarak hastalık semptomları ise bireyler arasında oldukça farklılık göstermekte ve geniş bir yelpazeye yayılmaktadır.

Adenomyozis patogenezi irdelendiğinde oluşumunda birden fazla teori öne sürülmektedir. Karmaşık doğasından ötürü patogenezinde tek bir mekanizma değil birden fazla mekanizmanın rol oynadığı düşünülmektedir. Bu teorilere endometrial- miyometrial arası alanın mikrotravması, endometriumun miyometriyum içerisine invazyonu ve miyometrium kök hücrelerinin metaplazisi örnek olarak gösterilebilmektedir (5, 20). Bunların yanı sıra, “Tissue Injury and Repair (TIAR); Doku hasarı ve onarımı teorisi”, endometriyal-miyometriyal arayüzde oluşan tekrarlayıcı mikrotravmaların lokal inflamasyonu, östrojen sentezini ve düz kas proliferasyonunu artırarak adenomyotik lezyonların gelişimine katkıda bulunabileceğini ileri sürmektedir. İlaveten, adenomyozis dokularında aromataz ekspresyonunda artış, lokal hiperöstrojenizm, progesteron direnci ve anormal steroid hormon sinyalizasyonunun gösterilmiş olması hastalığın hormon bağımlı yapısını desteklemektedir (21). Tüm bu bilgiler varlığında ise adenomyozisten kaynaklanan mikroçevrenin tahribatı, meydana gelen fizyolojik süreç ve karmaşık hormonal değişimler infertiliteye de zemin hazırlayabilmektedir (2).

Histerektomi ile tanı almış bir adenomyozis vakasına ait WES verileri incelendiğinde elde edilen sonuçlara göre analiz edilen aday genlerin; adet döngüsünün düzensizliği, endometriozis, infertilite ve mikrotübül organizasyonu ile ilişkili gen ve genetik varyantlar olduğu görülmüştür. Bu durum adenomyozisin altında yatan karmaşık doğanın, elde edilen WES verisi ile korelasyon içerisinde olduğunu doğrulamıştır. Farklı genlere ait farklı varyantların bulunması esasen bize şunu göstermiştir; adenomyozis tek gen hastalığı gibi belirli bir gene ait varyanttan oluşmamakla beraber birçok gen varyantının oluşturduğu sinerjetik etki ile ortaya çıkıp, bireyler arasında da belirli ve semptomları farklılık göstermektedir. Tüm bunlar elde ettiğimiz sonucun daha geniş ve bağımsız kohortlarda tekrarlanması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır. Ancak, elde edilen sonuçlardan da görüldüğü gibi hastanın sahip olduğu semptomlarla bu semptomların ilişkili olduğu genlere ait varyantların bulunma durumu pozitif korelasyon göstermektedir. Yani, bunu bir örnek üzerinden izah etmek gerekirse, kanama semptomlarını barındırmasına karşın adet düzensizliği ile ilişkilendirilen gen ve gen ailelerinde genetik varyant saptanmıştır. Buna paralel olarak ağrı

semptomlarını barındırmasına karşın HPO veritabanından direk dismenore veya dispareuni ile ilgili gen veya gen ailesine ait genetik varyant filtrelenmemiştir. Ancak daha önceden adenomyozis ile ilişkilendirilen gene ait yeni (novel) varyant ekzom analizi esnasından saptanmıştır. İlaveten, vakanın infertilite problemi olmamasına karşın mikrotübül dinamiği ve infertilite ile ilişkilendirilen genetik varyantları da saptanması dikkat çekmiştir. Tüm verilerin ışığında varılmak istenen sonuç ise, adenomyozis sahip olduğu genetik altyapı halen daha karmaşık olan ve poligenik doğaya sahip olanmkadın sağlığını ve yaşam kalitesini derinden etkileyen bir hastalıktır. Son olarak, bu çalışmanın en önemli kısıtlılığı, analizlerin adenomyozis tanısı almış tek bir olgu üzerinden gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu nedenle elde edilen bulguların adenomyozis popülasyonunun geneline göre genellenmesi ve yorumlanması konusunda dikkatli olunmalıdır. Bununla birlikte, çalışma bir pilot araştırma olarak tasarlanmış olup temel amacı, tüm ekzom dizileme yaklaşımı kullanılarak adenomyozis patogeneziinde rol oynayabilecek aday gen ve varyantların belirlenmesidir. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar, hastalığın genetik altyapısına ilişkin ön bulgular olarak değerlendirilmelidir. Özellikle adenomyozise özgü tüm ekzom dizileme çalışmalarının sınırlı sayıda olması göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışma gelecekte daha geniş hasta serilerinde gerçekleştirilecek genetik araştırmalara yol gösterebilecek nitelikte veriler sunmaktadır. Saptanan aday gen ve genetik varyantların klinik öneminin ortaya konulabilmesi için daha fazla sayıda olgunun ve uygun kontrol gruplarının dahil edildiği ileri çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Elde edilen tüm bu çıktılar sayesinde patogenezi ve altyapısı halen daha karmaşık olan adenomyozisin genetik temellerinin aydınlatılmasına katkıda bulunacağını öngörmekteyiz. Bu varyantların daha geniş ve bağımsız kohortlarda taranması ve akabinde fonksiyonel validasyonlarının yapılmasıyla literatürdeki boşluğun doldurulması mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Abbott J. A. (2017). Adenomyosis and Abnormal Uterine Bleeding (AUB-A)-Pathogenesis, diagnosis, and management. *Best practice & research. Clinical obstetrics & gynaecology*, 40, 68–81.
- Arnold, L. L., Meck, J. M., & Simon, J. A. (1995). Adenomyosis: evidence for genetic cause. *American journal of medical genetics*, 55(4), 505–506.
- EMGE L. A. (1962). The elusive adenomyosis of the uterus. Its historical past and its present state of recognition. *American journal of obstetrics and gynecology*, 83, 1541–1563.
- Endometrial-myometrial interface: relationship to adenomyosis and changes in pregnancy. *Obstet Gynecol Surv* 2000;55(06):390–400.
- Garcia L, Isaacson K. Adenomyosis: Review of the Literature. *Journal of Minimally Invasive Gynecology*. 2011;18(4):428-437.
- García-Solares J, Donnez J, Donnez O, Dolmans MM. Pathogenesis of uterine adenomyosis: invagination or metaplasia? *Fertil Steril* 2018;109(03):371–379.
- Holden FC (1931): Case report: Adenomyoma of the uterus. *Am J Obstet Gynecol* 21:799-801

- Hricak H, Alpers C, Crooks LE, Sheldon PE. Magnetic resonance imaging of the female pelvis: initial experience. *AJR Am J Roentgenol* 1983;141(06):1119–1128.
- Kamps, R., Brandão, R. D., van den Bosch, B. J., Paulussen, A. D., Xanthoulea, S., Blok, M. J., & Romano, A. (2017). Next-generation sequencing in oncology: genetic diagnosis, risk prediction and cancer classification. *International journal of molecular sciences*, 18(2), 308.
- Naftalin J, Jurkovic D. The endometrial-myometrial junction: a fresh look at a busy crossing. *Ultrasound Obstet Gynecol* 2009;34 (01):1–11.
- Nikkanen V, Punnonen R. Clinical significance of adenomyosis. *Ann Chir Gynaecol* 1980; 69:278–80.
- Pan SC, Gardner WU. Carcinomas of the uterine cervix and vagina in estrogen- and androgen-treated hybrid mice. *Cancer Res* 1948;8(07):337–345
- Qin, D. (2019). Next-generation sequencing and its clinical application. *Cancer biology & medicine*, 16(1), 4.
- Rasmussen CK, Hansen ES, Dueholm M. Two- and three-dimensional ultrasonographic features related to histopathology of the uterine endometrial-myometrial junctional zone. *Acta Obstet Gynecol Scand* 2019;98(02):205–214
- Struble, J., Reid, S., & Bedaiwy, M. A. (2016). Adenomyosis: A Clinical Review of a Challenging Gynecologic Condition. *Journal of minimally invasive gynecology*, 23(2), 164–185.
- Vannuccini, S., Tosti, C., Carmona, F., Huang, S. J., Chapron, C., Guo, S. W., & Petraglia, F. (2017). Pathogenesis of adenomyosis: an update on molecular mechanisms. *Reproductive biomedicine online*, 35(5), 592–601.
- Vavilis D, Agorastos T, Tzafetas J, et al. Adenomyosis at hysterectomy: prevalence and relationship to operative findings and reproductive and menstrual factors. *Clin Exp Obstet Gynecol* 1997;24:36–8.
- Wang, M. H., Chen, J. H., Qi, X. Y., Li, Z. X., & Huang, Y. (2025). Global prevalence of adenomyosis and endometriosis: a systematic review and meta-analysis. *Reproductive biology and endocrinology : RB&E*, 23(1), 148.
- Warr, A., Robert, C., Hume, D., Archibald, A., Deeb, N., & Watson, M. (2015). Exome sequencing: current and future perspectives. *G3: Genes, Genomes, Genetics*, 5(8), 1543–1550.
- Zaloudek C, Hendrickson MR. Mesenchymal tumors of the uterus. In Blaustein's pathology of the female genital tract. Kurman RJ ed. Fifth edition, New York: Springer 2002:561-573
- Zhang Y, Zhou L, Li TC, Duan H, Yu P, Wang HY. Ultrastructural features of endometrial-myometrial interface and its alteration in adenomyosis. *Int J Clin Exp Pathol* 2014;7(04):1469–1477
- 4 Uduwela AS, Perera MA, Aiqing L, Fraser IS.

**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE ALLAH MERKEZLİLİK, BAŞKASI MERKEZLİ
DIŞSALLIK VE HİSTRİYONİKLİK ARASINDAKİ İLİŞKİ: İSTANBUL ÖRNEĞİ**
**THE RELATIONSHIP BETWEEN GOD-CENTEREDNESS, OTHER-CENTERED
EXTERNALIZATION, AND HISTRIONIC PERSONALITY IN UNIVERSITY STUDENTS:
THE CASE OF ISTANBUL**

Radiye APAYDIN*

Özet

Araştırmada Allah Merkezlilik, Başkası Merkezli Dışsallık ve Histriyonik Kişilik arasındaki ilişki inceleneyecektir. Araştırmanın amacı Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik arasında ilişkinin İstanbul’da bulunan üniversitelerde öğrenim gören öğrenciler üzerinden nicel bir araştırma yöntemi ile araştırılmasıdır. İlişkisel tarama modelindeki bu çalışmada anket tekniğine başvurulmuştur. Araştırmanın evrenini 2025-2026 yılında İstanbul’da okuyan lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise İstanbul’da okuyan 213 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırmada ölçme aracı olarak katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durumu ve ekonomik durumunu ölçen Kişisel Bilgi Formu ve öğrencilerin Allah merkezlilik ve başkası merkezli dışsallık düzeylerini belirlemek için Ümit Horozcu ve Ahmet Celalettin Güneş tarafından 2019 yılında oluşturulan BMDÖ ve AMÖ ölçekleri, histriyonik kişilik düzeyini ölçmek için de Ferguson ve Negy (2014) tarafından geliştirilen ve Türkçeleştirilen Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analiz edilmesinde SPSS (22,0) programı kullanılmıştır. Bir bağımlı iki bağımsız grup arasında verilerin karşılaştırılmasında t-testi, ikiden fazla bağımsız grup arasında verilerin karşılaştırılmasında Tek Yönlü ANOVA testi (One Way) kullanılmıştır. ANOVA testi sonrasında farklılıkları belirlemek amacıyla post-hoc analizi olarak Scheffe testi kullanılmıştır. Araştırmanın sonucuna göre, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik arttıkça Allah merkezlilik düzeyi azalmaktadır. Bu değişkenlerin kendi aralarında pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Ayrıca eğitim düzeyi, Allah merkezlilik ve histriyonik kişilik açısından önemli bir değişkenken, başkası merkezlilik için belirleyici olmamıştır. Yaş değişkeni yalnızca histriyonik kişilikle negatif yönde anlamlı bir ilişki göstermiştir. Katılımcıların Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik düzeyleri cinsiyet, ekonomik durum ve medeni durumlarında anlamlı bir ilişki göstermemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Manevi Danışmanlık, Allah Merkezlilik, Başkası Merkezli Dışsallık, Histriyonik Kişilik.

Abstract

The study will examine the relationship between God-centeredness, other-centered externalization, and histrionic personality. It aims to investigate the relationship between God-centeredness, other-centered externality, and histrionic personality, and the effect of this relationship on the three constructs. It also investigates the relationships among God-centeredness, other-centered

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Anabilim Dalı, apaydinradiye@hotmail.com, ORCID: 0009-0005-3006-5977.

externality, and histrionics using a quantitative research method with university students in Istanbul. In this relational survey model study, the survey technique was used. The study population consists of undergraduate, graduate, and doctoral students studying in Istanbul in 2025-2026. The study sample consists of 213 university students in Istanbul. The Personal Information Form, which measures the gender, age, educational status, marital status, and economic status of the participants, and the BMDÖ and AMÖ scales created by Ümit Horozcu and Ahmet Celalettin Güneş in 2019 to determine the God-centeredness and other-centeredness levels of the students, and the Brief Histrionic Personality Scale developed and translated into Turkish by Ferguson and Negy (2014) to measure the level of histrionic personality, were used as measurement tools in the study. The SPSS (22.0) program was used to analyze the data. The t-test was used to compare data between two independent groups with one dependent variable variable, and the t-test was used to compare data between more than two independent groups. The margin of error in testing the hypotheses was taken as "0.05" at most. According to the study's results, as other-centered externalism and histrionic personality increase, religiosity decreases. These variables were found to be positively correlated with one another. In addition, while education level was an important predictor of religiosity and histrionic personality, it was not a determinant of other-centeredness. The age variable only showed a significant negative relationship with histrionic personality. The participants' levels of other-centered externalism, God-centeredness, and histrionic personality did not show a significant relationship with gender, economic status, and marital status.

Keywords: Psychology of Religion, Spiritual Counseling, God-Centeredness, Other-Centered Externality, Histrionic Personality.

1. Giriş

Bu araştırmada Allah Merkezlilik, Başkası Merkezli Dışsallık ve Histriyonik Kişilik arasındaki ilişki ele alınacaktır. Histriyonik kişilik ile dindarlık¹ arasındaki ilişkinin bugüne kadar spesifik olarak çalışılmadığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmada histriyonik kişiliğin dindarlıkla ilişkisini irdelemek için Allah merkezlilik ve başkası merkezli dışsallık ölçeklerine değinilerek dindarlıkla irtibatlandırılacaktır. Dindarlık ve histriyonik ile ilgili çalışmalar olmamakla birlikte kimi araştırmalarda kişilik bozuklukları hakkında maneviyatın konu edildiği ve kişilik bozuklarında tedavi süreci ve iyilik hali için önemli bir rolü olduğu gözlemlenmiştir.²

İnsan dört boyutlu bir varlıktır. Dünya Sağlık Örgütü önceki tarihlerde fiziksel, psikolojik ve sosyal anlamda iyi olana sağlıklı insan demektedir. Fakat 1998'de sağlıklı insan tanımını geliştirerek insanın manevi boyutunu da ele almak suretiyle sağlıklı insanı fiziksel, psikolojik, sosyal ve

¹ Metinde geçen dindarlık kavramı ile Allah merkezlilik aynı anlamda kullanılmıştır.

² Ralph L. Piedmont, "Personality, Spirituality, Religiousness, and the Personality Disorders: Predictive Relations and Treatment Implications," in *Religion/Spirituality and Psychiatry: What Clinicians Need to Know*, ed. Philippe Huguelet and Harold G. Koenig (New York: Cambridge University Press, 2009), 173–89. & A. A. T. Putri, N. W. Parwatha, I. P. B. Sutrisna ve I. G. R. P. Wiguna, "Parenting Models, Spirituality and Personality Disorders in Adolescence: A Literature Review," *International Journal of Health & Medical Sciences* 7, sy. 2 (2024): 40–52. & Kellie Bennett, Julie Shepherd ve Aleksandar Janca, "Personality Disorders and Spirituality," *Current Opinion in Psychiatry* 26, sy. 1 (2013): 79–83.

maneviyatını dikkate alarak tanımlamaya tercih etmiştir.³ İnsan, dini ve manevi değerleriyle iyi olma halini sürdürmeye çalışır ve zor anlarında bu dini ve manevi dayanaklarıyla başa çıkar.⁴ Bu bağlamda kişilik bozuklukları üzerinde maneviyatın neden önemli bir rol oynadığı çeşitli araştırmalarla ortaya konmaktadır.⁵ İnsanın sahip olduğu maneviyat, karşılaştığı bir zorlukta maneviyatın mekanizmalarını kullanarak başa çıkmaya vesile olabilmektedir.⁶ Ayrıca maneviyat, insanın iyilik halini sürdürmesi için sahip olduğu manevi boyutuyla iyilik halinin devam etmesi için gereken bir mekanizmadır.⁷

İslam dinine bakıldığında Müslümanların maneviyatı ve dini bir olarak aynı anlamda kullandığı görülmektedir. Batı’da ise maneviyat ve din ayrı olarak ele alınabilmektedir.⁸ İnsan iç dünyasında olumlu ve olumsuz duygular barındırmaktadır. İnsan, olumlu ve olumsuz duygularından hangisini beslerse onu alışkanlık haline getirebilmektedir.⁹ İslam dininde benmerkezciliğin, gösterişin yerildiği, başkası için değil yalnızca Allah’a ibadet edilmesi gerektiğine dair pek çok ayet ve hadisler bulunmaktadır. Sözelimi Kula,¹⁰ Muhâsibî’nin er-Ri’âye¹¹ isimli eseri bağlamında riya kavramını detaylıca ele alarak bunun bir kişilik bozukluğu olabileceğini belirterek bunun iyileştirilmesi için tavsiyelerde bulunmuştur. Benzer şekilde bir diğer İslam ahlak düşünürü İmam Gazzâlî de farklı eserlerinde riyanın bir kişilik bozukluğu olduğunu¹² ve iyi olmayan bir ahlakı temsil ettiğini ifade etmektedir.¹³ İslam dini başkası için değil sadece Allah rızasını gözeterek ameller ve güzel işler yapılmasını öğütleyerek hem ben-merkezcilikten hem de başkası merkezcilikten insanı korumakta ve sağlıklı/iyi insan olması için tavsiyelerde bulunmaktadır. İnsanın sahip olduğu iyi ve

³ Review of the Constitution of the World Health Organisation: Report of the Executive Board Special Group, 101st Session (1998), akt. Sevde Düzgüner ve Ayten Ali, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021): 25-44.

⁴ S. Nazlı Batan ve Ali Ayten, “Dinî Başa Çıkma, Psikolojik Dayanıklılık ve Yaşam Doyumu İlişkisi Üzerine Bir Araştırma,” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15, sy. 3 (2015): 67–92. Ve Ali Ayten, Gülüşan Göcen, Kenan Sevinç ve Eyüp Ensar Öztürk, “Dinî Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma,” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12, sy. 2 (2012): 45–79.

⁵ Piedmont, “Personality, Spirituality, Religiousness, and the Personality Disorders,” 175.

⁶ Ali Ayten ve Zeynep Sağır, “Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014): 5–18.

⁷ Review of the Constitution of the World Health Organisation, akt. Düzgüner ve Ali, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu*, 44-45. A.g.e.

⁸ Sevde Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Yansımaları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021): 25-79. Ve Zuhul Ağlıkaya Şahin, *Manevi Bakım ve Danışmanlık* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2021).

⁹ Ya’kub b. İshak el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, Çev. Mustafa Çağrırcı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2024).

¹⁰ Tahsin Kula, “El-Muhâsibî’ye Göre Riyâ’nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi,” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, sy. 19 (2017): 37–49.

¹¹ Hâris el-Muhâsibî, *Er-Ri’âye: Nefis Muhasebesinin Temelleri*, Çev. Şahin Filiz ve Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998).

¹² Kula, “El-Muhâsibî’ye Göre Riyâ’nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi,” 42.

¹³ İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saadet*, Çev. Mehmed A. Müftüoğlu (İstanbul: Çile Yayınları, 1980), 457–480. ve İmam Gazzâlî, *İhyâ’ü Ulûmi’-d-Dîn* (Kahire: el-Mektebetü’l-Kayyime, ts.), 868–882.

kötü duygu, düşünce ve davranışlarına değinen ayetler ve hadisler ışığında İslam dininin insanı tüm boyutlarıyla ele aldığını ve tabiri caizse dert içinde olana dermanını da gönderdiğini söylemek mümkündür.

İslam dini gösteriştten, tamahkarlıktan ve savurganlıktan kurtulmayı başarmış, nefsinı terbiye etmiş, normal ve doyuma ulaşmış içsel motivasyonunu Allah'ın rızasında bulmuş, ahlakını ve hissettiğı duyguları ve düşüncelerini buna uygun şekillendirmiş insanı normal ve iyi, huzurlu ve itminana ulaşan nefis¹⁴/insan olarak tanımlamaktadır.

Bu araştırmanın amacı, Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik ilişkisini İstanbul'da bulunan üniversitelerde öğrenim gören öğrenciler üzerinden Allah merkezliliğın, başkası merkezli dışsallığın ve histriyonik kişilik düzeyleri açısından farklılaşmanın olup olmadığını ayrıntılı olarak incelemektir. Araştırmada bahsedilen amaç doğrultusunda öğrencilerin cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durum ve ekonomik durum değışkenleri açılarından incelenecektir.

Bu araştırmanın önemi, üniversite öğrencilerinin Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik düzeylerini ve bunların birbiriyle olan ilişkisini ortaya koyacak olmasıdır. Ayrıca öğrencilerin Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde ele alırken bu ilişkiye etki eden dinamikleri anlamaya çalışmaktır. Bu yönüyle ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Literatürde histriyonik kişilik ve dindarlık ilişkisi hakkında Türkiye'de ve dünyada araştırmaların olmadığı görölmektedir. Kişilik bozukları ile maneviyat arasındaki ilişkiden öte araştırmaların histriyonik-dindarlık ilişkisine henüz yönelmemiş olmaması bu çalışmanın literatüre katkısının ne yönde olacağını da göstermektedir. Bu araştırmada Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ile histriyoniğı irdelemek suretiyle alana katkı sağlamaya yönelik ele alınmıştır. Araştırmada histriyonik kişilik bozukluğu yanı sıra Allah merkezlilik ve başkası merkezli dışsallığı ele alarak aralarındaki ilişki detaylandırılmaya çalışıldı. Ayrıca Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik düzeyleri araştırılırken kişisel bilgi formunda öğrencilerin cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durumu ve ekonomik durumu da merak edilerek Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik altında yatan etkiler daha ayrıntılı araştırılmak istenmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

Kavramsal çerçevede histriyonik kişilik, Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve riya kavramına değinilmektedir.

¹⁴ Kur'an-ı Kerim, Fecr Suresi, 89/27.

2.1. Histriyonik Kişilik Bozukluğu

2.1.1. Tanım ve Tarihçe

Histriyonik kavramı, köken itibarıyla kabalık ve uygun olmayan davranışların konu edildiği tiyatro oyunlarında rol alan oyuncularını ifade etmek için kullanılan “histrione” kelimesinden türetilmiştir.¹⁵ Histriyonik kişilik bozukluğu, DSM-IV’te “erken erişkinlik döneminde başlayan, çeşitli yaşam alanlarında görülen, aşırı duygusallık ve ilgi odağı olma arzusuyla seyreden yaygın bir örüntü” olarak ifade edilmiştir.¹⁶ Histriyonik kişilik bozukluğu bulunan birey, abartılı davranışlarla dikkat çekmeye çalışan ve çevresine daima olumlu bir karakter izlenimi verme çabası içindedir.¹⁷

Histriyonik Kişilik Bozukluğu 4000 yıllık geçmişi olan histeri adı verilen psikolojik bozukluğun ayrı tanı kategorilerine ayrılmasıyla ortaya çıkmıştır. Histriyonik Kişilik Bozukluğu (HKB) tanısının gelişimine bakıldığında DSM-I’de histriyonik kişilik bozukluğu ayrı bir tanı kategorisine dahil değildir. DSM-II’de ise HKB ilk kez “histerik kişilik” yanında parantez içinde yer almış iken DSM-III’de HKB bu kez bağımsız bir tanı kategorisi olmuştur. DSM-III-R, öfke patlamaları ve manipülatif intihar girişimleri gibi ölçütler, borderline kişilik bozukluğu ile örtüştüğü için çıkarılmıştır. DSM-IV’de ise narsisizmle ilgili olan benmerkezcilik, hazzı erteleyememe ve onay arayışı ölçütleri kaldırılmış onların yerine, “ilişkilerin olması gerekenden yakın olduğuna inanma” ve “telkine yatkınlık” ölçütü eklenmiştir. Bu değişiklikler sonucunda HKB’nin DSM-5’teki nihai hâline ulaşılmıştır.

2.2. Allah Merkezlilik

Din, Tanrı ve ahlak yasaları insanın duygu, düşünce ve davranışlarında önemli belirleyici roledir. Özellikle İslam, hayatın her anında var olan bir din olarak öne çıkmaktadır. İslam dini ve Allah inancı insanın maddi ve manevi her yönüyle düşünce, duygu, his ve davranışları üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. İslam’ın kültüre derinden yerleşmiş olduğu toplumlarda, dini inanç ve uygulamaların etkisi çok yönlüdür. Bu durum, din psikolojisi, din eğitimi ve din sosyolojisi gibi alanlarda dini yönelimi ölçen çok sayıda dindarlık ölçeğinin geliştirilmesine yol açmıştır.¹⁸ Ancak dindarlığın çok boyutlu bir yapı olması nedeniyle, araştırmacılar kendi ihtiyaçlarına uygun ölçek bulmakta güçlük çekmektedir. Dindarlık üzerine pek çok ölçek çalışmaları yapılmış olmakla beraber her insanın ve her toplumun din algısı farklı olduğundan genel bir yargıya ulaşılamamıştır. Literatürde böylesi bir detayla ele alınan bir çalışmanın olmamasının yarattığı eksiklik bu çalışma ile giderilmiştir. Özellikle bu eksiklikten hareketle, günlük yaşamda sık sık Allah’a yönelen, dua

¹⁵ Filipa Novais, António M. Araújo ve Pedro Godinho, “Historical Roots of Histrionic Personality Disorder,” *Frontiers in Psychology* 6 (2015): 1463.

¹⁶ American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 5th ed. (Washington, DC: American Psychiatric Association Publishing, 2013), 667. Ve American Psychiatric Association, *DSM-5 Tanı Ölçütleri Başvuru El Kitabı*, Çev. Ertuğrul Köroğlu (İstanbul: HYB Yayıncılık, 2013).

¹⁷ M. Erdinç Türk, *Histriyonik Kişilik Bozukluğu* (İstanbul, 2020).

¹⁸ Ümit Horozcu ve Ahmet Celalettin Güneş, “Allah Merkezlilik Ölçeği (AMÖ): Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması,” *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, sy. 2 (2020): 297–327.

eden ve şükranlarını Allah’a ileten, Allah’ı sıkça hatırlayan toplumumuz için, dindarlığı daha canlı ve derin şekilde ölçen bir araca ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada, psikolojik iyi oluşla pozitif yönde ilişkili olması beklenen “Allah merkezlilik” kavramından hareketle Allah Merkezlilik Ölçeği (AMÖ) geliştirilmiştir.¹⁹

Araştırmacılar, Allah merkezliliğin psikolojik iyilik haliyle bağlantılı olduğu ve başkası merkezli dışsallık yerine Allah merkezli bir yönelimin bireyin fitratına daha uygun olduğuna inanmaktadır. Bu yüzden AMÖ’nün geliştirilmesi, Allah merkezli bir bilişsel yapının ölçülmesine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. AMÖ’nün her maddesinde “Allah” lafzının yer alması, hem dindarlığı net şekilde yansıtmakta hem de İslam dini ve yerli din kültürünü canlı bir biçimde ifade etmektedir. Ayrıca Allah’ın hayatın merkezindeki yerini ve bunun psikolojik-sosyal etkilerini doğrudan ölçen başka bir ölçek bulunmamaktadır. AMÖ, dindarlığın inanç, ibadet ve etki boyutlarıyla ilgili detaylı veri sunmasa da bu boyutların her birine dair genel bir fikir verecek şekilde tasarlanmış olması onu özgün ve önemli bir çalışma hâline getirmektedir.

AMÖ’de katılımcılara Allah merkezliliğini ölçen çeşitli ifadeler verilmiş ve bu ifadeler 7’li Likert ölçeğiyle kullanılmıştır. Ölçek toplamda 8 maddeden oluşmakta, yalnızca yedinci madde ters, diğer maddeler düz puanlanmaktadır. Bu sayede toplam puan 8 ile 56 arasında değişmektedir. En düşük puan olan 8, kişinin kendisi ve hayatıyla ilgili düşüncelerinde Allah’ın etkisinin hiç bulunmadığını, yani kişinin Allah merkezli olmadığını gösterir. En yüksek puan olan 56 ise kişinin yaşamını tamamen Allah’ın rızası etrafında şekillendirdiğini, tüm karar ve duygularında Allah’ın belirleyici olduğunu, dolayısıyla tam anlamıyla Allah merkezli bir yaklaşımı benimsediğini ifade etmektedir.

2.3. Başkası Merkezli Dışsallık

Başkası merkezli dışsallık, bireyin kendi değerini ve benlik algısını, başkalarının onun hakkında düşündüklerine ya da söylediklerine göre şekillendirmesiyle tanımlanan bir kişilik özelliğidir. Bu durum her bireyde değişen düzeylerde görülür; bazılarında çok hafif seyrederken, bazılarında yaşamın her alanını etkileyebilecek ölçüde yoğun olabilir. Yüksek düzeyde başkası merkezli dışsallığa sahip kişiler, çevresindeki insanların eleştirilerine ya da eleştirileceği ihtimaline karşı aşırı duyarlıdır. Küçük bir eleştiriyi bile büyük bir saldırı gibi algılar, uzun süre etkisinden kurtulamazlar. Toplum içinde eleştirildiklerinde travmatik bir deneyim yaşamış gibi hisseder, tartışmaların ya da çatışmaların etkisini günlerce, hatta haftalarca üzerlerinden atamazlar. Bu kişiler, kendi düşüncelerine ya da değerlerine aykırı olsa bile başkalarının beklentilerine uyum sağlamak için fazladan çaba harcarlar; karşı çıkma ya da kendi fikirlerini açıkça dile getirme konusunda ciddi zorluk çekerler.

Başkalarının gözünden onaylanmama, beğenilmeme, arkasından konuşulma ya da reddedilme gibi durumlar bu kişiler için büyük bir stres kaynağıdır. Bu özelliğe sahip kişiler toplumda genellikle “alınan, kırılın, kompleksli, fazla hassas” gibi nitelendirmelerle tanınırlar. Temelinde, kendi öz-değerlerini içselleştirerek oluşturmak yerine, sürekli başkalarının geri bildirimlerine bağımlı olmaya

¹⁹ Horozcu ve Güneş, “Allah Merkezlilik Ölçeği (AMÖ): Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması,” 315.

dayalı bir benlik algısı söz konusudur. Bu durum, aynı zamanda sosyal kaygının önemli bir bileşeni sayılabilir.²⁰

Başkası merkezli dışsallık, bireyin kendi benlik algısını başkalarının onun hakkındaki olumlu ya da olumsuz görüşlerine göre şekillendirmesini ifade eden bir kişilik özelliğidir. Bazı kişilerde bu durum çok yoğun yaşanır; eleştiriden aşırı etkilenme, travma benzeri duygular, uzun süre etkisinden çıkamama, sürekli beğenilme ve onaylanma arzusu gibi sonuçlar doğurur. Bu kişiler kendi doğrularını savunmaktan kaçınır, dışlanma ya da eleştirilme korkusuyla başkalarının istediği gibi davranma eğilimi gösterir. “Dışsallık” kavramı sadece insanlar değil, metafizik varlıklar gibi dışsal tüm etkenlerden etkilenmeyi kapsar. Ancak bu ölçek, yalnızca kişilerarası ilişkilerden kaynaklanan etkilenmeyi ele almak için “başkası merkezli dışsallık” terimini kullanır. Sonuçta, bu kişilik özelliği sosyal kaygıyı artırarak bireyin psikolojik sağlığını ve sosyal yaşamını olumsuz etkileyen yaygın bir durumdur. Başkası merkezli dışsallık ölçek çalışması, bu önemli olguya dair somut veriler elde etmek ve çeşitli psikolojik alanlarda kullanışlı bir ölçme aracı geliştirmek amacıyla yapılmaktadır.

Bu ölçek, bireyin kendi benlik algısını oluştururken başkalarının onun hakkındaki görüşlerinden ne ölçüde etkilendiğini belirlemek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçekte toplam puan 12 ile 60 arasında değişir; bazı maddeler (2., 7., 8. ve 9. maddeler) ters kodlanarak hesaplanır. Düşük toplam puan, katılımcının başkalarının görüşlerine bağımlı olmadan kendi benlik algısını oluşturduğunu, yüksek toplam puan ise kişinin kendi değerini büyük ölçüde başkalarının fikirlerine göre şekillendirdiğini gösterir. Bu yönüyle ölçek, bireyin başkası merkezli dışsallık düzeyini, yani eleştirilmeye ya da beğenilmeye karşı hassasiyetini ve sosyal kaygısını ölçmeyi hedefleyen önemli bir veri aracıdır.

2.4. Riya Kavramı

Sözlükte riyâ kavramı “görmek” anlamındaki re’y kökünden türemiştir.²¹ Kula,²² Muhâsibî’nin riyâ hakkında, tüm kalbi hastalıkların başlangıcı ve kişilik bozukluklarının temel sebeplerinden biri olduğunu söylemektedir. Riyâ bulaşmış kişilik, virüs kapmış bir hastaya benzer; bu kişiler, dış dünyayla uyum sağlamakta güçlük çeker, bu da kişilik sorunlarına yol açar. Mutlu ve uyumlu bir hayat için insanın Allah’la ve başkalarıyla dengeli bir ilişki kurması gerekir; aksi hâlde kişilik bozuklukları oluşur. Aynı şekilde Muhâsibî’nin, riyânın gizli, hastalıklı bir duygu olduğunu, ilim ve hakikatle aydınlatılmadığı sürece gizlenip yapmacık davranışlara sebep olduğunu söyleyerek histriyonik ve narsisizm gibi kişilik bozukluklarına da neden olacağını söylenmiştir.²³

²⁰ Ümit Horozcu ve Ahmet Celalettin Güneş, “Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği (BMDÖ)’nin Geliştirilmesi: Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması,” *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy. 2 (2019): 171–202.

²¹ Mustafa Çağrı, “Riyâ,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* 35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008), 137–138.

²² Kula, “El-Muhâsibî’ye Göre Riyâ’nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi,” A.g.e.

²³ Kula, “El-Muhâsibî’ye Göre Riyâ’nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi,” A.g.e. ve Hâris el-Muhâsibî, *Er-Riâye: Nefis Muhasebesinin Temelleri*, Çev. Şahin Filiz ve Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998).

Kula²⁴ İmam-ı Gazzâlî'nin, riyanın bir kişilik bozukluğu olabileceğini belirterek dört dereceye ayırarak şöyle açıklamaktadır: “İlk derece, kişinin yalnızca gösteriş için ibadet etmesidir; bu, riyânın en kötü şeklidir. İkinci derece, hem riya hem sevap için yapılan amellerdir, ancak sevap kastı çok zayıftır. Üçüncü derece, riya ve sevap kastının eşit olduğu durumdur; tek başına riya ya da sevap o ameli yapmaya yetmez. Dördüncü derece ise kişinin ibadeti aslında sevap için yapmak istemesi, ancak insanların görmesinin bu niyetini güçlendirmesidir. Gazzâlî'ye göre, bu durum riyânın daha hafif bir biçimidir.”²⁵

3. Yöntem

A) Araştırma Modeli

Araştırmada, üniversite öğrencilerinde Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik arasındaki ilişki düzeyini ortaya koymak amacıyla tarama modellerinden ilişkisel tarama modeli esas alınmıştır. İlişkisel tarama modeli, iki ya da daha fazla sayıdaki değişken arasında bir değişimin meydana gelip gelmediğini, meydana geliyorsa hangi düzeyde gerçekleştiğini belirlemek amacıyla kullanılmaktadır. Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik arasındaki ilişkilerin ele alındığı araştırmada, söz konusu değişkenlerin yaş, cinsiyet, eğitim durumu, ekonomik durum ve medeni durum ile olan ilişkileri de incelenmiştir. Bu çalışmada, nitelikleri aşağıda sunulacak olan örneklem grubuna anket uygulanmıştır.

B) Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini 2025-2026 yılı İstanbul'da okuyan lisans ve lisansüstü öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise İstanbul ilinde bulunan bütün üniversiteler evreninde hali hazırda okuyan lisans ve lisansüstü eğitim gören 213 öğrenci katılmıştır. Katılımcıların %62, 4'lük oranla 133 kadın iken, %37,6'lık oranla 80'i erkektir.

C) Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada katılımcılara Kişisel Bilgi Formu, Allah Merkezlilik Ölçeği (AMÖ), Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği (BMDÖ) ve Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği (KHKÖ) kullanılmıştır. Anket hazırlama sürecinde literatür taranmış ve ölçme konusunda alandaki uzman hocamızın görüşleri alınmıştır. Anketteki soruların boş bırakılması ihmalini ortadan kaldırmak için anketteki tüm sorulara gerekli işareti konmuş, böylelikle anketin kaydedilmesi için katılımcıların tüm sorulara cevap verilmesi sağlanmıştır. Sonraki başlıklarda, kullanılan ölçekler hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

1- Kişisel Bilgi Formu

Araştırma örneklemimiz İstanbul'da bulunan üniversitelerde okuyan üniversite öğrencileri olduğu için sadece yaş, cinsiyet, eğitim durumu, ekonomik durum ve medeni hal sorularak kişisel bilgi formu araştırmacı tarafından hazırlanıp sorulmuştur.

²⁴ Kula, “El-Muhâsibî'ye Göre Riyâ'nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi,” 42.

²⁵ Gazzâlî, Kimyâ-yı Saadet. A.g.e. ve Gazzâlî, İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn. A.g.e.

2- Allah Merkezlilik Ölçeği (AMÖ)

Tablo 1. Allah Merkezlilik Ölçeği Güvenirlik

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
.890	7

Allah Merkezlilik Ölçeği (AMÖ)²⁶, Ümit Horozcu ve Ahmet Celalettin Güneş tarafından bireylerin Allah merkezli yaşama eğilimlerini ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçek, sekiz maddeden oluşmakta olup yalnızca yedinci madde ters kodlanmaktadır. Ölçek yedi dereceli likert tipi bir yapı sergilemektedir. Ölçekten elde edilen yüksek puanlar bireyin Allah merkezlilik düzeyinin yüksek olduğunu, düşük puanlar ise bu düzeyin düşük olduğunu göstermektedir. AMÖ, 16 yaş ve üzeri ergen ve yetişkin bireyler için; ilköğretim, lise, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeylerinde uygulanabilmektedir.

Ölçek, bireyin günlük yaşamında karşılaştığı durumlara ilişkin duygu ve değerlendirmelerinin merkezine Allah'ın rızasını, iyilik ve doğruluğun ölçütü olarak ne derece koyduğunu belirlemeyi amaçlamaktadır. Ölçeği hazırlayan araştırmacılar, kişinin yaşadığı olayları Allah'ın rızasına uygunluk üzerinden ele almasının onun psikolojik ve sosyal durumlarını önemli ölçüde etkilediği varsayımından hareket ederek bu ölçeği geliştirmiştir.

3- Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği (BMDÖ)

Tablo 2. Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği Güvenirlik

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
.812	12

Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği (BMDÖ)²⁷, Ümit Horozcu ve Ahmet Celalettin Güneş (2019) tarafından geliştirilmiş olup bireylerin başkalarının bakış ve değerlendirmelerine yönelik duyarlılık düzeylerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Ölçek, dört alt boyuttan ve toplam 12 maddeden

²⁶ Horozcu ve Güneş, "Allah Merkezlilik Ölçeği (AMÖ)," 312.

²⁷ Horozcu ve Güneş, "Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği," 171-202.

oluşmaktadır. İkinci, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu maddeler ters kodlanacak şekilde yapılandırılmıştır. Ölçekten elde edilen yüksek puanlar bireyin başkası merkezli dışsallık düzeyinin yüksek olduğunu; düşük puanlar ise bu düzeyin düşük olduğunu göstermektedir. BMDÖ, 16 yaş ve üzerindeki bireyler için uygun olup ilköğretimden lisansüstü düzeye kadar farklı eğitim seviyelerinde kullanılabilir. ²⁸

BMDÖ (Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği), bireylerin kendi benlik ve kimlik algılarını oluştururken, öz değerlendirmelerini kendi değerlerinden ya da ideallerinden çok başkalarının görüşlerine göre şekillendirme düzeyini ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Yani kişinin kendisini nasıl gördüğünü kendi iç kaynaklarından değil, çevresindeki diğer insanların bakış açılarından ve onlardan gelen geri bildirimlerden hareketle belirleme eğilimini değerlendirir. Bu kapsamda yürütülen çalışmada, ölçeğin geçerlik ve güvenirlik analizlerine hazırlık için yapılan ön testlerin ardından iki temel uygulama gerçekleştirilmiştir.

4- Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği (KHKÖ)

Tablo 3. Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği Güvenirlik

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
.764	10

Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği (KHKÖ) ²⁹ Ferguson ve Negy (2014) tarafından geliştirilmiştir. KHKÖ dördümlü likert tipinde bir ölçek olarak kullanılan bu ölçeği bizler çalışmamızda beşli likert olarak kullandık. Puanlaması “Kesinlikle Katılmıyorum”, “Katılmıyorum”, “Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum”, “Katılıyorum”, “Kesinlikle Katılıyorum”, “Asla Katılmıyorum”, “Nadiren Katılıyorum”, “Sıklıkla Katılıyorum”, “Her Zaman Katılıyorum” şeklindedir. Ölçeğin ters kodlanan maddesi yoktur.

D) Verilerin Toplanması

Örneklem olarak 2025-2026 Eğitim-Öğretim döneminde İstanbul da bulunan üniversitelerde okuyan öğrencilere ulaşılmıştır. Ankette sorulan “Kişisel Bilgi Formu”, “Allah Merkezilik Ölçeği” ve “Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği” ve “Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği” katılımcılara ulaştırılarak Google Form üzerinden uygulanmıştır. Anketlerin doldurulması 4-5 dakika sürmüştür. Genel olarak bir değerlendirme yaptığımızda anketlerin cevaplandırılmasında bir sorun

²⁸ Horozcu ve Güneş, “Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği,” 184.

²⁹ Ali Atasoy, *Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği’nin Türkçe Versiyonunun Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi* (yüksek lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

yaşanmamakla birlikte bazı öğrencilerin, anketi doldurmak istemediği ve bazı öğrencilerin de kısa histriyonik ölçeğindeki bazı soruları gereksiz ve uygunsuz bulmuştur.

E) Verilerin Analizi

Çalışmada elde edilen veriler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows 22.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde tanımlayıcı istatistiksel yöntemleri olarak sayı, yüzde, ortalama, standart sapma kullanılmıştır. İki bağımsız grup arasında niceliksel sürekli verilerin karşılaştırılmasında T-testi, ikiden fazla bağımsız grup arasında niceliksel sürekli verilerin karşılaştırılmasında Tek Yönlü ANOVA (One way) testi kullanılmıştır. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin tespiti için basit doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. ANOVA testi sonrasında farklılıkları belirlemek üzere tamamlayıcı post-hoc analizi olarak Scheffe testi kullanılmıştır.

F) Hipotezler

- H1. Başkası merkezlilik düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır.
- H2. Histriyonik mizaç düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır.
- H3. Başkası merkezlilik ile histriyonik kişilik arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- H4. Bireylerin Allah merkezlilik düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı şekilde farklılık gösterir.
- H5. Bireylerin histriyonik kişilik düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı şekilde farklılık gösterir.
- H6. Bireylerin başkası merkezlilik düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı şekilde farklılık göstermez.
- H7. Yaş ile histriyonik mizaç arasında negatif ve anlamlı bir ilişki vardır.
- H8. Yaş ile başkası merkezlilik ve Allah merkezlilik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
- H9. Bireylerin başkası merkezli dışsallık, Allah merkezlilik ve Histriyonik kişilik düzeyleri cinsiyet, ekonomik durum ve medeni durumlarında farklılık göstermektedir.

G) Bulgular ve Analizi

Bu kısımda, araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla yapılan istatistiksel analizlere ve bu analizlerde elde edilen bulgulara değinilmiştir. İlk etapta, katılımcı öğrencilerin Allah Merkezlilik, Başkası Merkezli Dışsallık ve Histriyonik Kişilik düzeylerinin arasındaki korelasyon bulguları aktarılıp ardından regresyon bulguları aktarılmıştır. Sonrasında, katılımcıların Allah Merkezlilik düzeyi, Başkası Merkezli Dışsallık düzeyi ve Histriyonik Kişilik düzeylerinin demografik değişkenlerle olan ilişkisine dair bulgulara yer verilerek ilgili hipotezler test edilmektedir. Elde edilen bulgular tablolar halinde sunulurken ikincil verilerle de desteklenerek gerekli açıklama ve yorumlar yapılmaktadır.

H.1. Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Histriyonik Kişilik Arasındaki İlişki

Tablo 4. Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Histriyonik Kişilik Arasında Korelasyon Analizi

Korelasyonlar	B	H	D
BMDÖ	1	.391**	-.327**
HİSTÖ		1	-.262**
AMÖ			1
Not. $p < .01$			

Bağımlı değişken (Allah Merkezlilik) ile bağımsız değişkenler arasındaki Pearson korelasyon katsayıları Tablo 4’te sunulmuştur. Bulgulara göre başkası merkezlilik ve histriyonik mizaç kendi aralarında pozitif yönde, orta düzeyde anlamlı ilişki göstermektedir ($r = .391$, $p < .001$). Ancak her iki değişkenin Allah merkezlilikle olan ilişkisi negatif yönlüdür. Başkası merkezlilikle Allah merkezlilik arasında orta düzeyde negatif bir ilişki ($r = -.327$, $p < .001$), histriyonik mizaçla Allah merkezlilik arasında ise daha zayıf ama yine anlamlı bir negatif ilişki saptanmıştır ($r = -.262$, $p < .001$). Ayrıca Allah merkezlilik başkası merkezliği düşürmüyor başkası merkezlilik düştükçe Allah merkezlilik artıyor. Araştırmamızın bu sonucuna göre H1, H2 ve H3 hipotezlerini desteklemektedir. Nitekim “H1: Başkası merkezlilik düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır. H2: Histriyonik mizaç düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır. H3: Başkası merkezlilik ile histriyonik mizaç arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.” olarak hipotezlerimiz desteklenmiştir.

Tablo 4. Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Histriyonik Kişilik Arasında Regresyon Analizi Bulguları

Değişken	B	SE(B)	β	t	p
Sabit	7.541	.341	—	22.125	<.001
Başkası Merkez.	-.425	.112	-.265	-3.781	<.001
Histriyonik Mizaç	-.266	.117	-.159	-2.266	.024

Bağımlı değişkenin Allah merkezlilik düzeyi olduğu çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre (Tablo 4), model anlamlıdır ($F(2,210) = 15.429$, $p < .001$) ve bağımsız değişkenler toplam varyansın yaklaşık %12.8’ini açıklamaktadır ($R^2 = .128$). Regresyon katsayıları incelendiğinde,

başkası merkezlilik düzeyindeki artışın dindarlığı negatif yönde anlamlı şekilde yordadığı görülmektedir ($\beta = -.265$, $p < .001$). Aynı şekilde histriyonik mizaç düzeyindeki artış da Allah merkezlilik düzeyini negatif yönde yordamaktadır ($\beta = -.159$, $p = .024$). Bulgular, H1 ve H2 hipotezlerin desteklendiğini göstermektedir. Bu sonuçlar ışığında H1: “Başkası merkezlilik düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır.” ve “H2: Histriyonik mizaç düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır.” şeklindeki hipotezler desteklenmiştir. Ayrıca bu sonuçlar, özellikle başkası merkezlilik düzeyinin Allah merkezlilik üzerindeki etkisinin, histriyonik mizaca göre daha güçlü olduğunu göstermektedir. Öte yandan modelin açıkladığı varyans oranının (%12.8) sınırlı olması, başka değişkenlerin de Allah merkezlilik düzeyini etkileyebileceğini düşündürmektedir.

H.2. Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Histriyonik Kişilik Arasında Demografik Değişkenlere İlişkin Bulgular

Tablo 5. Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Histriyonik Kişilik Düzeyleri ile Eğitim Durumu İlişkisi

Grup	BMD Ort. (SD)	Histr. Ort. (SD)	Din Ort. (SD)
Lisans Öğrencileri	2.76 (.59)	2.55 (.59)	5.62 (.96)
Yüksek Lisans Öğrencileri	2.78 (.70)	2.28 (.51)	6.13 (.89)
Doktora Öğrencileri	3.06 (.35)	2.58 (.34)	5.67 (1.05)

Eğitim durumuna göre yapılan ANOVA analizinde Allah merkezlilik düzeylerinde anlamlı farklılıklar bulunmuştur ($F(2,210) = 3.727$, $p = .026$). LSD çoklu karşılaştırma sonuçlarına göre, ilk eğitim grubunun Allah merkezlilik düzeyi ikinci gruba göre anlamlı şekilde düşüktür (Mean fark = $-.515$, $p = .007$). Ayrıca histriyonik mizaç için de anlamlı farklılık ($F(2,210) = 2.890$, $p = .058$) saptanmış; ilk grup, ikinci gruba göre anlamlı şekilde daha yüksek histriyonik mizaç göstermektedir (Mean fark = $.269$, $p = .018$). Bu bulgular, “H4: Bireylerin Allah merkezlilik düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı biçimde farklılık gösterir.” ve “H5: Bireylerin histriyonik mizaç düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı biçimde farklılık gösterir.” hipotezlerin desteklendiğini göstermektedir. Eğitim durumuna göre başkası merkezlilik düzeylerinde anlamlı bir farklılık bulunmamış, bu da “H6: Bireylerin başkası merkezlilik düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı biçimde farklılık göstermez.” hipotezin desteklendiğini göstermektedir.

Tablo 6. Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Histriyonik Kişilik Düzeyleri ile Eğitim Durumu İlişkisi

Değişken	Korelasyon Katsayısı (r)	p-değeri
BMD	-.040	.558
Histr.	-.205	.003
Din	.118	.086

Yaş değişkeniyle yapılan korelasyon analizi sonuçları (Tablo 6), yaşı histriyonik mizaçla negatif yönde anlamlı ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir ($r = -.205$, $p = .003$). Buna karşılık yaşı başkası merkezlilik ve Allah merkezlilik düzeyiyle anlamlı bir ilişkisi bulunmamaktadır ($p > .05$). Bu sonuçlar “H7: Yaş ile histriyonik mizaç arasında negatif ve anlamlı bir ilişki vardır.” hipotezini desteklerken “H8: Yaş ile başkası merkezlilik ve Allah merkezlilik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur.” hipotezimizi de doğrulamaktadır.

Başkası Merkezli Dışsallık, Allah Merkezlilik ve Histriyonik Kişilik Düzeyleri ile, Ekonomik Durum ve Medeni Durum İlişkisi

Araştırma analiz bulgularına göre cinsiyet, ekonomik durum ve medeni durumda anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bu bulguya göre, “H9: Bireylerin başkası merkezli dışsallık, Allah merkezlilik ve Histriyonik kişilik düzeyleri cinsiyet, ekonomik durum ve medeni durumlarında farklılık göstermektedir.” şeklindeki hipotez reddedilmiştir.

Sonuç

Araştırmada, Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik arasındaki ilişki İstanbul’daki üniversitelerde öğrenim gören 213 öğrenci üzerinden Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik düzeyleri açısından farklılaşma olup olmadığı ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Ayrıca bu öğrencilerin Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik düzeylerinin cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durum ve ekonomik durum değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği de test edilmiştir.

Araştırmanın sonuçlarına bakıldığında başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik artmasıyla Allah merkezlilik düzeyinin azalabileceği tespit edilmiştir. Bu bulgular ışığında “Başkası merkezlilik düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır.” ve “Histriyonik mizaç düzeyi arttıkça bireylerin Allah merkezlilik düzeyi anlamlı biçimde azalır.” şeklindeki hipotezlerin desteklendiği görülmüştür. Ayrıca, başkası merkezli dışsallık ile histriyonik kişilik arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Katılımcıların histriyonik kişilik düzeylerinin daha düşük eğitim seviyesine ve daha düşük yaş grubuna sahip öğrencilerde anlamlı şekilde daha yüksek olduğu saptanmış; bu da “Bireylerin Allah merkezlilik düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı şekilde farklılık gösterir.” ve “Bireylerin histriyonik kişilik düzeyi eğitim

durumlarına göre anlamlı şekilde farklılık gösterir.” hipotezlerin desteklendiğini göstermektedir. Eğitim durumuna göre başkası merkezlilik düzeylerinde ise anlamlı bir farklılık bulunmamış, bu durum “Bireylerin başkası merkezlilik düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı şekilde farklılık göstermez.” hipotezin desteklendiğini göstermiştir. Ayrıca, “Yaş değişkeni ile histriyonik mizaç düzeyi arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.” hipotezi desteklenmiş, “Yaş değişkeni ile başkası merkezlilik ve Allah merkezlilik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur.” hipotezi de doğrulanmıştır.

Sonuç olarak araştırma bulgularına göre, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik arttıkça Allah merkezlilik düzeyinin azaldığı; bu değişkenlerin kendi aralarında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki gösterdiği görülmüştür. Ayrıca eğitim düzeyi hem Allah merkezlilik hem histriyonik mizaç üzerinde etkili bir değişkenken, başkası merkezli dışsallık için belirleyici olmamıştır. Yaş değişkeni yalnızca histriyonik mizaç üzerinde negatif yönlü anlamlı bir etki göstermiştir. Katılımcıların Allah merkezlilik, başkası merkezli dışsallık ve histriyonik kişilik düzeylerinin cinsiyet, ekonomik durum ve medeni durum değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediği görülmüştür.

Kaynakça

- Ağılkaya Şahin, Zuhâl. Manevi Bakım ve Danışmanlık. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2021.
- American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. 5th ed. Washington, DC: American Psychiatric Association Publishing, 2013.
- American Psychiatric Association. DSM-5 Tanı Ölçütleri Başvuru El Kitabı. Çev. Ertuğrul Köroğlu. İstanbul: HYB Yayıncılık, 2013.
- Atasoy, Ali. Kısa Histriyonik Kişilik Ölçeği’nin Türkçe Versiyonunun Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi. Yüksek lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Ayten, Ali, Gülüşan Göcen, Kenan Sevinç ve Eyüp Ensar Öztürk. “Dinî Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma.” Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 12, sy. 2 (2012): 45–79.
- Ayten, Ali ve Zeynep Sağır. “Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma.” Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 47 (2014): 5–18.
- Batan, S. Nazlı ve Ali Ayten. “Dinî Başa Çıkma, Psikolojik Dayanıklılık ve Yaşam Doyumu İlişkisi Üzerine Bir Araştırma.” Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 15, sy. 3 (2015): 67–92.
- Bennett, Kellie, Julie Shepherd ve Aleksandar Janca. “Personality Disorders and Spirituality.” Current Opinion in Psychiatry 26, sy. 1 (2013): 79–83.
- Çağrı, Mustafa. “Riyâ.” TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 35, 137–138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Düzgüner, Sevde. Maneviyat Algısı ve Yansımaları. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Düzgüner, Sevde ve Ali Ayten. Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn. Kahire: el-Mektebetü'l-Kayyime, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. Kimyâ-yı Saadet. Çev. Mehmed A. Müftüoğlu. İstanbul: Çile Yayınları, 1980.
- Horozcu, Ümit ve Ahmet Celalettin Güneş. "Allah Merkezilik Ölçeği (AMÖ): Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması." Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6, sy. 2 (2020): 297–327.
- Horozcu, Ümit ve Ahmet Celalettin Güneş. "Başkası Merkezli Dışsallık Ölçeği (BMDÖ)'nin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması." Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5, sy. 2 (2019): 171–202.
- el-Kindî, Ya'kub b. İshak. Üzüntüden Kurtulma Yolları. Çev. Mustafa Çağrıcı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2024.
- Kula, Tahsin. "El-Muhâsibî'ye Göre Riyâ'nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi." Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9, sy. 19 (2017): 37–49.
- Muhâsibî, Hâris el-. Er-Riâye: Nefis Muhasebesinin Temelleri. Çev. Şahin Filiz ve Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Novais, Filipa, António M. Araújo ve Pedro Godinho. "Historical Roots of Histrionic Personality Disorder." Frontiers in Psychology 6 (2015): 1463.
- Piedmont, Ralph L. "Personality, Spirituality, Religiousness, and the Personality Disorders: Predictive Relations and Treatment Implications." In Religion/Spirituality and Psychiatry: What Clinicians Need to Know, ed. Philippe Huguelet ve Harold G. Koenig, 173–189. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Putri, A. A. T., N. W. Parwatha, I. P. B. Sutrisna ve I. G. R. P. Wiguna. "Parenting Models, Spirituality and Personality Disorders in Adolescence: A Literature Review." International Journal of Health & Medical Sciences 7, sy. 2 (2024): 40–52.
- Türk, M. Erdinç. Histriyonik Kişilik Bozukluğu. İstanbul, 2020. DOI:10.13140/RG.2.2.26939.44324.
- Türk, M. Erdinç. Histriyonik Kişilik Bozukluğu. İstanbul, 2020. DOI:10.13140/RG.2.2.26939.44324.

MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİNDE EĞİTİMDE MODERNLEŞME VE EL-EZHER ULEMASININ ROLÜ

EDUCATIONAL MODERNIZATION DURING THE REIGN OF MUHAMMAD ALI PASHA AND THE ROLE OF AL-AZHAR ULAMA

Faten Mohamed Younis Mohamed BADRAN*

Özet

Bu araştırma, 19. yüzyılda Mehmet Ali Paşa'nın devletin modernleşme projesi çerçevesinde gerçekleştirdiği eğitim reformlarında El-Ezher âlimlerinin rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. O dönemde El-Ezher, Mısır'daki en önemli eğitim ve ilim kurumu olup, âlimleri dönemin fîkrî ve toplumsal hayatında büyük bir etkiye sahipti. Çalışmada, Şeyh Hasan el-Attar, Rifâa et-Tahtâvî gibi bazı El-Ezher âlimlerinin Mehmet Ali'nin projesini destekleme, eğitimi ıslah etme ve yeni bilimlerle bilgileri aktarma konularındaki katkılarına ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Ali Paşa, El-Ezher, Şeyh Hasan El-Attar, Rifâa et-Tahtâvî, Eğitim Reformu.

Abstract

This research aims to examine the role played by Al-Azhar scholars in Muhammad Ali Pasha's educational reforms during the 19th century, within the framework of his modernization project for the state. At that time, Al-Azhar was the most prominent educational and scientific institution in Egypt, and its scholars held great influence over the intellectual and social life of the period. The study highlights the contributions of Al-Azhar figures such as Sheikh Hassan Al-Attar, Rifa'a Al-Tahtawi, and others in supporting Muhammad Ali's project, reforming education, and transmitting new sciences and knowledge.

Keywords: Muhammad Ali Pasha, Al-Azhar, Sheikh Hassan Al-Attar, Rifa'a Al-Tahtawi, Educational Reform.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, 6211721012@std.izu.edu.tr, ORCID: 0009-0003-2341-3318.

Giriş

Fransız seferinden¹ sonra Mısır'da Osmanlılar ile Memlûkler arasında iktidar mücadelesi yaşanırken büyük bir kargaşa hâkimdi. Osmanlı ve Memlûk kuvvetleri arasında da iç bölünmeler vardı. Mehmet Ali² bu kargaşayı kendi lehine çevirdi; Memlûk gruplarını birbirine karşı kışkırtarak onları Osmanlılara yönlendirdi. Mısır'daki son Osmanlı valisinin görevden alınmasının ardından, ulemanın ve halkın desteğini kazandı ve 3 Temmuz 1805 tarihinde Babiâli tarafından Mısır valisi olarak atandı.³

Her ne kadar Mehmet Ali ne Arap-İslam medeniyetini ne de modern Avrupa uygarlığını tam anlamıyla bilse de, onun döneminde Mısır, siyaseti ve fetihleriyle dünya diplomasisini meşgul eden güçlü bir devlet hâline gelmiştir. Bu dönemde Mısır halkı, bilinçlenme, kalkınma ve ilerleme yeteneğini ortaya koymuştur. Ancak Mehmet Ali ve oğlu İbrahim, bugünkü anlamda Arap milliyetçiliği ya da İslam birliği fikriyle hareket etmemişlerdir. Onların amacı, dili bir, sınırları

¹ Fransız seferi 1798 yılında Mısır'a ulaştı, ancak burada uzun süre kalamadı; birkaç yıl içinde ülkeden çekilmek zorunda kaldı. Her ne kadar sefer askeri açıdan başarısız olmuşsa da, ilmî bakımdan büyük bir başarı elde etti. Bazı yazarlar, bu seferin Mısır'da milliyetçilik ruhunu uyandıran ve bağımsızlık arzusunu körükleyen doğrudan bir sebep olduğunu belirtirler. Ayrıca Mısırlılara, Memlûkler döneminde mahrum bırakıldıkları yönetim işlerini kendi elleriyle idare edebilecek yetenekte olduklarını da hissettirmiştir. Fransızların, Mısırlıların hoşnutsuzluk gösterilerine karşı cezaları sert bir şekilde uygulamaları da halk arasında büyük bir öfke ve huzursuzluk yaratmıştır. Günler geçtikçe bu duygu güçlenmiş, sonunda Kahire'nin birinci ve ikinci ayaklanmalarında patlak vermiştir. Bu iki ayaklanmada Mısırlılar, vatan için fedakârlık, dayanışma ve sadakatin örneğini sergilemişlerdir. Şüphe yoktur ki Fransız seferi, Mısırlılarda onur duygusunu uyandırmış, bağımsızlık ve özgürlük sevgisini canlandırmış, kendi kendilerini yönetme ve yöneticilerini seçme isteğini kuvvetlendirmiştir. Bu durum, Mısırlıların Mehmet Ali Paşa'yı Mısır valisi olarak seçmelerinde açıkça görülmüştür. Ayrıca bu seçimde, Horşid Paşa'ya ve Osmanlı yönetimine karşı tek bir vücut hâlinde durarak, aldıkları kararı uygulama konusundaki kararlılıklarını da göstermişlerdir. Mısırlılar, uyanıklıkları ve dikkatleri sayesinde yeni valiyle birlikte ülke işlerinin idaresine katılmış, genel menfaatleri ilgilendiren konularda söz sahibi olmuşlardır.

- عبد المنعم حمادة، الأستاذ الإمام محمد عبده، مطبعة الاستقامة، مصر، ص 23:22.

² Mehmet Ali, Hicrî 1183 (1769) veya 1184 (1770) yılında Kavala şehrinde doğmuştur. Ailesinin kökeni hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bazı tarihçiler onun Arnavut asıllı olduğunu ileri sürmektedir. Mehmet Ali, babasıyla birlikte tütün ticaretiyle uğraşmış, 1787 yılında orduya katılmıştır. Vergi ödemeyi reddeden köylülerle yaşanan bazı çatışmalarda gösterdiği başarılarla dikkat çekmiştir. Aynı yıl, Kavala'nın ileri gelenlerinden birinin akrabası ve zengin bir dul kadın olan Emine Hanım ile evlenmiştir. Mehmet Ali, Mısır'ı işgal eden Fransızlara karşı gönderilen birlikler arasında yer almıştır. Kavala'dan yola çıkan 300 askerlik bir birliğin içinde bulunuyordu. 8 Mart 1801 tarihinde Mısır topraklarına ulaşmıştır. Aynı yıl içinde, Fransız kuvvetlerine karşı kazandığı başarılar nedeniyle Mısır Valisi Muhammed Hüsrev Paşa tarafından "Binbaşı" (Bikbashi) rütbesine terfi ettirilmiştir. Kısa bir süre sonra, Mısır'daki Osmanlı ordusunun ana gücünü oluşturan Arnavut birliklerinin ikinci komutanı olmuştur.

- Muhammed Hanefi Kutuluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV yayınları, 2022), C: 25, S: 62.

³ Muhammed Hanefi Kutuluoğlu, a.g.e, S: 62.

bütünleşmiş ve çıkarları uyumlu güçlü bir devlet kurmaktı. Yeni bir fikrin ve onun bilinçli, gerçekçi başlangıcının, Mehmet Ali döneminden sonraya rastladığı söylenebilir.⁴

Yazarların, bilim camiasının ve Müslümanların çoğu; Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın eğitim reformundaki parlak başarısının, gerçek bir uyanış (rönesans) niteliğinde olduğunu düşünmektedir. Eğitim reformları Mısır'ın genel anlamda ilerlemesini sağlamış ve toplum kültüründe kök salmıştır. Benzer şekilde, önceki yazarların çoğu da Mehmet Ali Paşa reformlarının yalnızca olumlu yönünü tasvir etmiştir; nitekim bu reformlar, Mısır'ı kısa sürede Batı eğitimiyle eşit seviyeye getirmeyi başarmıştır.⁵

Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 19. yüzyılın başlarındaki eğitim reformları, eğitim ve fikri yaşamın seyrinde kritik bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Zira o dönemdeki modern devlet, uygulamalı bilimlere ve Avrupa bilimine dayalı bir eğitim sistemi kurmayı hedefliyordu. Bu reformlar, o sıralar ülkedeki dini ve ilmi otorite konumunda bulunan El-Ezher Şerif için yeni bir meydan okuma oluşturmıştır.

1- Mehmet Ali Döneminden Önce El-Ezher

El-Ezher'in ilmî ve dinî konumu, 16. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru belirginleşmiştir. Bu durum, El-Ezher'in İslam dünyasında mevcut olan en önemli fikrî ve eğitim kurumlarından biri, hatta bu dönemde en önemlisi olarak kökleşmesine yol açmıştır. Özellikle Osmanlıların uyguladığı vakıf sistemi çerçevesinde, El-Ezher'e geniş arazi ve mülklerin vakfedilmesi bu süreci güçlendirmiştir. Bu vakıflar Osmanlı dönemi boyunca artarak devam etmiş ve El-Ezher'in İslam dünyasındaki ilmî ve dinî konumunu daha da yükseltmiştir. El-Ezher'in bu dönemde ulaştığı önemin ve kazandığı mevkinin ardında birçok etken yatmaktadır, bunlar şunlardır:

Birincisi: Kahire'nin Osmanlı döneminde Arap Doğusu'nun en önemli kültür merkezi olarak sahip olduğu seçkin konumdur. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da dil farklılığının bulunması, Kahire'nin Arap düşüncesi ve kültürünün başlıca merkezi olarak rolünü güçlendirmiştir. Bu nedenle, özellikle fıkıh ve dil bilimleri ile ilgilenen İslam dünyasının her yerinden öğrenciler Kahire'ye akın etmiştir.

İkincisi: Her yıl Mısır hac kervanıyla birlikte Fas ve Afrika hacılarının Kahire üzerinden Hicaz'a gitmeleridir. Hac yolculuğu, Mısır ile Mağrip ülkeleri arasındaki kültürel birliği derinleştirmede önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte, Mağripli ve Afrikalı büyük âlimler düzenli olarak El-Ezher ve Mısır'daki diğer kültür merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Mağripli ve Afrikalı hacıların en temel geleneklerinden biri, Mısır'daki kültür merkezleriyle, özellikle El-Ezher ile ilişki kurmak olmuştur. Onların birçoğu El-Ezher'in revaklarından birinde bir süre kalmayı tercih etmiş, burada Ezher

⁴ عبد الكريم أبو صفصاف، حركة محمد عبده وعبد الحميد بن باديس وأبعادها الثقافية والاجتماعية والسياسية 1849-1940، تاريخ المصريين عدد 272، ج 1، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، 2007م، ص: 34:33.

⁵ Hasneli, Meirison, Qasem Muhammadi, "Educational Renewal During Muhammad Ali Period and Its Impact on The Al-Azhar Educational Institution," *Tafkir: Interdisciplinary Journal of Islamic Education* 5, no. 1 (2024), S: 28.

âlimlerinden ders almış ve ilmî icazetler elde etmişlerdir. Kimileri ülkelerine dönmüş, kimileri ise Mısır'da kalıcı olarak yerleşmiştir.

Üçüncüsü: Mısır'da fıkıh mezheplerinin çeşitliliğidir. Mısır, tek bir fıkıh mezhebine bağlı kalmayarak çok mezhepli yapısını korumuştur. Nüfusun büyük bir kısmı özellikle İmam Şafî'nin türbesinin Mısır'da bulunması nedeniyle Şafî mezhebine mensup olsa da, Malikî mezhebi özellikle Yukarı Mısır'da ve İskenderiye'de geniş ölçüde yayılmıştı. Hanefî mezhebi de birçok Mısır şehrinde güçlü bir varlığa sahipti; hatta Hanbelî mezhebi bile Mısır'da önemli sayıda takipçi bulmaya devam etmiştir. Bu durum, dört mezhebin fıkıh ilimlerinin Mısır'da gelişmesine yol açmış, El-Ezher ise bu dört imamın fıkıhlarını geliştiren önemli bir merkez hâline gelmiştir.

Dördüncüsü: Mısır'ın, Osmanlı dönemi boyunca Türk, Mağripli, Şamlı ve Afrikalı birçok topluluğa ev sahipliği yapmaya devam etmesidir. Bu topluluklar, Osmanlı dönemi boyunca kesintisiz biçimde Mısır'a gelmeye devam etmiş ve El-Ezher'in revaklarını çok sayıda öğrenciyle desteklemiştir. Bu gelen topluluklar, çocuklarını önce kuttablarda (ilkokul düzeyindeki medreselerde) eğitime yönlendirir, ardından bu öğrenciler El-Ezher'e devam ederek öğrenci sayısının artmasına katkıda bulunurlardı. Böylece El-Ezher, İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen öğrenciler sayesinde evrensel bir İslami kimlik kazanmıştır.⁶

Bunu, 17. yüzyılın ortalarında Mısır'ı ziyaret eden seyyah Evliya Çelebi de doğrulamaktadır. O şöyle demiştir: “Mısır'da El-Ezher kadar cemaati olan başka bir cami yoktur. Şehrin tam merkezinde bulunduğu için gece gündüz insanlarla dolup taşar; içinde secde edecek yer bulmak neredeyse imkânsızdır. Gece gündüz on iki bin talebe burada toplanır, sesleri arı kovarı gibi uğuldar; ilmî tartışmalarla öyle meşguldürler ki, insan hayran kalmadan edemez.”⁷

Bu nedenle, El-Ezher'in kapılarını farklı ülkelerden gelen çeşitli milletlerden öğrencilere açmış olması —ki o dönemde bu ülkelerin birçoğunda El-Ezher düzeyinde yüksek eğitim kurumları bulunmuyordu—, bu öğrencileri İslam dünyasının dört bir yanında El-Ezher'in mesajını ve değerini taşıyan elçiler hâline getirmiştir. Böylece El-Ezher'in itibarı ve saygınlığı tüm İslam âlemine yayılmıştır.⁸

Diğer bir açıdan bakıldığında, El-Ezher 18. yüzyılda, özellikle 1798'deki Fransız işgali sırasında, Mısır'da dikkate değer bir siyasî ve toplumsal nüfuz kazanmıştır. Bu dönemde cihad ve ıslah çağrılarıyla minberlerden yükselen sesler dikkat çekmiştir. Mısır tarihi, El-Ezher âlimlerinin ülkelerinde oynadıkları rollere tanıklık etmektedir. 18. yüzyıl boyunca Memlûklerin zulmü ve baskısına karşı verdikleri mücadelelerde, üç yıl süren Fransız işgaline karşı direnişte ve 19. yüzyılın

⁶ حسام محمد عبد المعطي، شيخ الجامع الأزهر في العصر العثماني 1523-1816م، مكتبة اسكندرية، مصر، 2016، ص 16-19.
⁷ أوليا جلي، سياحتنامه مصر، ترجمة: محمد علي عوني وآخرون، تقديم ومراجعة: أحمد فؤاد متولي، دار الكتب المصرية، القاهرة، 2003م، ص 271.

⁸ سعيد إسماعيل على، دور الأزهر في السياسة المصرية، دار الهلال، مصر، 1986م، ص 49.

başlarında Mısır düşüncesini modernleştirme çabalarının yanı sıra İngiliz işgaline karşı duruşlarında, bu âlimlerin etkin katılımını ortaya koyan pek çok örnek bulunmaktadır.⁹

Memlûk döneminde, egemen siyasî yapının niteliği nedeniyle, âlimler özel bir konum kazanmışlardır. Hükümdarlarla halkın dil ve ırk bakımından iki farklı topluluk oluşturması, âlimlerin bu önemli boşluğu doldurarak iki taraf arasında arabulucu bir rol üstlenmelerine yol açmıştır. Her ne kadar âlimler zaman zaman Memlûk yönetimine karşı muhalefet rolü oynamış olsalar da, aralarındaki ilişki genel olarak sağlıklı bir şekilde sürmüştür. Bunun nedeni, Sünnî geleneğin otoriteye itaat anlayışı ile birlikte —Cebartî'nin de belirttiği üzere— Memlûklerin aslında âlimlerin himayesinde yetişmiş olmalarıdır. Memlûkler, Kur'an'ı onlardan öğrenmiş, şeriat derslerini onların ellerinde almış ve onların rehberliğiyle hac farızasını yerine getirmişlerdir. Bu durum, onların geleneksel hayata ve dinî değerlere karşı içlerinde derin bir saygı duygusu uyandırmıştır. Âlimlerin sahip olduğu bu etki, onların gücünün temel kaynağıydı; zira Osmanlı Devleti, Memlûklerin otoritesi azaldıkça ve halk onlara karşı harekete geçtikçe, onlara olan düşmanlığını artırıyordu. Böyle durumlarda halkı yatıştırma ve düzeni sağlama gücüne yalnızca âlimler sahipti.¹⁰

Âlimler, Mehmet Ali'nin iktidara gelişinde de önemli bir rol oynamışlardır. Mehmet Ali, Fransızların Mısır'dan çekilmesinin ardından ortaya çıkan kargaşayı kendi lehine kullanmış, Memlûk gruplarını birbirine karşı kışkırtarak onları Osmanlılara yöneltmiştir. Son Osmanlı valisinin görevden alınmasından sonra, ulemanın ve halkın desteğini kazanmış ve 3 Temmuz 1805 tarihinde Babîâli tarafından Mısır valisi olarak atanmıştır.¹¹

Ezher uleması, köken itibarıyla bizzat Mısır toplumunun içinden gelmekteydi. Her ne kadar bazı âlimler Fas veya Şam (Biladü's-Şam) gibi Mısır dışındaki bölgelerden gelmiş olsalar da, ulema sınıfına mensup olanlar; gerek evlilikleri, gerek tasavvuf tarikatlarındaki konumları (şeyh veya manevî rehber olarak), gerek medreselerdeki görevleri, gerekse hukuki ve siyasi süreçlerdeki rolleri vasıtasıyla toplumla güçlü ve organik bağlar kurmuşlardı. Kavalalı Mehmet Ali'nin, Ezher'e ve medreselere ekonomik ve siyasi bağımsızlıklarını sağlayan vakıf kaynaklarını müsadere etmesi (el koyması), zamanla bu eğitim kurumlarının sosyal hayattaki etkinliğinin sona ermesine yol açtı. Ayrıca, önceleri Ezher Şeyhi'nin (kurum yöneticisinin) seçimi bizzat ulemanın kendisi tarafından, yani ulema sınıfının içinden ve onların maslahatına uygun olarak yapılıyordu. Ancak Mehmet Ali'nin giderek artan siyasi gücü, Ezher Şeyhliği makamını ve diğer pek çok mevkiyi bizzat kendisinin atamasını mümkün kıldı.¹²

⁹ فاطمة الزهراء زحمانى، محمد دراج، موقف علماء الأزهر والزيوتونة من الفكر التحديثي خلال القرن 19م، مجلة روى تاريخية للأبحاث والدراسات المتوسطة، مجلد 1، العدد الأول، جوان، 2020، ص 4.

¹⁰ عفاف لطفى السيد، العلماء ودورهم في مصر مطلع القرن التاسع عشر، مجلد الإجتهد، العدد 04، السنة الأولى، بيروت، 1989م، ص 217.

¹¹ Muhammed Hanefi Kutuluoglu, a.g.e, S: 62.

¹² Halil İbrahim Erol, Palyatif Modernleşme: Kavalalı Mehmed Ali, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları dergisi, Sayı 20, mart 2024, S: 161-162.

Böylece Ezher – hem idari hem de öğrenci düzeyinde – daha önce hiç olmadığı kadar siyasete eklemlenmiş; Mehmet Ali'nin reformlarını fikren ve fiilen desteklemek zorunda kalmıştır. Bu durum, Ezher ulemasından Şeyh Halil b. Ahmed er-Recebî'nin Mehmet Ali Paşa'yı mutlak ve koşulsuz bir şekilde savunmasında ve Paşa'yı övmek üzere kaleme aldığı “*Vezir Mehmet Ali Paşa Tarihi*” adlı eserinde açıkça görülmektedir. Aynı zamanda devlet; eğitim alanında yeterli planlama yapılmaksızın hızla kurulan yeni okulların insan kaynağını (kadrosunu) sağlamak amacıyla, Ezher'den ve diğer medreselerden mezun olan ulema ve hocalara dayanma yoluna gitmiştir. Bu bağlamda, gerek Kahire'de gerekse taşrada (taşra vilayetlerinde) hizmete giren yeni ilkokulların çoğuna, nazır veya müdür olarak Ezher şeyhleri ve hocaları atanmıştır.¹³

2- Mehmet Ali'nin Eğitim Reformları

Mehmet Ali, bir milletin inşasını ve millî bir yönetimin kurulmasını hedefleyen her genel reform hareketinin, halkın ruhunda kök salmadıkça güçlü ve kalıcı olamayacağını anlamıştı. Bu nedenle, yurt dışına yerli öğrencilerden oluşan eğitim heyetleri (bursiyerler) göndermiş, Avrupa'dan öğretmenler getirmiş, okullar açmış, genel eğitimi düzenlemiş ve bilgi yayılımını sağlamıştır. Onun temel düşüncesi, yabancıları geçici öğretmenler olarak kullanmak ve zamanla onların yerini yerli uzmanların almasını sağlamaktır.¹⁴

-Okullar

Muhammed Ali, Mısır yönetimini cehaletin son derece yaygın olduğu bir dönemde devraldı. Ülkede eğitim kurumu olarak yalnızca Ezher ve birkaç ilköğretim düzeyindeki medrese bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı döneminde Ezher'in değeri oldukça düşmüştü. Muhammed Ali, Ezher'i ıslah etmeye kalkışmaktan çekindi; çünkü bu durumda hem âlimlerin hem de halkın tepkisiyle karşılaşacağını, halkın ise Ezher'in düzenine dokunulmasını dinî düzenlere müdahale olarak göreceğini biliyordu. Bu nedenle Muhammed Ali, okullarda yeni bir eğitim türü oluşturmak zorunda kaldı.¹⁵

Muhammed Ali, Mısır'da ilim ve edebiyatı canlandırmaya büyük önem verdi. Bu amaçla, çeşitli derecelerde okullar açtı ve Avrupa'ya bilimsel heyetler gönderdi. Bu alanda, ordu ve donanmayı kurarken izlediği aynı fikri benimsedi; yani bilimin ve bilginin yayılması için modern Avrupa sistemlerini örnek aldı. Modern okullar kurdu ve Avrupa uygarlığının bilim ve zekâ bakımından ortaya koyduğu en iyi unsurları benimsedi. Böylece, Mısır'daki düşünce ve bilim hayatında büyük bir ilerleme sağladı; bu ilerleme, Mısır'ın modern bilimsel gelişiminin temelini oluşturdu. Muhammed Ali, eğitim alanında yüksek, orta ve ilköğretim düzeylerine kadar farklı kademelerde öğretimin yaygınlaşmasına önem verdi. Bilimsel kurumların tarihine bakıldığında, önce yüksek okulların kurulmasına ve öğrenci heyetlerinin gönderilmesine öncelik verdiği, ardından ilköğretime yöneldiği görülür. Başlangıçta amacı, devlet işlerinde, ülkenin imarında ve halk arasında eğitimin yaygınlaştırılmasında kendisine yardımcı olacak yükseköğrenim görmüş bir sınıf oluşturmak idi. İlk

¹³ Halil İbrahim Erol, S: 161-162.

¹⁴ محمد صبري، تاريخ مصر الحديث من محمد علي إلى اليوم، مرجع سابق ذكره، ص54.

¹⁵ محمد فهمي لهبطه، تاريخ مصر الاقتصادي في العصور الحديثة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، ص 1944م، ص 84.

ve ortaokullar kurulmadan önce yükseköğrenim görmüş bir sınıfın oluşmasına, Ezher'in katkısı büyük oldu; çünkü Ezher, yüksek okulların ve yurtdışı heyetlerinin ihtiyaç duyduğu, yeterli kültürel birikime sahip gençleri yetiştirerek, onların Mısır'daki veya Avrupa'daki yükseköğrenim derslerini anlayabilecek düzeye ulaşmalarını sağladı.¹⁶

Muhammed Ali'nin yüksek okullar arasında ilk düşündüğü kurum mühendislik okuluydu. Çünkü ülkenin bayındırlık işlerini yürütmek için mühendislere ihtiyaç duyulduğunu görmüştü. Bu nedenle mühendislik öğretime başladı. Öğrenciler ücretsiz olarak eğitim görüyor, kendilerine aylık maaş ve elbise veriliyordu. Bu okul, 1816 yılında Kal'a'da (Kale'de) kurulmuş olup, Muhammed Ali döneminde açılan ilk yüksekokul sayılır; zira diğer okullar bu tarihten sonra kurulmuştur. Ancak Kal'a'daki mühendislik okulu, yıllar içinde ülkenin mühendis ihtiyacını karşılayamadığı veya programı yeterli düzeyde olmadığı için, Muhammed Ali 1834 yılında Bulaq'ta (Bulak'ta) başka bir mühendislik okulu daha kurdu. Bu yeni okulun yönetimine, yurt dışına gönderilmiş bilimsel heyetlerin mezunlarını atadı.¹⁷

Muhammed Ali, 1827 yılında Dr. Clot Bey'in önerisi üzerine tıp okulunu kurdu. Okulun ilk merkezi, daha önce askeri hastanenin bulunduğu Ebû Za'bel'deydi. Bu nedenle okul, tıp eğitimi ve uygulama imkânlarının mevcut olduğu hastane bünyesinde açıldı. Amacı, ordu için Mısırlı doktorlar yetiştirmektir; ancak zamanla bu amaç genişletilerek, doktorlar hem orduya hem de genel halka sağlık hizmeti sunmaya başladılar. Hükümet, okul için El-Ezher öğrencilerinden yüz kişiyi seçti. Okulun ve hastanenin yönetimini Dr. Clot Bey üstlendi. O da anatomi, cerrahi, iç hastalıkları, farmakoloji, sağlık bilgisi, eczacılık, adli tıp, fizik, kimya ve botanik derslerini okutmak üzere çoğu Fransız olan seçkin Avrupalı hocaları görevlendirdi. Ayrıca Ezherli öğrenciler için Fransızca dersleri veren öğretmenler de bulunmaktaydı. Hastaneye, her türlü şifalı bitki ve nadir otların yetiştirildiği bir botanik bahçesi eklendi. Okulun kurulmasından beş yıl sonra, ilk öğrenci grubu mezun oldu. Mezunlar hastanelere ve ordu birliklerine dağıtıldı. En başarılı yirmi öğrenciden sekizi okulda asistan olarak bırakıldı; diğer on iki öğrenci ise eğitimlerini tamamlamak üzere Paris'e gönderildi. Dönüşlerinde okulda profesör olarak atandılar. Daha sonra, 1837 yılında okul Kasrû'l-Aynî'ye taşındı. Böylece okul ve hastane Kahire'ye daha yakın bir konuma gelerek, hem tıp eğitiminin yayılmasına hem de hastaların tedavisine daha fazla katkı sağlamaya başladı.¹⁸

Muhammed Ali dönemi, aynı zamanda tercüme ve Arapçalaştırma (ta'rîb) açısından da bir uyanış çağı olarak kabul edilir. Muhammed Ali, Batı'daki yararlı sistemlerin tamamının zaten sahipleri tarafından yazıldığını düşünüyordu. Ona göre bu eserler tercüme edilirse, Mısır da bu sistemleri örnek alarak ilerleyebilirdi. Bu nedenle Batı'nın ilimlerini, edebiyatını, savaş, tarım, sanayi ve imar alanlarındaki yöntemlerini öğrenmek istiyordu. Ancak bunu başarabilmek için bu bilgilerin Arapçaya veya Türkçeye çevrilmesi gerekiyordu. Ne var ki, bu iki dili ya da ikisinden birini bilen yabancılar oldukça azdı. Öte yandan, ülkenin ihtiyaç duyduğu her bilim, sanat veya idari alan için

¹⁶ عبد الرحمن الرافيكي بك، عصر محمد علي، مرجع سبق ذكره، ص 464.

¹⁷ عبد الرحمن الرافيكي بك، ص 467:465.

¹⁸ نفس المصدر، ص 469:468.

Avrupa'ya öğrenci göndermek de mümkün değildi. Bu sebeple Muhammed Ali, Mısır'da yerli halktan tercümanlar yetiştirmeye karar verdi. Böylece hem Doğu hem Batı dillerini öğrenip Avrupa eserlerini çevirebilecek bir kadro oluşturmayı hedefledi. Bu tercümanları yetiştirme görevi, ilk Mısır öğrenci kafilelerinin üyelerine verildi. Bu amaçla 1835 yılında Medresetü'l-Alsun (Dil Okulu) kuruldu. O dönemde okulun adı "Tercüme Okulu" idi, ancak daha sonra ismi "Medresetü'l-Alsun" olarak değiştirildi. Okulun merkezi Kahire'nin Ezbekiye semtinde bulunuyordu.¹⁹

Muhammed Ali, halkı aydınlatmak için büyük çaba sarf etti. 1827 yılından itibaren çeşitli okullar açmaya başladı. Nil Deltası'nda 40, Yukarı Mısır'da ise 26 ilkokul kurdu. Ayrıca iki hazırlık okulu açtı: biri Kahire'de, diğeri İskenderiye'deydi. Bunun yanında, topçu, süvari, piyade, veterinerlik, tarım, müzik, güzel sanatlar ve zanaatlara yönelik özel yüksek okullar da kurdu. Mısır genelinde yaklaşık 10.000 öğrenci bulunmaktaydı; ancak bunların çoğu, halkın cehalete alışık olması nedeniyle zorla okullara alınmıştı. Çünkü halk, alıştığı yaşam tarzından kopmakta zorlanıyor, eğitime karşı isteksizlik gösteriyordu. Oysa Muhammed Ali, öğrencilerin giyim, yiyecek ve aylık maaşlarını karşılıyordu. Halkın eğitimden kaçınmasının asıl nedeni, eğitimin sonunda askerî hizmete yol açmasıydı ve bu hizmet halk arasında hoş karşılanmıyordu. Muhammed Ali'nin eğitime bu kadar önem vermesinin nedeni, ordusunu güçlendirmek istemesiydi. Çünkü ordu, subay, doktor, mühendis, eczacı gibi birçok eğitimli uzmana ihtiyaç duyuyordu. Başarılı öğrenciler ise Fransa ve İngiltere'ye gönderilerek eğitimlerini tamamlıyorlardı. Bu yeni eğitim hareketine destek olmak amacıyla, gerekli kitapların basımı için resmî matbaa (Matbaa el-Amiriyye) kuruldu.²⁰

Muhammed Ali'nin kurduğu yüksek ve özel okullar geliştikçe ve kapsamaları genişledikçe, bunların yönetimini düzenlemek üzere 1837 yılında "Dîvânü'l-Medâris" (Okullar Dairesi) adında özel bir idare kuruldu. Bu kurum, daha önce "Meclis-i Şûrâ el-Medâris" (Okullar Danışma Meclisi) adıyla faaliyet göstermekteydi. Bu idarenin düzenlenmesine, yurt dışına gönderilen öğrencilerin (bursiyerlerin) başarıyla eğitimlerini tamamlayıp Mısır'a dönmeleri büyük ölçüde katkı sağladı. Muhammed Ali, onların yeteneklerinden yararlanmak ve eğitim alanındaki kalkınmayı organize etmek için uygun bir ortam hazırladı. Bu dönemde kurulan bir meclis, okullarda eğitimin nasıl düzenleneceğine dair kararlar aldı ve ilköğretimin yaygınlaştırılması için 27 maddeden oluşan bir eğitim tüzüğü (lâ'ihâ) hazırladı. Bu tüzüğe göre, ülkede 50 ilkokul açılması gerekiyordu: bunlardan 4'ü Kahire'de, 1'i İskenderiye'de, geri kalanları ise Mısır'ın farklı bölgelerinde olacaktı. Amaç, eğitimi toplumun tüm kesimlerine yaymaktı. Ayrıca, Kahire ve İskenderiye'deki her okulda 200 öğrenci, taşradaki her okulda ise 100 öğrenci bulunması öngörülmüştü.²¹

Ayrıca, Muhammed Ali Mısırlılardan liderlik kadroları yetiştirmek amacıyla askerî okullar da açtı. Bu kapsamda Dimyat'ta bir piyade okulu, Giza'da bir süvari okulu ve Kahire yakınlarındaki Tura'da bir topçu okulu kuruldu. 1826 yılında ayrıca Genelkurmay Akademisi (Mekteb-i Erkân-ı Harbiye) kuruldu ve yeni kurulan ordunun birliklerinde kullanılmak üzere Fransız askerî iç

¹⁹ أحمد عزت عبد الكريم، تاريخ التعليم في عصر محمد علي، مكتبة النهضة المصرية، 1938م، ص 329:330.

²⁰ محمد فهمي لهبطه، تاريخ مصر الاقتصادي في العصور الحديثة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، ص 1944م، ص 84.

²¹ عبد الرحمن الراجعي بك، نفس المصدر، ص 472:473.

tüzükleri Arapçaya çevrildi. Böylece ordunun tüm teşkilatı Napolyon'un ordusu örnek alınarak düzenlendi. Ordu topçu birlikleriyle donatıldı, silahlar Avrupa'dan satın alındı ve bir kısmı da Mısır'da üretilmeye başlandı. 19. yüzyılın 1830'lu yıllarında Mısır'ın düzenli ordusu oldukça genişledi. 1833 yılına gelindiğinde, ordu şu şekilde yapılandırılmıştı: 36 piyade alayı, her biri 3.000 askerden oluşuyordu, 14 muhafız alayı, toplam 150.000 askerden meydana geliyordu, 15 süvari alayı, her biri 500 atlıdan oluşuyordu, 5 topçu alayı, toplamda 1.000 asker içeriyordu. Böylece düzenli ordu 180.000 asker, buna ek olarak da 40.000 kişilik düzensiz kuvvetten oluşuyordu.²²

Asvan Okulu, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın modern sistem üzerine kurduğu ilk askerî okuldu. Daha sonra Farşut'ta, Nehîle'de ve Ebar (Cercâ)'da benzer askerî okullar açıldı. Ayrıca Kasrû'l-Aynî Okulu 1825 yılında kuruldu. Bu okul, askerî hazırlık eğitimi veren bir ortaokul niteliğindeydi ve "Askerî Hazırlık Okulu" olarak biliniyordu. Yaklaşık 50 öğrenci eğitim görmekteydi; bu öğrenciler, askerî ve denizcilik okullarına ve ardından yüksek okullara geçmek üzere hazırlanıyorlardı. Daha sonra tıp okuluna yer açmak amacıyla bu okul Ebî Za'bel'e taşındı. Mareşal Marmont, 1834 yılında okulu ziyaret ettiğinde 1.200 öğrencinin bulunduğunu tespit etti. Mösyö Tijan'a göre ise, bu okulun 1837 yılında 1.500 ciltlik bir kütüphanesi vardı. Bunun yanı sıra, Mehmed Ali Paşa Mısır ordusundaki piyade birliklerinin (el-biyade) düzenlenmesine de önem verdi. Bu birlikler için subay yetiştirmek amacıyla, Hanka'da (el-Hânka) modern sistemle donatılmış bir askerî okul kuruldu. Öğrenci sayısı 400 idi ve üç tabura (blok) ayrılmışlardı. Burada öğrenciler askerî talimler, askerî idare, ayrıca Arapça, Türkçe ve Farsça dilleri öğreniyorlardı. Okul 1834 yılında Dimyat'a taşındı. Okulun müdürü, Piyemonte bölgesinden İtalyan bir subay olan Mösyö Bolotin idi; kendisi Napolyon İmparatorluğu'nun subaylarından biriydi. Mehmed Ali onu kaymakam (yarbay) rütbesine yükseltti. Daha sonra okul 1841 yılında Ebî Za'bel'e taşındı.²³

Tura'da, topçu (tüfekçi) subaylarını yetiştirmek amacıyla bir askerî topçu okulu kuruldu. Bu okulun yönetimini, İspanyol asıllı bir subay olan Albay (Miralay) Don Antonio de Seguera üstlendi. Seguera, Mısır ordusu için topçu subayları yetiştirmek üzere böyle bir okul kurma fikrini Mehmed Ali Paşa'ya sunmuş, aynı zamanda ordu komutanı İbrahim Paşa'ya da projesini arz etmişti. Her iki tarafın onayını aldıktan sonra okul, Miralay Seguera'nın önerdiği düzene göre kuruldu. Okula, Kasrû'l-Aynî hazırlık okulundan mezun üç yüz öğrenci seçildi. Bu öğrenciler, askerî dersler, Arapça ve Türkçe, matematik, cebir, geometri, mekanik, resim ve istihkâm gibi konularda eğitim aldılar. Ayrıca, top atışı talimleri Avrupalı askerî eğitmenler tarafından veriliyordu. Albay Seguera bizzat matematik ve resim derslerini kendisi öğretiyordu. Öğrenciler kısa sürede büyük ilerleme kaydettiler ve Suriye Savaşı'nda yeterliliklerini ispatladılar. Hem ağır topçu hem de hafif topçu birlikleri faaliyet ve başarı bakımından birbirleriyle yarışır hale geldi. Okula ayrıca bir piyade topçu birliği ve bir süvari topçu birliği bağlandı. Öğrenciler ve askerler için 24 bataryalı bir atış alanı kuruldu. Okulun kendi askerî hastanesi de bulunuyordu; burada bir doktor ve bir eczacı görev yapıyordu. Daha sonra Mehmed Ali Paşa, Mısır ordusunu her yönüyle Avrupa ordularına benzer şekilde düzenlemeye karar verdi. Her alay için bir müzik birliği oluşturulmasını emretti,

²² لوتسكي، تاريخ الأقطار العربية الحديثة، مرجع سبق ذكره، ص 66.

²³ عبد الرحمن الرافعي بك، عصر محمد علي مكتبة النهضة المصرية، ط3، القاهرة، 1951م، ص 386:387.

Avrupa'dan askerî müzik aletleri ve öğretmenler getirtti. Hanka'da (el-Hânka) 130 öğrenci kapasiteli bir müzik okulu kuruldu. Burada dört Avrupalı müzik öğretmeni ders veriyor, okulun müdürlüğünü Mösyö Carre yürütüyordu. Okulda ayrıca Arapça dersleri de Mısırlı öğretmenler tarafından verilmekteydi. Bu okul, Mısır ordusunun ihtiyaç duyduğu askerî müzisyenleri yetiştiren ilk kurum olma özelliğini taşıyordu.²⁴

-Eğitim Heyetleri (Yurtdışı Öğrenci Gönderimleri):

Muhammed Ali, Avrupa'dan ilimlerini, eğitim ve ekonomi sistemlerini, askerî ve denizcilik sanatlarını aldı; oradan okulları için öğretmenler ve müdürler, ordusu ve donanması için subaylar ve eğitmenler, fabrikaları için zanaatkârlar ve mühendisler getirdi. Bu nedenle, o dönemde bu sistemleri yıllar önce ülkelerinde öğrenmiş olan Avrupalılara dayanmak Muhammed Ali için kaçınılmazdı. Ancak, Muhammed Ali yabancılara sürekli olarak bağımlı olmanın ve Mısırlıların veya Türklerin ülkelerinin kalkınmasına katılmadan uzak kalmalarının akıllıca olmayacağını düşündü. Bu nedenle, Batı'yı doğrudan örnek almak istedi. Avrupa'ya Türk ve Mısırlı öğrenciler göndermeye başladı; böylece Batı'nın bilimlerini ve sanatlarını doğrudan öğrenip, dillerine ve tecrübelerine hâkim olabilsinler. Bu öğrenciler Mısır'a döndüklerinde, fabrikaların, okulların ve dairelerin idaresinde görev alarak ona yardımcı olabileceklerdi. Ayrıca eğitim kurumlarında ders verecek, faydalı kitapları tercüme edecek ve kısacası ülkenin modern uyanışının önderleri olacaklardı.²⁵

Muhammed Ali döneminde yedi eğitim heyeti (öğrenci grubu) Avrupa'ya gönderilmiştir. İlki 1809 yılında İtalya'ya gönderilmiştir. Daha sonra heyetler İtalya, Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya gönderilmeye devam etmiştir. Bu heyetlerin amacı; tıp, mühendislik, askerî ve denizcilik sanatları, tercüme, hukuk, idare, kimya, tarih, matematik bilimleri, ziraat, matbaacılık, gemi yapımı, dokuma çeşitleri ve dökümcülük gibi alanlarda eğitim almaktır. Bu heyetlerin sonuncusu ise 1848 yılının başlarında, yani Muhammed Ali'nin ölümünden hemen önce, İngiltere'ye gönderilmiştir.²⁶

Muhammed Ali'nin ilmi heyetler (öğrenci kabileleri) gönderdiği ilk ülke İtalya olmuştur. 1813 yılında ve onu takip eden yıllarda, Livorno, Milano, Floransa ve Roma gibi İtalyan şehirlerine birçok öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrenciler askerî sanatlar, gemi inşası, matbaacılık, mühendislik ve benzeri alanlarda eğitim almakla görevlendirilmişlerdir. Bu heyetler arasında 1815 yılında Milano'ya gönderilen Nikola Musbaki Efendi de bulunmaktaydı. O, harf dökümü ve kalıplarının yapımını öğrenmek, ayrıca matbaacılık sanatını incelemek üzere gönderilmişti. 1821 yılında Bulak Matbaası'nın müdürlüğüne atanmış ve 1831 yılında vefat edene kadar bu görevi sürdürmüştür. Daha sonra Muhammed Ali'nin ilgisi İtalya'dan Fransa'ya yönelmiştir. 1818 yılı civarında ikinci bir heyet Fransa'ya gönderilmiş, bu heyette Osman Nureddin Efendi de yer almıştır. O, askerî ve denizcilik sanatlarında uzmanlaşmak üzere gönderilmiş, 1820 yılında Mısır'a dönmüş ve 1828 yılında "serasker" (ordu komutanı) ve Mısır donanmasının başkanı rütbelerine kadar yükselmiştir.

²⁴ عبد الرحمن الرافاعي بك، نفس المصدر، ص 392:389

²⁵ أحمد عزت عبد الكريم، تاريخ التعليم، مرجع سبق ذكره، ص 422:423.

²⁶ جمال الدين الشيال، تاريخ الترجمة والحركة الثقافية في عصر محمد علي، مؤسسة هنداوي، 2021م، ص 58.

Üçüncü heyet de 1826 yılında Fransa'ya gönderilmiştir. Bu heyet ilk etapta kırk iki öğrenciden oluşuyordu, ardından başka öğrenciler de bu gruba katılmıştır.²⁷

Daha sonra birçok alanda ve çeşitli Avrupa ülkelerine —Fransa, Avusturya ve İngiltere gibi— yeni öğrenci heyetleri gönderilmeye devam edilmiştir. 1830 yılında elli sekiz öğrenciden oluşan büyük bir heyet Avrupa'ya gönderilmiştir. Bu öğrenciler sanayi ve teknik sanatlar (mekanik sanatlar) alanlarında eğitim almakla görevlendirilmişti. Onlardan otuz dördü Fransa'ya, dördü Avusturya'ya ve yirmisi İngiltere'ye gönderilmiştir. Ayrıca tıp alanında da heyetler gönderilmiştir; örneğin 1832 yılında Fransa'ya gönderilen on iki öğrenciden oluşan bir tıp heyeti buna örnektir.²⁸

Muhammed Ali, zeki gençleri seçerek yabancı ülkelere öğrenci heyetleri göndermeye devam etti. Her bilim dalı için ayrı bir grup belirledi. Ayrıca yetmiş öğrenciden oluşan büyük bir heyetle birlikte kendi oğullarını da Avrupa'ya gönderdi ve Paris'te askerî sanatların öğretilmesi için özel bir okul açtı. Bu heyetler ardı ardına Avrupa'ya gidip geri döndüler ve Mısır'da çeşitli alanlarda görevlendirildiler: askerî sanatların ve talimlerin öğretilmesi, mühendislik işlerinde —bina, kanal ve köprü yapımı, makine imalatı, atölye ve fabrikaların yönetimi—, yağ çıkarma, ateşli silah üretimi, metal dökümü, kâğıt yapımı gibi birçok alanda çalıştılar. Muhammed Ali, hangi ülkenin bir konuda üstün olduğunu öğrendiğinde, o alanda uzmanlaşma potansiyeli gördüğü kişileri oraya gönderirdi. Böylece bilgi ve bilimsel birikim Mısır topraklarında yayılmaya başladı.²⁹

-Ezher Âlimlerinin Rolü

Muhammed Ali Paşa, iddialı eğitim projelerini hayata geçirmeye başladığında, köklü bir kurum olan Ezher-i Şerif ile karşı karşıya kaldı. Yüzyıllar boyunca Mısır'da ilmin merkezi ve dinî otoritenin kaynağı olmuş olan Ezher, uzun bir geleneğe sahipti. Islahat hareketlerinin genişlemesi, modern okulların kurulması ve Avrupa'ya öğrenci heyetlerinin gönderilmesiyle birlikte birçok âlim, geleneksel konumlarının tehdit altında olduğunu hissetti. Yeni eğitim sistemi, özellikle devletin eğitim ve ilmî görevler üzerindeki denetimini ele almasıyla, onların nüfuzunu zayıflatmaya yönelik bir girişim olarak görülmeye başlandı. Ezher âlimlerinin bu gelişmelere karşı tutumları farklılık gösterdi: Bir grup, eski eğitim sistemine sıkı sıkıya bağlı kaldı ve onun dinin ve dilin korunması için tek güvence olduğunu savundu. Diğer bir grup ise modern ilimlere açılmanın şeriata aykırı olmadığını, bilakis ümmetin uyanışı ve çağın gereklerine ayak uydurması için zaruri olduğunu düşündü. Böylece Ezher çevresinde bir bölünme meydana geldi: bir yanda yeniliklere karşı çıkanlar ve temkinli yaklaşanlar, diğer yanda ise ihtiyatlı bir şekilde destek verenler. Bu ayrışma, o dönemde Mısır'ın yaşadığı köklü dönüşümün derinliğini açıkça yansıtmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında, ülkedeki büyük dönüşümlerden etkilenen ve İslami ıslahat hareketine zemin hazırlayan yeni bir entelektüel elit oluşmaya başladı. Bu elit kesim, İslami miras

²⁷ عمر طوسون، البعثات العلمية في عهد محمد علي ثم في عهدي عباس الأول وسعيد، مطبعة صلاح الدين، الاسكندرية، 1934، ص 12:10.

²⁸ عمر طوسون، البعثات العلمية، نفس المصدر، ص 64-123.

²⁹ علي باشا مبارك، من الخطط التوفيقية الجديدة لمصر القاهرة ومدنها وبلادها القديمة والشهيرة، ج 1، ط 1، المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، 1306هـ، ص 88.

ile modernitenin kazanımlarını uzlaştırmaya çalıştı. Bu dönemin önde gelen isimlerinden bazıları, “entelektüel uyanışın öncü kuşağı” olarak bilinen Hasan el-Attar ve Rıfâa et-Tahtâvî idi.

Hasan bin Muhammed el-Attar, aslen Mağribî olup 1180/1766 yılında Kahire’de doğdu. Babası Muhammed, mütevacı bir aktar (baharatçı) idi; geçim durumu sınırlı olsa da bazı ilimlere vâkıf ve iyi bir kültüre sahipti. Şeyh el-Attar keskin zekâlı, ilim ve marifete son derece meraklı bir genç olarak yetişti. Âlimler arasında saygın bir konuma ulaşma arzusu ve geniş hedefleri vardı; zekâsı da bu yolda en büyük yardımcısı oldu. Babası onu kendi mesleği olan attarlığa yönlendirmek istediye de, Hasan el-Attar ilim öğrenen yaşlılarını görünce büyük bir ilmî kıskançlığa kapıldı. Bu yüzden babasından gizli olarak Ezher’e gidip gelmeye başladı ve kısa sürede Kur’an’ı ezberledi. Durumu sonradan öğrenen babası, onun bu gayretine sevinerek onu destekledi ve Ezher Camii’ne resmen kaydettirdi.³⁰

O, döneminin önde gelen hocalarından olan Şeyh el-Emîr ve Şeyh es-Sabbân gibi büyük âlimlerden ilim tahsil etti. Şeyh el-Attar, ilim öğrenmede büyük bir gayret gösterdi; bilgi alanı genişledi, kültürü çeşitlendi ve ilmi derinleşti. Kısa bir zamanda zekâsı ve dehası belirginleşti, bilgisi ve anlayışıyla hocalarını hayrete düşürdü. El-Attar, çağının bilinen ilimleriyle yetinmeyip, geometri, matematik ve astronomi gibi fen bilimlerini de inceledi. Şeyh Muhammed Şihâb onun hakkında şöyle demiştir: “Şeyh el-Attar, keskin bakış ve güçlü zekâ bakımından bir harikaydı. Bazen geceleri bizi ziyarete gelir, gündüz bile okunması zor olan ince yazılı kitapları kandil ışığında rahatlıkla okurdu. Benden iki ciltlik bir kitap ödünç alır, onu bir veya iki hafta içinde tamamen okuyup bitirirdi.”³¹

1815 yılında, on üç yıl süren seyahat ve gurbet hayatının ardından Mısır’a döndü. Bu süre zarfında ülkede durumlar istikrara kavuşmuş, yönetim Muhammed Ali Paşa’nın eline geçmişti. Bunun üzerine Hasan el-Attar yeniden Ezher’de ders vermeye başladı.³²

Uzun zamandır Ezher’de okutulmayan Beyzâvî Tefsiri’ni yeniden ders olarak vermeye başladı. Bu durum, onun bu alandaki üstünlüğü nedeniyle birçok Ezher âliminin derslerine katılmasına yol açtı. Muhammed Ali Paşa’nın kendisine gösterdiği büyük takdir ve övgü sayesinde, 1244/1828 yılında Mısır’ın resmî gazetesi olan el-Vakâyi’ el-Mısriyye’nin ilk başeditörü olarak atandı. Daha sonra, 1246/1830 yılında Ezher Şeyhi olarak görevlendirildi ve bu makamda 1250/1835 yılında vefat edene kadar görev yaptı.³³

Hasan el-Attar, Ezher içinden yükselerek müfredatın yenilenmesi, kitapların değiştirilmesi ve modern ilimlerin programa dâhil edilmesi çağrısında bulunan ilk Arap seslerden biri olarak kabul edilir. Ondan önce bu düşüncüyü dile getiren Arap olmayan bir Müslüman, Mısır’daki Osmanlı valisi Ahmed Paşa Kûr idi. O, Ezher’deki eğitimin yetersizliğini fark etmiş; burada ilimle

³⁰ أشرف فوزى صالح، شيوخ الأزهر، ج 2، الشركة العربية للنشر والتوزيع، ص 35.

³¹ أشرف فوزى صالح، شيوخ الأزهر، ج 2، ص 35.

³² محمد عبد الغنى حسن، حسن العطار، ط 2، دار المعارف، دت، ص 20.

³³ Hulusi Kılıç, “Attâr, Hasan b. Muhammed”, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV yayınları, 1991), C: 4, S: 98.

uğraşanların fıkıh, kelam ve nahiv, sarf, mantık gibi “vesile ilimlerine” yoğunlaşıp, milletlerin ilerlemesi ve güçlenmesi için zaruri olan “maksat ilimlerini”, yani matematik gibi riyazî bilimleri ihmal ettiklerini gözlemlemişti.³⁴

Ancak Ahmed Paşa, Ezher’deki ilimlerle ilgili bu gözlemlerini iletmekle yetindi. Sonrasında ise matematikçi ve astronom olan Hasan el-Cabertî ile bir araya gelerek onunla matematik ve astronomi konularında fikir alışverişinde bulundu; ondan pratik olarak güneş saati (mızıyal) yapımını öğrendi. Bunun ötesinde Ezher için daha fazlasını yapması beklenemezdi; zira onun riyazî ilimlere olan ilgisi, Müslümanların genel yararına yönelik bir gayeden ziyade kişisel bir merak düzeyinde kalmıştı.³⁵

Ahmed Paşa’nın bu olayı, Hasan el-Attar’ın doğumundan yirmi yıl kadar önce gerçekleşmişti. Şüphesiz, bu olayın hikâyesi Ezher’in duvarları arasında uzun süre dolaşmış, Attar da muhtemelen öğrenci ya da hoca olduğu dönemlerde bu olayı duymuştu. Hiç kuşkusuz, bu hadise onun ruhunda derin bir etki bırakmıştı. Buna ek olarak, Fransızlarla kurduğu temas, onların kitaplarını, laboratuvar aletlerini ve gözlem cihazlarını yakından tanınması da üzerinde büyük bir etki yarattı. İşte bu temaslar, hareketli ve yeniliğe açık mizacında Ezher’in, hatta bütün ülkenin ıslahına yönelik bir uyanış düşüncesinin filizlenmesine yol açtı. Ali Mubârek’in Hasan el-Attar hakkında söylediği şu sözler bu durumu ne güzel özetler: “Fransızlardan bazılarıyla temas kurmuştu; onların memleketlerinde kullanılan sanat ve tekniklerden faydalanır, onlara Arapça öğretirdi. Şöyle derdi: ‘Bizim memleketimizin hâlleri değişmeli; bizde bulunmayan yeni bilgilerin yayılması gerekir.’ Fransızların ulaştığı ilim ve marifet düzeyine, kitaplarının çokluğuna, titizlikle yazılmış olmasına ve faydalanmayı kolaylaştıran yöntemlerine hayret ederdi.”³⁶

“Ülkemizin hâlleri mutlaka değişmeli ve bizde bulunmayan yeni ilimler burada da yenilenmelidir.” diyen Hasan el-Attar’ın bu sözü, inanç, güç ve ilerleme arzusunu böylesine derin biçimde yansıtan nadir bir ifadedir. Gerçekten de o, bu sözüyle sadece Ezher’in değil, belki de bütün Mısırlıların en cesur şahsiyetlerinden biriydi. Bu çağrısı, kaderin yönetimi kendisine teslim ettiği dönemde Vali Muhammed Ali Paşa’nın da dikkatini çekmişti. Şüphe yok ki, Muhammed Ali’nin Mısır’da gerçekleştirdiği eğitim reformları ve Avrupa’ya –özellikle Fransa’ya– gönderdiği öğrenci heyetleri de el-Attar’ın bu sözlerinin ışığında şekillendi. Çünkü Paşa, yurt dışında eğitimlerini tamamlayıp dönen bu öğrencilerin, ülkenin durumunu değiştirmelerini ve el-Attar’ın dile getirdiği gibi “Mısır’da bulunmayan yeni bilgileri” memlekete taşımalarını istiyordu. Böylece Hasan el-Attar’ın ıslah ve yenilenme arzuları, Muhammed Ali’nin reformcu politikalarında somut bir karşılık bulmuş oldu.³⁷

Hasan el-Attar, Ezher’in ıslahı, ders programlarının yenilenmesi ve eğitim planlarının düzenlenmesi konusunda arzuladığı başarıyı elde edememiş olsa da, ülke genelinde eğitimin ıslahı yönündeki

³⁴ محمد عبد الغنى حسن، حسن العطار، ص 73.

³⁵ محمد عبد الغنى حسن، حسن العطار، ص 74.

³⁶ محمد عبد الغنى حسن، حسن العطار، ص 74.

³⁷ محمد عبد الغنى حسن، حسن العطار، ص 75:74.

çağrılarında büyük ölçüde başarılı olmuştur. O dönemde Mısır'da kurulan yüksek teknik okullar – mühendislik, tıp, eczacılık ve dil okulları (Medresetü'l-alsun) – Hasan el-Attar'ın fikirlerine ve ülkenin koşullarının mutlaka değiştirilmesi yönündeki çağrısına verilen gerçek cevaptı. Muhammed Ali döneminde yüzlerce kitabın tercüme edilmesi de, el-Attar'ın Fransızların matematik, fen ve edebiyat kitaplarını gördüğünde dile getirdiği arzularının somut bir yansımasıydı. Her ne kadar Rıfâa et-Tahtâvî, Muhammed Ali dönemindeki çeviri hareketinin en önemli öncülerinden biri olarak büyük bir pay sahibi olmuşsa da, şüphesiz bu alandaki gayreti hocası Hasan el-Attar'ın fikirlerinden etkilenmiştir. El-Attar'ın şu sözü, onun ilme bakışını ve öğrencilerine aşıladığı ruhu açıkça yansıtır: “Kim ki zihnini nadir ve hayret uyandıran eserleri incelemeye yöneltirse, birçok ilmin inceliklerinin hakikatleri ona açılır; düşüncesi sağlam ise, anlayış bahçelerinde dolaşarak olgunlaşır.”³⁸

El-Attar'ın kastettiği ilimler, artık güvenini yitirdiği şeriat ve Ezher ilimleri değil; kendisinin, el-Cabertî'nin ve diğer bazı âlimlerin Fransız işgali sırasında gördükleri Fransız bilimleriydi. Daha sonra Hasan el-Attar, bu ilimlerin önemini Muhammed Ali Paşa'ya anlatarak öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi gerektiğini savundu. Bununla da kalmayıp, Paris'e gönderilen eğitim heyetine imam olarak öğrencisi ve dostu Rıfâa et-Tahtâvî'nin atanmasını tavsiye etti. Rıfâa, dönüşünden sonra 1250/1834 yılında kurulan Tarih ve Coğrafya Okulu'nun, ardından bir yıl sonra açılan Medresetü'l-alsun (Dil Okulu)'nun müdürü olarak görevlendirildi.³⁹

Hasan el-Attar, genel faaliyetleri sayesinde büyük bir ün kazandı ve kısa sürede, yeni düzene hizmet eden, onun kültürel kurumlarının ve yönelimlerinin oluşmasına katkıda bulunan âlimlerden biri olarak öne çıktı. Bu kurumlar arasında yeni okullar, Avrupa'ya gönderilen öğrenci heyetleri, tercüme hareketi ve Avrupalı uzmanların gözetiminde eğitilen ordu birlikleri bulunuyordu. Yeni sistem, uygulamalarını ve meşruiyetini savunacak sözcülere ihtiyaç duyuyordu; Hasan el-Attar da bu yapının temel direklerinden biri haline geldi. Üstelik, o dönemin genel atmosferi de onun düşüncelerine ve arzularına son derece elverişliydi.⁴⁰

Hasan el-Attar, yeni düzenin sağladığı imkânlar sayesinde öyle bir konuma ulaştı ki, sahip olduğu ilişkiler aracılığıyla öğrencilerini yönetici sınıfın mensuplarına tanıtmaya, onları yurtdışı eğitimine veya önemli görevlere aday gösterme gücüne kavuştu. Rıfâa et-Tahtâvî bunun en iyi örneklerinden biridir. Ayrıca birçok öğrencisinin basın dünyasında yazar ve editör olarak görev almasını da sağladı. El-Attar, kendi adıyla anılan bir “inşâ (resmî yazışma)” kitabı kaleme aldı. Bu eserle, yeni bürokratik elitin dilekçe, resmî yazı ve idarî mektuplar yazma becerisini geliştirmeyi amaçladı. Kitabı başlangıçta Cihadiyye Okulu öğrencileri için hazırlamıştı ve bu yolla modern idare sistemine fiilî bir katkı sunmayı hedefliyordu. Söz konusu eserde, Muhammed Ali Paşa'yı da övgüyle anmış, onun hataları düzeltme kabiliyetini, cesaretini ve güçlü ordusunu takdir etmiştir. Onu şu sözlerle

³⁸ محمد عبد الغنى حسن، حسن العطار، ص 75.

³⁹ محمد عبد الغنى حسن، حسن العطار، ص 76:75.

⁴⁰ أحمد زكريا الشلق، الشيخ حسن العطار (1835-1766) وأثره في الفكر المصري الحديث، مجلة مصر الحديثة، ص 380.

nitelemiştir: “Memleketlerin düzenleyicisi, yolların güvenliğini sağlayan, karanlıkları aydınlatan, tahtların ve hanedanların süsü, isyancıların bastırıcısı ve zorbalığın yok edicisidir.”⁴¹

Hasan el-Attar, Tıp Okulu sınavlarında konuşmalar yapar, tıbbın insanlığın ilerlemesindeki önemini vurgulardı. Ezher’in, Tıp Okulu’nun kuruluşunda önemli bir katkısı olmasından gurur duyardı: İlk öğrencilerinin çoğu Ezher mezunlarından oluşuyordu ve tıp öğreniminde büyük bir zekâ ve yetenek gösterdiler. Ayrıca bazı Ezher mensupları, tıp öğrencilerinin derslerden en iyi şekilde faydalanmalarını sağlamak için, El-Attar’ın tıp kitaplarını ıslah etme çalışmalarına destek verdiler ve tıbbi terminoloji oluşturulmasında önemli bir başarı elde ettiler. Hasan el-Attar’ın kendisi de, Fransızların Mısır’ı işgali sırasında onlarla iletişim kurarak bu sürece katkıda bulunmuştu.⁴²

Gördük ki, Ezher Şeyhi el-‘Arusî, Ezher’de bazı tıp ve sağlık bilimlerinin okutulmasını düşünmüş ve bu konuda Dr. Clot Bey ile görüşmüştü. Ancak, ne yazık ki, ölüm Şeyh’in bu fikrini gerçekleştirmesine engel oldu. Bu, Ezher’in geleneksel yapısında yetişmiş bir şehirdir; uzun yıllar boyunca öğrencilerini sadece dil, fıkıh ve din dersleriyle eğitmişti. Böyle bir görüşü benimsemesi, ancak din âlimlerinin çoğunun kendisini destekleyeceğine veya en azından karşı çıkmayacağına olan güveniyle mümkün olabilirdi. Gerçekten de, Ezher’de bazı âlimler daha sonra modern bilimlerin – coğrafya, tarih, matematik gibi – Ezher’e dâhil edilmesine karşı çıktı. Ancak bu muhalefet, Ezher’e mensup az sayıda bilgisiz kişiyle sınırlıydı ve bu karşı çıkışta, en az tehlikeli olan faktör dini hislerdi; muhalefeti etkileyen başka birçok unsur da mevcuttu.⁴³

Bir diğer büyük din âlimi, müftü Şeyh Ahmed et-Temîmî, Ezher’in ilimlerinin kendi çağında hayat ve toplum hazırlığında artık yeterli olmadığını savunuyordu. Bu nedenle, oğlunu din eğitiminin verildiği Ezher’den, ilköğretim okulu olan Mebtidiyye’ye nakletti; çünkü okulda öğretilen bilimlerin, Ezher’deki ilimlerden daha faydalı olduğunu düşünüyordu.⁴⁴

Tüm bu destekleyen âlimler arasında, Ezher’li Şeyh Rıfâa et-Tahtâvî (1801-1873), Mısır’da modernleşme düşüncesinin hayata geçirilmesi çağrısında özellikle öne çıktı ve bu alandaki öncü isimlerden biri olarak kabul edildi. Et-Tahtâvî’nin fikir ve görüşleri, Araplar ile Avrupa Batısı arasındaki yeni ilişkinin ilk teorik çerçevesini oluşturuyordu. O, modern çağda Doğu ile Batı arasında yapılan ilk Arapça karşılaştırmayı yapan kişi oldu; Batı’nın üstün yönlerini ve ilerleme, modernleşme belirtilerini açıkça ortaya koydu. Ayrıca, bu ilerlemenin Arap-İslam toplumları için sağladığı yararlar ve modernleşmenin önemi üzerinde de durdu.⁴⁵

Hasan el-Attar için ve Mısır için büyük bir şans ki, Muhammed Ali Paşa, ilk öğrenci heyetinin imamını seçmesi için Şeyh el-Attar’a başvurdu ve bu görev için uygun gördüğü birini seçmesini istedi. Böylece seçim, Şeyh Rıfâa et-Tahtâvî üzerinde yapıldı.⁴⁶

⁴¹ أحمد زكريا الشلق، الشيخ حسن العطار (1835-1766) وأثره في الفكر المصري الحديث، مجلة مصر الحديثة، ص 380.

⁴² أحمد عزت عبد الكريم، تاريخ التعليم في عصر محمد علي، ص 589.

⁴³ أحمد عزت عبد الكريم، تاريخ التعليم في عصر محمد علي، ص 589.

⁴⁴ أحمد عزت عبد الكريم، تاريخ التعليم في عصر محمد علي، ص 590.

⁴⁵ محمد عمارة، رفاة الطهطاوي رائد التنوير في العصر الحديث، ط 3، دار الشروق، القاهرة، 2007م، ص 141-142.

⁴⁶ عمر الدسوقي، في الأدب الحديث، ج 1، ص 33.

Öğrenci heyetinin imamından, Fransız bilimlerinden bir şey öğrenmesi beklenmiyordu; onun görevi sadece şunları yerine getirmektir: öğrencilere öğüt vermek, onları yararına olacak şekilde yönlendirmek, yollarını kaybettiklerinde nasihat etmek ve namazda imamlık yapmak. Ancak Şeyh Rifâa et-Tahtâvî, aynı zamanda büyük bir hırsla sahipti. Mısır'dan gemiyle yola çıktığında, Fransızca öğrenmeye başladı ve sadece üç yıl içinde bu dili ustalıkla konuşur hâle geldi.⁴⁷

Ayrıca çeviri eğitimi aldı ve felsefeden maden bilimine, matematikten mitolojiye kadar çeşitli alanlardaki eserleri inceledi. Voltaire, Rousseau, Montesquieu ve Racine'in yazılarından etkilendi ve bazı eserlerini Arapçaya çevirdi. Bunun yanı sıra, doğubilimciler ve bilim insanları olan Edmé-François Jomard, Sylvestre de Sacy ve Armand-Pierre Cousin de Percival ile tanıştı.⁴⁸

Et-Tahtâvî, öğrenimi sırasında tarih, coğrafya, felsefe ve edebiyat ile ilgilendi; Voltaire, Rousseau, Racine ve Montesquieu gibi yazarları okudu. Ayrıca bazı kitapları maden bilimi, cebir ve matematik alanlarında inceledi. Bu ilgi alanları, hocası Hasan el-Attar tarafından yönlendirilmişti. Et-Tahtâvî, farklı alanlarda yaklaşık on iki eseri Arapçaya çevirdi; bunlar arasında mühendislik, madencilik, doğa bilimleri, tarih, takvim, mitoloji, sağlık ve ahlak konuları vardı. Ayrıca Paris'te "Nihâyetü'l-Îcâz fî Gharâib Âdât el-Avvel ve'l-Âhır" adlı eserini de Arapçaya çevirdi.⁴⁹

1831 yılında Mısır'a döndü ve Tıp Okulu'nda Fransızca öğretmeni ve tercüman olarak görevlendirildi. Ardından 1833 yılında, Tûra'daki Topçu Okulu'nda tercüman olarak çalıştı. Ertesi yıl, Mısır'da veba salgını nedeniyle Tahta şehrine taşındı ve yaklaşık altı ay orada kaldı. Bu süre zarfında, Paris'te çevirisine başladığı "Précis de géographie universelle" (Dünya Coğrafyasının Özeti) adlı kitabın birinci cildini tamamlayarak Muhammed Ali Paşa'ya sundu; Paşa onu yüksek bir maddi ödülle takdir etti ve kendisine "Sağ Kol Ağa (Sağ Qol Aghâsî)" unvanını verdi. 1834 yılında Muhammed Ali Paşa, Tercüme Okulu projesini onayladı ve Et-Tahtâvî'yi bu okulun baş denetçisi olarak görevlendirdi. O dönemde okul, İbrahim Efendi yönetimindeydi; Et-Tahtâvî 1835 yılında okulun adını Medresetü'l-Alsun (Diller Okulu) olarak değiştirdi ve müfredatına tarih, coğrafya, matematik, Fransız hukuku ve İslami fıkıh derslerini ekledi. 1839 yılında okulun ilk mezunları diplomasını aldı ve Et-Tahtâvî'ye bu vesileyle piyade müfettişi rütbesi (Bâkbâşı) verildi. Yaklaşık on altı yıl boyunca, Et-Tahtâvî Medresetü'l-Alsun'da idarecilik, öğretim, çeviri ve düzeltme görevlerini yürüttü. Okulun faaliyetleri genişledikçe, 1841'de Ortaokul, 1845'te Muhasebe Okulu, 1847'de İslami Şariat Okulu bünyesine katıldı; bu da Et-Tahtâvî'nin yetki ve sorumluluklarını artırdı. 1836'daki okul reformu sonrası, Cihâd Divanı yerine kurulan Okullar Divanı'na üye oldu. 1841 yılından itibaren, hocası Hasan el-Attar'ın ilk denetlediği el-Vakâyi' el-Mısriyye gazetesinin yönetimini ve yayımını üstlendi; gazete artık Türkçe ve Arapça olarak yayımlanıyordu.⁵⁰

⁴⁷ عمر الدسوقي، في الأدب الحديث، ج 1، ص 33.

⁴⁸ Hilal Görgün, "Rifâa et-tahtâvî", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV yayınları, 2008), C: 35, S:95.

⁴⁹ عمر الدسوقي، في الأدب الحديث، ج 1، ص 34.

⁵⁰ Hilal Görgün, "Rifâa et-tahtâvî", S: 95.

Et-Tahtâvî, Muhammed Ali Paşa ve oğulları tarafından çabaları nedeniyle ödüllendirildi. 1844 yılında kendisine Kaymakamlık rütbesi, 1847’de ise önce Amir Alâî, ardından Beylik unvanı verildi; böylece çağdaşı arasında Rifâa Bey olarak tanındı. Ayrıca Muhammed Ali, İbrahim, Said ve İsmail Paşalar, ona tarım arazileri hediye ettiler. Abbas Hilmî I. Mısır valiliğine gelince, Fransız danışmanların görevine son verdi ve birçok okulu, Medresetü’l-İlsun da dahil, kapattı. Ardından Et-Tahtâvî, 1850 yılında Sudan’da okul kurmak üzere Hartum’a gönderildi; burada dört yıl boyunca kaldı ve önceden başladığı bir dizi çeviri çalışmasını tamamladı.⁵¹

1854 yılında Said Paşa Mısır valiliğine gelince, yeniden Fransız danışmanlardan yararlandı ve Et-Tahtâvî’yi Kahire’deki Avrupa Ofisi’nin müdürü, ardından Askeri Erkekler Okulu müdür yardımcısı olarak atadı. 1856–1860 yılları arasında Et-Tahtâvî, Askeri Okul’da müdür ve öğretmen olarak görev yaptı; okul daha sonra çeviri, muhasebe, mühendislik ve mimarlık bölümleriyle genişletildi. Oğlu Badawi Fethi Bey de bu okuldan mezun oldu. 1860 yılında Et-Tahtâvî Tuğgeneral rütbesine yükseldi; ancak aynı yıl okul kapandığı için bir süre resmî bir görev olmadan bekledi. 1863’te İsmail Paşa Mısır valiliğine gelince ve Okullar Divanı’nı yeniden etkin hâle getirdiğinde, Et-Tahtâvî buraya üye oldu ve yeniden açılan Tercüme Ofisi’nin yönetimini üstlendi; bazı Fransız yasalarını Arapçaya çevirdi. 1870 yılında, Okullar Divanı onu Rûzdatü’l-Medâris dergisinin başyazarlığına atadı; dergi o yıl yayımlanmaya başladı ve Et-Tahtâvî, ölümüne kadar altı sayısını denetledi. Et-Tahtâvî, 27 veya 29 Mayıs 1873 tarihinde Kahire’de vefat etti.⁵²

Rifâa et-Tahtâvî, kadın eğitimi ve kültürlenmesi çağrısını yapan ilk kişi oldu. Kızlar ve erkekler için ortak bir eğitim kitabı yazdı; adı: “El-Mürşid el-Emîn lil-Binât vel-Bunyan”. Bu eser, ahlak, terbiye ve edebiyat konularını kapsıyordu. Et-Tahtâvî, ayrıca kadının, gücü ve kapasitesi ölçüsünde erkeklerin işlerine katılmasını da savunuyordu. Kendisi şöyle diyordu: *"Azimle hem kızların hem erkeklerin eğitimine önem verilmeli... Kızlar okuma, yazma, matematik vb. öğrenmeli; bu onları hem kültürlü hem de akıllı kılar, erkeklerle fikir ve söz paylaşımına hazırlıklı hâle getirir, saygınlıklarını artırır. Kadınlar, durum gerektiriyorsa, gücü ve kapasitesi ölçüsünde erkeklerin yaptığı işlere katılabilir; yapabilecekleri işleri bizzat yerine getirmeleri, onları boş sözlerden ve arzuların etkisinden korur ve erdeme yaklaştırır. Eğer tembellik erkekler için ayıplanıyorsa, kadınlar için bu çok daha büyük bir kusurdur."* Et-Tahtâvî, kitabını 1873 yılında yayımladı. Mısır’da ilk kız okulu 1872’de, İsmail Paşa’nın eşlerinden biri tarafından kuruldu. Rifâa et-Tahtâvî’nin kadının eğitimi ve ilerlemesi çağrısı bundan çok öncesine dayanıyordu, fakat çağrısı o döneme kadar kimse tarafından dikkate alınmamıştı. Kadın eğitimi yalnızca özel öğretmenler aracılığıyla sınırlı kalmıştı; ancak sonunda onun çağrısını destekleyen ve uygulayan birilerinin ortaya çıkmasıyla bu fikir hayata geçirilebildi.⁵³

İsmail Paşa döneminde hükümet, yargı sistemini reforme etmeyi düşündüğünde, işe Napolyon Kanunları olarak bilinen Fransız kanunlarının (Code) çevirisiyle başlamaya karar verdi. Bu görev

⁵¹ Hilal Görgün, “Rifâa et-tahtâvî”, S: 95.

⁵² Hilal Görgün, “Rifâa et-tahtâvî”, S: 95.

⁵³ عمر الدسوقي، في الأدب الحديث، ج 1، ص 44:43.

oldukça zordu: Fransız hukukuna tam hâkimiyet ve İslami şariat hükümlerine uygun fıkhi terim seçimi gerektiriyordu; tüm bunlar ise uzun sabır, doğrudan ilgilenme ve yüksek bir ustalık istiyordu. Hükümet, bu önemli görevi yapacak en uygun kişilerin Rifâa et-Tahtâvî ve öğrencileri olduğuna karar verdi. Et-Tahtâvî, bazı Medresetü'l-Alsun mezunlarının seçkin öğrencileriyle birlikte bu çalışmayı yürüttü ve ortaya iki ciltlik büyük bir eser çıkardı.⁵⁴

Rifâa et-Tahtâvî, Osmanlı ve Mısır entelektüel hayatında önemli bir konuma sahiptir; hem eserleri ve çevirileriyle, hem de bilgiyi aktaran öğrencileriyle öne çıkmıştır. Et-Tahtâvî ve öğrencileri, birçok kitabı Avrupa dillerinden Arapça ve Türkçeye çevirmiştir. Eserlerinde Batı edebiyatı, eğitim ve siyasi-sosyal kültür konularını ele alıp Mısır ile karşılaştırması nedeniyle, Et-Tahtâvî, Mısır'da Batılılaşma hareketinin öncülerinden ve 19. yüzyılda fikri uyanış hareketinin liderlerinden biri olarak kabul edilir. Onun entelektüel yapısında Fransız düşüncesi en belirleyici rolü oynamış, bu yönlendirme hocası Hasan el-Attar tarafından sağlanmıştır. Et-Tahtâvî'nin "Tehlîsü'l-İbrîz" adlı eseri, 19. yüzyılda Fransa'yı Arapça olarak anlatan ilk seyahatnamesi olarak bilinir ve 19. yüzyılın 1850'lerine kadar alanında tek Arapça başvuru kaynağı olmuştur. Eserde, Fransa'nın gelenekleri, sosyal ve siyasi hayatı, Mısır ile karşılaştırmalar, Fransızların alışkanlıkları, gelenekleri, kadın-erkek ilişkileri, yabancılara bakışları, dini hayatları, düşünce dünyaları, ayrıca 1830 devrimine dair gözlemleri detaylı şekilde ele alınmıştır.

Et-Tahtâvî, eserleri, çevirileri ve öğrencileri aracılığıyla, Doğu ile Batı arasında önemli bir kültürel köprü oluşturmıştır. Mısır'daki söyleme "vatan" kavramını siyasi içeriğiyle kazandırmada önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Arap tarih yazımında yenilik yapmış; Mısır tarihini Arapların fethi yerine, Firavunlar döneminden başlatarak farklı bir perspektif sunmuştur. Eğitim alanında, görüşlerini "El-Mürşid el-Emîn lil-Binât vel-Bunyan" (1872) adlı kitabında toplamış, erkek-kız ayrımı gözetmeksizin eğitim önemini vurgulamıştır. Bu çabalar sonucunda, Ocak 1873'te modern anlamda ilk kız okulu açılmıştır. Arap dili ve edebiyatının gelişimine de katkıda bulunmuş, Fransızcadan yaptığı çevirilerde bazı terimleri Arapçaya uyarlamış veya karşılığı olmayanları uygun şekilde adapte etmiştir. Et-Tahtâvî'nin Fenelon'un "Les aventures de Télémaque" adlı eserini "Mawâqî'ü'l-Aflâk fî Vaqâi' Tîlîmâk" adıyla çevirmesi, Avrupa dillerinden Arapçaya yapılan ilk edebi çevirilerden biri olarak kabul edilir.⁵⁵

Ayrıca, 1811 yılından itibaren Avrupa'ya gönderilen elçiler arasında birçok Azhar âlimi ve öğrencisi de yer almıştı ve Mısır'a döndüklerinde büyük katkılarda bulunmuşlardı. Bunların başlıcaları şunlardır: Beyûmî Efendi: Cebir kitaplarının yazarı, İbrahim Efendi Ramazan: Betimsel geometri, gölge ve perspektif, ağaç kesme teknikleri üzerine kitapların yazarı, Muhammed Ali Paşa el-Beklî el-Hakîm: Çok sayıda tıp kitabının yazarı, Ahmed Efendi er-Raşîdî: Tıp ve ilgili alanlarda eserler yazmış; Kızıldeniz kıyılarını maden araştırması için incelemekle görevlendirilmiş, hatta bu

⁵⁴ عمر الدسوقي، في الأدب الحديث، ج 1، ص 43.

⁵⁵ Hilal Görgün, "Rifâa et-tahtâvî", S: 95:96.

görev kapsamında Vîzûglî'ye gitmiş ve Meksika'ya gönderilen bir misyonun başkanlığı kendisine verilmişti.⁵⁶

Ancak bazı âlimler, kendi yüksek entelektüel statülerini kaybettiklerini hissettiler; yenilik ve kendileri için bilinmeyen akıma uyum sağlamak yerine, katılmayı reddettiler. Kendilerini geleneklerinin ardına gizlediler ve tüm çabalarını mevcut statülerini korumaya adadılar. Onlar için değişim, kınanması gereken bir yenilik olarak görülüyordu. Bu çabaları, Ezher'in kültürel gelişimini engelledi ve ilerleyen yıllarda geri kalmışlıkla suçlanmalarına zemin hazırladı.⁵⁷

Ayrıca, Ezher'in önde gelen âlimlerinden Muhammed İmran el-Havarî de, meslektaşlarından bir grubuyla birlikte, beşeri tıbbın ilk kez okutulduğu mektebe 'musahhih' (düzeltmen) olarak atanmış ve burada yaklaşık on yıl görev yapmıştır. Bu alanda hizmet verenlere, gayretlerinin bir nişanesi olarak askeri rütbeler verildiği bilinmektedir. Hatta söz konusu âlim Yüzbaşı rütbesine terfi ettirilmiş; yardımcı âlimlerden bazılarının ise Üsteğmen (Mülazım-ı Evvel) rütbesiyle görev yaptıklarına dair rivayetler mevcuttur. Tercüme ve tashih (düzeltme) işlerini yürütecek âlimlere duyulan ihtiyacın artması nedeniyle, Mehmet Ali Paşa bu görevler için sürekli olarak yeni âlimler atamış; bunların büyük çoğunluğu da yine Ezher mensuplarından seçilmiştir. Nihayetinde Mehmet Ali Paşa, Ezher ulehasının bu yenileşme hareketinde sergilediği performansı takdire şayan bulmuş; onlardan övgüyle bahsetmiş ve kendilerini taltif etmiştir.⁵⁸

Sonuç

Sonuç olarak, Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi, eğitim tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Modern okulların tesisi, Avrupa'ya eğitim heyetlerinin gönderilmesi, yabancı eğitimcilerin istihdamı ve çeşitli modern bilim ve bilgilerin nakledilmesi; Avrupa modeline uygun, titiz ve muhkem bir idari ve pedagojik yapıya dayalı modern bir eğitim sisteminin inşasına katkı sağlamıştır. Bu hamle aynı zamanda, söz konusu modernleşme sürecini İslam dünyası ile Batı Avrupa arasındaki ilişkiler açısından canlı bir model haline getirmiştir.

Ancak bu medeniyet karşılaşması; modernleşme sürecinde, özellikle bilimsel sahada ve genel olarak tüm alanlarda bir diyalektik (fıkrî çatışma) doğurmuştur. Bu durum, ülkenin kalkınması ve çağa ayak uydurması (muasırlaşması) adına Avrupaî Batı'dan istifade edilmesi gerektiğini savunan yenilikçiler ile muhafazakârlar arasında cereyan etmiştir.

Ezher uleması bu modernleşme hareketine olumlu yanıt vermiş; bu sürecin sadece birer tanığı olmakla kalmayıp, en önemli aktörlerinden biri olmuşlardır. Ezher, geleneksel olarak klasik eğitim metoduna bağlılığını sürdürse de; ulemadan kimileri tecrübeleriyle tercüme projelerine, kitapların tashihine (düzeltilmesine), yeni kurulan okulların idaresine ve modern devletin ilk eğitim müfredatlarının hazırlanmasına katkı sağlamışlardır. Önde gelen âlimlerin bu yenileşme hareketine

⁵⁶ أحمد عزت عبد الكريم، تاريخ التعليم في عصر محمد علي، ص 579.

⁵⁷ عفاف لطفى السيد، العلماء ودورهم في مصر مطلع القرن التاسع عشر، مجلد الإجتهد، العدد 04، السنة الأولى، بيروت، 1989م، ص 236.

⁵⁸ Mustafa Kırkız, El-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim, dinbilimleri akademik araştırma dergisi, c 14, sayı 1, 2014, S:174:175.

karşı sergiledikleri açık tutum, geleneksel eğitim ile çağdaş eğitim arasında bir bilgi köprüsü kurulmasına yol açmış; bu durum başta Tıp, Mühendislik ve Askeri okullar olmak üzere Mehmet Ali Paşa'nın eğitim kurumlarının başarısına katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

Arapça Kaynaklar:

- أحمد عزت عبد الكريم، تاريخ التعليم في عصر محمد علي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1938م.
- أحمد زكريا الشلق، "الشيخ حسن العطار (1766-1835) وأثره في الفكر المصري الحديث"، مجلة مصر الحديثة، ص 380.
- أشرف فوزي صالح، شيوخ الأزهر، ج 2، الشركة العربية للنشر والتوزيع، ص 35.
- أوليا جلبي، سياحتنامه مصر، ترجمة محمد علي عوني وآخرين، تقديم ومراجعة أحمد فؤاد متولي، دار الكتب المصرية، القاهرة، 2003م.
- جمال الدين الشيال، تاريخ الترجمة والحركة الثقافية في عصر محمد علي، مؤسسة هنداوي، 2021م.
- حسام محمد عبد المعطي، شيخ الجامع الأزهر في العصر العثماني 1523-1816م، مكتبة الإسكندرية، مصر، 2016.
- حُسن محمد عبد الغني حسن، حسن العطار، ط 2، دار المعارف، د.ت.
- سعيد إسماعيل علي، دور الأزهر في السياسة المصرية، دار الهلال، مصر، 1986م.
- عبد الرحمن الرافعي، عصر محمد علي، مكتبة النهضة المصرية، ط 3، القاهرة، 1951م.
- عبد الكريم أبو صفصاف، حركة محمد عبده وعبد الحميد بن باديس وأبعادها الثقافية والاجتماعية والسياسية (1849-1940)، تاريخ المصريين، عدد 272، ج 1، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، 2007م.
- عبد المنعم حمادة، الأستاذ الإمام محمد عبده، مطبعة الاستقامة، مصر.
- عفاف لطفي السيد، "العلماء ودورهم في مصر مطلع القرن التاسع عشر"، مجلة الاجتهاد، العدد 4، السنة الأولى، بيروت، 1989م، ص 217، 236.
- علي باشا مبارك، الخطط التوفيقية الجديدة لمصر القاهرة ومدنها وبلادها القديمة والشهيرة، ج 1، ط 1، المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، 1306هـ.
- عمر طوسون، البعثات العلمية في عهد محمد علي ثم في عهدي عباس الأول وسعيد، مطبعة صلاح الدين، الإسكندرية، 1934.
- عمر طوسون، البعثات العلمية، نفس المصدر، ص 64-123.
- فاطمة الزهراء زحمانى، محمد دراج، "موقف علماء الأزهر والزيوتنة من الفكر التحديثي خلال القرن 19م"، مجلة رؤية تاريخية للأبحاث والدراسات المتوسطة، مجلد 1، العدد 1، جوان 2020.
- محمد عمارة، رفاة الطهطاوي رائد التنوير في العصر الحديث، ط 3، دار الشروق، القاهرة، 2007م.
- محمد صبري، تاريخ مصر الحديث من محمد علي إلى اليوم، ط 1، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة، 1926م.
- محمد فهمي لهيطه، تاريخ مصر الاقتصادي في العصور الحديثة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، 1944م.
- لوتسكي، تاريخ الأقطار العربية الحديثة، ط 9، دار الفارابي، بيروت، 2007م.

Türkçe Kaynaklar:

- Halil İbrahim Erol, "Palyatif Modernleşme: Kavalalı Mehmed Ali", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20, Mart 2024.
- Hulusi Kılıç, "Attâr, Hasan b. Muhammed", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Muhammed Hanefi Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Mustafa Kırkız, “El-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2014.

İngilizce Kaynaklar:

Hasneli, Meirison, and Qasem Muhammadi, “Educational Renewal During Muhammad Ali Period and Its Impact on The Al-Azhar Educational Institution,” *Tafkir: Interdisciplinary Journal of Islamic Education* 5, no. 1 (2024).

KÜRESEL E-ATIK KRİZİ İÇERİSİNDE ELEKTRİKLİ KÜÇÜK EV ALETLERİNİN GÖRÜNMEYEN YÜZÜ*

THE INVISIBLE FACE OF SMALL ELECTRICAL HOUSEHOLD APPLIANCES WITHIN THE GLOBAL E-WASTE CRISIS

Meltem ÇETİNKAYA ÖZLÜ**

Özet

Bu çalışmanın amacı, 2022 ve 2024 yıllarına ait Küresel E-Atık Raporu verileri üzerinden elektrikli küçük ev aletlerinin (KEA) e-atık sistemi içindeki ağırlığını ve bu ürünlerin izlenebilirlik sorununu incelemektir. Çalışmada kategorik atık dağılımı, geri dönüşüm darboğazları, ekonomik kayıp ve Türkiye ölçeğindeki yansımalar ele alınmaktadır. Teknolojinin ve makineleşmenin hızla gelişmesiyle dijitalleşme artık neredeyse her kültürde günlük hayatın tam merkezine oturmuştur. Bununla birlikte tüketim alışkanlıkları da bu hıza ayak uydurmak zorunda kalmış; ürünlerin kullanım ömürleri giderek kısalmış, dolayısıyla elektronik atık (e-atık) miktarı her geçen yıl artmıştır. Peki bu rakamlar bize gerçekte ne anlatmaktadır? Küresel E-Atık Raporu 2024 verileri değerlendirildiğinde tablo oldukça çarpıcıdır. 2022 yılında dünya genelinde yaklaşık 62 milyar kilogram e-atık üretilmiş; ancak bu devasa miktarın yalnızca %22,3'ü resmi sistemler aracılığıyla geri dönüştürülebilmektedir. Yani üretilen atığın neredeyse dörtte üçü kayıt dışında kalmaktadır. Bu durum, üretim hızıyla atık yönetimi kapasitesi arasında giderek büyüyen bir uçurumun varlığına açıkça işaret etmektedir. Evlerimizde küçücük yer kaplayan elektrikli küçük ev aletleri, bu tablonun en gözden kaçan ama en ağır parçasını oluşturmaktadır. Ucuz fiyatları, kolay taşınabilirliği ve sık değişen modelleri nedeniyle bu ürünler arıza anında kolayca çöpe atılmakta; resmi geri dönüşüm zincirinin tamamen dışında kalmaktadır. Söz konusu sorun yalnızca çevresel değil, aynı zamanda ciddi bir ekonomik kayıp anlamına da gelmektedir. Bu çalışma, elektrikli küçük ev aletlerini "görünmeyen atık yükü" kavramı üzerinden ele almakta; yasal düzenlemeler, döngüsel ekonomi ilkeleri ve tasarım odaklı çözümler bir arada değerlendirilerek politika ve üretim süreçleri için somut öneriler geliştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Elektronik Atık (E-Atık), Elektrikli Küçük Ev Aletleri, Küresel E-Atık Monitörü 2024, Ürün Yaşam Döngüsü, Tüketim Davranışları.

Abstract

The aim of this study is to examine the weight of small electrical household appliances (SEHA) within the e-waste system and the traceability problem of these products, based on the Global E-Waste Report data for 2022 and 2024. The study covers categorical waste distribution, recycling

* Bu çalışma, Haliç Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Endüstriyel Tasarım Anabilim Dalı bünyesinde yürütülmekte olan 'Elektrikli Küçük Ev Aletlerinin Arıza Durumunda Son Kullanıcı Tarafından Döngüsel Ekonomiye Kazandırılması Üzerine Bir İnceleme' başlıklı, Önder KÜÇÜKERMEN danışmanlığında Meltem ÇETİNKAYA ÖZLÜ'ye ait yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Haliç Üniversitesi, Endüstri Ürünleri Tasarımı, mcmeltemcetinkaya@gmail.com, ORCID: 0009-0006-2409-4832.

bottlenecks, economic losses, and reflections at the scale of Türkiye. The rapid development of technology and mechanization has placed digitalization at the very center of daily life in nearly every culture. Consumption habits have had to keep pace with this speed, product lifespans have progressively shortened, and the amount of electronic waste (e-waste) has increased year after year. What do these figures really tell us? The data from the Global E-Waste Monitor 2024 presents a striking picture. In 2022, approximately 62 billion kilograms of e-waste were produced worldwide; however, only 22.3% of this enormous amount was recycled through official systems. In other words, nearly three-quarters of the waste produced remained outside official records. This clearly points to a growing gap between production speed and waste management capacity. Small electrical household appliances, which take up very little space in our homes, constitute the most overlooked yet heaviest part of this picture. Due to their low prices, easy portability, and frequently changing models, these products are often simply thrown away when they malfunction, remaining completely outside the formal recycling chain. This problem represents not only an environmental concern but also a serious economic loss. This study examines small electrical household appliances through the concept of "invisible waste load" and develops concrete recommendations for policy and production processes by evaluating legal regulations, circular economy principles, and design-oriented solutions together.

Keywords: Electronic Waste (E-Waste), Small Electrical Household Appliances, Global E-Waste Monitor 2024, Product Life Cycle, Consumption Behaviors.

1. Giriş

Bu çalışma; 2024 Küresel E-Atık Monitörü başta olmak üzere ilgili raporlar ve akademik literatür üzerinden elektrikli küçük ev aletlerinin e-atık krizi içindeki yerini sorgulamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsamı KEA kategorisindeki verilerin analizi, bölgesel karşılaştırmalar ve Türkiye yansımaları ile sınırlıdır. Bildiri; veri analizi, senaryo değerlendirmesi ve politika önerileri sırasıyla ele alınmak üzere yapılandırılmıştır.

Teknolojinin ve makineleşmenin hızlı ilerlemesi yaşamımızı kökten dönüştürmüştür. Çalışma odalarımızdan mutfaklarımıza, cebimizdeki telefonda her türlü sosyal etkileşimimize kadar bu dönüşümün izlerini görmek mümkündür. Ancak bu hız ve pratikliğin bir bedeli var: seri üretim arttıkça ürünlere erişim kolaylaşmakta, ama aynı oranda ürünlerin ömrü de kısalmaktadır. Kısa sürede kullanılamaz hale gelen bu ürünler çöpe gitmekte; farkında olsak da olmasak da birer elektronik atığa dönüşmektedir.

Bu tablonun büyüklüğünü kavramak için rakamlardan bakmak gerekir. 2010 yılından bu yana e-atık miktarı hızla artmış; kişi başına düşen yük 7,8 kg'a ulaşmıştır. Doğrusal tüketim modelinin kaçınılmaz bir sonucu olarak atık miktarı bu süreçte iki katına çıkmış ve 2022 itibarıyla 62 milyar kilogram eşiğini aşmıştır. Asıl çarpıcı olan ise şu: bu devasa miktarın yalnızca %22,3'ü resmi kanallar üzerinden geri dönüştürülebilmektedir. Yani atığın dörtte üçü kayıt dışında, izlenmeden, büyük çoğunlukla da evsel çöp olarak yok olmaktadır.

Bunun ekonomik faturasına bakmak ise durumu daha da somutlaştırmaktadır. 2022 yılında çöpe giden e-atıkların içindeki altın, gümüş ve bakır gibi değerli metallerin toplam değeri yaklaşık 91 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Yalnızca küçük ev aletleri kaynaklı kayıp ise 63 milyar dolara

yaklaşmaktadır. Bu rakam, meselenin salt çevresel bir sorun olmadığını; aynı zamanda büyük ölçekli bir kaynak israfı olduğunu çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

Peki bu kalabalık içinde neden küçük ev aletleri? Kahve makinelerinden tost makinalarına, e-sigaralardan el mikserlere uzanan bu geniş kategori, 2022 verilerine göre toplam e-atık hacminin yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır. Görece ucuz olmaları, kolay taşınabilir yapıları ve teknolojik modayla birlikte sık sık yenileniyor olmaları bu ürünleri hızlı tüketim döngüsünün tam merkezine taşımaktadır. Üstelik ürün arıza yaptığında tamir maliyeti çoğu zaman yeni ürün fiyatıyla yarışamaz hale gelmekte; bu durum kullanıcıyı neredeyse otomatik olarak "bir yenisini alayım" kararına itmektedir. "Tamir eşiği" olarak da bilinen bu kırılma noktası, hem planlı eskitme süreçlerinin hem de tasarım anlayışının doğrudan bir yansımasıdır.

Türkiye özelinde ise tablo daha da dikkat çekicidir. Dünya ortalaması 7,8 kg iken Türkiye'de kişi başına düşen e-atık miktarı 12,7 kg'a çıkmaktadır; bu oran Avrupa ortalamasının %60 üzerindedir. Buna karşın yıllık yaklaşık 1 milyar kilogram elektronik atığın yalnızca %17'si geri dönüştürülmektedir. Küçük ev aletleri üretiminin de yoğun olduğu ülkemizde bu durum, yönetilemez bir krize doğru hızla ilerlediğimizin somut bir göstergesidir.

Bu çalışmada, tüm bu veriler ışığında elektrikli küçük ev aletlerinin e-atık ekosistemindeki yeri analiz edilmekte; sistemin yapısal sorunları ve olası çözüm yolları tasarım, politika ve mevzuat perspektifinden ele alınmaktadır.

2. Yöntem

Bu çalışma, ikincil veri analizine dayanan betimsel-analitik bir derleme çalışmasıdır. Temel kaynak olarak Küresel E-Atık Monitörü 2024 (GEM 2024; Baldé vd., 2024) raporu kullanılmış; bu rapordaki kategorik, bölgesel ve senaryoya dayalı veriler sistematik biçimde incelenmiştir. Destekleyici kaynak olarak e-atık yönetimi, genişletilmiş üretici sorumluluğu ve sürdürülebilir tasarım alanlarındaki hakemli makaleler ile AB politika belgeleri taranmıştır.

3. Elektrikli Küçük Ev Aletlerinin Küresel E-Atık Ekosistemindeki Sayısal Profili ve Veri Analizi

E-atık miktarındaki artışa yalnızca çevresel bir sorun olarak bakmak, meselenin ekonomik boyutunu göz ardı etmek anlamına gelir. E-atıklar içinde demir, bakır, altın ve nadir toprak elementleri gibi değerli hammaddeler bulunmakta; bu metallerin geri kazanılmaması hem ekonomik hem de ekolojik bir bedel doğurmaktadır.

3.1. Kategorik Dağılım ve Hacimsel Baskınlık Analizi

2022 yılı verileri, elektrikli küçük ev aletlerinin toplam e-atık hacminin yaklaşık üçte birini (%33) oluşturduğunu ortaya koymaktadır; bu da 20,4 milyar kilogramlık bir kütleyle karşılık gelmektedir. Bu oranın bu denli yüksek olmasının ardında birbiriyle bağlantılı üç temel etken yatmaktadır:

- **Hızlanan pazar sirkülasyonu:** Teknolojik gelişmeler ve seri üretim, mutfak aletlerinden kişisel bakım ürünlerine kadar geniş bir yelpazede hem üretim miktarını hem de erişilebilirliği artırmaktadır. Ulaşılabilir fiyatlar ürünlerin değer algısını düşürmekte; bu da hızlı tüketim döngüsünü beslemektedir.

- **Lojistik serbestlik ve ürün mobilitesi:** Kompakt tasarımları sayesinde bu ürünler ömürleri sona erdiğinde kolayca bir poşete konulup evsel çöpe atılabilmektedir. Resmi toplama noktalarına götürme zahmetine katlanmak yerine çöpe atmak, büyük çoğunluk için çok daha kolay bir seçenek olmaya devam etmektedir.
- **Teknolojik ve estetik eskime hızı:** Ürünün teknik ömrü dolmamış olsa bile yeni çıkan modelin sunduğu özellikler ya da değişen estetik beklentiler, kullanıcıyı erken değiştirmeye itmektedir. Bu durum özellikle görünür ve prestij değeri taşıyan ürünlerde çok daha belirgindir.

3.2. Geri Dönüşüm Oranlarındaki Darboğaz: %12'lik Kritik Veri

Verilerdeki en çarpıcı çelişkilerden biri şudur: ürün küçüldükçe geri dönüştürülme oranı da düşmektedir. Elektrikli küçük ev aletlerinde geri dönüşüm oranı yalnızca %12 civarında seyretmektedir. Literatürde "sistematik kaçak" olarak adlandırılan bu sorun, 18 milyar kilogramlık atığın tamamen kayıt dışında kaldığına işaret etmektedir. Bu kaçak sadece çevresel bir yük değil; içindeki metallerin geri kazanılamaması nedeniyle son derece somut bir ekonomik kayıp da demektir.

Mevcut sistemin temel paradoksu şudur: büyük ölçekli cihazlar —çamaşır makineleri, buzdolapları gibi— hem fiziksel ağırlıkları hem de taşıma güçlükleri nedeniyle kayıt dışına çıkmakta zorlanmaktadır. Hurdacılar ve ikinci el servisleri bu büyük eşyaların peşinden koşmaktadır. Oysa küçük ev aletleri sistem içinde neredeyse hiç görünmemektedir. Tasarımcılar açısından bu bulgu önemli bir soruyu gündeme getiriyor: Bir ürün sadece kullanılabilir değil, aynı zamanda yaşam döngüsünün sonunda da izlenebilir ve geri kazanılabilir biçimde tasarlanmalı değil midir?

3.3. Ekonomik Kayıp ve Değer Analizi

Baldé vd. (2024)'nin hesaplamalarına göre 2022 yılındaki e-atık akışı içindeki değerli metallerin toplam piyasa değeri yaklaşık 91 milyar ABD dolarına karşılık gelmektedir. Bu miktarın büyük bir bölümü küçük ev aletlerinden kaynaklanmakta; ancak geri dönüşüm oranının düşüklüğü nedeniyle çoğu zaman geri kazanılamamaktadır. Kimi analitik hesaplamalar, 2022 yılında küçük ekipmanlardan elde edilemeyen bakır ve altın miktarının bazı birincil maden sahalarının yıllık verimini geride bıraktığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, "kentsel madencilik" hem çevresel hem ekonomik açıdan son derece değerli kılmaktadır.

3.4. Türkiye Ölçeğinde Projeksiyon ve Risk Değerlendirmesi

Küresel ortalamanın %60 üzerinde seyreden kişi başı e-atık miktarıyla Türkiye, gelişmekte olan pazarlar arasında dikkat çekici bir tablo sunmaktadır. Kişi başı 12,7 kg ile hem Avrupa'nın hem de dünya genelinin belirgin biçimde üzerinde yer alan bu rakam, ülkemizin hızlı tüketim dinamiklerini yansıtmaktadır. Ancak geri dönüşüm altyapısı bu hıza bir türlü yetişememektedir: yıllık yaklaşık 1 milyar kilogram e-atığın yalnızca %17'si geri dönüşüme kazandırılabilir.

Bunun ardında iki temel sorun yatmaktadır. Birincisi, küçük ev aletlerinin izlenebilirliğinin son derece düşük olması; ikincisi ise kayıt dışı atık akışının neredeyse denetlenemez boyutlara ulaşması.

Bu durum, sistematik mevzuat reformlarını ve politika değişikliklerini hem zorunlu hem de acil kılmaktadır.

4. Küresel E-Atık Raporu 2024: Stratejik Analiz ve Gelecek Projeksiyonları

Bu bölümde GEM 2024 raporundan elde edilen verilerin dağılımı incelenerek sistemi şekillendiren dinamikler ele alınmaktadır. Amacımız yalnızca mevcut durumu listelemek değil; bölgesel farklılıkların sürdürülebilirlikle olan ilişkisini, sistemin ekonomik kırılma noktalarını ve 2030 hedefleri doğrultusunda bizi bekleyen köklü değişimi analitik bir gözle okumaktır.

Raporun en sarsıcı bulgusu belki de şudur: üretim hızı ile geri dönüşüm kapasitesi arasındaki makas her yıl biraz daha açılmaktadır. Bu durum tek bir nedenin değil, birbiriyle bağlantılı sistemik sorunların sonucudur.

4.1. Bölgesel Performans ve Altyapı Korelasyonu Analizi

Baldé vd. (2024)'nin bulgularına göre e-atık yönetimindeki başarı, bir ülkenin yalnızca ekonomik düzeyiyle değil; kurumsal kapasite, yasal altyapı ve sürdürülebilir geri dönüşüm uygulamalarıyla doğrudan ilişkilidir.

- **Avrupa örneği:** Kıta Avrupası'nda kişi başına düşen e-atık miktarı yaklaşık 17,6 kg, yani küresel ortalamanın oldukça üzerindedir. Ancak resmi geri dönüşüm oranı %42,8'e ulaşmaktadır. Bu başarı tesadüf değildir; gelişmiş yasal altyapı, entegre toplama sistemleri ve EPR uygulamaları bu sonucu mümkün kılmaktadır.
- **Türkiye ve gelişmekte olan pazarlar:** Türkiye teknolojik adaptasyon açısından hızlı bir ivme yakalamıştır; ancak bu ivmeye paralel bir atık yönetimi altyapısı bir türlü oluşturulamamıştır. "Genişletilmiş Üretici Sorumluluğu" (EPR) sisteminin henüz bu gelişme hızına yetişememiş olması, önlem alınmazsa yönetilemez bir kriz tablosunu beraberinde getirebilir.

Khetriwal vd. (2009)'nin literatür derlemesi, gelişmiş toplama altyapısıyla birlikte hayata geçirildiğinde EPR sistemlerinin geri dönüşüm oranlarını ciddi biçimde yükselttiğini ortaya koymaktadır. EPR; ürünlerin geri dönüştürülmesini, yeniden kullanımını ve dağıtımını finansal olarak desteklerken sürdürülebilir malzeme seçimi için de güçlü bir teşvik mekanizması oluşturmaktadır.

4.2. Senaryo Analizi: 2030 Öngörülleri ve Sistemsel Kayıplar

Gerekli önlemler alınmazsa 2030 yılında 82 milyar kilogram elektronik atık üretilmesi beklenmektedir. Ama asıl korkutucu olan veri atık miktarından daha fazlası: geri dönüşüm oranının %22,3'ten %20'ye gerilemesi öngörülmektedir. Bu, salt istatistiksel bir düşüş değil; mevcut sistemin fiilen işlevsiz kalmaya başladığının habercisidir. Zira teknolojik üretim hızı, geri dönüşüm tesislerinin kapasitesini çoktan geride bırakmış durumdadır. Dolayısıyla çözüm "daha fazla tesis kurmak" kadar basit değildir; özellikle kısa ömürlü küçük ürünlerin yol açtığı kontrolsüz atık akışı dizginlenmedikçe sistem sağlıklı işleyemeyecektir.

4.3. Küçük Ekipmanların (KEA) Geri Dönüşüm Çıkmazı

GEM 2024 verileri, ürün ağırlığı ile geri dönüşüm oranı arasında belirgin bir ilişki olduğunu göstermektedir. Beyaz eşyaların geri dönüşüm oranlarının görece daha yüksek çıkmasının ardında taşıma güçlüğü ve hurdacı/servis ağlarının bu süreçteki etkin rolü yatmaktadır. Küçük ev aletlerinde ise tablo tam tersidir: boyutları küçüldükçe ürün evsel atığa karışma ihtimali artmakta, izlenebilirlik ise neredeyse sıfıra yaklaşmaktadır.

4.4. Hammadde Değeri ve İkincil Madencilik Potansiyeli

GEM 2024 raporu, e-atığı "çöp" değil "91 milyar dolarlık maden yatağı" olarak tanımlamaktadır ve bu tanım bir metafor değil, çok gerçek bir ekonomik fırsata işaret etmektedir. 2022 yılında geri kazanılamayan değer 62 milyar dolar olarak hesaplanmış; bunun büyük bölümünü küçük ev aletleri oluşturmaktadır. "Kentsel madenciliğin" bu potansiyelinin gerçek anlamda değerlendirilebilmesi için yasal zorunlulukların yanında, üreticileri sisteme dahil edecek vergi teşvikleri ve finansal güdüleyicilerin devreye alınması kaçınılmazdır.

5. E-Atık Yönetiminde Stratejik Yönelimler ve Çözüm Senaryoları

GEM 2024 yalnızca rakamlar sunmakla kalmamış; olası geleceği de gözler önüne sermiştir. Bu öngörüler gerçekten ciddi alınırsa —ki alınmalıdır— hem politika hem de üretim düzeyinde köklü değişikliklerin önü açılabilir. 2030 projeksiyonlarının ortaya koyduğu tablo, müdahaleyi bir tercih değil bir zorunluluk haline getirmektedir.

5.1. Mevzuat ve Politika Müdahalelerinin Analizi

Rapora göre dünya nüfusunun yaklaşık %81'i e-atık mevzuatı bulunan ülkelerde yaşamaktadır. Ancak buradaki temel sorun mevzuatın varlığı değil; uygulamasının ve denetiminin yetersiz kalmasıdır. EPR sistemini hayata geçiren Avrupa ülkelerinin geri dönüşüm oranları, bu mekanizmanın işlediğinin somut kanıtıdır. Küçük ev aletleri özelinde ise üreticiye yönelik bağlayıcı düzenlemeler bir an önce gündeme alınmalıdır; çünkü bu ürünler düşük fiyatları ve sık değiştirilmeleriyle sistemi en çok zorlayan kategorinin başında gelmektedir.

5.2. Toplama ve Geri Dönüşüm Senaryoları (2030 Projeksiyonu)

Rapor, iki farklı olası geleceği karşılaştırmalı biçimde sunmaktadır:

- **Mevcut durum senaryosu:** Herhangi bir müdahale yapılmadığı takdirde atık miktarı artmaya devam edecek, geri dönüşüm oranları ise %20'nin altına inecektir.
- **İyimser senaryo:** Mevzuat iyileştirmeleri ve üreticilerle yapılacak sistematik iş birliği çerçevesinde geri dönüşüm oranının %60'a çıkabileceği öngörülmektedir. Bu hedefe ulaşıldığında 38 milyar dolarlık ekonomik değer sisteme geri kazandırılacak; ayrıca 186 milyon ton sera gazı emisyonu önlenmiş olacaktır. Rakamlar, bu tablonun yalnızca bir atık sorunu olmadığını; aynı zamanda hem ekonomik hem de iklimsel boyutu olan bir dönüşüm fırsatı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

5.3. Küçük Ev Aletleri için "Kentsel Madencilik" ve İkincil Hammadde

Rapor, ömrünü tamamlamış küçük ev aletlerinin içindeki değerli metalleri "ikincil hammadde", bu aletlerin toplanıp ayrıştırılmasını da "kentsel madencilik" olarak nitelendirmektedir. Sürecin önündeki en büyük engel maliyettir. Bu nedenle yasal zorunlulukların yanı sıra üreticileri ve toplayıcıları sisteme çekecek vergi indirimleri, prim uygulamaları ve geri dönüşüm teşviklerinin tasarlanması gerekmektedir.

5.4. Kayıt Dışı Sektörün Sistematik Analizi

Wilson vd. (2006)'nın da dikkat çektiği gibi e-atık yönetimindeki kayıt dışı akışlar kısa vadede işlevsel görünseler de uzun vadede devasa atık birikimlerini beslemektedir. Pek çok ürün ilkel yöntemlerle evsel atığa dahil edilmekte; bu durum hem çevresel hem ekonomik açıdan onarılması güç sonuçlar doğurmaktadır. Küçük ev aletlerinin kompakt yapısı bu sorunu daha da derinleştirmekte; takip edilebilir bir sistem kurulmadan sorunun çözülmesi mümkün görünmemektedir.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Küresel e-atık raporu, evlerimizin köşelerinde sessiz sedasız duran küçük ev aletlerinin aslında ne kadar büyük bir atık yükü taşıdığını gözler önüne sermektedir. Hacimsel olarak küçük olmaları aldatıcıdır: e-atık toplamının üçte birini oluşturan bu ürünler, geri dönüşüm oranlarının en düşük olduğu kategoriyi teşkil etmektedir. Yıllık 62 milyar kilogramlık e-atık üretimi, mevcut yönetim kapasitesini çoktan aşmıştır.

Bu çalışmanın bulgularından çıkan başlıca sonuçları üç başlık altında özetlemek mümkündür:

- **Veri açığı:** Evlerimizdeki küçük ev aletlerinin yaklaşık %88'i kayıt dışı seyretmektedir. Bu yalnızca çevresel bir yük değil; hammadde kaybı açısından da somut bir ekonomik bedel anlamına gelmektedir.
- **Ekonomik çelişki:** 91 milyar dolarlık değer in yalnızca küçük bir kısmı geri dönüştürülebilmektedir. Bu durum, döngüsel ekonomi idealinin henüz ne kadar uzağında olduğumuzu gösteren somut bir göstergedir.
- **Politika ihtiyacı:** 2030 projeksiyonları hem atık miktarının artmaya hem de geri dönüşüm oranlarının düşmeye devam edeceğine işaret etmektedir. 82 milyar kilogramlık öngörü, zorunlu mevzuat reformlarını ve üretici güdüleyici mekanizmalarını bir seçenek olmaktan çıkarıp acil bir gereklilik haline getirmektedir.

Küçük ev aletlerinin atık krizindeki ağırlığı, izlenebilirlik düzeyi ve kullanıcı alışkanlıklarıyla birlikte değerlendirildiğinde sorunun tek boyutlu olmadığı açıkça görülmektedir. Bir tasarım araştırmacısının gözünden bakıldığında bu kriz, köklerini üretim ve kullanım süreçlerinin tasarımında bulan yapısal bir sorundur. Gerçek soru şudur: Tasarım süreci, ürünün sadece kullanılmasını değil; ömrü dolduğunda iz bırakmadan sisteme geri dönmesini de sağlayacak biçimde nasıl kurgulanabilir?

Sonuç olarak e-atık meselesi, ekonomik ve ekolojik boyutlarıyla birbirini besleyen kapsamlı bir sistemler bütünüdür. "Üret, tüket, at" döngüsünün sürdürülemezliği artık verilerle de sabittir. Geri dönüşüm sorumluluğunun yalnızca kullanıcıya yıkılmadan üreticileri, tasarımcıları ve politika yapıcılarını kapsayan geniş bir çerçeveye oturtulması kaçınılmazdır. Aksi takdirde 2030 öngörülleri yalnızca istatistiksel birer projeksiyon değil; elle tutulur çevresel ve ekonomik krizler olarak gerçeğe dönüşecektir.

Kaynakça

- Baldé, C. P., Kuehr, R., Yamamoto, T., McDonald, R., D'Angelo, E., Althaf, S., ... Wagner, M. (2024). Global E-Waste Monitor 2024. Geneva/Bonn: International Telecommunication Union (ITU) & United Nations Institute for Training and Research (UNITAR).
- Bhamra, T., Lilley, D., & Tang, T. (2011). Design for sustainable behaviour: Using products to change consumer behaviour. *The Design Journal*, 14(4), 427–445. <https://doi.org/10.2752/175630611X13091688930453>
- European Commission. (2023). Right to Repair: Sustainable consumption of goods and promotion of repair. European Union. <https://ec.europa.eu>
- Forti, V., Baldé, C. P., Kuehr, R., & Bel, G. (2020). The Global E-Waste Monitor 2020: Quantities, flows and the circular economy potential. Bonn/Geneva/Rotterdam: UNU, ITU & ISWA.
- International Telecommunication Union (ITU). (2021). Guidelines for e-waste management. ITU Publications.
- Khetriwal, D. S., Kraeuchi, P., & Widmer, R. (2009). Producer responsibility for e-waste management: Key issues for consideration. *Journal of Environmental Management*, 90(1), 153–165. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2007.08.019>
- United Nations Environment Programme (UNEP). (2019). A new circular vision for electronics: Time for a global reboot. World Economic Forum & UN E-waste Coalition.
- Wilson, D. C., Velis, C., & Cheeseman, C. (2006). Role of informal sector recycling in waste management in developing countries. *Habitat International*, 30(4), 797–808. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2005.09.005>

**ANADOLU GELENEKSEL MUTFAK KÜLTÜRÜNDEN ENDÜSTRİYEL MUTFAK
TASARIMINA: KAZAN, KAYNATMA TENCERESİ VE TEZGÂH ÖRNEKLEMİNDE
KARŞILAŞTIRMALI BİR SÜREKLİLİK ANALİZİ***
**FROM TRADITIONAL ANATOLIAN KITCHEN CULTURE TO INDUSTRIAL KITCHEN
DESIGN: A COMPARATIVE CONTINUITY ANALYSIS THROUGH THE CASE OF THE
CAULDRON, BOILING POT, AND WORKTABLE**

Emel AKGÜL**

Özet

Anadolu geleneksel mutfak üretim sistemleri zaman içerisinde gelişen teknolojiler ile günümüzdeki endüstriyel mutfak üretim sistemlerine evrilmiştir. Bu çalışmada, geleneksel ile günümüz endüstriyel mutfak üretim sistemleri arasındaki ilişki, yemek üretiminin organizasyonu ve kullanılan ekipmanlar odağında incelenmektedir. Bu çerçevede gerçekleştirilen analiz, mutfak üretim sürecinin temel unsurlarını oluşturan kazan, kaynatma tenceresi ve çalışma tezgâhı üzerinden yürütülmüştür. Mutfak kültürü literatürde çoğunlukla gastronomi ve sosyoloji çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna karşılık üretim süreçlerini taşıyan donanımların tasarım mantığı daha sınırlı biçimde incelenmektedir. Bu durum geçmişte oluşan üretim bilgisinin günümüz sistemleriyle kurduğu ilişkiyi açıklamayı zorlaştırmaktadır. Bu çalışma, geleneksel mutfak üretim sistemlerinde ortaya çıkan tasarım ilkelerinin endüstriyel mutfak ekipmanlarında yapısal, fonksiyonel ve teknolojik düzeylerde süreklilik gösterdiği varsayımına dayanmaktadır. Araştırma nitel bir yaklaşım çerçevesinde kurgulanmıştır. Literatür incelemesiyle elde edilen bilgiler tarihsel kaynaklar ve görsel dokümanlarla birlikte ele alınmış, bu sayede konunun çok yönlü olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Anadolu mutfağındaki büyük ölçekli üretim yapısını temsil etmesi nedeniyle Osmanlı dönemi saray mutfakları ve imarethaneler temel referans noktası olarak seçilmiştir. Bu bağlamda ele alınan ekipmanlar üretim ölçeği, ısı yönetimi, malzeme yapısı, iş akışı ve organizasyon açısından karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Böylece farklı dönemlere ait üretim anlayışları ortak bir çerçevede değerlendirilmiştir. Analiz süreci, sürekliliğin yapısal, fonksiyonel ve teknolojik boyutları esas alınarak oluşturulan bir çerçeveye dayandırılmıştır. Elde edilen bulgular geleneksel mutfaklarda malzeme bilgisi ve ustalık deneyimiyle şekillenen üretim süreçlerinin zaman içinde dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Günümüzde bu süreçler teknolojik kontrol araçlarının yaygınlaşması ve standartlaşma ilkeleriyle daha kontrollü ve ölçülebilir yapılara dönüşmüştür. Buna rağmen üretim mantığının temel ilkelerinin büyük ölçüde korunduğu görülmektedir. Bu yönüyle çalışma, mutfak üretim sistemlerini tasarım ölçütleri üzerinden sistematik biçimde incelemektedir. Aynı zamanda kültürel sürekliliğin analitik düzeyde görünür kılınmasına katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endüstriyel Tasarım, Endüstriyel Mutfak Ekipmanları, Anadolu Mutfak Mirası, Dönüşüm Analizi, Saray Mutfağı.

* Bu çalışma, Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Endüstriyel Tasarım Anabilim Dalı bünyesinde, Prof. Dr. Önder KÜÇÜKERMEN danışmanlığında Emel AKGÜL tarafından yürütülmekte olan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Haliç Üniversitesi, Endüstriyel Tasarım Anabilim Dalı, 23453005001@ogr.halic.edu.tr, ORCID: 0009-0005-8544-4026.

Abstract

Traditional Anatolian kitchen production systems have evolved into contemporary industrial kitchen production systems through technological developments over time. This study examines the relationship between traditional and contemporary industrial kitchen production systems by focusing on the organization of food production and the equipment used within these systems. The analysis is conducted through three fundamental components of the kitchen production process: the cauldron, the boiling pot, and the worktable. Existing literature on kitchen culture generally approaches the subject within the framework of gastronomy and sociology. In contrast, the design logic of the equipment sustaining production processes has been examined in a more limited manner. This situation makes it difficult to explain the relationship between historical production knowledge and present-day systems. The study is based on the assumption that the design principles emerging from traditional kitchen production systems continue within industrial kitchen equipment at structural, functional, and technological levels. The research adopts a qualitative approach. Data obtained through literature review were evaluated together with historical sources and visual documents in order to provide a multidimensional analysis of the subject. Ottoman palace kitchens and imarets were selected as the primary reference points due to their representation of large-scale production practices within Anatolian culinary culture. Within this context, the selected equipment was comparatively examined in terms of production scale, heat management, material structure, workflow, and organizational characteristics. Accordingly, production approaches belonging to different historical periods were evaluated within a common analytical framework. The analytical process was structured around a framework based on the structural, functional, and technological dimensions of continuity. The findings indicate that production processes shaped by material knowledge and craftsmanship in traditional kitchens have transformed over time. Today, these processes have become more controlled and measurable through the widespread use of technological control systems and standardization principles. Despite these changes, the fundamental logic of production has largely been preserved. In this respect, the study systematically examines kitchen production systems through design criteria while also contributing to making cultural continuity analytically visible.

Keywords: Industrial Design, Industrial Kitchen Equipment, Anatolian Culinary Heritage, Transformation Analysis, Palace Kitchen.

1. Giriş

Anadolu mutfak mirası, yalnızca kültürel bir birikim olarak değil, aynı zamanda ekipman altyapısı olarak da değerlendirilmelidir. Geleneksel mutfak ekipmanlarının endüstriyel bir perspektifle değerlendirilmesi, günümüz üretim sistemlerinin tasarım kökenlerini anlamak açısından bir araştırma alanı sunmaktadır. Literatürde mutfakların sosyo-kültürel kimliği ve mekânsal gelişimi üzerine kapsamlı çalışmalar yer almaktadır (Bilgin, 2004; Samancı ve Bilgin, 2008). Daha güncel araştırmalar ise konuyu teknik bir çerçevede ele alarak donanımların yapısal özelliklerine odaklanmaktadır (Kutal ve Seçim, 2024; Varol ve Seçim, 2022). Buna karşın, hazırlık ekipmanlarının tasarım mantığını analitik düzeyde inceleyen çalışmaların sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu ekipmanların çoğu zaman etnografik nesneler olarak ele alınması, üretim süreçleriyle kurdukları teknik ilişkinin geri planda kalmasına neden olmaktadır (Arman ve Nizamlioğlu, 2020; Temizkan ve Sever, 2020). Bu durum, söz konusu donanımların üretim

süreçleriyle kurduğu teknik ilişkinin analitik düzeyde yeterince görünür kılınamamasına sebebiyet vermektedir.

Mevcut araştırma literatürdeki bu boşluğa odaklanmakta ve geleneksel mutfak donanımlarını güncel endüstriyel sistemin aktif tasarım bileşenleri olarak yeniden ele almayı amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında nitel yöntemlerden yararlanılmış, betimsel analiz yaklaşımı tercih edilmiştir. İnceleme, Osmanlı Devleti dönemine ait kolektif üretim mutfaklarında deneyimle biçimlenen donanım özellikleri üzerinden yürütülmüştür. Böylece tarihsel tasarım ölçütleri ile günümüz teknolojik sistemleri arasındaki ilişki karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilmektedir. Veriler, literatür kaynakları, görsel dokümanlar ve tarihsel kayıtlar üzerinden elde edilmiştir. Analiz sürecinde belirlenen parametreler doğrultusunda karşılaştırmalı değerlendirme yapılmış ve bulgular betimsel analiz yaklaşımıyla yorumlanmıştır. Bu süreçte kullanılan parametreler literatürde yer alan çalışmalar temel alınarak belirlenmiş ve her bir ekipman bu parametreler doğrultusunda sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Analiz süreci, mutfak üretim sistemlerinde sürekliliği yapısal, fonksiyonel ve teknolojik boyutlar üzerinden açıklayan bir yaklaşıma dayandırılmıştır. Bu sayede geleneksel ve endüstriyel sistemler arasındaki tasarım ilişkisi karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilmektedir.

Analiz sürecinde elde edilen bulgular, geçmişte malzeme bilgisi ve ustalık deneyimiyle çözümlenen ısı yönetimi ve dayanıklılık gibi temel problemlerin günümüzde farklı teknik araçlarla sürdürüldüğünü göstermektedir. Bakırın dövülerek yüksek hacimli kazanlara dönüştürülmesi ya da mermer yüzeylerin yoğun üretim koşullarına dayanıklı hale getirilmesi, geleneksel mutfak sisteminin tasarım odaklı karakterini ortaya koymaktadır (Karpuz, 2018). Güncel endüstriyel mutfaklarda ise benzer işlevler sensörler, otomasyon sistemleri ve kontrol mekanizmaları aracılığıyla daha ölçülebilir ve tekrarlanabilir bir yapıya kavuşmuştur (Bilici, 2023).

Anadolu'nun geleneksel yemek yapım mirası, bu kapsamda, günümüz endüstriyel mutfak tasarımını besleyen önemli bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Elde edilen bulgular, yerel donanım özelliklerinin yalnızca görsel bir esin oluşturmadığını, aynı zamanda tasarım sürecine yön verebilecek analitik bir veri zemini sunduğunu göstermektedir. Çalışmanın tarihsel kapsamı, Osmanlı dönemindeki kolektif üretim mutfakları ile günümüz kurumsal endüstriyel mutfak sistemleri arasındaki tasarım sürekliliği üzerinden sınırlandırılmıştır. Bu doğrultuda mutfak ekipmanları, tekil nesnelerden ziyade birbirine bağlı bir üretim sisteminin bileşenleri olarak ele alınmaktadır.

Yerel üretim bilgisinin endüstriyel mutfak tasarımında süreklilik anlamında bir veri kaynağı olarak değerlendirilebilme potansiyeli öne çıkmaktadır. Kültürel bilginin tasarım disiplini aracılığıyla aktarımı, bu çalışma kapsamında, geçmişten günümüze taşıyan teknik birikimin yeniden yorumlandığı dinamik bir süreç olarak ele alınmaktadır.

Çalışma, mutfak üretim sistemlerini tasarım parametreleri üzerinden inceleyerek literatürde sınırlı biçimde yer bulan yaklaşımı daha görünür hâle getirmektedir. Geleneksel mutfak üretim sistemleri ile endüstriyel mutfak tasarımı arasındaki ilişki, yalnızca tarihsel benzerliklerle açıklanmak yerine, üretim sürecini taşıyan tasarım ilkeleri üzerinden tartışılmaktadır. Bu bakış açısı, mutfak gereçlerini

tekil nesneler olmaktan çıkarak, üretim sistemi içinde işlev gören ve sürekliliği taşıyan bileşenler olarak konumlandırmaktadır.

Araştırmanın temel hipotezi, geleneksel Anadolu mutfak üretim sistemlerinde ortaya çıkan tasarım ilkelerinin, endüstriyel mutfak ekipmanlarında biçimsel benzerliklerin ötesinde, yapısal, fonksiyonel ve teknolojik düzeylerde süreklilik gösterdiğidir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen analiz, kültürel sürekliliği donanım ölçeğinde ve karşılaştırmalı bir çerçevede inceleyerek, üretim sistemine ilişkin tasarım bilgisinin zaman içindeki dönüşümünü sistematik biçimde ortaya koymayı hedeflemektedir. Varılan yaklaşım, mutfak üretim sistemlerinin tasarım temelli okunmasına yönelik literatürde bulunan sınırlı sayıdaki çalışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Ayrıca çalışmada kullanılan karşılaştırmalı yaklaşımın, farklı kültürel coğrafyalara ait mutfak donanımlarının çağdaş endüstriyel sistemlerle ilişkisini inceleyen yeni araştırmalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Yerel üretim bilgisinin güncel mutfak ekipmanlarına nasıl aktarılabilirliği ise gelecekteki tasarım ve ürün geliştirme çalışmaları açısından önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır.

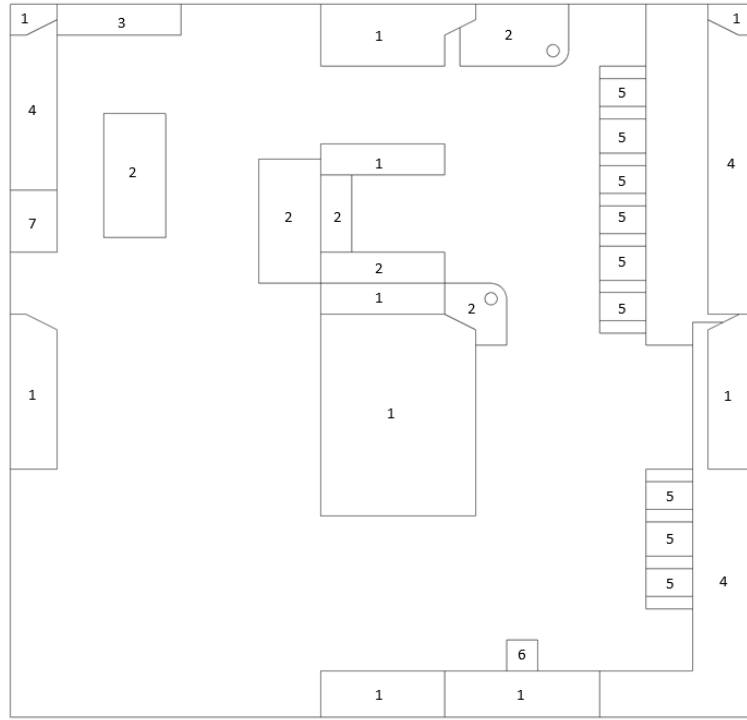
2. Geleneksel Mutfakta Üretim Mantığı: Ekipman ve Sistem

Anadolu coğrafyası tarih boyunca, toplu beslenme organizasyonlarının ve kolektif üretim pratiklerinin geliştiği bir ortam sunmuştur. İmarethaneler, kervansaraylar ve saray mutfakları günlük olarak yüksek hacimli üretim gerçekleştirmiştir. Bu durum mutfağı ev içi bir mekân olmanın ötesinde planlanmış bir üretim alanına dönüştürmüştür. Üretim hacmi, mekânsal düzenlemeyi ve ekipman tasarımını doğrudan belirleyici bir etken hâline gelmiştir (Sürücüoğlu, 1986).

Geleneksel Anadolu mutfağı, kavramı, Anadolu coğrafyasında tarihsel süreç içinde oluşmuş, kurumsallaşmış ve süreklilik temelinde işleyen bir üretim sistemi olarak ele alınmaktadır. Bu sistem özellikle Osmanlı döneminde saray mutfakları, imarethaneler ve vakıf mutfaklarında belirginleşmiş, üretim ölçeği, iş bölümü, mekânsal organizasyon ve mutfak gereçleri tasarımı açısından tutarlı bir yapı geliştirmiştir (Faroqhi, 2011; Bilgin ve Samancı, 2008).

Tasarım perspektifinden değerlendirildiğinde geleneksel Anadolu mutfağı, işlev merkezli, dayanıklılık odaklı ve uzun süreli kullanımı gözetten bir sistem bütünlüğü sergiler. Kullanılan ekipmanlar üretim gereksinimlerine cevap verecek biçimdedir. Hacim, malzeme kalınlığı ve ısı dağılımı gibi teknik ölçütler tasarım kararlarında belirleyici olmuştur (Koz Gül, 2024; Karpuz, 2018). Bu nesneler, deneyimle birikmiş bir zanaat bilgisinin somutlaşmış örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte, mutfaktaki üretim sisteminin son halkasını oluşturan sunum pratikleri ve araç gereç tasarımı, sosyoekonomik yapıya göre keskin farklılıklar göstermektedir. Nitekim saray mutfağında sunum araç gereçleri olarak altın, gümüş, tombak ve porselen gibi gösterişli, statü belirleyen değerli materyaller öne çıkarken, halk mutfağında ahşap, pişmiş toprak ve seramik gibi daha sade, işlevsel ve dayanıklı malzemelerin tercih edildiği görülmektedir (Pekyaman ve Taş, 2024). Bu sistemin ölçek temelli kapasite kurgusu, mekânsal ve hiyerarşik organizasyonu ile ekipman-malzeme ilişkisi, üretim akışının sürekliliği ve ısı kontrolü bağlamında bütüncül bir tasarım planına örnek olarak Topkapı Sarayı Helvahane Bölümü Şekil 1’de, gösterilmektedir.

Şekil 1: Topkapı Sarayı Helvahane Bölümü plan şeması, yer alan öğelerin açıklamaları: 1- Duvar, 2- Tezgâh, 3- Dolap, 4- Tezgâh ve Depolama Alanı, 5- Ocak, 6- Musluk ve Lavabo, 7- Ocak.

2.1. Kolektif Üretim ve Süreklilik: Tasarımın Ölçek ve Organizasyon Üzerinden Kurulması

Geleneksel Anadolu mutfağında üretim kolektif ve süreklilik ilkeleri doğrultusunda mekânsal organizasyondan ekipman ölçeğine kadar bütüncül bir sistem olarak yapılandırılmıştır. Literatürde Osmanlı saray mutfaklarının günlük üretimin kesintisiz sürdürüldüğü kurumsal birer organizasyon alanı olduğu vurgulanmaktadır (Bilgin, 2004). Benzer şekilde vakıf sistemiyle hayat bulan imarethaneler de bu kolektif üretim ağını destekleyen devasa yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır (Sürücüoğlu, 1986). Bu disiplinin en somut örneği olan Matbah-ı Âmire farklı uzmanlık alanlarına bölünmüş özerk birimleri ve hiyerarşik görev dağılımıyla mutfak idari bir merkez hâline getirmiştir (Özer ve Atay, 2022). Bilgin (2004), süreçteki bu sürekliliğin malzeme trafiğini denetleyen iâşe ve muhasebe kayıtlarıyla desteklenerek üretimi tesadüfi bir faaliyetten planlı bir döngüye dönüştürdüğünü belirtmektedir.

Öte yandan kolektif üretim gereksinimi, ekipman tasarımını doğrudan belirleyen temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Özellikle büyük hacimli kazanlar ve kaynatma tencereleri çok sayıda kişiye hizmet verecek biçimde rasyonel olarak ölçeklendirilmiştir. Uygulanan bu hacimsel ölçek yalnızca üretim kapasitesini değil aynı zamanda mekân içi hareketi ve iş bölümünü de düzenlemektedir (Koz Gül, 2024). Süreklilik ilkesi ise ekipmanın fiziksel dayanıklılığı ve malzeme seçimi üzerinden somutlaşmaktadır. Endüstriyel mutfak mirasının temelini oluşturan ve bakır gibi yüksek dayanımlı metallerden üretilen uzun ömürlü pişirme kapları bu organizasyonun en güçlü yapısal bileşenleridir (Ak, 2007). Neticede hazırlık, pişirme ve servis aşamalarının mekânsal olarak birbirine

eklemlenmesi üretim sürecinin akışı hızlandıran ve kesintisizliği sağlayan devasa bir yemek fabrikası mantığıyla kurgulandığını kanıtlamaktadır (Samancı, 2008).

2.2. Isı Yönetimi ve Malzeme Seçimi: Tasarım Kararı Olarak Isının Kontrolü

Geleneksel Anadolu mutfağında ısı yönetimi, üretim organizasyonunun temel tasarım unsurlarından biridir. Yüksek üretim hacmi ve süreklilik gerektiren çalışma koşulları, pişirme donanımlarının ve ocak kurgusunun belirli bir ısı kontrol anlayışına göre biçimlenmesini sağlamıştır. Bu sistem içinde ısı, yalnızca pişirme sürecinin fiziksel bir girdisi olarak değerlendirilmez. Aynı zamanda üretim kalitesi, zamanlama, eş zamanlı çalışma kapasitesi ve kaynak kullanımı üzerinde doğrudan etkili bir unsur olarak öne çıkar (Bilgin, 2004).

Osmanlı saray mutfaklarında ve imarethanelerde kullanılan büyük hacimli kazanlar, ısıyı depolama ve dağıtma kapasitesi üzerinden tasarlanmıştır. Matbah-ı Âmire Bölümü'nde farklı üretim bölümlerine ayrılmış pişirme alanları, ocakların konumlanması ve kazanların yerleşimi, ısıнын mekân içinde kontrollü biçimde yönetilmesine olanak tanımıştır (Necipoğlu, 1991). Bu düzenleme, eşzamanlı üretim hatlarının stabil biçimde çalışmasını desteklemiştir. Yüksek üretim kapasitesine sahip bu mutfaklarda ısıнын sürekliliği, üretimin sürekliliğiyle doğrudan ilişkilidir.

Malzeme seçimi bu bağlamda kritik bir rol üstlenir. Bakırın yaygın kullanımı, ısıнын homojen biçimde iletilmesini ve pişirme sürecinin dengeli ilerlemesini sağlamıştır. Ak (2007), Osmanlı mutfaklarında bakır kapların tercih edilmesini, ateşin hararetini homojen dağıtması ve kontrol edilebilirlik açısından bilinçli bir tasarım tercihi olarak değerlendirmektedir. Yüksek ısı iletkenlik katsayısı, özellikle büyük hacimli kazanlarda sıcaklık dağılımının dengelenmesini mümkün kılarak uzun süreli pişirme süreçlerinde kalite istikrarı sağlamıştır. Bu tercih, malzeme bilgisinin üretim pratiğiyle ve ustalıkla sistematik biçimde bütünleştiğini göstermektedir (Karpuz, 2018; Koz Gül, 2024).

Topkapı sarayı müzesinde bulunan kazan ve kaynatma tencerelerinde kullanılan, kalınlığı 5-6 milimetreyi bulan kalın cidarlı yapı (Koz Gül, 2024), ısıyı depolama ve ani sıcaklık değişimlerini dengeleme işlevi görmüştür. Kalın cidar, termal stabilite sağlayarak pişirme sürecinde dalgalanmaları azaltmış, böylece yüksek hacimli üretimde standart sonuç elde edilmesini desteklemiştir. Faroqhi (2011), saray mutfaklarındaki mutfak gereçlerinin yalnızca işlevsel araçlar olarak değil, üretim organizasyonunun yapısal bileşenleri olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Bu değerlendirme, ısıyı düzenleyen ekipmanın sistem içindeki konumunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bilgin ve Samancı (2008), geleneksel mutfaklarda pişirme sürecinin ustalık bilgisi ile donanımın fiziksel özelliklerinin birlikte kullanılmasıyla yönetildiğini ifade etmektedir. Bu süreçte kullanıcı deneyimi, ekipmanın formu ve malzeme özellikleriyle bütünleşerek bir kontrol mekanizması oluşturur. Usta aşçının deneyimi, kazan hacmi, cidar kalınlığı ve ısı iletkenliği gibi fiziksel özelliklerle etkileşim içinde gelişmektedir (Koz Gül, 2024; Bilgin ve Samancı, 2008). Bu ilişki, tasarım nesnesi ile kullanıcı arasında kurulan teknik bir bilgi alışverişine dayanmaktadır.

Geleneksel mutfak kurgusunda ısı yönetimi üretim takvimini ve mekânsal yerleşimi şekillendiren en temel unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. Odun ve kömür kullanımına dayanan bu

tarihsel sistemlerde üretim süreci ısıнын mekân içindeki dağılımını optimize etmeyi amaçlayan özel bir mimari planlamayla desteklenmiştir (Bilgin, 2004). Ocakların stratejik konumu ve büyük kazanların yerleşimi üzerinden kurgulanan bu termal düzenleme çalışma alanında homojen bir ısı dağılımı sağlamaktadır.

Ayrıca büyük hacimli kazanların sahip olduğu ısıyı uzun süre muhafaza edebilme yeteneği farklı yemeklerin eş zamanlı olarak hazırlanmasına olanak tanımakta ve mutfak içi iş akışını büyük oranda hızlandırmaktadır. Kutal ve Seçim (2024) tarihsel donanımların barındırdığı bu ısı depolama kapasitesinin günümüz endüstriyel mutfaklarındaki kapasite planlaması ve enerji verimliliği prensipleriyle kavramsal bir paralellik taşıdığını vurgulamaktadır. Sonuç olarak iş akışının son derece planlı bir biçimde yürütülmesine zemin hazırlayan bu teknik altyapı geleneksel mutfak organizasyonlarının oldukça ileri bir rasyonalite üzerine inşa edildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede geleneksel Anadolu mutfağında ısı yönetimi ve malzeme seçimi, üretim organizasyonunun ayrılmaz bileşenleri olarak değerlendirilmelidir. Kazan ve kaynatma tencerelerinin formu, malzeme kalınlığı ve yerleşim düzeni, kolektif üretim mantığına uygun biçimde yapılandırılmıştır. Mekân, ekipman ve kullanıcı deneyimi arasında kurulan bu teknik bütünlük, ısı kontrolünü sistemin merkezî tasarım unsurlarından biri hâline getirmiştir. Günümüz endüstriyel mutfaklarında sensörler, termostatlar ve otomasyon sistemleri aracılığıyla sağlanan sıcaklık kontrolü, bu tarihsel ısı yönetimi mantığının teknolojik araçlarla yeniden yapılandırılmış biçimi olarak okunabilir.

2.3. Tasarlanmış Bir Ara Yüzey Olarak Çalışma Tezgâhları ve Üretim Akışı

Geleneksel Anadolu mutfağında çalışma tezgâhları üretim sisteminin mekânsal sürekliliğini sağlayan ara yüzeyler olarak işlev görmüştür. Hazırlık, pişirme ve servis aşamalarını birbirine bağlayan bu yüzeyler kazanlar, ocaklar ve servis alanları arasında fiziksel ve işlevsel bir ilişki kurmuştur. Osmanlı saray mutfaklarına ilişkin çalışmalar hazırlık alanlarının pişirme bölümleriyle doğrudan bağlantılı biçimde düzenlendiğini ortaya koymaktadır (Bilgin, 2004). Kurulan bu entegre düzenin üretim hızını ve işleyişi büyük oranda desteklediği görülmektedir (Samancı, 2008).

Hazırlık yüzeylerinin ocaklara yakın konumlandırılması taşıma mesafesini azaltmış ve iş akışını kesintisiz hâle getirmiştir (Arman ve Nizamlioğlu, 2020). Saray mutfaklarında ocakların üretim bölümlerine göre gruplanması ve büyük hacimli kazanların bu düzene uygun yerleştirilmesi hem ısı dağılımını hem de personel hareketini yönlendiren mekânsal bir çerçeve oluşturmuştur (Kutal ve Seçim, 2024). Böylece pişirme alanı ile hazırlık alanı arasında doğrudan ve yönlü bir operasyonel ilişki kurulmuştur.

Tezgâhların ölçüleri ve yerleşimi kullanım pratiğine bağlı olarak şekillenmiştir. Kutal ve Seçim'in (2024) de belirttiği üzere araç ve yüzeylerin düzenli ve erişilebilir biçimde yerleştirilmesi işlevsel bir zorunluluktur. Bu durum geleneksel mutfaklarda ergonomik düzenin deneyim yoluyla geliştiğini göstermektedir. Malzeme seçiminde ise mermer, taş ve masif ahşap gibi dayanıklı yüzeyler öne çıkmıştır. Bu yüzeyler yoğun kullanıma uygun, güvenli ve uzun ömürlü bir hazırlık zemini sağlamıştır.

Benzer bir mekânsal düzen imarethanelerde de görülmektedir. Vakfiye kayıtlarında belirtilen üretim miktarları hazırlık alanları ile ocak bölümlerinin kapasiteye göre rasyonel bir biçimde düzenlendiğini göstermektedir (Sürücüoğlu, 1986). Bu bağlamda çalışma tezgâhları yalnızca hazırlık yüzeyi değil aynı zamanda üretim sürecinin farklı aşamalarını birbirine bağlayan sistem bileşenleri olarak değerlendirilmelidir. Tezgâh yerleşimi, ocak düzeni ve kazan ölçeği birlikte ele alındığında mutfak içi üretim sisteminin bütüncül bir tasarım yaklaşımıyla yapılandırıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, önceki başlıklarda ele alınan ölçek kurgusu, organizasyon yapısı, ısı yönetimi ve çalışma yüzeylerinin mekânsal yerleşimi birlikte değerlendirildiğinde, geleneksel Anadolu mutfağının yüksek hacimli ve süreklilik esasına dayalı bir üretim sistemi olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Kolektif üretim gereksinimi, ekipman ölçeğini ve mekânsal organizasyonu doğrudan belirlemiştir. Bu doğrultuda kazan hacmi, ocak yerleşimi ve tezgâh düzeni, üretim akışını yönlendiren temel tasarım unsurları hâline gelmiştir. Isı yönetimi, malzeme seçimi ve ekipman formu üzerinden teknik bir kontrol mekanizmasına dönüşmüş, dayanıklı yüzeyler ile kalın cidarlı pişirme kapları üretim sürekliliğini destekleyen yapısal unsurlar olarak öne çıkmıştır.

Bu bütünlük mutfağın yalnızca yemek hazırlanan bir mekân değil aynı zamanda planlama, kapasite yönetimi, görev dağılımı ve enerji kullanımı gibi ölçütler üzerinden örgütlenmiş kurumsal bir üretim altyapısı olduğunu göstermektedir. Ölçek, malzeme, mekân ve iş akışı arasındaki ilişki tasarımın teknik ve organizasyonel boyutlarının iç içe geçtiği bir sistem mantığı üretmiştir. Saray mutfakları ve imarethaneler bu mantığın kurumsallaşmış örnekleridir (Bilgin, 2004). Bu yaklaşım çağdaş endüstriyel mutfak sistemlerinde görülen kapasite planlaması, akış organizasyonu, enerji verimliliği ve ergonomik yüzey düzeni ile kavramsal bir süreklilik taşımaktadır. Bir sonraki bölümde bu tarihsel üretim mantığının modern teknolojiler, standartlaşma ve modüler sistemler aracılığıyla nasıl yeniden yapılandırıldığı incelenecektir.

Analiz sürecinde seçilen ekipmanlar, üretim ölçeği, ısı yönetimi, malzeme yapısı, iş akışı ve organizasyon ölçütleri doğrultusunda karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. İnceleme kapsamında veriler literatür kaynakları, görsel dokümanlar ve tarihsel kayıtlar üzerinden elde edilmiş; bulgular betimsel analiz yaklaşımıyla yorumlanmıştır. Elde edilen sonuçlar, sürekliliği açıklamak üzere oluşturulan analitik çerçeve ile birlikte değerlendirilmiştir.

3. Endüstriyel Üretime Geçiş ile Dönüşen Mutfak Sistemi

Sanayi üretimine geçiş sürecinde dönüşen mutfak sistemi, üretim kapasitesi, organizasyon modeli ve teknoloji temelli kontrol mekanizmaları nedeniyle yeniden yapılandırmıştır. 19. yüzyıldan itibaren sanayi üretim tekniklerinin gelişmesi, metal işleme teknolojilerindeki ilerlemeler ve seri üretim anlayışının yaygınlaşması, mutfak ekipmanlarının tasarımını zanaatkâr üretimden standartlaştırılmış endüstriyel üretime taşımıştır (Zencir, 2015).

Söz konusu endüstriyel dönüşümün Türkiye'deki yansımaları Cumhuriyet dönemiyle ivme kazanmış, artan işgücünün beslenme gereksinimini kurumsal düzeyde çözmeye zorunluluğunu doğurmuştur (Zencir, 2015). Alan yazınındaki veriler, 1960'lı yıllarda sektörel talepler neticesinde tabldot usulü servislerin hayata geçirildiğini ve catering disiplininin temellerinin atıldığını doğrular

(Öney, 2009, akt. Zencir, 2015). Orijininde askeri amaçlı olan bu kitlesel üretim felsefesi, zamanla hastane ve eğitim kurumlarının mimari kurgusuna da entegre edilmiştir (Zencir, 2015). Günlük binlerce kişiye hizmet veren bu yeni nesil mutfaklarda üretim hattı tamamen doğrusal bir akış modeli üzerinden planlanır. Bu doğrultuda depolama, hazırlık, pişirme ve servis aşamaları birbirini izleyen sistematik mekânsal düzenlemelerle tanımlanmıştır (Arman ve Nizamlioğlu, 2020). Bu planlama yaklaşımı, artık mutfağın bir üretim organizasyonu olarak ele alındığını göstermektedir.

Malzeme teknolojisindeki gelişmeler, mutfak ekipmanlarının dayanıklılığını ve hijyen performansını artırmıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren paslanmaz çeliğin yaygınlaşması, mutfak yüzeyleri kolay temizlenebilme ve uzun ömür hedefleri doğrultusunda baştan aşağı yeniden tasarlanmıştır (Şık ve Soyluk, 2023). Mikrobiyoloji alanındaki ilerlemeler ve gıda güvenliği standartlarının oluşumu, mutfak tasarımında gözeneksiz yüzeyler, kolay temizlenebilir birleşim detayları ve drenaj sistemlerinin kullanılmasını teşvik etmiştir. Daha sonra geliştirilen HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) sistemi, mutfak tasarımında risk kontrol noktalarının tanımlanmasını zorunlu kılmıştır. Böylece hijyen, tasarım sürecinin teknik bir kriteri hâline gelmiştir.

Isı yönetimi alanında önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. Geleneksel yakıt temelli ocak sistemlerinin yerini gazlı ve elektrikli pişirme üniteleri almış, sıcaklık kontrolü mekanik ve termostatik sistemler aracılığıyla sağlanmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler, ısı dağılımının daha hassas biçimde ayarlanmasına ve enerji kullanımının ölçülebilir hâle gelmesine imkân tanımıştır (Goody, 1982). Endüstriyel mutfaklarda kullanılan kombi fırınlar ve kontrollü pişirme sistemleri, ısı yönetiminin otomasyonla bütünleştiği çağdaş örnekler arasında yer almaktadır.

Modüler tasarım anlayışı, endüstriyel mutfak sisteminin temel özelliklerinden biridir. Ekipmanlar belirli ölçü standartlarına göre üretilmiştir. Pişirme blokları, hazırlık tezgâhları ve soğutma üniteleri birbirine uyumlu modüller hâlinde tasarlanmıştır. Bu sistem, kapasite artışı durumunda genişletilebilir ve yeniden düzenlenebilme imkânı sağlamaktadır. Böylece mutfak mekânı, ölçeklenebilir bir üretim altyapısı olarak ele alınmaktadır. Geleneksel mutfaklarda üretim ölçeği ve ekipman yerleşimini gösteren helvahane düzeni Şekil 2 ve Şekil 3’de sunulmaktadır.

Bu bağlamda endüstriyel tasarım, mutfak sistemini kapasite planlaması, normatif düzenlemeler ve teknolojik kontrol araçları üzerinden yeniden kodlamıştır. Geleneksel mutfak sistemlerinde ölçek, malzeme ve mekân üzerinden kurulan tasarım ve üretim mantığı, endüstriyel dönemde standartlaşma, modülerlik ve otomasyon ilkeleriyle yeniden şekillenir. Bu bölümde söz konusu dönüşüm, toplu beslenme ve ölçek büyümesi, hijyen ve standartlaşma, malzeme ve teknoloji temelli ısı yönetimi ile endüstriyel mutfağın sistem olarak yeniden tanımlanması başlıkları altında incelenecektir.

Şekil 2: Topkapı Sarayı Matbah-ı Âmire (Saray Mutfakları) Helvahane Bölümü’nde yer alan tezgâhın illüstrasyon çizimi. Yapay zekâ destekli görselleştirme yöntemi kullanılarak yeniden oluşturulmuştur.

Şekil 3: Topkapı Sarayı Matbah-ı Âmire (Saray Mutfakları) Helvahane Bölümü’nde yer alan ocaklar, kazanlar ve destek elemanlarına ilişkin illüstrasyon çizimi. Kaynak: Koz Gül (2024, s. 157)’den yararlanılarak yapay zekâ destekli görselleştirme yöntemi kullanılarak yeniden oluşturulmuştur.

3.1. Toplu Beslenme ve Ölçek Büyümesi: Tasarımın Kapasite Üzerinden Yeniden Kurulması

Sanayi üretimine geçiş süreciyle birlikte mutfak sistemlerinde gözlemlenen en belirgin dönüşüm, üretim ölçeğinin yapısal olarak büyümesidir. Kentsel nüfusun artması ve sanayi işçiliğinin yaygınlaşması, yüksek kapasiteli mutfak donanımlarına duyulan ihtiyacı zorunlu hâle gelmiştir (Zencir, 2015). Bu yeni dönemde hastaneler, askeri tesisler ve otel işletmeleri gibi büyük ölçekli kurumlarda çok sayıda kişiye eş zamanlı gıda hizmeti sunulması, kapasite kavramını mutfak planlamasının temel tasarım ölçütlerinden biri hâline getirmiştir.

Söz konusu süreçte mutfaklar sürekli ve yüksek hacimli üretime yanıt verebilecek rasyonel bir altyapı olarak kurgulanmıştır. Üretim miktarının önceden hesaplanması ve porsiyon standardizasyonu gibi operasyonel kararlar tasarım sürecinin birer parçası olmuştur (Aktaş ve Özdemir, 2012, Arman ve Nizamlioğlu, 2020’de atıf yapıldığı şekilde). Buna ek olarak iş gücünün verimli dağılımını desteklemek amacıyla mekânsal kurgu üretim hattının kesintisiz ilerlemesini sağlayacak doğrusal akış şemalarıyla planlanmıştır (Doğdubay ve Karan, 2017).

Ortaya çıkan bu ölçek büyümesi donanım tasarımını da doğrudan şekillendirmiştir. Geçmişin geleneksel kazanları yerini kapasiteye göre sınıflandırılmış modern endüstriyel pişirme sistemlerine bırakmıştır. Artık kapasite kavramı sadece fiziksel bir hacim büyüklüğünü ifade etmemektedir. Kutal ve Seçim (2024) bu durumu üretim miktarı, enerji verimliliği ve zaman kontrolü gibi ölçülebilir mühendislik verileri üzerinden tanımlamaktadır.

Modern sistemlerde donanımların standart ölçülerde üretilmesi mutfakların kolayca genişletilebilir ve yeniden düzenlenebilir olmasını sağlamıştır (Arman, 2019). Nitekim modüler sistemler ani kapasite artışlarına hızla uyum sağlayan en temel tasarım yaklaşımı olarak öne çıkmaktadır (Sak, 2014). Böylece yüksek üretim hacmi ile teknik kontrol mekanizmaları mimari planlamada birbirini destekleyen ayrılmaz bir bütün olarak ele alınmıştır.

3.2. Hijyen ve Standartlaşma: Tasarımda Normatif Dönüşüm

Endüstriyel mutfak sistemlerinin yapısal dönüşümünde belirleyici unsurlardan biri, hijyen ve gıda güvenliği standartlarının kurumsallaşmasıdır. Özellikle halk sağlığı ve mikrobiyoloji alanındaki gelişmeler, gıda üretim koşullarının bilimsel temelde değerlendirilmesini sağlamış ve bu durum mutfak tasarımına doğrudan yansımıştır (Can ve Çolakoğlu, 2021). Kamu sağlığını korumaya yönelik yasal düzenlemeler, çalışma mekânlarında belirli fiziksel koşulların sağlanmasını zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda gözeneksiz yüzeyler, sıvıya dayanıklı zemin kaplamaları, gelişmiş drenaj sistemleri ve atık yönetimi gibi unsurlar tasarım sürecine aktif ölçütler olarak dâhil edilmiştir (Arman ve Nizamlioğlu, 2020). Bununla birlikte üretim akışının kirli ve temiz alanlar şeklinde ayrılması, çapraz bulaşmanın önlenmesi ve sıcak-soğuk muhafaza zincirinin korunması, mekânsal organizasyonun temel ilkeleri arasında yer almaktadır (Özgel ve Yıldız, 2020).

Bu süreçte mutfak yalnızca bir üretim alanı olmanın ötesine geçerek hijyen risklerini denetleyen teknik bir sistem olarak ele alınmaktadır. Başta Tehlike Analizi ve Kritik Kontrol Noktaları (HACCP) olmak üzere uluslararası standartlar, üretim sürecini denetlenebilir bir yapıya kavuşturarak tasarım kararlarını belirli teknik ölçütlere bağlamıştır (Eren ve Şener, 2017). Benzer şekilde ISO 22000 gibi kalite yönetim sistemleri de mutfakların fiziksel ve operasyonel yapısını yönlendiren çerçeveler sunmaktadır (Zencir, 2014).

Malzeme teknolojisinde gözlemlenen gelişmeler bu dönüşümü hızlandıran önemli unsurlardan biridir. Paslanmaz çelik gibi sıvı emmeyen ve korozyona dayanıklı yüzeylerin yaygınlaşması, hijyen standartlarının uygulanabilirliğini artırmıştır (Şık ve Soyluk, 2023). Tasarıma entegre edilen modüler donanımlar ve sökülebilir parçalar bakım süreçlerini kolaylaştırır (Sak, 2014). Bunun yanı sıra kapalı sistemler ve gelişmiş havalandırma çözümleri üretim güvenliğini en üst seviyeye taşır (Aktaş ve Özdemir, 2012, Arman ve Nizamlioğlu, 2020'de atıf yapıldığı şekilde).

Değerlendirilen veriler ışığında hijyen ve standartlaşma olgularının mutfak tasarımını teknik, hukuki ve organizasyonel boyutlarıyla yeniden şekillendirdiği görülmektedir. Bu gelişim sürecinde endüstriyel mutfak sistemleri, üretim akışı ile hijyen kontrol mekanizmalarını eş zamanlı olarak yürütebilen bütüncül bir tasarım karakteri kazanmıştır.

3.3. Malzeme ve Teknoloji: Isı Yönetiminin Otomasyonu

Endüstriyel mutfak sistemlerinde malzeme seçimi, geleneksel mutfaklardan farklı olarak ısı iletimi ve dayanıklılık ile hijyen, standart üretim ve uzun ömür kriterleri doğrultusunda belirlenmiştir. Bu süreçte paslanmaz çelik, endüstriyel mutfak ekipmanlarının temel malzemesi olarak öne çıkmıştır. Paslanmaz çelik bakıra kıyasla daha düşük bir ısı iletkenliği sunar. Buna rağmen yüksek hijyen standartları ve seri üretime uygun yapısı sebebiyle güncel mutfak tasarımında öncelikli malzeme olarak değerlendirilir (Aktaş ve Özdemir, 2012, Temizkan ve Sever, 2020'de atıf yapıldığı şekilde).

Isı yönetimi, endüstriyel mutfak tasarımında teknolojik kontrol sistemleri aracılığıyla sağlanmaktadır. Termostatlar, sensörler ve otomatik karıştırma mekanizmaları, geleneksel mutfaklarda ustalık bilgisiyle yürütülen pişirme süreçlerini ölçülebilir ve tekrarlanabilir hâle getirmiştir. Bu dönüşüm, mutfak tasarımında bilgi aktarımının kullanıcıdan ziyade sisteme doğru kaydığını göstermektedir. Ancak bu durum, geleneksel tasarım mantığının ortadan kalktığı anlamına gelmemekte, söz konusu mantığın teknoloji aracılığıyla yeniden kodlandığını ortaya koymaktadır.

3.4. Sistem Olarak Endüstriyel Mutfak: Yeniden Kodlanan Tasarım Mantığı

Endüstriyel mutfak sistemi ekipmanların yalnızca tekil işlevler üstlendiği basit bir dizilim olmanın ötesine geçer. Artık standartlaştırılmış, modüler ve tamamen denetlenebilir bir üretim ağı kimliği taşır. Pişirme, hazırlık, soğutma ve servis istasyonları üretim akışını belirli bir ritimde ilerletecek şekilde organik bütünlükte tasarlanır. Bu yapısal bütünlük mutfağın fiziksel bileşenlerinin performans, kapasite ve hijyen ölçütleri etrafında eşgüdümlü çalışmasını zorunlu kılar (Arman ve Nizamlioğlu, 2020; Karaderi Özsoy ve Erçin, 2013).

Sürece entegre edilen modüler tasarım felsefesi sistemin her aşamada genişleyebilir ve yeniden organize edilebilir bir esnekliğe kavuşmasına öncülük eder (Sak, 2014). Ekipman boyutlarındaki standardizasyon farklı üretim hacimlerine uyum sağlayan esnek planlama stratejilerini beraberinde getirir. Sonuç olarak üretim hattı bütünüyle mekânsal şemalar ve iş akışı diyagramları referans alınarak kurgulanır. Benimsenen bu sistematik yaklaşım geleneksel mutfaklardaki köklü tasarım mantığını modern çağa uyarlar. Geçmişin o devasa kolektif üretim gereksinimi günümüzde rasyonel kapasite planlaması ve modüler konfigürasyonlar aracılığıyla çözüme kavuşturulur (Karaderi Özsoy ve Erçin, 2013). Isı yönetimi otomasyon sistemleriyle tamamen ölçülebilir bir teknik zemine oturtulurken üretim sürecindeki hijyen ölçütleri de yapısal yüzey standartları kullanılarak sistemin iskeletine entegre edilir (Arman ve Nizamlioğlu, 2020; Varol ve Seçim, 2022).

Endüstriyel donanımlar üretim ölçeği ve akış organizasyonu gibi kurucu tasarım ölçütlerini yüksek performans hedefleri doğrultusunda revize eden rasyonel bir altyapı barındırır. Geleneksel kurguda zanaat bilgisiyle şekillenen üretim ağları endüstriyel bağlamda mühendislik araçlarıyla yeniden tanımlanır. Yaşanan bu teknolojik dönüşüm geleneksel tasarım mantığının bütünüyle terk edildiği anlamına gelmez. Aksine süreç köklü tasarım ilkelerinin yepyeni teknik araçlar yardımıyla daha sistematik bir forma kavuştuğunu ispatlar.

Dördüncü bölümde incelenecek olan kazan, kaynatma tenceresi ve çalışma tezgâhı örneklemeleri bu tarihsel ve teknik sürekliliğin donanım ölçeğinde nasıl karşılık bulduğunu nesnel bir dille ortaya koymayı hedefler. Nihayetinde donanım formu, materyal seçimi ve mekânsal organizasyon adımları üzerinden tasarım mantığının o tarihsel sürekliliği kapsamlı bir biçimde sentezlenmiş olur.

4. Yöntem: Mutfak Üretim Sistemini Taşıyan Tasarım Unsurları ve Kültürel Sürekliliğin Karşılaştırmalı Tasarım Okuması

Bu bölümde, geleneksel Anadolu mutfağında şekillenen üretim sisteminin günümüz endüstriyel mutfak tasarımına nasıl yansıdığı, üretim sürecini taşıyan temel donanımlar üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Geleneksel üretim sistemi, Osmanlı dönemi saray

mutfaklarında kullanılan ekipmanlar üzerinden ele alınmıştır. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Analiz, kültürü yalnızca sembolik ya da temsili bir alan olarak ele almak yerine, tasarım kararları, üretim organizasyonu ve sistem yapısı üzerinden süreklilik gösteren bir bilgi birikimi olarak değerlendirmektedir. Bu doğrultuda kültürel süreklilik, biçimsel benzerlikler veya tarihsel göndermeler üzerinden değil, işlevsel ilkelerin ve tasarım mantığının değişen üretim koşulları altında nasıl sürdürüldüğü üzerinden tanımlanmaktadır.

Geleneksel ve endüstriyel mutfak sistemleri arasındaki tasarım ilişkisini daha sistematik bir temele oturtabilmek amacıyla bu çalışmada süreklilik kavramı analitik bir inceleme çerçevesi olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda süreklilik üretim sistemini ayakta tutan temel tasarım ilkelerinin farklı tarihsel dönemler içerisinde dönüşüme uğrayarak varlığını koruması şeklinde ele alınmaktadır. Geliştirilen bu kapsamlı analiz süreci aşağıdaki üç temel boyut üzerinden yapılandırılmıştır:

- Yapısal süreklilik: Kullanılan ekipmanların fiziksel formu donanımların malzeme nitelikleri ve mekânsal kurgu bağlamında zamanla izlenebilen o tarihsel devamlılık durumunu ifade eder (Karaderi Özsoy ve Erçin, 2013).
- Fonksiyonel süreklilik: Üretim hattındaki temel işlevlerin farklı çağlarda ne şekilde sürdürüldüğüne odaklanmaktadır (Arman ve Nizamlıoğlu, 2020).
- Teknolojik dönüşüm: Geçmişe ait o geleneksel işlevlerin değişen teknik imkânlar modern imalat teknolojileri ve yeni otomasyon mekanizmalarıyla nasıl yeniden şekillendiğini analitik bir dille açıklamaktadır (Zencir, 2015).

Bölüm kapsamındaki karşılaştırma, üç temel donanım unsuru üzerinden yürütülmektedir: kazan, kaynatma tenceresi ve çalışma tezgâhı. Analizde kullanılan kriterler, literatürde yer alan endüstriyel mutfak standartları, mekânsal organizasyon ve donanım tartışmaları temel alınarak (Arman ve Nizamlıoğlu, 2020; Karaderi Özsoy ve Erçin, 2013; Zencir, 2014) araştırmacı tarafından sentezlenmiştir. Karşılaştırma süreci, belirlenen parametreler doğrultusunda geleneksel ve endüstriyel sistemlerin eşleştirilmesi yoluyla yürütülmüştür. Parametrelerin belirlenmesinde endüstriyel mutfak tasarımına ilişkin literatürde öne çıkan üretim ölçeği, ısı yönetimi, malzeme özellikleri, iş akışı ve organizasyon ölçütleri esas alınmıştır. Ekipmanlara ilişkin verilerde, belirlenen parametreler karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Her bir parametre, geleneksel ve endüstriyel sistemlerdeki karşılıkları üzerinden nitel olarak eşleştirilmiştir. Toplanan veriler, her bir donanım için ayrı ayrı değerlendirilmiş ve bulgular karşılaştırmalı bir okuma ile yorumlanmıştır. Bu doğrultuda her bir donanım unsuru aşağıdaki parametreler çerçevesinde değerlendirilmiştir:

- Üretim ölçeği ve kapasite kurgusu bakımından tasarım,
- Isı yönetimi ve buna göre malzeme seçimi
- Üretim sürekliliği ve dayanıklılık
- Mekânsal konumlanma ve iş akışı ilişkisi
- Sistem içindeki organizasyonel rolü

Belirlenen parametreler, önerilen analitik yaklaşımda tanımlanan yapısal süreklilik, fonksiyonel süreklilik ve teknolojik dönüşüm boyutlarıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Böylece her bir

ekipman, yalnızca kendi içinde değil, aynı zamanda üretim sisteminin bütünlüğü içerisindeki rolüyle birlikte analiz edilmiştir. Bu ölçütler, geleneksel mutfak yapısı ile modern endüstriyel sistemler arasında tasarım mantığına dayalı bir süreklilik olup olmadığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede ekipmanlar, tekil nesneler olarak değil, üretim sistemini taşıyan yapısal bileşenler olarak ele alınmaktadır. Böylece mutfak donanımları, yalnızca işlevsel araçlar olarak değil, üretim sürecinin bütünlüğünü sağlayan unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Benimsenen yaklaşım, mutfak ekipmanlarını yalnızca tarihsel nesneler olarak ele almanın ötesine geçmekte; bu unsurları tasarım bilgisi taşıyan ve üretim sisteminin sürekliliğinde aktif rol oynayan bileşenler olarak yeniden konumlandırmaktadır. Bu yönüyle çalışma, kültürel sürekliliği tasarım parametreleri üzerinden sistematik biçimde inceleyen bir bakış açısı sunarak literatürde sınırlı biçimde ele alınan bir alanı genişletmektedir.

Kazan, kaynatma tenceresi ve çalışma tezgâhı bu bağlamda mutfak üretim sisteminin sürekliliğini mümkün kılan temel bileşenlerdir. Aynı zamanda bu unsurlar, kültürel bilginin tasarım yoluyla aktarılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Yapılan karşılaştırmalı analiz, geleneksel üretim sisteminde yer alan tasarım ilkelerinin günümüz endüstriyel mutfak tasarımında nasıl sürdürüldüğünü ortaya koymayı hedeflemektedir (Tablo 1).

Karşılaştırmalı analiz sonucunda elde edilen nitel veriler, geleneksel ve endüstriyel sistemler arasındaki yapısal ve işlevsel dönüşümün boyutlarını daha ölçülebilir kılmak amacıyla yarı kantitatif bir ölçeğe dönüştürülmüştür. Yarı kantitatif değerlendirme, kalitatif analizdeki sözel tanımlamaların rakamlarla ifade edilmesi prensibine dayanmakta olup; buradaki derecelendirme araştırmacının analitik gözlemlerine ve değerlendirme yargısına göre belirlenmiştir. Bu doğrultuda ölçek noktalarına, değişimin niteliksel anlamını açıklayan sayısal tanımlayıcılar eklenerek donanımların süreklilik düzeyleri sayısallaştırılmıştır. Puanlamada temel alınan ölçütler şu şekildedir:

- 1 - Çok Düşük Süreklilik: Temel tasarım mantığı ve yapısal özellikler tamamen değişmiştir.
- 2 - Düşük Süreklilik: İşlevsellik korunmuş ancak belirgin bir yapısal/materyal dönüşüm yaşanmıştır (Örn: Bakırdan paslanmaz çeliğe geçiş).
- 3 - Orta Süreklilik: Operasyonel temel aynı kalmış, ancak kontrol yöntemi değişmiştir (Örn: Deneyimsel kontrolden termostatik sisteme geçiş).
- 4 - Yüksek Süreklilik: Tasarım mantığı ve işlev büyük oranda korunmuş, teknolojik adaptasyon sağlanmıştır.
- 5 - Çok Yüksek Süreklilik: Temel üretim kapasitesi ve operasyon amacı geleneksel kurguyla birebir örtüşerek sürdürülmektedir.

Tablo 1’de yer alan veriler, özellikle ısı yönetimi ve üretim ölçeği parametrelerinde sürekliliğin yüksek düzeyde korunduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık malzeme seçiminde daha belirgin bir teknolojik dönüşüm dikkat çekmektedir. Analiz sonuçları, üretim mantığının sürekliliğini koruduğunu; aynı mantığın farklı teknik araçlar aracılığıyla yeniden kurgulandığını ortaya

koymaktadır. Söz konusu tablo, üç süreklilik boyutunun ekipman düzeyinde nasıl karşılık bulunduğunu sistematik bir çerçevede görünür kılmaktadır.

Tablo 1: Geleneksel ve endüstriyel mutfak ekipmanları arasındaki tasarım sürekliliğinin karşılaştırmalı analizi

Ekipman	Parametre	Geleneksel Anadolu Mutfacı	Endüstriyel Mutfak Sistemi	Süreklilik Biçimi	Süreklilik Skoru (1-5)
Kazan	Üretim Ölçeği	Saray ve imarethanelerde büyük hacimli, çok kişiye yönelik üretim	Endüstriyel kaynatma kazanları, litre bazlı kapasite sistemleri	Kapasite temelli üretim anlayışının devamı	5
	Isı Yönetimi	Kalın cidarlı bakır yapı ile ısıyı depolama ve homojen dağıtma	Çift cidarlı sistemler, buhar teknolojisi ve termostat kontrolü	Isı kontrolünün teknik sistemlere dönüşmesi	4
	Malzeme	Bakır, yüksek ısı iletkenliği	Paslanmaz çelik, hijyen ve dayanıklılık odaklı	Malzeme bilgisinin standartlaşması	2
	İş Akışı	Sabit konumlu, merkezi üretim noktası	Entegre üretim hatlarına bağlı sistemler	Merkezi üretim mantığının korunması	4
	Organizasyon	Kolektif kullanım, çoklu kullanıcı	Operatör kontrollü sistemler	Kolektif üretimden sistem kontrollü üretime geçiş	3
Kaynatma Tenceresi	Üretim Ölçeği	Orta ve büyük hacimli, çoklu yemek üretimi	Endüstriyel kettle ve tencere sistemleri	Ölçeklenebilir üretim anlayışı	4
	Isı Yönetimi	Doğrudan ateş ve	Gazlı/elektrikli	Deneyimsel	3

		ustalık bilgisine dayalı kontrol	sistemler ve hassas sıcaklık kontrolü	kontrolün teknikleşmesi	
	Malzeme	Bakır ve kalın cidarlı yapı	Paslanmaz çelik ve çok katmanlı yapı	Malzeme performansının standardizasyonu	2
	İş Akışı	Süre ve deneyime dayalı pişirme	Zamanlayıcı ve otomasyon destekli süreçler	Zaman kontrolünün sistemleşmesi	3
	Organizasyon	Usta merkezli kullanım	Standart reçete ve operasyonel kontrol	Ustalık bilgisinin prosedürleşmesi	3
Çalışma Tezgâhı	Üretim Ölçeği	Üretim ihtiyacına göre şekillenen yüzeyler	Standart ölçülerde modüler tezgâh sistemleri	Ölçek temelli yüzey organizasyonu	4
	Isı Yönetimi	Isıdan bağımsız hazırlık yüzeyi	Sıcak-soğuk alanlara göre ayrılmış yüzeyler	İşlevsel ayrışmanın artması	3
	Malzeme	Taş, mermer ve ahşap yüzeyler	Paslanmaz çelik ve hijyenik yüzeyler	Dayanıklılıktan hijyen odaklı dönüşüm	2
	İş Akışı	Sezgisel ve deneyime dayalı yerleşim	HACCP uyumlu doğrusal iş akışı	Sezgisel akıştan kontrollü akışa geçiş	3
	Organizasyon	Mekânsal pratiğe dayalı kullanım	Bölümlenmiş üretim istasyonları	Mekânsal düzenin sistemleşmesi	4

Tablo 1’de yer alan karşılaştırmalı veriler, özellikle üretim ölçeği ve ısı yönetimi parametrelerinde sürekliliğin belirgin biçimde korunduğunu göstermektedir. Buna karşılık malzeme ve kontrol mekanizmaları gibi alanlarda teknolojik dönüşümün daha açık biçimde izlenebildiği görülmektedir.

Bu durum, üretim mantığının sürekliliğini koruduğunu, ancak bu mantığın farklı teknik araçlar aracılığıyla yeniden kurgulandığını ortaya koymaktadır.

4.1. Kazan: Kolektif Üretimin Tasarlanmış Taşıyıcısı

Geleneksel Anadolu mutfağında kazanlar yüksek hacimli ve kesintisiz kolektif üretime yanıt veren temel pişirme donanımlarıdır. Aynı zamanda üretim sürecinin merkezinde yer alan bir yapı unsuru işlevi görür. Geniş hacmi, kalın cidarlı gövdesi ve yüksek ısı tutma kapasitesiyle sağlanan homojen termal dağılım, üretim kalitesini ve ritmini belirleyen temel tasarım parametreleri olarak öne çıkar. Mekânsal yerleşimi ve birden fazla kullanıcının eşzamanlı çalışmasına olanak tanıyan yapısı kazanı sistemin maddi ve manevi odak noktasına dönüştürür (Kayaoğlu, 1981, Koz Gül, 2024'te atıf yaptığı şekilde).

Günümüz endüstriyel mutfaklardaki kazanlar, bu kolektif üretim mantığını teknik donanımlarla yeniden üretmektedir. Endüstriyel kaynatma kazanları, kapasite planlamasına uygun hacim standartlarında, 100-250 litre vb. üretilmektedir. Doğrudan veya dolaylı (indirekt) ısıtma sistemleriyle (elektrikli, gazlı, buharlı) çeşitlenmektedir. Bu sistemdeki ısı ve süre kontrolü, termostatik düzenekler ve otomasyonla sağlanarak zaman ve enerji verimliliği en üst düzeye çıkarılmıştır (Zencir, 2014).

Endüstriyel tasarım bağlamında kazanın gelişimi, kültürel bilginin salt biçimsel bir kopyası değil üretim ölçeği, ısı kontrolü ve süreklilik ilkelerinin modern sensörler, dayanıklılık standartları ve güvenlik sistemleriyle yeniden yapılandırılmasıdır. Ayrıca kazan, her iki mutfak sisteminde de kolektif üretimin taşıyıcısı olma işlevini teknik gelişmeler doğrultusunda kesintisiz biçimde sürdüren, kültürel sürekliliğin somutlaşmış bir örneğidir.

4.2. Kaynatma Tenceresi: Isı Kontrolünün Kültürel Sürekliliği

Geleneksel Anadolu mutfağında çorba, aşure ve şerbet gibi sıvı temelli uzun süreli üretim süreçlerinde kullanılan kaynatma tencereleri, ısı kontrolünün fiziksel form üzerinden sağlandığı bir tasarım mantığına sahiptir. Yüksek ısı iletkenliğine sahip bakır malzemenin kalın cidarlı ve geniş tabanlı formlarla kullanılması, ısıнын yüzeye homojen dağılmasını ve kaynama ritminin korunmasını sağlamıştır. Aynı zamanda gıda güvenliğini destekleyen kalay kaplama uygulaması ve tencerenin ocak aleviyle kurduğu mesafe/temas ilişkisi, ısı yönetimini ekipman-kullanıcı etkileşimi üzerinden kurgulanan bütüncül bir tasarım pratiğine dönüştürmüştür (Ak, 2007; Koz Gül, 2024).

Günümüzde endüstriyel kaynatma tencereleri ısı dengesi ilkesini ileri teknik donanımlarla korumaktadır. Tasarım mimarisinin temelini oluşturan iki katmanlı gövde kurgusu ve bu katmanlar arasında oluşturulan doymuş buhar basıncı sayesinde pişirme yüzeyinin her noktasına eşit oranda ısı transferi sağlanır (Kahraman, 2019). Sisteme eklenen termostatik kontroller ve emniyet valfleri ise insan kaynaklı operasyonel riskleri minimuma indirir. Kurulan bu rasyonel perspektif sayesinde üretim kalitesi bir standarda kavuşur (Zencir, 2014).

Sonuç olarak kaynatma tenceresi, geleneksel mutfakta malzemenin doğası ve ustalık bilgisiyle çözümlenen ısı kontrolü prensibinin, endüstriyel sistemde otomasyon ve performans ölçütleriyle yeniden yapılandırılmış hâlidir. Bu durum, kültürel bilginin salt bir kopyalama değil, teknik

gelişmelerle güncellenerek üretim sistemi içinde süreklilik kazanan bir tasarım verisi olduğunu göstermektedir.

4.3. Çalışma Tezgâhı: Üretim Akışının Kültürel ve Tasarımsal Sürekliliği

Geleneksel Anadolu mutfagında çalışma tezgâhları, üretim akışını düzenleyen ve farklı aşamalar arasında bağlantı kuran tasarlanmış ara yüzeyler olarak işlevinde kullanılmıştır. Hazırlık, pişirme ve servis süreçleri arasında kesintisiz bir ilişki kurulmasını sağlayan bu yüzeyler, mutfak üretim sisteminin sürekliliğini desteklemektedir. Tezgâhların yerleşimi ve kullanımı, standart ölçülerden daha çok kullanım pratiği ve mekânsal koşullar doğrultusunda şekillenmiştir. Bu durum, ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenen sezgisel bir ergonomi ve akış tasarımının varlığını ortaya koymuştur (Gönen, Kalıncara ve Özgen, 1990).

Endüstriyel mutfaklarda çalışma tezgâhları hijyen, ergonomi ve iş güvenliği standartları doğrultusunda yeniden şekillenmiştir. Yüzey malzemeleri ve fiziksel ölçüler uluslararası yazılı normlara bağlanmıştır (Zencir, 2014). Bu teknik kurallara rağmen üretim akışını merkeze alan işlevsel tasarım anlayışı başarıyla korunmuştur (Temizkan ve Sever, 2020). Bu durum, geleneksel mutfaklarda deneyim yoluyla geliştirilen akış mantığının, endüstriyel mutfaklarda planlama ve ergonomi disiplinleri aracılığıyla sistemleştirildiğini göstermektedir. Böylece tezgâhlar kültürel sürekliliğin üretim sistemi içindeki devamlılığını görünür kılan unsurlardan biri hâline gelmiştir.

5. Bulgular

Gerçekleştirilen karşılaştırmalı analizden elde edilen veriler Anadolu geleneksel mutfak üretim ekosistemi ile modern endüstriyel mutfak donanımları arasındaki bağın salt biçimsel benzerliklerin ötesine geçtiğini ortaya koymaktadır (Tablo1). Mutfak kültürü alan yazında genellikle sembolik veya temsili öğeler üzerinden tartışılrsa da burada ortaya çıkan tablo kültürel aktarımın doğrudan üretimi mümkün kılan tasarım ilkeleri üzerinden gerçekleştiğine vurgu yapar. Dolayısıyla kültürel süreklilik olgusunun yüzeyde algılanan biçimsel benzerliklerden ziyade üretim sürecini yönlendiren teknik ve organizasyonel ilişkiler ekseninde izlenebildiği değerlendirilmektedir. Üretim ölçeği parametresinde verilen yüksek süreklilik puanları, saray mutfakları ve imarethanelerdeki yüksek kapasiteli üretim anlayışının günümüz endüstriyel mutfaklarında farklı teknik araçlarla sürdüğünü ortaya koymaktadır. Buna karşılık bakırdan paslanmaz çeliğe geçiş, malzeme alanındaki dönüşümün daha görünür olduğu başlıklardan biridir. Isı yönetimi ve iş akışı organizasyonunda ise deneyim ve ustalık bilgisine dayalı geleneksel kontrol süreçlerinin yerini daha standartlaştırılmış ve otomasyon destekli sistemlerin aldığı anlaşılmaktadır.

Kazan, kaynatma tenceresi ve çalışma tezgâhı odağında yürütülen tasarım okumaları üretim ölçeği, ısı yönetimi, iş akışı ve organizasyon gibi kurucu ölçütlerin zaman içerisinde ortadan kalkmadığını ve form değiştirerek varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Geleneksel mutfaklarda kolektif üretim gereksinimine yanıt veren büyük hacimli donanımlar modern endüstriyel sistemlerde rasyonel kapasite planlaması algısıyla yeniden kurgulanır. Saray mutfakları ve imarethanelerde kullanılan büyük hacimli kazanların günümüz endüstriyel mutfaklarında kontrollü kapasite sistemlerine dönüşmesi, üretim ölçeğine dayalı yaklaşımın farklı teknik koşullara rağmen sürdürüldüğüne işaret etmektedir (Kutal ve Seçim, 2024).

Karşılaşılan bu durum üretim ölçeğinin tek başına fiziksel büyüklükle açıklanamayacağını gösterir. Buradan hareketle ölçek kavramı planlama, kontrol ve işletimsel süreklilik gibi dinamik katmanlarla bütünleşik olarak ele alınmalıdır.

İşletme mutfaklarında ısı yönetimi çok daha belirgin bir süreklilik hattı sunar. Geleneksel kurguda malzemenin fiziksel doğası ve ustalık bilgisi üzerinden sağlanan kontrol mekanizmaları günümüzde sensörler ve otomasyon donanımları vasıtasıyla sürdürülmektedir. Bu dönüşümle birlikte, teknolojik ivmelenme sayesinde sıcaklık olgusu tamamen ölçülebilir, tekrarlanabilir ve standartlaştırılabilir bir tasarım ölçütü formuna kavuşur. Tablo 1’de yer alan veriler, geleneksel tencerelerde deneyime dayalı olarak yürütülen ısı kontrolünün günümüzde daha hassas ve ölçülebilir sistemlerle devam ettirildiğini düşündürmektedir. Üretim sürecindeki malzeme tercihleri de bahsi geçen bu dönüşüme eşlik eder. Nitekim geleneksel mutfaklarda yoğun olarak kullanılan bakır alaşımlar zamanla yerini hijyen ve dayanıklılık avantajı sağlayan paslanmaz çelik gibi modern alternatiflere bırakmıştır. Ortaya çıkan bu köklü materyal dönüşümüne rağmen malzemenin genel üretim performansını belirleyen kurucu rolü kesintisiz bir biçimde devam eder.

İş akışı ve mekânsal organizasyon bağlamında elde edilen bulgular deneyime dayalı geleneksel üretim düzeninin endüstriyel mutfaklarda çok daha tanımlı, modüler ve denetlenebilir sistemlere dönüştüğünü ortaya koyar. Yaşanan bu evrimsel sürece rağmen çalışma tezgâhlarının üstlendiği kilit rol büyük ölçüde korunur. Tezgâhlar üretim akışını bir arada tutan ve istasyonlar arasındaki geçişi organik bir bütünlükle sağlayan temel unsurlardır. Neticede bu donanımlar her iki üretim kurgusunda da iş sürekliliğini destekleyen temel fiziksel ara yüzeyler olarak işlevlerini yerine getirir. Geleneksel dönemde tezgâhların mekân içindeki konumu tamamen ustaların kişisel deneyimleriyle şekillenmekteydi. Günümüz endüstriyel mutfaklarında ise bu alışkanlıkların yerini HACCP standartlarının zorunlu kıldığı düz ve kesintisiz iş akışları almıştır. Yaşanan bu değişim mekânsal organizasyonun planlı mühendislik hesaplarına ve rasyonel bir yapıya dayandığını göstermektedir (Arman ve Nizamlioğlu, 2020; Eren ve Şener, 2017).

Değerlendirilen tüm bu veriler ışığında kültürel sürekliliğin geçmişe ait sabit biçimlerin korunmasıyla değil genel üretim mantığının değişen teknik koşullar altında yeniden inşa edilmesiyle sağlandığı görülmektedir. Gözlemlenen bu gelişim evresi endüstriyel tasarım disiplininin oldukça dinamik bir karaktere sahip olduğuna işaret eder. Sonuç olarak tasarım sadece teknik bir çözüm üretmekle kalmaz aynı zamanda kültürel üretim bilgisini geleceğe taşıyan ve onu güncel mühendislik koşullarına uyarlayan analitik bir köprü işlevi görür. Çalışma, mutfak üretim sistemleri arasındaki ilişkiyi tasarım odaklı bir perspektifle değerlendiren karşılaştırmalı bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Anadolu ve Osmanlı Devleti dönemi mutfak kültürü literatürde çoğunlukla gastronomi ve sosyolojik boyutlarıyla ele alınmaktadır. Buna karşın üretimi mümkün kılan donanımların tasarım mantığı daha sınırlı biçimde incelenmiştir. Bu çalışmada mutfak kültürü, yalnızca bir gastronomi mirası olarak değil, aynı zamanda üretim sistemi ve ekipman tasarımı üzerinden de değerlendirilmiştir. Çalışmada Topkapı Sarayı mutfakları, yüksek kapasiteli üretim yapısı nedeniyle temel referans noktası olarak ele alınmıştır.

Kazan, kaynatma tenceresi ve çalışma tezgâhı üzerinden yürütülen analizler, kültürel sürekliliğin yalnızca biçimsel benzerlikler üzerinden okunamayacağını düşündürmektedir. Süreklilik, burada sabit biçimlerin korunmasından çok üretim mantığının dönüşerek devam etmesiyle ilişkilendirilmektedir. Isı yönetimi, üretim ölçeği ve iş akışı organizasyonu gibi tasarım ölçütlerinde sürekliliğin büyük ölçüde korunduğu; malzeme seçiminde ise teknolojik dönüşümün daha belirgin olduğu görülmektedir. Geleneksel sistemlerde ustalık ve malzeme bilgisiyle sağlanan kontrol mekanizmaları, günümüzde sensörler ve otomasyon sistemleri aracılığıyla sürdürülmektedir. Böylece tarihsel üretim bilgisinin değişen teknolojik koşullara rağmen sürekliliğini koruduğu görülmektedir.

Tarihsel üretim bilgisinin, günümüz endüstriyel mutfak tasarımında yalnızca geçmişe ait bir referans olarak değil, tasarım kararlarını etkileyen teknik bir veri kaynağı olarak okunabileceği anlaşılmaktadır. Güncel endüstriyel mutfak sistemleri planlama, kontrol ve standartlaşma ilkeleri üzerine kuruludur. Günümüz endüstriyel mutfaklarında üretim süreçleri daha ölçülebilir ve kontrol edilebilir bir yapıya dönüşmüştür. Buna rağmen üretim mantığının temel ilkeleri korunmakta, yalnızca kullanılan teknik araçlar değişmektedir.

Araştırma sürecinde ulaşılan veriler, geleneksel üretim sistemleri ile endüstriyel mutfak tasarımı arasındaki ilişkinin yalnızca biçimsel benzerliklerle sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. İnceleme sürecinde kullanılan karşılaştırmalı analiz, farklı üretim sistemlerini yapısal, işlevsel ve teknolojik boyutlar üzerinden birlikte değerlendirme imkânı sağlamıştır. Bu sayede geçmiş üretim bilgisinin güncel tasarım süreçleriyle kurduğu ilişki daha görünür hâle gelmiştir. Elde edilen veriler, geleneksel üretim sistemlerinin yalnızca tarihsel bir miras olarak değil, çağdaş tasarım süreçlerini etkileyen teknik bir bilgi alanı olarak da değerlendirilebileceğini düşündürmektedir.

Araştırma belirli ekipman gruplarıyla sınırlıdır. Farklı mutfak türleri ve üretim sistemleri üzerinden yapılacak yeni çalışmalar, karşılaştırmalı analizlerin geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Çalışma kapsamında ortaya konulan yaklaşım, endüstriyel mutfak tasarımının yalnızca teknik gereklilikler üzerinden değil, tarihsel üretim bilgisi ve kültürel süreklilik ilişkisi üzerinden de değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Çalışma, Türkiye’de geleneksel mutfak üretim sistemlerinin endüstriyel tasarım disiplini çerçevesinden değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Anadolu mutfak kültürüne ait üretim bilgisinin yalnızca kültürel bir miras olarak değil, çağdaş mutfak ekipmanlarının tasarım yaklaşımını etkileyen teknik bir bilgi alanı olarak da okunabileceği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle çalışma, Türkiye’de tarihsel üretim bilgisini tasarım ölçütleri üzerinden inceleyen sınırlı sayıda araştırma arasında yer almaktadır.

Uluslararası ölçekte değerlendirildiğinde, yerel üretim bilgisinin çağdaş üretim teknolojileriyle kurduğu ilişkinin tasarım odaklı biçimde incelenmesi, farklı coğrafyalardaki geleneksel mutfak sistemlerine yönelik gelecekte yapılacak çalışmalar açısından karşılaştırmalı bir perspektif sunmaktadır.

Kaynakça

- Ak, K. (2007) *Osmanlı'dan günümüze Türk yemek kültüründe seramik yemek kapları* (Yüksek lisans tezi). Eskişehir, Anadolu Üniversitesi.
- Arman, A. (2019) *Endüstriyel mutfak tasarım ölçütlerinde işlevselliğe bağlı parametrelerin değerlendirilmesi ve tasarıma yönelik öneriler* (Doktora tezi). Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arman, A. ve Nizamlioğlu, H. F. (2020). *Endüstriyel mutfakların planlanmasında etkili olan faktörler*, Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 8(4), p2682-2702.
- Bilgin, A. (2004) *Osmanlı Saray Mutfağı (1453–1650)*. İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- Bilgin, A., ve Samancı, Ö. (Eds.). (2008). *Turkish cuisine*. Ankara, Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism.
- Bilici, A. Y. (2023). *Endüstriyel mutfak ekipmanlarının merkezi kontrolü için IoT ile veri toplanması ve linux tabanlı HMI tasarımı* (Yüksek Lisans Tezi). Konya Teknik Üniversitesi.
- Can, Ü. ve Çolakoğlu, Ü. (2021). Mutfak şeflerinin perspektifinden pandemi süreci ve etkileri, *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3(1), p45-57.
- Doğdubay, M. ve Karan, İ. (2017). Otel mutfaklarında sistematik işyeri düzenleme planı (SİDP) modelinin uygulanması, *Aydın Gastronomy*, 1(1), p9-23.
- Eren, M. ve Şener, A. (2017). Haccp Gıda Güvenliği Yönetim Sisteminin Uygulanmasının Önündeki Engeller: Alanya Bölgesi Örneği. *Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, 2(1), ss. 99-124.
- Farooqi, S. (2011) *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam: Ortaçağdan yirminci yüzyıla* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Goody, J. (1982) *Cooking, cuisine and class: A study in comparative sociology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gönen, E., Kalinkara, V., ve Özgen, Ö. (1990) *Mutfak çalışma merkezlerinde optimum iş yüksekliği ve antropometrik ölçüm ilişkisi üzerine ergonomik bir araştırma* (Yayın No. 408). Ankara, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.
- Kahraman, Z. (2019) *Endüstriyel mutfak ürünlerine giriş (Sunum/Bildiri)*. İstanbul, Gelişim Üniversitesi.
- Karaderi Özsoy Ş. ve Erçin Ç. (2013). Mutfak Mekanlarının Endüstrileşme Süreci' in 3. *Ulusal İç Mimarlık Sempozyumu Mekan Tasarımında Endüstriyel Boyut Bildiri Kitabı*.
- Karpuz, E. (2018) 'Anadolu'daki geleneksel süslemeli bakır mutfak kaplarının tasarımı' in 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri-Maddi Kültür*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Koz Gül, G. F. (2024). Millî Saraylar Koleksiyonu'ndaki örneklerle kazgandan kazana, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, (26), p149-161. <https://izlik.org/JA63RA79UM>.
- Kutal, Ü. ve Seçim, Y. (2024). Geçmişten günümüze mutfak tasarımı: Osmanlı İmparatorluğu saray mutfağı ile günümüz endüstriyel mutfak tasarımlarının karşılaştırılması, *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(2), p254-278.

- Necipoğlu, G. (1991) Architecture, ceremonial, and power: The Topkapı Palace in the fifteenth and sixteenth centuries. Cambridge, MA, MIT Press.
- Özer, Ç. ve Atay, E. (2022). Osmanlı saray mutfağı teşkilatı ve Escoffier mutfak hiyerarşisi üzerine bir araştırma, *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 6(2), p468-477.
- Özgel, S. ve Yıldız, F. (2020). Mersin’de Bulunan Hazır Yemek Firmalarının Mutfak Hijyeni Koşullarının Değerlendirilmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 19, ss. 778-785.
- Pekyaman, A. ve Taş, M. A. (2024). Osmanlı saray ve halk mutfağında kullanılan sunum araç gereçlerinin günümüz mutfağı ile karşılaştırılması, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 17(46), p893-915.
- Sak, G. (2014) Mutfak tasarımında modüler sistemlerin kullanılması açısından değerlendirilmesi (Yüksek lisans tezi). İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Samancı, Ö. (2008). İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü, *Türk Mutfağı*, (Ed.) A. Bilgin, Ö. Samancı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008, s.199-219.
- Sürücüoğlu, M. S. (1986). Eski Türklerde Vakıf İmaretlerinde Toplu Beslenme, *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 15, p113-122.
- Şık, A. ve Soyluk, A. (2023). Mutfak ekipmanlarında paslanmaz çeliklerin bakımı ve kullanımı’ in Özçetin, Z. (Ed.) *Mimarlık, planlama ve tasarımda yenilikçi çalışmalar*. İzmir: Duvar Yayınları.
- Temizkan, P. ve Sever, Y. (2020). Mutfak donatımında gerekçeli ekipman analizi: Hazırlık ekipmanları örneği, *Journal of Gastronomy, Hospitality, and Travel*, 3(1), p122-133.
- Varol, E. ve Seçim, Y. (2022). Gastronomi ve mutfak sanatları uygulama mutfağının tasarım ve tetkiki: İstanbul örneği, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), p764-782.
- Zencir, E. (2014). Endüstriyel mutfak ekipmanları üreticilerinin sorumluluk bilinci: Türkiye üreticileri örneği, *International Journal of Human Sciences*, 11(1), p192-203.
- Zencir, E. (2015). Endüstri devrimi ve mutfaklara etkisi’ in *Gastronomi Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

SÜRDÜRÜLEBİLİR İNŞAAT SEKTÖRÜNE GEÇİŞ: YALIN VE YEŞİL YAKLAŞIMLAR

TRANSITIONING TO A SUSTAINABLE CONSTRUCTION SECTOR: LEAN AND GREEN APPROACHES

Özge HÜRBEN*

Özet

Günümüzde inşaat sektörü, en fazla atık üreterek ve çevreye zarar vererek sürdürülebilirlik tartışmalarının merkezinde yer almaktadır. Geleneksel yöntemlere entegre edilen yeni teknikler ile daha sürdürülebilir bir inşaat sektörü elde edilebilmektedir. Bu çalışma, sürdürülebilir inşaat yaklaşımlarından biri olan yalın inşaatın güncel durumunun ortaya çıkarılmasını ayrıca yalın – yeşil entegrasyonunun literatüre kazandırılmasını amaçlamaktadır. Yalın – yeşil entegrasyonu kullanan inşaat firmaların olmaması sektörel incelemenin gerçekleştirilememesine sebep olmuştur. Araştırma kapsamında yalın üretim - yalın inşaat kavramlarının tarihsel gelişimi, temel prensipleri ve atık türleri ele alınıp; yalın - yeşil yaklaşımların benzer ve farklı yönleri literatür taraması yoluyla değerlendirilmiştir. Çalışmada ayrıca, inşaat sektöründe yalın - yeşil prensiplerin birlikte uygulanmasının sunduğu fırsatlar ve zorluklar tartışılmıştır. Literatüre göre yalın yaklaşım operasyonel verimlilik, yeşil yaklaşım ise çevresel sürdürülebilirlik sağlayarak daha sürdürülebilir bir inşaat sektörünün oluşturulabileceği savunulur. Daha az maliyet ile daha fazla verim elde edilebildiğini savunan her iki felsefe de firmalara yarar sağlar. Bu sebeple her iki yaklaşım sadece birer felsefe değil, stratejik birer plandır. Ancak sektörde yeterli örneğinin bulunmaması, firmaların bu stratejik planın önemini fark edememelerine neden olmaktadır. Dahası entegrasyon sürecinde yüksek başlangıç maliyetleri, nitelikli personel eksikliği ve sektörel direnç gibi zorlukların bulunduğu bu nedenle firmaların her iki felsefenin entegrasyonunu uygulamakta zorluk yaşadığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, sürdürülebilir - verimli bina tasarımı için yol gösterici niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Atık Yönetimi, Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir İnşaat, Yalın İnşaat, Yalın – Yeşil Entegrasyonu, Yeşil İnşaat.

Abstract

Today, the construction industry is at the center of sustainability discussions due to its high waste generation and environmental damage. A more sustainable construction sector can be achieved through the integration of new techniques into traditional methods. This study aims to reveal the current state of lean construction, one of the sustainable construction approaches, and to introduce lean-green integration to the literature. The lack of construction firms using lean-green integration prevented a sectoral analysis. Within the scope of the research, the historical development, basic principles, and waste types of lean production and lean construction concepts are examined; and the similarities and differences of lean-green approaches are evaluated through a literature review. The study also discusses the opportunities and challenges presented by the combined application of

* İstanbul Üniversitesi, İç Mimarlık Bölümü, ozge.hurben@gmail.com, ORCID: 0009-0006-5615-7498.

lean-green principles in the construction sector. According to the literature, it is argued that a more sustainable construction sector can be created by providing operational efficiency through the lean approach and environmental sustainability through the green approach. Both philosophies, which argue that more efficiency can be achieved with less cost, benefit companies. Therefore, both approaches are not just philosophies, but strategic plans. However, the lack of sufficient examples in the sector prevents companies from realizing the importance of this strategic plan. Furthermore, it has been determined that there are difficulties in the integration process such as high initial costs, a shortage of qualified personnel, and sectoral resistance, and therefore companies have difficulty implementing the integration of both philosophies. The findings obtained are guiding in nature for sustainable and efficient building design.

Keywords: Waste Management, Sustainability, Sustainable Construction, Lean Construction, Lean-Green Integration, Green Construction.

Giriş

Birleşmiş Milletler Küresel Çevre Raporu, inşaat sektörünün dünyanın en büyük ham madde tüketicisi olduğunu belirtmektedir (Aljawder, Al-Karaghoul, Hamdan, 2024). Firmalar çoğunlukla geleneksel inşaat yöntemlerini kullanmayı tercih ederler ve farklı inşaat yöntemlerini kullanmazlar. Ancak iklim krizinde ciddi artışın gözlemlendiği günümüz koşullarında yenilenemez enerji kaynaklarının tükenmesi, inşaat maliyetlerinin yükselmesi ve diğer sebepler yeni tekniklerin uygulanmasını zorunlu hale getirmektedir. Bu durumda geleneksel inşaat tekniklerini kullanan firmalar daha verimli ve sürdürülebilir yaklaşımların uygulamasını gerçekleştirmelidir. Firmaların doğrudan geleneksel inşaat yöntemlerini terk etmeleri beklenmemelidir çünkü sürdürülebilir bir firma olmak bir süreçtir. Bu noktada ilk olarak bir firmanın bünyesine sürdürülebilir yaklaşımları ancak zaman ve emek harcayarak kazanabileceği söylenebilir.

Firmaların kullanmakta olduğu geleneksel inşaat yöntemlerine yalın prensiplerin dahil edilmesi sürdürülebilir inşaat yaklaşımlarından birisidir. Yalın felsefe, Toyota Üretim Sistemleri tarafından oluşturularak tüm Dünya’da kullanılır hale getirilmiştir. Katma değer sağlamayan faaliyetleri ortadan kaldırmak için ürün veya hizmetin sunumunda yer alan tüm adımlar verimlilik açısından incelenmelidir (Aguilar Zavaleta, 2025). Dolayısıyla yalın felsefe doğrudan israfa odaklanmaktadır. Yalın için en yaygın israf konuları şunlardır: ürünler, süreçler, varlıklar, insan kaynakları, maliyet kalemleri ve organizasyonel yapılar (Strzelczak, 2017). Yalın araçlar ve prensipler iş sürecinde israfı azaltarak en mükemmel – verimli proje geliştirilmesine yardımcı olur. Özetlemek gerekirse yalın uygulamalar operasyonel ve ekonomik performans üzerine yoğunlaşmaktadır.

Yalın ve yeşil binalar, atık ve kaynak kullanımı konusunda aynı hedefleri paylaşmaktadır (Horman ve diğ., 2004). Brioso ve Cruzado-Ramos'a (2020) göre, bir inşaat projesi sırasında yalın inşaat uygulamalarının hayata geçirilmesi sürdürülebilirlik üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Yalın inşaat ve yeşil inşaat, günümüzde önem taşıyan iki ayrı stratejik yaklaşımdır. Görünürdeki farklılıklarına rağmen, bu iki yöntem sektör içinde iyi bir şekilde birlikte çalışabilir ve iş birliği yapabilir. Bu sebeple yalnızca yalın değil aynı zamanda yeşil girişimlerin de benimsemenin mantıklı olduğu vurgulanmaktadır (Dhingra, Kress, Upreti, 2014).

Bu çalışma, yalın inşaatın güncel durumunun ortaya çıkarılması ayrıca yeşil inşaat ile entegrasyonunun literatüre kazandırılmasını amaçlamaktadır. Bu bağlamda önce yalın uygulamanın tanıtımı gerçekleştirilerek yeşil uygulama ile arasındaki iş birliği genel olarak tanıtılmıştır. Daha sonra inşaat sektörü özelinde yalın araçların – prensiplerin tanıtılması, yeşil inşaat ile entegrasyonunun zorlukları fırsatları anlatılarak güncel durum ortaya konulmuştur. Araştırmada nicel veri toplama, saha çalışması veya deneysel yöntemler yerine, mevcut akademik çalışmaların kavramsal ve tematik olarak analiz edilmesi esas alınmıştır. Dolayısıyla inşaat sektöründe kullanılan her iki yaklaşımın hem eksik noktaları hem de eleştirilen kısımları saptanarak gelecekteki çalışmalara katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca yalın – yeşil entegrasyonunda gerekli denetimlerin, sertifikalandırmaların ve teşviklerin sağlanması ön planda tutularak, gelecekte yapılacak araştırmalara kapsamlı bir bakış açısı kazandırılması sağlanacaktır.

Yalın ve Yeşil İnşaat

2.1 Yalın Atık Kavramı

Yalın atık daha az kaynakla daha fazlasını başarmanın bir yoludur, amaç değerli olanın ortaya çıkarılmasıdır. Müşterinin bakış açısına göre atık, değer katmayan her şey olarak tanımlanır (Dixit, Dave, 2015). Herhangi bir operasyonda, en istenilmeyen ve değer sağlamayan şey israftır. Yalın felsefe için en yaygın israf konuları şunlardır: ürünler, süreçler, varlıklar, insan kaynakları, maliyet kalemleri ve organizasyonel yapılarıdır (Strzelczak, 2017). Bu sorunlar doğrudan zaman, malzeme ve emek üzerinden oluşur. Boşa geçirilen zaman hem emeklerin boşa harcanması hem de işin süresinin uzaması anlamına gelir. Benzer şekilde zamanın verimli kullanılmaması kendisinden sonra gelen işlerin yapımının ertelenmesine sebep olur. Malzemenin bozulması – kırılması işin daha maliyetli olmasına sebep olur, dolayısıyla yeniden malzeme siparişi ve yeniden işçilik gereksinimleri oluşabilir. Emegın boşa harcanması kalitesiz işçiliğin yapımı sonucu veya işin doğru yöntem ile yapılmaması sonucu oluşabilir. Hatta yanlış bilginin uygulanması ile hatalı bir üretim gerçekleştirilebilir. Bu nedenle işin tekrarlanması, yeni malzeme tedarikini, yeniden işçilik için ücret ödenmesini ve iş süreçlerinin aksamasını oluşturabilir. Literatürden de anlaşıldığı üzere 3 atık türü israfın oluşmasında en büyük nedendir ve her bir atık diğer 2 atık türünü etkilemektedir.

Yalın kavramı doğrudan bir iş stratejisi olup belirli çerçevelerde sektörlere dahil edilmektedir. Örneğin yalın felsefe, yalın üretim, yalın yönetim, yalın pazarlama vb. konu çerçeveleri ihtiyaca yönelik olarak sektörlere dahil olur. Sektörel bazlı değişimler gösterse de atıklar öngörülen ve öngörülmeyen atıklar olmak üzere ikiye ayrılır (Dixit, Dave, 2017). Öngörülen atıklar üretimde yer alan tüm hataları, arızaları ve kusurları kapsamaktadır. Öngörülmeyen atıklar malzeme, insan ve emegın gerçekleştiği anda oluşması tahmin edilemeyen durumlardır.

2.1.1 Yalın Atık Kavramının Tarihsel Süreci

1920'li yıllarda kullanılmaya başlanılan yığın üretim sistemine karşı olarak 1950'li yıllarda Toyota Üretim Sistemleri (TPS) ortaya çıkmıştır. TPS' e kadar kullanılan yığın üretim sistemini Ford ve Sloan ürünlerin müşteriler tarafından yüksek talep edilmesi, büyük stokların saklanabileceği depoların olması ve tek tip üretim ile kullanıcıların memnun edilmesi sebepleriyle kullanmışlardır. Eiji Toyoda ve Taiichi Ohno, Japonya'nın savaş sonrası ekonomik durumunu göz önünde

bulundurarak yeni bir sistemin oluşturulması gerektiğini fark ettiler (Abreu, Alves, Moreira, 2017). Halkın ürünlere ayırabileceği bütçe yeterli değildi, bu nedenle ürünlere talepler fazla olmayacaktı. Düşük maliyetli daha esnek üretim sistemi olan TPS geliştirilerek müşteri odaklı üretim sağlandı. Toyota Üretim Sistemleri, yalın üretimin aşırı yükünü, düzensizliğini ve israfını (3MU: Muda, Mura, Muri) ortadan kaldırarak operasyonları düzene sokan felsefedir (Strzelczak, 2017). Bu üç kelime (Muda, Mura, Muri) yalın yaklaşım felsefesinin oluşmasında temel rol almıştır. Kelimelerin benimsenmesinde Japon halkının ihtiyaçları ve sektörde firmanın başarısının nasıl sağlanacağı etkili olmuştur.

Ohno ve Toyoda, orijinal yedi israfı (taşıma, envanter, hareket, bekleme, aşırı üretim, aşırı işleme ve hatalı bilgi üretmek) oluşturarak yalın stratejinin daha güçlü hale gelmesinde rol oynamıştır. Böylelikle herkes tarafından daha tanınmış bir iş stratejisi haline gelmiştir ancak yalın stratejinin yaygınlaşması John Krafcik tarafından gerçekleştirilmiştir. “Yalın Üretim Sisteminin Büyük Zaferi” adlı makalesinde ilk kez “Yalın (Lean)” terimini kullanan Krafcik Dünyaya bu stratejiyi 1988 yılında duyurmuştur (Krafcik, 1988 akt Strzelczak, 2017). Hızla yaygınlaşmaya başlayan “Lean” Womack ve Jones’un da dikkatini çekmiştir, 1990 yılında “The Machine That Changed the World” adlı kitaplarını yayımlayarak yalın üretimi savunmuşlardır. Batılı ülkeler tarafından yalının benimsenmesi ile 8.israf olan “beceriler” 1990’lardan sonra ilave edilmiştir.

2.1.2 Yalın Üretim Sisteminin Faydaları

Yalın atık hem müşteriye hem de çalışana odaklanan bir organizasyon modeli sunar (Harish, Selvam, 2015). Bir firmanın bünyesinde bulunan tüm süreçlerde (tasarım, üretim, tedarik zinciri, satış) yalının entegre edilmesi diğer firmalara göre rekabet edebilmesine yardımcı olur.

1. Fayda: Atık, “değer katmadan sadece maliyetleri artıran tüm unsurlar” olarak tanımlanır (Ohno, 1998 akt. Oehmen, Rebentisch, 2010). Yalın strateji ile değer katmayan tüm faaliyetlerin ortadan kaldırılması sayesinde daha düşük maliyetler elde edilebilir. Önemli olan hem müşterinin hem de firmanın bu faaliyet ile herhangi bir kazanım elde etmiyor oluşudur. Maliyetlerin düşürülmesi ile ilgili Altınbay, Şahan (2023) şöyle bir atıfta bulunmuştur:

“Bu, stok maliyetlerinde, işgücü maliyetlerinde ve diğer operasyonel maliyetlerde düşüşe neden olabilir.” (Womack ve Jones, 2003)

Örneğin bir mobilya üretiminde atık kumaşlar hem müşteriye hem de firmaya değer katmaz. Bu kumaşın tamamına para ödeyen firma, atık kumaşların fiyatını müşterisinden talep edemez. Eğer yalın prensibi benimseyen bir firma olsaydı kumaşların daha verimli kesilmesi ile daha düşük maliyet elde edebilecekti.

2. Fayda: İşin talebe göre başlatıldığı, aşırı üretimi önleyen ve aşırı envanteri azaltan bir sistem uygulanmalıdır (Aguilar Zavaleta, 2025). Yalın prensipler müşteri taleplerine, kısa teslim süreleri ile ulaşmaktadır. Bu sayede daha az stok oluşturma ile israfın önlenmesi gerçekleştirilir. Dolayısıyla firma daha az büyüklükte bir depoya sahip olabilir, böylelikle maliyet azaltılır. Ancak kısa teslim süreleri ile müşterilere ulaşmak daha fazla lojistik desteğin çalıştırılması anlamına gelebilir.

3. Fayda: Çalışanlar yalın prensipler ile iş sürecinde fikirlerinin değerli olduğunu hissederler. Çünkü yalın prensiplerin amacı hem müşteri hem de çalışana değer katmaktır. Bu sebeple daha iyi

çalışan ilişkileri ile olumlu gelişen bir işyeri kültürü yaratılabilir (Altınbay, Şahan 2023). Örneğin daha iyi pazarlama kampanyalarının oluşturulması veya hedef müşterilere yönelik stratejilerde yer alan çalışanlar hem beyin fırtınası yaratılmasında hem de daha gelişmiş fikirlerin ortaya çıkarılmasında görev alırlar. Önemli olan çalışanların iş süreci boyunca kendini ortama ait hissetmesi ve kendini ekibin bir parçası olarak görmesidir.

4. Fayda: Asla mümkün olmasa bile mükemmelliğe ulaşmak için çabalanmalıdır (Forbes, 2009). Sürekli mükemmel olmayı yalın prensipler ile elde edebilen bir firma daha kaliteli işlerin oluşmasını sağlar. Hem malzeme hem de işçilik kalitesinde hataların önlenmesi daha memnun müşterilerin oluşmasında etkilidir.

5. Fayda: Daha az emek, zaman ve malzeme harcanarak bir iş sürecinde daha yüksek verim sağlanır. Ürün geliştirme süreçleri karmaşıktır ve ortaya çıkan atık miktarı oldukça fazladır (Oehmen, Rebentisch, 2010). Arızaların zamanında önlenmesi, hatalı bilgi üretiminin durdurulması, fazla üretim veya az stoğun kalması engellenebilir. Daha az kaynak kullanımı, verimli iş süreçleri ve kaliteli işçiliğin üretilmesi avantajları kazanılır. Bu avantajların katkısı ile bir firma bünyesinde oluşabilecek atıkların azaltılmasını sağlar. Bir çalışana gereğinden fazla yüklenilmesi veya iş yükünün adil dağıtılmaması bir süre sonra organizasyonun dağılması anlamına gelir. Daha olumlu bir işyeri ortamının oluşması zamanın verimliliği için önemlidir böylece daha az hatanın yapılması ayrıca daha az kaynak kullanımı sağlanır.

2.1.3 Yalın Atıkta 8 Kusur

Toplamda 8 atık türü (taşıma, envanter, hareket, bekleme, aşırı üretim, aşırı işleme, hatalı bilgi üretimi ve beceriler) bulunmaktadır. Atık türlerinin oluşumunda genel olarak bilginin kullanımı iş sürecinde büyük önem taşır. Hatta bazı atık türleri doğrudan bilgiye dayalıdır.

1. Taşımacılık: Ürünlerin iş akışı boyunca taşınması, ürüne değer katmayan bir maliyet yüküdür (Dixit, Dave, 2017). Bir başka deyişle müşteri ürünü satın aldığı zaman sadece ürünün ücretini ödemek ister, firma içerisinde yapılan taşıma işlemleri için ücret talep edilemez. Yanlış iletişim, taşıma işleminin tekrarlanarak kaynak israfının daha da artmasına yol açabilir. Bu durum doğrudan gereksiz bilgi iletimi ya da belirsiz sorumluluklar nedeniyle gerçekleşir. Süreç akışı oluşturmamış bir organizasyonda malzemelerin veya ürünlerin taşınması daha sık olacaktır.

2. Envanter (Stoklama): Aşırı üretim ile birlikte müşterilerden yeterli talebin olmaması sonucunda çok fazla ürün depolanmak zorundadır (Hallam, Contreras, 2016). Bu durumun yaşanmaması için bir iş planı oluşturulmalı ve üretimin ne zaman gerçekleşeceği ve durdurulacağı ile ilgili kararlar alınmalıdır. Çok fazla üretimin yapılması ancak ürünlerin satılmaması şu soruyu gündeme getirir: Bu ürün müşterilerin ihtiyaç ve beklentilerini yeterince karşılamıyor mu? Belki de kullanıcıların üründe buldukları hata zamanında fark edilseydi daha önce önlem alınabilirdi. Müşterilerin satın almayı istemedikleri bu ürünlerin atık olarak görülmesi israfın boyutunu artırır.

3. Hareket: İnsanların gereksiz hareketleri ve yetersiz bilgi sistemleri sebebiyle ek maliyet oluşturarak çalışan verimliliği olumsuz etkilenmektedir. Sistemler konusunda yetkin personelin olmaması, bu personelin diğer çalışanlar ile iletişime geçmesine sebep olur. Bir başka deyişle iş istasyonları arası harekete geçerler (Dixit, Dave, 2017). Dolayısıyla işyeri içerisinde yoğun trafik

akışı oluşur. Ayrıca gerekli ekipmanın işyeri içerisinde yeterli organize edilmemesi bir çalışanın gereksinimi olan ekipmanı alabilmesi için tüm işyerini dolaşması anlamına gelebilir.

4. Bekleme: Bir kişinin veya sürecin boşa kalması, değer akışının durması anlamına gelir (Hallam, Contreras, 2016). Bu durum, çalışanların eksik bilgilendirilmesi veya çalışanların elinde yeterli malzeme tedariğinin olmaması sebebiyle ortaya çıkar. Yeterli organizasyon şemasının sağlanmaması ile makinelerin - çalışanların boşa geçirdikleri zaman doğrudan israf olarak tanımlanmaktadır. Ek olarak bekleme durumu üretimin durmasına ve maddi kayıplara sebep olur.

5. Aşırı Üretim: Gereksiz, fazla veya yanlış zamanda üretilen bilginin ortaya çıkmasıyla oluşur (Dixit, Dave, 2017). Toyota Üretim Sistemlerinin tam zamanında üretim ilkeleri ile tezat özellik taşıyan bu ilke her zaman üretimin gerçekleştirilmesi anlamına gelir. Her üretilen ürün müşteri tarafından alınmadığı takdirde ürünün depolanması gerçekleşir. Bu durum depolama hacmine duyulan ihtiyacın giderek artması anlamına gelir ve daha büyük depoya geçilmesi ile maliyetler artar. En basit çözüm üretimin belirli sürelerde yapılmasının planlanmasıdır.

6. Aşırı İşleme: Ürün işleme aşamasında karmaşıklığın artması aynı zamanda ürüne olan güvenilirliği azaltır. Çünkü talebin dışında başka özellikler eklemek müşterinin üründen şüphe etmesine sebep olur. Ayrıca ürüne eklenen fazladan özellik kullanıcılar için bir anlam ifade etmeyecektir. Ek olarak ürün işleme aşamasında fonksiyonların artması ile müşterilere daha geç teslimler gerçekleştirilir. Aşırı işleme, üründe daha fazla malzeme kullanılmasına, işçiliğe ve malzeme tedarik ağının oluşmasına sebep olur. Dolayısıyla aşırı işleme firmanın maddi zararına yol açacaktır.

7. Hatalı Bilgi Üretmek: Hatalı bilginin tespit edilmesi, revize edilmesi ve yeniden üretim sürecine konulmasıdır (Oehmen, Rebentisch, 2010). Hatalı bilginin düzeltilememesi durumunda fikirlerin tamamen değiştirilmesi ve başlangıça dönülme olasılığı bulunmaktadır. Hatalı bilginin iş sürecinde ne kadar yaygınlaştığı müdahalenin en kritik aşamasıdır. Eğer hatalı bilgi uzun bir süre boyunca kullanılmış veya birçok çalışana hatalı bilgi yayılmışsa düzeltmek daha zordur.

8. Beceriler: Çalışanlar ihtiyaç duydukları bilgilere doğrudan ulaşamadığı zaman fiziksel arama yapmaları gerekmektedir ve bu durum zaman kaybına neden olmaktadır (Oehmen, Rebentisch, 2010). Dolayısıyla teknolojik ekipmanların ve sistemlerin her çalışan tarafından kolaylıkla anlaşılması gerekir. Bu sistemleri tasarlayan bireyler, ekipman arayüzlerini daha verimli çalışmayı teşvik edecek şekilde tasarlamalıdır.

2.2 Yalın Uygulama ve Yeşil Uygulama

Operasyonel performansı iyileştirmek için üretim sektöründe yalın prensipler geliştirilmiş olup farklı sektörlerde entegre edilebilir yapısı ile büyük katkılar sunulmaktadır. Önemli olan daha az boşa harcamak ve daha çok verim elde edebilmektir. Dhingra ve diğ. (2014) yalın girişimlerin temel odağının “birim girdi başına çıktıyı artırmak, kaynakları korumak, atıkları azaltmak ve maliyetleri düşürmek” olduğunu ifade etmektedir. Yalın prensipler ile müşterinin istediği ürünü, istenen zamanda, istenen kalitede ve miktarda üretmek bu sayede gerçekleştirilir. Ancak literatürde yalın prensipler ile oluşturulmuş pozitif çerçeveye karşın, bazı yazarlar yalın yaklaşımların fazlasıyla abartıldığını ve aslında çok mükemmel bir iş stratejisi olmadığından bahsetmektedirler. Yalın

hakkındaki olumsuz düşünceler doğaya zarar verildiği, sürdürülebilirliği desteklemediği gerekçesiyle oluşmaktadır. Strzelczak’a göre (2017) yalın üretim uygulamaları her zaman olumlu değildir; yanlış değerlendirme ve uygulamalar ciddi operasyonel, ekonomik ve çevresel sorunlara yol açabilir. Yalın uygulamaların firmada fayda sağlayıp sağlamadığının araştırılmaması bunun yerine doğrudan başarılı ile uygulanmasından bahsedilmesi literatürde eleştirilmektedir. Strzelczak (2017) atıfta bulunarak madde madde yalın uygulamanın en yaygın olumsuz sonuçlarını listelemiştir:

- “*Kalite problemleri*
- *Stok artışı (yalının temel mantığına ters olmasına rağmen)*
- *Müşteri memnuniyetsizliği*
- *Kurumsal itibarın zarar görmesi*
- *Satışların azalması*
- *Uzmanların alanları dışında kullanılması, yetkin çalışanların işten ayrılması*
- *Yukarıdaki tüm etkilerin bir sonucu olarak kaynaklanan artan maliyetler”* (Mueller, Strzelczak, 2015)

Yalınlaştırma uygulamalarının yapılması ürünün kalitesinin bozulmasına ve markanın piyasada gücünü kaybetmesine sebep olduğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle yalın prensiplerin hangi derece entegre edildiğinin önemli olduğu saptanmıştır. Malzemelerin kullanım ömrü sonunda geri kazanılamadığı, ürünlerin dayanıklılığını ve bakım yapılabilirliğini azalttığı vurgulanarak doğaya zararlı bir stratejik plan olduğu söylenmiştir. Bu sebeple elektrik – su ve benzeri kaynakların daha çok harcanacağı dile getirilmiştir. Yalın yaklaşımların temel odak noktası sürdürülebilirlik değil sadece israf oluşumunu engellemektir. Bu nedenle yeşil yaklaşım ile farklı israf odaklanırlar.

Bir başka açıdan, pek çok insan yalın ve yeşil uygulamayı birbirine benzetmektedir hatta yalın yerine yeşil, yeşil yerine de yalın kelimesinin kullanılması onlar için farksızdır. Strzelczak’ ın (2017) da belirttiği gibi yalın ve yeşil yaklaşımlar birebir aynı olamazlar. Ona göre yalın uygulama çevreye verilen zararı engellemez. Dhingra, Kress, Upreti (2014) de bu düşünceye katıldıklarını dile getirerek, yeşil ve yalın düşüncenin birbirinden bağımsız olarak geliştiğini vurgulamışlardır. Yalın ve yeşilin entegre edilmesinin daha iyi bir stratejik plan olabileceği düşünülmektedir.

Yeşil yaklaşım, çevresel performansa yönelik daha az harcama ile daha fazla değer sağlamak üzerine kurulu bir stratejidir. (Abreu, Alves, Moreira, 2017). Yeşil uygulama; çevre koruma, doğal kaynakların tükenmesi, enerji tasarrufu ve kirlilik - atık azaltımı gibi temel kaygıları vurgular (Leonidou vd., 2013 akt. Tuz, Sertyeşilişik, 2022). Sosyal sorumluluk, hükümetlerin aldığı kararlar, toplumun çevresel bilinçlenmesi neticesinde firmalar ürünleri için yeşil prensip arayışlarına girebilmektedir. Bir firmanın hangi aşamalarda yeşil uygulamaları benimseyebileceğini Singh, Kumar Mangla, Bhatia, Luthra (2022) şu atıf ile anlatmıştır:

“Yeşil uygulamalar, ürün tasarımı, malzeme tedariği ve seçimi, üretim süreçleri, nihai ürünün tüketicilere teslimi ve ürünün kullanım ömrü sonrasındaki son dönem yönetimi de

dahil olmak üzere, tedarik zinciri yönetimine çevresel düşüncenin entegre edilmesini içerir.”
(Srivastava, 2007)

Bu stratejiler, müşterilere ürün veya hizmet sunarken çevresel atıkları azaltmayı, insan sağlığına veya çevreye zarar verebilecek maddelerin havaya - suya - toprağa salınmaması içindir. Bu yaklaşımı benimseyen bir firma; kirliliğin kontrol edilmesi, kirliliğin önlenmesi ve ürün sorumluluğu sahibi olmalıdır.

2.2.1 Yalın – Yeşil Benzer Yönler

Yalın ve yeşil prensipler hem birbirlerini destekler hem de birbirlerinden ayrıştıkları bazı noktalar bulunur. Bu benzerliğin temel sebepleri firmalara verimlilik kazandırması ve atıkların azaltılması stratejileri olmuştur. Firma verimlilik için çalışanlar - müşteriler ile güçlü iletişim kurma, daha az stoklama, daha az tedarik zinciri ve daha az atık oluşturma sağlar.

Müşteri - çalışanlar ile güçlü bir iletişime sahip bir firma piyasaya sunduğu ürünün kalitesini ve ürünü hakkında düşünülen fikirleri daha iyi takip edebilir. Bu sayede üründe yer alan özellikler ve israfın oluşup oluşmadığı daha iyi incelenebilir. Bir ürünü aşırı işlemek hem yalın hem de yeşil uygulamada malzeme – işçilik kaybı olur aynı zamanda daha fazla enerji harcanması gerçekleşir (Hallam, Contreras, 2016). Çalışan ve müşteri fikirlerine göre düzenleme gerçekleştirilerek aşırı işleme engellenebilir. Yalın uygulama elektrik enerjisi tüketimini sadece atık olarak görür, yeşil uygulama ise çevreye zarar olarak ele alır. Dolayısıyla üründe yer alan fazla malzemeler, işçilik, enerji tüketimi azaltılarak firma daha fazla kâr sağlayabilir.

Depoda aşırı stok tutmak şirkete ek masraf oluşturur (Nicholas, 1998 akt. Dües, Tan, Lim, 2013). Daha büyük depo ihtiyacını karşılamak zorunda kalan firma; daha fazla personel çalıştırmalı, mekânın aydınlatılması – ısıtılması – soğutulması daha fazla gerçekleştirmelidir. Bu durum yalın ve yeşil uygulamalar tarafından doğrudan atık olarak adlandırılmaktadır ayrıca yeşil uygulama çevreye zarar verdiğini düşünür.

Daha kısa ve hızlı bir tedarik zincirleri ile ulaşım süreleri kısaltılabilmektedir. Ancak, tedarik zinciri ile oluşturulan lojistik strateji daha fazla yenilenemez enerjinin kullanılmasına ve firmaya daha fazla maddi harcamaya sebep olur (Hallam, Contreras, 2016). Her iki felsefe de israf oluşumu konusunda hemfikirdir. Ancak yeşil felsefe, çevreye verilen zarar konusunda yalnızca göre daha fazla israfı engellemeye çalışır.

Yalın üretim israfın azaltılması için atıklara odaklanırken, yeşil üretim ise kirliliği - ekolojik zararı en aza indirmeyi hedef alır. Bir başka deyişle yalın prensipler bir ürünün firmaya katkı sağlayabilmesi için her türlü israf kalemini ele alır ve müdahalenin gerçekleştirilmesini sağlar. İsfaf net olarak bu yaklaşımda tanımlanamasa da yapılacak müdahale ile çevresel kazanç sağlanabilir veya çevreye daha fazla zarar verilebilir. Yeşil üretim, çevrenin korunması için kaynakların verimli kullanılmasına odaklanarak zararlı maddelerin doğaya - canlılara zarar vermemesi için önlemler alır. Bu müdahale çevreye zarar verilmenin azaltılması için daha fazla üründe işlemin oluşmasına sebep olabilir ve bu durum daha fazla ürünün yapımında maliyetleri yükseltebilir. Dolayısıyla yalın - yeşil uygulamalar doğrudan iş performansı, kaynak tüketimi, müşteri odaklılık, maliyet ve

ekolojiyi etkilemesi ve atık kavramına odaklanır (Verrier ve diğ., 2016 akt. Yıldırım Söylemez, 2025).

2.2.2 Yalın – Yeşil Farklı Yönler

Yalın ve yeşil prensipler benzer olmalarına karşın odaklandıkları konu bakımından aralarında farklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar, her iki yaklaşımın hedeflerinin aynı olması sadece bakış açılarının farklı olması sebebiyle oluşur.

Her iki paradigma atığı farklı şekilde tanımlasa da genel olarak her ikisi de fazla atığın ortadan kaldırılmasını amaçlar (Yıldırım Söylemez, 2025). Yalın prensipler ürünün oluşum aşamasından müşteriye ulaştırılmasına kadar maliyet azaltma, zaman tasarrufu ve verimlilik üzerinden tüm süreçler boyunca israfın kaldırılmasına odaklanır. Yeşil uygulamalar çevresel sürdürülebilirliği, emisyon salınımının azaltılmasını, kaynak verimliliğini ve atık azaltımını hedefler. Bir başka deyişle yalın ve yeşil arasındaki en önemli fark odaklandıkları performans kriteridir. Kısaca yalın üretim operasyonel performansı artırır, yeşil üretim çevresel performansı artırır.

Yalın müşteri daha az maliyetli - daha kısa teslim süresi olan ürün ister, yeşil müşteri çevreye daha az zarar verilerek oluşturulan ürünü kullandığı için mutludur. Yeşil müşterinin çevreye duyarlı ürün için fazla ücret ödemesi yalın müşteri tarafından kabul edilmeyebilir. Aynı durum yalın müşterinin daha az maliyetle ulaştığı ürün içinde geçerlidir.

Ürün müşteri tarafından kullanılmaya başlanıp artık kullanılamaz duruma geldiğinde yalın ve yeşil prensipler farklı çalışır. Yeşil girişimler çevrenin korunmasına odaklanmakta olup; eko - ürün tasarımı, yeniden kullanım, yeniden üretim ve geri dönüştürülebilir tasarım, toksik malzemelerin azaltılması ve çevre dostu hammaddelerin kullanımı gibi uygulamaları kapsamaktadır (Dhingra ve diğ., 2014). En önemli olan ise ürünün kullanım ömrünün tamamlandığında bir başka kullanıma dönüştürülebilmesi, ürünün doğada parçalanabilmesi veya bir başka ürünün hammaddesi olarak kullanılabilir olmasıdır. Yalın yaklaşımın temel odağını “birim girdi başına çıktıyı artırmak, kaynakları korumak, atıkları azaltmak ve maliyetleri düşürmek” olduğu ifade edilmektedir (Dhingra ve diğ., 2014). Bu bağlamda yalın yaklaşımların ürün tasarımında çevre dostu malzemelerin seçilebilir olduğu, önemli olanın kaynak tüketiminin azaltılması olduğu anlaşılmaktadır. Üretim ve tedarik sürecinde kaynakların verimli kullanılması, enerji harcamalarının azaltılması, lojistik kaynak kullanımı azaltılmaya çalışılır. Yeşil yaklaşımlardan farklı olarak ürün müşterinin kullanımına sunulduktan sonra ürünün ömrü sürece dahil edilmez.

2.2.3 Yalın – Yeşil Uygulama Entegrasyonu

Artan çevresel duyarlılık ile birlikte ülkeler ve müşteriler daha fazla yeşil prensibe bağlı ürünlerin oluşturulmasını istemektedirler. Yalnızca yalın değil aynı zamanda yeşil girişimlerin de benimsemenin mantıklı olduğu vurgulanmaktadır (Dhingra ve diğ., 2014). Her iki yaklaşım da faydalı bir strateji oluşturur; kaynak yönetimi, iletişim, şirket imajı ve işletmenin hedeflerine ulaşmasında görev alabilir (Jasiulewicz – Kaczmarek, 2014). Zaman ve maliyet üzerinden israfın azaltılması gerçekleştirilirken aynı zamanda çevresel tehlikeler ortadan kaldırılarak verimlilik sağlanabilir. Çevreye duyarlı kurum imajını kazanan firma, sadece yalın müşterilere değil yeşil

müşterilere de satış yapabilir. Dües ve diğ. (2013) yalın ve yeşil arasındaki güçlü bağı şu cümle ile aktarmıştır:

“Yalın üreticilerin, Yalın olmayan şirketlerden daha yeşil olduğu da kanıtlanmıştır.” (King ve Lenox, 2001).

Bir başka deyişle yalın ve yeşil entegrasyonu şu şekilde açıklanabilir: yalını daha çevreye duyarlı hale getirebilmek için belirli müdahalelerin ve stratejilerin uygulanmasıdır. Ancak her iki yaklaşımda farklı noktalarının bulunması tam olarak entegre edilebilmelerini zorlaştırmaktadır. Örneğin; yalın prensiplerde tam zamanında teslimat süreçlerinin kullanılması ile daha fazla sera gazı salınımı gerçekleşir (Martínez-Jurado, Moyano-Fuentes, 2014; Rothenberg vd., 2001 akt. Hallam, Contreras, 2016). Bu yaklaşımı yeşil uygulama tamamen reddeder. Benzer şekilde yerel malzemelerin kullanılması, daha az çevreye zarar verme yaklaşımı sebebiyle yeşil uygulamada ürünün maliyeti artabilmektedir bu nedenle yalın uygulama daha yüksek ürün fiyatını reddetmektedir.

2.3 Yalın İnşaat

Birleşmiş Milletler Küresel Çevre Raporu, inşaat sektörünün dünyanın en büyük ham madde tüketicisi olduğunu belirtmektedir (Aljawder, Al-Karaghoul, Hamdan, 2024). Gezegendeki üretilen tüm enerjinin üçte biri inşaat sektörü tarafından kullanılmakta ve aynı zamanda dünyanın karbondioksit emisyonlarının %40'ı atmosfere salınmaktadır. Bu bağlamda yeni stratejilerin inşaat sektöründe uygulanarak atıkların azaltılması ve çevreye verilen zararın azaltılması zorunlu hale gelmiştir.

Toyota Üretim Sistemleri tarafından oluşturulan “yalın” zamanla inşaat sektöründe de uygulanmaya başlanmıştır. Geleneksel inşaat yöntemlerine entegre edilen yalın prensipler ile yeni bir stratejik düzen oluşturulmuştur. Yalın inşaatta temel amaç yalın uygulamada olduğu gibi projeye değer katmayan faaliyetlerin ortadan kaldırılması veya azaltılmasıdır. Bir başka deyişle Yalın İnşaat Enstitüsü’ nün (Lean Construction Institute) belirttiği gibi projede optimum değer sağlanabilmesi için israf ortadan kaldırılmalı, değer üretilmeli, sürekli iyileştirme hedeflenmelidir (Merker, 2018). Bu sayede inşaat şirketleri piyasada imajını güçlendirir ve yaratıcı fikirler ile ön plana çıkar.

Yalın inşaatla ilişkin araştırmalar ve bilimsel çalışmalar 1990'lı yılların başlarında Koskela, (1992) ve Ballard & Howell (1994) aracılığıyla aktif olarak başlamıştır. Yalın inşaatla ilişkin prensipler 1992 yılında Koskela tarafından inşaat akış sürecinin tasarımı ve daha verimli bir süreç için oluşturulmuştur (Mehany, 2015). Yalın inşaatla projeler akışlardan ve dönüşümlerden oluşan bir stratejik planlamadır. Literatürde bu konuyu daha iyi açıklamak için Garcés, Forcael, Osorio, Castañeda, Sánchez (2025) şu şekilde atıfta bulunmuştur:

“Yalın inşaat tarafından önerilen “dönüşüm-akış-değer” (TFV) modeli, israfı en aza indirmeyi ve mümkün olan en önemli miktarda değeri üretmeyi amaçlamaktadır.” (Igwe ve diğ., 2020)

Dönüşüm yönü kaynakların dönüştürülmesine odaklanırken; akış yönü denetim, transferler ve gecikmeler gibi faaliyetlere odaklanır (Agrawal, Zou, Chen, Abdelmegid, Gonzalez, 2024). Bir başka deyişle dönüşüm yönü; hammaddenin, emeğin ve bilginin somut bir ürüne dönüştürülmesini,

projenin adım adım tamamlanmasını ifade eder. Akış yönü ise üretim süreci boyunca olumsuz durumları kapsar. Örneğin; beklemler, malzeme transferleri, denetimler, gecikmeler ve koordinasyon sorunları gibi ürün için değer sağlamayan ama üretim sürecini etkileyen unsurlardır. Bu bağlamda bir inşaat projesinde yalın atıkta akış faaliyetleri ortadan kaldırılmalı veya minimum tutulmalı, dönüşüm faaliyetleri daha verimli hale getirilmelidir.

2.3.1 Yalın Sertifikalandırma Süreci

Yalın İnşaat Enstitüsü tarafından tasarlanan bir sertifika sistemi ile yalın uygulamaların kullanılıp kullanılmadığı belgelenebilmektedir. Bu sertifika sadece yalın prensipleri uygulayan firmalara veya tasarımcılara verilmekte olup, doğrudan proje bazlı sertifikalar verilmemektedir. Bireyler yalın ilkelere hâkimiyetini, gerçek proje deneyimini, sürekli öğrenmeye ve etik davranışa bağlılığını göstermelidir (Yalın İnşaat Enstitüsü, 2022). Sertifika özellikle sahada en az 3 yıl tasarımcının uygulama deneyimini, iki adet “Respect for People” ve “Continuous Improvement” referans mektubunu ve başarılı bir değerlendirme sürecini gerektirir (Yalın İnşaat Enstitüsü, 2022). Sertifika sahipleri her 3 yılda bir yeniden sertifikasyon sürecine girerek yetkinliği belgeler. Adaylar hem bilgi değerlendirmesi hem de yeterlilik değerlendirmesini tamamlar.

2.3.2 Yalın İnşaata İlişkin Atık Türleri

Atıklar hem firmaya hem de müşterilere değer sağlamayan her türlü faaliyet veya görev sonucu ortaya çıkar. İnşaata ilişkin atıklar doğrudan Jain, Aggarwal, Aggarwal (2019) tarafından literatürde listelenmiştir:

“İnşaat sektöründeki çeşitli israflar, kötü yönetim israfları (şeffaflık eksikliği, ekip çalışması eksikliği, deneyimli personel eksikliği, eğitim programı eksikliği, risk yönetimi planı eksikliği, düşük güvenlik vb.); tasarım yönetimi israfları (planlama ve tasarım aşaması için yetersiz süre, müşteriler tarafından yapılan tasarım değişiklikleri, tasarım verilerinin uygunsuz belgelendirilmesi, geçmiş proje incelemesinin eksikliği ve çizim onayında gecikme); inşaat planlama ve şantiye yönetimi israfları (gereksiz iş, yeniden işleme, kötü planlama, uygun denetim eksikliği, zayıf iletişim, bekleme süresi, aşırı stok, insan hatası vb.) gibi başlıklar altında sınıflandırılmıştır.”

Bu israflar aynı zamanda Toyota Üretim Sistemlerinin (TPS) oluşturduğu atık türleri ile aynı özellikleri taşımaktadır. Yalın inşaatta 7 atık (taşıma, hareket, stok, bekleme, aşırı üretim, beceriler ve aşırı işleme) ve 1990’larda eklenen beceriler doğrudan kullanılmaya devam edilmiştir, bu israf türleri herhangi bir değişim yaşamamıştır. Son zamanlarda bazı araştırmacılar inşaat sahasında yaşanan kaza oranını azaltmanın önemini vurgulamaya başlamışlardır bu nedenle iş kazalarını dokuzuncu atık kaynağı olarak görmektedirler (Bajjou, Chafi, 2018). Bazı araştırmacılar iş kazalarının beceriler atık türlerine eklenmesi gerektiğini de düşünmektedirler. Ancak bu bölümde 8 atığın yalın inşaatta nasıl oluştuğu örnekler ile kısaca, 9. atık türü ise daha detaylı açıklanacaktır.

1. Taşımacılık: Malzeme, alet ve makinelerin gereksiz yere taşınmasından kaynaklanan israftır (Rajarajeswaria, Anbalagan, 2023). Örneğin; yanlış yerleştirilmiş depo alanı nedeniyle malzemelerin sahada sürekli yer değiştirmesidir.

2. Stoklama: Malzemelerin, makinelerin, ekipmanların, ürünlerin vb. eşyanın uygunsuz şekilde depolanmasıdır (Ngo, Tserng, Yen-Liang Yin, 2011). Örneğin; kullanım zamanı belli olmayan malzemelerin erken getirilmesi ve sahada bekletilmesidir.

3. Hareket: İnsanların ve ekipmanların gereksiz yere hareket ettirilmesi kaynak israfıdır (Ngo, Tserng, Yen-Liang Yin, 2011). Örneğin; işçilerin alet aramak için tüm sahayı dolaşmasıdır.

4. Bekleme: Birbirine bağımlı işlere zaman tanımak için yapılan duraklamalardan atık oluşur (Rajarajeswaria, Anbalagan, 2023). Örneğin; onay gecikmeleri nedeniyle imalatın durmasıdır.

5. Aşırı Üretim: Aşırı üretim atığı, çok kısa sürede veya aşırı miktarda üretilen fazla ürün ve malzemedir (Ngo, Tserng, Yen-Liang Yin, 2011). Örneğin; henüz montaj sırası gelmeden çok sayıda prefabrik elemanın üretilmesi ya da fazla miktarda beton dökülmesi.

6. Aşırı İşleme: Aşırı işlemden kaynaklanan israf, tek bir iş akışında veya tüm bir proje genelinde gereksiz süreçlerin düzenlenmesi ve planlanmasıdır (Ngo, Tserng, Yen-Liang Yin, 2011). Örneğin; görünmeyecek yüzeylerin aşırı hassasiyetle düzeltilmesidir.

7. Hatalı Bilgi Üretmek: Projenin iç ve dış gerekliliklerine, kapsamına veya mal sahibinin beklentilerine uyulmamasından kaynaklanan israflardan kaçınılmalıdır (Rajarajeswaria, Anbalagan, 2023). Örneğin; projede yer almayan uygulamaların gerçekleştirilmesidir.

8. Beceriler: Proje katılımcılarının bilgi, yetenek ve ekipman kapasitelerini gerektiği gibi kullanamamak veya gereksiz yere insanlara - makinelere para harcamaktır (Rajarajeswaria, Anbalagan, 2023). Örneğin; yanlış ölçüyle yapılan kalıbın sökülüp yeniden yapılmasıdır.

9. İş Kazaları ve Yaralanmalar: Düzensiz bir şantiye ortamı, inşaat sahalarında yaşanabilecek kazaların başlıca nedenlerinden biridir. Bir kişinin iş yerinde yaralanması veya ölmesi, süreci daha az güvenilir hale getirebilir. Sigorta, tıbbi tedavi ve kişinin iyileşmesine yardımcı olacak harcamalar masrafları artırabilir (Bajjou, Chafi, 2018). Her iş sürecinde gerekli tedbirlerin alınması, işçilerin denetlenmesi kaza riskini azaltır.

2.3.3 Yalın İnşaatın Katkıları

Binada yapılan tasarım değişiklikleri, tasarımın detaylandırmasında hatalar, malzeme özelliklerinin yanlış hesaplanması, zaman kısıtlamasına bağlı olarak hatalar ve ekip arasındaki iletişimsizlik problemlerinin çözümlenebilmesi için yalın prensiplerin uygulanması zorunlu hale gelmiştir. Yalın prensipler inşaat sektöründe karşılaşılan bu problemleri 4 ana başlık altında toplayarak çözüm sağlar.

Proje Bütçesi: Yalın üretim yaklaşımı, malzeme israfını, işgücü verimsizliklerini ve proje gecikmelerini azaltarak genel maliyetlerde tasarruf sağlar (Harita, 2025). İsrat edilen görevlerin veya faaliyetlerin azaltılması ile tasarım kalitesinde iyileşme gözlemlenir. Bunun gerçekleştirilmesi için yalın prensipler veya yalın araçlar uygulanır ayrıca ekiplerin güçlü iletişim becerileri sayesinde maddi kayıplar daha az yaşanır.

Malzeme Yönetimi: İnşaat faaliyetleri boyunca malzemelerin doğru planlanamaması çevresel kaynaklara büyük zarar vererek israfın oluşmasında en büyük etmendir. Wong, Yip (2004) bir

binanın inşası için kullanılan malzemelerin yaklaşık %10–15’inin israfa dönüşebileceğini öngörmektedir (Olanrewaju, Ogunmakinde, 2020). Yalın araçlar ile atık oluşumunun minimize edilebilmesi için atık oluşmadan önce öngörü sağlanmalıdır. Proje boyunca iyi iletişim ve planlama malzemelerin israf edilmemesi için önemlidir.

Zaman Faktörü: İnşaat sürecinde her bir iş sürecinin ne zaman biteceği diğer işin ne zaman başlayacağı hakkında strateji yalın araçlar sayesinde gerçekleştirilebilir. Bu sayede öngörülmeleyen atıklar projede engellenebilir veya iş sürecini aksatması azaltılabilir. Öngörülen atıklar zaten projenin zaman hesaplamasında yer alacağı için proje sürecini fazla aksatmaz. Harita’ e göre (2025) projelerde yalın prensiplerin uygulanması zaman faktörünü planlanandan %15'e kadar daha hızlı tamamlanmasını sağlamıştır.

Lojistik Süreç: Etkili bir lojistik daha verimli bir inşaat süreci için önemli bir faktördür. Projede teslim sürelerinin kısıtlılığı, sınırlı bütçeler ve kaliteli üretimin korunması gerekliliği birçok zorluğu oluşturmaktadır (Aziz ve Hafez, 2013; Salem vd., 2006 akt. Kujanpää, 2024). Tedarik zinciri ile malzemelerin inşaat sahasında doğru zamanda teslim edilmesinin yanı sıra malzemelerin şantiye içi taşınması da lojistik süreci etkileyen en önemli israf türüdür. Bu sayede iş sürecinin aksaması önlenir.

Literatürden edinilen bilgi ile şu sonuç ortaya çıkmaktadır: bütçe, malzeme, zaman, lojistik yönetim bir inşaat sürecinde en önemli faktörlerdir. Süreçte meydana gelen hata sadece kendisini etkilememektedir, diğer süreçlerin aksamasında ve israfın oluşumunda da etkilidir. Bir domino etkisi ile birbirlerine bağlı olup yalın prensiplerin her bir sürece dahil edilmesi ile daha verimli bir proje süreci sağlanabilir.

2.4 Yalın Bina ve Yeşil Bina Entegrasyonu

Yalın bina ve yeşil bina, atıkların azaltılması kaynakların verimli kullanılması konusunda aynı hedefleri paylaşırlar (Pulaski ve diğ., 2003 akt. Horman, Riley, Pulaski, Leyenberger, 2004). Yalın inşaatla yeşil prensiplerin entegre edilmesi için sürdürülebilirliğin, yeşil uygulamaların doğru bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Yeşil bina; tasarım, üretim ve yıkım süreçleri boyunca kaynakların verimli kullanılmasını, çevreye verilen zararın en aza indirildiği ve canlıların sağlığı - konforunun ön planda tutulduğu stratejik plandır. Yeşil inşaat, inşaat faaliyetlerinin zararlı çevresel etkilerini azaltmayı ve projenin ekonomik - sosyal yönlerini iyileştirmeyi amaçlamaktadır (Kaylar, 2022). Bu sebeple; enerji, su ve malzeme tüketimi azaltılmalı, atık oluşumunu minimize edilmeli ve çevreyle uyumlu stratejiler geliştirilmelidir (Kurnaz, 2021). Yeşil bina sertifika sistemleri, binaların sürdürülebilirlik performansını ölçerek belgelendirilmesi amacıyla geliştirilmiştir. Bu sertifika sistemleri; enerji verimliliği, su kullanımı, malzeme seçimi, iç mekân çevre kalitesi, atık yönetimi ve çevresel etkiler gibi kriterler üzerinden binaları puanlandırmaktadır (Kurnaz, 2021). Bu sertifika sistemlerinde BREEAM ve LEED yaygın olanlardır. Ortak hedefleri olan israfın engellenmesi olsa da bunu farklı şekilde dile getirirler. Ancak her iki yaklaşımın birlikte uyumlu çalışabilmesi için çevresel, ekonomik ve sosyal olmak üzere 3 gösterge bulunmaktadır.

Çevresel Göstergeler: Proje boyunca her tür israfın azaltılmasının yanı sıra çevreye verilen zararın en aza indirilmesi amaçlanır (Khodeir, Othman, 2018). Bu göstergeler; inşaat sürecinde enerji

kullanımının ve sera gazı emisyonlarının azaltılmasını, gürültü gibi çevresel kirleticilerin kontrol altına alınmasını, yeşil yapı malzemelerinin tercih edilmesini, kendi enerjisini üreten bina tasarımı gibi tercihler ile çevrenin kirletilmemesine yönelik bir yaklaşım benimsenir.

Ekonomik Göstergeler: Yeşil uygulamalar yerel malzemelerin kullanımını destekler. Bu sayede tedarik süreci basitleştirilirken proje bütçesinde verim sağlanmaktadır. Gayrimenkullerin ve arazilerin sürdürülebilir değeri korunarak, geliştiriciler için yüksek getiri ve daha iyi pazarlama imkânı sağlanır (Khodeir, Othman, 2018). Örneğin; binanın tasarımında doğal havalandırma ve doğal aydınlatma olanağının artırılması, mekanik sistemlere olan ihtiyacı azaltır. Ayrıca binayı kullanan bireylerin daha az elektrik, su ve benzeri masrafları oluşur. Bu sayede hem firma hem de toplum için ekonomik kâr sağlanmaktadır.

Sosyal Göstergeler: Yerel halkın danışmanlığı ve ekip çalışmasındaki çeşitlilik gibi unsurların, süreç iyileştirmeye ve şeffaflığa katkıda bulunduğunu vurgular (Khodeir, Othman, 2018). Bir projede sadece ekip paydaşlarının fikirleri yeterli değildir inşaatın gerçekleştirildiği bölgede yaşayan halkın fikirleri, deneyimleri de önemsenmelidir. Bu sayede etkili bir iletişim geliştirilerek yalın prensiplerin sürekli geliştirme ve iyileştirme süreci verimli bir şekilde gerçekleştirilebilir.

2.4.1 Yalın Bina – Yeşil Bina Entegrasyonu Zorluklar

Yalın ve yeşil yaklaşımlar farklı felsefe ile oluşturuldukları için iş birliği sürecinde bazı zorluklar ile karşılaşmaktadırlar. Her iki yaklaşımın uygulanmasında en büyük zorluk geleneksel inşaat yöntemlerinin değiştirilmemesi için gözlemlenen dirençtir. Bu problemin yaşanmasında en büyük faktör inşaat firmalarının yalın – yeşil araçları uygulayabilmek için başlangıç bütçesi oluşturmalarıdır. Yeni yöntemlerin benimsenmesi oldukça yüksek maliyet oluşturmaktadır. Gerekli altyapının oluşturulması, yetkin personelin görevlendirilmesi ve çalışanların eğitilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda en büyük zorluk her iki yaklaşımı bilen personelin yeterli sayıda olmaması sektörde entegrasyonun yaygınlaşmasını zorlaştırmaktadır (Tafazzoli, Mousavi, Kermanshachi, 2020). Buna bağlı olarak ekiplerin daha koordine edilebilmesi için firmaların iş birliğinde bulunduğu tedarikçilerin çalışanları da entegrasyon konusunda yetkin olmalıdır. İnşaat sektöründe bu kadar yaygın bir şekilde entegrasyonun uygulanması günümüz koşullarında mümkün görünmemektedir.

LEED Sertifikasyonunun doğru bir şekilde uygulanabilmesi için yalın inşaat en önemli felsefelerden biridir (Cunha, Lima, 2017). Yeşil bina projeleri genellikle karmaşık ve zorlayıcı bulunmaktadır. Operasyon sürecini verimli bir şekilde yönetme ve israfı ortadan kaldırma felsefesi olan yalın düşünce, özellikle yüksek zorluklar sunan sürdürülebilir binaların geliştirme süreçlerinin optimizasyonuna katkıda bulunarak binanın sürdürülebilirliğini artırma potansiyeline sahiptir (Weinheimer, 2016). Literatürde yalın sertifikaların binalar için kullanılmadığı, yalın – yeşil bina entegrasyonun sertifikalandırılmadığı ve bu sebeple inşaat sektöründe entegrasyon uygulamalarının gelişemediği söylenebilir. Yalın prensipler, yeşil sertifikalandırma sürecinde entegre edilmeye çalışılmıştır ancak yalın prensiplerin binada uygulanıp uygulanmadığı denetlenmez.

2.4.2 Yalın Bina – Yeşil Bina Entegrasyonu Fırsatlar

Yalın ve yeşilin entegre edilmesi şu şekilde açıklanabilir: her iki felsefenin fırsatlarının büyük bir hacim oluşturması böylelikle daha kapsamlı bir fırsat stratejisi haline gelmesidir. Yalın felsefe maliyet tasarrufu, israfın azaltılmasını, yeşil felsefe çalışanların - kullanıcı sağlığının arttırılmasını, enerji tüketiminin azaltılmasını sağlar.

Bir inşaat projesinde en büyük israflardan biri bütçenin boşa harcanmasıdır. Öngörülen ve öngörülmeyen israflar sebebiyle proje bütçesinde maddi kayıplar hızla artmaktadır. Yeşil uygulamaların entegre edilmesi ile bu bütçede öngörülmeyen harcamaların boyutu azaltılabilir. Yalın uygulamalar süreç verimliliğini artırarak maliyetleri düşürmesinde rol alırken yeşil uygulamalar ise uzun vadede enerji ve su tasarrufu sağlar.

İnşaat sektörü, dünya çapında yüksek oranda atık oluşturmaktadır. Yalın uygulamaların sadece kullanılması atık azaltılmasında tamamen etkili değildir çünkü yalın prensip özellikle yıkım ile oluşan atıkların ne olacağı ile ilgilenmemektedir. Yeşil inşaat uygulamaları, inşaat ve yıkım sırasında geri dönüştürülebilir malzemelerin depolanması - toplanmasının yanı sıra atık yönetimi için de kapsamlı stratejiler oluşturur (Tafazzoli, Mousavi, Kermanshachi, 2020). Bu sayede sadece atıklar değil geri dönüştürülebilir atıkların da israf edilmemesi sağlanır.

Yalın prensipler çalışanların fikirlerine saygı duyulmasının yanı sıra güvenli bir çalışma ortamının oluşturulması için de tedbirler alır. Şantiye alanlarının güvenli olması için her geçen gün yalın prensipler ile daha etkili çözümler geliştirilmeye devam edilmektedir. Thomassen, Sander, Barnes, Nielsen (2003), yalın uygulamaları kullanan projelerdeki kaza oranının %7,85 olduğunu, diğer projelerde ise bu oranın %14,13 olduğunu bulmuştur (Tafazzoli, Mousavi, Kermanshachi, 2020). Yeşil uygulamaların entegre edilmesi ile işçiler çevreye zarar vermeyen - toksik maddeler içermeyen inşaat malzemeleri ile projeyi tamamlarlar. İnşaat sürecinin tamamlanması sonucunda kullanıcılar az kaynak ile yüksek verimli sağlanan, doğa dostu, sağlıklı – konforlu bir binaya sahip olurlar.

Sürdürülebilir inşaat; malzemeleri verimli kullanmayı, havalandırma ve aydınlatma için doğal enerjinin teşvik edilmesini bir başka deyişle yenilenebilir olmayan enerji kullanımını azaltmayı hedefler (Tafazzoli, Mousavi, Kermanshachi, 2020). İnşaat süreci boyunca israfın azaltılmasını yalın uygulama da oldukça desteklemektedir. Her iki yaklaşımın entegre edilmesi enerji kaynaklarının daha verimli kullanılmasında görev alır. Bu sayede binanın tasarım aşamasından yıkım süreci dahil olarak kaynakların verimli kullanılması korunmuş olur.

Sonuç

Çalışma, yalın uygulamaların güncel durumu ve yalın – yeşil uygulamaların entegrasyonu üzerinden inşaat sektörü özelinde kullanılan yalın felsefeye ve yalın – yeşil inşaat entegrasyonuna odaklanmaktadır. Yalın felsefe üretim sistemlerinde kullanılmaya başlanmış olup zamanla inşaat sektöründe uygulanabilir hale gelmiştir. Yalın felsefe, “müşteriye değer katmayan faaliyetlerin ortadan kaldırılması ve israfın azaltılması yoluyla sürekli iyileştirmeyi hedefleyen bir düşünce” olarak tanımlanmaktadır (Dhingra ve diğ., 2014). Bir hizmetin veya ürünün oluşturulmasında istenen değerdir, istenilmeyen israftır. Asla mümkün olmasa bile mükemmelliğe ulaşmak için

çabalanmalıdır (Forbes, 2009). Bu sebeple herhangi bir israfın azaltılması artık o sürecin daha iyi hale getirilemeyeceği anlamını taşımaz. Operasyon boyunca verimliliğin daha da fazla sağlanabilmesi için yeni yöntemler denenmeli, fikirler geliştirilmelidir.

Değer akışlarının analizi, birbirine bağlı olan işletmelerin, şantiyelerin ve tedarik akışlarının dinamiklerini anlamak için çok önemlidir (Forbes, 2009). Daha detaylı açıklamak gerekirse değer akışının amacı inşaat faaliyetleri boyunca yer alan atıkların, değersiz olanın veya süreci bozan tasarımın bulunmasıdır. Atığın tanımlanması ile hangi yalın prensibin sorunu çözebileceği belirlenir. Bu bir israf kaleminin süreçte yer almasının azaltılması veya tamamen ortadan kaldırılması olabilir. Prensibin israfa entegre edilmesi ile ayrıntılı proje geliştirilir. Tasarım süreci üç aşamadan oluşur: ön tasarım, temel tasarım ve detaylı tasarımıdır (Ko, 2017). Tüm paydaşların tasarım sürecine katılması israfın azaltılmasında daha etkilidir. Mimarlar mimari sistemi geliştirir, mühendisler işlevselliği değerlendirir, genel yükleniciler ise inşa edilebilirliği analiz ederek potansiyel sorunları erken aşamada tespit eder (Ko, 2017). İsrafın azalıp azalmadığı uygulama aşamasında gözlemlenir. Eğer israf azaltılamazsa ilk aşamaya geri dönülerek aynı işlemlerden tekrar geçilir. Strzelczak’a göre (2017) yalın üretim uygulamaları her zaman olumlu değildir; yanlış değerlendirme ve uygulamalar ciddi operasyonel, ekonomik ve çevresel sorunlara yol açabilir. Bu sebeple yalın felsefeye yeşil prensipler entegre edilmelidir. Yalın prensiplere entegre edilen yeşil prensipler ile süreç iyileştirme ve israf azaltma odaklı stratejinin yanı sıra sürdürülebilir, kaynakları boşa harcamayan ve enerji tüketimini minimize edebilen bir süreç sağlanabilmektedir.

Yalın felsefenin sektörel bazlı değişime uğradığı literatürde tespit edilmiş olup; inşaat sektöründe saha güvenliği, işçi kazalarının önlenmesi, malzemelerin doğru alanlarda depolanması, öngörülmeyen atıkların azaltılması ile projede verim sağlanır. İnşaat projesi sırasında yalın prensiplerin uygulanması, sürdürülebilirlik üzerinde olumlu etkiler yaratır (Brioso, Cruzado-Ramos, 2020). Yalın inşaat yöntemlerine yeşil prensiplerin dahil edilmesi ile sürdürülebilirlik faktörü daha güçlü hale getirilir. Sertifikalandırma ile hem firmalar hem de müşteriler inşaat sektöründe yapılan faaliyetler hakkında daha fazla fikir sahibi olabilmektedir. Yeşil sertifikalar (örneğin; LEED ve BREEAM) sektörde daha fazla bilinirken, yalın sertifika yaygın değildir. Ek olarak, LEED Sertifikasyonunun doğru bir şekilde uygulanabilmesi için yalın inşaat en önemli felsefelerden biridir (Cunha, Lima, 2017). Bir başka değişle yeşil sertifikasyon süreçleri oldukça zordur ancak bir firma bünyesine yalın ilkeleri dahil ederse yeşil sertifikayı daha kolay elde edebilmektedir. Her iki felsefe de birbiriyle bağlantılı olmasına rağmen her iki yaklaşımın denetlendiği veya sertifikalandırıldığı bir örnek sektörde bulunmamaktadır.

Literatüre dayalı bir araştırma olması sebebiyle ampirik veri, saha çalışması veya nicel analiz kullanılmamıştır. Çalışmanın temel kısıtı yalın – yeşil entegrasyonu kullanan inşaat firmalarının olmamasıdır. Bu sebeple firmalar üzerinden entegrasyonun olumlu mu yoksa olumsuz bir sonuç yarattığı ispatlanamamıştır. Literatür taraması ile inşaat sektöründe kullanılan yalın felsefenin avantajlı olup olmadığı tespit edilmiş olup, yalın – yeşil entegrasyonun firmalara daha fazla avantaj sağlayıp sağlamayacağı literatüre kazandırılmıştır. Her iki yaklaşımın da avantajlarına rağmen, zorluklar (maliyet, altyapı, personel) sebebiyle geleneksel yaklaşımlar kullanılmaya devam

edilmektedir. Bu çalışmanın hazırlanması ile sektörel eksiklikler ortaya çıkarılmıştır, gelecekte yapılacak çalışmalar ve sertifikalandırmalar için bir başlangıç oluşturulmuştur.

Kaynakça

- Abreu, M. F., Alves, A. C. ve Moreira, F. (2017). Lean-Green Models For Eco-Efficient And Sustainable Production. Energy 137 (2017) 846e853, <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2017.04.016>
- Agrawal, A. K., Zou, Y., Chen, L., Abdelmegid, M. A. ve Gonzalez, V. A. (2024). Moving Toward Lean Construction Through Automation of Planning and Control in Last Planner System: A Systematic Literature Review. Developments In the Built Environment 18, <https://doi.org/10.1016/j.dibe.2024.100419>
- Aguilar Zavaleta, J. P. (2025). Lean Construction 5.0. Research Next Generation Materials In Engineering, Volume 1 Issue 1, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5342506>
- Aljawder, A., Al-Karaghoul, W. ve Hamdan, A. (2024). Assessing the Adoption of Key Principles for a Sustainable Lean Interior Design in the Construction Industry: The Case of Bahrain. Artificial Intelligence and Transforming Digital Marketing, Studies in Systems, Decision and Control Volume 487, Springer
- Altınbay, A. ve Şahan, S. (2023). Yalın Üretim Sistemi ve Tofaş Uygulaması. Gümrük Ticaret Dergisi, Yıl: 10 Sayı: 34
- Bajjou, M. S. ve Chafi, A. (2018). The Potential Effectiveness of Lean Construction Principles in Reducing Construction Process Waste: An Input-Output Model. Journal of Mechanical Engineering and Sciences 12(4), <https://doi.org/10.15282/jmes.12.4.2018.12.0358>
- Brioso, X. ve Cruzado-Ramos, F. (2020). Model of Evaluation of Sustainability Performance in Building Projects Integrating Lean, through the Delphi Method. In: Tommelein, I.D. and Daniel, E. (eds.). Proc. 28th Annual Conference of the International Group for Lean Construction (IGLC28), Berkeley, California, USA, [10.24928/2020/0039](https://doi.org/10.24928/2020/0039)
- Cunha, T. ve Lima, M. M. X. (2017). Analysis Of The Influence Of Lean Construction And LEED Certification On The Quality Of Construction Sites. In: LC3 2017 Volume II – Proceedings Of The 25th Annual Conference Of The International Group For Lean Construction (IGLC), Walsh, K., Sacks, R., Brilakis, I. (Eds.), Heraklion, Greece, pp. 887–894, <https://doi.org/10.24928/2017/0197>
- Dhingra, R., Kress, R. ve Upreti, G. (2014). Does lean mean green?. Journal of Cleaner Production 85, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.10.032>
- Dixit, A. ve Dave, V. (2017). Lean Manufacturing: An Approach for Waste Elimination. International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT), Vol. 4 Issue 04, ISSN: 2278-0181, <https://doi.org/10.17577/IJERTV4IS040817>
- Dües, C., M., Hua Tan, K. ve Lim, M. (2013). Green As The New Lean: How to Use Lean Practices As A Catalyst To Greening Your Supply Chain. Journal of Cleaner Production 40, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.12.023>

- Forbes, L., H. (2009). Lean Construction Principles, Prerequisites, and Strategies for Implementation. Fifth International Conference on Construction in the 21st Century (CITC-V) “Collaboration and Integration in Engineering, Management and Technology”
- Garcés, G., Forcael, E., Osorio, C., Castañeda K. ve Sánchez, O. (2025). Systematic Review of Lean Construction: An Approach to Sustainability and Efficiency in Construction Management. Journal of Infrastructure Preservation and Resilience, <https://doi.org/10.1186/s43065-025-00119-1>
- Hallam, C. ve Contreras C. (2016). Integrating Lean and Green Management, Center for Innovation. Technology And Entrepreneurship (CITE), University Of Texas At San Antonio, San Antonio, Texas, USA, [10.1108/MD-04-2016-0259](https://doi.org/10.1108/MD-04-2016-0259)
- Harish, K. A. ve Selvam, M. (2015). Lean Wastes: A Study of Classification from Different Categories and Industry Perspectives. The Asian Review of Civil Engineering, ISSN:2249 - 6203 Vol. 4 No.2, 2015, [10.51983/tarce-2015.4.2.2220](https://doi.org/10.51983/tarce-2015.4.2.2220)
- Harita, H. (2025). Application Of Lean Construction Method in Cost and Time Control of High-rise Building Projects in Urban Areas. Innovative Research in Civil and Environmental Engineering, Volume 02, Number 01, <https://doi.org/10.70134/ircee.v2i1.326>
- Horman, M., J., Riley, D., R., Pulaski, M., H. ve Leyenberger, C. (2004). Lean And Green: Integrating Sustainability and Lean Construction
- Jain, A., Aggarwal, R. ve Aggarwal, V. (2019). Studying The Interrelationship Amongst Various Lean Metrics To Construction Industry Through ISM Methodology. International Journal of Computer Applications (0975 – 8887) Volume 181 – No. 47, [10.5120/ijca2019918632](https://doi.org/10.5120/ijca2019918632)
- Jasiulewicz – Kaczmarek, M. (2014). Integrating Lean and Green Paradigms in Maintenance Management. Proceedings of the 19th World Congress The International Federation of Automatic Control Cape Town, South Africa, <https://doi.org/10.3182/20140824-6-ZA-1003.02213>
- Kaylar, N. (2022). Yalın Proje Teslim Sistemi ve Sürdürülebilir İnşaat ile İlişkisi. Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi İnşaat Mühendisliği Anabilim Dalı
- Khodeir, L. M. ve Othman, R. (2016). Examining the Interaction Between Lean and Sustainability Principles in the Management Process of AEC Industry. Ain Shams Engineering Journal, Volume 9, Issue 4, 1627-1634, <http://dx.doi.org/10.1016/j.asej.2016.12.005>
- Kujanpää, V. (2024). Logistics in Lean Construction: Exploration of Processes, Challenges and Best Practices. Master’s Programme in Building Technology, Aalto University
- Kurnaz, A. (2021). Green Building Certificate Systems as a Greenwashing Strategy in Architecture. Bartın University International Journal of Natural and Applied Sciences
- Ko, C. H. (2017). Lean Building Design Model. 7th International Conference on Engineering, Project and Production Management, [10.1016/j.proeng.2017.03.104](https://doi.org/10.1016/j.proeng.2017.03.104)
- Mehany, M. S. H. (2015). Lean Construction Principles Past and Present – A Business Model Consistency. 51st ASC Annual International Conference Proceedings
- Merker, D. J. (2018). Lean Construction Implementation: Case Study

- Ngo, T. L., Tserng, H. P. ve Yen-Liang Yin, S. (2011). Developing a Lean Planning Model (LPM) of Material Management during Construction Phase for Construction Projects. International CIBW-107 Conference on Innovation and Sustainable Construction in Developing Countries, Hanoi, Vietnam
- Oehmen, J. ve Rebentisch E. (2010). Waste in Lean Product Development. LAI Paper Series “Lean Product Development for Practitioners”
- Olanrewaju, S. D. ve Ogunmakinde, O. E. (2020). Waste Minimisation Strategies at the Design Phase: Architects’ Response. Waste Management, 118, 323-330, <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2020.08.045>
- Rajarajeswaria, C. ve Anbalaganb, C. (2023). Integration of the Green and Lean Principles for More Sustainable Development: A Case Study. Materials Today: Proceedings, <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2023.03.275>
- Singh, R. K., Kumar Mangla, S., Bhatia, M. S. ve Luthra, S. (2022). Integration of Green and Lean Practices for Sustainable Business Management. Business Strategy and the Environment, 31(1), 353–370, <https://doi.org/10.1002%2Fbse.2897>
- Tafazzoli, M., Mousavi, E. ve Kermanshachi, S. (2020). Opportunities and Challenges of Green-Lean: An Integrated System for Sustainable Construction. MDPI Journal Sustainability, <https://doi.org/10.3390/su12114460>
- Tuz, A. ve Sertyeşilişik, B. (2022). Modelling a New Marketing Strategy in the Real Estate Market: Lean and Green Mass Marketing Mix Tools. Periodica Polytechnica Social and Management Sciences, 30(2), pp. 186–200, <https://doi.org/10.3311/PPso.17344>
- Weinheimer, N. (2016). The Process of Green Building Certification: An Examination Regarding Lean Principles. 24th Ann. Conf. of the Int’l. Group for Lean Construction, Boston, MA, USA, sect.10 pp. 53–62
- Yalın İnşaat Enstitüsü. (2022). *LCI-Certified Practitioner – Construction (LCI-CPC)*. Lean Construction Institute. <http://leanconstruction.org/lean-certifications/lean-construction-certification-lci-cpc/>
- Yıldırım Söylemez, E. (2025). A Review of the Connections Between Lean Mudas and Green Wastes. International Journal of Economics, Business and Politics, 9(2), 478-498, <https://doi.org/10.29216/ueip.1649807>

MEMLÜK'TEN OSMANLI'YA GEÇİŞTE İBN İYÂS'IN ŞİİRİ: EDEBÎ SÖYLEM VE SİYASÎ TUTUM

Hala ALRASHID*

ملخص

تتناول هذه الدراسة شعر المؤرخ المملوكي " ابن إياس " هذا المؤرخ " النخبوي " الذي ينتمي لطبقة "أولاد الناس" الطبقة التي استطاعت التحرر من صعوبات الجيل الأول كونهم ولدوا أحرار على عكس من جاء قبلهم من الممالي ، وتعكس الدراسة دور ورؤية هذه الطبقة من خلاله ، وقد أخذت كتابات " ابن إياس " حيزاً كبيراً من الاهتمام في المجتمعات العلمية دون الالتفات لشعره والذي هو آنذاك أداة أكبر من الكتابة في المجتمع العربي لتوثيق الأحداث وحفظها في اللاوعي الجمعي للأمة لما للشعر من أهمية وظيفية وجمالية، وتهدف الدراسة لتحليل الخطاب التاريخي الذي قدمه من خلال شعره، وتوثيقه للوقائع اليومية والأحداث الاجتماعية و السياسية الكبرى التي عاشها في الفترة الانتقالية وفي سياق التحولات الكبرى التي عاشتها المنطقة عامة ومصر المملوكية خاصة خلال التبدل بين الحكم المملوكي والعثماني أي أواخر القرن الخامس عشر وبداية القرن السادس عشر، ويعتبر كتابه " بدائع الزهور في وقائع الدهور " مصدراً لا غنى عنه لفهم تلك الفترة الانتقالية كونه شاهد عيان ومقرب من السلطة، وتهدف الدراسة إلى فهم الطريقة التي مثل بها " ابن إياس " الوجود العثماني في كتابته وشعره، ومدى تأثير حياته على موقفه تجاه الإدارة المملوكية والعلاقات المملوكية – العثمانية خلال الصراع الذي دار بينهم ، تم استخدام المنهج التحليلي- الاستقرائي للنصوص الشعرية في كتابه من خلال قراءة نقدية، وذلك لفهم آليات السرد واستخدام اللغة والتراكيب والألفاظ في منهجه، وتخلص الدراسة إلى أن موقف ابن إياس لم يكن محايداً بل كان موقفاً رافضاً واضحاً يؤكد انتمائه للبيئة المملوكية والطبقة الاجتماعية التي انحدر منها.

الكلمات المفتاحية: ابن إياس، الدولة المملوكية، العثمانيون.

Özet

Bu çalışma, Memlük tarihçisi İbn İyas'ın şiirlerini incelemektedir. İbn İyas, Memlük atalarının aksine özgür doğmaları sayesinde ilk neslin zorluklarından kurtulmuş olan "Evled el-Nas" sınıfına mensup, "elit" bir tarihçidir. Çalışma, bu sınıfın rolünü ve bakış açısını şiirleri aracılığıyla yansıtmaktadır. İbn İyas'ın yazıları akademik çevrelerde önemli bir ilgi görmüş olsa da, şiirleri genellikle göz ardı edilmiştir. O dönemde şiir, işlevsel ve estetik önemi nedeniyle, Arap toplumunda olayları belgelemek ve ulusun kolektif bilinçaltında korumak için yazıdan daha güçlü bir araç olarak hizmet ediyordu. Çalışma, şiirleri aracılığıyla sunduğu tarihsel söylemi analiz etmeyi, geçiş döneminde yaşadığı günlük olayları ve önemli sosyal ve siyasi olayları, bölgenin genelinde ve özellikle Memlük Mısır'ında 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında Memlük ve Osmanlı yönetimi arasındaki geçiş sırasında meydana gelen büyük dönüşümler bağlamında belgelemeyi amaçlamaktadır. İbn İyas'ın "Bada'i' al-Zuhur fi Waqa'i' al-Duhur" (adlı eseri, bu geçiş dönemini anlamak için vazgeçilmez bir kaynak olarak kabul edilir; zira kendisi bu döneme tanık olmuş ve iktidara yakın bir isimdir. Bu çalışma ayrıca İbn İyas'ın nasıl temsil ettiğini de anlamayı amaçlamaktadır... Bu çalışma, İbn İyas'ın yazılarında ve şiirlerinde Osmanlı varlığını ve hayatının, çatışma döneminde Memlük yönetimine ve Memlük-Osmanlı ilişkilerine karşı tutumunu ne ölçüde

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, alrashid.hala@std.izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5941-959X.

etkilediğini incelemektedir. Şiir metinlerinin analizinde, eleştirel bir okuma çerçevesi içerisinde analitik-tümevarımsal yöntem kullanılmıştır. Bu yöntem aracılığıyla, anlatı yapıları, dilin kullanımı, sözdizimsel özellikler ve kelime tercihleri incelenerek metinlerin söylemsel işleyişi ortaya konulmuştur. Çalışma sonucunda, İbn İyâs'ın tutumunun tarafsız olmadığı, aksine Memlûk siyasi ve sosyal ortamına ve mensubu olduğu sınıfsal yapıya bağlılığını yansıtan açık bir muhalif/karşıt tavır taşıdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn İyâs, Memlûk Devleti, Osmanlılar.

1-المقدمة

عاش المؤرخ المملوكي ابن إياس حياته بين عصرين وشهد أحداث جيلين، وهما أواخر العصر المملوكي وبداية الحكم العثماني، هذه الفترة الحاسمة من تاريخ الإسلام الذي كان ابن إياس شاهد عيان لأحداثها التي احتلت الأجزاء الأخيرة من كتابه، وقد ناقش فيها الأسباب السياسية والاجتماعية التي دفعت بالدولة المملوكية الثانية إلى طريق الانحلال، ومهدت إلى انتقال الحكم فيها إلى السلطان العثماني سليم الأول.

يعتبر ابن إياس واحد من أهم المؤرخين الذين وثّقوا لنا أواخر العصر المملوكي، وبداية الدخول العثماني لمصر، وهو بلا شك من أكثر المصادر التي يتم الرجوع إليها، واعتمادها بما يخص موضوع انتقال السلطة، وذلك من خلال عمله الشهير "بدائع الزهور في وقائع الدهور"، وهذا الكتاب هو مصدر لا غنى عنه لأي شخص يهتم بفهم ودراسة هذه الفترة الأساسية في التاريخ الإسلامي بشكل خاص وتاريخ العالم بشكل عام.

وهناك جزء كبير من هذا العمل يضم "الشعر" ومنها أيضاً يروي لنا ابن إياس الكثير من مشاهداته ومعانياته الشخصية وآراءه، ويفصح لنا عن شخصيته أحياناً، ولكنه لم ينل الاهتمام الكبير بالدراسات والبحث، وأشهرها بلا شك الجزء الخامس الذي يتحدث عن "الدخول العثماني" للبلاد العربية، وقد عرض ابن إياس أبياته الشعرية حقيقة بشكل فريد ونسيج متوازن متكامل في سرده للأحداث فهو ليس بشاعر، بل هو "مؤرخ" يكتب شعراً يروي به الأحداث، وليس مؤرخاً عادياً بل هو مؤرخاً -إن اتفقنا مع روايته أم لا- فهو مؤرخ يروي حالة متكاملة لمؤرخ مملوكي عاصر الفتح العثماني ويعتبر من النخبة، لقد كان مؤرخنا هذا شاهد عيان على الحدث مقرب من السلطة.

أهمية الدراسة:

تركز الدراسة على الجانب الأدبي للمؤرخ المملوكي "ابن إياس" كونه واحد من أهم المصادر في فهم المرحلة الانتقالية التي مرت بها المنطقة العربية، وتبحث عن دور المؤرخ كناقذ ومسؤول عن نقل الحقيقة وتكوين اللاوعي الجمعي تجاه فترة من أكثر الفترات تعقيداً. ويعكس الشعر آراء ابن إياس تجاه "الآخر" وهو الجانب العثماني.

مشكلة الدراسة:

تكمن مشكلة الدراسة هو القدرة على الفصل بين دور ابن إياس كمؤرخ وشاهد عيان على الأحداث وقربه من السلطة وقدرته الأدبية على التأليف وكتابة الشعر أي تحري الحقيقة و الفصل بين شخصيته وحياته ودوره الأخلاقي والأدبي في تسجيل الأحداث.

أهداف الدراسة:

تهدف الدراسة لعرض بعض القضايا التي ناقشها ابن إياس في شعره و معرفة قدرة ابن إياس على كتابة الشعر وتأليفه ومعرفة مدى استخدام ابن إياس هذا الشعر بالوصول لغايات شخصية، وتكوين صورة عامة من خلال شعره عن مدى قدرتنا على اعتماد ابن إياس كمصدر لهذه الفترة، وتطرح بوضوح سؤال كيف رأى ابن إياس العثمانيين في شعره. وأهم الأسئلة التي سيحاول البحث الإجابة عليها: كيف يصوّر شعر ابن إياس التحول المملوكي- العثماني؟

كيف استطاع الشعر في تلك المرحلة مع التأريخ إنتاج خطاب سياسي موجه؟

دور الخطاب العاطفي وتأثيره على الذاكرة الجمعية؟

منهج الدراسة:

اعتماد المنهج التحليلي- الاستقرائي، يهدف هذا المنهج إلى اختيار نصوص " شعر " عينات من أشعار ابن إياس، ومن ثم تفكسك هذه النصوص ودراساتها وتحليلها وقراءة ما بين السطور في شعره، واستقراء النصوص وتحليلها وفقاً للوضع السياسي والاجتماعي لابن إياس لإعطائنا صورة عامة من هذه النصوص للوصول إلى نتائج، وفهم شعر ابن إياس ومرحلته.

حدود الدراسة:

نهاية القرنين الخامس عشر وبداية القرن السادس عشر (فترة الاضطرابات وانتقال السلطة من السلطة المملوكية للعثمانيين وهي الفترة التي عاش فيها ابن إياس).

الدراسات السابقة حول التاريخ في العصر المملوكي:

Jo Van Steenberg, "History Writing, Mamlukisation and Social Memory in Late Medieval Egypt," *Annales Islamologiques*, (2024), توضح الدراسة تدخل السياسة في مصر المملوكية لتكوين صورة الدولة من خلال الكتابة التاريخية وتداخل العلاقات والتوترات الاجتماعية والسياسية.

Frédéric Bauden, "Maqriziana IX: Should al-Maqrīzī Be Thrown Out with the Bath Water? The Question of His Plagiarism of al-Awḥadī's Khīṭaṭ and the Documentary Evidence", *Mamlūk Studies Review*, C.14 (2010), (Chicago: Middle East Documentation Center), The University of Chicago.. تتناول الدراسة قضية هامة وهي قضية الانتحال أو السرقة الأدبية خلال العصر المملوكي.

Lucian Reinfandt, "Ubi sumus? Quo vademus?", *Mamluk Studies – State of the Art: Mamlūk Documentary Studies*, (Bonn: Bonn University Press). شملت هذه المقالة نظرة عامة عن الوثائق المملوكية وكيفية التعامل معها وازدياد الاهتمام بالتاريخ المملوكي ودراسته وأساليبه.

Frédéric Bauden, Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (Leiden–Boston: Brill, 2019). ألقت المقالة نظرة عامة عن العلاقات والاتصالات بين العثمانيين والمماليك ولغة الرسائل والاتصال بينهم.

1- التاريخ والأوضاع السياسية وتأثيرها على ابن إياس:

بدأت مرحلة الانتقال بين الحكم المملوكي-العثماني في القرن السادس عشر تحظى بالاهتمام والدراسة الذي طالما استحقه، فقبل ذلك لسنوات طويلة، كان الاهتمام يقتصر إلى حد كبير على الأبعاد الدبلوماسية والعسكرية للدخول العثماني للأراضي الناطقة بالعربية. ذلك أن هذه اللحظة مثلت واحدة من أكثر المراحل درامية وحسماً في توسع الإمبراطورية العثمانية الكلاسيكية، وربما لا يضاهيها في الأهمية سوى فتح القسطنطينية.¹ وكما هو معروف لقد كان موقف ابن إياس واضحاً، لقد كان بالتأكيد رافضاً للوجود العثماني بكل أشكاله، وداعماً للوجود المملوكي راثياً زواله.

لكن هل كانت هذه الحالة نظرة عامة تجاه العثمانيين؟ بالبداية يجب أن نعرف أن ابن إياس ولد في النصف الثاني من القرن الخامس عشر، فالمماليك هنا ليسوا هم المماليك الذين عرفناهم بالماضي، لم يعد المماليك هم ذاتهم الذين حموا البلاد من المغول والصليبيين ، ولم هم يعودوا المحررين وحافظي الخلافة العباسية، لقد ولّت تلك الأيام بسبب تردي الأوضاع على كافة الأصعدة والمجتمعات بالتأكيد في مثل هذه الظروف فقط من يحررها ويخلصها من ظروفها اليومية المعاشية، كما يجب أن نفرق هنا بين مرحلتين بين العلاقات العثمانية- المملوكية إن كنا لا نريد الغوص بالتفاصيل نستطيع أن نضع أمام أعيننا نقطة فاصلة حقيقة وهي التي لن

¹ Timothy J. Fitzgerald, "Rituals of Possession, Methods of Control, and the Monopoly of Violence: The Ottoman Conquest of Aleppo in Comparative Perspective", in *The Mamluk-Ottoman Transition*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen (Bonn: Bonn University Press, 2017), 249-250.

يعود شيء إليها كما كان قبل، وهو بلا شك " فتح القسطنطينية "، لقد بدأ العثمانيون وإن صح التعبير مجازياً وحرفياً يستعرضون قوتهم العسكرية بلا كلل ولا ملل، وهذا التشبيه حقيقة لا يفي بالغرض إلا أنه يرسم بذهننا شكل القوة العثمانية آنذاك، لم يعد العثمانيون قوة إسلامية يفتخر بها المماليك، ويعتبرونها تابع بشكل غير مباشر، بل أصبح العثمانيون هم أمل العالم الإسلامي، هو القوة التي قامت بفتح مدينة حلم بها المسلمون منذ الجيل الأول.

ابن إياس بالتأكيد فهم هذا الأمر وكان وجوده في مركز السلطنة المملوكية متأثراً بذلك، لا نعلم إن كان ذلك بفضل قربيه واستفادته من السلطة المملوكية أم ربما إن أردنا أن نعطي ابن إياس حقه خاصة أنه كان قد تلقى تعليماً ونلمس فيه جانباً تربوياً وأخلاقياً، ربما بسبب معرفته بما يفعله الفراغ السياسي أو ما يحل بالمجتمعات عند تبدل أو تنقل السلطة وكان يتبع ربما سياسة عدم القيام ضد الحاكم، والتي قد دعمها الكثير من العلماء والفقهاء المسلمين من قبله.

وكان ابن إياس يحمل العثمانيين وزر تدهور العلاقات، وقد وقعت أولى الحوادث حسب ابن إياس بسبب سوء تصرف العثمانيين بإرسالهم مبعوث عثماني وقح لم يتعامل كما ينبغي مع السلطان المملوكي، فيقول "وكانت هذه هي سبب نهاية الصداقة بين سلطان مصر وابن عثمان"² أي بسبب المبعوث الوقح والحادثة التي جرت في البلاط المملوكي عام 1464م، ونرى تكرار خطاب السلطان العثماني دائماً اسم " ابن عثمان " وهنا إشارة واضحة إلى أن كل السلاطين العثمانيين متشابهين فهو لا يورد اسم السلطان الذي أرسل هذا المبعوث، كذلك لا يورد ألقاب تخص العثمانيين.

وفي رسالة أرسلها السلطان محمد الفاتح إلى السلطان المملوكي، ذكر أن العلاقات بين الطرفين كانت قد توقفت، وأنه حان الوقت الآن لإعادة التواصل بين من يتحمل مسؤولية تجهيز الحجاج ومن يتحمل مسؤولية تجهيز المجاهدين، موضحاً أن هذه المهمة ورثها العثمانيون عن آبائهم، حيث تُصور الرسالة السلطان المملوكي كمدير للحج فقط، وهذه تعتبر إهانة كبيرة جداً وتحد واضح للسلطان المملوكي الذي يعتبر نفسه زعيم العالم الإسلامي. في النهاية، قام العثمانيون بإنهاء الدولة المملوكية في 1517/1516، والسيطرة على البلاد العربية لكنهم شعروا بالحاجة إلى تبرير الهجوم على قوة مسلمة سنية صديقة حسب تعبير الباحث "Albrecht Fuess"³ ولتبرير ذلك أعلنت الدعاية العثمانية أن المماليك قد تأمروا مع الصوفييين الشيعة ضد العثمانيين⁴.

أما إذا نظرنا إلى كتابة التاريخ والشعر وغيرها وما يهدف إلى توثيق الوضع السياسي أو الحالة المجتمعية كان في نظر المجتمع والتقاليد الشائعة والمتبعة هو ليس تاريخ فقط كما نقرأه اليوم ونفهمه، إنما هو بل هو جزء من المعرفة والعلوم الإسلامية الأساسية والمهمة جداً في الفهم والتطبيق. وفي هذا السياق ترى "Amalia Levanoni" أن كتابة الأحداث الماضية أو الحالية في المجتمع الإسلامية يحمل هوية أخلاقية أيضاً في نقل المعان، وتوجيه المجتمع وهي قابلة للتطبيق وتساعد بتوجيه المشاكل والأزمات التي يعايشها المجتمع المعاصر⁵.

ولقد تميز هذا العصر بالنضوج التاريخي تجاه التأريخ وأساليبه وبالأخص تجاه ما نسميه " السرقة الأدبية " وهي عندما ينسخ شخص ما أفكاراً أو نصوصاً من شخص آخر دون الإشارة إلى المصدر، وبالأخص تعلقت هذه المشكلة بالشعر، فكان ينسب

² Albrecht Fuess, "Mamluk Politics", in Ubi sumus? Quo vademus? Mamluk Studies – State of the Art, ed. Stephan Conermann (Bonn: Bonn University Press), 113.

³ Albrecht Fuess, "Ottoman G'azwah – Mamluk G'zihā'd: Two Arms on the Same Body?", in Everything is on the Move: The Mamluk Empire as a Node in (Trans-)Regional Networks (Bonn: Bonn University Press), 269-282.

⁴ يميز Albrecht Fuess لنا هنا الفرق في العقلية السياسية العسكرية التوسعية بين العثمانيين والمماليك وهو ما نستطيع فهمه عندما نضع حدوداً وخطاً رقيقاً للتمييز بين مفهوم " الجهاد " و "الغزوة"، رغم أن مصطلحي الجهاد والغزوة يُستخدمان أحياناً بالتبادل للإشارة إلى الأنشطة العسكرية المملوكية والعثمانية ضد المسيحيين، إلا أنني أنه يؤكد بوجهة النظر القائلة بأن المفاهيم الأساسية للدولتين، يمكن وصفها بجهاد المماليك وغزو العثمانيين، تختلف بشكل كبير في توجهها، حيث تعكس طابعاً دفاعياً لدى المماليك وهجومياً لدى العثمانيين، وهذا بالتأكيد له علاقة بطبيعة نشوء أماكن القوتين وتوسعهما.

⁵ Amalia Levanoni, "Lachrymose Behavior in Mamluk Chronicles: A Narratological Technique", in Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives, ed. Stephan Conermann (Bonn: Bonn University Press, 2018), 71.

المؤرخ أو الأديب الأبيات لنفسه أو يسكت عن إرجاعها لغيره فيتم نسبه إليه، وهذه التهمة تعرض لها مؤرخين كبار مثل "المقريزي"، وكانت فترة المماليك -على عكس مايشاع- كانت غنية بالإنتاج الأدبي لذلك كان ظهور صيت مؤرخ هنا أو هناك أمراً شائعاً لكن كان يتم دائماً النقد والتمحيص وراء كل مؤرخ. فالشعر الذي كان يكتب لم يكن شعراً والتاريخ الذي كان يكتب لم يكن تاريخاً، لذلك يركز المؤرخون في هذا الكتاب على دراسة نصوص المؤرخين المماليك ليس فقط من حيث دقتها التاريخية، ولكن أيضاً لفهم كيف كانت هذه النصوص تبني ذاكرة الماضي وتوجه الحياة العملية.

يوضح "Li Guo" أن ابن إياس كان يشتهر بقدرته الشعرية وكان يستخدم الشعر لتوثيق الأحداث السياسية الجارية في عصره، خاصة في فترة حكم قايتباي، وقد وصل إلينا أكثر من 50 قصيدة من إنتاجه، وقد كان يستخدم أسلوب كان دمج الشعر والنثر في كتاباته لتعزيز السرد التاريخي، أما "Amalia Levanoni"، فهي تركز في دراستها على استخدام العواطف في كتب المماليك، وتعطينا مثلاً لذلك في "النجوم الزاهرة" للمؤرخ الشهير بن تغري بردي، وتشير ليفانوني إلى أن مشاهد البكاء كانت تستخدم في الأدب المملوكي لبناء رسالة سردية تتعلق بالخسارة والموت والنفي. في هذا السياق، كان البكاء يُعتبر ضد قيمة "الصبر" في الثقافة الإسلامية، وهي قيمة أساسية في التصور الإسلامي للمشاعر. من خلال هذه الدراسات، نرى أن الكتابات التاريخية في فترة المماليك كانت تعتمد على استراتيجيات سردية معقدة لا تقتصر فقط على نقل الأحداث، بل تشمل أيضاً استخدام العواطف، وتفسير الأحداث، وتنظيم المعلومات لتوجيه الرسائل إلى القارئ⁶. وظهرت لدينا أيضاً كتابة اليوميات⁷.

لقد كان استخدام المؤرخين للوثائق الإدارية، الرسائل الرسمية، وحتى الإعلانات العامة في رواياتهم يعكس وجهة نظر المماليك بأن هذه التقارير كانت موجهة للاستهلاك العام، وليست مجرد سجلات داخلية. وكانت هذه الاتصالات، بما في ذلك الرسائل من الحجاج، جزءاً من السجل التاريخي، وأدمجت في السجلات كما لو كانت إعلانات جماعية، علاوة على ذلك، كان المؤرخون المماليك يدمجون الأبيات الشعرية والقصائد في أعمالهم، مما يعكس الحدود غير الواضحة بين التاريخ والأدب في تلك الفترة⁸، ويعتبر ما تم تدوينه من قبل ابن إياس في مصر وابن طولون في دمشق من الأكثر شمولاً وحيوية وموثوقية عن انتقال سوريا ومصر من حكم المماليك إلى الحكم العثماني، ويبرزان كأفضل المؤرخين في القرن السادس عشر. كلاهما كتب سيرة ذاتية أو يوميات تُظهر يوماً كيف استبدل نظام جديد بالنظام القديم. بالإضافة إلى أنهما يصفان مواقف السكان المحليين تجاه الحكام الجدد وسياساتهم، لقد كانا مختلفين جداً عن بعضهما البعض، ومع ذلك يكمل كل منهما الآخر دون أن يدرك⁹.

تأثير التاريخ والشعر على تكوين الذاكرة الجمعية:

تعتبر الذاكرة الثقافية وسيلة تحافظ فيها الجماعات على هويتها في مواجهة التغييرات السياسية والاجتماعية، وهذا ما لجأ إليه المماليك في سرديتهم التاريخية ضد التحول التاريخي المتمثل بظهور العثمانيين، إذ اهتم المماليك عبر مؤرخيهم بنقل سرد تاريخي انتقائي ومختار بعناية يرسخ صورتهم كحماة للدين والنظام السياسي والاجتماعي في مصر والشام، بينما يهملش شرعية العثمانيين بتصويرهم كغزاة أو منافسين غير شرعية، وهذا يوضح لنا وظيفة نفسية مهمة جداً للكتابة التاريخية: تطمين الجماعة القلقة من

⁶ Stephan Conermann, *Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives*, Mamluk Studies, Vol. 15 (Bonn: Bonn University Press, 2018), 15-18.

⁷ وأهم مصدرين لليوميات هما: يوميات ابن طولون (ت. 953هـ/1546م) وابن الحمصي (ت. 934هـ/1528م). فهذه اليوميات، التي تشبه السجلات اليومية المفصلة، تعطينا إشارات حول كيفية تصرف السكان في مواجهة الضغوط السياسية والاقتصادية الخارجية، وكيف أسسوا شبكات جديدة مع اقتراب نهاية العصر، حتى وإن كان هذا السلوك غالباً ما يظهر ضمنياً، أو مستتراً خلف الاضطرابات الظاهرة. انظر: Toru Miura, "Transition of the 'Ulama' Families in Sixteenth Century Damascus: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century", in *The Mamluk-Ottoman Transition* (Bonn: V&R unipress, 2016), 207-220.

⁸ Yehoshua Frenkel, "Mamlūk Historiography Revisited: Narratological Perspectives in Damascene Chronicles", in *Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives* (Bonn: V&R unipress / Bonn University Press), 38-42.

⁹ Michael Winter, "Egypt and Syria in the Sixteenth Century", in *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen (Bonn: V&R unipress, 2016), 33-34.

فقدان مكانتها وهويتها ، وذلك عبر بناء سرد تاريخي يحافظ على تماسك الذات الجمعية (المملوكية) ويتحول السرد التاريخي لآلية دفاع نفسي وجماعي لحماية الذات الجمعية من التفكك أمام تهديد العثمانيين ، حيث تبدأ الأنا الجمعية بالتضخم في الخطابات التاريخية لإظهار التفوق ، إضفاء الشرعية ، واستبعاد الآخر بشكل متطرف أحياناً ، وهذا ما يبرر التوصيف الحاد الذي يقلل من شأن العثمانيين في النصوص المملوكية .

يمكن اعتبار الشرعية الدينية أداة أساسية ضمن بناء الذاكرة الثقافية للمماليك ، حيث تم تضمين الخلافة والفقه والشرعية لتبرير وجود سلطتهم، إذ يضيف هذا الإسناد الاستقرار النفسي والسياسي للمجتمع المملوكي، يتحول فيه الحكم كسلطة مقدسة ومتجذرة بالدين أكثر مما هي سلطة سياسية مما يعزز الثقة بالذات الجمعية أمام هذه التحديات .

ركز " Jan Assmann " في دراسته على الذاكرة الجمعية التي وصفها على أنها إطار ثقافي أساسي يشكل هوية الجماعة على مدى الأجيال . ويفرق بين نوعين رئيسيين من الذاكرة الجماعية : الذاكرة التوصلية تلك التي تنشأ من التفاعلات اليومية بين أفراد المجتمع خلال فترة زمنية محدودة لا تتجاوز بضعة أجيال، والذاكرة الثقافية التي تمتاز بعمق أكبر وتمتد لفترة زمنية أكبر ، وتعتمد على الممارسات الاجتماعية المتمثلة بنقل المعرفة والقيم والسلوكيات الجمعية عبر الزمن .

يؤكد Assmann في دراسته على أن الذاكرة ليست حصيلة عمليات بيولوجية أو جينية ، بل هي نتيجة للتنشئة الاجتماعية والثقافية التي تحافظ على استمرارية الجماعة وبثبت الهوية الثقافية، حيث اعتبر الذاكرة الثقافية آلية حيوية للحفاظ على تماسك الجماعة بشكل يضمن اتساق سلوكها، وذلك عبر تثبيت صورة ذاتية جماعية متماسكة يسهل معها مواجهة التحديات والتحويلات السياسية والاجتماعية .

يمكن قراءة هذه الذاكرة الثقافية من منظور نفسي ، على أنها آلية دفاع جماعية لتثبيت صورة ذاتية إيجابية وحية ومتماسكة في مواجهة الضغوط الخارجية، ويعزز الشعور بالتميز، هذه الأنا الجمعية لا تقتصر فقط على التمسك بالهوية بل تمهد لبناء أرضية لاستمرار الشرعية بأشكالها السياسية والاجتماعية عبر استدعاء مصادر دينية وفقهية مدعومة بتكرار الممارسات الطقسية .

بناءً على ما سبق ، يعد فهم طبيعة الذاكرة الثقافية الجمعية ودورها في بناء الهوية الجمعية كما بينه Assmann أمراً حيوياً يساعد في تحليل الخطابات التاريخية المملوكية التي تصور العثمانيين كخصم سياسي وديني، عبر إعادة صياغة سرديات الشرعية لمواجهة التهديدات الكبرى.¹⁰ من المنظور النفسي ، يمكن قراءة السردية التاريخية المملوكية كتجسيد لصراع الأنا الجمعية التي تسعى للحفاظ على الهوية الذاتية والشرعية في مواجهة التهديدات الخارجية، وهنا تبرز فكرة الهوية الجمعية التي ترفض ما تم اعتباره اغتصاباً للشرعية، بينما تعلي من قيمة الولاء الرمزي والارتباط بالخليفة كخط دفاعي نفسي وثقافي ضد التلاشي¹¹.

وهو بالتأكيد ما نراه بشعر ابن إياس عند دعمه السلطان " الغوري " عند خروجه لحلب، لملاقاة " ابن عثمان " حسب تعبير ابن إياس يقصد به بالتأكيد السلطان سليم الأول، وتظهر بقصيدته أنّ السلطان قد طاعت له الأرض بدون حرب فهو السلطان الشرعي الذي لا يحتاج لقتال، وهنا ما يظهر لنا الآخر، المتمثل بـ " السلطان سليم " الذي اضطر للقتال والحرب، ويؤكد شرعية " الغوري " على عكس " الآخر "، وكما هو معروف فالشعر من أهم الأدوات التي تعتمد عليها المجتمعات العربية لتخليد صورة تجاه أي شخص وبقاء صورته بطريقة ما في الوعي الجمعي للشعوب، وهو ما سيفعله أيضاً سليم الأول في "سليم نامه" لتخليد صورته بالطريقة التي يراها، وقد قال ابن إياس في السلطان الغوري في طريقه لتثبيت شرعيته وهو واحد من أهم ما يؤثر في اتباع الناس للسلطان في قصة الخروج على الحاكم والشرعية الأبيات التالية:

سلطان مصر ذي المقام الأشرف

ادعوا بنصر للمليك الأشرف

نحو الشام وحسنها المستظرف

قد قدر الرحمن نقل ركابه

¹⁰ Jan Assmann, John Czaplicka, "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique*, S.65 (1995): 125–133.

¹¹ Burhan bin Che Daud, "Legitimacy and Authority in Medieval Islamic Historiography", (Centre for Language Studies and Generic Development, Universiti Malaysia Kelantan, 2020). انظر حول ذلك:

اختار أن يطأ البلاد لكشفها	فقدت تجود له وجود المتحف
خضعت له النواب طوعا باللقا	من غير حرب أو حسام مشرف
لو كان ذو القرنين حيا في الورى	لاقاه بالإكرام والفضل الوفى
تاريخه فاق الملوك تعاظما	فاصغ له واسمع بغير تكلف
عائنته يوما مضى فى موكب	يزهو على برقوق زهو الأشرف
عوذت طلعتة بسورة يوسف	وجميع عسكره بأي الزخرف ¹²

حيث يظهر لنا ابن إياس في الأبيات السابقة أنّ السلطان المملوكي مقدر له التوفيق لأنه السلطا الشرعي للبلاد، وبظهر ذلك من خلال تأييد الملوك والحكام وبالتأكيد فهو مدعوم بسلطة إلهية لأنه الحاكم الشرعي.

2- حياة ابن إياس وتكوين شخصيته :

نشأ محمد بن إياس في أسرة ذات يسار عنيت بتنشئته فتيسر له ما تيسر لأبناء طبقته من دراسة علوم الدين وبعض العلوم الأخرى مثل التاريخ وتقويم البلدان على مشايخ عصره وأئمة هذه العلوم تتلمذ محمد ابن إياس على يد اثنين من كبار العلماء :جلال الدين السيوطي، وعبد الباسط بن خليل الحنفي. وقد كتب حوليته في الأصل في ثلاثة أقسام، بينما أصدرت الطبعة الحديثة في خمسة مجلدات. ويبدو أنّ أجزاء أخرى من كتاباته، وردت في مخطوطات متفرقة، أُضيفت لاحقاً في طبعة جديدة لتكمل سنوات 872-928هـ/1467-1522م¹³. وقد اتجه ابن إياس إلى التاريخ لأنه كان على ما يبدو المركب الأسهل الخالي من ضرورات الإسناد كالحديث وتعقيدات الفقه، وقسوة اللغة وصعوبة فهم أسرارها فمن الممكن ولوج باب التاريخ بأبسط من هذا وذلك من العدة وذلك برصد الأحداث وتسجيلها المتسلسل. وهذا العمل في معظمه لا يكاد يحتاج إلى إعداد علمي مسبق يجاوز صوغ الجملة السليمة والصلة بمصادر الأخبار، وقد دخله أحياناً أناس اشتهروا بالتاريخ وإن لم يكونوا يحسنون الكتابة السليمة بالعربية.

كما ضمّن في تاريخه قصصاً يومية وأخرى مثيرة تتعلق بالطبقات الوسطى والدنيا، بما في ذلك أخبار عامة الناس، والمتسولين، والعبيد، والمجرمين، والمتهمين بارتكاب جرائم، فضلاً عن ضحايا الجرائم. وتطرّق كذلك إلى الاضطرابات الاجتماعية مثل الانتفاضات الشعبية وغارات البدو في القاهرة، فجاءت مادته التاريخية مشوّقة بقدر ما هي غنيّة بالمعلومات¹⁴. وقد ظل ابن إياس معظم حياته متمتعاً باقطاع وافر يدر عليه دخلاً كافياً، وهو مالم يتوفر للكثير من المؤرخين والعلماء¹⁵، يرجح أنه كان من قبل السلطان الغوري، الأمر الذي مكنه ان يعيش عيشة راضية وأن يتوفر على الكتابة والتأليف في التاريخ ونظم الشعر والزجل

¹² ابن إياس، محمد بن أحمد الحنفي (ت. 1524)، *بدائع الزهور في وقائع الدهور*، الجزء الخامس، تحقيق محمد مصطفى (مكة المكرمة: مكتبة دار الباز)، 61.

¹³ Badria Ghassan El Jilani, A Comparative Study of Perceptions and Attitudes Towards the Ottoman Conquest of Egypt and Syria (Master's thesis, American University of Beirut, Beirut, Lebanon, August 2021), 15-17

¹⁴ El Jilani, A Comparative Study, 18-17

¹⁵ أحد أشهر مؤرخي مصر المملوكية " تقي الدين المقرئزي " الذي عاش بالقرن الخامس عشر، وقد أمضى حياته بالكتابة والتأليف في مجالات عديدة ولكنه لم يستطيع تحصيل أي إقطاع ثابت يستطيع العيش منه، يبدو أنه عاش حياة متواضعة، بلا وظيفة ثابتة أو مصدر دخل آمن، وقد كانت محاولاته للحصول على دعم مالي ومكافآت لقاء بعض رسائله الصغيرة قليلة وغير ناجحة في معظمها. تشير الآراء المختلفة حول المقرئزي إلى شخصيته المثيرة للجدل وصراحته الحادة، وربما إلى العداوات التي جمعها خلال سنواته في البلاط المملوكي. وبينما يبدو أن كتاباته أسيء فهمها في عصره، نجد أنها اليوم تكتسب قيمة لأسلوبه الذي اتسم بشيء من الشخصية الذاتية التي أصبحت مألوفة في كتابة التاريخ الحديث. ففي معظم أعماله، يظهر المقرئزي كمؤرخ يمتلك نزعة أخلاقية واضحة، وسط بيئة فكرية مليئة بكتابات تاريخية غير ملتزمة. وهنا يفتح النقاش هل كانت شخصيته هي سبب إقصاءه؟

Nasser Rabbat, *Writing Egypt: Al-Maqrizi and His Historical Project* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023).

والمواويل والموشحات.¹⁶ وعندما تأزمت أحوال السلطان الغوري وهكذا تعكّر صفو حياة ابن إياس المطمئنة لضيق سبل المال اللازم للصرف على مماليكه فعمد إلى إخراج أولاد الناس¹⁷، من أجناد الحلقة عن إقطاعاتهم وقطع الأرزاق الأحباسية والأوقاف عن أهلها، وأطلق لمماليكه العنان ليهاجموا أصحاب تلك الإقطاعات في بيوتهم ويأخذوا منهم مناشيرها غصباً، وضرباً إذا احتاج الأمر إلى الضرب والإحراق ونال ابن إياس من تلك الكارثة ما نال غيره من أبناء طبقته فذهب عنه إقطاعه الوافر، الذي أمكن أن يقتسمه، والذي كان يعتمد عليه في معيشتة، وقد حزن ابن إياس بالتأكد لفقد هذا المورد الرئيسي، غير أنه لم يبق مدة طويلة دون إقطاع، إذ وقف للسلطان الغوري أوائل سنة ١٥١٠ بقصة يشكو فيها حاله وقدمها إليه وهو في طريقه للعب الكرة بميدان القلعة فاستجاب السلطان شكواته ورد إليه إقطاعه، وقد ومدحه ابن إياس لذلك. والواقع أن ابن إياس كان على جانب من القدرة في النقد، فلم يقنع بسرد الحوادث والوقائع والوفيات على وتيرة أغلب السالفين من كتاب التاريخ، بل وقف بين الحادثة والأخرى يشرح ويعقب ويفلسف مع شيء من القوة في الحكم والجرأة في التقدير والمغلاة في التصوير. وربما شجعه على ذلك اتصاله ببعض اعيان البلاط السلطاني.¹⁸ لقد كان ابن إياس من طبقة " أولاد الناس " وهي الطبقة التي كما هو معروف لم تجلب كرقيق بل ولدوا من لعوائل وأمراء مماليك ولدوا وعاشوا بمصر كعامة الناس، وهو ما يقدم لنا معرفة واضحة حول توجهه للقلم لا إلى السلاح، لقد كان التعليم الذي تلقاه " تعليم النخبة " يعتمد على دراسة اللغة والبلاغة فلا عجب أنه يتقن الشعر، فقد كان ينضم للمجالس الأدبية، قبل أن يتوجه للتأريخ والعمل فيه.

شعر ابن إياس ومواقفته للواقع السياسي:

نقل لنا ابن إياس بشعره أيضاً وقائع عصره السياسية وأهمها واحدة من أهم الأمور التي وترت وعقدت العلاقات العثمانية- المملوكية وهي قصة الأمير جم بن السلطان محمد الثاني " الفاتح " ولجونه إلى الطرف المملوكي، حيث وصل لهنالك لطلب اللجوء السياسي بالقاهرة، عام 1481م/886هـ، وبالتأكيد هدف هذه الأبيات التسلط بشكل أساسي ومباشر على الخلافات داخل البيت العثماني، والتنازع الذي يحصل فيه في هذه الأثناء، وبشكل آخر وأهم ركز على تعامل السلطان المملوكي قاتيباي وقدرته على احتواء هذه الأزمة والموقف الحساس، وقد ذكر ابن إياس طريق ترحاب السلطان المملوكي بالأمير جم واستقباله وكانت أبيات موجهة بلا شك للثناء على شخصية السلطان القوية، فقال بذلك:

يا أيها الملك الهمام ومن له أسد فلا تأتي إلى ملجمه

قد فاق قدرك في الملوك تعاظماً مذ صَحَّ بين يدك نطق الجمجمة.¹⁹

لقد كان ابن إياس بلا شك يدعم الموقف المملوكي ويثني عليه ويؤكد على أن السلطان المملوكي هو الوجهة الصحيحة والوحيدة في العالم الإسلامي، لقد كتب ابن إياس عن الشخصيات القوية المشهورة بعصره سواء بشكل إيجابي أو سلبي، ويجب أن نشير هنا أن هذه الكتابات ليست مجرد شعر آنذاك بل هو منبر خاصة للشعب العربي هناك الذي يقدس الشعر ويحفظه، هو أشبه بـ " منصة تويتر " بل أهم من ذلك بالنسبة لعصرهم.

تناول أيضاً ابن إياس الأحداث الكبرى التي حصلت داخل السلطنة المملوكية والتي عاصرها مثل الأحداث والاضطرابات التي رافقت الانتقال من قاتيباي إلى الغوري، وكذلك الاضطرابات الكثيرة التي حدثت بين المماليك والعثمانيين، كتب ابن إياس أفضل أبياته الشعرية بعهد السلطان الغوري، وهناك بعضها قصائد مدح مباشرة ورسمية للسلطان، حيث امتدح حكمة السلطان وعدله وإدارته للدولة، وقد كتب ابن إياس عدة أبيات يمتدح ويشكر السلطان على إعادة الإقطاع الذي كان قد تم سحبه من ابن إياس بسبب

¹⁶ حول ابن إياس وحياته: انظر، محمد كمال الدين عز الدين علي، أربعة مؤرخين وأربع مؤلفات من دولة المماليك الجراكسة، (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2001)، 38-46.

¹⁷ كانوا مسلمين بالولادة، وسوريين أو مصريين بالموطن. كان لسانهم العربي وكتابته هي لغتهم الأولى. انظر: Ulrich Haarmann, "Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and Their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies*, C.33 (1988): 100-102

¹⁸ انظر حول ذلك: عز الدين علي، المرجع السابق، 47-53.

¹⁹ انظر: ابن إياس، محمد بن أحمد الحنفي (ت. 1524)، *بدائع الزهور في وقائع الدهور*، الجزء الثالث، تحقيق محمد مصطفى (مكة المكرمة: مكتبة دار الباز)، 184-185.

أزمات الدولة المالية السابقة والمنتالية، وبالتالي أصب بديهيًا موقف ابن إياس تجاه الأحداث المملوكية- العثمانية وقد امتدح بشكل مباشر حملة السلطان لسوريا من أجل استناب الأمر هناك 922هـ/1516م، ونرى أيضاً أن ابن إياس كان داعماً للشخصيات المهمة التي ترافق السلطان، لقد كان هذا الدور مهم رغم موقف ابن إياس الصارم تجاه بعض الأمور والأحداث، إلا أنه نقل لنا الأحداث من وجهة نظر معاصرة اجتماعية وسياسية وكذلك شرح لنا أكثر عن دور الأديب والمؤرخ آنذاك، كان ابن إياس واعياً وعارفاً لما يقدمه، وأنه ليس شعراً فقط بل هو سيصبح إرثاً أدبياً، وقد سعى لتخليد ذكراه واسمه ومكانته كمؤرخ من خلال وضع اسمه إلى جانب الممدوح. ومنها ما قام ابن إياس بالدفاع عن الغوري فقد تم نقده جداً من صفوة المجتمع لانفاقه المال على الزهور بقصره بدلاً من الأسلحة، وقد دارت بعض الحوارات بين ابن إياس وبينهم في تجمع وقد دار ابن إياس بحماس هذه النقاشات ودافع عن السلطان وقام بتسجيلها. وعند وفاة السلطان الغوري نرى أن ابن إياس يعامل الموقف كما بدا للبعض ببرود قليل وأنه نعاه بشكل بسيط وغير متكلف لمن سيأتي من بعده، وقد بدا موقفه معاتباً، فقد قال بذلك عند لقاء الجيش العثمان والمملوكي في مرج دابق بحلب، مايلى: ²⁰

لما التقى الجيشان مع سلطاننا في مرج دابق قال : هل من مسعف
فله أجاب لسان حال قائلاً عرضت نفسك للبلأ فاستهدف
واشتد بالجلبان رُعب قلوبهم وغدوا يقولوا أي أرض تختفى
والنهب أطمعهم لذل نفوسهم حتى أتاهم بالقضاء المتلف ²¹

وها نرى تبدل موقف ابن إياس حيال السلطان، ربما كان تبدل موقفه بسبب سوء الأوضاع وسوء إدارة السلطان، فكان تغير موقفه طبعياً، أما عن رثاء السلطان عند موته فقد أظهر ابن إياس أن السلطان استحق هذه النهاية بسبب ظلمه، وأنه خسر ملكه وخسر أيضاً آخرته لما سبق وفعله فقال في ذلك:

أعجبوا ! للأشرف الغوري الذي مذ تزايد ظلمه في القاهرة
زال عنه ملكه في ساعة خسر الدنيا إذا والآخرة ²²

ونستطيع أن نشير هنا إلى دقة ابن إياس ومعرفته بشكل دقيق لأحوال عصره حيث كان وبالرغم من انتقاده للعديد من الشخصيات والأحداث، إلا أنه يكون حذراً جداً عند قيامه بكتابة أي شعر أو أي إنتاج أدبي يقوم فيه بنقد "المماليك الجلبان" في القاهرة الذين أصبحوا يسيطرون على الحكم في أواخر العصر المملوكي، وكان ابن إياس يقوم بذلك أحياناً بأسلوب أدبي أقرب للفكاهة أو النكتة خفيفة الظل كي لا يلفت انتباههم أو بمعنى آخر كي لا يثير غضبهم، لمعرفة بما قد ينتج عن ذلك.

لقد كان تعليمه يسمح له الكتابة بأسلوب ولغة يعتبران جيدين آنذاك ، وهذا أمر كان صعباً آنذاك من التأريخ في المصادر العربية بمراحل عديدة وتأثر بمؤثرات خارجية سواء بالأسلوب أو المفردات أو اللغة وإن كنا نرد إعطاء سمة للكتابة السردية والتأريخ في العصر المملوكي نستطيع القول أنه بلا أدنى شك " عصر الخلط بين اللغة الفصحى والعامية" ، وقد أعطى بعض الباحثين تسمية مثيرة بالاهتمام لهذه الظاهرة أنّ هذه الظاهرة ارتبطت بشكل كبير بالفئة التي عملت بالكتابة والتي ارتبطت بالسلطة العسكرية " أسلوب مصري قاهري مرتبط بالسلطة العسكرية" ²³، ويظهر أيضاً مدى ارتباط ابن إياس بالسلطة عند وفاة السلطان الناصر ابن قاتيباي عام 904هـ/1499م عن عمر 17 عاماً فقط، نرى هنا يكتب أبياتاً قصيرة لرثائه ولكنها غاية في الدقة والجمال فيقدم لنا ابن

²⁰ Li Guo, "Ibn Iyās, the Poet: The Literary Profile of a Mamluk Historian," pp. 57–70, in *Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives*, ed. Stephan Conermann, Mamluk Studies, Vol. 15 (2018). 61-66 .

²¹ ابن إياس: الجزء الخامس، 70.

²² المرجع السابق، 71.

²³ Koby Yosef, "Language and Style in Mamluk Historiography", *New Readings in Arabic Historiography from Late Medieval Egypt and Syria*, (Leiden: Brill, 2021), 134.

إياس وصفاً له بأنه القمر الذي أصبح يسكن السماء بعد موته، وأن القبر الذي وضع فيه يحسد على من وضع فيه²⁴. وهذا الوصف الجميل والذي يحتوي على الفصاحة والدقة، نرى ابن إياس بعد سنوات يغير رأيه فيه أي تجاه الملك الناصر بحيث يصفه ابن شخص عادي وجميل الشكل لكنه لم يرق بأمر مهم يذكر! وهنا يجب أن نفهم هل كتب ابن إياس ذلك بالبداية عمداً وطلباً لمكسب؟ أم أن مؤرخنا هنا قد تغير رأيه وأصبح يرى الأحداث بنضج أكبر وبعد آخر.

وحقيقة أن الأحداث ونقص هذه التفاصيل وليس الأحداث التي يعرفها أي شخص عادي، هذه التفاصيل تفصح لنا بشكل لا يترك مجالاً للشك أن ابن إياس كان مقرباً ومطلعاً على أحوال السلطة ومن فيها ومن يشتغل بذلك، وكان حتى لديه أصدقاء ويمدحهم بشعره، فلا عجب أن لا يفوت مناسبة خلال "احتفال في عام 917هـ/1511-1512م، حيث زار ابن إياس صديقه كاتب السر الخاص للسلطان المملوكي " ابن أجا"²⁵ وهو قاضي الدولة المملوكية الذي راف إحدى الحملات المملوكية لتوطيد الحكم السلطنة وإظهار هيبتها في النصف الثاني من القرن الخامس عشر²⁶، حيث زاره وأهداه قصيدة بمناسبة التشافي من المرض "وهذا يتكرر مع شخصيات مهمة في الدولة²⁷ ويظهر لنا موقع ابن إياس في الدولة المملوكية رغم أنه لم يتبوأ أي منصب كان²⁸، وهنا حقيقة ينقل لنا ابن إياس بشعره وبقدرته على نقل التاريخ أيضاً رواية شاهد عيان على الحدث، ولكن ليس كأي شاهد بل هو شخص مقرب من السلطة ومستفيد.

يرى بعض المؤرخين أن كتابات ابن إياس حملت طابعاً محايداً ودبلوماسياً، وأنه ظهر بمظهر المراقب الخارجي ولم تأثر عليه السلطة بأراءه وكتاباته وكان ناقداً ومراقباً ومديحاً ربما كان مبنياً على حباً شخصياً أو إعجاباً للشخص الذي يتحدث عنه بقصائده، وأن الأبيات التي كانت تحمل طابعاً كوميدياً والذي يحمل سخرية بسيطة فيها، هي ليست من باب الخوف من الشخص وإنما لأن الحدث أو الشخص الذي يتحدث عنه لا يستحق أكثر من ذلك، فمثلاً كان لدى السلطان مؤذناً خاصاً في القصر وقد ظهرت إشاعة للعيان أن هذا القاضي قد تزوج بمئة امرأة، وكذلك الأمر حيث تحدث عن شخصية أحد أمراء قادة الجيش السلطان الذي اشتهر بغبائه الذي يظهر بالمواقف البسيطة، وآخر من كبار القضاة اشتهر بالبخل الشديد²⁹، كل هذه المواقف لم يرددها إلا بقالب الكوميديا لأنه يراها أنها آفات مجتمعية وأصحابها لا يستحقون أكثر من ذلك وليس ما تم إشاعته وهو خوفه منهم.

ابن إياس بين عالمين!

استمر وجود ابن إياس كمؤرخ وشخصية هامة بعد الفتح العثماني ورغم ولاءه للمماليك وكتابته رثاء بزوال حكمهم وكذلك رثاءا ينعي به السلطان طومانباي، فتم شق طومانباي عند باب الزويلة، شاهد ابن إياس الإعدام، وقدم وصفاً مؤثراً لشجاعته³⁰. وقد وصف لنا ابن إياس لنا حزن الناس " فلما شق وطلعت روحه صرخت عليه الناس صرخة عظيمة وكثر عليه الحزن، وللأسف كان شاباً حسن الشكل وكان شجاعاً بطلاً"³¹. وقد قال ابن إياس بذلك:

شنقوه ظلماً فوق باب زويلة لقد أذاقوه الوبال الأكبر

يارب فاعف عن عظام جرمة واجعل بجنات النعيم له قرا³²

²⁴ Li Guo, "Ibn Iyās," 57-63

²⁵ تولى ابن أجا هذا المنصب في رحلة قايتباي إلى حلب، يعني أنه كان جزءاً من جهاز الحكم المتنقل، وهو ما يفسر اطلاعه العميق على التفاصيل الدقيقة.

²⁶ انظر حول رحلته: ابن أجا، محمد بن محمود بن خليل الشمس (توفي 881 هـ)، *العراك بين المماليك والعثمانيين*، تحقيق محمد أحمد دهمان (بيروت: دار الفكر، 1986).

²⁷ Li Guo, "Ibn Iyās," 59

²⁸ EL JILANI . A COMPARATIVE STUDY, 18-19.

²⁹ Li Guo, "Ibn Iyās," 59-60

³⁰ Michael Winter, "The Conquest of Syria and Egypt by Sultan Selim I, According to Evliya Çelebi", -138 139

³¹ ابن إياس، *بدائع الزهور في وقائع الدهور*، الجزء الخامس، 176.

³² انظر: ابن إياس : المرجع السابق، 177.

ولا بد أن نعلم أن السلطان سليم الأول والذي طال به نقد ابن إياس والكثير من المعاصرين والمتأخرين قد تعتمد على إظهار قوته³³ لفرض سيطرته سواء في الشام أو مصر.³⁴ إلا أنه استمر شخصية ذات نفوذ وسلطة خلال الفترة التي عاشها من الوجود العثماني وهي الفترات الأولى وربما يمكن تسميتها بالفترة الانتقالية، قام ابن إياس بتأسيس علاقات جديدة مع الوجوه التي أمسكت السلطة، ومنهم "خاير بك"، لقد كتب له ابن إياس قصيدة ليبارك له منصبه الجديد في مصر كئائب فيها، وكذلك الكثير من المديح بشخصه، لكن مع شخصية "خاير بك" الغربية وقراراته التي صدمت ابن إياس، الصغير منها والكبير، كأمره قتل جميع الكلاب بالقاهرة وانتهاها بالدور السياسي الذي لعبه، فقد توقف عن مدحه ليقوم لاحقاً بالسخرية منه بعد وفاته، وكان "خاير بك" كان شراً كبيراً لحق بالقاهرة، ومن الأشخاص الذين مدحهم واستمر مدحهم هو الزيني بركات حيث تسلم مناصب مهمة بالعصر المملوكي وكذلك أعيد تعيينه بالعصر العثماني وقد امتدحه ووقف لجانبه ابن إياس.

لقد كانت حالة الصدمة التي عاشها ابن إياس بعد سقوط المماليك وشخصية خاير بك غير المستقرة، أدت لصدمات مستمرة ربما نستطيع القول أنها استمرت لتظهر في كتاباته وشعره وأسلوبه، لا نعلم إن كنا نستطيع القول أنها أعطته مادة جديدة ودافع جديد للكتابة لأنها حقيقة لم تكن أمراً سهلاً، أو تحولاً بسيطاً في حياة ابن إياس، فنرى اهتمامه وحديثه عن أمور بسيطة مستخدماً أسلوب السخرية والتهكم، فتعجب من هذا الأسلوب القوي ودلالته النفسية بالنسبة لهذا المؤرخ، فنراه يقارن بأشكالهم حتى ومظهرهم ويعتبر أن الفرق شاسع بينهم، وهنا بالتأكيد يشعرون بأن الظلم والأوضاع السيئة للبلاد تستمر بأشكال مختلفة من الخارج ولكن بظلم ووجع واحد يشعر به الناس وينعكس على البلاد.³⁵ ولكننا نجد الصدمة أيضاً أخذت بشخصيته لمكان آخر، مكان أكثر جدية وعمقاً ونقداً حيث يتحدث عن أوضاع البلاد الصعبة، يتحدث عن الفساد والأوضاع الاقتصادية والسياسية وحتى الاجتماعية السيئة. حقيقة نرى في شخصيته في هذه المرحلة الانتقالية أو الأولى للوجود العثماني، نرى كيف أصبحت شخصيته سوداوية جداً، وقد هيمنت عليه التعاسة وعدم الرغبة أحياناً بالنقد الجدي.

الخاتمة:

توفي ابن إياس حوالي عام 930هـ/1524م³⁶، ولقد أمضى طيلة حياته بالشعر والكتابة، كان هذا الشعر الذي قدمه لنا ابن إياس يحمل في طياته طابع أكبر من كونه شعراً، لقد قام بتوظيفه لتوثيق التاريخ، لقد أصبح شعره شاهداً على الزمن، لقد ظلت حياته في كثير منها يلفها الغموض، ورغم أنه أهم مؤرخ مملوكي نعرفه اليوم، إلا أنه قليل ماتم ذكره عند المؤرخين أو تم ذكر أنه نال مكانة في بلاط أوسلطة أو غيرها، حتى تاريخ وفاته مختلف فيه. لقد فهم ابن إياس أهمية الشعر بالنسبة للمجتمع العربي واستخدمها كأداة وأتقن ذلك. ولكنه كأى إنسان آخر كان شديد التأثر بالطبقة الاجتماعية التي ينتمي إليها، ونرى تقلباته واضطرابه أحياناً تجاه القضايا الكبرى التي عايشها، حقيقة لم يكن الأمر سهلاً لقد كان إنهاء السلطنة المملوكية ودخول العثمانيين للبلاد العربية سبباً في تغيير تاريخ المنطقة والعالم للأبد، وبالتأكيد لم يكن هذا الأمر سهلاً عليه، وكونه مؤرخ ومصدر للسابقين واللاحقين، يضعنا ابن إياس أمام تساؤل أخلاقي وعلمي كبير، هل يجب أن نفهم ابن إياس هو قبل أن يكون مؤرخاً هو إنسان عاش بالقاهرة وينتمي إليها بكل مافيهما وكان رؤية أحوال زمنه تتغير جعله يرى المشهد بقرب شديد لذلك نراه يرفض الوجود العثماني، ويرثي السلطنة المملوكية، أم أنه منذ البداية لم يكن محايداً وكان مستفيداً من السلطة وهو ما نعايشه اليوم من أبواق اسلطة في الإعلام ومواقع التواصل الاجتماعي، وأنه كان يرثي نفسه من خلال رثائه السلطنة المملوكية، نستطيع عرض موقف ابن إياس لكن هذه الأسئلة لا نستطيع وضع إجابات دقيقة عليها إلا بظهور ربما مصادر جديدة قد تعيد تشكيل الحدث بضوء جديد.

³³ على عكس البروتوكول المعتاد، لم يمنح أيًا من كبار الشخصيات المحلية جلسة استقبال أثناء دخوله المدينة، وجعل القضاة الرئيسيين ينتظرون ليلة كاملة قبل قبول ولائهم. وسُجن نائب القلعة الذي كان سابقاً محل تكريم. وعندما حاول الشيخ الصوفي عبد النبي اللقاء بالسلطان لاحقاً، رفض استقباله، بينما سُمح لقنصل البندقية المحلي برؤية السلطان فوراً. يبدو أن الهدف من هذه الإجراءات الاستعراضية كان إرسال رسالة واضحة لجميع سكان دمشق: لقد أصبحوا الآن تحت سيطرة الدولة العثمانية، وأن السلطة القديمة للمماليك قد انتهت.

³⁴ Torsten Wollina, "Sultan Selīm in Damascus: The Ottoman Appropriation of a Mamluk Metropolis", in *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen (Goettingen: Bonn University Press / V&R unipress, 2017), 227-225.

³⁵ Li Guo, "Ibn Iyās: 61- 69.

³⁶ لا نعرف على وجه الدقة تاريخ وفاته ولكن حسب اتفاق المراجع يرجح أنه بهذا العام.

النتائج:

- 1- لم يكن ابن إياس مؤرخاً محايداً بالتأكيد، ويمكننا أن نفسر ذلك بأنه كان شديد الانتماء لبيئته وطبقته الاجتماعية.
- 2- ابن إياس كان موقفه واضحاً محدداً تجاه الكثير من القضايا التي عاصرها إلا أنه كان ناقداً بالفعل حتى للقضايا التي كان يظهر موقفه منها.
- 3- نستطيع أن نستشعر بعض الحرية الفكرية التي كانت ممنوحة لأصحاب القلم.
- 4- تأثير المؤرخ كبير جداً في تكوين اللاوعي الجمعي تجاه القضايا السياسية والاجتماعية الكبرى التي يناقشها .

المصادر والمراجع

- Assmann, Jan. Czaplicka, John. "Collective Memory and Cultural Identity", New German Critique, 1995.
- Conermann, Stephan. Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives, Mamluk Studies, Vol. 15, Bonn: Bonn University Press, 2018.
- bin Che Daud, Burhan. "Legitimacy and Authority in Medieval Islamic Historiography", Centre for Language Studies and Generic Development, Universiti Malaysia Kelantan, 2020.
- Fitzgerald, Timothy. "Rituals of Possession, Methods of Control, and the Monopoly of Violence: The Ottoman Conquest of Aleppo in Comparative Perspective", in The Mamluk-Ottoman Transition, eds. Stephan Conermann and Gül Şen, Bonn: Bonn University Press, 2017.
- Fuess, Albrecht. "Ottoman G'azwah – Mamluk G'ihā'd: Two Arms on the Same Body?", in Everything is on the Move: The Mamluk Empire as a Node in (Trans-)Regional Networks ,Bonn: Bonn University Press.
- Fuess,Albrecht. "Mamluk Politics", in Ubi sumus? Quo vademus? Mamluk Studies – State of the Art, ed. Stephan Conermann, Bonn: Bonn University Press.
- Frenkel, Yehoshua. "Mamlūk Historiography Revisited: Narratological Perspectives in Damascene Chronicles", in Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives ,Bonn: V&R unipress / Bonn University Press.
- Guo,Li. "Ibn Iyās, the Poet: The Literary Profile of a Mamluk Historian," pp. 57–70, in *Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives*, ed. Stephan Conermann, Mamluk Studies, Vol. 15 ,2018.
- Haarmann, Ulrich. "Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and Their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies*, C.33 (1988).
- El Jilani, Badria Ghassan. A Comparative Study of Perceptions and Attitudes Towards the Ottoman Conquest of Egypt and Syria (Master's thesis, American University of Beirut, Beirut, Lebanon, August 2021.
- Levanoni,Amalia. "Lachrymose Behavior in Mamluk Chronicles: A Narratological Technique", in Mamluk Historiography Revisited – Narratological Perspectives, ed. Stephan Conermann ,Bonn: Bonn University Press, 2018.
- Miura,Toru. "Transition of the 'Ulama' Families in Sixteenth Century Damascus: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century", in The Mamluk-Ottoman Transition ,Bonn: V&R unipress, 2016.

- Rabbat, Nasser. *Writing Egypt: Al-Maqrizi and His Historical Project*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.
- Winter, Michael. "Egypt and Syria in the Sixteenth Century", in *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen, Bonn: V&R unipress, 2016.
- Winter, Michael. "The Conquest of Syria and Egypt by Sultan Selim I, According to Evliyâ Çelebi"
- Wollina, Torsten. "Sultan Selīm in Damascus: The Ottoman Appropriation of a Mamluk Metropolis", in *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen. Goettingen: Bonn University Press / V&R unipress, 2017.
- Yosef, Koby. "Language and Style in Mamluk Historiography", *New Readings in Arabic Historiography from Late Medieval Egypt and Syria*, Leiden: Brill, 2021.
- ابن إياس، محمد بن أحمد الحنفى (ت. 1524)، *بدائع الزهور في وقائع الدهور*، الجزء الثالث، تحقيق محمد مصطفى. مكة المكرمة: مكتبة دار الباز.
- ابن إياس، محمد بن أحمد الحنفى (ت. 1524)، *بدائع الزهور في وقائع الدهور*، الجزء الخامس، تحقيق محمد مصطفى. مكة المكرمة: مكتبة دار الباز.
- عز الدين علي، محمد كمال الدين. أربعة مؤرخين وأربع مؤلفات من دولة المماليك الجراكسة، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2001.

أثر الحوكمة على مستوى أداء وكفاءة العاملين في المصارف الإسلامية الليبية

LIBYA'DAKİ İSLAMİ BANKALARDA ÇALIŞANLARIN PERFORMANS VE YETKİNLİK DÜZEYİNE YÖNETİŞİMİN ETKİSİ

Husam IMBARAK*

المخلص

تهدف الدراسة إلى توضيح مفهوم الحوكمة ومبادئها، وأيضًا مفهوم أداء وكفاءة العاملين، ومعرفة مدى تطبيق المصارف الإسلامية في ليبيا لمبادئ الحوكمة. واستكشف تأثير الحوكمة بمبادئها الثلاثة (الشفافية والمشاركة والمساءلة) على مستوى أداء وكفاءة العاملين في المصرف الإسلامي الليبي - فرع بنغازي. ولتحقيق أهداف الدراسة تم استخدام المنهج الوصفي التحليلي وتم توزيع استمارات استبيان على الموظفين في المصرف، وكان عددهم (24) موظف واستخدم الباحث طريقة المسح الشامل في البحث. وتوصلت الدراسة إلى:
أن المصرف الإسلامي الليبي - فرع بنغازي يطبق مبادئ الحوكمة الثلاثة (الشفافية والمشاركة والمساءلة).
وأن هناك علاقة إيجابية طردية ذات دلالة إحصائية (0.000) بين الحوكمة وأداء وكفاءة العاملين في المصرف الإسلامي الليبي - فرع بنغازي.
يوجد تأثير للحوكمة بمبادئها الثلاثة (الشفافية والمشاركة والمساءلة) على مستوى أداء وكفاءة العاملين في المصرف الإسلامي الليبي - فرع بنغازي.

الكلمات الافتتاحية: الحوكمة، الشفافية، المشاركة، المساءلة، أداء العاملين، الكفاءة، المصارف الإسلامية.

Özet

Çalışma, yönetim kavramı ve ilkelerinin yanı sıra çalışanların performansı ve verimliliği kavramını açıklığa kavuşturmayı ve Libya'daki İslami bankaların yönetim ilkelerini ne ölçüde uyguladıklarını bilmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca üç ilkesiyle (şeffaflık, katılım ve hesap verebilirlik) yönetişimin, Libya İslam Bankası - Bingazi şubesindeki çalışanların performans düzeyi ve verimliliği üzerindeki etkisini araştırmak. Araştırmanın amacına ulaşabilmek için tanımlayıcı analitik yaklaşım kullanılmış olup, bankadaki çalışanlara anket formları dağıtılmış olup sayıları (24) olan çalışanlara araştırmacı tarafından kapsamlı anket yöntemi uygulanmıştır. Çalışma şunu buldu: Libya İslam Bankası - Bingazi Şubesi, üç yönetim ilkesini (şeffaflık, katılım ve hesap verebilirlik) uygulamaktadır. Libya İslam Bankası - Bingazi Şubesi'nde yönetim ile çalışanların performansı ve verimliliği arasında pozitif, istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki (0,000) bulunmaktadır. Libya İslam Bankası - Bingazi şubesinde yönetişimin üç ilkesinden (şeffaflık, katılım ve hesap verebilirlik) çalışanların performans düzeyi ve verimliliği üzerinde etkisi bulunmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Yönetişim, Şeffaflık, Katılım, Hesap Verebilirlik, Çalışanların Performansı, Verimlilik, İslami Bankalar.

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslam İktisadı ve Hukuku, Husamagwiteen@gmail.com,
ORCID:0009-0008-1168-0183.

1. المقدمة

بعد الأحداث التي مرّ بها الاقتصاد العالمي، وما تعرّضت له المؤسسات المالية الدولية من أزمات، وصولاً إلى الأزمة المالية العالمية (2008)، ظهر مفهوم الحوكمة الذي يُعدّ من المفاهيم الحديثة التي تُستخدم للمعالجة والوقاية من الأزمات. وتُعنى بالإدارة الرشيدة للمؤسسات، سواء كانت عامّة أو خاصّة، بما فيها المصارف، وذلك من أجل تحقيق الاستقرار المالي والاقتصادي في المجتمع ككل، باعتبار المصارف من المؤسسات الهامة التي يقوم عليها اقتصاد الدولة، من خلال حماية جميع الأطراف التي لها علاقة بالمصرف، بما فيهم العنصر البشري الذي يتمّ تقييمه من خلال مخرجات أدائه والمهام والمسؤوليات الموكلة إليه، وأعضاء مجلس الإدارة والمساهمين وأصحاب المصالح وغيرهم. ونظراً لما تحتويه المصارف من مجموعة من العناصر والعلاقات المتداخلة بينها؛ فإنّ تطبيق الحوكمة يُعتبر أكثر أهميّة لها من باقي القطاعات.

أمّا المصارف الإسلامية فهي تُعطي اهتماماً أكثر للحوكمة؛ لما لهذه المصارف من خصائص تميّزها عن المصارف التقليدية بالتّباعها قواعد الشريعة الإسلامية في مختلف عمليّاتها. والعاملون في المصارف الإسلامية يعتبرون من أهمّ العناصر التي يعتمد عليها، ويتمّ تنفيذ الأعمال عن طريقهم، فهم يُعتبرون أهمّ الموارد داخل المصرف، وتُعدّ الحوكمة ومبادئها وآليّاتها من المؤثرات على الأداء. وفي ظلّ مجموعة القواعد والإجراءات التي يقوم بها المصرف عن طريق الحوكمة لإيجاد التوازن، ودفع عمليّة التنمية، ورفع مستوى الأداء وتخفيض درجة المخاطرة؛ نسعى للوصول إلى معرفة تأثير ذلك على أداء العاملين داخل المصارف.

1.1. مشكلة الدراسة:

تتميّز المصارف الإسلامية عن المصارف التقليدية بخضوعها لأحكام الشريعة الإسلامية في جميع تعاملاتها، والعدل والمساواة وإعطاء كلّ ذي حقّ حقه، ومن أجل البقاء والمنافسة وتحسين الأداء للمؤسسة والعاملين، والتأكد من عدم مخالفة المؤسسة لأحكام الشريعة في جميع عمليّاتها؛ تسعى هذه المصارف إلى تطبيق مبادئ الحوكمة: الشفافية، والمساءلة، والمشاركة، تطبيقاً جيّداً. فوجد الباحث أنّ جُلّ الاهتمام كان بمستوى الأداء المالي للمؤسسة، وحصص المساهمين، ونسبة أرباحهم، ودخل وحصّة مجلس الإدارة، وأنّ أهمّ عنصر من وجهة نظر الباحث هم العاملون، تحصّلوا على أقلّ اهتمام، وعدم دراسة ومعرفة احتياجاتهم، وهل الحوكمة تؤثر عليهم سلبيّاً أو إيجابيّاً؟ من هنا تمّ صياغة إشكاليّة الدراسة فيما يلي: ما هو أثر الحوكمة بمبادئها الثلاثة: (الشفافية، والمساءلة، والمشاركة) على أداء العاملين في المصارف الإسلامية الليبية؟

1.2. فرضيات الدراسة:

وللإجابة عن هذا التساؤل تمّ صياغة هذه الفرضية:

الفرضية الصفرية:

لا يوجد أثر ذو دلالة إحصائيّة للحوكمة بمبادئها الثلاثة: (الشفافية، والمساءلة، والمشاركة) على أداء العاملين في المصارف الإسلامية الليبية.

الفرضيّة البديلة:

يوجد أثر ذو دلالة إحصائيّة للحوكمة بمبادئها الثلاثة: (الشفافية، والمساءلة، والمشاركة) على أداء العاملين في المصارف الإسلامية الليبية.

1.3. أهداف الدراسة:

تهدف هذه الدراسة الى:

- 1- توضيح مفهوم الحوكمة وأهميّتها.
- 2- توضيح الحوكمة في المصارف الإسلامية ومبادئها.
- 3- توضيح مفهوم أداء العاملين.
- 4- استكشاف مدى تأثير الحوكمة بمبادئها الثلاثة: (الشفافية، والمساءلة، والمشاركة) على أداء العاملين في المصارف الإسلامية الليبية.
- 5- تقديم بعض التوصيات والمقترحات لمُتّخذي القرار في المصارف الإسلامية في ضوء ما سيتوصّل إليه البحث من نتائج.

1.4. أهمية الدراسة:

- (1) تسليط الضوء على الدور الذي يمكن أن تلعبه الحوكمة في المصارف الإسلامية الليبية على أداء العاملين.
- (2) مساعدة أصحاب القرار على التعرف على التحديات والمعوقات التي تواجه تطبيق مبادئ الحوكمة، والبحث عن حلول لهذه التحديات.

1.5. منهج البحث:

من أجل الوصول إلى النتائج والإجابة عن الأسئلة، تم الاعتماد على المنهج الوصفي التحليلي؛ حيث يتم استخدام المنهج الوصفي لوصف الظواهر أو الأحداث المعاصرة، وأيضاً في الجانب النظري للدراسة الخاص بالمفاهيم العامة للحوكمة وأداء العاملين في المصارف الإسلامية. والمنهج التحليلي من أجل تحليل مختلف البيانات والمعلومات التي يتم جمعها.

1.6. الدراسات السابقة:

- (1) دراسة حليمي راجح (2024)، بعنوان: دور مبادئ الحوكمة في الرفع من الكفاءة التشغيلية للمصارف الإسلامية، وتوصلت الدراسة إلى:
وجود علاقة ارتباط قوية بين مبادئ الحوكمة في المصارف الإسلامية والكفاءة التشغيلية، وهذا ما يدل على تأثير الحوكمة على المصارف الإسلامية، وإن البنك يعتمد على المبادئ التي جاءت بها كل من لجنة بازل للرقابة المعرفية، ومبادئ منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، وكذلك مبادئ الحوكمة حسب ما جاء به نصوص الشريعة الإسلامية.
- (2) دراسة شاطر لبنى وغزلاني هاجر (2024)، بعنوان: الحوكمة المعرفية كآلية لتحسين الأداء المالي في المصارف الإسلامية، وتوصلت الدراسة إلى:
- اعتبار الحوكمة بمبادئها ومعاييرها وما تفرضه من شفافية ونزاهة صمام الأمان لمختلف المصارف، سواء التقليدية أو الإسلامية.
- تطبيق الحوكمة في المصارف الإسلامية ينعكس على أدائها وزيادة قدرتها التنافسية، وهذا يمكنها من تطوير خدماتها المقدمة.
- تستفيد المصارف الإسلامية من تطبيق مبادئ الحوكمة في رفع كفاءتها من خلال حوكمة الإدارة، وحوكمة هيئة رقابتها الشرعية.
- (3) دراسة يوسري نسرین سعدي وراقوب شيماء (2024)، بعنوان: واقع وتحديات تطبيق الحوكمة في المصارف الإسلامية الجزائرية، وتوصلت إلى:
تساهم الحوكمة المؤسسية في تحقيق جودة المعلومات من خلال المراجعة الداخلية ولجنة المراجعة ومجلس الإدارة، وأن تطبيق آليات الحوكمة في المؤسسات المعرفية يعد أمراً ضرورياً لإيجاد نظام رقابي محكم وموحد، وأيضاً إن للحوكمة دوراً فعالاً في ضبط النشاط المعرفي من أجل تفادي الانحرافات وتجنب الأزمات.
- (4) دراسة ناجي حمد صالح حم، واسموليدي لويس، ومحمد عبد الوهاب فتوى بن محمد (2023) بعنوان: أثر الامتثال على الحوكمة الشرعية في المصارف الإسلامية، وتوصل إلى:
أن الامتثال له أثر ذو دلالة إحصائية على الحوكمة الشرعية، فكلما زادت درجة الامتثال كلما زادت الحوكمة الشرعية، وبالعكس كلما نقص الامتثال كلما نقصت درجة الحوكمة الشرعية.

1.7. الإضافة البحثية:

تختلف هذه الدراسة عن الدراسات السابقة بتركيزها على العاملين داخل المصارف الإسلامية وأثر الحوكمة بمبادئها الثلاثة: (الشفافية، والمساءلة، والمشاركة) على أدائهم باعتبارهم أحد عناصر الإنتاج في المؤسسات. كما تحاول الدراسة معرفة مدى تطبيق الحوكمة داخل المصارف الإسلامية في ليبيا، لقلة الدراسات في هذا الموضوع حسب علم الباحث.

1.8. مجتمع وعينة الدراسة:

يتكون مجتمع الدراسة من العاملين في المصرف الإسلامي الليبي – فرع بنغازي، حيث بلغ عددهم (25) موظفاً، وقد تم توزيع استمارات الاستبيان على جميع الموظفين.

2. الإطار النظري للدراسة

2.1. الحوكمة:

2.1.1. مفهوم الحوكمة وعناصرها ووظائفها:

بالرغم من أن لفظ الحوكمة لم يرد في القواميس العربية على هذا الوزن، إلا أن المعنى العام للحوكمة من مادة لفظ حكم الذي يعني المنع من الظلم والفساد، إلا أن رئيس مجمع اللغة العربية أقره عام 2002، وهناك تعاريف عدة لمفهوم الحوكمة: قد عرّفها منظمة التعاون والتنمية الاقتصادية (OECD) عام 1999 بأنها "تتضمن مجموعة من العلاقات بين إدارة الشركة وبين مجلس إدارتها وبين المساهمين وأصحاب المصالح"¹ وعرّفها منظمة الأمن والتعاون في أوروبا (OSCE) بأنها:

عبارة عن عملية ممارسة السلطة في بلد ما من خلال المؤسسات المجتمعية، والطريقة التي يتم بواسطتها اتخاذ القرارات ذات العلاقة بالمجتمع، والكيفية التي تنفذ بها هذه القرارات، والسبل التي بواسطتها يعمل المواطنون والجماعات على متابعة اهتماماتهم وممارسة حقوقهم المدنية، وأداء واجباتهم وحلّ صراعاتهم².

وعرّفها المعزّ بأنها: "نظام يتم من خلاله توجية وإدارة المؤسسات، ويحدّد من خلاله واجبات واصحاب المصالح ومسؤوليتهم، كما أنّه يحدّد قواعد وإجراءات اتخاذ القرارات بالمؤسسة، والآلية التي يتم من خلالها وضع الأهداف المؤسسية وطرق تحقيقها، ورقابة العاملين والأداء المؤسسي"³.

2.1.1.1. تعريف الحوكمة

(أ) تعريف الحوكمة الشرعية:

عرّف مجلس الخدمات الإسلامية في المعيار رقم 10_1F 5B، الحوكمة الشرعية بأنها: "مجموعة من الترتيبات المؤسسية والتنظيمية التي تتأكد من خلالها مؤسسات الخدمات المالية الإسلامية أن هناك إشراقاً شرعياً فعّالاً ومستقلاً"⁴.

(ب) تعريف الحوكمة المصرفية:

هي الطريقة التي تدار بها شؤون المصرف من خلال الدور المنوط به كلّ من مجلس الإدارة والإدارة العليا، بما يؤثر على تحديد أهداف المصرف، ومراعاة حقوق المستفيدين وحماية حقوق المودعين. ويُعرّف بنك التسويات الدوليّة على أنّ الحوكمة في المصارف هي: الأساليب التي تدار بها المصارف من خلال الإدارة والإدارة العليا، والتي تحدد كيفية وضع أهداف المصرف، والتشغيل وحماية مصالح حملة الأسهم وأصحاب المصالح، مع الالتزام بالعمل وفقاً للقوانين والنظم السائدة، وبما يحقّ حماية مصالح المودعين⁵.

2.1.1.2. عناصر الحوكمة:

تتمثّل أهم العناصر الأساسية في عملية الحوكمة في مجموعتين:

- (1) الفاعلين الداخليين: وهم حملة الأسهم ومجلس الإدارة، والإدارة التنفيذية، والمراقبون، والمراجعون الداخليون.
- (2) الفاعلين الخارجيين: وهم المودعين، وصندوق تأمين الودائع، ووسائل الإعلام، وشركات التصنيف والتقييم الائتماني، بالإضافة إلى الإطار القانوني التنظيمي والرقابي⁶.

¹ مبروك عطية مبروك توفيق، "أثر تطبيق مبادئ الحوكمة الرشيدة على الأداء الإستراتيجي للعمليات في الشركات العائلية"، *المجلة العربية للإدارة*، م.44، ع.4 (2024): 71.

² محيي الدين شعبان توفيق، *الحوكمة الرشيدة ومكافحة الفساد: منظور اتفاقية الأمم المتحدة لمكافحة الفساد*، (عمان: دار الشروق للنشر والتوزيع، 2014م)، 65-66.

³ محمد فاروق عبد المعز، "أثر الحوكمة على الأداء المؤسسي"، *مجلة البحوث الإدارية*، أكاديمية السادات للعلوم الإدارية، م.42، ع.2 (2024): 14.

⁴ عبد القادر حيرش وعبد القادر دويس، "نحو تفعيل دور الحوكمة الشرعية كأداة في تعزيز الاستقرار المالي في قطاع الاستثمارات الإسلامية - التجربة الكويتية نموذجاً"، *مجلة دراسات في المالية الإسلامية والتنمية*، م.4، ع.2 (2023): 71.

⁵ زهاني عفراء، "حوكمة الشركات ودورها في رفع كفاءة المصارف الإسلامية"، (جامعة محمد خيضر - بسكرة، الجزائر 2015م)، ص.30.

2.1.1.3. وظائف الحوكمة:

- هناك وظائف متعدّدة للحوكمة، ويمكن توضيح هذه الوظائف على النحو التالي:
- (1) تساعد في تفعيل نظام الرقابة، وتوفير حزمة من الإجراءات لتفعيل عملية المراقبة، وتخفيض السلوك الانتهازي في ظل وجود بيئة رقابية مشددة.
 - (2) تساعد في التوعية بأضرار وأخطار الفساد في كافة المجالات الحياتية.
 - (3) توفير حقّ المحاسبة والمساءلة لجميع الأطراف.
 - (4) تمكين العاملين للمشاركة الفاعلة في جميع الأنشطة.
 - (5) تجنب حدوث أي صراعات أو مخاطر تُعرقّل الجودة داخل المنظّمات العامّة أو الخاصّة.
 - (6) تحسين سمعة المؤسسة وممارستها.
 - (7) العمل على تعزيز مستوى الشفافية في كافة أعمال المنظمات والمؤسسات العامة بصورة تسهم في تحقيق رضا أصحاب المصالح.⁷

2.1.2. مبادئ الحوكمة وأهدافها وأهميتها:

2.1.2.1. مبادئ الحوكمة

1- الشفافية:

الشفافية لغويًا: تُشير إلى الوضوح وعدم الغموض، واكتمال الرؤية للصورة، وكشف جميع الأمور. وتُشير أيضًا إلى حرية تدفق المعلومات وسهولة الحصول عليها لكافة الأطراف المعنية⁸. وتعني الشفافية أيضًا الصدق والأمانة والدقة والشمول للمعلومات، التي تُقدّم عن أعمال الشركة، للأطراف الذين لا تمكّنهم ظروفهم من الإشراف المباشر على أعمالها، التي فيها مصالح، للتعرف على مدى أمانة وكفاءة الإدارة، في إدارة أموالهم والمحافظة على حقوقهم⁹. وتعني إعطاء صورة واقعية عن الوضع الحقيقي للوحدة الاقتصادية¹⁰.

2- المشاركة:

المشاركة تعني أخذ جزء من الأمر والمساهمة بالبحث فيه، وعلى المهتمين بقضايا الحوكمة أن يدركوا أنّ المشاركة الفعّالة في القضايا المطروحة، تتمّ عندما يكون لدى أفراد المجموعة الفرصة الكافية لطرح الأسئلة على أجندة العمل والنقاش حولها، وأن يعبروا بشكل واضح عن اختياراتهم من المخرجات النهائية أثناء عملية اتخاذ القرار¹¹. وتُعرّف أيضًا المشاركة بأنّها: إشراك الأفراد والمجموعات في نشاطات نفسية واجتماعية، كما تعني اشتراك الأفراد في صناعة واتخاذ القرارات حتى يكون هناك تحفيز وتشجيع على العمل وزيادة الإنتاج؛ ممّا يحقّق الأهداف المرجوة¹².

⁶ محمد حسن يوسف، محددات الحوكمة ومعاييرها، (مصر: الشاملة الذهبية، 2007م)، ص10.

⁷ عيسى حسين النجار، الحوكمة والإنفاق: مؤشرات الحوكمة وترشيد الإنفاق الحوكمي في فلسطين (1996-2020م)، ط1. (عمان: دار الفكر، 2024م)، ص35.

⁸ فاطمة رزق عبد الرحمن أحمد خفاجي، "الشفافية وتطوير خدمات الرعاية الصحية"، مجلة دراسات في الخدمات الاجتماعية والعلوم الإنسانية، م.1، ع.37 (2014): 33.

⁹ شوقي عاشور بورقية وعبد الحليم عمارغربي، "أثر تطبيق قواعد حوكمة الشركات في أداء المصارف الإسلامية"، جامعة الملك عبد العزيز، الاقتصاد الإسلامي، م.28، ع.3 (2015): 136.

¹⁰ علي خضير عباس الفلاح، مدى الالتزام بمبادئ الحوكمة المصرفية وتأثيره في وضع خطة التدقيق، (العراق: الجامعة التقنية الوسطى، 2021م)، ص16.

¹¹ نور الدين وآخرون، الحوكمة، (القاهرة: إدارة دراسات وبحوث التنمية والإدارة)، ص7.

¹² الموكل، 2023: 64

3- المساءلة:

المساءلة تعني ضرورة محاسبة كلّ مسؤول عن التزاماته، وربط مدى الوفاء بها بنظام للجزاء، في صورة إثابة المجد ومعاقبة المقصر، من خلال نظام داخلي للمؤسسة يكون فيه حوافز وعقوبات، يتم تطبيقه على الجميع¹³. استعداد صناع القرار لتقبل المساءلة وتحمل المسؤولية¹⁴.

2.2. أداء وكفاءة العاملين

2.2.1. مفهوم الأداء وعناصره ومكوناته

2.2.1.1. تعريف أداء العاملين

يعرف أداء العاملين على أنه: كمية ونوعية المهام التي ينجزها الفرد أو المجموعة في مكان العمل. كما يعد محصلة النتائج لوظيفة ما أو عمل ما أو نشاط ما. وهو أيضاً تنفيذ الأعباء الوظيفية من مسؤوليات وواجبات من قبل الموظف¹⁵. يعرف أيضاً بأنه: تحقيق الفرد العامل لمهمة معينة موكلة إليه من صاحب العمل، وبالجودة والدقة والفاعلية والكفاءة المطلوبة في وقت محدد، ورغبة الفرد وقدراته على إنجاز تلك المهام¹⁶.

2.2.1.2. عناصر الأداء:

هناك أربعة عناصر للأداء تتمثل فيما يلي:

- 1- المعرفة بمتطلبات الوظيفة: وتشمل المهارة المهنية، والمعرفة الفنية، والخلفية العامة بمتطلبات الوظيفة، والمجالات المرتبطة بها.
- 2- نوعية العمل: وتشمل الدقة والنظام والإتقان والبراعة، والتمكن الفني والقدرة على تنظيم، وتنفيذ العمل والتحرر من الأخطاء.
- 3- كمية العمل: وتشمل العمل المنجز في الظروف العادية وسرعة الإنجاز.
- 4- المثابرة والثوق: ويدخل فيها التفاني والجدية في العمل والقدرة على تحمل المسؤولية، وإنجاز الأعمال في مواعيدها، ومدى الحاجة للإشراف والتوجيه¹⁷.

2.2.1.3. مكونات الأداء:

تتألف مكونات الأداء إلى ثلاثة أقسام:

1- الفعالية:

تعتبر الفعالية أداة من أدوات مراقبة الأداء في المؤسسة؛ انطلاقاً من أنها تمثل معياراً يعكس درجة تحقيق الأهداف الموضوعية، وتعني أداء المهمات أو الأعمال بشكل صحيح وسليم، وترتبط بالأهداف الإستراتيجية للمؤسسة.

2- الكفاءة:

ترتبط الكفاءة بتحقيق ما هو مطلوب بأقل الإمكانيات، فهي تعني عمل الأشياء بطريقة صحيحة.

3- أنماط الإنجاز:

ويقصد بنمط الإنجاز في العمل الأسلوب والطريقة التي تؤدي بها الأنشطة في العمل، فعلى أساسه يمكن قياس الترتيب الذي يمارسه الفرد في أداء حركات أنشطة معينة إذا كان العمل جسمانياً بالدرجة الأولى¹⁸.

¹³ بورقية وغربي، أثر تطبيق قواعد حوكمة الشركات في أداء المصارف الإسلامية، ص136.

¹⁴ الفلاح، مدى الالتزام بمبادئ الحوكمة المصرفية وتأثيره في وضع خطة التدقيق، ص16.

¹⁵ نهى مصطفى كما أبو كريشة، "الرضا الوظيفي وعلاقته بأداء العاملين، مجلة البحث العلمي في الآداب، جامعة عين شمس، ع.23 (2022).

¹⁶ مصطفى أحمد محمد ناجي البوري، "أثر الولاء التنظيمي في أداء العاملين"، مجلة صنعاء للعلوم الإنسانية، م.1، ع.2 (2024): 558.

¹⁷ عذاري سعود الهاجري، أثر التمكين والإبداع في تحسين أداء العاملين، (جامعة الشرق الأوسط، 2011م)، ص35.

¹⁸ رشا عبد الفتاح أتاسي، أثر الرضا الوظيفي في أداء الموظفين العاملين في مشروع الرعاية الاجتماعية، (سوريا: الجامعة الافتراضية السورية)، ص36-37.

2.3. الكفاءة

2.3.1. تعريف الكفاءة

الكفاءة هي القدرة على الأداء الجيد وتقديم النتائج المرجوة دون فقدان في الموارد والجهود والزمن والتكاليف¹⁹. ويقصد بها أيضاً الاستغلال الأمثل للموارد البشرية المتوفرة وبأقل كلفة ممكنة دون إهدار للموارد.

2.3.2. تعريف كفاءة العاملين

عرّفت بأنها عدم إهدار الموارد واستخدامها بالشكل الصحيح فحسن استخدام الموارد المالية يشير إلى استثمارها فيما له عائد كبير وأن الموارد البشرية مستخدمة بالشكل الأمثل²⁰. هناك جوانب ستة يتضمنها مفهوم الكفاءة وهي:

- 1/ المعرفة: وتعني الوعي في المجال المعرفي.
- 2/ الفهم: ويعني العمق المعرفي، والفعال الذي يمتلكه الفرد.
- 3/ القدرة والمهارات: وهي شيء يملكه الأفراد الذين يقومون بالمهام أو الأعمال الموكلة إليهم.
- 4/ القيمة: معيار سلوكي تم تصديقه وتوحيده نفسياً في الإنسان.
- 5/ موقف الإنسان من قضية ما المشاعر أو ردود الفعل على التحفيز الذي يأتي من الخارج.
- 6/ الاهتمامات: ميل الإنسان إلى القيام بفعل ما.²¹

3. النتائج والتوصيات

4.1. النتائج:

1. يؤكّد أفراد عينة الدراسة على أنّ المصارف تدعم وتبني مبدأً على الشفافية بمتوسط حسابي (25.04) وبانحراف معياري (1.85).
2. يؤكّد أفراد عينة الدراسة على أنّ المصرف يدعم ويتبنى مبدأ المشاركة مع العاملين بمتوسط حسابي (29.25) وبانحراف معياري (2.09).
3. يؤكّد أفراد عينة الدراسة على أنّ المصرف يدعم ويتبنى مبدأ المسألة بمتوسط الحسابي (24.66) وبانحراف معياري (1.49).
4. هناك مستوى مرتفع لأداء العاملين في المصرف بمتوسط حسابي (37.37) بانحراف معياري (2.71).
5. هناك مستوى مرتفع لكفاءة العاملين في المصرف بمتوسط حسابي (46.00) بانحراف معياري (2.85).
6. هناك علاقة إيجابية طردية ذات دلالة إحصائية عند مستوى (0.000) بين الحوكمة وأداء وكفاءة العاملين في المصرف الإسلامي الليبي – فرع بنغازي.
7. هناك دلالة معنوية عند قيمة (0.000) لتأثير الحوكمة على أداء وكفاءة العاملين في المصرف الإسلامي الليبي – فرع بنغازي.

4.2. التوصيات:

- السعي إلى زيادة تمكين العاملين من الاطلاع على نتائج تقييم الأداء ومنحهم آليات واضحة للاعتراض، بما يعزّز ثقتهم في الإدارة وقراراتها ويشجعهم على تحسين الأداء.

¹⁹ سفيان عيساوية وهشام خالدي، "أثر الكفاءة اللغوية في إنتاج الكلام لدى المتاعلم"، الأكاديمية للدراسات الاجتماعية والإنسانية، جامعة حسين بن بوعلي الشلف، م. 12، ع. 2 (2022): 206.

²⁰ الجهني وآخرون، 2023: 139-140.

²¹ أمنية سامي عبد الحكيم صبح، "تأثير كفاءات متخصصي إدارة الموارد البشرية على الأداء التنظيمي"، مجلة الاستشارات والبحوث والتطوير، أكاديمية السادات للعلوم الإدارية، م. 41، ع. 4 (2023): 7.

- زيادة إشراك العاملين في عمليات اتخاذ القرار (مبدأ المشاركة)، خصوصًا القرارات التي تؤثر بشكل مباشر على سير العمل وتطوير الأداء.
- ضمان تطبيق نظم المساءلة العادلة التي تعتمد على معايير واضحة وموثقة مع الحفاظ على خصوصية العاملين.
- تقديم برامج تدريبية موجهة لتحسين أداء وكفاءة العاملين وتطوير مهاراتهم، مع التركيز على استخدام التكنولوجيا والأساليب الحديثة في العمل.
- بذل جهد أكبر لتحسين بيئة العمل من خلال سياسات تشجع التعاون والعمل بروح الفريق، مع مراعاة اختلافات الخبرات والمؤهلات والعمر لتعزيز كفاءة العاملين وأدائهم.

المصادر والمراجع

- توفيق، مبروك عطية مبروك. "أثر تطبيق مبادئ الحوكمة الرشيدة على الأداء الإستراتيجي للعمليات في الشركات العائلية"، *المجلة العربية للإدارة*، م.44، ع.4 (2024): 71.
- توق، محيي الدين شعبان. *الحوكمة الرشيدة ومكافحة الفساد: منظور اتفاقية الأمم المتحدة لمكافحة الفساد*، عمان: دار الشروق للنشر والتوزيع، 2014م.
- محمد فاروق عبد المعز، "أثر الحوكمة على الأداء المؤسسي"، *مجلة البحوث الإدارية*، أكاديمية السادات للعلوم الإدارية، م.42، ع.2 (2024): 14.
- حيرش، عبد القادر وعبد القادر دويس، "نحو تفعيل دور الحوكمة الشرعية كأداة في تعزيز الاستقرار المالي في قطاع الاستثمارات الإسلامية - التجربة الكويتية نموذجًا"، *مجلة دراسات في المالية الإسلامية والتنمية*، م.4، ع.2 (2023): 71.
- عفراء، زهاني. "حوكمة الشركات ودورها في رفع كفاءة المصارف الإسلامية"، جامعة محمد خيضر - بسكرة، الجزائر 2015م. يوسف، محمد حسن. *محددات الحوكمة ومعاييرها*، مصر: الشاملة الذهبية، 2007م.
- النجار، عيسى حسين. *الحوكمة والإنفاق: مؤشرات الحوكمة وترشيد الإنفاق الحوكمي في فلسطين (1996-2020م)*، ط1. عمان: دار الفكر، 2024م.
- خفاجي، فاطمة رزق عبد الرحمن أحمد. "الشفافية وتطوير خدمات الرعاية الصحية"، *مجلة دراسات في الخدمات الاجتماعية والعلوم الإنسانية*، م.1، ع.37 (2014): 33.
- بورقية، شوقي عاشور وعبد الحليم عمار غربي، "أثر تطبيق قواعد حوكمة الشركات في أداء المصارف الإسلامية"، *جامعة الملك عبد العزيز، الاقتصاد الإسلامي*، م.28، ع.3 (2015): 136.
- الفلاح، علي خضير عباس. *مدى الالتزام بمبادئ الحوكمة المصرفية وتأثيره في وضع خطة التدقيق*، العراق: الجامعة التقنية الوسطى، 2021م.
- نور الدين وآخرون، *الحوكمة*، القاهرة: إدارة دراسات وبحوث التنمية والإدارة.
- بن منصور وبزاوية، "تفعيل الدور التنموي لصندوق الزكاة الجزائري في ظل تطبيق مبادئ الحوكمة"، *المؤتمر العلمي الدولي الثاني حول دور التمويل الإسلامي غير الربحي (الزكاة والوقف) في تحقيق التنمية المستدامة*، جامعة سعد دحلب بالبلدية - الجزائر، 2013م.
- لين، شاطر وغزلاني هاجر، *الحوكمة المصرفية كآلية لتحسين الأداء المالي في المصارف الإسلامية*، جامعة 8 ماي 1945، قالمة، 2015 - الجزائر.
- شحادة، ملاك يوسف عطا. *حوكمة الرقابة الشرعية في المصارف الإسلامية من وجهة نظر الإدارة العليا للمصارف*، (فلسطين: الجامعة العربية الأمريكية، 2024م).

- أحمد، طلحة. أثر تطبيق حوكمة الشركات على جودة المعلومات المحاسبية، جامعة عمار ثلجي بالأغواط، 2011م.
- بوقرة، رابح وغانم هاجرة، الحوكمة: المفهوم والأهمية، جامعة محمد خيضر- بسكرة، الملتقى الوطني حول: حوكمة الشركات كآلية للحد من الفساد المالي والإداري، 2012م.
- أبو كريشة، نهى مصطفى. "الرضا الوظيفي وعلاقته بأداء العاملين، مجلة البحث العلمي في الآداب، جامعة عين شمس، ع.23 (2022).
- البوري، مصطفى أحمد محمد ناجي. "أثر الولاء التنظيمي في أداء العاملين"، مجلة صنعاء للعلوم الإنسانية، م.1، ع.2 (2024): 558.
- الهاجري، عذاري سعود. أثر التمكين والإبداع في تحسين أداء العاملين، جامعة الشرق الأوسط، 2011م.
- أتاسي، رشا عبد الفتاح. أثر الرضا الوظيفي في أداء الموظفين العاملين في مشروع الرعاية الاجتماعية، سوريا: الجامعة الافتراضية السورية.
- العسيري، خلفان بن محمد بن عامر. أثر ممارسات إدارة الموارد البشرية في أداء العاملين في وزارة العمل بسلطنة عمان، جامعة الشرقية، 2022م.
- بوشريط، أسماء ونادية عقون، تأثير القيادة على الأداء الوظيفي لدى العاملين، الجزائر: جامعة 8 ماي 1945 قالمة، 2022م.
- كليب، جلال مصطفى عبد الرزاق. أثر بيئة العمل الداخلية على أداء العاملين، مجلة جامعة السعيد للعلوم الإنسانية، م.6، ع.5 (2023): 249.
- عيساوية، سفيان وهشام خالدي، "أثر الكفاءة اللغوية في إنتاج الكلام لدى المتاعلم"، الأكاديمية للدراسات الاجتماعية والإنسانية، جامعة حسين بن بوعلي الشلف، م.12، ع.2 (2022): 206.
- صبح، أمنية سامي عبد الحكيم. "تأثير كفاءات متخصصي إدارة الموارد البشرية على الأداء التنظيمي"، مجلة الاستشارات والبحوث والتطوير، أكاديمية السادات للعلوم الإدارية، م.41، ع.4 (2023): 7.
- فتوح، خالد. "وظائف إدارة الكفاءات وأثرها في تحسين الأداء الوظيفي، مجلة دراسات العدد الاقتصادي، جامعة معسكر، م.13، ع.1 (2022): 45.
- الدوسري، فاطمة عبدالله عيسى وراجح بطي المسردى، "دور الشهادات الاحترافية في تحقيق كفاءة الأداء"، المجلة العلمية للدراسات التجارية والبيئية، م.12، ع.4 (2022): 82-8.
- دوابة، أشرف محمد. أساسيات العمل المصرفي الإسلامي، ط1. القاهرة: دار السلام، 2012م.
- الرفيعي، افتخار محمد مناحي وخميس محمد وأحمد ياسين عيد، "المصارف الإسلامية ودورها في عملية التنمية الاقتصادية"، مجلة كلية بغداد للعلوم الاقتصادية الجامعة، ع.31 (2012): 22.
- دوابة، أشرف محمد. علم الاقتصاد الإسلامي في ضوء مقاصده، ط1. إسطنبول: وسم للمعرفة والثقافة، 2022م.
- حنيش أحمد وعباس إبراهيم، "دور المصارف الإسلامية في تعبئة الموارد المالية وتمويل التنمية"، مجلة البحوث والدراسات التجارية، ع.2 (2017): 130.
- البيروتي، سعاد عبدالفتاح محمد. "دور المصارف الإسلامية في التنمية والاستثمار"، مجلة كلية بغداد للعلوم الاقتصادية الجامعة، ع.24: 7-8.

الأمن الرقمي وحماية الخصوصية في المؤسسات المالية الإسلامية: التحديات السيبرانية والضوابط الشرعية

İSLAMİ FİNANS KURUMLARINDA DİJİTAL GÜVENLİK VE MAHREMİYETİN KORUNMASI: SİBER ZORLUKLAR VE ŞER'İ İLKELER

* Haneen MATAR

ملخص

تتناول هذه الدراسة موضوع الأمن الرقمي وحماية الخصوصية في المؤسسات المالية الإسلامية (الدينية، والخيرية، والتعليمية والمصرفية) بوصفه قضية معاصرة تتقاطع فيها الأبعاد التقنية مع الالتزامات الشرعية والأخلاقية، في ظل التحول الرقمي المتسارع الذي يشهده العالم الإسلامي، وما صاحبه من توسع كبير في استخدام النظم الإلكترونية لإدارة البيانات والأموال والخدمات. وتتمحور إشكالية البحث حول تصاعد التهديدات السيبرانية المعقدة التي تستهدف هذه المؤسسات، مثل التجسس الرقمي الممنهج، والاحتيال المالي، وسرقة بيانات المتبرعين والمستفيدين، الأمر الذي يضع مفهوم الأمانة الرقمية أمام اختبار حقيقي، ويهدد الثقة المجتمعية واستقرار الأداء المالي والإداري.

وتهدف الدراسة إلى تحديد أبرز التحديات والتهديدات السيبرانية التي تواجه المؤسسات المالية الإسلامية، وتحليل آثارها على سلامة البيانات والمعاملات المالية، إضافة إلى تقييم فعالية الحلول التقنية الحديثة كالتشفير المتقدم، والمصادقة متعددة العوامل، وتقنيات البلوكشين في الحد من المخاطر وتعزيز مستويات الحماية. كما تسعى إلى بيان الأساس الشرعي والأخلاقي لحماية الخصوصية في الشريعة الإسلامية، وقياس مدى توافق الأطر التقنية المعاصرة مع مقاصد الشريعة.

ويعتمد البحث المنهج الوصفي التحليلي من خلال استقراء الأدبيات العلمية والدراسات الشرعية والقانونية ذات الصلة. وتتمثل أبرز النتائج في أن تعزيز الوعي الرقمي وترسيخ الأخلاقيات الإعلامية الإسلامية يسهمان مباشرة في رفع مستوى حماية المعلومات، وأن تطبيق تقنيات الأمان المتقدمة قادر على تقليل الخسائر المالية الناتجة عن الهجمات السيبرانية بنسب ملحوظة، بما يعزز ثقة المتعاملين والمستفيدين. كما تؤكد الدراسة أن الشريعة الإسلامية تمتلك إطاراً مرناً وقوياً، قائماً على مبادئ الأمانة، ومنع الضرر، وتحريم التجسس، يجعلها قادرة على استيعاب الجرائم السيبرانية المستجدة ومواجهتها بفاعلية، وبما يضمن استدامة الدور الحضاري والرسالي للمؤسسات الإسلامية في العصر الرقمي.

كلمات مفتاحية: الأمن السيبراني، حماية الخصوصية، المؤسسات الإسلامية، الأمانة الرقمية، مقاصد الشريعة.

Özet

Bu çalışma, İslami finans kurumlarında — dinî, hayır, eğitim ve bankacılık kurumları dâhil olmak üzere — dijital güvenlik ve mahremiyetin korunması konusunu ele almaktadır. Söz konusu mesele, İslam dünyasında hızla artan dijital dönüşüm ve buna bağlı olarak verilerin, fonların ve hizmetlerin yönetiminde elektronik sistemlerin yaygınlaşması çerçevesinde, teknik boyutlar ile şer'î ve ahlaki yükümlülüklerin kesiştiği güncel bir problem alanı olarak öne çıkmaktadır. Araştırmanın temel problemi; bu kurumları hedef alan sistematik dijital casusluk, finansal dolandırıcılık, bağışçı ve yararlanıcı verilerinin çalınması gibi karmaşık siber tehditlerin artmasıdır. Bu durum, dijital emanet kavramını ciddi bir sınavla karşı karşıya bırakmakta; toplumsal güveni, finansal istikrarı ve idari performansı tehdit etmektedir. Çalışma, İslami finans kurumlarının karşılaştığı başlıca siber zorlukları ve tehditleri belirlemeyi, bunların veri güvenliği ve finansal işlemler üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca gelişmiş şifreleme, çok faktörlü kimlik doğrulama ve

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslam İktisadı ve Hukuku Anabilim Dalı, haneentu@gmail.com, ORCID: 0009-0009-3715-5624.

blokzincir teknolojileri gibi modern teknik çözümlerin riskleri azaltmadaki ve koruma düzeyini artırmadaki etkinliğini değerlendirmektedir. Bunun yanında çalışma, İslam hukukunda mahremiyetin korunmasına ilişkin şer'î ve ahlaki temeli ortaya koymayı ve çağdaş teknik çerçevelerin şeriatın maksatlarıyla ne ölçüde uyumlu olduğunu incelemeyi hedeflemektedir. Araştırmada, ilgili bilimsel literatür ile şer'î ve hukuki çalışmaların incelenmesine dayalı betimleyici-analitik yöntem benimsenmiştir. Çalışmanın öne çıkan sonuçlarına göre, dijital farkındalığın artırılması ve İslami medya/iletişim ahlakının güçlendirilmesi, bilgi güvenliği düzeyinin yükseltilmesine doğrudan katkı sağlamaktadır. Ayrıca ileri düzey güvenlik teknolojilerinin uygulanması, siber saldırılardan kaynaklanan finansal kayıpları dikkate değer oranlarda azaltabilmekte ve böylece kullanıcıların, bağışçıların ve yararlanıcıların güvenliğini pekiştirmektedir. Çalışma ayrıca İslam hukukunun; emanet, zararın önlenmesi ve casusluğun yasaklanması gibi ilkelere dayanan esnek ve güçlü bir çerçeve sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçeve, yeni ortaya çıkan siber suçların anlaşılması ve etkili biçimde önlenmesi açısından önemli imkânlar sunmakta; İslami kurumların dijital çağdaki medeniyet ve misyon odaklı rollerinin sürdürülebilirliğini güvence altına almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Siber Güvenlik, Mahremiyetin Korunması, İslami Kurumlar, Dijital Emanet, Şeriatın Maksatları.

1. المقدمة

في السنوات الأخيرة يشهد العالم تحولات رقمية أثرت على طبيعة عمل المؤسسات، ولا سيما المؤسسات المالية الإسلامية بكافة أنواعها، حيث أصبح التحول الرقمي في نظامها وإدارة بياناتها ضرورة لا غنى عنها. ومع هذا التحول ازدادت التهديدات السيبرانية التي تستهدف بيانات الأفراد وخصوصياتهم المالية وغيرها من المعلومات. ما أفرز تحديات جديدة تتطلب حلول تربط بين المعالجة التقنية والضوابط الشرعية. وفي هذا السياق، برز الأمن الرقمي كأحد القطاعات التي تربط ما بين الأبعاد التقنية ومقاصد الشريعة الإسلامية والقيم الأخلاقية. بالأخص فيما يتعلق بحماية الخصوصية وحفظ الحقوق. فالشريعة الإسلامية وضعت قواعد واضحة بهذا الشأن، مما يجعلها إطاراً مرجعياً مهماً لفهم الأمن الرقمي وتهديداته وتوجيه ممارساته المعاصرة.

1.1 أهمية الدراسة

تتبع أهمية هذه الدراسة من كونها تعالج قضية معاصرة تجمع بين البعد التقني والبعد الشرعي والأخلاقي، وهي قضية الأمن الرقمي وحماية الخصوصية في المؤسسات الإسلامية، فتظهر أهمية الدراسة من ارتباطها المباشر بحماية بيانات المتعاملين والمتبرعين والمستفيدين، إذ إن تعرض هذه البيانات للاختراق أو التسريب لا يمثل خطراً تقنياً فقط، بل يمس مفهوم الأمانة الرقمية، ويؤثر في الثقة المجتمعية بالمؤسسات الإسلامية، وفي استقرارها المالي والإداري. وتزداد أهمية الدراسة لأنها تربط بين التهديدات السيبرانية المعاصرة وبين الضوابط الشرعية ومقاصد الشريعة الإسلامية، بما يبرز قدرة الشريعة على التعامل مع المستجدات الرقمية. كما تكمن أهميتها في تقديم تصور يجمع بين الحلول التقنية الحديثة وبين الالتزام الشرعي والأخلاقي، بما يساعد المؤسسات الإسلامية على رفع مستوى الحماية، وتقليل المخاطر، وتعزيز ثقة المتعاملين معها.

2.1 إشكالية البحث

تتمثل مشكلة الدراسة في تزايد التهديدات السيبرانية التي تستهدف المؤسسات بكافة أشكالها والمالية الإسلامية منها، وما يترتب عليها من انتهاك للخصوصية وتسريب للبيانات الحساسة، ما يلحق الضرر بالمتعاملين مع هذه المؤسسات ويكسر ثقتهم بها. إضافة إلى أنه في ظل تسارع التحول الرقمي يبرز تحدٍ يتمثل في غياب إطار تكاملي يجمع بين المعايير التقنية الحديثة والضوابط الشرعية تماماً. ما يطرح تساؤلاً جوهرياً ما التحديات التي تواجه المؤسسات المالية الإسلامية من جانبي الأمن الرقمي والضوابط الشرعية؟

3.1 حدود الدراسة

تتمثل حدود الدراسة في تناول موضوع الأمن الرقمي وحماية الخصوصية داخل المؤسسات الإسلامية، ولا سيما المؤسسات المالية الإسلامية، من خلال التركيز على التهديدات السيبرانية التي تستهدف البيانات والمعاملات المالية، وتحليل آثارها من الناحية التقنية والشرعية.

4.1 أهداف الدراسة

- بيان مفهوم الأمن السيبراني والرقمي والخصوصية الرقمية، وتوضيح التحول الرقمي في المؤسسات الإسلامية بأنواعها وتأصيله الفقهي.
 - تحديد أهم التهديدات السيبرانية التي تواجه المؤسسات الإسلامية.
 - تقييم مدى توافق الأمن السيبراني والخصوصية الرقمية مع مقاصد الشريعة الإسلامية.
 - تقديم تصور يبين الحلول لتعزيز الأمن الرقمي.
- 5.1 فرضيات البحث**

تفترض الدراسة أن تطبيق منظومة متكاملة تجمع بين الحلول التقنية الحديثة والضوابط الشرعية الإسلامية يساهم في تعزيز الأمن الرقمي وحماية الخصوصية داخل المؤسسات الإسلامية، ويقلل من آثار التهديدات السيبرانية على البيانات والمعاملات المالية وثقة المتعاملين.

6.1 منهج البحث

اعتمدت هذه الدراسة على المنهج الوصفي التحليلي، من خلال مراجعة الأدبيات العلمية والدراسات السابقة ذات الصلة بالأمن السيبراني والتحول الرقمي، والأطر الشرعية المرتبطة بها، ومعرفة الأطر المقاصدية التي تحكم حماية الخصوصية في الإسلام وذلك لبيان مدى توافق الحلول التقنية الحديثة مع هذه المقاصد. ويهدف هذا المنهج إلى بناء تصور يجمع بين البعد التقني والبعد الشرعي في توضيح التهديدات السيبرانية التي تواجه المؤسسات المالية الإسلامية وإمكانية معالجتها. وفي الجانب التحليلي، تم تقييم مجموعة من الحلول التقنية المعاصرة من حيث قدرتها على الحد من المخاطر السيبرانية، ومدى انسجامها مع الضوابط الشرعية.

7.1 الدراسات السابقة

دراسة سريين حشمان وعبد القادر حذبي (2024): تناولت موضوع المخاطر السيبرانية في الصناعة المالية الإسلامية، حيث هدفت إلى تسليط الضوء على طبيعة التهديدات السيبرانية التي تواجه المصارف والمؤسسات المالية الإسلامية في ظل التحول الرقمي المتسارع، مع بيان أبرز أنواع هذه المخاطر ومصادرها، إضافة إلى تحليل آليات الدفاع السيبراني المعتمدة والتحديات التي تعيق تطبيقها. وخلصت الدراسة إلى أن المخاطر السيبرانية تُعد من أخطر التهديدات التي تواجه الصناعة المالية الإسلامية، وذلك بسبب زيادة الاعتماد على الأنظمة الرقمية. حيث أن هذه المخاطر لها تأثير مباشر على سرية المعلومات وسلامة الأنظمة وثقة العملاء، وقد تؤدي إلى خسائر مالية وإضرار بسمعة المؤسسات. وأكدت الدراسة على أهمية تبني استراتيجيات أمن سيبراني متقدمة، مع تعزيز التدريب والتأهيل المستمر للعاملين، والالتزام بتوصيات الهيئات الدولية لمواجهة هذه التهديدات بفعالية.

دراسة أمّنة علي البشير محمد (2021): تناولت موضوع الأمن السيبراني في ضوء مقاصد الشريعة الإسلامية، حيث هدفت إلى بيان مفهوم الأمن السيبراني وأهميته، وربطه بالمقاصد الشرعية، كما ركزت الدراسة على توضيح الأساس الشرعي للأمن السيبراني من خلال القرآن الكريم والسنة النبوية، وبيان دور الأمن في تحقيق الاستقرار المجتمعي. وتوصلت الدراسة إلى أن الأمن السيبراني يُعد من الضروريات المعاصرة وأن الشريعة الإسلامية تمتلك إطاراً متكاملًا لحماية هذه الضروريات من خلال قواعدها العامة ومقاصدها الكلية. كما أكدت أن حماية الفضاء الرقمي تمثل امتداداً حديثاً لمقاصد الشريعة، وأن غياب الأمن يؤدي إلى اضطراب المعاملات وتهديد الاستقرار، مما يستدعي تبني حلول تقنية حديثة لضمان الحماية.

دراسة شافية كتاف وذهبية لطرش (2020): تناولت موضوع الإطار النظري لمؤسسات النظام المالي الإسلامي، حيث هدفت إلى بيان مفهوم النظام المالي الإسلامي، وبيان أهم المؤسسات التي يتكوّن منها، إضافة إلى الهيئات الداعمة لهذا النظام. وخلصت الدراسة إلى أن النظام المالي الإسلامي يقوم على مجموعة من المبادئ الشرعية الأساسية، أبرزها تحريم الربا، واعتماد مبدأ المشاركة في الربح والخسارة، والالتزام بالأخلاق في المعاملات المالية، وتوجيه الأموال نحو الاستثمار الحقيقي. كما بيّنت أن هذا النظام لا يختلف من حيث الهيكل عن النظام التقليدي، إلا أنه يتميز بضوابط شرعية تضمن تحقيق العدالة والاستقرار، وتساهم في دعم التنمية الاقتصادية والاجتماعية.

8.1 الإضافة العلمية للدراسة

على الرغم من أهمية الدراسات السابقة إلا أن هذا المقال يقدم إطار تكاملي يربط بين التهديدات السيبرانية والحلول التقنية المعاصرة من جهة، والضوابط الشرعية ومقاصد الشريعة الإسلامية من جهة أخرى، مع التركيز على خصوصية المؤسسات الإسلامية.

9.1 خطة البحث

- اقتضى تحليل الاشكالية المحورية لهذه الدراسة، بعد المقدمة، أن يكون في ثلاثة محاور وخاتمة.
- الإطار المفاهيمي للأمن الرقمي في المؤسسات المالية الإسلامية
 - الضوابط الشرعية لحماية الخصوصية والأمن الرقمي
 - الحلول لتعزيز الأمن الرقمي

2. الإطار المفاهيمي للأمن الرقمي في المؤسسات المالية الإسلامية

1.2 الأمن السيبراني

أصبح الأمن السيبراني أحد الركائز الأساسية لحماية البيانات والأنظمة، خاصة في ظل تزايد الاعتماد على الأنظمة الإلكترونية في مختلف القطاعات . ويشير مفهوم الأمن السيبراني إلى مصطلح مركب يتكون من كلمتي "الأمن" و"السيبرانية"، وقد أدى حادثة هذا المصطلح إلى تعدد اجتهادات الباحثين في تحديد مفهومه واختلاف وجهات النظر حول أبعاده. فالأمن في اللغة يدل على الطمأنينة والحفظ والاستقرار وانتفاء الخوف، بينما يُعرّف اصطلاحاً بأنه حالة من عدم توقع المكروه في المستقبل، بما يعكس بعداً وقائياً واستباقياً في تحقيق الحماية. أما مصطلح "السيبرانية" فهو مشتق من الكلمة الإنجليزية (Cyber) ، ويُستخدم للدلالة على كل ما يرتبط بتقنيات الحاسوب والمعلومات والفضاء الافتراضي، بما في ذلك شبكة الإنترنت. (أمنة على البشير محمد، 2021، صفحة 458) وللأمن السيبراني تعاريف متعددة من مصادر متنوعة أهمها : عرّفته الهيئة الوطنية للأمن السيبراني في المملكة العربية السعودية بأنه منظومة متكاملة تُعنى بحماية الشبكات وأنظمة تقنية المعلومات والتقنيات التشغيلية ومكوناتها، بما في ذلك الأجهزة والبرمجيات والخدمات والبيانات، من أي اختراق أو تعطيل أو تعديل أو دخول أو استخدام أو استغلال غير مشروع (ما المقصود بالأمن السيبراني؟، 2026). ومن منظور تقني تطبيقي، تُعرّف شركة (Amazon Web Services) AWS الأمن السيبراني بأنه ممارسة تهدف إلى حماية أجهزة الحاسوب والشبكات والتطبيقات والأنظمة الحيوية والبيانات من التهديدات الرقمية المحتملة، بما يضمن استمرارية الأعمال وسلامة المعلومات. (What is cybersecurity?، 2026) وعليه، فإن الأمن السيبراني يُفهم بوصفه منظومة من الإجراءات والتدابير التي تهدف إلى حماية الأنظمة الرقمية والبيانات من المخاطر والتهديدات في البيئة الإلكترونية.

2.2 الخصوصية الرقمية

مفهوم الخصوصية الرقمية: تعدّ الخصوصية الرقمية من الحقوق الأساسية في العصر الرقمي، حيث غدت حماية البيانات الشخصية للأفراد ضرورة ملحة في ظل التسارع الكبير للتطور التكنولوجي. ويعبّر هذا المفهوم عن حق الأفراد في صون معلوماتهم الشخصية من الوصول غير المصرح به أو إساءة الاستخدام، الأمر الذي يستدعي تبني وسائل حماية فعّالة، تشمل تقنيات التشفير، وآليات التحقق، إلى جانب تعزيز مستوى الوعي الرقمي لدى المستخدمين. (د. بنور زينب، 2024، صفحة 35) فالأمن الرقمي: عبارة عن ممارسة لحماية معلوماتك وأجهزتك وأصولك الرقمية. ويتضمن ذلك معلوماتك الشخصية وحساباتك وملفاتك وصورك وحتى أموالك (ما المقصود بالأمان عبر الإنترنت؟، 2026) . اما الخصوصية الرقمية: "حق الفرد في إنشاء والوصول واستخدام ونشر محتوى رقمي والتحكم به باستخدام الحاسوب أو أي جهاز آخر من خلال برمجيات أو شبكات اتصال دون قيود". (حمد طاهر، 2013، صفحة 5) وبناءً على هذا يُلاحظ وجود تمايز واضح بين مفهومي الأمن السيبراني والأمن الرقمي رغم التقاطع بينهما في الهدف العام المتمثل في حماية المعلومات. فالأمن السيبراني يُعنى بشكل أساسي بحماية الأنظمة والشبكات والبنية التحتية الرقمية من الاختراقات والهجمات الإلكترونية، ويشمل استخدام تقنيات متقدمة مثل التشفير وأنظمة كشف التسلل وإدارة أمن الشبكات. في المقابل، يُركّز الأمن الرقمي على حماية المستخدم وبياناته الشخصية أثناء استخدام الإنترنت، بما في ذلك حماية الهوية الرقمية، وتأمين الحسابات، وتعزيز ممارسات الاستخدام الآمن. وعلى الرغم من هذا الاختلاف في النطاق والتركيز، يشترك كلا المفهومين في هدف جوهري يتمثل في ضمان سرية المعلومات وسلامتها ومنع الوصول غير المصرح به إليها، إضافة إلى الحد من المخاطر الرقمية من خلال تبني إجراءات وقائية وتقنيات حماية مناسبة (الفرق بين الأمن السيبراني وأمن المعلومات وأهم المقارنات، 2026). يُعتبر الأمن الرقمي وحماية الخصوصية في المؤسسات الإسلامية المختلفة من القضايا المعاصرة التي تدمج بين الالتزام التقني والواجب الشرعي، حيث تُصنّف المعلومات الشخصية كـ "أمانة" يجب صيانتها بما يعكس البعد الأخلاقي والقيمي في التعامل مع البيانات. (سرحان، 2023، الصفحات 30-32)

3.2 الأمن الرقمي في المؤسسات المالية الإسلامية

مفهوم المؤسسات المالية الإسلامية:

تعدّ المؤسسات المالية الإسلامية أحد الركائز الأساسية التي يقوم عليها النظام المالي الإسلامي، حيث تمثل الإطار المؤسسي الذي يتم من خلاله تنظيم عملية تعبئة الموارد المالية وتوجيهها نحو الاستخدامات الاستثمارية بما يتوافق مع أحكام الشريعة الإسلامية. ويُنظر إليها بوصفها مجموعة من المؤسسات والآليات التي تُمكن من ربط وحدات الفائض المالي بوحدات العجز، سواء بشكل مباشر أو من خلال وساطة مالية، بما

يسهم في تحقيق الكفاءة الاقتصادية والاستقرار المالي ضمن منظومة قائمة على الضوابط الشرعية. (شافية كتاف، ولطرش ذهبية، 2020، صفحة 164)

وتتنوع المؤسسات المالية الإسلامية من حيث طبيعة عملها ووظائفها، أهمها:

- الجهاز المصرفي الإسلامي الذي يُعدّ حجر الأساس في هذا النظام، ويشمل المصارف الإسلامية والمصارف المركزية الإسلامية، إذ تقوم هذه المؤسسات بتقديم خدمات مصرفية واستثمارية قائمة على مبدأ المشاركة في الربح والخسارة، بعيداً عن التعامل بالفائدة الربوية، مما يميزها عن نظيرتها التقليدية.
- الأسواق المالية الإسلامية التي تمثل البيئة التي يتم من خلالها تداول الأدوات المالية المتوافقة مع الشريعة، حيث تتيح هذه الأسواق التقاء المدخرين بالمستثمرين وتوجيه الأموال نحو الاستثمار الحقيقي، بما يحقق التنمية الاقتصادية ويحد من المضاربات غير المشروعة.
- شركات التأمين التكافلي: التي تقوم على مبدأ التعاون والتكافل بين الأفراد في مواجهة المخاطر، حيث يتم توزيع الأعباء المالية بينهم وفق أسس شرعية، بما يجعلها بديلاً مشروعاً عن أنظمة التأمين التقليدية.
- شركات الاستثمار الإسلامية: التي تلعب دوراً محورياً في تجميع المدخرات وتوجيهها نحو قنوات استثمارية مشروعة، من خلال إدارة الصناديق الاستثمارية وتوظيف الأموال في أدوات مالية متوافقة مع الشريعة، مع توزيع العوائد وفق نسب المشاركة المتفق عليها.
- شركات الوساطة والخدمات المالية (السمسرة): التي تتولى تنفيذ عمليات البيع والشراء في الأسواق المالية، إضافة إلى تقديم الاستشارات الاستثمارية وإدارة المحافظ المالية، مما يعزز من كفاءة الأسواق وشفافيتها.
- المؤسسات المساندة: مثل شركات إدارة المحافظ، وشركات رأس المال المخاطر، ووكالات التصنيف الائتماني، والتي تسهم مجتمعة في دعم البنية التحتية للنظام المالي الإسلامي وتعزيز قدرته على مواجهة التحديات المعاصرة. (شافية كتاف، ولطرش ذهبية، 2020، الصفحات 170-178)
- المؤسسات الوقفية بأنها هيئات ذات طابع خيري غير ربحي، تُنشأ بغرض إدارة الأصول الوقفية والإشراف عليها وتنميتها، بما يحقق استدامة مواردها وتوجيه عوائدها نحو أوجه الخير والمنفعة العامة. وتعمل هذه المؤسسات في إطار قانوني وتنظيمي محدد، سواء من خلال تشريعات محلية أو وطنية، بما يضمن حسن إدارة الوقف وتحقيق مقاصده. (أمنة عيوبوط، 2023/2022، صفحة 17)

التحول الرقمي فيها وتأصيله الفقهي

مفهوم التحول الرقمي: يشير إلى توظيف التقنيات الرقمية الحديثة والاستفادة من أدوات التكنولوجيا مثل الإنترنت، والهواتف الذكية، والذكاء الاصطناعي، بهدف تطوير الخدمات المؤسسية، وتحسين تجربة المستخدم، ورفع كفاءة الأداء، وتبسيط العمليات، مع تقليل التكاليف التشغيلية. وبذلك فإنه يمثل انتقالاً من الأساليب التقليدية في العمل إلى نماذج رقمية حديثة قائمة على الابتكار والتقنية. (نبيل سيد عيسى، خالد درشاوي، 2025، صفحة 121)

عوامل نجاح التحول الرقمي تتطلب توفر مجموعة من المقومات الأساسية التي تضمن استمراريته وكفاءته، ومن أبرزها:

تنمية الكفاءات البشرية وتطوير مهارات العاملين داخل المؤسسات بما يتناسب مع البيئة الرقمية.
وضع خطط تسويقية فعالة تساهم في نشر ثقافة التحول الرقمي وتعزيز تقبله لدى المستخدمين.
قياس ردود أفعال المستخدمين بشكل دوري من العناصر المهمة لتحسين الأداء وتطوير الخدمات.
ضرورة توفير بيئة آمنة رقمياً من خلال تعزيز الأمن السيبراني لمواجهة التهديدات الإلكترونية وضمان حماية البيانات. (نبيل سيد عيسى، خالد درشاوي، 2025، صفحة 124)

التأصيل الفقهي للتحول الرقمي:

يتبين التأصيل الشرعي للتحول الرقمي من أنه وسيلة تُستخدم لتحقيق مقاصد مشروعة، وحيث إن الوسائل تأخذ حكم مقاصدها، فإن الحكم على التحول الرقمي يتحدد تبعاً لطبيعة استخدامه وغاياته. كما أن القضايا المستجدة في هذا المجال تُعرض على مصادر التشريع الإسلامي من القرآن الكريم والسنة النبوية والإجماع، إضافة إلى القواعد الفقهية العامة ومقاصد الشريعة، وفي حال عدم وجود نص خاص، يبقى الأصل هو الإباحة ما لم يثبت ما يخالف ذلك. ومن ثم، فإن التحول الرقمي في ذاته لا يتعارض مع أحكام الشريعة الإسلامية، بل يُعد من الوسائل المشروعة إذا التزم بضوابطها (معاوية فهد القواسمي، 2024).

3. التهديدات السيبرانية التي تواجه المؤسسات المالية الإسلامية

1.3 المخاطر السيبرانية

المخاطر السيبرانية: هي تلك التهديدات الناتجة عن التوسع في استخدام التكنولوجيا الرقمية والتطورات التقنية، والتي تؤثر بشكل مباشر على القطاع المالي والمصرفي، حيث قد تؤدي إلى خسائر مالية أو اضطرابات تشغيلية أو الإضرار بسمعة المؤسسة نتيجة خلل في أنظمة تكنولوجيا المعلومات أو استغلالها بشكل غير مشروع. كما تُعد هذه المخاطر ذات طبيعة مركبة، إذ تجمع بين الجوانب التقنية والإدارية، وتمتد آثارها لتشمل مختلف أنشطة المؤسسة. (حشمان سرين، حدي عبد القادر، 2024، صفحة 62).

ومن جهة أخرى، يترتب على هذه المخاطر السيبرانية مجموعة من الآثار السلبية التي تمس جوهر عمل المؤسسات المالية، حيث تؤثر على عناصر أمن المعلومات الأساسية المتمثلة في السرية وسلامة البيانات وتوافرها، كما قد تؤدي إلى فقدان ثقة العملاء بالمؤسسة المالية، والإضرار بسمعتها، إضافة إلى تكبد خسائر مالية مباشرة وغير مباشرة، وتسريب بيانات حساسة، مما ينعكس سلباً على استقرار المؤسسة واستمرارية أعمالها. (حشمان سرين، حدي عبد القادر، 2024، صفحة 63)

2.3 أنواع التهديدات السيبرانية

تتعدد أشكال التهديدات والهجمات السيبرانية التي تستهدف الأنظمة الرقمية والمعلومات، وتختلف في أساليبها وأهدافها، إلا أنها تشترك في سعيها لاختراق البيانات أو تعطيل الخدمات أو استغلال الثغرات الأمنية. ومن أبرز هذه الهجمات **هجمات التصيد الاحتيالي (Phishing)**، والتي تعتمد على انتحال صفة جهات موثوقة لخداع المستخدمين ودفعهم للكشف عن معلومات حساسة مثل كلمات المرور والبيانات البنكية. كما تُعد **برامج الفدية (Ransomware)** من أخطر أنواع الهجمات، حيث تقوم بتشفير بيانات الضحية ومطالبتها بدفع مقابل مالي لاستعادتها.

وتشمل التهديدات أيضاً **هجمات الحرمان من الخدمة (DDoS)** التي تستهدف تعطيل الأنظمة عبر إغراقها بطلبات وهمية، إضافة إلى **الهجمات على تطبيقات الويب** التي تستغل الثغرات البرمجية مثل SQL Injection بهدف الوصول إلى قواعد البيانات أو التلاعب بالمحتوى. وفي السياق ذاته، تبرز **هجمات الهندسة الاجتماعية** التي تعتمد على استغلال العامل البشري من خلال الخداع والتلاعب للحصول على معلومات سرية، إلى جانب **البرمجيات الخبيثة (Malware)** التي تشمل الفيروسات وبرامج التجسس وأحصنة طروادة.

ومن بين التهديدات الأخرى، تظهر **سرقة الهوية** التي يتم من خلالها انتحال شخصية المستخدم باستخدام بياناته المسروقة، وكذلك **استغلال الثغرات الأمنية (Exploits)** الناتجة عن ضعف التحديثات أو تأخرها. كما تشمل الهجمات **هجمات كلمات المرور** التي تعتمد على كسر كلمات المرور بطرق مختلفة، و**هجمات السحابة** التي تستهدف الأنظمة السحابية نتيجة سوء الإعدادات الأمنية. إضافة إلى ذلك، تُعد **هجمات الوسيط (Man-in-the-Middle)** من التهديدات الخطيرة التي تقوم على اعتراض الاتصالات بين المستخدمين والأنظمة، فضلاً عن **هجمات يوم الصفر (Zero-Day Attacks)** التي تستغل ثغرات غير مكتشفة بعد، مما يجعلها أكثر تعقيداً وخطورة. كما تبرز **هجمات سلسلة التوريد (Supply Chain Attacks)** التي تستهدف جهات وسيطة موثوقة للوصول إلى الضحية بشكل غير مباشر، وهو ما يزيد من صعوبة اكتشافها والوقاية منها. (Most common cyber attacks, 2026)

3.3 التهديدات السيبرانية المعاصرة للمؤسسات المالية الإسلامية

تواجه المؤسسات المالية الإسلامية في العصر الرقمي تهديدات سيبرانية معقدة تتجاوز مجرد التحديات التقنية لتصل إلى استهداف كيانها المالي وهويتها القيمية، منها:

- **الهجمات المالية والأيدولوجية:** تتعرض المؤسسات الخيرية والتعليمية لهجمات الفدية (Ransomware) والتصيد الاحتيالي، وغالباً ما تُستهدف لكونها "فقيرة دفاعياً وغنية بالأهداف" (معاوية فهد القواسمي، 2024) (علي إبراهيم داود جابر، 2025).
- **نشاط الاختراق (Hacktivists):** تُستهدف المواقع الإسلامية من مجموعات اختراق لدوافع سياسية أو دينية، مما يؤدي إلى تشويه المواقع (Defacement) أو تسريب قواعد البيانات. (Ismaeel Nayef Alhadidi, 2026, s. 95)
- **انتهاكات المراقبة:** واجهت بعض المساجد تحديات تتعلق بالمراقبة غير القانونية وجمع المعلومات الاستخباراتية دون شبهة جنائية، مما أدى إلى مناخ من الخوف وتراجع الثقة في جهات إنفاذ القانون. (Alkan, 2025)
- **مخاطر الاحتفاظ بالبيانات:** إن الاحتفاظ بالبيانات لفترات طويلة يزيد من احتمالية تعرضها للاختراق أو سوء الاستخدام، خاصة في ظل تطور الهجمات السيبرانية، كما أن عدم وجود ضوابط واضحة لإدارة البيانات يؤدي إلى تضخم قواعد البيانات، مما يجعلها هدفاً أكثر جاذبية للمهاجمين ويُفاقم من حجم الأضرار في حال حدوث اختراق. (نبيل سيد عيسى، خالد درشاوي، 2025، الصفحات 120-123)

4. الضوابط الشرعية لحماية الخصوصية والأمن الرقمي

1.4 التأصيل الشرعي للأمن السيبراني

يستند التأصيل الشرعي للأمن السيبراني في الفقه الإسلامي إلى جملة من القواعد الكلية والمقاصدية التي تُبرز شمول الشريعة وقدرتها على استيعاب المستجدات المعاصرة، ويأتي في مقدمتها قاعدة "الضرر يُزال" التي تُعد من القواعد الفقهية الكبرى، حيث تقرر وجوب دفع الضرر قبل وقوعه، وإزالته بعد حدوثه، واتخاذ التدابير الكفيلة بمنع تكراره، وهو ما يشكل الأساس النظري الذي يقوم عليه مفهوم الأمن السيبراني المعاصر. (مها بنت غزاي عبد الله العتيبي، 2023، صفحة 31)

كما يرتبط الأمن السيبراني بمقاصد الشريعة في حفظ الضروريات الخمس، وعلى رأسها حفظ الخصوصية، إذ يحرم الإسلام التجسس وانتهاك أسرار الآخرين، مما يفرض ضرورة تبني وسائل تقنية حديثة كالتشفير وحماية البيانات لضمان سرية المعلومات وصون المراسلات من الاختراق.

وفي إطار حفظ المال، يمتد مفهوم الحماية ليشمل الأصول الرقمية والممتلكات الفكرية، حيث يُعد الاعتداء على الحسابات الإلكترونية أو سرقة البيانات ذات القيمة المالية صورة من صور الاعتداء المحرم شرعاً، مما يستوجب الحماية والمنع والعقوبة. كذلك يسهم الأمن السيبراني في تحقيق الأمن الفكري، من خلال الحد من انتشار الشائعات والمحتوى المضلل، بما ينسجم مع مقاصد الشريعة في حفظ العقل والدين، ويعزز من استقرار المجتمعات وحمايتها من التأثيرات الفكرية السلبية. (مها بنت غزاي عبد الله العتيبي، 2023، الصفحات 36-39).

وبالتالي يتبين أن الأمن السيبراني لا يُعد مجرد إجراء تقني، بل يعتبر امتداداً تطبيقياً لمقاصد الشريعة الإسلامية وقواعدها الكلية، التي تهدف إلى حماية الإنسان في دينه ونفسه وماله وعقله وعرضه، ضمن منظومة متكاملة من الوقاية والمعالجة.

2.4 العقوبات في الجرائم السيبرانية

تُعالج الشريعة الإسلامية الجرائم السيبرانية ضمن إطارها العام القائم على حماية المجتمع وصيانة الضروريات الخمس، حيث تُعد هذه الجرائم من الأفعال التي تُلحق الضرر بالأفراد والمجتمع، مما يستوجب فرض عقوبات رادعة تحقق الأمن والاستقرار. وتختلف طبيعة العقوبة بحسب نوع الجريمة ومدى انطباقها على الجرائم المنصوص عليها في الفقه الإسلامي.

ففي الحالات التي تتوافر فيها أركان الجريمة السيبرانية وتطابق إحدى الجرائم التقليدية، كجريمة السرقة أو القذف، فإنها تأخذ الحكم نفسه والعقوبة ذاتها المقررة شرعاً، مثل اختراق الحسابات البنكية وسرقة الأموال، والتي تُعد من قبيل السرقة إذا تحققت شروطها. أما في حال عدم انطباق الجريمة على الجرائم المحددة شرعاً، فإنها تندرج ضمن العقوبات التعزيرية، وهي عقوبات غير مقدرة تُترك لسلطة القاضي أو ولي الأمر، بحيث يتم تحديدها وفقاً لخطورة الجريمة وآثارها وظروف مرتكبها.

وتتميز العقوبات التعزيرية بالمرونة، إذ قد تتنوع بين التوبيخ، أو الغرامة المالية، أو الحبس، وقد تصل في بعض الحالات الخطيرة إلى عقوبات أشد إذا كان الفعل يُشكل تهديداً كبيراً لأمن المجتمع أو الدولة. ويعكس ذلك قدرة الشريعة الإسلامية على مواكبة التطورات الحديثة، بما فيها الجرائم السيبرانية، من خلال إتاحة مجال الاجتهاد وتطبيق القواعد الفقهية العامة التي تهدف إلى درء المفاسد وتحقيق المصلحة العامة.

وبناءً على ذلك، يتضح أن النظام العقابي في الشريعة الإسلامية يجمع بين الثبات في الأصول والمرونة في التطبيق، بما يتيح التعامل مع الجرائم السيبرانية المستحدثة بصورة تحقق الردع وتحافظ على أمن المجتمع في البيئة الرقمية. (طه العقبى، عبد الله صالح، 2022، الصفحات 12-13)

3.4 الأساس الشرعي لحماية الخصوصية

هناك مجموعة من الأدلة القطعية في القرآن الكريم والسنة النبوية أكدت على مبدأ صيانة الحياة الخاصة وحرمت الاعتداء عليها بأي صورة من الصور. فقد قرر القرآن الكريم جملة من الضوابط التي تكفل حماية خصوصية الأفراد، من أبرزها: النهي عن دخول البيوت دون إذن، قال تعالى ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بِيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتَسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا﴾، وهو ما يؤكد حرمة المسكن ووجوب احترام خصوصية الآخرين. كما نهى القرآن عن التجسس وتتبع عورات الناس، حيث قال تعالى ﴿وَلَا تَجَسَّسُوا﴾، إضافة إلى النهي عن سوء الظن والغيبة، لما في ذلك من انتهاك لخصوصية الأفراد واعتداء على كرامتهم. كذلك أكد على ضرورة عدم تتبع ما لا علم للإنسان به، في قوله تعالى ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾، وهو ما يشكل أساساً عاماً لحماية المعلومات والبيانات الشخصية من التعدي أو الاستغلال.

أما في السنة النبوية، فقد جاءت نصوص مؤكدة لهذه المبادئ، ومنها: نهى النبي ﷺ عن التجسس وتتبع عورات المسلمين، واعتبر ذلك من صور الاعتداء المحرمة، كما شدد على حرمة الاطلاع على خصوصيات الآخرين دون إذن، حتى لو كان ذلك بالنظر داخل بيوتهم، مما يعكس تأكيداً عملياً على صيانة الحياة الخاصة. كما نهى عن استراق السمع أو الاطلاع على المراسلات دون إذن أصحابها، وهو ما يُعد أساساً شرعياً لحماية سرية الاتصالات والمعلومات. (محمد إبراهيم سرحان، 2023، الصفحات 32-39)

4.4 الأمن الرقمي في ضوء مقاصد الشريعة

أصبح الأمن الرقمي عنصراً جوهرياً في حماية المصالح المرتبطة باستخدام التكنولوجيا، لا سيما مع التوسع المتسارع في التحول الرقمي واعتماد الأنظمة الإلكترونية في مختلف القطاعات. ومن منظور الشريعة الإسلامية، يمكن النظر إلى الأمن الرقمي بوصفه وسيلة حديثة تندرج ضمن دائرة المصالح المرسلّة، التي تقوم على تحقيق المنفعة العامة ومنع الضرر، دون أن تتعارض مع الأصول الشرعية أو مقاصدها الكلية.

ويقوم هذا التصور على قاعدة أصيلة في الفقه الإسلامي، مفادها أن الأصل في المستجدات الإباحة ما لم يثبت ما يخالف ذلك، الأمر الذي يتيح تبني الوسائل التقنية الحديثة، بما فيها أدوات الأمن الرقمي، باعتبارها وسائل مشروعة لحماية الأفراد والمؤسسات. وتبرز أهمية الأمن الرقمي في كونه يحافظ على سلامة المعلومات ويمنع التعدي عليها أو استغلالها بطرق غير قانونية، وهو ما يتوافق مع التوجه الشرعي في صيانة الحقوق وحماية المصالح.

كما يتجلى ارتباط الأمن الرقمي بمقاصد الشريعة من خلال إسهامه في تحقيق عدد من الضروريات، وفي مقدمتها حفظ المال عبر تأمين المعاملات الرقمية وحمايتها من الاختراق والاحتيال، فضلاً عن دوره في حماية الخصوصية، والتي تُعد امتداداً لحفظ العرض. إلى جانب ذلك، يسهم في تعزيز العدالة من خلال ضمان نزاهة التعاملات الإلكترونية، ويحقق التيسير برفع مستوى الأمان والثقة لدى المستخدمين في البيئة الرقمية.

وفي ظل تزايد التهديدات السيبرانية، لم يعد الأمن الرقمي مجرد خيار تقني يمكن الاستغناء عنه، بل أصبح ضرورة ملحة، إذ إن إهماله قد يؤدي إلى أضرار جسيمة تمس الأفراد والمؤسسات. ومن هذا المنطلق، قد ينتقل حكمه من دائرة الإباحة إلى الوجوب إذا ترتب على غيابه الإضرار بالمصلحة العامة، خاصة في القطاعات الحيوية كالمجال المالي.

وعليه، فإن الأمن الرقمي يمثل اليوم أحد التطبيقات المعاصرة التي تتسجم مع مقاصد الشريعة الإسلامية، من حيث تحقيق المصلحة ودفع المفسدة، وتعزيز الثقة في المعاملات الرقمية، وضمان استقرارها (علاء رزية، 2025).

5. الحلول لتعزيز الأمن الرقمي

1.5 الحلول التقنية عبر الطرق الوقائية من التهديدات السيبرانية

تهدف هذه الطرق إلى تقليل فرص وقوع الهجمات الإلكترونية وتعزيز حماية الأنظمة والبيانات، خاصة في المؤسسات المالية التي تتعامل مع معلومات حساسة. وترتكز هذه الطرق على مجموعة من الإجراءات التقنية والتنظيمية التي تضمن أمن المعلومات واستمرارية العمل، ومن أبرز هذه الطرق:

استخدام تقنيات التشفير، التي تسهم في حماية البيانات من خلال تحويلها إلى صيغ غير قابلة للقراءة إلا من قبل الجهات المصرح لها، مما يحافظ على سريتها ويمنع الوصول غير المشروع إليها.

التحقق متعدد العوامل من الوسائل الفعالة في تعزيز أمن الأنظمة، إذ يعتمد على أكثر من وسيلة للتحقق من هوية المستخدم، الأمر الذي يقلل من احتمالية الاختراق.

التحقق البيومتري وتعد من أهم الحلول الحديثة في مجال الأمن السيبراني، حيث تعتمد على الخصائص الحيوية الفريدة للفرد مثل بصمة الإصبع، والتعرف على الوجه، أو بصمة العين، مما يوفر مستوى عالٍ من الأمان مقارنة بالوسائل التقليدية.

تقنيات البلوكشين والحوسبة السحابية تساهم في تعزيز أمن البيانات وضمان سلامة المعاملات الرقمية، مع ضرورة مراعاة توافق هذه الحلول مع الضوابط الشرعية في المؤسسات المالية الإسلامية، بما يحقق حماية الأموال ويضمن سلامة التعاملات. وعليه، فإن تبني هذه الطرق الوقائية متكاملة يسهم في تقليل المخاطر السيبرانية وتعزيز ثقة المستخدمين في البيئة الرقمية (علي إبراهيم داود جابر، 2025).

2.5 الحلول التنظيمية عبر الحوكمة والامتثال القانوني

أن الحوكمة والامتثال القانوني يشكلان ركيزة أساسية في تعزيز الأمن الرقمي داخل المؤسسات الإسلامية، إذ يوفران إطاراً تنظيمياً يساعد على إدارة المخاطر السيبرانية، وحماية البيانات، وضمان الالتزام بالمعايير القانونية الدولية. كما يمكن فهم حوكمة الأمن السيبراني على أنها مجموعة من السياسات والإجراءات التي تُعنى بتوجيه وإدارة أمن المعلومات بما ينسجم مع الأهداف الاستراتيجية للمؤسسة، مع الحفاظ على التوازن بين متطلبات الحماية والكفاءة التشغيلية. ومن ناحية أخرى، أعتبر أن التهديدات السيبرانية تُعد من أبرز التحديات التي تواجه المؤسسات الرقمية في الوقت الحالي. وفي هذا السياق، تتجه المؤسسات بشكل متزايد إلى الاستثمار في تقنيات الحماية لمواجهة هذه التهديدات، إلا أن التطور المستمر في أساليب الهجمات يجعل الأمن الرقمي تحدياً دائماً، نظراً لسعي المهاجمين المستمر لاكتشاف الثغرات في الأنظمة والتقنيات. كما تتضح أهمية وجود سياسات وتنظيمات قوية على مستوى المؤسسات والحكومات، من خلال تبني أطر تنظيمية وتشريعية فعالة إلى جانب الحلول التقنية، بما يسهم في تقليل المخاطر وتعزيز أمن المعلومات. إضافة إلى ذلك، لا يقتصر الأمن السيبراني على الجانب التقني فقط، بل يشمل أيضاً العنصر البشري والسياسات المؤسسية، وهو ما يعزز دور الحوكمة في إدارة المخاطر السيبرانية بصورة متكاملة. (Liu، 2022، الصفحات 7-1)

أما الامتثال القانوني في مجال الأمن السيبراني، فهو يرتبط بالالتزام المؤسسات بمجموعة من القوانين والمعايير التنظيمية التي تضمن حماية البيانات الحساسة وسريتها وسلامتها، مثل معيار ISO 27001 الذي يُعد من أبرز الأطر الدولية في إدارة أمن المعلومات. إذ يعمل هذا المعيار على تحديد متطلبات إنشاء وتنفيذ وإدارة نظام متكامل لأمن المعلومات، بما يضمن حماية البيانات مع تحسين مستوى التحكم الأمني داخل المؤسسات. كما يمنح هذا المعيار إطاراً منهجياً لإدارة أمن المعلومات عبر تطبيق سياسات

وإجراءات منظمة، مما يساهم في مواجهة التهديدات السيبرانية وتقليل المخاطر المرتبطة بها داخل المؤسسات، وتعزيز الامتثال للمتطلبات التنظيمية والقانونية. (Humphreys، 2008، الصفحات 247-249)

وفي ظل التوسع في المعاملات الرقمية يُعد امتثال البيانات أحد أهم مكونات الحوكمة الرقمية، حيث يتطلب إدارة البيانات الشخصية وفقاً لمتطلبات قانونية دقيقة تقلل من المخاطر المرتبطة بانتهاك الخصوصية. (Kuner، 2017، الصفحات 45-47)

ومن أهم الأطر القانونية العالمية، اللائحة العامة لحماية البيانات (GDPR)، التي تُعبر نموذجاً متقدماً لحماية الخصوصية، وذلك لأنها تفرض مبادئ أساسية مثل الشفافية، وتقليل البيانات، والمساءلة، وضمان حقوق الأفراد في الوصول إلى بياناتهم أو حذفها. (Voigt، 2017، الصفحات 12-15)

بالإضافة إلى قانون حماية المعلومات الشخصية (PIPA) الذي يفرض ضوابط صارمة على جمع ومعالجة البيانات الشخصية، ويلزم المؤسسات بالحصول على موافقة الأفراد وضمان حماية معلوماتهم. (Personal Information Protection Act (PIPA)، 2021)

أما بالنسبة للمؤسسات الإسلامية، فهي تمنح الحوكمة والامتثال القانوني بُعداً أعمق يتمثل في ضرورة الالتزام بأحكام الشريعة الإسلامية إلى جانب المتطلبات التنظيمية الحديثة، وهو ما يسمى بالحوكمة الشرعية (Shariah Governance)، التي يتم العمل من خلالها على ضمان توافق الأنشطة المالية والإدارية مع الضوابط الشرعية من خلال وجود هيئات رقابة شرعية وآليات رقابية فعالة داخل المؤسسات. (Abdulrahman، 2023، الصفحات 1-15)

فقد أكدت الدراسات أن وجود إطار متكامل للحوكمة الشرعية يساهم في تعزيز مصداقية المؤسسات الإسلامية ويزيد من مستوى الثقة لدى المتعاملين، كما يقلل من المخاطر المرتبطة بعدم الامتثال، خاصة في ظل التحديات المعاصرة المرتبطة بالتحول الرقمي. (Fatmawati، 2022، الصفحات 4-6)

إضافة إلى ذلك، فإن توحيد معايير الحوكمة وتطوير السياسات التنظيمية يساهم في تحسين كفاءة الأداء المؤسسي وضمان الاتساق في تطبيق الأحكام الشرعية، وللهيئات الشرعية في المؤسسات الإسلامية دوراً محورياً في مراقبة الامتثال وتوجيه القرارات بما يتوافق مع مقاصد الشريعة، مما ينتج عنه تكامل بين الأطر القانونية الحديثة والضوابط الشرعية داخل المؤسسات الإسلامية. (Ainley، 2007، الصفحات 25-30)

في النهاية فإن الحوكمة والامتثال القانوني لها أهمية مضاعفة في المؤسسات الإسلامية، فهي لا تقتصر على الجانب القانوني، بل تمتد إلى البعد الأخلاقي والشرعي المرتبط بمبادئ الأمانة ومنع الضرر وحفظ الحقوق، مما يعزز الثقة ويضمن استدامة هذه المؤسسات في البيئة الرقمية. (Islamic Financial Services Board (IFSB)، 2009، الصفحات 2-4)

3.5 الحلول البشرية عبر تدريب الموظفين وزيادة الوعي الأمني

من المؤكد أن العنصر البشري يعد أحد أهم ركائز تعزيز الأمن الرقمي في المؤسسات المالية الإسلامية، وذلك لأن الأخطاء البشرية وسوء استخدام الأنظمة تشكل نسبة كبيرة من أسباب الاختراقات السيبرانية. ونظراً لهذا فإن بناء ثقافة أمن معلومات داخل المؤسسة من خلال التدريب المستمر ورفع الوعي الأمني يُساهم بشكل مباشر في تقليل المخاطر السيبرانية. بالإضافة إلى مواكبة تطوير مهارات العاملين في التعرف على محاولات التصيد الاحتيالي والهجمات الاجتماعية يُعد من الوسائل الفعالة في حماية البيانات الحساسة. (Kathryn Parsons، 2017، الصفحات 6-8)

وفي المؤسسات الإسلامية أن دمج القيم الأخلاقية الإسلامية مثل الأمانة وعدم الإضرار بالآخرين ضمن برامج التدريب الأمني يؤكد على أهمية التزام الموظفين بحماية المعلومات والبيانات المالية. مما يُساهم في تحقيق تكامل بين الضوابط التقنية والضوابط السلوكية، ويعزز من فعالية الحوكمة الرقمية داخل هذه المؤسسات. (Islamic Financial Services Board (IFSB)، 2009، الصفحات 5-6)

6. الخاتمة

توصلت الدراسة إلى أن تحقيق الأمن الرقمي في المؤسسات المالية الإسلامية يحتاج إلى تكامل ما بين الجانب التقني والشرعي والتنظيمي، حيث يساهم هذا التكامل في بناء بيئة رقمية آمنة ومستدامة. فالحماية لا تقتصر على الوسائل التكنولوجية، بل تمتد إلى أسس أخلاقية قائمة على المسؤولية والأمانة. بالإضافة إلى أن التهديدات السيبرانية المعاصرة أصبحت أكثر انتشاراً واستهدافاً للمؤسسات المالية الإسلامية، نظراً لطبيعة بياناتها الحساسة وارتباطها بالثقة المجتمعية. وذلك بسبب ضعف الوعي الأمني الذي يعد من أبرز نقاط الضعف التي تستغلها الهجمات السيبرانية، مما يجعل العنصر البشري عاملاً أساسياً في تعزيز أو إضعاف الأمن الرقمي. بالتالي يجب أن تسعى المؤسسات المالية الإسلامية إلى تقليل المخاطر السيبرانية عبر تطبيق تقنيات الحماية الحديثة. بالتزامن مع الحوكمة والامتثال القانوني إلى جانب الحوكمة الشرعية للوصول إلى الاستقرار داخل المؤسسات المالية الإسلامية في البيئة الرقمية.

وتوصي الدراسة بضرورة تطوير استراتيجيات أمنية متلائمة مع طبيعة العمل الإسلامية، بالإضافة إلى التعاون بين التقنيين والشرعيين لتحقيق الكفاءة في مواجهة التحديات السيبرانية. إلى جانب الاستثمار في بناء القدرات البشرية وتحديث الأطر التنظيمية، بما يضمن مواجهة فعالة للتحديات السيبرانية التي تتعرض لها المؤسسات المالية الإسلامية.

المصادر والمراجع

- د. بنور زينب، (2024 نوفمبر) حماية الخصوصية الرقمية في ضوء التشريعات الدولية. مجلة القانون الدولي للدراسات البحثية، 35، (17)06.
- طه العقبى، عبد الله صالح. (2022). الأحكام المتعلقة بالأمن السيبراني في الشريعة الإسلامية وتطبيقاته المعاصرة. مجلة مركز جزيرة العرب للبحوث التربوية والإنسانية. 45-26، (13)2،
- ما المقصود بالأمن السيبراني؟. (2026). الهيئة الوطنية للأمن السيبراني : https://www.mof.gov.sa/help/faq/Pages/FAQ_053.aspx
- ما المقصود بالأمان عبر الإنترنت؟- Microsoft: <https://support.microsoft.com/ar-sa/security/what-is-cybersecurity>. (2026).
- مها بنت غزاي عبد الله العتيبي. (2023). تطبيقات قاعدة "الضرر يزال" في مجال الأمن السيبراني. مجلة إبراهيمي للأدب والعلوم الإنسانية. 39-31، (2)5،
- حمد طاهر. (2013). الحريات الرقمية، "المفاهيم الأساسية". القاهرة.
- علي إبراهيم داود جابر. (2025). تقييم فعالية حلول الأمن السيبراني في المصارف الإسلامية لتقليل المخاطر المالية. مجلة اقتصادنا الإسلامي.
- نبيل سيد عيسى، خالد درشاوي. (2025). أثر التحول الرقمي على الرقابة الشرعية في المصارف الإسلامية، 14، *ilahiyat*, 109_136.
- آمنة على البشير محمد. (2021). الأمن السيبراني في ضوء مقاصد الشريعة. مجلة كلية الدراسات الإسلامية والعربية للبنات بالإسكندرية، (37)1ص 458.
- آمنة عيوط. (2022/2023). المؤسسات المالية الإسلامية غير المصرفية ودورها في التنمية – المؤسسة الوقفية في الجزائر نموذجا، منكرة ماستر. جامعة 20 أوت 1955، كلية العلوم الاقتصادية والتجارية وعلوم التسيير، الجزائر.
- علاء رزية. (2025). التحول الرقمي في ضوء مقاصد الشريعة الإسلامية.
- محمد إبراهيم سرحان. (2023). حماية الحق في حرمة الحياة الخاصة في الشريعة الإسلامية. المجلة العلمية للبحوث الإدارية والمحاسبية والاقتصادية والقانونية. 61-26، (3)1،
- الفرق بين الأمن السيبراني وأمن المعلومات وأهم المقارنات. (2026). [unitedwhitelogo: https://unitededucation.com/blogDetails/CybersecurityVSInformationSecurity](https://unitededucation.com/blogDetails/CybersecurityVSInformationSecurity)
- حشمان سرين، حدي عبد القادر. (2024). المخاطر السيبرانية في الصناعة المالية الإسلامية. المجلة الجزائرية للعلوم والسياسات الاقتصادية. 72-95، (1)15،
- شافية كتاف، ولطرش ذهبية. (2020). الإطار النظري لمؤسسات النظام المالي الإسلامي. المجلة الجزائرية للأبحاث الاقتصادية والمالية، 188-163، (1)3.

- معاوية فهد القواسمي. (2024). *التحول الرقمي في المالية الإسلامية*. Shariaa.org: <https://shariaa.org/>. التحول-الرقمي-في-
المالية-الإسلامية /
- Abdulrahman, Z. (2023). An analytical commentary on Shariah governance in Islamic financial institutions across multiple countries. *Journal of Huddersfield Student Research*, 1(1), 1–15.
- Ainley, M. M. (2007). *Islamic finance in the UK: Regulation and challenges*. London: Financial Services Authority (FSA).
- Alkan, A. (2025). Leveraging Digital Platforms For The Collection And Distribution Of Ziswaf Funds: Online Donation Systems And Mobile Applications. *2nd Aiszawa (Aceh International Seminar on Zakat and Waqf) 2024*. Indonesia.
- Fatmawati, D. T. (2022). Shari'ah governance in Islamic banks: Practices, practitioners and praxis . *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 77, 4–6.
- Humphreys, E. (2008). Information security management standards: Compliance, governance and risk management. *Information Security Technical Report*, 13(4), 247–255.
- Islamic Financial Services Board (IFSB). (2009). Guiding principles on Shari'ah governance systems for institutions offering Islamic financial services. Kuala Lumpur.
- Ismaeel Nayef Alhadidi, G. H. (2026). Evidentiary Challenges in AI-Mediated E-Commerce Disputes: Comparative Perspectives from the EU, US, GCC, and Islamic Law. *Justicia Islamica*, 23(1), 85-118.
- Kathryn Parsons, A. M. (2017). The human aspects of information security questionnaire (HAIS-Q): Two further validation studies. *Computers & Security*, 66, 40–51.
- Kuner, C. B. (2017). *The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Commentary*. Oxford University Press.
- Liu, X. A.-H. (2022). Cyber security threats: A never-ending challenge for e-commerce. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-7.
- Most common cyber attacks* . (2026). CybersCourse: <https://cyberscourse.com/most-common-cyber-attacks/>
- Personal Information Protection Act (PIPA)*. (2021). https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=53044&lang=ENG
- Voigt, P. &. (2017). *The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Practical Guide*. Springer International Publishing.
- What is cybersecurity?* (2026). Amazon Web Services : <https://aws.amazon.com/ar/what-is/cybersecurity/>

